

A rejtőzködő Picasso

Egy festő politikai értékei és szerepvállalása

*Gábor Luca emlékének**

E tanulmányban a XX. század egyik legjelentősebb képzőművésze, Pablo Ruiz Picasso közéleti-politikai szerepének és festményei mögöttes értékrendjének egy sajátos kérdését tárgyalom. Azt, hogy a művész politikai állásfoglalásai, legyenek azok képies, verbálisak vagy tettekben kifejeződők, miként viszonyulnak életművének percepciójához. Az elemezni kívánt problémát egy fotótörténeti utalással exponálok.

I. PICASSO FÉNYKÉPEKEN

A Picassóról készült sok fotó egyikét az amerikai fényképész, Irving Penn készítette 1957-ben a *Vogue* magazin számára. A portré – mely később a fotótörténet meghatározó darabja lett – több szempontból is „stílusos”. A művész arcát úgy világította meg, hogy szinte csak az egyik szeme látszik. A kép tehát olyan (amint a szakirodalomban néha mondják: küklopsz-szerű) lett, ahogy maga Picasso festette modelljeit. Szeme, az egykori kubistához méltó módon, egy háromszög közepéről tekint ránk, melyet kalapjának széles karimája, hímzett köpenyének gallérja és elmosódó arcéle zár be. A portré sikerének titka azonban nem csupán a kompozíció különlegességében keresendő; a fénykép azért is telitalálat volt, mert sok mindent elmondott az akkor 76 éves festőről. Például árulkodik arról, hogy a híres, sőt hírhedt vitalitással rendelkező férfi lassanként búcsúzik életenergiáitól, és az elmúlással szembesülve tekintete ijedt; ám ezt bőven ellensúlyozza a szemét övező ráncok nyugalma, mely azt is sugallja, hogy helyzetét méltósággal éli meg. Penn fotója továbbá – s ezért idéztem itt fel – azt is sejteti,

[*] Gábor Luca (1955–2012) jogász-szociológus, kutató, folyóirat- és könyvszerkesztő; a magyar jog- és politikatudományi, valamint társadalomelméleti könyvkiadás elismert személyisége; aktívan közreműködött a *Jog - Állam - Politika* című folyóirat arculatának kialakításában és első számának összeállításában.

hogy Picasso egyik legjellegzetesebb vonása a rejtőzködés. Ő valami más, mint aminek gondolják, s valódi énje különbözik személye nyilvános percepciójától. Ez kétségtelenül sokakat meglepett, s hangsúlyozása talán még ma is meglep, hiszen Picasso életét és műveit szeretjük explicitnek és egyértelműnek tartani. Olyannak, amiben minden az és annak is tűnik. Eszerint mindig kimondta, amit gondolt, megfestette, amit látott, elvette a világból, amire szüksége volt, és hozzáadta, amit hozzátartozónak tartott. Személyisége alapvonásaként sokan azért nem fogadják el a rejtőzködést, mert – mint közismerten önmenedzselő művész ügyesen kihasználta az élete folyamán kibontakozott tömegmédia eszközeit, s egy-egy *bon mot*-val, *geggel* vagy *blickfanggal* szívesen belekarcolt ezt-azt a közvéleménybe – ő maga is alakította a róla alkotott képet.

A személyiség explicit voltát hangsúlyozó imázs ugyancsak alátámasztható ismert fényképekkel például: Man Ray „álmodozó” Picassója (1931-32), George Brassai, hazai nevén Halász Gyula „kultikus művésze” (1932) vagy Robert Capa „játékos öreg udvarlója” (1948) – alapján – hogy csak a fotótörténetileg jelentősebbekre utaljak. A Penn-portrénak leghatározottabban Roger Hauert nyílt tekintetű *Picassója* (1955) mond ellent, mely a Man Ray által megörökített álmodozó fiatalember időskori „realista” változata.^[1]

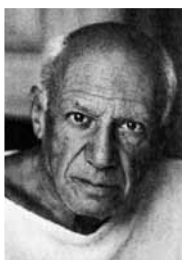
Man Ray: *Picasso*
(1931/32)

George Brassai:
Picasso (részlet)
(1932)

Robert Capa:
Picasso és műzsája,
F. Gilot (1948)

Roger Hauert:
Picasso (1955)

Irving Penn: *Pablo*
Picasso (1957)

Picasso önarcképei

1901 körül

1907

1917

1938

1972

[1] Valamennyi hivatkozott fénykép megtalálható a Taschen Picasso-albumában: Warncke – Walther, 2004. A képek helye: borító, címnyeged (a belső címlappal szemben), 381., 700., 711. és 716. oldalak.

Penn szerint tehát Picasso rejtőzködött, s ezt a véleményt verbálisan mások is megerősítették.^[2] De hogyan rejtőzködhet az, aki több ezer művet alkotott,^[3] melyek egy része a már életében a róla elnevezett múzeumokban volt látható,^[4] vagy akiről tíz év alatt öt filmet^[5] készítettek? S ha rejtőzködik – kérdezhetjük –, akkor mit rejteget? Tézisem az, hogy a *percepciók kérdést* a művész közéleti, s azon belül politikai szerepvállalása, pontosabban annak *módja* vetette fel, és azért tűnik – még ma is – nehezen megválaszolhatóknak, mert Picasso a művészetet a politikával összekötő bonyolult út *különböző* stációit járta végig, ahol alkalmasint meg-megtorpant, talán vissza is fordult, vagy legalábbis mindez eszébe jutott, s egészen biztosan többször is *irányt* váltott.

II. PICASSO ÉS A POLITIKA - VÉLEMÉNYEK, TÉNYEK

A *művészet* és a politika viszonya bonyolult s csak körültekintő óvatossággal megközelíthető reláció. Az *egyes művészek* és a politika kapcsolatát illetően azonban mégis sokan szeretik az egyszerű beidegződéseket és harsány kijelentéseket. Ezek Picasso esetében is különösen gyakoriak, s többnyire két végletes formájuk van: az egyik a *lekommunistázás*, s az azzal alkalmasint együtt járó dehonesztálás, a másik a *politikumnak* az életműből való *kilúgozása*, amit olykor kimondatlan, s mellesleg kéretlen „megbocsátási” szándék motivál. Mindkét végletes álláspont vegyülhet, és vegyül is egyéb elemekkel (tisztességes vagy sanda politikai szándékokkal, komikummal, haraggal és váddal stb.), de a hitelesség látszata érdekében mindkettőnek referálnia kell a valóságra is.

Picasso esetében a naiv álláspontoknak a valósággal kapcsolatban álló táptalaja, vagyis a tények világa közismert, úgyhogy elég röviden összefoglalni azokat. E tekintetben – megítélésem szerint – három tényező játszott fontos szerepet.

[2] Például egyik élettársa és műzsája, François Gilot rendhagyó visszaemlékezésében így fogalmazott: „... mindig tisztában voltam vele, hogy közismert személyiség, de úgy éreztem, hogy ez [ti. egy újságban megjelent konkrét fénykép] csupán a külvilág felé fordult arca – emögött ott a magánember érinthetetlenül, a nyilvánosság számára elérhetetlenül.” Vö. Gilot – Lake, 1979, 46.

[3] Műveinek pontos számát nem ismerjük; kb. 50.000 alkotást tulajdonítanak neki, ideértve a vázlatokat, alkalmi kísérleteket és firkákat is. A Christian Zervos által 1942 és 1978 között kiadott több kötetes Picasso-katalógus 16.000 művét sorolja fel: 1.900 festményt, 1.200 szobrot, 2.900 kerámiát és 12.000 rajzot, *gouache*-t, litográfiát, rézkarcot. Ezekon kívül tervezett szőnyegeket, színházi függönyöket és díszleteket is.

[4] Picassóról hat múzeumot neveztek el. A legismertebb a párizsi *Musée Picasso*, a barcelonai *Museu Picasso*, és a málagai *Museo Picasso*. Ezekhez – melyek közül kettő már életében megnyílt – hozzászámíthatjuk az Antibes-i *Château Grimaldi*-t (melyet ugyancsak Picasso-múzeumnak mondanak), a málagai *Fundación Picassot* (mely intézményként független a *Museo Picassotól*) és az olyan gyűjteményeket, mint a münsteri *Graphikmuseum Pablo Picassot*. Legjelentősebb alkotásai ugyanakkor nem ezekben, hanem a világ sztenderd nagy múzeumaiban láthatók.

[5] *Van Renoir tot Picasso* [Renoirtól Picassóig] (belga, rendezte: Paul Haesaerts, 1948), *Bezoek aan Picasso* [Látogatás Picassónál] (belga, r.: Paul Haesaerts, 1949), *Guernica* (r.: Alain Resnais és Robert Hessens, 1950), Picasso (1955, -), *Le mystère Picasso* [Picasso rejtélye] (r.: Henri-Georges Clouzot, 1955).

Az egyik, hogy az *eredetileg apolitikus*^[6] festői életmű korábbi korszakait lezárva és egy minden más irányzattól független stílust megtalálva az akkor már sikeres mester 1937-ben megalkotta a XX. század egyik leghatározottabban *politikai* festményét, a *Guernicát*. Ekkor a művész ötvenhat éves volt, s szinte minden előzmény nélkül kezdett bele egy „politikai műbe”. E festmény – melyet egyesek a XX. század egyik legjelentősebb remekművének tartanak, mások Rembrandt *Éjjeli őrzőjéhez*, Delacroix és Goya háborús képeihez hasonlítják vagy „korunk *Utolsó ítéletének*” mondják – vitathatatlanul elkötelezett és agitatív. Ám azt mégsem egy politikai irány vagy mozgalom szolgálata tette „politikaivá”, hanem a brutalitással és a háború pusztításaival szembeni *általános*, s használt szimbólumait illetően is általánosítható, mégis szenvedélyes formát öltő tiltakozás.

Politika felé fordulása a művészetét ismerők számára már önmagában is meglepetés volt, s később Picasso maga is „megkeverte” egy kicsit a dolgokat azzal, hogy egyik nyilatkozatában a „politikai” és a „propagandisztikus” szavakat szinte szinonimaként használta. „Képeimben nincsen szándékos propaganda (...) kivéve a *Guernicát*. Az szándékos *propaganda*; tudatosan szólítom meg vele az embereket” – nyilatkozta egy újságírónak.^[7] Tegyük hozzá, hogy ezt az interjút 1945-ben adta, s későbbi művei közül az elemzők néhányat – kis túlzással – egyenesen „agitprop-osnak” minősítettek. Hogy azok szerinte kimerítették-e a „szándékos propaganda” fogalmát, már sosem tudjuk meg.

Picasso és a politika viszonyát formáló tények másik jellegzetes köre azzal kapcsolatos, hogy a II. világháborút Párizsban spanyol emigránsként végigélő művész (sokak meglepetésére és nagy média-csinnadrattával) 1944-ben belépett a Francia Kommunista Pártba (FKP). Sőt, nemcsak belépett, hanem mintegy tíz éven keresztül aktív szerepet is vállalt a nemzetközi kommunista mozgalomban. Amíg a *Guernicával* csupán egy *általános* és eszmei politikai elkötelezettséget vállalt fel, s a politikai szervezetek és konkrét ügyek irányában határozottan *tartózkodó* maradt, addig a párttagsággal ezt *feladta*. Szerepvállalása elsősorban a francia munkásmozgalom anyagi támogatásában, a Moszkvából irányított ún. békemozgalom szimbólumának megteremtésében és változatos képi megformálásában, valamint e mozgalom világtalálkozóin való aktív részvételben állt.

[6] Picasso korai korszakainak apolitikus jellege olykor viták tárgya. A véleménykülönbségek abból erednek, hogy néhány művészettörténész a (feltételezett) fiatalkori szocialista és anarchista nézeteit kapcsolatba hozza az ún. kék korszakban keletkezett képein gyakran megjelenő szegénységgel, megalázottsággal és számkivetettséggel. Ez persze téves következtetés, hiszen a szegénység vagy a számkivetettség ábrázolása még nem politikai állásfoglalás. Ugyanígy: abból sem következtethetünk a „politikai festészetre”, amint azt egyik kritikusa tette, hogy a kollázsain felhasznált újságok között politikai napilapok is voltak. Ezzel szemben barátja, Daniel-Henry Kahnweiler (az ismert művészettörténész és műkereskedő) az 1920-as években így fogalmazott: Picasso „a legapolitikusabb ember, akit valaha ismertem”. Vö. Richardson, 2007, 491. Az is jelzés-értékű, hogy a XX. századot megrázó orosz forradalomról (1917), melynek idején 36 éves volt, Picasso sosem nyilatkozott említésre méltó módon, sem képi, sem szóbeli formákban.

[7] Seckler, Jerome: Pablo Picasso. Interjú. = *New Masses*. 1945. március 13.

1949-ben például – a kommunista párt napilapján, a *L'Humantén* keresztül (s így nagy médiavisszhangot kiváltva) – egy millió frankos adománnyal támogatta a Pas de Calais-i bányászok sztrájkját.^[8] Valószínűleg még ennél is jelentősebbnek számított az a támogatás – bármennyire is vitatott volt festészete, vagy pont azért, mert vitatták –, amit a kor egyik vezető művészeinek párttagsága jelentett a kommunista mozgalom legitimálása terén. Ez még akkor is igaz, ha Picasso sohasem fogadta el a szovjet kommunisták által preferált hivatalos stílusirányzatot és – annak ellenére, hogy az FKP 1945-ös kongresszusán is ezt határozták meg kívánatos stílusirányzatként – egyetlen képet sem festett a szocialista realizmus kifejezőmódjában.

A kommunista pártba való belépése egyébként csak szaporította a személye és festészete kapcsán sokszor hangsúlyozott ellentmondásokat. Közismert például, hogy sokak szemében ő volt a „milliomos kommunista”, aki mindig dolgozott, falta a nőket és kastélyban lakott stb.^[9] Mindezek – minthogy a kommunista esztéták (néhány kivétellel) nem tartották nagyra képeit – azzal a paradoxonnal is kiegészültek, hogy akik elfogadták művészetét, azok megrökönyödtek politikáján, akik viszont egyetértettek nézeteivel, azokat megbotránkoztatva művészte.^[10]

Végül, a naiv álláspontok alapját képező tények harmadik csoportja azzal függ össze, hogy Picasso 1945 után sokáig, csaknem élete végéig alkotott „politikai műveket”. Nem túl sokat, s az idő előrehaladtával egyre kevesebbet, de épp eleget ahhoz, hogy *elkötelezett festő*nek minősüljön. Kérdés persze, hogy milyen eszmék iránt és milyen intenzíven volt elkötelezett. A két szélsőséges álláspont e képeinek értékelésekor is érzékelteti hatását. Egyesek szerint egyszerű *pártkatoná* és *Moszkva-barát* kommunista volt, melynek művészetét is alárendelte, míg mások szerint értékrendjének középpontjában a *béke és szabadság* állt.^[11] Az első álláspont erősítése végett olykor azt hozzák fel, hogy sosem lépett ki a

[8] Mai értékét illetően ez az összeg kb. 17 millió forint. Hogy ez szubjektíve „mekkora” volt (sok-e vagy kevés), nézőpont kérdése. Picasso szempontjából valószínűleg „tisztes” summának számíthatott, hisz ezekben az évtizedekben már sikeres festőnek számított, aki egyetlen képe eladásával lakást tudott vásárolni. Ennél szerényebb, de ugyancsak komoly adományokkal többször támogatta a kommunista pártot is, s így ő volt annak legjelentősebb egyéni támogatója, vagy ahogy néhányan mondták, „bankára” és finanszírozója.

[9] Legalábbis két alkalommal. Még 1930-ban a Párizs környéki Boisgeloup-i kastélyt vette meg (ahol kedvesével, Marie Thérèse Walterral élt, s amit 1936-ban első feleségének, Olga Koklovának adott), 1959-ben pedig a sok száz éves Château de Vauvenargues-t vásárolta meg, Aix-en-Provence közelében, ahol második feleségével lakott 1962-ig.

[10] Vö. Levi, 1969, 320.

[11] A művészettörténetben az első álláspont képviselője pl. Gertje R. Utley, akinek nézeteire alább térek ki; a második pedig – egyebek mellett – Lynda Morris és Christoph Grunenberg kiállítási albumában jelenik meg. Az album a liverpooli *Tate Gallery* 2010-es nagy Picasso-kiállítása (*Peace and Freedom*) kapcsán készült. Érdeemes megjegyezni – jelezve, hogy civilizált országokban a művészeti élet vezetői és a kurátorok így vitatkoznak egymással – 2010-ben a londoni *Gagosian Gallery* is rendezett egy retrospektív Picasso-kiállítást, szinte ugyanazon korszak (más képeiből *The Mediterranean Years (1945-1962)* címmel, az előbbtől egészen eltérő koncepció alapján és üzenettel. Ld. Morris-Grunenberg, 2010.; az utóbbiról Richardson-Cowling-Arnaud, 2010.

kommunista pártból. Ám ha ezt nem is tette meg, az még nem jelenti azt, hogy kiszolgálta volna a pártját, vagy élete végéig elkötelezett maradt. „Divatossá vált Picasso háború utáni korszakát – fogalmazott Pierre Daix 2010-ben – ’kommunista éveinek’ tekinteni [ti. így korszakolni], hogy Gertje R. Utley könyvének címét vegyük. Ez a címke azonban túl felszínés.”^[12] Ezzel egyetérthetünk, már csak azért is, mert a francia kommunisták modern művészetekhez való viszonya 1920 és 1970 között legalább annyit változott, mint a modern művészek kommunizmushoz való viszonya. Gertje R. Utley könyve^[13] egyébként Picasso anti-kommunista indíttatású elemzéseinek táptalaja lett; talán azért, mert a német származású amerikai művészettörténész Picasso „kommunizmusát” időtlen, s így történeti *kontextustól független elvek* alapján értelmezi. Mintha Utley arra csodálkozna rá, hogy aki ilyen kiváló képeket festett, az hogyan csatlakozhatott egy világalomra törő, antihumánus, sőt erkölcstelen mozgalomhoz. Úgy tűnik: minél inkább *politikai szándékú* egy elemzés, Picasso „annál kommunis-tább” színben tűnik fel, miközben a tétel fordítottja (minél inkább művészetel-méleti egy írás, annál kevésbé az) nem feltétlenül igaz.

Az alapkérdés (Mindent *kimondott-e* Picasso, amikor a politikáról *beszélt?*) ezek után úgy is konkretizálható, hogy mi olvasható ki a politikával kapcsolatba hozható műveiből? Ehhez persze válaszolni kell arra is, hogy mi tesz „politikaivá” egy festményt: a vásznon ábrázoltak *témája*, a téma képi megközelítése és kifejtése (vagyis a *tartalom*, illetve az „üzenet”), az alkotó *szándéka*, a mű *kontextusa* vagy annak *hatása*? Ami az első két szempontot illeti, a XX. században azt szokták mondani: bármi lehet politikai. Picasso maga így fogalmazott: „még egy serpenyő is tud sikítani. (...) Minden sikolthat, az egyszerű palack is, s Cézanne almái is!” Az ő esetében emellett az is megnehezíti a dolgok megítélését, hogy a művei körül fellobbant viták láttán olykor hagyta azok meghatározott értelmezését, máskor meg – minden különösebb indok nélkül – ellenezte. Műveinek egyik tanulmányozója, *Amber Stitt* szerint gyakran kacérkodott a polemikus tartalommal, de végül mindig kitért előle. Ezért – fogalmaz az amerikai elemző az általa vizsgált tizenöt év (1937–1952) három festményét vizsgálva – pontosabb dolog őt „nem ’politikai’, hanem olyan művésznek minősíteni, aki számára a politika egy ideig sok témát adott.”^[14] Ez ugyanolyan általános, s ezért szinte semmit nem mondó megfogalmazás, mint a pártkatona-tézis.

[12] Daix, 2010, 22.

[13] Utley, 2000. A magyar nyelvű publicisztikából ld. (Utley könyvére is utalva): Fekete István: Picasso és a kommunizmus. = *Múlt-kor. Történelmi magazin*. 2010. március 4. [elérhető: http://www.mult-kor.hu/20100304_picasso_es_a_kommunizmus/]. A hazai publicisztikában egyébként a Picasso-jelenség antikommunista megközelítése egyeseknél (ld. pl. a *Picassó [sic!] elvtárs múltjából* című blog-bejegyzést; megj.: *Terror Magyarországon* (blogspot; 2009. szeptember 24.) anti-személtámmal is kiegészül. Ezt, ha nem lenne végtelenül szomorú és veszélyes, „Megáll az ész!” felkiáltással akár komikus intellektuális fordulatnak is tekinthetnénk.

[14] Amber Stitt: Dissecting Picasso’s Political Identity: Three Nude Paintings. = *The University of Tampa Journal of Art* [Florida]. <http://www.journal.utarts.com>

A kérdés megítéléséhez át kell tekinteni az itt szóba jöhető műveit, melynek sorát nyilvánvalóan a *Guernicával* kell kezdenünk.

III. A GUERNICA KELETKEZÉSE ÉS „UTÓÉLETE”

A közéleti kérdésekkel addig nem sokat törődő Picasso politika felé fordulását a spanyol polgárháború (1936-1939) váltotta ki, mely háború egy egész nemzetet mélyen átható konfliktusnak volt a végkifejlete.

Azzal kezdődött, hogy a Miguel Primo de Rivera katonai diktatúrája után hatalomra került erők – miután XIII. Alfonz király elhagyta az országot – 1931-ben kikiáltották a második spanyol köztársaságot. A monarchisták nem törődtek bele vereségükbe, ami politikai konfrontációhoz vezetett. A számos törésvonal mentén megosztott spanyol társadalom különböző csoportjait ez egy további kérdésben, ti. az államforma kérdésében is szembeállította egymással, mely szimbolikus problémává vált és különböző erők összekovácsolásának valóságos tényezője lett. A több éven át vívott küzdelemben hol az egyik oldal győzte le a másikat (1933-ban így jobboldali kormány került hatalomra), hol a másik az előbbit (az 1936-os választásokat a baloldal nyerte meg). A hadsereg politikai szerepet vállaló tábornokai ez utóbbit nem fogadták el, és államcsínyt hajtottak végre, Franco tábornokot „nevezve ki” államfőnek. Ez gyakorlatilag egy polgárháború kezdetét jelentette, mely igen hamar nemzetközi kontextusba helyeződött. A *köztársaságpártiakat* – akikkel a művészek többsége, s így Picasso is szimpatizált – a sztálini Szovjetunió, a populista Lázaro Cárnedas Mexikója és a Nemzetközi Brigádokba szerveződő kommunista mozgalom tagjai; a másik oldalt pedig – mely hol *nemzetinek*, hol *konzervatív*nak, hol pedig *kereszténynek* nevezte önmagát – a hitleri Németország, Mussolini Olaszországa, Salazar Portugáliája és az ún. „ír brigádok” támogatták.

A nacionalisták „északi hadjáratának” részeként a német légierő 1937. április 26-án lebombázta a baszk kisvárost, Gernikát, ahol egy újfajta harci módszert, az ún. *szőnyegbombázást* kísérleteztek ki, melyet korábban más spanyol városokban is alkalmazták már. A három és fél órás rombolásban részt vettek a német parancsnokság alatt álló spanyol falangisták és az olasz fasiszta csapatok is. A város katonai szempontból nem volt különösen jelentős, csak a baszkok tekintették „szent helynek”. A bombázás áldozatainak száma még ma is egyfajta „számháború” tárgya: a becslések szerint százhusz főtől másfél ezerig terjed a holtak száma; a pusztításról készült fényképek alapján mindazonáltal a vitázó felek álláspontja könnyen megítélhető. Abban sincs egyetértés, hogy az áldozatok a bombázás következtében vagy az azt követő tűzvész miatt pusztultak-e el. További vitatott kérdés, hogy milyen szerepet játszott a nemzetközi közvélemény alakításában a külföldi *sajtó* (például az angol *The Times* közelben tartózkodó tudósítója, aki állítólag jócskán eltúlozta a történeteket), hiszen más városokat is bombáztak, de azokról nem jelentek meg olyan tudósítások, mint

Gernikáról. Utólag sokan azt állítják, hogy a köztársaságpártiak propaganda-célokra használták fel a bombázás tényét.^[15]

Gernika - a lerombolt város, ismeretlen fényképész. 1937.
Guernikazarra Historia Taldea

Ez nem kizárt; azonban az kétségtelen, hogy a legismertebb művészek állásfoglalásai^[16] nem sorolhatók a köztársaságpártiak által irányított propaganda körébe. Akárhogy is, az észak-spanyolországi kisváros, baszk névén: Gernika, a totális hadviselés pusztításának és az azzal járó szenvedésnek a szimbóluma lett, melyben nagy szerepe volt persze

Picasso festményének, a *Guernicának* is. Miközben folytak a harcok, a törvényes spanyol kormány bejelentette: részt kívánt venni az 1937. évi párizsi világkiállításon, s – a katalán Joan Miró és az amerikai Alexander Calder mellett – az 1904-től Párizsban élő, de andalúziai születésű és katalóniai kötődésű Picassót is felkérte arra, hogy állítson ki képet a Spanyol Pavilonban. A felkérést elfogadva Picasso eredetileg a művészet szabadságával kapcsolatos képet tervezett, amikor azonban eljutott hozzá a baszk kisváros bombázásának és elpusztításának híre, megváltoztatta tervét. Úgy döntött: „háborús festményt” alkot. A *Guernica* ugyanakkor nem szokványos darabja e műfajnak, hiszen olyan háborús képről van szó, amely nem a győztest vagy a győzelmet ábrázolja, hanem a háborúval együtt járó szenvedést.^[17] A festményen valójában semmilyen harci esemény nem látható – mégis nyilvánvaló, hogy alkotója a háború elleni tiltakozik.^[18]

A 3.5 méter magas és 7.7 méter széles *Guernica* monumentális alkotás. Mielőtt Picasso hozzálátott volna elkészítéséhez, 45 előtanulmányt készített, s öt héten át festette a vásznat. A munka különböző szakaszait horvát-francia származású élettársa, a hivatásos fotós Dora Maar fényképeken is megörökítette; a dokumentációt később egy szakfolyóirat, a Christian Zervos által szerkesztett *Cahiers d'Art* tette közzé. Az előtanulmányok, a vázlatok és a fényképek alapján az alko-

[15] Ld. ezzel kapcsolatban pl. Southworth, 1977. különösen 327–400. Ld. még Kopper – Micsinai, 2011.; különösen a „Guernica és a sajtó” c. részt.

[16] Ld. pl. a képzőművészetben Jan Miró: *Csendélet régi cipővel* (1937) című képét, Robert Capa művészi fotóit (különösen *A milicista halálát*, 1936), az irodalomban Ernest Hemingway: *Akiért a harang szól című regényét* (megj.: 1940), George Orwell: *Hódolat Katalóniának* (1938) című írását vagy Radnóti Miklós: *Első eclogáját* (1938).

[17] Vö. Fisch, 1988, 23.

[18] Az anekdota szerint a II. világháború idején egy német tiszt megkérdezte a Párizsban visszahúzódva és szerény körülmények között élő, de a német hatóságoktól extra-juttatásokat el nem fogadó Picassótól (mutatva neki a *Guernicáról* készült fényképet): „Ezt maga csinálta?”, mire a válasz ez volt: „Nem, maga!”

tási folyamat nyolc fázisra osztható; melyekből ma is megállapítható, hogy a koncepció állandósága mellett a kép egyes részletei hogyan változtak, alakultak. A képen számos klasszikus és kortárs művész hatása is kimutatható, és az egy olyan, „a modern művészetben egyedülállóan egységes és meggyőző alkotás”, mely összegzi „mindazon művészi megközelítéseket, amelyek Picasso munkásságát úgynevezett klasszikus periódusától kezdve jellemezték.”^[19]

Picasso: *Guernica*. 1937. Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofia

A fekvő téglalapon elhelyezett kompozíció hét alakot ábrázol egy – az oltárkép-festészetre jellemző – triptichon szerű szerkezetben. A kompozíciónak három része van: a mű középpontjában egy háromszögben elrendezett jelenet látható, amelyet mindkét oldalról két-két figura vesz körbe. A kép középpontjában álló főalak egy fájdalomtól szenvedő, eltorzult pózban ábrázolt *sebesült ló*. A középső háromszög egyik oldalát egy *rohanó nő*, az alsó szélét pedig egy *harcos* eldől, széttörött *szobra* zárja le.

Az utóbbi, mely a kép korai fázisaiban még egy valóságos katona volt, aki kezében egy olyan törött kardot fogott, melyet a spanyol polgárháborúban már egyáltalán nem használtak, pusztán a hadakozás általános szimbólumaként kerülhetett a festményre. A kép jobb oldali háromszögön kívüli mezőjében valamilyen alakszerű mélyedésből egy stilizált *emberfej*, továbbá egy ég felé tekintő *széttárt karú alak* látható, akinek kétségbeesett tekintete azt sugallja, hogy valami iszonyatos dolog történt vele, esetleg egy égő házból zuhan alá. A bal oldalon, a háromszögön kívüli mezőben egy fehér *bikát* látunk, amely a korábbi évek számos Picasso-képén is megjelent, valamint egy sikoltó-síró *anyát*, aki

[19] Warncke, 2004, 396., 401. Az előzményeket illetően a bőséges szakirodalomban a következőkre utalnak: a kompozíciót illetően mindenekelőtt Peter Paul Rubens *A háború borzalmai* (1637–38) című képére, valamint a kortárs Otto Dix és Max Beckmann triptihonjaira; az egyes elemeket illetően pedig Raffaello *A Borgo égése* (1514) című festményeire, Frédéric-August Bartholdy *Szabadság-szobrára* (1884–85), a középkor és kora-újkor különböző *pièta* ábrázolásaira és az antik Róma ún. Pasquino-szobraira.

halott gyermekét tartja a karjában. A kompozíció tetején, a középtengelytől kissé balra egy szemre emlékeztető fehér alakzat van,^[20] a pupilla helyén villanykörtével. A szem alsó szélén szabálytalan fűrész-fogak láthatók. Valaki (talán az ablakmélyedésből felbukkanó stilizált ember vagy más) az egész jelenet fölé egy fényforrást tart; ez azonban nem a felvilágosodásra utaló fáklya, hanem egy petróleumlámpa vagy egy arra emlékeztető gyertya.

A képnek számos részletes esztétikai és kultúrtörténeti elemzése van; szinte húsز évenként írnak róla jelentős monográfiát.^[21] Ezeket lehetetlen és felesleges is volna itt összefoglalni; viszont érdemes kiemelni belőlük azt, ami a témánk – Picasso „rejtőzködése” – szempontjából lényeges. Ilyen például Picasso egyik jellegzetes alkotói módszerének elemzése: a képi megfogalmazás *konkrétumoktól való eltávolítása*. Az első fázisban például még látszik egy piactér néhány eleme, mely feltehetőleg Gernikára utal; ám ezt a festő igen hamar eltüntette a képről. Ezzel azt sugallta, hogy a jelenet bárhol lejátszódhat, vagyis a háborús pusztítás bárhol előfordulhat. Ugyancsak eltávolítás, bár nem fizikai, hanem érzelmi jellegű, hogy a rohanó nő arcáról az utolsó fázisban eltűnik az a könnycsepp, amely egészen addig ott volt látható. Ez azt jelzi, hogy a művész szerint a fájdalmat és a szenvedést az anya és a zuhanó alak üvöltése, valamint az ugyancsak üvöltő ló kifordult teste minden bizonnyal jobban szimbolizálja egy könnycseppnél. Az eltávolítás *politikai* értelemben is igaz, amennyiben Picasso tudatosan távolította el a képet a munkásmozgalomtól. Ennek bizonyítéka, hogy az egyik alak kinyújtott ujjú *széttárt* tenyere helyén az egyik korai fázisban még *ökölbe szorított kéz* volt látható,^[22] mely közismerten a munkásmozgalom, és általában a baloldal szimbóluma volt (részben még ma is az) – annak eltűnéséből tehát arra következtethetünk, hogy Picasso nem akart a képnek *közvetlenül* politikai jelentést adni és nem akarta azt egy politikai irányhoz kötni.

Egy másik jellegzetesség – s némileg ez is összefügghet a valódi mondandó álcázásával – egy *rejtett ikonográfiai hagyomány* követése, mely már e képen is megfigyelhető (bár később erőteljesebb lesz). Az első fázisban a kompozíció tetején látható szem helyén még egy nap, illetve dicsfény volt látható; ezek azonban feltehetőleg nem sugallták eléggé, hogy valaki kívülről figyeli az eseményeket. Ennek helyére került a „villanykörtés szem”, mely – legyen bármilyen meglepő – sok elemző szerint a keresztény szimbolikából ismert „Isten szemét” jeleníti meg. Ez – mint az „Úr szeme”, a „mindent látó szem”^[23] – nemcsak a

[20] E részlet ilyen értelmezése nem általánosan elfogadott; egy ettől eltérő értelmezést ld. Fisch, 1998, 49. Megjegyzem, hogy a szakirodalomban nemcsak a *Guernica* egyes részleteinek *jelentését* illetően nagyok a véleménykülönbségek, de még az ábrázolt dolgok *mibenlétének* tekintetében is.

[21] A legátfogóbbak talán Anthony Blunt (1969), Eberhard Fisch (1988) és Gijs van Hensbergen (2005) munkái.

[22] Vö. Warncke, 2004, 394.

[23] A szimbólumot – az egyházi képek és épületek mellett – gyakran alkalmazzák világi tárgyakon is; például az Amerikai Egyesült Államok nagypecsétjén, az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatát* közzétevő első, díszes illusztráción és különböző pénzjegyen.

gondviselésére utal (amiről itt szó sem lehet), vagy arra, hogy Isten „rábólintott valamely kezdeményezésre”, hanem Isten mindentudására és ítéletére vonatkozik. Ha így van, akkor ez annak a bizonytétel, hogy Picasso, mint más képein is, felhasználta keresztény ikonográfiai hagyományokat.^[24]

A roppant bonyolult szerkezetű kép üzenete viszonylag egyszerű és könnyen feltárható: a háború szenvedést okoz, és elpusztítja a civilizációt. Erre az alapjelentésre később – ti. az elmúlt 75 évben – egy másik is hozzákapcsolódott, és a képnek a hidegháború idején, sőt azzal kapcsolatban is lett mondanivalója. Bár ez – mely nem ellentétes az előbbivel, hanem inkább kiegészíti azt – mindmáig nem artikulálódott egyértelműen. Talán úgy fogalmazható meg, hogy a háborúk mindig folytatódnak, a hidegháború is háború, *Guernica* pedig ezek idején is képes éreztetni valamit mágiikus erejéből. Akár helyes ez az értelmezés, akár nem, az biztos, hogy a kép mai jelentésének és jelentőségének értékeléséhez hozzátartozik annak 1937 utáni sorsa,^[25] sőt számos „kalandja”^[26] is. E másodlagos, vagy inkább második jelentést a szakirodalomban gyakran felidézett Colin Powell-féle „afférral” lehet példázni, amely azonban – teszem hozzá – Nelson Rockefellerrel keresztül igen sajátos politikai kontextusba helyezi a képet.

Sokan emlékeznek arra, hogy Colin Powell amerikai államtitkár (korábban a hadsereg főparancsnoka) 2003. február 5-én az ENSZ épületében, a Biztonsági Tanács tárgyalótermének bejáratánál tartott sajtótájékoztatón jelentette

[24] Ld. erről pl. Becht-Jördens – Wehmeier, 2003.

[25] A kép sorsát illetően érdemes megemlíteni, hogy a párizsi világiállítás után nemzetközi „körútra vitték”: bemutatták a skandináv országokban, valamint több angol és amerikai nagyvárosban. Végül – miután Spanyolországban Franco tábornok szerezte meg a hatalmat – Amerikában maradt, ahol a New York-i Modern Művészetek Múzeuma (MOMA) tartós letétbe vette (1939); egy ideig amerikai kiállításokra utaztatta, majd önálló teremben helyezte el (1944). Picasso szándéka szerint a képet csak egy szabad és demokratikus Spanyolországba lehetett visszavinni. A róla készült fényképeket eleinte becsempészték az ibériai félszigetre, később azonban a konszolidálódó hatalom szerette volna megszerezni magát a képet is. Talán be is mutatták volna, hogy a megbékélés lehetőségét sugallják. 1968-ban Franco jelezte: azt szeretné, ha a kép visszatérne Spanyolországba, amihez Picasso nem járult hozzá. (A megbékélésnek egyébként ez idő tájt sokak szerint még nem jött el az ideje: 1970-ben egy baszkföldi sportrendezvényen valaki felgyújtotta és az oda látogató Franco lába elé vetette magát, azzal indokolva tettét, hogy Franco is érezze Gernika lángjait.) Picasso halála (1973) után a tárgyalásokat felújították, de azok nem vezettek eredményre. A *Guernica* végül is Franco halála (1975), majd az új spanyol alkotmány elfogadása (1978), vagyis a spanyol rendszerváltozást követően került vissza Spanyolországba (1981); igaz, nem a bombázás helyszínére vagy a bilbaoi Guggenheim Múzeumba (ahogyan a baszkok szerették volna annak megnyitása előtt), hanem előbb a madridi Pradóba (ahol külön terem alakítottak ki számára), majd pedig végleges helyére, a hivatalosan is nemzeti múzeumi státuszt kapott Reina Sofia Múzeumba (1992).

[26] A megfogalmazás a svéd Hans Alfredson és Tage Danielsson kultuszfilmjének címére (*Picasso kalandjai*, 1978) utal. A szóban forgó kép „kalandjai” közé olyan dolgok tartoznak, mint az, hogy a vietnami háború idején a MOMA *Guernica*-terme a háború elleni csendes tiltakozások színhelye volt. Ennek keretében azonban 1974-ben a fekete, fehér és szürke színek által uralt képet valaki vörös spray-vel fújta le az ellen tiltakozva, hogy a mintegy száz civil életét követelő My Lay-i mészárlás „főszereplője”, Calley hadnagy a felelősségre vonására indult jogi eljárásban szabadságjogaira hivatkozott.

be az Irak elleni katonai fellépést. Mögötte egy kék lepel volt, amely eltakart valamit. Ez a valami – mint utóbb kiderült (hisz ki tartja fejben, hogy mi látható a BT-terem bejáratánál) – a *Guernicá*ról készült mérethű falikárpit-másolat volt, amely 1985 óta díszítette az adott helyet. Mivel egy háború megindításáról volt szó (s az amerikaiak politikai okokból fontosnak tartották, hogy az ENSZ-épületben, sőt a Biztonsági Tanács termének „közeliében” tartsanak erről sajtótájékoztatót), sokan attól tartottak, hogy a *Guernica* mint háttér „rossz szellemet” fog felidézni és vitákhoz vezet, ezért letakarták. Az ügyletlenkedésben másnap még egy nyilatkozatot is közzétettek, hogy a leplet nem politikai okokból, hanem a televíziós stábok kérésére helyezték a képre, mert Colin Powell, és az ugyancsak jelenlévő amerikai diplomata, John Negroponte (korábban hírszerzési főigazgató) alakja nem érvényesült volna kellőképpen, a szenvedő ló pedig pont a nyilatkozó arca mellett lett volna látható. Ahogy lenni szokott, hamar kiszivárgott, hogy valójában a Bush-kormányzat képviselője kérte a kép letakarását, hiszen tudták, hogy a *Guernica* előtt nem igen lehet egy háború mellett érvelni.^[27] Az is különös, hogy az épület felújítására hivatkozva a falikárpitot 2009-ben elvitték az ENSZ épületéből, s először egy londoni galériában (*Whitechapel Gallery*), 2012-ben pedig egy amerikai múzeumban (*San Antonio Museum of Art*, Texas) helyezték el, határozatlan ideig tartó letéti szerződéssel.

Magát a falikárpitot még Picasso készítette 1955-ben. Az amerikai Nelson Rockefeller meg akarta vásárolni tőle a *Guernicát*, amit természetesen nem adott el neki; egy franciaországi takácsműhelyben azonban legyártatott három másolatot. Ezek (melyeket a hátukon szignált is)^[28] abban különböznek az eredetitől, hogy – feltehetőleg az eltérő anyag igényei miatt – a monokróm színvilág átmeneti színei nem a szürkék, hanem a barna különböző árnyalatai. De ennél sokkal fontosabb, hogy kik voltak a vevők. A három példány közül az elsőt a „művészek barátja és támogatója”, a MOMA egyik alapítójának^[29] gyermeke (mellékesen milliárdos, New York állam egykori kormányzója és az Egyesült Államok 41. alelnöke stb.), Nelson Aldrich Rockefeller vásárolta meg. Ami a dologban érdekes az az, hogy Rockefeller nemcsak a MOMÁ-t támogatta igen jelentős adományokkal, hanem az *absztrakt expresszionizmust* is, mely – amint az 1990 után kiderült – a CIA által kreált, ösztönzött, és mintegy húsz éven keresztül finan-

[27] Ez a „gondolati háttér” annak, hogy Xiaoqiang Hou kínai karikaturista – aki más esetekben is alkalmazta annak motívumait – egy 2007-es rajzán a Biztonsági Tanács üléstermékének falára rajzolta a *Guernicát*, miközben a BT tagjait katonai egyenruhákban ábrázolta.

[28] Művészek – az ismertebbek közül például Miró, Matisse, Chagall, Vasarely – gyakran hozzájárulnak ahhoz, hogy francia műhelyekben falikárpit-másolatokat készítsenek ismert munkáikról, kis módosításokkal. A másolt falikárpitot sokan önálló műfajnak tekintik. Picassónak tizennyolc képeről készültek ilyen szöttesek.

[29] A New York-i Modern Művészetek Múzeumát – melyet Nelson Rockefeller olykor a „mama múzeumának” nevezett – három „hajthatatlan hölgy” [*the adamantine ladies*] alapította 1929-ben: Abby Aldrich Rockefeller és barátnői: Lillie P. Bliss, illetve Mary Quinn Sullivan.

szírozott festészeti irányzat volt.^[30] A Jackson Pollock, Mark Rothko és Willem de Kooning nevével fémjelzett festészeti irányról ma már (vagy inkább ma még) nehéz megállapítani, hogy természetes módon jött-e létre vagy valóban „mesterségesen kreált” stílusirányzat volt; az azonban bizonyos, hogy az ide sorolt műveket az 1950-es évek művészetpolitikusai úgy állították be, mint a szabad társadalmak *szabad művészetét*, amely a korabeli „propaganda háborúban” jól felhasználható volt. Hiszen a CIA azt kívánta sugallni, hogy az Amerikai Egyesült Államok és nyugat-európai államok által biztosított kulturális szabadság vonzóbb, értékesebb és hatékonyabb, mint azok a feltételek, amelyeket a keleti blokk totalitárius államai nyújtanak. E cél eléréséhez persze számos kisebb „ütközetet” is meg kellett nyernie; ilyen volt például azon gondolat elfogadtatása, hogy a művészet központja már nem Párizs (ahol korábban Picasso élt), hanem Amerika.^[31] S ilyen volt a Picasso-percepció alakításában annak hangsúlyozása, hogy Picasso – aki ez idő tájt valóban a Moszkvából irányított békemozgalom ügyét egyengette – nem a „szabadság és béke” művésze, hanem kommunista. Amikor a Rockefeller tulajdonában álló falikárpit elé függönyt raktak,^[32] akkor az alighanem eltakarta egy kicsit ezt a múltat is.

Nos, ilyen körülmények között vált a Guernica a háborúk elleni tiltakozás „gobális” szimbólumává,^[33] ami alighanem csak növeli e teljesítmény értékét.

[30] Ld. erről Saunders, 1999. Állításainak és egyes adatainak pontatlanságairól ld. Troy, 2002. A MOMA és a CIA között egyébként voltak alkalmi személyi átfedések (például a CIA Nemzetközi Szervezetek Osztályának első vezetője 1949-ben a Múzeum főtitkára volt), a művészetek támogatásának fő intézményi fóruma azonban a Kulturális Szabadság Kongresszusa volt. E szervezetet a CIA hozta létre 1950-ben, majd pénzelte, s azt a konzervatív értelmiségiek és baloldali antikomunisták (James Burnham, John Dewey, Karl Jaspers, Arthur Koestler, Irving Kristol, Bertrand Russell, Jacques Maritain, Tennessee Williams) egyaránt támogatták. A Kulturális Szabadság Kongresszusa 35 országban tartott fenn irodát, amelyek számos lapot és folyóiratot, könyvkiadót és rádióállomást, jazz- és szimfonikus zenekart, filmet és „utazó kiállítást” támogattak. Az absztrakt expresszionizmus képeit Európa nagyvárosaiban ilyen utazó kiállításokon népszerűsítették: pl. *Masterpieces of the Twentieth Century* (1952), *Modern Art in the United States* (1955), *The New American Paintings*, 1958–59).

[31] Picasso egyébként – bár számos jelentős festménye amerikai gyűjtők és múzeumok tulajdonában volt – sosem járt az Egyesült Államokban. 1950-ben – egy 12 tagú békeküldöttség tagjaként – szeretett volna oda menni, de nem kapott beutazási vízumot. Az FBI 1945 óta aktát vezetett róla, mely elsősorban megfigyelőinek jelentéseit tartalmazta; környezete utóbb azt feltételezte, hogy nem volt tudomása megfigyeléséről.

[32] A milliomos-politikust illetően egyébként az „elfüggönyözés” más vonatkozásban is szót érdemel. A családi vállalkozásban épített New York-i Rockefeller Center épületegyüttes földszinti előcsarnokának díszítésére Nelson Rockefeller – miután Picassót vagy Matisse-t nem tudta erre megszerezni – 1933-ban a mexikói szocialista festőt, Diego Riverát hívta meg. A Manhattan közepén álló épületben aztán Rivera egy olyan freskót készített *Ember a keresztúton* címmel, amelynek egyik jelenetében Lenin portréja volt látható, és ezt a megrendelő kérésére sem volt hajlandó átfesteni. Az ezzel kapcsolatos viták idején a kép, amíg azt le nem verették a falról, el volt függönyözve.

[33] Ld. erről Kopper – Micsinai, 2011.

IV. POLITIKA A KÉPEKEN ÉS A „POLITIKAI FESTMÉNYEK”

Képeivel – mint említettem – Picasso sokáig nem politizált, ám amikor elkezdte, viszonylag gyorsan eljutott a „politikai festészethez”, vagyis olyan képek megalkotásához, amelyek tárgya, tartalma és hatása politikai volt. Első egyértelműen ilyen tárgyú alkotása a *Franco álma és hazugsága* (1937)^[34] című rézkarc, mely 18 karikatúrisztikus képből áll. A művet eredetileg postai levelezőlapon való sokszorosításra szánta, hogy ezzel támogassa a Köztársaságpártot. A sorozatot a *Guernica* előtt kezdte el, de csak annak elkészülte után fejezte be; s az utolsó négy kép ez utóbbi motívumait variálja. Ezért tekintik az „első” politikai képének végül is a *Guernicát* (1937).

A *Guernicát* a spanyol polgárháború idején a *síró nők képei*^[35] kísérték és követték. Ezek, miként a II. világháború alatt és után keletkezett más alkotásai – például a *koponyás csendéletek*, a *bikafejes* alkotások vagy a *ragadozó állatvilág* vásznai^[36] – annyiban „politikaiak”, hogy a háborús évek depressziós légkörét és lelki állapotait rögzítették. Politikai jellegük tehát nem a kép tartalmában keresendő, hanem a kontextusnak vagy az értelmezésnek (azon belül pedig az elemző politika-felfogásának) függvénye. Bár tagadhatatlanul „benne állnak” koruk és társadalmuk érzelmi valóságában, a magam részéről ezeket nem sorol-

[34] Neve és művészete egy évvel korábban már politikai *kontextus*ba került, amikor is függönytervet készített Romain Rolland *Július 14.* című színművének bemutatójára, mely vitathatatlanul politikai darab. Szemlélete valószínűleg az 1930-as évek közepén, s viszonylag gyorsan politizálódott. Az egyik visszaemlékezés szerint ebben az időben a párizsi művésztszcaságban „mindenki örömmel nézte, amikor Picasso az ebédnél Hitler, Mussolinit és Francót utánozta, mustárral, borral és gyümölcslel rajzolva portrékat az asztalterítőre”. Ld. MacGregor-Hastie, 1988, 147–148.; idézi: Amber Stitt.

[35] Legalább hatvan Picasso képnek „síró nő” a címe, melyek többsége a *Guernicához* készült, előtanulmányként. Ezekről függetlenül, de szinte ugyanebben az időszakban született például a *La femme qui pleure* [Zokogó nő] (1937), a *La femme en pleurs* [A síró asszony] (1937), a *La femme qui pleure avec mouchoir* [Síró nő zsebkendővel] (1937), a *La femme qui pleure au foulard* [Síró nő sállal] (1937), a *La suppliante* [A könyörgő] (1937). A legismertebb Dora Maar-t ábrázolja [*Femme en pleurs (Dora)*, 1937], aki a visszaemlékezések szerint (ld. pl. Malraux, 1975.) „sírós nő” volt. A szakirodalom alkalmi felvetése, hogy Picasso *gritói* nem véletlenek [*grito* = sírás, üvöltés, visítás, sikoltás; vö. még „doloresi kiáltás” (*Grito de Dolores*), ami a spanyol ajkú kultúrában, bár főleg Latin-Amerikában művészeti stílussá is vált], mert azokban egyszerre jelenik meg a női lélek és a politika iránti érdeklődés. A témáról ld. Freeman, 1994.

[36] A csendéleteken a gyertya (többnyire a remény szimbóluma) szinte alig tűnik fel, a koponya viszont annál gyakrabban. A „koponyás csendéletek”, kollázsok és szobrok száma szinte végtelen: *Csendélet ökörkoponyával* (1942), *Csendélet koponyával és kancsóval* (1942), *Koponya* [eredetileg *Tête de mort*, néhány magyar kiadású albumban *Halálfej*, bronz és réz szobor] (1943), *Csendélet póréhagymával, halálfejjel, koponyával és kancsóval* (1945), *Kancsó, gyertya és zománcserpenyő* (1945), *Csendélet koponyával és könyvvel* (1946), *Csendélet koponyával, könyvvel és petróleumlámpával* (1946), *Fekete kancsó és koponya* (1946), *Koponya, tengeri sünök és lámpa asztalon* (1946), *Vanitas* (1947), *Kecskekoponya, palack és gyertya* (1952) és *Kecskekoponya az asztalon* (1952) – hogy itt is csak a legismertebbekre utaljak. Hasonló mondható el a bikafejes képekről: *Csendélet bikafejjel* (1939), *Bikafej asztalon* (1942). A békésnek tűnő állatok ragadozó jellegét felvillantó képek jellegzetes darabjai a *Madarat marcangoló macska* (1938) és a *Madarat felfaló macska* (1939). Ld. még ezekhez a *Macska és homár* (1962) és a *Homár és macska* (1965) című alkotásokat.

nám a politikai szempontból *elemezni érdemes* (mert e szempontból fontos hozadékokat ígérő) alkotások közé.

Nem ilyen egyértelmű a helyzet a két közismerten sejtelmes, mi több, kétértelmű alkotás esetén. Az egyik az *Éjjeli halászat Antibes-ben* (1938), mely a II. világháború kitörésének napjaiban keletkezett, s élénk színeivel és kontrasztjaival az akkortájt minden bizonnyal érezhető politikai feszültség lelki elemeinek képi megjelenítése volt. A másik a *Hajnali szerenád (Akt zenésszel)* (1942), amelyen egy mandolinon játszó ülő férfi és egy fekvő női akt látható. Sötét, elfojtott színeivel a kép már-már klausztofóbiát sugall, s a festő rejtőzködésének egyik jellegzetes példája. Hatásáról a „legvitatottabb német író”, Ernst Jünger (aki a második világháború idején a párizsi katonai parancsnokság vezérkarának tagja volt s magánjelleggel, bár bizonyára német katonai egyenruhában meglátogatta Picasót műtermében) a következőket jegyezte fel: „Még soha nem éreztem, ilyen mélyen és kényszerítően át, hogy a *homunculus* nem a képzelet szülötte. [E képen m]ágikus erővel jelenik meg az Ember, és csak kevesen ismerik fel, hogy milyen iszonyatosan nehéz döntésre szánta el magát a festő. Bár többször megpróbáltam erre a témára terelni a szót, ő mindig kitért, minden bizonnyal szándékosan.”^[37]

A képen - teszi hozzá a történetet felelevenítő Carsten-Peter Warncke - Picasso „a maga céljaihoz igazította a szurrealista technikákat: az *álczázást*, a szatirikus abszurditást és a tudatalattira ható ábrázolásmódot”, s megmutatta, hogy „miként fejezhető ki a picassói stílus kétértelmű tartalmát”. A kétértelmű tartalom lehetősége különösen akkor lesz majd fontos, amikor az *általános* politikai tartalom képi megjelenítése érdekében tőle távoli ikonográfiai hagyományból (például a kereszténységéből) kölcsönöz majd elemeket.

Egyértelmű politikai *tartalmat* hordoz a *Csontkamra* (1944-48) című műve, melynek esetében a kép és annak sorsa ugyancsak összetartozik,

Picasso: *Csontkamra*.

1944-48. The Museum of Modern Art (MOMA), New York

[37] Idézi Warncke, 2004, 453.

vagyis a festmény „jelentésének” egy része utólag került a vászonra. Az alkotás 1944/45-ben készült, de csak 1948-ban „zárta le”. Alapmotívuma egy spanyol filmből származik, amely egy konyhájában lemészárolt családról szól. A hatalmas vásznon egy asztal előtt a földön három, halomban heverő halott test látható. A halottak már-már azonosíthatatlanok, s ahogyan az egymásra torlódó testeknek általában, ezeknek sincs személyiségük vagy önazonosságuk. Egyikük egy fedetlen felsőtestű nő, másikuk egy póznához kötözött kezű férfi, a harmadik pedig egy gyermek, aki tenyerével fogja fel a felette látható nő, feltehetőleg az anyja testéből kicsorduló vért. A képnek – melyet 1946 elején, befejezetlenül is bemutattak a kommunisták által szervezett *Art et Résistance* című párizsi tárlaton – nem az alkotó adta a címét, hanem az úgy „ráragadt”. A rejtélyes előzményeket és körülményeket az magyarázza, hogy a festmény már körvonalazódott, amikor megjelentek az első képek a felszabadított koncentrációs táborokról. Picasso – aki mindig mesterien elegyítette az általános és egyedi, illetőleg az absztrakt és konkrét jelentést – úgy módosította a részleteket, hogy a tömeggyilkosságból tömegmészárlás lett, s a festmény a tömegek legyilkolása elleni tiltakozássá vált. Hat hónapig dolgozott a képen.

Néhányan vitatták, hogy a kép valóban a náci tömegmészárlás ellen foglal-e állást. Az alkotás folyamatát a Holokauszt valódi csontkamrái befolyásolták – állította később, s nincs okunk kételkedni szavaiban. A *L'Humanité*-ben egyébként pont ez idő tájt közöltek olyan fényképeket is a Strasbourgi környéki Natzweiler-Sturthof-i koncentrációs táborról (az egyetlen olyanról, amelyet a nácik francia területen létesítettek), ahol az áldozatok kezét összekötötték. Művészi eszközeit illetően a kép a *Guernicá*-hoz hasonlít (kompozíciós háromszög, monokróm jelleg sok szürke-árnyalattal stb.), vagy inkább – ahogy Pierre Daix fogalmazott – annak „folytatása”, de hatásában talán intenzívebb is annál. Erejét az adja, hogy egyszerre fejez ki két szögesen ellentétes érzésvilágot: a sok szürke, akár a krematóriumok füstjére is emlékeztetve, elkeseredetten üvölt, mégis benne van egy „Auschwitz utáni költőiség”. S ugyanígy: Picasso vádol, ám ezt úgy teszi, hogy egyszerre mind az áldozatokra is emlékezik.

Témánk szempontjából érdekes, hogy mi változott az alkotás folyamán és miként reagált a változásra a publikum. Az első alkotói szakasz egyes elemei köréből a kidolgozás során ugyanis eltűnt a vázlatokon még szereplő két érdekes kis motívum: egy kakas és egy búzakéve. Az előbbi ikonográfiai szempontból a hajnalra és a megtorlásra, de legalábbis a törlesztésre utalhatott volna, az utóbbi pedig egy későbbi aratás révén az újjászületésre.^[38] A „publikum” egy része,

[38] Ikonográfiai érdekesség, hogy a kakas-motívum megtartása esetén – amint a szakirodalomban megjegyzik – keveredhetett, vagy esetleg ütközhetett volna a *gall* és a *spanyol* hagyomány. Amíg ugyanis a galloknál a kakas a háborús nehézségeken úrrá levő, győzedelmes állat, a spanyol hagyományban – a bikához hasonlóan (a Mithrász kultusszal összefüggésben és a kiömlő vérrrel is kapcsolatba hozhatóan) – az önfeláldozás szimbóluma.

vagyis a művész kommunista környezete e szimbólumok eltűnését nem tudta mire vélni, arra kissé zavarodottan reagált, aminek szerepe lehetett abban is, hogy Picasso sosem fejezte be ezt a képet.

Néhányan talán úgy gondolták, hogy újdonsült elvtársuk nem tud politikai eszméket egyértelműen kifejezni – a mester azonban erre hamar rácsáfolt. A II. világháború utáni első fegyveres konfliktus idején megfestette a *Koreai mészárlást* (1951), ami politikailag nagyon is egyértelmű volt. Sőt, talán épp ez volt a baj. A kritika akkor is, azóta is az egyik leggyengébb képének tekinti. Az expresszionista stílusú, ugyancsak a szürke különböző árnyalatait mutató kép a koreai háború egyik – megnyugtatóan máig sem tisztázott – tömeggyilkossága ellen tiltakozott.^[39] A mérsékeltbb elemzők szerint a kép „formailag és tartalmilag is egydimenziós jellegű”, a vehemensebbek erről ezt mondják: „propagandisztikus”, „lapos agitpropos”.

Picasso: *Koreai mészárlás*, 1951.

Goya: *1808. május 3. Madrid védőinek kivégzése*, 1814.

Manet: *Miksa császár kivégzése Mexikóban*, 1868.

A bíráló oka, hogy Picasso az egyértelműség érdekében feláldozta a művészi értékeket, s ezzel a műalkotások sokféleképpen való értelmezésének lehetőségét. S mindebben annak ellenére is van valami, hogy a kép kompozíciója Goya *1808. május 3.* (1814) és Manet *Miksa császár kivégzése Mexikóban* (1868) című alkotásait idézi, sőt követi – tulajdonképpen azok parafrázisa. Picasso változata meglehetősen zsúfolt, ugyanakkor mintha mégiscsak hiányozna valami róla (a címén kívül például semmi sem utal Koreára); ami meg benne van, annak nem kellene feltétlenül benne lennie.^[40] Összességében a néző azt kapja, ami „oda

[39] A koreai háború (1950–1953) alatt számos tömegmészárlásra kerül sor; mintegy 15–20 városban történtek atrocitások, s összesen mintegy százezer embert (katonát és polgári személyt) irtottak ki a hadicselekményektől függetlenül. A részletek sok esetben mindmáig tisztázatlanok; az alapos kutatás és tényfeltárás, a tömegsírok feltárással együtt csak az elmúlt egy-két évtizedben kezdődött. (A kérdéssel kapcsolatban ld. a *Kill 'Em All*, magyarul: *Vessen mind!*, 2002, című angol filmet.) Arra az atrocitásra, amely ellen Picasso tiltakozott, a háború elején, 1950. október 17. és december 7. között került sor Szincshon városában és környékén; a mészárlásról a korabeli nyugat-európai lapok is hírt adtak. A tisztázatlanság azzal függ össze, hogy az 52 napig tartó tisztogatásban, mely a harci cselekményekben elesettekén túl 35 ezer ember életét követelte, a mai adatok szerint állítólag nemcsak az antikommunista csapatok vettek részt, hanem (katonai sikereik függvényében) a kommunista erők is.

[40] A kép többek szerint Amerika-ellenes, amennyiben sok XX. századi modern mítoszban a technikai civilizáció fejlődésének szimbóluma az Egyesült Államok, Picasso pedig e technikai civilizá-

van rajzolva” (ti. hogy egy fejlett technikai civilizáció állig felfegyverzett katonái meztelen, azaz kiszolgáltatott nőket és védtelen gyermekeket gyilkolnak) – ami a szimpla politikai propaganda esetén olykor megtörténik, a művészet esetén azonban kevés.

A hidegháború delelőjén (1950–1960) Picasso számos „politikainak” mondott képet festett. Ezek – véleményem szerint – két csoportba oszthatók. Többségük *parafrázis*, melyeket a(z) alkotó szándéka szerinti) *kontextusa* tett politikaivá, ám magukon a képeken szinte semmilyen utalás nincs erre vonatkozóan; mások pedig olyan *formai kísérletek*, amelyeken a politikai cél közvetlenül fogalmazódik meg. Persze az előbbiek is formai kísérletek, ám azok esetén mégiscsak annak megmutatása a jellegzetes, hogy miként lehet egy-egy klasszikus képet *dekonstruálni*. Paradox, de amíg a dekonstrukciós parafrázisok az idők folyamán formailag „picassósokká” válva mintegy belesimultak az életműbe, s ezért – noha politikai üzenetük mára ellaposodott vagy jelentéktelenné vált – esztétikai szempontból ma is érdekesek és hatnak is, addig az eredetileg kísérletnek szánt, ám „picassói formanyelven” alkotott művek – miközben politikai üzenetük akár ma is érvényesnek tekinthető – ma már olyan hatástalanok, mint az altamirai vagy a lascaux-i barlangok falán látható állatábrázolások.

Az utóbbiak, vagyis a *formai kísérletek* körébe sorolhatók például a Vallauris-i ún. Béke-templomba festett két, *Háború* (1952) és *Béke* (1952) című monumentális faliképek. Ezek üzenete – már csak azért is, mert Picasso ekkor kísérletezett legintenzívebben a gyermekrajz mint stílus festészetbe emelésével – viszonylag egyszerűen dekódolható volna; ám mégsem az, mert a gyermekrajzi elemekkel a görög mitológia bonyolult történeteit mesélte el. Ez nem volt a legszerencsésebb döntés, és talán ez az egyik oka, hogy ezt a két képet sem sorolják a mester legjobb művei közé. Annyiban azonban mégiscsak érdekes alkotások, hogy egy különös lehetőséget is felvetnek. Nevezetesen: Picasso ekkor még akár azt is hihette, hogy bár ő nem követi a szocialista realizmust mint stílusirányzatot, de mintaadóként befolyásolhatja a szocialista elkötelezettségű festészetet. Mint tudjuk, ebben tévedett.

A parafrázis-jellegű festmények sora nem kezdődött ígéretesen (vö. *Koreai mérsárlás*, 1951), de Picasso lassanként „kimászott a gödörből” és kinötte magát: az évek előrehaladtával született művek – *Algériai nők* (1955), *Az udvarhölgyek [Las Meninas] (Velázquez után)* (1957), *Reggeli a szabadban (Manet után)* (1960–61), *A szabin nők elrablása (David után)* (1962–63) – egyre erőteljesebb és egyénibb alkotások. Mindegyiket több változatban, sorozat-szerűen festette meg. Úgy kísérletezgetett velük, mintha az lett volna a célja, hogy totálisan átértelmezze és átrendezze (egyes kritikusok szerint: félreértelmezze és felforgassa) a klasszikus hagyományt.

cióra utalva úgy öltöztette be a kivégzőosztag katonáit, mintha a *csillagok háborújának* képi világát előlegezte volna meg.

A „politikai” elem e képek esetén két dolgot jelent: egyrészt a dekonstrukció motívumát, másrészt a kontextus révén megfogalmazott, viszonylag egyszerű üzeneteket.

Ami a *motívumokat* illeti, az legjobban a *Las Meninas* esetében látató. Amikor felröppent a hír, hogy Franco a monarchia intézményének visszaállításával akarja stabilizálni diktatúráját,^[41] Picasso rögtön kifejezte *republikánus* érzelmeit: ezt úgy tette, hogy a spanyol monarchia egyik legelkötelezettebb (melléleg: művészi szempontból általa roppant nagyra tartott) festőjének, a barokkos Diego Velázqueznek *Az udvarhölgyek* (1656-57) című képét „festette újra” a maga stílusában, 58 változatban.^[42] Számos variáns a monarchia, illetőleg a Velázquez által megjelenített monarchikus érzelmi elkötelezettség karikatúráját nyújtja. A képet „újraértelmező” változataival Picasso lassanként szétmorzsolgatta a régit, és egy egészen új vizuális világot épített fel, amiben az udvari jellegnek és a monarchikus elemeknek nyoma sincs. Lehetetlen nem észrevenni, hogy a *politikai racionalizmus* jellegzetes attitűdje és szemléletmódja ez (pártját és mozgalmát is ez mozgatta), mely Rousseau-val szólva azt állítja: ha az ember új törvényeket akar adni a világnak, a régieket el kell égetni.^[43] Kicsit ironikus, már-már posztmodern, hogy ez a Rousseau-i elv Picasso *Las Meninasa* esetében – tekintve, hogy közjogi értelemben és tisztán legális szempontból Spanyolország 1957-ben köztársaság volt – ellenkező tartalommal, illetve irányban is értelmezhető. Velázquez *udvarhölgyeit* egyébként sokan parafrázták (például Goya, Degas és Dalí), s az több művész (Jorge Oteiza és Manolo Valdés, Jeff Wall stb.) számára is inspirációt jelentett. Jellegzetes posztmodern fricska az is, hogy egy angol festő és kollázs-művész tizenöt év múltán Picasso munkáját is parafrázta.^[44]

Ami a kontextus révén megfogalmazott *üzeneteket* illeti, azok egyszerűek (például: a háború rossz), bár – összességükben – nem probléma-mentesek (például: a Nyugat agressziója rossz, a Kelet agressziójáról pedig nem beszélünk). Ezzel azt állítom: ha valaki az algériai háború (1954–1962) idején – Dela-

[41] Az 1930-ban Olaszországba távozott XIII. Alfonz 1941-ben lemondott királyi címéről, s ezzel a monarchia mint *intézmény* politikai értelemben is megkérdőjeleződött, miközben közjogi értelemben nem lett restaurálva. Hatalmának stabilizálása után ugyanakkor Franco már az 1950-es években azt fontolgatta, hogy Spanyolország térjen vissza a monarchiához (erről később, 1966-ban népszavazást írt ki). Mivel Alfonz fiát, Jánost túl liberálisnak tartotta, a király személyével kapcsolatos döntést elhalasztotta, bár utódjaként már viszonylag korán János Károlyt nevezte meg.

[42] Ez az egyetlen sorozat Picassótól, amely egyben is maradt: az 58 kép a barcelonai *Museu Picasso*-ban együtt látható.

[43] A politikai racionalizmus mint világszemléletet meglehetősen régi jelenség; működésmódját már Platón leírta (vö. Platón: *Az állam.* 500e – 501c), ráadásul egy „isten mintaképre tekintő festőművészre” utalva.

[44] Ld. Richard Hamilton: *Picasso Las Meninasa* (1973). Érdekes, de Hamilton munkája nagyjából akkor keletkezett, amikor a francia posztmodern filozófus, Michel Foucault Velázquez *Udvarhölgyek* című képe alapján mutatta be a modernitás egyik fő jellegzetességét, a szubjektum diadalát. Ld. Foucault, 2000, 21–34.

croix-ra utalva – egzotikus háremhölgyeket festeget, vagy az ún. kubai rakéta-válság (1962) kirobbanásakor – N. Poussin, P. Rubens és J.-L. David nyomaiban járva – a szabin nők elrablásával figyelmeztet a veszélyre, az önmagában nem jelent valami ördögi állásfoglalást. Picasso politikai pozícióját azonban egy-két apróság mégiscsak problémássá teszi (ha ördögivé nem is): ti. az, hogy a Szovjetunió világpolitikailag agresszív törekvései, az 1956-os magyar forradalom leverése vagy Csehszlovákia katonai megszállása ellen nem foglal állást önálló képekkel. Igaz, az 1960-as években már az amerikaiak vietnami háborúja ellen sem. Ebből arra következtethetünk, hogy az 1960-as évek folyamán csendesen és lassanként elfordult a politikától, legalábbis annak világpolitikai olvasatától, amely éveken keresztül körbefogta őt.

Kérdéses ezért, hogy életének utolsó évtizedében (1963–1973) alkotott, gyakran erotikus tartalmú *nő- és muskétás-ábrázolások*^[45] vajon politikai értékek kifejeződései-e, ahogyan azt néha állítják. Lynda Morris szerint például e képek „ikonográfiája” Picasso nők iránti vonzalmán alapul és – *nota bene!* – a birodalmaktól való félelmét tükrözi. Ez alighanem túlzás, vagy legalábbis félreértés. Magukon a képeken egyébként borostás és vad tekintetű katonákat, valamint női aktokat látunk, a szeméremtestre helyezett, s nem ritkán a klitoriszig elmenő képi hangsúlyokkal. Ezek kapcsán furcsa érzés azt olvasni egy elemzésben, hogy „a nők, különösen az anyák a békét jelképezik, a muskétások és a katonák pedig a háborút.”^[46] E naiv álláspont még akkor is megkérdőjelezhető, ha figyelembe vesszük, hogy a nők felszabadítására irányuló mozgalom, a *feminizmus* erotikával telített korszakának kezdete időben egybeesett e képek születésével. Ha valamilyen harc itt szóba jön, az – nézve például azt a rézkarcot (347 *rézkarc*-sorozat, 191. tábla, 1968), ahol a muskétás tekintete a széttárt combú akt alsótestére, a nő tekintete pedig a férfi felsőtestére és fejére fókuszál – alighanem a *nemek harca*. Az efféle harcok, valljuk meg, ha kellő szexualitással telítődnek, már-már olyan végeredménnyel – bár sosem olyan következményekkel – zárulnak, mint egy igazi háború. A késői nő- és muskétás-ábrázolások így – amint azt Warncke sugallta^[47] – sokkal inkább egy „élemedett korú vadember” alkotásai a férfi-nő viszonyt illetően, semmint politikai érték-állásfoglalások. Mindez úgy is értelmezhető, hogy élete vége felé Picasso eltávolodott a világpolitikától és a pártpolitikától is.

[45] Ide sorolható például számos ún. *Suit* 347-kép (1968), melyek erotikus jellege közismert. Ilyen továbbá – csak néhány példára utalva itt – a *Macskával játszó fekvő női akt* (több változatban is, 1964), a *Festő és modellje* (1965), a *Hajnali szerenád* (1965 és 1967), az *Enteriőr alakokkal* (1968), a *Pipázó muskétás és virágok* (1968), a *Fekvő női akt* (1969), a *Muskétás és Cupido* (1969), a *Muskétás galambbal* (1969), az *Akt nyakláncsal* (1968), az *Akt madárral és fuvalással* (1967), a *Férfi és női akt* (1967), az *Anyaság* (1971), a *Szakállas muskétás* (1972), a *Muskétás karddal* (1972) és az *Ülő muskétás és táncoló akt* (1972). E képek némelyikén a felfokozott szexualitás annyira zavarba ejtő és provokatív, hogy az 1980-as New York-i retrospektív Picasso-kiállításon – állítólagos pornográf jellegükre hivatkozva – nem mutatták be azokat.

[46] Morris, Lynda: Mothers and Musketeers. In: *Picasso. Peace and Freedom*. id. kiadás, 212.

[47] Warncke, 2004, 613. s. köv.

V. KÉT KONCEPCIÓ

A XX. század derekán Picasso a művészet egyik vezéregyéniségévé és ikonjává vált. Ennek háttérben nem csupán a *Guernica* elismertsége állt, hanem az is, hogy Amerikában már a II. világháború előtti és alatti években megváltozott a modern festészethez való viszony. Picassót egyre inkább elismerték; cikkek jelentek meg róla a magazinok társasági rovataiban, s általában is „fogyasztható művészként” fogadták el. A MOMA nagyszabású Picasso-kiállítása,^[48] mely negyven év alkotásait tekintette át, kedvező fordulatot jelentett számára anyagiilag is, s e helyzetben a politika felé közelítése is más fényt kapott.

A változás abban is kifejeződésre jutott, hogy a festészetet – egy 1945-ben adott interjú szerint – *harci eszköznek* tekintette. „Mit gondol, mi a művész? – kérdezett vissza az újságíró meglepetésére. – Tökkelütött, akinek, ha festő, csak szemé van, ha zenész, csak füle, ha költő, szívének minden zugában csak lantja, sőt, ha bokszoló, csak izmai? Ellenkezőleg, a *festő egyszersmind politikai lény is* – hangsúlyozta –, aki folyamatosan megéli a megrendítő, a szenvedélyes vagy a kellemes dolgokat, melyekre minden módon reagál. Hogy lenne lehetséges, hogy ne érdeklődjön mások iránt, s hogy elefántcsonttoronyba zárkózva elszakítsa magát attól az élettől, ami oly bőségesen tárul fel neki. Nem, a *festményeket nem azért készítik, hogy díszítsék a lakásokat!* A festmény támadó vagy védekező *harci eszköz* az ellenséggel szemben.”^[49] Ilyen előzmények után már nem meglepő, hogy 1944-ben belépett egy politikai pártba, és az sem, hogy melyikbe, hiszen a művészet mint harci eszköz koncepciója akár egy leninista művészet-elméletbe is jól belefért. A dologban persze valószínűleg nem a leninizmusnak volt szerepe, hiszen elméleti kérdésekben Picasso meglehetősen képzetlen, mi több, kifejezetten tájékozatlan volt.

A *művészet mint harci eszköz* tétel helyi értéke persze attól függ, hogy a művész által támogatott vagy segített mozgalom *hatalmon van-e* vagy sem. Ha ugyanis hatalomra kerül, akkor kérdéses lesz a harc iránya, s az állítás helyesége is megkérdőjeleződhet. Ezért Picasso már 1948-ban módosította tételét, vagy legalábbis korlátozta annak érvényét, miáltal egy egészen másfajta művészetpolitikai koncepcióhoz jutott. Amikor egy amerikai kongresszusi képviselő kirohant a modern művészet ellen (hisz tudjuk, politikusok olykor csinálnak ilyesmiket), és azt veszélyesnek nevezte, a MOMA tiltakozó akciót szervezett, amelyhez különböző művészekről kért támogatást. Egy előre megszövegezett távirati nyilatkozatot küldtek műkereskedője közvetítésével Picassónak is, hozzá „a válasz fizetve” postai szelvényt is mellékelve. Az ügy kapcsán kibontakozó beszélgetés keretében – melynek végén a preparált amerikai nyilatko-

[48] Ld. erről Barr, 1939. A kiállítás közvetlen előzménye egyébként az volt, hogy a MOMA 1939-ben egy aukción 24 ezer dollárért megvásárolta *Az avignoni kisasszonyokat* (1907; első ízben kiállítva: 1916), mely Picasso éretté váló művészetének egyik csúcspontja. A legenda szerint a kép évekig a fal felé fordítva állt a műteremben, mielőtt alkotója meg merte mutatni a közönségnek.

[49] Idézi Hensbergen, 2005, 24–25.

zat papírkosárba került – a festő a következőképpen fogalmazott: „a művészet valami *felforgató* dolog. (...) A művészet és a szabadság olyan dolgok, amiket az embernek – miként Prométheusz tüzét –, el kell lopnia, hogy a fennálló rend ellenében használja. Ha [a művészet] hivatalossá válik, és mindenki rendelkezésére áll, akkor rögtön új akadémizmussá lesz. (...) Csak az oroszok naivak annyira, hogy azt gondolják, a művész beilleszkedhet a társadalomba. Ezt azért gondolják, mert nem tudják, hogy mi a művészet. Mit csinál az állam a valóságos művészekkel, a tisztákkal? Rimbaud Oroszországban elgondolhatatlan. Még Majakovszkij is öngyilkos lett. *Az alkotó és az állam abszolút ellentétek.* Úgyhogy az állam számára csak egy taktika lehetséges: a tiszták elpusztítása.”^[50]

A „művészet mint harci eszköz”, valamint a „hatalom és a művészet ellentétek” kétségtelenül egymásnak ellenmondó tételek. Ebben az ellentmondásba Picasso is belegabalyodott az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején. Emberi és művészi vonásait jól megvilágítja, s „rejtőzködő” habitusát illetően is informatív, hogy miként dolgozta fel annak egyik következményét: mivel jár az, ha a művész által pártolt mozgalom jelentős befolyásra tesz szert, netán hatalomra is kerül? Válasz helyett két jellegzetes momentumra utalok, melyek akár egymás ellentpontjaiként is felfoghatók. Az egyik, hogy Picasso az *általános* képi szimbólumokkal kapcsolatos tudását egy *meghatározott* mozgalom érdekében is kamatoztatta (ti. amikor *békegalambokat* rajzolgatott); a másik, hogy e mozgalom *gyakorlati* szempontjai miatt *nem adta fel* a művészettel kapcsolatos *elveit* (amikor megrajzolta *Sztálin portróját*).

VI. GALAMBOK SORA ÉS „SZTÁLIN ÖRÖKIFJÚSÁGA”

Közismert, hogy a kommunizmus nemzetközi terjesztésében szerepet játszó békemozgalomnak^[51] 1949 után Picasso „békegalambja” lett a jelképe. A madár

[50] Gilot Lake, 1965, 186–187. Kiemelés: tőlem. A mű magyar kiadásában – csak az idézet első fele olvasható (vö. 161–162.); az oroszokra, Oroszországra, Majakovszkijra és Rimbaud-ra, illetőleg az alkotó és az állam ellentétére vonatkozó szöveg nem.

[51] A II. világháború után a Szovjetunió politikáját és ideológiáját nemzetközi szinten számos szervezet érvényesítette. Ezek egyike a Marshall-segélyt el nem fogadó országok által 1947-ben létrehozott *Kominform* [Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája, 1948–1956] volt, melynek alapeszméje szerint a világ államai két csoportra oszthatók: békeszeretőkre és háborúskodókra. Az előbbieket a Szovjetunió, az utóbbiakat az Egyesült Államok vezeti. Ezt az ideológiai elgondolást, s vele a szovjet világpolitikai érdekeket támasztotta alá az ún. *békemozgalom*, melynek keretében az 1940-es évek végétől különböző világkongresszusokat szerveztek. Az első az *Értelmiségiek a békéért* nevű szervezet világkongresszusa volt Wroclawban (1948), amit a New York-i *kulturális és tudományos* világkongresszus követett (1948). A párizsi (1949) a prágai (1949) és római (1949), majd a londoni (1950) ill. sheffieldi (1950) és varsói (1950) kongresszusokon már formálódott, a bécsi (1952), berlini (1952), a helsinki (1953) és a budapesti (1955) kongresszusok során pedig viszonylag állandó formát öltött egy sajátos szervezet is. E szervezet, bár neve sokszor módosult, Béke Világtanács néven *pro forma* máig folyamatos. Székhelye először Párizsban volt (ahonnan a francia kormány 1952-ben kiutasította), majd (rövid ideig) Prágában és Bécsben, ahol viszont az osztrák kormány 1957-ben betiltotta. 1968-ban újraalakult Helsinkiben, 1999-ben pedig Athénbe

először a párizsi Béke Világkongresszus plakátján tűnt fel, majd mintegy másfél évtizeden át minden kongresszus plakát- és piár-anyagában megjelent. A nagy sikerre tekintettel Picasso a lehető legváltozatosabb műformákban, stílusban és képi konstrukcióban ontotta a galambokat: olajággal és anélkül, állva és repülve, ablakpárkányon ülve és ereszre szállva, szivárvány háttér előtt és női portréba applikálva, litográfiákon, tusrajzokon, grafikákon és néha olajképeken is. A jelkép viszonylag gyorsan és széles körben elfogadottá vált, s vitathatatlanul hatott. A Picasso által könnyedén felvázolt variációkat milliónyi plakátra, prospektusra, levelezőlapra és újságcímlapra rányomtatták, lett belőle jelvény, kitűző, könyvillusztráció,^[52] női fej- és vállkendő, s ki tudja még, hogy mi minden más.^[53]

A galamb kommunista jelképpé válása tulajdonképpen a véletlen műve volt, annak ellenére, hogy pályája során Picasso korábban is sok „galambos képet” festett. Dél-franciaországi tartózkodása idején műtermében is tartott galambokat; néhányat például Matisse-től kapott.

A békegalamb-sztori konkrétan azzal kezdődött, hogy 1949-ben a *Nők a békéért* nemzetközi folyóirat szervező bizottsága egyik korábbi festményéről, a *Gyermek galambbal* (1901) című olajképről készült reprodukciót nyomtatta rá egy levelezőlapra, amellyel – mint a lap előnyomott szövege mutatta – a háború okozta szenvedésre kívánta felhívni a figyelmet. A szöveg ezt állította: „1914–1918: tíz millió halott, 1939–1945: negyven millió, plusz gyermekek és szétépett életek milliói”. 1949-ben ez hatott. Amikor Picassót kérték fel a párizsi béke világtalálkozó plakátjának elkészítésére, a galamb tehát kézenfekvő megoldásként kínálkozott, s a kommunista vezetők elfogadták – feltehetőleg annak impresszionista ábrázolási lehetőségei miatt. Érdeemes megjegyezni, hogy a XIX. század végi impresszionizmus mint stílusirányzat a modern festészet Picasso által képviselt XX. századi irányzatainál jóval elfogadottabb volt mind az egyszerű kommunisták, mind a pártfunkcionáriusok között. A sok lehetséges változatból egyébként Louis Aragon választotta ki azt,^[54] ami az első plakátra került; később Picasso teljesen önállóan járt el.

költözött. Az 1950-es években Picassón kívül számos progresszív és kommunista értelmiségi támogatta a mozgalmat: például Louis Aragon, Frédéric Joliot-Curie, aki annak első elnöke volt, Lukács György, Pablo Neruda, Diego Rivera és Jean-Paul Sartre. A mozgalom 1956 után, amikor is nem ítélte el a Magyarország elleni szovjet agressziót, diszkreditálódott, később pedig belebonylódott a nukleáris fegyverkezés elleni küzdelembe. Ellenszervezete a Kulturális Szabadság Kongresszusa volt, melyet már érintettem.

[52] Picasso közismerten szeretett könyveket illusztrálni. Paul Eluard egyik kötetét – *Le visage de la paix*. Párizs, Editions Cercle d'Art, 1951. – kizárólag galambokkal illusztrálta.

[53] A békegalamb alkalmasint a szocialista országok pénzérméin is felbukkant; Magyarországon például az alumínium 10 filléresre került rá, melyet még 1985-ben is kiadtak. A magyar pénzérméken látható kép ugyanakkor (az ábrázolás konvencionális voltából legalábbis erre következtethetünk) közvetlenül nem Picasso alkotása, csupán követte az ő mintáit.

[54] A párizsi békekongresszus előtt Aragon „átnézte a legutóbb készült kórajzokat tartalmazó mappát – olvasható François Gilot visszaemlékezésében (Gilot, 1979, 223.) –, és mikor rábukkant a galambra, kijelentette, „az szakasztott olyan, mint a bibliai békegalamb [sic!], és ez lesz a kongresszus jelképe.”

A dolog érdekessége az, hogy az alkotó lényegében a *Guernica* esetében már bevált módszert alkalmazta: egy *egyetemes jelentésű* szimbólumot használt fel valamilyen *konkrét* cél érdekében. Noha lehet, hogy a közreműködők ennek nem tulajdonítottak nagy jelentőséget, de a galamb a keresztény ikonográfiából bukkant elő.

A kereszténység szimbólumai körében a galamb komplex jelkép: utal a *tisztaságra*, s ennek részeként az érintetlenségre és romlatlanságra. Utal továbbá a *megbocsátásra*, és a megbékélésre, valamint a megbékélés révén lehetővé váló *békességre*, tehát közvetve a békére is. Végül utal a szelídségre és szeretetre, s ebben a kontextusban az új életre, illetőleg az élet újjászületésére. E jelentések némileg eltérnek az *Ó-* és az *Újszövetségben*.

Mózes első könyve szerint Noé annak jelzésére használta a galambot, hogy megtudja: „elfogytak-e a vizek a föld színéről”. Amikor a kiengedett galamb egy olajággal^[55] a csőrében visszatért a bárkára, akkor ez Noé számára annak a jele volt, hogy Isten haragja elmúlt, sőt Isten *megbocsátott* és az élet *újjászületett* (vö. 1Móz 8,8-11). Innen lett a galamb és az olajág Isten és ember megbékélésének, valamint a földi élet újjászületésének jelképe.^[56] Többek szerint az olajág általában is utal arra, hogy a pusztulás után új élet következik.

A galamb felbukkan az *Énekek Énekében* is, mint az Isten világából való *szeretet* jelképe. Az *Újszövetségben* Krisztus megkeresztelésekor találkozunk vele, amikor is Isten szent lelke galamb formájában szállt alá az atyától a fiúra.^[57] Az ó- és az újszövetségi jelentés egyébként sok ponton és módon összekapcsolódik. Például: Noé galambja a *megújult életről* hozott hírt, az Újszövetség pedig arról kezeske-

[55] A hozzáértők olykor tárgyalkák, hogy milyen különbségekkel jár, ha valaki *olajágról*, s nem *olajfaleveletről* [עלה זית, *alay zayit*] beszél. Mivel ennek itt semmilyen jelentősége sincs, a kérdést mellőzöm. Érdeemes viszont megjegyezni, hogy a keresztény szimbolika olykor nem olajágot, hanem jegygyűrűt tesz a galamb csőrébe, például az *angyali üdvözet* ábrázolásakor. Mária mint a Szentlélek jegyese kap jegygyűrűt, melyet egy galamb hoz el számára. Ez az *Újszövetségben* adott jelentéssel függ össze.

[56] Az ókeresztény művészetekben, pl. a római idők katakombáiban, a temetkezési urnákon, de elszórta még a mai temetőkből is látni edény szélén álló, abból ivó galambokat. Az ilyen képek arra utalnak, hogy aki az *élet forrásából* iszik, az újjászületik.

[57] „És Jézus megkeresztelkedvén, azonnal kijöve a vízből; és ímé az egek megnyilatkozásának néki, és ő látá az Istennek Lelkét alájőni mint egy galambot és ő reá szállani. És ímé egy égi hang ezt mondja vala: Ez amaz én szerelmes fiam, akiben én gyönyörködöm”; vö. Mt, 3, 15-17. A keresztény művészek ezért ábrázolják a Szentlelket igen gyakran galamb alakjában. Ez a jelentés már a *Talmudban* is megtalálható: „Isten lelke úgy lebegett a vizek felett, mint egy galamb”; vö. Gen. 1,2. A galamb-szimbólum egyébként – jegyzem meg itt – a keleti kultúrákra megy vissza; megtalálható pl. az ókori Mezopotámiában, valamint Japánban és Indiában is. Mindenütt viszonylag konzisztens a jelentése és – ahol van ilyen – képi megjelenítése is. E ponton nem tudom nem megjegyezni a következőt. Bár előfordulnak furcsa ábrázolásai, de a meglehetősen különös, sőt ikonográfiai szempontból kissé zavaros „angyal és galamb” kombináció tudomásom szerint kizárólag Magyarországon látható. Siófokon ugyanis 2012-ben három, addig lényegében ismeretlen szervezet „ajándékaként” a kikötő keleti mólóján felállították Pjotr Tyimofejevics Sztronszkij *A Béke jóságos angyala* című szobrát. Ez az „ikonográfiai abszurd” egy (az alapzattal együtt) tíz méter magas aranyozott angyalt ábrázol galambbal a kezében. A szobrot – hogy az „abszurdisztáni” kép teljes legyen – a Finnugor Népek VI. Világtalálkozójának tiszteletére avatták fel.

dik, hogy aki megkeresztelkedik, arra új élet vár.

Ma már szinte lehetetlen teljesen pontosan megállapítani, hogy minderről maga Picasso tudott-e valamit, ha igen, mit, s hogyan viszonyult e hagyományhoz.

Valószínűleg nem sokat törődött, vagy legalábbis nem foglalkozott tudatosan az ikonográfiai hagyománnyal; s mint más esetekben is, spontán és intuitív módon járt el, és nem rontotta el. Teoretikus járatlansága a zsenik intuíciójával párosult. A galamb-ábrázolások Picasso által adott kiegészítései (szívárvány, női portrék részeként való ábrázolás stb.) inkább gazdagították a hagyományt, semmint problémát okoztak abban. Szinte lehetetlen elhinni, hogy mindennek alapjait ő maga nem ismerte, hisz ekkor már csaknem hatvan éve festett galambokat (gyermekkorában ti. gyakran ő fejezte be apja képein a galambos részleteket). Az ismert és sokat vitatott kommunista író, Ilja Ehrenburg visszaemlékezéseiből mindazonáltal egy ilyen kép tárul elénk: „Hárman ültünk az asztalnál – írja Ehrenburg –, Picasso, Paul Éluard és én. (...) Aztán a galambokról kezdtünk beszélni úgy általában. (...) Picasso nevetve mondta, hogy a galambok mohó, veszekedős állatok, s valójában nem is tudja, hogy miért váltak a béke szimbólumává. Aztán a saját galambjairól kezdett beszélni, s rajzok százait mutatta nekünk, melyeket egy plakáthoz készített; tudta, hogy a madár, ami rákerül a plakátra, be fogja járni a világot (...) százezrek ismerik meg és szeretik majd őt kizárólag a galambjai miatt.”^[58] A visszaemlékezés nemcsak azért érdekes, mert a modern művésznek az elutasítottságból kinövő elismerés iránti vágyát érzékelteti, hanem azért is, mert az adott kontextusban talán arra is utalhatott, hogy Picasso nem mondta ki mindig, amit gondolt. S ez alighanem az ikonográfiai hagyomány ismeretére is vonatkozott. Miközben azt állította, hogy nem ismeri azt, s hogy a galambok mohó és veszekedős állatok, a François Gilot-tól 1949-ben született lányának (akit ma üzletasszonyként, divat- és ékszertervezőként, főleg pedig az általa kreált parfümök névadójaként ismerünk) a *Paloma* nevet adta. A spanyol „paloma” galambot jelent.

Galambfestő tevékenységét egyébként elismerte a Szovjetunió is: annak Legfelsőbb Tanácsa 1950-ben Nemzetközi Sztálin-díjjal, 1962-ben pedig – a

Picasso: *Békegalamb*. 1957. Női kendő terve az 1957-es moszkvai Ifjúsági és Diák Világtalálkozóra (részlet)

[58] Ehrenburg, 1966. Idézi: Morris, id. kiadás, 112.

magyar Dobi Istvánnal egy időben – Nemzetközi Lenin Békedíjjal tüntette ki. A Szovjetunióban ez volt a külföldieknek adható legmagasabb kitüntetés.

A második kitüntetést annak ellenére kapta meg, hogy nem volt mindig „tiszteletudó” és engedelmes kommunista. Még ma is vitákat vált ki (igaz, ma már más okból, mint annak idején), hogy Sztálin halála után megrajzolta a szovjet pártfőtitkár portróját.^[59]

A *Les Lettres françaises* 1953. március 12-19-i száma Picasso Sztálin-portrójával

A képet az FKP kulturális hetilapja, a *Les Lettres françaises* felkérésére a szerkesztő (Pierre Daix) és a lapigazgató (Louis Aragon) által tervezett Sztálin-számban való közlés végett készítette. Amikor felkérték, valószínűleg tudta, hogy a feladat szinte megoldhatatlan: a lap olvasói számára Sztálin 1953-ban „a győztes hadvezér”, sőt a bátorság és a bölcsesség félistene volt, akit vallásos tisztelet övezett Franciaországban is. Picasso festői stílusát ráadásul még a kommunisták is az emberi alakok „eltorzításaként” értékelték, úgyhogy a felkérés nem akármilyen kihívást jelentett. Minderre tekintettel úgy döntött, hogy egy 1903-as fotó alapján fiatalon ábrázolja a grúz politikust. A képet lapzárta előtt küldte be a szerkesztőségbe, ahol kifejezetten meglepődtek annak (amint valaki fogalmazott) „naiv

és megdöbbenően magabiztos” stílusán. A portrén ugyanis Sztálin „egy kisugárzás nélküli, de barátságos, fiatal, bajszos parasztleány[ként]”^[60] jelent meg. A közölhetőség a szerkesztőségben belül heves vitákat váltott ki, melyeken Picasso nem volt jelen. A nézeteltérések oka az a bizonytalanság volt, hogy a lap olvasói, a hithű francia kommunisták miként fogadják majd a képet. Végül a közlés

[59] Picasso ritkán ábrázolt politikai vezetőket és politikusokat, s akkor is csak rajzban. Ez alól kivétel volt Franco, akit kigúnyolt (rézkarc, 1937), másfelől pedig az FKP egy-két vezetője, akikről cezurazajzot készített (pl. Maurice Thorez, 1945). Portrét rajzolt még a szabotázs miatt letartóztatott, majd politikai-katonai botrányba kevert francia kommunista politikai aktivistáról, Henri Martinról (1951), valamint a koncentrációs tábor is megjárt, majd politikai okokból 1952-ben kivégzett görög kommunistáról, Nikosz Beloianiszról (1952). Litográfiát készített továbbá a kémkedés miatt Amerikában halálra ítélt Julius és Ethel Rosenberg emlékére (1954), miután az amerikai elnök a világ számos értelmiségi csoportjának tiltakozása ellenére elutasította kegyelmi kérvényüket. A francia értelmiségiek fellépését egyébként Picasso szervezte. Amint 1990 után arra fény derült, a házaspár férfitagja, Julius valóban adatokat adott át a szovjeteknek, Ethel azonban semmiről nem tudott, azaz őt ártatlanul ítélték el és végezték ki. Fontos részlet persze, hogy a villamosszékhez vezető egyik tanúvallomás Ethel testvérétől származott, aki viszont szovjet kém volt, és akit szabadságvesztésre is ítélték (bár már 1960-ban kiszabadult). Érdekes, de a szóban forgó litográfián Picasso egymástól meglehetősen elkülönítve ábrázolta Juliust és Ethelt – mintha lettek volna megérzései. [60] Vö. Rieder.

mellett döntöttek. A képalírást illetően felvetődött, hogy a szöveg legyen: „Sztálin örök ifjúsága”. A lap szerkesztője végül is nem ezt, hanem a tárgyszerűnek tűnő „Pablo Picasso: Sztálin. 1953. március 8.” szöveget írta a kép alá.

Amint az várható volt, sokan és hangosan tiltakoztak miatta, néhányan egyenesen gúnyrajznak tekintették. A felháborodás nagyobb volt, mint amire Daix és Aragon számított. Akkora, hogy néhány nap múlva a párt adminisztratív vezetése nyilatkozatot tett közzé a *L'Humanité*-ben: „a párt Titkársága kategorikusan tiltakozik a Nagy Sztálin Picasso elvtárs által festett portréjának a *Les Lettres françaises* március 12-ei számában való megjelentetése ellen.” A felháborodás mérséklése végett közzétettek néhány olvasói levelet is (többségüket közvetlenül megküldték a mesternek), Louis Aragonnak pedig a *L'Humanité*-ben önkritikát kellett gyakorolnia. Mindez azért történt, mert a portré – ahogy akkor fogalmaztak – „nem tükrözte az emberek érzéseit” és „azt a szeretetet, amelyet a munkásosztály érzett a megboldogult Sztálin elvtárs és a Szovjetunió iránt”. Különös, de a Moszkvából hazatérő pártfőtitkár nem fogadta el, sőt kifejezetten elítélte a Titkárság nyilatkozatát, s a lapban – azt jelezve: Picassónak is vannak pártfogói – a következő címmel jelentettek meg egy cikket: „Picasso meglátogatja Maurice Thorezt”.

Később, egy Pierre Daix-val folytatott beszélgetés során^[61] Picasso így fogalmazott rámutatva egy halom levélre, amit az olvasóktól kapott: „Ötven éve szidnak (...) Ha hallanád, hogy mit mondanak a kék [korszakban keletkezett] képeimről? (...) S azt gondolják, hogy valami olyat fogok olvasni ezekben, amit még nem vágtak a képembe? (...) Ha alkalmasint elő is fordul, hogy találunk valami kis hibát a képen, de a festők elleni támadásban, mint láttad, nincs semmi új. Ezek mindig ugyanazok!” Majd egy rövid kitérő után így folytatta: „El tudod képzelni, mit kaptam volna, ha az igazi Sztálint festem meg, ahogyan halálakor kinézett, a ráncaival, táskákkal a szeme alatt, a bibircsókjáival (...) Hogy tépnék a szájukat (...) 'Eltorzította Sztálint. Megöregítette!’”

Végül Picasso felugrott egy székre, s előbb egy gerelyhajító, majd egy diszkoszvető pózában állítólag így okoskodott: „Aztán azt mondtam magamnak, miért is ne lehetne Sztálint hősies meztelenségében ábrázolni? Igen, a meztelen Sztálin!, de mi a helyzet a férfiaságával? Ha görög fallosszal rajzolod meg, mindenki mérges lesz: 'A népek atyjának ilyen van! Ugyan már! Ez olyan kicsi.' És hát Sztálin mégiscsak egy igazi férfi volt, egy bika. Viszont, ha egy bika falloszát rajzolom neki, akkor az eredmény: 'Egy kicsi Sztálin hatalmas szerszám-

[61] A beszélgetést eredetileg maga Pierre Daix tette közzé politikai önéletrajzi írásában (*J'ai cru au matin*. Párizs, Laffont, 1976), és Picasso-életrajzában (*Picasso*. London, Thames & Hudson, 1987), némileg eltérően vagy – ahogy ő fogalmazott – összefoglalva; legutóbb például az „Encounters with Picasso 1945–1954” című írásában, melyet én is felhasználtam; megj.: Morris – Grunenber, 2010, 18–25. A szöveget a Picasso-irodalomban több változatban is idézik. Az arra hivatkozó, ill. azt idéző egyik könyv (Utley, 2000, 184–188.) egyes részleteit magyar fordításban közli a Sztálin halálával foglalkozó „Apánk' elvesztése” című válogatás; ld: *Beszélő Online*. 8. évfolyam, 3. szám [http://beszelo.c3.hu].

mal'. S az emberek rögtön felkiáltottak volna: 'De hiszen ez egy szexmániást csinált belőle! Egy szatírt!' Ha igazi realista festő vagy, fogsz egy mérőszalagot, és akkurátusan leméred. De ez, ha lehet, még rosszabb, mert Sztálint így közönséges emberré teszed. Ha pedig kész vagy feláldozni magad, csinálsz egy gipsznyomatot a saját szerszámodról. Na, ez a legrosszabb. 'Hogyan merészeled te a nagy Sztálinhoz mérni magad?' Mondd meg nekem, szocialista realizmus, nem Sztálinnak kellene felállítania? Erre azonban, már hallom is, ezt kiáltanák: 'De hát elvtárs!, mi a helyzet a kommunista erkölcsiséggel és szerénységgel?' Láttál valaha is embereket csókolózni a szovjet festményeken? Miért érdeklí őket annyira, hogy mi mit csinálunk? Ezt mond meg! (...) Végül is, Sztálinnak valószínűleg folyton erekcója volt, mint az antik görög szobroknak (...) Mondd, szerinted mi az igazi szocialista realizmus: Sztálin erekcóval vagy anélkül?"^[62]

VII. AMBIVALENCIÁK ÉS KOMPLIKÁCIÓK

Mіндеzek alapján azt lehet mondani, hogy Picasso képi, verbális és cselekvésekben megjelenő politikai állásfoglalásának, majd elköteleződésének intenzitása, módja és formája 1937 és 1962 között folyamatosan változott. Rejtőzködésének, ha ez igaz, minden bizonnyal ez volt az egyik fő oka. A bevezetőben jelzett percepciók kérdés – *Rejtőzködött-e* Picasso egyáltalán, s ha igen, mit rejtett el? – felvetéséhez azonban hozzájárult egy másik, lényegében mindmáig tisztázatlan összefüggés is, mely állásfoglalásának jellegével áll kapcsolatban: *Miféle kommunista* volt Picasso? Az ilyen kérdések esetén a válaszhoz először az *általános* szempontokat kellene tisztázni (ki a kommunista?, mit jelent kommunistának lenni?, hogyan és milyen feltételek teljesülése esetén lesz valaki azzá, s aki azzá lett, meddig marad az? stb.), hogy azok a *konkrét* személyre is vonatkozathatóak legyenek. Ez a stratégia azonban Picasso esetében alighanem eredménytelen volna, ugyanis ő nem szokványos kommunista volt, hanem „komplikált kommunista.”^[63] Egyesek szerint neki valójában egy egyszemélyes párt lett volna megfelelő; ti. hogy a kommunizmusban elvileg meglévő közösség-elvűség nem volt összeegyeztethető egyéni önzésével.

[62] A Sztálin portré ügye egyébként, miként az állóvízbe dobott kavics, még sokáig vetett kisebb hullámokat. Mellékes következményeként például vita tárgya lett a *Les Lettres françaises* ún. *à haute voix* [tkp. semmit sem eltitkolni!] közlési politikájának követhetősége is. Aragon szerint a portré körüli kalamajka „a párt belső ügye” volt, mely nem tartozott az olvasókra és nem is kellett volna nyilvánosságra hozni. Ugyanígy zárta le a vitákat egy magánbeszélgetésben Picasso is: egy kézlegyintés szerű, de mégis baráti megjegyzéssel csak annyit mondott „családi perpatvar”. Ez persze megint csak részben volt igaz, vagyis a másik részben félrevezető volt. Végére is, Picasso – egyéb szolgálatai okán – Lenin-díjat kapott. Ám az is igaz, hogy ha a Szovjetunióban élt volna, biztosan börtönben végzi.

[63] A kifejezés Lynda Morris és Christoph Grunenberg tanulmányából származik. Morris – Grunenberg, 2010, 17.

A kommunista mozgalomhoz való csatlakozását egyébként sokféleképpen magyarázta: a nyilvánosság számára olykor büszkén, máskor kifejezetten patetikusan, magánbeszélgetéseiben azonban prózaian, néha már-már cinizmust sejtetően. Nyilvánosan például így: „A kommunista párthoz való csatlakozásom egész életem és munkásságom logikus következménye – mondta egy interjúban 1944-ben. – Nyugodtan állíthatom, hogy a festészetet sosem tekintettem pusztá szórakoztatásnak vagy figyelem-elterelésnek. A vonalakon és színeken keresztül (hiszen ezek voltak az én fegyvereim) mindig át akartam hatni a világ és az emberek öntudatát, hogy ez az öntudat minden nap jobban és jobban felszabadítson bennünket. Természetesen tudom, hogy festményeimmel mindig igazi forradalmárként harcoltam. Most azonban úgy látom, hogy ez nem elég; az elmúlt évek félelmetes elnyomása megmutatta számomra, hogy nemcsak a műveimmel, hanem egész lényemmel kell küzdenem. S természetesen minden habozás nélkül a kommunista párt felé fordultam, hisz mindig is az ő oldalukon álltam. Barátaim, Aragon, Eluard, Cassou, Fougeron jól tudják ezt, s ha korábban hivatalosan nem is léptem be, ez csak egyfajta naivitás volt, mert azt gondoltam, hogy e tekintetben munkám és szívbéli szimpátiám is elégséges, de még így ez volt az én pártom. Nem [ez] a párt az, amely a leghatározottabban azon dolgozik, hogy megismerje és átalakítsa a világot, hogy a mai és holnapi embereket szabadabbá, boldogabbá és ésszerűbbé tegye? Nem a kommunisták azok, akik a legbátrabbak voltak Franciaországban, a Szovjetunióban és az én Spanyolországomban? Hogyan habozhatnék? Féljek elköteleződni? De hát sosem éreztem magam szabadabbnak vagy önállóbbnak. Úgyhogy még egyszer új hazát szerettem volna találni. Mindig száműzetésben voltam, de most már nem vagyok. Amíg végül majd Spanyolország vissza nem fogadhat, a Francia Kommunista Párt kitarja karjait felém. Mindenkit megtaláltam itt, akit leginkább becsülök: a legnagyobb tudósokat, a legnagyobb költőket, a párizsi ellenállás minden szép arcát, akiket azokban az augusztusi napokban [ti. 1944 augusztusában, Párizs felszabadulásakor] láttam. Újra a testvéreim között vagyok.”^[64]

A magánbeszélgetések során sokkal prózaibb volt. A vele egykor jó kapcsolatokat ápoló amerikai művészeti író, James Lord, híres nyílt levelében így fogalmazott: „Jól emlékszem egy napra, amikor azt mondtad nekem, hogy azért léptél be a kommunista pártba, mert kell valahová tartozni, és az egyik párt olyan mint a másik.”^[65]

[64] Barr, 1946, 267.

[65] Lord, 2004, 265. „Ez, nem vitás – folytatódik Lord szövege –, egyike volt szokásos szellemességeidnek.” Ám valószínű, hogy ez csak udvariassági fordulat, s Lord nem pusztá szellemességnek tartotta Picasso megjegyzését. Másutt ugyanis ezt írta: „biztosra vettem, hogy Picasso e rendszer [ti. a kommunizmus] kiszolgálásával és reklámozásával valamilyen végzetes saját hibáját lepellezte.” Uo. 111. Az FKP-ba való belépésének indoklására Françoise Gilot így emlékezett: „Mikor azonban megkérdeztem tőle, hogy tulajdonképpen miért csatlakozott a párthoz – a 'nyilatkozatai' ugyanis, melyeket a sajtóban olvastam, nem nagyon hasonlítottak az ő szavaihoz –, egyszerűen azt felelte: Beléptem a pártba, mint aki elmegy a forráshoz.” Gilot, 1979, 45.

Az 1944-es szép szólamok ellenére Picassónak az FKP vezetőivel kialakított kapcsolatai nem voltak felhőtlenek és bensőségesek. Roger Garudy például elvi alapon bírálta művészetét, ezért őt már csak ezért sem kedvelte. Az FKP más funkcionáriusai pedig (kivéve Louis Aragont és Laurent Casanovát) nem tartoztak az igazán nagyra becsült barátai közé; sőt, kicsit megmosolyogva, pontosabban némi iróniával le is nézte őket. François Gilot ennek egyik aspektusáról így nyilatkozott: „Alkalmassint mártírok is voltunk – tulajdonképpen minden alkalommal, amikor a kommunisták vacsorára jöttek hozzánk. Mindegyik annyit evett, amennyi négy embernek is elég. Még az öreg Marcel Chachin, a pártvezetés feje is, bármilyen cingár is volt, lenyomott mindenfajta étvágygerjesztőt, halat, steaket, salátát, sajtot, habos desszertet és kávét, amit sok-sok kiváló borral öblített le. Pablo és én keveset ettünk és keveset foglalkoztunk az étellel, úgyhogy ezek a vendégségek, amelyek a beszélgetésekkel együtt négy órán át tartottak, mindig megpróbáltatást jelentettek számunkra. 'Milyen étvágyuk van ezeknek az embereknek!' – mondta Pablo az egyik látogatás után. 'Felteszem azért, mert materialisták. Nagyobb veszélyt jelent számukra az érszűkület, mint a kapitalista rendszer belső egyenlőtlenségei.’”^[66]

Picasso: *A szabin nők elrablása (David után)*. 1962

Ezek az ambivalenciák – patetikus szólamok a nyilvánosság számára és távolságtartó csendes irónia a magánbeszélgetésekben – sokáig jellemezték a kommunistákhoz való viszonyát. A lengyelországi utazásáról hazatérve például elmesélt egy őt ért „szerencsétlen incidenst”, mely plasztikusan szemlélteti azt a viszonyt is, amely a ténylegesen létezett szocialista világrendhez fűzte. Az egyik követségi vacsorán, Varsóban, „főllált az egyik küldött,^[67] és azt mondta, örömmel lát engem a kongresszuson, csak az a kár, hogy még mindig abban a dekadens modorban festek, amely a nyugati burzsoá kultúra rákfenéje, és utalt az impresszionista-szürrealista korszakomra. Amint leült, felálltam, és kijelenttem, hogy nem tűröm az ilyen beszédet. Mindenesetre nem kelt bennem

[66] Gilot – Lake, 1965, 261–262. Cenzúratörténeti érdekesség, hogy ez a szöveghely a könyv 1979-es magyar kiadásában nem szerepel – én legalábbis a negyedszázada olvasott könyv többszöri újbóli átlapozása után, 2012-ben, nem találtam. A következő jegyzetek azt sejtetik, hogy nem véletlenül. [67] Itt a magyar kiadás szövegét idézem, összehasonlítva az eredetivel. Az eredetiben: „felállt az orosz küldött”.

valami jó impressziót, hogy 'impresszionista-szürrealista' festőnek titulál.^[68] Ha már sértegetni akar, legalább tanulja meg a helyes szakkifejezéseket, és átkozzon el mint a kubizmus szülőapját [*sic!*].^[69] Gyaláztak engem a nácik Németországban és a megszállás alatt Franciaországban, judeo-marxista festőnek neveztek, de bárminek ócsároljanak, az ilyesfajta beszédek mindig a történelmi események legrosszabb perceiben hangzanak el, olyan emberek részéről, akiket nem becsül senki. Erre óriási izgalom támadt, tiltakozás jobbra-balra. A lengyelek igyekeztek lecsillapítani a küldöttet azzal, hogy talán *némelyik* festményem valóban dekadens, de hát ne sértsük meg a vendéget.”^[70]

Ugyanilyen ambivalencia jellemezte akkor is, amikor azt kérdezték tőle, hogy miért nem látogatott el soha a Szovjetunióba. Erre többnyire azt válaszolta: „azért, mert nem hívták”, ami sokáig igaz is volt, amikor pedig már meghívták (1961-ben), akkor azt kérdezte: „miért csak most hívtak?”. A Szovjetunióban egyébként Picassónak csupán két nagy kiállítása volt; 1956-ban és 1961-ben. Az 1961-esre táviratot küldött, hogy üdvözölje látogatóit – olyat, amelyet a szovjet szervezők szövegeztek meg neki, ő pedig (kihúzza a megküldött szövegből néhány közhelyes mondatot, s beleírva egyet (ti. hogy a munkái beszéljenek helyette) visszaküldött. Az Ermitázsban és más gyűjteményekben 1917 előtti képei sokáig jobban reprezentáltak voltak mint a későbbiek; vagyis a cári Oroszország idején a múzeumok inkább vettek Picasso-képet, mint a lenini, sztálini és hruscsovi időkben, s ezt a hiányosságot csak az 1980-as évektől kezdődően orvosolták. Sokáig a szovjet művészetpolitikusok is úgy vélték, hogy képei „kificamított” és „deformált” módon ábrázolják az embert, s egy „elkorcsosult”, sőt egyenesen „elfajzott”^[71] ízlést tükröznek. Emlékeztet, hogy az 1961-es moszkvai kiállításán Nyikita Hruscsov az egyik Picasso-szobor előtt hangosan elnevette magát. Erről a művészeti lapok természetesen hírt adtak – a formalizmus és a modernizmus problémáival foglalkozó „elméleti” írások kíséretében. E lapokban – például az 1933-ban alapított (s mindmáig megjelenő) híres *Искусство*-ban – az 1970-es évektől lassanként megjelentek Picasso-képek is, de a szovjet időkben csak a kubizmus utáni korszakaiból.

A kommunizmus melletti nyílt kiállítás és az otthoni használatra szánt csendes kritika kettőssége egy idő után nem volt tartható, és az 1950-es években eljött a pillanat, amikor nem lehetett tovább rejtőzködni. Ez az 1956-os magyar

[68] Az eredetiben: „Nem érdekel, ha valamilyen pártmunkás így beszél rólam, de 'impresszionista-szürrealista' festőként való jellemzésem nem nagyon találó.”

[69] Az eredetiben: „a kubizmus kitalálóját”.

[70] Az utolsó mondat második fele az eredetiben: „de az oroszoknak nincs megengedve, hogy megsértsék az ő vendégeiket [ti. a lengyelek vendégeit]”. Vö. Gilot - Lake, 1965, 207. ill. 1979, 179.

[71] A kifejezés a XX. századi modern művészet náci értékelésre utal. Picasso ti. alkalmilag rajta volt azokon a listákon, amit a náci művészetpolitikusok az „elfajzott művészet” [*entartete Kunst*] alkotóiról állítottak össze. Képei azonban – tudomásom szerint – nem szerepeltek azokon a kiállításokon, amelyeket ilyen címen szerveztek 1937-től Berlinben, Münchenben, majd Linzben és másutt, és amelyeken Hans Arp, Paul Klee, Oskar Kokoschka, Otto Dix és mások képeit mutatták be.

forradalom volt, mely nem csak etikai kérdéseket vetett fel a nyugati kommunisták számára, de – ha nem is azonnal – megváltoztatta az FKP tagjainak a Szovjetunióhoz és a megvalósított szocializmushoz való viszonyát. Az FKP mint a szovjet politika egyik leghűségesebb nyugati szövetségese és szervilis kiszolgálója egy ideig egyszerűen nem reagált a budapesti felkelésre, sőt a szovjet csapatok pár nappal későbbi bevonulására sem. Így járt el Picasso is, miként sok kommunista értelmiségi.^[72] Pedig többen ösztönözték őket.

Számos magyar emigráns megkereste Picassót valamilyen módon, többnyire levélben, hogy emelje fel szavát a szovjet katonai agresszió ellen. „Tegye meg Budapestért, amit megtett Guernicáért és Koreáért!” – kérték tőle.^[73] Az amerikai James Lord nyílt levélben szólította fel, hogy tegyen valamit. „Ma elvtársaid kezei – fogalmazott patetikus hangú nyílt levelében 1956 novemberében –, amiket annyiszor megszorítottál, vértől csöpögnek... Néma tudsz maradni, amikor a hazafiak és az ártatlan áldozatok segélykiáltásai még ott visszhangoznak Budapest romjai között? Képes lenne a *Guernica* festője közönyösen nézni Magyarország mártírhalálát?”^[74] Varsóban egyébként a lengyelek úgy tiltakoztak a magyar forradalom leverése miatt, hogy az egyik utcán kifeszítettek egy hatalmas vásznat, amin a *Koreai mészárlás* című képének másolata volt. Maga a mester azonban sokáig hallgatott.

De végül volt megkésett válasz, Picasso – kilenc más értelmiséggel (köztük: George Besson, Marcel Cornu, Francis Jourdain stb.) – aláírt egy levelet, amely az FKP Központi Bizottságának szólt. A levelet átadták a címzetteknek (az 1956 november 20-i ülésen), majd részleteit közölték a *Le Monde*-ban (1956. november 22.). A levél szövege fölé a szerkesztő ezt a címet írta: „Picasso úr és kilenc értelmiségi elítéli ’a forradalmi feddhetetlenség elleni támadásokat”. Alighanem ez volt a levél legradikálisabb fordulata. A *Tizek levele* – ahogy később nevezték – ugyanis, nem ítélte el a szovjet beavatkozást, hanem csak annyit állított: „a lengyel és magyar eseményekhez fűzött magyarázatok végül is teljesen összezavartak mindenkit... [a] számtalan kiáltvány azt jelzi, hogy súlyos kór

[72] A közismert kivétel Jean-Paul Sartre volt, aki nem hallgatott, de viszonylag gyorsan „megtért”, hiszen 1957 nyarán újra felvette a kapcsolatot az FKP-vel. Ugyancsak közismert, hogy a magyar forradalommal kapcsolatban a leghatározottabb álláspontot Albert Camus alakította ki, aki valamikor tagja volt ugyan a Francia Kommunista Pártnak (ti. 1935-től kizárásáig, 1937-ig), de 1956-ban már szabad francia értelmiségiként foglalt állást a magyarok ügye mellett.

[73] Idézet egy menekült leveléből, közli: Utley, 2000, 197.

[74] Lord, 2004, 265–266. Czóbel Béla, akinek munkáit Picasso jól ismerte, levélben kérte segítségét. „Abból a pokolból tértem vissza – írta Czóbel 1956 decemberében – amit a szovjetek hoztak el Magyarországra. Először arra gondoltam, megírom Önnek, anélkül, hogy tudná, banditákkal került egy társaságba, akik immár tizenegy éve fosztogatnak, gyűjtogatnak és pusztítanak hazámban. (...) Jöjjön Budapestre, s nézze meg és lássa a saját szemével, hogy a szovjet tankok indokolatlanul leromboltak 50 ezer épületet, s akkor a 70 ezer halottat és a 125 ezer eddigi menekültet még nem is számolom. (...) Kérem, hogy használja fel a tekintélyét nyilvánosan bizonyosságot téve mellettem, amennyire ez lehetséges, és fessen egy új *Guernicát*, az elsőnél sokkal iszonyatosabbat.” Idézi: Bernatowicz – Lahoda, 2010, 51.

támadta meg a Párt testét... Értelmiségi dolgozók és az olyan kommunisták, akik elkötelezetten keresik az igazságot alkotásainkban (...) nem képesek többé közömbösen nézni, hogy mit tesznek, mondanak és írnak a kommunizmus nevében.” Végül a petíció gondolatmenete erre futott ki: „Mi a magunk részéről kiáltva kérjük: haladéktalanul hívják össze a rendkívüli ülést, hogy ott a maguk teljes valóságában és igazságában vitathassuk meg a ma minden kommunista előtt álló problémákat.^[75] Az FKP vezetősége először vissza akarta vonatni az aláírókkal a levelet, ami nem sikerült, majd a fegyelmi eljárás lehetőségét mérlegelte. Végül erről is lemondva úgy döntöttek: csupán „dorgálásban” részesítik a tíz párttagot. „A szankciók elmaradása – fogalmazott Klenjánszky Sarolta, érzékeltetve e párt belső viszonyait is – ilyen mérvű fegyelemsértés után nagy újdonságnak számított, és mutatja a vezetőség rendkívüli zavarát a párt illusztris tagjainak tiltakozásával szemben.”^[76]

Bár 1956-ban és közvetlenül azután a Francia Kommunista Pártban látszólag nem történt semmi lényeges, a magyar ügy mérge lassan mégis hatott: az évek folyamán egyre több „útítárs” értelmiségi fordult el az FKP-től, ahogy az 1960-as években Picasso is tett. Bár 1956 után még hat-hét évig festett politikailag is értelmezhető képeket, kommunista tartalmú állásfoglalásokat ezek után sosem tett közzé. Majd a politikailag is értelmezhető képekkel felhagyott – csak muskétásokat és nőket festett évekig. 1968 májusában még kifejezte a párizsi diákfelkelés résztvevői iránti szolidaritását, néhány hónappal később pedig egy barátaival folytatott beszélgetésben elítélte Csehszlovákia megszállását; nyilvánosan azonban ekkor sem nem tiltakozott.

Az 1968 végén egy „különös interjú” azt jelezte, hogy Picasso életének politikai korszaka, mely 1936-ban vette kezdetét, véget ért. Simone Gauthier ez idő tájt több interjút is készített vele a *Look* című magazin számára, s az egyikben azt jelezte, hogy nem foglalkozik politikai kérdésekkel és nem is hajlandó ilyen nézeteiről nyilatkozni. „Nem értem már a baloldal politikáját – mondta 88 évesen –, s nem is szeretnék erről beszélni. Már régen arra a következtetésre jutottam, hogy ha ilyen kérdésekre akarnék válaszolni, pályát kellene változtatnom, és politikussá kellene válnom. Ez azonban, természetesen, lehetetlen.”^[77]

[75] Lord, 2004, 268. (a levél teljes szövegével).

[76] Klenjánszky, 2006, 19–37.

[77] Gauthier, 1968, 36. [*A tanulmányban közölt képek közlési jogai.* © Irving Penn, Courtesy Vouge, 1960; Succession Picasso / DACS 2004; Mrs. Sam A Lewisohn Bequest and Marya Bernard Fund, 1971; Centre Georges Pompidou, Paris – Musée Nationale d’Art Moderne / Centre de Creation Industrielle, Don de Daniel-Hneri Kahnweiler, 1964. *A képek forrásai továbbá:* Guernikazarra Historia Taldea; Staatliche Museen zu Berlin, Kunstbibliothek; Collection Gerald Gasselín, New York; Mrs. Victor W Ganz Collection.]

IRODALOM

- Barr, Alfred H. Jr. (ed.) (1946): *Picasso. Fifty Years of his Art*. New York, MOMA.
- Barr, Alfred H. Jr. (ed.) (1939): *Picasso. Forty Years of his Art*. New York, MOMA.
- Becht-Jördens, Gereon – Wehmeier, Peter M. (2003): *Picasso und die christliche Ikonographie*. Berlin.
- Bernatowicz, Piotr – Lahoda, Vojtěch (2010): Picasso and Central Europe after 1945. In: Morris, Lynda – Grunenberg, Christoph (ed): *Picasso. Peace and Freedom*. Liverpool. 44–51.
- Blunt, Anthony (1969): *Picasso's 'Guernica'*. London.
- Boeck, Wilhelm – Sabartés, Jaime (1957): *Picasso*. New York.
- Carr, Raymond (1986): *The Spanish Civil War. A History in Pictures*. New York.
- Daix, Pierre (1993): *Picasso. Life and Art*. New York.
- Daix, Pierre (2010): Encounters with Picasso 1945–1954. In: Morris, Lynda – Grunenberg, Christoph (ed): *Picasso. Peace and Freedom*. Liverpool. 18–25.
- Ehrenburg, Ilja (1966): *Post-War Years 1945–1954*. VI. London.
- Fekete István (2010. március 4) : Picasso és a kommunizmus. In: *Múlt-kor. Történelmi magazin*. Elérhető: http://www.mult-kor.hu/20100304_picasso_es_a_kommunizmus
- Fisch, Eberhard (1998): *Guernica by Picasso. A Study of the Picture and its Context*. Lewisburg.
- Foucault, Michel (2000): Az udvarhölgyek. In: *Uő.: A szavak és a dolgok*. Budapest. 21–34.
- Freeman, Judi (1994): *The Weeping Women*. Los Angeles.
- Gauthier, Simonne (1968. december 10.): *Pablo Picasso. A Rare Interview With the Vintage Genius of Modern Art*. Look. 36.
- Gilot, François – Lake, Carlton (1965): *Life with Picasso*. [McGraw-Hill, 1964], New York, New American Library, 1965, Anchor Books/Doubleday, 1989. magyar kiadása: Gilot, François – Lake, Carlton (1979): *Életem Picassóval*. Budapest. (ford. Vermes Magda)
- Hensbergen, Gijs van (2005): *Guernica. The Biography of a Twentieth-Century Icon*. London.
- Klenjánszky Sarolta (2006): *Az 1956-os magyar forradalom és leverésének visszhangja a francia kommunista mozgalomban*. AETAS. 1. 19–37.
- Kopper Ákos – Micsinai István (2011. november): *Globális politikai szimbólumok: Guernica*. In: *Mozgó Világ*. Elérhető: <http://mozgovilag.com/?p=4979>.
- Levi, Albert William (1969): Art and Politics: The Continuum of Artistic Involvement: Picasso, Brecht, and Pasternak. In: Levi, A. W.: *Humanism & Politics. Studies in the Relationship of Power and Value in the Western Tradition*. Bloomington. 298–346.
- Lord, James (2004): *Picasso és Dora. Vallomásos emlékirat*. Budapest.
- Malraux, André (1975): *Az obszidián fej [1974]*. Budapest.
- McCully, Marilyn (ed.) (1982): *A Picasso Anthology. Document, Criticism, Reminiscences*. Princeton.
- MacGregor-Hastie, Roy (1998): *Picasso's Women*. Luton, England.
- Morris, Lynda – Grunenberg, Christoph (ed.) (2010): *Picasso. Peace and Freedom*. Liverpool.
- Morris, Lynda – Grunenberg, Christoph (2010): What Picasso stood for. In: Morris, Lynda – Grunenberg, Christoph (ed): *Picasso. Peace and Freedom*. Liverpool. 17. 10–14.
- Morris, Lynda (2010): The Dove of Peace. In: Morris, Lynda – Grunenberg, Christoph (ed): *Picasso. Peace and Freedom*. Liverpool. 112–113.
- Morris, Lynda (2010): *Mothers and Musketeers*. In: Morris, Lynda – Grunenberg, Christoph (ed): *Picasso. Peace and Freedom*. Liverpool. 212.

- Richardson, John – Cowling, Elizabeth – Arnaud, Claude (2010): *Pablo Picasso. The Mediterranean Years (1945–1962)*. London.
- Richardson, John (2007): *A Life of Picasso*. 3. kötet: *The Triumphant Years, 1917–1932*. New York.
- Rieder Gábor: *Picasso és a hidegháború*. Artportal. <http://www.artportal.hu>
- Rubin, William (ed.) (1980): *Pablo Picasso. A Retrospective*. New York.
- Saunders, Frances Stoner (1999): *Who Paid the Piper. The CIA and the Cultural Cold War*. London. (amerikai kiadása: *The Cultural Cold War. The CIA and the World of Arts and Letters* címen, New York. 2000.)
- Seckler, Jerome (1945. március 13.): *Pablo Picasso. Interjú*. New Masses. [magyarul részlete: Silvester, Christopher (szerk.) (1994): *Szellemidézés. Nagy interjúkönyv 1859-től napjainkig*. (ford. Merényi Ágnes és mások) Budapest.]
- Southworth, Herbert M. (1977): *Guernica! Guernica! A Study of Journalism, Diplomacy. Propaganda and History*. Berkeley – Los Angeles.
- Stitt, Amber: *Dissecting Picasso's Political Identity: Three Nude Paintings*. The University of Tampa Journal of Art [Florida]. Elérhető: <http://www.journal.utarts.com> [articles.php?id=16&type=paper&h=350]
- Troy, Thomas M. (2002): *Intelligence in Recent Public Literature*. Studies in Intelligence. 1. Elérhető: <https://www.cia.gov>.
- Utley, Gertje R. (2000): *Pablo Picasso. The Communist Years*. New Haven – London. (a 184 –188. oldalak közötti szövegek egyes részletei magyarul: „Apánk’ elvesztése”. *Dokumentumok*. Beszélő Online. 8. évf. 3. sz. Elérhető: <http://beszelo.c3.hu>)
- Warncke, Carsten-Peter – Walther, Ingo F. (2004): *Pablo Picasso. 1881–1973*. 1–2. rész. Budapest.

Picasso: *Az algériai nők (Delacroix után)*. E variáns. 1955.

•
Bálint Endre: Terrakotta

A kritikai társadalomtudományi megismerés specifikumai

*Apám emlékének**

Tudomány – naiv tudat, tudattalan emberiesítés, teleologikus gondolkodás, kognitív disszonancia versus dezanropomorfizáció. A tudományosság lényegi kritériumainak – objektivitás; immanens jelenségmagyarázat; az elméletalkotás belső történetisége; és a praxis ellenőrző szerepe – pozitív kibontása. A társadalomtudományok specifikumai. Történeti társadalomtudomány és a történetiség felfogása.

I. TUDOMÁNY – NAIV TUDAT ÉS TUDATTALAN EMBERESÍTÉS

A tudomány – eltérően a művészettől, amely öntudata – „az emberiség tudata” (Lukács György) és ekként az emberi-társadalmi praxis egyik kiemelkedő jelentőségű területe. Gazdag és hosszú története van, és a jelenkorban egyre differenciálódó tárgyi területeket fog át. Ezek nemcsak a laikusok, hanem gyakorta a szakemberek számára is átfoghatatlanok. Csak a matematikának, ennek a formális és univerzálisan érvényes tudománynak, amely hozzávetőleg a valóság mennyiségi viszonyainak összefüggéseivel és térformáinak leírásával foglalkozik – 118 különböző ágát tartja számon a Magyar Tudományos Akadémia. A tudományágak és területek ezen szakadatlan differenciálódása már-már homályba borítja az egyik alapvető kérdést: mi végre a tudományok, melyek a tudományosság lényegi kritériumai? Látható-e még a fáktól az erdő, a részterületeket és struktúráikat elkülönülten tanulmányozó szaktudományok között a kapcsolatot teremtő tudományosság? Mit jelent a tudományok egységessége és mit differenciálódásuk?

Induljunk ki abból, ahogy a tudományok egységét a jelentős angol matematikus és filozófus Whithead egy ízben szépen megfogalmazta. Oly módon, amelyet érvényesnek tekinthetünk az élet- és természettudományokra, a társadalomtudományokra, a humán tudomány területeire és a matematikára is, hiszen minden tudományos megismerés számára a feladat a világ értelmezhetősége marad, „megfogalmazni az általános eszmék olyan összefüggő, logikus, szükségszerű rendszerét, amelynek kategóriáiban tapasztalatunk minden eleme értelmezhető”. Lett légyen szó természeti jelenségekről vagy élettaniak-

[*] Szigeti József (1921–2012) filozófus, az MTA rendes tagja. Munkássága kiterjedt a materialista lételmélet és az általános dialektika problémáira, a racionalizmus és irracionálizmus viszonyára, a tudományosság-kritériumok feltárására, a logika tudományára és az esztétikum mibenlétének elemzésére.

ról, humántudományi (filozófia, pszichológia, etika) vagy fizikai problémákról vagy társadalmiakról, a jelenségek leírása, tulajdonságaik szerinti osztályozása, a látszat és a valóság elválasztása, a magyarázó elvek és összefüggések feltárása az ember számára való tapasztalatok rögzítését jelentik. A tudományosság kritériumai persze ennél szélesebbek, s nem véletlen, hogy több ezer éves múltra tekinthető vissza keresésük. Hosszú volt az út, amelyben a hétköznapi tudás és gondolkodás antropomorfizáló struktúráitól és szubjektivitásától elvált az objektivitásra törekvő tudományos megismerés, s autonómiája az újkor hajnalán vert szilárd gyökereket a társadalmi tudatban. Laicizálódás és szekularizáció nélkül, Galilei, Bacon, Spinoza, Descartes és társaik teljesítményei nélkül a tudomány aligha kerülhetett volna ki a hiedelemvilágok és a vallási tudat fennhatósága alól, amihez az újkor dinamizmusára és a modernitás kialakulásának körülményeire egyaránt szükség volt. Eredendően a tudományosságot az emberi gondolkodás történetében a hétköznapi tudat és gondolkodás formáihoz képest határozták meg. Ez a referencia azonban közel sem csak az antikvitásban, hanem ma is nagyon érdekes, még akkor is, ha ma széles körben elterjedt, de nagyon is problematikus módon sokak a természettudományos megismerést teszik meg a tudományosság modelljének és mintájának. Különösen igaz ez a neopozitivisták tudományelméletek vonatkozásában. Számunkra a tudományok egységét adó motívumok – az emberi tapasztalat rendszerezett kategóriákban történő gondolati birtokba vétele – tisztázása után és különösen a társadalomtudományi megismerés számára jelentős, hogy számba vegyük a „naiv tudattól” (Nicolai Hartmann^[1]) vagy a mindennapi gondolkodás jellegzetességeitől, antropomorfizáló tendenciájától (Lukács György^[2]) való eltéréseket. Ezek meghaladásán keresztül vezet az út a tudományosság *lényegi konstituenciáinak, alkotó összetevőinek* fel- és elismerése felé. Ahol pedig ez bekövetkezett, ott tudományos megismerés követelményeivé, kritériumaivá válnak. Előre bocsátva vizsgálódásaink eredményét:

- az *objektivitás* követelményévé, azé, hogy a kutatásban „egyre inkább a vizsgált jelenségek azon egynemű körét, totalitását vegyék tekintetbe, amely önmagában és önmagából válik érthetővé”, előrehaladva így a szubjektív körülhatárolt tárgytól az objektív lokalizáltig;
- a kívülről bevitt, fiktív magyarázó elvek vagy istenképzetek helyett az *immanens jelenségmagyarázat*, „az adott anyagi totalitás saját belső törvényszerűségeiből való megértése”;
- az *elméletalkotás belső történetiségének* követelménye, tehát például a társadalmi-gazdasági alakulatok felfedezett mozgási törvényszerűségeinek fejlődési törvénnyé való elmélyítése, amely anticipatív erővel bírhat;

[1] Hartmann, 1970.

[2] Lukács, 1965 (I. kötet, első és második fejezete), 27-187.

- és a *végző kritérium*, a *praxis ellenőrző* szerepének követelménye.

Az emberek hétköznapi tudata érthetően közvetlenül gyakorlati szükségleteken orientálódik, beleágyazódva saját létviszonyaiba, tevékenységi struktúrájába, családi, iskolai, munkahelyi, lakóhelyi, baráti, szerelemi stb. kapcsolataiba. A mindennapi élet színterein *az emberek életvezetését, konfliktusaiknak feldolgozását érzi, lelki és szellemi közvetlenség jellemzi*, amelynek nincs szüksége következetességre, rendszerezésre, konzisztenciára. Ez a közvetlen gyakorlati tudat gyakran konfúzus és következtelen, szituatív probléma feldolgozások és intuitív reakciók jellemzik. Szívesen él oksági magyarázatok helyett analógiákkal, nem bíbelődik tény- és értékítéletek, deskriptív és normatív állítások különbözőségével, vagy egy fogalmi általánosítás érvényességi körének behatárolásával. Ezért könnyen alul vagy éppen túláltalánosít. Hiszen a mindennapi életbeli gondolkodásmód reflektálatlan, a közvetlenül adott, változó élethelyzetek megoldásához kötődik. Nem, s főleg módszeresen nem gondolkodik arról, hogy hogyan gondolkodunk. Problémaérzékenysége csak az előtte álló feladatokat fogja át, alkalomhoz kötött, csak kevéssé vagy egyáltalán nem rendszerezett. A mindenkor helyzethez kötődő egyedi és esetleges késztetései ellenére mindazonáltal *mégiscsak létezik bizonyos irányultsága. Szociálpszichológiai és világnézeti-filozófiai értelemben is*. Vizsgáljuk meg mindkét irányultságát. Előbbi rövidebben, a mondanivaló szaktudományos magvára szorítkozva, utóbbit a részletek tekintetében is.

Szociálpszichológiai szempontból, ahol az emberek egymás vélekedéseire és társas viselkedésére gyakorolt befolyásolásokat kísérleti eszközökkel^[3] vizsgálják, „*az ember nem racionális, hanem racionalizáló lény*” – ahogy ezt Elliot Aronson bemutatja.^[4] Olyan, aki mindenkor a fennálló helyzet követelményeihez alkalmazkodik – eredménytelenség és balsiker esetén is – megtalálja cselekedete szociálpszichológiai igazolásait, elfogadhatja életvezetési döntéseit másokkal, környezetével és mindenek előtt önmagával. Mi magyarázza ezt a racionalizáló irányultságot? A *kognitív disszonancia* fogalmával leírható helyzetekből kell kiindulnunk. Ez egy olyan feszültségállapot, amelyben *egymással összeegyeztethetetlen tudattartalmak* (gondolatok, attitűdök, vélemények) ütköznek össze, minek következtében a kellemetlenség érzése uralja el az embereket. Ilyenkor arra lesznek motiváltak, hogy csökkentsék a disszonanciát. Egy dohányos, aki ismeri a statisztikai adatokat a dohányzás rákkeltő mivoltáról, hogy csökkentse szokása és a nem kívánatos eredmény közötti ellentétet, feszültséget, vagy kognitív módon kisebbíti a veszélyt azzal, hogy sok más embert, barát-

[3] A jelenségek megfigyelése, összehasonlítása és néminemű rendszerező csoportosítása mellett e laza fogalmi hálóval dolgozó szaktudomány igényt tart arra, hogy feltevéseit, tételeit igazolja. Igazolási kísérletek nélkül, tehát például azonos tárgyú vitát független és függő változók mentén, mintegy tisztított szituációkban értékelne. Ld. pl. Aronson, 1980, 279-284. E nélkül inkább csak benyomásokról, doxáról lehet szó, s végképp nem tudományos ismeretről.

[4] Aronson, 1980, 111.

tokat is ismer, akik dohányoznak („nem lehetnek olyan végzetesek az adatok”) vagy pedig egy új tudattartalom beillesztésével igyekszik csökkenteni a meglévő feszültséget („a dohányzás káros, rövidebb ideig fogok élni, de megéri, mert jobban élvezem az életet. Írják csak sírfeliratomra: Cseh Matyi élt 38 évet – de jól!”).^[5] Ezekben a helyzetekben nem annyira a tárgyi igazság a fontos az emberek számára („igazam van”), hanem sokkal inkább az, hogy „higgyék, hogy igazuk legyen”.^[6] A mindennapok ellentmondásos imperatívuszainak feszültségeit, amelyek életvezetési döntései során telepednek az emberre, a *racionalizáló lény önigazolásokkal hidalja át*. Szóba sem jön a jelenségek immanens, oksági-lag levezetett magyarázata.

Világnézetileg pedig az emberi gondolkozás irányultságát erős *antropomorfizmus*^[7] jellemzi. Akár az anyatermészet erőit ruházza fel emberi tulajdonságokkal, akár túlvilági lényekre, istenekre, jó vagy gonosz szellemekre viszi át saját emberi természetét, tulajdonságait, – gondolkodásának vissza-visszatérő sajátossága ez a tudattalan vagy kevésbé tudatos emberiesítés. Ennek a tágabb értelemben vett antropomorfizmusnak a megnyilvánulása a filozófiai-ismeretelméleti eszközökkel jellemezhető teleológiai gondolkodás. A téma legkiválóbb kutatójánál, Nicolai Hartmannnál a naiv tudat főszerepet játszó teleológiai motívumaiként kerül elemzésre az értelmetlen és a véletlen elutasítása, illetve a tudattalan emberiesítés tendenciája.^[8] A marxi alapozású kritikai társadalomelmélet szempontjából azonban az is különös jelentőségű, hogy az emberi gondolkodás ezen teleológiai tendenciáival kapcsolatban túlmenjen Hartmannon, rámutatva e gondolkodás társadalmi alapjainak befolyására és ezzel történetiségére. Arra, ahogy az újkor hajnalán a középkorban még uralkodó transzcendens világképet kikezdi a *deantropomorfizáció fellendülése*, hogy aztán a tudományt és a termelést egyaránt átható elvként *győzedelmeskedjen a tőkés termelési módban, azonban e termelési mód immanens ellentmondásai közepette* (Lukács György).

A teleológiai gondolkodásnak – annak, hogy célok megvalósulásaként tekintsük olyan folyamatokat, ahol a folyamatban jelen nem lévő célok semmiféle szerepet nem játszhattak – többféle újratermelő motívuma van. Az emberi tudat sajátja ugyanis, hogy hajlamos önmaga képére formálni azokat az eseményeket, objektív történéseket, melyeket a külvilágban észlel. Mivel az ember célkitűző lény, minden folyamatot, amelyet megfigyel, a végeredménye felől értelmez, azt feltételezve, hogy a folyamat az eredményét egy előzetes cél hatására nyerte el (*folyamat-teleológiai gondolkodás*). Holott a folyamatban szerepet

[5] Az aronsoni dohányzás példát mi egészítettük ki az MTK egykori legendás centerének szólás-szerűen fennmaradt bon mot-jával.

[6] Aronson, 1980, 108–111.

[7] Etimológiailag az anthróposz (ember) és a morphé (alak, forma) görög szavak szóösszetételéből származó terminusról van szó. Természeti jelenségek és mitikus, képzeletbeli lények emberi alakkal és tulajdonságokkal történő felruházása az antropomorfizáció.

[8] A naiv tudat hartmanni elemzése a tudományos gondolkodás előtti motívumokat tárgyalja. Az általa elemzett öt motívumból számunkra itt elegendő három tárgyalása.

játszott vak oksági sorokat és körülményeket senki sem rendezte el, irányította egy meghatározott cél felől. Mivel az ember célkitűző értelemmel és akarattal rendelkező lény, ezért azokat a tőle függetlenül létrejövő eseményeket, történeseket is értelemmel bírónak tekinti, amelyek egyáltalán nem értelem vezéreltek.^[9]

A természeti jelenségek, állat és növényvilág zavarba ejtő, zűrzavaros sokfélesége – a bőség zavara – pedig átfogó magyarázat után kiállt: összefüggő egészbe, egységbe kell rendezni fajait, alfajait, alkotó elemeit, hogy azok ne folyjanak szét a rendezetlenségbe, a rossz végtelenségbe. Ezért feltételezik, hogy a létformák sokféleségét valaminő abszolútum, világ-ok vagy istenség céltevékenységgel hozza létre – írja Hartmann.^[10] Ahol a kauzális gondolkodás csak az összefüggések némely szálát tárta fel, ott kézenfekvő megoldás a nagy egész *teleológiájába*^[11] elrendezni a viszonylatokat: a fű azért nő, hogy legyen tápláléka a növényevő állatoknak, az antilop azért létezik, hogy táplálékul szolgáljon a húsevő ragadozóknak, a kishal a nagy halnak, a halak az embereknek. A tápláléklánc természet szabta viszonyai, spontán elrendeződése megszüli a teremtés célszerűségének gondolatát. Felcserélve a természeti erők között ható tudattalan célszerűség valós mechanizmusát, tehát a körülményekhez való alkalmazkodás és kiválasztódás evolúciós folyamatát a Teremtő célkitűző akaratával, egy feltételezett lény akaratához kötik a természet mindig magánál maradó folyamatait, egyensúlyát, mint eredmény magyarázatát: a teremtő előzetes akarata vitt rendezettséget a teremtésbe, a nagy egészbe (*Praestabilita harmoniae*).

A naiv tudatban észrevétlenül keveredik össze egymással az okokra való rákérdezés az „értelmes-e?” kérdéssel. Az oksági összefüggések fárasztó keresése helyére lép a redukált, rövidre zárt magyarázat: az értelmetlent terhesnek érezzük, nyomasztónak, elviselhetetlennek, amellyel nincs kapcsolatunk. Ezért megszabadulva az elviselhetetlenség lelki terhétől, az értelmetlen idegenségtől, akaratlagnak, értelemmel bírónak fogjuk fel azt, érzelmileg elutasítva a rideg, vak objektivitást. Ezzel mintegy antropomorf jelentést adnak a nemkívánatosnak. Az értelmetlent elutasító magatartásnak nagy előnye, hogy az életösszefüggéseket el tudja rendezni. Nagyon jól és kényelmesen lehet ezzel a magatartással élni – jellemzi Hartmann.^[12] A kauzalitásról való tudás azonban újra és újra fel-felüti fejét a mindennapok gyakorlatában, ezzel megkérdőjelezve az értelmetlen száműzését az embert körülvevő világból.

Ahogy a történesek számunkra valóságától független létezését, tehát értelmetlenségét elutasítja a hétköznapi gondolkodás, azonképpen a véletlen is. Azt a véletlent, amely jó szerencseként ér minket, hajlamosak vagyunk a gondvise-

[9] Így lesz a rossz időből vagy a villámcsapásból valaminő felsőbb akarat megnyilvánulásaként büntetés. Így lesz a szemünk előtt lejátszódó balesetből az oksági viszony felcserélésével nekünk szóló tanmese: abból, hogy más kárán tanul az okos ember, objektíve lejátszódott és megfigyelt eseményből célzatosnak tekintett történes.

[10] Hartmann, 1970, 56.

[11] A teleológia három, Hartmann elemezte alapformája közül nem tárgyaljuk a *formateleológiát*.

[12] Vö. Hartmann, 1970, 62–63.

lés jutalmazó igazságosságaként egy magasabb értékrend megnyilvánulásaként értelmezni. A balesetet pedig a sors büntetéseként vagy a rosszaság intó jeleként. *Egy magasabb összefüggés-rend felől iminálja el a naiv tudat a véletlen objektivitását*, azt, hogy a véletlen jelenség különféle törvényszerűségeknek a hatására beindult oksági sorok kereszteződése (Ezt a tézist természetesen még bizonyítani fogjuk). Még amikor a véletlen mögött az ember nagyon is látja, hogy az adott esemény nem is történhetett meg másként, mint ahogy lejátszódott, azaz kauzálisan szükségszerű volt, akkor is ellenszenvet érez iránta, amennyiben az váratlanul érte. Ebből az ellenszenvből nő ki a tagadás. Miáltal így a véletlen az előre nem látott események soráig tágul. Ezzel akár a szükségszerűséget is a véletlen szintjére rángathatják le. „Hogyan tagadhatja azonban a véletlennek ténylegesen mindig újra visszatérő fellépését?” a naiv tudat (Sz. P.). Úgy, hogy a véletlent előre látottá, akarttá értelmezi át, csak persze nem a saját, hanem más gondviselés és más akarat által. Ezen kerülő úton iktatja ki tudatából a véletlent, s így kapja meg „*a világon minden a maga rendeltetését és teleológiai tervszerűségét*”.^[13]

Az értelmetlen és a véletlen objektivitását elutasító naiv gondolkodás, teleológiai gondolkodás további sajátossága *a tudattalan emberiesítés*. Az ember tendenciája, hogy „*mindent önmaga analógiájára értelmezzen*”: természeti eseményeket (esik az eső = „a föld iszik, mert szomjas”), élőlényeket („az oroszlán az állatok királya”; „a nyúl gyáva”), társadalmi történeket (amikor a háborút az egyes ember természetének megfelelőjeképpen a harag kitöréseként fogják fel). A mitikus világképben fokozottan vannak jelen az antropomorfizáció sémái, beidegzettségai, míg a tudat magasabb fokán ezek le-lelepleződnek. Ekkor már mosolygunk rajtuk, megszüntetve ezzel tudattalan emberiesítési mivoltukat. Világnézetileg komolyabb formája ennek a tendenciának, *amikor „a világot kiszámíthatatlan lefolyásával együtt, mint az ember világát, mint reá orientált és benne központosuló világot” fogják fel.*^[14] A világ az én világom. Ekkor az antropomorfizmus párosul az egocentrikus gondolkodással.

Ha a naiv tudatnak a szociálpszichológia és a filozófia által megmutatott sajátosságai ilyen erős gyökérszettel rendelkeznek a mindennapi tevékenységekhez kötődő gondolkodásban, ilyen mélyek a teleológiai gondolkodásmód forrásai, ilyen reális motívumok szólnak az objektivitás ontológiai értelemben vett elismerése – tehát a tudatunktól függetlenül létező valóság elismerése – *ellen*, akkor egyáltalán hogyan haladható meg ez a világnézet? A válasz a társadalmi tudatformák körében keresendő. Először a tudomány, mint a társadalmi tudat egyik formája felé kell fordulnunk, bemutatva annak dezantropomorfizáló tendenciáját, majd pedig a tudományosság lényegi konstituenciáit: objektivitását, immanens jelenségmagyarázatra törekvését, az elméletalkotás belső történetiségét és végül végső kritériumát, a praxishoz való viszonyát.

[13] Uo. 64.

[14] Uo. 66.

Lukács György „Az esztétikum sajátossága” (1965) c. művében a materialista monizmus álláspontjáról elemezte a visszatükröződés problémáit. Monizmusként, mert látnunk kell, hogy a valóság gondolati elsajátításának valamennyi fajtája és formája – a mindennapi gondolkodás, a vallás, a politikai és jogi ideológiák, a művészi megjelenítés és a tudományos gondolkodás – közös sajátossága, hogy ugyanazt az objektív valóságot ábrázolják – igencsak különbözőképpen. „Ez a magától értetődőnek, sőt, elcsépeltnek tűnő kiindulási pont azonban nagy horderejű következményekkel jár. Mivel a materialista filozófia a *tárgyi-asság összes formáit, a tárgyakhoz és vonatkozásaikhoz tartozó összes kategóriákat* az idealizmustól eltérően nem valami alkotó tudat termékének tekinti, hanem a tudattól függetlenül létező objektív valóságot pillantja meg bennük, az egyes visszatükröződési módokon belül jelentkező valamennyi eltérésnek, sőt ellentéteségeknek ezen az anyagilag és formailag egységes valóságon belül kell lejátszódnia. Hogy az egység és különbözőség eme egységének bonyolult dialektikáját megérthessük, mindenekelőtt szakítani kell azzal a széles körben elterjedt elképzeléssel, hogy a visszatükröződés mechanikusan, fotokopikusan megy végbe” – írja Lukács, és két indirekt bizonyítékot hoz a mechanikus felfogással szemben. „Ha ez volna az alaphelyzet, amelyből a különbségek kinőnek, akkor valamennyi sajátos forma szükségszerűen a valóság e kizárólagosan „hiteles” másolatának eltorzítása lenne, vagy pedig a differenciálásnak pusztán utólagos, minden spontaneitást nélkülöző, merőben szándékolt-gondolati jelleget kellene öltenie. Az objektív világ extenzív és intenzív végtelensége minden élőlényt, és elsősorban az embert arra kényszeríti, hogy alkalmazkodjék, hogy öntudatlanul válogasson a visszatükrözés során. (...) A *differenciálódás* tehát, mindenekelőtt a tudomány és a művészet területén, a *társadalmi lét és a tálaján létrejövő szükségletek terméke*, annak eredménye, hogy az alkalmazkodnia kellett környezetéhez, kölcsönhatásban azzal a kényszerrel, amely rászorította, hogy érettnak bizonyuljon egészen újfajta feladatok megoldására is”.^[15] Lesz módunk ennek az aktív adaptációnak, a tárgyspecifikus emberi gyakorlatnak a módozatairól szólni, a társadalmi létből kiemelkedő és annak viszonyait kiterjedésükben és minőségükben is aktívan befolyásoló tudatformáknak és intézményeknek a komplex természetét, felépítését és működését leírni. Azt, hogy az eszmei mozzanatok és gondolati újítások hogyan válhatnak a társadalmi lét komponensévé, hogyan jutnak – az „Ontológia” Lukácsával szólva – létszerű hatékonysághoz. Egyelőre azt kell bemutatnunk, hogy a mindennapi élet antropomorfizáló tendenciáival szemben a tudomány ellenkező úton jár, dezantropomorfizál. Megtisztít azoktól a képzetektől, hiedelmektől és rutinszerűen használt teleológizmusoktól, amelyek a mindennapi életben jelenvalóak. Ezért „a valóság tudományos visszatükröződése minden érzéki és szellemi determinációtól meg akar szabadulni, hogy a tárgyakat és vonatko-

[15] Kiemelések: Sz. P.; Lukács, 1965, 18.

zásaikat úgy kívánja ábrázolni, hogyan önmagukban, a tudattól függetlenül léteznek. Ezzel szemben az esztétikai visszatükröződés az emberek világából indul ki és erre irányul”^[16] – magyarázza a két társadalmi tudatforma elementáris különbségét a filozófus. A művészet a műalkotások immanens zártságával, világszerűségével az érzéki megjelenítés körül szerveződik, a tudománynak azonban az ismeretelméletileg igaznak a hamistól való megkülönböztetése a fő feladata. Az objektíve igaz – a kutatott valóságos tárgy és viszonylatai – adekvát leírása. A tudat megfelelése tárgyának.

Ennek eléréséhez a megismerésnek ki kellett bontakoztatnia a valóság gondolati visszatükröződésében az antropomorfizációval szemben a dezantropomorfizációt, továbbá el kellett végezni minden transzcendens magyarázó elv kiiktatását. Amikor „az objektív valóság tudományos visszatükröződését élesen elhatárolták a hétköznapi élet érzéki-szellemi közvetlenségétől és kuszaságától, implicite már a világ valamennyi vallásos felfogásától való elhatárolás össze elve és a vallás érvényességének elutasítása is benne rejlik. Elvileg főként az antropomorfizáló és dezantropomorfizáló visszatükröződés élesen kidolgozott ellentétén múlik minden. Ha az ember ennek segítségével közvetlen és közvetlenségében hagyományokhoz kötött, szokások által megszentelt fizikai adottságai fölé emelkedik, és az objektivitás emberektől független magánvalósága felé fordul, és kifejleszti minden merőben emberi, minden transzcendenciát kizáró erőit, hogy ily módon ezt a világot saját hatalma evilágiságának alávesse, akkor világnézetiileg is megtette a döntő lépést.”^[17]

A dezantropomorfizáció tehát egyáltalán nem antihumanizmust, hanem éppen ellenkezőleg, magas fokú humanista elkötelezettséget jelent. Az ember nembeli erőinek kibontakoztatását, a miszticizmustól, transzcendenciától megszabadulást és annak a szemléletmódnak az elhagyását – egyben meghaladását – amelynél saját emberi tudatunk értelmi, akarati, vagy éppen érzelmi és indulati jellemzőit vetítették bele az anyatermészet történéseibe (tudattalan teleológizmusként). A görög *antikvitásban* a szabad emberhez egyedül méltó tevékenység a kontempláció révén elérhető tudás és műveltség, az erények elsajátítása volt. A kétkezi, banauzikus munkát, még a kézműiparit és a kereskedőit is – a földművességtől eltérően – általában lenézték, mivel a szabad polgár szabadsága nem követelte meg a gyakorlati haszonra törekvést.^[18] Az anyagi elegendőségeket a rabszolgamunka – kiegészítve a metoikoszok iparos és kereskedelmi tevékenységével és a poliszt (= városközpontú államot, Hahn István) körülvevő szabad paraszti birtokkal – fedezte. A jelentős tudományos eredmények ellenére „a munkának a rabszolgasággal elválaszthatatlanul összefüggő megvetése megakadályozta, hogy termékeny kölcsönhatás jöjjön létre az anyagi termelés és a tudomány között, és ezért az önmagát felszaba-

[16] Lukács, 1965, 21.

[17] Lukács, 1965, 176-177.

[18] Simon, 1984, 30.

dító gondolkodás nagyszerű vívmányai szükségszerűen általánosak, elvontak, filozófiaiak maradtak...”^[19]

Eltérően azonban az emberiség normális gyermekkorát jelentő görög antikvitástól, ahol először támadt fel az öntudat szabadsága^[20] és ettől befolyásoltan születtek jelentős tudományos eredmények, az *agrártársadalmak változatainál*, ahol a föld termőképessége szolgált a megélhetés alapjául, *erős maradt az antropomorf gondolkodásmód hatalma*. Így a természetadta közösségeknél, az öntözéses gazdálkodást folytató alakulatoknál, az ázsiai termelési mód területein és a föld termőképességén nyugvó legkülönbözőbb feudális berendezkedéseknél a *föld anyját övező mitológiák és termékenységhi hiedelmek, valamint ezek ritualizált formái antropomorf képzeteket öltöttek*. A *via activa* győzelme az antik kontempláció^[21] felett az újkor hajnaláig váratott magára. A *manufaktúra korszak és az ipari kapitalizmus pedig döntően számolja fel az antropomorfizáció társadalmi alapjait*. A munkásnak már a manufaktúra munkamegosztása mellett is valóságosnak kell felfognia munkája tárgyát, hasonlóan a gépi nagyiparhoz, amelynél az „azonos okok, azonos körülmények között azonos eredményre vezetnek” tapasztalata előállítja az oksági meghatározottság objektív, helyes szemléletét és tudását. Az eredmény függetlenedik a transzcendens képzetektől. Mint Lukács rámutat, a kapitalista gazdálkodásban (...) „a tudomány és a termelés elvileg korlátlanul, kölcsönösen megtermékenyíti és segíti egymást, mivel – először a történelem folyamán – mindkettőjük alapjául ugyanaz az elv: a dezantropomorfizálás szolgál”.^[22] Mindez persze nem számolja fel a mindennapi gondolkodás antropomorfizmusra sok jó alkalmat találó mivoltát, de döntő területeken felszabadította a tudományt a túlvilági képzetek és emberközpontú mitológiák uralma alól. A valóság dezantropomorfizáló visszatükröződése történeti csomópontjában elvált a mindennapi gondolkodás antropomorfizmusától, a naiv tudat naiv képzeteitől.

II. A TUDOMÁNYOSSÁG LÉNYEGI KONSTITUENCIÁI

Mi teszi a tudományt tudományossá, voltaképp melyek a tudományosság alkotó elemei és ezáltal kritériumai? – tehetjük fel a kérdést, amikor már túljutottunk a naiv tudat teleológizmusán és a mindennapok szülte hétköznapi tudat antro-

[19] Lukács, 1965, 178.

[20] Hegel, 1977, 30.

[21] Persze az antik kontempláción belül is voltak eltérések. A tudományok művelésében az antik szerzők inkább a szabadidő értelmes és nemes eltöltését, de öncélú tevékenységet láttak. Arisztotelész viszont rossz egyoldalúságnak tekintette, hogy ha a „politikuskok” csak az államot vezetik, míg a többi szabad emberre marad a tudományok űzése, a műveltség elsajátítása. Ezért foglalkoztatta, hogy az öncélú tudás egyoldalú, elsatnyul: a megszerzett ismereteket a közélet viharaiiban kell felhasználni, a megfelelő döntések meghozatalához. Vö. Simon, 1984, 35–37.

[22] Lukács, 1965, 179.

pomorfizmusán, rámutatva arra, hogy mi *nem tudomány*. Bizonyos az is, hogy szükséges, de nem elégséges a dezantropomorfizáció negatív kimondása, mert pozitív állítások formájában is ki kell bontani e követelményeket.^[23]

Mindenek előtt az *objektivitás* követelményével kell kezdenünk. Nemcsak és nem is elsősorban arra gondolva, amit a tárgytól való távolságtartás, a szubjektív viszonyulás magatartása követel meg a tudóstól – nevezzük ezt elfogultság-mentes viszonyulásnak, szemléletnek – hanem tárgyi értelemben: *a vizsgált jelenségek egynemű körének, totalitásának tekintetbe vételét*, amely önmagában érthető és önmagából válik megmagyarázhatóvá. Azt, hogy a fizikai jelenségeket ekként kell körülhatárolni és fizikai alapokra visszavezetve kell értelmezni, a biológiai képződményeket biológiaiakra, a társadalmi jelenségeket és tényeket pedig más társadalmi jelenségekkel, társadalmi tényekkel és összefüggésekkel kell magyarázni, nem pedig pszichológiaiakkal vagy vallásiakkal. A megismerésnek az esetlegesen és szubjektíve körülhatárolt ismerettárgytól el kell jutnia az objektív ismérvekkel leírhatóhoz, hogy aztán a jelenségek egynemű körét azonos létalapról kifejtve magyarázza.

A tárgyiasságok egynemű körének *immanens jelenségmagyarázata* a tudományosság második lényegi kritériuma. A jelenségek szélesebb vagy szűkebb körének immanens magyarázata az adott totalitás saját mozgásformájára történő visszavezetését igényli, ahol kívülről bevitt, fiktív, misztikus vagy tárgyidegen magyarázó tényezők behozatala tilos, mert tudománytalan. A tárgyiasságok egynemű körének, totalitásának immanens magyarázata bizonyos pontokon, határértékein persze eljuthat a nagyobb összefüggésekbe ágyazottság fel- és elismeréséig, s ekkor az elemzésnek az objektivitás új körébe, szintjére kell átmennie. Anélkül, hogy heteronóm elemeket önkényesen vegyítene az ismerettárggyal. E határátmenetekben a mikroszintűek mezo-, s a középszintűek makro összefüggései is feltáruhatnak.

Az áru mint az árugazdaság elemi konkrétuma először mikro szinten tisztázandó. Aztán középszinten, „az árugazdaság mint olyan” elemzések az értéktörvény magyarázatát involválja. Az árugazdaságok – tekintettel arra, hogy történeti változatai igen sokfélék, az ó-indiai faluközösségektől az antik polisz virágzó árutermelésén át a középkori szabad királyi városokig és továbbmenve a tőkés vagy az államszocialista tulajdonformák specifikálta változataiig – pedig már átvezetnek és igénylik a makro szintű elemzéseket.

Vegyünk az immanens jelenségmagyarázat követelményének sérelme nélkül egy jogtudományi példát is a három szint jelentőségéről. A Büntető Törvénykönyv talán legegyszerűbb törvényi tényállása – elemi konkrétuma – az emberölés bűncselekménye. „Aki mászt megöl, büntetett követ el, és öt évtől tizenöt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.” (Btk. 166. § /1/) . *Mikroszinten* ezen

[23] Felfogásunk Szigeti József (1984) I. fejezet 2. pontja alapján áll, annak rendszerét követi, mégsem annak egyszerű összefoglalása.

tiltó magatartásszabálynak csak a jelentése tártható fel: közömbös, hogy milyen az ölési cselekmény, az eredménytől bekövetkezik a jogszabályi tényállás relevanciája, bárki természetes személy, alany („Aki”) követte is el stb., stb. Ahhoz, hogy ennek a tényállásnak a megszorító feltételeit figyelembe vehessük, már *középszintű, jogrendbeli összefüggéseket* kell alkalmazni: nincs bűncselekmény, ha az ölési cselekményt reguláris hadsereg katonájaként követték el, és kizárja a büntetethez való jogot ha ezt jogos védelmi helyzetben (és arányos reakcióként) teszik. Ezen körülmények fennállása kiveszi a cselekményt a társadalomra veszélyes mivolta miatt büntetőjogilag üldözendő magatartások köréből. Ha azonban azt is meg akarjuk érteni, hogy miért „csak” szabadságvesztő büntetéssel fenyegeti a jogalkotó az emberölést, akkor ez a büntetési nemek történelmi-kulturális meghatározottságában leli a magyarázatát, tehát *makroszinten*. Végső soron ugyanis egy értékítéletről van szó. A halálbüntetés keletkezése és megszüntetése – a kontinentális, római-germán eredetű jogcsaládban – befutotta történelmi pályáját. Itt és a jelenkorban az állami büntető hatalomnak nincs joga az élet fizikai kioltásához. Azért, mert az igazságszolgáltatás – sokszor kiderült – sajnos közel sem csalhatatlan és tévedése helyrehozhatatlan, továbbá a büntetési nem visszatartó erejét nem igazolja empirikusan-statisztikusan a kriminológia tudománya. Tehát makroszinten történelmi, fejlődési tendencia a magyarázat – még ha nomoszról, azaz nem természeti, hanem ember alkotta törvényről lett legyen is szó.

A jelenségek egynemű körének számbavétele és az immanens jelenségmagyarázatra való törekvés után a harmadik konstituencia *az elméletalkotás belső történetisége*. Világos, hogy maga a tudomány is „társadalmi-történeti képződmény, amely viszonylagos önállóságában is alá van vetve a történeti fejlődés összefolyamatának.” – írja Szigeti József. Ez a tudomány külső történetisége. Az elméletalkotás belső történetisége ennél speciálisabb és konkrétabb összefüggés, mert *túlmutat az önmagukat azonos szinten reprodukáló jelenségek immanens magyarázatán*. Mégpedig ott és akkor, amikor egy jelenség lét-okait keletkezésekor és megszűnésekor egyaránt magyarázni tudja. Amikor egy jelenség honnan – hová tart mozgási törvényeit nemcsak változatos formáinak leírására, hanem változásaiban és fejlődési törvényszerűségeiben is meg tudja ragadni a tudomány (persze csak ha és amennyiben objektíve lejátszódott egy ilyen fejlődés). Ahol pedig egy jelenség újratermelődésekor *a mozgási törvény fejlődési törvénnyé válik*, mert valóban bővített reprodukció ment végbe, ott a tudományos anticipáció is lehetővé válik. Azonos szintű újratermelődések esetén ez azt jelenti, hogy a törvényszerűség, az általánosítás mozzanata gyakorlatilag nemcsak végtelenül sok egyedi tény összefoglalásán keresztül érvényesül, „nemcsak az adott jelenség jelenvaló és múltban letűnt, hanem a jövőben feltűnő lehetőségeire is érvényes”. Nézzük és bizonyítsuk ezt három példán keresztül.

A materiális *áru* egy dologszerű realitás – minden árugazdaság elemi konkrétuma – amely hasznos tulajdonságai következtében használati értékkel és értékkel (értékzubsztancia, érték nagyság) rendelkezik. Ez a kettős termé-

szete nemcsak a múlt és jelenbeli, hanem az összes jövőbeli áruvá váló – mert eladás céljából termelt – jószágot, dolgot jellemzi, ha a piacon eladhatóvá vált. Vagy gondoljunk az *energia megmaradás* empirikus bizonyítékai mellett magára a törvényre, amely a még le nem játszódtott körülmények között is érvényesülni fog: energia nemvész el, csak átalakul. Azonban társadalmi törvényszerűségek is léteznek: „*minden kor uralkodó ideológiája az uralkodó osztály ideológiája*” marxi tézise a múltban, a jelenben és minden osztályuralommal terhelt jövőben is érvényes marad, változatos megjelenési formákban és körülmények között. „Az anticipatív mozzanat: az érvényesség a jövő hasonló típusú jelenségeire.” Nevezzük ezt predikciónak, amit a neopozitivisták ismeretelméletek is elfogadnak, anélkül azonban, hogy látnák az általánosításban azt a lehetőséget, amikor egy állapot bővített újratermelődése nem pusztán kvantitatív, hanem kvalitatív elemet, differenciálót fejlődést produkál.

A tudományos anticipáció – és ez a szó szigorúbb, teljesebb, kitüntetett szerepet kapó és a polgári tudományosságban legtöbbször tagadott értelme – „*amikor egy jelenség fejlődésének a jövőben felmerülő új, általános vonását előlegezzük*” meg.^[24] Itt tehát nem pusztán empirikus, induktív, hanem – nevezzük el – *nomotetikus-deduktív előrelátásról* van szó. Hogyan függ össze mozgási törvény és fejlődési törvényszerűség?

Vigyük tovább az árugazdaság már megpendített példáját. Láttuk, hogy az áruvilág jelensége *dologszerű realitásként* létezik, s az árut kettős tulajdonság jellemzi. Ha most már az árugazdaságot egy mozgásformaként – használati érték és érték csereértékben feloldódó ellentéteként fogjuk fel – tehát nem statikusan, hanem *állapotként* jellemezzük, akkor egy reprodukciós folyamatot figyelhetünk meg. Azt, hogy az árutermelő konkrét munkájának használati értékképző jellegét az absztrakt munkavégző képessége állítja elő, és pedig újra és újra. Az áru áruvilággá lesz, olyan újratermelő állapot, amelyet egy mozgási törvény, az értéktörvény szabályoz. Az árugazdaság árcentruma a piaci kereslet-kínálat stochasztikus mozgásában az értékcentrum körül rendeződik egy viszonylagos stabilitást mutató árrá (ez a cseregazdaság értéktörvénye). Egy árugazdaság újratermelő állapota pedig – eltérően a saját szükséglet kielégítésére termelő természetes gazdaságtól – bővített újratermeléssé válhat, ha belép a pénz, az általános egyenértékes felhalmozási eszközként a folyamatba. Sőt, tőkefelhalmozásba csaphat át – meghatározott társadalom-történeti feltételek közepette – ha a kisárutermelő saját munkája idegen munka megvételével és többletének elsajátításával párosul.

Ha pedig a tőkés árugazdaság Marx által leírt egyik legsajátabb törvényét, a tőke koncentrációs és centralizációs folyamatát figyelembe vesszük az elméletképzésben, akkor eljuthatunk a monopóliumképződés jelenségéhez. Marx több szempontból megelőlegezte azt a helyzetet, melyet Rudolf

[24] Szigeti J., 1984, 36.

Hilferding „A finánctőke” – ként írt le és bizonyított 1910-ben. Ezt V. I. U. Lenin „imperializmus”-ként rendszerezte és jellemezte, azonban – mint ez ma látható – tévesen a kapitalizmus utolsó, legfelső szakaszának minősítette. Marx és Hilferding a mozgási törvényeket fejlődési törvényekbe vezette át – anélkül, hogy túláltalánosították volna.

Az anarchisztikus, individuál-liberális kapitalizmusból a nemzetállami keretekben kibomló szervezett kapitalista fejlődési fokot^[25] a tőkekoncentráció nomotetikus, nem örök, de hosszasan érvényesülő törvénye vitte tovább a globális kapitalizmus stádiumába. E folyamat szakaszainak figyelembevételével akár az a *hipotézis* is megfogalmazható, hogy a globális „szabadverseny” korszakát – melyben élünk – a *globálisan szervezett kapitalista fok* fogja követni. (A kérdésre még visszatérünk). Állapot és állapotváltozás mozgási és fejlődési törvénye kizárja, hogy a törvényszerűség és a történelmi változás között csak kizáró viszonyt vagy ami még rosszabb, a törvény fogalom mindennemű relevanciáját tagadjuk. A marxista ismeretelmélet tehát nem elvont, egymást kizáró ellentétet lát a *törvényszerű* és a *történelmi* között. „Az elsőben csak az általánost, amelynek megjelenési formája az ismétlődés, a másodikban csak az egyedit, mint soha vissza nem térőt véve észre. (...) elég annyit megjegyezni: minden ismétlődésnek megvan az egyedi oldala, s a fel és eltűnés maga is ismétlődik, tehát általános. Egyedi és általános egysége pedig – és ez az igazi realitás – csírájában már maga a történetiség”.^[26] Az idő objektív, irreverzibilis folyamat. Ezért az időfolyam ugyanazon pillanatához sohasem lehet visszatérni – eltérően az időfolyamban lejátszódó azon anyagi és szellemi jelenségektől, melyek ismétlődhetnek későbbi időpontokban és törvényszerűségeket mutathatnak fel. A jelenség *statikus*, tehát alkotó elemeinek dologszerű, keresztmetszeti összefüggései, egy újratermelő állapot *mozgási törvényei* és a társadalmi jelenség minőségileg bővített reprodukciójához vezető *fejlődési dinamika törvénye* pedig kapcsolatba is kerülhet egymással.

Azok a teoretikus pozíciók, melyeket módszertanukban a *deskriptív-normatív fogalomképzés* kánonja vezet, eleve elesnek mind a mozgási törvény, mind pedig a fejlődési törvényszerűségek, összefüggések megállapíthatóságától. Annak következtében, hogy módszertanukból kiesik mindennemű „törvény” fogalom. Lemondanak róla. Nem véletlenül, mert *elméletképzésük alapja nem az empirikus-tapasztalati (alfajaként a történetivel) és az elméleti egysége*, hanem a leíró és az (érték)előíró dialektikátlan dualizmusa. Ha időnként el is mennek a megismerésben a törvény fogalom helyére becsempészett „logikáig”, akkor nem veszik észre, hogy a logika az emberi értelem kizárólagos sajátja, s csak analógizáló, metaforikus értelemben lehet az emberi jelenségen kívül erről beszélni. Ontológiai értelemben *kategória hibát elkövető gondolatátvitellel*. Ha

[25] Szigeti P., 1991.

[26] Szigeti J., 1984, 42–43.

pedig a „dolog logikája”, az „ügy logikája”, a „játék logikája” stb. fogalomkép-zéssel operálnak, azt nem veszik észre, hogy voltaképp a „törvény fogalom”, a törvényszerű összefüggések státuszát fogalmazták át „logikává”. A mesterséges értelemmel, intelligenciával bíró produktumok, sakkozógép, fordító programok, szövegszerkesztők, stb. létrehozása pedig az emberi elme termékei, nem pedig önnemző logikák következményei.

Látni kell egy markáns ismeretelméleti vonulatot: amíg N. Hartmann a naiv tudat teleológikus gondolkodás módját tárta fel, Lukács György pedig a visszatükröződés antropomorfizáló tendenciáit bírálta a mindennapi életben, kiemelve a tudományban a dezantropomorfizáció szükségességét, addig Szigeti a fentiekkel a tudományosság pozitív kritériumrendszerét dolgozta ki. Az elméletalkotás belső történetiségénél a fejlődési törvény nézőpont felvétele egyben minden kritikai – és nem a szubjektíve „kriticista” – társadalomelmélet módszertanának összetevője.

Az elméletalkotás végső konstituenciája, tehát igazságfokának próbaköve pedig a társadalmi praxis. Lényeges ennek kitüntetett szerepére rámutatnunk, mert voltaképpen minden teória, amely valóban megérdemli ezt a nevet – éppen azért, mert nem pusztán vízió, teorema vagy hipotézis – rendelkezik racionális maggal, magyarázó erővel. Mekkoraival? Használható-e és milyen mértékben az elmélet által felmutatott összefüggés, törvény? Ahogy Karl Marx a 2. Feuerbach tézisben plasztikusan megfogalmazta: „Az a kérdés, hogy az emberi gondolkodást tárgyi igazság illeti-e meg – nem az elmélet kérdése, hanem *gyakorlati* kérdés. A gyakorlatban kell az embernek gondolkodása igazságát, vagyis valóságát és hatalmát, evilágiságát bebizonyítania. Az olyan gondolkodás valóságáról vagy nem-valóságáról folytatott vita, amely el van szigetelve a gyakorlattól – tisztára *skolasztikus* kérdés”.^[27] Az ismeretelméletileg igaz tapasztalati ellenőrzésre szorul. A praxis mint végső igazság kritérium azonban nem jelentheti azt, hogy egyetlen kritérium volna. Amikor elesik az ismeret alkalmazhatósága (lásd lentebb, Foucault) vagy nehezen vagy egyáltalán nem mérhető társadalmi folyamatokkal találkozunk, *ilyenkor versengő, hipotetikus státuszú magyarázatok közül* kell eldönteni, melyiket válasszuk. Ilyenkor a kutató azt preferálja, amelynek számára – iskolája, irányzata, elvi-módszertani alapállása miatt – nagyobb, plauzibilisebb magyarázó ereje van. Éspedig az ilyen, amelyik a jelenségek átfogóbb körét képes okságilag és determinációs fajták szerint megvilágítani, meggyőzően magyarázni, rámutatva predikciós és esetlegesen pro futuro érvényesülő anticipációs erejére.

A társadalomra vonatkozó tudás esetében pedig a különböző praxisoknak igen nagy a hatalma. Nemcsak az ellenőrző, hanem a gyakorlati hasznosítást kizáró, ellentétes hatalmuké is. Ezért tesz különbséget a posztmodern kritikai filozófusa M. Foucault a *tudás* (savoir) és az *ismeret* (connaissance) között.

[27] MEM. 3. k.7.

A mindennapi életben ismereteket szerzünk és használunk, melyek életünkbe evidenciákként hatva ágyazódnak be. Ezzel szemben *a tudás nem a hétköznapi helyzetekben használt gyakorlatias ismeret, hanem elméleti rangja van.* A tudás határolja be a lehetséges ismeretek körét, úgy, hogy társadalmilag kondicionálttá teszi az ismeretek alkalmazását. Így a baktériumok felfedezésében a döntő lépést a mikroszkóp feltalálása jelentette, lehetővé téve szabad szemmel nem észlelhető jelenségek megfigyelését. A szükséges technikai ismeret még sem volt elég ahhoz, hogy az orvosok alkalmazzák a mikroszkópot. Ehhez az kellett, hogy *az orvostársadalom eljusson a tudás akarásához* (Le volenté de savoir) – szakítva addigi attitűdjével, a szabad szemmel elvégezhető vizsgálatok nyomán felállított diagnózissal – bevonja az új eszközt a gyógyítás körébe. Az orvoslás tudás dimeziójának kellett megváltoznia ahhoz, hogy a mikroszkóp használata, szakítva a megelőző orvoslás rutinszerű eljárásával – hasonlóan egyébként a boncolás befogadásához – alkalmazott gyakorlattá válhasson. Az orvosi hivatás példája jelzésértékű: a társadalom megváltoztatásához megfelelő tudás még hatványozottabban találhatja szembe magát *a fennálló érdekstrukturák által hordozott ismeretek ellenállásával.* Lényegesen eltérően Karl Popper antihistoricizmusának – általa cáfolhatatlannak tekintett – kiinduló tételével, mely szerint „Az emberi történelem menetét az emberi tudás növekedése döntően befolyásolja”.^[28]

III. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK SPECIFIKUMAI

Miként a történetírásnak, a legősibb társadalomtudományi területnek, minden más „szaktudomány”-nak is vannak olyan gondolati előzményei, amelyek a filozófiai gondolkodás kereteiben fejlődtek, majd pedig onnan nőttek ki. Nem úgy, mint ezt igen gyakran ábrázolják, hogy egyfelől lett volna a filozófia, amelyben tények és szaktudományos ismeretek nélkül elmélkedtek – ez legfeljebb a legrosszabb idealista spekulációkra, a teleologikus gondolkodásmódra és misztikusokra igaz, nem pedig azokra, akik megérdemlik a filozófus nevet – másfelől pedig egyszer csak jött a filozófiát felváltó pozitív tudományok fordulata, ahol időben egymás mellett vagy egymás után megjelenő tényeket gyűjtenek, rendszereznek – hangyaszorgalmú empiristák. Megfelelkezve arról, hogy gazdasági, jogi vagy éppen politikai tényeket csak akkor lehet gyűjteni, ha a ténykutatás előfeltételeként a gazdaságinak, a joginak, a politikainak stb. általános nem-fogalma már megvan a kutató fejében. Az antikvitásban és a középkorban is voltak tények, ismert körülmények és bizonyos szaktudományos-analitikus eredmények, melyek alapján és amelyekről filozofáltak, világ, kor és társadalom képet alkottak (ahogy Hegel mondotta: „a filozófia saját kora gondolatok-

[28] Popper, 1989, 26.

ban megragadva”). Az a tény, hogy az emberiség saját történelmi és társadalmi természetéről rengeteg ismeretet halmozott már fel a 19. századig, eleve kétségesse teszi, hogy ez a filozófiától való megszabadulás árán és után vált volna lehetővé. „Hogy a társadalomtudományi gondolkodás itt (értsd Platontól Comteig terjedően – Sz. P.) merőben filozófiai volt még, azt csak azok képzelhetik, akik úgy vélik, hogy a szaktudomány csak Comte és Spencer társadalomfelfogásával indult útjára, hallgatólagosan átvéve azt a comte-i felfogást, hogy a szaktudomány mint pozitív tudomány a metafizika (filozófia) után következik, ami egyik indexe lehet a sok közül annak, hogy korántsem valami filozófiátlan álláspontról szemlélik a tényeket”.^[29] Továbbá, megfelelnek Marxról, aki Comte-tól és Spencertől függetlenül fejlesztette ki materialista társadalom felfogását és társadalmi forma elméletét. Mégse siessünk ennyire előre.

Az Immanuel Wallerstein vezette Gulbenkian Bizottság jelentése^[30] végigköveti a társadalomtudományok kialakulásának történeti folyamatát, elsősorban intézményesedési oldaláról. Nekünk itt nem szükséges áttekintenünk az antikvitásbeli, középs- és újkori előzményeket ahhoz, hogy a 19. századbeli állapotát jellemezhesük. Azt, hogy milyen szellemi állapotok és módszertani fejlettség jellemezte a társadalomtudományi megismerést akkor, amikor a marxi elmélet kibontakozott. Némiképp meglepő, hogy a társadalomtudományok progresszív megújításáért fellépő Bizottság értékes jellemzései ellenére sem foglalkozik egy érintőleges megjegyzésen kívül Marx Károlyal,^[31] aki szerintünk *a társadalomtudományok közös kutatási tárgyát, a társadalmat, mint olyat* (a társadalmi lét ontológiai megalapozását; a társadalom fogalmi tartalmát; a társadalmi-gazdasági alakulatok történelmi formameghatározottságát; a társadalmiságot) minden teoretikus előzményénél átfogóbban, módszeresebben, úttörő módon alapozta meg, éspedig a történeti társadalomtudományok szellemében. Ezt fontosabb szempontnak tekintjük, mint azt a szintén nem indifferens aspektust, hogy az egyes társadalomtudományi ágak *hogyan intézményesedtek* a nagy nyugat-európai és amerikai egyetemeken. Éppen ezért vizsgálnunk kell azokat a különbségeket és ellentétet, amely törekvéseit a main stream társadalomtudományi orientációval szemben jellemzi.

A spekulatív gondolkodásmódtól, a megfigyelésen alapuló, de a szubjektív, egyéni érdeklődésen alapuló úti-beszámolóktól és a vallásos gondolkodásmód teleologikus befolyásától hosszú utat tettek meg a társadalommal foglalkozó gondolkodók, ameddig ismeretelméletileg-módszertanilag objektivitás-igénnyel rendelkező módon tudták megalapozni kutatási területeiket. A társadalomtudományok intézményesülési folyamatában a 19. század azért játszott kitüntetett szerepet, mert mind az idiografikus történelemtudomány, mind pedig a nomotetikus (általánosító, törvényt kutató) ökonómia, szociológia és

[29] Szigeti J., 1984, 312.

[30] Gulbenkian Bizottság jelentése, 2002, 9-38.

[31] Uo. 31.

politikatudomány a polgári nemzetállamok önismeretét volt hivatott elősegíteni. A megismerési érdekek mellett a nemzeti öntudat és ismeret jegyében az önállósodott részterületek kompetenciáit először saját országukra terjesztették ki, hiszen itt rendelkeztek levéltári és statisztikai forrásokkal, megbízható adatokkal. Mindezt részben államilag is támogatott módokon, hivatásszerűen végezheték – eltérően a marxi orientációjú gondolkodóktól, akiket úttörőként ez ekkor semmi esetre sem illetett meg. Az ökonómia ekkor még nemzetgazdaságtan volt, nem redukálták a piacra. A szociológia a társadalmi kapcsolatokat és magatartásokat nemzeti keretek között, otthon vizsgálta, az államtudományok (Staatswissenschaften) pedig a közhatalmi-politikai döntésekre és folyamatokra terjedtek ki, főleg ezeknek a vezetettekre gyakorolt hatására. Éspedig a kormányzás kissé arisztokratikus módon értelmezett elitista felfogása jegyében. Jellemzően mind a történelmet, mind pedig ezt a három nomotetikus, lényegkutató társadalomtudományi területet egymástól elválasztott, mert saját „logikák” szerint szerveződő entitásoknak tekintették. Nem véletlen, hogy bár különböző utakon és módokon, de ebben a nemzetállami fejlődésben élenjáró nagy országok, Franciaország, Anglia, Amerikai Egyesült Államok majd a század utolsó harmadában megteremtődött egységes Németország és Olaszország adják a diszciplináris felosztásokat és mintákat minden később jövő nemzet tudósainak, egyetemeinek és tudós társaságainak. Immanuel Wallerstein meggyőzően írja le a „Bevezetés a világrendszer elemzésbe” (2010) c. munkájában, hogy ebből a négy Nyugat-centrikus társadalomtudományi ágból, amely az említett öt nagy nemzet viszonyainak összehasonlítását is kibontakoztatta, hogyan alakult ki két további társadalomtudományi diszciplína. Gyarmatosítás, kereskedelmi kapcsolatok és háborúk révén, amelyben éppen ezek az országok jártak élen, vált szükségessé a nyugaton túli világ megértése: ahogy frappánsan fogalmazza: *megérteni a világot annyi, mint „másokat” tanulmányozni,*^[32] – antropológia, etnográfia (orientalisztika) révén.^[33] Ezek voltak az első társadalomtudományi diszciplínák, amelyek az anyaországon, az adott polgári nemzetállamon túlnyúló ismereteket szisztematizáltak.

A gyarmati uralom alatt élő népek szokásainak, társadalom szerkezetének, nézet- és hiedelemrendszereinek megértése igen nagy feladat elé állította az anyaországokból érkezett kutatókat. Új módszerekre volt szükségük, hiszen levéltári források, statisztikák, írásos dokumentumok nem nagyon álltak rendelkezésükre. Továbbá a nyelvi korlátokat és kulturális evidencia vonalakat is át kellett törniük, ha a törzsi-nemzetiségi szinten vagy természetadta közösségekben élő vagy éppen az írásbeliség nélküli, ún. történelem előtti népekkel kerültek kapcsolatba. Így

[32] Munkájának angolból történt magyar fordításából hiányzik ez az alfejezet címben kifejezett gondolat, amely a francia kiadásban (Édition La Découvert, Paris, 2006, 18.) szerepel.

[33] Amihez tegyük hozzá, hogy H. S. Maine fentebb említett könyvét az összehasonlító jogi gondolkodás kidolgozásában a brit gyarmatbirodalom szükséglete is motiválta, mégpedig a haladó – stagnáló társadalmak szembeállításán keresztül. E szembeállítás ideológikumára még vissza kell térnünk.

alakult ki a „Field research” kutatási módszer, az adott terepen végzett résztvevői-megfigyelői munka, amelyet elsőként az antropológusok és az etnográfusok alkalmaztak. (Megtermékenyítve ezzel a nyugati társadalmak kutatásának szociológiai módszertanát is, hiszen kis közösségekre, mikroszociális organizmusok vagy éppen csoportkutatásra könnyen át lehetett vinni ezt). A kutatók által feltárt ismereteket pedig a gyarmattartó adminisztrációk skrupulusok nélkül hasznosították igazgatási céljaik érdekében. Az Európán túli világ megismerése egyben az euróatlanti modernitás kritériumainak a megértéséhez is hozzájárult, s mint ahogy erre Wallerstein rámutatott, ebben nagy szerepe volt az ún. *magaskultúrákkal* való találkozásnak. Kína, Perzsia, az arab világ és India történelme időnként nemcsak nagy területekre kiterjedő „birodalmakat” produkált, hanem fejlett nyelveket, írásbeliséget, s a keresztény vallástól eltérő sajátos istenhiteket (világvallásokat – mondhatjuk *ex post*, felfedezésük után). Az őket tanulmányozó orientalisták közül többen rámutattak, hogy ezek a népek egyáltalán nem voltak „primitívek”, ahogy egyesek a Nyugat ún. kultúrfőlénye jegyében kezelték vagy kezelik a másságokat. A Gulbenkian Bizottság fontos fejleményt tár fel ebben a megismerési folyamatban, nevezetesen az antropológia demokratizáló szerepét. „Az antropológusok rekonstruálták a társadalmi szerveződésnek a nyugati mintáktól teljesen eltérő formáit. Megmutatták, hogy nyugati szemmel nézve furcsának tűnő szokások nem irracionálisak, hanem a népesség megtartását és reprodukcióját szolgálják. Az orientalista tudósok tanulmányozták, értelmezték és lefordították a nem nyugati típusú „magas” civilizációk szövegeit, és jelentős részük volt a „világvallások” fogalmának elfogadtatásában, ami szakítást jelentett a kereszténységköz-pontú nézetekkel”.^[34]

A társadalomtudományi érdeklődés páneurópai kiszélesedése, új világok kutatási tárgyként való belépése tehát a tudományszakok további differenciálódását hozta magával, már a 19. században. E tudományágak egymással szembeni specifikumai szempontjából a valóság megismerésében és módszertani birtokbavételében megmaradt az idiografikus történetírás és a nomotetikus társadalomtudományok, a történelmi és a társadalmi oldal egymást kizáró ellentétként való, uralkodó felfogása. Az antropológusok-etnográfusok és az Európán túli magaskultúrákat tanulmányozó orientalisták közös ismeretelméleti pozíciója szerint az általuk tanulmányozott kisközösségek, embercsoportok egyedülálló, partikuláris tulajdonságokat mutatnak fel, nem pedig univerzálisan érvényesülő, mintegy örök antropológiai adottságokat. Inkább e kisközösségek egyedi, egyszeri körülmények közepette érvényesülő funkcióit mutatták fel, tartózkodva a nomotetikus tudományok általánosításaitól. Ugyanakkor e közösségek tanulmányozásának tudományos tapasztalatai, az ismeretek felhalmozódása megkövetelte azok rendszerezését, csoportosítását, s ennyiben az induk-tív úton történő általánosítás felé ment. Amikor már sok-sok helyütt feltárták a

[34] Gulbenkian Bizottság jelentése, 2002, 37.

matriarchatus és a patriarchatus különbségét, vagy a „tabu” intézményét, vagy a helyi istenek és partikuláris szokásjogok helyhez kötöttségét, akkor az egyedi különös módokon való megnyilvánulásain túlmenő rendszerező fogalomalkotásra is sor került. Legalább is középszintű általánosításokra, így az endogámia - exogámia fogalmi duál bevezetésére, vagy a szokásjogi jogképződés szabályszerűségeinek feltárására vagy a vérségi-rokonsági kötelékek szembeállítására a területi-politikai szerveződési elvvel, amely az államiság jellemzője. Igaz, az antropológusoknál és etnográfusoknál gyakran jelentős kiegészítő szerepet kapott a megértő, hermeneutikai módszerek alkalmazása is. Jelentésadó erőfeszítéseknek megvoltak a teológiai, művészetfilozófiai és jogtudományi mintái, előzményei. Csatlakozhattak tehát a humán- és kultúrtudományi megértéshez is.

Élesebb a különállás a kisközösségekkel és premodern entitásokkal szemben a nemzeti társadalmakat és a nemzetállamokat kutató történészek és társadalomtudósok között. *A kutatás tárgya és a kutató perspektíva választása befolyásolta az alkalmazható módszereket.* Ezért előbb át kell tekintenünk a történészek és a társadalomtudományok uralkodó felfogásában meglévő különbségeket és ellentétet (ennyiben a Gulbenkian Bizottságra támaszkodva), hogy aztán a kutatói perspektíva – értékrendet kijelölő – meghatározottságát kifejtessük a marxi és polgári társadalom mellett elkötelezett kutatói magatartás között. Az idiografikus módszer mellett elkötelezett oldalon „Leopold von Ranke, Barthold Niebuhr, Johann Droysen nyomán történészek határozták meg sajátos viszonyukat az írásos anyagok valamely sajátos fajtájához, különösen a levéltári forrásokhoz és a hozzá hasonló szövegekhez. *Hangsúlyozták, hogy a múlt valóságának a jelen kulturális szükségleteihez kapcsolt rekonstrukciójával foglalkoznak értelmező és szövegmagyarázó módon, ragaszkodva ahhoz, hogy a jelenségeket, még a legösszetettebbeket is, mint amilyenek a kultúrák és nemzetek, egyediségükben, mint a történetiség és az egyidejűség összefüggéseinek pillanatait (részeit) tanulmányozzák.*

A nomotetikus társadalomtudományok többsége azt hangsúlyozta először, ami őket a történeti diszciplínától megkülönböztette: *az emberi viselkedést irányító vélhetően általános törvények iránti érdeklődés; készség arra, hogy a vizsgálandó jelenséget mint esetet (és nem mint egyedi minőséget) fogják fel; igény arra, hogy az elemzés céljából részekre bontsák az emberi valóságot; lehetőség és igény a szigorú tudományos módszerek alkalmazására (hipotézisek elmélettel összefüggő megfogalmazása és ellenőrzése szigorú, ha lehet, kvantitatív eljárások segítségével); módszeresen előállított bizonyítékok (pl. felmérési adatok) és az ellenőrzött megfigyelések előnyben részesítése a fennmaradt szövegekkel és egyéb hatásokkal szemben”.* [35][36]

[35] Kiemelések: Sz. P., uo. 36–37.

[36] Előre tekintve: tudomány-rendszertanilag a Bizottság jelentése szerint 1945-re fixálódott, hogy „a társadalomtudományok világosan elkülönültek egyfelől a természettudományoktól, amelyek a nem ember által létrehozott rendszereket vizsgálták, másfelől a humán tudományoktól, amelyek a „civilizált” emberi társadalmak kulturális, szellemi és lelki produktumait tanulmányozták”. (Uo. 38.).

A 19. században tehát kifejlődött egy main stream társadalomtudományi felfogás, értékrendjével, módszertani elveivel. Mindez jelentősen kötődött a polgári nemzetállamok és társadalmak stabilitás igényéhez és a gyarmatosításon keresztül a meghódítottak igazgatásához. Akár a „rend és haladás” Comte féle összebékítő szociológiáját, akár a kiváló polgári nemzetgazdászok (Smith, Ricardo) klasszikus, általános egyensúlyelméletét, akár Maine és az antropológusok haladó Nyugat – stagnáló Kelet szembeállítását vesszük alapul, ez a stabilitás és biztonság igény, ezek a mércék: a nem mindenkire, de igencsak sokakra jellemző Európa-centrikus fölénytudat élesen különbözik Marx perspektíva választásától. *Ő a „munka társadalmi felszabadítása” és az „elidegenedéssel terhelt társadalmi viszonyok meghaladása” értékrendje alapján és nem az egyensúly őrzés és a polgári uralom fenntartása jegyében tanulmányozta kora európai és Európán kívüli világát.* Ugyanis felfogásában az emberi-társadalmi lét alapja a munka, amely feltételezi a társadalmi munkamegosztást, kommunikációt és kooperációt, illetőleg a társadalom strukturális tagozódását. A társadalmi létréteg ezen nívóvuma persze nem zárja ki, hogy a mindenkori társadalmi létezés történeti terméknek vegyük, s ekként fogjuk fel, hiszen a munkamegosztás szakadatlanul differenciálódik és a társadalmak átstrukturálódnak. A történeti társadalomtudományok (Historische Sozialwissenschaft) éppen erre, a történelmi és társadalmi oldal egységes megismerésére törekednek, eltérően a közgazdaságtan cselekvéseméleti és mikroökonómiai fordulatától (an action and micro- theoretical turn), amely az ember időtlen fogalmával dolgozik^[37] s tegyük hozzá, antropológiai adottságnak veszi az értelmes önzést. És eltérően a modern politikaelmélet behaviorista fordulatától is, amely szintén a „rational choice” magyarázó sémáját veszi át. Mielőtt azonban a KRE saját arcú kibomlását vizsgálnánk, be kell mutatnunk azt a különbséget, amely a történetiség centrális szerepet játszó problémája értelmezésében elválasztotta a historizmus más, konkuráló felfogásaitól.

IV. TÖRTÉNETI TÁRSADALOMTUDOMÁNY ÉS A TÖRTÉNETISÉG FELFOGÁSA

A történeti társadalomtudomány^[38] (Historische Sozialwissenschaft) eredendően német találmány volt. Göran Therborn a marxizmusnak *mint izmusnak* a sajátos szerkezetét vizsgáló munkájában maga is ebből indul ki, amikor azt három különálló terület összefüggésrendszereként fogja fel: a *történeti társada-*

[37] Kocka, 2011, 92.

[38] Ahol a történelmi és a társadalmi oldal ugyan közvetlenül nem esik egybe, azonban erős kapcsolat van közöttük: a történelmi megalapozza és áthatja a társadalmat, a társadalmi pedig maga írja át a mindenkori készen kapott történelmit. Egyelőre bővebb kifejtés nélkül indokoljuk meg e felfogás kiinduló pontját.

lomtudomány, a dialektikus filozófia és a szocialista politika háromszögeként.^[39] „Szellemileg a marxizmus mindenekelőtt történeti társadalomtudomány volt, a német *Wissenschaft* szó átfogó értelmében,^[40] amely a kapitalizmus működésére összpontosított, általánosabban véve a történelmi fejlődésre, amelyet „végső soron” a termelőerők és a termelési viszonyok dinamikája határoz meg” – írja (2010, 148.). A kritikai elmélet *tárgyaként* mi is a kapitalizmus működésére fogunk összpontosítani, azonban itt nem az „izmusnak” a sorsát, múltbeli hatását és jelenkori lehetőségeit kívánjuk számba venni, hanem éppen azt, ahogy a marxi oeuvre-ből, benne a filozófiából kibontakozott a *kritikai társadalomelmélet*. Középpontjában a *történetiség elvével*, melynek tartalma azonban jelentős metamorfózison ment át: kezdve a német romantikából (Schleiermacher, Schlegel) kibúvó historizmusból (Herder, Humboldt, Ranke), annak hegeli kritikájából, melyet Marx a skót felvilágosodás jelentőségének felismerésén keresztül – saját társadalmi formaelméletének kidolgozása révén – emelt magasabb szintre (megalkotva a tőkés társadalom és termelési mód mozgásformájának elméleti magyarázatát). A *Volksgeist* egyedi, egyszeri és megismételhetetlen jellemvonásainak, népszellemének némiképp irracionális mozzanatait Hegel a *racionalizmus felől kritizálta, s ekként dolgozta ki a polgári társadalom* (societas civilis; bürgerliches Gesellschaft; société civile) fogalmát, amely a család és az állam közötti olyan közbenső állomás, amely a tőkés modernitással vette kezdetét. A népszellem organikusnak tekintett birodalmát ezzel tagoltta tette, hiszen a családban nemzedékek és nemek közötti kölcsönösség áll fenn, amelynél az altruizmus dominál az egoizmus felett. A család azonban nem okoz önmagában vett teljességet, ezért kiegészítésre szorul, a szükségleteket termelő és újratermelő polgári társadalommal, az önzés birodalmával. Hogy ez ne hulljon atomjaira, hogy a különös tőkék harca ne feszítse szét a berendezkedés kereteit, ehhez a családi altruizmust az önzéssel tagadó polgári társadalom tagadására, a tagadás-tagadására, a szintézist magasabb szinten megteremtő államra, mint az erkölcsi eszme megnyilvánulására van szükség. Marx pedig nemcsak Hegel etatista megoldásával szakított, hanem ami döntő: a *polgári társadalom felfogását materializálta*, amikor a nemzetgazdaságtant továbbfejlesztve annak politikai elemzését dolgozta ki. A polgári társadalom elemzésének és megér-

[39] Retrospektív munkájára – *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* – visszatérünk, mert megkezdhetetlen lesz a mi témánk szempontjából is. A feladatot mégsem egy „poszt-”, inkább „neomarxista” ars poeticával látjuk megoldhatónak.

[40] A *Wissenschaft* „módszeres tudást” jelent, amelyet a latin nyelvre épülő terminológiákban science-nek neveznek, megkülönböztetve a „lány” társadalomtudományoktól, a bölcsészeti karok humán tudományaitól (humanities). Gyakori, de vulgáris törekvés, hogy a természettudósok megpróbálják a science terminust a maguk számára monopolizálni, s ezzel a társadalomtudományokat expliciten vagy impliciten a tudományon kívülre száműzni.

Itt jegyzem meg, hogy a világrendszer-elmélet (VRE) történelmi gyökereként Wallerstein is beszél a társadalomtudományi diszciplínáktól a történeti társadalomtudományokig vezető útról. Wallerstein, 2010, 15–55. Utóbbi azonban nem alapozta meg, vezette le és jellemezte, hanem áttért a társadalomtudományon belüli azon négy vitára, amelyek a VRE előzményei voltak. Uo. 2010, 30–55.

tésének kulcsa a modern kapitalista tulajdoni-, munkamegosztási és elosztási viszonyokban van. A döntő fordulat megtételéhez azonban az is kellett – s itt vannak jelentős szellemi hatások, melyek a skót felvilágosodásból jöttek –, hogy az embert antropológiailag *döntően társadalmi létbe ágyazott szükségletkielégítő lénynek tekintse*, s ezzel elutasítsa az ezzel szemben látszólagos alternatívát kínáló kontraktualizmust, amely elsősorban akarati, tehát jogi- és politikai – az individuumokat tudatosan teremtett intézményekkel összekötő – lényt lát és láttat az emberben. A viszonyokat akaratlagon szabályozó intézményteremtést nem lehet *összekeverni* az alapviszonyokkal, a változatos és változó szabályozási formákat felcserélni az alapviszonyok dinamikájával. Adam Smith, David Ricardo klasszikus közgazdaságtani felfogása vagy az államkeletkezés szerződéselméleti magyarázatának (Th. Hobbes, J. Locke, stb.) D. Hume féle kritikája, vagy Adam Fergusonnak az „An Essay on the History of Civil Society”-je (1767) nélkül aligha jöhetett volna létre a történetiség marxi felfogása, s aligha dolgozhatta volna ki saját, eredeti tudományos teljesítményét, a materialista társadalom felfogáson nyugvó kritikai társadalomelméletet. *Ennek minden más társadalomelmélettől megkülönböztető sui generis tárgya: az emberi emancipáció lehetőségeinek, adott fejlettségi fokon elért szabadságfokának vizsgálata az értéktöbblet-termelésen nyugvó modernitásban, a tőkés termelési mód alapján.* Mindazon társadalomelméletek, amelyek Marx eredeti megközelítésének absztrakciós szintje alatt maradnak, azt megkerülik vagy egyszerűen csak nem érdekli szerzőit, *irrelevánsak a saját kutatási tárgyval, módszerrel és mércével rendelkező kritikai elmélet nézőpontjából.*

Az újkorig nyúló történeti mozgásig, a polgári társadalomnak az államtól való elkülönüléséig nem volt lehetőség a termelő erőket megsokszorozó értéktöbblet termeléshez való áttérésre, a személyi szabadság és a gazdasági függés dologi kényszerének egybekapcsolódására, a modern osztályviszonyok (bérmunka – tőke) kialakulására, s ezért létre sem jöhettek ezen megközelítés elméleti alapjai.^[41] A keletkezés után, másik pólusáról, mai oldaláról tekintve a történelmi kapitalizmusra: semmi szükség sem volna a kritikai elméletre, ha ez a kolosszális termelőerőket kifejlesztett társadalmi-gazdasági alakulat biztosítani tudná az emberiség számára a méltó vagy legalább is tisztességes megélhetést. Azonban erre csak nagyon részlegesen, elsősorban a centrum országokban, s nem az egész emberiség vonatkozásában képes. Ma is érvényes mérték, sőt fokozottan érvényes Marx „Értéktöbblet-elméletekben” kifejtett, akkor Ricardot védő elvi álláspontja, az emberi nem termelőerőinek helyzetéről: „termelés végett nem egyéb, mint az emberi termelőerő kifejlődése, tehát *az emberi természet gazdagságának kifejlődése mint öncél...* Hogy az *emberi* nem képességeinek ez a kifejlődése, bár eleinte az emberi egyedek, sőt emberosztályok több-

[41] A társadalmi feltételek oldaláról világította meg a kérdést Engels Frigyes tanulmánya, „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” (/1880/ 1969).

ségének rovására megy végbe, végül áttöri ezt az antagonizmust és egybeesik az egyes egyed kifejlődésével, hogy tehát az egyéniség magasabb kifejlődése csak olyan történelmi folyamat árán vásárolható meg, amelyben az egyedeket feláldozzák.”^[42] Az emberosztályok feláldozása és az egyéniség magasabb kifejlődésének tőkés korlátja, az antagonizmus ma is fennáll, mert például miközben az emberiség termelő erői 12 milliárd embert volnának képesek ellátni, a glóbuszunkon élő 6, 7 milliárdos össznépeességből „minden nap 37 000 ember hal éhen; közel egymilliárd ember (826 millió) folyamatosan, súlyosan alultáplált, az éhség által megnyomorított rokkant, nincs semmilyen foglalatossága. Minden negyedik percben elveszíti látását egy ember az A-vitamin hiányától. És így tovább.” – bizonyítja állításunkat Jean Ziegler kitűnő genfi szociológus, az ENSZ szakosított szervének, a FAO-nak a jelentése alapján (2012, 57.). Ez a tőkés világgazdaságot terhelő felelősség akkor is igaz, ha a világ nem minden szegmensében létezik tőkés termelési mód, viszont a világgazdaságot, annak értékviszonyait ennek a termelési módnak a dominancia viszonyai jellemzik és determinálják legátfogóbban.

Nem törekszünk és nem is szükséges mindig közvetlen hatástörténeti összefüggéseket keresnünk. Egyrészt nem a marxi teljesítmény elmélettörténetét akarjuk bemutatni, könyvtárnyi ilyen munka született,^[43] másrészt azonban ahhoz, hogy megérthessük, mit jelent az, hogy a történelmi társadalomtudomány eredendően német fogantatású, szükség van a szellemtörténeti helyzet bemutatására, amely sok-sok szerző, munka és hatás révén befolyásolta ezt a 19. század derekán meglévő német intellektuális közeget, miliőt. A társadalom és történetfelfogás probléma szellemtörténeti helyzetének áttekintéséből indulunk ki. Abból a német történeti gondolkodásból, amely elutasította az abszolutisztikus igényvel fellépő, örök természetjogi értékrend, erkölcs felől vizsgálódó és szubjektíve értékelő addig hagyományos gondolkodásmódot, s ekként látott a történetileg keletkező állapotok rekonstrukciójához.

A historizmust a maga legradikálisabb formájában először Herder (1774) képviselte – mutatta ki Georg G. Iggers – kifejtve „azt a felfogást, hogy minden korszakot a benne rejlő értékfogalmakon keresztül kell szemlélni, hogy tehát a történelemben nem létezik sem haladás, sem hanyatlás, csak értékek külön-

[42] MEM, 26/II. 100-101.

[43] Attali, J.: Karl Marx ou l'esprit du monde (2005); Cornu, A.: Marx és Engels 1818-1844 (1968); Foulquié, P.: La dialectique (1966); Institut Giangiacomo Feltrinelli: Histoire du marxisme contemporain 1-2. (1976); Labica, G. (red.): Dictionnaire critique du marxisme; Sève, L.: Bevezetés a marxista filozófiába (1984); Ojzerman, T.: A marxista filozófia kialakulása (1978); Vigodszkij, V. Sz.: A tudományos kommunizmus közgazdasági megalapozása (1980); Szabó Ervin: A materialista történetfelfogásról (1903) In: 1958.; Mehring, F.: Marx Károly életrajza (1957); Marcuse, H.: Ész és forradalom (1982) II. része: A társadalomelmélet keletkezése (289-367.); Tuchscheerer, W.: Marx gazdaságelméletének kialakulása (1843-1858), (1976); Wheen, F.: Karl Marx (2004); Wiener György: Értekezések a materialista történetfelfogásról (2009) tanulmánykötet első és második fejezete.

bözösége”.^[44] A természettudományi megismerés módszereitől helyesen megkülönböztetett történelmi-emberi világ nem tudattalan, hanem akaratlagos-tudatos magatartásokból szerveződő képződmény, amely nem azonos az idővel, „a változatlan változással”, azonban mindig időben létező, lejátszódó életfolyamat. Az idő irreverzibilitása pedig az emberi magatartások, események egyedi, egyszeri és megismételhetetlen karakterének elgondolásához kapcsolódott a historizmusban, valaminő szükségképpen történelmi relativizmussal párosulva. Idő és történetiség viszonyában az idiografikus történetírás ehhez tartotta magát, s meghaladása a történelem és a történelmi jelenségek megértésében több oldalról is ezen idiografikus módszertan felváltását igényelte. Akár – és itt időben tekintsünk előre – értékelő kultúrtudományi, akár az ideáltipikus weberi, akár a dialektikus törvényfogalom segítségével ment és mehetett végbe ez a felváltás. A historizmusban vagy az annak válfaját jelentő történeti-jogi iskola gondolkodásmódjában úgy fogták fel a történetírást, hogy voltaképpen minden nemzet, kor és korszak organikus képződményként magában hordja inhereus mértékét, amelyet objektíve nem lehet át- vagy felülértékelni.^[45] Nincs a történelem fölött lévő magasabb mérce, amelyen keresztül ítékezhetnénk elmúlt korok fölött. „Istentől minden korszak egyforma távol van” – a történészfejedelem Leopold Ranke álláspontján, s ezzel meghatározott paradigmát állított fel. Ez a módszertani pozíció egyszerre zárja ki a generalizálást és az anakronisztikus értékelést. Előbbit tévesen. Utóbbi előnyére. Nem lehet visszavetíteni későbbi és fejlettebb korok mértékeit a megelőzőekre, s ezen keresztül objektív mértéket szabni értékelésüknek. Ha a történetiség *a maga egyediségében megismételhetetlen eseménytörténet* – hogyan is történt valójában? – a „wie es eigentlich gewesen ist” pozitivistá történetírást támogató rankei programja,^[46] – ti. annak a leírása és magyarázata, hogy az *események és a körülmények milyen láncolata vezetett ehhez vagy ahhoz a történéshez*, akkor azonban teljességgel megmagyarázhatatlan marad az újratermelés társadalmi- és gazdasági feltételeinek a modernitással beköszöntött

[44] Iggers, 1988, 54.

[45] Iggers az államot individuumként és öncélként felfogó német historizmusról összefoglalóan írja, hogy az az értékek konkrét történeti szituációhoz kötöttségét ismerte el, sőt, ami történeti, az számukra egyfelől már önmagában értéket jelentett, másfelől pedig másutt átvehetetlennek, utánozhatatlannak tekintették. „Egyetlen személyiséget, intézményt vagy történelmi tettet sem mérhetünk olyan mértékkel, amelyet kívülről kényszerítenénk bármilyen szituációra; a megítélés számára mindig saját, belső értékrendszerük a mérvadó. Eszerint nincsenek olyan racionálisan megalapozott értékkritériumok, amelyek alkalmazhatóak lennének az emberi intézmények sokféleségére”. Iggers, 1988, 19.

[46] Elekes Lajos kimutatta, hogy Ranke sokat idézett metodikai elve voltaképpen nem vagy legalábbis nem pusztán a forrásokat tisztelő-feldolgozó, empirikus elv volt szerzőjénél, bár sokan ekként vették át, hanem az organikusan növekvő-fejlődő, egymással összemérhetetlen történeti individualitások belső, rejtett lényegének a megértése. És pedig „nem racionális, hanem az értelem körén kívül eső eljárás” az isteni terv megérzése, átélése révén. A világtörténelem útját csak Isten tudja. A kutató a történelmi folyamat természetét megsejtheti, amihez szüksége van a források összegyűjtésére és megértő megérzésein keresztül történő „beszéltetésére”, értelmezésére, de nem képzelheti magát Istennek. Elekes, 1975, 135–138.

fordulata. E fordulat ugyanis eseménytörténetileg aligha rekonstruálható, lévén nem a mindennapi élet idősíkján, hanem a strukturális idő síkjában végbemenő változásról volt szó. Megértéséhez ezért a társadalom-strukturális változások nézőpontját kell felvenni. Nem az egyediség, hanem a különös-átlalánosság történeti szerkezetváltozásának szintjét, nézőpontját. A társadalom alakulatok tradicionális és modern forma meghatározottságának perspektíváját. A tények önmagukban erről nem beszélnek. Ahogy az Annales iskola kiváló történésze Marc Bloch mondotta: „A forrás ugyan tanú, de mint általában a tanúk, nem beszélnek, csak akkor, ha kérdezik őket.”^[47] A tradicionális (premodern) és modern szerkezetváltás viszonyainak magyarázata pedig a materialista társadalom- és történelemfelfogás kidolgozása közben született meg.

Eltérően Hegeltől, akinél az emberi szellem önfejlődésének folyamatában, a történelem eszmei természetűnek átlényegített mozgásában teremődik meg ez az értékelő mérték, a marxi elméletben az emberiség saját történetét gyakorlati tevékenységével írja. Vargabetűivel, stagnációkkal, zsákutcákkal és némi evolúcióval. Visszavetíteni későbbi korok eszményeit, intézményeit, megoldásait nem szabad a korábbiakra, mert nincs mindenütt egybefonódó fejlődési ív, kontinuitás a korábbi és a későbbiek között. Ahol azonban kimutatható a kontinuitás és a későbbi berendezkedés, kor valóban fejlettebb a korábnál, ott a fejlettebb megoldások, formák adják a kezdetlegesebbek megítélésének mértékeit. Ott valóban az ember anatómiája a kulcs a majom anatómiájához. Valóban, minden dolog azonos saját történetével („Die Geschichte einer Sache ist selbs die Sache” – mondotta Hegel). Minden jelenség, minden létező keletkezik, fennáll, variáció gazdagságot ölt, majd alávett az elmúlásnak – amit *a történetiség egyfajta minimum meghatározásának* is tekinthetünk. Abszolút mozzanatnak, az abszolút és relatív mozzanatok dialektikájában. Korai alkotói periódusában Marxnak és Engelsnek „A német ideológiában” megfogalmazott azon híres tételét, mely szerint. „Csak egyetlen tudományt ismerünk, a történelem tudományát” – ezzel a helyi értékkel, a kiindulópont minimuma helyi értékén kell kezelünk. Ugyanis attól, hogy minden történeti termék és minden véges, ez még nem jelenti azt, hogy minden létező egyformán értékes (vagy éppen értéktelen) lenne. Ha minden népet, nemzetet, intézményt, jogrendszert és államot történelmi terméknek tekinthetünk is, ebből nem következik, hogy egyformán járulnak hozzá az emberi szabadsághoz. Nem egyenértékűek, nem egyformák teljesítményeik, különböző mintákat és megoldásokat kínálnak. Az egyes nemzetek történelmének éppen az adja meg az értékét, hogy *mennyi tettek hozzá a világ-történelemhez*, mennyivel járultak hozzá az egyetemes emberi gazdagodáshoz. A történelemben képződő, az események, történések, nemzetek, hétköznapiak fölötti értékelő mérték *az egyetemes emberi gazdagodáshoz való hozzájárulás mozzanatában van*, legyen ez szellemi produktum vagy anyagi termék. A histo-

[47] Idézi: Ránki, 1977, 42.

rizmusban felvetődő történeti relativizmus ekként, a nembeli lényeg klasszikus német filozófiában kibomló és Marxnál betetőző koncepciójával meghaladhatóvá vált. Az ‚emberi’ és a ‚történelmi’ kategóriái nála nem egymás merev ellentétei, s nem is oldja fel az embert a történelemben. A történelmet pedig nem változtatta egymásból szükségszerűen következő események, korok, társadalmi formációk társadalmi cselekvéssel befolyásolhatatlan láncolatává, „relativizálva minden értéket, s így lehetlenné téve mindenféle sajátosan erkölcsi s nem pragmatikus alapon nyugvó ítéletet és megítélést. Valójában Marxnál e két, merev ellentétéé átváltoztatott és épp ezért tartalmában is teljesen eltorzított mozzanat dialektikus egységet alkot” – csatlakozhatunk Márkus György elemzéséhez, aki ezt az egységet tanulmánya egészében bizonyítja is.^[48]

Bizonyos, hogy a kritikai társadalomtudomány itt kezdődik: a mindenkori „egész” fejlettségi szintjén elérhető emberi szabadságfok a kor megítélésének mértéke, amelyet az élenjáró teljesítményekhez viszonyít. Nem elégszik meg a „*survival*” szociológiában széles körűen elfogadottá vált mércéjével, amely a túlélés biológiai mércéjét viszi át az emberi, társadalmi létre, megfosztottan annak értékvonatkozásaitól. *A túlélés persze előfeltétele a nembeli lényeg történetileg adott fokán kibontakoztatható szabadságnak, de túlzottan alacsonyra tett mérték.* A társadalmi-történelmi jelenségek, események értékeléstől tartózkodó, *leíró társadalomtudomány* ugyan nyújthat fontos információkat, azonban az értékelés kikerülésével eleve nem lehet kritikai. Az *apologetikus* tudomány a fennálló állapotok inherens összefüggéseit nem vizsgálja az ezen állapotok közben keletkező objektív lehetőségek kihasználása perspektívájából. A *kritizmus* pedig nem a valóság szerkezetében benne lévő, abból kibomló modalitások, lehetőségek alapján kritizál, hanem ad hoc szubjektív felvetései, értékérzetei felől. Mintegy fordított mikszáthi mamelukként: „nincs az a rendszer, nincs az a kormány, amelyiket én támogatnék” – érték-közömbös elméleti anarchizmusával. A kritikai társadalom elmélet ellenben *kritikus tárgyával*, a modern tőkés gazdaságban és társadalomban elérhető, osztályszempontból roppantul korlátozott emberi emancipációval szemben, és azt nem gondolja a történelem végének. A nembeli lényeg kibontása történelmi folyamat, melynek megértése dialektikus és történelmi fogalomalkotást implikál. Nemcsak a tárgy, hanem a történeti társadalomtudomány *sajátos módszere* is elválasztja ezt a törekvést az egyéb társadalomtudományi orientációktól: kontraktualizmustól, funkcionalizmustól, konzervatív módszertanoktól, stb. Ezen a ponton érdemes kibontanunk a *történetiség fogalmi tartalmát, jelentéseit.*

„Csak egyetlen tudományt ismerünk, a történelem tudományát”, idéztük a híres tézist. Most folytassuk ezen a szalon, s mutassuk meg ennek a gondolatnak korlátozott érvényét, még le nem küzdött hegelianizmusát (ti. a természet történetisége gondolatának túl közel vitelét a társadalom különmemű történeti-

[48] Márkus, 1966, 6.

ségéhez, tehát túláltalánosítását). „A történelmet két oldalról lehet szemügyre venni; a természet történetére és az emberek történetére lehet felosztani. Ám de a két oldalt nem szabad elválasztani; ameddig emberek léteznek, a természet története és az emberek története kölcsönösen feltételezik egymást. A természet története, az úgynevezett természettudomány, itt nem érdekel minket; az emberek történetével azonban foglalkoznunk kell, minthogy szinte az egész ideológia vagy e történet elferdített felfogására, vagy a tőle való teljes elvonatkoztatásra vezetődik vissza. Az ideológia csupán egyik oldala e történetnek.”^[49]

Azzal a konklúzióval, hogy a történelem tudományának el kell válnia az ideológiától, és azzal, is, hogy az emberek társadalomtörténete összefügg a természettörténettel, illetőleg, hogy a természetnek is megvan a maga történetisége – ma is egyet lehet érteni. Mindazonáltal maradnak itt meg nem oldott problémák a történetiség vonatkozásában: 1. a természet történetében a *szervetlen, élettelen anyagság* történetének sem a szerkezete, sem a ritmusa nem egyezik meg a *szerves, az élő anyag* történetiségével. Itt – eltérően a szervetlen anyagtól – már van evolúció, de 2. az evolúció folyamata és léptető mechanizmusainak ritmusa, törvényei nem egyeznek meg a *társadalmi* történetével. A szervetlen, a szerves és a társadalmi lét viszonya nem lehet megoldott a történetiség egységesnek tekintett elvével, mint amelyet egyetlen tudomány kifejezhet. A különbségeket is teoretizálni kell, amit az azonosítás nem támogat.

A materialista lételmélet és a rá épülő ismeretelmélet nem redukálható az egyetlen tudomány tételezésére – még ha ez az 1917-ig kiadatlanul maradt híres kézirat egyik jelentős lépés a korlátozott feuerbach-i materializmus és a hegeli objektív idealizmus bírálatában és részleges meghaladásában. Minden létszféra az időben bomlik ki, de saját különmemű anyagságokként eltérő változatait jelenti a történetiség folyamatának. Idő és történetiség tehát nem esik egybe és nem összekeverhető. *Minden történetiség ontológiai előfeltétele az idő irreverzibilis és végtelen folyamata*, de az idő objektivitása – definiáljuk szemléletesen: *a teret kitöltő pontok közötti lineáris mozgás egy dimenziós kontinuumaként*, a ‚most‘ pillanatot azonnal felváltó..., most 1’, az azt felváltó ‚...,most 2’..., ‚most 3’..., ‚most n’ *szakadatlan progresszusa = a változatlan változás*, a változás tiszta formája, melynek eltérően az idő mérésétől, nincs mennyiségi karaktere” – nem válthatja ki a történetiség mechanizmusait, ahogyan az idő átélése, a tartam szubjektivitása sem cserélhető fel sem az idővel, sem pedig a történetiséggel, *amely egy időben létező konkrét folyamatot, társadalomtörténetet jelent*. Ahogy ezt az antikvitás legfejlettebb történetírója, Thuküdidész pragmatikus történetfelfogásának elemzése kapcsán Szigeti József bemutatta, a historizmus („ahogy a valóságban történt”, tehát a történeti), és a naturalista antropológizmus („az emberi természet alapján”) ellentéte közvetíthető és közvetítendő, ha a történetiséget „az emberi természetet hosszú tehát az emberi

[49] MEM, 3. k. 20–21.

történelmi fejlődési folyamatok eredményének ábrázolja(ják), vagyis *társadalmi-történelmi képződménynek, amelyben az állandóság felhalmozott változások eredménye, de maga nem végeredmény*, hanem hosszabb-rövidebb ideig reprodukálódó és érvényesülő állapot csupán, amely végül is újabb változásoknak van alávetve. E változások kezdetben csak módosítják, majd gyökeresen átalakítják az egyszer már módosítottakat, úgy, hogy a viszonylagos stabilitás újból elért állapot után a folyamat előlről kezdődjék”.^[50]

A történetileg elért és hosszabb-rövidebb ideig reprodukálódó állapotok tehát azt jelentik, hogy „ugyanazt máskor is meg lehet tenni (ismételni) – csak kronológiailag nem ugyanakkor”. Az időfolyam túllép önmagán, de nem feltétlenül lép túl egy önmagát azonos szinten újratermelő állapoton. Ezek, *egy állapotfenn-tartása vagy megváltoztatása* pedig *társadalmi cselekvések* révén megy végbe: gazdasági, szociális, politikai, jogi és kulturális részrendszerek struktúráiban és intézményes szabályozásai mellett, a fennálló körülmények nyomása közepette. Éspedig millió és milliós szereplő, akár tettein, tevésén, akár spontánul (a „nem tudják, de teszik” mechanizmusával) és a mikroszintű szereplők (természetes személyek, jogi személyek és civil szervezetek) tudatosságával. Ahogy a „Brumaire”-ben Marx fogalmazott: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják. Valamennyi holt nemzedék hagyománya lídercnyomásként nehezedik az élők agyára. És éppen, amikor azzal látszanak foglalkozni, hogy magukat és a dolgokat átalakítsák, hogy valami soha nem voltat teremtsenek, éppen az ilyen forradalmi válság-korszakokban idézik fel aggodalmasan a maguk szolgálatára a múlt szellemeit, kölcsönveszik neveiket, harci jelszavaikat, jelmezeiket,...”^[51] A változások intencionális, akaratlagos befolyásolásában – a változtatásokban – pedig kitüntetett szerepe van a makrotársadalmi viszonyok feletti rendelkező erőknél, a politikai rendszernek, államnak, jognak. Az össztársadalmi változások aktorai a részrendszerek között közvetítő, közpolitikai stratégiájukat – a közjóhoz (bonum commune) vezető, általuk elképzelt út – szakpolitikáikon keresztül érvényesítő államhatalmi-politikai rendszer birtoklásán és befolyásolásán keresztül próbálják érvényesíteni. A politikai (politikum) primátusa az egyéb élettevékenységek és relatíve elkülönült és önálló attributumokkal rendelkező tevékenységi szférák között éppen ezért külön elemzést igényel a társadalomelméletben. Egy politikai rendszerben „*a nemtevés is felérhet a tevéssel*. Minden szociális rendszerben a tabuk mutatják fel legvilágosabban a rendszer uralmi jellegét, határfeltételeit.

A „Német ideológia”-ban (1845) a társadalom történetiség folyamata – a *szociális tér egyik képződményeként* (Mannheim, 1965) azaz a nemzedékek egymásutánjaként – fogalmazódott meg, hasonló kategoriális tartalom-

[50] Szigeti J., 1984, 344.

[51] Marx-Engels Válogatott Művek, I. k. Kossuth, 1963, 257.

mal: „A történelem nem egyéb, mint az egyes nemzedékek egymásutánja, amelyek mindegyike kiaknázza azokat az anyagokat, tőkétet, termelőerőket, amelyeket valamennyi elődje reá hagyományozott, ilyenképpen tehát egyfelől a ráhagyott tevékenységet folytatja egészen megváltozott körülmények között, másfelől pedig a régi körülményeket módosítja egészen megváltozott tevékenységgel; s ezt mármost spekulatív módon úgy lehet kiforgatni, hogy a későbbi történelmet a korábbi céljává teszik, ...”^[52] A történetiség objektív folyamata tehát *nem teleológikus képződmény*, nem célkövető folyamat, noha a társadalmi cselekvőknek lehetnek és vannak is céljaik, értékeik, képzeiteik, de az összefolyamat uralása nélkül. Az összefolyamat, a történelem azonban nem követ sem egy transzcendens, sem egy immanens célt. Eltérően az egyes ember cél felől mozgatott, célracionális magatartásától vagy életvezetésére vonatkozó alternatív döntéseitől, a történelem összefolyamata nem felülről és kívülről ható célok felől determinált folyamat, hanem a szerteágazó társadalmi tevékenységek, cselekvések egyéni cselekvői szándékoktól független eredményként előálló – artikulációja. Egy olyan anyagi alapzaton lejátszódó folyamat, amelynek következményei vannak, mert strukturális viszonyok közé helyezi a cselekvők életlehetőségeit, aktivitását, tudatállapotát, döntéseit. „Ez a történetfelfogás tehát azon nyugszik, – idézhetjük megismerési nézőpontból a szerzőpárt – hogy a valóságos termelési folyamatot fejt ki – mégpedig a közvetlen élet anyagi termeléséből kiindulva –, és az ezzel a termelési móddal összefüggő és általa létrehozott érintkezési formát, tehát a polgári társadalmat a maga különböző fejlődési fokaiban az egész történelem alapzataként fogja fel és egyrészt cselekvésében mint államot ábrázolja, másrészt a tudat összes különböző elméleti termékeit és formáit, vallást, filozófiát, erkölcsöt stb. stb. belőle magyarázza és keletkezésük folyamatát belőlük kiindulva követi, ami által azután természetesen ábrázolni lehet a dolgot a maga teljességében (és ezért e különböző oldalaknak egymásra való kölcsönhatását is)”.^[53] Ennek az artikulációnak, tehát az anyagi termelés – érintkezési forma – tudatformák és társadalmi cselekvések kölcsönhatásának az eredménye objektíve lehet fejlődés is, ami tehát nem azonosítható *a történet-teleológizmussal*,^[54] ahol az összefolyamat eredményét egy cél felől mozgatott beteljesedésként értelmezik. Mint ahogy a történelem eredménye egy adott időpontban zsákutcás, stagnáló, degradálódó vagy éppen önpusztító folyamat is lehet. *Annak függvényében, hogy a merőben egyedi események és magatartások tovatűnő tengerét hogyan*

[52] MEM, 3. k. 37.

[53] Uo. 40.

[54] Az eddigi történetfelfogás a történelemnek a valóságos bázisát vagy teljesen figyelmen kívül hagyta vagy csak mellékes dolognak tekintette, amelynek éppen a történelmi folyamattal nincs összefüggése. Ezért aztán a történelmet mindig valami rajta kívül eső mérce szerint kellett megítélniük – foglalhatjuk össze a történetfelfogást immanens alapra állító, minden transzcendenciát és szubjektív történet-teleológizmust is elutasító álláspontot. Vö: MEM, 3. k. 41-42.

szervezik, közvetítik általános meghatározottságok. Az eseménytörténetet, a cselekvő szubjektumok által elindított partikuláris oksági sorokat és a változó körülmények játékát ugyanis a részrendszerek és intézményeik strukturális viszonyai artikulálják. Társadalmi-gazdasági alakulatok szerkezeti adottságai, általános összefüggései, politikai, gazdasági, jogi, szocio-kulturális részrendszerei közötti kölcsönhatásos folyamatok és ezek törvényszerűségei. „A történetiség ezért általánossal közvetített egyediség, s az egyedivel közvetített általánosság”,^[55] ahol tehát a társadalmi oldal, a társadalmi lét sajátyszerűségeinek kibontásán keresztül konkretizálhatjuk a marxi társadalomelméletet.

Egy kitekintés erejéig érdemes rámutatnunk egy közelmúltbeli jellemző társadalomtudomány-történeti tényre: I. Wallerstein interpretációjában a nyugati egyetemi rendszerben, amerikai kezdeményezésre,^[56] a területi érvényű földrajzi vagy kulturális tanulmányok „idiografikus” természetű feladatainak „összeegyeztetése a közgazdászok, szociológusok, politikatudósok (sőt ekkor már bizonyos történészek) „nomotetikus” jellegű identitásával” a fejlődés (development) fogalmának segítségével ment végbe – és csak 1945 után. A fejlődési stádiumok elmélete – a „Harmadik Világ” geopolitikai jelentőségét felismerve – nem is kissé mechanikus gondolati keretben egyesítette az individualizáló idiografikus és a generalizáló nomotetikus természetűnek tételezett tudásfajtákat. Éspedig akként, hogy az elemzés egységei, a nemzet-államok ugyanazon a fejlődési pályán mozognak, s ez adja a törvényszerűséget, azonban különböző sebességgel és ritmusban futják be azonos fejlődési útjukat. Utóbbi pedig egyedi jellemzőik érvényesülésében leli magyarázatát. A magasabb színvonalon élő és liberális-demokratikus kormányzatok ezért mintájául szolgálhatnak a *politikai fejlődésben*, az alacsonyabb fokon állóknak. A szovjet tudósok pedig a saját mintájuk átvételét javasolták a fejlődés-fejlesztés jegyében.^[57]

Joggal nevezhető ez a nomotetikus és idiografikus oldal egyesítésére vonatkozó elkésett és partikuláris témán felvetődő kísérlet nagyfokú leegyszerűsítésnek mind a KRE, mind pedig az annak egyik mai, jelentős változatát képviselő világrendszer-elmélet álláspontjáról.

[55] Szigeti J., 1984, 349.

[56] Tudásunk szerint W. W. Rostow: *The Stages of Economic Growth*-ja (Cambridge, 1960) játszotta ebben a kezdeményező szerepet, amely az ipari társadalom felfogás keretében született. Ismert előzménye pedig a „Non communist manifesto” volt, amely a Kommunista Kiáltvány fejlődési ívét volt hivatott tagadva-pótolni.

[57] Wallerstein, 2010, 31-33.

IRODALOM

- Aronson, Elliot (1980): *A társas lény*. 2. változatlan kiadás. (ford. Erős Ferenc) Budapest.
- Attali, Jacques (2005): *Karl Marx ou l'esprit du monde. Biographie*. Fayard.
- Brósz Róbert – Pólay Elemér (1992): *Római jog története és institúciói*. 7. kiadás. Budapest.
- Cornu, Auguste (1968): *Marx és Engels 1818-1844*. Budapest.
- Aszmusz, Valentyin Ferdinandovics (1973): *Marx és a polgári historizmus*. (ford. Szüszmann György) Budapest.
- Bartha Eszter (2011): *Magányos harcosok: munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. Budapest.
- Dworkin, Ronald (1977): *Taking Rights Seriously*. Cambridge.
- Elekes Lajos (1975): A német historizmus. In: Uő.: *A történelem felfogása korunk polgári tudományában*. Budapest. 123-161.
- Engels Frigyes (1969): A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. (/1880/). In: *MEM*. 19. köt. 177-218.
- Favre, Pierre et Monique (1980): *Les marxisme après M* (3 ème ed.). PUF, Paris.
- Foulquié, Paul (1966): *La dialectique* (6 ème ed.) PUF, Paris.
- Hart, Herbert Lionel Adolphus (1999): *Jog, szabadság, erkölcs*. Budapest.
- Hart, Herbert Lionel Adolphus (1995): *A jog fogalma*. Budapest.
- Hartmann, Nicolai (1970): *Teleológiai gondolkodás*. (ford. Redl Károly) Budapest.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1977): *Előadások a filozófia történetéről*. I. (2., változatlan kiadás) Budapest.
- Hobbes, Thomas (1970): *Leviathan, vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. (ford. Vámosi Pál) Budapest.
- Iggers, G. Georg (1988): *A német historizmus. A német történelemfelfogás Herdertől napjainkig*. (ford. Telegdy Bernát és Gunst Péter) Budapest.
- Institut Giangiacomo Feltrinelli (1976): *Histoire du marxisme contemporain*. 1-2. Paris.
- Kocka, Jürgen (2011): *A történelem és a társadalomtudományok ma*. Eszmélet. 92. 89-105.
- Labica, George (red.) (1985): *Dictionnaire critique du marxisme*. PUF, Paris.
- Lukács György (1965): *Az esztétikum sajátosságai*. Budapest.
- Marcuse, Herbert (1982): *Ész és forradalom*. (ford. Dezsényi Katalin és Endreffy Zoltán)
- Társadalomtudományi Könyvtár. Budapest.
- Marx, Karl (1976): *Értéktöbblet-elméletek*. In: *MEM*. 26/II. Budapest.
- Márkus György (1966): *Marxizmus és „antropológia”*. Budapest.
- Mehring, Franz (1957): *Marx Károly életrajza*. Budapest.
- Ojzerman, Teodor (1987): *A marxista filozófia kialakulása*. (ford. Márkus György) Második, átdolgozott kiadás. Budapest.
- Popper, Karl (1989): *A historizizmus nyomorúsága*. (ford. Kelemen Tamás) Budapest.
- Ránki György (1977): *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet választásai*. Budapest.
- Sajó András (1983): *Kritikai értekezés a jogtudományról*. Budapest.
- Sève, Lucien (1984): *Bevezetés a marxista filozófiába*. (ford. Loppert Csaba, Nagy János és Székely Andorné) Budapest.
- Simon Endre (1984): *Bevezetés*. In: *Arisztotelész: Politika*. Második kiadás. Budapest.
- Szalai Erzsébet (2011): *Koordinátákon kívül: Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Budapest.

- Szabó Ervin (1958): *A materialista történetfelfogásról* (1903). In: Uő. *Válogatott írásai*. Budapest.
- Szigeti József (1984): *A tudományos gondolkodás forradalma*. Budapest.
- Szigeti Péter – Takács Péter (2004): *A jogállamiság jogelmélete*. Második, javított, bővített kiadás. Budapest.
- Therborn, Göran (2010): *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?*. (ford.: Bozsó Péter) Budapest.
- Tuchscheerer (1976): *Marx gazdaságelméletének kialakulása (1843–1858)*. Budapest.
- V. Sz. Vigodszkij, Vigodszkij Szankin (1980): *A tudományos kommunizmus közgazdasági megalapozása*. Budapest.
- Wheen, F. (2004): *Karl Marx*. (ford.: Gömbölyös Magdolna és Konok Péter) Budapest.
- Wiener György (2009): *Értekezések a materialista történetfelfogásról*. Budapest.
- Ziegler, Jean (2012): *Globális válság és élelmezési válság*. Transform! (magyar kiadás) 3. sz.

Egy halálos rejtély nyomában

A Papinianus D. 28, 7, 15 újraértelmezése

I. PROBLÉMAFELVETÉS

Mayer-Maly kutatásaiból ismert,^[1] hogy a *boni mores* klauzula iránt a római jog későklasszikus korszakában élénk szakmai érdeklődés mutatkozott. Ebben kulcsszerepet játszott Papinianus, akinek sokat idézett töredéke a jó erkölcsökkel kapcsolatos:

„*Filius, qui fuit in potestate, sub condicione scriptus heres, quam senatus aut princeps improbant, testamentum infirmet patris, ac si condicio non esset in eius potestate: nam quae facta laedunt pietatem existimationem verecundiam nostram et, ut generaliter dixerim, contra bonos mores fiunt, nec facere nos posse credendum est.*”^[2]

Lübtow szerint Papinianus valódi szándékát még senki sem tárta fel helyesen.^[3] A rejtélyes töredék alapvetően két lényegi kérdést vetett és vet fel a kutatók számára. Egyrészt tisztázandó, hogy az érintett végrendeleti feltétel jogilag miképp minősíthető, másrészt vizsgálatra szorul, hogy mi a pontos viszony a szövegben szereplő törvényellenesség („*sub condicione [...], quam senatus aut princeps improbant*”), a lehetetlenség („*nec facere nos posse credendum est*”) és az erkölcstelenség („*quae facta [...] contra bonos mores fiunt*”) között.

Jelen tanulmányomban újszerű válaszokat kínálok e régi kérdésekre, és a szöveg egy újabb (félre)értelmezését adom.

Egy fiúgyermek, aki apai hatalom alatt állt, olyan feltétellel került egyedüli örökösként kinevezésre, amelyet (ti. a feltételben előírt cselekményt) a szenátus vagy a császár tilalmaztak. A családapa egész végrendelete érvénytelenné válik, mintha a feltétel teljesítése a (fiúgyermek számára fizikailag) lehetetlen lenne. Úgy kell vélnünk ugyanis, hogy nem adhatunk helyet olyan igényeknek, amelyek elődeink iránti kötelességtudatunkat, becsületünket, szeméremérzetünket sértik, és hogy általánosan fogalmazzak, a jó erkölcsökbe ütköznek.^[4]

[1] Mayer-Maly, 1986, S. 154, 160skk.; Mayer-Maly, 1987, 71skk.

[2] Pap. D. 28, 7, 15.

[3] Lübtow, 1955, 550-551.

[4] A továbbiakban a tanulmányban szereplő latin fragmentumok hevenyészett magyar fordítását megadom a lábjegyzetekben, ha annak magyarázata a főszövegben nem szerepel.

II. INTERPOLÁLT-E A SZÖVEG?

A fragmentum eredetiségét az irodalomban sokan kétségbe vonták,^[5] főképp különleges, mondhatni retorikai stílusa, valamint a megszokottól eltérő szerkezete és szóhasználata (*infirmit, dixerim*) miatt. Ferrini például úgy nyilatkozott, hogy egy meglehetősen fennkölt, de kevésbé jogi szövegről van szó,^[6] a mai *communis opinio* azonban inkább interpolációmentesnek tartja a töredéket.^[7] Kaser maga is, aki még a negyvenes évek elején gyanúsnak bélyegezte a szöveghelyet, később megváltoztatta álláspontját, és a különös szóhasználatot egy ártalmatlan, nem jogi szöveg felhasználásának tekintette 1977-ben.^[8] Wieacker szintén a szöveg eredetisége mellet szállt síkra, és a kérdéses passzust a papinianusi gondolkodásmód meggyőző példájának tartotta,^[9] még akkor is, ha a *boni mores*-ra való utalást erőltetettnek vélte. Egyenesen a *questiók* műfajára jellemző stílusparadoxonról beszélt,^[10] ahol az erkölcsi érvelés túlfokozott módon jelenik meg.^[11] E véleményéhez Nörr is csatlakozott, és egyenesen a szavak és értékek inflációjáról beszélt a fragmentum kapcsán.^[12] Mayer-Maly talán még határozottabban utasította vissza az interpoláció gyanúját, és a szöveg különlegességeit egy látszólag nem klaszszikus, de mégis papinianusi pátosznak tudta be, amely valójában eredeti, klasszikus tartalmat takar.^[13] Behrends az eredetiségre vonatkozó vitát egy filozófiai jellegű érveléssel gazdagította, miszerint a Papinianus által jól ismert sztoikus filozófia az értékek valóságos létezését vallotta, és ennek fényében a szöveg megfogalmazását nem tartotta meglepőnek. Úgy vélte, hogy ez a tény az általános interpolációgyanúsításokkal szemben erős érv a szöveg eredetisége mellett.^[14] A fenti szaktudományi konszenzus alapján a szöveg szerkezeti és szóbeli sajátosságainak interpolációs gyanúsítások nélküli magyarázata megalapozottnak tekinthető.

[5] Többek között ld. Kaser, 1940, 149.; Schulz, 1961, 298.

[6] Ferrini, 1889, 706.

[7] Albertario, 1937, 10. 1. lábjegyzet; Beseler, 1948, 118.; Biondi, 1952, 49. 1. lábjegyzet; Wieacker, 1960, 334sk.

[8] Kaser, 1977, 106sk.

[9] Wieacker, 1960, 334sk.

[10] Wieacker, 1977, 37. 126. lábjegyzet.

[11] Uo. 37.

[12] Nörr, 1974, 140sk.

[13] Mayer-Maly, 1960, 511.

[14] Jakobs, Knobbe-Keuk, Picker, Wilhelm, Ballerstedt, Mann (Hrsg.), 1978. recenzálta Okko Behrends, SZ 97 (1980), 459.

III. REJTÉLYEK A SZÖVEGBEN

Az első feltűnő szófordulat a „*quam senatus aut princeps improbant*”. Miért nem nevezi meg Papinianus a konkrét jogforrást?^[15] Vogel az *inscriptio* alapján úgy vélte, hogy csupán egy iskolapéldáról lenne szó,^[16] hiszen oktatási szituációban érthető, ha a konkrét *lex*-et nem nevezik meg. Schulz szintén egy retorikai trükkel magyarázta a fragmentum „*nec facere nos posse credendum est*” fordulatát.^[17] Annak állítása, hogy a végrendelet írója nem akarhatott semmi tiltott vagy erkölcstelen dolgot, valóban a római ügyvédek taktikai arzenáljához tartozott. Az érvelés ezen módja tulajdonképpen a Schopenhauer által elnevezett *argumentum ad hominem* ellentéte, a jogvitában ellenérdekű fél személyes körülményeire vagy tulajdonságaira apeláló érvelést jelent. Esetünkben az örökhagyó jó természetéből az következne, hogy a halál esetére szóló rendelkezését nem értelmezhetjük a társadalmi értékrendet sértő módon. Ezen érvelési technika azonban csupán valószínűséget takar, az objektív igazsághoz nincsen köze.^[18] Figyelemre méltó, hogy az erkölcstelenség a szövegünk esetében azonban objektív társadalmi zsinórmérték alapján került megítélésre,^[19] a végrendelet írójának szubjektív viszonyulása, jelleme így kevésbé tűnik mérvadónak. Egy fentihez hasonló, a személy erkölcsi fedhetetlenségére utaló érv talán jól hangzott a bíróság előtt, és ügyes kísérletnek számíthatott a bizonyítási teher megfordítására,^[20] lényegét tekintve mégis naiv elképzelés. Ki gondolhatná komolyan, hogy egy ember képtelen lenne jogellenes vagy erkölcstelen cselekedetek véghezvitelére?

Ugyan a teljes igazság ma már nem állapítható meg, a fentiek ellenére mégis úgy vélem, hogy Papinianus egy konkrét esettel összefüggésben fejtette ki a véleményét, és az általánosító szavak mögött inkább csak az iránymutatás szándékát sejthetjük. E feltételezést erősíti az „*ut generaliter dixerim*”^[21] szókapcsolat, különösképp, hogy e szavak egy nagy tekintélyű, *ius respondendi*-vel ellátott jogtudóstól származnak.^[22] Véleményem szerint Papinianusnak olyan helyzetben kellett döntenie, amelyben az ítélkező jogász számára széles mérlegelési jogkörrel rendelkezett. Elképzelhető, hogy a jogforrás, amelyre Papinianus csak általánosságban utalt, egy *oratio* lehetett. Feltűnő az *infirmit* szó használata is, amely a Digestában egyébként csak nagyon ritkán szerepel.^[23] Az aktív forma

[15] A jogforrás vélhetően egy *oratio* volt, mert annak létrehozásában valóban összekapcsolódott a *princeps* és a *senatus*: „*marcus oratione in senatu recitata*”. Ld. Ulp. D. 2, 15, 8pr.

[16] Vogel, 1951, 502.

[17] Schulz, 1946, 236.

[18] Ld. Schopenhauer, 1830, 17.

[19] Ulp. D. 47, 10, 15, 6

[20] A római polgári perben a retorika és a bíró szónoki eszközökkel való meggyőzése nagyobb szerepet kapott mint manapság. Ld. Mayer-Maly, 1999, 213–214.

[21] Pap. D. 28, 7, 15; Ulp. D. 47, 20, 3, 1; Call. D. 48, 19, 28, 5.

[22] A *ius respondendi*-vel kapcsolatos nehézség vonatkozásában ld. Tuori, *The ius respondendi and the Freedom of Roman Jurisprudence*, unter <http://www2.ulg.ac.be/vinitor/rida/2004/Tuori2.pdf>.

[23] Clem. D. 23, 3, 61pr; Pap. D. 28, 7, 15 és Paul. D. 50, 17, 112.

(*infirmet* az *infirmetur* helyett) arra utalhat, hogy a döntés a jogvitában ítélező praetor egyedi ügyben gyakorolt jogalkalmazói hatalmán alapul. A passzív alakot Paulus (*infirmetur*) akkor használta, amikor nem a praetori cselekményt, hanem annak eredményét (az érvénytelenséget) kívánta hangsúlyozni.^[24]

A harmadik fogalmazásbeli különlegesség az „*ac si condicio non esse eius potestate*” („mintha a feltétel nem állna a hatalmában”) rész. Az „*ac si*” („mintha”) nélkül a mondatrész az objektív, ténybeli lehetetlenségére utalna, hasonlóképpen az alábbi Ulpianus-fragmentumhoz:

„*Puto recte generaliter definiri: utrum in potestate fuerit condicio an non fuerit, facti potestas est: potest enim et haec „si alexandriam pervenerit” non esse in arbitrio per hiemis condicionem [...]*”.^[25]

Az általunk tárgyalt szövegben azonban a feltétel lehetséges volt, csak a „mintha” kötőszó segítségével egy lehetetlen feltétellel tették egyenlővé. Az „*ac si*” számtalan klasszikus korabeli szövegben fikciókat vezetett be, például *qui in utero est, perinde ac si in rebus humanis esset custoditur*^[26] vagy *ac si pretium solutum esset*.^[27] A papinianusi szöveg valószínűleg több tehát, mint egy egyszerű analógián alapuló jogalkalmazó döntés, amint azt már Behrends is felvetette.^[28] Úgy tűnik, hogy a döntést egy ténybeli fikcióra alapozták, a praetor egy lehetséges cselekményt minősített át lehetetlenné.

A következő szövegtani érdekesség a *facta facere*.^[29] Itt egy ún. *figura etymologicá*ról van szó, egy ige megduplázásáról befejezett melléknévi igeneve segítségével. Az ókori szövegekben gyakran előfordul ez a jelenség, tudomásunk van meglehetősen berögződött, állandó kapcsolatokról is, mint például a „*capere capta, extinguere extinctos*”, a „*rem iudicatam iudicare* vagy *puerum perditum perdere*”.^[30] A *facta facere* jelen szöveghelyen kívül Paulus *edictum*-kommentárjában is helyet kapott:

„[...] *nec minus ius recte appellatur in civitate nostra ius honorarium. Praetor quoque ius reddere dicitur etiam cum inique decernit, relatione scilicet facta non ad id quod ita praetor fecit, sed ad illud quod praetorem facere convenit.*”^[31]

[24] Paul. D. 50, 17, 112.

[25] Ulp. D. 28, 5, 4, 1. Helyesnek vélem általánosságban meghatározni, hogy az, hogy vajon a hatalmában állt-e vagy nem valakinek egy feltétel teljesítése, ténybeli kérdés. A feltétel „ha elér Alexandriába” lehetséges, de a téli viharos körülmények miatt nem (csak) saját erőn múlik.

[26] Paul. D. 1, 5, 7.

[27] Gai. D. 18, 1, 53. Aki az anyaméhben van, úgy kell tekinteni, mintha már életben lenne (ahhoz hasonlóan kell védelmezni, mintha ember ügyeiről lenne szó); mintha a vételárat kifizették volna.

[28] Behrends, 1980, 459. 20. lábjegyzet; vö. Giuffré, 1976, 497sk.

[29] *Facta facere* több irodalmi forrásban előfordul. Ld. Propertius, *Elégiák* 3, 25, 16; Plautus, *Miles* 734; Ennius, *Annales*. Ehhez ld. E. Neumann, 1925, 50.

[30] Liebs, 1984, 101.

[31] Paul. D. 1, 1, 11. Nem kevésbé helyesen nevezik a praetori jogot jognak államunkban. Azt mondják, a praetor jogot szolgáltatót akkor is, amikor a méltánytalanul ítélezik, tudniillik a jog elnevezés itt nem arra vonatkozik, amit a praetor valóban tett, hanem arra, amit tennie kellett volna (amire feladata kötelezi).

E fragmentumban Paulus a *ius praetorium* jogi, jogforrási minőségét taglalta. Azt állította, hogy még az igazságtalan praetori döntés is jog, hiszen jogi minősége nem magára a döntés helyességére, hanem a praetor tevékenységére vonatkozik. A *facta facere* a tényleges, akár igazságtalan praetori jogalkalmazást jelöli, a *facere conventi* pedig a praetor hatáskörére, az ideális praetori döntésre utal. Ebben az értelemben, visszatérve most rejtélyes Papinianus-szövegünkhöz, a „*facta [...] nec facere nos posse credendum est*” fordulat egy olyan praetori magyarázatnak fogható fel, amelynek az volt a célja, hogy a jó erkölcsökbe ütköző, de a *ius civile* szerint érvényes végrendeletet a maga jogalkalmazói hatalmánál fogva elerőtlenítse.

A szöveg magasztos stílusát a *pietas*-ra, *existimatio*-ra és a *verecundia*-ra vonatkozó részletek okozzák. Ez a moralizáló betét azonban nem Papinianus saját leleménye, hiszen e hármas szóösszetétel már a kancellária hivatalos nyelvezetében is megtalálható volt a Kr. u. 2. században.^[32] Jó példa erre a *decretum divi Marci*:

„[...] *non puto autem nec verecundiae nec dignitati nec pietati tuae convenire quicquam non iure facere.*”^[33]

A dekrétum a fogalmakat a jogellenes cselekmények körében nem a *boni mores*-szal, hanem a *vis*-szel (erő, erőszak) kapcsolatban használja. Ez azt mutatja, hogy a kérdéses hármas szófordulat szoros viszonyban állt a törvénytelenség fogalmával. Papinianus talán éppen azért használta ezt a kifejezést, hogy az erkölcstelen feltételt minél inkább a törvénytelen feltételekhez közelíthesse. A *pietas*, *existimatio* és a *verecundia* igen közel álltak a *iure - iniure* fogalmi köréhez, azzal azonban mégsem voltak azonosak. Papinianus azt használta ki, hogy a civiljogilag érvényes, noha erkölcstelen feltételt tartalmazó végrendeletet érvényteleníthesse. A *boni mores* hasonló, normatív jellegű használatára bukkanhatunk egy másik tőle származó töredékben is:

„*Donationem quidem partis bonorum proxima cognatae viventis nullam fuisse constabat: verum ei, qui donavit ac postea iure praetorio successit, quoniam adversus bonos mores et ius gentium festinasset, actiones hereditarias in totum denegandas respondit.*”^[34]

Papinianus itt azért tagadta meg egy hagyatéki igény vonatkozásában a keresetet, mert az érintett cselekményt egy még élő, közeli vérrokontól származó jövőbeni hagyatéki rész elajándékozását a jó erkölcsök és a *ius gentium* elítélte. Mint ahogy esetünkben is megfigyelhettük, a *ius praetorium*on alapuló jogosultság nem írhatta felül a *boni mores* normáit.

Lübtow egy konkrét történeti eseményt sejt a sorok mögött.^[35] Véleménye szerint Papinianus az őt fenyegető külső körülmények ellenére hivatása etikai

[32] Mayer-Maly, 1986, 162.

[33] Call. D. 48, 7, 7. Úgy vélem, hogy az elődök tiszteletével, becsületteddel és szeméremérzeteddel nem összeegyeztethető bármilyen jogtalanság elkövetése.

[34] Pap. D. 39, 5, 29, 2.

[35] Lübtow, 1989, 159.

mércéjéhez való ragaszkodását fogalmazta meg a fragmentumban.^[36] Caracalla arra akarta őt kényszeríteni, hogy jogilag igazolja az általa Geta sérelmére elkövetett testvérgyilkosságot. Lübtow szerint a „*nos*” („mi”) névmás Papinianusra vonatkozik, a „*pietas*” szó pedig az istenekkel, elődeinkkel és embertársainkkal szembeni tiszteletet jelenti. A „*nec facere nos posse*” fordulat így akképp értendő, hogy egyetlen jogalkalmazói aktus sem adhat felmentést egyes alapvető értékek megsértése alól.

E magyarázat több szempontból is valószínűtlennek tűnik. Egyrészt nagyon eltávolodik a fragmentumban felvázolt tényállástól, másrészt Lübtow figyelmen kívül hagyta, hogy Papinianus a *Questiones*-t valószínűleg Septimius Severus császár alatt írta (Babusiaux Kr. u. 197/8–211 közé datálja a szöveget),^[37] azaz a szöveg már a kérdéses gyilkosság előtt megszületett. Hasonlóképp túl messzire ment Lübtow akkor, amikor Caracalla büntetést a náci Németország szörnyű rémtetteihez hasonlította.^[38]

Véleményem szerint a „*nos*” szócska nem az elhunyt családfőre, vagy személyesen Papinianusra vonatkozik, hanem általában a döntést hozó jogászokra. Az indokolásban álló többes szám első személyű személyes névmás használata tipikus a *Questiones* jogirodalmi műfajában, és a döntés meghozatalában részt vevő, több tagból álló praetori koncíliumra utal.^[39]

Összefoglalva a szómagyarázatok részeredményeit úgy tűnik, hogy a *nos*-szal jelölt praetor, pontosabban szólva a praetori tanács meg akarta akadályozni a *ius civile* merev értelmezését, és ezáltal azt, hogy az erkölcstelen cselekményt előíró feltételt tartalmazó végrendelet érvényes maradjon. A *boni mores* normarendjét használta fel arra, hogy a jogügyletet érvényteleníthesse, a *nec facta facere* pedig azt jelöli, hogy megtagadta a kérelmező fiúgyermektől a *bonorum possessio*-t.

IV. A TÉNYÁLLÁS REKONSTRUKCIÓJA

A ránk áthagyományozódott szöveg tartalmazza a tényállás releváns részleteit, a döntést és annak indokolását, azonban nem tér ki a tényállás apróbb részleteire, illetve a felmerülő dogmatikai nehézségeket sem tárgyalja.^[40] A fragmentum helyes megértéséhez mindenképp szükséges a tényállás és az indokolás részleteinek teljesebb feltárása.

[36] Lübtow, 1989, 159.

[37] Babusiaux, 2011, 5–7.

[38] Lübtow, 1989, 160sk.

[39] Schulz, 1961, 298. Krüger nem tartja tipikusan *questiones* műfajúnak a művet, ez azonban a konkrét szóhasználatra való megállapításunkat nem befolyásolja. Ld. Krüger, 1888, 198sk.

[40] Schiller, 1978, 354.; P. Krüger, *Geschichte der Quellen und Literatur des römischen Rechts*, in: *Karl Binding, Systematisches Handbuch der deutschen Rechtswissenschaft*, I, 2 kiad. München 1912, 222sk.

Első feltételezésem, amelyre a szöveg csupán közvetve utal, hogy a nevezett *filius* a teljes hagyatékot magának követelte. Az ellenérdekű felek egyéb törvényes örökösök (hiszen a *filius* maga is törvényes örökösnek számított) lehettek,^[41] akik között a végrendelet hiányában vagy érvénytelensége esetén a hagyatékot fel kellett volna osztani.^[42] A fiúgyermek vélhetően egyedüli örökösként volt a végrendeletben megnevezve,^[43] egyébként fellépésének nem lett volna sok értelme, hiszen a törvényes örökrészét a végrendelet semmissége esetén is megkapta volna.^[44] Ebből következtethetünk arra, hogy a számára végrendeletileg hagyott hagyatéki rész nagyobb volt, mint törvényes örökrésze, vagy esetleg a teljes hagyatékra kiterjedt. Természetesen logikailag az is előfordulhatott, hogy a végrendeletben több örökösnevezés is volt, de a *filius* örökösnevezése feltételhez volt kötve. Ennek valószínűsége azonban amiatt csekély, hogy a praetor végül is a teljes végrendeletet érvénytelenítette, amely megoldás feltűnően igazságtalan lett volna a többi végrendeleti örökösre, és a *favor testamenti* elvével is védett végrendeleti akaratra nézve. A fentiek alapján erősen valószínű, hogy a fiúgyermek egyedüli örökösként volt megnevezve a végrendeletben.

Szövegmagyarázatom másik kulcsmomentuma annak feltételezése, hogy a végrendeletben előírt feltétel egy fizikailag lehetséges feltételt takart.^[45] Hogyan is igényelhette volna a *filius* a „*bonorum possessio secundum tabulas*”-t akkor, ha a számára előírt feltételt nem teljesítette? A feltétel teljesítése nélkül nem volt jogalapja a hagyatéki birtokra. Vagy vállalta volna annak kockázatát, hogy az apja által írt feltételt erkölcstelennek bélyegezze a praetor előtt, és így próbáljon a feltétel teljesítésének megkerülésével hozzáférni jussához? Ez utóbbi lehetőség nem teljesen valószínűtlen, hiszen egyes vélemények szerint a szabiniánusok és a későbbi jogtudósok a *favor testamenti* alapján a lehetetlen feltételeket semmissnek, a végrendeleti juttatást feltétel nélkül érvényesnek tekintették.^[46] Ezt a lehetőséget azonban gyengíti az a megoldás, hogy a praetor a teljes végrendelet megsemmisítése mellett döntött. Ha valóban az egyedüli örökösként nevezett *filius*-nak kívánt volna kedvezni, elegendő lett volna a feltétel érvénytelenítése a végrendelet épségben hagyása mellett. Feltehető azonban, hogy a testamentum érvénytelenítésével egy igazságosabb megoldást keresett, azt, hogy az ellenérdekű felek – esetleges egyéb törvényes örökösök – is megkaphassák igazságos

[41] Babusiaux, 2011, 237.

[42] Logikai törés nélkül akár meg is cserélhetjük a perbeli szerepeket.

[43] Stein is indirekt módon arra következtetett, hogy a fiú egyedüli végrendeleti örökös volt, azáltal, hogy az örökösnevezés semmissége által az egész végrendelet semmisségét tételezte. Ld. Stein, 1999, 108. A magyar fordítás egyik lábjegyzetében a fragmentumra vonatkozó további fejtegetések olvashatóak, ld. Stein, 2005, 141.

[44] Ezzel szemben ld. Manthe, 2005, 150.

[45] Ezzel szemben Schulz a döntés okát abban látja, hogy a fiúgyermek a lehetetlen és ezért semmis feltételt nem tudta teljesíteni. Schulz, 1961, 298.

[46] Kaser – Knütel, 2005, 67. Másképp Vogel, 1951, 500–501.

osztályrészüket. Ilyen személyek hiányában ugyanis a végrendelet érvényessége vagy érvénytelensége teljesen irreleváns volt, mindenképp a *filius* örökölt volna.

Kaserszerintafeltételügynevezett*conditiopotestativa*^[47] (*Potestativbedingung*) volt,^[48] azaz olyan feltétel, amelynek teljesítése kizárólag a feltétellel megszólított személy saját döntésétől függ.^[49] E nézetet Mayer-Maly is osztotta,^[50] de Voci – véleményem szerint helytelenül – visszautasította.^[51] Több jel utal arra, hogy a feltétel lehetséges volt, és annak megtétele valójában a *filius potestas*-a alá tartozott. Egyrészt egyértelműen ebbe az irányba mutat az *ac si* („mintha”) kitétel, amelyből a *contrario* alapján következtethetünk arra, hogy a feltétel teljesítése a fiú hatalmában állt. A tényállás leírásában nem találunk utalást a lehetetlenségre, ez az aspektus csupán a döntés indokolásakor jön szóba. Másrészt a *boni mores*-ra azon esetekben hivatkoztak a klasszikus kor jogásza, ha a feltétel az érintett személy döntési vagy akaratszabadságát a szövegben is hivatkozott (*boni*) *mores* által szabályozott ősi családi, erkölcsi renddel összefüggésben korlátozta.^[52] Jó példa erre Celsus egy fragmentuma, amely egy olyan *stipulatio* érvénytelenségét mondja ki, amelyben egy férfi pénzt ígért meg magának azért, hogy a nőt feleségül vegye,^[53] vagy az a Paulus töredék, amely *poena* kikötésével biztosítaná be a házasság megkötését.^[54]

Központi jelentőségűnek tartom azt az eddigi szakirodalomban kevésbé reflektált tény, hogy a rómaiak a *boni mores* klauzula segítségével azon ügyletek érvénytelenítését oldották meg jogtechnikailag, amelyek a pénzügyi és morális alrendszer normái közötti kollíziót okoztak, és amelyek olyan döntési helyzetbe hozták az érintettet, hogy saját anyagi érdekei és erkölcsi megfontolásai között kellett választania. Pontosan ilyen helyzetet tár el élénk Papinianus egy másik fragmentuma:

„*Stipulationis utiliter interponendae gratia mulier ab eo, in cuius matrimonium conveniebat, stipulata fuerat ducenta, si concubinae tempore matrimonii consuetudinem repetisset. nihil causae esse respondi, cur ex stipulatu, quae ex bonis moribus concepta fuerat, mulier impleta condicione pecuniam adsequi non possit.*”^[55]

A tényállás szerint a férj fizetési kötelezettséget vállalt a feleségének arra az esetre, ha a házasság fennállása alatt hűtlen lenne hozzá. Ugyan az ígéretet a jó erkölcsökre tekintettel tette, a pénzt mégsem lehet tőle joghatályosan követelni.

[47] E feltételekről a magyar irodalomból ld. Blutman, elérhető: <http://jesz.ajk.elte.hu/blutman52.pdf>

[48] Kaser, 1977, 107. Ld. még Voci, 1967, 634skk., 636., 803.; Meinhart, 1973, 115sk.; Biondi, 1955, 560. 5. lábjegyzet; Bund, 1970, 368sk.

[49] Gilbert, 2009.; Badouvakis, 1997.

[50] Mayer-Maly, 1986, 161.; ld. még Babusiaux, 2011, 236.

[51] Voci, 1963, 636.

[52] A *familia* belső rendjét szabályozó normák kezdetben a mos, később a regimen morum hatálya alá estek. Ld. Zlinszky, 1997, 116.

[53] Cels. D. 45, 1, 97, 2.

[54] Paul. D. 45, 1, 134pr.

[55] Pap. D. 45, 1, 121, 1.

Az anyagi ösztönzés még akkor sem megengedett, ha a jó cél, a jó erkölcsöknek megfelelő életmód irányába tereli az érintett.^[56]

Miért kívánta a praetor a törvényellenes feltételt lehetetlennek minősíteni? Azért, hogy ezáltal az egész végrendeletet érvénytelennek nyilváníthassa.^[57] Ezt azonban csak úgy tudta elérni, ha az egyébként lehetséges feltételt lehetetlennek tekinti. Ugyan számos szerző úgy véli, hogy az erkölcstelen feltételt csak a posztklasszikus, illetve a jusziniánuszi korban minősítették lehetetlennek, Mayer-Maly mégis valószínűsíti, hogy ezt a jogtechnikai megoldást már a késő-klasszikus korban bevezették, talán éppen e papinianusi döntés alapján.

A lehetetlen feltételek a halál esetére szóló rendelkezéseket teljes egészükben érvénytelenné tették.^[58] Egy *filius*-t nem lehetett érvényesen örökösnek nevezni olyan feltétellel, amely nem állt „*in eius potestate*” (a hatalmában). Ha mégis ilyen feltétel kitűzésére került sor, a családapa *intestatus*-szá vált, mintha nem is végrendelezett volna:

„*Suus quoque heres sub condicione heres potest institui: sed excipiendus est filius, quia non sub omni condicione institui potest. et quidem sub ea condicione, quae est in potestate ipsius, potest [...]*.”^[59]

Vogel is úgy vélte,^[60] hogy a törvényellenes feltétel a *ius civile* szerint nem befolyásolta a végrendelet érvényességét, a praetor mégis megakadályozta az ilyen jogügyletek hatályosulását.^[61] Esetünkben a végrendelet civiljogilag érvényes volt ugyan, a praetor azonban a *ius praetorium* alapján érvényteleníteni kívánta. Ezt a megközelítést Kaser azon felfogása is erősíti, amely szerint a törvényellenes tényállásokat a római jogtudomány a *boni mores* segítségével határolta el. A klauzula különösen hasznos volt azokban az esetekben, amikor egy jogi

[56] E gondolat mindmáig relevatív erejű, annak ellenére, hogy igazságtartalmát a jogalkalmazó ritkán vonja le közvetlenül, inkább egyéb, mesterkélt dogmatikai indokokkal semmisíti meg az olyan jogügyleteket, amelyek ilyen típusú, anyagi-erkölcsi összeférhetlenséget okoznak. Ilyen típusú dilemma állt azon banki gyakorlat mögött is, amelynek értelmében a hitelfelvevő ügyfél családtagjait kezességvállalásra kötelezték. A problémával a Német Szövetségi Alkotmánybíróság is több ízben foglalkozott. Egyik idevágó döntésében érvénytelennek nyilvánította egy gyermek azon kezességvállalását, amelyet apja gazdasági tevékenységének finanszírozása érdekében felvett hitel biztosítékaul vállalt fel. A bíróság indoklásában kifejtette, hogy a megállapodás a felek közti strukturális egyenlőtlenség következtében érvénytelen. Ld. BVerfGE 89, 214. A lényegi momentumra Teubner mutatott rá a döntést értékelő zseniális cikkében. Véleménye szerint a családi kezességvállalások nem körmönfont dogmatikai okokból, hanem azért kérdőjelezhetőek meg, mert jogilag nem megengedhető összeférhetlenségi helyzetet teremtenek az apa személyében. Az apának ugyanis a bank nyomása következtében erkölcs normái (hogy mekkora teherviselésre kérheti a saját lányát) és gazdasági érdekei közötti konfliktusban, a saját ügyében kell a döntőbíró szerepét eljátszania. Ld. Teubner, 2000, 391.

[57] A végrendeletek érvénytelenségéről részletesebben ld. Siklósi, 2007, 341–368.

[58] Vogel, 1951, 500–501.

[59] Ulp. D. 28, 5, 4pr. A házon belüli (szükségszerű) örökös is lehet feltétel tűzésével örökösnek nevezni. Kivételt képez a fiúgyermek, akinek örökössé nevezése nem minden feltételt tül el. Őt csak olyan feltétellel lehet örökösnek nevezni, amelynek megtevétele a hatalmában áll.

[60] Vogel, 1951, 501.

[61] Pomp. D. 28, 7, 7; Paul D. 28, 7, 9; Pap. D. 35, 1, 71, 1.

norma a magatartást tilalmazta, magát a jogügyletet azonban nem érvénytelenítette. A „*nos posse*” fordulat nem az apára, aki a feltételt írta, nem is a fiúra, aki a feltételt teljesítette vagy azt teljesítenie kellett volna, hanem magára a praetorra (a praetori *consilium*ra) vonatkozott. Az apa és a fiú természetesen cselekedhetett erkölcstelenül, ezt a tényállás alapján, amennyire rekonstruálni lehetséges, meg is tették. Az egyetlen szereplő, aki választási helyzetben volt a döntés meghozatalakor, és még mérlegelhette az előtte álló alternatívákat (amire a „*posse*” segédige utal) az ítéletet alkotó praetor volt. A „*nec facere*”, mint fentebb láttuk, a praetori jogsegély megtagadását jelentette, a „*nos*” névmás pedig az ítéletalkotással felruházott praetort jelölte.

Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy a praetor az indokolás során miért volt ilyen moralizáló? Mai szemmel feleslegesnek tűnik jogon kívüli argumentumokat felvonultatni akkor, amikor az értékítélet pusztán jogilag is megokolható. A praetor azonban megfelelő indok nélkül nem ronthatta le egy civiljogi norma érvényesülését. Siber is igen óvatosan nyilatkozott e tekintetben. Véleménye szerint a klasszikus jogban már előfordulhatott az, hogy egy jogügylet (praetori) jogisemmisségét a jó erkölcsökbe való ütközés miatt állapították meg.^[62] A klasszikus jogban a törvényellenes feltételek kezelésére még nem volt kiforrott gyakorlat, „*regime uniforme*”,^[63] hogy Albanese szavaival éljünk. Ebben a helyzetben a praetor okkal érezhette úgy, hogy döntését nyomos indokoknak kell alátámasztania. Hogy ítéletét nagyobb tekintéllyel ruházza fel, a kancellária ünnepélyesen hangzó nyelvi formuláit használta fel az indokolásában. A szövegben világosan elkülöníthető a törvényellenesség, a lehetetlenség és az erkölcstelenség momentuma. A feltétel egy törvényellenes cselekedetre vonatkozott, és abból a célból, hogy a teljes végrendeletet érvényteleníthesse, a praetor a feltételt lehetetlennek tekintette.^[64] Hogy döntését kellő eréllyel megindokolhassa, a kancellária gyakorlatában bevett, erkölcsi motívumokra hivatkozott.

V. A JÓ ERKÖLCSÖK RENDJE

Papinianus az ősök tiszteletét, a becsületet és a szeméremérzetet összefoglaló módon a jó erkölcsök ernyőkategóriája alá vonta. Kérdéses, hogy mindebből következtethetünk arra, hogy a *boni mores* egyfajta jogon kívüli normarendszer volt-e, illetve igenlő válasz esetén meg kell vizsgálnunk, hogy milyen viszonyban állt a jogi normák rendszerével.

[62] Siber, 1930, 105.

[63] Albanese, 1982, 293sk.

[64] Mayer-Maly e fragmentum alapján vélte úgy, hogy az erkölcstelen feltételt már a késő klasszikus korszakban lehetetlennek tekintették. Ld. Mayer-Maly, 1986, 155.

Koschembahr tagadta, hogy a *boni mores* a jog által létrehozott általános elv lenne (*principes généraux d l'ordre établi par le droit*).^[65] Metzger úgy véli, hogy a *contra bonos mores* csak a posztklasszikus korszakban,^[66] a jog moralizálódása idején^[67] vette fel az „erkölcsi törvényekbe ütköző” jelentést. De Ruggiero úgy vélekedett, hogy az állam nem biztosíthat jogi elismerést egy részben vagy teljes egészében erkölcstelen akaratnak.^[68] Kaser szerint a *boni mores* a nép erkölcsi tudatának megtestesülése volt,^[69] ennek megfelelően az *existimatio* szót nem technikus, hanem hétköznapi nyelvi jelentésében értelmezte.^[70] Nem látott továbbá különbséget a *boni mores* klasszikus és posztklasszikus használata között,^[71] és úgy vélte, hogy a kategória a jogforrási katalógusban is helyet kapott. E vonatkozásban Mayer-Maly kritikusabb volt,^[72] véleménye szerint csak a Kr. u. 3. században történt meg a jó erkölcsök jogforrásként történő elismerése,^[73] amely azzal járt, hogy olyan magatartásminták váltak jogilag relevánssá, amelyek nem képezték a hatályos jog részét.^[74] Véleményem szerint a *mores* által szabályozott magatartások átjogiasodása már a preklasszikus korban meginduló, lassú folyamat volt, amely mögött a római társadalomban ezen időszakban végbemenő hatalmi, szervezeti átalakulásokat kell látnunk, a nemzetségi, nagycsaládi szervezet felbomlását és a központi államhatalom kialakulását. Ezen átjogiasodási folyamatnak az első lépcsőjét a Kr. e. 3. század végétől megjelenő praetori *edictumok* (*edictum de convicio, de adtemptata pudicitia, de iniuriis quae servis fiunt*) jelentették, és ezt követően a praetori jogalkalmazás fokozatosan terjesztette ki a *ius* tárgyi hatályát a korábban jogilag nem szabályozott területekre.^[75] Az expanzió részben a *contra bonos mores* klauzula segítségével valósult meg.^[76] Az esetről esetre haladó szerves fejlődés következtében nem meglepő, hogy az erkölcsökre alapozott általános érvényű kijelentéssel maga Papinianus is óvatosan bánt, és a direkt állítás helyett, az „úgy kell vélnünk” (*„credendum est”*) fordulatot használta.

Nörr számára a fragmentum meggyőző példát szolgáltat arra a későklasszikus igényre,^[77] hogy a jogot új anyaggal, egy filozófiailag és vallásilag megal-

[65] I. Koschembahr-Łyskowski, *Conventiones contra bonos mores dans le droit romain*, in: *Mélanges de droit romain dédiés a Georges Cornil*, II, Paris 1926, 31.

[66] Metzger, 1929, 13.

[67] Uo. 25., 57.

[68] De Ruggiero, 1904, 165.

[69] Kaser, 1977, 103.

[70] Kaser, 1956, 231. 58. lábjegyzet.

[71] Kaser, 1940, 145sk.

[72] Mayer-Maly, 1986, 70skk.

[73] Marc. D. 30, 112, 3.

[74] Mayer-Maly, 1986, 157.

[75] Pólay, 1988, 96.

[76] Guarino, 2001, 371. Guarino szerint a *contra bonos mores* klauzula először a *princeps*ek által kiadott jogforrásokban jelent meg, a jogtudósok csak ennek hatására tették tudományos vizsgálat tárgyává. A szerző ezen álláspontja a később ismertetett források fényében pontosításra szorul.

[77] Nörr, 1974, 185sk.

pozott tartalommal töltsék meg.^[78] Hasonlóképpen vélekedett Földi és Hamza, akik a szöveghelyet a jellineki etikai minimummal összefüggésben magyarázták.^[79] Jellinek szerint, ha egy történetileg meghatározott társadalmi állapotban azon normák után kérdezzük, amelyek követése a fennálló társadalmi állapot továbblétezését biztosítják, a társadalom jogát kapjuk válaszként. A jog nem más, mint erkölcsi minimum.^[80]

A fragmentumunk kapcsán megfogalmazott moralizáló kijelentések kissé általánosítóak. Papinianus célja a konkrét esetben nem az volt, hogy erkölcsi törvényeket ültessen át a jogrendbe,^[81] ő csupán a jognak (pontosabban az igazságosságnak) akart érvényt szerezni. A kérdéses jogi problémát nem erkölcsi alapon ítélte meg, az erkölcs csupán a már meghozott jogi döntés indoklását szolgálta. A *boni mores* mércéjéül nem vallási vagy filozófiai tanok szolgáltak, hanem a tárgyi igazságosság.

VI. A NAGY KEVEREDÉS: TILTOTT, LEHETETLEN, ERKÖLCSTELÉN

A fragmentumról szóló irodalomban igen tág teret kaptak a törvénytelenység, lehetetlenség és erkölcstelenség egymáshoz való viszonyaival foglalkozó elméletek. Ezek közül néhány jellegzetes álláspontot mutatok be, azzal a *caveat*-tal, hogy ezen, egyébként gondolatgazdag olvasatok a szöveg kézenfekvő, technikus olvasatát elhomályosíthatják.^[82]

Már Christianus Thomasius ellenezte, hogy az erkölcstelent egyszerűen lehetetlennek minősítsék.^[83] Ezt, a gyakorlatiasan gondolkozó rómaiaktól oly messze eső olvasatot később Wieacker is erőteljesen támadta. Véleménye szerint nem egyszerűen arról van szó, hogy nem gondolhatnánk azt, hogy valaki ne tudna az ősök tisztelete, a becsület- és szeméremérzet ellen tenni.^[84] Leibniz szerint azonban a lehetetlenség és az erkölcstelenség összekapcsolódása a szövegben a római emberképpel magyarázható. Erkölcs alatt a jó ember számára természetesen értett, és idézte Papinianus fragmentumát is:

„*Moralem autem intelligo, quae apud Virum bonum aequipollet naturali: nam ut praeclare Iurisconsultus Romanus ait, quae [...] contra bonos mores sunt, ea nec facere nos posse credendum est.*”^[85]

[78] Behrends, 1980, 459.

[79] Földi – Hamza, 2012, 476.

[80] Jellinek, 1908, 45.

[81] Kaser – Knütel, 2005, 64.

[82] A fragmentum a *ius commune* óta kiindulópontja a feltételek tanáról szóló tudományos diszkurzusnak. Ld. pl. Donellus, 1830, 133.; Voet, 1723, 172. (= n. 16. a D. 2, 14-hez); Schmidt, 1973, 19., 21., 43., 60., 73., 104skk.

[83] Ch. Thomasius, *Institutiones Jurisprudentiae Divinae*, VI § 108.

[84] Wieacker, 1970, 335.

[85] Leibniz, 2004, 60f.

De Ruggiero a „*nec facere nos posse*” (nem tudjuk megtenni) fordulat alatt jogi, és nem objektív, fizikai lehetetlenséget értett.^[86] Ami jogellenes, az egyúttal erkölcstelen, és ezt egy tisztességes embernek lehetetlennek kell tartania. Suman is a jogi lehetetlenség fogalmával operált.^[87] Véleménye szerint a *favor testamenti* elve az erkölcstelen vagy törvényellenes feltételek esetében nem került alkalmazásra, a *remissio*-nak büntető jelleget tulajdonított.^[88] Guarino véleménye, amely szerint a cselekedet önmagában lehetséges, azonban az azzal elérni kívánt cél lehetetlen volt, egyfajta köztes álláspontnak tekinthető.^[89] Schulz azzal a magyarázattal csupaszfította le a fragmentum barokkos és filozofikus karakterét, hogy nem lehetséges az, aminek nem szabad lennie.^[90]

Kaser – Leibniz-hez hasonlóan – a rómaiak magas erkölcsi szintjével magyarázta a fragmentumot.^[91] Egyrészt leszögezte, hogy a törvényi tilalommal szembeesülő feltétel a fizikailag vagy jogilag lehetetlen feltétellel egyenértékű, másrészt a szöveghely arra szolgált bizonyítékként számára, hogy a törvényellenes és az erkölcstelen cselekmények mércéje azonos volt.^[92] Véleménye szerint az erkölcstelen cselekmény ugyan jogilag megengedett lehetett (*licet*), azonban a cselekedet tanúsítása egy *vir bonus* számára elképzelhetetlen volt.^[93] Kaser ezzel mintegy összemosza a három kategóriát. Wessels^[94] és Lee^[95] a tiltott szerződések szintén jogilag lehetetlen szerződéseknek tekintették.

E fenti nézetek komoly adalékkal szolgáltak a feltételek tana kidolgozásához, azonban a konkrét esetben inkább megnehezítik, mint megkönnyítik a szöveg magyarázatát. Olvasatunk szerint egyszerűen arról van szó, hogy az örökhagyó egy tiltott cselekményt tett meg az öröklés feltételül, amelyet a végrendeleti örökös teljesített is, és kérte a praetortól a hagyaték birtokát. A praetor igazságtalannak találta, hogy a jogellenes cselekmény elkövetője vagyoni előnyhöz jusson, és érvényteleníteni akarta a teljes végrendeletet. Ezt úgy tehetette meg, hogy a az előírt feltételt fikcióval lehetetlennek tekintette. E nagymértékű beavatkozáshoz azonban erős igazolási alapra volt szüksége, ezért a kancellárián bevett, morálizáló indokoláshoz folyamodott, és a felmerülő ellenérvekre is tekintettel kijelentette, hogy úgy kell vélnie, nem szerezhethet érvényt egy a *ius civile* szerint ugyan érvényes igénynek, ha az sérti a bevett erkölcsi normákat.

Álláspontom szerint a döntés nem az erkölcstelenség jogi megerősítését jelentette, amint azt Lotmar vélte.^[96] Sokkal inkább az ellenkezőjéről lehetett

[86] Ruggiero, 1904, 168.

[87] Suman, 1916, 114.

[88] Uo. 115.

[89] Guarino, 2001, 384sk.

[90] Schulz, 1961, 298.

[91] Kaser, 1977, 17.

[92] Uo. 107.

[93] Kaser, 1971, 197.

[94] Wessels, 1951, §§ 459skk.

[95] Lee, 1953, 232.

[96] Lotmar, 1896, 11.

szó, a jogilag helyes, igazságos megoldást támasztotta alá Papinianus erkölcsileg. Számos modern szerző, Biondi, Kase, Kunkel és Levy is megerősítette, hogy a rómaiak azon esetekben is hivatkoztak erkölcstelenségre, ahol a jogellenesség már megállapított volt.^[97] Esetünkben az erkölcstelenségre történő hivatkozásnak egyértelmű jogtechnikai indoka volt, a praetor a civiljog szerint érvényes végrendeletet érvényteleníteni kívánta.

Tapasztalhatjuk, hogy a jogászok előszeretettel hivatkoznak erkölcsi normákra,^[98] főképp nehéz jogi esetekben. Endemann szerint^[99] Papinianus ünnepélyes szavaival a jogászai etika határait húzta meg.^[100] A döntés gondolati háttereként szolgáló görög és hellén filozófiát a klasszikus jogászok, így Papinianus maga is jól ismerték.^[101] Konkrét esetünkben, a D. 28, 7, 15-ben a tényleges célkitűzés talán ennél mérsékeltebb volt, a római jogtudósok amúgy sem hajlottak arra, hogy a jog elméleti alapjait részleteiben kidolgozzák.^[102] Ha mindenáron morális üzenetet kívánunk a szövegből dekódolni, azt mondhatjuk, hogy a fragmentum annak ékes példája, hogy a jogászok a maguk jogi-dogmatikai céljaik elérése érdekében technikus jelleggel erkölcsi érveket is figyelembe vettek.

VII. ÖSSZEZÉS

Annak, hogy a szöveget oly sokan félreértették, több oka lehet. Talán a legfontosabb hibaforrás az, hogy a jogi és erkölcsi értékszféra viszonyát anakronisztikus módon a korabeli és nem az ősi viszonyoknak megfelelően fogták fel. Csak az állami struktúrák kifejlődése óta öleli át a jog a lehetséges mezején belül egyaránt a jó és a rossz értékmezőgyék egyes részeit. Így beszélhetünk jó és rossz törvényről, vagy más szavakkal törvényes jogsértésről és törvényfeletti jogról.^[103] Ez azonban nem mindig volt így. E felosztás történeti fejlődés eredménye, amely folyamatban a római jogfejlődés igen komoly szerepet játszott. Az egységes normakomplexumból kiváló *ius* (jog) a jó (erkölcsös) mezőjéből indult el, hogy aztán – már a központosuló hatalom eszközeként – később az erkölcsi értékekkel is konfliktusban állhasson, vagy azok szabályozási területe rovására terjeszkedjék. E jelenségnek számos bizonyítéka van.

[97] Kaser, 1975, 94.; Kunkel, 1925, 339.; Biondi, 1952, 67skk.; Levy, 1956, 25.

[98] Zimmermann, 1979, 121sk.

[99] Endemann, 1919, 6.

[100] Ez az erkölcs azonban nem a keresztényi erkölcs előhangja, amint azt Cuiacius élte: *vox est Christiano digna*. Schulz szerint azért nem, mert a kereszténység az ember rosszra való hajlamából indul ki. Ld. Schulz, 1961, 298. Mint láttuk, ez a magyarázat kevésbé helytálló, hiszen Papinianus is tisztában volt az ember esendőségével.

[101] Kaser, 1977, 70.; Kaser, 1975, 11sk.

[102] Kaser, 1971, 194.

[103] Radbruch, 1946, 107.

Az egyik, hogy az ókori Rómában ún. szégyenkultúra uralkodott,^[104] amely arra utal, hogy az eredeti normativitás nem a hatalom által alkotott jogból, hanem a társadalomból szervesen kikristályosodott erkölcsből származott. Ennek kései reminiszcenciája a Papinianus-fragmentum is, különösen annak a praetori mérlegelésre vonatkozó „*credendum est*” (úgy kell hinnünk) kitétele. A másik gyanújel, hogy a *lex* fejlődésének kezdeti fázisában nem volt feltétlenül perfekt, azaz nem tartalmazott minden esetben szankciót, vagy akár az is elképzelhető volt, hogy a tilalmazott jogügyletet sem nyilvánította érvénytelennek. A jogi rendszer ezen hiányosságait Zimmermann szerint a rómaiak a *boni mores* segítségével töltötték ki.^[105] Azt, hogy esetünkben is valamely „nem tökéletes” jogszabályról lehetett szó, az „*improbant*” kifejezés jelzi, amely elsősorban nem jogi, hanem erkölcsi rosszallást fejezett ki.^[106] Ezen kívül az előzőekben láttuk, hogy az imént tárgyalt társadalmi tényezőknek köszönhetően a korszakban a jogügyleti feltételek dogmatikai rendszere sem volt még megszilárdulva. A konfliktus, amely a központi hatalom joga és a társadalom erkölce között feszült, mind a mai napig fennáll. A tanúság, amelyet a rejtélyes Papinianus szöveg a ma jogászának is kínál, hogy elővigyázatosan kell eljárunk az összeférhetetlenség azon, sokszor rejtve maradó eseteiben, amikor egy személy érintettségét anyagi érdekeinek és erkölcsi értékítéletének kollíziója okozza.

IRODALOM

- Albanese, Bernardo (1982): *Gli atti negoziali nel diritto privato romano*. Palermo, Università.
- Albertario, Emilio (1937): *Studi di diritto romano*. V. Milano, Giuffrè.
- Babusiaux, Ulrike (2011): *Papinians Quaestiones zur rethorischen Methode eines spätklassischen Juristen*. München, Beck.
- Badouvakis, Monika (1997): *Fremdbestimmung oder Entscheidungsfreiheit des Erben: die Beurteilung letztwilliger Potestativbedingungen im römischen und heutigen Recht*. Köln, univ. diss.
- Beseler, Gerhard von (1948): Kapitel der antiken Rechtsgeschichte. Zweite Reihe. In: *BIDR*. 53/54. 95–191.
- Biondi, Biondo (1955): *Successio testamentaria e donazioni*. 2. kiad. Milano, Giuffrè.
- Biondi, Biondo (1952): *Il diritto romano cristiano*. II. Milano, Giuffrè.
- Blutman László: *Az analitikus jogdogmatika keservei: jogosultság, szabadosság, hatalmasság*, 38. Elérhető: <http://jesz.ajk.elte.hu/blutman52.pdf>

[104] A fogalom az amerikai kultúrantropológiából (*shame-culture*) származik, ahol ellentéte a *guilt-culture*. A megkülönböztetést Dodds vezette be a görög népek karakterizálására. Ld. Dodds, 1970, 17–37. A fogalmat meggyőző módon alkalmazta az archaikus római társadalomra Wlosok, 1990, 87.

[105] Zimmermann, 1996, 707.

[106] Heumann – Seckel, 1958, 240.

- Bund, Elmar (1970): Die Fiktion pro non scripto habetur als Beispiel fiktionsbewirkter interpretatio. In: *Sein und Werden im Recht. Festgabe für Ulrich von Lübtow zum 70. Geburtstag*. Berlin, Duncker & Humblot.
- De Ruggiero, Roberto (1904): Sul trattamento delle condizioni immorali e 'contra leges' nel diritto romano. In: *BIDR.* 16. 162-192.
- Dodds, Erec Robertson (1970): *Die Griechen und das Irrationale*. Darmstadt, WBG.
- Donellus, Hugo (1830): *Opera omnia*. VII. Roma, Macerata.
- Endemann, Friedrich (1919): *Lehrbuch des bürgerlichen Rechts*. III, Berlin, Carl Heymann.
- Ferrini, Contardo (1889): *Teoria generale dei legati e dei fedecommissi secondo il diritto romano con riguardo all'attuale giurisprudenza*. Milano, Hoepli.
- Földi András – Hamza Gábor (2012): *A római jog története és institúciói*. 17. kiad. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Gilbert, Martin (2009): *Unmoralische Angebote, Grundrechtskitsch und die kalte Hand des Erblassers: sittenwidrige Potestativbedingungen in letztwilligen Verfügungen*. Wien, Peter Lang.
- Giuffrè, Vincenzo (1976): Papiniano: Fra tradizione ed innovazione. In: *ANRW*. II. 15. Berlin, De Gruyter. 632-666.
- Guarino, Antonio (2001): *Diritto privato romano*. 12. kiad. Napoli, Jovene.
- Heumann, Hermann Gottlieb – Seckel, Emil (1958): *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*. 10. kiad. Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt.
- Jakobs, Horst Heinrich – Knobbe-Keuk, Brigitte – Picker, Eduard – Wilhelm, Jan – Ballerstedt, Kurt – Mann, Frederick Aleksander (szerk.) (1978): *Festschrift für Werner Flume zum 70. Geburtstag*. I. Köln, Otto Schmidt.
- Jellinek, Georg (1908): *Die soziaethische Bedeutung von Recht, Unrecht und Strafe*. 2. kiad. Berlin, Häring.
- Kaser, Max (1977): *Über Verbotsgesetze und verbotswidrige Geschäfte im römischen Recht*. Wien, Verl. d. Österr. Akad. d. Wiss.
- Kaser, Max (1975): *Das römische Privatrecht. Die nachklassischen Entwicklungen*. II. 2. kiad. München, Beck.
- Kaser, Max (1971): *Das römische Privatrecht. Das altrömische, das vorklassische und das klassische Recht*. I. 2. kiad. München, Beck.
- Kaser, Max (1956): Infamia und ignominia in den römischen Rechtsquellen. In: *SZ*. 73. 220-278. pp.
- Kaser, Max (1940): Rechtswidrigkeit und Sittenwidrigkeit im klassischen römischen Recht. In: *SZ*. 60. 95-150.
- Kaser, Max - Knütel, Rolf (2005): *Römisches Privatrecht*. 18. kiad. München, Beck.
- Koschimbahr-Lyskowski, Ignacy (1926): Conventiones contra bonos mores dans le droit romain. In: *Mélanges de droit romain dédiés a Georges Cornil*. II. Paris, Vanderpoorten & Company. 13-37.
- Krüger, Paul (1888): *Geschichte der Quellen und Literatur des römischen Rechts*. Leipzig, Duncker & Humblot.
- Kunkel, Wolfgang (1925): Diligentia. In: *SZ*. 45. 266-351.
- Lee, Robert Warden (1953): *Introduction to Roman-Dutch Law*. 5. kiad. Oxford, Clarendon.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm (2004): Praefatio Codicis juris gentium diplomatici. In: *Sämtliche Schriften und Briefe, Vierte Reihe: Politische Schriften*. V., 1692-1694. Berlin, Akademie Verlag.

- Levy, Ernst (1956): *Weströmisches Vulgarrecht. Das Obligationenrecht*. Weimar, Böhlau.
- Liebs, Detlef (1984): Die eigentliche Bedeutung von *actum agere* und *actum est*. In: Heinz Hübner – Gottfried Baumgärtel (Hrsg.): *Festschrift für Heinz Hübner zum 70. Geburtstag*. Berlin, De Gruyter. 101-120.
- Lotmar, Philipp (1896): *Der unmoralische Vertrag, insbesondere nach gemeinem Recht*. Leipzig, Mohr.
- Lübtow, Ulrich von (1989): *De iustitia et iure*. In: *Gesammelte Schriften*. I. Rheinfelden, Schäuble.
- Lübtow, Ulrich von (1955): *Das römische Volk. Sein Staat und sein Recht*. Frankfurt, Klostermann.
- Manthe, Ulrich (2005): Ethische Argumente im Werke Papinians. In: *Orbis Iuris Romani*. 10. 143-166.
- Mayer-Maly, Theo (1999): *Römisches Recht*. 2. kiad. Wien, Springer.
- Mayer-Maly, Theo (1987): The *boni mores* in historical perspective. In: *THRHR*. 50. 60-77.
- Mayer-Maly, Theo (1986): *Contra bonos mores*., In: *Juris professio. Festgabe für Max Kaser zum 80. Geburtstag*. Wien, Böhlau. 151-167.
- Meinhart, Marianne (1973): Die bedingte Erbeinsetzung des Haussohnes. In: *Studien im römischen Recht: Max Kaser zum 65. Geburtstag, gewidmet von seinen Schülern*. Berlin, Duncker & Humblot. 111-136.
- Metzger, Hans-Robert (1929): *Stipulationen und letztwillige Verfügungen „contra bonos mores“ im klassisch-römischen und nachklassischen Recht*. Göttingen, univ. diss.
- Neumann, Ernst (1925): *Die cottidiani sermonis apud Propertium proprietatibus*. Köln. diss.
- Nörr, Dieter (1974): *Rechtskritik in der römischen Antike*. München, Beck.
- Pólay Elemér (1988): *A római jogászok gondolkodásmódja. Kazuisztika és absztrakció*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Radbruch, Gustav (1946): Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. *Süddeutsche Juristenzeitung*. 105-108.
- Schiller, Arthur (1978): *Roman Law: Mechanisms of Development*. Malta, Mouton.
- Schmidt, Helmut (1973): *Die Lehre von der Sittenwidrigkeit der Rechtsgeschäfte in historischer Sicht*. Berlin, Schweitzer.
- Schopenhauer, Arthur (1830): *Eristische Dialektik oder die Kunst Recht zu behalten*. Hamburg, Tredition.
- Schulz, Fritz (1961): *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*. Weimar, Böhlau.
- Schulz, Fritz (1946): *History of Roman Legal Science*. Oxford, Clarendon.
- Siber, Heinrich (1930): Schuldverträge über sittenwidrige Leistungen. In: *Studi in onore di Pietro Bonfante nel XL anno d'insegnamento*. IV. Milano, Fratelli Treves. 105-128.
- Siklósi Iván (2007): Der Widerruf des Testaments aus der Sicht der Rechtsdogmatik und die Probleme der nachträglichen Ungültigkeit der Rechtsgeschäfte. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Iuridica*. 48. 341-368.
- Stein, Peter (2005): *A római jog Európa történetében* (ford. Földi Éva). Budapest, Osiris.
- Stein, Peter (1999): *Roman Law in European History*. Cambridge, University Press.
- Suman, Antonio (1916): *Favor testamenti' e voluntas testantium*. Roma, Athenaeum.
- Teubner, Gunther (2000): Ein Fall struktureller Korruption? Die Familienbürgerschaft in der Kollision unverträglicher Handlungslogiken. In: *Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. 83. 388-404.

- Thomasius, Christianus (1730): *Institutiones Jurisprudentiae Divinae*. Magdeburg, Salfeldius.
- Tuori, Kaius (2004): *The ius respondendi and the Freedom of Roman Jurisprudence*. Elérhető: <http://www2.ulg.ac.be/vinator/rida/2004/Tuori2.pdf>.
- Voci, Pasquale (1967): *Diritto ereditario romano*. I. 2. kiad. Milano, Giuffrè.
- Voci, Pasquale (1963): *Diritto ereditario Romano*. II. Milano, Giuffrè.
- Voet, Johannes (1723): *Commentarius ad Pandectas*. Haag, Hondt.
- Vogel, Karl-Heinz (1951): Über die bedingte Erbeinsetzung von sui heredes nach ius civile. In: SZ. 68. 490–501.
- Wessels, J. W. (1951): *The Law of Contract in South Africa*. 2. kiad. Johannesburg.
- Wieacker, Franz (1977): Offene Wertungen bei den römischen Juristen. In: SZ. 94. 1–42.
- Wieacker, Franz (1960): *Textstufen klassischer Juristen*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Wlosok, Antonie (1990): Nihil nisi ruborem. Über die Rolle der Scham in der römischen Rechtskultur. In: Wlosok, Antonie: *Res humanae - res divinae. Kleine Schriften*. Heidelberg, Winter.
- Zimmermann, Reinhard (1979): *Richterliches Moderationsrecht oder Totalnichtigkeit? Die rechtliche Behandlung anstößig-übermäßiger Verträge*. Berlin, Duncker & Humblot.
- Zimmermann, Reinhard (1996): *The Law of Obligations, Roman Foundations of the Civilian Tradition*. Oxford, Clarendon.
- Zlinszky János (1997): *Állam és jog az ősi Rómában*. Budapest, Akadémiai.

Az Europol adatkezelői tevékenysége feletti kontroll^[1]

I. BEVEZETÉS

A rendőri együttműködés területén az elmúlt időszakban jelentős előrelépések történtek a bűnüldözés és bűnmegelőzés hatékonysága érdekében, de ezzel együtt az igazságügyi együttműködés nem fejlődött olyan dinamikusán, ami együtt jár azzal, hogy a meglévő struktúra kontrollmechanizmusa hiányosságokat mutat, hiszen az Europol-határozat nem tartalmaz hatékony, független és hézagmentes jogorvoslati lehetőséget, így annak szabályozása a tagállamokra tartozik.^[2]

Lisken és Mokros egy tanulmányában az Europol-t egyenesen „elszabadult” rendőrhatalomként aposztrofálta,^[3] mely állítás valóságtartalmának vizsgálata történik meg ebben a tanulmányban. Az „elszabadult” kifejezés szükségképpen maga után vonja, hogy az Európai Rendőrségi Hivatal és a tagállami rendőrségek, valamint az azok feletti kontroll között párhuzamot vonjunk. A nemzeti rendőrségek esetében megállapíthatjuk, hogy azok hierarchikusan felépítettek, és a hierarchia élén a miniszter áll. A miniszter pedig politikai és jogi felelősséggel is bír. Jellemző továbbá a tagállami rendőrségekre, hogy ügyészi szervezet törvényességi kontrollja alatt működnek, amely azonban európai szinten nem létezik. De meg kell jegyezni, hogy a két szervezet feladataik tekintetében lényegesen el is térnek egymástól.^[4] Az Europol főként adatokat gyűjt, de bizonyos körben már operatív, nyomozati jogkörrel is rendelkezik: ez jelenti információk összegyűjtését, tárolását, feldolgozását, elemzését és cseréjét, valamint az Europol feladata „a tagállamok hatáskörrel rendelkező hatóságaival közösen vagy közös nyomozócsoportok keretében végzett nyomozati és operatív tevékenységek összehangolása, megszervezése és végrehajtása, adott esetben az Eurojusttal kapcsolatot tartva”.^[5]

[1] A tanulmány a *Jog - Állam - Politika* IV. évfolyamának 4. számában megjelent *Az Europol bűnügyi adatkezelése* című tanulmány második része. Nagy, 2012, 23-54.

[2] Ábrahám, 2001, 121-122.

[3] Lisken - Mokros, 1998, 200-205. vö. Holé, 2007, 66. vö. Douglas-Scott, 2004, 235.

[4] Beaucamp, 2007, 802.

[5] Az Európai Unió működéséről szóló szerződés 88. cikk (2) bek.

II. A JOGORVOSLATRÓL ÁLTALÁBAN

Az Europol diszkrecionális működésének egyik kiindulópontja a demokratikus legitimitáció igazolatlansága. A német alkotmánybíróság az 1993. évi Maastricht-ítéletben tett kísérletet arra, hogy az Európai Rendőrségi Hivatal „demokrácia-deficit” problémáját megoldja. Ez azonban „visszajára sült el.” Az ítéletben az alkotmánybíróság kimondta, hogy a Bizottság függetlenségére vezethető vissza az Europol legitimitációjának kérdése. A Bizottság azon túl, hogy végrehajtói feladatokat lát el (különösen a versenyjog területén gyakorolt hatósági jogosítványainak gyakorlása esetén), a jogalkotás területén is fontos szerepet tölt be. Ebből kifolyólag tevékenysége felett kétfajta ellenőrzésnek kell megvalósulnia: egyrészt hatósági ellenőrzésnek a Tanács érvénytelenítési és utasítási hatáskörének gyakorlása felett, másrészt kormányzati ellenőrzésnek, például az Európai Parlament közreműködésének a Bizottság tagjainak kinevezésénél.^[6]

A megfelelő ellenőrzési rendszer mikéntjére azonban nincsen jól bevált „recept.” Véleményem szerint a megfelelő jogorvoslati fórumot nemcsak közösségi szinten, hanem nemzeti szinten is meg kell teremteni. Az Europol tevékenysége felett számos kontroll biztosított, így példának kedvéért általános kontroll a Tanács és az igazgatótanács által, pénzügyi kontroll, politikai kontroll, adatvédelmi kontroll és bírói kontroll. Témánk szempontjából ez utóbbi kettő bír különös jelentőséggel, így ezek vizsgálata történik meg a tanulmány keretében.^[7]

Mielőtt azonban rátérnék az egyes kontrolleljárások tárgyalására, kitérnék arra, mit is jelent a jogorvoslati jog. Az Emberi Jogok Európai Bírósága az Emberi Jogok Európai Egyezménye (a továbbiakban: EJE) 13. cikkében foglalt hatékony jogorvoslati joggal összefüggésben kifejtette, hogy ez az alapjog nem minden esetben követeli meg a bírósági eljárást, csak hatékony jogorvoslati garanciát ír elő,^[8] amely akkor teljesül, ha a jogorvoslatot elbíráló szerv vagy személy független.^[9] Ez azt jelenti, hogy az ügyben eljáró személy külső tényezők által nem befolyásolható, csak a törvénynek és a jognak lehet alárendelve.^[10] További követelmény, hogy az eljáró személy pártatlan legyen, amely a szubjektív beállítódását jelenti az ügyben résztvevők tekintetében.

A jogorvoslati jog akkor tud érvényesülni, ha elbírálása esetén a hatóság jogilag kötelező döntést hoz. A bírósághoz fordulás jogát tartalmilag kell tehát értelmezni. Ebből következik, hogy a formálisan biztosított bírói út nem elegendő az alapjog érvényesüléséhez.^[11] A magyar Alkotmánybíróság is hasonlóan foglalt

[6] Holé, 2008, 115–117.

[7] Kretschmer, 2007, 172.

[8] Case of Klass and others v. Federal Republic of Germany

[9] Case of Silver and others v. the United Kingdom

[10] Case of Campell and Fell v. the United Kingdom (Application No. 7819/77)

[11] Case of Campell and Fell v. the United Kingdom (Application No. 7819/77), Case of Sramek v. Austria (Application No. 8790/79), Case of Benthem v. the Netherlands (Application No. 8848/80)

állást, mikor kimondta, hogy a bírói út biztosítása önmagában nem elegendő a megfelelő jogorvoslat biztosításához. „A jogviszonyokat véglegesen lezáró bírói eljárás nem szólhat más szervek döntéseinek vagy elhatározásának formális felülvizsgálatáról”, hiszen ebben az esetben a jogorvoslatihoz való jog kiüresedne. „A jogorvoslat fogalmilag és szubsztanciálisan tartalmazza a jogsérelem orvosolhatóságát. Az eljárási szabályoknak kell azonban azt biztosítaniuk, hogy az egyes jogintézmények kapcsán a jogorvoslat úján a bármilyen irányból bekövetkező jogsérelem valóban és érdemben orvosolható legyen.”^[12]

Ez ismételtelen megerősíti azt az állítást – miszerint nem kell feltétlenül az sem, hogy bíróság legyen a kontrollszer – csak az a követelmény, hogy független legyen.^[13]

III. ADATVÉDELMI KONTROLL

Az Europol-határozat megteremti az adatvédelmi tisztviselő működésének jogi alapjait, aki az Europol-személyzet független tagja. Autonómiája garanciáinak meghatározására az igazgatótanács van kijelölve. Azonban fontos lenne, hogy az adatvédelmi tisztviselő függetlenségének meglegyenek a megfelelő jogi keretei, hiszen az adatvédelmi garancia csak így érvényesülhet. Eszerint rögzíteni kellene a kinevezés és az elbocsátás szabályait.

Az adatvédelmi tisztviselőre vonatkozó szabályok túl általánosak, és feladatainak meghatározása sem egyértelmű: nem taxatív és nem elég konkrét ahhoz, hogy kötelességei megfelelő módon körvonalazódjanak.

Az adatvédelmi tisztviselő, aki együttműködik további Europol szervekkel – így a közös ellenőrző szervvel, az adatfeldolgozási eljárásokért, képzésért és tanácsadásért felelős személyzettel – biztosítja a személyes adatok vonatkozásában az adatvédelmi előírások betartását, ügyel arra, hogy a személyes adatok továbbításáról és beérkezéséről nyilvántartást vezessenek, továbbá biztosítja, hogy az adatalanyok kérelme esetén tájékoztassák őket jogaikról. Az Europol-határozatnak azonban az már nem képezi tárgyát, hogy ezen feladatainak milyen módon tesz eleget.

Ha az adatvédelmi tisztviselő a személyes adatok jogszerűtlen kezelését észleli, akkor erről értesíti az igazgatót, és kötelezi arra, hogy meghatározott határidőn belül szüntesse meg a szabálytalanságot. Ha ennek az igazgató nem tesz eleget, a tisztviselő az igazgatótanácsot értesíti, amely a közösen „kialakított” határidőn belül válaszadásra köteles. Ha az igazgatótanács sem szünteti meg a szabálytalanságot, a tisztviselő a közös ellenőrző szervhez fordulhat.

[12] 47/2003. (X. 27.) AB határozat

[13] Milke, 2003, 212., 232., 234.

A tisztviselő feladatai közé tartozik az is, hogy évente jelentést készít, amelyet az igazgatótanács és a közös ellenőrző szerv elé terjeszt. Feladatai és jogosítványai alapján megállapíthatjuk, hogy az adatvédelmi tisztviselő egy véleményező, javaslattevő és nem döntést hozó szerv.^[14] Bármely Europol-helyiségbe beléphet, és mivel eljárása során minden adathoz hozzáférhet, így birtokába kerülhetnek Europol kezelésében levő információk.^[15] Ez azt jelenti, hogy láthat szigorúan titkos minőségű adatokat is, mely minősített információk tekintetében az EU egésze irányadó szabályokat alkalmaz.^[16]

Tagállami szinten az Europol határozat alapján nemzeti ellenőrző szervet kell kijelölni, amely ellenőrzi és biztosítja, hogy az adatoknak az Europol adatbázisába történő rögzítése, az abból való lekérdezése, illetve az adatok továbbítása jogszerű legyen, ne sértse a személyes adatokhoz való jogot. A nemzeti ellenőrző szerv adatvédelmi szempontból kontrollálja a nemzeti egység és az összekötő tisztviselő munkáját is, melynek teljesítéséhez az Europol a következő eszközöket adja: saját összekötő tisztviselők hivatali helyiségeibe való belépés joga; irataikhoz való hozzáférés joga és a belső jog alapján vagy a nemzeti egységen keresztül vagy a saját összekötő tisztviselőn keresztül hozzáférés joga a tagállam által az Europol Információs Rendszerben rögzített adataihoz, illetve az Europol által rögzített azon adatokhoz, amelyet egyéb rendszerben rögzítettek.

A nemzeti ellenőrző szerv az Europolnál folytatott ellenőrzésről és az általa megtett lépésről a közös ellenőrző szervet értesíti.^[17] A nemzeti ellenőrző szervek uniós szabály alapján jogosultak eljárni.^[18]

A közös ellenőrző szerv a kontrollmechanizmusok kiemelt szereplője, amelynek szabályai tekintetében az Europol-egyezményhez képest lényeges változás nem történt.^[19] A közös ellenőrző szerv egy független szerv: ellenőrzi, hogy az Europolnál lévő adatok tárolása, feldolgozása, felhasználása, továbbítása jogszerűen történik-e. Az ellenőrző szerv a nemzeti ellenőrző szerv 5 évre kinevezett legfeljebb két tagjából áll, akik tagállamonként együttesen egy szavazati joggal rendelkeznek.^[20] A tagok esetében rögzítik ugyan a függetlenség elvét, valamint azt, hogy a tagok kizárólag jogszabályoknak vannak alárendelve, és nem utasíthatók, de ennek intézményi garanciáit is meg kellene teremteni.

A közös ellenőrző szerv eljárási szabályzata tartalmaz összeférhetetlenségre vonatkozó irányelveket: eszerint az összeférhetetlenséget az érintett tagnak kell bejelentenie. Ha nem jelenti be, akkor nem kerülhet sor a kizárására, ha viszont bejelenti „érdekeltségét”, akkor tartózkodnia kell a határozathozatalban való részvételtől. Nem értelmetlű a szabályzat megfogalmazása, miszerint „szük-

[14] O’Neil, 2010, 221.

[15] Europol-határozat 28. cikk

[16] Europol-határozat 46. cikk

[17] Europol-határozat 33. cikk

[18] Gleiß, 1998, 757.

[19] De Moor, 2010, 1116.

[20] Europol-határozat 34. cikk (1) bek.

ség esetén” a szavazatok többségével kizárhatják az ülésen résztvevők^[21] „ezt a személyt”. Hiszen ebből az következik, hogy nem minden esetben szavaznak a tagok a kizárásról, de hogy mely esetekben szükséges a szavazás, az nem derül ki. Úgyszintén nem világos, hogy a jogalkotónak az lehetett-e a szándéka, hogy az „ezt a személyt” – mármint aki bejelenti érintettségét – kifejezés használatával a kizárásról való döntés csak az érdekeltségét bejelentő személyre vonatkozhat-e. Azaz hivatalból nem dönthet az ülés olyan személy kizárásáról, akiről olyan tudomásuk van, hogy érintett lehet az ügyben? A kizárt vagy visszalépett tag helyébe a póttag lép. Azonban arra vonatkozóan már nincs rendelkezése, hogy mi történik akkor, ha a póttag is összeférhetetlen.

A közös ellenőrző szerv a fellebbezés elbírálására fellebbviteli bizottságot hoz létre, mely a közös ellenőrző szerv küldöttségének egy-egy tagjából áll, és minden tag mellé helyettes tagot kell kijelölni.^[22] A közös ellenőrző szerv végleges és kötelező döntést hozhat. Fontos lenne, hogy a „senki nem lehet saját ügyének bírója” elv maradéktalanul teljesüljön a kontroll eljárások során.^[23]

A fellebbviteli bizottságban való részvételre és az összeférhetlenségre speciális szabályok vonatkoznak. A tag nem vehet részt a döntéshozatalban, ha tudatja összeférhetetlenségét vagy kizárják. Köteles jelezni, ha „súlyos kétely merül fel a pártatlanságával kapcsolatban, vagy olyan egyéb körülmények merülnek fel, amelyek károsan befolyásolhatják egy fellebbezés megfelelő elbírálását.” További jóváhagyás nem kell ahhoz, hogy a döntéshozatalban ne vegyen részt. A bizottság akkor dönthet a kizárásról, ha a fellebbezéssel érintett valamely fél az imént meghatározott indokkal vagy a függetlenség hiányára hivatkozással kifogásolja a tagot vagy póttagot.^[24]

Az Europol köteles minden segítséget megadni a közös ellenőrző szerv munkájának ellátásához, így felvilágosítást adni, iratokba, fájlokba való betekintést biztosítani, valamint minden hivatali helyiségbe belépést engedélyezni. Újdonság annak előírása, hogy a közös ellenőrző szerv együttműködik más ellenőrző hatóságokkal, és – mint ahogy fentebb már említettem – kooperál az adatvédelmi tisztviselővel is.

Ha a közös ellenőrző szerv jogsértést észlel, akkor észrevételeivel az igazgatóhoz fordul, aki erre vonatkozóan megküldi a válaszát. Ha a választ a közös ellenőrző szerv nem találja megfelelőnek, akkor az igazgatótanács elé kerül az ügy.

A közös ellenőrző szerv nemcsak hivatalból indít eljárást, hanem kérelemre is. A szervhez fordulhat a kérelmező, ha a hozzáférésre, ellenőriztetésre, helyesbítésre vagy törlésre irányuló kérelmére adott válasszal nem ért egyet. A felleb-

[21] Az ülés akkor határozatképes, ha a küldöttség legalább kétharmada részt vesz rajta. [Eljárási szabályzat 6. cikk (3) bek.]

[22] Az Europol közös ellenőrző hatóságának 29/2009 sz. jogi aktusa eljárási szabályzatának megállapításáról (a továbbiakban: eljárási szabályzat) 13. cikk (1) bek.

[23] Milke, 2003, 221.

[24] Eljárási szabályzat 4. cikk (2) bek., 14. cikk (1)–(3) bek.

bezésnek az sem akadálya, ha az eljárni jogosult és egyben kötelezett szerv határidőn belül nem hoz döntést. Erről az Europol a válaszában tájékoztatja is a kérelmezőt.^[25] A közös ellenőrző szerv eljárási szabályzata szerint a fellebbezést a válasz kézhez vételétől számított három hónapon belül írásban, panasz formájában nyújthatja be az érintett személy a közös ellenőrző szervnél. Amennyiben nem kézbesítik a határozatot, akkor a kézbesítésre előírt határidő leteltétől kell a három hónapos határidőt számítani.^[26] Ebben az esetben az érintett személy anélkül élhet fellebbezési jogával, hogy tudna arról, hogy mi történt a kérelmével. A fellebbezést a közös ellenőrző szerv fellebbviteli bizottsága bírálja el, akiket – a felek kérelmére – az eljárás során meg lehet hallgatni. Az eljárás jogerős érdemi határozattal zárul, szemben az adatvédelmi tisztviselő eljárásával, amely érdemi kötelező döntést nem hoz. A közös ellenőrző szerv határozatának végrehajtásáról az Europol gondoskodik.

A közös ellenőrző szerv határozatának meghozatala előtt egyeztet azzal a nemzeti ellenőrző szervvel vagy azzal a hatáskörrel rendelkező igazságügyi szervvel, ahonnan az információ származik vagy azzal, amelyik közvetlenül érintett. A közös ellenőrző szerv a döntésében mindenfajta információközlést elutasíthat.

A közös ellenőrző szerv csak kétharmados többséggel hozhatja meg határozatát az Europol kifogásával ellentétesen, ha a fellebbezés az Europol által az Európai Információs Rendszerbe bevitt adatokkal függ össze vagy elemzési munkafájlokban vagy egyéb Europol-adatrendszerben rögzített adatokhoz való hozzáféréshez kapcsolódik, feltéve, hogy az Europol kifogását továbbra is fenntartja. A kétharmados szavazati többséget igénylő határozat meghozatala előtt az érintett tagállammal konzultál. Ha a kétharmados többség hiányzik a határozat elfogadásához, akkor értesíti a kérelmezőt a fellebbezése elutasításáról, anélkül, hogy a kérelmező adatára vonatkozó bármilyen információt, beleértve annak kezelésének tényét kiadná. A kétharmados többség nem kell ahhoz, ha a kérelem ugyanezen adatok ellenőrzésére irányul. Ebben az esetben a közös ellenőrző szerv gondoskodik arról, hogy az Europol elvégezze a szükséges ellenőrzést. Ennek megtörténtéről a kérelmezőt a közös ellenőrző szerv értesíti, de arra vonatkozó információt, hogy az adatait a szerv ténylegesen kezeli-e, nem adhat ki.

A közös ellenőrző szerv akkor gondoskodik a szükséges ellenőrzések elvégzéséről, ha a kérelmező hozzáférési jogosultságát kívánja gyakorolni, de az előbbi szabályoktól eltérően ez a fajta ellenőrzés nem az Europol által, hanem valamely tagállam által, az Europol Információs Rendszerben rögzített, illetve elemzési munkafájlokban vagy egyéb Europol-adatrendszerben rögzített adatokra terjed ki. Az ellenőrzéshez kapcsolódó tájékoztatásra vonatkozó szabályok viszont az előbbiekkal megegyeznek.

[25] Europol-határozat 32. cikk (1)–(2) bek., 34. cikk (2) bek. a)-b) pont, (4)–(5) bek.

[26] Eljárási szabályzat 18. cikk (1) bek.

A közös ellenőrző szervnek javaslattevő szerepe is van, azaz valamely adatvédelmi probléma felmerülése esetén javaslatot dolgoz ki az Europol számára.

Tevékenységről évente jelentésben számol be az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak, de a jelentés nyilvánosságáról és a nyilvánosságra hozatal módjáról maga a közös ellenőrző szerv dönt.^[27]

1. Parlamenti kontroll

A parlamenti kontroll tekintetében lényeges változás következett be: az Europol-határozat hatályba lépésével az Europol kormányközi szervből ügynökséggé lépett elő, amely együtt járt azzal is, hogy 2010. január 1-jétől nem a tagállamok hozzájárulásából gazdálkodik, hanem az EU költségvetési juttatásából. Ez azt is jelenti, hogy költségvetési szempontból az Europol feletti kontroll lényegesen megváltozott.

A Parlament általános ellenőrzési jogköre azonban számottevően nem változott.^[28] Az Europol-határozat csak annyit ír elő, hogy a Tanács elnöksége, az igazgatótanács elnöke, valamint az igazgató az Európai Parlament kérelmére köteles megjelenni az EP előtt kérdések megválaszolása végett. A válaszadás során azonban figyelemmel kell lenniük a diszkréciós és titoktartási kötelezettségükre.^[29] A parlamenti kontroll biztosítása azért játszik kiemelt szerepet, mert az a demokratikus részvétel és ellenőrzés kulcsszereplője. Annál is inkább, hogy európai szinten nincsen olyan szerv (pl. európai ügyészség), amely a törvényességi ellenőrzés tekintetében eljárhatna.^[30]

Mindemellett utalnom kell a Lisszaboni Szerződés által előidézett lényeges változásra is, mely szerint az Európai Parlament jogalkotóvá lépett elő. A Lisszaboni Szerződés az EP-re és a Tanácsra nézve jogalkotói kötelezettséget irányoz elő: a 88. cikk (2) bekezdése kimondja, hogy „az Europol felépítését, működését, tevékenységi területét és feladatait rendes jogalkotási eljárás keretében elfogadott rendeletekben az Európai Parlament és a Tanács határozza meg.” Kérdés, hogy ez a rendelkezés jogalkotási kötelezettséget ró-e az uniós szervekre, hiszen ezen jogalkotási eljárási előírásoknak a jelenleg hatályosuló Europol-határozat nem felel meg.

A tagállami parlamentek viszont még a csekély szerepüket is elveszítették a határozat hatálybalépésével, mert hogy az Egyezményel szemben [34. cikk (3) bek.] még csak utalást sem tartalmaz a határozat a tagállami parlamenti

[27] Europol-határozat 32. cikk (3)-(6) bek., 34. cikk (2) bek. c) pont, (3), (6) és (8) bek.

A 2010. évben végrehajtott ellenőrzésének eredményeképpen a közös ellenőrző hatóság megállapította, hogy az Europolnál és a magyar nemzeti egységénél is az Europol-határozatnak és a magyar jogszabályoknak megfelelően zajlott az adatkezelés [Beszámoló az adatvédelmi biztos 2010. évi tevékenységéről, Adatvédelmi Biztos Irodája, Budapest, 2011, 251.].

[28] De Moor - Vermuelen, 2010, 1116-1117. vö. Douglas-Scott, 2004, 235-236.

[29] Europol-határozat 48. cikk

[30] Beaucamp, 2007, 805.

jogokra vonatkozóan. Ennek magyarázata az lehet, hogy az eredeti elképzelés szerint a Lisszaboni Szerződés korábban lépett volna hatályba, mint az Europol-határozat, amelynek tekintetében a tagállami parlamentekkel az EP együtt dolgozott volna.^[31]

A tagállami parlamentek azon szerepe, hogy az Europol felé történő adat-továbbítás nemzeti szabályait hogyan határozzák meg gondolva itt az adatok továbbítására, a szabályok alkotmányosságára és a kontrollmechanizmusok jogszabályi alapjainak megteremtésére, nem vesztett a jelentőségéből.^[32]

2. Bírói kontroll^[33]

A bírósági fórum biztosításának alapjogi területen különös jelentősége van. A bíróság előtti jogérvényesítés egyes formái nemzeti, uniós vagy nemzetközi szinten valósulhatnak meg. Szerepük nemcsak a jogérvényesítés, hanem a jogértelmezés területén is meghatározó.

A nemzeti bíróságok előtti jogérvényesítés számos kérdést vet fel. Nincsen meghatározva pontosan, hogy milyen igénnyel lehet az Europol adatkezelésével összefüggő jogsértés miatt a tagállami bíróságok előtt fellépni: vajon ez jelentheti-e azt, hogy bármely nemzeti bírósághoz lehet fordulni? Ha igen, akkor ez a jogorvoslathoz való jog nemzeti szinten való teljességét biztosíthatná, azonban e tekintetben számos nehézséggel találkozunk.^[34]

Az előbbi probléma mellett érdemes azt is megvizsgálni, hogy a nemzeti bíróság teljes felülvizsgálati joggal rendelkezik-e.^[35] Továbbá érdekes kérdés lehet az is, hogy az a közösségi ellenőrző szerv – melynek döntése az érintettekre nézve jogi kötőerővel bír – ítéletében köti-e az eljáró bíróságot.^[36]

Az Europol-határozat hatályba lépéséig az egyezménynek talán a legtöbbet támadott rendelkezése, jegyzőkönyve az Europol-alkalmazottak immunitása volt. Az Europolnak, szervei tagjainak, igazgatóhelyetteseinek és alkalmazottainak kiváltságairól és mentességeiről szóló jegyzőkönyv helyébe lépett az Europol-határozat. Ennek hatályba lépésével az Európai Közösség kiváltságairól és mentességeiről szóló jegyzőkönyvet kell alkalmazni az Europolra is.^[37] A tagállami képviselők, ezek tanácsadói, szakértői „feladataik ellátása, valamint

[31] De Moor – Vermuelen, 2010, 1117–1118.; Douglas-Scott, 2004, 220–221.

[32] Communication from the Commission to the European Parliament and the Council on the procedures for the scrutiny of Europol's activities by the European Parliament, together with national Parliaments (COM(2010) 776) 7. o. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0776:FIN:EN:PDF> (letöltés ideje: 2012. 06. 16.)

[33] vö. Douglas-Scott, 2004, 236–237.

[34] Milke, 2003, 163–164.

[35] Kröger, 2004, 175.

[36] Milke, 2003, 164.

[37] Europol-határozat 51. § (2) bek. és 62. cikk

az ülések helyszínére történő utazás és az onnan történő visszatérés során a szokásos kiváltságokat, mentességeket és könnyítéseket élvezik”. Az Unió tisztviselői, alkalmazottai „hivatalos minőségükben végrehajtott cselekedeteik tekintetében, szóbeli vagy írásbeli megnyilatkozásaikat is beleértve, mentességet élveznek a bírósági eljárások alól. Ez a mentesség hivataluk megszűnését követően is megilleti őket”.^[38] A jogorvoslati jog kérdéskörében rendkívül fontos annak kiemelése, hogy az immunitás megeremtése megakadályozhatja az egyéni jogok érvényre juttatását. Jóllehet az immunitás szükséges ahhoz, hogy a szervezet a feladatát el tudja látni, azaz van egy igazolt cél, amely érdekében a jogkorlátozás megtörténik. Ugyanakkor azt is meg kell vizsgálni, hogy van-e más lehetősége a jogaiban sértett vagy érintett személynek jogai védelme érdekében.^[39] A személyi mentességen túl pedig az EU helyiségei, épületei, irattárai sérthetetlenek, így mentesek a házkutatás, az elkobzás és a kisajátítás alól.^[40]

Az immunitás kérdésén túl arra is fontos utalni, hogy a jogorvoslati jog érvényesítésének egyik előfeltétele, hogy az érintett fél tájékoztatást kaphasson arról, hogy róla adatokat tárolnak. Ennek hiányában a jogorvoslati jog kiüresedik.^[41] Nemcsak az eljárás megindításához szükséges információk beszerzése nehéz, hanem az eljárás aktáihoz való hozzáférés is megtagadható, ha azt „az Europol feladatainak megfelelő teljesítése, a tagállamok biztonságának és közrendjének védelme, illetve bűncselekmények megelőzése, a nemzeti nyomozás zavartalan folytatásának biztosítása, harmadik felek jogainak és szabadságainak védelme indokolja”.

A fellebbezés elbírálása során viszont az eljárást a kérelmező által megjelölt, az Unió valamelyik hivatalos nyelvén folytatják le. A közös ellenőrző szerv eljárási szabályzata megjelöli, hogy ezt a nyelvet a felek nyilatkozattétele során, írásos dokumentumában, a bizottság jegyzőkönyvében és határozatában használják. A kérelmező a panaszt más nyelven is benyújthatja, ha egyik uniós nyelv sem elérhető számára. Szükség esetén a tolmácsolás, illetve a fordítás térítésmentesen biztosított.^[42]

Az Európai Unió Bírósága jóllehet nem alapjogvédelem céljából jött létre, de a Lisszaboni Szerződés hatályba lépésével ezen a területen is erősebb jogosítványokat kapott, bár van néhány fontos korlátozás is.

Az EUMSz 276. cikke kizárja a Bíróság hatáskörét „a tagállam rendőrsége vagy más bűnüldöző szolgálat által végrehajtott intézkedések érvényességének vagy arányosságának, illetve a közrend fenntartásával és a belső biztonság megőrzésével kapcsolatos tagállami hatáskörök gyakorlásának felülvizsgálatára”.

[38] 7. jegyzőkönyv az Európai Unió kiváltságairól és mentességeiről 10. cikk 1. mondat, 11. cikk a) pont

[39] Milke, 2003, 238.; Case of Waite and Kennedy v. Germany (Application No. 26083/94)

[40] 7. jegyzőkönyv az Európai Unió kiváltságairól és mentességeiről 1. cikk 1. mondat, 2. cikk

[41] Beaucamp, 2007, 805.; Milke, 2003, 166.; Kretschmer, 2007, 172.

[42] Eljárási szabályzat 17. cikk (1) és (3)–(4) bek., 21. cikk (1) bek.

További korlátozást^[43] a Lisszaboni Szerződéshez fűzött 36. jegyzőkönyv 10. cikke tartalmaz: „átmeneti intézkedésként a büntetőügyekben folytatott rendőrségi és igazságügyi együttműködés területén a Lisszaboni Szerződés hatálybalépése előtt elfogadott jogi aktusok tekintetében (...) az Európai Unióról szóló szerződésnek a Lisszaboni Szerződés hatálybalépése előtt hatályos változata VI. címében az Európai Unió Bíróságára ruházott hatáskörök (...) változatlanok maradnak.” Ez utóbbi rendelkezés azonban a Lisszaboni Szerződés hatályba lépését követő legkésőbb 5 év elteltével hatályát veszti.^[44]

Az EU Bíróság előtt zajló eljárás hosszúsága miatt sem feltétlenül garantált a megfelelő jogorvoslat, bár a Kadi-ügyben a Bíróság kimondta, hogy ha az EU valamilyen intézkedést fogad el uniós állampolgárral szemben, akkor az alapvető jogokat szem előtt kell tartani. Ez az ügy a bűnügyi területen megvalósuló intézkedések tekintetében különös jelentőségre tehet szert.^[45]

Az alapjogvédelem területén az Emberi Jogok Európai Bírósága is fontos szerephez jut. Az EJEB jogosult az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezmény érvényre juttatására. Az EU Bíróság felett a Lisszaboni Szerződés értelmében kvázi fellebbviteli bírósággént fog funkcionálni az EJEB, amelyhez csak akkor lehet fordulni, ha a hazai és az uniós jogorvoslati fórumokat kimerítette az érintett személy. Az EJEB ezen tevékenysége hozzájárul a koherens alapjogvédelemhez.^[46]

Kérdésként vetődik fel azonban, hogy az Európai Unióra lehet-e alkalmazni az Emberi Jogok Európai Egyezményét, hiszen az 1. cikke úgy rendelkezik, hogy a „Magas Szerződő Felek” biztosítják az egyezményben foglalt alapvető jogokat és szabadságokat. Az EJEE 59. cikke lehetőséget ad arra, hogy az EU is csatlakozzon az egyezményhez, mely egyelőre még nem történt meg, annak folyamatát a Lisszaboni Szerződés 218. cikk (6) bekezdés a) pontja és (8) bekezdése határozza meg.

Korábbi esetekben az EJEB azt állapította meg, hogy nemzetközi szervezetek intézkedéseit nem tudja az EJEE alapján felülbírálni. [Case of Michael Matthews v. the United Kingdom (Application no. 40302/98)] Hasonló a helyzet az Europol tevékenysége esetében is.^[47]

3. A nyilvánosság kontrollja

Még a nyilvánosság ereje mutatkozhatna meg mint az Európai Rendőrségi Hivatal feletti kontroll egyik eszköze. Az Europol-határozat biztosítja az Europol

[43] Conny, 2010,1484.

[44] 36. jegyzőkönyv az átmeneti rendelkezésekről [HL C 306., 2007.12.17., 159–164. o.] 10. cikk (1) és (3) bek.

[45] Conny, 2010, 1485–1486.

[46] Uo. 1488–1489., 1491.

[47] Milke, 2003, 211.

dokumentumaihoz való hozzáférést. Minden uniós polgár, illetve olyan természetes és jogi személy, akinek a lakóhelye, illetve székhelye valamely tagállamban van, jogosult az Europol dokumentumaihoz hozzáférni. Az Europol más személynek is biztosíthat azonban hozzáférést, érte ez alatt az Europolnál készült, oda érkezett vagy egyébként a birtokában lévő dokumentumokat. Az Europol-határozat által biztosított nyilvánosság azonban nem teljes körű, hiszen az okmányokhoz való hozzáférés megtagadható, ha azt közérdek – mint például a közbiztonság, az Europol feladatainak megfelelő teljesítése vagy a magánszféra, egyéni integritás – indokolja. A hozzáférés azonban akkor is elutasítható, ha azt kereskedelmi érdek, bírósági vagy más vitarendezési eljárás, bűnmegelőzési, bűnüldözési, ellenőrzési érdek indokolja, hacsak nem a nyilvánossághoz fűződő érdek erősebb.

Ha részben vagy egészben tagállamtól, harmadik féltől, uniós szervtől, magánszemélytől vagy magánféltől származik a dokumentum, akkor az érintett féllel konzultálnia kell az Europolnak, hogy fennáll-e valamelyik kizáró ok. Ha viszont együttműködési megállapodás áll fenn az érintett fél és az Europol között, akkor nem elég az előzetes konzultáció, hanem csak írásos beleegyezéssel hozhatja nyilvánosságra a dokumentumot.

Ha az okmánynak csak egy részét érinti a kizáró ok, akkor a többi részét nyilvánosságra lehet hozni. A felsorolt kizáró okokat csak a dokumentum tartalmának megfelelő minősítés határidejéig, de legfeljebb 30 évig kell vizsgálni. A maximális időtartam szükség esetén meghosszabbodhat egyéni integritásra, magánszférára, kereskedelmi érdekre hivatkozással vagy minősített adatot tartalmazó okirat védelme érdekében.^[48]

Ezen túl a közös ellenőrző szerv eljárási szabályzata külön rendelkezéseket tartalmaz üléseinek nyilvánosságára és a dokumentumokhoz való hozzáférésre nézve. A közös ellenőrző szerv ülései nem nyilvánosak, de a dokumentumokhoz főszabályként biztosított a hozzáférés, mely alól számos olyan kivétel van, amelyek értelmezése tág teret nyit a dokumentumok hozzáféréseinek megtagadásához. Ilyen okok „a tagállamok biztonságának és a közrendjének védelme, illetve bűncselekmények megelőzése, harmadik felek jogainak és szabadságainak védelme, az Europol feladatainak megfelelő teljesülése, a közös ellenőrző hatóság feladatainak megfelelő teljesülése és olyan megfontolások, amelyeknek a fontosságát a kérelmező érdekei nem múlhatják felül.” [Eljárási szabályzat 6. cikk (4) bek., 7. cikk (4) bek.]

A szabályozás helyességére való törekvést szolgálja az Europol-határozat azon előírása, mely szerint „az igazgatótanács e határozat alkalmazásának időpontjától számított négy éven belül, majd ezt követően négyévente megbírást ad e határozat végrehajtásának, valamint az Europol által elvégzett tevé-

[48] Decision of the management board of Europol laying down the rules concerning access to Europol documents (File No. 3550-95r3) 3. cikk 1-3. pont, 4. cikk

kenységeknek a független külső értékelésére.” [Europol-határozat 37. cikk (11) bek.] Valamennyi ügynökség esetében létezik ez a fajta értékelés, jóllehet az időtartam a többinél rövidebb.^[49]

Ha az Europollal együttműködési megállapodást kötött tagállamot, harmadik felet vagy uniós szervet keresnek meg olyan dokumentum miatt, amely a birtokukban van és az Europoltól származik, akkor konzultálni kell az Europollal afelől, hogy a dokumentumhoz való hozzáférés biztosítása nem sértené-e az Europol határozataihoz való hozzáférésről szóló igazgatótanácsi döntés célját; harmadik fél, illetve uniós szerv esetén írásos beleegyezés is kell.

A kérelmező kérelmét 30 munkanapon belül kell teljesíteni, és írásbeli indoklással együtt közölni kell vagy a részbeni vagy a teljes elutasítást, valamint azt is, hogy a kérelmezőnek joga van megerősítés iránt kérelmet benyújtani. Ezt a kérelmet azonban szintén az Europol bírálja el. Kivételes esetben a teljesítés határidejét 30 munkanappal meg lehet hosszabbítani, de a kérelmezőt előre értesíteni kell a meghosszabbítás indokának megjelölésével együtt.

A dokumentumhoz való elektronikus hozzáférés, illetve 20 oldalig az A4 oldalas másolat ingyenes. Egyébként a másolatkészítésnek és a kézbesítésnek csak a tényleges költségei számolhatók fel. A kérelmet a lehetséges verziók közül a kérelmező által megjelölt nyelven kell teljesíteni. A kérelmet az Europol úgy is teljesítheti, ha megjelöli azt a tagállamot, harmadik államot vagy uniós szervet, amelynek a dokumentumhoz van hozzáférése, feltéve, hogy az a kérelmező számára egyszerűen hozzáférhető.^[50]

A nyilvánosság kontrollja szempontjából emellett jelentősége van az Europol által kibocsátott éves jelentéseknek és sajtóközleményeknek, amelyekből a nyilvánosság tájékozódni tud az Europol tevékenységéről. A nyilvánosságnak fontos hozzávétele lenne a társadalmi legitimitáció megszerzése.^[51]

4. Speciális kontroll eljárások

A külön megállapodások és egyéb jogi aktusok az egyébként érvényesülő adatvédelmi kontrollmechanizmusok mellett egyéb eljárások lehetőségét is megteremtik az adott megállapodásban vagy az egyéb aktusban rögzítettek megszegéséért való felelősség megállapítására. Így az Europol tevékenysége felett gyakorolt ellenőrzési eljárások nincsenek maradéktalanul lefektetve az Europol-határozatban, további eszközöket találhatunk más uniós vagy nemzetközi jogforrásban.

[49] De Moor – Vermuelen, 2010, 1119.

[50] Decision of the management board of Europol laying down the rules concerning access to Europol documents (File No. 3550-95r3) 5. cikk, 7. cikk 1-2. pont, 10. cikk

[51] De Moor – Vermuelen, 2010, 1119.

Az Europol és az Európai Központi Bank között született együttműködési megállapodás előírásainak megszegése esetén a sérelmet szenvedett szerv vagy személy elsődlegesen békés úton rendezi az őt ért kárt. Ha ez nem vezet eredményre, akkor egy vagy több választottbíró elé utalják az ügyet. Ha a vitában álló felek nem tudnak megállapodni, akkor egy választott bírót az Europol, a másikat az EKB, a harmadikat pedig – eltérő megállapodás hiányában – az EU Bíróságának elnöke jelöli ki. A bírák a szavazatok többségével határoznak.^[52]

Az Európai Csalás Elleni Hivatal hatáskörrel rendelkezik az Europol feletti ellenőrzés területén. Az OLAF a hatáskörébe tartozó cselekmények gyanúja esetén nyomozást folytathat az Europolnál,^[53] melynek során tárolt adatokhoz férhet hozzá. Ebből a körből az igazgatótanács az igazgató javaslata alapján a határozat hatályba lépésétől számított 6 hónapon belül elfogadhatja a végrehajtási intézkedéseket, amelyben kizárhatja a hozzáférést a műveleti adatok vonatkozásában. [Europol-határozat 49. cikk]^[54]

IV. KRITIKAI MEGÁLLAPÍTÁSOK

Az Europol általi adatkezelésre vonatkozóan a fontosabb megállapításaimat a következőkben foglalom össze. Az adatvédelmi garanciáknak azért van különös jelentősége, mert az Europol törekvése nyilvánvalóan az, hogy meglévő hatásköreit megerősítse, amely együtt kell, hogy járjon az adatvédelmi aspektus tisztázásával. A Lisszaboni Szerződés hatályba lépése erre kiváló alkalmat biztosít, hiszen a Lisszaboni Szerződés alapján az Europolra vonatkozó szabályokat is rendeletben kell megállapítani. Annál is inkább, hogy az Europol-határozat megteremtette az adatvédelmi tisztviselő jogintézményét, ugyanakkor a részletes adatvédelmi szabályokkal és garanciákkal adós maradt. Az adatvédelem megfelelő szintje akkor tud érvényesülni, ha egy koherens szabályrendszer születik.^[55]

1. A jogállamiság problematikája

Az Europol szabályanyaga vonatkozásában onnan kell kiindulni, hogy a jogállamiság követelménye nem sérülhet. A jogállamiság alapelve szerint valamely alapjog akkor korlátozható, ha egy másik alapvető jog vagy szabadság érvényesülése ezt indokolja. A korlátozás azonban ebben az esetben sem lehet aránytalan. Az Europol működése a személyes adatok védelméhez való jogot, azon belül

[52] 2002/C 23/07 megállapodás az Európai Rendőrségi Hivatal (Europol) és az Európai Központi Bank (EKB) között 9-10. cikk

[53] Az Európai Parlament és a Tanács 1073/1999/EK rendelete az Európai Csaláselleni Hivatal (OLAF) által lefolytatott vizsgálatokról 4. cikk (1) bek.

[54] De Moor - Vermuelen, 2010, 1119.

[55] O'Neil, 2010, 224.

is – külön kiemelve – az információs önrendelkezési jogot és a magánélethez való jogot érinti.^[56]

Az Europol-határozat vonatkozásában a jogállamiság alapelvein belül külön kiemelem a jogbiztonság követelményét. A jogalkalmazó és a jogkövető állampolgár az EU-tól kiszámítható, világos, egyértelmű és előrelátható szabályokat követel. A jogbiztonság követelménye elengedhetetlen az államok közötti kapcsolatokban is. Elvárható és szükséges tényező, hogy bizonyos jogkérdések tekintetében az uniós jog egyértelmű eligazítást adjon. A jogbizonytalanságot nemcsak a megfogalmazások és fordítások pontatlanságai okozzák, hanem az is, hogy az Európai Unió nem egy egységes térség, így például a Schengeni térség vagy az Európa Tanács országai nem azonosíthatók az uniós tagállamokkal. Úgyszintén az alkalmazandó jog vonatkozásában nehézséget okoz, hogy az EU, annak szervei, egy vagy több uniós tagállam nemzetközi szerződéseket köthet egymással, illetve harmadik féllel. Sok helyen találunk utalást az Europol-határozatban a belső jogi szabályozásra. Véleményem szerint viszont helyesebb lenne, ha a harmonizáció alapjául szolgáló uniós jogforrásokra történné utalás.^[57]

A magyar Alkotmánybíróság következetes gyakorlata szerint „demokratikus jogállamban a büntető hatalom az állam – alkotmányosan korlátozott – közhatalmi jogosítványa. (...) A büntető hatalom gyakorlása szükségképpen érinti az egyének alkotmányos alapjogait. Az államnak az Alkotmányból (ma: Alaptörvény) levezethető kötelezettsége indokolja, hogy az állami büntető hatalmat gyakorló szervezetek feladataik teljesítéséhez hatékony eszközeik legyenek, még ha ezek az eszközök, lényegüket tekintve, súlyosan jogkorlátozóak is.”^[58] Ugyanez igaz lehet a bűnmegelőzésre is.

Az AB a bűnmegelőzést több határozatában jogállamiságból levezethető alkotmányos célként ismerte el. A bűnmegelőzési célú jogkorlátozás akkor lesz alkotmányos, ha az jól körülírható bűncselekményi kör megakadályozását célozza. [vö. 24/1998. (VI. 9.) AB határozat] A jogkorlátozás „elvontan a „bűnözés” megelőzése érdekében az állam szerveinek túl széles és bizonytalan tartalmú felhatalmazást ad a beavatkozásra”.^[59] „A jogállamiság olyan normatív tartalmú alkotmányos érték, amely már önmagában is alkotmányellenessé teheti a jogszabályt. A jogállamiság nem formális – másodlagos, kiegészítő – deklaráció.” A jogállamiság központi elemének tekinthető a jogbiztonság követelménye, amely megköveteli, hogy a jogi normák egyértelműek, világosak, előreláthatóak és kiszámíthatóak legyenek. Ez ugyanakkor nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a jogalkalmazó számára mérlegelési lehetőséget biztosítson. „A jogalkalmazói döntés szempontjait azonban olyan módon kell meghatározni, hogy – amennyire csak lehetséges – a lehető legkisebb körre korlátozza az

[56] Holé, 2007, 70–71.

[57] Schomburg, 1999, 237–238., Douglas-Scott, 2004, 242.

[58] 13/2001. (V. 14.) AB határozat

[59] 13/2001. (V. 14.) AB határozat

eltérő vagy az önkényes jogalkalmazás lehetőségét. A jogbiztonság megköveteli, hogy a jogalkotó kerülje a túl tág vagy túlságosan határozatlan fogalmak használatát (...). A jogszabályszöveg ilyen jellegű fogyatékoságai különösen sértik a jogbiztonságot akkor, amikor a rendelkezések alkotmányos alapjogok korlátozását teszik lehetővé.”^[60]

A magyar Alkotmánybíróság határozatában azt is kifejtette, hogy a „nemzetközi bűnüldözés” és a „szervezett elkövetés” kifejezések használata nem egyértelmű, azok meghatározása a törvényhozás feladata lenne. A különböző „jogfogalmakhoz és tág értelemben vett bűncselekmény típusokhoz” kapcsolódó „kapcsolatos”, „kapcsolatba hozható”, „jellegű” kifejezések nem tesznek eleget az egyértelmű jogfogalmak követelményének.^[61]

A bűnmegelőzés, mint alkotmányos cél megköveteli, hogy bizonyos szervek együttműködjenek egymással, amely azonban csak az Alaptörvénnyel összhangban történhet, így személyes adatok kezelése esetén az adatkezelés garanciáinak érvényesülnie kell.^[62]

2. A személyes adatok védelméhez való jog garanciái

Az adatkezelési szabályok megalkotásánál elsősorban arra kell tekintettel lenni, hogy nagyszámú ártatlan ember személyes és különleges adatainak kezelésére kerül sor, arányaiban kevés számú bűnelkövető cselekményének felderítése, illetve a bűnmegelőzés érdekében.^[63]

Az Europol-határozat adatvédelmi szempontból azért problémás, mert kevés követelményt rögzít, és nincsen olyan háttérjogszabály, amely kifejezetten az adatkezelés ezen típusára tartalmazna alapvető szabályokat. Jóllehet, az Europol-határozat utal az Európa Tanácsnak az egyének védelméről a személyes adatok gépi feldolgozása során Strasbourgban, 1981. január 28. napján kelt Egyezményére és az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának a személyes adatok rendőri ágazatban való felhasználását szabályozó, 1987. szeptember 17-i R (87) 15. ajánlására, de az Európai Unió szintjén nem létezik egy egységes szabályozás az államok közötti rendőrségi és bűnügyi együttműködés keretében megvalósuló adatkezelésekre. Így szükséges lenne a 2008/977/IB kerethatározat, vagy a személyes adatoknak a közösségi intézmények és szervek által történő feldolgozása tekintetében az egyének védelméről, valamint az ilyen adatok szabad áramlásáról szóló 45/2001/EK rendelet hatályának kiterjesztése. Bizonyos adatkezelések tekintetében a határozat a nemzeti jogot

[60] 13/2001. (V. 14.) AB határozat, vö. 11/1992. (III. 5.) AB határozat, 47/2003. (X. 27.) AB határozat [61] 940/B/2003. AB határozat, 47/2003. (X. 27.) AB határozat

[62] 47/2003. (X. 27.) AB határozat

[63] Kretschmer, 2007, 171.

rendeli irányadónak, de ez szintén nem a jobbiztonságot (a kiszámíthatóságot, az előreláthatóságot) szolgálja.^[64]

Az Alkotmánybíróság gyakorlata szerint a személyes adatok védelméhez való jognak (információs önrendelkezéshez való jognak) két oldala van: egyrészt a védelmi jogi oldala, másrészt annak aktív oldala, az információs önrendelkezéshez való jog. Az információs önrendelkezéshez való jog azonban nem abszolút és nem korlátozhatatlan, azt törvény korlátozhatja, feltéve, hogy az nem érinti az alapjog lényeges tartalmát. Ennek az a feltétele, hogy a törvény megfelelő garanciákat tartalmazzon az adat továbbítására, új információk előállítására vagy más módon történő felhasználására nézve. Ezeknek a garanciáknak objektív korlátokat kell állítania – az ellenőrizhetőség érdekében – akkor is, ha a további adatkezelési műveletek az érintett beleegyezése nélkül történnek. A törvényben meghatározott, korlátozás alapjául szolgáló ok megléte – például az állam külső és belső biztonsága, így különösen bűncselekmények megelőzése és üldözése – azonban nem elegendő az alapjog alkotmányos korlátozásához. A korlátozás szükségességén túl az alapjog korlátozásának arányban is kell állnia az elérni kívánt céllal, melyhez az is kell, hogy a célhoz kötöttség elve és az adattovábbítás figyelemmel kísérhetőségének elve érvényre jusson.^[65]

A célhoz kötöttség elvét, mely azt jelenti, hogy meghatározott céltól eltérő célra nem lehet az adatot felhasználni, rögzíteni kellene a határozatban. Ezen elvből kifolyólag szükségesnek tartanám megkülönböztetni a bűnmegelőzési és bűnüldözési célból történő adatkezelést. A célhoz kötöttség elvéhez tartozik az is, hogy az egyes adatokat lehetőleg ne egy adatbázisban rögzítse az Európai Rendőrségi Hivatal, hanem mindig a szükségesség és arányosság követelményeit tartsa szem előtt, hiszen főként ártatlan személyek adatait rögzíti rendszereiben.^[66]

A kezelt adatok vonatkozásában kritikaként fogalmaznám meg, hogy nem mindegyik kezelt adat alapul tényeken, hanem olykor a szubjektivitásnak teret engedő „gyanún” nyugszik.^[67] Fontos lenne a személyre és a cselekményre vonatkozó adatok erősebb megkülönböztetése, így azokra vonatkozóan eltérő szabályok megalkotása.^[68] Úgyis szintén nem találunk a szenzitív adatok kezelésére vonatkozóan sem szigorúbb garanciákat.^[69]

[64] Milke, 2003, 82–83.

[65] 24/1998. (VI. 9.) AB határozat, 47/2003. (X. 27.) AB határozat

[66] 2007/C 255/02 Opinion of the European Data Protection Supervisor on the Proposal for a Council Decision establishing the European Police Office (Europol) 2007/C 255/02 Opinion of the European Data Protection Supervisor on the Proposal for a Council Decision establishing the European Police Office (Europol) 65. pont

[67] Milke, 2003, 81.

[68] 2007/C 255/02 Opinion of the European Data Protection Supervisor on the Proposal for a Council Decision establishing the European Police Office (Europol) 2007/C 255/02 Opinion of the European Data Protection Supervisor on the Proposal for a Council Decision establishing the European Police Office (Europol) 66. pont

[69] Milke, 2003, 81–82.

Véleményem szerint az adatbázisokhoz való, harmadik államok és szervezetek részéről történő hozzáférést mindig esetenként kell mérlegelni, és nem lehet egy általános felhatalmazást adni.

Szükséges lenne továbbá az adatbázisok összekapcsolhatóságával szemben garanciákat felállítani. Annál is inkább, mert a közös ellenőrző hatóság az eddigi rendszeralapú adatkezelés helyett a jövőben egy tevékenységalapú adatkezelést képzel el. A jelenlegi adatkezelés az Europol Információs Rendszer és az elemzési munkafájlok keretében zajlik. Bizonyos esetekben viszont a bűnüldözés (bűnmegelőzés) hatékonyságát szolgálta volna, ha ezek a rendszerek átjárhatók lettek volna, mely célt a tevékenységalapú rendszer szolgálná.^[70]

Az Europol tevékenysége során számos adatállományhoz hozzáférhet. A magánszemélyektől és magánfelektől származó információk esetében meg kellene állapítani azokat a speciális előírásokat, amelyek abból a jellegből fakadnak, hogy eredetileg kereskedelmi céllal kezelték ezeket az információkat. Így a továbbítás speciális feltételeit és korlátait szigorúan rögzíteni kellene. Más adatbázisokhoz való közvetlen hozzáférés esetében is szigorú szabályoknak kellene érvényesülnie.^[71]

Az adatvédelmi garanciák megfelelő érvényesüléséhez rendszeres, lehetőség szerint évenkénti és emellett folyamatos szigorú jogszerűségi kontrollra lenne szükség.^[72]

3. A jogorvoslathoz való jog jelentősége az adatkezelés során

Az adatvédelem végső garanciája a jogorvoslat és felülvizsgálat megfelelő biztosítása. Ahhoz, hogy az adatalany jogorvoslati jogával élhessen, tudnia kell arról, hogy kezelik-e személyes adatát, melyik állam továbbította az adatot, mely rendszerben, milyen adatát, milyen célból, milyen hosszú ideig stb. tárolják. Természetesen információt kell kapnia arról, hogy a személyes adatainak kezelésével kapcsolatban jogorvoslati joga van és mi az eljárás menete.

A jogorvoslati jog gyakorlásának komoly akadályát képezheti az, ha a jogában sértett személy nem állampolgársága/lakóhelye szerinti államban nyújthatja be a kérelmét. Ebből kifolyólag az a megoldás támogatandó, amikor nemzeti szinten kérheti jogainak védelmét és a jogsérelem orvoslását. A jogorvoslati jog megfelelő biztosítását szolgálja, ha – saját belátása szerint – valamilyeni állam hatósága vagy bírósága előtt élhet ezzel a jogával.

[70] Beszámoló az adatvédelmi biztos 2010. évi tevékenységéről, 2011, 251.

[71] 2007/C 255/02 Opinion of the European Data Protection Supervisor on the Proposal for a Council Decision establishing the European Police Office (Europol) 2007/C 255/02 Opinion of the European Data Protection Supervisor on the Proposal for a Council Decision establishing the European Police Office (Europol) 65. pont

[72] 2007/C 255/02 Opinion of the European Data Protection Supervisor on the Proposal for a Council Decision establishing the European Police Office (Europol) 2007/C 255/02 Opinion of the European Data Protection Supervisor on the Proposal for a Council Decision establishing the European Police Office (Europol) 65. pont

Úgyszintén ki is üresítheti a jogorvoslathoz való jogot, ha annak költségei olyan mértékűek, amely akadályát képezheti a jogorvoslati eljárás megindításának, és ha rászorultság alapján nincsen lehetőség a költségek megelőlegezésére.^[73]

A dokumentumokhoz való hozzáférésre és a tájékoztatásra vonatkozó szabályok nem biztosítják továbbá a fegyverek egyenlőségének elvét.

Az immunitás kérdése is egy sarkalatos pontja a jogorvoslattal kapcsolatos vitáknak, hiszen annak biztosítása az Europol vonatkozásában aránytalan korlátozáshoz vezet.^[74]

A jogorvoslat elbírálása csak független személy vagy szerv által lehetséges. Nemcsak az Europol tevékenysége, hanem a tagállamok adatkezelése feletti kontroll is hiányzik. Azt kell megállapítanom, hogy az Europol-határozatban rögzítettek nem nyújtanak elegendő garanciát a jogorvoslati jog tekintetében, nem felel meg a határozat maradéktalanul az EJEE-ben foglalt követelményeknek. A közös ellenőrző szerv tekintetében a szabályok nem garantálják a szerv függetlenségét és pártatlanságát. Továbbá a közös ellenőrző szerv döntése nem köti a tagállami bíróságokat.^[75]

Az EJEE 13. cikkében rögzített hatékony jogorvoslathoz való jog nem mondja ki azt, hogy nemzeti vagy nemzetközi szinten kell a jogorvoslati jogot biztosítani, csak azt, hogy legalább egy fokon kell a jogvédelmet biztosítani, így akár nemzeti szerv, akár nemzetközi szerv előtt biztosított lehet a hatékony jogorvoslat.

Nemzeti bíróság előtti jogorvoslat esetében véleményem szerint inkább biztosítható a függetlenség és pártatlanság elve, mint valamely Europol-szerv előtt. Jóllehet az EJEB-hez jogsérelem esetén a természetes személy, személyek csoportja vagy nem kormányzati szerv fordulhat, ha valamely szerződő fél (sic!) az EJEE-ben foglalt jogot megsértette [EJEE 34. cikk], feltéve, hogy a belső jogorvoslati jogát az érintett személy már kimerítette, és a döntés jogerőre emelkedésétől számított 60 nap még nem telt el. Az Europol, illetve annak szerve viszont nem szerződő fél az EJEE tekintetében. Kérdésként merül fel, hogy akkor a közös ellenőrző szerv döntésével szemben helye lehet-e úgy jogorvoslatnak az Emberi Jogok Európai Bíróságához, hogy döntésben résztvevő valamennyi képviselő által képviselt állammal szemben indítja-e meg az érintett az eljárást.^[76]

V. ÖSSZEZGÉS

A bűnüldözés és a bűnmegelőzés jogkorlátozással jár. A szabadság és a biztonság viszont nem egymással kibékíthetetlen fogalom, így az Európai Uniónak,

[73] Conny, 2010, 1470–1471.

[74] Kröger, 2004, 189–190.

[75] Milke, 2003, 239. vö. Kröger, 2004, 142–146.

[76] Milke, 2003, 239–241., 244–246.

valamennyi szervének és tagállamainak is közös feladata, hogy ezt az egyensúlyt megtalálja.^[77] A jogalkotás során figyelemmel kell lenni arra, hogy az alapjogok szükségtelenül, illetve aránytalanul ne kerüljenek veszélybe. A jogalkotás egyik nagy kihívása, hogy a bűnüldözés, a bűnmegelőzés és az alapjogok közötti összhangot megteremtse. Nemzetközi szintéren a további nehézséget az okozza, hogy a nemzetközi szerződésben részes államok eltérő jogi hagyományokkal, jogi szabályozással rendelkeznek, így kompromisszumot nemcsak a biztonság és az emberi jogok között kell teremteni, hanem az egyes tagállami érdekek, szabályok között is.^[78]

Az egyensúly a számos pozitív lépés ellenére még mindig a biztonság felé hajlik a jogok rovására. Ahhoz, hogy az egyensúly helyreálljon, mindenképpen szükséges lenne eljárási jogok katalógusának megszövegezése és a betartás kikényszerítése. Erre már kifejezett utalást találunk az Európai Unió működéséről szóló szerződésben. [EUMSz. 82.cikk (2) bek. b)-d) pont] A kölcsönös elismerés elvének mind szélesebb körű alkalmazása nem elegendő, mert a tagállamok között a kölcsönös bizalom még mindig nem maradéktalan, az Europol által felállított rendszer alapvetően az önkéntességen alapul. Ha viszont az államok lehetőség szerint az adatcserét nem az Europolon keresztül bonyolítják, akkor az ügynökség felállítása és működése értelmét veszti. A bizalom azonban növekedne, ha uniós szinten lefektetnék a minimális eljárási garanciákat.^[79]

Ennek megfelelő kiindulópontja lehet az Emberi Jogok Európai Egyezménye, amely számos alapvető jogot rögzít. Az Europol általi jogvédelem szintje az EJEE 8. cikkében rögzített magán- és családi élet tiszteletben tartásához való jog, a 13. cikkben rögzített hatékony jogorvoslathoz való jog és a 6. cikk (1) bekezdésében meghatározott tisztességes tárgyaláshoz való jog alapján mérhető.^[80]

A Lisszaboni Szerződés is megfelelő irányt mutat a tekintetben, hogy a kontroll egy része az Európai Parlamenthez, illetve a tagállami parlamentekhez kerüljön. Az Európai Parlament és a tagállami parlamentek ezen jogosítványainak megerősítése a demokratikus legitimitációt tudná erősíteni.^[81] A Lisszaboni Szerződés előírta, hogy „az Europol felépítését, működését, tevékenységi területét és feladatait rendes jogalkotási eljárás keretében elfogadott rendeletekben az Európai Parlament és a Tanács határozza meg”.^[82]

A megfelelő garanciális szabályok lefektetésének azért is lenne jelentősége, mert a jogellenesen beszerzett bizonyítékok a büntetőeljárásban nem használhatók fel. A jogszabályi bizonytalanságok és kontrollmechanizmusok hiányos-

[77] Rainer, 2004, 56.

[78] Milke, 2003, 297.

[79] Conny, 2010, 1488–1489., 1491.

[80] Milke, 2003, 297.

[81] Communication from the Commission to the European Parliament and the Council on the procedures for the scrutiny of Europol's activities by the European Parliament, together with national Parliaments, 2010, 14.

[82] Az Európai Unió működéséről szóló szerződés 88. cikk (2) bek.

ságai miatt mind a proaktív, mind az ex post nyomozás során beszerzett bizonyítékok tekintetében felmerülhet ilyen probléma, ami akár a büntetőjogi felelősség megalapozását veszélyeztetheti.^[83]

IRODALOM

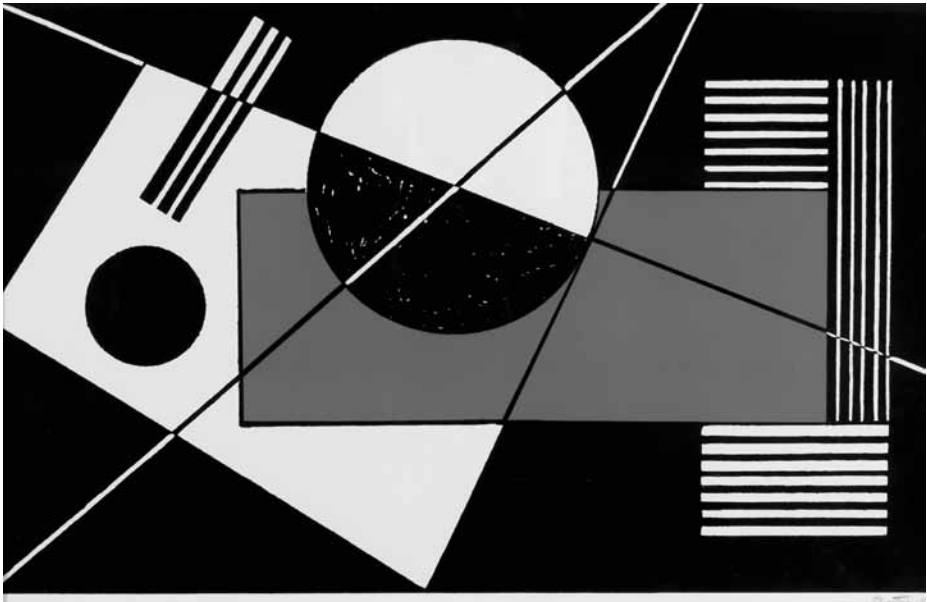
- Ábrahám Márta (2001): *Az Europol működésének dilemmái*. Belügyi Szemle. 11. sz. 107-122.
- Beaucamp, Guy (2007): *Primärrechtsschutz gegen Maßnahmen des Europäischen Polizeiamts*. Deutsches Verwaltungsblatt. 13. 802-806.
- *Beszámoló az adatvédelmi biztos 2010. évi tevékenységéről*. (2011) Budapest.
- *Communication from the Commission to the European Parliament and the Council on the procedures for the scrutiny of Europol's activities by the European Parliament, together with national Parliaments* (COM(2010) 776) Elérhető: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0776:FIN:EN:PDF> (letöltés ideje: 2012. 06. 16.)
- Conny, Rijken (2010): *Re-balancing security and justice: protection of fundamental rights in police and judicial cooperation in criminal matters*. Common Market Law Review. Vol. 47. No. 5. 1455-1492.
- De Moor, Alexandra - Vermuelen, Gert (2010): *The Europol Council Decision: Transforming Europol into an agency of the European Union*. Common Market Law Review. Vol. 47. No. 4. 1089-1121.
- Douglass-Scott, Sionaidh (2004): *The rule of law in the European Union - putting the security into the „area of freedom, security and justice”*. European Law Review. Vol. 29. No. 2. 219-242.
- Gleiß, Sabine (1998): *Kontrolle über Europol und seine Bedienstete*. Europarecht. 6. 748-766.
- Holé Katalin (2007): A „szervezett bűnözés“ elleni harc és a biztonság ára. In: Domokos Andrea - Deres Petronella (szerk.): *Studia in honorem Endre Bócz*. Budapest. 63-73.
- Holé Katalin (2008): *Europol és jogállam. Biztonságunk ára*. Budapest.
- Kretschmer, Joachim (2007): *Europol, Eurojust, OLAF - was ist das und was dürfen die?* JURA Juristische Ausbildung. 29. Jahrgang. 3. 169-175.
- Kröger, Nicoletta (2004): *Europol. Europäisches Polizeiamt und Individualrechtsschutz. Vereinbarkeit mit Grundgesetz und Europäischer Menschenrechtskonvention*. Frankfurt, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien.
- Liskén, Hans - Mokros, Reinhard (1998): *Europol - eine „entfesselte“ Polizeimacht*. In: Müller-Heidelberg, Till, Finckh, Ulrich, Narr, Wolf-Dieter, Pelzer, Marei (Hrsg.): *Grundrechte-Report*. Reinbek. 200-205. Elérhető: http://www.humanistische-union.de/publikationen/grundrechte_report/ausgaben/archiv/1998/grr_1998_detail/back/grr-1998/article/europol-eine-entfesselte-polizeimacht/ (letöltés ideje: 2012. 06. 01.)
- Milke, Tile (2003): *Europol und Eurojust. Zwei Institutionen zur internationalen Verbrechensbekämpfung und ihre justizielle Kontrolle*. Göttingen.
- Nagy Klára (2012): *Az Europol bűnügyi adatkezelése*. Jog - Állam - Politika. IV. évf. 4. sz. 24-54.

[83] Ábrahám, 2001, 109.

- O'Neil, Maria (2010): *The Issue of Data Protection and Data Security in the (Pre-Lisbon) EU hird Pillar*. Journal of Contemporary European Research. Vol. 6. No. 2. 211–235.
- Rainer, Kalk Klaus, az Europol Közös Felügyelőtestület elnökének előadása. In: Laukó Károly (2004): *Bűnüldözés, adatvédelem, Schengen*. Budapest. 55–57.
- Schomburg, Wolfgang (1999): *Justitielle Zusammenarbeit im Bereich des Strafrechts in Europa: EURO-JUST neben Europol!*. Zeitschrift für Rechtspolitik. 32. Jahrgang. 6. 237–240.

FORRÁSOK

- A Tanács 2009/371/IB határozata az Európai Rendőrségi Hivatal (Europol) létrehozásáról
- Az Európai Parlament és a Tanács 1073/1999/EK rendelete az Európai Csaláselleni Hivatal (OLAF) által lefolytatott vizsgálatokról
- Az Európai Unió működéséről szóló szerződés
- Az Europol közös ellenőrző hatóságának 29/2009 sz. jogi aktusa eljárási szabályzatának megállapításáról
- Case of Benthem v. the Netherlands (Application No. 8848/80)
- Case of Campell and Fell v. the United Kingdom (Application No. 7819/77)
- Case of Klass and others v. Federal Republic of Germany
- Case of Michael Matthews v. the United Kingdom (Application no. 40302/98)
- Case of Silver and others v. the United Kingdom
- Case of Sramek v. Austria (Application No. 8790/79)
- Case of Waite and Kennedy v. Germany (Application No. 26083/94)
- Decision of the management board of Europol laying down the rules concerning access to Europol documents (File No. 3550-95r3)
- Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről
- 2002/C 23/07 megállapodás az Európai Rendőrségi Hivatal (Europol) és az Európai Központi Bank (EKB) között
- 2007/C 255/02 Opinion of the European Data Protection Supervisor on the Proposal for a Council Decision establishing the European Police Office (Europol)
- 36. jegyzőkönyv az átmeneti rendelkezésekről [HL C 306., 2007.12.17., 159–164. o.] 10. cikk (1) és (3) bek. Letölthető: <http://eur-lex.europa.eu/Notice.do?val=464815:cs&lang=hu&list=524010:cs,464756:cs,464815:cs,462413:cs,&pos=3&page=1&nbl=4&pgs=10&hwords=átmeneti~Lisszaboni Szerződés~&checktexte=checkbox&visu=#texte> (letöltés ideje: 2012.04. 28.)
- 7. jegyzőkönyv az Európai Unió kiváltságairól és mentességeiről
- 11/1992. (III. 5.) AB határozat
- 24/1998. (VI. 9.) AB határozat
- 13/2001. (V. 14.) AB határozat
- 47/2003. (X. 27.) AB határozat

•
Bortnyik Sándor: Kompozíció

Az angolszász társadalom- és jogelmélet recepciója Magyarországon a 20. század közepéig

A magyar elméleti jogi gondolkodás önállósulási törekvésének egyik markáns iránya az osztrák és német jogtudomány eredményeinek implementálásával szemben az angol, majd később amerikai társadalom- és jogtudomány irányába való tájékozódás.^[1] A *Corpus Iuris* révületében élő, alapvetően tekintélyelvű, konzervatív jogi gondolkodásunkkal szemben a korszak legjelesebb hazai jogfilozófusai képesek voltak az új, élenjáró gondolatok átvételére és részben továbbgondolására. Az alábbiakban a magyar jogbölcseleti gondolkodásban tetten érhető, kevésbé számon tartott angolszász hatásokat kívánom bemutatni, amelyek többnyire termékenyítő impulzusként hatottak honi jogi kultúránkra.^[2]

A 19. század utolsó harmada és az elmúlt századforduló időszaka a magyar kultúra és szellemi élet fellendülésének korszaka. A kiegyezés adta kedvező társadalmi-politikai feltételek közepette az európai kultúrával és tudománnyal korábban nem tapasztalt eleven kapcsolat épült ki. A hazai tudós közösségre termékenyítő hatást gyakorolt a társadalomtudományban meghatározó nyugati áramlatok közvetlen hatása, illetve naprakész követése. A tudományos disputákban egyre gyakrabban új elméleti keretek kialakításának igénye fogalmazódott meg. A legkiválóbbak élenjártak az elméletalkotás terén, eredményeik, legjelentősebb műveik mértékadó német és angol kiadók gondozásában jelentek meg. A modern magyar állam gyors kiépülése, továbbá az ezzel együtt járó kodifikációs munkálatok a hazai jogtudomány első igazi virágkorához vezettek.

Az elmúlt századfordulóhoz közeledve a társadalmi-gazdasági változásoknak, így az állami-politikai hatalom gyakorlásából magának mind nagyobb szerepet kívánó polgárság törekvéseinek az észjogi felfogás, különösen a klaszszikus természetjogi szemléletmód, illetve az egyre anakronisztikusabbá váló történeti jogi iskola tanai már nem feleltek meg. Lánczy Gyula történész, aki a hazai összehasonlító antropológiai jogtudomány egy korai jelentős művének^[3] is a szerzője, a felsőoktatás reformjáról 1879-ben írt tanulmányában így jellemzi a korabeli hazai jogbölcseletet, illetve annak oktatását: „... mit szóljunk azon monstrumhoz, magyarán kóficz-hoz, mellyel jogbölcsestet, észjog, jus naturae név alatt hazai intézeteinken vesztegetik a drága időt? Hiszen angol

[1] E tanulmány előzményeként ld. Szabadfalvi, 1999a, 51-88.

[2] A vonatkozó szakirodalomból ld. még Cs. Kiss, 2002, 108-111.

[3] Vö. Lánczy, 1881.

„... vagy francia embernek égnek meredne haja szála, ha megtudná, hogy mi az a magyar jogbölcsészet!”^[4] Ez a helyzet akkor kezdett megváltozni, amikor a közép-kelet-európai régióban, így Magyarországon is, a társadalomtudományi gondolkodásban növekvő befolyásra tett szert a tapasztalati világ modellálására vonatkozó evolucionista-reformista magyarázatokban megjelenő pozitívista szemléletmód. Mindez nem hagyta érintetlenül az elméleti jogi gondolkodásunkat. Ennek köszönhetően – természetesen a nemzetközi tendenciákhoz igazodva – az 1870-es évektől kezdődően Magyarországon is a jogpozitivizmus lett az uralkodó irányzat.

I. PULSZKY ÁGOST SZEREPE AZ ANGOLSZÁSZ TÁRSADALOM- ÉS JOGBÖLCSELET RECEPCIÓJÁNAK KEZDETÉN

A paradigmaváltás a magyar jogbölcséleti gondolkodásban Pulszky Ágost (1846–1901) és követői tevékenységéhez kapcsolódik.^[5] Somló Bódog épp a századfordulón megjelent írásában a magyar jogbölcséleti gondolkodás megújítására tett kísérletről, azok szereplőiről és az újítástól féltő, még mindig uralkodó konzervatív szemléletről ekképp szól: „A jogbölcséletnek nálunk is feltámadt az... igazi ellensége: az uralmon lévő érdekeknek az újítástól való félelme. Ha a magyar jogbölcsélet megmaradt volna a régi iskola ösvényén, akkor a baj még nem lett volna oly igen nagy és a természetjogi lom is elheverhetett volna még a pandektajogi és egyházjogi ószer között. De a magyar jogfilozófiának Pulszky Ágostja támadt, aki friss levegőt hozott a modern angol filozófia ormairól...”^[6] Finkey Ferenc a 20. század elején megfogalmazott méltatásában a „mai európai jogbölcséleti irodalom egyik legjelentősebb alkotását” látja Pulszky életművében, akit nemcsak az angol analitikai iskola folytatójának, sőt továbbfejlesztőjének tekint, hanem egy „teljesen önálló modern tételes jogbölcsésznek”, aki „Comte és Spencer tanainak egységes és értékes részleteit alapul véve... új utat tör a jogbölcsészet művelése terén”. Moór Gyula a magyar jogbölcséleti gondolkodást áttekintő 1945-ben megjelent értékelésében a következőket írja: „Pulszky Ágost volt az a magyar tudós, aki a francia pozitív filozófiának és az angol evolucionista bölcséletnek, valamint a szociológiai iránynak a magyar jogfilozófiában utat csinált.”^[7] Valójában Pulszky munkássága révén lehetünk először tanúi a magyar jog- és állambölcséleti, de joggal állíthatjuk a széles értelemben vett társadalomtudományi gondolkodásban a korabeli Európában élenjáró angol

[4] Lánczy, 1879, 31.

[5] Pulszky Ágost életéről és jogbölcséleti munkásságáról ld. bővebben: Bárd, 1917. Horváth, 1930/31, 46–52.; Szabó I., 1955, 214–222.; Szabadfalvi, 1995, 21–44.; Kupa, 1996. Kupa, 1999, 7–58; Szabadfalvi, 2011, 61–79.

[6] Somló, 1902, 59.

[7] Moór, 1945, 44.

tudományos szemléletmód átvételének és alkotó felhasználásának.^[8] Az angol társadalomtudományi gondolkodás iránti affinitása elsősorban annak köszönhető, hogy iskoláinak jelentős részét Londonban végezve már fiatalon megismerkedett az angol kultúrával és tudománnyal.^[9]

Szemléletmódját már korai írásaiban áthatja a történeti-szociológiai megközelítési mód, melyben a Henry Sumner Maine nevével fémjelzett angol történeti jogi iskola hatására kell utalni.^[10] Az 1872-ben megjelent *Az angol jogbölcselet történetéhez* című habilitációs értekezésében az angol társadalomfilozófia és jogbölcselet fejlődését a legkiemelkedőbb Morus, Bacon, Hobbes, Locke főbb tanainak ismertetésén keresztül mutatja be.^[11] Tanulmányában az angol és német jogbölcselet kapcsán megállapítja: „... míg Németországban a legújabb ideig mindig egy elvont elven, legfőlebb egy vagy más erkölcsi vagy elméleti tulajdonon alapultak, minden tekintet nélkül a létezőre, Angliában folyvást ennek még múltékony körülményeihez is alkalmazkodtak, megannyian, kivétel nélkül, az emberi természet valamennyi elemében keresték rendszerök magyarázatát.”^[12] Művében legrészletesebben Hobbes és Locke nézeteit elemzi, megvizsgálva a két elmélet hasonló és eltérő tételeit. Láthatóan Hobbes elméleti megközelítését elfogadva – a teológiai, illetve a metafizikai elmélkedést elutasítva – az embert és annak természetét vizsgáló módszer fontosságát hangsúlyozza.^[13] Felfogásában a történeti megközelítés mellett a pozitivista szemléletmódot megalapozó empirikus módszer is hangsúlyossá válik. Az érdekes csupán az, hogy mindezt Hobbes kapcsán fogalmazza meg, s nem Comte-ban, hanem benne látja a 19. századi pozitívizmus megalapozását.^[14] De már ugyanebben a tanulmányában fölfedezhető az etnológiai (antropológiai) szemléletmód jelenléte, mely a Maine nevével fémjelzett angol történeti jogi iskola felfogásának szerves részét képezte.^[15]

[8] Horváth Barna szerint a magyar jogbölcseleti gondolkodás „modern” korszaka Pulszky Ágosttal kezdődik. Vö. Horváth, 1930/31, 46–52.

[9] Pulszky Ágost édesapja Pulszky Ferenc révén került Angliába, aki a Szemere-kormány meghatalmazott londoni követe volt. Gimnáziumi tanulmányait tizennégy éves koráig Londonban (University College School) végezte, majd Torinóban fejezte be.

[10] Vö. Pulszky, 1869.

[11] Pulszky, 1875a, 126–148.

[12] Uo. 130–131.

[13] „A mennyiségtannál és természettudománynál kezdve, eljut az emberi test, majd az érzékek tanáéhoz; ettől fölemelkedik a lélektanhoz, a hajlamok és szenvedélyek, a vétkek és erények elemzéséhez, s a jogot és államtudományt ismét erre alapítja. Híven az újkori módszerhez, az ember általános természetét kutatja, hogy az első és legegyszerűbb elemeket föllesse, a melyekre az állam, ‘eme alkat’ szabályainak és törvényeinek ösztételeit feloldhassa, s ugyanannyi bizonyosságra törekszik a társadalom kellékeinek, keletkezte, fennállása és felbomlása föltételeinek megállapításánál, mint a mennyivel előzményei bírnak. E módszer ma is felülmúlhatatlan.” Uo. 138–139.

[14] Vö. Kupa, 1996, 112–114.

[15] Azt sajnos nem tudjuk, hogy Pulszkyknak szándékában állt-e a tárgyalt kérdéskör behatóbb és terjedelmesebb ismertetése, amire pedig felkészültsége és érdeklődése alapján predestinálva volt. A magyar jogbölcseleti gondolkodásnak hetven évet kellett arra várni, hogy Horváth Barna 1943-ra elkészült hatalmas monográfiája, az *Angol jogelmélet* magyar nyelven bemutassa az angol-amerikai jog- és állambölcseleti gondolkodás legfőbb irányzatait és gondolkodóit.

Az etnológiai nézőpont részletesebb bemutatására az 1874-ben megjelent *Az ind jogról* című tanulmányában kerül sor, ahol egy magyar szerző – Mayr Aurél pesti egyetemi tanár – német nyelven megjelent, az ind öröklési jogról írt műve kapcsán főképpen az angol etnológia kutatások eredményeit ismerteti. Lubbock, Waitz, McLennan, Tylor, Morgan, Maine nevét említi, akik nagyobb gondot fordítottak az Európán kívüli népek jogainak tanulmányozására. Pulszky szerint csupán ezen a módon sikerülhet, hogy „az emberi történetből kiszakított lapokat helyreépítjük, a kiesett láncszemeket kiegészítjük s a tételes egymással egyidejűleg egymás mellett jelentkezőkből a múltban egymás után bekövetkezettekre következtetést vonhassunk”.^[16] Az „emberiség kezdetleges állapotával foglalkozók” esetében kiemeli a „terepen” való jártasság, az empirikus adatgyűjtés fontosságát, ami akkoriban még nem volt általánosan elterjedt.

1875-ben a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából – az angol kiadást szűk másfél évtizeddel követve – *A jog őskora*^[17] címen fordította le Maine nagyhatású művét, az *Ancient Lawt*.^[18] A példaképének tekintett szerző művéhez több mint száz oldalas, önálló tudományos értékkel bíró, „jegyzetet” fűzött, korrigálva az angol tudományosságban elfogadott szokásoknak a kontinentális szemlélet szerinti hiányosságait. Pulszky magyarázó megjegyzései harminchárom évvel megelőzték a neves angol pályatárs, Friedrich Pollock hasonló céllal írott munkáját.^[19] Maine nagy ívű munkája – az akkortájt Pulszkyt is foglalkoztató kérdésekről – a társadalom keletkezéséről, korai fejlődési szakaszairól és a jognak ebben játszott szerepéről szól. Pulszky igen hamar rádöbbsent Maine igazi jelentőségére, vagyis arra, hogy egy korábban alig használt módszer alkalmazásával új távlatokat nyitott a modern jogtudományi gondolkodásban. A primitív és a progresszív társadalmak jogintézményeinek összehasonlító módszer (comparative method) alkalmazásával végzett elemzésével túllépett a Savigny fémjelezte német történeti jogi iskolán, s más módon nem rekonstruálható eredményekre jutott.^[20]

A legismertebb Maine-fordításán túl más korabeli angol szerző, így például Caulfield Heron egyik jogtudományi munkáját is lefordította és hozzáférhetővé

[16] Pulszky, 1874, 359.

[17] Maine, 1875.

[18] Maine, 1861.

[19] Pollock, 1908.

[20] E nézetet tükrözi egyébként Pulszky 1888-ban *Jog- és állambölcsészet feladatai* címen elhangzott akadémiai székfoglalója is, ahol ekképp jellemzi a történeti-összehasonlító módszert: „A származtató s egybevető módszer kitégította fogalmainkat a történeti múlttól a közvetlen feljegyzéseken és emlékeken túl fekvő időkre; megtanított jeleket magyarázni, elmosódott korszakok képét határozottan felfogni, s kiegészíteni, egyes jogtételből intézményekre, az intézményekből polgárosodási állapotokra következtetni; reászoktatott, hogy a legcsekélyebb maradványtörödékeket, legaprólékosabb tényeket többre becsüljük a tetszetős feltételezésnél; saját jog- és állameszméink viszonylagosságáról, mai tartalmuktól egészen különböző, eredeti magvokról, fokozatos keletkezésükről s növekedésükről felvilágosított; előkészít a váratlan fordulatokra, a melyek minden fejlődést néha félbe látszanak szakítani, valóban pedig előmozdítanak.” Pulszky, 1888a, 23.

tette a hazai tudományos élet és az érdeklődők számára, így népszerűsítve az angol jogi gondolkodás eredményeit.^[21] Említésre méltó még egy kései Maine mű, a *Popular Government* több mint negyven oldalon való bemutatása a Budapesti Szemlében, amely alkalmat nyújtott Pulszkynak, hogy saját véleményét is kifejtse a „népkormányzat” működési elveiről és intézményeiről,^[22] valamint a korabeli társadalomtudományi gondolkodást megújító Herbert Spencer tanait kritikailag ismertető *A társadalmi tudomány és az angol philosophia* című terjedelmes tanulmánya, mely az akkoriban mindenkit állásfoglalásra készítő evolutionista szemléletmód társadalomtudományban való alkalmazhatóságát tárgyalja.^[23] Utóbbi írásában éles kritikát fogalmaz meg Spencer felfogásával szemben, implicit módon kiállva a mainei szemléletmód és módszerek mellett. Spencer „[s] emmit sem szól a történeti módszerről, sőt a történetről igen megvetőleg beszél, pedig nehéz felfogni, mint lehetne bármely társadalmi tudományt is megalapítani a történelem nélkül: a fejlődés tanában, inkább mint másutt, szükséges eszköz a történelem.” De az összehasonlító módszert sem alkalmazza megfelelően, amely pedig számos „tévedés” kiküszöbölésére alkalmas.^[24] Pulszky fordításaival, a kortárs elméletek mélyreható kritikai ismertetéseivel fontos tudományos missziót vállalt magára. Célja az volt, hogy az élenjáró kortárs angol filozófiai, szociológiai, jog- és állambölcséleti, valamint közgazdasági tanokat közvetítse a hazai tudomány számára, ezzel elősegítve egy „új” tudós közösség kialakulását, mely egy nyelvet beszél nyugat-európai kollégáikkal.

E közvetítő tevékenység csúcspontjának tekinthetjük az 1885-ben nyomtatásban megjelent *A jog és állambölcsészet alaptanai* című korszakos művét, melyben a korabeli európai tudományos sztenderdek kijelölésére és egy ebből táplálkozó saját elmélet megalkotására vállalkozott.^[25] Egyetemi előadásait összegző könyve 1888-ban angol nyelven is megjelent Londonban.^[26] A kedvező fogadtatás ellenére a nagy cél, a mintaértékűnek tekintett angol tudományos közéletbe való „berobbanás” nem sikerült. A kontinensről Angliába talán csak egy új paradigmával lehetett volna betörni, Spencer grandiózus opusai mellett nem volt helye egy közép-kelet-európai szintetizáló alapmunkának. A hazai tudományosság szempontjából azonban mégis mérőföldkő Pulszky teljesítmé-

[21] Heron, 1877.

[22] Pulszky, 1886, 1–22., 202–223.

[23] „Szerzőnek a biológiából vett és a szociológiára alkalmazott törvényei közt egyike a legfontosabbaknak ama Darwin által fölfedezett nevezetes törvény az élet versenyéről. Ezen törvény szerint a gyöngébb, kevésbé fölfegyverzett, kevésbé tehetős fajnak szükségképp el kell vesznie a társadalmi harcban.” Pulszky szerint e társadalmi „törvény” nem magyarázza a közösségi lét számos sajátosságát, így: „A mi által az emberi társaság oly magasan az állatok fölé emelkedik, az épen a társas lét, a közös összeműködésnek érzete: a civilisatio egy műve sem érhető el külön álló erőlködések által; a fegyelem és a személyes érdek nem volna elég, ha nem csatlakoznék hozzá a szeretet embertársaink irányában és a társadalmi érdek.” Pulszky, 1875b, 285–286.

[24] Uo. 267.

[25] Pulszky, 1885.

[26] Pulszky, 1888b.

nye, hiszen megjelenésétől számítják Magyarországon a jogpozitivisták szemléletmód diadalra jutását. Fő művében - részben visszatérve a pályája kezdetén vallott felfogásához - a mainei összehasonlító-történeti szemléletmód alapján vizsgálódik, illetve Spencer gondolatait felhasználva alakítja ki elméleti téziseit. Könyve előszavában szükségesnek tartja, hogy megnevezze az angol társadalomtudomány kiválóságait, akiknek a hatása művében bibliográfiai utalások nélkül is kézzelfogható: „Általában legtöbb anyagot merítettem egyrészt Spencer Herbert nagyszabású bölcsészeti és társadalomtudományi rendszerét megtestesítő munkáiból, másrészt azon a jogfejlődés korai szakaszaira nézve alapvető tanulmányokból, a melyet Maine Sumner Henrik tett közzé. Ezeknek, bár szorosan egyikük tanait sem követem, hatása egyaránt kiterjed könyvem minden részére.”^[27] A szoros értelemben vett jogbölcséleti kérdéseket tárgyaló rész kapcsán újabb angol szerzők nevét említi: „Az utolsó fejezetek megírásánál sok részben hasznomra volt... a jog fejlődéséről és forrásairól írt angol munka, a melyek közül különösen ki kell emelnem Clark Practical Jurisprudence-ét és Holland Jurisprudence-ét, Lightwood tanulmányát a tételes jog természetéről, és Pollock értekezéseit az erkölcsstan és a jogtudomány köréből.”^[28] E szerzők és művek jól reprezentálják Pulszky tájékozódását, hiszen a korabeli angol analitikai pozitívizmus jeles alakjai mellett a mainei hagyományokat folytató, később „historical jurisprudence” néven ismertté váló jogelméleti irányzat képviselőjének munkái képeztek orientációs mintát számára.^[29]

Társadalom- és államelméleti fejtegetéseiben az állandó fejlődést föltételező gondolatában Darwin és Spencer hatása fedezhető fel. Az „életérdek” mint motíváló, mozgató erő áthatja az emberi létet és a társadalmi együttműködést. Az emberekben rejlő társasági (társulási) hajlamot – amely biztosítja az emberek társas együttélését – pszichológiai, biológiai okokra vezeti vissza. A társadalom Pulszkynál – Spencer hatására – szerves egészként jelenik meg, mely nem más, mint kölcsönös összefüggésen alapuló „összeműködés”.^[30] A spenceri eredetű szervesség gondolata – szerencsére – nem viszi el felfogását a biologizmus útvesztőibe, sőt attól el is határolja magát. A szervesség nála annyit jelent, hogy a társadalom elkülönült szervekkel (szervezetekkel) és feladatokkal bír. Sajátos módon közelíti meg a társadalmi létet és annak fejlődési alapmotívumát. Evolutionista alapon magyarázza az uralkodó és az alárendelt társadalom egymással vívott folytonos harcát. Az uralkodó társadalommal szembenálló alárendelt társadalom egyetlen célja az uralmon lévők hatalmának megszerzése, a hata-

[27] Pulszky, 1885 [Előszó].

[28] Uo.

[29] Ld. erről bővebben: Szabadfalvi, 2000, 14–35.

[30] „... a társadalom sem kizárólag, és nem közvetlenül áll egyes személyekből, nem egyszerű összetétele végső elemeinek hanem keblében a személyek és az azok uralma alatt álló dolgok különböző természetű és rendű csoportokban egyesülnek, a mely csoportok szövvényei képeznek egyetemességükben társadalmat, számos közbenső alakulatot tüntetvén fel, a melyek kölcsönhatásából fejlődik a társadalom szervezkedése.” Pulszky, 1885, 72–73.

lomra törekvés. A harc középpontjában mindig az állam áll, mely nem más, mint maga az „uralkodó társadalom”.

A szorosán vett jogbölcseleti kérdések tárgyalása során a korabeli angol analitikai és német pozitivista (Begriffsjurisprudenz) felfogás fogalmaival és megközelítési módjaival találkozunk. Pulszky itt kifejtett gondolatait a magyar jogpozitivisták jogszemlélet első koherens elméletének tekinthetjük. A jog fogalmának definiálása mindennél jobban tanúsítja Pulszky pozitivizmusát.^[31] A jogi fogalmak elemzése során az analitikus magyarázatokhoz hasonló sajátos fogalmi apparátus kidolgozására tesz kísérletet. A jogról alkotott felfogását a Spencer-féle „fejlődés-tanból” eredeztethető gondolattal egészíti ki, mely jól tükrözi a korabeli klasszikus liberális eszmerendszer hatását, a laissez faire-elvének jogra való alkalmazását. Saját felfogását „cselekvőségi” elméletnek nevezi.^[32] A jog „főelvét” szerinte az egyéni és az állami cselekvőség helyes arányának megtalálásában kell keresni „minthogy a legtökéletesebb szervezetű állam az, amely az egyéni erők legnagyobb tömegének enged szabadságot, és a legkevesebbet veszi igénybe a rend fenntartására, amely továbbá csupán ott alkalmaz kényszert, ahol az egyéni és alárendelt társadalmi önkéntes közreműködés a tudat vagy fegyelem hiánya folytán nem eszközölhető: azért a legtökéletesebb jog is az, amely mellett a legnagyobb egyéni cselekvőség a legkisebb állami cselekvőség árán érvényesíthető”.^[33] Ezért az államnak a lehető legnagyobb, mások hasonló jogainak korlátozása nélkül megvalósítható szabadságot, „cselekvőséget” kell biztosítani a jogalanyok számára.^[34] A jog főelvének e koncepciója – mely optimalizálja az egyéni, társadalmi és állami energiákat – némiképp ellentmond az állami beavatkozás Pulszky által felismert szükségszerű jelenségének. Véleménye szerint elmélete közel áll a Bentham-féle haszonelmülethez is, „mert a haszon összege múlhatatlanul ott mutatkozik legnagyobbnak, az egyesek és a társadalom érdekei ott nyerhetnek legteljesebb kielégítést, ahol a legbővebben áll rendelkezésre az érvényesítésükre szolgáló eszköz, és a társadalom végleges haszna is ott a legnagyobb, ahol legszabadabban fejlődik tagjainak ereje és tevékenysége, ahol a cselekvőség a leghatályosabb”.^[35] A jog fejlődésének folytonosságát Pulszky a társadalom és az állam folyamatos változásával kapcsolja össze.

[31] „A jog, a társadalmi együttlét feltételeinek összege a közösségi és egyéni cselekvőség tekintetében, összesen mindig mint az állam akarata jelentkezik nyíltan kifejezve parancsban, engedélyben vagy tilalomban, avagy hallgatag elismerve szokásban.” Uo. 240.

[32] „... minden társadalmi fejlődést a cselekvőség bensőbbé és tüzetesebbé válása kíséri. Minél inkább különbözik a társadalom és az egyén környezete, annál több irányú és annál behatóbb kell, hogy legyen a cselekvőség... Az emberi haladást tehát mindig követi kebelében a cselekvőség összegének növekvése és foganatosabbá válása.” Uo. 296.

[33] Uo. 297.; Pulszky *Észjogi jegyzetek* című munkájában a „cselekvőségi elvet” a későbbi fő művében olvasható meghatározáshoz nagyon hasonlóan fogalmazta meg: „A lehető legtökéletesebb jog az, amely által a lehető legnagyobb egyéni cselekvőség a lehető legkisebb társadalmi cselekvőséggel érvényesíthető.” Vö. Pulszky, 1879, 198.

[34] „... egy tag cselekvősége a másénak hatáiraiba ne ütközzék.” Pulszky, 1885, 241.

[35] Uo. 297–298.

Miként a társadalom és az állam különböző elemeiben, úgy a jogszabályok világában is állandó küzdelem zajlik a létért, mely küzdelemben a „végleges diadal azok számára van biztosítva, amelyek a társadalmi fejlődés lényeges föltételeinek megfelelnek.”^[36]

Pulszky jogbölcseletének legfőbb érdeme, hogy meghaladva az észjogi tanok egyoldalúságát, a korabeli korszerű – főleg angol – szakirodalomra alapozottan átfogó, koherens pozitivista elméletet alkotott. A jog történeti-társadalmi meghatározottságának hangsúlyozásával egyben megalapozta a hazai jogi gondolkodásban a jog szociológiai szempontú megközelítését.

II. A SPENCERI TÁRSADALOMFILOZÓFIA VONZÁSÁBAN: PIKLER GYULA SZOCIOLÓGIAI POZITIVIZMUSA

A századfordulón a szociológiai-pozitivista szemléletmód az egykori Pulszky tanítvány, Pikler Gyula (1864–1937) működésével érte el magyarországi történetének csúcspontját.^[37] A német tudományos szemlélettel szemben ő is elsősorban az akkoriban élen járó angol és francia gondolkodás eredményeinek közvetítésében látta a hazai tudományosság megújítását. Az állam és a jog kérdéseit a természettudományos megalapozású szociológia oldaláról közelítette meg. A jogbölcseletet, miként egykori mestere, az általános társadalomtudományokat közvetítő diszciplínaként művelte. Az angol pozitívizmust a magyar jogbölcseleti hagyománnyal kiegészítő elmélete radikalizálja a spenceri társadalomfilozófiát. A biologizmus helyett a – már Pulszky által is előtérbe állított – pszichologizmus alapjára helyezkedik. Sajátos elméletet állított fel az állam és a jog keletkezésével és fejlődésével kapcsolatosan. A magyar jogfilozófia európai pozícióját illetően sajnálatos, hogy mindazt, ami munkásságában valóban eredeti gondolat, csupán a hazai érdeklődők ismerhették meg, német és angol nyelven ugyanis csak a kevésbé fontos írásai jelentek meg.

Pikler első nyomtatásban megjelent írásában – amikor még a közgazdaságtannal kacérkodott – David Ricardo angol közgazdász elméletének bemutatása kapcsán szóvá teszi, hogy az abszolút érvényű erkölcsi és jogi normák nem tételezhetőek, ezzel elutasítva mindenféle természetjogias – főleg észjogi – gondolkodást.^[38] A közgazdaságtan mellett hamar előtérbe került az általános társadalomtudományi, vagyis szociológiai, jog- és állambölcseleti érdeklődése. 1886-ban jelent meg terjedelmes kritikai elemző tanulmánya Spencer *The Man versus the State* című művéről.^[39] A korszak megkerülhetetlen szerző-

[36] Uo. 349.

[37] Pikler Gyula életéről és jogbölcseleti munkásságáról ld. bővebben: Pikler Endre, 1938, 53–71.; Szabó I., 1955, 223–261.; Szabó I., 1973.; Szabadfalvi, 2011, 97–108.

[38] Pikler, 1885.

[39] Pikler, 1886, 43–60., 213–237.

jének - Pikler meghatározása szerint a „laissez-faire idealistájának” – az állami beavatkozás elleni álláspontja belső ellentmondásosságára hívja fel a figyelmet. Spencer biológiai elvekre alapozott, klasszikus liberális elméletét – melyben az individuumnak, a szabad versenynek, a magántulajdon feltétlen szabadságának meghatározó jelentősége van - elfogadhatatlannak tartja és a társadalom érdekében a fokozott állami beavatkozás szükségességét hangsúlyozza.

Pikler későbbi jogbölcseleti tárgyú írásait is a Spencerrel folytatott diskurzus jellemzi. A spenceri gondolatokat részben saját elmélete alátámasztásaként, részben kritika tárgyaként elemzi és értékeli. Spencer és követőinek felfogását „fejlődéstani (evolucionisztikus) természettjognak” nevezi.^[40] Az angol társadalomtudomány kiválóságának jelentőségéről jogbölcseleti bevezetőjében ekképp ír: „Munkásságának egészével minden idők legnagyobb gondolkodói között foglal helyet, a ki a fejlődés általános törvényének fölfedezése által tudományos világnézetünket óriási mértékben kibővítette és az összes tudományoknak új irányt mutatott, a kinek ... a tulajdonképpeni jogbölcselet is többet köszönhet, mint bárkinek.”^[41] Spencer egyértelmű hatása nyilvánul meg Pikler azon gondolataiban, amikor a társadalom fejlődési törvényeiből von le következtetéseket a jog kialakulására és fejlődésére. Így nem véletlen a pikleri felosztás, mely szerint a jogbölcselet két, „fejlődéstani, genetikus” és „statikus” fő részre lehet osztani. A jog fejlődéstanának fölvázolásakor Pikler egy lábjegyzetben arra hivatkozik, hogy a „főnnebbi vázlatban Pulszkyt és Spencert követtem”, de utalás szintjén megemlíti a jog fejlődéstanának „legkiválóbb” angol szerzői között Lubbock, McLennan, Maine, Morgan és Tylor nevét is.^[42] Pikler gondolatmenetében már ekkor megjelennek a lélektan törvényeire való hivatkozások – mindenekelőtt a képzettársulás törvénye, mely szerint „a csoportosan együtt élő egyének egymással való rokonszenve és összeférése születik meg és emelkedik mindinkább nagyobb fokra” -, illetve a benthami utilitarizmus reminiscenciájaként az „összeműködés hasznosságának belátása”.^[43]

Sajátos – de nem előzmény nélküli – elméletet állít fel a jog és az állam keletkezésével és fejlődésével kapcsolatban.^[44] Úgy véli, hogy az emberek nem ösztönszerűen, hanem „célszerűségi belátásuk” alapján cselekszenek, s ennek során hívják életre és fejlesztik tovább a szükségleteiket egyre tökéletesebben kielégítő normákat és intézményeket.^[45] Az emberek így teremtenek meg olyan

[40] Pikler, 1892, 93–101.

[41] Uo. 94.

[42] Uo. 128.

[43] Uo. 122–123.

[44] Pikler, 1897a.; Pikler, 1897b.

[45] „[A]z emberek azért alkották meg a jogot és azért alkotnak további új intézményeket, azért tartják fenn, vagy változtatják meg a jogot mert azt gondolták illetőleg gondolják, hogy ez a cselekvésük célszerű, az élet szükségleteinek kielégítésére alkalmas... Az államot e felfogás szerint az emberek azért alakították, mert belátták, hogy rendezett összeműködés által mindenféle szükségleteiket jobban elégíthetik ki.” Pikler, 1902, 1.

társadalmat, intézményeket és jogot, amelyet racionálisnak és célszerűnek tartanak. Pikler a „belátásos elmélet”, a Darwin és Spencer nevével fémjelzett „fejlődéstan” között szoros összefüggést lát: „A lassú fejlődés tana, mely korunk nagy vívmánya, legkevésbé sem zárja ki a belátásból való fejlődést, ... ellenkezőleg, Spencer és Darwin művei tele vannak oly magyarázatokkal, amelyek szerint a szükségletek nyomása, a belátás indított meg, hozott létre fejlődést, választott ki célszerű mozgásokat és szilárdított meg azokra való hajlamokat. A belátás működése maga a lassú fejlődés egyik esete.”^[46] Spencer tanaira, illetve fogalmaira támaszkodik az államok keletkezéséről írt munkájában is. Így Spencer *Descriptive Sociology* című művének etnográfiai adatait felhasználva mutatja be az államok kialakulásának törvényszerűségeit, és átveszi a *Principles of Sociology*-ban használt fogalmak közül az „elsődleges”, „másodlagos” és „harmadlagos állam” fogalmát.^[47] Itt is megfigyelhető tehát, ami Pulszky esetében, hogy kora élenjáró társadalomtudományi tanait kritikailag ismertetve, fogalomrendszerét részben átvéve közvetíti a hazai tudomány, a jogbölcsélet számára. Ezt mi sem bizonyítja jobban, hogy Pikler ezen gondolatait egyetemi előadásai publikálásaként tette közzé.

III. AZ ANGOL ANALITIKUS POZITIVIZMUS HATÁSA SOMLÓ BÓDOG FOGALMI ÉPÍTKEZÉSÉRE

Az elmúlt századfordulót követő időszak jelentős változást hozott mind az európai, mind a magyar jogbölcséleti gondolkodás történetében. A kontinensen ekkoriban formálódó neokantiánus jogfilozófia kisugárzása eredményeképpen végleg háttérbe szorultak a hagyományos természetjogi és jogpozitivista értelmezések, illetve a történeti szemléletmód. A jogtudomány új utakat keresve ismeretelméleti, módszertani és modern értéktani szempontok előtérbe helyezésével kereste a jog új megközelítési lehetőségeit. A magyar jogbölcséleti gondolkodásban ez a fajta útkeresés elsősorban Somló Bódog (1873–1920) munkásságában jelent meg, akinek életműve révén lehetővé vált a korábbi fejlődésbeli fáziskésés „fölszámolása” és a korabeli élenjáró neokantiánus jogfilozófiai gondolkodás hazai megalapozása.^[48]

Somló a magyar jogbölcséleti gondolkodás nemzetközileg is méltán legismertebb képviselője. Viszonylag rövid, negyedszázadnyi időt kitevő tudományos pályafutása két – egymáshoz sok szállal kapcsolódó – szakaszra osztható.

[46] Uo. 46.

[47] Pikler, 1897b, 58–60.

[48] Somló Bódog életéről és jogbölcséleti munkásságáról ld.: Moór, 1921, 17–40.; Horváth, 1930/31, 59–73.; Szabó, 1955, 266–275., 360–384.; Seres, 1970, 936–954.; Nagy, 1981, 764–772.; Zódi, 1995, 63–141.; Funke, 2004, 132–136., 142–145., 178–188., 213–215., 227–230., 235–237., 252–255., 258–260.; Szabadfalvi, 2011, 155–171.

A nagyjából 1910-ig tartó első pályaszakaszt a spenceri evolucionista szociológia, Pikler Gyula – egykori professzora és mestere – belátásos elméleti felfogása és részben a (marxi) materialista történetfilozófia befolyásolta. A hatások változásától függetlenül e korszakban gondolkodásának két alappilléreként megmaradt a naturalista (természettudományos) pozitívizmus és az evolucionizmus. Somló ez idő tájt Pulszky és Pikler mellett a magyar pozitívista jogbölcselet harmadik kiemelkedő képviselőjévé vált. Tudományos pályafutásának második korszakában következett be a neokantiánus fordulat, mellyel megteremtette a magyar jogbölcseleti gondolkodás eddigi legprosperálóbb korszakát. Ennek az időszaknak az eredményei azok a művek, melyek Somló tudományos hírnevét jogfilozófusként idehaza és főleg a német nyelvterületen megalapozták.

A századforduló táján publikált legelső írásaiban – miként korábban Pulszkyknál illetve Piklernél láttuk – a spenceri evolucionizmus hatása a meghatározó.^[49] A spencerizmus ekkor már túl van azon az időszakán, amikor reveláció erejével hatott az európai társadalomtudományi gondolkodásban, de a magyar progresszív értelmiség köreiből még mindig nagy tiszteletnek örvendő tanai. Habár igen sokan szakítottak a spenceri rendszerrel, Somló ezekben az években alkalmanként autonóm kritikát megfogalmazva megpróbálja tökéletesíteni az angol társadalomtudományi gondolkodás óriásának elméleti tétéleit.^[50] A Stampfel-féle Tudományos Zsebkönyvtárban megjelent füzetek közül az általa írt *Etika* és a *Szociológia* című művek bevallottan Spencer a *Principles of Ethics* és a *Principles of Sociology* „gondolatmenetét adja vissza”.^[51] E tekintetben említésre méltó, hogy a Társadalomtudományi Könyvtár első kötetében ő fordította le Spencer filozófiájának H. F. Collins által írt kivonatából a *Végső alapelvet* (First Principles) tárgyaló fejezetet,^[52] illetve több korabeli tanulmányában foglalkozott a spenceri tanok hazai megismertetésével.^[53] Ebbe a sorba tartozik még egy 1903-ban tartott, később elhíresült előadása, melyben az evolucionista társadalombölcseletet, Spencer tanait népszerűsítette.^[54]

[49] Említésre méltó még e sorban *Teghze Gyula* (1867–1939) neve, aki a debreceni jogakadémia, majd tudományegyetem jogi karának jogbölcselet és nemzetközi jog professzoraként 1900-ban tette közzé *Szerves társadalomtani elméletek és az állam személyiségének theoriája* című terjedelmes monográfiáját, melyben a 19. századi „tudományos alapokon nyugvó” organikus elméletek kapcsán részletesen szól Spencer „kidolgozott” tanairól. Vö. Teghze, 1900, 255–268.

[50] A „mesterről” írt nekrológiájában Moór Gyula így summázza Somló első pályaszakaszának (1897–1909) lényegi jellemzőit: „Bármilyen hatalmas változáson ment is keresztül tudományos felfogása ezen idő alatt, legvégső filozófiai alapja változatlanul a spenceri filozófia világfelfogása: a belátásos elmélet szubjektív racionalizmusától egészen az objektív szociológia szélső végletéig vezető ingamozgás egész ideje alatt érintetlen maradt az a szeg, amelyen az inga függött.” Moór, 1921, 17–18.

[51] Somló, 1900a.; Somló, 1901a.

[52] Collins, 1903.; Somló a könyv I. fejezetét, az 1–66. oldalig fordította le.

[53] Somló, 1900b., 405–414.; Somló, 1904, 98–110.

[54] Vö. Somló, 1903a, 397–409.

E korszak első kimondottan jogbölcseleti tárgyú írása szintén a Stampfel-féle sorozat „jog- és államtudományi csoportjában” 1901-ben megjelent *Jogbölcselet* című kis könyve.^[55] Az előszóban a mű megjelentetésének céljáról írva ekkori tájékozódási irányairól így szól: „A szélesebb körű tájékoztatás célja kívánta meg, hogy a füzetke ne csak egy elméletet tükröztessen vissza, hanem nyújtson tájékoztatást korunk jogbölcseletének legkiemelkedőbb alkotásairól. Ezek: a Spencer-féle individualizmus, a történelmi materializmus, a Pikler-féle jogbölcselet, és az olasz kriminológusok főbb tanai.”^[56] Somló e művében a spenceri nézetek jogbölcseleti vonatkozásával az „emberi alapjogok” kétféle tanának bemutatása kapcsán foglalkozik. Spencer igazságosságról szóló elméletében véli fölfedezni azt a gondolati kísérletet, mely az alapjogok új eszméjeként is fölfogható.^[57] Somló a spenceri tanok elemzésével arra a következtetésre jut, hogy az „alkalmazkodás haladásával” az eszményi jövőben ki fog alakulni egy olyan tökéletes állapot, amely „az emberi cselekvés végső állandó kódexének” kialakulásához vezet. E „kódex” a legfőbb (liberális) alapjogokat fogja tartalmazni, így az élethez és a testi épséghez, a szabad mozgáshoz és a tulajdonhoz való jogot. A spenceri elmélet pozitívuma – Somló megállapítása szerint –, hogy a 18-19. századi észjogi felfogással szemben számol az emberi fejlődéssel, az emberi intézmények viszonylagosságával. Mindazonáltal kritikai észrevételt is megfogalmaz, amikor azt írja, hogy a Spencer által feltételezett eszményi állapot ellentmond a „fejlődés törvényének”, és sohasem fog bekövetkezni, mert „teljes lehetetlenség a teljes alkalmazkodottság egy olyan állapotáról szólni, amelyben fájdalom nem lennének ... nemcsak jelenlegi állapotunk átmeneti állapot, hanem ebből a szempontból mást mint átmeneti állapot elképzelni nem is lehetséges.”^[58]

Ezt a gondolatot Somló az 1903-ban megjelent *Állami beavatkozás és individualizmus* című – e korszak fő művének tekinthető – könyvében azzal egészíti ki, hogy a fejlődés irányát, akár csak az individuum életének célját, a boldogságra való törekvés szabja meg, amely így szakadatlan, organikus folyamatot képez.^[59] A korabeli monopolkapitalista fejlődés velejárójaként tekinthető fokozott állami szerepvállalás ténye kikényszerítette a jog, az állam, a politika funkciójának és intézményeinek újragondolását, s e tekintetben a spenceri beavatkozás-ellenes, individualista álláspont meghaladását. Somló szerint az állami beavatkozás nem mond ellent az alkalmazkodás természettörvényének, hiszen a természet rendjébe való „mesterséges” beavatkozást, így például a „jogalkotási cselekvőség” is, a természetes fejlődés eredményének kell tekinteni, hiszen „a természetes kiválasztás ... mindennemű állami beavatkozás mellett is okvetlenül

[55] Somló, 1901b.

[56] Uo. 3.

[57] Uo. 31–42.

[58] Uo. 41.

[59] „Induljunk ki az egyik adott tényezőből, az emberi szervezetből. Ennek legalapvetőbb tulajdonsága az a folytonos megfogyatkozás és helyreállítás, az a folytonos önkiegészülés, a melyet életnek nevezünk és a melynek lélektani oldala a boldogságra való törekvés.” Somló, 1903b, 4.

végbemegy.”^[60] A mesterséges beavatkozás a természetes fejlődés eredménye, annak szükséges velejárója és ilyen értelemben maga is természetessé válik. Így jut el ahhoz a tételhez, mely szerint bár növekszik az állami szabályozás köre, ugyanakkor az individuumok egyre spontánabban, önkéntesen rendelik magukat alá a szabályoknak, így a jognak, miáltal a kényszer is sokkal gyöngébb lesz. Művét – a spenceri tanok végső kritikájaként – a következő sorokkal zárja: „Az állam beavatkozása egyre nagyobb körre terjed, de az emberek szabadsága ennek a mindenkorai beavatkozásnak megváltoztatására is egyre nagyobb lesz. Növekvő állami szabályozás, növekvő politikai szabadsággal karöltve: ez a fejlődés iránya; - mindenre kiterjedő állami szabályozás és tökéletes szabadság ennek a szabályozásnak megállapítására vagy megváltoztatására: ez a fejlődés ideája.”^[61] Mindezek a gondolatok jól mutatják, hogy Somló képes volt az őt egyébként lenyűgöző Spencer gondolatainak kritikus elemzésére és megpróbált eredeti hangot keresve új utakat, magyarázatokat találni. Ennek ellenére ezt a kísérletét joggal nevezhetjük felemásnak, hiszen a kiindulópontok sokfélesége nem eredményezhetett mást, mint eklektikus magyarázatot.

Pozitivisták korszakának másik jelentős jogfilozófiai tárgyú könyve az 1906-ban megjelent kolozsvári egyetemi *Jogbölcseleti előadásai*,^[62] ahol már több kérdésben, a későbbi fő művét idéző fogalmak használatával találkozunk.^[63] E művében már megfigyelhető a hangsúlyeltolódás az Európában ekkortájt formálódó neokantiánus jogfilozófia irányába, ami főképpen az irányzat „atyjának” tekintett Stammler gondolatainak erőteljes jelenlétében nyilvánul meg. Spencer neve és tanai azonban még számos helyen előtérbe kerülnek a könyvben, így többek között a társadalmi fejlődésméletek, illetve a „jogi szabályozás fokozása” kérdésének kapcsán, de ezeken a helyeken a már korábban megfogalmazott tételei rövid összefoglalásával találkozunk.

A neokantiánus fordulat valójában Stammler hatására a helyes jog kérdésének tárgyalásában következett be, de végkifejletével majd az 1917-ben német nyelven publikált *Juristische Grundlehre* című terjedelmes monográfiájában találkozunk.^[64] Somló fő művében a korabeli neokantiánus felfogásnak megfelelően a jog – tartalmától független – fogalmának és fogalmi elemeinek analitikus elemzését adja. Könyve *Bevezetőjében*, a 11. §-ban, *Zur Geschichte der juristischen Grundlehre. Austins „notwendige Rechtsbegriffe”* címen,^[65] külön alfejezetet szentel saját elmélete és John Austin – az angol analitikai pozitívizmus első

[60] Uo. 99.

[61] Uo. 175.

[62] Somló, 1906.

[63] Erre nagyon jó példa a jog fogalmának meghatározása, melyet lényegét tekintve a neokantiánus indíttatású fő művében megismétel: „Mi jog alatt azokat a szabályokat fogjuk érteni, amelyeket valamely társadalom legmagasabb rendű hatalma állít fel.” Uo. 31.

[64] Somló, 1917.

[65] Uo. 32–37.

számú alakja – *Lectures on Jurisprudence*^[66] című művében megfogalmazott gondolatok kapcsolatának. Somló közösnek érzi a két elméletben, hogy olyan fogalmak, alapelvek és megkülönböztetések kimunkálásán fáradoznak, amely nélkül nem lehet semmiféle jogot megkülönböztetni, illetve ezek nélkül tételes jogtudományt sem lehet művelni. Saját elméletét e téren következetesebbnek tartja, de az érdem – megítélése szerint – mindenképpen Austiné, hiszen ő kezdte ezt az utat először járni. Ezen kívül több ponton érintkezik egymással a két elmélet. Mindketten a jogalkotó hatalom fogalmával operálnak. Egy helyen Somló utal rá, hogy Austin „sovereign”-je és az ő „Rechtsmacht”-ja megegyezik egymással. Emellett több egyéb közös fogalmat is használnak – mint például az engedelmesség szokása (habit of obedience) –, amelyek közül a jog fogalmának definiálásakor a „jogalkotó hatalom parancsa” kifejezést kell kiemelni. Somló számos fogalom bevezetésekor az austini terminusok finomítása, a distinkciók részletezése során alakítja ki saját fogalmi apparátusát. Így például – szemben Austinnal – sem a szankcionáltságot, sem pedig az általánosságot nem tekintette a jog szempontjából relevánsnak. Annál nagyobb fontosságot tulajdonított az „akaratnak”, vagyis annak a ténynek, hogy a jog „empirikus” szabály, előírásai túlnyomórészt a külső emberi cselekvésekre irányulnak. Kiemelésre méltó még, hogy mindketten csak nemzetállami keretek között tudták elképzelni a jog létét és funkcionálását, ezért elutasították a nemzetközi jog jogiságát, mely mögött nem áll – amit Somló számára az első világháború tanulságai igazoltak – tényleges kényszerhatalom. Helyesebbnek tartja helyette a nemzetközi szabályok (überstaatlichen Norm),^[67] vagy még inkább az államközi szabályok fogalmát.^[68] Somló számára az austini elmélet szigorú pozitívizmusa és következetessége lehetett vonzó és egyben alkalmas arra, hogy a neokantiánus előfeltevések egy részének megfelelően fölhasználja saját fogalmi építkezésében. Somló esetében az analitikus fogalomkeresést nagyban elősegítette a 19. század végi Bergbohm, Bierling és Jellinek által kidolgozott német fogalmi jogtudomány alaposabb ismerete.

Somló munkásságával a neokantiánus irányzat szellemisége vált uralkodóvá a hazai jogbölcseleti gondolkodásban. Kisugárzó hatása, legkedvesebb tanítványa, Moór Gyula (1888–1950) munkásságában érhető tetten, aki a két világháború közötti korszak legtekintélyesebb magyar jogfilozófusának számított. Az 1920-as évek elején Moórt joggal nevezte az „új magyar jogfilozófia” megte-

[66] Austin, 1863.

[67] Somló, 1917, 178.

[68] Somló 1917-ben külön tanulmányt szentelt *A nemzetközi jog mibenléte* címmel e témakörnek, melyben – több helyen szó szerint – megismétli a *Juristische Grundlehren*, illetve annak kivonatában leírtakat: „Ha volna reá kilátás, hogy a nemzetközi jog meggyökeresedett, de megtévesztő elnevezése helyett más váljék elfogadottá, a jogi jelző elhagyásával egyszerűen államközi szabályokról szólhatnánk.” Somló, 1917, 16. Vö. Somló, 1920, 50.

remtőjének Horváth Barna, a neves pályatárs. Moór újszerűsége „összefoglaló” szemléletmódjában öltött testet, melyet egyes kritikusai nem minden ok nélkül neveztek eklektikus fölfogásnak. Jogszemléletét semmilyen módon nem érintette meg az angolszász jogi gondolkodás. Érdemes azonban itt egy 1926 tavaszán kelt Moór – tudósi nagyságát és nyitottságát példázó – ajánlásból idéznünk, melyben Horváth Barna tervezett angliai tanulmányútját, az ahhoz szükséges ösztöndíj-kérelmet ekképp támogatta: „Kérését, tekintve, hogy nevezett a jogfilozófia művelésére kiváló képességekkel rendelkezik, melegen pártolom. – Mint-hogy magyar jogfilozófiai irodalmunk egyoldalú német hatás alatt áll, nemcsak a kérvényező szempontjából volna kívánatos, hanem a magyar jogfilozófia számára is igen értékes eredményekkel járna, ha Horváth Barna útján az angol-amerikai áramlatokkal közelebbi kapcsolatba jutna.”^[69]

IV. HORVÁTH BARNA ÉS AZ ANGOLSZÁSZ PRAGMATIZMUS

A magyar jogbölcseleti tradícióban az 1930-as évek elejétől kezdődően az uralkodó neokantiánus felfogásban új szintet teremtett meg Horváth Barna (1896-1973).^[70] Jogelméleti szemléletmódjának – melyet előszeretettel nevezett jogszociológiának, sőt Hans Kelsen terminológiáját szem előtt tartva „tisztta jogszociológiának” – eredetisége főképpen az ún. szinoptikus (együtnéző, egybenéző) látásmódjában és az ehhez funkcionálisan szorosan kapcsolódó processzuális (eljárási) jogszemléletében nyilvánul meg. Horváth elméletének újszerűsége két alapvető – a korabeli jogfilozófiában egymásnak ellenszülő – paradigma összeegyeztetésében mutatkozik meg. Az újkantiánus (Lask, Rickert, Verdross, Kelsen stb.) és a pragmatikus-empirikus szemléletmód (Pound, amerikai realizmus, szabadjogi iskola, pszichologizmus stb.) egyidejű érvényesítése és egymásra vonatkoztatása nem csupán a magyar, hanem az európai jogi gondolkodásban is úttörő jellegű vállalkozásnak számított. E két nagyhatású paradigma jelenléte természetesen nem véletlenszerű. Míg a neokantiánus paradigmát a két világháború közötti Közép-Európában evidensnek kell tekintenünk, addig a pragmatizmus bizonyos szempontból új gondolatként jelenik meg, különösen akkor, ha a korabeli magyar jogbölcseleti közfelfogásra gondolunk. Horváth empirizmus iránti fogékonysága két okra vezethető vissza. Egyrészt pályája elején mint gyakorló jogász – visszaemlékezése szerint – tudatosan élte meg a norma és valóság ellentmondását, amellyel a neokantiánizmus nemigen nézett szembe, másrészt a 1929-ben tett angliai

[69] Csongrád Megyei Levéltár. A Ferenc József Tudományegyetem Jogtudományi Karának iratai. 6. doboz. 613-1925/26. jksz. Említésre méltó adalék, hogy Horváth másik ajánlója Hans Kelsen a neokantiánus jogfilozófia már ekkor nemzetközileg elismert kiemelkedő alakja volt.

[70] Horváth Barna jogbölcseleti munkásságáról ld. bővebben: H. Szilágyi, 1995, 211-266.; Zsidai, 1995, 11-58.; Cs. Kiss, 2001, 569-611.; Cs. Kiss, 2004, 245-255.; Zsidai, 2008; H. Szilágyi, 2010, 33-88.

tanulmányútja során nagy hatást gyakorolt rá az angolszász politikai és jogi kultúra.

Horváth – szegedi professzori kinevezését megelőzően – egy szemesztert töltött Londonban.^[71] Az angol fővárosban töltött hónapok elsősorban Harold Laski^[72] – a korabeli angol munkáspárt fő ideológusa és a politikai pluralizmus egyik jelentős elméletének megalkotója – hatása alatt teltek. Erre az időszakra önéletrajzában így emlékszik vissza: „Laskinak majdnem minden művét elolvastam és tanításait igyekeztem beépíteni műveimbe. Ő mindenekelőtt a gondolat morális pátoaszával hatott rám... Csodáltam a minden művében fellelhető ‘buzgó szabadságvédelmet’ ... Nem lehet nála jobb eligazítót találni a ‘szabadság stratégiájának’ bonyolult problémái között és az eszmék átértékelésében, ami a ‘tervezésnek’ mint a ‘szabadság’ módszerének a gazdasági demokrácia körülményei között való igazolásába torkollik.”^[73] Emellett behatóan foglalkozott az angol filozófiai és jogi gondolkodás óriásai közül Hobbes, Bentham, Austin munkásságával, illetve az amerikai jogi gondolkodás kiemelkedő alakjaival, és közülük is leginkább Roscoe Pound műveivel. Processzuális jogszemléletének kidolgozása szempontjából azonban a legjelentősebb esemény Leonard T. Hobhouse-sal és tanítványával, Morris Ginsberggel való megismerkedése. A szociológus Hobhouse az ún. szociális liberalizmus fő alakja, tőle veszi át a társadalmi fejlődés négy típusát (növekedés, hatásosság, szabadság, kölcsönösség), amelyet a jogfejlődés értelmezésére használ.^[74] Horváth nem csupán interpretálta, hanem jelentős mértékben továbbfejlesztette és kiegészítette e fejlődési típusok egymás közti viszonyának vizsgálatát.^[75] Említésre méltó még az amerikai jogi realiz-

[71] Önéletrajzi írásában ezekre a hónapokra így emlékszik vissza: „Legtöbb időmet a British Museum könyvtárában töltöttem. Kelsen professzor adott ajánlólevelet Laski professzorhoz, de ő szívélyesen kijelentette, hogy nekem hozzá nincs szükségem ajánlólevélre. Néhányszor meghívott otthonába. Kelsennel összehasonlítva ő inkább egy művész benyomását keltette. Kelsen nem tartozott semmilyen párthoz, míg Laski lelkes híve, valóságos vezéralakja volt a Munkáspártnak... Laski számos értékes információt adott az angol jogelméleti irodalomról. A Laskié mellett néha részt vettem Hobhouse és Ginsberg előadásain. Oxfordban találkoztam Allen, Cambridge-ben Sorley professzorral. A könyvtárban hatalmas anyagot gyűjtöttem. Főként cikkeket és szemléket olvastam, a könyvek olvasását akkorra hagytam, amikor visszatértem Magyarországra. Rengeteg könyvet vásároltam a szegedi jogi kar költségén.” Horváth, 1993, 71.

[72] Érdemes itt idézni az egykori Horváth-tanítvány Bibó Istvánt, aki a következőképpen [melyben] jellemzi egykori professzora tudósi és politikai beállítódását: „Horváth Barna nyugat-európai típusú tudós volt, Bécsben és Angliában járt előzőleg, mielőtt professzor lett volna, Bécsben Kelsent hallgatta,... Angliában Harold Laski tanítványa lett, aki a munkáspárt balszárnyának volt az ideológusa. Horváth Barnának volt egy finoman prezentált, semmiképpen sem harcos, liberális anarchista álláspontja, és ebben a liberális angol szocialistákhoz állt közel.” Huszár, 1989, 24.

[73] Horváth, 1993, 87.

[74] Vö. uo. 86.

[75] Jogelméleti vázlatában Hobhouse nyomán így foglalja össze a jogfejlődés lényegét: „A növekedés valamely rendszer mennyiségi kiterjeszkedése, elemeinek felhalmozása. Ilyen pl. a törvénytár felduzzadása vagy a perforgalom (ügyszorgalom) emelkedése vagy a szervek túltengése (bürokrácia). A hatásosság a tetszés szerinti célokra való alkalmasságnak növekedését s ennek folytán fejlődési energia felszabadulását és megtakarítását jelenti... A *nagyobb szabadság* a rendszer elemeinek

mus egyik jeles alakjának Thurman W. Arnoldnak a hatása, aki „a jog társadalmi függőségének pszichológiai interpretációját” dolgozta ki.^[76]

Angliából hazatérve Horváth több nagyobb lélegzetű tanulmányban ad számot az angol-amerikai jogelméleti gondolkodás eredményeiről, múltjáról és legújabb törekvéseiről.^[77] Az angliai élmények és benyomások arra az elhatározásra ösztönzik, hogy megírja az angol jogbölcseleti gondolkodás történetét. Majd másfél évtizedes munkájának eredményeként született meg az *Angol jogelmélet* című, több mint hat és félszáz oldalas monográfia, mely 1943-ban a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában jelent meg. Műve – mely a mai napig hézagpótló és nélkülözhetetlen alapmunka a hazai jogirodalomban – az angol jogi kultúra legfontosabb sajátosságainak bemutatása mellett áttekinti az angol jogbölcselet fejlődését a skolasztikusoktól kezdve a középkori és újkori gondolkodókön keresztül John Austinig, akinek a munkásságát a legalaposabban és a legnagyobb terjedelemben (több mint hetven oldalon) tárgyalja, és az „újabb irányokig”, egészen az amerikai jogi realizmusig. Horváth az érintett elméletek részletes bemutatása mellett történeti és a szerzőket bemutató életrajzi vonatkozásokat is prezentál művében a mind teljesebb megismerés érdekében.^[78] Könyve megírásával Horváth rendkívüli tájékozottságról tesz tanúbizonyságot, az angolszász szakirodalom ilyen beható ismerete inspiráló hatást gyakorolt

akadálytalanabb működését; a nagyobb kölcsönösség pedig fokozottabb együttműködést és egymás előmozdítását jelenti.” Horváth, 1937, 9–10.

[76] Vö. Horváth, 1993, 87. Érdemes itt Horváthnak az amerikai jogi realizmusról írt summázatából idéznünk, amely Thurman Arnold hatásának, sőt nyelvezetének letagadhatatlan jelenlétét bizonyítja: „Hogyan lehet a realizmust Arnoldon keresztül összefoglalni? Realizmus annyiban, mert semmiféle illúzióban nem akart ringatózni, illúziót nem hajlandó valóságként elfogadni. Mindekelőtt hangos tiltakozás az ellen, mintha a hagyományos elméletek kielégítenék azt, amit a jogról tudni kívánunk. Felzúdulás az örökségbe kapott jogszemlélet terméketlensége ellen. Ami újat mond, az nem kerek tagadása, hanem kiegészítése, minősítése a régi elméleteknek. Az új fizikához hasonlóan csak a régi fogalmak határain észleli azok pontatlanságát és ott veti meg a lábát, ahol ezek a pontatlanságok lényegesek. Az új úgy jelentkezik benne, mint a relativitás elméletében, vagy a modern festészetben, Joyce írásaiban, vagy Bartók zenéjében. Nem tagadja, hogy a régi nagyjából, durva általánosságban megáll, de azt sokkal finomabb mérés, látás, beleélés, megérzés, megfigyelés segítségével mégis lényegesen minősíti és végül is egészen ártértelezti. Az új irány a régihez képest nem iskolás, nem céhbeli, nem exkluzív. Mesterség, tudomány és művészet fonódik össze benne, néha lírává válik. Mindebben a régi jogkép fellazulása, új élmények felduzzadása, más szakok, mint a fizika, a lélektan, az ideológiaelmélet, a művészeti irányok termékenyítő motívumai is működnek. Főképpen pedig a réginél hasonlíthatatlanul behatóbb és kitaróbb érdeklődés a jog eredeti élménye és annak elemzése iránt... Igazi jelentősége talán nem is a már elért eredményekben, mint inkább az új munkamódszerben van. Abban, hogy a kutatásnak, az adatszerrű feltárásnak és ténybeli megfigyelésnek tágas új tere nyílt meg a hagyományos elmélet hézagain keresztül.” Horváth, 1943, 573–574.

[77] Horváth, 1930a, 87–115.; Horváth, 1933, 23–36.; Horváth, 1939, 211–223.; Horváth, 1940, 448–461.; Horváth, 1941, 43–74.

[78] Az emigrációs években az Egyesült Államokban – az esetleges megjelentetés reményében – hozzálátott monográfiája angol nyelvre való fordításához, de halála miatt már nem tudta befejezni. Erről tanúskodnak a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában fellelhető kéziratok fordítások. Ld. Horváth Barna: *Angol jogelmélet. 1943 című művének részleges angol és francia összegzése*. MTAK Kézirattár Ms 5905/198–205.

tanítványaira és azok jogszemléletére. Említésre méltó, hogy az angol jogelmélet kéziratának elkészítése közben – az 1930-as években – formálódott és látott nyomtatásban napvilágot Horváth saját jogelméleti rendszere, mely számos ponton támaszkodott, illetve táplálkozott az angol-amerikai jogelméletből.^[79]

Az common law ideológiájáról szóló tanulmányában megfogalmazza saját jogelméleti törekvésének célját: „Fel kell adnunk azt a törekvést, hogy a jog lényegét egyetlen ideálban megtaláljuk... Olyan módszerre van szükség, amely összefér a különböző filozófiai álláspontokkal.”^[80] Ugyanitt Pound kapcsán megjegyzi, hogy fel kell szabadítani „a jogelméletet az alól az illúzió alól, mintha a szembenálló filozófiai álláspontok között szükségképpen választani kellene”, illetve fel kell szabadítani „az egy eszméjű, egy alap gondolatú módszer optikája alól.”^[81] Ez az a motiváció, amely Horváthot arra készíti, hogy a neokantiánus tradíciót, illetve a mindenkit ez idő tájt vitára inspiráló kelsen-i elméletet meghaladva szembenézzen a jog társadalmi természetével és annak következményeivel, mert a jog nem csupán normatív jelenség, hanem társadalmi képződmény is. Horváthot az angolszász indíttatású pragmatikus-empirikus esetjogi szemlélet segíti hozzá az új látásmód, mint módszer megalkotásához, mely korábban nem ismert utakat nyithat a kontinentális jogi gondolkodás számára. A lét és a kellés egymást kizáró voltának neokantiánus alaptételéből kiindulva azt a következtetést vonja le, hogy a jog olyan tárgy, amely „egyfelől létezik, másfelől pedig érvényes”. A jog egy sajátos tárgykettősség („reflexív tárgyszurrogátum”, „kellésre irányuló lét”), melyben a biológiai-pszichológiai jelenségek sokféleségeként megjelenő társadalmi magatartáshoz – egy bonyolult eljárási apparátus közbejövételével – egy norma hozzárendelődik. A jog valójában csak egy gondolati tárgy („reflexív gondolati képződmény”), lét és kellés együtt szemlélése. Vagyis Horváth szerint nincs harmadik ismerettárgy.

De vajon milyen módszerrel vizsgálható tudományosan e tárgyilag kettéhasított képződmény? – teszi föl a kérdést. Ha nem elegendő sem a „normatudományi”, sem a „természettudományi” módszer, akkor egy harmadik, sajátos módszerre lesz szükség a jog jelenségvilágának megragadásakor: „A jog tárgyilag kettéhasított gondolati képződményként a reflexív módon együttnező gondolkodás, a természetet és a normát funkcionálisan egymásra vonatkozó gondolkodási módszer terméke.”^[82] Vagyis a Horváth-féle módszer nem tárgykonstituáló: „Mivel a jogszociológiának szükségképpen a természetet és a normát kell egy reflexív gondolati képződményben egymásra vonatkoztatnia, így módszere nem hozhat létre harmadik tárgyiasságot.”^[83] A jogszociológia

[79] A szinoptikus jogelmélet (-i felfogásának) kifejtését a következő munkák tartalmazzák: Horváth, 1932. Horváth, 1934. (Magyar nyelven: Horváth, 1995); Horváth, 1937.

[80] Horváth, 1930b, 22.

[81] Uo. 25.

[82] Horváth, 1995, 112.

[83] Uo. 113.

módszere nem a megismerés, hanem – a szerző terminusa szerint – a „gondolkodás módszere”, „a lét és a kellés funkcionális látásának módszere, röviden: a „módszerek módszere”.^[84] A módszerszinkretizmus elkerülése, a módszertisztaság tehát csak a „tisztá elválasztáson” alapuló szinopszis esetén érhető el: „A jog tudományos tárgyalásáról csak akkor lehet beszélni, ha a természettudományi módszer és a normatudományi módszer egymás eredményeit kölcsönösen kontrollálják abban az értelemben, hogy »kellésre irányuló létet« jelent-e még az, ahogyan a jog gondolati képződményében e két módszer funkcionálisan egymáshoz van rendelve. Ez a szinoptikus módszer lényege.”^[85]

A Horváth által kidolgozott módszer a neokantiánus jogfilozófia egyik alapkérdésének, az érték és valóság kezelésének egészen eredeti értelmezése, amelyet a jogász tevékenység lényegéből bontott ki: „A jogász eljárása azáltal válik szinoptikus módszerré, hogy a jogesetet a jogtételre, a jogi normát a jogesetre vonatkoztatja.”^[86] Minden „tétéles” jogász jogalkalmazó tevékenysége abból áll, hogy a valóságban megtörtént cselekvéseket, történéseket (tényállásokat) jogszabályi tényállások (jogi norma) alapján ítéli meg. A jogász tehát egy normatív tényállást vet össze egy valóságos tényállással. A jogásznak e munkájához jogszabályokon szelektált tényismeretre és tényállásokon szelektált jogszabályismeretre van szüksége. Míg a gyakorlati jogász elsődlegesen a jogesetre, az elméleti jogász inkább a jogtételre összpontosít, de mindkettőjüket az jellemzi, hogy együtt nézik a jogesetet és a jogszabályt.

Horváth szinoptikus szemléletmódjához funkcionálisan kapcsolódik – az eredetileg az angol jog sajátosságaként bemutatott^[87] – „processzuális jogszemlélete”,^[88] mely szerint a jog nem egyszerűen norma (tétel) és nem is csak tény (faktum), hanem az „elvonat magatartásminta és ennek megfelelő tényleges magatartás”, vagy másképpen, a norma és magatartás „gondolati kapcsolata”, ami nem más, mint az eljárás.^[89] Úgy véli, hogy az eljárás fogalmán keresztül lehet a jogot „elemi joghelyzetek, legegyszerűbb tény- és értékelemek sorozatára szétbontani”,

[84] Uo.

[85] Uo. 118.; Horváth későbbi írásaiban a szinoptikus módszert „szemléleti” módszernek is nevezi.

[86] Uo. 129.

[87] „A processzuális jogszemlélet... felelős elsősorban az angol jogelméletnek azért a *józan pozitívizmus*áért, amely spekulatív jogelveket sohasem téveszt össze a mindennapi joggyakorlat tényleges eseteivel... S ha tekintetbe vesszük, hogy később, a *common law* tulajdonképpen tartalmát nem az egyes precedensekben, hanem az *általános elveknek és tanoknak* abban a kincsében látják, amelyeken az egyes döntések alapulnak, akkor látjuk, hogy a processzuális szemlélet pozitívizmusá miként csendül összhangba azzal a józan természetjogi felfogással, amely az élő jog természetjogi elemét az anyagi jogban, a jogeset konkrét faktuma által feltételezett szuperpozitív jogelvekben ismeri fel.” Horváth, 1943, 3.

[88] Vö. Horváth, 1995, 338.; Horváth, 1937, V.

[89] „Az előre meghatározott magatartásként felfogott eljárás egy szabály és egy tény egymásra vonatkoztatottsága. Mindkettőt jelenti egyszerre, tehát mind az ideális mintát, a normát, mind pedig a magatartás tényleges bekövetkeztét, de csakis egymásra vonatkoztatottságukban. A szabály tényekben való tükröződése nélkül éppoly kevésbé eljárás, mint a szabály nélküli tény.” Horváth, 1995, 338.

illetve felépíteni, miközben „ezeknek az elemeknek a gondolatbeli összekapcsolódása is áttekinthetővé válik”.^[90] Horváth szerint a társadalmi objektivációk (gazdaság, harc, hatalom, tudás, eljárás) közül egyiknél sem indokolt úgy a joggal való „generikus azonosítás”, mint az eljárás esetében: „az eljárás a jog genus proximuma”, a jog „felsőfogalma”. Vagyis a jogeset és a jogi norma folytonos – szinoptikus szerkezetű – egymáshoz rendelése egy eljárási folyamatot képez.

Horváth a processzuális jogelméletben találja meg a valódi megoldást, mely „közös nevezőre hozza a különböző jogelméleteket anélkül, hogy azoknak részleges igazságait mereven tagadnia kellene.” Ez az új jogelmélet a jogban a társadalom „legintézményesebb eljárási szerkezetét” látja, amely a legfejlettebb társadalmi eljárási apparátus kialakításával valósítja meg az eljárás felső fokát. Horváth részletesebben is meghatározza a „legintézményesebb eljárási szerkezet” fogalmát, melyben visszaköszönnek a Hobhouse-tól kölcsönvett és továbbfejlesztett fogalmak: „A jog a meghatározott magatartásmintáknak és tényleges magatartásoknak olyan társadalmi közössége, amely a növekedésnek, hatásosságának, szabadságnak és kölcsönösségnek viszonylag legmagasabb fokára fejlődött, azaz a tömegesség, az állandó szervekké szilárdulás, eljárásmenetekké szétkülönülés következtében viszonylag legfejlettebb szerkezetet alkot, amely a társadalmi igazságosság és szabadság nélkülözhetetlen előfeltétele.”^[91]

Az 1940-es évek elején – már túl az elméleti útkeresésen – Horváthnak szembe kellett néznie szinoptikus jogelméletének a „valóságban” való alkalmazhatóságával. Új szemléleti módszerét tekintetben „színtelennek” vélte,^[92] s úgy gondolta – elmélete igazolásául – foglalkoznia kell a jogeset és jogtétel „küzdelmével”, azzal, hogy az eset egyedi körülményei miként „surlódnak”, „horzsolódnak” a „merev, szigorú szabály, rideg, éles szegélyein”. E próbálkozásának eredményeképpen született meg 1942-ben *A génius perere. Sokrates – Johanna* című könyve, melyben közismert történelmi perek rekonstruálása alapján kívánta ábrázolni a jog működését.^[93] Horváth számára – miként az amerikai jogi realiták esetében – a per szimbolizálja leginkább a jog mibenlétét. Arnoldhoz hasonlóan a per és a dráma összefüggéseiről írva megállapítja, hogy közös bennük a „különösen megszervezett cselekmények” rendszere, illetve a konfliktushelyzetek sokasága. A per valójában nem más, mint egy „sűrített dráma”. Horváth e kérdéskör elemzéséhez kifejezetten – miként művének bevezetőjében írja – az amerikai (új)realizmus hatására fogott hozzá, mely a jogban – a fentiekén túl – a „játék” és a „színjátszás” elemét is fölismerni véli. Legnagyszerűbb „szerepeink” – Horváth szerint – a jog által „kiosztott” perbeli szerepek. Az egész nem más, mint – Arnold hasonlatát kölcsönözve – egy „óriási színház”, vagy a jog világára vonatkoztatva, „Circus Juris”. A per az emberek mindennapi életében a konflikt-

[90] Horváth, 1941, 72.

[91] Horváth, 1937, 204–205.

[92] Horváth, 1941, 69.

[93] Vö. Horváth, 1942.

tusok kezelése során a drámai megtisztulás, a katarzis élményét biztosító szimbólummá, a jog jelképévé válik.^[94]

Horváth jogelméleti munkásságának valódi jelentősége abban áll, hogy a 20. századi (neokantiánus) magyar jogbölcseleti gondolkodás tradicionális német-osztrák kötődéseit az angolszász jogtudományi szemléletmód közvetítésével „lazította”, új perspektívákat teremtve a hazai jogelmélet további fejlődésének.^[95] Sajnálatos módon a második világháború és az azt követő politikai változások 1949-ben emigrációba kényszerítették, ahol már nem volt igazán lehetősége elmélete továbbfejlesztésére.^[96]

[94] „Ezzel a téma kidolgozása szinte adalékká válik ahhoz az újrealista jogszemlélethez, amely a jogban többé nem hajlandó az élettől elvonatkoztatott dogmát, tételt, normát, merő elvontságot látni. Számára a jog cselekedet, a tétel és az eset drámai találkozása, amely a per megszervezettségében, intézményességében válik jelképpé. A per azért rövidítő szimbóluma a jognak, mert mintaképe, a jogi voltát leginkább szemléltető példája minden jogi eljárásnak. De az újrealizmus a jogban meglátja a megszervezett cselekedet, az intézményesen megoldott konfliktus elemén kívül a játék, a színjátszás, a mimus elemét is. Szerepeket választunk magunknak és eljátsszuk őket a társadalmi élet színpadán. Ilyen szerepeket játszunk az intézményeinkkel is. Legnagyobb szerepeink talán éppen a hivatalos, a jog által kiosztott, a perbeli szerepeink. Óriási színház, Circus Juris ez, amely elszórakoztat, megvigasztal, nagy belső konfliktusokat elsimít, sok mindenért kárpótol a társadalomban... Mi a műsora a jog színházának? Arnold szellemében azt mondhatjuk: nagy és mély, másképpen meg nem oldható konfliktusok 'le-reagálása'. Amikor megjátsszuk, kifejezzük, a legteljesebben feltárjuk őket, egyúttal meg is szabadulunk tőlük. Talán ez a katarzis, a drámai megtisztulás értelme... Az előadott darab mögött az örök emberi színjáték pereg: az eszmének és a valóságnak, az értékeknek és a tényeknek, a szabadságnak és a szükségszerűségnek gyógyíthatatlan ellentétét éljük át s közben az általa ütött sebeink begyógyulnak.” Uo. 6.

[95] Érdekes itt hosszabban idézni abból a „véleményes jelentésből”, melyet Bibó István Vas Tibor magántanári habilitációs kérelme kapcsán fogalmazott meg 1947-ben: „A magyar jogelméletben a századforduló óta egészen a legújabb időkig a jogelmélet újkanti, vagyis fogalomelemző ismeretkritikai módszere az uralkodó. Ez tölti ki Somló életművének második felét, mely a 'Juristische Grundlehre' című nagy művében kapta meg az összefoglalását, és tölti ki Moór Gyulának ügyszólván egész élete művét és Horváth Barna munkásságának kezdetét, s ha az irányzat nem is, de a problémák felvetésében erősen befolyásolja Horváth Barna későbbi értekező műveit, jogszociológiáját és jogelméleti vázlatát, valamint Horváth Barna szegedi iskoláját, közöttük e sorok íróját, valamint Szabó Józsefet s magát Vas Tibort is. Az újkanti jogelméleti iskola jelentőségét abban szokták megpillantani, hogy a hitelét veszített természetjog és a merőben tényleírásra szorító pozitívizmus között újból felfedezte a jogelmélet tudományának lehetőségét egy olyan diszciplína művelésében, mely a tapasztalati joganyag általános jogismereti és formai előfeltévéseivel foglalkozik. Nem lehet elvitatni, hogy az ilyen módon felfogott jogelméleti kutatásnak voltak olyan eredményei, melyek termékenyítőleg hatottak... Mindezek azonban nem változtatnak azon, hogy az egész újkanti iskola végeredményben a jogelmélet számára tévútnak bizonyult s elsősorban azoknak a kezén és azoknak a számára vált valamennyire termékenyítővé, akik túljutottak rajta; gondolok mindenekelőtt Horváth Barna jogszociológiájára.” Bibó István szerint – bár csupán explicit módon kifejezve – Horváth Barnának és iskolájának köszönhetően tört meg a neokantiánizmus egyeduralma, mely „iskola meglehetősen elzárta a magyar jogelmélet fejlődésének és megtermékenyülésének az útját a szociológiai irányban elmélyülő modern francia, angol és amerikai jogelméleti gondolkodástól.” Dr. Bibó István egyetemi ny. r. tanár véleményes jelentése a Szegedi Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karához magántanári képzése iránt folyamodó dr. Vas Tibor tudományos munkásságáról. /1947/ MTAK Kéziratár Ms 5905/50-51.

[96] Említésre méltó, hogy a háborút követő szellemi-politikai újjáépítésben résztvevő Horváth Barna 1945 nyarán a „demokrácia-vitának” elkeresztelt konferencián tartott Demokrácia és jog című előadásában javarészt az angolszász politikai és jogi intézmények és technikák bevezetését,

V. SZABÓ JÓZSEF „ÚJREALISTA” KONCEPCIÓJA

Az 1930-as évek közepétől kezdődően főleg Moór Gyula és Horváth Barna tanítványai személyében egy új, igen tehetséges korosztály szárnypróbálgatásának lehetünk tanúi. A Moór tanítványok közül Szabó József és Solt (Scholz) Kornél, illetve a Horváth tanítványok közül Bibó István, Vas Tibor, Bolgár Vera, valamint a pécsi Losonczy István első publikációit a neokantiánus paradigma meghaladására tett kísérletnek tekinthetjük. Személyükben olyan új generáció jelent meg, akik számára az osztrák és német jogtudomány eredményeiben való tájékozottság mellett az angol-amerikai, francia stb. irodalom egyidejű, naprakész ismerete is adott volt, s lehetőségük nyílt az elődök külföldi szakmai kapcsolatait más irányokba továbbépíteni.

E fiatal nemzedék egyik jeles tagja volt Szabó József (1909–1992), aki Moór-tanítványként végzett a szegedi egyetemen, s csupán végzett jogászként 1934 tavaszán, mint ösztöndíjas gyakornok, ismerkedett meg a Moór-tanszéket „megöröklő” Horváth Barnával.^[97] Horváth személyisége és az angolszász jogtudomány hatásait tükröző jogelméleti megközelítés igen hamar kiváltotta Szabó tetszését, amit életrajzi írásában így idéz föl: „Ez volt az az idő, amikor nálunk is kezdtek felfigyelni a német és francia tudomány mellett az angol és amerikai tudományra. Ez a szemléletváltás rokonszenvesnek látszott.”^[98] Horváth személyes kisugárzása nem maradt hatás nélkül. Ő volt az egyetlen korabeli magyar jogfilozófus, akit „szegedi iskolaként” számon tartott tanítványi kör vett körül.^[99] A mester kisugárzó hatása a legszámottevőbb módon

illette adaptálását javasolta a hazai új demokrácia gazdasági, politikai és jogi rendszerének kialakításában. (Vö. Horváth, 1945, 43–67.) Az emigrálást követően rövid ausztriai tartózkodás után az Újvilágban próbált szerencsét. 1950 és 1956 között politikatudományt, jogelméletet és nemzetközi jogot tanított a New York-i Graduate Faculty of Political and Social Science The New School of Social Research visiting-professoraként. Nehéz anyagi körülményei időközben arra késztették, hogy állást vállaljon az Amerika Hangja Magyar Osztályán, ahol nyugalomba vonulásáig, 1964-ig dolgozott. Eközben számos alkalommal megfordult Európában, s mint vendégprofesszor tanított Zürichben (1948, 1964), Bécsben és Berlinben (1962), Freiburgban (1964), Koppenhágában és Gentben (1966). Az Egyesült Államokban egy terjedelmes angol nyelvű tanulmányban tett kísérletet a szinoptikus módszer továbbgondolására. A komoly szakmai figyelmet kiváltó és nemzetközi vitát provokáló mű a jog „mezőelméletének” megfogalmazását kísérli meg. Az elmélet háttérét a fizikai világképben – a modern fizika eredményei nyomán (Einstein relativitáselmélete, illetve Maxwell mezőelmélete) – bekövetkezett változás inspirálta. A jog mezőelmélete nem kidolgozott teória, inkább izgalmas és továbbgondolásra érdemes gondolati kísérlet. (Vö. Horváth, 1957, 44–81.; Magyar nyelven: Horváth, 2009a, 129–146.; Horváth, 2009b, 133–151.) Horváth Barna az Egyesült Államokban közelebbi kapcsolatba került a kortárs angol-amerikai jogelméleti törekvésekkel, s így a magyar jogfilozófusok közül elsőként reagált Herbert Hart munkásságára. Vö. Cs. Kiss – Takács, 2001, 32–36.

[97] Szabó Józsefről és jogbölcseleti munkásságáról ld. bővebben: Szabadfalvi, 1998, 493–504.; Szabadfalvi, 2009, 22–24.

[98] Szabó J., 1993, 17.

[99] A mesterhez legközelebb álló és később akadémiai karriert befutó tanítványok közül Szabón kívül Bibó István és Vas Tibort kell kiemelnünk, akiknek korai munkáiban egyértelműen kimutatható professzoruk jogelméletének hatása. Erről bővebben ld. Szabadfalvi, 1999b, 125–152.

Szabó jogbölcseleti szemléletmódjának formálódásában figyelhető meg: „Horváth unszolására kerültem sokkal közelebbi kapcsolatba az angol filozófiával és amerikai jogtudománnyal; különösen Hume két hatalmas művével, Austin jogbölcseletével, az akkor új amerikai jogtudománnyal, J. Frank, T. V. Arnold, C. L. Becker, B. Russel írásaival.”^[100]

Már 1938-ban *A jog alapjai* című, első jogbölcseleti tárgyú könyvében alapos filozófiai fejtegetések során mutatja be saját jogfilozófiai kiindulópontját, mely híven tükrözi a korabeli európai jogbölcseleti törekvések legjobb hagyományait.^[101] Szabó szemléletmódját [már e művében] az idealizmusban és realizmusban egyaránt meglévő dogmatikus előfeltevéseket meghaladó szkeptikus gondolkodás jellemzi, mely sok szállal kapcsolódik a Hume filozófiai felfogására visszavezethető kritícizmushoz^[102] és – bár itt nem tesz róla külön említést – az amerikai jogi realizmushoz. Szabó szerint a Hume felfogására visszavezethető ismeretelméleti kiindulópont a filozófiában – s ezen keresztül a jogbölcseletben – forradalmian újat hozott azzal, hogy a világról alkotott ismereteink szubjektív jellegére hívta föl a figyelmet: „A rajtunk kívüli, vagyis objektív külvilágot, amely egyébként is csupán feltételezett, mint számunkra hozzáférhetetlent, ki kell hagynunk kutatásaink köréből. Marad tehát az emberi alanyiség világa, ahol egyedül bír értelemmel a tárgy és a norma, lét és érvény megkülönböztetése, és azoknak a jog egységes fogalmává való összekapcsolása is.”^[103] Szabó – Hume filozófiájára hivatkozva – megállapítja, hogy „a megfigyelt dolgok kapcsolata (okság)... nem bennük, hanem bennünk, a megfigyelőkben van.”^[104] Ezért a jog „létének legmélyebb alapjai sem nyúlnak túl az alanyiség bűvkörén.”^[105]

[100] Szabó J., 1993, 19.

[101] Vö. Szabó J., 1938.

[102] Úgy véli, hogy az emberi öntudatra ébredés az idealizmus-realizmus-kriticizmus egymást követő lépcsőfokaival modellálható, s a jogi gondolkodás is ennek megfelelő fejlődési utat futott be. Az idealizmusnak a természetjogi doktrínának, a realizmusnak a 19. században hegemon szerepbe került jogpozitivizmus felel meg, míg a korabeli jogi szemléletmód a kriticizmus jegyében próbálja meg túlszárnyalni, meghaladni a korábbi törekvéseket. A mű bár a neokantiánus jogfilozófia jól ismert megközelítését teszi magáévá, mégis kritikusan viszonyul a (neo)kantiánus tanokhoz. Kant és filozófiai szemléletének követői alapvető hibáját abban látja, hogy lét és érvény pólusainak kettősségéből indultak ki, s csupán a neokantiánus jogfilozófusok próbáltak meg egymástól gyakran merőben eltérő módon kapcsolatot teremteni a világ két minősége között. Ez nem is sikerülhetett számukra, mivel „maga a lét és érvény nem a tárgyi, hanem az alanyi világban keresendő, amiből 'a maiore ad minus' következik, hogy kapcsolatuk s az annak helyén kialakuló jogfogalom sem kereshető másutt.” Uo. 12.

[103] Uo. 21.

[104] Uo. 49.

[105] Uo. 50.; Szabó „kriticizmusa” nem csupán a bíralt elméletekkel szemben érvényesül, hiszen saját jogkonceptiójával szemben is önkritikusan fölveti a „transzcendencia” problémáját. Úgy véli, hogy elmélete az „emberi alanyiség” gondolata révén a transzcendenciában gyökerezik, mert az alanyiség fogalma az önmagában már nem létező és nem is értékes, hanem létet és értéket teremtő képességet, illetve erőt jelöli. Azonban azzal vigasztalja magát és esetleges bírálóit, hogy míg ő csak „egy” transzcendens fogalmat vezet be, amelyből létet és érvényt egyaránt levezet, addig az általa bíralt elméletek két vagy több transzcendens fogalommal operálnak. Míg más elméletek megismerni és megmagyarázni, az övé „csupán” posztulálni kívánja a transzcendenciát, melyben jelentős szerepe van a transzcendens alanyiságból eredő intuíciónak.

Az 1940-es évek elején megjelent munkáiban, így *A jogászai gondolkodás bölcsellete* című könyvében, a *Hol az igazság?* című terjedelmes tanulmányában, valamint - az *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* „Ungarn-Heft”-jében egykori mesterei, Moór Gyula és Horváth Barna tanulmányainak társaságában - *Wahrheit, Wert und Symbol im Rechte* című írásában^[106] továbbfolytatja *A jog alapjai* című könyvében megfogalmazott jogfelfogásának kifejtését és finomítását, ezáltal megteremtve a jog fogalmának „újrealista” koncepcióját.^[107]

A jogászai gondolkodás bölcsellete című művében arra tesz kísérletet, hogy bemutassa, miképpen befolyásolja a jogászai gondolkodást a jog létének és érvényesülésének alapjait meghatározó „emberi alanyiség”. Az angolszász szakirodalomban használatos módszert alkalmazva számos jogeset részletes bemutatásán keresztül, alapos jogdogmatikai elemzés során jut el arra a következtetésre, hogy a szillogizmus, illetve a logikai szubszumció nem modellálja megfelelően a jogászai gondolkodás lényegét. Úgy véli, e felismerés egyaránt jellemzi az angol, illetve a „hagyományos” magyar jogszemléletet, mely írásának végső konklúziója szerint „a jogászai gondolkodás szellemének és belső lényegének leginkább megfelel.”^[108] Ezzel a szerző szembefordul a kontinentális jogi gondolkodásban mély gyökereket vert „logizáló” jogelméleti felfogásokkal, melyek a logikum mítoszának csapdájába esve nem néznek szembe a valósággal, a jog valódi működésével.^[109] Úgy gondolja, a jogászai döntést valójában „pszichológiai momentumok” befolyásolják, s a döntés „a premisszáiban rejlő alogikus, irracionális fogalmak és ténykérdések mikénti értelmezésén, felfogásán fordul meg.”^[110]

Ugyancsak a jog logizáló, kontinentális felfogásának következménye a jogbiztonságba vetett hit kialakulása, melynek illúzió jellegére - Szabó szerint helyesen - az amerikai jogtudósok hívták fel a figyelmet. Itt az amerikai jogi realizmus legjelentősebb alakjai közül Jerome Frank, Edward Robinson, Thurman Arnold gondolatait idézve veszi górcső alá a jogbiztonság iránti illuzórikus emberi ragaszkodást, melyet a hibás logikai jogszem-

[106] Szabó J., 1941.; Szabó J., 1942a, 1-55.; Szabó J., 1942b; Szabó J., 1943, 101-121.

[107] Szabó József saját jogfelfogására az 1948-ban megjelent írása címében használta először a jog fogalma „újrealista” megvilágításának meghatározását. Vö. Szabó J., 1948, 291-311. Az „újrealizmus” kifejezést Szabó valószínűleg mesterétől, Horváth Barnától kölcsönözte, aki az *Angol jogelméletben* Arnold, Cook, Corbin, Frank, Green, Hamilton, Llewellyn, Radin, Robinson, Yntema - az amerikai jogi realizmus fiatalabb nemzedéke - kapcsán használja a fogalmat. Vö. Horváth, 1943, 557.

[108] Szabó J., 1941, 69.

[109] Az általa „racionalo-logisztikus” természetűnek nevezett jogászai gondolkodás tipikus hibái között említi az ún. alsó-, és felső-tétel, vagyis a tényállás, illetve a tényállásra vonatkozó norma megállapításának problémáit. A „mesterséges logikai szerkesztéssel” szemben „a jogászai gondolkodás mélyebb összhangjáról” beszél, mely a „logikai formák látszattervényláncá mögött az irracionális lényeg keresésében” ragadható meg. (Uo. 15.)

[110] Uo. 25-26.

lélet keltett életre.^[111] Arnold és társai gondolatisága hatják át Szabó további gondolatmenetét, mely szerint a minket körülvevő világ jelensége, így maga a jog világa is, mint jelkép, mint szimbólumok rendszere fogható fel. Láthatóan ekkoriban a „mestert” és tanítványát egyaránt továbbgondolásra készítették Arnold ez irányú megállapításai. A jogbölcselet feladata Szabó szerint az, hogy a szimbólumok mögötti jelentést és értelmet megtalálja. A szimbólumoknak ebben a rendszerben, ahová a jog is tartozik, kitüntetett szerepe van a nyelvnek, amely maga is egy sajátos szimbólumrendszer. Az emberi gondolkodás egyik „betegségének” nevezi Szabó – Jerome Frank nyomán –, hogy „kifejezőmódjait sokszor összetéveszti azzal, amit ki akar fejezni”, s az eredmény gyakran megrögzött verbalizmushoz, szómágiához vezet: „Így született a jogtudományban a fogalmi, a jogalkalmazásban a logizáló jogászat.”^[112] E rövid, modern nyelvfilozófiai okfejtésnek is tekinthető magyarázatot követően megállapítja, hogy a jog nem a tapasztalati valóság része, hanem valójában szimbólum, amely jelképez valamit, de önmagában nem jelent semmit. A jogról alkotott képünk valójában a tudatban bír jelentéssel, így a jog gyökereinek a megértéséhez is „az alanyiség talajának” mélyebb, tudatalatti rétegeibe kell ereszkedni. Szabó explicit módon átvéve Jerom Frank jogi alapmítosz (basic legal myth) elméletét a következőket írja: „Bennünket itt főleg azok érdekelnek, amelyek a tekintély tudatalatti ideológiájával kapcsolatosak: a tradíció, dogmák, szavak, szokások, tabuk tisztelete, a konzervatív világnézet gyökerei, egyszóval amit a mélypszichológia atya-komplexusnak nevez. Az atya szerintük is csupán a sejtelmes gyermekkorban jelenik meg a mindentudó, csalhatatlan bírő szimbólumaként (father-as-judge); azután átveszi helyét más földi tekintély (father-substitute) a jogbiztonság, egy logikailag zárt jogrend, a csalhatatlan bírő illúziója.”^[113] Szabó visszautal az írásában elemzett jogesetekre, illetve az azokban megjelenő irracionális, alogikus (tudatalatti) tényezőkre, amelyek révén az esetek jogi megítélése megfordulni látszott. Úgy véli a jogász gondolkodás lényege „az a csodálatos alogikus, irracionális képesség, amit általában judíciumnak szoktak nevezni.”^[114] Mindezt az ember alanyiségének mélyrétegében meghúzódó „Én”-ben kell keresni, abban az entitásban „aminek valósága összetartja a mindenséget”, amiben „szellem és anyag dualitása feloldódik”, „hiszen az értékek csak azért érvényesek, a valóságok csak azért lehetségesek, mert az Én ezeket érvényesnek, illetőleg létezőnek tartja.”^[115]

Szabó sorait olvasva az amerikai jogi realizmus szellemisége nyilvánvalóvá válik, az óvatlan olvasó számos helyen akár azt is képzelhetné, hogy Jerome Frank

[111] Uo. 43–44.

[112] Uo. 55.

[113] Uo. 62.

[114] Uo. 67.

[115] Uo. 65.

szöveget olvas.^[116] Ekkoriban – az 1940-es évek elején – ez a fajta gondolatiság a magyar jogbölcseleti irodalomban meglehetősen kivételes. Szabó művére talán még inkább illik az, amit Horváth jogszemléletének méltatásakor szokás mondani: a klasszikus neokantiánus kérdésfelvetések megválaszolása során az amerikai jogi realizmusra jellemző, sajátos pragmatista magyarázatokat fogalmaz meg, s ezzel lehetőséget teremt két jogi kultúra termékeny szintézisére. Mindez még akkor is fontos, ha gyakorta eklektikusnak tűnő magyarázatokkal, hivatkozásokkal, érvrendszerekkel találkozunk. Ez alól nem kivétel sem a mester, sem tanítványa.

A második világháború alatt megjelent utolsó jelentős jogbölcseleti írásában, a *Hol az igazság?* című terjedelmes tanulmányában a bíró „igazságkereső” jogalkalmazó tevékenységének elemzésével folytatja jogbölcseleti rendszerének további kidolgozását. Művének alcíme, *A bíró lélektani problémái* jól mutatja, hogy a századfordulót követően a jogtudományra alapvető hatást gyakorló mélylélektan kutatási eredményei Szabó érdeklődését is fölkellették. A freudizmus hatása egyaránt jól kitapintható mind az európai, mind az észak-amerikai jogi gondolkodásban. Szabó szemléletmódját e tekintetben inkább az amerikai jogi realizmus képviselői, s közülük leginkább Frank gondolatai termékenyítették meg. Szabó – hasonlóan korábbi írásaihoz, követve az angolszász hagyományokat – számos jogeset és ahhoz kapcsolódó bírói döntés elemzésén keresztül mutatja be, hogy az értelmezésre szoruló jogtételek nem adnak elég támpontot az igazságos ítélet meghozatalához.^[117] Úgy véli, hogy az igazság-keresésben nem szabad csupán a jogtételekbe belefeledkeznünk, hiszen a jogeset („tapasztalati valóság”) föltárása, a tényállás megállapítása legalább olyan fontos feltétele az igazságos döntés meghozatalának, mint a vonatkozó norma értelmezése.^[118] Sőt az ítélezés során a bírónak a tényállás egyszerű rekonstruálása

[116] „Az nem lehet, hogy mindenről tudjunk, ami befolyásol bennünket; de az lehet, hogy tudjuk, hogy nem tudunk minden befolyásoló körülményről. Az nem lehet, hogy a tények és szabályok mérlegelésénél mindennel számoljunk; de az lehet, hogy nem számoltunk mindennel. A jogalkalmazás tudatos és tudatalatti hátterének mélypszichológiai boncolása tulajdonképp ennek belátását célozza. Ha egy bíró tisztában van azzal, hogy abban a tényállásban, amit tisztázottnak lát, ő maga is benne van, minden erényével és hibájával, látókörével és gátlásaival, s hogy abban a jogszabályban, amit alkalmaznia kell s amit látszólag csak egy értelemben lehet felfogni, logikailag szintelen fogalmak tömege lehet elbujtatva, amelyek mikénti felfogásában az ő énjének tudatalatti állásfoglalása rejlik: akkor ez a bíró nem fog vakon bízni a látszólag mindent megoldó logika technikumában, hanem keresni fogja végső állásfoglalás előtt azokat a hézagokat, ahol a logika felszíne az ő tudatalatti szubjektív állásfoglalásait takarja, s a döntés szempontjából lényeges fordulópont rendszerint éppen ilyen helyen lesz.” Uo. 68.

[117] „Nem áll az, hogy a bíró a jogtételekből a logika technikai eszközei segítségével megállapíthatja, hogy mi az igazság. Ellenkezőleg, a bírónak, mikor ítélt, tudatosan vagy tudattalanul már egy igazságfogalom lebeg a szeme előtt; ettől és a jó bírónál csakis ettől függ az, hogy az értelmezés útvesztőjében melyik utat választja.” Szabó J., 1942a, 26.

[118] „Még ha azok a tények és tettek, amelyeket a bírónak minősítenie, egy jogtétel alá szubszumálnia kell, teljes bizonyossággal megállapíthatóan látszanak is, gyakran felmerül az aggály, vajon pontosan fedi-e ez a reális tényálladék a jogtétel alapjául szolgáló tényálladékot. Vagyis felmerül a szabályozott és az ítélet alapjául szolgáló valóság azonosságának a kérdése. Az azonosság pedig legtöbbször nem teljes.” Uo. 27.

kapcsán is számos nehézséggel kell szembenéznie, hiszen a tényeket, amelyek fölött ítélnie kell többnyire nem közvetlenül tapasztalja. A bíró rendelkezésére álló tapasztalati valóság csupán valószínűség, melynek mértéke attól függ, hogy a látszat és valóság mennyire fedt egymást. E tekintetben számos objektív és szubjektív tényezőt sorakoztat föl, melyek közül részletesen a tanúvallomásokban rejlő megismerési tevékenységből adódó szubjektivitásról szól bővebben. Úgy véli a jó bírónak pszichoanalitikai vizsgálódást kell végeznie, hogy egy-egy tanúvallomás „megközelítőleg helyes jelentését” igazán mérlegelni tudja. E sorokat olvasva nem ok nélkül jutnak eszünkbe Frank „szabály- és tényzskepszisről” kifejtett gondolatai, melyek az amerikai jogi realizmus e markáns figuráját a nemzetközi jogirodalomban oly ismertté tették. Szabó szerint a bíró tapasztalata, amely a bizonyítási eljárás során keletkezik, ugyanolyan szubjektív, mint bármely tanúé vagy bárki másé: „A valóságnak legfeljebb foszlányai jutnak el hozzá tanúvallomások, szakértői vélemények, indíciumok alakjában; ezekhez színt, jelentőséget, értelmet már ő kapcsol, s az ő teremtő képzelete tölti ki a hézagokat... Mikor ugyanis a bíró jogtételeket és bizonyítékokat beilleszti annak a gondolati képnek az egységébe, ami ítéletének alapjául szolgál, már látnia kell az igazságot.”^[119] S itt ismét visszaköszön már a legelső jogbölcseleti tárgyú írásából jól ismert „emberi alanyiség” fogalma és gondolatisága. Szubjektív ismeretelméleti felfogásából adódóan nem meglepő az a gondolata, mely szerint „az ítélő munka nem folyhat le másutt, mint a bíró lelkében”, hiszen az igazság „bennünk” van. Végző konklúzióként állapítja meg: „Az igazság kérdése tehát nem jogi, nem logikai, nem etikai, nem metafizikai, hanem mélylélektani probléma.”^[120]

A magyar jogbölcseleti gondolkodás legnagyobb sajnálatára Szabónak nem sikerült az „újrealista” jogelméleti szemléletmódjának további rendszerezett kifejtése. A második világháborút követő években az szegedi egyetem jogi karának újjászervezése, majd a fordulat évét követő események – börtönévek, belső emigráció – elvonták alkotó-energiáit a jogbölcselet művelésétől.^[121]

Az 1950-es évektől kezdődően egzisztenciálisan is veszélyessé vált a korabeli dogmarendszerbe nem „illő” irányzatokra, azok képviselőire, pláne mint élenjáró tudományos eredményekre hivatkozni.^[122] Az önállóságra és nemzet-

[119] Uo. 40.

[120] Uo. 50.

[121] Még 1947 nyarán a British Council és a magyar kormány ösztöndíjával két hónapot töltött Angliában, ahol az oxfordi egyetemen is megfordult. A kutató munka mellett Londonban megismerkedett Jászi Oszkárral, aki segítséget nyújtott egy Egyesült Államok-beli tanulmányút előkészítésében. Nem rajta múlt, hogy az útból nem lett semmi. Az 1948/49-es politikai fordulat végleg elsodorta a tudomány művelésétől, az egyetemi pályától. A börtönévekkel „fűszerezett” belső száműzetés csupán a „szemlélő” pozícióját biztosította számára, s az 1956-os tiszavirág életű rehabilitációját leszámítva, csak az 1960-as éveket követően, külföldi szaklapokban megjelent kisebb-nagyobb írásaival lehetett jelen a tudományos közéletben.

[122] A korabeli légkört, a kritika szellemét és színvonalát jól példázza Szabó Imre 1955-ben megjelent, Kossuth-díjjal „jutalmazott” monográfiájának – a vele egykorú – Szabó Józsefről szóló

közi elismertségre vágyó magyar jogbölcseleti gondolkodás fejlődése a „fordulat évét” követően a közismert közép-kelet-európai politikai történések tükrében más irányt vett. Nemcsak a kortárs angolszász jogi gondolkodás eredményeiről, hanem más nyugat-európai jogfilozófiai irodalomban meghatározó elméletekről sem lehetett a megbélyegzés hangján kívül más értelemben szólni. A „polgárinak”, „burzsoának” nevezett elméleteket és jogfilozófusok gondolatait – kevés kivétellel – csupán az elhallgatásra ítélt, belső- vagy külső száműzetésüket töltő jogbölcseleink igyekeztek valós értékükön kezelni. A hivatalos hazai jogelméletre hosszú évtizedeken keresztül nem tudtak termékenyítő hatást gyakorolni.

Végül rövid összegzésként megállapítható, hogy a magyar pozitivisták jogbölcseleti gondolkodás kialakulásában a természetjogi (észjog) tanok meghaladásában a mainei-, és főképpen a spenceri tanok meghatározóan fontos szerepet játszottak. Az angol filozófia és jogbölcselet e képviselőinek termékenyítő hatása nélkül nem erősödhetett volna fel a hazai jogfilozófiai gondolkodás önállóvá válásának a folyamata. Míg azonban a magyar jogpozitivisták gondolkodás a [rá] reveláció erejével ható spenceri tanok bűvöletéből nem tudott kikeveredni, addig egyes neokantiánus jogfilozófusaink, néha eklektikus jelleggel ugyan, de alkotó módon be tudták építeni a korabeli angol-amerikai jogelmélet eredményeit. Az előzőek alapján joggal állíthatjuk, hogy az angolszász társadalom- és jogelmélet a jogpozitivizmus uralomra jutásától kezdődően a 20. század közepéig számottevő hatást gyakorolt a magyar jogbölcseleti gondolkodókra, s jelentős szerepe volt a magyar jogfilozófia folyamatos megújulásában.

IRODALOM

- Austin, John (1863): *Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive of Law*. London.
- Bárd József (1917): *Pulszky Ágost jogbölcselete*. Magyar Jogászegyleti értekezések. XII. kötet. 81. füzet. Budapest.
- Collins, Howard F. (1903): *Spencer Herbert synthetikus filozófiájának kivonata*. (ford. Jászi Oszkár, Pekár Károly, Somló Bódog, Vámbéry Rusztem) Társadalomtudományi Könyvtár I. kötet. Budapest.
- Cs. Kiss Lajos – Takács Péter (2001): *H. L. A Hart. Tudományos profil*. Budapest.
- Cs. Kiss Lajos (2001): Szabadság és kényszer. Horváth Barna szellemi pályája. In: Horváth Barna: *Angol jogelmélet*. Budapest, 569–611.

summázata, mely szerint jogbölcseleti felfogása annak a jogelméleti irányultságnak a „szolgáltatásban állt”, amely kapcsolatot teremtett a fasiszta jogi ideológia és az amerikai jogbölcselet között, s ez azért veszélyes, mert „az Amerikai Egyesült Államok jogbölcselelői veszik át a német újkanti jogfilozófiától és a fasiszta újhegelianus jogbölcselelőktől a reakciós jogfilozófia stafétabotját.” Vö. Szabó I., 1955, 491–492.

- Cs. Kiss Lajos (2002): Az angol társadalom- és jogelmélet a magyar jogfilozófiai hagyományban. In: Cs. Kiss Lajos – Fábri György (szerk.): *H. L. A. Hart jogfilozófiájáról. I. Világosság*, 10–12, 82–111.
- Cs. Kiss Lajos (1993): *A Jogszociológia után*. In: Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*. Máriabesnyő–Gödöllő, 245–255.
- Funke, Andreas (2004): *Allgemeine Rechtslehre als juristische Strukturtheorie. Entwicklung und gegenwärtige Bedeutung der Rechtstheorie um 1900*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Heron, Caulfield Denis (1877): *A jogtudomány alapelvei*. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából fordította és előszóval ellátta Pulszky Ágost. Budapest, 1877.
- Horváth Barna (1930a): *A common law ideológiája és a jogismeret ideológiája*. Társadalomtudomány. X. 87–115.
- Horváth Barna (1930b): *A common law ideológiája és a jogismeret ideológiája*. Különle-nyomat a Társadalomtudomány c. folyóirat 1930. évfolyamából. Budapest.
- Horváth, Barna (1930/31): *Die ungarische Rechtsphilosophie*. Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie. XXIV. 1. 46–52.
- Horváth Barna (1932): *Jogbölcseleti jegyzetek*. Budapest.
- Horváth Barna (1933): *A jog racionalizálása*. Társadalomtudomány. (XII.) 23–36.
- Horváth, Barna (1934): *Rechtssociologie. Probleme des Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Recht*. Verlag für Staatswissenschaften und Geschichte G.m.b.H., Berlin – Grunewald.
- Horváth Barna (1937): *A jogelmélet vázlata*. Szeged.
- Horváth Barna (1939): Az utópia értelme. In: *Emlékkönyv Kolozsváry Bálint dr. jogta-nári működésének negyvenedik évfordulójára*. Budapest, 211–223.
- Horváth, Barna (1940): *Der Sinn der Utopie*. Zeitschrift für öffentliches Recht. XX. 448–461.
- Horváth Barna (1941): *A jogszociológia útja*. Társadalomtudomány. XXI. 43–74.
- Horváth Barna (1942): *A génusz pere. Sokrates – Johanna*. Universitatis Francisco-Josephina Kolozsvár. Acta Juridico-Politica 3. Kolozsvár.
- Horváth Barna (1943): *Angol jogelmélet*. Budapest.
- Horváth Barna (1945): *Demokrácia és jog*. In: *Demokrácia*. A Pázmány Péter Tудо-mányegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása. Budapest. 43–67.
- Horváth Barna (1957): *Field Law and Law Field*. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht. VIII. 44–81.
- Horváth Barna (1993): *Forradalom és alkotmány. Önéletrajz 1944-45-től*. (ford. Nagy Endre) Budapest.
- Horváth Barna (1995): *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. (ford. Zsidai Ágnes.) Budapest.
- Horváth Barna (2009a): *Mezőtörvény és jogi mező. I.* (ford. Rigó Anett) Jog Állam Poli-tika. 1. 129–146.
- Horváth Barna (2009b): *Mezőtörvény és jogi mező. II.* (ford. Rigó Anett) Jog Állam Politika. 2. 133–151.
- H. Szilágyi István (1995): *Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében*. In: Loss Sándor – Szabadfalvi József – Szabó Miklós – H. Szilágyi István – Zódi Zsolt: *Portrévázla-tok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc. 211–266.
- Huszár Tibor (1989): *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Budapest.

- Kupa László (1996): *Pulszky Ágost bölcselete*. Budapest.
- Kupa László (1999): Bevezetés. In: Kupa László (szerk.): *Pulszky Ágost*. Budapest. 7-58.
- Lánczy Gyula (1879): *A felsőoktatás reformja s az új magyar közműveltség*. Budapest. 31.
- Lánczy Gyula (1881): *A faluközösség eredete* Grill, Budapest.
- Loss Sándor – Szabadfalvi József – Szabó Miklós – H. Szilágyi István – Zódi Zsolt (1995): *Portrévázlatok. Pulszky – Pikler – Somló – Moór – Horváth – Bibó*. Miskolc.
- Maine, Henry (1861): *Ancient Law*. London.
- Maine, Sir Henrik Sumner (1875): *A jog őskora, összekötetése a társadalom alakulásának történetével, s viszonya az újkori eszmékhez*. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából fordította, bevezette és jegyzetekkel kísérte Pulszky Ágost. Budapest.
- Moór Gyula (1921): *Somló Bódog*. Társadalomtudomány. 1. 17-40.
- Moór Gyula (1945): *A jogbölcselet problémái*. Budapest.
- Nagy Endre (1981): *Erény és tudomány. Vázlat Somló Bódog gondolkodói pályájáról*. Világosság. 2. 764-772.
- Pikler Endre (1938): *Pikler Gyula életműve 1864-1937*. Századunk. 2-3. 53-71.
- Pikler Gyula (1885): *Ricardo. Jelentősége a közgazdaság történetében. Érték- és megosztástana*. Nemzetgazdasági Szemle. Különlenyomatként: Budapest.
- Pikler Gyula (1886): *Az állam ellen*. Budapesti Szemle. XLV. I. rész, 43-60.; II. rész, 213-237.
- Pikler Gyula (1892): *Bevezető a jogbölcseletbe*. Budapest.
- Pikler Gyula (1897a): *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*. Budapest.
- Pikler Gyula (1897b): *Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése. Az igazságosságról általában*. Budapest.
- Pikler Gyula (1902): *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*. Második javított és bővített kiadás. Budapest.
- Pollock, Friedrich (1908): *Introduction and Notes to Sir Henry Maine's Ancient Law*. London.
- Pulszky Ágost (1869): *A római jog, s az újabb kori jogfejlődés*. Pest.
- Pulszky Ágost (1874): *Az ind jogról*. Budapesti Szemle. IV. 357-359.
- Pulszky Ágost (1875a): *Az angol jogbölcselet történetéhez*. *Budapesti Szemle*, (VI.) 126-148.
- Pulszky Ágost (1875b): *A társadalmi tudomány és az angol philosophia*. Budapesti Szemle. VIII. 285-286.
- Pulszky Ágost (1879): *Észjogi jegyzetek*. Pulszky Ágost előadásai nyomán kiadta Mayer István. Budapest.
- Pulszky Ágost (1885): *A jog- és állambölcészlet alaptanai*. Budapest.
- Pulszky Ágost (1886): *A demokratia jövője*. Budapesti Szemle. XLVI. 1-22, 202-223.
- Pulszky Ágost (1888a): *Jog és állambölcészlet feladatai*. Akadémiai székfoglaló. Budapest.
- Pulszky Ágost (1888b): *The Theory of Civil Law and Society*. London.
- Seres László (1970): *Pozitivistá társadalombölcselet Magyarországon. Somló Bódog halálának 50. évfordulójára*. Magyar Filozófiai Szemle. 5. 936-954.
- Somló Bódog (1900a): *Etika*. Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár 59. Pozsony.
- Somló Bódog (1900b): *Spencer Herbert*. Huszadik Század. I. 405-414.
- Somló Bódog (1901a): *Szociológia*. Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár 79. Pozsony.

- Somló Bódog (1901b): *Jogbölcselet*. Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár 75. Pozsony.
- Somló Bódog (1902): *A jogbölcselet tanítása*. Jogállam. 1. 59.
- Somló Bódog (1903a): *A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról*. Huszadik Század. IV. 397-409.
- Somló Bódog (1903b): *Állami beavatkozás és individualizmus*. Társadalomtudományi Könyvtár II. Budapest.
- Somló Bódog (1904): *Spencer Herbert etikája*. Huszadik Század. V. 98-110.
- Somló Bódog (1906): *Jogbölcseleti előadásai*. Első füzet. Kolozsvár.
- Somló Bódog (1917): *A nemzetközi jog mibenléte*. Kolozsvár.
- Somló, Felix (1917): *Juristische Grundlehre*. Leipzig.
- Szabadfalvi József (1995): *A jogpozitivizmus diadala*. Pulszky Ágost élete és munkássága. In: Loss Sándor – Szabadfalvi József – Szabó Miklós – H. Szilágyi István – Zódi Zsolt: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc. 21-44.
- Szabadfalvi József (1998): *Egy derékba tört életmű margójára: Szabó József jogbölcseleti munkássága*. Jogtudományi Közlöny. 12. 493-504.
- Szabadfalvi József (1999a): *Angolszász hatások a második világháború előtti magyar jogbölcseleti gondolkodásban*. Állam- és Jogtudomány. 1-2. 51-88.
- Szabadfalvi József (1999b): *Bibó István és a szegedi iskola*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest. 125-152.
- Szabadfalvi József (2000): *Historical Jurisprudence, avagy a történeti jogtudomány mint a jog „kultúrtörténeti” megközelítése*. In: Szabadfalvi József (szerk.): *Historical Jurisprudence – Történeti Jogtudomány*, Budapest. 14-35.
- Szabadfalvi József (2009): *Hol az igazság? Száz éve született Szabó József jogászprofesszor*. Szeged. 6. 22-24.
- Szabadfalvi József (2011): *A magyar jogbölcseleti gondolkodás kezdetei. Werbőczy Istvántól Somló Bódogig*. Budapest. 61-79.
- Szabó Imre (1955): *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Budapest.
- Szabó Imre (1973): *Pikler Gyula*. Budapest.
- Szabó József (1938): *A jog alapjai, különös tekintettel a nemzetközi jogra*. Budapest.
- Szabó József (1941): *A jogászai gondolkodás bölcselete*. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Juridica-Politica. Tom. XVI. Fasc. 2. Szeged.
- Szabó József (1942a): *Hol az igazság? A bíró lélektani problémái*. Társadalomtudomány. 1. 1-55.; Különlenyomatként: Budapest, 1942.
- Szabó József (1942b): *A jogtudomány helye az emberi gondolkodásban*. Szellem és Élet. 4. 214-229.; Különlenyomatként: Kolozsvár, 1942.
- Szabó József (1943): *Wahrheit, Wert und Symbol im Rechte*. Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie („Ungarn-Heft”). XXXVI. 101-121.
- Szabó, József (1948): *Der Rechtsbegriff in einer neurealistischen Beleuchtung*. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht. I. 3. 291-311.
- Szabó József (1993): *Negyven év*. In: Szabó József: *Ki a káoszról, vissza Európába*. Budapest. 13-48.
- Szabó József (1999): *A jogbölcselet vonzásában. Válogatott tanulmányok*. Szerkesztette, az utószót írta és a bibliográfiát összeállította: Szabadfalvi József. Miskolc.
- Teghze Gyula (1900): *Szerves társadalomtudományi elméletek és az állam személyiségének teóriája*. Budapest.

- Zódi Zsolt (1995): Erény és tudomány. Somló Bódog állam- és jogbölcseleti munkássága. In Loss Sándor – Szabadfalvi József – Szabó Miklós – H. Szilágyi István – Zódi Zsolt: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc. 63-141.
- Zsidai Ágnes (1995): A Tiszta Jogszociológia. In: Horváth Barna: *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. Ford. Zsidai Ágnes. Budapest. 11-58.
- Zsidai Ágnes (2008): *A tiszta jogszociológia. Horváth Barna szinoptikus jogelmélete*. Budapest.

Zálogjog a feudális magyar jogban

I. BEVEZETÉS: TULAJDONI VISZONYOK A 19. SZÁZAD ELEJÉN

A 19. század elején a magyar társadalmat még a feudális tagoltság jellemezte. A feudális vonások tükröződtek a tulajdoni viszonyokban is, amelyekben belül a nemesi tulajdon bírt kiemelkedő jelentőséggel. A nemesi tulajdont a nemzetségi elv határozta meg, amelynek egyik külső jele az osztályra bocsátás intézménye volt. A javak osztályra bocsátásának elterjedését sajtósági tökéletességgel fejezte ki Nagy Lajos 1351. évi dekrétuma, amely törvényerőre emelte az ősiséget. Ez előírta, hogy az elhunyt földjének testvéreire, rokonaira és nemzetségére kell szállnia.^[1]

Az ősiség alapján a vagyonszerző ős leszármazói, amennyiben számon tartották közös eredetüket, egyazon nemzetség tagjaiként örökölhették az ősi jószágot. Vagyonuknak az a része, amely ősi vagyon, azaz őseiktől öröklött jószág volt, eszmeileg közösnek számított akkor is, ha az ágak már megosztottak rajta. Emiatt azonban egyetlen családfő sem rendelkezhetett szabadon a neki juttatott részzel, annak tehát nem tulajdonosa, hanem csak birtokosa volt. A vagyon igazi tulajdonosa a nemzetség volt. Ha a családfő ezzel a vagyonnal rendelkezni akart, akkor ehhez az egész nemzetség hozzájárulása kellett.^[2] *Frank Ignác* meghatározása szerint: „*az ősirül törvényes örökös létében a birtokos nem intézkedhet.*”^[3]

A feudális nemesi tulajdonjog egyik fő jellegzetessége ennek alapján az volt, hogy a tulajdonjog a mai értelemben csak az ingókra nézve állt fenn. Az ingatlanok a nemzetségnek olyan jogi közössége alatt álltak, amely az egyén rendelkezési jogát a lehető legszűkebb körre próbálta szorítani és a tulajdonos jogát lényegében a haszonélvező jogaira szűkítette le. Az ingatlan tulajdonosa nem bírt több joggal, mint a haszonélvező, vagy a birtokos.^[4]

Ez a nemzetségi jogközösség és a vele járó megkötöttség tekinthető az ősiség egyik fontos ismervének.^[5] Ebben a jogközösségben – mely a családtagok (rokonok) jogaiban és ennek következtében az ősi jószág birtokosa szabad rendelkezési jogának korlátozásában, valamint az öröklési rendben nyilvánult meg^[6] – a birtokszerző minden utódja részesült.

[1] Engel, 1990, 304.

[2] Engel, 1990, 302.

[3] Frank, 1845, 196.

[4] Ágoston, 1903, 48.

[5] Zalán, 1931, 8.

[6] Wenzel, 1885, 253.

A feudális magyar dologi jog egyik fő jellemvonása az volt, hogy a dolog fogalmának általános meghatározására és kifejtésére sem a Hármaskönyvben, sem pedig országos törvényeinkben nem került sor. A jogi szabályozás súlypontja a vagyon volt, dolog alatt pedig azt értették, ami általában vagyon tárgya lehetett. Az ősi fogalma sem az egyes dolgokra, hanem a vagyonra vonatkozott. Az ősiség ennek a vagyonnak az egészben való megtartását célozta.^[7] A vagyoni viszonyok alapját tehát a jószág és az ahhoz tartozó haszon vagy jövedelem jelentette.^[8]

A korszak tulajdonjogi viszonyainak fontos jellemzője volt a földbirtok kiemelkedő jelentősége. A korabeli jogi felfogás szerint valamennyi földbirtok – a nemesi, a városi, a paraszti javak, Magyarországon, Erdélyben és a szabad kerületekben is – a Szent Korona magasabb jogára volt visszavezethető.^[9]

Emellett természetesen lényeges különbségek voltak a nemesi, a városi és a paraszti javak és tulajdon között, melyek elsődlegesen a földbirtokkal együttjáró terhek és korlátozások tekintetében nyilvánultak meg. A városi és a nemesi tulajdon közötti leglényegesebb eltérés a rendelkezési jogban mutatkozott meg. A városi polgár tulajdonjogi rendelkezési joga személyes jogával állt kapcsolatban: bármikor elhagyhatta a várost, a saját ingatlanait pedig elidegeníthette, igaz ez a szabadság a városnak az idegenek befogadására vonatkozó joga által korlátozva volt. Ez azonban nem magánjogi korlátként jelentkezett.^[10]

A jobbágyi vagyon legfontosabb jellemvonása az volt, hogy a jobbágy által birtokolt és használt földek tulajdonosa minden esetben egy nemes földesúr volt.^[11]

Összességében megállapítható, hogy a feudális magyar jog alapját az ősiség, az adományrendszer és az úrbériség által meghatározott nemesi földbirtokvagyon képezte. A földbirtokvagyon szabályozása szorosan kapcsolódott a feudális társadalom rétegződéséhez és szorosan összefonódott az öröklés rendjével is. Mindez alapvetően meghatározta a zálogjogi szabályozást, azon belül pedig a zálogbirtok intézményét is.

Az ősiség egészen 1848-ig a nemesi tulajdon alapját képezte, vagyis fél évezreden keresztül az ősiség adta a magyar tulajdonjog fő jellegét. 1351-től, az ősiség törvénybe foglalásától egészen az 1848. évi XV. törvénycikk megalkotásáig az ősiség lényegét érintő törvényt nem hoztak, és még ez utóbbi törvény is csak a tulajdonjogi rendelkezés szempontjából szüntette meg, annak öröklési jogi hatásai azonban továbbra is fennmaradtak.^[12]

[7] Wenzel, 1885, 237., 253.

[8] Frank, 1845, 199.

[9] Wenzel, 1885, 263. Ezt kreatív birtokjogi rendszernek nevezték, szemben az 1811-es Osztrák Polgári Törvénykönyv allodiális földtulajdoni rendszerével, amely önmagán nyugvó, egyéni tulajdonost jelentett. Ld. Zalán, 1931, 7.

[10] Ágoston, 1903, 70.

[11] Frank, 1845, 380.

[12] Ágoston, 1903, 60.

II. A ZÁLOGBIRTOK A 19. SZÁZAD ELEJÉN

1. A zálogbirtok fogalma és tartalma

Ingtalanoknak a feudális jog szerinti zálogbaadása csak névrokonságban állt a polgári korszakból ismert jelzálogjoggal. A feudális jogban ugyanis a zálogbaadás azt jelentette, hogy az ingatlan birtokát és használatát – meghatározott készpénzösszegért – a szerződésben kikötött időre, illetve a zálogos összeg teljes visszafizetéséig a hitelezőnek átengedték. A zálogbirtokos ennek alapján használati birtokossá vált.

A zálogbirtok intézménye csak nemesi ingatlanokat érinthetett. Városi ingatlanok esetén a betáblázáshoz kapcsolódó kezdetleges jelzálogjogi konstrukció honosodott meg. Mivel pedig a jobbágyok csak birtokosai voltak a földjeiknek, azzal nem is rendelkezhetek, így zálogbirtokba sem adhatták azokat.

A zálogbirtok és a modern jelzálogjog között a hasonlóság csupán abban mutatkozott meg, hogy a zálogot mindkét esetben valamely adósság miatt adták. Ahogy *Frank Ignác* fogalmaz: a zálog adósság miatt lekötött jószág.^[13]

A római jog és a pandektatudomány által feltételezett járulékoság azonban a zálogbirtoknál hiányzott. Ez azt jelenti, hogy bár volt adósság, a zálogbirtokos hitelezőt a zálogbaadó tulajdonossal szemben követelési jog nem illette meg. Alapul fekvő személyes követelés tehát zálogbirtok esetén nem volt.

A zálogbirtokban a kézizálogjog és a hasznélvezet elemei keveredtek egymással. A kölcsön fedezetéül nem az ingatlan értékesítése során befolyt összeg szolgált, hanem az ingatlan birtoka. A legtöbb esetben a zálogbirtok visszaszolgáltatására a tartozás teljes kifizetéséig nem került sor. A kölcsönt terhelő kamatokra a hitelező a használati jog gyakorlásával tett szert. A birtoklás a követelés biztosítását szolgálta, a használat pedig a kamat fejében illette meg a hitelezőt.^[14] Zálog alatt ennek megfelelően a kölcsön biztosítására, a kamatok helyett a kikötött időig, illetőleg a visszafizetésig birtok- és használati jogával átadott ingatlant értették.^[15]

A használati, hasznélvezeti jelleget emelte ki *Grosschmid* is, aki a zálogbirtokot élvezeti, hasznoszedési joggal kapcsolatos időleges visszatartási jognak nevezte.^[16] Ez a fajta visszatartási jog a mai zálogjogban is megvan, de a követeléssel járó kötelmi jogviszony miatt nem mutatkozik meg olyan élesen. Ha azonban ilyen követelés nincs és a záloghitelező egyetlen joga a jószág hasznélvezete és ennek gyakorlásához a birtoklás, az egész intézmény egyik legjellegzetesebb vonásává a tulajdonossal szembeni visszatartási jog válik.^[17]

A feudális magyar jog a nemesi ingatlanhoz számos hasznot hajtó jogot fűzött. Mindezeket a jogokat a zálogbirtokos is gyakorolhatta, tehát a jogok

[13] Frank, 1845, 365.

[14] Frank, 1845, 366.

[15] Suhayda, 1868, 159.

[16] Zsögöd, 1900, 626.

[17] Zalán, 1931, 27.

gyümölcsseit is élvezhette. Ezek közül külön is ki kell emelni a földesúri háramlási jogot. A földesúr háramlási és öröklési jogát zálogbaadás esetén nem a tulajdonos, hanem a zálogbirtokos gyakorolhatta.^[18]

A kikötött idő elteltével az ingatlant vissza kellett adni a tulajdonosnak, ha pedig a hitelező kárt, vagy egyéb értékvesztést okozott, azokat meg kellett térítenie. A hitelező megtérítési kötelezettsége a szándékosan, vagy vétkes gondatlansággal okozott károokra terjedt ki.^[19] Azt a hitelezőt, aki az ingatlant erre irányuló bírói megintés után sem adta vissza, uzorásnak tekintették, és mint ilyen súlyos büntetésre számíthatott.^[20]

Felmerül a kérdés, hogy hogyan osztotta meg a feudális magyar jog a zálogbaadott nemesi ingatlan közjogi előnyeit és terheit a tulajdonos és a zálogbirtokos között. Az alapelv az volt, hogy a földdel járó közjogi terheket a zálogbirtokos viselje. Őt terhelte a hadiadó, vagyis az ún. országos segedelem, a felkelés és a katonaállítási kötelezettsége is. Ezeket a terheket akkor is viselnie kellett a zálogbirtokosnak, ha nem volt nemes. Ezzel szemben azonban az ingatlannal kapcsolatos jogok és kiváltságok nem illették meg a zálogbirtokost. A zálogbirtokost hazai jogunk még abban az esetben sem tekintette birtokos nemesnek, ha egyébként nemes volt. Mindez azt tükrözi, hogy bár magánjogi hatásaiban a zálogbirtok a tulajdon időleges fajaként jelent meg, közjogi szempontból feudális jogunk tisztán és világosan fenntartotta a zálogbirtok és a tulajdon között fennálló elvi különbségeket.^[21]

2. Elhatárolási kérdések

a) Zálogbirtok és dologi hitel elhatárolása

A középkori germán jogokban a dologi hitel kiemelkedő szerepet töltött be. Bár a dolog tulajdonosának személyes tartozása is lehetett, ez a személyes kötelem azonban csak mellékes, járulékos természetű volt.^[22] Ez az alapeszme érvényesült a magyar ingatlanhitel területén is. Ennek a kizárólagos dologi biztosítéknak a klasszikus példája a zálogbirtok volt.^[23]

Ilyen konstrukciókkal a modern jogokban is találkozhatunk. Amellett, hogy szinte valamennyi mai jog kivételeket állapít meg a járulékoság elve alól, számos esetben elismerik a kezdettől fogva személyes követelés nélkül fennálló önálló dologi adósságot is. Ingók tekintetében a zálogházak tevékenységi körébe tartozó kézizálog-kölcsönügylet mellett ide tartozik a lombardhitel is. Ingatlanok körében a német *Grundschuld* és a svájci *Schuldbrief* a két legjelentősebb

[18] Zalán, 1931, 53.

[19] Ökröss, 1863, 592.

[20] Suhayda, 1868, 163.

[21] Zalán, 1931, 58.

[22] A középkori germán ingatlan- és jelzálogjogról ld.: Buchholz, 1978, 17–103.

[23] Zalán, 1931, 11.

példa, valamint a régi magyar magánjogban ismert telekadósság. Ennek nyomai felfedezhetőek hatályos jogunk önálló zálogjogi konstrukciójában is.

Ennek alapján joggal merül fel a kérdés, hogy mi a különbség a feudális zálogbirtok és a mai értelemben vett absztrakt dologi adósság között.

A járulékosság, amely a pandektajog alaptétele, ugyan mindkét jogintézmény esetében hiányzik, a zálogbirtokhoz azonban sem a *lex commissoria*, sem pedig a *ius distrahendi* nem tartozott hozzá. Amíg tehát a mai zálogjog – ideértve a nem-járulékos zálogjogi formákat is – jogosultját megilleti az értékesítési jog (elidegenítő hatalmasság), addig a zálogbirtokos nem gyakorolhatta a mai értelemben vett kielégítési jogot. A hasznok szedése, a tulajdonos akaratától függő visszaváltás és az alzálogbaadás kárpótolhatta ugyan a zálogbirtokost, a jószág állagából azonban sem tulajdonbavétellel, sem elidegenítés révén pénzhez nem juthatott. Ha tehát a járulékosság hiányától eltekintünk, a kielégítési jog hiánya teljes mértékben elválasztja egymástól ezt a két jogintézményt.^[24]

b) A zálogbirtok és az adásvétel elhatárolása

Számos korabeli szerző, valamint az 1852. november 29-én kelt ősiségi nyílt parancs 19. §-a is a zálogbirtokot ideiglenes adásvételnek tekintette. A zálogügylet ideiglenes adásvételként való felfogása a magyar jog 1848 előtti művelői körében széles körben elterjedt nézet volt, amely szerint az ingatlan elzálogosítása csak annyiban különbözött az eladástól, hogy nem véglegesen, hanem csak meghatározott időre történt az ingatlan átadása.

Az ősi birtok eladásánál érvényesülő elvek ennek megfelelően elzálogosításnál is irányadóak voltak. Ha a felkínálás az osztályosoknak nem történt meg, akiknek a zálogba vételre előjoguk volt, pert indíthattak a hitelezővel kötött zálogszerződés megsemmisítése és az ingatlannak az ő javukra történő átruházása iránt. Ugyanezt teheték azok a nem osztályos rokonok és szomszédok is, akiknek ajánlatát a zálogbaadó nem fogadta el.^[25]

Kétségtelen, hogy a zálogbirtoknak és az adásvételnek voltak közös jellemvonásai, de ezek alapvetően az ősiség és a Szent Korona jogának a védelmét szolgálták.^[26]

Ezeknél a közös vonásoknál azonban a különbségek lényegesebbek voltak. Az adásvétel mindenekelőtt egy kötelmi szerződés volt, a zálogügylet azonban a dolog átadásában megnyilvánuló dologi szerződés, amelynek dologi hatásai is voltak. Fontos kiemelni, hogy már a feudális magyar jog is különbséget tett kötelmi és dologi szerződés között. Ennek alapján pedig a zálogbaadásnak az adásvétellel való azonosítása nemcsak a modern dogmatikával, hanem a feudális magyar jog felfogásával is ellentétes.^[27]

[24] Zalán, 1931, 22.

[25] Eckhart, 1946, 378.

[26] Zalán, 1931, 23.

[27] Zalán, 1931, 24.

További lényeges különbség a két jogintézmény között, hogy amíg az adásvétel a tulajdonátruházás causája volt már 1848 előtti jogunkban is, addig a zálogbaadás nem irányult a tulajdon átruházására. A zálogbirtokos birtokos és dologi jogosult volt ugyan, de semmiképp nem volt tulajdonos.^[28]

c) A visszavásárlási jog és a zálogvisszaváltási jog elhatárolása

Mai jogunk szerint az ideiglenes adásvétel valójában visszavásárlási joggal kombinált adásvételi szerződés. Volt olyan 1848 előtti jogirodalmi álláspont, amely szerint a már akkor is létező visszavásárlási jog a zálogbaadó tulajdonost megillető visszaváltási joggal volt azonos.

Ezzel kapcsolatban azt kell kiemelni, hogy a visszavásárlási jog nem alanyi jog, hanem egyoldalú hatalmasság, amely alapján az adásvétel a korábbi eladó egyoldalú jognyilatkozatával jön létre. A visszavásárlási jog azonban nem dologi jog és még telekkönyvi bejegyzéssel sem válik azzá.

Ezzel szemben a zálogbirtok visszaváltása a tulajdonjog folyománya volt, amely a jószág mindenkori birtokosával szemben volt hatályos. A zálogvisszaváltási jog dologi keresettel érvényesíthető dologi jog volt.^[29]

3. A zálogszerződés

A zálogbirtok többféle jogcímen alapulhatott, így származhatott zálogszerződésből, bírói végrehajtásból (bírói zálogjog) és törvényből (törvényi zálogjog) is. Bármelyik jogcímen is keletkezett a zálogjog, az minden esetben együtt járt az ingatlan birtokának és használati jogának az átengedésével.

A zálogszerződésre speciális formai előírások vonatkoztak. Ennek alapján a zálog rendszerint hiteles felvállalás mellett történt, ami azt jelentette, hogy a felek a zálogszerződést hiteles helyek előtt és közpecsét alatt kötötték.^[30] Amennyiben azonban a kölcsönösszeg az 50 forintot meghaladta, ún. törvényes bevezetésre (*statutio*) került sor. Ha pedig a teher az ingatlan ún. közbecsű árát is meghaladta, akkor királyi jóváhagyásra volt szükség.^[31]

A zálogbaadásnak voltak bizonyos tartalmi feltételei is. Ezeket törvényes (vagy szabados) feltételeknek nevezték. Ezek közé tartozott például, hogy a zálogtulajdonosnak visszaváltási szándékát legalább egy negyed évvel korábban kifejezésre kellett juttatnia, illetve, hogy a visszaváltásnak bizonyos napokon (pl. Szent György vagy Szent Mihály napján) kellett végbe menni.^[32]

[28] Frank, 1845, 237.

[29] Zalán, 1931, 26.

[30] Ökröss, 1863, 590.

[31] Frank, 1845, 366.

[32] Ökröss, 1863, 590.

Emellett voltak olyan ún. törvénytelen (tilos) feltételek is, amelyek alapján a zálogszerződés felbontható volt.^[33] Ilyen törvénytelen feltétel volt például, hogy ősi jószágot hosszabb időre, mint 32 év nem lehetett elzálogosítani. Ezekre a törvénytelen feltételekre keresetet lehetett alapítani a zálogszerződés ún. megerősítésére iránt.

Amennyiben a felek a zálogszerződésben határozott időt nem kötöttek ki, a zálogba adott ingatlan feletti birtok- és használati (korabeli kifejezéssel: élvezeti) jog mindaddig megillette a hitelezőt, amíg az adós vagy jogutódai a követelést teljes mértékben vissza nem fizették, és a zálogbirtokot vissza nem váltották.

4. A visszaváltási jog

A korabeli magyar jog a zálogbaadó tulajdonos pozícióját igyekezett a zálogbirtokossal szemben megerősíteni, pontosabban a nemzetségi vagyont kívánta megvédeni az elzálogosításban rejlő elvonástól. Ennek a jogvédelemnek az egyik legerősebb eszköze a visszaváltási jog, illetve annak elévülhetetlensége volt. A feudális jog a zálogjog lényegét ennek alapján nem a hitelezőt megillető kielégítési jogban, hanem a visszaválthatóságban látta. A visszaválthatóság a zálognak nem következménye, hanem előfeltétele volt.^[34]

A visszaváltási jogot sem kizárni, sem gyakorlását megakadályozni nem lehetett. A zálogszerződés minden olyan rendelkezése érvénytelen volt, amely a visszaváltási jog gyakorlását megnehezítette volna. Ha azonban a zálogszerződés meghatározta a zálogidőt, a zálogbaadó ennek leteltét köteles volt megvárni, feltéve, hogy az 32 évnél nem volt hosszabb. Ha a zálogszerződés a jogviszony tartalmát nem határozta meg, az arra jogosult a jószágot bármikor visszaválthatta.

Mindez nem jelentette azonban azt, hogy a zálogbirtokosnak azzal kellett számolnia, hogy a zálogot egyik napról a másikra visszaváltják. Mivel a feudális Magyarországon a pénzgazdálkodás még csak kezdetleges formában jelent meg, könnyű és gyors pénzszerzési lehetőségek pedig nem voltak, ezért a nemesi ingatlanok visszaváltása gyakran csak évszázadokkal később, az örökösök részéről mehetett végbe.^[35]

A zálogszerződésben kitűzött időpont mindig kezdő és nem végződési időpont volt. Ennek megfelelően az időpontnak, vagy időtartamnak az elmulasztása nem szüntette meg a visszaváltási jogot. A feudális magyar jog tehát nem ismerte a *lex commissoriát*, vagyis az időpont beálltával a jószág nem ment át a zálogbirtokos tulajdonába.^[36]

A visszaváltási jog a jószág tulajdonosa mellett megillette a zálogbaadó jogutódait is. A jogutódok közé tartoztak az örökösök és az engedményes is.

[33] Frank, 1845, 370.

[34] Zalán, 1931, 31.

[35] Zalán, 1931, 86.

[36] Zalán, 1931, 71.

Engedményes az volt, akire a tulajdonos a visszaváltási jogot átruházta. Jogutód lehetett azonban a királyi kincstár is, például a háramlás jogán. A fiscus és a zálogbaadó egyéb jogutódainak visszaváltási joga között azonban lényeges különbség volt. A legfontosabb eltérés az volt, hogy a zálogbaadó után háramlás címén tulajdont szerző kincstár nem volt köteles a jogelőd terhére megállapított zálogidő leteltét kivárni, a jószágot ugyanis azonnal kiválthatta. Ez alapvetően azzal volt magyarázható, hogy a fiscus a saját jogán lépett fel, nem pedig a zálogadóén, mivel nem volt annak örököse.^[37]

A zálogvisszaváltási jog szorosan kapcsolódott a zálogbirtokos hitelező követeléseinek felszámításához.^[38] Ebből a szempontból az ún. zálogpótlék bírt kiemelkedő jelentőséggel. A zálogpótlék az ingatlanra felvett újabb kölcsönt jelentette. A felek a zálogszerződésben megállapodhattak abban, hogy a hitelező újabb kölcsönösszeget nyújt az adósnak, aki ennek fejében az eredetileg kikötött időpontnál hosszabb ideig biztosít zálogbirtokot a hitelező számára.^[39]

A visszaváltás során a záloghitelező mind az eredeti zálogösszeget, mind a zálogpótlékokat, mind pedig a szükséges és célszerű beruházások és javítások megtérítését követelhetette.^[40] Kamatot azonban a hitelező nem érvényesíthetett, hiszen az ingatlan használata a kamat fejében illette meg őt. A követelés összegét a záloghitelezőnek kellett bizonyítani, ezt a teher kimutatásának (*liquidatio*) nevezték.^[41]

A zálogváltási keresettel szemben harmadik jóhiszemű szerzők nem részesültek védelemben. Ez régi jogunk ingatlanforgalmában óriási jogbizonytalanságot eredményezett. A feudális magyar jog azonban a külső tényekbe vetett bizalom védelmét nem ismerte, ami összhangban volt azzal is, hogy nem létezett telekkönyv.^[42]

A zálogbirtokos a visszaváltási jog gyakorlása során érvényesíthette esetleges ellenköveteléseit. Mindenekelőtt az elzálogosításkor folyósított és a zálogszerződésben feltüntetett zálogösszeget követelhetette vissza. Ha a záloglevél a valóságosnál nagyobb összeget tartalmazott, akkor tévedés, vagy uzsora következtében a zálogbaadó csak a valóban folyósított összeget tartozott megtéríteni.^[43]

A zálogbirtokos nem hivatkozhatott arra, hogy a zálogtárgy elpusztulásáért, rongálódásáért, a benne esett kárért őt vétkesség nem terhelte. Ez egy lényeges különbség mai jogunkhoz képest, amely szerint a kézizálogos hitelező vétkessége hiányában mentesül a kártérítési kötelezettség alól. *Grosschmid* szerint ez a szabály azzal állt összefüggésben, hogy a korabeli felfogás a zálogbirtokban a tulajdon egy nemét látta. Itt tehát érvényesült a *casus nocet domino* elve, a

[37] Zalán, 1931, 61.

[38] Suhayda, 1868, 161–162.

[39] Ökröss, 1863, 589.

[40] Ökröss, 1863, 591.

[41] Frank, 1845, 372.

[42] Zalán, 1931, 70.

[43] Zalán, 1931, 75.

véletlen kárt a tulajdonos viselte.^[44] Mai jogunkkal ellentétben tehát a zálogbirtokos viselte a kárveszélyt, vagyis a lehetetlenülés hátrányát nem háríthatta át a zálogbaadóra.

Más volt azonban a helyzet, ha a jószágot a zálogbirtokostól elperelték. Ez kívül esett az ún. fizikai casus esetkörén, vagyis ilyenkor a teljes zálogösszeget kellett leróni. Ha az elperlésre a zálogjogviszony ideje alatt került sor, akkor a zálogbirtokos az így elvesztett rész pótlását követelhetette. Mindez arra utal, hogy a zálogbaadó szavatossággal tartozott.^[45]

A zálogbirtokos ellenköveteléseinek a sorában fontos helyet foglaltak el a beruházások, különösen az építkezések. A zálogbirtokos mindaddig nem volt köteles a jószágot visszaadni, amíg a beruházások költségeit vissza nem kapta. Ehhez hasonló visszatartási joga van újabb jogunkban a jóhiszemű birtokosnak, a dologra fordított költségei erejéig.^[46]

5. A zálogbirtokos ellenkövetelései

A zálogbirtokos mindenekelőtt az elzálogosításkor átadott és a zálogszerződésben feltüntetett zálogösszeget követelhetette vissza attól, aki őt a zálog kiadása iránt perelte. Ez alól kivételt képezett az az eset, ha a tartozás már időközben megszűnt.

Elképzelhető volt, hogy a záloglevél a valóságosnál nagyobb összeget tartalmazott, akár tévedés, akár elpalástolt uzsora következtében. Ilyenkor a zálogbaadó csak a ténylegesen átadott összeget tartozott megtéríteni.

A zálogbaadó csak akkor volt köteles a teljes zálogösszeget visszafizetni, ha a jószágot a maga teljességében a maga egészében (*in sua intergritate*) visszakapta. Ha tehát az ingatlan egy része a zálogtartó birtoklása idején akár vis maior következtében is elveszett, a zálogbirtokos csak az arányosan leszállított összeget követelhetette vissza.^[47]

Ezzel kapcsolatban utalni kell arra, hogy mai jogunk ezt az elvet nem követi. A kézizálogos hitelező kártérítéssel tartozik ugyan a zálogtárgy elpusztulásáért és a benne esett más kárért, de ha bizonyítja, hogy a kár az ő vétkessége nélkül is bekövetkezett volna, akkor mentesül a kártérítési kötelezettség alól.^[48] Az exculpatio lehetősége 1945 előtti jogunk szerint alzálogbaadás esetén is megvolt.

Grosschmid szerint a feudális jognak a mai jogtól eltérő fenti szabálya arra vall, hogy a zálogbirtokban a tulajdon egy nemét látták. A zálogösszeg arányos csökkentése ugyanis így összhangban állt a *casus nocet domino* elvvel.^[49] Abból

[44] Zsögöd, 1900, 634.

[45] Zalán, 1931, 76. *Zalán* szerint a zálogkötelezett szavatossági kötelezettsége erre az esetre nézve újabb jogunkban is fennáll, amely a zálogszerződés visszterhességének a következménye.

[46] Szladits, 1930, 220.

[47] Zalán, 1931, 75.

[48] Szladits, 1930, 280.

[49] Zsögöd, 1900, 634.

tehát, hogy a feudális magyar jog a zálogtárgy vétkes elvesztésének a kárát a zálogbirtokosra hárította, az tűnik ki, hogy őt tulajdonosnak tekintette.

Megtérítést követelhetett a zálogbirtokos azokért az összegekért is, amelyeket a tulajdonos helyett kifizetett. Ez a megbízás nélküli ügyvitel ma szabályaira emlékeztet. Kérdéses volt ugyanakkor, hogy lehetett-e szó megtérítésről, ha a fizetés a tulajdonos akarata ellenére történt. Ezt indokoltak tűnik elismerni.^[50]

A zálogbirtokos ellenköveteléseinek a sorában különös fontossággal bírtak a beruházások és ezek között is az építkezések. Ez a feudális magyar jog azon legjobban kidolgozott részei közé tartozott, amely modern polgári jogunk egyes szabályaiban is visszaköszön. Ilyen rendelkezése volt feudális jogunknak az a szabálya, amely szerint a zálogbirtokos mindaddig nem volt köteles a jószágot visszaadni, amíg a zálogösszeget járulékaival – tehát a beruházások költségeivel együtt – vissza nem kapta. Modern jogunk szerint hasonló visszatartási jog illeti meg a jóhiszemű birtokost a dologra fordított költségei erejéig.^[51]

A feudális magánjognak a beruházások megtérítésére vonatkozó szabályai három tételre voltak visszavezethetőek. A zálogbirtokos egyrészt nem volt köteles a jószágot jobb állapotban visszaadni, mint amilyenben átvette. Másodszor, mint jóhiszemű birtokost nemcsak *ius tollendi*, hanem megtérítési jog is megillette. Harmadszor pedig ez a jog, illetve a zálogbaadó megfelelő kötelezettsége nem ölthetett olyan arányokat, amelyek a visszaváltást a zálogbirtokos számára lényegesen megnehezítették volna. Általános szabály volt emellett az is, hogy amiért nem járt megtérítés, azt a zálogbirtokos magával vihette, feltéve, hogy ez az állag sérelme nélkül lehetséges volt.^[52]

Összességében megállapítható, hogy a feudális magyar jog az idegen tulajdonban fektetett költségeket és munkát kiemelkedően nagyra értékelte. Régi jogunk egész rendszerén végigvonul az az elvi felfogás, hogy a beruházás a dolog terhe, amely azt állandóan kíséri. Aki tehát a dolgot bármely címen megszerezte, az arra fordított költséget köteles volt megtéríteni. Ennek a tételnek különösen nagy jelentősége volt a kreatív birtokjogi rendszerben, amely az egyéni hatalom fölé egy magasabb tulajdoni jogosultságot helyezett.^[53]

6. Alzálogjog

A korabeli jog elismerte annak lehetőségét, hogy a zálogba vett ingatlant a hitelező zálogba tovább adja.^[54] Ez az alzálogbaadás azonban csak az eredetnél nem nagyobb teherrel történhetett. A záloghitelező tehát az ingatlant alzálog formájában harmadik személyre ruházhatta, ez azonban nem okozhatott sérelmet a tulajdonosnak.

[50] Zalán, 1931, 78.

[51] Szladits, 1930, 84.

[52] Zalán, 1931, 82.

[53] Zalán, 1931, 86.

[54] Frank, 1845, 366.

Előfordulhatott, hogy az ingatlan alzálogbaadás útján olyan személy birtokába került, akire utóbb az eredeti elzálogosító jogai öröklés útján átszálltak. Az ilyen örököszt előzálogjog illette meg, aki a zálogbirtokot jogosan megtarthatta.^[55]

III. EGYÉB ZÁLOGJOGI ALAKZATOK A 19. SZÁZAD ELEJÉN

1. A betáblázás

A feudális zálogbirtoknál lényegesen közelebb állt a modern jelzálogjoghoz az ún. betáblázás intézménye. Ez a jogintézmény először a középkori városi jogokban jelent meg, amelyek ebből a szempontból is fejlettebbek voltak az országos jognál.

Az ingatlanokra vonatkozó jogviszonyokat feltüntető telekkönyvet először 1379-ben Pozsonyban hoztak létre, melyet 1439-ben újra szerkesztették, amelyben már az egyes telkekre vonatkozó zálogjogokkal is lehet találkozni. A városi jogokban elismerést nyert az az elv is, hogy zálogot nemcsak az adós, hanem más is adhatott.^[56]

Az országos jogban az 1723. évi CVII. tc. közvetítésével jelent meg a betáblázás intézménye, amely az adóssági követelések betáblázásáról rendelkezett. Ez azonban csak csőd esetén biztosított a betáblázott hitelezőnek elsőbbségi jogot. A törvény emellett csupán az elsőbbségi elv általános kimondására szorítkozott, a részletszabályokat a Kúria gyakorlata alakította ki.^[57]

A betáblázás elsősorban abban különbözött a mai jelzálogjogtól, hogy csupán csődbeli elsőbbséget adott a hitelezőnek. A prioritáson felül azonban azzal a nagy előnnyel járt, hogy a betáblázással terhelt ingatlan vevője köteles volt a vételárat, illetve a teher kiegyenlítéséhez szükséges részét a hitelező kielégítésére fordítani, különben felelős maradt vele szemben.^[58]

A betáblázásról részletesebb szabályokat később az 1840. évi XXI. tc. állapított meg. Ennek alapján betáblázni csak meghatározott összegű pénzkövetelést lehetett, a betáblázás tényét pedig külön erre a célra vezetett könyvbe – a betáblázási könyvbe – kellett bejegyezni. A betáblázásokról szóló nyilvános könyvet a törvényhatóságok vezették, a betáblázásra pedig annál a törvényhatóságnál került sor, amelynek területén az adós javai feküdtek.

A betáblázási könyvet mindenki díjtalanul megtekinthette és díjtalanul lehetett belőle kivonatot kérni. A követelések sorrendjét a betáblázás sorrendje határozta meg. A bejegyzés törlését kitáblázásnak nevezték.^[59]

A betáblázáshoz kapcsolódó elsőbbségi jog már csődön kívül is elismerést nyert, vagyis ha a betáblázott követelés az adóstól – javainak értékesítése során

[55] Ökröss, 1863, 592.

[56] Ágoston, 1905, 53–54.

[57] Zlinszky, 1894, 308.

[58] Zalán, 1931, 19.

[59] Ágoston, 1905, 49–50.

- nem volt behajtható, a követelést a betáblázott ingatlan vevője tartozott megfizetni. Emellett természetesen megmaradt a csőd során érvényesülő elsőbbség is. Az 1840-es évekre minden lehetőség adott volt a mai értelemben vett telekkönyv kiépüléséhez. Mivel azonban a magyar jogfejlődés természetes folyamata megszakadt, ezért a telekkönyv sem a magyar jogalkotás erejéből, hanem idegen jogrendszeren keresztül vált a mindennapi jogi és forgalmi élet nélkülözhetetlen eszközévé.^[60]

2. Egyéb zálogjogi alakzatok

A betáblázásnak az országos jogban történő megjelenését követően a zálogjognak két típusa létezett: a kézzzálogjognak tekinthető zálogbirtok és egy kezdetleges jelzálogjog. Annak ellenére, hogy a korszakban a legnagyobb jelentőséggel a zálogbirtok bírt, a feudális magyar jog ismerte a *hypotheca*-t is, melyet lekötött jószágoknak neveztek. Ingatlan mellett természetesen ingót is el lehetett zálogosítani.^[61]

Valamennyi zálogjogi alakzatra nézve jelentős változást jelentett, hogy fokozatosan elismerést nyert a kötelmeknek a zálogjogtól való teljes függetlensége. Ez kifejezésre jutott a zálog nélküli kötelmek nagy számában is. Emiatt vált szükségessé a zálogjoggal biztosított, illetve a nem biztosított követelések egymáshoz való viszonyának a rendezése. Ennek alapján az adós korábban keletkezett, de nem biztosított személyes tartozása csak a záloggal biztosított, bár később keletkezett tartozása után nyert kielégítést.^[62]

A 19. század elején a zálogtárgy hitelező általi eladására csak erre irányuló kifejezett kikötés esetén kerülhetett sor. Ilyen rendelkezés esetén a zálogtárgyat három héten keresztül a piacon ki kellett kiáltani, és csak a legtöbbet kínálónak lehetett eladni. Az eladási jog kikötésének elmaradása esetén a hitelezőnek fel kellett hívnia az adóst, hogy a zálogtárgyat váltsa ki. A hitelező csak a felhívás háromszori eredménytelen megismétlése esetén adhatta el a zálogtárgyat.^[63]

Ha a zálogtárgy egyidejűleg több követelés biztosítására is szolgált, azt a hitelezőt illetve az elsőbbség, aki a pénzt előbb adta. Az állam mint hitelező minden más hitelezőt megelőzött.

A jelzálogjog vagy bizonyos jószágra, vagy az egész vagyona vonatkozott. A korabeli jog tehát elismerte a *generális hypotheca* intézményét, amelynél lehetőség volt arra is, hogy a hitelező válassza ki azt a vagyontárgyat, amelyből kielégítést akart nyerni. Az 1840. évi XXI. tc. a városokban megszüntette a generális jelzálogjog intézményét, a megyékben azonban fenntartotta az egész megye területére érvényes általános betáblázást. A városokra vonatkozó speciá-

[60] Zalán, 1931, 19.

[61] Frank, 1845, 365.

[62] Ágoston, 1905, 47.

[63] Ágoston, 1905, 48.

lis rendelkezés szükségessé tette a korábbi telekkönyveknek a betáblázási könyvekkel való egyesítését, amelyre a törvény két évet írt elő.

3. Hiteljogi reformprogramok a 19. század első felében

Az agrárium domináns szerepéből következett, hogy a korszak gazdasági reformjavaslatai elsődlegesen a mezőgazdaságra vonatkoztak. *Balásházy János* 1829-ben megjelent munkájában már elemezte a hitel hiányából adódó problémákat. *Széchenyi István* pedig az 1830-ban megjelent könyve címének is a hitelt adta.

Széchenyi Hitel című munkája azért kiemelkedő jelentőségű, mert Magyarországon ez volt az első – a társadalom és a gazdaság egészét átfogó – modernizációs program. Átfogó gazdasági és jogi programot ő nyújtott először és ő ismerte fel először a gazdaság és a jog összefüggéseit is.^[64]

E nagyszabású hitelkoncepció megvalósulásához többek között egy korszerű váltó-, kereskedelmi- és csódtörvény kellett. 1840-ig a magyar hiteljog anyagi részét csupán néhány kamattörvény és uzsoratórvény alkotta. Váltó- és csódtörvényünk nem volt. A hitelügyeket egy-két rövid törvénycikk és kúriai döntvény alapján bírálták el. Volt olyan adóssági per, amely 26 évig tartott.^[65]

Széchenyi és a liberális reformellenzék munkájának eredményeként az 1839-40. évi országgyűlés minden különösebb vita nélkül elfogadta a hiteljogi törvényeket. Ide tartozott a váltótörvény (1840. évi XV. tc.), a kereskedőkről szóló 1840. évi XVI. tc., a kereskedői testületekről és alkuszokról szóló 1840. évi XIX. tc., az adóssági követelések elsőbbség végetti betáblázásáról szóló 1840. évi XXI. tc., és a csődületről (*Consurs*) szóló 1840. évi XXII. tc.

Mindez abba az irányba hatott, amely az átalakuló gazdasági viszonyokat jobban kielégítő modern zálogjog megteremtéséhez vezetett. Erre azonban politikai-történelmi okok miatt csak a forradalom és szabadságharc leverése után, az Osztrák Polgári Törvénykönyv 1853-ban történt hatálybaléptetésekor került sort.^[66]

IV. ÖSSZEZGZÉS

Első ránézésre a zálogbirtok intézménye mai jogunkra nézve a zálogjog nemjárulékos formáinak tanulmányozása szempontjából szolgálhat tanulságokkal. Alaposabb vizsgálódás alapján azonban látható, hogy ez a konstrukció – nevével ellentétben – nem tekinthető a mai értelemben vett zálogjognak. A zálogbirtoknál kétség kívül hiányzott a járulékos jelleg, de ezzel együtt a záloghitelezőt megillető kielégítési jog (*ius distrahendi*) is. Márpedig a modern zálogjognak

[64] Horváth, 1991, 35.

[65] Horváth, 1991, 35.

[66] Erről részletesebben ld.: Bodzási, 2012, 293–378.

épp ez a kielégítési elsőbbség az egyik fő fogalmi eleme. A zálogbirtok ennek megfelelően mai értelemben inkább ideiglenes tulajdonnak tekinthető, amely a birtoklás és a haszonélvezet jogát is biztosította a hitelező számára.

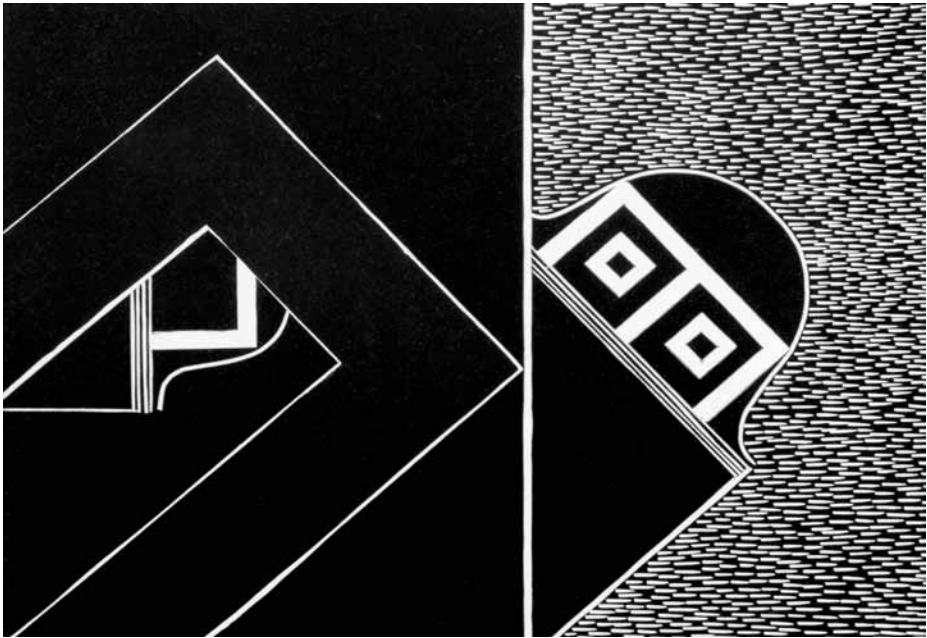
Ennek ellenére nem haszontalan ennek a régi jogintézménynek a behatóbb vizsgálata. Egyrészt ugyanis rámutat arra, hogy a zálogjog jelentése – a mindenkori tulajdoni és gazdasági viszonyoknak megfelelően – időszakonként jelentős változáson ment keresztül. Rávilágít arra is, hogy a zálogjogi szabályozást csakis a mindenkori tulajdoni viszonyok és tulajdonjogi szabályok mentén vizsgálhatjuk.

A zálogbirtok elemzésén keresztül emellett feltárul előttünk a feudális magyar jog sokszínűsége, amely korántsem volt olyan primitív, mint amilyenek a korábbi jogfelfogás minősítette. A feudális magyar jog még sokkal kevésbé volt kitéve a külföldi jogrendszerek részéről érkező hatásoknak – bár főként a hiteljog területén már ekkor is jelentős az osztrák jog befolyása – és ennek megfelelően az eredeti magyar jogi megoldások és a pandektatudomány előtti magyar jogi gondolkodásmód még sokkal világosabban jelennek meg előttünk. Mindez az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverése után radikálisan megváltozott, hiszen ezzel a történelmi traumával együtt a magyar jog szerves fejlődése is megszakadt és határozott irányt vett a germán jogcsalád – az ún. *Deutsches Rechtsgebiet* - irányába.

IRODALOM

- Ágoston Péter (1903): *A tulajdonjog alapjai*. Budapest.
- Ágoston Péter (1905): *A magyar zálogjog története*. Budapest.
- Berend T. Iván – Ránki György (1972): *A magyar gazdaság száz éve*. Budapest.
- Bodzási Balázs (2012): *Zálogjog a dualizmus időszakában*. Állam- és Jogtudomány, 2-3. sz. 293–378.
- Buchholz, Stefan (1978): *Abstraktionsprinzip und Immobilienrecht – Zur Geschichte der Auflassung und der Grundschuld*. Frankfurt a. M.
- Eckhart Ferenc (1946): *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest.
- Engel Pál (1990): Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarok Európában, I. kötet*. Budapest.
- Frank Ignác (1845): *Az osztó igazság törvénye Magyarhonban*. I. rész. Buda.
- Horváth Attila (1991): *Széchenyi István modernizációs programjának hiteljogi vonatkozásai*. Jogtudományi Közlöny. 7. sz. 34–39.
- Kosáry Domokos (1990): Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarok Európában, III. kötet*. Budapest.
- Ökröss Bálint (1863): *Általános magyar polgári magánjog. Az 1848. évi törvényhozás és az Országbírói Tanácsokmány módosításai nyomán*. Második kiadás. Pest.
- Suhayda János (1868): *A magyar polgári anyagi magánjog rendszere az Országbírói Értekezlet által megállapított szabályokhoz alkalmazva*. Negyedik kiadás. Buda.
- Széchenyi István (1830): *Hitel*. Pest.

- Szladits Károly (1930): *Dologi jog*. Budapest.
- Wenzel Gusztáv (1885): *A magyar magánjog rendszere*. I. *Az 1848. előtti magyar magánjog tekintettel újabb átalakítására*. Harmadik kiadás. Budapest.
- Zalán Kornél (1931): *A régi magyar zálogbirtok és mai jogunk*. A Budapesti Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Magánjogi Szemináriumának Kiadványai. 3. Pécs.
- Zlinszky Imre (1894): *A magyar magánjog mai érvényében - különös tekintettel a gyakorlat igényeire*. Ötödik kiadás. Kiegészítette: Dárday Sándor. Budapest.
- Zsögöd Benő (1900): *Fejezetek kötelmi jogunk köréből*. II. Budapest.

•
Deim Pál: Ablakok

Az alkotmányok értelme – A modern alkotmányok szociológiai és politikai jelentéstartalmai.^[1]

Az 1983. december 15-én megalakult Olasz Szociológiai Társaság (Associazione Italiana di Sociologia/AIS) Szociológiai Elméletek és Társadalmi Változások szekciója 2008-ban modern alkotmányok értelméről szóló írásokat tett közzé. A kötet a Bulzoni Kiadó egyik sorozatának, az *Incontri Europei di Amalfi* részeként jelent meg Carlo Mongardini szociológus-politológus professzor szerkesztésével. A sorozatban az elmúlt években már több olyan aktuális témát vitattak meg, mint a nyugat-európai demokrácia, az Európai Unió, az újkori nyugati kultúra válsága és hanyatlása, a globalizációnak a társadalmi kapcsolatokra gyakorolt hatása vagy a kapitalizmus szellemisége.

Ez alkalommal „Az alkotmányok értelme” (*Il senso delle costituzioni*) az újkori európai közjogi gondolkodás legfontosabb dokumentumának, az írott alkotmányoknak a szerepét, jelentéstartalmait, illetve jövőjét taglalja.^[2] A tanulmánykötet négy különböző témakörben – az 1. alkotmányok értéke, az 2. alkotmány, civil társadalom és kultúra, az 3. alkotmány jogi és politikai értékek között valamint az 4. alkotmány és demokrácia problematikájában – arra keresi a választ, hogy a globalizáció, a vallási fundamentalizmus és az Európai Unió sikertelen alkotmányozási folyamatai a nemzetállami-nemzetállam feletti- és

[1] A recenzió a TÁMOP: 4/1.1/A-10/1. KONV-2010-005 program alapján készült.

[2] Mongardini, Carlo (a cura) (2008): *Il senso delle Costituzioni*. Roma, Bulzoni Editore. A kötetben megtalálható írások igen nagy száma miatt a szerző terjedelmi okokból az egyes témakörökből szelektálva mutatja be a tanulmányokat. A kötet az alábbi témakörökben közölt írásokat: Carlo Mongardini: Introduzione, Domenico Fisichella: Il senso delle costituzioni, Peter Häberle: Der Sinn von Verfassungen in Kulturwissenschaftlicher Sicht, Karl-Siegbert Rehberg: La costituzione come „simbolo di testo”. Osservazioni teoretiche nella prospettiva dell’analisi istituzionale, Johannes Weis: On the Representation of Constitutions, Pierpaolo Donati: Le nuove costituzioni in una società post-hobbesiana, Roger Friedland: Constituting violence, Saad Abudayeh: Religion and the Constitution in the Arab World, Massimo Corsale: Costituzione e ceto dei giuristi, Alberto Febbraio: Costituzione e cultura giuridica, Simona Andrini: Dova va la teoria dei sistemi? Un’ipotesi: le costituzioni civili, Gheorghe e Marcela Stoica: The Constitution. The new Elites and Difficulties of Development of the Political Class in Post-communist Romania, Hans-Peter Müller: The Constitution of Democracy. The Legacy of Alexis Tocqueville, Maurizio Bach: La costituzione come „ordine legittimo”, Maria Sofia Corciulo: Il senso della costituzione napoletana del 1820-1821, Sergio Fabrini: Constitutionalization as an Open Process: Constituting Compound Politics from Philadelphia to Brussels.

társadalmi szinteken nem tisztázott szerepek és funkciók miatt hogyan hatnak az állami alkotmányok sorsára. Erre a kérdésre normatív – szigorúan jogpozitivistá és közjogtudományi – szempontból nem adható válasz. A szociológiai és politológiai nézőpontok azonban, amelyekre a kötetben szereplő írások mindegyike igen nagy hangsúlyt fektet, sokat segíthetnek a jelen társadalmi, politikai és gazdasági folyamatainak a megértésében, továbbá ezen folyamatoknak az alkotmányra gyakorolt hatásai elemzésében.

I. AZ ALKOTMÁNYOK ÉRTÉKE

A kötet első részében található írások Carlo Mongardini bevezető gondolataival arra világítanak rá, hogy az alkotmány a normatív jellegén túl milyen társadalom felől érkező materiális értékeket jelenít meg. A nemzetállami jogalkotáshoz szorosan kötődő, újkori, kartális formában megjelenő ALKOTMÁNY, mint a jogforrási hierarchia alapidokumentuma már saját korában is felkeltette a társadalomtudományi gondolkodás érdeklődését. Bár a közjogtudomány kialakulásával és a jogpozitivismus XIX. század végi győzelmével a jogászság – mely problémának az egyik tanulmány külön figyelmet is szentel (a szerző megjegyzése) – ugyan elvitatta a politikafilozófiától az alkotmányok tanulmányozását, azonban mégsem szűnt meg, különösen az olasz társadalomtudományi gondolkodásban az alkotmány politikai rendszerként és társadalmi jelenségként való vizsgálata. Ezt a folyamatot nagy mértékben megtermékenyítették a szociológia európai, mindenekelőtt francia és német irányból érkező eredményei.

Ekkor ugyan még az angol és a kontinentális – francia – jogfejlődés különbségeit hangsúlyozó szerzők az írott és az íratlan alkotmány közötti eltéréseket taglalták, mégis a jogtudományi módszerrel és a közjog által előállított jogi doktrínákkal szemben az olasz jogi gondolkodás rokonszenvezve az angolszász jogi kultúra és a történeti jogi iskola nézeteivel, a politikatudomány eredményeit is beültette a közjogtudományba.^[3] Ennek köszönhetően jelent meg a XIX. század végén a formális és materiális alkotmány közötti különbség, amely a mai napig meghatározó szelete az olasz közjogi gondolkodásnak, bár ez az elmélet végleges formát 1940-ben, Costantino Mortati monográfiájában öltött.^[4] A Mortati nevéhez kötődő doktrína mai napig az alkotmányjogi tankönyvek és monográfiák része.^[5] Elméletében rávilágít arra, hogy az alkotmány normatív értelme – *stati-*

[3] Az olasz konzervatív orientáció egyaránt megtalálható Gaetano Mosca korai műveiben és a német általános államtudomány eredményeit olaszra fordító V. E. Orlando munkásságában. Mindkét szerző külön könyvet szánt a témakörnek: Mosca 1908-ban a *Gli appunti di diritto costituzionale*, Orlando 1894-ben a *I Principi di diritto costituzionale* című írásában elemezte az európai jogfejlődés különböző irányait.

[4] Mortati C. (1940): *La costituzione in senso materiale*. Milano.

[5] Az alábbi alkotmányjogi tankönyvek mindegyike tartalmazza Costantino Mortati munkája alapján a formális és materiális alkotmány közötti különbségen alapuló elméletet: Bin R. –

kussága – mellett rendelkezik egy politikai és szociológiai jelentéstartalommal, ez utóbbi biztosítja annak dinamikáját. A jogi normák mögött mély, történelmi korszakonként változó társadalmi és kulturális háttér található, amely megkettőzi az alkotmány jelentéstartalmát. Az alkotmányt vizsgálni egyben azt is jelenti, hogy rákérdezzünk azokra a mögöttes kulturális és társadalmi értékekre, tapasztalatokra, hitekre és szokásokra, amelyek ezt a dinamikát generálják. Stabilitás és dinamikus változás, normativitás és materiális értékek együtt vannak jelen az állam legfontosabb közjogi dokumentumának születésekor, ám az alkotmány elfogadását követő évtizedekben már nem kis eltolódás figyelhető meg köztük.

Ezek a *szociológiai és politológiai jelentéstartalmak* az olasz társadalomtudományi gondolkodásban könnyen érthetővé válnak, ha az 1948-as alkotmány születésének körülményeit és alapelveit vizsgáljuk. A köztársasági alkotmány három eszmerendszer: a konzervatív katolikus, a liberális és a szocialista nézetek történelmi kompromisszumainak eredményeként jött létre. Ezek az értékek az olasz társadalomban a II. világháborút követő időszakban jelenlévő társadalmi kapcsolatrendszereket meghatározó értékek is egyben. Mivel az értékek és eszmék világa, mint minden más társadalmi jelenség ugyanúgy változásoknak alávetett, joggal vehető fel a kérdés, hogy az alkotmányozás „pillanatában” jelen lévő és meghatározó értékek meddig képesek stabilizálni a társadalmi kapcsolatokat és magát a politikai rendszert? Hogyan hatnak *a politikai rendszer* – a *társadalmi kapcsolatrendszerek* – és az *alkotmányok* egymásra?

Domenico Fisichella néhány szöveget kiragadva a politikai-társadalmi változásokból három jelenségre hívja fel a figyelmet. 1948 óta az olasz közjogban megváltozott az állam szerkezete, a parlament súlya az államhatalmi ágakon belül és az alkotmánybírák megválasztásának módja. Igaz, a szerző csak a XIII. (1996–2001.) és XIV. (2001–2006.) törvényhozási ciklus reformtörekvéseinek mögöttes jelentéstartalmait vizsgálta, megjegyzései mégis figyelemreméltóak. Az állam szerkezetét tekintve az 1948-as alkotmány két alapelve a nemzeti egység és a decentralizáció volt. Az alkotmány „alkotó atyái” az unitárius állam eszméjében gondolkodtak, elutasították a föderáció és az állami hatalom regionális szintű megosztásának minden lehetőségét. Ennek köszönhetően a régiók kialakítása csak az 1970-es években vette kezdetét, mára azonban az olasz állam egyre erőteljesebben halad a föderáció irányába. A jogi normaszövegen túl *Fisichella* szerint meg kell vizsgálni, hogy a modernkori történelemben milyen mozgatórugók vezettek a föderatív államok kialakulásához. Ebben a vonatkozásban különbséget kell tenni aközött, hogy a föderáció egy nagyobb széttagoltságból – a konföderációból – jött létre, melyre példa Németország, Svájc és az Egyesült Államok. Az államhatalom területi megosztásának alapja az egyesülés irányába

Pitruzzella G. (2011): *Diritto costituzionale*. Torino.; G. Giappichelli. Barbera A. – Fusaro B. (2010): *Corso di diritto pubblico*. Bologna.; Prof. Federico del Giudice (a cura) (2010): *Il Mulino. Diritto costituzionale*. XXV. Edizione. Napoli.; Simone, Giuridiche (edz) (2010): *La costituzione explicata. La Carta fondamentale della Repubblica spiegata Articolo per Articolo*. Napoli.

hat, az alkotmányos intézmények és szervek közötti munkamegosztás funkcionális jellegű. (Ezzel szemben az unitárius államból a föderatív államszerkezet felé haladás azt jelenti, hogy az állam meghatározott – pl. vallási, vagy etnikai – törésvonalak mentén széttöredezetté válik, mert az államhatalom központi szervei nem képesek a hatáskörükbe tartozó feladatok megoldására.) Bár Fisichella nem sorolja az olasz államot az utóbbi kategóriába, mégis az alkotmány helytelen, rossz szövegezése arra utalhat, hogy az állam ebbe a csoportba tartozik.^[6] A parlament súlyának megváltozását általános, a nyugat-európai képviseleti demokráciákat sújtó jelenségnek tartja. A törvénykezdeményezési jogon belül a kormány szerepének térhódítása mitikussá teszi a képviseleti demokrácia eszméjét, a hatalmi ágak közötti egyensúly a végrehajtás irányába mutat, ami Olaszország esetében azért különösen érdekes, mert a fasizmus bukása után született alkotmányban kiemelten nagy szerepet szántak a törvényhozásnak. Bírálta az Alkotmánybíróság összetételében és a bírák kiválasztásában az alkotmány születéskor jelen lévő értékek közötti egyensúly megszűnését.^[7]

II. ALKOTMÁNY, CIVIL TÁRSADALOM ÉS KULTÚRA

A második blokk a formális és materiális alkotmány közötti megkülönböztetés szempontjából fontos társadalmi motívumokat taglalta, amelyek lehetnek az alkotmány által rögzített politikai intézmények mögött meghúzódó értékek, de akár a társadalom felől érkező közvetlen kihívások, mint a vallási normák világa. Ebben a szekcióban igen sokféle téma került terítékre, a szimbólumokra vonatkozó, filozófiai antropológiai nézőpontoktól kezdve a globalizáció által

[6] A szerző az állam területi tagozódásával kapcsolatban három problémára hívta fel a figyelmet. A XIII. törvényhozás időszakában változott az alkotmány 114.§ és 117.§-a. A 114. § az állam területi beosztását tartalmazta a „ripartizioni territoriali della Repubblica” kifejezéssel, amely a „köztársaság területi alapegységei”-nek felel meg, a középbal kormányzása időszakában azonban az új normaszöveg már a „costruire” – alkotni – igét alkalmazta, és a köztársaság egyik részének tekinti az államot, amely így a városokkal és a régiókkal kerül azonos megítélés alá. A szövegben eszközölt módosítások az államnak a területéhez való kapcsolatát változtatták meg. A reform előtt az állam a köztársaság kizárólagos intézményi kivetülése volt saját területén, most csupán egy entitás a többi területi entitáshoz képest. Bírálja továbbá, hogy kikerült az alkotmány szövegéből a nemzeti érdek általános fogalma, továbbá a 117. §-ban megváltozott hatásköri megosztás új szabályait is. Korábban a jogalkotó taxatíván felsorolta a régiók hatásköreit, a maradék kompetenciákat az államhoz csatolta. A reform után a jogalkotói megoldás ennek a helyzetnek a fordítottja. Az állam területi kompetenciái taxatíván felsoroltak, míg a régiók kapták meg a „maradék” kompetenciákat. Ezzel megváltozott a szuverenitás megítélése. Ami nem tartozik az állami központi szerveinek kompetenciájába, az mind a régió feladata. Így az új kihívások által generált új feladatok automatikusan a régiókhoz kerülnek. Uo. 19-20.

[7] Az olasz Alkotmánybíróság 1956-ban kezdte meg működését. A Fisichella által idézett reform előtt három elv együttes jelenléte figyelhető meg a bírák kinevezése mögött. A 15 tagból álló testület 5 tagját az államfő nevezte ki a nemzeti egység elvének megjelenésével, 5 tagját a Parlament, amelyben a nemzet akarata testesült meg, és 5 fő a bíróságok oldaláról érkezett a törvény szuverenitásának elve alapján. A reform után nőtt a Parlament és különösen a Szenátus súlya a bírák megválasztásának folyamatában. Uo. 22.

generált gazdasági változásoknak az államra gyakorolt hatásán keresztül az arab államok vallási fundamentalizmusáig és alkotmányozási folyamatáig.

Karl-Siegbert Rehberg az alkotmányt szimbolikus szöveggként határozta meg, s arra kereste a választ, hogy az alkotmány megszövegezése körüli politikai viták, az alkotmányban megfogalmazott értékek, az alkotmány szerkezete mit jelenít meg a normatív szövegén túlmenően? Elméletének sarkpontjai Max Weber legitimitás-fogalma, W. G. Sumner elmélete és Maurice Hauriou institucionalizmusának „vezérlő idea” fogalma. Ezek mindegyikében közös, hogy az *alkotmány integratív funkciójának politikai* - társadalmi összefüggéseire keresik a választ. A hatalomgyakorlás lehetősége, annak igazolása és a hatalomgyakorlás szabályozottsága az alkotmány szövegén keresztül akkor elemezhető, ha az alkotmányt „szimbolikus rend” megjelenéseként, reprezentációjaként fogjuk fel. A szimbólum és a valóság szimbolikus értelmezésének alapja a filozófiai antropológia meghatározó képviselőinek (Max Scheler, Helmuth Plessner és Arnold Gehlen) nézeteihez kötődik: „... ebben a perspektívában az ember szükségét érzi annak, hogy önmaga és a világ megismerése szimbólumok szintjén valósuljon meg.^[8] Szimbolikus rendek a társadalom vonatkozásában az adott közösségi/politikai intézmények.^[9] Így az alkotmányban a társadalomtudós mindig az intézmények teljesítménye mögött meghúzódó alapelveket vizsgálja, amelyeket a szimbolikus rendek reprezentációjaként fog fel. (Pl. az újkori alkotmányokat a bennük foglalt politikai intézmények szintjén többek között a képviseleti elv jellemezi, ezáltal az alkotmány a képviseletiségnek a megjelenítése, ami egyúttal a társadalom által legitimált érték is.) Az intézmények közötti érvényességi harcok és konfliktusok szimbolikus újratermelődése mindig új és egységes szintéziseket állít elő a politikai rendszer számára. A társadalomtudós sohasem a fix és állandó rendekre, hanem azok igazolására, nem az érvényességükre, hanem a legitimitási törekvésekre, nem az intézményesített normákra, hanem a mögöttük lévő szerepekre és cselekedetekre kíváncsi: „... egy társadalmi viszony rendjének elvei láthatókká válnak ugyanezen intézmény jelenvalóságának és szimbolikus inkarnációjának köszönhetőn, illetve mindig ezek a módozatok állítják elő a szimbolikus jelleg és az intézményesítettség közötti kapcsolatot. A szimbólumoknak az ókori görög filozófiától kezdve két lehetséges megközelítésük van: az egyik a platóni ideatanon alapuló, a szimbólumokat mintegy mágikus, veleszületett hatalommal bíró jeleknek tartó megközelítésmódok és a másik az arisztotelészi filozófián alapuló nominalizmus, amely a szimbólumokat önkényesnek, esetlegesnek és szokásokon alapulóknak tartja. Az alkotmány mintegy szimbolikus jelenlét a modern kor számára speciális jelentéstartalmakkal bír, amelyek egy, a politikai intézményeket integráló vezérlő eszmére vezethetők vissza. A szerző rendkívül érzékletesen mutatja be a

[8] Uo. 54.

[9] Uo. 54.

modern alkotmányosság három különböző típusát: a francia, a brit és az amerikai típust, amelyben a francia a „nemzetre”, a brit a „parlamentre”, az amerikai azt a „alkotmányra” alapozva hajtja végre az integratív funkciót.

Az alkotmány szimbolikus jellege *Johannes Weis* írásában a szerző által összegyűjtött jogtechnikai megoldásokban is megfigyelhetők. Ő maga szintén osztja azt a szociológusok által képviselt álláspontot, hogy az alkotmány nem leírja az adott politikai közösséget, hanem az alkotmány maga a politikai közösség. Ezek a normatív szövegben megjelenő különböző elemekben válnak láthatókká. Ilyenek pl. a zászló, a hadsereg, a himnusz, a címer – mint rituális és ceremóniális elemek – vagy a preambulumok tartalmi elemei. Gondolhatunk itt arra, hogy a nép önmaga meghatározásakor hivatkozik-e saját emberi létezésen túlmutató valamilyen transzcendenciára vagy sem, vagy arra, hogy mely kulturális és történelmi tapasztalatokban látja a társadalom a közös történelmi tudat legfontosabb elemeit.

A materiális alkotmányfelfogás szempontjából az egyik legkiemelkedőbb tanulmány *Pierpaolo Donati* munkája. Hobbes társadalmi szerződés elméletéből kiindulva a szerző a globalizáció által megváltozott társadalmi struktúrában és nemzetközi politikai összefüggésrendszerben azt elemezte, hogy egy un. post-hobbesiánus – jelenkori – társadalomban milyen alkotmány(ok) képesek a kihívásokra megfelelő választ adni. Nézete szerint a globalizáció mögött lévő társadalom törekeny, kiszámíthatatlan, az egyén félelemérzetére támaszkodó (itt a szerző *Mongardini* professzor elméletét ülteti át – szerző megjegyzése) és bizonytalanságokkal teli. Válságban van a felvilágosodás politikafilozófiai programjából kiinduló civil társadalom és a politikai állam megkülönböztetése, ahol az állam a társadalmi kohézió és a közélet legfontosabb szervező és szabályozó faktora volt. A szerző átülteti *Anderson* és *Bauman* azon nézeteit, amelyek szerint Európa jelenleg a félelem által uralt amerikai város mintapéldájává kezd válni. „Mindennek az oka a globalizáció eljövetele, amely életstílus és verseny; a globalizáció, amely a *poliszt* egy *funkcionális globális faluvá* transzformálja. A globalizáció csökkenti a társadalmi kohéziót és növeli az ember hétköznapi életében bekövetkező kockázatokat és veszélyeket.”^[10]

Donati gondolatmenetének igazi újdonsága, hogy a globalizációhoz vezető úton a társadalmi szerződés elméleteken alapuló modern területi állam és állampolgár közötti kapcsolatot középpontba állítva azt elemzi, hogy az újkori politikafilozófia egyik legnagyobb tévedése az, hogy az állam és egyén állampolgári mivoltában való kettős és kizárólagos viszonyrendszerére épült. Ez a kapcsolatrendszer az állam és az individuum között elhelyezkedő társadalmi kapcsolatokat megszüntette, és sebezhetővé tette az embert, amit a globalizáció hozott igazán felszínre. A modern, írott állami alkotmányok ennek a politikafilozófiai álláspontnak a kivetülései: „Politikai alkotmányokról beszélni annyit jelent, mint az állampolgárság „állami /statuális voltának kizárólagosságáról beszél-

[10] Il senso delle Costituzioni: Uo. 76. A recenzióban található fordítások a szerző saját fordításai.

ni.”^[11] A modern kor embere olyan individuum, amely az államhoz az állampolgárságán keresztül kapcsolódik. Ezen a hivatkozási ponton keresztül ismeri el önmaga felett az állami főhatalom kizárólagosságát és mindezért cserébe a XX. századi jóléti demokráciák fénykorában jólétet és biztonságot kapott. *A jólét és biztonság az állam politikai hatalma kizárólagosságának elfogadásával szembeni ellentételezés.* Ez biztosítja a társadalmi rendet és kohéziót a nyugat-európai liberális demokráciákban és ez a jóléti állam alapja. Áttekintve a jóléti állam történeti gyökereit Donati felhívja a figyelmet arra, hogy a felvilágosult abszolutizmus uralkodóinak kezdeményezéseit követően a francia jakobinus alkotmányok jelentik a szociális ellátások első „csíráit.” A két példában közös, hogy az állam mindenhatósága valósul meg alattvalói/állampolgárai felett, csak az utóbbi az uralkodót a köztársaság kategóriájával helyettesíti.

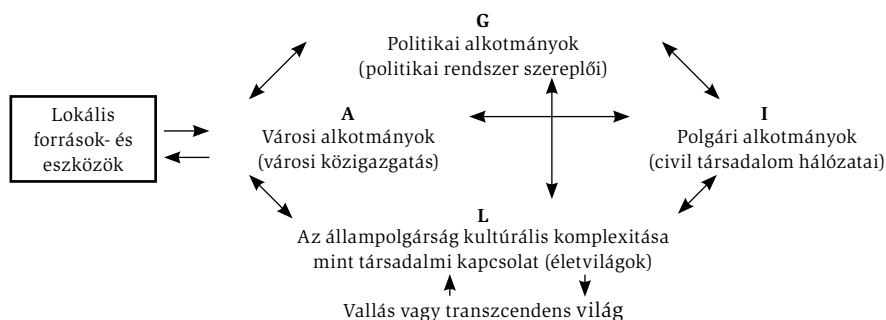
A szerző nem tagadja, hogy a XX. századi jóléti állammodelleknek létezik egy korporatív jellegű német, egy angolszász és egy skandináv változata, a különbségeket azonban az észak-amerikai és az európai változat között észleli. Miért? Az észak-amerikai modern államfejlődés eredete J. Locke politikafilozófiájához, az európaié Hobbeséhoz áll közelebb. Az USA-ban: „A jólét mindenekelőtt a piac feladata, így az állam kisegítő szerepe nem más, mint az egyéni kudarcok kompenzálása, ezért hívják ezt a rendszert „könnyörüttes kapitalizmusnak” (il capitalismo compassionevole)”. Mindazonáltal T. H. Marshall állampolgárságra vonatkozó koncepciója és az európai gondolkodás ezt a lockianus rendszert a XX. század során lassan módosította. Ennek ellenére pl. Talcott Parsons az Egyesült Államokat a jóléti állam olyan modelljének tekintette, ahol az állam a társadalmi közösség (az etnikai és plurális csoportok) politikai kifejeződése, és saját integrációját az instrumentális jellegű aktivizmusra alapozott értékek normatív rendszerében találja meg. A jólét a civil társadalom feladata, amelyben az állam az intézményesített individualizmus elvében/értékében biztosít támogatást.”^[12] Az amerikai modell érdekessége, hogy az egyén éppen az állam szubszidiárius jellege miatt a társadalmi cselekvések logikája szerint viselkedik, nem pedig az individuális utilitarizmus talaján állva önérdeket megvalósító törekvésekben. Az európai modell ezzel szemben Hobbes-i eredetű, mert a jóléti szolgáltatások az állam által biztosított társadalombiztosítási szolgáltatásokon keresztül felülről jönnek, amit az egyén állampolgár mivolta alapján „elfogad”. Donati szerint ez a különbség az oka egy másik jelenségnek. Az amerikai társadalom rugalmasságának és nyitottságának eszméi abból erednek, hogy a piacot mozgató haszon egy morálisan erős integráción keresztül normatív módon szabályozott, s az állam szerepe csupán felügyelni ezeket a folyamatokat. Az európai társadalom ezzel szemben zárt és merev, amit az ezredfordulón jelentkező társadalmi egyenlőtlenségek az állampolgár és külföldi, menekült, hontalan, migráns rétegek problémái iránti érzéketlenség csak tovább mélyít.

[11] Uo. 81.

[12] Uo. 81.

Donati előadásának fő mondanivalója az észak-amerikai és európai demokráciák közös meghatározása és azok éles kritikája. A nyugati demokrácia olyan *liberális-labourista (lib-lab) állam, ahol az USA a liberális, Nyugat-Európa a labourista* irányban mozdult el a XX. század folyamán. Amennyiben elfogadjuk azt a tételt, hogy a modern állam két pillére egyrészt a piacon jelen lévő verseny, másrészt a piac által létrehozott egyenlőtlenségek politikai kontrollja, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy az amerikai társadalom a *normativista és voluntarista*, az európai társadalom az *utilitarista és materialista* aspektusokat erősíti. Ha az európai modellből gondolati úton kivonnánk az államot, vagy csökkentenénk annak szerepét az amerikai minta szubszidiárius szintjére, akkor Hobbes természeti állapota következne be. Miért? *Társadalmi kapcsolatterendszerek nélkül az egyén a társadalom többi tagjával szemben a mindenki háborúja mindenki ellen állapotba lép, amit a globalizáció mintegy készen kapva alakít saját képére. A jóléti állam válsága, majd csődje szükségképpen természeti állapotot idéz elő.* Ennek a folyamatnak az okai Donati szerint a hobbesi társadalmi szerződésből eredő ún. alávetési modellben rejlenek, amelyben az állam az alkotmányon keresztül biztosítja az állampolgár jogait. A modern politikai és jogfejlődés legnagyobb ellentmondása, hogy az alkotmányok alapján az egyént megillető jogok az államtól teszik függővé az egyént, maximálisan kiszolgáltatva az állami szolgáltatásoknak, vagyis megfosztva ezzel közösségi mivoltától. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy *mire számíthat az egyén egy olyan globalizált világban, ahol az állam már csupán egy és nem fő szabályozója a társadalmi és politikai rendnek, ráadásul az állampolgárok körén kívül eső társadalmi rétegek szociális problémái újra és újra reprodukálják a társadalmi egyenlőtlenségeket?*

Az olasz társadalomtudós a *hobbesi állampolgárságon alapuló lib-lab államok válságából kivezető utat* egy új modell segítségével ábrázolja. Az ún. AGIL-minta négy – a gazdaság, a társadalom, a politika és a kultúra-vallás – dimenzióiban elemezzve a jelenkor kihívásait elveti az állam mindenhatósága = egyetlen alkotmány tézist.

Donati, Pierpaolo (2008): *Sfere e attori di un sistema societario democratico altamente sviluppato (differenziato) nei processi di costituzionalizzazione della cittadinanza. (Szférák és szereplők egy magasan fejlett és (differenciált) demokratikus társadalomban az állampolgárság alkotmányozási folyamataiban.* – ford. szerző). In: Mongardini, Carlo (a cura) (2008): *Il senso delle Costituzioni*. Roma. 91.

Egy post-hobbesiánus társadalomban a legfontosabb feladat az egyén társadalmi kapcsolatrendszerének helyreállítása, és civil társadalmi hálózatok létrehozása. Ebben a francia forradalom által generált és az első és második generációs jogokban megjelenő szabadság és egyenlőség értéke mellette két további értéket kell központba állítani: a szolidaritás és a szubszidiaritás értékét. Az egyén nem pusztán individuum az állam által biztosított jogokkal körülbástyázva, hanem a társadalmi életben aktív részvétellel és felelősséggel rendelkező társadalmi ember. A modell L és I vonalai érzékeltetik az ember társadalmi kötődését az etikai, vallási és kulturális normák világában, az egyén közösségi kontextusában egyfajta komunitárius etikai nézőpont előtérbe állításával, mely segíthet a társadalom nagyobb nyitottságának biztosításában. A modell A vonala a helyi területi szint felértékelődését elemzi. Az állam és állampolgár között beékelődő község, város, megye, régió az egyén legközvetlenebb földrajzi tereinek tekinthetők. A városi karták és statutumok a lokális források és eszközök primer dokumentumai. A szerző területi értelemben messzemenően támogatja a decentralizációs tendenciákat és a regionalizáció jelenségét.

A politikai – állami – alkotmányok továbbra is a politikai vezetés és a politikai döntések közjogi dokumentumai, de már nem tartható a politikai állam és a polgári társadalom korábbi szétválasztása, az állami alkotmány kizárólagossága állampolgárai irányában. A politikai szféra, azaz a modell G vonala kölcsönös függésben áll a többi szinttel, mivel funkcionális értelemben ezek a szintek eltérő feladatokat látnak el. A helyi-városi alkotmányok a közigazgatási helyi szintjén, a társadalmi – civil – alkotmányok a társadalmi kapcsolatok és hálózatok szintjén írják le a legfontosabb alapelveket, a kulturális alkotmányok pedig többszörös funkcióval rendelkeznek, a politikai alkotmányok legitimálásának és a többi alkotmány orientálásának és támogatásának feladatait látják el.^[13] Az alkotmányok új, plurális jellege egyúttal véget vethet a felvilágosodás óta Nyugat-Európában uralkodó liberális ember társadalom és állam két évszázados egyeduralmának.

Ettől teljesen eltérő probléma a politizált vallások által alkalmazott erőszaknak vallási fundamentalizmus képében való megjelenése. Ezzel a megnyilvánulással foglalkozott az egyik tanulmány. A nyugati világ értékeinek és a keleti vallásoknak, – mindenekeelőtt az iszlámnak – a szembeállítás szociológiai szempontból a globalizáció mellett egy ugyancsak aktuális problémára hívja fel a figyelmet. Roger Friedland írása a politizált vallást a kollektív gyakorlat uralmi expanziójaként fogja fel, amely a nyugati protestáns gyökerekkel bíró szekularizált nemzetállammal szemben jött létre. Nézete szerint két összemérhetetlen ontológiai alapokkal bíró politikai teológiáról van szó, amely az újkori vallási háborúktól teljesen eltérő és mélyebb konfliktus forrása lehet.^[14] Nyugat

[13] Uo. 91.

[14] Uo. 96-97.

és Kelet szembenállásában a szerző azt elemezte, hogy a protestáns nyugat nem hagyott földrajzi teret a „kivételes”, a „csodás”, a „jog feletti” isteni erők belépésének, a természetfeletti nem a világ egyik aspektusa, hanem annak alternatívája.^[15] A nyugati állam szuverenitásának modellje saját valóságának istenképe, melynek gyökerei a XVII–XVIII. századi késő középkori nominalizmust átültető radikális protestáns tanokban található. A modern nemzetállami szuverenitás visszavezethető a transzcendens isten abszolút szabadságára és hatalmára. Az európai alkotmányos állam eredete a szekularizált deizmus. Ezzel szemben a keleti vallások mindegyike rendelkezik olyan szent helyekkel, ahol a szakrális és profán találkozása megvalósul. Az isteni szféra nem az emberi világtól és így a jogtól független, hanem annak integráns része.

III. ALKOTMÁNY A JOGI ÉS POLITIKAI ÉRTÉKEK KÖZÖTT

Ebben a témakörben a szerzők történeti perspektívában taglalták az alkotmány és a jogászság, illetve az alkotmányok kulturális értékekbe ágyazottságát. Az alkotmány a jogászi hivatásnak egyik jog és politika közötti kapcsolódási pontja és a jogászság társadalmi helyzetének a megváltozásában ragadható meg. Ezt vizsgálja *Massimo Corsale* tanulmánya a premodern, a modern és a posztmodern társadalom közötti különbségek érzékeltetésével. A jogászság rétege két szempontból határozható meg: jelenthet egyfelől a középkori társadalomra jellemző testet/testületet/korporációt, másfelől a modern – weberi – értelemben vett személyek azon csoportját, akik professzionalitásuk, életstílusuk, a köz- és magán-szférában megnyilvánuló viselkedési módozatok és az alapvető társadalmi intézményekhez fűződő várakozásaik tekintetében elkülönülnek más személyek csoportjaitól. A premodern társadalmak jogászai a szakralitáshoz kötődve a közösség szokásaiból vagy a természet törvényeiből olvasták ki a közösségi kapcsolatok szabályozási elveit. Az individuális alapú újkori társadalomban az írott alkotmányok megalkotásával, a jogász, mint alkotmányjogász és közjogtudós új jogi kultúrát teremtett: „Hegemonizálta a jogalkotást, monopolizálta az igazságszolgáltatást és elárasztotta a közigazgatást.”^[16]

Ma a neo-plurálisnak, neo-korporativistának nevezett posztmodern társadalom az új identitáskeresés mentén a jogászság szerepét is megváltoztatja. Az individuális egyenlőség elvéről lemondva a társadalom fő szerveződési elve mára meghatározott csoportok pl. etnikai kisebbségek, nők, fiatal pályakezdők, migránsok stb. törekvései mentén létrejött szakmai vagy területi szervek lettek, amelyek a kormány legfontosabb tárgyalópartnereivé váltak. Mit jelent ez a jogalkotás és jogalkalmazás szintjén? A törvények tulajdonképpen a kormány

[15] Uo. 97.

[16] Uo. 131.

és a vele tárgyaló szerv vagy testület által elfogadott egyezmények transzformálása, és a jogász ennek a folyamatnak a jogtechnikai műveletét valósítja meg. Ami ebből a szempontból igazán veszélyes az az, hogy az európai államot – és egyben alkotmányát, alkotmányos intézményeit – a gazdaság oldaláról érkező nyomás kiszolgáltatottá teszi. Corsale összevetve az amerikai és európai társadalomszerveződési modell különbségeit arra világít rá, hogy Európában egyrészt hiányoznak a pluralizmus tradíciói, másrészt a jogok védelme kiterjed a szociális jogokra is, amelyek az Egyesült Államokban igen partikuláris jellegűek, harmadrészt pedig a bírák nem rendelkeznek akkora függetlenséggel, mint amit az angolszász jogban a common law alkalmazása biztosít számukra. Az európai állam alapvetően a társadalom individuális tagozódására épített, de az állam társadalombiztosítási rendszere a szociális jogokat állampolgári jogon biztosítja, ahol a bíró kizárólag jogalkalmazó. Ebben a szisztémában az újonnan érkező kihívások miatt féltő, hogy a jogászság a gazdasági orientációjú kormányzati döntések jogtechnikai megoldásait kiszolgáló réteggé válik.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni az alkotmánynak a jogi kultúrában betöltött szerepét sem. *Alberto Febbraio* írása a modern alkotmányok három neurálgikus pontját vizsgálta: az alkotmány gyökereit, az alkotmány funkcióit és az alkotmány hatékonyságát. Febbraio a kultúra fogalmát kettős értelmében használja, egy immanens – azaz a jogi normákban megjelenő, jogászok által kidolgozott jogi kultúra értékeinek összességében – és egy külsődleges, a társadalom heterogén értékrendszeréből álló értelemben. Ez vezet az alkotmány kettős alkotottságának a szociológiai kategóriájához. Gyakorlati példával élve a második világháború utáni nyugat-európai alkotmányok egy meghatározott korszak részeként liberális értékeket jelenítettek meg, amelyek a társadalomból érkező heterogén értékeknek a jogászok általi szelektálása révén már jogi kultúrává vált és visszatükröződött az alkotmányokban.

Amennyiben az alkotmányok eredetét vizsgáljuk, akkor az egyik legfontosabb feladat az „alapító atyák” és a jövő nemzedékei közötti viszony elemzése. A szerző szerint az alkotmány és a törvény közötti legfontosabb különbség éppen a kulturális kontextus különbözőségében áll. Az előbbivel szemben támasztott legfontosabb követelmény a stabilitás és az időtállóság: „Egyik oldalról nézve az alkotmány természetéből következően nem módosítható „rendes” törvénnyel, így arra van ítélve, hogy túlélje a törvényt, másfelől éppen ebből következően kulturálisan egy meghatározott korszakhoz kötődve nem csupán az alapító atyák generációjának életét szabályozza, hanem a következő generációkét is (...) akiknek osztozniuk kell az előző generációk által vallott értékekben.”^[17] Így az alkotmány kulturális értelemben mindig kevésbé radikális, mint a törvény.

Az alkotmány kulturális szempontból a „kettős alkotottság” jellemvonásával bír. A társadalom oldaláról érkező heterogén értékeket a jog szelektáló

[17] Uo. 143.

mechanizmusai segítségével jogi értékekké transzformálja, és a jogi normákba ágyazottan a normák egy speciális fajtájába sorolja. A jog szociológiai szempontú vizsgálatában a jogi norma lehet regulatív vagy konstitutív, az előbbi már meglévő magatartásokat szabályoz és minősít aszerint, hogy kötelezővé teszi, megengedi vagy megtiltja az adott magatartás gyakorlását, az utóbbi pedig új magatartásokat hoz létre, de abban az értelemben, hogy a jog eszközeivel egy teljesen sajátos jelentéstartalmat ad neki. A konstitutív norma soha nem a „durva tényekre” vonatkozik, hanem egy speciális kontextusra, arra, ahogy a jog a magatartás természetéhez korábban nem tartozó jelentéstartalmat hozzárendeli. Az alkotmányban ezt a szerepet töltik be az alapelvek.

Az alkotmány a jogrend olyan alapidokumentuma, amely a legmagasabb szinten biztosítja konstitutív normák segítségével a jog kettős alkotottságát a jog egyéni figuráinak, játékaiknak, folyamatainak és a jogrendszer egészének vonatkozásában: „Az alkotmány képes a jogot egy ideális meta-játékként ábrázolni, amelyben a jog játéka és az alatta lévő valóság többé-kevésbé megfeleltethető egymásnak, de a különbségük nem szüntethető meg.”^[18] Ezáltal az alkotmány soha nem lehet a társadalmi lényeg hű reprodukciója. Az alkotmánynak a tényleges társadalmi helyzettel eltérő volta nem csupán a társadalom egyenlőtlenségeitől függ, hanem éppen az alkotmány „kettős alkotottságából” következik, abból a tényből, hogy az alkotmány irreális és absztrakt kivételése a társadalomnak; képes gondoskodni az általános utasításokról és mind a jogos/jogtalan bináris programján alapuló döntéseken nyugvó határozatok kritériumául szolgálni, mind azokat minősíteni úgy, hogy a jog játékaiknak tulajdonítja a kulturálisan rugalmas és nem egyértelmű jelentéstartalmakat.”^[19]

Febbraio elmélete a globalizáció kihívásai szempontjából is fontos megállapításokat tartalmaz. Nézete szerint az önmagát alkotmányosnak nevező államnak ma egy nehéz egyensúlyt kell létrehoznia az új pluralista és nyitott társadalom, valamint a korábbi nyugat-európai alkotmányok által deklarált értékek, mint az emberi méltóság, a kulturális szabadság, a demokrácia, a politikai hatalmi ágak szétválasztása között, úgy hogy megszünteti a zárt és monista, újkori társadalom individualizmusát.^[20]

Az alkotmány funkciója szempontjából a legalitás és legitimitás viszonya meghatározó. Az európai jogi kultúra a jogbiztonságot a legalitás talaján középpontba állító jogpozitivizmus győzelmét hozta. Az alkotmány, mint a jogforrási hierarchia csúcán álló legfontosabb közjogi dokumentum a jogbiztonság megvalósulásának végső garanciája. A legitimitás alapja a tételes törvények érvényességébe vetett hit. Ezt a weberi koncepciót egy sor folyamat kezdi ki, amelyek elsősorban a legitímáció felől gyakorolnak nyomást a jogrendszerre. Melyek ezek a folyamatok?

[18] Uo. 145.

[19] Uo. 146.

[20] Uo. 150.

1. A föderatív és regionális tendenciák megerősödése, amit Peter Häberle német alkotmányjogász alapján a szerző a modern állam kulturális értelemben vett új formájának nevez, és Olaszország esetében kulturális regionalizmusnak hív. A föderáció és a regionalizáció – decentralizáció alkotmányos alapelvi megjelenése mögött egy új, a korábbi nemzetállami struktúrát tagadó jogi érték van kibontakozóban.
2. Az egyén társadalmi kapcsolatrendszerének intézményesülése meghatározott érdekek mentén halad, amit az alkotmányok ma még nem ismernek el eléggé, pl. a fogyasztói szervezetek jogai.
3. Szakmai szervezetek (korporációk) létrejötte és intézményesülése.
4. Migránsok egyre nagyobb hullámai és az általuk növelt szociális problémák a korábbi individuális értékeken alapuló alkotmányos alapelvekhez való viszonya.

Ezek a problémák az alkotmányban úgy öltenek testet, hogy kijelölik a jogpozitivizmus jogbiztonsága szempontjából tolerálható „bizonytalansági tényezőknek (1–4. pontnak) a jogrendszer által elfogadható határait, amely már elvezet az alkotmány hatékonyságának problémájához, azaz a jogrendszer általános egyensúlyának biztosításához a kulturálisan folyamatosan és gyorsan változó társadalmi kontextusok és a rá vonatkozó jogi normák között. Ebből a szempontból a globalizáció számos kihívás elé állítja az alkotmányt. A transznacionális és nemzetközi jog megjelenése, a társadalom heterogenitásának további és gyors növekedése mellett a szerző – aki elemzésének látókörébe a korábbi előadások által nem vizsgált újabb szempontot is bevont – foglalkozik a jelenlegi politikai pártok és az alkotmány által megjelenített értékek közötti viszonytal. Mivel a XIX. század végén alakult modern, politikai pártok a törvényhozás fő inspirátorai voltak, közvetítő szerepet töltek be a társadalom és a különböző társadalmi kultúrák között, vajon képesek lesznek-e ezt a jellemvonásokat megőrizni? Azon túl, hogy Febbraio is elismeri az állam szerepének csökkenését, felhívja a figyelmet egy sokkal veszélyesebb kulturális szempontból releváns változásra. „A mély gyökerek nélküli felszínes és változó tömegkultúra befolyása a közvéleménynek inkább a közjellegét erősíti, semmint a véleményét. Így az itt megjelenő témák az egyéni antropológiai szükségleteinek kivetülései, egyfajta posztmodern mitológia, amely ezeket a témákat alakítja, de valódi és igazi véleménnyé formálása igen meredek vállalkozás...”^[21]

A szerző Pierpaolo Donati koncepciójához hasonlóan az újkorra jellemző merev, kizárólagos és hierarchikus jellegű állami alkotmány helyett a rugalmas, poli-funkcionális, pluralizmus értékén alapuló alkotmány(ok) kidolgozását támogatja.

[21] Uo. 166.

ban – bebizonyította, hogy a hatalom forrása a nép, a tézis és a demokrácia szembekerülhet egymással.

2. Az egyenlőség oldaláról a demokrácia az egyén életében az életfeltételek javításához szükséges esélyek egyenlőségére való jogot jelentette, annak az esélyét, hogy az egyén önmegvalósításával hosszú távon egy egyenlő standard életstílus eluralkodásával a társadalom nagyobb egyenlősége valósulhat meg. Azt azonban már Tocqueville is észrevette, hogy a materialista és utilitarista vonások elburjánzása az európai társadalomban komoly kockázati tényezőket jelentenek, hiszen a hétköznapi javak mindenekfeletti hajszolása az embert érdektelenné teszi a közügyek iránt, amely politikai despotizmusba torkolhat. A jelen szempontjából Tocqueville jóslata a rendszerváltó kelet-európai demokráciák rákfenéjére is alkalmazható. A szerző szerint a társadalmi elit ezen országok egy részében a demokratikus politikai rendszert a gyors meggazdagodás lehetőségével párosította, amit akár a köz – a társadalom – rovására valósított meg. A szerző szerint nem a népszuverenitás és az egyenlőség eszméje a tévedés, hanem azok helytelen megvalósítása és ez kétszáz év távlatából már nem jóslat, hanem valóság. A demokrácia negatív jellevonásainak az ellenszere a politikai szabadság, amelynek négy funkciója van:

1. A szabadság: a demokratikus egyenlőség standardizáló tendenciának az ellenszere – *ellensúlyozó funkció*
2. A szabadság: a gyakorlati materializmusból és az individualizmusból eredő kontrollálatlan egoizmus ellenszere – *korrigáló funkció*
3. A szabadság: a politikai hatalom ellenőrizhetetlen, az egyén privát szférájára való kiterjedésének az ellenszere – *korlátozó funkció*
4. A szabadság: a paternalista, autoriter állam ellenszere – *hatalmi ágakat elválasztó funkció*^[22]

A fenn ismertetett tanulmányokkal karöltve a szerző is támogatja a plurális és szolidáris társadalom kibontakozását. Nézete szerint a szabadság és egyenlőség akkor kerülhet egymással szembe, ha a szabadságot egy individuális értékrendszeren alapuló társadalomra alkalmazzuk.

Ebben a témakörben a másik fontos tanulmány *Maurizio Bach*, az Európai Unió alkotmányozási válságának társadalmi és politikai okait taglaló elmélete. Bach az alkotmányban a fenn említett szerzőkkel együtt a „legitim rend” megjelenítését látja. Felhívja a figyelmet arra, hogy *Max Weber* Gazdaság és társadalom című művében különbséget tett az írott, vagyis legális alkotmány és az alkotmány szociológiai értelme között. Ez utóbbi az alkotmányban egy politikai /társadalmi társulás uralmának előfeltételét látta, az alkotmányt a hatalom rendje irányában tanúsított alávetés és engedelmesség motívumaiban elemzi.

[22] Uo. 217.

Az alkotmányt társadalmi kontextusba állító szerző a társadalmi folyamatokat a cselekvés motivációiból adott legitimitási viszonyokként értelmezve a különböző legitimitás-igényeket és legitimitás-hitek egy interaktív viszony részeként elemezte. Az interakció mindig aszimmetrikus és egyenlőtlen, a hatalommal bíró csoportok: a „vezetők” és az „adminisztratív apparátus” vagy más néven „elit” és a „tömeg” között.

A legitim rend érvényességének realizálódása, vagyis a rend eszméinek intézményesülése a *társadalmi kommunikáció* folyamatain keresztül megy végbe, az intézményesülés függ a legitim rendet érintő speciális értelem közvetítésétől, továbbá annak interpretációjától, meghatározásától és konkrétá válásától. *Az elmélet máig tartó üzenete, hogy az alkotmányt egy szociológiai értelemben vett empirikus kontextusba helyezve, az érvényesség és kötelezőség empirikus motívumaiban megragadva az alkotmány mögött meghúzódó legitimitáshitekre és e legitim rend eszméire helyezte a hangsúlyt.* A modern állam sajátossága, hogy meghatározóan legális karakterű legitimitációval bír, azaz egy sajátos típusú engedelmességet követel meg az állampolgárok részéről a legális rendek irányában, abban a mértékben, ahogy a formálisan koherens és szokásos törvényhozási eljárások azt eredményezik. Az alkotmány ennek a legális alapú legitimitációnak az integráns része.

Bach hivatkozik M. Rainer Lepsius elméletére, aki Weber koncepcióját intézmények közötti viszonyok elemzésével az Európai Unióra vonatkozóan gondolta tovább. Lepsius szerint a legitim rendet szimbolizáló intézmények egy vezető eszme mentén szerveződve jönnek létre abban a mértékben, ahogyan a „racionális kritériumai” a szereplők számára meghatározhatóak. „A modern társadalom egyidejűleg terméke és előállítója speciális intézményi rendeknek. Az intézmények a történelemben állandóan formálódnak és újraformálódnak.”^[23] Ebből következően az intézményi differenciálódás állandó folyamataiban jönnek létre a modern társadalmat jellemző *inter-institucionális konfliktusok*, vagyis a különböző csoportok közötti harcok és viták, amelyek az intézményi differenciálódás magas szintjén megvalósuló tipikus esetek. Ez az Európai Unióban pl. a vállalkozói racionalitás és a társadalmi/szociális biztonság közötti racionalitás, vagy a nemzet társadalmi rendje és a nemzet feletti társadalmak rendje közötti konfliktusok formáit öltik, amelyek mögött a weberi értelemben vett rendre vonatkozó eltérő eszmék és hitek állnak. Nagyon szemléletes Lepsius egy másik, igencsak elgondolkodtató példája. Ha az egyetem intézményét tesszük elemzés tárgyává, akkor meg kell különböztetnünk az egyetem szempontjából belső konfliktusokat, amelyek a funkciók differenciálódásából erednek: pl. oktatási tevékenység, kutatási feladatok vagy politikai-adminisztratív öngazgatás. Ezek egy koherens professzionális tevékenységben összeegyeztethetetlen és integrálhatatlan funkciók, amelyek a gyakorlatban az egyénben jelennek meg,

[23] Uo. 235.

pl. a professzor személyében, mivel nem léteznek olyan intézmények, amelyek képesek integrálni és közvetíteni a konfliktusok között a különböző és egyaránt érvényes „racionális kritériumok” között az egyetem intézményén belül. Ez a példa azt igazolja, hogy a *modern társadalom nem egy társadalmi és intézményi integráció irányába, hanem az intézményi széttagozottság és a mögöttük álló hitek-értékek különböző szféráinak összeegyeztethetlenségét magában hordozó jövő felé halad, amely maga termeli ki a társadalmi konfliktusosság igen magas szintjét.*

Mit jelent ez a pesszimista vízió az alkotmány szempontjából? Az Európai Unió perspektívájából nem sok biztatót. „Az alkotmány nem csupán a demokratikus állam konstitutív aktusa, amellyel a demos (nép) politikai rendet hoz létre, hanem a politikai cselekvés olyan egységes tárgya, amely a népszuverenitás eszméjét intézmények formájában a nemzetállami vezérlő eszméje által valósítja meg. Az alkotmányos állam ezen túlmenően legitim rendeken – intézményeken – alapul, amely egy bizonyos kulturális homogenitást kíván meg a társadalom felől, mindenekelett nyelvi szinten és az állampolgárok társadalmi befogadásában, s ez a legitim konszenzus alapja. Az alkotmány ebben a vonatkozásban a civil társadalom és az állampolgárok közösségének központi társadalmi és politikai értékeire való hivatkozási pont. Az alkotmány körülírja a területi konfliktusok érvényességi helyét, amelyen belül az állam és az állami törvények autoritása érvényesül. Az alkotmány érvényessége a nemzeti társadalom határait is körülírja. A nemzeti állam területén belül igazolhatóak az állami hatalom, a nemzeti kultúra és a nemzeti társadalom kapcsolódási pontjai. A nemzet rendjének eszméje, amennyiben a politikai egység és a normatív egyenlőség követelményeihez kapcsolódnak, minden módon együtt létezhet az etnikai, a kulturális és a társadalmi osztályok közötti különbséggel, amíg az alkotmányt mindenki úgy fogadja el, mint közös normatív hivatkozási pontot a politikai döntésekre és folyamatokra tekintettel. Az állampolgársághoz tartozó egalitárius és alkotmány által garantált jogok mindazonáltal megalapozzák a társadalmi kohézió normatív követelményét.”^[24]

A nemzeti állam nézőpontjából ez azt jelenti, hogy az alkotmány szociológiai értelemben egy egységes és összetartó társadalom szimbóluma, amelyben a politikai elit megőrzi a legitimitás azon értékeit, szimbólumait és normáit a legitimitás biztosítékaiként, amelyek ezt a kohéziót biztosítják. Az Európai Unió erre az integrációra jelen állapotában nem képes. Egyetértve a szerzővel az európai integráció soha nem rendelkezett önálló legitimitációval az európai értelemben vett nép (demos) hiánya miatt. A kulturális pluralitás és a nemzeti államok különbözősége arról árulkodik, hogy Európa a saját politikai és intézményi renddel megjelenő népek megsokszorozódása. Az Európai Uniónak a weberi legitimitás fogalom alapján nemzeti államot helyettesítő transznacionális euró-

[24] Uo. 236.

pai modellé kellene válnia valódi alkotmánnyal, amely talán akkora átalakulást jelentene, mint amit Tocqueville érzékelt a középkori és az újkori társadalom között. Mindez maga után vonhatná a felvilágosodás korától tartó modern területi állam - nemzetállam - végét annak jogi, politikai és társadalmi vonatkozásaival együtt. Jelenleg azonban úgy élünk, hogy még csak nem is mérlegeljük egy transznacionális alapon nyugvó új államszerkezet eljövételét.

Bár a tanulmánykötet rendkívül széles témakörben keresi az alkotmány jogi, politikai és szociológiai értelmén keresztül a modern társadalom kihívásaira adandó válaszokat, abban a szerzők egyetértenek, hogy az újkori alkotmányosságunk a felvilágosodástól jelen lévő és a nyugati demokráciák által elfogadott értékei és elvei már nem jelentenek megoldást a jelenlegi társadalmi problémákra.

IRODALOM

- Mongardini, Carlo (a cura) (2008): *Il senso delle Costituzioni*. Roma.
- Del Giudice, Federico (a cura) (2010): *La costituzione esplicita. La Carta fondamentale della Repubblica spiegata Articolo per Articolo*. IX. edizione. Napoli.

Észrevételek a szerződéskötést követően beállott körülmények jogi értékeléséhez

Pacta sunt servanda, contractus consensualis és clausula rebus sic stantibus

Közismert, hogy a mai jogrendszerekben általános jelleggel a konszenzuális szerződési konstrukció érvényesül, azaz a szerződés általában a felek pusztá megállapodásával jön létre. Előfordulhatnak azonban olyan esetek, amikor a szerződéskötést követően állnak be olyan változások, amelyek lehetővé teszik a szerződés teljesítésének megtagadását.

Tanulmányomban a szerződési jog alapvető princípiuma: a *pacta sunt servanda* elvének kialakulását, illetve a konszenzuális szerződési konstrukció diadalát, valamint ezekkel szoros összefüggésben a szerződéskötést követően beállott körülmények jogi értékelését: a *clausula rebus sic stantibus* néhány kérdését elemzem.

I. A SZERZŐDÉS LÉTSZAKAINAK PROBLÉMAKÖRÉHEZ

Mondanivalónk előkészítése céljából szeretnénk néhány gondolatot megfogalmazni a szerződés létszakaival összefüggésben. A szerződés állapotának ugyanis legalább négy szintjét határozhatjuk meg. A szerződés létrejöttéhez a felek akaratának kölcsönös és egybehangzó kifejezésére van szükség. Érvényes vagy érvénytelen szerződésről ezért – ha elfogadjuk a nemlétező kontraktus létjogosultságát – csupán a szerződés létezése esetén beszélhetünk. A kontraktus érvényessége önmagában azt a lehetőséget jelöli, hogy a szerződés joghatás kiváltására elvben alkalmas. Ahhoz pedig, hogy az érvényes szerződés alapján jogokat és kötelezettségeket ténylegesen is érvényesíteni lehessen, a szerződésnek hatályosnak is kell lennie (premisszaként föltételezve a hatályosság szűkebb értelmezését, miszerint hatályosságról csupán érvényes jogügylet esetén beszélhetünk).

Ebben a vonatkoztatási rendszerben beszélhetünk tehát nemlétező; létező, de érvénytelen; érvényes, de hatálytalan; valamint érvényes és hatályos szerződésről. Az 1–4. állapot felé haladva a szerződés egyre nagyobb mértékben alkalmas kontraktuális joghatás kiváltására; míg a nemlétező ügylet egyáltalában nem válthat ki szerződéses joghatást, addig – jogrendszerből függően – az érvénytelen ügyletnek már lehetnek kontraktuális joghatásai, míg a hatályos szerződés a lehető legteljesebb mértékben alkalmas szerződéses joghatások

kiváltására. Könnyen belátható, hogy amennyiben ezeket a fogalmakat egymás kontextusában és a hatályosságot szűkebb értelemben ragadjuk meg: az érvényes jogügylet célzott jogügyleti joghatások kiváltására irányuló képességeként koncipiáljuk, akkor az említett jogi kategóriák egymást kölcsönösen föltételezik, egymásra épülnek. A skála egyik végén a nemlétező ügylet mint a célzott, illetve kontraktuális joghatást kiváltani egyáltalában nem képes aktus áll. Ezt követi a létező, ám érvénytelen ügylet, hiszen ez már kontraktuális joghatást is kiválthat, a felek által eredetileg célzott ügyleti joghatást azonban, hacsak utóbb nem válik érvényessé, soha. Az érvényes ügylet csak a célzott joghatások kiváltására nem alkalmas, míg az érvényes és egyben hatályos szerződés a teljes értékű, a felek által szándékolt kontraktuális joghatásokat is kiváltja.

Maga a szolgáltatás a teljesítés szakaszában valósul meg, ekkor nyer ugyanis kielégítést a hitelező érdeke. A teljesítési létszak feltétele a szerződés érvényességén túl annak teljes értékű hatályossága. A teljesítési szabályok megszegése a szerződésszegés, mely objektív fogalom: szerződésszegés minden olyan tény – Eörsi Gyula szavaival –, „amely a szerződésbe ütközik, vagy egyébként sérti valamelyik félnek a szerződéssel kapcsolatos jogait”, vagyis amikor a szerződés szerű teljesítés bármely – akár a felektől független, objektív – okból nem következhet be. Szerződésszegésen alapuló igény érvényesítésének föltétele a létező, érvényes és hatályos szerződés teljesítési szabályainak megszegése.

Ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban még két rövid megállapítást teszünk. Az áruk nemzetközi adásvételéről szóló Bécsi Vételi Egyezmény ismeri a teljesítést megelőző, ún. előzetes szerződésszegés fogalmát, mely azt jelenti, hogy a szerződés megkötését követően láthatóvá válik, hogy az egyik fél kötelezettségének lényeges részét nem teljesíti. Ekkor a másik fél felfüggesztheti saját kötelezettségeinek teljesítését (CISG 71–72. cikkek). A másik – elsősorban problémafölvetésnek szánt – bevezető megállapítás pedig a jogalapok és jogkövetkezmények perjogi versengésével függ össze. Egy peres eljárásban előfordulhat ugyanis olyan eset, amikor a felperes vagylagos kereseti kérelmet terjeszt elő, és egyik kérelmében feltűnő értékkülönbség címén megtámadja a szerződést, és az eredeti állapot helyreállítását kéri, másik kérelmében pedig hibás teljesítés miatt kártérítést követel. Ilyenkor a bíróságnak ítéletében meg kell állapítania a jogalapot (hogy a szerződés érvényes vagy érvénytelen-e), és ennek alapján a jogkövetkezményt. Ebben az esetben tehát mintegy verseng a két eltérő jogkövetkezmény, melyek elvi alapjai igencsak eltérőek egymástól. A fél az eredeti állapot helyreállítását a szerződés érvénytelenségének jogkövetkezményeként kéri, míg a hibás teljesítésen alapuló kártérítést szerződésszegés alapján követeli akkor, ha a bíróság azt állapítja meg, hogy a szerződés érvényes. A kérdés perjogi jelentősége az, hogy a fél a keresetben két eltérő alapot jelöl meg, és ennek alapján – vagylagosan – eltérő igényeket érvényesít. Hogy mi a valós jogalap, azt a bíróság dönti el, és ennek alapján a bíróság ítéletében megállapított tényállás szerinti jogkövetkezmény kerül alkalmazásra.

II. A PACTA SUNT SERVANDA ELVÉNEK KIALAKULÁSÁHOZ

Közismert, hogy a modern jogokban – a *pacta sunt servanda* elvének érvényesüléseként – a szerződés általában már magával a pusztá megegyezéssel létrejön. Mivel korántsem megnyugtatóan tisztázott kérdés, hogy mikor is alakult ki a *pacta sunt servanda* elve, érdemesnek tűnik ezt a kérdéskört legalább vázlatosan tárgyalni.

A szakirodalomban többen rámutatnak arra, hogy az *általam vizsgált* elvet Hugo Grotius dolgozta ki – ebben a tekintetben azonban rá kell mutatni arra, hogy ez a princípium jóval korábbi teológiai, illetve kánonjogi gyökerekre vezethető vissza. Az újabb szakirodalomban tömören, ugyanakkor igen szemléletesen mutatja be a *pacta sunt servanda* elvének kialakulását Stephan Meder.^[1] A szerző szavaival „a középkori egyházjog a modern magánjogtudomány számára talán legfontosabb adalékát azon keresztül szolgáltatatta, hogy a kötelmi jognak peresíthető és peresíthetetlen megállapodásokra való felosztásától eltávolodott”.^[2] A vizsgált elvnek – Meder szavaival – első, jogilag releváns meghatározása a IX. Gergely pápa nevéhez kötődő *Liber Extrá*ban található,^[3] ahol a *pactumokra* vonatkozóan a következő fontos megállapítást olvashatjuk: „*pax servetur, pacta custodiantur*”.^[4] A *pacta sunt servanda* elve tehát első ízben minden valószínűség szerint a kánonjogban öltött testet.

De a *pacta sunt servanda* elvének még számos további középkori gyökerére hivatkozhatunk. Mindenekelőtt ezzel a kérdéssel foglalkozott a 2008. évi SIHDA-kongresszuson tartott előadásában Eltjo J. H. Schrage amszterdami professzor Vincentius Bellovacensis tudományos munkásságának bemutatása kapcsán. Számos, hallatlanul izgalmas és eddig kevésbé ismert forrásszövegre hivatkozott, amelyek tanúsága szerint a *pacta sunt servanda* elvét már a középkorban is ismerték. Vincentius Bellovacensis megállapítása szerint „*effectus pactorum est ut serventur*”, vagyis „a *pactumok* joghatása az, hogy betartsák”. Továbbá hangsúlyozza, hogy míg „a törvények szerint az egyszerű megállapodásból nem születik kereset” („*secundum leges ex simplici pacto non oritur actio*”), addig „a kánonjog szerint a pusztá megállapodásból kereset születik, mivel Isten semmiféle különbséget nem tesz egyszerű és ünnepélyes ígélet között” („*secundum canones oritur actio ex nudo pacto, quia Deus inter simplicem et sollemnem*

[1] Meder, 2005², 58. mindenekelőtt arra utal, hogy a *pacta sunt servanda* elve a római jogban nem érvényesült. Ezt azért emeljük ki külön, mert olykor tévesen tulajdonítják a *pacta sunt servanda* elvét a római jognak. André Malraux pl. egyenesen „a római jog legfontosabb princípiumaként” („*premier principe*”) tekint a *pacta sunt servanda* elvére (idézi Hamza, 2006, 476.)

[2] Meder, 2005², 143sk. A *pacta sunt servanda* elvének kánonjogi gyökereihez ld. még összefoglalóan Zimmermann, 1996³, 542skk. Részletesebben ld. Helmholz, 1990, 49skk. Az egész problémához, ill. a privátautómia kánonjogi alapjaihoz ld. részletesen Landau, 2003, 457skk.

[3] Vö. pl. Helmholz, 1990, 50., ill. Meder, 2005², 144.

[4] *Liber Extra*, 1, 35, 1 *de pactis*. Az idézett szöveghelyhez (amely Zimmermann szavaival nem más, mint „*locus classicus of the enforceability of consensual pacta*”) ld. pl. Helmholz, 1990, 50., valamint Zimmermann, 1996³, 543.

promissionem nullam facit differentiam). Schrage mindezzel kapcsolatban hivatkozott a neves kánonjogász, Hostiensis megállapítására is, aki még tovább megy; Hostiensis azt hangsúlyozza, hogy „a megállapodásokat... az evangélium igazsága szerint be kell tartani” („*pacta... secundum veritatem evangelii sunt servanda*”). Ez az indokolás tehát kifejezetten az evangéliumi tanításokra igazságára alapítja a *pacta sunt servanda* elvét. Egy másik, a *Summa aurea*ból vett Hostiensis-helyen pedig azt olvashatjuk, hogy „mi a pusztá megállapodás alapján keresetet adunk” („*nos ex nudo pacto actionem damus*”).

A világi jogtudomány csak évszázadokkal később jut el arra a szintre, amire a kánonjog már a „sötét” középkorban, a XIII. században eljutott. A *pacta sunt servanda* elvének alapjául az újkori világi jogtudományban elsősorban már nem az evangéliumi tanítások, hanem az újkori világi természetjogi jogelvek szolgálnak. Grotius „*De iure belli ac pacis*” című, korántsem „csupán” a modern nemzetközi jog alapjait megvető műve II. könyve „*De promissis*” („Az ígéretekéről”) szóló 11. fejezetében mindenekelőtt azt az állítást cáfolja meg, miszerint „a természetjog szerint az ígéretekből nem keletkezik jogosultság”. E tekintetben Grotius mindenekelőtt a neves francia humanista jogtudós, Franciscus Connanus nézetével helyezkedik szembe. Connanus ugyanis – noha maga is hangsúlyozta, miszerint „kétségtelenül gyalázatos dolog az ígéretek nem megtartani” – úgy vélte, hogy „mind a természetjog, mind a *ius gentium* alapján csak azok a megegyezések eredményeznek kötelmet, amelyek szinallagmatikusak” (*De iure belli ac pacis*, 2, 11, 1, 1). Grotius azonban azt hangsúlyozza, hogy „semmi sem felel meg annyira az emberi tisztességnek, minthogy az egymás között létrejött megegyezéseket meg kell tartani” (*De iure belli ac pacis*, 2, 11, 1, 4), valamint azt is, hogy „az ígélet a természetjog szerint kötelez” (*De iure belli ac pacis*, 2, 11, 3). Ki kell emelnünk Grotius azon megállapítását is, miszerint „az az elv, amely szerint az ígéretek meg kell tartani, az örök igazság természetéből fakad” (*De iure belli ac pacis*, 2, 11, 4, 1).^[5] Grotius tehát a *pacta sunt servanda* elvét a természetjogból gyökerezteteti; Detlef Liebs e tekintetben arra mutat rá, miszerint Grotius döntő érve abban a tekintetben, hogy minden komoly ígélet kötelező erővel rendelkezik, természetfeletti.^[6]

Ami a jogalkotást illeti: az „észjog hatása alatt álló”,^[7] rendszerében az intézményrendszer követő,^[8] 1756-os *Codex Maximilianeus Bavaricus civilis* (vagy *Kurbayerisches Landrecht*) már törvényerőre emelte a *pacta sunt servanda* elvét.^[9] A kódex a maga tankönyvszerű, körülményes stílusában leszögezi, hogy míg a megállapodások (*conventiones*) a római jog szerint *pactumokra* és *contractusokra* osztottak (utóbbi alatt minden olyan megállapodás értendő,

[5] Az idézeteket Brósz Róbert (Budapest, 1960) fordításában közöltük.

[6] Liebs, 2004⁶, 260.

[7] Így Ruzsoly, 1996, 123.

[8] Vö. pl. Wieacker, 1967³, 327.

[9] Vö. Földi – Hamza, 2012¹⁷, 585.

amelyek többek között „bizonyos formával, vagy legalább egy *causával* rendelkeznek”), addig manapság minden *pactum*hoz ugyanaz az erő és joghatás kapcsolódik, mint egy szerződéshez. A megállapodás és a szerződés tehát a bajor polgári jogi kódex szerint már egy és ugyanaz. Ezzel összefüggésben természetesen a *pacta nuda*, *legitima*, *vestita* és *adiecta* közötti megkülönböztetés is elveszítette jelentőségét.^[10]

Pothier *Traité des obligations* című művében kifejezetten leszögezi, hogy a *pactum*–*contractus*-distinkció „nem a természetjogon alapulván” („n'étant pas fondés sur le droit naturel”), a szerződést nem úgy kell meghatározni, miként azt a római jog értelmezői definiálják. Az akarati autonómia Pothiernél is megjelenik, aki azt hangsúlyozza, hogy a szerződés létrejöttéhez csak a felek pusztán megállapodására van szükség (*solus consensus obligat*);^[11] a szerződés azért bír kötelező erővel, „mert a szerződő felek ezt akarták és ezt ígérték meg” („parce que les parties contractantes l'ont voulu et qu'il est permis”).

Az 1804-es francia *Code civil* szerződésfogalmán Domat és Pothier tanainak erőteljes hatása érződik. A kódex sokat hivatkozott 1134. cikke ünnepélyesen kimondja, hogy a törvényesen megkötött szerződés^[12] törvényerővel bír^[13] azok számára, akik azt megalkották:

[10] *Codex Maximilianeus Bavaricus civilis*, 4. rész, 1. fejezet, 3. §: „Conventiones, Kraft welcher sich nemlich zwey oder mehr dahin vereinigen, daß sie einander zu etwas verbunden seyn wollen, werden zwar nach Römischen Recht in Pacta & Contractus getheilt, und unter denen letzteren jene Conventiones verstanden, welche entweder einen legalen Namen, und gewisse Form, oder wenigst eine Causam haben. Nachdeme aber heut zu Tag alle Pactis die nemliche Kraft und Wirkung, wie einem Contracte beygelegt ist, so fällt auch obige Abtheilung samt dem Unterschied zwischen denen sogenannten Pactis nudis, Legitimis, vestitis vel adjectis hinweg.”

[11] Bart, 1990, 125. Megállapítása szerint ez az elv a XVII. század kezdetétől triumfált.

[12] A szerződés (*convention*) fogalmát – Pothier közvetítésével római jogi gyökerekre támaszkodva (ld. az *obligatiót* a dologi jogosultságokkal egybevető, föltehetően interpolált [vö. pl. Földi–Hamza, 2012¹⁷, 380.] Paulus-szöveggel [„*obligationum substantia non in eo consistit, ut aliquod corpus nostrum aut servitutum nostram faciat, sed ut alium nobis obstringat ad dandum aliquid vel faciendum vel praestandum*”; Paul. D. 44, 7, 3 pr.], amelyben ugyan az *obligatio* és nem annak legjelentősebb forrása: a *contractus* vonatkozásában, de a jogtudós kiemeli, hogy a kötelek lényege abban áll, hogy valaki mást rászorítson arra, hogy valamit adjon, tegyen, vagy valamiért helytálljon a számunkra) – a *Code civil* (art. 1101) a következőképpen definiálja: „le contrat est une convention par laquelle une ou plusieurs personnes s'obligent, envers une ou plusieurs autres, à donner, à faire ou à ne pas faire quelque chose.” Vagyis a francia kódex a szerződést olyan meg egyezésként határozza meg, amelynek révén egy vagy több személy kötelezettséget vállal arra, hogy valamit ad, valamit tesz, vagy nem tesz (ez a meghatározás majdnem szó szerint megegyezik Pothier szerződésre vonatkozó definíciójával). A hivatkozott Paulus-szöveggel szemben az idézett cikk a szerződés vonatkozásában külön kiemeli az adós *non facere* szolgáltatását is.

[13] Maga a szerződés tehát egyfajta törvény a felek között. Ebben a tekintetben több római jogi forrásszövegre hivatkozhatunk, vö. pl. Ulp. D. 50, 17, 23: „*legem enim contractus dedit*”, valamint Ulp. D. 16, 3, 1, 6: „*contractus enim legem ex conventionem accipiunt*”. De nem csupán római jogi forrásokra utalhatunk; Jean Domat fő művében (*Les loix civiles dans leur ordre naturel*) a megállapodásokat a felek között törvénynek minősíti: „les conventions sont les engagements qui se forment par le consentement mutuel de deux ou plusieurs personnes qui se font entr'eux une loi d'exécuter ce qu'ils promettent”; ez a meghatározás erőteljesen érezteti hatását a *Code civil* 1134. cikkének szövegén.

Les conventions légalement formées tiennent lieu de loi à ceux qui les ont faites.^[14]

Nyilvánvaló, hogy a megállapodás csak a szerződő felek vonatkozásában rendelkezik törvényerővel; ebben a tekintetében a francia kódex 1165. cikkére is hivatkozhatunk, amely *expressis verbis* kimondja, hogy a megállapodásoknak csak a szerződő felek között vannak joghatásai,^[15] kivéve, ha az adós csalárd módon járt el a szerződés szempontjából *persona extraneának* tekinthető hitelezőjével szemben (*action paulienne*, Code civil, art. 1167), aki saját nevében támadhatja meg az ügyletet.^[16]

Alfons Bürge müncheni professzor rámutat arra, hogy az akarati autonómiát, amely „legtisztább kifejeződését a szerződési jogban találja meg”, „gyakran a francia jogi gondolkodás inkarnációjaként deklarálják”.^[17] Bürge teljes joggal

– Ezzel összefüggésben röviden utalni szeretnék arra, hogy maga a törvény is tekinthető egyfajta szerződésnek. Vö. Pap. D. 1, 3, 1, ahol a jogtudós a *lex publicat virorum prudentium consultumként*, ill. *communis rei publicae sponsioként* definiálja. Ez utóbbi meghatározás nem római eredetű, hanem Démostenésre vezethető vissza. Démostenés szavait Marcianus majdnem szó szerint idézi a *Digestában* (Marci. D. 1, 3, 2); Démostenés többek között azt állapítja meg a nomos vonatkozásában, miszerint az nem más, mint „*dogma de anthrópón phronimón*” („értelmes emberek határozata”), ill. „*synthéké koiné*” („közös megegyezés”). A Papinianus által említett „*communis rei publicae sponsio*” kitétel majdnem szó szerinti fordítása az eredeti Démostenés-szövegben olvasható és Marcianus által szó szerint idézett „*poleós de synthéké koiné*” kitételnek. A nevezetes Marcianus-szöveghez ld. az újabb hazai szakirodalomból Hamza, 1998, 20., az olasz szakirodalomból pedig Martini, 1997, 29–37., valamint uő, 2005, 9skk. (Egy – nem elhanyagolható – különbség van az eredeti Démostenés-szöveg és a Marcianus-textus között; míg Démostenésnél eredetileg *dóron theón*, tehát az „istenek ajándéka” kifejezés szerepel, addig a *Digestában* fölvetett Marcianus-szövegben „*dóron theou*”, tehát „isten ajándéka” olvasható. Valószínűnek tűnik, hogy az eredetileg pluralis genitivusban előforduló *dóron theón* kitétel nem Marcianus, hanem a kompilátorok módosították a *Digestában* fölvetett textusban immár singularis genitivusban szereplő *dóron theou-ra*, a keresztény istenfogalmat jelölendő.) Grotius – Aristotelésre, ill. Démostenésre hivatkozva – is leszögezi, hogy „a törvények tulajdonképpen a nép közös megegyezései”. – Miként tehát a közjogi értelemben vett törvényt, úgy a szerződést is lehetséges (egyedi, csupán a szerződő felek között kötelező erővel rendelkező) normaként felfogni, ahogyan a *lexet* is egyfajta megállapodásnak.

[14] Az idézett törvényi megállapítás – miként arra Terré – Simler – Lequette, 1996⁶, 5. is rámutat – „l’un des textes les plus célèbres du Code civil”. A nevezetes cikk kimondja azt is, hogy szerződéseket jóhiszeműen kell teljesíteni: „elles doivent être exécutées de bonne foi” (a *Code civil* jóhiszeműségi klauzulájához a hazai szakirodalomból ld. Földi, 2001, 38., valamint az ott idézett francia szakirodalmat). A *Code civil* által inspirált kódexek közül vö. a spanyol *Código civil* 7. cikkének (1) bekezdésével, amely ugyanakkor a jóhiszeműség objektív követelményét általában a jogok gyakorlásával összefüggésben mondja ki: „los derechos deberán ejercitarse conforme a las exigencias de la buena fe”. A nemzetközi kereskedelmi szerződésekre vonatkozó UNIDROIT Alapelvek az általános rendelkezéseken belül (*Good faith and fair dealing*, art. 1. 7) említik a jóhiszeműség és tisztesség princípiumát, kifejezetten úgy fogalmazva, hogy a felek nem zárhatják ki és nem is korlátozhatják ezt a kötelezettséget. Ld. hasonlóan az Ole Lando-féle *Principles of European Contract Law* 1: 201. cikkét is.

[15] *Code civil*, art. 1165: „Les conventions n’ont d’effet qu’entre les parties contractantes.”

[16] *Code civil*, art. 1167: „Ils peuvent aussi, en leur nom personnel, attaquer les actes faits par leur débiteur en fraude de leurs droits.” Vö. az 1959. évi Ptk.-nak a fedezetelvonó szerződés „relatív hatálytalanságáról” rendelkező 203. §-ával, valamint a 2009-ben elfogadott, de hatályba nem léptetett Ptk. 5:94. §-ával.

[17] Bürge, 1995², 64.

mutat rá azonban arra, hogy a *Code civil* 1134. cikkének szóhasználata, amelyre gyakran mint az akarati autonómia koncepciójának bizonyítékára hivatkoznak, aligha szolgált kiindulópontot; a szövegben nincsen szó szabadságról, ill. individuális akaratról, kizárólag csupán a törvényről, arról, hogy a törvényi rend keretei között megkötött szerződés a szerződő felek számára törvényerejű.^[18] Az autonómia és az individualizmus gondolatát csak később, a XIX. században dolgozták ki.^[19]

III. A KONSZENZUÁLIS KONSTRUKCIÓ DIADALA A MODERN JOGRENDSZEREKBEK ÉS A *CLAUSULA REBUS SIC STANTIBUS*

Míg a modern polgári jogok általában generális jelleggel, alapelveként fogalmazzák meg a konszenzuális konstrukció érvényesülését,^[20] addig a római jogban, miként közismert, a konszenzuál-szerződések száma korlátozott volt:

Consensu fiunt obligationes in emptionibus, venditionibus, locationibus, conductionibus, societatibus, mandatis. (Gai. D. 44, 7, 2)

Ennek alapján szögezi le pl. Zimmermann is szemléletesen, hogy ez volt a pusztá megegyezéssel megkötött szerződések *numerus claususa*.^[21] Reálkontraktus esetén ugyanakkor a szerződés létrejöttéhez a megállapodáson felül szükség volt a dolog átadására is; ismert, hogy pl. a formátlan kölcsönmegállapodás a római jogban nem hozott létre szerződést, nem volt peresíthető, csak akkor, ha a *mutuans* a kölcsönösszeget a *mutuarius*nak átadta.

[18] Uo. 64sk.

[19] Uo. 65.

[20] Ld. pl. a hatályos magyar Polgári Törvénykönyv 205. §-ának (1) bekezdését: „A szerződés a felek akaratának kölcsönös és egybehangzó kifejezésével jön létre”. Ez a megfogalmazás részben definiálja is a szerződést, mint kétoldalú jogügyletet, mint legalább két fél egybehangzó akaratkijelentését. A szerződés további fogalmi elemét: a joghatásra irányultságot a Polgári Törvénykönyv 198. § (1) bekezdése tartalmazza: a szerződésből kötelezettség keletkezik a szolgáltatás teljesítésére és jogosultság a szolgáltatás követelésére. A vonatkozó két szakasz együttes interpretációja tehát a szerződés jogügyleti tan szerinti egzakt definícióját eredményezi.

[21] Zimmermann, 1996³, 508. (a szóhasználatl kapcsolatban vö. pl. Meder, 2005², 409.: „*numerus clausus* von Vertragstypen”). Zimmermann megállapítása azonban nem egészen helytálló, mert Zeno császár korától, amikor az örökhaszonbérlet önálló jogintézmény (*ius tertium*) lett („*ius emphyteuticarium... ius tertium sit constitutum*” [C. 4, 66, 1]), a *contractus emphyteuticarius* is konszenzuál-szerződésnek minősül. A *iustinianusi* Institutiones rendszerezése alapján azonban a római jogi szakirodalomban a fent említett négy konszenzuál-szerződés „*numerus claususának*” koncepciója terjedt el. A iustinianusi tankönyv a *locatio conductio* kapcsán (Inst. 3, 24, 3) foglalkozik az örökhaszonbérleti szerződéssel, ami nem minősül sem bérleti, sem pedig adásvételi szerződésnek, ennek indokát pedig a speciális veszélyviselési szabályban jelöli meg, ugyanis a teljes pusztulás veszélyét a *dominus*, míg a *particularis* pusztulásból eredő kárt az *emphyteuta* viseli.

Több jogrendszerben ma is léteznek a konszenzuálszerződések mellett reálszerződések is. A francia jog – amely ebben a tekintetben is Pothier tanait közvetíti, aki konszenzuál- és reálszerződések között disztingvál^[22] – a konszenzuálszerződések mellett ma is ismeri a reálszerződések (*contrats réels*), bár a distinkciót a francia ptk. közvetlenül nem ismerteti. A konszenzuális szerződések (*contrats consensuels*) a felek egyszerű megállapodásával (*simple consentement*) jönnek létre, mely a francia jogban fő szabály.^[23] A reálszerződésekkel szemben – melyek létrejöttéhez nem elegendő önmagában a *consentement*, hanem egy dolog átadása is szükséges hozzá – pl. a haszonkölcsönt (*prêt à usage*) említhetjük, mely a francia jog szerint a dolognak a kölcsönvevő részére történő átadásával jön létre (*Code civil*, art. 1875). De e vonatkozásban említhető a francia jogban a letét (*Code civil*, art. 1915), valamint a kölcsönszerződés (*Code civil*, art. 1892) is.

A római jogi reálszerződési konstrukció továbbélését mutatja egyes szerződéstípusok esetében az osztrák polgári jog is. A haszonkölcsön tekintetében az ABGB 971. §-a kifejezetten rögzíti, hogy a haszonkölcsön csak a dolog átadásával jön létre, és a dolog haszonkölcsönbe adásának pusztá ígérete, ha a dolgot nem adják át, bár peresíthető, de ez még nem haszonkölcsön-szerződés („Der Vertrag, wodurch man jemandem eine Sache zu leihen verspricht, ohne sie zu übergeben, ist zwar verbindlich, aber noch kein Leihvertrag.”). Az ABGB hasonló rendelkezést tartalmaz a letéti szerződésre vonatkozóan (957. §), valamint a kölcsönszerződésre vonatkozóan (983. §) is.

Az 1855-ös, a francia *Code civil* hatását mutató chilei *Código civil* is ismeri a konszenzuálszerződések mellett a reálszerződések is, amelyek létrejöttéhez (perfektuálódásához) a dolog átadására is szükség van (art. 1443: „El contrato es real cuando, para que sea perfecto, es necesaria la tradición de la cosa a que se refiere...”). A chilei ptk. szerint pl. a haszonkölcsön (*comodato*) csak a dolog átadásával „perfektuálódik” („Este contrato no se perfecciona sino por la tradición de la cosa.”; art. 2174).

Az 1869-es, sok tekintetben a mai napig a francia *Code civil* által inspirált argentin *Código civil* 1140. cikke kifejezetten konszenzuál- és reálszerződések között disztingvál: „Los contratos son consensuales o reales.”; az 1142. cikk szerint reálszerződés pl. a kölcsön, a haszonkölcsön, valamint a letéti szerződés is („Forman la clase de los contratos reales, el mutuo, el comodato, el contrato de depósito...”), amelyek létrejöttéhez a dolog átadására (*tradición de las cosas*) is szükség van.

Mindezek ellenére is megállapíthatjuk, hogy a modern szerződési jogok általános jelleggel a konszenzuál-szerződési konstrukciót érvényesítik.

[22] Vö. Bart, 1990, 130.

[23] Vö. pl. Hubrecht – Vermelle, 1993¹⁵, 117.

Milyen körülmények indokolhatják a *pacta sunt servanda* elvének korlátozását, vagyis azt, hogy bizonyos esetekben a kötelezett megtagadhatja szerződés teljesítését? A „dolgok így állván záradék”^[24] kivételes konstrukcióként funkcionáló jogelvének elsődleges jogdogmatikai és jogpolitikai indokát a pusztá megegyezéssel létrejött szerződés konstrukciójának már említett elsődlegességében látom.

Köbler monográfiájában a következőket írja: a *clausula* jogi kategóriája lehetővé teszi, hogy a formális jogot egyes esetekben áttörjük, illetve hogy a *summum ius summa iniuria* elvének érvényesülését elősegítsük.^[25] Elsősorban a kontraktusok konszenzuális jellegének prioritása, olykor pedig kizárólagossága indokolja a *clausula rebus sic stantibus* konstrukciójának létjogosultságát a modern jogokban.

Nem nehéz belátni ugyanis, hogy a konszenzuális szerződési konstrukció diadala azzal a következménnyel jár, hogy amennyiben a szerződés magával a pusztá megállapodással létrejön, a szerződés megkötését követően felmerülhetnek olyan körülmények, melyeknél fogva a kötelezett a szerződés teljesítésére képtelenné válik, vagy a teljesítés közérdeket sértene. Ilyenkor pedig bizonyos, törvényben szigorúan meghatározott feltételek esetén a teljesítésre kötelezett fél, az ő bizonyítási kötelezettsége mellett megtagadhatja a szerződés teljesítését, illetve a bíróság – jogszabályon, vagy előszerződésen alapuló szerződéskötési kötelezettség esetén – nem hozza létre a szerződést. Ez is azt mutatja, hogy a római jog reálszerződésai korántsem váltak idejétmúlttá,^[26] a reálszerződéses jelleg tehát bizonyos tekintetben a *clausula rebus sic stantibus* konstrukciójában él tovább. Lényeges különbség ugyanakkor, hogy míg a reálszerződés dogmatikai szempontból egyáltalán nem jön létre, ha a dolog átadására nem kerül sor, addig a *clausula rebus sic stantibus* alkalmazása feltételezi a létező, érvényes és hatályos szerződést (illetve az érvényes és hatályos jogszabályon alapuló szerződéskötési kötelezettséget), valamint azt, hogy ennek a szerződésnek a teljesítésére nem kerül sor. A magyar jog szerint, ha a (szerződések konszenzuális jellege miatt a pusztá megállapodással eleve kötelezett) fél – amikor az érvényes szerződés teljesítésére kerülne sor – azért nem adja át a kölcsön, haszonkölcsön vagy letét tárgyát képező dolgot, mert a szerződés teljesítésére valamilyen okból utólag, a szerződéskötést követően beállott körülmények folytán nem képes, törvényi felhatalmazás esetén nem valósít meg szerződésszegést.

A reálszerződési konstrukció egyes modern jogrendszerekben csupán kivételes jelleggel érvényesül – a kizárólagosan a konszenzuális konstrukciót érvényesítő jogrendszerekben az olyan szerződéseknél (kölcsön, haszonkölcsön, letét), amelyeknél indokoltabb volna a reálszerződési konstrukció alkalmazása,

[24] A *clausula rebus sic stantibus* kérdéskörét monografikus jelleggel dolgozta fel R. Köbler, 1991. Ld. még az újabb irodalomból Luig, 1999, 171skk.

[25] Köbler, 1991, 2.

[26] Így Földi – Hamza, 2012¹⁷, 575.

kiküszöbölhető lenne a *clausula rebus sic stantibus* alkalmazása, ha ezek a szerződések reálszerződések lennének.

Messzemenően egyetérthetünk tehát Diósi György nézetével, aki megállapítja, hogy a „dolgok így állván” záradék az említett konszenzuális kontraktusok reálszerződési jellege esetén fölösleges lenne, ezért a konszenzuális konstrukció ezekre nézve inadekvátnak nevezhető.^[27] Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a *clausula rebus sic stantibus* létjogosultságának indokaként a számos tényállás miatt nem elegendő kizárólagosan az adekvátabb reálszerződéses konstrukcióra hivatkozni. E vonatkozásban említhetjük a jogszabályon alapuló, a piactudomány viszonyai között kivételesen előforduló szerződéskötési kötelezettséget, vagy az előszerződés alapján fennálló szerződéskötési kötelezettséget. De e vonatkozásban említhető az ajándékozás is, amely a modern jogokban – ide nem értve a *consideration*-tanra épülő angol szerződési konstrukciót, amely ellenszolgáltatás hiányában eleve nem tekinti szerződésnek a felek ügyletét^[28] – konszenzuál-szerződés; a szerződéskötést követően beállott változások jogi értékelését ennek alapján itt nem elsősorban az egyébként adekvátabb reálszerződési jelleg, hanem az ügylet ingyenessége és a felek közötti bizalmi viszony indokolja (ezek az indokok természetesen a többi ingyenes jogügylet vonatkozásában is felvethetők).

IV. A *CLAUSULA REBUS SIC STANTIBUS* LÉNYEGE

Mindenekelőtt azt kell kiemelnünk, hogy a körülménynek utólagosnak kell lennie, a változásnak a szerződés megkötését követően kell beállnia. Lényeges – mint már említettük –, hogy a *clausula rebus sic stantibus* alkalmazása mindig létező, érvényes és hatályos, tehát a célzott joghatás kiváltására a lehető legteljesebb mértékben alkalmas szerződést feltételez. Nemlétező szerződés esetén ugyanis kontraktuális joghatás kiváltására eleve nem kerülhet sor, mert a szerződés külső tényállás nélkül, joghatás kiváltására alkalmatlanul jelenik meg a disszenzus vagy az esszenciális tartalmi elemek hiánya miatt.^[29] Az érvénytelen szerződés a célzott jogügyleti joghatások kiváltására alkalmatlan, mert a jogrend – szankcióként – megtagadja a célzott joghatást az érvénytelen szer-

[27] Idézi: Földi – Hamza, 2012¹⁷, 585.

[28] A *consideration*-tanra nézve ld. pl. Parry, 1959, 1sk.; James, 1989¹²; Atiyah, 1994⁵, 62skk.; Zimmermann, 1996³, 554skk.; Ibbetson, 1990, 67skk.; uő., 1999, 236.; Vékás, 1977, 55skk.; Menyhárd, 2004, 68skk.; Siklósi, 2008.

[29] A nemlétező szerződések kérdésköréhez ld. Siklósi I.: *A nemlétező szerződés jogdogmatikai kategóriája és esetei a római jogban*, Jogelméleti Szemle 2005/4 [http://jesz.ajk.elte.hu/]; Uő.: *A nemlétező szerződések problémája a római jogban és a modern jogokban*, Acta Juridica et Politica Szeged tom. 67 fasc. 19. (2005), 29 p.; Uő.: *A „nemlétező szerződés” létjogosultságának kérdésköréhez a római jogban*, Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae 45 (2008), 79–116, ill. az e tanulmányokban hivatkozott szakirodalmat.

ződéstől. Az érvényes, ámde hatálytalan szerződés pedig – premisszaként elfogadva egy olyan vonatkoztatási rendszert, amelyben az érvényesség és a hatályosság egymással összefüggő fogalmak, és amelyben a hatályosságot, illetve a hatálytalanságot szűkebb értelemben, tehát az érvényes jogügylet állapotaként koncipiáljuk – valamilyen eredetileg is fennálló, vagy pedig utólagosan beálló ténybeli körülmény folytán nem alkalmas joghatás kiváltására.^[30]

Annak lehetősége, hogy az adós szerződéses kötelezettségének teljesítését megtagadhatja, vagy a körülményekben a szerződéskötést követően beállott változást a jog értékelésként, kivételt képez a *pacta sunt servanda* alapelvének érvényesülése alól. A *clausula rebus sic stantibus* tehát a teljesítés létszakához köthet; a teljesítés megtagadása – a törvény által megszabott feltételek teljesülése esetén – nem minősül szerződésszegésnek.

V. A SZERZŐDÉSKÖTÉST KÖVETŐEN BEÁLLOTT VÁLTOZÁSOK ÉRTÉKELÉSE A MAGYAR POLGÁRI JOGBAN – NÉHÁNY KÖTELMI ÁLTALÁNOS ÉS KÜLÖNÖS RÉSZI TÉNYÁLLÁS

A szerződéskötést követően beállott változásokat a magyar Ptk részben kötelmi általános, részben pedig kötelmi különös részi tényállások keretében értékeli. Az egyes szerződések körében e vonatkozásban mindenekelőtt olyan kontraktusokat találunk (pl. kölcsön, haszonkölcsön), melyek a római jogban reálszerződések voltak. A szerződések konszenzuális jellegének ugyanis „ára” van, amit a reálszerződési konstrukciót el nem ismerő és a szerződések konszenzuális jellegét kizárólagossá tevő modern jogrendszerek a *clausula rebus sic stantibus* alkalmazása útján „fizetnek meg”. A kötelezett ugyanis bizonyos, a szerződéskötést követően beállott körülmények folytán – de csupán kifejezett törvényi felhatalmazás alapján – megtagadhatja a teljesítést.

Vizsgáljunk meg – a teljesség igénye nélkül – néhány ide sorolható esetet a hatályos magyar polgári jogban.

Az első, általános részi tényállás a szerződéskötési kötelezettséghez kapcsolódik:

A szerződéskötési kötelezettség körében, ha a felek nem állapodnak meg, a bíróság – jogszabály eltérő rendelkezése hiányában – a szerződést létrehozhatja, és tartalmát megállapíthatja. Nem hozza létre a bíróság a szerződést, ha a szerződéskötésre kötelezett fél bizonyítja, hogy a szerződés teljesítésére nem képes, vagy a szerződés teljesítése nemzetgazdasági érdeket sértene. (Ptk. 206. § [1] bek.)

A bizonyítási kötelezettség a szerződéskötésre kötelezett felet terheli (perjogi szempontból figyelemre méltó, hogy ő az érdekelt fél, így a pusztán érdekeltiség

[30] A jogügyleti hatályosság fogalmának különböző értelmezéseire nézve ld. Földi, 1998.; uő., 2004., Bessenýó, 2001.; uő., 2007.; Siklósi, 2004.; uő., 2008.; uő., 2007.

külön anyagi jogi rendelkezés hiányában már önmagában is megalapozná a bizonyítási terhet); a hivatkozás alapossága esetén a bíróság nem hozza létre a szerződést, így nem is keletkezik teljesítési kötelezettség.

Indokolt a *clausula rebus sic stantibus* alkalmazása akkor is, ha a szerződéskötési kötelezettség előszerződés alapján áll fenn:

A szerződés megkötését bármelyik fél megtagadhatja, ha bizonyítja, hogy az előszerződés létrejötte után beállott körülmény folytán a szerződés teljesítésére nem képes, illetve a szerződés megkötése nemzetgazdasági érdeket sértene, vagy ha e körülmény alapján a szerződés megkötése után elállásnak vagy felmondásnak lenne helye. (Ptk. 208. § [5] bek.)

Ilyen esetben viszont – az előbbi tényállással szemben, bírósági közreműködés nélkül – a szerződéskötésre kötelezett fél joga, hogy megtagadja a szerződés megkötését. A törvényhely az előszerződésből keletkező szerződéskötési kötelezettség alól akkor ad felmentést, ha az alábbi feltételek valamelyike fennáll: a fél az előszerződés megkötése után beállott változás folytán már nem képes az ügyletkötésre,^[31] vagy annak megkötése nemzetgazdasági érdeket sértene, illetve ha e körülmény alapján elállásnak vagy felmondásnak lenne helye. A szerződéskötés ugyanakkor a kívánt törvényi feltételek fennállása esetén sem tagadható meg minden esetben jogszerűen.^[32]

Következő általános részi tényállásunk a bírói szerződésmódosítás körébe tartozik:

A bíróság módosíthatja a szerződést, ha a felek tartós jogviszonyában a szerződéskötést követően beállott körülmény folytán a szerződés valamelyik fél lényeges jogos érdekét sérti. (Ptk. 241. §)

[31] Jogos alapul szolgálhat a szerződés megkötésének megtagadására, ha az egyik fél ellen felszámolási eljárás indult (BH 1996. 611), ekkor ugyanis a bíróság határozatban állapítja meg a fizetési képtelenség tényét.

[32] Így pl. nincs helye a teljesítés megtagadásának, amikor a fél saját felróható magatartásával idézte elő azt a helyzetet, amely miatt a teljesítésre képtelen. Az ilyen félnek a Ptk. 4. § (4) bekezdésében foglaltakra figyelemmel a szerződéskötés elhárítására nincsen jogalapja, saját felróható magatartására ugyanis előnyök szerzése végett senki nem hivatkozhat (ez az angolszász jogi nyelvben estoppelnek nevezett konstrukció; vö. Ulp. D. 47, 2, 12, 1: „*nemo de improbitate sua consequitur actionem*”, vagyis senki sem szerezhet kereseti jogot tisztességtelensége alapján, amely a „*nemo turpitudinem suam allegans auditur*” sokat hivatkozott modern jogelvének magas absztrakciós szintet tükröző római jogi megfogalmazása). A fenti megállapítás igaz akkor is, amikor a megtagadás indoka olyan körülmény, amelynek elhárításáról az arra hivatkozónak kellett volna gondoskodnia (BH 1980. 344). Nincs helye a szerződés megtagadásának olyan okra történő hivatkozással sem, amellyel már az előszerződés megkötésekor számolni kellett volna. Így pl. nem tagadható meg a vállalkozási szerződés megkötése kapacitáshiányra történő hivatkozással akkor, ha a vállalkozó annak lehetőségére már az előszerződés idején is alapos okkal számíthatott (BH 1981. 111). Annak bizonyítása, hogy a szerződéskötés megtagadásának törvényi feltételei fennállnak – a Pp. 164. § (1) bekezdésével összhangban – az arra hivatkozót terheli. A teljesítés iránti igény elhárítása érdekében – a Pp. 123. §-a szerint – a fenti szabályra alapítottan kereset is indítható annak megállapítása iránt, hogy a szerződés megkötése jogszerűen megtagadható.

Speciális feltétel e helyütt a – törvényszöveg által explicit jelleggel kiemelt – tartós jogviszony megléte. A tényállási elem valamelyik szerződő fél lényeges jogos érdekének sérelme, amely a szerződéskötést követően beállott körülmény következménye. Itt nem a teljesítés megtagadásáról, hanem a szerződéses kötelezettség módosításáról van szó.

A különös részből az alábbi tényállásokat vesszük sorra:

A kölcsönösszeg átadását a hitelező megtagadhatja, ha bizonyítja, hogy a szerződés megkötése után akár az ő, akár az adós körülményeiben olyan lényeges változás állott be, amely miatt a szerződés teljesítése többé el nem várható, továbbá a szerződés megkötése után olyan körülmények következtek be, amelyek miatt azonnali hatályú felmondásnak (525. §) van helye. (Ptk. 524. § [1] bek.)

Mivel hatályos polgári jogunkban a kölcsönszerződés a felek pusztá megalapodásával jön létre, bizonyos esetekben indokolt lehet a szerződéskötést követően beállott körülmények figyelembevétele. A hitelező a kölcsönösszeg átadását az alábbi esetekben tagadhatja meg:

a) A *clausula rebus sic stantibus* elvének kifejeződéséeként, ha a körülmények változása folytán a szerződés teljesítése nem várható el tőle. Előfordulhat ugyanakkor, hogy a hitelező csak a szerződés megkötése után szerez tudomást olyan körülményekről, amelyek a kölcsönösszeg átadásának megtagadását indokolják, de azok már a szerződéskötéskor is fennálltak. Ilyen esetben a törvényi rendelkezés szó szerinti értelmezése mellett a hitelező a szerződés megtagadására nem jogosult, viszont az elhallgatott lényeges körülmények a szerződés megtámadására szolgáltatnak okot. A szerződés érvénytelensége fő szabály szerint az eredeti állapot helyreállításának jogkövetkezményével jár, s ennek során előfordulhat, hogy az adós a kikényszerített kölcsönösszeget nem képes visszafizetni. Ennek elkerülése céljából a gyakorlat is hajlik arra, hogy ilyen esetben a szerződéskötést követően bekövetkezett változás fogalmát kiterjessze a hitelező által utóbb megismert lényeges körülményekre.

b) A másik eset pedig az, amikor a szerződéskötést követően beállott változások miatt a szerződés azonnali hatályú felmondásának (Ptk. 525. §) lenne helye.

Következő különös részi tényállásunk a haszonkölcsön-szerződéshez kapcsolódik:

„A szerződés teljesítését a kölcsönadó megtagadhatja, ha bizonyítja, hogy a szerződés megkötése után akár az ő, akár a kölcsönvevő körülményeiben olyan lényeges változás állott be, hogy a szerződés teljesítése tőle el nem várható, továbbá ha a szerződés megkötése után olyan körülmények következtek be, amelyek miatt azonnali hatályú felmondásnak van helye.” (Ptk. 583. § [2] bek.) A haszonkölcsön-szerződés fogalmi eleme az ingyenesség, ezért a szívességi szolgáltatást nyújtó kölcsönadó érdekeinek védelmét szolgálja a törvénynek az a rendelkezése, hogy amennyiben a felek között létrejött szerződés megkötését követően olyan lényeges változás állott be a felek kapcsolatában vagy a haszonkölcsönadó helyzetében, amely miatt tőle a szerződés teljesítése nem várható el,

a megállapodás ellenére megtagadhatja a teljesítést: a dolog birtokának ingyenes átengedését. A haszonkölcsönbe adó részéről a teljesítés megtagadásának okaként jelentkezhet, ha a szerződés megkötése után akár ő, akár a haszonkölcsönbe vevő körülményeiben olyan lényeges változás állott be, hogy a szerződés teljesítése tőle el nem várható (pl. a haszonkölcsönbe adó vagy valamelyik családtagja súlyos betegsége miatt a haszonkölcsönbe ígért dologra szüksége van, vagy a haszonkölcsönbe vevő élethelyzete olyan mértékben megváltozott, hogy ő maga előreláthatóan nem tudná rendeltetésszerűen használni a haszonkölcsönbe ígért dolgot). Megtagadhatja a szerződés teljesítését a haszonkölcsönbe adó akkor is, ha a szerződés megkötése után a haszonkölcsön meghatározott célja lehetetlenné vált, vagy a felek között a viszony a haszonkölcsönbe vevő magatartása következtében megromlott, illetve a szerződéskötéskor még nem ismert oknál fogva a haszonkölcsönbe adónak szüksége van a dologra.

Ezeket a körülményeket, illetve a haszonkölcsönbe adó vagy a haszonkölcsönbe vevő körülményeiben beállott minden olyan lényeges változást, amelyik a szerződés teljesítésének megtagadását lehetővé teszi, a haszonkölcsönbe adónak kell bizonyítania.

Szóltunk arról, hogy a francia polgári jogban a haszonkölcsön pl. reálszerződésnek minősül, továbbá fentebb említést tettünk arról is, hogy egyes szerződéseknel – és ilyen a haszonkölcsön is – a reálszerződési jelleg adekvátabb lenne, mert ez esetben nem volna szükség a „dolgok így állván záradék” alkalmazására.

VI. KITEKINTÉS: A *CLAUSULA REBUS SIC STANTIBUS* A NEMZETKÖZI SZERZŐDÉSEK JOGÁBAN

Fentebb már vizsgáltuk a *clausula rebus sic stantibus* alkalmazásának indokait a szerződési jogban, és megállapítottuk, hogy kivételt képez a *pacta sunt servanda* princípiuma alól. A „dolgok így állván” klauzula jellegadó sajátosságát különösen szükséges hangsúlyozni a nemzetközi közjogban, ahol a *pacta sunt servanda* elve a nemzetközi szerződések tekintetében kiemelkedő fontossággal bír, a belső joghoz mérten szerény kikényszerítő mechanizmus, másképp fogalmazva: a kötelező joghatósággal rendelkező bírósági rendszer hiánya miatt. A nemzetközi szerződések jogáról szóló, 1969-ben kötött Bécsi Egyezmény^[33] preambuluma maga is kifejezetten utal a *pacta sunt servanda* szabályának általános elismertségére, illetve a 26. cikk kimondja, hogy „minden hatályos szerződés kötelezi a részes feleket, és a szerződést jóhiszeműen kell végrehajtaniuk”.^[34]

[33] A magyar jogban kihirdette az 1987. évi 12. törvényerejű rendelet.

[34] Mind a preambulum, mind pedig az idézett 26. cikk a *pacta sunt servanda* elvét a jóhiszeműség elvével összefüggésben említi, és ezzel elismeri a két elv közötti szoros rokonságot. Malcolm N. Shaw „talán a legfontosabb” elvnek tekinti a jóhiszeműség elvét, mint a korrektség, tisztesség ob-

Mi indokolja a *clausula rebus sic stantibus* alkalmazását a nemzetközi szerződések jogában? A neves nemzetközi jogász, Malcolm N. Shaw szerint az, hogy néhány szerződés nagyon hosszú ideig hatályban marad, holott időközben alapvető változások következhetnek be.^[35] A szerző utal ugyanakkor a doktrínát ért bírálatokra is, melyek azon alapulnak, hogy a nemzetközi jogrend nélküli a kötelező joghatósági rendszert, és ezért a doktrína csorbíthatja az államok által vállalt kötelezettségek kötelező erejét.^[36] A modern nemzetközi jog elismeri a *clausula rebus sic stantibus* alkalmazhatóságát, de csak igen korlátozottan, kivételes jelleggel. Tekintsük át a Bécsi Egyezménynek a körülmények alapvető megváltozására vonatkozó – a Nemzetközi Bíróság által a létező szokásjog kodifikációjának tekintett – 62. cikkét!

„A szerződés megkötésének idejében fennállott körülményeknek a részes felek által előre nem látott alapvető megváltozására, mint a szerződés megszűnésének vagy az abból való kilépésnek az okára nem lehet hivatkozni, kivéve, ha:

ezeknek a körülményeknek a fennállása lényeges alapul szolgált ahhoz, hogy a részes felek a szerződést magukra nézve kötelező hatályúnak ismerjék el;

a változás hatására gyökeresen átalakul a szerződés alapján még teljesítendő kötelezettségek mértéke.

A körülmények alapvető megváltozására, mint a szerződés megszűnésének vagy az abból való kilépésnek az okára nem lehet hivatkozni:

ha a szerződés határt állapít meg; vagy

ha az alapvető változás annak eredménye, hogy az erre hivatkozó részes fél akár a szerződésből folyó kötelezettségét, akár a szerződésben részes bármelyik féllel szemben fennálló más nemzetközi kötelezettségét megszegte.”

A körülmények alapvető megváltozására tehát a nemzetközi jogban – és e vonatkozásban párhuzamot vonhatunk a nemzeti jogok szabályozásával is – főszabály szerint nem, csupán kivételes jelleggel lehet hivatkozni. Az idézett cikk szerint a szerződés megkötésének idejében fennállott körülményeknek a részes felek által előre nem látott alapvető megváltozására, mint a szerződés megszűnésének vagy az abból való kilépésnek az okára nem lehet hivatkozni, kivéve, ha ezeknek a körülményeknek a fennállása lényeges alapul szolgált ahhoz, hogy a részes felek a szerződést magukra nézve kötelező hatályúnak ismerjék el; a változás hatására gyökeresen átalakul a szerződés alapján még teljesítendő kötelezettségek mértéke.

jektív, elvi követelményrendszerét (Földi), Oppenheim pedig „kiemelkedő jelentőségűnek” minősíti a jóhiszeműség princípiumát. A jóhiszeműség elve tehát olyan háttérszabály, amely a meglévő nemzetközi jogi szabályok követésére sarkall. A Nemzetközi Bíróság arra a következtetésre jutott, hogy a „a szerződések jogában maga a *pacta sunt servanda* szabálya is a jóhiszeműségen nyugszik”. *Francia nukleáris kísérletek ügye*, ICJ Reports, 1974.

[35] Shaw, 2001, 589.

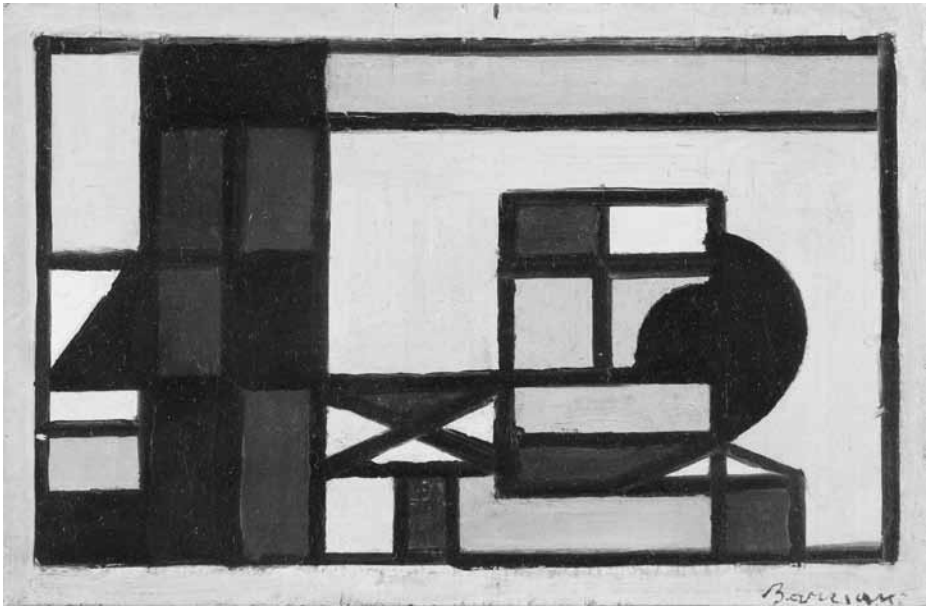
[36] Uo.

A körülmények alapvető megváltozására, mint a szerződés megszűnésének vagy az abból való kilépésnek az okára nem lehet hivatkozni, ha a szerződés határt állapít meg; vagy ha az alapvető változás annak eredménye, hogy az erre hivatkozó részes fél akár a szerződésből folyó kötelezettségét, akár a szerződésben részes bármelyik féllel szemben fennálló más nemzetközi kötelezettségét megszegte.

IRODALOM

- Atiyah, Patrick S. (1994⁵): *An introduction to the law of contract*. Oxford.
- Bart, Jean (1990): *Pacte et contrat dans la pratique française (XVIe–XVIIe siècle)*. In: Barton, John (ed.): *Towards a general law of contract*. Berlin. 125-137.
- Bessenýő András (2007): A jog léte, avagy a lé(ezés) a jogban. *Jura*. 1. 11-40.
- Bessenýő András (2001): *A jogügyletek érvényessége és hatályossága – Egy civilizisztikai (ál?)probléma margójára*. *Jura*. 2. 5-17.
- Büрге, Alfons (1995²): *Das französische Privatrecht im 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main.
- Földi András (1998): Érvényesség és hatályosság a végrendeleteknél. *Közjegyzők Közlönye* 2/7–8. 2-12.
- Földi András (2006): Zur Frage der Gültigkeit und der Wirksamkeit im modernen Zivilrecht. In: *Hundert Jahre Bürgerliches Gesetzbuch*, Budapest. 20-34.
- Földi András (2004): Don Quijote és a lidércek – újabb észrevételek a jogügyletek érvényességéről és hatályosságáról. In: *Az igazságosság dilemmái. Ünnepi kötet Földesi Tamás 75. születésnapjára*. Budapest. 146-158.
- Földi András (2001): *A jóhiszeműség és tisztesség elve. Intézménytörténeti vázlat a római jogtól napjainkig*. Budapest.
- Földi András – Hamza Gábor (2012¹⁷): *A római jog története és intézüciói*. Budapest.
- Hamza Gábor (1998): *Jogösszehasonlítás és az antik jogrendszerek*. Budapest.
- Hamza Gábor (2006): Megjegyzések a római jog szerepéről a jogászképzésben. In: Hamza Gábor – Nótári Tamás: *Mit hoz a múlt? Jog- és kultúrtörténeti tanulmányok*. I. Budapest. 476-492.
- Helmholz, Richard H. (1990): Contracts and the canon law. In: Barton, John (ed.): *Towards a general law of contract*. Berlin. 49-65.
- Hubrecht, Georges – Vermelle, Georges (1993¹⁵): *Droit civil*. Paris.
- Ibbetson, David John (1990): Consideration and the theory of contract in sixteenth century common law. In: Barton, John (ed.): *Towards a general law of contract*. Berlin. 67-123.
- James, Philip S. (1989¹²): *Introduction to English law*. London.
- Köbler, Ralf (1991): *Die „clausula rebus sic stantibus“ als allgemeiner Rechtsgrundsatz*. Tübingen.
- Landau, Peter (2003): Zu den kanonischen Grundlagen der Privatautonomie. In: *„Ins Wasser geworfen und Ozeane durchquert.“ Festschrift für Knut Wolfgang Nörr*. Köln. 457-474.
- Liebs, Detlef (2004⁶): *Römisches Recht*. Göttingen.

- Luig, Klaus (1999): Die Kontinuität allgemeiner Rechtsgrundsätze: Das Beispiel der *clausula rebus sic stantibus*. In: Zimmermann, Reinhard –Knütel, Rolf – Meincke, Jens Peter (hrsg.): *Rechtsgeschichte und Privatrechtsdogmatik*. Heidelberg. 171–186.
- Martini, Remo (2005): *Diritti greci*. Bologna.
- Martini, Remo (1997): Sulla definizione di 'lex' in D. 1, 3, 1. In: *Nozione formazione e interpretazione del diritto dall'età romana alle esperienze moderne. Ricerche dedicate al Professor Filippo Gallo*. II. Napoli.29–37.
- Meder, Stephan (2005²): *Rechtsgeschichte. Eine Einführung*. Köln–Weimar–Wien.
- Menyhárd Attila (2004): *A jóerkölcsbe ütköző szerződések*. Budapest.
- Parry, David Hughes (1959): *The sanctity of contracts in English law*. London.
- Ruzsoly József (1996): *Európa jogtörténete*. Az „újabb magánjogtörténet” Közép- és Nyugat-Európában. Budapest.
- Shaw, Malcolm N. (2001): *Nemzetközi jog*. Budapest.
- Siklósi Iván (2004): *A jogügyleti hatályosság elméleti problematikája, különös tekintettel a végrendelet visszavonásának jogdogmatikai megítélésére*. AUB. 41. 73–111.
- Siklósi Iván (2008): *A végrendelet visszavonásának dogmatikai megítélése, különös tekintettel az utólagos érvénytelenség elméleti problematikájára*. JT. IX. Pécs. 353-376.
- Siklósi Iván (2008): *A „nemlétező szerződés” létjogosultságának kérdésköréhez a római jogban*. Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. 45. 79-116.
- Siklósi Iván (2008): *Néhány adalék a causa és a consideration fogalmához*. Jogelméleti Szemle. 1. [Elérhető: <http://jesz.ajk.elte.hu/>]
- Siklósi Iván (2007): *Der Widerruf des Testaments aus der Sicht der Rechtsdogmatik und die Probleme der nachträglichen Ungültigkeit der Rechtsgeschäfte*. Annales Budapest. 48. 341–368.
- Siklósi Iván (2005): *A nemlétező szerződés jogdogmatikai kategóriája és esetei a római jogban*. Jogelméleti Szemle. 4. Elérhető: <http://jesz.ajk.elte.hu/>
- Siklósi Iván (2005): *A nemlétező szerződések problémája a római jogban és a modern jogokban*. Acta Juridica et Politica Szeged. Tom. 67. fasc. 19. 1–29.
- Terré, François – Simler, Philippe – Lequette, Yves (1996⁶): *Droit civil. Les obligations*. Paris.
- Vékás Lajos (1977): *A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai*. Budapest.
- Wieacker, Franz (1967²): *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*. Göttingen.
- Zimmermann, Reinhard (1996³): *The law of obligations. Roman foundations of the civilian tradition*. Oxford.

•
Barcsay Jenő: Csendélet (1977)

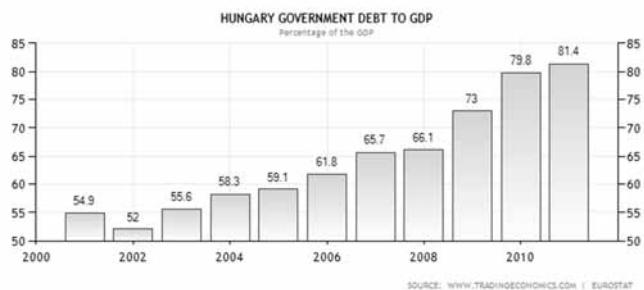
A Költségvetési Tanács a magyar alkotmányos rendszerben

A Költségvetési Tanács egy új alkotmányos intézmény Magyarországon, melynek szerepe a felelős költségvetési tervezés szakértő segítése és felügyelete. Hazánk évek óta súlyos államadóssággal és az Európai Unió által nem hitelesnek minősített költségvetési politikával küzd, így a Tanács létjogosultsága megkérdőjelezhetetlen. Noha mindössze csak néhány év telt el felállításától, a rá vonatkozó szabályozás háromszor is változott és tagsága többször cserélődött. Dolgozatomban a Költségvetési Tanács szabályozásait tekintem át, különös tekintettel tagságára, hatásköreire, valamint a legújabb szabályozás kapcsán a hatalommegosztás rendszerében elfoglalt helyére.

I. KEZDET BEN VOLT – A KORLÁTOK NÉLKÜLI KÖLTSÉGVETÉSI POLITIKA

A magyar költségvetési tanácsot a gazdasági válság idején hozták létre. Abban az időben, amikor világossá vált, hogy a válság ellen lehetetlen eredményes küzdelmet folytatni, ha az államadósság folyamatosan emelkedik, a politikai pártok pedig nemcsak a kampány során ígérgetnek felelőtlenül megalapozatlan jóléti juttatásokat, hanem hajlamosak legalább ennyire felelőtlenül kormányozni is.

Az első komolyabb próbálkozást, hogy egy olyan intézmény létesüljön, amely „segíti” a mindenkori kormányt, tekintettel legyen az államadósság alakulására, 2006-ból jegyezhetjük fel. Magyarországon ebben az évben politikai válság világított rá arra a tényre, hogy körülbelül 2001 óta a kormányok korlátlanul költöttek politikai céljaikra, ezzel tekintélyes mértékben növelve a költségvetési hiányt és az államadósságot. (Ha valaki ezt kendőzni szeretne volna, az Európai Unióval szemben 2004 óta ez nem lehetséges.) A felelőtlenség mértéke és eredménye az alábbi ábrán világosan látszik.

2006-ban az államadósság mértéke, mint tényadat is a választási kampány témájává vált. Így azt követően mind az ellenzék (Fidesz), mind a miniszterelnök (Gyurcsány Ferenc) saját javaslatot nyújtott be az Országgyűlésnek egy tanács felállítására, amely a közpénzügyek, a költségvetési hiány és az államadósság őre lehetett volna. A két félnek eltérő elképzelései voltak egy ilyen tanács jogállásáról, tagjairól és hatásköreiről egyaránt, így 2006-ban még esélye sem volt egy kétharmados konszenzusnak, amely hitelessé tette volna az intézményt. A politikai krízist azonban a Magyarországra begyűrűző gazdasági válság elmélyítette, és 2008 őszén egy kisebb pánik időszak lehetővé tette a minősített többséget a Költségvetési Tanács felállításához.^[1]

II. AZ „ELSŐ” TANÁCS – 2008

A Költségvetési Tanácsot a takarékos állami gazdálkodásról és a költségvetési felelősségről szóló 2008. évi LXXV. törvény 7-16. §-a hozta létre. A törvény a következő nagyravágó céllal került elfogadásra: „a fegyvelmezett, átlátható és hosszú távon fenntartható költségvetési politika megteremtése és folytatása, valamint az ország hosszú távú gazdasági versenyképességének költségvetési eszközökkel való szolgálata érdekében – figyelemmel a jelenlegi és a jövő

[1] Smuk, 2011, 325–326.

nemzedékek közötti igazságosság igényére, valamint a társadalom általános öregedésével kapcsolatos állami kiadások következő évtizedekben várható növekedésére”.

A létrehozott Tanács háromtagú volt, akiket 9 évre az Országgyűlés választott. A jelölés joga a köztársasági elnököt, az Állami Számvevőszék elnökét és a Magyar Nemzeti Bank elnökét illette meg. Akit az államfő jelölt, az a tag lett a Költségvetési Tanács elnöke. A jelölt személyek megválasztására 2009. február 16-án került sor, gyakorlatilag egyhangú szavazással. Az első Tanács tagjai: Kopits György (elnök), Oblath Gábor és Török Ádám lettek. A Tanácsnak saját hivatala is volt, bőkezű, mintegy 900 millió forintos éves költségvetési kerettel.

A 2008. évi LXXV. törvény értelmében a Tanács feladata az Országgyűlés törvényhozási munkájának támogatása volt (7.§ (1) bek.). Továbbá a törvény rögzítette a Tanács hatásköreit is, egyebek mellett:

- makrogazdasági előrejelzések, költségvetési technikai kivetítések, költségvetési tervezéssel kapcsolatos módszertani ajánlások készítése;
- becslések készítése költségvetési, pótköltségvetési és egyéb törvényjavaslatokról mind a benyújtást követően, mind a zárószavazást megelőzően, azok költségvetési hatására vonatkozóan;
- tájékoztatás nyújtása a köztársasági elnök, az országgyűlési biztosok, az Állami Számvevőszék elnöke, a Magyar Nemzeti Bank elnöke, az Országgyűlés költségvetési bizottsága számára, a hatáskörével kapcsolatos ügyekben, illetve a parlamenti bizottság és a kormány részére jogalkotási javaslatok tétele.

A Tanács által készített vélemények és előrejelzések nyilvánosak voltak, tevékenységéről évente köteles volt beszámolni az Országgyűlésnek, továbbá bárkitől kérhetett felvilágosítást és bármely információt feladatai ellátásához.

Ezen szabályozási modell értékeléséhez összehasonlítási alapul vehetjük a „watchdog” típusú^[2] szerveket. Ezekhez hasonlóan a Tanács tagjai nagy tekintélynek és szakmai elismerésnek örvendő személyek, ám hatáskörei gyengék voltak. Szakértelmet kínált, és tájékoztathatta a közvéleményt, amennyiben a megfelelő közpénzügyi politikát sértve vagy veszélyeztetve látta. Ezáltal az átláthatóságot is szolgálta, így akár a politikai felelősség felvetéséhez is hozzájárulhatott.

Ezek a hatáskörök egy nagy presztízsű és független szerv intézményesítéséhez megfelelőek, azonban a könnyelmű költségvetési politika tényleges kordában tartásához mindezt elégtelennek kell minősítenünk. Jogi szempontból: ez

[2] A magyar állami szervek között tipikus példája ennek az ombudsman, akinek nincs hatósági jogköre, ám a nyilvánosságot használja fegyverként. Az alapjogvédelem és a jó kormányzás felügyelete területén ilyen funkciót töltenek be nem kormányzati szervek is (Transparency International, Társaság a Szabadságjogokért, stb.), a watchdog elnevezést elsősorban ez utóbbiakra használják.

a modell nem állított semmiféle alkotmányos korlátot a kormányzat elé (már amennyiben a kormány képes volt uralni a parlamenti többségét), és sem jogi felelősséget, sem közjogi szankciót nem intézményesített a 2008. évi LXXV. törvény ígéretes szabályainak megsértése esetére. Működésének szűk két éve alatt pedig különösebb gyakorlatot sem tudott kialakítani.

III. A „MÁSODIK” TANÁCS – 2011

1. Az új közpénzügyi szabályozás háttéréről

A Költségvetési Tanácsra vonatkozó új szabályozás politikai háttérét szükségesnek tartom összefoglalni, kezdve a 2010-11. évi alkotmányozási eljárással. 2010-ben az ellenzék megnyerte a választásokat, mely a Fidesz kétharmados parlamenti többségét eredményezte, ahogy a győztesek kinyilatkoztatták: főleg „az előző nyolc esztendő” kormányzati „bűnei” miatt.

A kormányoldal az államadósság rendkívüli mértékére tekintettel a költségvetési politika szigorú szabályozásának szükségességét hirdette. A kormányzat hivatalos gazdaságpolitikájában az államadósság első számú közellenség lett, amely a jövő nemzedékek sorsát is meghatározza, és amely ellen minden eszközzel küzdeni kell.^[3]

Nyilvánvaló, hogy ha az alkotmányozó az államadósság-féket intézményesíteni kívánta, az csak alkotmányos (vagy más minősített többségi) szinten hiteles, és ugyanakkor hatékony szankciót is szükséges hozzá rendelni. Az adósságfeket a szakmai közvélemény is követelte,^[4] és az Európai Unió is szembesült azzal, hogy a közösség pénzügyi stabilitása nagyban függ az egyes tagállamok pénzügyi-költségvetési stabilitásától, így számukra elvárásokat fogalmazott meg.^[5] A 2008-as válság pedig ez EU túlzotthiány-eljárásának megerősítését hozta.^[6]

A nemzetközi példák azt mutatták, hogy a fegyelmezett költségvetési politikát előíró jogrendszerek különféle megoldásokat használnak. Ritka az alkotmányos szintű államadósság-szabály (ld. Lengyelország), míg legtöbb helyen a felelőtlen költségvetést folytató kormány „csak” a közvélemény előtt kockáztatja reputációját, addig egyes országokban (pl. Brazília) egyenesen büntetőjogi szankciókat is alkalmaznak.^[7] A hatékonyság elvét figyelembe véve, nemzetközi szakértők egy alkotmányosan-jogilag körülbástyázott intézményeket szorgalmaznak, amelyek a közvélemény számára az átláthatóságot biztosíthatják, ezzel a fiskális politika szereplőit érvelésre készíthetik, s egyben demokratikus felelősségre voná-

[3] Smuk, 2011, 375–377., valamint: Bende Szabó, 2013.

[4] Állami Számvevőszék, 2007.

[5] Várnay, 2011, 491–493.

[6] Várnay, 2012, 2–3.

[7] Horváth – Ódor, 2009, 16–17.

sukhoz is hozzájárulhatnak.^[8] A legnagyobb presztízsű, költségvetési fegyelem felett őröködő testületek között megemlíthető a Congressional Budget Office az Egyesült Államokban, amely a végrehajtó hatalom költségvetési számításaival szemben is felülkerekedhet a költségvetés elkészítésének folyamatában.^[9]

A magyar alkotmányozó azonban egy egyedülálló hatáskört intézményesített, s ezzel a Költségvetési Tanácsot olyan „hatékony” eszközzel vértette fel, amely a hatalommegosztás tágabb összefüggéseit tekintve néhány ponton zavart okozhat.

2. Közpénzügyek – az új Alaptörvényben

A kormányzó párt minősített többségét felhasználva a jogrendszer nagy, átfogó reformjába kezdett, beleértve az Alkotmányt is. Amint a kormány a költségvetési szabályok újrafogalmazásához ért, és kinyilvánította szándékát egy új Költségvetési Tanács létrehozását illetően, az „első” Tanács hatékonyságáért és függetlenségéért aggódó hangok szólaltak meg a nemzetközi sajtóban is.^[10] Előbb módosították a 2008. évi LXXV. törvényt, s ezzel leváltották a Tanács tagjait, és a később alkotmányos szinten megfogalmazottak szerint alakították ki annak tagságát.^[11]

A 2011 áprilisában elfogadott új Alaptörvény immár önálló fejezetet tartalmaz a „Közpénzekről” (36–44. cikkek), amely teljesen új jelenség a magyar jogrendszer alkotmányos szintjén.^[12] Ezen fejezetből csak azokat a szabályokat emelem ki, amelyek segítenek jobban megérteni a „második” Tanács alkotmányos helyzetét.

Az Alaptörvény 36. cikkének (4)–(5) bekezdései értelmében az Országgyűlés nem fogadhat el olyan központi költségvetésről szóló törvényt, amelynek eredményeképpen az államadósság meghaladná a teljes hazai össztermék felét. Sőt, amíg az államadósság a teljes hazai össztermék felét meghaladja, csak olyan központi költségvetésről szóló törvény fogadható el, amely az államadósság a teljes hazai össztermékhez viszonyított arányának csökkentését tartalmazza. Ez alól létezik kivétel, ugyanezen cikk (6) bekezdése ugyanis úgy rendelkezik, hogy eltérést tesz lehetővé a különleges jogrend, az azt kiváltó körülmények okozta következmények enyhítéséhez szükséges mértékben, vagy a nemzetgazdaság tartós és jelentős visszaesése, a nemzetgazdasági egyensúly helyreállításához szükséges mértékben.

[8] Debrun, 2011, 13.

[9] Horváth – Ódor, 2009, 16.

[10] Ld.: <http://www.ft.com/cms/s/0/69d5e212-00d0-11e0-aa29-00144feab49a.html#axzz1GxHaQc5i> (Letöltés: 2012.10.06.)

[11] 2010. évi CLIII. tv. 57.§. Ez a törvény a 2010. év végén elrendelte a Tanács titkárságának megszűnését.

[12] Várnay, 2011, 485–490.

A 44. cikk szabályozza az „új” Költségvetési Tanácsot: az Országgyűlés törvényhozó tevékenységét támogató szerv, amely a központi költségvetés megalapozottságát vizsgálja. Törvényben meghatározott módon közreműködik a központi költségvetésről szóló törvény előkészítésében, annak elfogadásához a 36. cikk (4) és (5) bekezdésében foglaltak betartása érdekében a Költségvetési Tanács előzetes hozzájárulása szükséges. Az Alaptörvény rendelkezik a Tanács tagjairól (ld. alább) és arról is, hogy működésének részletes szabályait sarkalatos törvénybe kell foglalni.

3. Az új Tanács

Ahogy azt az Alaptörvény elrendelte, az Országgyűlés elfogadta a gazdasági stabilitásról szóló 2011. évi CXCV. törvényt. A sarkalatos törvény 15-27. §-ai rendezik a Költségvetési Tanács jogállását.

Az új Tanács is háromtagú: elnökét a köztársasági elnök nevezi ki 6 évre (ellenjegyzés nélkül). Az államfő 2012. január 12-én Kovács Árpádot nevezte ki elnöké.^[13] A Tanács tagja továbbá hivatalánál fogva az Állami Számvevőszék elnöke, jelenleg Domokos László, valamint ugyancsak *ex officio* a Magyar Nemzeti Bank elnöke, Simor András. A Költségvetési Tanácsnak eredetileg nem volt saját hivatala vagy irodája, ugyanis működéséhez a tagjainak hivatalai (ÁSZ, MNB) biztosítják az adminisztratív támogatást.^[14] Egy rövid méltatlan időszak után a Tanács „hontalan” elnökének az Országgyűlés Hivatala adott irodahelyiséget.

A sarkalatos stabilitási törvény szerint a Költségvetési Tanács testületként eljárva vesz részt a központi költségvetésről szóló törvény előkészítésében és az államadósság mértékére vonatkozó előírások betartásának ellenőrzésében. A tanács kizárólag az Alaptörvénynek és a törvényeknek alárendelve végzi tevékenységét, tagjai az álláspontjukat egymástól függetlenül alakítják ki és képviselik.

A Tanács véleményt nyilvánít a központi költségvetésről szóló törvény tervezetéről, és dönt az Alaptörvény 44. cikk (3) bekezdése szerinti előzetes hozzájárulásról. Ez utóbbit nevezhetjük a köznyelvi fordulattal egyetértve „vétójognak” is. A Tanács ezen túl véleményt nyilváníthat a költségvetés tervezésével, végrehajtásával, a közpénzek felhasználásával, továbbá az államháztartás helyzetével kapcsolatos bármely kérdéstről is, és félévente rendszeresen véleményezi a költségvetési tervezést és végrehajtást. A sarkalatos törvény részleteiben szabályozza a Tanács és az Országgyűlés közötti, a hatáskörök gyakorlása nyomán kialakuló „párbeszéd” menetét is.

[13] Érdemes megjegyezni, hogy Kovács Árpád 1997–2009 között az Állami Számvevőszék elnöke volt, így szakmai kompetenciája megkérdőjelezhetetlen. A Költségvetési Tanács honlapján elérhető szakmai életrajza szerint „csak” mérnöki végzettséggel és gazdaságtudományi PhD fokozattal rendelkezik, s nem pedig a stabilitási törvény 18.§ (2) bek. által elvárt „felsőfokú közgazdász végzettségét igazoló oklevéllel”. Ld.: http://www.mkogy.hu/kt/dok/kovacs_arpad_eletrajz.pdf (letöltés: 2012.10.26.)

[14] A politikai viták során az előző Tanács hivatalának költségvetését pazarlóknak nevezték.

Az első Tanácshoz viszonyítva ezek bizony meglehetősen erős hatáskörök. Az első „watchdog” intézmény hatékonyságával kapcsolatos aggodalmak igazából feleslegesnek bizonyultak, ezen Tanács hatékony kompetenciákkal bír az államadósság-szabály kikényszerítésére. A Költségvetési Tanács már nem csak egy „watchdog”, nem csak szakértelemmel szolgál, hanem valójában egy lényeges hatáskörrel rendelkező állami szerv: a törvényhozó szervnek szüksége van a Tanács előzetes jóváhagyására ahhoz, hogy elfogadhassa a költségvetési törvényt. Azonban alkotmányjogi szempontból szükséges megjegyezni: egy ilyen „hatalom” megfelelő elhelyezése a hatalommegosztás eddig bejáratott, kiporciózott és érzékeny rendszerében különös óvatosságot igényel.

Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet arra, hogy az államadósságfék érvényesülésének kivételeit egyetlen szerv sem vizsgálja – a Költségvetési Tanács erről nem dönthet, legfeljebb véleményt formálhat. Az Európai Unió elvárná a felelős költségvetési gazdálkodás körében továbbá azt is, hogy több éves tervezés is megvalósuljon,^[15] jelenleg azonban ennek nincs gazdája. A kormányt nem kötelezi erre az Alaptörvény, és a Költségvetési Tanácsnak sincs már erre hatásköre.^[16]

A Tanács tagjainak jogállását illetően felvetődött az a kritika, hogy a jegybank elnökének tagsága érintheti a fiskális politikai aktoroktól való függetlenségét, másrészt a Tanács elnöke feladata ellátásáért nem részesült anyagi juttatásban. Ez utóbbit 2012 márciusában orvosolták, mivel miniszteri illetményt állapítottak meg számára a stabilitási törvény módosításával.^[17] Mivel a Tanács tagjai más alkotmányos szervek vezetői, ezért értelemszerűen felveti a két külön szervezetben való közreműködésük a különböző hatáskörök közötti interferenciát. A stabilitási törvény szerint „az Állami Számvevőszék elnökének és a Magyar Nemzeti Bank elnökének a Tanács munkájában végzett tevékenysége nem érinti e szervezetek törvényben meghatározott feladatait. A Tanács és annak tagjaként eljáró személy által képviselt álláspont, meghozott döntés az Állami Számvevőszék elnökét és a Magyar Nemzeti Bank elnökét elnöki feladatainak ellátása során nem köti.” Ez a szabály alapvetően elhatárolja az MNB, az ÁSZ és a KT hatásköreit. Továbbá feltételezhetjük-e, hogy a jegybank vagy az ÁSZ elnöke más-más megfontolások alapján is tud döntést hozni két különböző testületben? Helyesebb volna megkímélni őket ettől, mert ahogyan Várnay Ernő fogalmaz, a Tanácsban való szereplésükkel közreműködnek a költségvetési politika formálásában, osztoznak az azért viselt felelősségben.^[18]

Egyébként – meglátásom szerint – szakmai és eredeti hatáskörükben kialakított véleményüket képviselhetik a Költségvetési Tanácsban is, ezzel némi-

[15] A Tanács 2011/85/EU irányelve (2011. nov. 8.) a tagállamok költségvetési keretrendszerére vonatkozó követelményekről, 9-11. cikkek.

[16] Ld. Várnay, 2011, 493-494. Az államháztartási törvény tervezésre vonatkozó előírását elégtelennek nevezi: Várnay, 2012, 4-5.

[17] 2012. évi XVII. tv. 4. §

[18] Várnay, 2011, 494.

leg hipotetikussá válik az interferencia által okozott probléma. Leszavazásuk esetén értelemszerűen a KT döntése nem kötelezi az ÁSZ vagy az MNB munkáját. Amennyiben a döntéshozatalkor kisebbségben maradnak szakmai lelkiismeretük és integritásuk védelme érdekében, a Költségvetési Tanács ügyrendje szerint különvéleményüket csatolhatják a többségi határozathoz.^[19]

IV. NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A HATALOMMEGOSZTÁS RENDSZERÉVEL KAPCSOLATBAN

A Költségvetési Tanács hatáskörei érintik a hatalmi ágak megosztásának alkotmányos elvét és gyakorlati megjelenését. Ahhoz, hogy megértsük a Tanács szabályozásának alkotmányos jelentőségét, az Alaptörvény rendelkezéseinek néhány összefüggésére érdemes felhívni a figyelmet.

A Költségvetési Tanács vétójoga (a szükségszerű, felül nem bírálható és meg nem kerülhető előzetes egyetértési joga) szigorúan korlátozza az Országgyűlés törvényalkotó és költségvetési hatáskörét. A magyar Országgyűlés törvényhozó hatásköre egyébként nem ismer semmilyen hasonló előzetes egyetértési jogot vagy utólagos vétót, kivéve az alkotmánybírói felülvizsgálatot. (A köztársasági elnök úgynevezett vétójoga csupán felfüggeszti vagy lassítja a törvényalkotási eljárást, és a parlament által könnyen felülbírálható.)

Ez valódi hatalom, sőt hatalmi ellensúly: nem csupán az éves büdzsé és a kormány költségre való feljogosítása a tét – hanem az Országgyűlés, a legfőbb népképviselői szerv feloszlata is. Ugyanis a parlament felosztható a köztársasági elnök által, ha az adott évre a költségvetési törvényt nem tudja elfogadni március 31-ig, szól az Alaptörvény 3. cikk (3) bekezdés b. pontja.^[20] Nem meglepő, ha egy ilyen mértékű hatalom politikai megfontolásokat is implikál. Az Alaptörvény kritikusai megemlítik például, hogy „a korábbi kormánypártok kinevezettjeiből álló testület” garanciák hiányában közpolitikai jellegű döntéseket is hozhat, visszaélészerűen korlátozva a mindenkori kormánytöbbség költségvetés-formálási jogát.^[21] Jakab András úgy véli azonban, hogy az ilyen visszaéléseken felülkerekedhet a kormánytöbbség.^[22]

Az Országgyűlés alkotmányos pozíciója eddig a tekintélyes mértékű autonómiával volt leírható. Mind az alkotmányozást (a törvényhozó és az alkotmányozó hatalom elválasztása hiányában), mind az alkotmányossági felülvizsgálatot (az AB tagjai megválasztásának kizárólagos jogával) a saját kezében tartotta. Most

[19] Ld. a 2012. június 8-án elfogadott Ügyrend 4.6 pontját, http://www.mkogy.hu/kt/dok/kt_ugyrend.pdf (letöltés: 2012. 12. 05.)

[20] Ld. még: Smuk, 2012, 119.

[21] Arató, 2011, 75.

[22] Két összeesküvésű forgatókönyvet is felvázolva: Jakab, 2011, 290–291.

azonban egyik jelentős hatáskörét olyan szerv korlátozza, amely tagjai többségének választása messze kerül az Országgyűléstől, hiszen elnökét az államfő teljesen önállóan, egyik tagját a miniszterelnök javaslatára az államfő nevezi ki. A Tanács függetlensége az Országgyűlés politikai többségétől a jövőben tekintélyesnek nevezhető.

A következő észrevétel az alkotmányvédelem intézményével kapcsolatos. Esetünkben az Alaptörvény rendelkezéseinek és elsőbbségének öre ugyanis nem az Alkotmánybíróság.

Először is, az Alaptörvény 36. cikk (4)–(5) bekezdések érvényesülésének kikényszerítésére kifejezett felhatalmazást kapott a Költségvetési Tanács. Emellett az Alaptörvény úgy rendelkezik (37. cikk (4) bek.), hogy mindaddig, amíg az államadósság mértéke meghaladja a GDP felét, az Alkotmánybíróság a költségvetési és egyéb pénzügyi tárgyú törvények Alaptörvénybe ütközését nem is vizsgálhatja, kivéve az élethez és az emberi méltósághoz való joggal, a személyes adatok védelméhez való joggal, a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságához való joggal vagy a magyar állampolgársághoz kapcsolódó jogokkal összefüggésben. (A törvényhozási eljárás formai hibáját azonban vizsgálhatja, ilyen lehet például, ha a Költségvetési Tanács vétőjáról tudomást nem véve fogadják el és hirdetik ki a költségvetési törvényt.)

Nem fogalmazhatunk megengedőbben, minthogy ez a konstrukció egy illetéktelen beavatkozás a klasszikus alkotmánybírói kompetenciába. Nevezetesen pénzügyi tárgyú törvények nemcsak az előbb említett alapjogokat sértetik, hanem (sőt inkább) a tulajdonhoz való jogot is. Ennek védelme sántikál majd a jövőben. Továbbá a jogállamiság elvéből fakadóan elvárjuk, hogy az Alkotmánybíróság a jogrendszer minden olyan jogi normáját felülvizsgálhassa, amely kikezdheti az Alaptörvény elsőbbségét. A Magyarország esetében létrehozott ezen érdemi és tartalmi kivétel elfogadhatatlan. Állíthatjuk ugyan, hogy az emberi méltóság könnyű felhívhatósága, gazdag és tovább bővíthető tartalma egerutat jelenthet.^[23] Ezt azonban elégtelennek tartom, mert kreatív és aktivista jogértelmezést igényel, a világos és explicit hatáskör helyett.

Érdemes megemlíteni, hogy az Alaptörvény betűje ígéretet tesz arra, hogy az Alkotmánybíróság visszakapja hatáskörét, amint az államadósság a GDP fele alá süllyed. Lévén, hogy napjainkban 80% körüli értéknél vagyunk, ez nem a közeli, de még csak nem is az előrelátható jövőben fog bekövetkezni. A gazdasági szükséghelyzet az alkotmányossági felülvizsgálat terén tehát hosszú távon intézményesült.

Amennyiben a Költségvetési Tanács jogosult hátráltatni a törvényalkotást, és ennél fogva az Országgyűlés felosztatását is elérheti, alkotmányos helyzetét és jogállását ennek a tekintélyes hatáskörnek a fényében kell rendezni. Az Alkot-

[23] Halász, 2012, 293–294.

mánybíróság testülete több tapasztalattal, hagyománnyal, legitimációval és szabályozási környezettel bír ahhoz, hogy ilyen hatalom birtokosa legyen. Úgy gondolom, hogy a Költségvetési Tanácsnak fel kell nőnie ehhez a feladathoz. Működése pedig a politikai megfontolások teljes kizárásával alkotmányos kultúrát is igényel.

IRODALOM

- Állami Számvevőszék (2007): *A közpénzügyek szabályozásának tézisei*. Elérhető: <http://www.asz.hu/tanulmányok/2007/a-kozpenzuyek-szabalyozasanak-tezisei/t73.pdf> (letöltés: 2012.12.12.)
- Arató András et al. (szerk.) (2011): *Vélemény Magyarország Alaptörvényéről*. Fundamentum. 1. sz. 61-77.
- Bende Szabó Gábor (2013): *The Role and the Recent Trends of Fiscal Rules in Hungary*. In: *Proceedings of the Conference „Rocznosc i wieloletnosc w finansach publicznych krajow Europy Srodkowej i Wschodniej”* (kézirat, megjelenés alatt).
- Debrun Xavier: *Democratic Accountability, Deficit Bias, and Independent Fiscal Agencies*. IMF Working Paper WP/11/173. IMF. Elérhető: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2011/wp11173.pdf> (letöltés: 2012.12.12.)
- Halász Zsolt (2012): *Public Finances*. In: Csink Lóránt – Schanda Balázs – Varga Zs. András (szerk.): *The Basic Law of Hungary. A first commentary*. Dublin.
- Horváth Michal – Ódor, Ludovít (2009): *Making Fiscal Commitments Credible*. Discussion Paper. 2. National Bank of Slovakia. Elérhető: http://www.nbs.sk/_img/Documents/PUBLIK/DP_2_2009_Horvath_Odor.pdf (letöltés: 2012.12.12.)
- Jakab András (2011): *Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei*. Budapest.
- Smuk Péter (2011): *Magyar közjog és politika 1989-2011*. Budapest, Osiris.
- Smuk Péter (2012): *Parliament*. In: Csink Lóránt – Schanda Balázs – Varga Zs. András (szerk.): *The Basic Law of Hungary. A first commentary*. Dublin.
- Tanács 2011/85/EU irányelve (2011. nov. 8.) a tagállamok költségvetési keretrendszerére vonatkozó követelményekről.
- Várnay Ernő (2011): *Közpénzügyek az alkotmányban – az adósságfék*. Jogtudományi Közlöny. 66. évf. 10. sz. 483-495.
- Várnay Ernő (2012): *Rabok vagyunk vagy szabadok? A tagállamok költségvetési és monetáris mozgásteré az Európai Unióban*. Közjogi Szemle. 5. évf. 4. sz. 1-9.

Nánási László: A magyar királyi ügyészség története 1871–1945*

2011-ben ünnepi kötetként jelent meg a Legfőbb Ügyészség gondozásában Nánási László könyve, mely a szerző azon felismerése nyomán született meg, hogy a magyar királyi ügyészség történetnek szisztematikus feldolgozásával a hazai szakirodalom a megjelenésig adós maradt. Hiánypótló munkáról beszélünk tehát, hiszen a szerző a korábbi részleges feltárást, bemutatást végző munkák után a teljesség igényével írta meg a magyar királyi ügyészség történetét és annak jogtörténeti, illetve köztörténeti vonatkozásait. A mű hiánypótló jellege önértékén túl meghatározó azért is, mert a Legfőbb Ügyészség 2002-ben kiadott, Horányi Miklós által szerkesztett 130 éves jubileumi kötetének^[1] szemelvényes jellege után a hazai civil ügyészi szervezet geneziséét, és első, legmeghatározóbb és legterjedelmesebb korszakát a teljesség igényével vizsgálja.

A jogtörténet tudományának teljes arzenáljából építkező mű kiválóan láttatja a királyi ügyészségi szervezet teljes építményét és fejlődését, méghozzá egy olyan kiváló tagolásban, mely egyaránt megfelel a köztörténeti, alkotmánytörténeti és szervezettörténeti szempontoknak.

A szerző tizenkét fejezetben tárgyalja a királyi vádhatóság intézménytörténetét. Előbb az ügyészség európai és hazai történetjébe enged betekintést, majd öt fejezetet szentel a dualizmus korának. Ezután a háború, majd a forradalmak korának szemléltetése következik, míg a mű utolsó három szerkezeti egysége a két háború közötti korszak ügyészségét mutatja be, felvillantva a történelmi változásokra adott válaszokat, hivatali és emberi reakciókat.

Az egész mű felépítését tekintve az első fejezetben találó a francia és osztrák minta, valamint a hazai előzmények bevezetőszerű áttekintése, mivel ezzel a szerző kontextusba helyezte a vizsgálat tárgyát, illetve annak kezdetét. A nemzetközi és hazai mintákat tárgyaló bevezetőt a magyar királyi ügyészség történetét tárgyaló fejezetek követik, melyek közül különösen értékes a királyi ügyészségi törvény előkészítéséről és megalkotásáról szóló vizsgálat. Ezen analízis fontosságát abban látom,

[*] Nánási László (2011): *A magyar királyi ügyészség története 1871-1945*. Budapest, Legfőbb Ügyészség. 365 p.

[1] Horányi, 2002.

hogy a szerző bizonyítja a modern magyar ügyészi szervezet jogtörténeti jelentőségét, valamint megismerteti azt az alkotmány- és jogtörténeti környezetet, melyben ez a szervezet hosszú polémiák során át létrejött, és amely környezethez mérten a királyi ügyészség későbbi történetét oly érthetően és kimerítően tárgyalja. Ehelyütt a szerző feltárja az 1848-1849 óta létező szándékot egy igazságügyi reform kiteljesítésére, mely szorosán tapad a közigazgatás reformjához, az önkormányzatiság kérdésének szabályozásához, illetve a központi hatalom megerősítésének problematikájához. Jegyezzük meg – a szerző gondolatmenetét követve –, hogy ez utóbbiak a királyi ügyészségről szóló törvény előkészítésekor is mély és vehemens vitákhoz vezettek. A kötet e fejezetbeli hasábjain alkotmánytörténeti jelentőségű politikai és hatalmi disputációkba pillanthatunk be. Vezérszónokok, szakmai kritikusok és más megszólalók vívják itt csatájukat, melynek fő szereplői a municipalisták és az ellenükben álló centralisták. Ki kell emelnünk, hogy Nánási László mindezeket úgy tárgyalja, hogy közben folyamatosan fűz kérdéseket a királyi ügyészség létrehozásával és az ügyészségi törvény javaslatával kapcsolatban. Ezen fejezet tehát a vitákban bővelkedő előkészítő évek eseményein túl történelmi alapokon állva nyilvánítja ki a királyi ügyészség elvitathatatlan és korszakos jelentőségét a polgári állam- és jogrendszer kialakításában, a partikularitást enyhíteni, sőt felszámolni igyekvő egységes joggyakorlat, mondhatni jogbiztonság kialakításában.

A történeti részt megalapozó második fejezet után a magyar királyi ügyészség 1945-ig tartó történetét következetesen bemutató fejezetek sorakoznak a kötetben. Megismerhetjük az ügyészség működését, hatásköri és szervezeti változásait, miközben a szerző sorra „megszóltatja” a királyi vádhatóság meghatározó alakjait, végigkíséri a szervezettörténet jogalkotás általi változásait és önfejlődését, valamint feltárja azokat a szervezethez kötődő, de nem abból következő jogtörténeti változásokat, illetve eseményeket is, melyek a későbbi ügyészségi metamorfózisokat igazolják. Ezen oldalakon nyerhet bepillantást az olvasó például a bűnvádi perrendtartások, illetve a büntető kodifikáció kérdéseibe, az ügyvédség szabályozásába, a börtönfelügyelettel és közigazgatással kapcsolatos kérdésekbe, vagy a bűnözés alakulásába, s a fent leírt egység jegyében az ügyészségen belüli szervezeti, elhelyezési, személyi, szolgálati viszonybeli, vagy épp javadalmazási változásokba.

A kötetről elmondható, hogy a szerző érthetően fogalmazza meg a téma korszakokra bontott ismertetését, és ezt a stílust a szerkesztés, illetve a törzsszöveget kiegészítő – a királyi ügyészség történetének meghatározó alakjairól, helyszíneiről, illetve szemléltető jellegű tárgyi emlékeiről készült – képi anyag is segíti. A szerző munkája – miközben a szakma igényeit is kielégíti – alkalmas szélesebb olvasóközönség általi forgatásra, sőt irányadó a speciális ügyészségtörténeti kérdéseket kutatni vágyóknak.

Nánási a könyvében konzekvens metodikát követ: a bevezető utáni tizenegy témátörténeti fejezetben kimerítő képet ad a magyar királyi ügyészség történetéről, miközben folyamatosan kitekint a köztörténet és alkotmánytörténet meghatá-

rozó változásaira, illetve betekintést enged a királyi ügyészség szervezetén belül történt jelentős eseményekre is. Ezt támasztja alá, hogy a szerző bizonyos kérdéseket igen részletesen tárgyal, így pl. a népköztársasági, majd tanácsköztársasági forma hatásait, a különböző idegen megszállások következményeit vagy épp az ellenforradalom alatt bekövetkező büntetőjogi megtorlásokat, majd a második világháború rendkívüli eljárásait, illetve a végnapokat hozó nyilas hatalomátvételt. Ezen kérdéseknél – ahogy a mű egészében is – objektív válaszokat kapunk, és megismerhetjük az ügyészi apparátus reakcióit az egyes hatalmi hatásokra nézve, miközben mindvégig ott lebeg szemünk előtt az indító gondolat, hogy a királyi ügyészség létrejötte és önálló működése a polgári állam- és jogrendszer garanciális intézménye, mely megalapozza az egységes joggyakorlatot.

A téma illetően feldolgozása kapcsán azonban meg kell jegyezmem, hogy a szerző – mintegy évszázados hazai szakirodalmi tendenciát követve – nem tesz kitekintést az állam büntetőjogi igényérvényesítésének egyes speciális szervezeti és jogi megoldásaira. Így látszik elsikkadni – a megjelenéskor meglehetősen és némileg azóta is aktuális – katonai büntetőjog és igazságszolgáltatás kérdése, noha az 1930:3. tc. hivatkozásával, ha nem is katonai vonatkozásban, de jogforrási oldalról érinti a kérdéskört. Ezen hiányosságot némileg megmagyarázza az a tény, hogy a kötet témája a magyar királyi ügyészség története és nem a tág értelemben vett ügyészi feladatok, illetve vádképviselői hazai jogtörténetének ismertetése, feltárása.^[2]

Megjegyzendő, hogy az európai és hazai előzményekre való bevezetőbeli kitekintés már-már kötelelem keletkeztető megoldás. A szerző ezzel a témabevezetéssel – úgy vélem – előirányozta a hazai jogtörténész kutatótársadalom, s benne önmaga számára, hogy a legszélesebb körben kerüljön feltárássra és megismertetésre az ügyészi tevékenység és szervezet hazai előzményeinek történeti szövedéke, másrészt, hogy hasonló módon kerüljön feltárássra a korabeli nemzetközi megoldások rendszere Nyugat-Európától Közép-Európán át egészen Kelet-Európáig.

Összességében megállapítom, hogy Nánási László munkája valóban hiánypótló jellegű, s így a hazai alkotmány- és jogtörténet egy újabb szegmensének feltáráásáért köszönet illeti. A kötet időszerűségét mi sem igazolja jobban, mint annak ünnepi kiadvány jellege, mellyel a Legfőbb Ügyészség méltóképp ünnepelte meg a hazai ügyészi szervezet 140 éves fennállását. Ilyen formán tehát egy olyan olvasmányos és rég várt ünnepi művel gazdagodott a hazai szakirodalom, amelyet haszonnal forgathatnak a magyar joghistoria művelését teljesítő, illetve a jogtörténet ismeretanyagának elsajátítására vállalkozó fiatal generációk is.

[2] Emellett a szerző mentségére szolgál az is, hogy a modern magyar katonai büntetőjog és igazságszolgáltatási szervezet történetének részletező feltáráásával a hazai jogtudomány és jogtörténet-tudomány napjainkig adós, igaz a részleges feldolgozás Hautzinger Zoltán, Kardos Sándor, vagy épp Farkas Ádám munkáival már megkezdődött, s ezt az irányt a szerző munkája is erősíthette volna a katonai ügyészi szervezetre való kitekintéssel.

IRODALOM

- Nánási László (2011): *A magyar királyi ügyészség története 1871-1945*. Budapest.
- Horányi Miklós (szerk.) (2002): *Fejezetek az ügyészség 130 éves történelméből*. Budapest.

- BODZÁSI BALÁZS egyetemi tanársegéd
BCE Gazdálkodástudományi Kar Gazdasági Jogi Intézet
- DELI GERGELY egyetemi adjunktus
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- EGRESI KATALIN egyetemi docens
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- FARKAS ÁDÁM PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskola
- NAGY KLÁRA egyetemi tanársegéd
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- SIKLÓSI IVÁN egyetemi tanársegéd
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
- SMUK PÉTER egyetemi docens
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- SZABADFALVI JÓZSEF egyetemi tanár
ME Állam- és Jogtudományi Kar
- SZIGETI PÉTER egyetemi tanár
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- TAKÁCS PÉTER egyetemi tanár
NKE Közigazgatás-tudományi Kar

A jogtudomány társadalomtudományok közötti különmeműsége: praxishoz kötöttség és jogelméleti általánosítás*

A jogtudomány különmeműsége: praxishoz kötöttség és jogelméleti általánosítás. A jogász hivatások operacionális tudástípust igényelnek, amíg az elméleti jogtudományok a szubsztantív racionalitását. A kettő közötti helyzetben vannak az (ágazati) szakjogtudományok. A jogtudományok hivatása pedig a jog eszméjének, az igazságosságnak az előmozdítása a jogszerűség talaján. Jogszerűség – igazságosság és az igaz/hamis megkülönböztetés viszonya.

I.

A történetiség dialektikus fogalomalkotással leképzett mozgása után, amely nemcsak a történettudomány, hanem minden társadalomtudományi megismerés számára alapvető, térjünk rá egy másik több ezer éves „társadalomtudomány”, a *jogtudomány sajátosságainak taglalására*.

Az antikvitásban a természetjogi, a középkorban a szokásjogi jogfelfogás volt az uralkodó, és csak a 19. századtól kötődik a jogtudomány erőteljesen a tételes joghoz, annak jogpozitivisták szemléletű vizsgálatához. A természetjogi gondolkodásmód a 19. századtól már olyan kivélt jelentett, amely a joganyag érték-szempon-tú vizsgálatával is törődött, – akár status quot igazoló, akár azt kritikailag meghaladni kívánó konzekvenciákkal végezte. Azonban a különbségek ellenére a jogtudomány mindenkor és döntően a *jogászképzés szükségleteihez igazodott* – a római jog recepciójának területein, a partikuláris szokásjogok, a common law, a kánonjog és az újkor hajnalán az itáliai reneszánszban fellépő glosszátorok és kommentátorok esetében is ez volt a helyzet – *sohasem vált teljesen társadalomtudománnyá*. A jogász szakmák igényeit döntően az egyetemi jogászképzés elégítette ki, ahol a szakjogi joganyagokat el lehetett és kellett sajátíttatni, s ehhez a dogmatikai,

[*] A tanulmány a Jog – Állam – Politika V. évfolyamának első számában közölt *A kritikai társadalomtudományi megismerés specifikumai* című írás második része. (Szigeti, 2013, 39–70.)

fogalomelemző jogtudomány segítségére volt szükség: alkalmazott tudományra. Németországban a hagyományos „Begriffsjurisprudenz”, Franciaországban a „l'école de l' exégèse” normativista, szövegelemző, jogértelmezést és rendszer-teremtő tudást produkált. Amikor a 19. században a történeti-jogi iskola Németországban éppen a természetjog abszolutisztikus felfogása ellen lépett fel – „a természetjog vak a történelemmel szemben” –, Angliában pedig a „Historical Jurisprudence” H. S. Maine kezdeményezte jogösszehasonlítással (Ancient Law, 1851) *tágította a jogtudomány horizontját*, kezdetét vette a jog társadalmi alapjainak, a jogalkotás, a jogalkalmazás és a konkrét jogviszonyok társadalmi-történelmi kondicionáltságának vizsgálata. A jogelmélet, a jogösszehasonlítás és a jogszociológia kilépett a jogpozitivizmus alkalmazott tudományi státuszából, s empirikus-történeti és elméleti-általánosító igényű fellépésétől napjainkig már társadalomtudományi ágak is tekinthető.

Alapkérdésünk: hogyan lehetséges a jogtudományt komoly tudományként művelni? – parafrázálhatjuk Edmund Husserlnek eredendően a filozófiára vonatkozó kérdésfelvetését. Bizony a társadalomtudományokat és a jogtudományt egyaránt lehet komolyan művelni, ha azokat nem a természettudományok különemű mércéjén kívánják „levizsgáztatni”, vagy pedig a matematikáén (amely nem természettudomány, hanem hozzávetőleg az absztrakt mennyiségi viszonyok és a térbeli, geometriai képződmények elvont formális tudománya), amely mivel nem tárgyspecifikus,^[1] igen sok területen – így a társadalomtudományokban is – jól alkalmazható, anélkül, hogy a társadalomtudományok tudományossága azok matematizáltsági fokán állna vagy bukna.^[2] F. K. von Savigny jogász eszméje ugyan hasznos analógia, jól kifejez egy egzakttság igényt – a jogász a matematikai képletek bizonyosságával tudjon számolni a jog fogalmaival –, azonban erre sohasem kerülhet sor, mert a jogesetek, különösen a nehéz esetek megoldása aligha képzelhető el „az egyetlen helyes döntés” bizonyosságával. A jogász formalizmusokra támaszkodó jogpozitivistáknak a jogrend zártságát tételező felfogását – minden jogi problémának van megoldása, mert *a jog nem nyitott szövedékű, hanem szabályain és jogtételein (jogelvek, politikák) túl alapelveire visszavezethetően önmagába záródó képződmény* (á la Ronald Dworkin) – alaposan kikezdték a különféle realizmusok. A korszerű *mérsékelt jogi pozitivizmusban* H. L. A. Hartnál a nyelvi probléma – a fogalom értelmezése a nehéz eseteknél a mag-jelentésen túlnyúló holdudvar tartományban szükségképpen bizonytalanságokkal terhelt – realizmusa következtében esik el az egyetlen helyes döntés jogbiztonság-igénye.

[1] Ezért van az, hogy a matematikusok gyakran nem is óhajtják megmondani, mivel foglalkoznak, megelégszenek azzal, hogy nem tudják, de teszik, s az alkalmazhatóság igazolja eredményeiket.

[2] Saját tárgyuk és módszerük van ugyanis. *A társadalmi lét*, amely sajátos praxisforma, nem egyszerűen természeti-fizikai és nem is egyszerűen szellemi realitás, hanem a szervetlen és a szerves természethez képest azokra ráépülő, de megszüntetve-megőrző, tehát kategoriális névumot tartalmazó, s azokat magasabb szinten magukba foglaló létszféra. Épp ezért sokféle módszerrel megközelíthető – s persze sokan, éppen módszertani felkészületlenségük okán – inkább csak lejáratni tudják, semmint művelni a társadalmi-történelmi tudományokat.

O. Holmesnál a szabály ugyan számíthat, mert a precedensekben történő alkalmazása sokat segíthet a kiszámíthatóságban, „az ítélet a törvény horgonya”, de a jóslás, és nem a bizonyosság státuszában van. Míg J. Franknél a jogbiztonság vágya pszichológiai okokból fenntartandó – a felnőtt társadalomnak szüksége van erre az apapótlékra – de elesik a kiszámíthatósága, hiszen a normák csak egy előre meghozott, összbenyomáson alapuló döntés utólagos racionalizálásául szolgálnak. Kicserélik a bírót, megváltozik az összbenyomás. Hol itt a realizmusok támadása következtében a jogilag megalapozott döntés? Hol a tudományos objektivitás, mi a jogtudomány vezérlő eszméje?

Minket tehát a jogtudomány létjogosultsága, feladata, értelme foglalkoztat, Nicolai Hartmannal szólva – *intentio reflecta* – problémaként. Azaz nem egy priméren természeti vagy társadalmi vagy jogi jelenségen, vizsgálati tárgyon gondolkodunk, hanem azon, hogy mit kezdhet saját tudományunk önmagával, mit kezdhet a közvetlen tárgy helyett saját magát a reflexió elé állító fogalomképzés, megismerés, elméletalkotás? Még tömörebben: nem a tárgyra irányuló közvetlen szemléletre, hanem *a szemlélet szemléletére irányuló kérdésfeltevést igényel a jogtudomány eszméje kérdésének* megválaszolása. A válasznak persze fogalminak kell lennie, hisz aki a perspektíva fogalmi pozicionálása nélkül akar szemlélni, annak moziba kell járnia, s nem társadalom- vagy éppen jogtudományt űzni, – hogy Weber Karl Jaspersnek mondott *bon mot*-jával világítsuk meg az itt meglévő helyzetet. Előrebocsátva megoldásunkat: a jogtudomány eszméje a jog eszméjének, céljának a szolgálata. Olyan perspektívába kell helyezni tehát önmagát, ahol hivatását a legjobban a jogeszmé megvalósításának, az igazságosságnak a szolgálatába állíthatja. Ha ezt a mércét vezettük be, máris eloldódhattunk a szakjogászai praxishoz kötöttség jogpozitivizmusától, formalizmusoktól, s a helyes jog jogelméleti kérdésfeltevéséhez közelítettünk.

II.

A jogtudomány szerepének témája hosszú múltra tekinthet vissza, s majdnem a joggal egyidős probléma, amennyiben a római jogtudomány genezise a régi jog korszakára vezethető vissza. „Az ősi római jog hivatott ismerői a pontifexek kollégiumának tagjai voltak, (...) s a pontifex maximus vezetésével tartották nyilván a törvénykezésre az istenek által alkalmasnak nyilvánított napokat (*dies fasti*), s így papi funkciójuk a bíráskodással szorosan összefonódott.”^[3] A modern, nyugati jogtudomány ma már azonban semmiképpen sem mitológikus, és – szerencsénkre – hatalmunkban áll túlvilági erők segítségével nélkül is törvényt alkotni. A jog az euró-atlanti térségben, ma formális racionalizációja és szekularizációja következtében elszakadt mágikus eredetétől, noha közismert, hogy

[3] Brósz – Pólay, 1992, 74.

a jogtudományi fogalomképzésre, a jog dogmatikájára, a teológiai gondolkodás is befolyást gyakorolt, s a kezdetekben jelentősen elősegítette módszertanának, elsősorban a glosszátorok, kommentátorok majd az egzegétikus (l'école de l'exégés-hez és ahhoz hasonló), szövegelemző-magyarázó jogtudománynak a kialakulását. Kezdjük mi is elemzésünket a szakjogtudományokkal, vagy ágazati jogtudományokkal, amennyiben azok a hagyományos jogtudományt, a jurispruden-et éppen az értelmezési, a jogdogmatikai, rendszerezési kérdések előtérbe állításával művelik. Miért? Hogyan jellemezhető a jogászai szakmák és a hagyományos jogtudomány kapcsolata?

A szakjogtudomány *alkalmazott tudomány*, jogágazatok, jogterületek belső problémáival foglalkozik, s teljes a létjogosultsága: rendszerező-szisztematizáló, fogalomelemző, jogdogmatikát – az adott jogterület belső értelmi összefüggéseit kereső és megtaláló –, tehát tantételeket kimunkáló feladatokkal. Így megállapítja, hogy egy tényállás jogi konstrukciójának milyen életbeli magatartásformák, elkövetési módok felelnek meg, vagy éppen hol húzódnak a rokon jogi fogalmak egymás közötti határai (mondjuk a felelősségi alakzatoké, teszem azt a büntetőjogban a dolus eventuális és a negligencia között). De az absztrakt jogi normák és jogtételek szempontjából releváns jogi tényeket sem lehet a jogágra, jogterületre jellemző – elvileg ellentmondásmentes jogi rend ismerete, a szakma ismerete nélkül – megállapítani vagy pusztán a józan észre támaszkodó emberi értelemmel minősíteni, mert a tapasztalatot és a jogászság mesterséges értelmét csak a jogi oktatáson keresztül és a praxisban lehet elsajátítani. A kötelmi jog általános részének ismerete nélkül nem lehet a kötelmi jog különös részét alkalmazni. Vagy az általános törvényi tényállás büntetőjogban kiművelt fogalma és alakzata nélkül az egyes tényállásokat igen nehéz volna megtanulni és megérteni. A perbeli cselekmények foganatosítása sem megy pusztán az eljárási jogok szerepeinek tapasztalatok nélküli, mechanikus alkalmazásával. Az ágazati jogtudományok alkalmazott (s a jogászai praxisban alkalmazandó) tudása közel esik a jogászai tevékenységek igényeihez, csakhogy a gyakorló jogászság tevékenysége – az iratszerkesztő, kauteláris munka kivételével – mindig ügyekhez, esetekhez, azok eldöntéséhez kapcsolódik. A jogászok mindig megbízóik jogi helyzetét, jogállását, érdekeit védik és képviselik, vagy, mint az ügyészek és a bírák, a jogrendnek megfelelő döntések megszületését szorgalmazzák. *A szakjogtudományok eloldódnak ettől a konkrét esetekhez kötöttségtől, s a jogszabályok, jogi normák, tantételek és érvelésmódok általánosabb dimenzióit kutatják, de csak meghatározott, határolt jogterületeken (jogágakon belül vagy egy jogterületen). A pozitív jog, a tételes jogi tudás megszerzéséhez, de megalkotásához és alkalmazásához egyaránt szükséges ez a hagyományos „jurisprudenz”. Nem egyenlő a jogelmélettel, ami nem részterületeken, hanem az egészre, a jogrendszer létokaira, funkcióira, belső tagolódásának mozgására, változásaira is keresi a magyarázatot. A társadalmi-jogi és megfordítva, a jogi-társadalmi változások okaira egyaránt kíváncsi, arra, hogy a jogrendszer mint egész és egység, mint egy intenzív totalitás, alkotóelemei és*

részrendszerei változásai ellenére meddig marad azonos önmagával. Tehát nem pusztán egy-egy jogterület belső sajátosságára reflektál. A jog belső és külső komplexitása itt együtt a vizsgálat tárgya. Ebben az összefüggésben a jogtörténet, a jogösszehasonlítás és a jogszociológia is a jog szintetikus elmélete megalkotásának összetevője. Hiszen *a jogtörténet* a jogrendszerek időbeli változásait, a diakronikus szempontot érvényesítve tárgyalja a nemzeti jogrendszerekben végbemenő és az adott társadalomba beágyazódó folyamatokat. Amíg *a jogösszehasonlítás* – az összehasonlítás alapján tisztázása után – az azonos alapon fellépő szinkron jelenségek összevetéséből próbál meg jogi jelenségeket magyarázni, lehetséges megoldásokat feltárni, következtetéseket levonni. Elkerülve az *egyidejű különidejűség* történetietlenségének csapdait. Például olyasmint, hogy egy jogalkotó ott akarjon emberi jogi dimenziójú, igen szubtilis, kifinomult jogvédelmet kreálni, ahol – s többnyire ez a helyzet a hagyományos vagy a vallási jogrendszerekben – nemhogy az alapjogok státuszát, hanem az alanyi jogok fogalmát sem ismerik vagy ismerik el. Ha ugyanis a komparativisztika a különböző fejlettségű, minőségű jogok egyidejű létezése közötti distinkciót nem teszi meg, akkor csak az lehet, amit Marcel Proust nagyszerű regényfolyamában, az *À la recherche du temps perdu*-ben az összehasonlító tudományokról írt: elegáns időtöltés. *A jogszociológia*, a jog okozatos összefüggéseinek, társadalmi feltételezettségének és hatékonyságának kutatását végezve pedig elősegíti a jogérvényesülés mechanizmusainak – az önkéntes jogkövetés motívumainak és a jogérvényesítés eszközrendszerének – a megértését.

Azt mondhatjuk most már, hogy végeredményben két szélsőértékként a tudás két típusával állunk szembe: a jogászi hivatások az *operacionális* tudástípust képviselik, esetekhez kötődő műveleteket végeznek a joganyaggal, míg a *szubsztantív racionalitás* tudástípusa ettől eltérő fogalomalkotási stratégiákra irányul: ez az elméleti jogtudományok sajátja. *A kettő között foglalnak helyet a szakjogtudományok*, mert mindkét tudástípus sajátosságaiból részesednek. Nincsenek teljesen a praxishoz kötve, elemelkednek attól és általánosabb jogi konstrukciókat építenek ki (pl. ágazati jogforrástan vagy jogági felelősségi alakzatok vagy éppen a joganyag rendezésének ott és akkor célszerű módozatai kimunkálásával), de jogági, jogterületi határokon belül maradó összefüggéseik, s nem az egész jogrendszerig mennek el.

Weber Jogszociológiájában – tőlünk eltérően – nem tett különbséget az elméleti és gyakorlati jogászi munka között. Azt mondhatnám, hogy az Őt foglalkoztató fő probléma vonatkozásában – a jog változásaiban a politikai tényezők (impérium) és a gazdasági feltételek mellett miért jut döntő szerephez a jogászság – ez némelyest megengedhető is volt. Ily módon a jogászi munkába, annak módszeressége és logikai szempontból legmagasabb fokú racionalitásába beleértve a jogtudományt, a következő öt posztulátumát találta: „1. minden konkrét jogi döntés egy elvont jogi tétel „alkalmazása” egy konkrét „tényállásra”, – 2. az érvényes elvont jogi tételekből a jog logikájának segítségével minden konkrét tényállásra levezethetőnek kell lennie valamilyen döntésnek, – 3. az érvényes tárgyi

jognak tehát a jogi tételek „hézagmentes” rendszerét kell elének tárnia, vagy látens módon tartalmaznia, legalábbis jogalkalmazási célokra ilyen rendszerként kell kezelnünk, – 4. amit jogilag nem lehet racionálisan „megkonstruálni”, az jogi szempontból nem is releváns, –5. az emberek közösségi cselekvését általában úgy kell értelmezni, mint jogi tételek „alkalmazását” vagy „valóra váltását”, vagy éppen ellenkezőleg: mint bizonyos jogi tételekkel szembeni „vétséget” (...), mivel a jogrendszer „hézagmentességének” megfelelően a „jogi rendezettség” is alapkategóriája minden szociális történésnek.”^[4] Szerintünk a jogi racionalizmus ezen posztulátumai közül elsősorban a mai kontinentális jog fejlettségénél, az első kettő tapasztalatilag is előálló evidencia, míg a további három tudományos belátás következménye. Weber ezen jogi racionalitás követelményei jól mutatják a prudentia, a szakmai tapasztalat és a tudás egybefonódottságát. Ilyen és hasonló okok következtében vannak, akik a jogtudomány tudomány jellegét is megkérdőjelezzik.^[5] Magam az alkalmazott és az elméleti tudomány fogalmával tartom gondolatilag kezelhetőnek az itt kétségtelenül meglévő problémákat.

Mindazonáltal az operacionális tudás – ami a *szakjogtudományok művelői* esetében eloldódik a konkrét esetekhez, ügyekhez kötöttségtől – egyenesen meg is óvja a szakjogtudást attól, amit a Russel paradoxon első állítása mond a szaktudósról. Nevezetesen így Bertrand Russel, hogy „szaktudós az, aki egyre kevesebbről és kevesebbről egyre többet és többet tud”. Ez a tudástípus valószínűleg nagyon jól illik a fizikusra, kémikusra, akik az anyag szerkezeti elemeinek egyre kisebb összetevőit ismerik meg és tárják fel. A makrofizikai testi dolgok mechanikáját a mikrofizikai kvantumelmélet követte, majd az anyag molekuláris és atomi szintjeinek vizsgálata következett, természetesen nem feltétlenül időbelileg, aztán a még kisebb kvarkoknál vagyunk. A jogtudomány azonban nem ezen a módon halad, mert egy roppant gyakorlatias képződmény. Legkisebb, logikailag értelmes egysége a jogtétel – ami értelmes jogi gondolat, nyelviileg kifejezve, anélkül, hogy az emberi magatartás elbírálására alkalmas jogi norma lenne – tovább már nem osztható. A szakjogtudományoknak valószínűleg ezért nem sajátja ez a mozgás. Nem fenyegeti az a veszély, ami a russeli értelemben vett szaktudóst, ti. hogy tudása a rossz végtelenbe tartana – ami, ha belegondolunk, értelmetlenné is tenné erőfeszítéseit. (Ezért ezzel a definícióval szembeállítható és állítandó a *docta ignorantia*, vagy legalábbis annak gyanúja.)

A szakjogtudós tudásának határa ugyanis nem egy csökkenő mennyiségű, terjedelmű természetű tárgy, hanem egy állandóan újratermelődő tárgy: *a joganyag*. Megismerése nem lehet pusztán esetről esetre következtető („reasoning to case to case”), tapasztalatot feldolgozó gondolati erőfeszítés, mert az indukció mellett mindig jelen lesz a fogalmi tartalmak és azok összefüggéseit alkalmazó dedukció. Egy számára adott tapasztalati realitás, véges és határolt empiria,

[4] Jogsociológia, 1995, 22.

[5] Pl. Sajó, 1983.

pozitív természetű: létezik mert hat, hat mert létezik. A szakjogtudós élvezheti a létezését, a jog pozitivitását. Tudása a *norma*, *döntés* és a döntések által kiváltott *jogviszonyok*, vagy autonóm felek által létrehozott akarat-megegyezések, azok keletkezése, módosítása, megszüntetése, tehát a jogi struktúra elemei közötti dimenzióban, kölcsönhatásokban mozog. Amihez elsősorban belső szemlélet kell, amely joganyag változik és változtatható. A jogi változások külső szemléletben látható összefüggéseire nem, vagy nem feltétlenül kell, hogy reflektáljon. Saját kompetencia-határait szakmája magas szintű műveléséhez nem feltétlenül kell de lege ferenda eltolnia, s ezzel a lehetséges jogalkotás, a lehetséges és kívánatos jogintézmények természetjoga felé, a jogalkotás szociológiai, politológiai, ökonómiai összetevői felé kinyitnia. Gyakran ezt mégis megteszik, s akkor a jogalkalmazás vagy a jogalkotás jogpolitikai összetevőjeként értékelik műveleteiket. Mindenesetre a hatályos joghoz szigorúan kötődő szakjogtudományi felfogás képviselőit rázza meg leginkább az a Kirchmann által leírt, történelmileg nézve nem is ritka helyzet, hogy a törvényhozó helyesbítő szavára egész könyvtárak válnak makulatúrává. A joganyaghoz kötöttséget persze a szakjogtudós esetében is oldhatja a jogtudományhoz kötöttség, amennyiben annak a jogszabályoknál időt állóbb teljesítményei – jogdogmatikája, felelősségi alakzatai, szankcióitana, klasszifikációi vagy éppen jogtechnikái, melyek a jogforrások értelmezésén keresztül maguk is a joggyakorlat összetevőivé válnak – ezek is munkásságának vizsgálati terepét képezik. Ilyen szempontból a tételes jogtól nemcsak a jogváltoztatás vagy a jogalkalmazás jogpolitikái, hanem a szakjogtudományok vezérlő-eszméi felé is kapcsolatot talál a jurisprudentia. Tehát a joganyag, a jogváltoztatás és a szakjogtudomány trichotóm világaként jellemezhető. Ebbe a felfogásba a hagyományos jogtudomány jogfejlesztő hatása belefér tehát, mert a jogtudomány eredményein keresztül értelmezett joganyag – maga is jogforrássá válik. Felfogásom szerint a doktrinális értelmezés belejátszik a legálisba. Nem azért, mert kötelező, hanem mert meggyőző erején keresztül hat.

A szakjogtudomány a joganyaghoz kötött, de teljesítményével szerepet kap annak újratermelődésébe – és ehhez nem kell absztrakt-elméleti, szubsztantív tudásformává válnia, mint a jogelméletnek, elég a gyakorlati szükségletek fogalmi elrendezésében feladatot vállalnia. Ezt viszont kell is, másképp feleslegessé válna vagy csak oktatási-didaktikai jelentőségre kárhozná magát. Mellesleg, a jogászság képzése és képzettsége szempontjából, egy nemzeti jogi kultúra elsajátíttatása szempontjából ez sem kevés. Savigny jogász eszménye az, hogy a matematikai képletek bizonyosságával tudjon a jogász „számolni” a jog fogalmaival és konstrukcióival, csak abban az esetben mehet megközelítő teljességbe, ha az operacionális tudás a felhalmozódó jogász tapasztalatok mellett a szakjogtudományok eredményeire, az oktatásra és a jogi kultúrára egyaránt támaszkodik. A jogbiztonság – függően attól, hogy milyen konkrét elvárást fogalmazunk meg vele kapcsolatban, az 1:1-ben történő kiszámíthatóságot aligha, míg a jogszerű vagy jogellenes minősítést illetően viszont bizonyosságot – épp ezért a jog eszméjének összetevője. Magas fokú jogász kultúra és jogállami szellemiség

nélkül azonban a jog eszméjét, az igazságosságot sem lehet teljesíteni.

Summa summarum: az általunk egyáltalán nem lebecsült alkalmazott tudás(okkal) szemben az elméleti *jogtudósok* munkálják ki a jogról való gondolkodás alapfogalmait (jogtan), finomítják dogmatikai kategóriáit, általánosítanak a jogi élet tapasztalatainak összegyűjtésén és rendszerezésén keresztül (pl. jogtípusok, jogcsoportok, nemzeti jogrendszerek, jogi kultúrák). Az *elméleti munka - szemben a különbözőségben széteső, parciális, közvetlen gyakorlati tudattal - mindig a rendezetlenségbe absztrakció útján rendet teremtő „egybeállítás”* (teória = egybe és egységbeállítás, össz-szemléletet jelent, arisztotelési értelemben, ami több mint a szemlélődés („contemplatio”) és más mint a „visio” és más mint a „praxis”, mert a jogi jelenségek sokféleségét és változásait egységes alapon, mozgási és fejlődési törvényszerűségeken keresztül magyarázza. A szétszórt sokaságot szintetizálja: ez elméletalkotási stratégiája.^[6] Hiszen a jog egyidejűleg norma, döntés és jogviszony; alkotmányos alapjog és törvényes jog; tárgyi jog és alanyi jog; jogosultság és kötelezettség; eszme és szervezet; nyelv és igazság sokféleségének valaminő egysége. Különböző oldalakra, mozzanatokra bomló ismerettárgy, amely nemcsak ezen *belső komplexitással rendelkezik*, hanem történeti alakulását befolyásolják társadalmi, gazdasági, erkölcsi és politikai környezetének hatásai. A jog fejlődését az adott társadalom szabályozási szükségletei, igényei is befolyásolják. A jog belső komplexitásának az egyneműsítése, és e változó, dinamikus szerkezet arányainak átrendeződése, intézményi megoldásai *kölcsönhatásban állnak külső komplexitásával*. A társadalmi változások hatnak a jogi változásokra, s a jog megoldásai is befolyásolják az össztársadalmi viszonyok alakulását. *Ezen belső és külső komplexitás egybeállítása és láttatása a jogról való elméleti tudás, a jogelmélet feladata. A jogelmélet a jog önreflexiója, s nem esik teljesen egybe a jogfilozófiával, ami pedig mindig egy meghatározott filozófia - egzisztencialista, neotomista, fenomenológiai, marxista vagy éppen neokantiánus - jogról alkotott reflexiója.*

III.

A jog eszméje az igazságosság - olvashatjuk a nem is olyan rég elmúlt század olyan kitűnő elméinél, mint a jogbölcsező Gustav Radbruchnál, vagy a pragmatista jogszociológus Roscoe Poundnál. Előbbi a jogeszme közismert, antinómikus természetének tanítását dolgozta ki, az igazságosság-célszerűség-jogbiztonság

[6] Nem térünk itt ki az analitikus jogelméletekkel való viszonyra, amelyeket nagyra értékelhetünk, de ez nem változtat azon az összefüggésen, hogy éppen az analitikus eredmények felhalmozódása időről-időre megszüli a szintézisalkotás lehetőségét és szükségességét. Amíg a szintetikus elméletalkotási stratégia része lehet az analitikus kutatás eredménye, addig fordítva ez nem áll. (Legfeljebb a szintetikus elméletalkotás is alávethető analitikus megfontolásoknak és kritikáknak, ellenőrzésnek). Viszonyukról lásd részletesebben: Szigeti - Takács, 2004, 23-25.

szentháromságával, utóbbi az optimális szabályozást tette meg igazságosság-kritériummá, ahol a legtöbb előnyt, azaz közhatalmilag védett érdekek és alanyi jogosultságok maximális elismerését a legkevesebb veszteséggel tudják párosítani. De mit jelent a jogban igazságosnak lenni? – akkor, amikor a jogeszme feltartóztathatatlanul sodor egyik alkotóelemétől a másikig, követelik egymást, de ellent is mondanak egymásnak.^[7] A természetüknél fogva különbözőeket azonos mércével mérjük –e, vagy pedig ellenkezőleg: az az igazságos, ha figyelembe veszi a jog a dolgok természetében meglévő különbözőséget, s a különbözőzés alapján eltérő mércét tesz meg ítélete alapjának.

A jogeszme antinómikus természeténél vagyunk, és in abstracto nem is lehet a kérdést eldönteni – ezért és ennyiben antinómikus természetű. Radbruch ezen a ponton vezeti át a célszerűségi szemponthoz az alkalmazandó mérce azonosságának vagy különbözőségének kérdését. Mi is bizonyon követhetjük, *s az igazságos mérce megválasztásának célszerűségi szemponttá válása már egyenesen igényli is a jogtudomány közreműködését a jog eszméjének a megvalósításában*: mindenekelőtt azt, hogy a jogtudomány eszméjének megfelelően az *igaz ismereteket el tudja választani a hamistól*, a tudást a tudatlanságtól, mert bár az igazságosság erkölcsi-természetjogi kategóriája nem esik egybe, nem azonos az ismeretelméleti igaz/hamis problémákkal, de *egy előfeltételezettségi összefüggést biztosan megállapíthatunk közöttük*. Nevezetesen, *minden hamis ismeret távolabb visz a jog eszméjének megvalósulásától*, s minden igaz ismeret hozzásegít minket ahhoz, hogy igazságosak lehessünk: akár a tényállásra vonatkozó rekonstrukcióról, akár annak jogi minősítéséről van szó. Ekkor az igazságosság már nem pusztán szubjektív, érzelmi kategória, amit mindenki tetszőlegesen értelmezhet, saját érdekei, értékei és érzelmei szerint, mint ez a hétköznapi tudat vágyelvű gondolkodásának vagy kognitív disszonanciájának szintjén igen gyakran előfordul, hanem *a célnak megfelelő eszköz, a célszerűség ismereti alapjának megválasztásában hívhatja segítségül a jogtudományt*. A jog egyneműsítő és egyenlő mércéjének alkalmazását – a jogegyenlőségi jogot – fenntartva tud állást foglalni a kivételek megtételének megalapozottságát, szükségességét illetően: miért nem azonos mércét kell alkalmazni a közszerelők és a magánszemélyek becsületének, „rágalmazhatóságának” határait illetően; miért van az, hogy a pozitív diszkrimináció bizonyos feltételek megléte esetén megengedett, s nem sérti a jogegyenlőség elvét; vagy, hogy az országgyűlési képviselőket – képviselői munkájuk feltételeinek biztosítása érdekében – mentelmi jog illeti meg, ámbár ez nem jár minden állampolgárnak. A célszerűség szempontjának

[7] „Az igazságosság és célszerűség ellentétes követelményeket állítanak fel: az igazságosság egyenlőséget jelent, a jog egyenlősége pedig a jogtétel általánosságát követeli. Az igazságosság bizonyos fokig általánosít. De az egyenlőség a valóságban nincs adva: az egyenlőség mindig csupán egy adott egyenlőtlenségtől való elvonatkoztatás, meghatározott szempontból. A célszerűség nézőpontjából minden egyenlőtlenség lényeges: a célszerűségnek amennyire csak lehetséges, individualizálnia kell.” (Radbruch, 1981, 234–235.)

mikénti érvényesülésében való állásfoglalás az indokoltság, *az igaz és a hamis ismeretek elválasztása mellett lehetséges csak*. Ilyen szempontból az igaz-hamis ismeretelméleti megkülönböztetése, egy megkülönböztetés bevezetésének megalapozottsága, indokolhatósága és indokoltsága az igazságossági mércének közvetlen előfeltétele. *Ráutalt az igazságosság a célszerűségen keresztül az igazságra, a természetjog a jogtudományra*. Ebben az esetben lehet az igazságosság a társadalmi intézmények elsődleges erénye. Az erény gyakorlása pedig nem fog menni a jogtudomány által kielemezett igaz ismeretek, jogszerű megoldások nélkül. Ebben áll a jogtudomány eszméje és hivatása.

Az igazságosság és jogszerűség makroszintű viszonyának tisztázása után szükséges, hogy nézőpontot váltsunk, s *mikroszinten* is megvizsgáljuk a *jogszerűség (jogos/jogellenes) – igazságosság* és az ismeretelméleti értelemben vett *igaz/hamis* megkülönböztetés egymáshoz való viszonyát.

Minden kontinentális jogrendszer alapvetően két gondolati műveletsort végez annak érdekében, hogy a jogalkalmazásban jogszerűen és megalapozottan tudja minősíteni a jogalanyok magatartását.

1. Dönt a jogilag releváns és nem releváns tényekről, körülményekről, magatartásokról, meghúzva ezzel saját kompetencia-határait a *ius* és a *non-ius* világá között, megállapítva, hogy milyen tényeknek, körülményeknek, emberi magatartásoknak van jogi hatása. Szerencsére az életnek a reprodukció mai komplexitási fokán is nagyon sok olyan aspektusa van, amit semminemű norma nem kell, hogy szabályozzon vagy nem jogi, hanem társadalmi normák szabályoznak (bevett szokások, konvenciók, erkölcsi, politikai vagy éppen műszaki-technikai normák, vagy az etikett szabályai koordinálnak), gyakran az önszabályozó mechanizmusok vagy megállapodások erejével.

2. Ha a jog világán belülre tartozónak számítja be a szociális cselekvéseket, magatartásokat, akkor kell azokat vagy jogszerűnek vagy jogellenesnek vagy – ritka és partikuláris határhelyzetekben – jogalap nélkülieknek minősítenie.

Mutatis mutandis az igazságosságról mondottak – nevezetesen, hogy visszavezetődik a célszerűségre, ami viszont tárgyi igazság kérdése – a jogszerűségben történő állásfoglalásra is nagymértékben, bár sohasem teljesen érvényesek: a jogszerűségről való döntés is ráutalt az igaz-hamis megkülönböztetésre, legfeljebb közvetettebb és csekélyebb mértékben a polgári perben, mint más jogterületeken. Ott egyfelől a bíró petitumhoz kötöttsége a felek rendelkezésének következménye, másfelől a semleges, pártatlan bírászkodás eszmény – s ennek jogi kultúrafüggő alkalmazása – befolyásolja a bírói szerepfelfogásnak a bizonyítottsághoz és az ún. tárgyi igazság feltárásához való viszonyát.

Sőt, *jogellenes helyzeteket is jogszerűnek* (például elbirtoklás, elévülés vagy éppen bizonyos hibás tulajdon jogszerűvé tétele) ismernek el jogrendszerek, ha a jog- vagy forgalombiztonság igénye ezt bizonyos relációkban megköveteli. Itt a forgalombiztonság preferálását a kommutativitás és az ügyletek tömeges gyakorisága igazolhatja, ebben a relációban megelőzve az (eredeti), disztributív elvű tulajdonbiztonságot. Ebben az értelemben a jogeszme antinómikus természetén

nem lehet túljutni. Ennyiben *igazságosságok – kommutatív; disztributív* (különböző érdekek szerint osztó vagy egyenlősítő); *procedurális – csapnak össze, s egyikük erénye sérül, csorbát szenved, annak függvényében, hogy célszerűségi összefüggésben mi az igaz és mi a hamis megoldás.*

Akik a jogi objektiváció társadalomontológiai alapját, szerkezetét és működését megértették, ezt tudomásul kell venniük. Azoknak a konzervatív vagy liberális doktrinereknek, akik az erkölcsi jogok fontos, de szükségképpen mindig csak parciális nézőpontját akarják a jogrendszer egészére kiterjeszteni, saját jól felfogott erkölcsi értékrendjüknek A JOG-ként való igazolására és elterjesztésére – reménytelen a megismerési helyzete. A materialista társadalom- és történelem-szemlélettől és/vagy a szociológiai felvilágosodástól intakt maradt, kissé elavult moralizáló álláspontokat képviselnek. A társadalomtudományok kibontakozása előtti helyzetet, amelyben jog és erkölcs viszonyát objektíve nem, csak szubjektíve körülhatárolhatóan tudták felvetni. (Ezért megérdemlik a tudásszociológiai kritikát – noha azt nem mindig kapják meg).

Így volt ezzel Lord Devlin főbíró is a pornográfia és a prostitúció kriminalizálásáról szóló vitában, a hatvanas években. Az általa képviselt erős moralizmus álláspontján azonban túllépett a történelmi idő, mert sem a kárelv, sem a megbotránkoztatás elve *nem bizonyult többé elégséges alapnak, elismert igazságnak* e cselekedetek büntethetőségének fenntartásában. Az igazság órái Hart (1999) mérsékelt pozitivistá felfogása szerint jártak, elutasítva a konzervatív moralizálást: a magánerkölcs a privacy körbe tartozik, intakt a közhatalmi beavatkozástól, és a közerkölcs sem indokol büntetőjogi beavatkozást. Ugyanakkor a jogrend tartalmaz természetjogi (erkölcsi) minimumokat (Hart, 1995. IX. fejezet, és igen hasonlóan R. Pound „az adott hely és idő civilizációjának jogi posztulátumai”-val), de úgy, hogy maga határozza meg, mit és milyen összefüggésekben enged be homogén világába. *Az erről szóló határmegvonás és reláció kijelölés azonban visszamegy a szóban forgó jogtárgyról való igaz/hamis ismeretelméleti döntésére.*

IRODALOM

- Aronson, Elliot (1980): *A társas lény*. 2. változatlan kiadás. (Ford.: Erős Ferenc.) Budapest.
- Attali, Jacques (2005): *Karl Marx ou l'esprit du monde. Biographie*. Fayard.
- Brósz Róbert – Pólay Elemér (1992): *Római jog*. Hetedik kiadás. Budapest.
- Cornu, Alfred (1968): *Marx és Engels. 1818-1844*. Budapest.
- Aszmusz, Valentyin Ferdinandovics (1973): *Marx és a polgári historizmus*. (Ford.: Szüszmann György.) Budapest.
- Bartha Eszter (2011): *Magányos harcosok: munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. Budapest.
- Dworkin, Ronald (1977): *Taking Rights Seriously*. Cambridge.
- Elekes Lajos (1975): A német historizmus. In: Uő.: *A történelem felfogása korunk polgári tudományában*. Budapest. 123-161.

- Engels Frigyes (1969): A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. (/1880/). In: MEM. 19. köt. 177–218.
- Favre, Pierre et Monique (1980): *Les marxisme après M (3ème ed.)*. PUF, Paris.
- Foulquié, Paul (1966): *La dialectique (6ème ed.)* PUF, Paris.
- Hart, Herbert Lionel Adolphus (1999): *Jog, szabadság, erkölcs*. Budapest.
- Hart, Herbert Lionel Adolphus (1995): *A jog fogalma*. Budapest.
- Hartmann, Nicolai (1970): *Teleológiai gondolkodás*. (Ford.: Redl Károly.) Budapest.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1977): *Előadások a filozófia történetéről*. I. 2. változatlan kiadás.) Budapest.
- Hobbes, Thomas (1970): *Leviathan, vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. (Ford.: Vámosi Pál.) Budapest.
- Iggers, G. Georg (1988): *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig*. (Ford.: Telegdy Bernát és Gunst Péter.) Budapest.
- Institut Giangiacomo Feltrinelli (1976): *Histoire du marxisme contemporain*. 1–2. Paris.
- Kocka, Jürgen (2011): *A történelem és a társadalomtudományok ma*. Eszmélet. 92. 89–105.
- Labica, George (red.) (1985): *Dictionnaire critique du marxisme*. PUF, Paris.
- Lukács György (1965): *Az esztétikum sajátosságai*. Budapest.
- Marcuse, Herbert (1982): *Ész és forradalom*. (Ford.: Dezsényi Katalin és Endreffy Zoltán.) Társadalomtudományi Könyvtár. Budapest.
- Marx, Karl (1976): *Értéktöbblet-elméletek*. In: MEM. 26/II. Budapest.
- Márkus György (1966): *Marxizmus és „antropológia”*. Budapest.
- Mehring, Franz (1957): *Marx Károly életrajza*. Budapest.
- Ojzerman, Teodor (1987): *A marxista filozófia kialakulása*. (Ford.: Márkus György.) Második, átdolgozott kiadás. Budapest.
- Popper, Karl (1989): *A historicizmus nyomorúsága*. (Ford.: Kelemen Tamás.) Budapest.
- Radbruch, Gustav (1981): *Jogfilozófia*. In: Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének jogelméleti irodalma köréből*. Budapest. 234–35.
- Ránki György (1977): *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai*. Budapest.
- Sajó András (1983): *Kritikai értekezés a jogtudományról*. Budapest.
- Sève, Lucien (1984): *Bevezetés a marxista filozófiába*. (Ford.: Loppert Csaba, Nagy János és Székely Andorné.) Budapest.
- Simon Endre (1984): *Bevezetés*. In: *Arisztotelész: Politika*. Második kiadás. Budapest.
- Szalai Erzsébet (2011): *Koordinátákon kívül: Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Budapest.
- Szabó Ervin (1958): *A materialista történetfelfogásról (1903)*. In: Uő.: *Válogatott írásai*. Budapest.
- Szigeti József (1984): *A tudományos gondolkodás forradalma*. Budapest.
- Szigeti Péter – Takács Péter (2004): *A jogállamiság jogelmélete*. Második, javított, bővített kiadás. Budapest.
- Therborn, Göran (2010): *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* (Ford.: Bozsó Péter.) Budapest.
- Tuchscheerer, Walter (1976): *Marx gazdaságelméletének kialakulása (1843–1858)*. Budapest.
- Vigodszkij, Vigodszkij Szankin (1980): *A tudományos kommunizmus közgazdasági megalapozása*. Budapest.

- Wheen, Francis (2004): *Karl Marx*. (Ford.: Gömbölyös Magdolna és Konok Péter.) Budapest.
- Wiener György (2009): *Értekezések a materialista történelemfelfogásról*. Budapest.
- Ziegler, Jean (2012): *Globális válság és értelmezési válság*. Transform! (magyar kiadás) 3. sz.

•
Kondor Béla: Párharc, küzdelem 1967

A miniszterelnök alaptörvényi szabályozása

I. BEVEZETÉS

A 2010-es országgyűlési választások után megindult alkotmányozási folyamat eredményeképpen létrehozott új Alaptörvénnyel, illetve a hozzá kapcsolódó sarkalatos törvények megalkotásával számos ponton megváltozott Magyarország alkotmányos berendezkedése. A parlamentáris közjogi rendszer – noha felmerült annak prezidenciális konverziója – megmaradt, de szinte minden fontosabb alkotmányos intézmény (parlament, alkotmánybíróság, köztársasági elnök, kormány, ügyészségi és bírósági szervezet, ombudsmani rendszer stb.) vonatkozásában történtek kisebb-nagyobb reformok. A magyar közjogi rendszerben kitüntetett szerepet játszó miniszterelnöki intézmény tekintetében is számos alkotmányos szintű, illetve abból fakadó közvetlen és közvetett módosítás történt.

A változások karakterüket tekintve ugyan nem helyezték új alapokra a kormányfői funkciót, mégis relevánsnak tekinthetők, hiszen részben racionalizálták, részben átalakították a meglévő szabályokat. A miniszterelnöki intézmény Alaptörvényben rögzített egyes szabályainak pontosításán túl újrarendezésre került többek között a kormány tagjai, az államtitkárok és egyéb kormányzati személyek, szervek jogállása; megbízatásuk keletkezése és megszűnése; feladat- és hatásköre; javadalmazása; a kormány szervezete, ügyrendje; és átfogóan az egész kormányzati struktúra. Fontos kiemelni továbbá a már említett többi alkotmányos intézmény szervezetét és működését érintő egyes szabályok megváltoztatását, a kormányzás objektív és szubjektív körülményeinek átrendeződését is, melyek ugyancsak érdemben befolyásolták a miniszterelnöki intézmény jogi és politikai-hatalmi karakterét.

Az alábbi tanulmány – a szerző egy korábbi konferencián elhangzott előadásának bővebb kifejtésével – kifejezetten csak az Alaptörvény szövegéből kiolvasható változásokat, azokon belül is elsősorban a miniszterelnököt konkrétan is nevesítő rendelkezéseket, és azok lehetséges konzekvenciáit kívánja összefoglalni.^[1]

[1] Jelen tanulmány a szerző 2012. április 20-án, az ELTE ÁJK Doktori Iskoláinak III. Kari Konferenciáján elhangzott, *Miniszterelnök az új Alaptörvényben* címet viselő előadásának bővebb kifejtése. Az említett előadás rövid összegzése azonos címmel a következő konferenciakötetben jelent meg: Antal Attila (szerk.) (2012): *Politikatudományi tanulmányok*. ELTE ÁJK Doktori Iskoláinak III. Konferenciája. ELTE ÁJK, Budapest. 189–202.

II. AZ ALKOTMÁNYOZÁS FOLYAMATA - KONCEPCIÓK, JAVASLATOK

Magyarország Alaptörvényének előkészítésére 2010. június 29-én külön Alkotmány-előkészítő eseti bizottságot állítottak fel, mely a 2010. július 20-án megtartott alakuló ülésétől 2011. március 7-ig, az új Alkotmány elfogadásának előkészítéséről szóló országgyűlési határozat elfogadásáig működött.^[2] A bizottságban eredetileg minden párt képviseltette volna magát, de az ellenzéki pártok kivonultak a testület munkájából, arra hivatkozva, hogy az Alkotmánybíróság pénzügyi (adó)törvények ellenőrzésére vonatkozó hatásköreit megkurtították, és így szerintük komolytalanná vált az egész folyamat. A Jobbik kivételével az ellenzéki erők később sem tértek vissza a bizottságba.^[3]

Az eseti bizottság az elfogadott márciusi határozat mellékletében tette közzé hivatalos javaslatát, mellyel a képviselők alkotmányozó munkájához kívánt támogató segítséget nyújtani.^[4] A bizottságon belül hét munkacsoportot hoztak létre, melyből a III. munkacsoport^[5] foglalkozott a miniszterelnöki intézmény szempontjából releváns kormányzati rendszer és a hatalomgyakorlás formáinak kérdéseivel, melyről külön részkonceptiót is készített.^[6] Az ebben foglaltak túlnyomó többsége megvalósult, jó néhány elem viszont megmaradt a javaslat szintjén. Emellett számos egyéni beadvány is érkezett a bizottsághoz. A felmerült, de végül beépítésre nem került javaslatok közül érdekes és megfontolandó álláspontok is megfogalmazódtak, melyek közül néhány fontosabbra a későbbiek folyamán, az egyes változtatások ismertetése során még utalunk.

Noha az alkotmányozás folyamatában az ellenzéki pártok nem, vagy csak felemás módon vettek részt, nyilvánosságra kerültek az egyes szervezetek álláspontjai is. Ezek közül a kormányzati rendszert és a miniszterelnököt érintően a Lehet Más a Politika (LMP) koncepciója a leginkább figyelemreméltó, melynek egyes, témánk szempontjából releváns és újdonságnak tekinthető elemei - mint

[2] Magyarország Alkotmányának szabályozási elveiről szóló 9/2011. (III. 7.) OGY határozatot, melyet 2011. március 9-én hirdettek ki. Elérhető: <http://www.parlament.hu/irom39/02057/02057.pdf>. A bizottságban a hivatalos honlap tájékoztatása szerint összesen negyvenhét, ebből harminc kormánypárti és tizenhét ellenzéki képviselő vett részt. A bizottság tagjairól, üléseiről bővebben ld. http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_biz.keret_frissit?p_ckl=39&p_biz=1005

[3] Trócsányi - Schanda, 2012, 53.

[4] A melléklet címe: Tájékoztató az Alkotmányelőkészítő eseti bizottságnak a képviselők alkotmányozó munkája támogatására folytatott tevékenységéről. Elérhető: <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/mk11024.pdf>

[5] A „Kormányzati rendszer és a hatalomgyakorlás formái” kilenc tagú munkacsoportban eredetileg az alábbi tagok (hat kormánypárti, három ellenzéki) vettek (volna) részt: Dr. Gulyás Gergely (Fidesz), Dr. Cser-Palkovics András (Fidesz), Dr. Dorkota Lajos (Fidesz), Dr. Molnár Attila (Fidesz), Dr. Salamon László (KDNP), Dr. Vejkey Imre (KDNP), Dr. Lamperth Mónika (MSZP), Novák Előd (Jobbik), Dr. Schiffer András (LMP). A munkacsoportról: http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_biz.keret_frissit?p_szerv=&p_fomenu=20&p_almenu=50&p_ckl=39&p_biz=1005&p_rec=&p_egys=&p_nyelv=HU

[6] A munkacsoport által elfogadott részkonceptiót ld. <http://www.parlament.hu/biz/aeb/resz/iii.pdf>.

alább kiderül – egybevágtak a kormányerők által is támogatott elképzelésekkel, például a parlament feloszlatási lehetőségei kapcsán megfogalmazott javaslat tekintetében.

A hivatalos alkotmánykoncepciók benyújtásának határideje 2011. március 15-e volt, eddig az időpontig mindössze két javaslat érkezett be. Hivatalosan tehát csak két koncepcióról beszélhetünk: az egyik a kormánypárti képviselők részéről (önálló képviselői indítvány formájában^[7]) a határidő előtt egy nappal benyújtott dokumentum, illetve a függetlenek sorában helyet foglaló, korábbi szocialista házelnök, Szili Katalin által fémjelzett Szociális Unió részéről, a határidő napján benyújtott koncepció. A három parlamenti ellenzéki párt tehát nem élt ezzel a lehetőséggel, ami negatív hatással volt a – relatíve rövidege miatt amúgy is támadott – alkotmányozás folyamatának társadalmi legitimitására. Az Alaptörvény parlamenti elfogadására végül 2011. április 18-án, államfő általi aláírására és kihirdetésére április 25-én (Húsvét hétfőn), hatályba lépésére pedig 2012. január 1-jén került sor.

Ami az elnevezését illeti, érdemes megjegyezni, hogy „Alkotmány” helyett külön törvényi számmal nem (jeleznén, hogy ez nem „csak egy” törvény a többi törvény között), csak dátummal ellátott „Alaptörvény” megjelölést kapott a dokumentum, módosítása is ebben a formában, sorszámozva történik, mint ahogyan az azóta bekövetkezett módosítások esetében ez megfigyelhető.^[8] Az 1949-es német, bonni Alaptörvény (Grundgesetz) megjelölésével megegyező, szimbolikus jelentőséggel bíró új elnevezést az Alaptörvény egyik magyarázata szerint az alkotmányozó feltehetőleg historizálási okból használja, utalva az évszázados múltra visszatekintő magyar történelmi alkotmányra, ami nagyrészt formálisan egyszerű, de tartalmilag fontosnak vélt törvények sora volt. A hagyomány tisztelete mellett viszont az elnevezésnek jogszabálytani jelentősége, jogkövetkezménye nincs.^[9] Trócsányi László álláspontja szerint is az alkotmányozók az Alaptörvény elnevezéssel a történelmi alkotmány vívmányainak jelentőségét kívánták kifejezésre juttatni, ami ráadásul lehetővé teszi, hogy az Alaptörvény értelmezése során a bírói szervek hivatkozhatnak e (pontosan egyelőre még nem meghatározott) vívmányokra.^[10]

A miniszterelnökre vonatkozó változások áttekintését – némi logikailag szükséges összerendezéstől eltekintve – többnyire az Alaptörvény szövegén keresztül sorrendben haladva két nagy szempontrendszer alapján tehetjük meg. Az egyik vezérfonal az Alaptörvény miniszterelnököt konkrétan is neve-

[7] Az önálló képviselői indítvány formájában történő alkotmányozás, alkotmánymódosítás kockázataival, problematikusságával az Alkotmánybíróság 61/2011. (VII. 13.) AB határozata is foglalkozik. <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKP/PDF/hiteles/mk11080.pdf>

[8] Magyarország Alaptörvényének módosítására irányuló elfogadott és el nem fogadott javaslatokat ld. http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_irom.irom_lekerd?P_CKL=39&P_FOTIP=null&P_FOTIP=T&P_TIP=null&P_TIP=D

[9] Jakab, 2011, 178.

[10] Trócsányi – Schanda, 2012, 56.

sítő rendelkezései, e tekintetben összesen nyolc témakör tárgyalható. A másik vezérfonalat a kormányra, így a kormányfőre (közvetetten) vonatkozó rendelkezések képezik, vagyis ahol nincs külön nevesítve a miniszterelnök, de rá is vonatkozik, őt is érinti a szabályozás. Ez utóbbin belül négy nagy – későbbiekben röviden említett – kérdéscsoport vizsgálható, melyekkel csak érintőlegesen foglalkozunk, ugyanis jelen tanulmány – mint említettük – kifejezetten a miniszterelnököt konkrétan is nevesítő rendelkezések elemzésére fókuszál, kiemelve azon pontokat, ahol valamilyen változás történt a korábbi Alkotmány szövegéhez, tartalmához képest. Amennyiben jelentősége van, utalásszerűen jelezzük azt, ahol érintetlen maradt a szabályozás.

III. A MINISZTERELNÖKÖT KONKRÉTAN IS NEVESÍTŐ RENDELKEZÉSEK

1. A miniszterelnöki rendelet, mint első elem

A miniszterelnök kifejezéssel elsőként az Alaptörvény Alapvetés fejezetében találkozhatunk. E rész utolsó cikke ugyanis – többek között – meghatározza a jogszabályok körét, melyek között külön is nevesíti a miniszterelnöki rendeletet.^[11] A jogforrási hierarchiában a törvény és a kormány rendelete után a miniszterelnöki és miniszteri rendelet következik, melyek így nem lehetnek ellentétesek törvénnyel, illetve a kormány rendeletével. A jogszabályok felsorolása, és a miniszterelnöki rendelet külön nevesítése 2010. november 16-ig nem szerepelt az 1949. évi XX. törvényben sem. A korábbi Alkotmányt módosító 2010. évi CXIII. törvény viszont kiegészítette a szöveget a 7/A. §-al, az Alaptörvény voltaképp az ekkor rögzítetteket vette át, erősítette meg.

2. A miniszterelnök Országgyűlés általi megválasztása

Az Alaptörvény államra vonatkozó rendelkezései közül már rögtön az első, az Országgyűlés feladat- és hatásköreit taglaló cikkben megjelenik a miniszterelnök kifejezés, ahol kimondásra kerül, hogy az Országgyűlés választja meg a miniszterelnököt, illetve dönt a Kormánnyal kapcsolatos bizalmi kérdésről.^[12] A miniszterelnök mandátumának keletkezése ebből a szempontból (Országgyűlés általi választás) tehát nem változott, de erre a kérdésre a megbízatás részleteinek tárgyalásánál még visszatérünk. Újdonságot jelent, hogy az Alaptörvény nem vette át a korábbi Alkotmány azon passzusát, mely szerint az Országgyűlés a népszuverenitásból eredő jogait gyakorolva meghatározza a kormányzás szervezetét, irányát és feltételeit.^[13] Vagyis ebben a tekintetben a kormány szer-

[11] Alaptörvény, Alapvetés, T) cikk (2) bek.

[12] Alaptörvény, 1. cikk (2) bek. f) pont.

[13] A korábban hatályos 1949. évi XX. törvény, 19. § (2) bek.

vezet szabályozó hatásköre egyértelművé vált. Müller György megjegyzi, hogy ez a kitétel az Alkotmánybíróság által nem elfogadottan általánosságban alapot adhatott a kormány szervezet alakítási jogkörének megkérdőjelezéséhez. A rendszerváltás utáni demokratikus alkotmány szövegében ugyanis tévesen maradt rögzítve továbbra is az Országgyűlés illeten túlzott, a kormány saját szervezetének alakítására vonatkozó szabad mozgásterét csorbító szabályozás, mely volta-képp a kormány szocialista berendezkedésből megörökölt, a hatalom egységét jelképező parlamenti alárendeltségét szimbolizálta. Ugyanakkor a minisztériumok felsorolásáról – 1848 óta tartó közjogi hagyományt követve – továbbra is az Országgyűlés alkot törvényt, tehát a kormány szervezeti viszonyainak, felépítésének egyik leglényegesebb kérdésében megmaradt döntési kompetenciája.^[14]

3. A köztársasági elnök parlament-feloszlatási lehetőségei

A következő miniszterelnökre vonatkozó szabályozást sorrendben az államfő parlament-feloszlatási lehetőségeinek tárgyalásánál találhatjuk, mely rendelkezésekben tartalmi változás történt a korábbiakhoz képest. Az új szabályok értelmében az Országgyűlés önfeloszlatási esete mellett az államfő továbbra is két esetben élhet e jogosítványával. Az egyik szerint – ami a korábbiakhoz képest változatlan – a kormány megbízatásának megszűnése esetén a köztársasági elnök által miniszterelnöknek javasolt személyt az Országgyűlés az első személyi javaslat megtételének napjától számított negyven napon belül nem választja meg. A másik eset új, eszerint akkor is felosztható az Országgyűlés, ha az adott évre vonatkozó központi költségvetést március 31-ig nem fogadja el.^[15] Ez utóbbi változtatást – mint már fentebb említettük – az LMP is javasolta, amit a kormánypártiak is elfogadtak.^[16] Müller György a kormány parlament előtti felelősségének szemszögéből értékeli e változást. Álláspontja szerint az Alaptörvény által megtartott konstruktív bizalmatlansági indítvánnyal, mint egyfajta (túl)stabilizációs eszközzel a kormány számára nyújtott biztonságból egy másik ágon, az államfő új feloszlatási jogával visszavett az alkotmányozó.^[17] A kormány lehető leggyengébb, a konstruktív bizalmatlansági indítványból fakadó parlament előtti felelősségi fokozata tehát némiképp kompenzálásra

[14] Müller, 2011a, 29. Müller szerint elvi alapon szólnak érvek amellet is, hogy – más országok gyakorlatához hasonlóan – a kormánynak saját jogán kellene döntenie önmaga felépítéséről és szervezeti viszonyainak lényegéről, vagyis a minisztériumi struktúráról. Ez akkor is igaz, ha a parlamentáris rendszer logikája okán a törvényhozás és a végrehajtás között szoros fúzió áll fenn, és biztos parlamenti többség birtokában nem okozhat gondot a miniszteriális szerkezet átalakítása. Ugyanakkor az Alaptörvény is megtartotta azt a 2006-os módosítást, melynek köszönhetően a minisztériumok nevének megváltoztatásakor a kétharmados/sarkalatos törvény egyszerű többséggel is módosítható, ami gyakorlatilag a feladatok átcsoportosítása révén az átszervezést könnyíti meg. (Uo.)

[15] Alaptörvény, 3. cikk (3) bek. a) és b) pont.

[16] Alkotmány a jövőnek. Az LMP alkotmánykonceptiója. 18., 28. Elérhető: http://lehetmas.hu/wp-content/uploads/2011/02/lmp_alkotmanykonceptio.pdf.

[17] Müller, 2011a, 30.

került azáltal, hogy a kormány(fő) hatalmát szűkítendő, relatíve erősödött az államfő parlament-feloszlatási hatalma. Ugyanakkor érdemes jelezni, hogy a költségvetés el nem fogadása esetén sem kötelessége a köztársasági elnöknek a parlament mandátumát megakasztani, hanem ez csak lehetősége („feloszlathatja”). Amennyiben tehát a mindenkori államfő politikai értékrendje közel áll a kormány(fő)éhoz – ami mandátumának keletkezési szabályai okán általánosnak tekinthető –, nem valószínű, hogy a mindenkori legfőbb közjogi méltóság élne ezzel a lehetőséggel.

Az Alaptörvény értelmezése szerint ugyanakkor a költségvetés el nem fogadása a parlament-feloszlatás lehetőségének tükrében formálisan is közeledik a kormánnyal szembeni bizalmatlansági szavazáshoz, hiszen ennek eddig csak politikailag volt ez a jellege. Ha ugyanis nem fogadják el, akkor az a kormánytöbbség végét, és egyúttal a kormányzasképtelenséget is jelenti. Ráadásul a kérdéskörrel összefügg a Költségvetési Tanács új, Alaptörvényben rögzített vétójoga, mely szerint – az ország eladósítását elkerülendő – a költségvetésről szóló törvény elfogadásához (és módosításához is) e háromtagú^[18] testület előzetes hozzájárulása szükséges, mely adott esetben alkalmat teremthet arra, hogy a köztársasági elnök erre hivatkozással feloszlassa az Országgyűlést.^[19]

Még mindig e kérdésnél maradva, ki kell emelni, hogy a parlament-feloszlatási esetek közül kikerült az a korábbi rendelkezés, mely szerint az Országgyűlés – ugyanazon Országgyűlés megbízatásának idején – tizenkét hónapon belül legalább négy esetben megvonja a bizalmat a kormánytól.^[20] E szabályozás valóban felesleges volt, hiszen meglehetősen valószínűtlen és irreális lehetőséget foglalt alkotmányos keretek közé. Az Alaptörvény egyik, fentebb már hivatkozott magyarázata szerint ez maradványa volt annak a félévnnyi időszaknak 1989 és 1990 fordulójáról, amikor a parlamentáris rendszer nem a német kancellári típusú konstruktív, hanem a francia harmadik és negyedik (illetve olasz első) köztársaságban alkalmazott mintára destruktív bizalmatlansági indítvánnyal működött. A magyarázat kiemeli, hogy konstruktív bizalmatlansági indítvány esetén reálisan nem lehet számolni azzal, hogy egy éven belül négy bizalom-megvonás keretében négy új miniszterelnököt válasszanak. Vagyis egy rendszeridegen, a kormány(fő) másfajta parlament előtti felelősségi szabályaihoz illeszkedő, lényegében halott elemről volt szó a korábbi Alkotmányban, aminek kivétele indokolt és szükségesnek tekinthető.^[21] Ennek kapcsán – némi finomításként – az Alkotmányelőkészítő eseti bizottság kormányzati munkacsoportja által elkészített részkoncepcióban mint alternatíva felvetődött, hogy a „legalább

[18] A testület három tagja jelenleg a következő: a köztársasági elnök delegáltja, egyben a testület államfő által hat évre kinevezett elnöke Kovács Árpád, a további két tag a Magyar Nemzeti Bank elnöke, Matolcsy György, ill. az Állami Számvevőszék elnöke, Domokos László.

[19] Alaptörvény, 44. cikk (3) bek., ill. Jakab, 2011, 235., 290. Erről bővebben: uo. 290–291.

[20] A korábban hatályos 1949. évi XX. törvény, 28. § (3) bek. a) pontja.

[21] Jakab, 2011, 235.

négy” szövegrész helyett „legalább három” szerepeljen az új Alaptörvényben, vagyis valamelyest csökkentve az előfordulás irracionalitását, megtartották volna ezt az esetkört.

Ugyancsak felmerült, de végül nem valósult meg az ún. „Gyurcsány-klauszula”, melynek értelmében az államfő jogosult lett volna az Országgyűlés feloszlására kivételesen akkor is, ha az súlyos bizalomvesztés okából előállott alkotmányossági-politikai válság feloldását szolgálja.^[22] Végezetül megemlíthető, hogy megmaradt az a korábbi szabály, hogy az államfő döntése előtt köteles kikérni a miniszterelnök, az Országgyűlés elnöke és az országgyűlési képviselőcsoportok vezetőinek véleményét. Az Alaptörvény kiegészítésként csak azt jegyzi meg, hogy a köztársasági elnök az a) pont (sikertelen kormányfőválasztás) szerinti parlament-feloszlási jogát addig gyakorolhatja, amíg az Országgyűlés meg nem választja a miniszterelnököt.^[23]

4. A miniszterelnök és a miniszterek mandátumának keletkezése és megszűnése

A következő konkrétan is nevesítő rendelkezéseket – némi logikai összerendezéssel – egy külön blokkban foglalhatjuk össze, nevezetesen a miniszterelnök (A) pont) és a miniszterek (B) pont) mandátuma alapján. Mindkettőn belül két alpontot különíthetünk el: i) a mandátum keletkezését, illetve ii) a mandátum megszűnését.

a) A miniszterelnök mandátuma

i) A miniszterelnök (és a miniszterelnök-helyettes) mandátumának keletkezése

Először is azzal kell kezdenünk, hogy az Alaptörvény szerint a kormány tagjai továbbra is a miniszterelnök és a miniszterek, tehát az államtitkárok az új szabályok értelmében, illetve az új kormányzati struktúra ellenére sem váltak kormánytagokká.^[24] A vonatkozó cikk következő mondata szerint a miniszterelnök rendeletben a miniszterek közül egy vagy több miniszterelnök-helyettest jelöl ki.^[25] A miniszterelnök-helyettes(ek) kapcsán érdemes utalni arra, hogy a korábbi Alkotmány szerint a miniszterelnököt az általa kijelölt miniszter helyet-

[22] A Kormányzati rendszer és a hatalomgyakorlás formái III. munkacsoport részkonceptiója, 7. pont, „B” változat. 4.

[23] Alaptörvény, 3. cikk (4)-(5) bek.

[24] Alaptörvény, 16. cikk (1) bek. Müller György ezzel kapcsolatosan megjegyzi, hogy az államtitkárok annak ellenére sem tagjai a kormánynak, hogy közülük egyik-másik miniszternél is kiemelkedőbb kormányzati vagy politikai szerephez is juthat. (Müller, 2010, 10.)

[25] Alaptörvény, 16. cikk (2) bek.

tesítette.^[26] A 2010. május 25-ei alkotmánymódosítás^[27] hozta vissza a miniszterelnök-helyettes kategóriáját, melynek elődjét (Minisztertanács elnökhelyettese) a harmadik köztársaságot megteremtő 1989. évi XXXI. törvény iktatta ki az 1949. évi XX. törvényből, és így (mintegy húsz évre átmenetileg) a közjogi rendszerből. Az új szabály szerint a miniszterelnök a miniszterek közül miniszterelnök-helyettest jelöl ki. A miniszterelnök eredeti jogalkotó hatáskörét hangsúlyozandó, a 2010. november 16-ai alkotmánymódosítás^[28] annyiban pontosította e májusban rögzített megfogalmazást, hogy a miniszterelnök a miniszterek közül rendeletben jelöli ki a helyettest. Az Alaptörvény voltaképp ezen utóbbi szabályt vette át annyi kiegészítéssel, hogy kifejezetten lehetővé teszi, hogy több miniszterelnök-helyettes legyen („egy vagy több”), bár voltaképp addig is több helyettes volt esetenként.^[29]

Müller György a miniszterelnök-helyettes intézményének visszahozatala kapcsán hangsúlyozza, hogy mivel annak jogköréről, funkciójáról az Alaptörvény (illetve a kormány szervezeti törvény^[30]) semmit nem mond, a kormányon belül a miniszterelnök és a miniszterek között elvileg nem keletkezett közvetítő-irányítási szint. Az új struktúra tehát megtartotta a kormányon belüli viszonyok elvét, vagyis a miniszterek alkotmányjogi értelemben továbbra is egyenrangúak, mely egyensúlyt kiemelt jogállású miniszterelnök-helyettes, illetve állam- vagy csúcsminiszter sem borít fel, mint ahogyan az a rendszerváltást megelőzően jellemezte a kormány felépítésének elvét.^[31]

Müller egy másik tanulmányában, illetve könyvében részletesen foglalkozik a miniszterelnök-helyettes intézményével, mely műveiben – többek között – kiemeli, hogy 2010-ig formailag csak a bármilyen okból akadályozott kormányfő átmeneti helyettesítéséről lehetett szó a miniszterelnököt helyettesítő miniszter révén, akinek kijelölése noha alkotmányos kötelezettség volt, mégis (legalábbis alkotmányos szempontból) csak ideiglenes szerepkört jelentett. Ezen alkotmányos helyzet felülvizsgálatának az igénye több alkalommal is felmerült, a Horn-kormány alatt (gazdaságpolitikai miniszterelnök-helyettes), később Stumpf István részéről (társadalompolitikai miniszterelnök-helyettes), illetve a 2006-os választási kampányban a Fidesz részéről (Mikola István miniszterelnök-helyettes jelölt megnevezése). Müller mindezekkel együtt felhívja a figyelmet, hogy a politikai valóságban ugyanakkor a miniszterelnök helyettesítése már az Antall-kormányban is érdemi és tartós szerepet jelentett, s noha a Horn-, Orbán- és Medgyessy-kormányok idején csökkent a jelentősége, 2004-től a Gyurcsány-

[26] 1949. évi XX. törvény 2010. május 25-e előtti szövegváltozatában a 33. § (2) bek.

[27] <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/mk10085.pdf>.

[28] <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/mk10174.pdf>.

[29] Jakab, 2011, 255. Az Alaptörvény 22. cikk (3) bek.-ében több miniszterelnök-helyettes esetén a sorrendre is utal.

[30] 2010. évi XLIII. törvény a központi államigazgatási szervekről, valamint a kormány tagjai és államtitkárok jogállásáról.

[31] Müller, 2011a, 29.

kormányokban a miniszterelnököt helyettesítő miniszter funkciója önállósult, nem feltétlenül a kormányfő távollétéhez kötődött, ezáltal szinte manifesztáltan miniszterelnök-helyettesként járt el. Nem véletlen, hogy 2006-tól a miniszterelnököt helyettesítő miniszter kategóriáját kormányhatározatok is használták.

A második Orbán-kormány tehát voltaképp csak hivatalosan is rögzítette az addig informálisan már többször létező miniszterelnök-helyettes intézményét, aminek kapcsán Müller szerint legfeljebb azon lehet elgondolkodni, hogy vajon miért éppen akkor került erre sor (ráadásul két helyettes kijelölésével), amikor a miniszterek számának radikális lecsökkenésével minden eddiginél kisebb kormány jött lére. Ráadásul szerinte könnyen lehet, hogy a kormánytagsággal nem rendelkező Miniszterelnökséget vezető államtitkár szociológiai értelemben miniszterelnök-helyettesként funkcionál.^[32]

Müller szerint tehát a régi/új intézmény bevezetésével a kormányon belüli viszonyok a korábbiaknál nem lettek feltétlenül hierarchikusabbak, jogállásokat és javadalmazásukat tekintve sem emelkednek minisztertársaik fölé, tehát inkább csak az eredeti elv mérsékelt felülvizsgálatáról beszélhetünk, ami az említett 2010-es alkotmánymódosítás(ok) vélhetően tudatos szövegezési technikájában is megnyilvánul. A miniszterelnök-helyettes ugyanis nem a kormány tagjainak felsorolásánál, hanem külön bekezdésben, „csak” a miniszterelnök kijelölési jogaként került nevesítésre. Az intézmény ugyanakkor Müller szerint (aktuálisan) a kormányzati koordinációért felelős miniszter – ehelyütt nem részletezett – erőteljes szerepkörének megerősítését és legalizálását is célozta, aki viszont a kormány szervezeti törvényben és a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium (KIM) SZMSZ-ében lefektetett jogköreit nem miniszterelnök-helyettesi minőségéből, hanem a kormányzati tevékenység összehangolásának, illetve a közigazgatási személyzetpolitikának a felelőseként szerezte.^[33]

Müller gondolatait kiegészítendő megállapíthatjuk, hogy a miniszterelnök-helyettes intézménye a kormányon belül alkotmányjogi és jogállási szempontból kétségtelenül nem képezett közvetítőirányítási szintet, ugyanakkor ez egyáltalán nem zárja ki, hogy politológiai szempontból a gyakorlatban is értékeljük a kormányon belüli erőviszonyokat, és felhívjuk a figyelmet a különböző lehetséges hatalmi hangsúlyeltolódásokra. Ennek okán fenntartjuk azon korábbi álláspontunkat,^[34] hogy a miniszterelnök-helyettes intézménye politológiai-hatalmi szempontból a miniszterelnök többirányú tehermentesítését szolgálja, ami a kormányfő és a miniszterek közé politológiai értelemben közbeékel egy miniszteri rangú politikai entitást, ami ugyan jogállását tekintve nem különbözik a

[32] Müller, 2010, 11–12., 16.; Müller, 2011b, 37–39.

[33] Müller, 2010, 12. Müller szerint Semjén Zsoltnak, a KDNP elnökének általános miniszterelnök-helyettesi kinevezése politikai gesztus, ami jelzi, hogy a kormány mögött pártszövetség áll. Ugyanakkor szerinte szembemegy az alkotmánymódosítás jelzett logikájával, hogy Semjén nem tárca nélküli miniszter minőségében, hanem általános miniszterelnök-helyetteseként jár el nemzetpolitikai ügykörében. (Uo.)

[34] Franczel, 2010b.

többi minisztertől, szimbolikus értelemben mégis a miniszterelnök kormánytól történő oldódásának, egyfajta elemelkedésének lehetőségét teremti meg, ami a szimbolikus mezőben emeli a kormányfő hatalmát, presztízsét. Ezen politikai előnyöknek a mindenkori miniszterelnök általi kihasználása – figyelembe véve, hogy a miniszterelnökök eltérő politikai karakterrel, személyiséggel, szerepfelfogással rendelkezhetnek – valószínűnek tűnik, ami meghatározó és hosszú távú következménye is lehet a miniszterelnök-helyettesi intézmény reaktiválásának.

Folytatva a miniszterelnök mandátumának keletkezésére vonatkozó szabályokat, az Alaptörvény – a korábbi Alkotmányhoz hasonlóan – rögzíti, hogy a miniszterelnököt az Országgyűlés a köztársasági elnök javaslatára választja meg, amihez az országgyűlési képviselők több mint a felének szavazata szükséges, a miniszterelnök pedig megválasztásával hivatalba lép.^[35] Technikai változtatást jelent, hogy a korábbi, az Országgyűlés „tagjai többségével” kitélt a „több mint a felének” szövegrész váltotta fel. A miniszterelnök hivatalba lépésének időbeli meghatározása ugyanakkor korábban az Alkotmányban nem, csak a kormány tagjainak jogállására vonatkozó említett kormány szervezeti törvényben szerepelt, ez gyakorlatilag áttemelésre került az Alaptörvénybe. A miniszterelnök megválasztása kapcsán érdemes megemlíteni, hogy az Országgyűlésről szóló új, 2012. évi XXXVI. törvény^[36] a korábbi hárszabályi rendelkezéseket törvényi erőre emelve rögzíti, hogy a miniszterelnökön kívül a közjogi tisztségviselőket titkos szavazással választják, tehát egyedül a kormányfő esetében nyílt a szavazás.^[37]

A miniszterelnök személyére vonatkozó javaslatot az Alaptörvény – a korábbi Alkotmányhoz képest újdonságként – már a köztársasági elnök feladataira vonatkozó rendelkezések között megemlíti, amikor is egy helyen összefoglalva kimondja, hogy ő teszi meg javaslatát – a Kúria elnöke, az Országos Bírósági Hivatal elnöke, a legfőbb ügyész és az alapvető jogok biztosa mellett – a miniszterelnök személyére.^[38] Egy szakaszon és egy alponton belül összerendezésre került tehát az államfő korábban szétszórtan szereplő közjogi javaslatotételei jogosultsága. A javaslatotételek időbeli kötöttségei kapcsán egyfelől Alaptörvénybe foglalja a korábban meglévő szabályokat, másfelől új, a korábbiakhoz képest rövidebb határidőt állapít meg. Eszerint ha a miniszterelnök megbízatása az újonnan megválasztott Országgyűlés megalakulásával szűnt meg, a köztársasági elnök – továbbra is – az új Országgyűlés alakuló ülésén, az összes többi (később még részletezett) megbízatás megszűnési esetben – a konstruktív bizalmatlansági indítvány következtében történő megszűnési eset kivétel – a minisz-

[35] Alaptörvény, 16. cikk (3)-(4) bek.

[36] <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK12047.pdf>.

[37] Az Országgyűlésről szóló 2012. évi XXXVI. törvény, 44. § (1) bek., ill. a benyújtott javaslatához fűzött indokolás. Ez utóbbit ld. <http://www.parlament.hu/irom39/06391/06391.pdf>.

[38] Alaptörvény, 9. cikk (3) bek. j) pont. Az Országos Bírósági Hivatal elnökére vonatkozó javaslatotételek az Alaptörvény negyedik módosítása nyomán kerültek be a szövegbe.

terelnök megbízatása megszűnésétől számított tizenöt napon belül teszi meg javaslatát.^[39] A korábbi kormány szervezeti törvényekben^[40] erre vonatkozólag harminc napos határidő volt megállapítva. Az Alaptörvény arra vonatkozóan is rendelkezést tartalmaz, hogy mi történik akkor, ha a fenti módokon miniszterelnöknek javasolt személyt az Országgyűlés nem választja meg. Ez esetben a köztársasági elnök – ugyancsak tizenöt napos határidővel – új javaslatot tesz.^[41] E szabályok alaptörvényi rögzítése és pontosítása a későbbi vitás helyzetek elkerülése érdekében kifejezetten hasznos.

Ha szemügyre vesszük a miniszterelnök megbízatásának eddig ismertett keletkezési szabályait, látható, hogy kimaradt a korábbi Alkotmány miniszterelnök megválasztására vonatkozó egyik fontos szabálya, nevezetesen: „*A miniszterelnök megválasztásáról, továbbá a kormány programjának elfogadásáról az Országgyűlés egyszerre határoz.*”^[42] Megszűnt tehát a kormányprogram intézménye, mely eddig is inkább miniszterelnöki programnak volt tekinthető, hiszen annak összeállítása voltaképp a kormányfő feladata volt, amiről még azelőtt szavaztak is (a kormányfővel együtt), mikor még meg sem alakult a kormány. Az új Alaptörvényben tehát már nincs alkotmányosan összekötve a kormányprogram és a miniszterelnök megválasztása. A miniszterelnöknek megválasztásához immáron nincs alkotmányos (alaptörvényi) kötelezettsége programot bemutatni, erről nem, csak személyéről szavaz a parlament.

Az Alaptörvény értelmezése szerint a kormányprogram és az erről való szavazás rítusának megtartása felesleges lett volna, és csak kevés országban találkozhatunk ilyenekkel. A dokumentummal szemben ugyanis lényegében nem állt fenn semmilyen követelmény, lehetett egy kétfelől papírfecni, vagy akár egy ötszáz oldalas kidolgozott, részletes közgazdasági elemzés is. A jogkövetkezmény hiánya volt közös bennük, vagyis a szavazás után ki is lehetett dobni azokat a szemétkébe. Az Alaptörvény magyarázata a megszüntetés mellett egy másik megoldásként említi, ha jogi kötőerőt adtak volna a kormányprogramnak, ami viszont súlyosan elnehezítette volna a kormányzati és törvényhozási operativitást.^[43]

A kormányprogram kikerülésével kapcsolatban Müller György megjegyzi, hogy a lehetőség elvesztésével nem gyengül a miniszterelnök, miután továbbra is ő dönti el a kormánypolitikát. Sőt, a kormányprogram elfogadásával (jóváhagyásával) szerinte a kormány alárendelődik a parlamentnek, és feltehetően e megfontolás is közrejátszott abban, hogy kiiktatták a program parlament elé terjesztésének kötelezettségét, ami ugyanakkor nem jelenti egyúttal magának a műfajnak

[39] Alaptörvény, 16. cikk (5) bek.

[40] Az 1997. évi LXXIX. törvény 9. §-a; továbbá a 2006. évi LVII. törvény 17. § (2)-(3) bek., ill. az Alaptörvény hatálybalépését megelőző szövegváltozatában a 2010. évi XLIII. törvény 22. § (2)-(3) bek.

[41] Alaptörvény, 16. cikk (6) bek.

[42] 1949. évi XX. törvény, 33. § (3) bek., 2. mondat.

[43] Jakab, 2011, 255.

az eltűnését.^[44] Valószínű ugyanis, hogy a miniszterelnök-jelöltek továbbra is formálisan is kidolgozott tervvel fognak a választók elé lépni és megmérkőzni, igazolván világos elképzeléseiket és felkészültségüket a kampány során.

A hivatalos kormányprogram alkotmányos szabályokból való kikerülése mindezek mellett azért is szerencsés, mert eltérő feltételekkel történő miniszterelnöki mandátumkeletkezésre adott lehetőséget. A normál, vagyis az új Országgyűlés megalakulása miatti megbízatás megszűnés esetében program nélkül nem lehetett alkotmányosan miniszterelnököt választani, a konstruktív bizalmatlansági indítvány segítségével választott új miniszterelnök esetében viszont ilyen alkotmányos kötelezettség nem állt fenn. Ugyanezzel a problémával találkozhatunk a konstruktív bizalmatlansági indítványt alkalmazó országok esetében például az ugyancsak német mintát szem előtt tartó spanyol, vagy akár a lengyel kormányfő megválasztása vonatkozásában is, szemben például a mintaadó német kormányzati rendszerrel, ahol a szövetségi kancellárt a Bundestag minden esetben vita (azaz kormányprogram) nélkül választja meg. Továbbá említhetjük akár a szlovén kormányelnök megválasztási szabályait is, ahol szintén nincs kormányprogram, ilyen szempontból tehát ebben az országban ugyancsak nincs különbség a normál, illetve konstruktív bizalmatlansági indítvánnyal történő megválasztás között.^[45]

ii) A miniszterelnök mandátumának megszűnése

A korábbi Alkotmány a kormány megbízatásának megszűnési eseteit rögzítette. Az új Alaptörvény fontos változása, hogy a miniszterelnök kiemelkedő szerepét még jobban kihangsúlyozva, immáron nem a kormány, hanem kifejezetten a miniszterelnök megbízatásának megszűnéséről, illetve annak eseteiről beszél, ami egyúttal a kormány megbízatásának megszűnését is jelenti, tehát megfordította az eddigi megfogalmazást.^[46] Ekként már felesleges külön kimondania a mindenkori kormány szervezeti törvénynek, hogy a miniszterelnök megbízatásának megszűnése egybeesik a kormány megbízatásának megszűnésével.^[47]

[44] Müller, 2011a, 30.

[45] Spanyolország Alkotmánya, 99. cikk (2) bek., és 113. cikk; továbbá a Lengyel Köztársaság Alkotmánya, 154. cikk (2) bek., és 158. cikk.; továbbá a Német Szövetségi Köztársaság Alaptörvénye, 63. cikk (1) bek., és 67. cikk.; továbbá a Szlovén Köztársaság Alkotmánya, 111. és 116. cikk. Ld. erről: Trócsányi – Badó 2005, 940., 942., 546–547., 743–744., 1056–1057. A lengyel miniszterelnök megválasztása annyiban különbözik a spanyoltól, némettől vagy magyartól, hogy ott a köztársasági elnök még a Minisztertanács programjának beterjesztése és a parlamenti bizalmi szavazás előtt kinevezi a kormányfőt. Az öt említett ország közül a magyar és a szlovén miniszterelnök esetében csak választás van, őket nem nevezi ki az államfő. Érdekeség, hogy a szlovén minisztereket viszont nem az államfő, hanem a Nemzetgyűlés nevezi ki.

[46] Alaptörvény, 20. cikk (1) bek.

[47] Az Alaptörvény hatálybalépését megelőző szövegváltozatában a 2010. évi XLIII. törvény 22. § (1) bek.

A miniszterelnök megbízatása megszűnési esetei kapcsán is némi változás történt a korábbi szabályokhoz képest. Az Alaptörvény összesen hét esetet különböztet meg. Eszerint a miniszterelnök megbízatása megszűnik: a) az újonnan megválasztott Országgyűlés megalakulásával; b) ha az Országgyűlés a miniszterelnökkel szemben („konstruktív”) bizalmatlanságát fejezi ki, és új miniszterelnököt választ; c) ha az Országgyűlés a miniszterelnök által kezdeményezett bizalmi szavazáson a miniszterelnökkel szemben bizalmatlanságát fejezi ki; d) lemondásával; e) halálával; f) összeférhetetlenségének kimondásával; g) ha a megválasztásához szükséges feltételek már nem állnak fenn.^[48] Az esetkörök közül a c) és a g) pont kapcsán fedezhetünk fel újdonságot. Bekerül a felsorolásba a korábban nem a megbízatás megszűnési esetek között említett bizalmi szavazás intézménye, így annak elvesztése esetén világos helyzet áll elő.

Az Alaptörvény értelmezése ennek kapcsán (is) üdvözli a vitatható kormánylemondás intézményét, és helyesli, hogy helyette (a bizalmi szavazás elvesztése esetén is) a belső logikának megfelelő módon a miniszterelnök mandátumához köti a szöveg a kormány mandátumát, vagyis a korábbi szabályoktól eltérően elvesztett bizalmi szavazás után nem kell lemondania a kormánynak és kormányfőnek, hanem a mandátum automatikusan megszűnik.^[49] A másik jelzett változás értelmében a korábbi Alkotmányban a „választójog elvesztése” megszűnési eset helyett az új szöveg a „megválasztáshoz szükséges feltételek hiánya” kitéltet rögzíti. Ennek révén a 2011-ig aktív, azóta passzív választójog (vagyis az országgyűlési képviselők választásán való választhatóság^[50]) feltételének lehetséges elvesztésén túl a miniszterelnökké megválaszthatóság másik feltételének, vagyis a büntetlen előéletnek a lehetséges elvesztésére is kiterjeszti ezt az esetkört.

Fontos és részben új szabály, hogy a miniszterelnök megbízatásának lehetséges hét megszűnési esete közül négy esetben az Országgyűlés határoz a kérdésről. Az említett b) és c) esetekben, vagyis a konstruktív bizalmatlansági és bizalmi indítványokról – a korábbi szabályokkal megegyezően – az (összes) országgyűlési képviselő több mint a felének szavazatával, míg az f) és g) esetekben, vagyis az összeférhetetlenségről és a megválasztáshoz szükséges feltételek hiányáról – immáron – a jelen lévő országgyűlési képviselők kétharmadának szavazatával határoz.^[51] Az Alaptörvény értelmezése rávilágít, hogy az eljárás nehezítésének értelme, hogy elkülönüljön az intézmény a bizalmi szavazástól.^[52]

Megtartotta az Alaptörvény az 1997-es alkotmánymódosítással az Alkotmányba emelt ügyvezető kormányra és miniszterelnökre vonatkozó szabályokat, melyek a 2010-es, fentebb már említett alkotmánymódosítások nyomán

[48] Alaptörvény, 20. cikk (2) bek.

[49] Jakab, 2011, 255., 260.

[50] Az Alaptörvény hatályba lépését követően módosított 2010. évi XLIII. törvény 20. §-a.

[51] Alaptörvény, 21. cikk (2) -(3) bek., ill 20. cikk (4) bek.

[52] Jakab, 2011, 259.

egészültek ki, illetve módosultak a miniszterelnök-helyettes(ek)re vonatkozó új rendelkezések következtében. Eszerint a kormány a megbízatása megszűnésétől az új kormány megalakulásáig ügyvezető kormányként gyakorolja hatáskörét, továbbra is két korlátozással: nemzetközi szerződés kötelező hatályát nem ismerheti el, rendeletet pedig csak törvény felhatalmazása alapján, halaszthatatlan esetben alkothat.^[53]

A miniszterelnök megbízatása megszűnésének egyes esetei – a korábbi alkotmányos szabályokkal megegyezően – eltérő következményeket vonnak maguk után abban a tekintetben, hogy ki gyakorolja a miniszterelnök hatásköreit. Az Alaptörvény szerint, ha a miniszterelnök megbízatása a fent említett a) és d) esetben szűnik meg, vagyis az új országgyűlés alakuló ülésével, illetve lemondással, akkor a miniszterelnök az új miniszterelnök megválasztásáig ügyvezető miniszterelnökként gyakorolja hatáskörét ugyancsak két korlátozással: miniszter felmentésére, vagy új miniszter kinevezésére javaslatot nem tehet, és rendeletet csak törvény kifejezett felhatalmazása alapján halaszthatatlan esetben alkothat. Ha a miniszterelnök megbízatása az összes többi megszűnési eset következtében szűnik meg (kivéve a konstruktív bizalmatlansági indítvánnyal történő bizalommegvonást), az új miniszterelnök megválasztásáig a miniszterelnök hatáskörét a miniszterelnök-helyettes, vagy – több miniszterelnök-helyettes esetén – az első helyen kijelölt miniszterelnök-helyettes gyakorolja az előbbi korlátozásokkal.^[54]

b) A miniszter mandátuma

i) A miniszter mandátumának keletkezése

A miniszter mandátumának keletkezése kapcsán továbbra is érvényben vannak a korábbi szabályok, miszerint a minisztert a miniszterelnök javaslatára a köztársasági elnök nevezi ki. A korábbi Alkotmányhoz képest viszont újdonság annak alaptörvényi rögzítése, hogy a miniszter a kinevezésében megjelölt időpontban, ennek hiányában a kinevezéssel hivatalba lép.^[55] A miniszterek kormányfő előtti felelőssége kapcsán fontos új megfogalmazással találkozhatunk. Az Alaptörvény ugyanis kimondja, hogy a kormány tagja tevékenységéért felelős az Országgyűlésnek, valamint a miniszter a miniszterelnöknek.^[56] Az Alaptörvény értelmezése kihangsúlyozza, hogy a miniszter az eddigiektől eltérően tehát nem a kormánynak, hanem személyesen a miniszterelnöknek felelős,

[53] Alaptörvény, 22. cikk (1) bek. Dogmatikailag helyesebb megfogalmazást követ az Alaptörvény akkor, amikor a korábbiakhoz képest nem a nemzetközi szerződések megkötésének, hanem kötelező hatályuk elismerésének tilalmát rögzíti. (Jakab, 2011, 261.)

[54] Alaptörvény, 22. cikk (2)-(3) bek.

[55] Alaptörvény, 16. cikk (7) bek.

[56] Alaptörvény, 18. cikk (4) bek., első mondat.

ami egyfelől megfelel az elmúlt húsz év gyakorlatának, másfelől pedig igazodik a kormányfő – későbbiekben még tárgyalandó – általános iránykijelölési hatásköréhez.^[57]

Fontos azonban rögzíteni, hogy az új szabályok értelmében a miniszterek a parlament által, bizalmatlansági indítvány keretében továbbra sem vonhatóak felelősségre, vagyis egyénileg nem buktathatók meg, felelőségük tehát csak közvetetten, a miniszterelnök útján valósul meg. Müller György ezzel kapcsolatosan megjegyzi, hogy mivel a miniszterekkel szemben továbbra is kizárt a bizalmatlansági indítvány kezdeményezésének lehetősége, ennek az az ára, hogy a miniszterek (korábbi Alkotmányban és az új Alaptörvényben is kimondott) parlament előtti felelősége következmény nélküli.^[58]

Ezzel szemben Térey Vilmos arra hivatkozik, hogy a felelőségre vonás lehetősége, illetve annak hiánya sohasem előfeltétele a felelőségnek, mint ahogyan általában véve valamely jogosultság vagy kötelezettség fennállása sem a jogérvényesítés függvénye. Szerinte egyetlen egy kormánytag parlament előtti felelősége sem szűnik meg pusztán amiatt, mert a parlament az egyes minisztereket külön-külön nem, csak a kormányfőn keresztül, az egész kormánnyal szemben benyújtott bizalmatlansági indítvány útján tudja felelőségre vonni és eltávolítani. Sőt, megítélése szerint ez inkább csak kidomborítja felelőségük tárgyának határtalanságát, hiszen a kormánytagok saját személyükben nemcsak a saját tetteikért, hanem az egész kormány működéséért is kötelesek helytállni. A kollektív felelőség tehát eszerint egyáltalán nem szünteti meg a kormánytagok egyéni felelőségét.^[59] E figyelemreméltó érvelés logikusságát elfogadva, és abból kiindulva úgy véljük, hogy a felelőség, mint egyfajta kötelezettség fennállása önmagában nem elegendő, vagy máshogy fogalmazva, lehet, hogy fennáll, de nem sokat ér a jogérvényesítés konkrét lehetősége nélkül.

A kormánytagok egyéni felelősége nem mosható egyszerűen össze a kormány, mint egész kollektív felelőségével, ami a konstruktív bizalmatlansági indítvány révén a magyar rendszerben a kormányfő egyedüli parlament előtti felelőségre vonásában csúcsosodik ki. A miniszterek parlament előtti egyéni felelőségének lényege tehát álláspontunk szerint nem annak érvényesíthetőség nélküli pusztá fennállásában, hanem éppen a felelőségre vonás potenciális lehetőségében (miniszterekkel szembeni bizalmatlanság felvethetősége) ragadható meg. Továbbá a parlament előtti egyéni felelőség megléte a szankció nélküli parlamenti ellenőrzési eszközök (interpelláció, kérdés, beszámoltatás stb.) lehetőségeivel sem igazolható.^[60] Mindezek okán szerencsésebb lett volna, ha az Alaptörvény a miniszterek esetében vagy – a miniszterek egyéni felelőségre vonási lehetőségét továbbra is elkerülendő – csak a miniszterelnökön keresztüli

[57] Jakab, 2011, 257.

[58] Müller, 2011a, 30.

[59] Térey, 2011, 253–254.

[60] Erről még: Franczel, 2010a, 266.

közvetett, és nem a közvetlen parlament előtti felelősséget rögzítette volna, vagy a közvetlen parlamenti felelősségük kimondásának fenntartása esetén – például Lengyelországhoz hasonlóan, ahol a konstruktív bizalmatlansági indítvány mellett a miniszterek egyénileg is felelősségre vonhatók – lehetővé tette volna a miniszterekkel szembeni bizalmatlanság felvethetőségét.

ii) A miniszter mandátumának megszűnése

A miniszter megbízatása megszűnésének első eseténél is egyértelműen lecsereálték a korábbi „kormány” kifejezést a „miniszterelnök” kitételekre. Eszerint a miniszter megbízatása megszűnik: a) a miniszterelnök megbízatásának megszűnésével; b) a miniszter lemondásával; c) felmentésével; d) halálával.^[61] Kikerült a korábbi alkotmányos szabályozásban fellelhető két esetkör, nevezetesen az összeférhetetlenség és a megválasztáshoz szükséges feltételek fenn nem állása, melyek, mint speciális hivatalvesztési okok eltűntek, és beolvadtak a c) pontba, vagyis ilyen esetekben a miniszterelnöki felmentés alkalmazható.^[62] Ehelyütt érdemes utalni az LMP azon felmerült, de meg nem valósult javaslatára, mely szerint amennyiben a parlament a miniszter – adott időn belül meghatározott számú interpellációra adott – válaszát elutasítja, úgy az őt kinevező államfő hivatalából elmozdíthatja. A miniszterelnök sorozatos interpellációs leszavazása pedig – a javaslat szerint – a bizalmi szavazás kötelező elrendelését vonhassa maga után.^[63]

Végezetül a miniszter megbízatásának megszűnése kapcsán egy új, elsőként az Alaptörvényben rögzített szabályt kell megemlíteni, melynek értelmében az ügyvezető miniszterelnökre vonatkozó, fentebb említett szabályokat analóg módon kiterjesztette az alkotmányozó, ezáltal alkotmányi joghézagot is pótolva. Eszerint a miniszter a miniszterelnök megbízatása megszűnésétől az új miniszter kinevezéséig vagy az új kormány más tagjának a miniszteri feladatok ideiglenes ellátásával való megbízásáig ügyvezető miniszterként gyakorolja hatáskörét, rendeletet azonban csak halaszthatatlan esetben alkothat.^[64]

5. A miniszterelnök iránykijelölési hatásköre

A következő, miniszterelnökök konkrétan is nevesítő szabályozás a német Alaptörvény mintájára a miniszterelnök általános iránykijelölési, politikameghatározó szerepét („Richtlinienkompetenz”) rögzíti. Eszerint a miniszterelnök meghatá-

[61] Alaptörvény, 20. cikk (3) bek.

[62] Jakab, 2011, 259., ill. Térey, 2011, 253.

[63] Alkotmány a jövőnek. Az LMP alkotmánykonceptiója. 19–20. A javaslat ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az államfő (itt nem tárgyalt egyéb eszközökkel is kibővíthető „vérszelhárító”) szerepét úgy kívánják megerősíteni, hogy közben ne vegyen át klasszikus végrehajtó funkciókat, a rendszer ne mozduljon el (fél)prezidenciális irányba.

[64] Alaptörvény, 22. cikk (4) bek., ill. Jakab, 2011, 261.

rozza a kormány általános politikáját.^[65] 2006-ig erről semmilyen szabályozás nem volt, erre vonatkozó kitétel a 2006-os kormány szervezeti törvénybe került be a második Gyurcsány-kormány kezdetén. 2011-ben voltaképp ennek alaptörvényi áttemelésére került sor. Térey Vilmos ezzel kapcsolatosan felhívja a figyelmet, hogy az Alaptörvény rögzíthetné a forrásként használt német Alaptörvény vonatkozó cikke első mondatának másik felét is, ami sajnálatos módon lemaradt a jogkörnek a magyar jogba való 2006-os átültetésekor, vagyis, hogy „viseli érte a felelősséget”.^[66] Müller hangsúlyozza, hogy a kormányfő ezirányú dominanciája nem újdonság, a miniszterelnöki kormány nem az Alaptörvénnyel, hanem az 1990-es alkotmányos helyzettel jött létre. Az Alaptörvény annyiban új, hogy most már nem leplezi a miniszterelnök kormányon belüli irányító szerepét azzal, hogy pusztán testületvezetésként definiálja feladatkörét, hanem világosan megfogalmazza főnöki pozícióját.^[67] Az Alaptörvény értelmezése is utal erre, miszerint a korábbi Alkotmány vonatkozó rendelkezése a miniszterelnök tevékenységének csak néhány elemét emelte ki, úgymint az említett kormányülés vezetése, illetve a kormány rendeleteinek és határozatainak végrehajtásáról való gondoskodás.^[68]

Az iránykijelölési hatáskörhöz szorosan kapcsolódik a miniszterek reszortfelelősségének („Resortprinzip”) alaptörvényi rögzítése, miszerint a miniszter a kormány általános politikájának keretei között önállóan irányítja az államigazgatásnak a feladatkörébe tartozó ágait és az alárendelt szerveket, valamint ellátja a kormány vagy a miniszterelnök által meghatározott feladatokat.^[69] Az Alaptörvény értelmezése hangsúlyozza, hogy e szabályozás az eddigiektől eltérően és a miniszterelnök említett iránykijelölési jogkörével összhangban rögzíti a miniszterelnöknek a miniszterekkel szembeni irányítási jogát. Az új szövegből magától értetődősége okán kimaradt, hogy a miniszter csak a jogszabályok keretei között járhat el.^[70] Müller hangsúlyozza, hogy a miniszterek a kormányalakítási jog és az említett bizalmatlansági szabályok révén egyébként is a miniszterelnöktől függenek, egyértelműen alárendelődnek a miniszterelnöknek, álláspontja szerint nemcsak szociológiai, hanem jogi értelemben is.

A miniszteri rendeltetés meghatározása 2006-tól az új Alaptörvény elfogadásáig nem is utalt a Müller szerint bizonytalan tartalmú miniszteri önállóságra, a jelenlegi szabályok ugyanakkor ismét tartalmazzák a miniszter önálló irányítási jogára való utalást.^[71] Müller továbbá azt is megemlíti, hogy az Alkotmány-

[65] Alaptörvény, 18. cikk (1) bek.

[66] A Német Szövetségi Köztársaság Alaptörvénye, 65. cikk, első mondata szerint: „A szövetségi kancellár határozza meg a politika irányvonalait és azokért viseli a felelősséget.” (Trócsányi – Badó, 2005, 744., ill. Térey, 2011, 252–253.)

[67] Müller, 2011a, 29–30.

[68] 1949. évi XX. törvény, 37. § (1) bek., ill. Jakab, 2011, 257.

[69] Alaptörvény, 18. cikk (2) bek.

[70] Jakab, 2011, 257.

[71] Müller, 2010, 12., ill. Alaptörvény, 18. cikk (2) bek.

bíróság 2009-ben elfogadta a miniszterelnök új iránykijelölési jogkörét, és a kormánypolitika általános irányának meghatározásához járuló eszközként elismerte, hogy a minisztereknek feladatokat szabhat meg. Ugyanakkor normatív utasítás adását alkotmányellenesnek találta, mert nyíltan hierarchikus kapcsolatot teremt a kormányfő és a kormánytagok között és jogalkotási rendet is sért. A miniszterelnök ezzel azonban Müller szerint nemhogy gyengült, hanem inkább erősödött, mert voltaképp formai kötöttség nélkül nyert elismerést utasítási hatalma.^[72]

6. A miniszterelnök parlament előtti felelőssége

A miniszterelnököt konkrétan is nevesítő következő rendelkezések vonatkozásában a bizalm(atlanság)i kérdéseket kell megvizsgálni. Noha felmerült, hogy kikerül,^[73] végül mégis megmaradt az Alaptörvényben a konstruktív bizalmatlansági indítvány intézménye, melynek megfogalmazása enyhén módosult, de tartalmilag nem történt érdemi változás. Eszerint az országgyűlési képviselők egyötöde a miniszterelnökkel szemben írásban – a miniszterelnöki tisztségre javasolt személy megjelölésével – bizalmatlansági indítványt nyújthat be. Ha az Országgyűlés a bizalmatlansági indítványt támogatja, ezzel bizalmatlanságát fejezi ki a miniszterelnökkel szemben, egyben miniszterelnöknek megválasztja a bizalmatlansági indítványban miniszterelnöki tisztségre javasolt személyt. Az Országgyűlés döntéséhez az országgyűlési képviselők több mint a felének szavazata szükséges.^[74] A korábbi szöveghez képest – az átfogalmazás révén – voltaképp csak annyi változás történt, hogy az egyötöd elől kikerült a „legalább” kitétel, a „jelölt” helyett „javasolt”, a „többsége” helyett pedig a „több mint a fele” szerepel a szövegben. A létszámadatokat tekintve a 2014-től százkilencvenkilenc fős parlamentben tehát negyven képviselő tudja benyújtani az indítványt, melynek sikeréhez legalább száz képviselő támogató szavazata szükséges.^[75]

Ami a bizalmi szavazás intézményét illeti, fentebb már jeleztük, hogy maga az esetkör bekerült a miniszterelnök megbízatása megszűnési esetei közé, aminek következtében a bizalom elvesztése esetén a miniszterelnök mandátuma automatikusan lejár, nincs szükség külön kormánylemondásra. A megfogalmazás további újdonsága, hogy a bizalmi szavazást immáron nem a miniszterelnök útján a kormány, hanem maga a miniszterelnök indítványozhatja. Az Országgyűlés pedig a miniszterelnökkel szemben bizalmatlanságát fejezi ki, ha a miniszterelnök javaslatára tartott bizalmi szavazáson az országgyűlési

[72] Müller, 2010, 12.

[73] Eszerint a képviselők egyharmada terjeszthetett volna be olyan (destruktív) bizalmatlansági indítványt, amelyben nem kellett volna megjelölni az új miniszterelnököt. Ld. az említett munkacsoport által készített javaslat 15. pontjának „B” változatát. 5–6.

[74] Alaptörvény, 21. cikk (1)-(2) bek.

[75] A 386 fős parlamentben a benyújtáshoz legalább 78, az elfogadáshoz pedig legalább 194 képviselő támogatása (volt) szükséges.

képviselők több mint a fele nem támogatja a miniszterelnököt. A kormányfő a korábbi szabályokkal megegyezően azt is indítványozhatja, hogy a kormány által benyújtott előterjesztés feletti szavazás egyben bizalmi szavazás legyen. Az Országgyűlés a miniszterelnökkel szemben ugyancsak bizalmatlanságát fejezi ki, ha a kormány által benyújtott ezen előterjesztést nem támogatja.^[76] Az Alaptörvény végül azt is változatlanul rögzíti, hogy az Országgyűlés a bizalmi kérdéstről való – tehát a bizalmatlansági indítvány, vagy a miniszterelnök bizalmi indítványa – döntését a beterveztéstől számított három nap után, de legkésőbb nyolc napon belül hozza meg.^[77] Az alkotmányozás folyamatában a bizalmi szavazás kapcsán felmerült, hogy noha ez az intézmény elsősorban a kormány(fő) számára van fenntartva, a képviselők legalább egyötöde azt is javasolhassa, hogy az Országgyűlés által tárgyalt törvényjavaslat feletti szavazás egyben bizalmi szavazás legyen.^[78] Ennek révén akár az ellenzéki képviselők is kezdeményezni tudták volna, hogy egy javaslat elfogadása egyúttal a kormány(fő) iránti bizalomról is szóljon, de végül ez nem valósult meg.

7. Az önálló szabályozó szerv vezetője mandátumának keletkezése

A miniszterelnököt konkrétan is nevesítő rendelkezések tekintetében sorrendben egy új elemre, nevezetesen az önálló szabályozó szerv vezetője megbízásának keletkezésére vonatkozó szabályokra is ki kell térni. Az Alaptörvény szerint az Országgyűlés sarkalatos törvényben a végrehajtó hatalom körébe tartozó egyes feladat- és hatáskörök ellátására és gyakorlására önálló szabályozó szerveket hozhat létre, melynek vezetőjét vagy a miniszterelnök javaslatára a köztársasági elnök, vagy maga a miniszterelnök nevezi ki sarkalatos törvényben meghatározott időtartamra.^[79] Az önálló szabályozó szerv, mint önálló alaptörvényi kategória az Alaptörvény értelmezése szerint kifejezetten e két szerv felölésére jött létre, hogy ne kelljen külön másodlagos közigazgatási szerveket név szerint is rögzíteni a szövegben.^[80]

Az önálló szabályozó szervek köre azóta kibővült. Jelenleg három ilyen szervről beszélhetünk: az egyik a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete (PSZÁF), a másik a Nemzeti Média és Hírközlési Hatóság (NMHH), a harmadik pedig – az Országgyűlés 2013. március 14-én elfogadott döntése értelmében a Magyar Energia Hivatal (MEH), mint korábbi kormányhivatal jogutódjaként – a Magyar Energetikai Közmű-szabályozási Hivatal. E szervek vezetői az Alaptörvény újítása nyomán rendeletalkotási hatáskörrel is rendelkeznek. Ami a vezetők megbízását illeti, a PSZÁF és – az Országgyűlés 2013. március 25-ei

[76] Alaptörvény, 21. cikk (3)-(4). bek.

[77] Alaptörvény, 21. cikk (5) bek.

[78] Ld. az említett munkacsoport által készített javaslat 15. pontjának „C” változatát. 6.

[79] Alaptörvény, 23. cikk (1)-(2). bek.

[80] Jakab, 2011, 262.

törvénymódosítása alapján immáron – az NMHH elnökét^[81] is a miniszterelnök javaslatára a köztársasági elnök nevezi ki, előbbi hat, utóbbit kilenc évre. A villamosenergia-, földgáz- és távhőellátással kapcsolatos feladatokat ellátó, újonnan létrehozott szabályozó szerv vezetőjét – élve az Alaptörvény adta másik lehetőséggel – pedig a miniszterelnök nevezi ki hét évre.

8. A miniszterelnök és a különleges jogrend

A miniszterelnök végezetül a különleges jogrendre vonatkozó szabályoknál jelenik meg konkrétan is nevesítve. A korábbi Alkotmány vonatkozó rendelkezései tartalmukat tekintve nem változtak. Vagyis az Országgyűlés akadályoztatásának tényét, továbbá a hadiállapot kinyilvánításának, a rendkívüli állapot vagy a szükségállapot kihirdetésének az indokoltságát továbbra is az Országgyűlés elnöke, az Alkotmánybíróság elnöke és a miniszterelnök egybehangzóan határozza meg.^[82]

A miniszterelnök kifejezéssel az Alaptörvényben utolsóként a rendkívüli állapotra vonatkozó cikkben találkozhatunk, mely – a korábbi Alkotmányhoz hasonlóan – rögzíti, hogy a köztársasági elnök elnökletével működő Honvédelmi Tanácsnak az Országgyűlés elnöke, az országgyűlési képviselőcsoportok vezetői, illetve a tanácskozási joggal résztvevő Honvéd Vezérkar főnöke mellett a miniszterelnök és a miniszterek is tagjai.^[83]

IV. A MINISZTERELNÖKÖT KÖZVETVE ÉRINTŐ RENDELKEZÉSEK^[84]

Jelen tanulmány terjedelmi okokból a miniszterelnököt konkrétan (szövegszerűen) nem nevesítő, csak közvetve érintő, tehát általánosan a kormányra, vagy a kormány tagjaira vonatkozó, alaptörvényi rendelkezésekkel nem, illetve jelen

[81] Eddig az NMHH elnökét a miniszterelnök nevezte ki kilenc évre. A törvényjavaslat indokolása szerint a köztársasági elnök politikailag semleges közjogi szerepe egyértelműbbé teszi az NMHH elnökének függetlenségét. http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_irom.irom_madat?p_ckl=39&p_izon=10051&p_alsz=14

[82] Alaptörvény, 48. cikk (5) bek.

[83] Alaptörvény, 49. cikk (1) bek.

[84] Ehelyütt hangsúlyozzuk, hogy a miniszterelnök hatalmát számtalan tényező befolyásolja, jelen tanulmány csak az Alaptörvénnyel összefüggő kérdésekre koncentrálna, azon belül is a miniszterelnököt kifejezetten nevesítő rendelkezésekre. Ugyanakkor fontos jelentősége van a kormányra vonatkozó (kormányfőt nem nevesítő) rendelkezéseknek is, sőt, az Alaptörvény azon rendelkezései is befolyással vannak a miniszterelnök hatalmára, amelyek adott esetben még a kormányt sem nevesítik. Elég például csak az Alkotmánybíróság kormányon túli személyek által kezdeményezhető utólagos normakontrolljára vonatkozó alaptörvényi rendelkezésekre gondolnunk, melyek ugyancsak meghatározóak lehetnek. Amennyiben bővül az utólagos normakontrollt kezdeményezők köre – miképpen Magyarország Alaptörvényének negyedik módosítása értelmében a Kúria elnöke és a legfőbb ügyész vonatkozásában ez meg is történt – kihatással lehet a törvényalkotási folyamat felett egyértelműen diszponálható kormány(fő) hatalmi helyzetére is. (Alaptörvény, 24. cikk (2) bek., e) pont.)

fejezetben csak röviden és érintőlegesen, egy-egy fontosabb változást felviláglantva foglalkozik. E tekintetben négy nagy kérdéscsoport vizsgálható. Az első csoportba az ún. *demokratikus intézményi szabályok* tartoznak, ahol hat témánál, nevezetesen a költségvetési gazdálkodási elv; az alaptörvény-módosítás;^[85] zárt ülés elrendelése;^[86] törvénykezdeményezés^[87] és elfogadott törvény Alaptörvénnyel való összhangja; kérdés és interpelláció;^[88] valamint a közvetlen demokrácia (népszavazás)^[89] szabályainál találkozhatunk a kormányra, így a miniszterelnökre is vonatkozó szabályokkal. Ezek közül újdonságként kiemelhetjük a költségvetési egyensúlyért viselt felelősség, vagyis a költségvetési gazdálkodás elvét, amire az Alaptörvényben nagy hangsúly került, így a kormány(fő) ez iránti felelőssége a legmagasabb szinten került rögzítésre.^[90] A jelzett szankciók (Költségvetési Tanács vétője, illetve a költségvetés el nem fogadása miatti parlament-feloszlatási lehetőség) okán pedig e felelősség komoly kockázatokat hordozhat magában a miniszterelnök számára. E témacsoport kapcsán a másik nívumot az jelenti, hogy az Országgyűlés az elfogadott törvényt az Alaptörvénnyel való összhang vizsgálata céljából – a törvény kezdeményezője, illetve az Országgyűlés elnöke mellett – immáron a kormány (zárószavazás előtt megtett) indítványára is megküldheti az Alkotmánybíróságnak. A korábbi Alkotmányban az előzetes normakontroll lehetősége csak a köztársasági elnök számára állt fenn.^[91]

Az előzetes normakontroll megváltozott szabályozása már átvezet a második kérdéscsoportra, *az államfővel összefüggő egyéb szabályokra*. Itt három téma is vizsgálható. Egyfelől a kormány(fő) hatalma kapcsán fontos változás, hogy a köztársasági elnök a „vétői” tekintetében a politikai vétőjét követően (itt nem részletezett megkötésekkel ugyan, de) alkotmányossági vétővel is élhet. Korábban másodjára kötelezve volt az aláírásra.^[92] Ha már élt alkotmányossági vétőjével, politikai vétőjével már nem élhet, de ha nem az ő kezdeményezésére került az elfogadott, de még ki nem hirdetett jogszabály az Alaptörvénnyel való össz-

[85] Alaptörvény, Alapvetés, S) cikk (1) bek. Magyarország Alaptörvényének negyedik módosítása révén az Alaptörvény 24. cikk (5) bek.-e továbbá kimondja, hogy az Alkotmánybíróság az Alaptörvényt és az Alaptörvény módosítását csak a megalkotására és kihirdetésére vonatkozó, az Alaptörvényben foglalt eljárási követelmények tekintetében vizsgálhatja felül. E vizsgálatot a kihirdetéstől számított harminc napon belül – az említett bek. b) pontja értelmében, a jogszabály utólagos normakontrolljával megegyezően – az országgyűlési képviselők egynegyede, a Kúria elnöke, a legfőbb ügyész vagy az alapvető jogok biztosa mellett a kormány is kezdeményezheti. Az elfogadott, de még ki nem hirdetett Alaptörvény és Alaptörvény-módosítás tekintetében pedig – az említett bekezdés a) pontja értelmében, miképpen fentebb említettük – csak a köztársasági elnök jogosult a vizsgálat kezdeményezésére.

[86] Alaptörvény, 5. cikk (1) bek.

[87] Alaptörvény, 6. cikk (1) bek.

[88] Alaptörvény, 7. cikk (2) bek.

[89] Alaptörvény, 8. cikk (1) bek.

[90] Alaptörvény, Alapvetés, N) cikk (1)-(2) bek.

[91] Alaptörvény, 6. cikk (2) bek.

[92] Alaptörvény, 6. cikk (3) és (8) bek.

hang vizsgálata céljából^[93] az Alkotmánybíróság elé, akkor ez esetben akkor is élhet politikai vétőjával, ha az Alkotmánybíróság nem állapított meg alaptörvény-ellenességet.^[94] Ehelyütt érdemes megemlíteni, hogy az Alaptörvény negyedik módosítása – az Alaptörvény erre vonatkozó rendelkezéseinek értelmezését tisztázandó – egyértelművé tette, hogy a köztársasági elnök az elfogadott Alaptörvényt, illetve annak módosítását csak a megalkotására vonatkozó, az Alaptörvényben foglalt eljárási követelményekkel való összhang vizsgálata céljából küldheti meg az Alkotmánybíróságnak, mely testület ebben a kérdésben ugyancsak kizárólag eljárási szempontból vizsgálódhat.^[95]

A másik két témát a köztársasági elnök meghatározott intézkedései és azok ellenjegyzési kötöttsége, illetve a köztársasági elnök átmeneti akadályoztatása megállapításának (kormány által is lehetséges) kezdeményezése jelenti.^[96] Előbbi kapcsán üdvözlendő változás, hogy az új Alaptörvény világosan összerendezte, illetve elkülönítette a köztársasági elnök ellenjegyzéshez kötött, illetve nem kötött intézkedéseit. A korábbi Alkotmány szövegéhez képest – mely a miniszterelnök, vagy illetékes miniszter ellenjegyzését nevesítette – technikai változás, hogy az új Alaptörvény már általános jelleggel a „kormány tagja” ellenjegyzéséről beszél. Az Alaptörvény fontos tartalmi rögzítése, hogy a köztársasági elnök meghatározott intézkedések – így témánk szempontjából például a miniszterek miniszterelnök javaslatára történő kinevezése – esetén megtagadhatja azok teljesítését, ha a jogszabályi feltételek hiányoznak, vagy alapos okkal arra következtet, hogy az az államszervezet demokratikus működésének súlyos zavarát eredményezné.^[97]

A harmadik kérdéscsoportot a *belső működési szabályok* alkotják, melyen belül tíz önálló téma is meghatározható: a kormány feladat- és hatásköre; felelősége;^[98] szervezetalapítása; a kormány és kormány tagjainak rendeletalkotási hatásköre;^[99] a kormány tagjainak parlamenti részvételi és felszólalási joga; a kormány létrejötte és esküetele;^[100] a minisztériumok és a tárca nélküli miniszterek;^[101] a

[93] Vagyis – mint fentebb említettük – az Országgyűlés a törvény kezdeményezője, a kormány és az Országgyűlés elnöke zárószavazás előtt megtett indítványára (tehát nem a köztársasági elnök kezdeményezésére) az elfogadott törvényt az Alaptörvénnyel való összhang vizsgálatára megküldi az Alkotmánybíróságnak, melyről az Országgyűlés a zárószavazást követően határoz. Ld. Alaptörvény, 6. cikk (2) bek.

[94] Alaptörvény, 6. cikk (5) bek.

[95] Alaptörvény negyedik módosítása, 11. cikk, ill. 12. cikk (3) bek.

[96] Alaptörvény, 9. cikk (3)-(5) bek. (kiegészítésként (6)-(7) bek.), ill. 14. cikk (2) bek.

[97] Alaptörvény, 9. cikk (6) bek.

[98] Az Alaptörvény 15. cikk (1) bek. szerint a kormány az Országgyűlésnek felelős.

[99] Alaptörvény, 15. cikk (3)-(4) bek., ill. 18. cikk (3) bek.

[100] Alaptörvény, 16. cikk (8)-(9) bek.

[101] A minisztériumok felsorolásáról törvény (jelenleg a 2010. évi XLII. törvény) rendelkezik. Tárca nélküli miniszter pedig a kormány(fő) javaslata által meghatározott feladatkör ellátására nevezheti ki. Sarkalatos törvény minisztérium, miniszter vagy közigazgatási szerv megjelölésére vonatkozó rendelkezését törvény módosíthatja. (Alaptörvény, 17. cikk (1)-(2), ill. (4) bek.)

kormány általános hatáskörű területi államigazgatási szervei;^[102] a kormánytisztviselők jogállása;^[103] valamint a kormány tagjainak jogállása.^[104] Ezek közül az Alaptörvényben újdonság értékkel bír a kormány feladat- és hatáskörének meghatározása, melynek értelmében a korábbi hosszú és felesleges felsorolás helyett egyfajta generális klauzulaként rögzítésre került, hogy a kormány a végrehajtó hatalom általános szerve, amelynek (és így a miniszterelnöknek) a feladata kiterjed mindarra, amit az Alaptörvény vagy jogszabály kifejezetten nem utal más szerv feladat- és hatáskörébe.^[105] További újdonságot jelent, hogy a kormány a közigazgatás legfőbb szerve, amely törvényben meghatározottak szerint államigazgatási szerveket hozhat létre. Az eddigi, inkább a szocialista berendezkedéshez illeszkedő szabályozás szerint a kormány az államigazgatás bármely ágát közvetlen felügyelete alá vonhatta.^[106] A parlamenti részvételi és felszólalási jog kapcsán új elemnek tekinthető, hogy az Országgyűlés és az országgyűlési bizottság a kormány tagját, így a miniszterelnököt is az ülésen való megjelenésre kötelezheti.^[107]

Végezetül a negyedik, ehelyütt csak felsorolt kérdéscsoportot az *egyéb kormányt érintő szabályokként* foglalhatjuk össze. Ide tartozik az Országgyűlés által a kormánytól európai uniós ügyekben kért tájékoztatás;^[108] a fentebb már említett utólagos normakontroll;^[109] az önkormányzatok törvényességi felügyelete, kölcsönfelvételükhöz való kormány általi hozzájárulás, illetve az alaptörvény-ellenesen működő képviselő-testület kormány indítványára történő feloszlata;^[110] a kormányközpénzügyekkel és költségvetéssel kapcsolatos feladatai;^[111] a kormány rendvédelmi szervekkel kapcsolatos döntési kompetenciái;^[112] a különleges jogrend kormányt érintő szabályai;^[113] az Alaptörvény végrehajtási kötelezettsége.^[114] E felsorolást kiegészíthetjük Magyarország Alaptörvényének negyedik módosítása nyomán alkotmányos szintre emelt új szabályozással,

[102] Ezek a fővárosi és megyei kormányhivatalok. Ld. uo. 17. cikk (3) bek.

[103] Az Alaptörvény 17. cikk (5) bek. szerint a kormánytisztviselők jogállását törvény szabályozza. Ez a törvény 2012 márciusáig a 2010. évi LVIII. törvény volt, melyet 2012 márciusában hatályon kívül helyeztek. Az új szabályokat a közszolgálati tisztviselőkről szóló 2011. évi CXCV. törvény tartalmazza.

[104] Az Alaptörvény 18. cikk (5) bek. szerint a kormány tagjai jogállásának részletes szabályait, javadalmazását, valamint a miniszterek helyettesítésének rendjét törvény határozza meg. Ez a korábban már említett 2010. évi XLIII. törvény.

[105] Alaptörvény, 15. cikk (1) bek. első mondata.

[106] Alaptörvény, 15. cikk (2) bek., ill. az 1949. évi XX. törvény 40. §. (3) bek.

[107] Alaptörvény, 18. cikk (4) bek., ill. Jakab, 2011, 257.

[108] Alaptörvény, 19. cikk

[109] Vagyis a jogszabályok Alaptörvénnyel való összhangja vizsgálatának kezdeményezése az Alkotmánybíróságnál. (Az Alaptörvény fentebb már említett, 24. cikk (2) bek. e) pontja.)

[110] Alaptörvény, 34. cikk (4)-(5) bek., ill. 35. cikk (5) bek.

[111] Alaptörvény, 36. cikk (1)-(2), ill. (7) bek., valamint a 37. cikk (1) bek.

[112] Alaptörvény, 45. cikk (2) bek., 46. cikk (2) és (4) bek., 47. cikk (1), (3)-(4) bek.

[113] Alaptörvény, 49. cikk (2) bek. c) pont., 51., 52. és 53. cikk.

[114] Eszerint a kormány köteles az Alaptörvény végrehajtásához szükséges törvényjavaslatokat az Országgyűlés elé terjeszteni. (Uo., Záró rendelkezés, 4 pont.)

mely szerint törvény keretei között a kormány határozza meg az állami felsőoktatási intézmények gazdálkodási rendjét, és felügyeli is gazdálkodásukat.^[115]

V. ÖSSZEZEGÉS

Rövid összefoglalásként megállapítható, hogy az Alaptörvényben racionalizálódott a miniszterelnökre vonatkozó szöveg. A legfontosabb változásokként, újdonságként a következőket foglalhatjuk össze. A miniszterelnök mandátuma kapcsán először is konkretizálódott és lerövidültek a köztársasági elnök általi javaslatétel időbeli feltételei (alakuló ülés, vagy a korábbi harminc nap helyett tizenöt napon belüli javaslatétel). A kormányprogram szövegből való kikerülésével már csak a miniszterelnök személyéről szól a parlamenti szavazás. Megbízatásának megszűnését egyenlővé tették a kormány megbízatása megszűnésével, az egyes eseteket pedig némileg pontosították, illetve bővítették. A miniszterelnök alaptörvényi szinten rögzített általános politikai iránykijelölési hatáskört, továbbá (az önálló szabályozó szerv vezetője kapcsán) új javaslatételi és kinevezési hatáskört kapott, továbbá a miniszterek immáron nemcsak parlament előtti közvetett, hanem a miniszterelnöknek való (közvetlen) felelősége is kimondásra került.

A kormány feladataira vonatkozó korábbi felesleges és részletes felsorolás helyett elismerésre került a kormány általános végrehajtó hatalmi minősége. A köztársasági elnök szemszögéből – az említett javaslatétel időbeli rögzítése mellett – az államfői intézkedések ellenjegyzési szabályai racionalizálódtak, vétőzási lehetőségei pedig relatíve erősödtek, mely kihatással lehet a kormány(fő) mozgásterére is. Az államfő parlament-felosztatási lehetőségeiből kikerült a korábbi négyszeri bizalommegvonás szabálya, ugyanakkor bővült a költségvetés március 31-ig történő el nem fogadása miatti esetkörrel. Végezetül érdemes kiemelni, hogy az új Alaptörvényben lényegesen nagyobb hangsúlyt kapott a kormány(fő) közpénzügyekért és a költségvetési egyensúlyért viselt felelősége.

Figyelemmel a kérdés megítélésének bonyolultságára és összetettségére, megállapítható hogy karakterét tekintve a kormányzati berendezkedés, illetve konkrétan a kormány(fő) hatalma jogi értelemben (tehát nem politikai-hatalmi karakterét tekintve, mely kérdéssel jelen tanulmány nem foglalkozik) radikálisan nem változott, ugyanakkor számos – többek között más alkotmányos intézményekre vonatkozó szervezeti és egyéb szabályok megváltoztatásából közvetve fakadó – tényező következtében jogi szempontból is stabilizálódott, illetve relatíve erősödött a kormányfői hatalom. Említhető többek között, hogy az Alkot-

[115] Záró rendelkezés, X. cikk (3) bek., ill. Magyarország Alaptörvényének negyedik módosítása, 6. cikk.

mánybíróság korábbi, még az Alaptörvény meghozatala előtt végbement jogkörszűkítésére vonatkozó rendelkezések (az államadósság adott szintjének eléréséig a pénzügyi tárgyú törvények Alaptörvénnyel való összhangját csak külön meghatározott szempontból lehet vizsgálni^[116]) bekerültek az Alaptörvénybe is. Az utólagos normakontroll kezdeményezési köre szűkülésével (korábban bárki kezdeményezhetett) az Alkotmánybíróság relatíve kevésbé tudja kontrollálni a kormány által dominált jogalkotási tevékenységet, bár a kezdeményezői kör Alaptörvény negyedik módosítása által végbement bővülése (a Kúria elnöke és a legfőbb ügyész is kezdeményezheti), illetve az előzetes normakontroll lehetőségének ugyancsak relatíve bővülése, valamint az alkotmányértelmezés korábban csak AB-határozatban, immáron törvényben is kimondott lehetősége^[117] ezzel némiképp ellentétes irányba mutat. Az Alaptörvény negyedik módosítása ugyanakkor leszögezi, hogy a taláros testület a jogszabály felülvizsgálni nem kért rendelkezését csak abban az esetben vizsgálhatja, illetve semmisítheti meg, ha az a felülvizsgálni kért jogszabályi rendelkezéssel szoros tartalmi összefüggésben áll.^[118] Ez tehát egyértelműen a kormány által dominált parlamenti jogalkotó munkát kívánja tovább védeni az Alkotmánybíróságtól.

A miniszterelnök jogköreit érintette továbbá, hogy újabb alkotmányos intézmények (önálló szabályozó szerv) vezetőjére vonatkozó, hosszú távú megbízatást keletkeztető javaslattevési, illetve kinevezési hatásköröket kapott.^[119] Emellett az Alaptörvényben megmaradt a leggyengébb parlamenti felelősséget jelentő konstruktív bizalmatlanság intézménye is, melynek köszönhetően – az eddigiekhez hasonlóan – az alkotmányos megoldások közül a lehető legnehezebben lehet kimondani a kormányfővel szembeni bizalmatlanságot, hiszen egyúttal továbbra is meg kell egyeznie az ellenzéknek az új miniszterelnök személyében.

A miniszterelnöki hatalom jogi szempontú változásának elemzése során utalnunk kell arra is, hogy azzal semmiképp nem nőtt a miniszterelnök hatalma, hogy voltaképp Alaptörvényben is rögzítetten minden feladat és felelősség az „övé” és kormányáé, amit nem utalnak máshová. A közpénzügyekért és a költségvetésért viselt, (végső soron parlament-feloszlatási) szankciókkal is körülbástyázott kormányzati, kormányfői felelősség pedig inkább relatíve csökkeni is hatalmát. Ehhez kapcsolódva végül érdemes rámutatni arra a *sui generis* összefüggésre is, hogy a miniszterelnöki hatalom jogi eszközökkel közvetve

[116] Erről bővebben: Alaptörvény, 37. cikk (4) bek.

[117] Az Országgyűlés vagy annak állandó bizottsága, a köztársasági elnök, ill. a Kormány indítványára az AB valamely konkrét alkotmányjogi problémával összefüggésben értelmezi az Alaptörvény rendelkezését, ha az értelmezés közvetlenül levezethető az Alaptörvényből. Az említett AB-határozat a 31/1990. (XII. 19.) AB határozat. (Az Alkotmánybíróságról szóló 2011. évi CLI. törvény, 38. § (2) bek., ill. Trócsányi – Schanda, 2012, 369.)

[118] Alaptörvény negyedik módosítása, 12. cikk (3) bek.

[119] Bár itt többnyire csak a kétharmados kormányzati többség birtokában tudta eddig is meglévő hatalmát a korábbiakhoz képest könnyebben (kompromisszumok kényszere nélkül) kihasználni a miniszterelnök.

vagy közvetlenül megvalósított növelése időbeli síkra vetítve hatalomcsökkenés-ként is értelmezhető. Amennyiben ugyanis a következő ciklusokban nem alakul ki kétharmados parlamenti többség, a kormány és fejének mozgástere jelentősen beszűkül. Erre mutat rá Müller György is, aki szerint a következő kormányok kétharmados többség híján meggyengülnek a parlamenttel szemben, nem, vagy csak ellenzéki támogatással lesznek képesek a politikai irányvonaluknak megfelelő alapvető kérdésekben céljaik megvalósítására, hiszen az Alaptörvény számos, az alapjogok és az államszervezeti viszonyok szabályozásán túli társadalom- és gazdaságpolitikai, illetve ilyen összefüggésű ügyekre vonatkozóan minősített többségű döntéshozatalt követel meg.^[120] Továbbá – tehetjük hozzá – több vitás, az Alkotmánybíróság által formai, illetve egyes esetekben tartalmi szempontból is alkotmányellenesnek nyilvánított és megsemmisített rendelkezés (pl. család fogalma, hajléktalanok közterületről történő kitiltása, egyházak Országgyűlés általi elismerése stb.) is beépítésre került az Alaptörvény szövegébe.^[121] Ez utóbbi annak bizonyításaként is értelmezhető, hogy az alkotmányozó hatalom végső letéteményesének az Országgyűlést és nem az Alkotmánybíróságot tekintik. Másfelől mindez azért is bír különös jelentőséggel, mert alkotmánymódosításra, illetve a sarkalatos törvények módosítására normál többségű kormányok önmagukban nem lesznek majd képesek. A mindenkori kormány(fő) normál parlamenti többség kialakulása esetén időben később realizálódó hatalomcsökkenése negatív esetben erodálhatja a kormányzóképeséget, pozitív esetben viszont fontos szemponttá teheti a konszenzusorientáltságot, a mindenkori ellenzékkel történő kompromisszumkereső politizálást.

IRODALOM

- Franczel Richárd (2010a): A magyar miniszterelnöki intézmény alkotmányos és jogállási háttere. In: Nagy Marianna (szerk.): *Jogi tanulmányok 2010. Ünnepi konferencia az ELTE megalakulásának 375. évfordulója alkalmából*. III. kötet. ELTE ÁJK, Budapest. 257–271. Elérhető: http://www.ajk.elte.hu/file/doktkonf2010_03.pdf
- Franczel Richárd (2010b): *Kormányfői hatalomvizsgálat*. Méltányosság Politika-elemző Központ. Elérhető: <http://www.meltanyosság.hu/files/meltany/imce/doc/kp-kormanyfoihatalom-101026.pdf>
- Franczel Richárd (2012): Miniszterelnök az új Alaptörvényben. In: Antal Attila (szerk.): *Politikatudományi tanulmányok*. ELTE ÁJK Doktori Iskoláinak III. Konferenciája. ELTE ÁJK, Budapest. 189–202. Elérhető: http://www.ajk.elte.hu/file/doktkonf2012_03.pdf

[120] Müller, 2011a, 31. Müller társadalom- és gazdaságpolitikai, ill. ilyen összefüggésű ügyek között említi például a családvédelem, a nemzeti vagyonnal való gazdálkodás, a kizárólagos állami tulajdon körének meghatározása, a közteherviselés és nyugdíjrendszer alapvető szabályozása tárgyköreit.

[121] Ld. elsősorban az Alaptörvény negyedik módosítását, ill. http://index.hu/belfold/2013/03/11/mit_hoz_az_alaptorveny_4_modositasa/

- Jakab András (2011): *Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei.* HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest.
- Müller György (2010): *A kormányzati viszonyok változásai 2010-ben.* Közjogi Szemle. 3. sz., 10–17. Elérhető: <http://kozjogiszemle.hu/korabbiszamok/category/13-2010.-v-iii.-szm.html>
- Müller György (2011a): *Az Alaptörvény utáni kormányzati viszonyokról.* Közjogi Szemle. 2. sz. 28–32. Elérhető: <http://kozjogiszemle.hu/korabbiszamok/category/16-2011.-evi-ii.-szam.html>
- Müller György (2011b): *Magyar kormányzati viszonyok.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Térey Vilmos (2011): *A kormányformát meghatározó szabályokról, a kormány működésének kereteiről az alkotmányozás kapcsán.* Jogtudományi Közöny. LXVI. évf., 4. sz. 250–255.
- Trócsányi László – Badó Attila (szerk.) (2005): *A nemzeti alkotmányok az Európai Unióban.* KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest.
- Trócsányi László – Schanda Balázs (szerk.) (2012): *Bevezetés az alkotmányjogba. Az Alaptörvény és Magyarország alkotmányos intézményei.* HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest.

FORRÁSOK

- Az Alkotmányelőkészítő eseti bizottságról. Elérhető: http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_biz.keret_frissit?p_ckl=39&p_biz=1005 (Letöltés ideje: 2013.03.20.)
- Tájékoztató az Alkotmányelőkészítő eseti bizottságnak a képviselők alkotmányozó munkája támogatására folytatott tevékenységéről. Elérhető: <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/mk11024.pdf> (Letöltés ideje: 2013.03.20.)
- Az Alkotmányelőkészítő eseti bizottság III. munkacsoportjáról. Elérhető: http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_biz.keret_frissit?p_szerv=&p_fomenu=20&p_almenu=50&p_ckl=39&p_biz=1005&p_rec=&p_egys=&p_nyelv=HU (Letöltés ideje: 2013.03.20.)
- A III. munkacsoport által elfogadott részkoncepcióról. Elérhető: <http://www.parlament.hu/biz/aeb/resz/iii.pdf>. (Letöltés ideje: 2013.03.20.)
- Alkotmány a jövőnek. Az LMP alkotmánykonceptiója. Elérhető: http://lehetmas.hu/wp-content/uploads/2011/02/lmp_alkotmanykonceptio.pdf (Letöltés ideje: 2013.03.20.)

FELHASZNÁLT JOGSZABÁLYOK JEGYZÉKE

- 1949. évi XX. törvény (a korábban hatályos Alkotmány). Elérhető: http://www.kulugyminiszterium.hu/NR/rdonlyres/66014AAA-414B-4757-8E71-CA6866EB9FA0/0/XX_1949tvalkotmany.pdf (Letöltés ideje: 2013.03.20.)
- 1997. évi LXXIX. törvény. Elérhető: <http://www.complex.hu/kzldat/t9700079.htm> (Letöltés ideje: 2013.03.20.)
- 2006. évi LVII. törvény. Elérhető: <http://www.complex.hu/kzldat/t0600057.htm> (Letöltés ideje: 2013.03.20.)

- 2010. évi XLII. törvény a Magyar Köztársaság minisztériumainak felsorolásáról. Elérhető: http://www.complex.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1000042.TV (Letöltés ideje: 2013.03.20.)
- 2010. évi XLIII. törvény a központi államigazgatási szervekről, valamint a kormány tagjai és államtitkárok jogállásáról. Elérhető: <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/mk10085.pdf> (Alaptörvény előtt)
- http://www.complex.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=a1000043.tv (Alaptörvény után) (Letöltés ideje: 2013.03.20.)
- 2010. évi LVIII. törvény a kormánytisztviselőkről. Elérhető: <http://www.complex.hu/kzldat/t1000058.htm/t1000058.htm> (Letöltés ideje: 2013.03.20.)
- Az 1949. évi XX. törvény 2010. május 25-ei módosítása. Elérhető: <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/mk10085.pdf> (Letöltés ideje: 2013.03.20.)
- Az 1949. évi XX. törvény 2010. november 16-ai módosítása. Elérhető: <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/mk10174.pdfv> (Letöltés ideje: 2013.03.20.)
- 9/2011. (III. 7.) OGY határozat Magyarország Alkotmányának szabályozási elveiről. Elérhető: <http://www.parlament.hu/irom39/02057/02057.pdf> (Letöltés ideje: 2013.03.20.)
- Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.) és módosításai (benyújtott javaslatok). Elérhető: <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/mkpdf/hiteles/mk11043.pdf>
- http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_irom.irom_lekerd?P_CKL=39&P_FOTIP=null&P_FOTIP=T&P_TIP=null&P_TIP=D (Letöltés ideje: 2013.03.20.)
- 61/2011. (VII. 13.) AB határozat. Elérhető: <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/mk11080.pdf> (Letöltés ideje: 2013.03.20.)
- 2011. évi CXCIX. törvény a közszolgálati tisztviselőkről. Elérhető: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100199.TV&celpara (Letöltés ideje: 2013.03.20.)
- 2012. évi XXXVI. törvény az Országgyűlésről (és a benyújtott javaslat). Elérhető: <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK12047.pdf>
- <http://www.parlament.hu/irom39/06391/06391.pdf> (Letöltés ideje: 2013.03.20.)

A folyékony és szilárd biomassza fenntarthatósági kritériumai az Európai Unióban és Magyarországon

Köztudott, hogy Magyarország a megújuló energiaforrások részarányának növelésével kapcsolatos célkitűzéseit alapvetően biomasszára támaszkodva kívánja megvalósítani. A biomassza-hasznosítás azonban – bár bizonyos körülmények között üvegházhatású gáz-semleges –, több ökológiai kockázatot is rejt magában (pl. a biológiai sokféleség csökkenése, az intenzív vegyszerhasználatból adódó terhelések stb.). Az Európai Unió (EU) felismerve és elismerve ezeket a kockázatokat, a megújuló energiaforrásból előállított energia támogatásáról szóló 2009/28/EK irányelvében (a továbbiakban: irányelv) a bioüzemanyagokra, valamint egy külön Bizottsági közleményben a szilárd biomasszára nézve fenntarthatósági kritériumokat fogalmazott meg. Az alábbiakban e kritériumokat tartalmazó európai, és az azt implementáló magyar szabályozást mutatom be és értékelem a szabályozás hatékonysága szempontjából. A magyar előírásokat egyúttal – a fontosabb követelmények kiemelésével – az európai jognak való megfelelés nézőpontjából is vizsgálom.

I. AZ EURÓPAI SZABÁLYOZÁS

1. Fenntarthatósági kritériumok a bioüzemanyagokra és egyéb folyékony bio-energiahordozókra

Az EU célkitűzése az, hogy a megújuló energia részaránya 2020-ra az Európai Unió teljes bruttó energiafogyasztásában érje el a 20%-ot. A bioüzemanyagokat és folyékony bio-energiahordozókat csak abban az esetben lehet figyelembe venni az irányelv céljainak teljesítésénél, illetve pénzügyi támogatásra való jogosultság megállapításánál, ha azok teljesítik az irányelvben rögzített követelményeket.^[1] A bioüzemanyag előállítására használt nyersanyagok termesztése ugyanis további, eddig művelés alatt nem álló területek igénybevételét ösztönzi. Ezért annak érdekében, hogy ezt a folyamatot megakadályozzák, különösen olyan területek vonatkozásában, amelyek jelentős mennyiségű szén-dioxidot tárolnak (pl. erdők, lápok stb.), és annak érdekében, hogy elsősorban gyengébb

[1] Ugyanakkor környezetvédelmi szempontból kedvező, hogy a nem élelmezési célú nyersanyagok, vagyis a másodgenerációs bioüzemanyagok felhasználását az egyéb bioüzemanyagok hozzájárulásához viszonyítva *kétszeresen* kell figyelembe venni.

minőségű területeket használjanak a bioüzemanyagok alapanyagának termesztésére, az irányelv fenntarthatósági kritériumokat támaszt.

Mindenekelőtt azt érdemes tisztázni, hogy mit ért az irányelv *“bioüzemanyag”* és *“bio-energiahordozó”* alatt. Az előbbi azokat a közlekedésben használt folyékony vagy gáz halmazállapotú üzemanyagokat jelenti, amelyeket biomasszából állítottak elő. Ehhez képest a *“folyékony bio-energiahordozók”* szintén biomasszából származnak, de azokat a közlekedéstől eltérő célokra (pl. villamosenergia-termelésre, fűtésre) használják.^[2] Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban a bioüzemanyag kifejezést használom, érte ezalatt a bioüzemanyagot és a folyékony bio-energiahordozót egyaránt. Az irányelvi rendelkezések hatálya nem terjed ki a szilárd és légnemű bio-energiahordozókra, azok fenntarthatósági kritériumaival kapcsolatban az Európai Bizottság ajánlást tett közzé, amelyről a következő pontban esik szó.

Az első követelmény, hogy a bioüzemanyagok használatából eredő *üvegházhatású gázkibocsátás-megtakarítás legalább 35% legyen*. Ez az érték 2017-től 50%-ra, 2018. január 1-jével pedig – bizonyos üzemekben előállított bioüzemanyagoknál – 60%-ra emelkedik. A megtakarítás számítási módszerét az irányelv 19. cikke és mellékletei aprólékosan szabályozzák. Erre részleteiben nem térek ki, viszont annyit érdemes elárulni, hogy a megtakarítás mértékét a bioüzemanyagok felhasználásából eredő összes (teljes életciklus alatti) kibocsátás és a fosszilis („hagyományos”) üzemanyag komparátor (dízel, benzin) felhasználásával járó kibocsátás értékei határozzák meg (amennyiben azok különbözetéről van szó). Ezzel a követelménnyel elméletileg kizárják az olyan bioüzemanyagok gyártását, amelyek nem járnak jelentősebb üvegházhatású gáz (a továbbiakban ÜHG) kibocsátás-megtakarítással.

Egyes tanulmányok azonban arra az ellentmondásra mutatnak rá, hogy a szén-dioxid megtakarítás számítására rendelt irányelvi módszer éppen azoknak a bioüzemanyagoknak kedvez, amelyek nem jelentenek nagyobb üvegházhatású gáz megtakarítást, vagy még több ÜHG-kibocsátással járnak.^[3] További probléma, hogy az ÜHG-megtakarítás számítására vonatkozó irányelvi szabályok túl általánosak, melynek következményeként attól függően, hogy a gazdasági szereplők milyen számítást alkalmaznak, eltérő eredményre lehet jutni. Az eltérések ráadásul igen jelentősek (20-35%), vagyis az ÜHG-megtakarítás növeléséhez elegendő csupán jól megválasztani a számítási módszert, tényleges technológiai fejlesztés nem is szükséges.^[4] Az irányelvben található metodológia további fejlesztése indokolt tehát.

Ami a további fenntarthatósági kritériumokat illeti, a bioüzemanyagokat *nem lehet olyan nyersanyagból előállítani, amely a biológiai sokféleség szempontjából elismerten nagy értéket képviselő, illetve nagy szénkészlettel rendelkező földterületekről származik*.^[5] Ennél konkrétabb meghatározással is él a jogszabály, felsorolja

[2] 1. cikk h), i).

[3] Soimakallio – Kati, 2011, 3512.

[4] Hennecke, 2013, 62.

[5] Követelményként rögzíti az irányelv azt is, hogy a Közösségben termesztett bioüzemanyagok

ugyanis azokat a területeket, amelyek ezen kategóriákba tartoznak [17. cikk (3) bekezdés a-c) pont, (4) bekezdés a-c) pont és (5) bekezdés]. A következőkben ezen területek kritériumait egy táblázatban mutatom be, s ahhoz fűzöm észrevételeimet.

A terület jellege	A besorolás szempontjából releváns időpont	Definíció
a) elsődleges erdő és egyéb erdős terület	olyan terület, amelynek elsődleges rendeltetése 2008 januárjában vagy azóta erdő, vagy egyéb erdős terület volt, tekintet nélkül arra, hogy a földterület továbbra is ilyen besorolású-e	őshonos fajokból álló erdő és egyéb erdős terület, ahol nem láthatók emberi tevékenység egyértelmű jelei, és az ökológiai folyamatokat nem zavarták meg jelentős mértékben
b) kijelölt terület	amely 2008 januárjában vagy azt követően ilyen besorolású volt, tekintet nélkül arra, hogy a földterület továbbra is ilyen besorolású-e, hacsak nem bizonyítható, hogy a nyersanyagtermelés nem ellentétes az említett környezetvédelmi célokkal	- törvény vagy az érintett illetékes hatóság által természetvédelmi célokra kijelölt területek - ritka, fenyegetett vagy veszélyeztetett ökoszisztémák vagy fajok védelmére kijelölt, nemzetközi megállapodások által elismert területek vagy olyan területek, amelyek kormányközi szervezetek vagy a Nemzetközi Természetvédelmi Unió által készített jegyzékekben szerepelnek
c) nagy biodiverzitású gyepterület	amely 2008 januárjában vagy azt követően ilyen besorolású volt, tekintet nélkül arra, hogy a földterület továbbra is ilyen besorolású-e	- a biológiai sokféleség szempontjából nagy értéket képviselő természetes gyepterület, amely emberi beavatkozás nélkül gyepterület maradna, és amely fenntartja a természetes fajösszetételt és ökológiai jellemzőket és folyamatokat; vagy - a biológiai sokféleség szempontjából nagy értéket képviselő mesterséges gyepterület, vagyis amely emberi beavatkozás hiányában megszűnne, mint gyepterület, amely ugyanakkor nagy fajgazdagságot mutat és nem degradálódott, kivéve, ha a gyepterületi besorolás megőrzéséhez a nyersanyagok betakarítása bizonyítottan szükséges

termelésére használt mezőgazdasági nyersanyagokat a jó mezőgazdasági és ökológiai állapottal kapcsolatos minimumkövetelményeknek (azaz a helyes mezőgazdasági gyakorlatnak) megfelelően kell előállítani. 17. cikk (6) bek.

d) vizes élőhely	amely 2008 januárjában ilyen besorolású volt és már nem ilyen besorolású; kivéve, ha a terület a nyersanyag kitermelésének időpontjában a 2008 januárjában meglévő besorolással megegyező besorolású volt	a vizes élőhely tartósan vagy az év jelentős részében vízzel borított vagy vízzel átitatott földterület (legszélesebb értelemben – véleményem szerint – vizes élőhelynek tekinthetünk méretmegkötés nélkül valamennyi tavat és vízfolyást, lápot és mocsarat)
e) összefüggő erdőterület	amely 2008 januárjában ilyen besorolású volt és már nem ilyen besorolású; kivéve, ha a terület a nyersanyag kitermelésének időpontjában a 2008 januárjában meglévő besorolással megegyező besorolású volt	az összefüggő erdőterület több mint egy hektárra kiterjedő, öt méternél magasabb fákkal és 30%-ot meghaladó lombkorona-fedettséggel, illetve e küszöbértékeket in situ elérni képes fákkal borított terület
f) 10–30% közötti lombkorona-fedettséggel rendelkező erdőterület	fákkal gyéren borított terület, amely 2008 januárjában ilyen besorolású volt és már nem ilyen besorolású; e rendelkezést nem lehet alkalmazni, ha a terület a nyersanyag kitermelésének időpontjában a 2008 januárjában meglévő besorolással megegyező besorolású volt	az egy hektárnál nagyobb kiterjedésű földterület öt méternél magasabb fákkal és 10–30% közötti lombkorona-fedettséggel, illetve e küszöbértékeket in situ elérni képes fákkal, kivéve, ha bizonyítják, hogy a terület szénkészlete a művelési ág megváltoztatása előtt és után olyan, hogy az V. melléklet C. részében megállapított módszertan alkalmazásakor teljesülnének az e cikk (2) bekezdésében foglalt feltételek
g) tűzeges ősláp	amely 2008 januárjában ilyen besorolású volt; kivéve, ha bizonyítják, hogy e nyersanyag termelése és betakarítása nem jelenti korábban lecsapolatlan területek lecsapolását; vagyis abban az esetben, ha egy tűzeges ősláp 2008 januárjában már ki volt száradva, vagy 2008 januárjában még csak részlegesen volt kiszáradva, és azóta nem került sor további lecsapolásra	

a) Ez véleményem szerint a magyar terminológia keretei között nemcsak egyszerűen erdőt jelent, hanem olyan erdőt, amelyben természetközeli állapotok uralkodnak, így az védett természeti területen, vagy természeti területen található.

b) Ebbe a kategóriába tartoznak a magyar jog szerinti védett, valamint Natura 2000 területek is, de ide sorolhatók még a bioszféra rezervátumok, illetve a természetvédelmi hatóság által ideiglenesen, vagy átmenetileg védetté nyilvánított területek is. Ugyanakkor érdemes lenne a még nem védett, de védelemre

tervezett területeket is a szabályozás hatálya alá vonni. Ezt tagállami szinten nem lehet megtenni, mert az irányelv kifejezetten tiltja, hogy a tagállamok más fenntarthatósági indok alapján utasítsák el a bioüzemanyag figyelembevételét [17. cikk (8) bekezdés].

c) Ide szintén azok a gyepek tartozhatnak, amelyek védett természeti területek, esetleg természeti területen találhatóak.

d) Megfigyelhetjük, hogy a nagy szénkészlettel rendelkező területek esetében [17. cikk (4) a), b), c)] csak akkor nem felel meg egy terület az adott kritériumnak, ha annak besorolása 2008 januárja óta változott. E rendelkezés háttérében az áll, hogy az EU ezzel igyekszik biztosítani a nagy szénkészlettel rendelkező területek megőrzését. Ha a nyersanyagtermesztés nem jár a területhasználat megváltozásával, az továbbra is összefüggő erdőterület, vagy vizes élőhely marad, úgy az megfelel a kritériumnak.

e) Az erdőről, az erdő védelméről és az erdőgazdálkodásról szóló 2009. évi XXXVII. törvény alapján az erdő magyar jogi fogalma [6.§ (1) bekezdés] nem fedti tökéletesen az irányelv meghatározását.

f) Nem képezik részét az elsődlegesen mezőgazdasági művelés alatt álló, illetve városi hasznosítású földterületek. A mezőgazdasági művelés alatt álló terület alatt ebben az összefüggésben a mezőgazdasági termeszítő rendszerek faállományát, így például a gyümölcsfaültetvényeket, az olajpálma-ültetvényeket és a hasznosító-ültetvényeket lombkorona alatt termeszítő agrár-erdészeti rendszereket értjük.^[6]

g) Hiányosság, hogy a tőzeges ősláp fogalmát az irányelv nem határozza meg, holott korántsem egyértelmű, hogy mi tekinthető annak. Magyarországon a láp fogalmát a természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény határozza meg, és az ex lege védett természeti területnek minősül. Maga a tőzeg egyébként nem minősül biomasszának az Európai Bizottság (alább bemutatandó) közleménye szerint. A tőzeges őslápok nagy szénkészlettel rendelkező vizes élőhelyek, az irányelv valószínűleg azért említi külön e területeket, hogy ha bizonyítják, hogy a nyersanyag-kitermelés nem jár a területek lecsapolásával, akkor az ilyen nyersanyagból származó bioüzemanyagot is figyelembe vehessék.

Az egyes kategóriákba tartozó területtípusokat az irányelv – mint azt az előbbi táblázatban láthattuk – igen részletesen meghatározza (amivel esetenként akár a közvetlen hatály feltételeinek is megfelelnet), nem sok eltérési lehetőséget hagyva a tagállamoknak. Véleményem szerint ez azonban még nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a rendelkezéseket implementáló állam az egységes jogalkalmazás biztosítása érdekében – a Natura 2000 területek kijelöléséhez hasonlóan – akár helyrajzi számokra lebontva, egy nemzeti listát készítsen az érintett területekről. Ez ugyan plusz terhet róna a tagállamokra, viszont megkönnyítené a jogalkalmazást.

[6] A Bizottság közleménye a bioüzemanyagok és folyékony bio-energiához vezető európai uniós fenntarthatósági rendszerének gyakorlati végrehajtásáról és a bioüzemanyagokra vonatkozó számitási szabályokról (2010/C 160/02) 5.

Fontos még azt is kiemelni, hogy ha egy földterület több kategóriába is besorolható (pl. egy erdő egyszerre összefüggő erdőterület, és áll természetvédelmi oltalom alatt is), akkor az összes vonatkozó kritérium alkalmazandó rá. Vagyis abban az esetben, ha – az előbbi példánál maradva – a területhasználata változatlansága miatt a földterület megmaradna összefüggő erdőterületnek, de az egyben természetvédelmi oltalom alatt áll, úgy már nem felel meg a kritériumoknak, s így az ilyen alapanyagból származó bioüzemanyagot nem lehet számításba venni.

Az Európai Bizottság irányadó közleménye alapján a földterületre vonatkozó kritériumok teljesítése többféle módon bizonyítható: légi, vagy műholdas felvétellel, térképpel, földhivatali bejegyzéssel.^[7]

Ami a fenntarthatósági kritériumoknak való megfelelés ellenőrzését illeti, a tagállamoknak elő kell írniuk a gazdasági szereplők számára annak bizonyítását, hogy a fenntarthatósági kritériumok teljesültek. Azt is meghatározza az irányelv, hogy ebből a célból tömegmérleg-rendszer alkalmazását kell előírni. Ennek főbb jellemzői, hogy megengedi az eltérő fenntarthatósági jellemzőkkel rendelkező nyersanyagszállítmányok vagy bioüzemanyagok összekeverését; előírja, hogy a fenntarthatósági jellemzőkkel kapcsolatos információk és az a) pontban említett szállítmányok mérete a keverékhez rendelve megmaradjon; és biztosítja, hogy a keverékből kivett minden szállítmány összege azonos fenntarthatósági jellemzőkkel kerüljön leírásra, és ugyanolyan mennyiségben, mint a keverékhez adott összes szállítmány összege.

Ehhez hozzátartozik, hogy a bioüzemanyagok termelési lánc általában több szemből áll, és az alapanyag előállításától egészen az üzemanyag értékesítéséig tart. Az alapanyagból gyakran közbenső terméket állítanak elő, és ebből készítik a végterméket. Az irányelvben szereplő követelmények teljesülését a végtermékre vonatkozóan kell bizonyítani, és ehhez a felhasznált alapanyaggal, illetve közbenső termékkel kapcsolatban kell nyilatkozatot tenni. Azt a módszert, amely az alapanyagra vagy a közbenső termékre vonatkozó információkat vagy nyilatkozatokat összekapcsolja a végtermékre vonatkozó nyilatkozatokkal, felügyeleti láncnak (*supply-chain*) nevezzük. A felügyeleti lánc megvalósításának céljára írja elő az irányelv a tömegmérleg-rendszer alkalmazását.^[8]

A gazdasági szereplők a fenntarthatósági kritériumoknak való megfelelést az irányelv alapján háromféleképpen bizonyíthatják:

Ha az egyes tagállamok által előírt módon eljuttatják az illetékes nemzeti hatóságok részére a szükséges információkat („nemzeti rendszer”) [18.cikk (3) bekezdés]; a Bizottság által e célra elismert „önkéntes rendszerek” alkalmazása révén [18. cikk (4) bekezdés, második albekezdés és 18.cikk (7) bekezdés]; a

[7] Uo.

[8] A Bizottság közleménye a bioüzemanyagokra és a folyékony bio-energiához vezetőkre vonatkozó fenntarthatósági rendszer keretében alkalmazható önkéntes rendszerekről és alapértelmezett értékekről (HL 2010/C 160/01) 5.

harmadik országokkal kötött és a Bizottság által e célra elismert két- vagy többoldali megállapodásban foglalt feltételeknek megfelelően [18. cikk (4) bekezdés, első albekezdés és 18.cikk (7) bekezdés].^[9]

A nemzeti rendszerek kapcsán az irányelv még megköveteli a tagállamoktól annak előírását is, hogy a gazdasági szereplők az általuk benyújtott információk tekintetében dolgozzák ki a független audit megfelelő normáit, és mellékeljék az audit elvégzésével kapcsolatos bizonyítékokat. Vagyis a fenntarthatósági követelményeknek való megfelelést független auditálással is biztosítani kell. Mint látni fogjuk, a magyar szabályozás ennek az előírásnak nem tesz eleget maradéktalanul.

Végezetül meg kell említenem azt a párhuzamot, amely a fenntarthatósági kritériumoknak való megfelelés ellenőrzésével, valamint az élelmiszerek nyomon követhetőségével kapcsolatos európai szabályozás között áll fenn. Ez utóbbit az élelmiszerjog általános elveiről és követelményeiről, az Európai Élelmiszerbiztonsági Hatóság létrehozásáról és az élelmiszerbiztonságra vonatkozó eljárások megállapításáról szóló 178/2002/EK rendelet 18. cikke írja elő. Eszerint a termelés, feldolgozás és forgalmazás minden szakaszában biztosítani kell az élelmiszerek, a takarmányok, az élelmiszertermelésre szánt állatok, valamilyen élelmiszerbe vagy takarmányba bekerülő vagy vélhetően bekerülő egyéb anyagok útjának nyomon követhetőségét. Ennek érdekében az élelmiszer- és takarmányipari vállalkozóknak gondoskodniuk kell arról, hogy azonosítani tudják azon személyeket, akiktől az élelmiszert, takarmányt, az élelmiszertermelésre szánt állatot, valamilyen élelmiszerbe vagy takarmányba bekerülő vagy vélhetően bekerülő egyéb anyagot kapják. Vagyis mind a bioüzemanyag termelési lánc, mind az élelmiszerlánc szereplőinek van a hatóság irányában információszolgáltatási kötelezettsége. Azonban mind a szabályozás célja, mind az információ jellege, mind a kötelezettek köre eltérő, amiből kifolyólag a két rendszer összekapcsolása kizárt.

[9] A Bizottság közleménye a bioüzemanyagokra és a folyékony bio-energiához vezetőkre vonatkozó fenntarthatósági rendszer keretében alkalmazható önkéntes rendszerekről és alapértelmezett értékekről (HL 2010/C 160/01) 2. Érdekes rendelkezése az irányelvnek, hogy bizonyos szinten figyelemmel van azokra a harmadik országokra (pl. Indonézia) is, ahonnan bioüzemanyag-alapanyag származik. Ez megjelenik az Európai Bizottságnak a harmadik országokra is kiterjedő jelentéstételi kötelezettségében, valamint az irányelvnek abban a rendelkezésében, amely kifejezi, hogy az Európai Unió arra törekszik, hogy ezekkel az országokkal olyan nemzetközi szerződéseket kössön, amelyek tartalmazzák az Európában is alkalmazott fenntarthatósági kritériumokat. Amennyiben ilyen megállapodás születne, a Bizottság dönthet úgy, hogy az ilyen tartalmú megállapodások önmagukban vélelmezik az onnan származó alapanyagok fenntarthatósági kritériumoknak való megfelelését. E rendelkezés nyilván azt a célt szolgálja, hogy ezeket az országokat ösztönözzék a fenntarthatósági kritériumok elfogadására. Az Európai Bizottság azonban csak abban az esetben fogad el ezzel kapcsolatos határozatot, ha a harmadik országgal kötött megállapodás, vagy az ott alkalmazott rendszer megfelel a megbízhatóság, az átláthatóság és a független audit tekintetében támasztott követelményeknek [18. cikk (5) bek.].

2. A légnemű és szilárd biomassza fenntarthatósági kritériumai

Az Európai Bizottság 2010-ben ajánlásokat fogalmazott meg azokra a bio-energiahordozókra nézve is, amelyek kiestek az irányelv hatálya alól.^[10] Ezek ugyan nem kötelező jellegűek, de a belső piaci torzulások, valamint a biomassza-felhasználás korlátozásának elkerülése érdekében valamennyi tagállamnak célszerű azokat saját jogrendjébe implementálnia. A Bizottság e dokumentumban lényegében azt javasolja, hogy azok a tagállamok, amelyek fenntarthatósági követelményeket szeretnének bevezetni a szilárd és légnemű biomasszára, akkor a bioüzemanyagok kapcsán már kidolgozott kritériumokat vegyék alapul (35%-os üvegházhatású gázkibocsátás-megtakarítás, és a biomassza fenntartható termelése). Eltérés annyiban van, hogy a hulladékokra nem javasolja az ÜHG-kibocsátás kritériumainak alkalmazását. Ennek oka egyrészt az, hogy nagy kihívás alapértelmezett értéket meghatározni az olyan sokféle alapanyagot magában foglaló kategória esetében, mint a hulladék. Másrészt pedig a Bizottság szerint nehezen lenne indokolható az is, hogy egy olyan ágazatra rójanak további terheket és költségeket, amely egyébként is jelentős kibocsátás-mérséklést valósít meg.^[11] Ezenfelül azt javasolja, hogy a kritériumok csak a legalább 1 MW hő-, illetve villamos teljesítménnyel rendelkező nagy energiatermelő berendezésekre vonatkozzanak, ami azt jelzi, hogy a Bizottság jelenleg a háztartási szintű biomassza felhasználáshoz kapcsolódó kockázatokat alacsonynak tartja.

E kritériumokkal kapcsolatban ugyanazok a problémák merülnek fel, mint a bioüzemanyagok kapcsán, úgyhogy ezt nem érdemes újból részletezni. Megjegyzendő viszont, hogy az ajánlás helyett hatékonyabb megoldás lenne, ha ezeket a követelményeket mihamarabb beillesztenék az irányelvbe. E megoldás mellett, hogy hatékonyabb lenne, megakadályozná azt a tendenciát, hogy a biomasszát azokba a tagállamokba szállítsák, ahol azok felhasználása nincs fenntarthatósági kritériumokhoz kötve. Vagyis a közösségi szintű szabályozás ebben az esetben jóval hatékonyabb lenne a tagállamihoz képest.

II. A MAGYAR SZABÁLYOZÁS

1. A bioüzemanyagok fenntarthatósági kritériumai

Az irányelv folyékony bio-energiahordozókkal kapcsolatos fenntarthatósági követelményeit hazánk alapvetően a megújuló energia közlekedési célú felhasználásának előmozdításáról és a közlekedésben felhasznált energia üvegház-

[10] COM(2010)11 végleges.

[11] COM(2010)11 végleges, 10.

hatású gázkibocsátásának csökkentéséről szóló 2010. évi CXVII. törvénnyel (Büat.), valamint a fenntartható bioüzemanyag-termelés követelményeiről és igazolásáról szóló 343/2010 (XII. 28.) kormányrendelettel implementálta. A Büat. előírja, hogy a kötelező bioüzemanyag-részarány teljesítés szempontjából csak azt a bioüzemanyagot lehet figyelembe venni, amelyek kapcsán a fenntarthatósági követelmények teljesítését igazolták.^[12] A fenntarthatósági követelményeknek két fő „pillére” van: az egyik, hogy a bioüzemanyag alapanyagaként felhasznált biomassza igazoltan fenntarthatóan kerül megtermelésre; a másik, hogy a bioüzemanyag használatából eredő üvegházhatású gázkibocsátás elkerülés mértéke legalább 35% (ÜHG-megtakarítás). A két feltételnek egyszerre kell teljesülnie, kivéve a hulladékból és a mezőgazdaságból, akvakultúrából származó, halászati és erdészeti maradványoktól eltérő maradványokból előállított bioüzemanyagokat, amelyeknek csak az utóbbi (az ÜGH-kibocsátásra vonatkozó) követelménynek kell eleget tenniük. A bioüzemanyag előállításához felhasznált biomassza a 343/2010 (XII. 28.) Korm. rendelet alapján akkor minősül fenntarthatóan megtermeltnek, ha

„1. termesztésének helye alapján

a) alapértelmezett területről származik, vagy

b) érzékeny területről származik és azon terület védelmi céljával összeegyeztethető gazdálkodás folyik, továbbá a termelés folyamata nem ellentétes a biológiai sokféleség megőrzésének és a nagy értékű, természetes ökoszisztémák megővésének szempontjaival, és

2. a közös agrárpolitika keretébe tartozó, mezőgazdasági termelők részére meghatározott közvetlen támogatási rendszerek közös szabályainak megállapításáról és a mezőgazdasági termelők részére meghatározott egyes támogatási rendszerek létrehozásáról szóló, 2009. január 19-i 73/2009/EK tanácsi rendelet (a továbbiakban: 73/2009/EK tanácsi rendelet) II. mellékletének A. részében és 9. pontjában, a „Környezetvédelem” cím alatt meghatározott rendelkezések szerinti követelmények és szabványok, valamint a 73/2009/EK tanácsi rendelet 6. cikk (1) bekezdése alapján meghatározott jó mezőgazdasági és ökológiai állapottal kapcsolatos minimum követelményeknek megfelelő gyakorlat betartásra kerül.”

Lényegében tehát arról van szó, hogy a biomassza akkor minősül fenntarthatóan megtermeltnek, ha olyan, szántó művelési ágba sorolt területről származik, amelyre nézve a 2008. évben egységes területalapú támogatási kérelmet nyújtottak be, és nem minősül ún. érzékeny területnek.^[13] Ha pedig mégis érzékeny területről lenne szó, akkor a terület védelmi céljaival összeegyeztethető gazdálkodás folyik rajta (tisztázatlan ugyanakkor, hogy ezt ki jogosult megállá-

[12] Büat. 3.§ (1).

[13] 42/2010. (XII. 20.) VM rendelet 1.§. az alapértelmezett terület fogalmát tisztázza.

pítani és milyen feltételekkel). A biomassza fenntartható termelésének e kritériumai nincsenek teljesen összhangban az irányelvvel: a különbséget az adja, hogy az irányelvhez képest a magyar jogszabály kettős feltételt szab a biomassza termesztéséhez: egyrészt alapértelmezett és egyben nem érzékeny területről kell származzon a nyersanyag (ehhez képest az irányelv csupán azokat a területeket sorolja fel, ahonnan az alapanyag nem származhat). Az, hogy csak olyan szántó művelési ágú termőföldeken lehet biomasszát termeszteni, amelyek tekintetében egységes területalapú támogatás iránti kérelmet terjesztettek elő 2008-ban, nyilvánvalóan egy további megszorító feltétel, és számomra nem is érthető, hogy miért a kérelem benyújtásához kötik, hiszen egyáltalán nem biztos, hogy minden arra jogosult terület használója igényelte is a támogatást, ahogyan az sem, hogy a támogatást végül meg is kapták (ami például igazolná, hogy betartják a helyes mezőgazdasági gyakorlat követelményeit, s ily módon az ellenőrzés eszköze lehetne vagy azt pótolná). További észrevételem, hogy a jogalkotó az alapértelmezett területek, és nem az érzékeny területek kapcsán veszi figyelembe a 2008-as állapotokat. Holott a közösségi jogi aktus egyértelmű a tekintetben, hogy az érzékeny területek 2008 januári besorolása kell legyen az irányadó a nyersanyagtermesztésből kizárt területek meghatározásakor. A magyar jogszabályban ilyen utalással azonban nem találkozhatunk.

Az érzékenynek minősülő földterületeket a bioüzemanyag alapanyaga fenntartható termelésének területi lehatárolásával kapcsolatos részletes szabályok megállapításáról szóló 42/2010. (XII. 20.) VM rendelet 2.§-a sorolja fel. Az itt felsorolt területek lényegében megegyeznek az irányelvben meghatározott területekkel (a jogalkotó szinte egy az egyben átvette az irányelv követelményeit). Ennek megfelelően érzékenynek minősülő földterületek:

„a) a biológiai sokféleség szempontjából nagy értéket képviselő őshonos fajokból álló erdő és egyéb természeti vagy természetközeli erdős területek, ahol nem láthatók emberi tevékenység egyértelmű jelei, és az ökológiai folyamatokat nem zavarták meg jelentős mértékben;

b) olyan - a biológiai sokféleség szempontjából nagy értéket képviselő - területek, amelyek

ba) természetvédelmi oltalom alatt álló vagy védelem alá vonásra kijelölt területek, Natura 2000 területek,

bb) ritka vagy veszélyeztetett ökoszisztémák vagy fajok védelmére szolgáló, nemzetközi megállapodások által elismert területek, vagy olyan területek, amelyek kormányközi szervezetek vagy a Nemzetközi Természetvédelmi Unió által készített jegyzékekben szerepelnek;

c) a biológiai sokféleség szempontjából nagy értéket képviselő nagy biodiverzitású gyepterületek, és amelyek

ca) természetes gyepterületek, és emberi beavatkozás nélkül e területek olyan gyepterületek maradnának, amelyek megőrzik természetes fajösszetételüket, ökológiai jellemzőiket és folyamataikat,

- cb) mesterséges, nagy fajgazdagságot mutató és nem degradálódott gyepterületek, amelyek emberi beavatkozás nélkül nem maradnának gyepterületek;
- d) jelentős szénkészletekkel rendelkező földterületek, amelyek
- da) vizes élőhelyek, tartósan vagy az év jelentős részében vízzel borított vagy vízzel átitatott földterületek,
- db) összefüggő, több mint egy hektárra kiterjedő, öt méternél magasabb fákkal és 30%-ot meghaladó lombkorona-fedettséggel, illetve e küszöbértékeket az adott helyen elérni képes fákkal borított erdőterületek,
- dc) egy hektárnál nagyobb kiterjedésű földterületek öt méternél magasabb fákkal és 10-30% közötti lombkorona-fedettséggel, illetve e küszöbértékeket az adott helyen elérni képes fákkal borított erdőterületek;
- e) tőzeges ősláp földterületek.”

Az érzékeny területeket látva elmondható, hogy a biomassza fenntartható termelésére vonatkozó követelmények bizonyos kivételektől eltekintve (pl. védett természeti területek, Natura 2000 területek) túlzottan általánosak, és ebből adódóan nem alkalmasak arra, hogy valóban érvényesíteni tudják azokat. Ezt csak úgy lehetne orvosolni, ha a jogalkotó konkrétan, helyrajzi számra lebontva számba venné, és kihirdetné (a Natura 2000 hálózatához tartozó területek kijelöléséhez hasonlóan) azokat a területeket, amelyek érzékeny területnek minősülnek. Nem elegendő tehát egy az egyben átvenni az EU irányelvnek követelményeit, mert azok ebben a formában nem végrehajthatók.

Ami a második „pillért” illeti (miszerint az üvegházhatású gázkibocsátás elkerülésének mértéke 35% kell, hogy legyen), a számítás részletes szabályait a 36/2010 (XII.31.) NFM rendelet tartalmazza. Ezzel kapcsolatos fenntartásomat az uniós szabályozás kapcsán már említettem.

A fenntarthatósági kritériumok „milyensége” mellett hasonlóan fontos kérdés ezek betartatása. A jelenleg hatályos szabályozás szerint a fenntarthatósági követelményeknek való megfelelés többféle módon igazolható: biomassza igazolással, fenntarthatósági igazolással, fenntarthatósági bizonyítvánnyal és egyéb például bizottsági határozattal elismert önkéntes nemzeti vagy nemzetközi rendszer előírásaival összhangban kiállított okmánnyal (pl. ISCC) stb.^[14] Ezeket attól függően, hogy melyik típusról van szó, a biomassza termelője, a biomasszával kereskedő, a bioüzemanyag gyártója, az üzemanyag forgalmazója, a mezőgazdasági szakigazgatási szerv, illetve valamilyen hiteles tanúsító testület állíthatja ki. Tekintve, hogy korántsem mindegy, hogy ki állítja ki az igazolást (hiszen egy független, hiteles és szakértelemmel is rendelkező testület adott esetben megbízhatóbb, mint aki a saját termékéről mondja, hogy az megfelel a fenntarthatósági követelményeknek), fontos, hogy azokban az esetekben is hiteles legyen az állítás, amikor a biomassza termelője, vagy éppen a bioüzemanyag gyártója állítja

[14] 343/2010. (XII. 28.) Korm. rendelet 11.§.

azt ki. Ezt a magyar szabályozás egyrészt azzal biztosítja, hogy bizonyos esetekben az igazolás auditor általi hitelesítését követeli meg. Ezt várja el, ha a biomassza nem csak ún. alapértelmezett területről származik, vagy ha a biomassza termelője a termeléssel érintett területek vonatkozásában nem nyújtott be egységes területalapú támogatás iránti kérelmet. Ugyancsak auditor általi hitelesítést vár el a jogszabály, ha az ÜHG-megtakarítás számításánál a tényleges, és nem jogszabályban meghatározott alapértelmezett értékeket vették alapul. Azonban amellet, hogy teljesen tisztázatlan, hogy ki kéri számon a tanúsítást, és esetleg milyen jogkövetkezményei lehetnek az elmaradásának (pl. a biomassza-igazolás érvénytelensége), a magyar szabályozás e problémák nélkül sem felel meg tökéletesen az irányelvnek. Ugyanis az olyan szabályozást vár el a tagállamoktól, amely a gazdasági szereplők által benyújtott információk megfelelőségének ellenőrzését követeli meg. Bár nem *expressis verbis*, de nem engedi olyan kivételek meghatározását, mint amivel a magyar jogalkotó élt (alapértelmezett terület, illetve egységes területalapú támogatás iránti kérelem benyújtása).

Az auditáláson túl a jogalkotó azzal járul hozzá a tanúsítás hitelességéhez, hogy abban az esetben, ha valaki valótlan tartalommal, vagy jogosulatlanul állít ki ilyen igazolást, az bírság fizetésére köteles.^[15] A bírság mértéke a jogsértéssel érintett mennyiségtől függően tonnánként ezer, illetve ötezer forint lehet, ami valljuk be, hogy nem éppen visszatartó erejű. Ezt valamilyen szinten kompenzálja a kormányrendeletnek az a rendelkezése, miszerint a valótlan tartalmú igazolás kiállítása maga után vonja a BÜHG nyilvántartásból^[16] való törlést is. Mivel a nyilvántartásban való részvétel az igazolás kiállításának az egyik alapfeltétele, ezzel az igazolás kiállítója többé nem adhat ki ilyen igazolást. Azonban korántsem biztos, hogy az igazolás valótlan voltára egyáltalán fény derül, ezért érdemesebb lenne a megelőzés eszközeit erősíteni (például azzal, hogy minden olyan esetben kötelező legyen az auditor alkalmazása, amikor a termelő, gyártó saját maga igazolja a termék fenntarthatósági kritériumoknak való megfelelését) a retorziókhöz képest.

Láthatjuk tehát, hogy a különböző igazolások jelenleg még nem elég megbízhatóak, itt is vannak gyengébb láncszemek (pl. biomassza igazolás, fenntarthatósági igazolás), amelyek miatt könnyen szakadhat az egész lánc. E „láncszemeket” elsősorban az igazolások szakértői hitelesítésével lehetne megerősíteni, valamint valamilyen módon meg kellene akadályozni a szakértői hitelesítés mellőzését. Ezt a legegyszerűbben azzal lehetne elérni, ha az igazolás érvényességi feltételévé tennék az auditálást.

[15] 343/2010. (XII. 28.) Korm. rendelet 13.§ (1).

[16] A BÜHG nyilvántartás a mezőgazdasági szakigazgatási szerv által vezetett, a biomassza kereskedőre, a biomassza feldolgozóra, az üzemanyag-forgalmazóra, valamint a fenntarthatóság igazolására és az üvegházhatású gáz kibocsátás értékeire vonatkozó adatokat tartalmazó hatósági nyilvántartás.

2. A szilárd biomasszára vonatkozó fenntarthatósági kritériumok

Annak ellenére, hogy az irányelv egyelőre nem követeli meg a tagállamoktól a szilárd biomasszára fenntarthatósági kritériumok alkalmazását, a megújuló energiaforrásból vagy hulladékból nyert energiával termelt villamos energia, valamint a kapcsoltan termelt villamos energia kötelező átvételéről és átvételi áráról szóló 389/2007. (XII.23.) Korm. rendelet (a továbbiakban: KÁT rendelet) mégis tartalmaz ilyen követelményt. Az alábbiakban ennek értelmezésével foglalkozom, hiszen ökológiai szempontból kiemelkedően fontos e rendelkezés megfelelése.

A KÁT rendelet^[17] azt írja elő, hogy azoknak, akik biomassza felhasználásával termelnek villamos energiát, igazolniuk kell, hogy a biomassza fenntartható erdőgazdálkodásból származik, és nem fűrészipari rönk, vagy annál magasabb rendű faválaszték. A rendelkezésnek az egyik célja megakadályozni a jó minőségű fa energetikai hasznosítását, a másik célja nyilvánvalóan az, hogy megakadályozza a szilárd biomassza olyan mértékű kitermelését, amely veszélyeztetheti az erdőgazdálkodás fenntarthatóságát. E célt úgy biztosítaná a jogszabály, hogy az értékesítőől igazolást vár el a fenntarthatóság bizonyítására. Ennek az igazolásnak attól függően, hogy honnan származik a biomassza, vagy az erdészeti hatóság, vagy a Forest Stewardship Council (FSC) tanúsítványával tehet eleget. Hogy kihez és meddig kell a tanúsítványt benyújtani, valamint milyen következményei vannak az igazolás elmaradásának, az a hatályos jogszabályból nem derül ki. De más tekintetben is homályos a hivatkozott rendelkezés. A tanúsítványnak ugyanis azt kell bizonyítania, hogy a biomassza fenntartható erdőgazdálkodásból származik. De, hogy az erdészeti hatóság milyen feltételek mellett állíthatja, hogy a biomassza fenntartható erdőgazdálkodásból származik, szintén nincs sehol rögzítve. Nem beszélve arról, hogy az erdőgazdálkodásról szóló 2009. évi XXXVII. törvény (erdőtörvény) nem rendelkezik arról, hogy a tanúsítványt milyen eljárásban adja ki a hatóság. Rengeteg tehát a tisztázatlan kérdés.

További kivetni valót is hogy maga után a vizsgált rendelkezés abban a tekintetben is, hogy úgy hivatkozik az erdőtörvény előírásaira, hogy a két jogszabály nincs is összhangban egymással. Egyrészt ugyanis a KÁT rendelet az erdészeti hatóságot kötelezi az igazolás kiállítására, míg az erdőtörvény csak egyetlen igazolásról szól, azt viszont az erdőgazdálkodónak kell kiállítania.^[18] A másik különbség pedig abból adódik, hogy az erdőgazdálkodónak a fa származását

[17] KÁT rendelet 7.§ (2). Annak érdekében, hogy a termesztett növényeket ne energetikai célra, hanem elsősorban élelmezési célra használják fel, a KÁT rendszerben értékesítőnek arról is nyilatkoznia kell, hogy a tüzelőanyagként felhasznált biomassza emberi élelmezés céljára nem alkalmas. A biomasszának az értékesítő nyilatkozatának megfelelő minőségét az élelmiszer-biztonsági szerv szűrőpróba-szerűen ellenőrzi.

[18] Az erdőtörvény az erdőgazdálkodó számára ugyanis előírja, hogy a faanyag származásáról a szállításhoz igazolást adjon (szállítójeget), aminek a célja elsősorban az illegális fakivágás és -szállítás visszaszorítása. 2009. évi XXXVII. törvény 90. § (1).

kell igazolnia, és nem azt, hogy a fa fenntartható erdőgazdálkodásból származik. Látható tehát, hogy sok ellentmondás oka egyszerűen az, hogy az erdőtörvénynek nincs olyan rendelkezése, amire a KÁT rendelet utal.

Kanyarodjunk azonban vissza ahhoz a gondolathoz, miszerint tisztázatlan, hogy milyen feltételekkel állapíthatja meg az erdészeti hatóság, hogy egy erdőgazdálkodás fenntarthatónak minősül-e vagy sem. Amennyiben cél, hogy e feltételek illeszkedjenek a jelenlegi szabályozási környezetbe, úgy ezek nem lehetnek szigorúbb elvárások, mint ami az erdei haszonvételek jogszerű gyakorlásához általában szükségesek. Ennek oka, hogy a fenntartható erdőgazdálkodás az erdőtörvény alapelve (fogalmát a törvény 2.§ első bekezdése határozza meg), s mint ilyen, áthatja mind az erdőkre vonatkozó hazai szabályozást, mind az erdei haszonvételek gyakorlását.^[19] Ennélfogva valamennyi erdőművelésnek, amely megfelel a hatályos jogszabályoknak, elméletileg (és jogilag) fenntartható erdőgazdálkodásnak kellene minősülnie.^[20] Amennyiben tehát a jogalkotó szigorúbb követelményeket fogalmazna meg ahhoz, hogy egy erdőről azt lehessen állítani, hogy ott fenntartható erdőgazdálkodás folyik, az megkérdőjelezné (kiüresítené) a fenntartható erdőgazdálkodás elvét, illetve annak érvényesülését mind a hatályos szabályozásban, mind a gyakorlatban.

Úgy tűnik tehát, hogy annak ellenére, hogy találhatunk fenntarthatósági kritériumot a KÁT rendeletben, az jelenlegi formájában alkalmazhatatlan. A megújuló és alternatív energiaforrásokból előállított hő- és villamos energia támogatási rendszerének reformját előrevetítő szabályozási koncepció (ún. METÁR tervezet^[21]) ugyan tisztázza a hatásköri kérdéseket (a faanyag nyomon követési rendszer működtetésével, a fenntarthatósági követelmények ellenőrzésével, igazolásával kapcsolatos hatósági feladatok ellátását a Mezőgazdasági Szakigazgatási Hivatal keretében, míg az erdőművek faanyag felhasználásának ellenőrzését pedig a Magyar Energia Hivatal útján tervezi biztosítani), azonban a KÁT rendelet és az erdőtörvény összhangjának szükségességéről nem tesz említést. Mint ahogy arról sem, hogy mikor állítható, hogy a faanyag fenn-

[19] A fenntartható erdőgazdálkodás során a fenntartható használat követelményeinek megfelelően az erdei haszonvételek gyakorlása során törekedni kell az olyan módszerek alkalmazására, amelyek biztosítják, hogy az erdő megőrizze biológiai sokféleségét, természetességét vagy természetességét, termőképességét, felújuló képességét, életképességét, továbbá megfeleljen a társadalmi igényekkel összhangban levő védelmi, közjóléti és gazdasági követelményeknek, betöltse természet- és környezetvédelmi, közjóléti (egészségügyi-szociális, turisztikai, valamint oktatási és kutatási) célokat szolgáló szerepét és az erdővagyonnal való gazdálkodás lehetőségei a jövő nemzedékei számára is fennmaradjanak.

[20] Persze a gyakorlatban az erdőgazdasági tevékenységek fenntarthatósága megkérdőjelezhető. Gondoljunk például a sajlódi erdő esetére, ahol többek között az illegális fakivágások eredményeképpen gyakorlatilag eltűnt egy 180 ha-os különleges természetmegőrzési terület.

[21] METÁR - Megújuló és alternatív energiaforrásokból előállított hő- és villamos energia kötelező átvételi rendszer. Nemzeti Fejlesztési Minisztérium Klíma-és Energiaügyért Felelős Államtitkárság, Szabályozási koncepció a megújuló-és alternatív energiaforrásokból előállított hő-és villamos energia kötelező átvételi rendszerről. 2011.

tartható erdőgazdálkodásból származik. Vagyis megállapíthatjuk, hogy a KÁT rendeletben rögzített fenntarthatósági követelmény - túl általános és konkrétan meg nem határozott jellegénél fogva - nem alkalmas a biomassza-hasznosítás támogatásával járó kockázatok (területfoglalás a még természetközeli állapotban lévő területek kárára, valamint az erdő-, illetve mezőgazdasági tevékenység intenzitásának további fokozása,^[22] a tájidegen energianövények inváziója^[23]) csökkentésére. Ezért azt vagy fejleszteni kell, vagy még jobb lenne teljesen kicserélni, méghozzá oly módon, hogy a biomassza fenntarthatósági követelményeit a bioüzemanyagok kapcsán már kidolgozott feltételekhez igazítanák.^[24] Így a biomassza felhasználásának kettős feltétele lenne: az egyik az ÜHG megtakarítás mértékéhez, a másik a biomassza fenntartható termeléséhez kapcsolódna. Vagyis akkor lehessen a KÁT rendszerben biomassza felhasználásával termelt villamos energiát támogatni, ha a biomasszát fenntartható módon termelték, és egyúttal legalább 35%-os ÜHG megtakarítás realizálható. Ez jóval hatékonyabb megoldás lenne, és összhangban állna az Európai Bizottság által megfogalmazott ajánlással is.

Az ilyen környezetvédelmi motiváltságú követelményekkel a szakmai szervezetek egyébként nem értenek egyet, szerintük ugyanis nincs szükség a „tűzifahasználat korlátozására”, mert akkor a tűzifát inkább külföldre fogják exportálni.^[25] Éppen emiatt, úgy tűnik, hogy sokkal célszerűbb lenne a biomassza-hasznosítás fenntarthatósági kritériumait végre EU-szinten meghatározni, mert ezzel el lehetne kerülni az ilyen nem kívánatos tendenciákat.

Összegezve, ugyan pozitív eredmény, hogy hazánkban is létezik a szilárd biomasszára nézve fenntarthatósági kritérium, az sajnos a jelenlegi formájában mégsem alkalmazható, ezért sokkal praktikusabb lenne a bioüzemanyagok fenntarthatósági kritériumait alkalmazni ezen a területen is.

3. Fás és lágú szárú energetikai ültetvények

A szilárd biomassza fenntarthatósági kritériumaihoz kapcsolódóan néhány gondolat erejéig érdemes a fás és lágú szárú energetikai ültetvényekkel kapcsolatos kérdésekkel is foglalkozni. Ezen területek ugyanis nem minősülnek erdőnek, hanem szántóként, esetleg fásított területként szerepelnek az ingatlan-nyilvántartásban, ennél fogva még a hatályos biomassza fenntarthatósági kritérium sem vonatkozik az energiaültetvényről származó faanyagra. Holott a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács (NFFT) tanulmányából is kitűnik, hogy az ilyen alapanyagra épülő hő- és villamosenergia-termelés környezeti szempontból

[22] Gyulai, 2007.

[23] Faggyas, 2011, 256.

[24] Ld. 343/2010. (XII. 28.) Korm. rendelet a fenntartható bioüzemanyag-termelés követelményeiről és igazolásáról.

[25] Somossy - Tóth, 2011, 217.

hátrányosnak tekinthető.^[26] Ez szoros kapcsolatban áll a művelés intenzív jellegével és így a vizekre, a talajra és a biológiai sokféleségre gyakorolt negatív hatásokkal. Ezért ökológiai nézőpontból az lenne a legjobb megoldás, ha a jogalkotó óvatosan ösztönözné az ilyen ültetvények létesítését. Teljesen tiltani sem érdemes, mert féltő, hogy akkor túl nagy nyomás nehezedne az erdőkre. Ezért optimális megoldásnak az tűnik, ha ugyan engedik a felhasználását, azonban meghatároznák azokat a mezőgazdasági és természetvédelmi szempontból kevésbé értékes területeket, ahonnan a tüzelőanyag származhat.

A jelenleg hatályos előírások a fás szárú energetikai ültetvény telepítését engedélyhez kötik, azzal, hogy a jogszabályban felsorolt invazív fajok védett természeti területen, valamint Natura 2000 területen nem telepíthetők.^[27] Ezzel kapcsolatban három probléma merül fel. Az egyik, hogy ezeken a területeken csak invazív fajok telepítésével nem létesíthető energiaültetvény, de ha elfogadott fajtákkal (pl. fehér nyár, fekete nyár, korai juhar stb.^[28]) kívánnak telepíteni, akkor igen. Ez a rendelkezés ugyan figyelembe veszi a biológiai sokféleség védelmét, azonban a terület intenzív kemikália és öntözésgigényéből adódó káros környezeti hatásokat nem. A másik, hogy jelenleg egyetlen hatályos jogszabály sem tartalmazza az invazív faj definícióját és az ide sorolható fajok listáját, ami akadályozhatja az egységes jogalkalmazást. A harmadik, hogy a formális logika szabályai szerint természeti területeken, érzékeny természeti területeken, valamint védett és Natura 2000 terület védőövezetében már lehetséges az engedély megadása, pedig természetvédelmi szempontból ezek is értékes területek. Ökológiai szempontból tehát az lenne elvárható, ha egyszerűen tiltanák (és nem csupán az invazív fajok vonatkozásában) energiaültetvény telepítését valamilyeni természetvédelmi szempontból értékes területen (úgy mint védett természeti terület, Natura 2000 terület, természeti-, és érzékeny természeti terület, valamint ezek védelmi övezete).

Míg a természetvédelmi szempontból értékes területeken akadályozni, addig a mezőgazdasági szempontból kedvezőtlen adottságú területeken^[29] ösztönözni kellene az energiaültetvények telepítését. Ezt a szabályozás annyiban teszi meg, hogy fás szárú energetikai ültetvények telepítésére nyújtott támogatásnál a beruházás összes elszámolható kiadásának 40%-a helyett 50, illetve 60%-os a

[26] Pálvölgyi, 2011, 66.

[27] 45/2007. (VI. 11.) FVM rendelet a fás szárú energetikai ültetvények telepítésének engedélyezéséről, telepítése, művelése és megszüntetése részletes szabályairól, valamint ezen eljárások igazgatási szolgáltatási díjáról 3.§ (4).

[28] Ezek teljes listáját a 45/2007. (VI. 11.) FVM rendelet melléklete tartalmazza.

[29] *Kedvezőtlen adottságú terület*: az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alapból nyújtandó vidékfejlesztési támogatásokról, valamint egyes rendeletek módosításáról, ill. hatályon kívül helyezéséről szóló 1257/1999/EK tanácsi rendelet 19. cikke, valamint 20. cikke alapján az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap társfinanszírozásában megvalósuló támogatások esetében a kedvezőtlen adottságú területek és az azokhoz kapcsolódó települések megállapításáról szóló 24/2007. (IV. 17.) FVM rendelet alapján meghatározott kedvezőtlen adottságú terület. (72/2007. (VII. 27.) FVM rendelet 2.§ g.).

támogatás mértéke.^[30] Tehát van az előbb említett célra irányuló eszköz, azonban, ha a támogatást csak kifejezetten ilyen területekre lehetne igényelni, az jóval karakteresebb megoldás lenne.

A lágyszárú energiaültetvények hasonlóan negatív környezeti hatásokkal járnak, mint a fás szárúak, azonban a rájuk irányadó szabályozás még a fás szárú ültetvényekhez képest is enyhébb. A jogalkotó csupán azzal biztosítja a védett természeti és Natura 2000 területek védelmét, hogy ezeken nem teszi lehetővé beruházási támogatás igénylését, kifejezett engedélyeztetési kötelezettséget azonban nem vár el.^[31] Álláspontom szerint a lágyszárú energiaültetvények telepítéséhez is olyan szabályozásra lenne szükség, amelyet a fás szárú ültetvények kapcsán javasoltam.

III. ÖSSZEGRZÉS

Összességében elmondható, hogy az a megoldás, miszerint a 2009/28/EK irányelv fenntarthatósági kritériumokhoz köti a tagállamok megújuló részarányával kapcsolatos célértékek teljesítését, mindenképpen pozitív lépés. Ugyanakkor a kritériumok megfelelése és alkalmazhatósága több problémát vet fel (pl. az ÜHG-számítás módszere, a földhasználatra vonatkozó követelmények általános jellege, az európai és tagállami terminológia különbségeiből adódó jogalkalmazási nehézségek), melyeket csak az európai szabályozás fejlesztésével lehet kiküszöbölni. Ennek keretében időszerű lenne például a szilárd biomassza fenntarthatósági kritériumai tekintetében is a közösségi szintű jogalkotás. Továbbá véleményem szerint könnyebben érvényesíthető lenne egy olyan szabályozás, ahol a Natura 2000 (azon belül is a különleges természetmegőrzési) területek kijelölési eljárásához hasonlóan, helyrajzi számra lebontva határoznák meg azokat a területeket, ahonnan a bioüzemanyagok nem származhatnak.

Ami a magyar szabályozást illeti, az több helyen ellentmondásos (pl. a szilárd biomassza fenntarthatósági kritériuma kapcsán a fenntarthatósági igazolás), és nem felel meg maradéktalanul az irányelv követelményeinek sem (pl. a bioüzemanyag nyersanyag fenntartható termesztésének követelményei, a megfelelés-igazolás szabályai). A jogalkotó ezt a helyzetet a bioüzemanyagok vonatkozásában mindenekelőtt az európai uniós jognak való megfelelés biztosításával, míg a szilárd biomassza tekintetében, – ahol európai uniós szabályozással nem találkozhatunk – az Európai Bizottság által kiadott közleménnyel is

[30] 72/2007. (VII. 27.) FVM rendelet az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból a rövid vágásfordulójú fás szárú energiaültetvények telepítéséhez nyújtott támogatás igénybevételének részletes feltételeiről 5.§ (2).

[31] 71/2007. (VII. 27.) FVM rendelet az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból az évelő, lágyszárú energiaültetvények telepítéséhez nyújtandó támogatások részletes feltételeiről.

összhangban, a folyékony bio-energiahordozókra kidolgozott fenntarthatósági kritériumok alkalmazásával orvosolhatja.

IRODALOM

- Faggyas Szabolcs (2011): Megújuló energia és természetvédelem. In: *Környezettudatos energiatermelés és -felhasználás*. MTA DAB Megújuló Energetikai Munkabizottsága, Debrecen. 251-258.
- Gyulai Iván (2007): *Korunk aranyláza a biomassza*. Bio energia. 2. évf. 6. sz. 13-20.
- Hennecke, Anna M. et al. (2013): *Biofuel greenhouse gas calculations under the European Renewable Energy Directive - A comparison of the BioGrace tool vs. the tool of the Roundtable on Sustainable Biofuels*. Applied Energy. Vol. 102. 55-62.
- Pálvölgyi Tamás (szerk.) (2011): *A természeti erőforrások fenntartása. Műhelytanulmányok - No. 3*. Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács. Budapest.
- Soimakallio, Sampo - Koponen, Kati (2011): *How to ensure greenhouse gas emission reductions by increasing the use of biofuels? - Suitability of the European Union sustainability criteria*. Biomass - Bioenergy. Vol. 35. No. 8. 3504-3513.
- Somossy Éva Szabina - Tóth Tamás (2011): A biomassza alapú villamosenergia-termelés támogatási kérdései Magyarországon. In: *Környezettudatos energiatermelés és -felhasználás*. MTA DAB Megújuló Energetikai Munkabizottsága, Debrecen. 213-219.

Ami kimondható: tények és emlékek*

„Vannak dolgok, amikről nem lehet írni. Amiről nem tudok írni. Hihetetlen dolog ez, amikor az írásában élő ember tehetetlenül ül a klaviatúra előtt és tompán mered a nyomtatott nagybetűkre. Vannak dolgok, amikről képtelenség írni. Ilyen az a hiány, ami belülről árad és megfoghatatlanul uralja gondolataimat. Az úr, ami itt maradt, talán ha zeneszerző lennék, kakofonikus szimfóniaként dübörögne utat magának a külvilágba, de a kezem bénán hever az íróasztalon. Ha író vagy költő lennék, bizonyára sorjáznanék már előttem a fájdalomoldó sorok és rímek. De hát én csak egy jogtörténész vagyok. És van, amit nem tudok megírni. Méltatlannak érzem a betűt arra, hogy a barátság és a szeretet ilyen hirtelen végéről, az ember leglényegibb kapcsolatainak pusztulásáról szóljon. Olyanról kellene írni, ami a satnya, kelletlen, alkalmatlan szófüzérékkel csak álrészvétteljes ömlengéssé és álságos önsajnálattá válhat. A tudásról kellene írnom. És a kitartásról. A szolidaritásról. Az emberségről. A jó szándékról. A segítőkészségről. A kedvességről. A mosolyról. A barátságról. A gesztusokról. A mérlegelésről. A mozdulatokról. A kézzsorításról. Az ölelésről. A gondoskodásról. A betegségről. A fájdalomról. A búcsúzásról. Az ismeretlenről. Melyekben ott van Luca. És nem tudok. Mert, ahogy Márai írta, „a végén minden olyan egyszerű lesz - minden, ami volt, és ami lehetett volna. Pornál és hamunál is kevesebb lesz minden, ami egykor tény volt. Amitől úgy

[*] E tanulmány a Gábor Lucára emlékező, 2012. december 13-án az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán rendezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett, több ponton kiegészített, módosított változata. Az írást Mezey Barna *Képtelenség* című, tanulmányunk mottójául választott 'prózaikölteménye' inspirálta. A gyász életérzésének e költői megnyilvánítása mintegy kiprovokálta magának a megemlékezésnek, mint műfajnak, a filozófiai problematizálását is, s egyúttal a tárgyiasító kifejezési forma melletti elköteleződést. A megemlékezés ilyesfajta teoretikus tárgyiasítása, bár szokatlan, de mégiscsak a gyászfeldolgozás egyik lehetséges, a szerző alkatához leginkább illő módja. E rövid írással az a célunk, hogy Gábor Lucát, mint nagyformátumú szerkesztőt és barátot filozófiai módon őrizzük meg emlékezetünkben. A tények és emlékek nyelvén azt mondjuk el, hogy Gábor Luca átfogó szerkesztői munkássága a szerzőt érintő vonatkozásban egy tudományos kutatási program elemévé, s ezzel tudománytörténetévé vált, hasonlóan ahhoz, ahogyan az általa szerkesztett jogtudományi, jogfilozófiai, politikatudományi, társadalomelméleti művek is a magyar tudománytörténet integráns részei lettek. A Gábor Lucáról szóló megemlékezések együttesen arról szólnak, hogy eltávozott barátunk, anélkül, hogy valaha is akarta volna, számunkra elérte a modern tudomány embere számára elérhető örökkévalóság mértékét. E tárgyiasító halotti beszéd szellemében a Gábor Lucára való személyes emlékeztést a tudománytörténet összefüggésébe helyezzük, és egy folyamatban levő kutatási program (OTKA K 76117) részeként fogjuk fel. A tudományos alkotás értelmének, a tudományos haladás örökkévalóságához való viszonyának problémájához ld. Weber, 1998, 135-137.

égett szívünk, hogy azt hittük, nem lehet elviselni, belehalunk, vagy megölnünk valakit ... mindez kevesebb lesz, mint a por, melyet a temető fölé kavar és sodor a szél.”^[1]

„Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.”^[2] Ludwig Wittgenstein a filozófiai problémák megoldásának helyes módszerét kutatva, a filozófia és tudomány közötti határ megvonásának összefüggésében, a *Logikai-filozófiai értekezés* hetedik, záró tételében fogalmazta meg híressé vált beszéd- és írástilalmát. Az *Értekezésben* kifejtett álláspont, s ez egyedülálló az európai szellemi hagyományban, a lehető legradikálisabban korlátozta a filozófiai gondolkodás metafizikai igényeit, azt a megközelítési módot, amely a filozófiát képesnek tartja az én, a világ, az Isten „lényegének” elméleti megismerésére, a végső emberi életproblémák racionális tárgyalására és kezelésére.^[3]

A wittgensteini gondolatmenet rövid parafrázisa, a benne kifejtett paradoxon, közelítően talán alkalmas lehet arra, hogy egy modern filozófiai problémafelvetés nézőpontjából, filozófiai nyelven tegye lehetővé annak kifejezést vagy ki nem fejezést, amit Gábor Luca halála kapcsán egyáltalán gondolni és mondani lehet. A gyász kifejezésére, feldolgozására, úgy vélem, a másik halála által felhívottak lelkiállapotának leírására szolgáló lélektani kifejezések – úgymint „megrendült”, „mély fájdalom”, „nem múlt szomorúság”, „kegyelet teljes” – nem elegendők, nem is megfelelőek; és valamint bizonyos helyzetekben, alkati beállítottságok esetén a költői beszéd vagy a zenei hang sem, melyeket

[1] Mezey Barna: Képtelenség

[2] Wittgenstein, 1989, 90.

[3] Wittgenstein az *Előszóban* a „könyv értelmét” a filozófia rendeltetésének és felépülésének nézőpontjából, a gondolkodás és nyelv (kifejezés), a nyelv és világ szinoptikus azonosságának az előfeltevéséből kiindulva következőképpen foglalta össze: (a) A filozófiai problémák megfogalmazásának hagyományos (létfilozófiai, tudatfilozófiai, értékfilozófiai) nézőpontjai és módjai a nyelv logikájának félreértésén alapulnak. (b) Ez a félreértés – amely ahhoz vezet, hogy a filozófiát képesnek tartják az Isten, a világ, az ember, az érték, az akarat „lényegének”, mint metafizikai problémának az igazságszempontról tárgyalására – a gondolkodás (kifejezés) határainak újra megvonásával értelmezhető és tisztázható. (c) A filozófiai problémák helyes megfogalmazásának szükségszerű feltételét képező határmegvonás csak akkor végrehajtható, ha a filozófia képes lenne egyidejűleg elgondolni a határ mindkét oldalát: „tudnunk kellene gondolni (kifejezni) azt, ami nem gondolható (nem kifejezhető)”. A metafizikai problémák kifejezése és tudományos tárgyalása csak e paradoxon feloldásával, azaz a nyelv és világ határának átlépésével lehetséges. (d) A gondolatok kifejezésének a határait a logika vonja meg a világot tények formájában hozzáférhetővé tevő nyelvi értelemfelépülés szerkezetének a leírásával. Egy ilyen leírás azonban a határmegvonási probléma által felvetett értelemparadoxon megoldhatatlanságát bizonyítja, így végső filozófiai bölcsességgént a megoldás csak a hallgatási tilalom felállítása lehet: „Amit egyáltalán meg lehet mondani, azt meg lehet mondani világosan; amiről pedig nem lehet beszélni, hallgatni kell.” (Uo. 7.) A filozófiai értelemparadoxon elvi, elméleti megoldhatatlanságának, mint abszolút ténynek a tudomásul vételéből következő wittgensteini korlátozás radikalitása leginkább a logikai pozitívizmus metafizikakritikájával való szembeállításban válik nyilvánvalóvá, amely a végső problémákat egyszerűen áthelyezi az életérzés, az átélés, a művészi és a vallási élménykifejezés területére. (Vö. Carnap, 1972, 89–92.)

az ember ilyenkor segítségül hív, hogy képes legyen a másik halálának tapasztalatát feldolgozni, az idegen halál tényét saját visszavonhatatlan végességének a jelzéseként tudomásul venni. Mert a gyász annak az örök harcnak egy mindig új kezdete, amelyet az ember a feledés ellen folytat az emlékezés fegyverével. Ebben a harcban az emlékezőnek rá kell eszmélnie arra, hogy magángyász éppúgy nem lehetséges, mint privátnyelv. A gyász csak a hagyományt megalakító, fenntartó kollektív emlékezésben juthat tulajdonképpeni értelemben kifejeződésre, s ezzel nyugvó pontra. Így az emlékezőnek, s ez elkerülhetetlen, a lehetséges múltakkal történő, emberi léptékkal mérve örök párbeszédbe bekapcsolódva meg kell törnie hallgatását, ha olyan jelenben akar élni, amely a halottal közös múlt hiteles értelmezésén, igaz hagyományon nyugszik.

A másik halálát átélni lehetetlen; a költői, a vallási, vagy a „halál felé való lét” formuláját alkalmazó filozófiai képzelet, előfeltételezve az emberi végesség általánosságát, csupán az ön maga számára sem átélhető saját halál lehetőségének analóg értelmezését vetítheti rá az idegen halál megérthetetlen faktumára. A másik halálát az emberi létezés keretében értelmezni is csak akkor lehet, ha az idegen halált nem egy általános törvényszerűség megnyilvánulásaként, pusztán mint tér-időbeli ténytet fogják fel, hanem, vállalva az ezzel járó gondot, egyszeri, megismételhetetlen értelemmel bíró eseményként. Az esemény a végesség kudarcára, mint minden egyes ember saját végső lehetőségére utal, és kikényszeríti a halál témájáról való kommunikációt, s ezzel a „határhelyzetekről való gondolkodás” paradoxonjába történő személyes belebocsátkozást. Az emlékező számára az idegen halál ténye ezzel egzisztenciálisan jelentős eseménnyé, a saját életproblémákra való elkerülhetetlen utalás folytán közvetlenné és személyessé válik, olyan felhívássá, amelyet a gyászfeldolgozás (halálértelmezés) kulturális hagyományainak összefüggésében a transzcendencia jeleként szokás értelmezni.

A transzcendencia jelei azonban soha nem egyértelműek, a szó eredeti értelmében rejtjelek, melyeknek lehetséges megfejtéseit a folyamatosan értelmezésre szoruló kulturális hagyomány őrzi. A transzcendencia rejtjeleinek a megfejtése a metafizikai gondja, amellyel valamilyen módon minden filozófiának és teológiának számot kell vetnie. Mint levelei, naplóbejegyzései, életformakísérletei tanúsítják, Wittgenstein példaszerű eltökéltséggel vette magára a metafizikai gondját azzal, hogy megírta az emberi gondolkodás, megismerés, cselekvés és önkifejezés határaitól szóló Értekezését, amely a filozófia és tudomány metafizikai nézőpontból tudatosított kulturális határhelyzetének, az európai modernitás szellemi önkifejezésének egyedülálló dokumentumává vált.

Wittgenstein az Értekezés etikai – és mint azt a magyar recepcióban Nyíri Kristóf joggal hangsúlyozza: vallási-teológiai – irányultságát egy sokat idézett levelében erősíti meg: A „könyv értelme etikai... Művem két részből áll: abból, amelyet megírtam, és mindabból, amit *nem* írtam meg. És éppen ez a második rész a fontos. Ugyanis könyvem az etikainak mintegy belülről von határt; és meggyőződésem, hogy a határt *szigorúan, csak* így lehet megvonni. Röviden, azt hiszem: Mindaz, amiről ma *sokan* csak *fecsegnek*, könyvemben rögzítettem,

amennyiben hallgatok róla... Azt ajánlanám Önnek, hogy az *Előszót* és a *befejezést* olvassa el, mivel mondanivalómat ezek fejezik ki a legközvetlenebbül.”^[4]

Az 1914-1916-ben keletkezett *Geheime Tagebücher* feljegyzései alapján nyilvánvaló, hogy Wittgenstein erkölcsi-metafizikai határhelyzetként fogta fel az első világháború rendkívüli helyzetét, amelyben saját halálának reális lehetőségével kellett szembesülnie. „Még mindig nem értem, hogyan teljesítem csak azért a kötelességem, mert a kötelességem, és hogyan őrizzem meg magamat teljes emberként a szellemi életnek. Meghalhatok egy óra múlva, meghalhatok két óra múlva, meghalhatok egy hónap múlva vagy csak néhány év múlva. Nem tudhatom, és semmit sem tehetek érte, sem ellene: *ilyen ez az élet*. Hogyan éljek tehát, hogy minden pillanatban helytálljak? Hogy jószágban és szépségben éljek, míg az életnek magától vége nem lesz ... csak a halál ad értelmet az életnek.”^[5] Így a halálra irányuló élet értelme válik az erkölcsi-etikai követelmények forrásává, s ennek alapján fogalmazta meg a számára mértékadó imperatívuszt: „Jó életet élni és megtisztítani önmagam.”^[6] Kérdés azonban, hogyan lehetséges a „jó és szép élet” a háború rendkívüli helyzetében, amikor a világ ínsége elháríthatatlan, a szenvedés elkerülhetetlen? És, Wittgensteinnal tovább kérdezve, és válaszolva: „Hogyan lehet az ember egyáltalán boldog, ha (a béke normális helyzetében: Cs. K. L.) sem képes elhárítani ennek a világnak az ínségét? Csak a megismerés élete által. A jó lelkiismeret a boldogság, melyet a megismerés élete biztosít. A megismerés élete a boldog élet, dacára a világ ínségének. Csak az olyan élet boldog, amely képes lemondani a világ kellemességeiről.”^[7] Wittgenstein számára a politikai végső eshetőségességének a megvalósulását jelentő háború egzisztenciális élményének feldolgozása során a másik – mint bajtárs és ellenség – halálának a reális lehetősége, az idegen halál, sem a *Naplókban* és az *Értekezés* megírásakor, sem később, nem vált filozófiai problémává.^[8]

A halálhír tudomásul vételének pillanatában elkezdődik a megszólítottak harca a feledés ellen. E harcban a mindennapi személyes emlékezés észrevétlenül bekapcsolódik a kollektív emlékezet bonyolult áramlataiba, és tartalmi – az átélések közösséget létrehozó megértés során kommunikatív megalkotott emlékműltváltozatok – áttemelődnek a hagyományképző kulturális emlékezés síkjára. A személyes emlékezés mindig a hagyományra való ráhagyatkozás, melynek mozdulatai kikényszerítik a filozófia által kirótt beszéd- és írástilalom feladását. A személyes és kulturális emlékezés kapcsolódásainak, áramlásainak

[4] Idézi Nyíri, 1983, 33., 19–28.; Neumer, 1985, 93–94. A levél teljes szövegét és az *Értekezés* keletkezésének leírását ld. Wright, 1986, 93., 77–117.

[5] Neumer, 1985, 96. Neumer az erkölcsi e tisztán egzisztenciafilozófiai megközelítését „meglehetősen rigorózus határhelyzet etikaként” jellemzi.

[6] Uo.

[7] Wittgenstein, 1984(a), 175–176.

[8] Ez pusztán annyit jelent, hogy gyakorlati filozófiája az etikára redukálódott, nem érdekelte a politikafilozófia, melynek hiánya a filozófia nyelvi fordulatában figyelemre méltó negatív utalás az etikai és politikai különbözőségére.

összjátékában megnyílik a tárgyiasító emlékkonstruálás lehetőséghorizontja is, ahol anélkül, hogy fecsegnének, kizárólag arról beszélnek és írnak, amiről Wittgenstein szerint a filozófiának és a filozófusnak hallgatnia kell.

A parafrázis a következő: Amiről nem lehet beszélni, azt elgondolni sem lehet. Az elgondolhatatlan túl van a nyelven, s ezáltal a tények univerzumaként felfogott világon, melyet a nyelv határol. Az elgondolhatatlan kifejezhetetlen és kimondhatatlan, mert a világ értelme a világon kívül van. Wittgenstein ezt írja *Napló*-jában: „Az élet értelmét, azaz a világ értelmét Istennek nevezhetjük. Az Istenről, mint apáról alkotott hasonlat ehhez kapcsolódik. Az ima az élet értelmére irányuló gondolat (der Gedanke an den Sinn des Lebens). A világ eseményeit nem tudom akaratom szerint irányítani, teljesen tehetetlen (machtlos) vagyok. Csak azáltal vagyok képes magamat a világtól függetleníteni – és így a világot bizonyos értelemben mégis uralni –, hogy lemondok az eseményekre gyakorolt befolyásról. A világ független akaratomtól... Istenben hinni azt jelenti, hogy megértik az élet értelmére vonatkozó kérdést. Istenben hinni azt jelenti, látják, hogy a világ tényeivel még nincs (semmi) elintézve. Istenben hinni azt jelenti, látják, hogy az életnek értelme van... *Bárhogyan is van*, mindenesetre bizonyos értelemben függésben *vagyunk*, és azt, amitől függünk, nevezhetjük Istennek. Isten ebben az értelemben egyszerűen a sors, vagy ami ugyanaz: az – akaratumtól független – világ volna. Két istenség létezik: a világ és független énem.”^[9]

Az elgondolhatatlan azonban, mivel kifejezhetetlenségében és kimondhatatlanságában is értelemre utal – a világ világon kívüli értelmére – kétségtelenül létezik és „megmutatkozik”. Azt gondolhatnánk, hogy az elgondolhatatlan, kifejezhetetlen (metafizikai értelem) az ember végső életproblémaiban, az Istenhez, a halálhoz, az akarat szabadságához, az értékekhez való emberi viszonyulás eseményeiben, azaz emberi cselekvésekben és kommunikációkban mutatkozik meg. Ám Wittgenstein azt állítja, hogy sem a halál, sem Isten nem eseménye az életnek, ahogy az akarat és az értékek sem, mert a halált az ember nem éli át, és mert Isten nem nyilatkozik meg a világban: a halál és Isten nem tények, túl vannak a világon, azaz nem elgondolhatók és kimondhatók, de megmutatkoznak. Ez a megmutatkozás szükségszerű, mert az én emberi mivolta, világban való léte, az attól való függésében Istenre való ráutaltsága (annak tagadásában is), és az ebből fakadó alapvető értelemigény rákényszerít a minden életprobléma eredetét jelentő paradoxonba történő belebocsátkozásra, vagyis arra, hogy a nyelvben, illetve a nyelv által viszonyuljon ahhoz, ami elgondolhatatlan és kimondhatatlan. A nyelv három azonosság találkozási pontja. A gondolkodás és nyelv, a nyelv és világ azonosságainak – mint megkülönböztetéseknek – a szinoptikus egységében, a nyelvi értelemfelépülés hori-

[9] „Ahhoz, hogy boldogan éljek, megfelelésben kell lennem a világgal. Hiszen 'boldognak lenni', éppen ezt *jelenti*. Ekkor úgyszólván megfelelésben vagyok amaz idegen akarattal, amelytől függőként jelenek meg. Ez azt jelenti: 'Isten akaratát teljesítem.'” (Wittgenstein, 1984(a), 167., 68-169.)

zontján mutatkozik meg Isten és a világ végső azonossága. „Az, ahogyan minden van, Isten. Isten az, ahogyan minden van. (Wie sich alles verhält, ist Gott. Gott ist, wie sich alles verhält.)”^[10] Isten neve a transzcendencia ősjele (Urzeichen), amely a végső azonosságot, az Egyet jelöli. Az isteni Egy horizontján válik „láthatóvá”, paradoxonok árán felfoghatóvá az én (akarat) és a világ (tények) áthidalhatatlan szembenállása.^[11]

Wittgenstein számára nem a tudat (vagy az érték) jelenti a filozófiai együtt-szemlélés közegét, hanem a nyelv, melynek jelentésalkotó műveleteiben egyszerre válik adottá, láthatóvá és megközelíthetővé az értelemfelépülés tapasztalati és metafizikai módja a jelentés (tényvonatkozások) és a jelentéshiány (metafizikai utalások) alapformáiban. A nyelv grammatikája mögötti logikai szerkezet elemzése azt a folyamatot (műveleti módot) tárja fel, ahogyan a nyelv a világtapasztalat megalkotása során – a gondolat = kifejezés = kijelentés:logikai kép = tény = tárgy/reláció = dolgok állása (Sachverhalt) képlet szerint – értelmet konstruál, azaz jelentést hoz létre, a jelentéshiányt pedig, mint a transzcendencia jelét, a maga rejtjel mivoltában megmutatja.^[12] Eszerint nem tény sem a megmutatkozó, sem a megmutatott, és maga a megmutatkozás sem; mindez nem olyasvalami, ami tényként kimondható, mert nem adhatók meg az igazságfeltételei: nem lehet igaz vagy hamis. Ezért, *mondja* Wittgenstein, bár csak mutatnia lehetne, a nyelvben megmutatkozó, illetve a nyelv által megmutatott metafizikai értelem maga a „misztikum”, vagy másként kifejezve: a hit. A hit azonban a megmutatkozás e kettősségében valamilyen módon végbe megy, megtörténik, felfoghatóvá és kommunikálhatóvá válik. Wittgenstein az Értekezésben (és máshol sem) nem tette témává a megmutatkozás végbemenetelének esemény- illetve történeljességét, éppen ellenkezőleg, kizárta azt. Egyfelől, mert Isten és az Én akarat viszonya a világhoz túl van minden emberi tapasztalaton, és túl van a történelmi időn,^[13] másfelől, mert a tudomány és a filozófia belső elhatárolásának kérdését

[10] Uo. 173.

[11] Vö. uo. 167–168. A transzcendens Egy horizontján megy végbe a megtérés és megvilágosodás, Isten és az Én egyesülése a hitben.

[12] A nyelvi értelemkonstrukció alapeleme a név. A név ősjel, amelynek az Isten és világ (immanencia) megkülönböztetéséhez igazodva három fajtája különböztethető meg: a transzcendencia ősjele (Isten neve), a világ ősjelei, amelyek egyfelől a világon belül tapasztalható jelenségeket (dolog/tény), másfelől a világ (nyelv, gondolkodás) határát, az elgondolhatóság és tapasztalhatóság transzcendentális feltételeit jelölik. „A név meghatározás által nem tagolható (zerlegen) alkotórészeire.” A név egy. „Neveket nem lehet meghatározások révén felbontani (auseinanderlegen).” (Wittgenstein, 1989.) A meghatározás csak más jelekre utalva, azaz megkülönböztetések (nyelv) útján lehetséges. A név, mint ősjel lényegi tulajdonsága az, hogy nem határozható meg. A transzcendencia neve és a világnevek a definiálhatatlanság vonatkozásban azonosak, a jelölés módjában különböznek. A transzcendencia neve olyan ősjel, amely önmagát jelöli, ezért nincs jelentése: megkülönböztetés és idegenvonatkozás nélküli jel. Ezzel szemben a világnevek olyan ősjelek, amelyek önmagukon kívül mást is jelölnek – egyfelől tényeket, másfelől a tényként való létezés és megismerés feltételeit, a logikai formát, a metafizikai szubjektumot –, s ezáltal jelentéssel bírnak.

[13] Vö. Wittgenstein, 1989, 72. „Mi közöm van a történelemhez? Az én világom az első és egyedüli... A filozófiai Én nem az ember, nem az emberi test vagy az emberi lélek a maga pszichológiai

kizárólag a természettudományi megismerés logikája felől vetette fel. „A filozófia nem tartozik a természettudományok közé. E szónak, filozófia, valami olyat kell jelentenie, ami a természettudományok felett vagy alatt, de nem mellettük áll... A filozófia a természettudomány vitatható területét határolja el. Körül kell határolnia a gondolhatót, és ezáltal a nem-gondolhatót is. A nem-gondolhatót belülről kell elhatárolnia, a gondolhatón keresztül. A filozófia jelezni fogja a kimondhatatlant azáltal, hogy világosan ábrázolja a megmondhatót. Mindaz, amit egyáltalán gondolni lehet, világosan lehet gondolni. Mindaz, amit ki lehet fejezni, világosan ki lehet fejezni.”^[14] Ennek megfelelően a filozófia helyes módszere zárójelbe helyezi, de nem érvényteleníti a metafizikai problémákat, és a tudományt kritikailag az elgondolhatóra és kimondhatóra, azaz a logika-*ilag*-tapasztalatilag megismerhető területére, s ennek kutatására korlátozza. „Semmit sem mondani, csak amit mondani lehet, tehát a természettudomány tételeit – tehát valami olyat, aminek semmi köze a filozófiához, és valahányszor másvalaki valami metafizikait akarna mondani, bebizonyítani neki, hogy a kijelentéseiben szereplő jelek némelyikéhez nem fűzött jelentést.”^[15]

A filozófia a nyelv közegében, Isten és a filozófiai Én („metafizikai szubjektum”) kettős nézőpontjából a logika segítségével vonja meg a létező világ, mint valóság határait.^[16] A logikának, mint kritikai módszernek, világossá kell tennie

tulajdonságaival, hanem a metafizikai szubjektum, a világ határa (nem a része).” (Wittgenstein, 1984(a), 177.) A logika, az etika, az esztétika, mint transzcendentális értékformák önmagukat és tárgyaikat képesek *sub specie aeternitatis* szemlélni (vö. uo. 178.), azaz vallási-teológiai módon: „A világnak *sub specie aeternitatis* szemlélete nem más, mint – körülhatárolt – egészként való szemlélete. A világnak körülhatárolt egészként (ti. az isten=világ=élet végső azonosságaként: Cs. K. L.) való átérése a misztikus érzés.” (Wittgenstein, 1989, 89.) A logikát, etikát, esztétikát, mint transzcendentális értékformákat, mint a világegész egyenértékű felfogásmódjait a teológia egyesíti azáltal, hogy mindhárom formát az isteni-filozófiai akarás aktualizálja.

[14] Wittgenstein, 1984, 33-34.

[15] Wittgenstein, 1984(a), 89.

[16] A logika lehetőségének és alkalmazásának feltétele a világ *létezése*. A világtapasztalat nyelvi-logikai feldolgozása számára az egyetemes létezésállítást, az ontológiai megkülönböztetés összefüggésében, két vonatkozásban fejez ki szükségszerűséget. A egyik szükségszerűség a világ egészként való létezése: a világ van, így van, nem pedig másként. A világ egy(ség), maga a lét: a létezők Istennel való végső azonosságukban. Az egység azáltal állhat fenn, hogy Wittgenstein a „dolgok” és „tények” megkülönböztetésével, „a gondolat=kifejezés=kijelentés: logikai kép=tény=tárgy/reláció=dolgok állása (jelentésértelem)” fogalomképletének megalkotásával előfeltételezi azt, hogy a világ végső, egyszerű, oszthatatlan, önmagával azonos, elemi stb. alkotórészekből épül fel, melyek a világ szubsztanciái. „A tárgy egyszerű... A tárgyak alkotják a világ szubsztanciáját. Ezért nem lehetnek összetettek.” (Wittgenstein, 1984(a), 13.) A logikai leképezés lehetőségének feltétele a világ szubsztanciája: a világról csak akkor lehet igaz vagy hamis képet alkotni, ha léteznek egyszerű tárgyak (relációk: dolgok kapcsolatainak konfigurációi), amelyek a „valóság” (dolgok: anyag) és a „gondolati-logikai kép” (fogalom: forma) áthidalhatatlan különbözőségében azonosak. A világtapasztalat transzcendenciavonatkozásának szükségszerűségét jelöli a világszubsztancia=világforma kifejezésekben fogalmilag megjelenített Isten neve, a transzcendencia ősjele. A másik szükségszerűség a világ sokféleségként, különbözőségként, időbeliségként, változásként való létezése, vagyis az, hogy a világ így- és hogyan-létében mindig másként is lehetséges. A világtapasztalat immanenciavonatkozásának, mint kontingenciának a szükségszerűségét jelöli a logika neve, a transzcendentalitás ősjele. „A logika minden tapasztalatot megelőző

a tudományt hivatásként művelők előtt, hogy az ember számára leglényegesebb kérdésekre semmilyen tudomány nem adhat választ: „Érezzük, még ha feleletet is adtunk valamennyi lehetséges tudományos kérdésre, életproblémáinkat ezzel még egyáltalán nem érintettük. Akkor persze nem marad egyetlen további kérdés sem, és éppen ez a válasz.”^[17]

Wittgenstein ugyanakkor hangsúlyozza, hogy legfontosabb életproblémáinkat alkotó elgondolhatatlan, kimondhatatlan – világon túli metafizikai értelem –, bár nem a tényszerűség módján, de „kétségtelenül létezik. Ez megmutatkozik, ez a misztikum.”^[18] Az elgondolhatatlan, kifejezhetetlen létezés (maga a lét) e nyelven túli, de csak a nyelvben, a nyelv általi megmutatkozásban felfogható módjának nincs, nem is lehet logikai formája. Azonban a megmutatkozás logikájának kizárása, és mint logikailag kizártnak a megmutatkozása, mégiscsak azt bizonyítja, hogy a megmutatkozás valamilyen – nem természettudományi – értelemben a tényekre van utalva. A megmutatkozás tényekre utaltságának *jelensége* – amely paradox, mert maga nem lehet tény – értelmezhető úgy, hogy a megmutatkozás szükségképpen tényeken, illetve azok által jelenik meg: a tények azonban, mivel jelentésegységek, csak, mint rejtjelek lehetnek a transzcendencia jelei. A tények 'tárgyak' – vagyis a tényállás (Sachverhalt) fogalmával a nyelvi értelemfelépülés szintjére emelt tapasztalható 'dolgok' – megjelölései, s mint ilyenek, a jel és jelölt nyelven belüli megkülönböztetésének az egységeiként rendelkeznek jelentéssel. A tények jelentésegységek. A tények, mint jelentésegységek – metafizikai nézőpontból – a rajtuk és általuk megmutatkozó transzcendencia jeleiként magára a megmutatkozóra utalnak, azaz olyan jelek, amelyek a jelentés hiányát jelölik, nevezetesen azt, ami elgondolhatatlan (tudatvonatkozás) és kimondhatatlan (nyelvvonatkozás). A tények, mint jelek, ebben az értelemben rejtjelek. A tényfogalomban rejlő szükségszerű transzcendenciavonatkozás, amelyet a logikai pozitivizmus kizár, illetve áthelyez a világ vallási és művészi tapasztalatának tartományába, a jel és a rejtjel megkülönböztetésével, mint jelparadoxon írható le.^[19]

– mármint azt, hogy valami így van. A Hogyan előtt van, nem a Mi előtt.” (Uo.) A világ létezésének kontingencia-tartományában semmilyen lehetőség nem zárható ki, a kontingencián kívül nem létezik semmi, ami szükségszerű vagy lehetetlen volna.

[17] Uo. 89. Ezen a ponton félreérthetetlen a párhuzam Max Weber tudományértelmezésével, amely a világ metafizikai értelmének kutatását illetően, bár nem ebben a közvetlen filozófiai formában, de az intellektus feláldozásával kapcsolatos döntés egyéni és kollektív határhelyzetének (a modernitásnak) a szociológiai leírásával, jóllehet közvetve, ugyancsak kirója a hallgatási tilalmat azok számára, akik a tudományt valóban hivatásként akarják művelni. (Vö. Weber, 1998, 154–155.) A két álláspont különbsége abban áll, hogy Wittgensteinnel szemben Weber a tudomány és filozófia közötti munkamegosztásban a metafizikai értelem kutatásának feladatát a filozófiára hagyja, s ezzel, jóllehet meglehetősen szkepszissel, de elismeri a kultúrafilozófiai, értékfilozófiai, fenomenológiai vizsgálódások létjogosultságát.

[18] Wittgenstein, 1989, 89.

[19] A jelparadoxon wittgensteini értelmezése, lételméleti megközelítésben, a létező és lét ontológiai megkülönböztetésének nyelvi kifejezése. A tények, mint nyelvi értelemben létezők önvonatkozása tartalmazza magára a létre való vonatkozást: a létező jele, illetve maga a létező mint jel, a lét rejtjele. A transzcendencia önmegkülönböztetéseként, azaz a jelekként és rejtjelekként felfogott

Wittgenstein egy 1917-ben írott levelében egyértelműen jelzi, hogy a mondatok jelentése, a mindennapi élet normális helyzeteiben is megszüntethetetlen utalást tartalmaznak a metafizikai értelemre, a tények eszerint a transzcendencia jelei és rejtjelei: „[H]a nem próbálkozunk a kimondhatatlant kimondani, úgy semmi nem vész el. Hanem a kimondhatatlan – kimondhatatlanul – benne rejlik abban, amit kimondunk.”^[20]

Minderre tekintettel állítható, hogy az Értekezés lényegében egy filozófiai határhelyzet szülötte, titkosírással (vagy a nélkül?) írott metafizika, mert, mint a jelparadoxonban megmutatkozik, annak elgondolására és kimondására vállalkozik, ami elgondolhatatlan és kimondhatatlan. „Az élet problémájának megoldását e probléma eltűnése jelenti. Vajon nem ez az oka annak, hogy azok az emberek, akik előtt hosszas kételyek után az élet értelme világossá vált, nem tudják aztán elmondani azt, miben is áll ez az értelem.”^[21] A megvilágosodás és a megtérés tehát a világ eseménye, tény, amely tapasztalatilag csak a másik cselekvő hallgatásának, némaságának vagy elnémulásának a tényén keresztül fogható fel. Wittgenstein számára a cselekvő hallgatás, a némaság, az ezzel szükségképpen együtt járó magány életformája, mint tény, az egyedül lehetséges utalás arra, hogy ténylegesen végbemegy a transzcendencia rejtjeleinek a megfejtése, vagy erre feltételezhetően kísérlet történik.^[22] A cselekvő hallgatás, a némaság, a magány életformája, mint a megvilágosodás és a megtérés egyedül hiteles jele, ezáltal abszolút ténnyé válik, Isten és világ végső azonosságának, a transzcendencia ősjelének a rejtjelévé, illetve annak elgondolhatatlan és kimondhatatlan megfejtésévé. Wittgenstein az Értekezésben és *Naplóiban* ennek az abszolút ténynek a filozófiai értelmezésére vállalkozik, melyeket így együtt a filozófus saját negatív megvilágosodásáról és megtéréséről adott, titkosírással írt beszámolóinak, egyfajta visszájára fordított *Vallomásoknak* lehetne tekinteni.^[23]

tények Istennek, mint a transzcendencia ősjelének az aktualizálásai.

[20] Idézi Nyíri, 1983, 28.

[21] Uo. 89. Az elgondolhatatlan és kimondhatatlan megmutatkozásának formáit illetően különbséget kell tenni a logikai forma és a metafizikai értelemtartalmak megmutatkozása között. A logikai forma megmutatkozása a transzcendentális, a metafizikai értelemtartalmak megmutatkozása a transzcendencia fogalmaival írható le.

[22] Wittgenstein itt nézőpontot vált, és a cselekvési értelem síkjára helyezi át a metafizikai értelem kommunikálhatatlanságának problémáját. Ennek megfelelően a végbemenetel leírása kikerül a filozófia és teológia megismerés illetékességéből, mivel a vallás specifikus nyelvjátékaiként leírható misztikus-kontemplatív és aszkétikus cselekvő világátélési módok és életformák elemzése, a jelentés szituáció- és használatelméletének hiányában, a vallástörténet és a vallásszociológia feladata. (Vö. Wittgenstein, 1984(b), 225–581.)

[23] „Világosíts meg Uram és add megértenem: könyörgök hozzád előbb, vagy inkább dicsérlek Téged? A rólad szerzett ismeret, vagy a hozzád szálló könyörgés az első? No de ki könyörgök hozzád, ha nem tud még rólad? Hiszen mást szólít talán helyetted, ha nem ismer Téged. Vagy inkább könyörgöm hozzád, hogy megismerjem orcád? Ámde hogyan könyörgjünk ahhoz segítségül, akiben hitünk nincsen? Vagy hogyan higgyünk abban, akiről nem szólt még hirdetőnek szája? Dicsérik az Urat, akik őt keresik. Megtalálják őt keresői, és ha meglelték, dicséretbe fognak. Nos, hadd keresselek

Az európai filozófiai metafizika Isten nézőpontjának átvételére, a hit racionalizálására tett sikertelen kísérletek sorozata. E két évezredes filozófiai kudarc végső konzekvenciáját Wittgenstein saját megvilágosodásának történetét közvetve (rejtjelezett metafizikai nyelven) elbeszélve vonta le, s ezután már nem volt más választása, következetesen hallgatnia kellett: „Az én kijelentéseim oly módon nyújtanak magyarázatot, hogy aki megért engem, végül felismeri azt, hogy értelmetlenek, ha már fellépvn rájuk túllépett rajtuk. (Úgyszólván el kell hajítania a létrát, miután felmászott rajta.) Meg kell haladnia ezeket a tételeket, akkor látja helyesen (ti. az örökkévalóság nézőpontjából: Cs. K. L.) a világot.^[24] Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.”^[25]

Az *Értekezés* mégis azt dokumentálja számunkra a mondás és megmutatás kettősségében, hogy a filozófia számára a hallgatási tilalom elrendelése és megindokolása csak a tilalom megszegése által lehetséges: az embernek fel kell másznia a létrán, hogy elhajíthassa azt.^[26] A *Naplók* és az *Értekezés* együtt azt bizonyítják, hogy Wittgenstein megtért, mielőtt megvilágosodott volna.

Gábor Lucára emlékezve az életértelem megmutatkozásának a végbemeneteléről, áthagyományozhatóságáról akarunk valamiképp megbizonyosodni, annak tudatában, hogy az elgondolhatatlan kimondására irányuló minden kísérlet – nemcsak a wittgensteini paradoxonok, hanem a hagyományértelmezések, az emlékezés és feledés perspektivikussága miatt is – eleve kudarca van ítélvé. Ugyanakkor a vallás, a filozófia, a művészet történetében a halál- és gyászértelmezések arról a tényről tudósítanak, hogy a hagyomány kollektív emlékezete csak a hallgatási tilalom elrendelésének és feloldásának egyidejűségében, a paradoxont vállalva lehetséges. A hagyomány „logikájára” hagyatkozunk, amikor a hallgatási tilalmat nem érvénytelenítve, hanem egy másik szintre áthelyezve, Wittgensteint követve, és vele szemben egy másik filozófiai hagyomány nézőpontját is érvényre juttatva (de a pozíciók vitáját itt mellőzve) azt állítjuk, hogy a világban a tények és életproblémák nem választhatók el. A társadalmi-kulturális

Uram hívogatva téged és beléd vetett hitemben hívogassalak: hiszen meghirdettek már téged nekünk.” (Augustinus, 1987, 22–23.) Ez a patrisztika álláspontjának a megismétlése, amely a megtérést és megvilágosodást párhuzamos, egymásra utalt eseményekként értelmezi: *credo ut intelligam*.

[24] A világ, mint egész nem tapasztalható meg és nem írható le tényként, ezért nincs önmagában jelentése. A világ, mint egész tényként való megragadásának kizárásában – amely a „dolgok” tényként való nyelvi létezésének és megismerésének a feltétele – mutatkozik meg minden jelentéshiány végső alapja, amelyet Wittgenstein a transzcendencia ősjelének nevez. A transzcendencia ősjele egy önmagát jelölő jel, abszolút, önvonatkozása folytán megkülönböztetés nélküli. Az ősjel paradoxonja: úgy rendelkezik értelemmel, hogy nincs jelentése, mert nem adható meg semmilyen tárgy (reláció), még a jelentéshiány formájában sem, amit jelöl; és mégis ebben rejlik a világ isteni jellegére, Isten és a világ azonosságára történő végső utalás. A transzcendencia ősjele, amely magát az elgondolhatatlan és kimondhatatlan létet jelöli, filozófiailag a „maganvaló dolgot”, teológiailag az Istent, ám Wittgenstein számára megkülönböztethetetlenül.

[25] Wittgenstein, 1989, 90.

[26] Wittgenstein megtérésének és megvilágosodásának végbemeneteléről, mint tényről, az *Értekezés* és a *Naplók* olvasásával szerzünk tudomást.

világ tényei, ha azokat nem a természettudomány akaratmentes nézőpontjából, hanem az emberi cselekvés (intencionalitás) és nyelv (jelentés) egyidejű megvalósulásaiként fogjuk fel, nem pusztán a tudományos leírás tárgyai, hanem, így vagy úgy, az emberi létezés értelemfeltételeként életproblémák közvetlen és elbeszélhető megjelenítői. Ebben a közelítésben a tények az elgondolhatatlan-kimondhatatlan életértelem megmutatkozásának a végbemenetelét tanúsítják, nemcsak negatív és közvetve, a transzcendencia jeleinek és rejtjeleinek megkülönböztetését alkalmazó indirekt írásmódban, ahogyan azt Wittgenstein eljárása ajánlja, hanem közvetlenül és pozitív módon, különös élességgel akkor, ha fennállnak a barátság és a szeretet kötelékei.

Gábor Luca szerető feleség, gondos családanya, megbízható, bizalmas barát, segítőkész munkatárs, kritikus személyiség, ragyogó, éles eszű- és nyelvű társalgó volt, minden vonatkozásban kifogástalan, ez kétségtelen. Ugyanakkor Gábor Luca egy életen át filozófiai és tudományos művek szerkesztője is volt, amit a szó eredeti értelmében hivatásként művelt. Így szerkesztői mivoltának hiánya része annak, ami halálának eseményével kimondhatatlanná vált, és ami miatt, ahogy mondani szokás, „mélyen meg vagyunk rendülve”. Ez az esemény, bárhogyan is legyen, a mi világunk ténye, nekünk kell szembenézni vele, bennünket, a barátokat szólít fel emlékezésre és számvetésre.

Szerkesztői hivatásának lényegét, azt aényt, ahogyan hihetetlen következetességgel és munkabírással tette a dolgát, nem fejezhetjük ki a hivatás szóhoz illesztett jelzőkkel: Gábor Luca „mélyen átértett köteleességtudattól”, nem pusztán köteleességszerűen, „következetesen”, „magas színvonalon”, „mindenki által elismerve” és így tovább végezte munkáját. Hivatásának lényegét – s ezzel személyiségének azt a dimenzióját, amelyben, ha szabad így kifejezni: tulajdonképpen értelemben eleven volt – csak a megmutatkozás végbemenetelének eseményein, azaz, Wittgensteint korrigálva, az életproblémákat aktualizáló, hordozó tények nyelvén, egy általunk megalkotott egyszerű narratíva formájában közelíthetjük meg. S ezzel kijelölhető az a pont, illetve keret, ahol, nemcsak én, és főleg nem én, hanem az itt jelenlévők és jelen nem lévő, mint szerzők, találkoztak Lucával. Az én találkozásom narratívája, amely kapcsolatunk tényeiről való egyszerű és rövid beszámoló, a következő.

Találkozás. Együtt jártunk az egyetemre, külön csoportokban, amelyeknek több tárgyból közös szemináriumai voltak. Ekkor ismerkedtünk meg, és ettől kezdve vagyunk barátok. Az egyetem után mindketten könyvkiadónál dolgoztunk, Luca a Kossuth Kiadónál, én a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál. Együtt végeztük el azt a könyvkiadói tanfolyamot, amely képesített bennünket a szerkesztői munkakör ellátására, s amíg a kiadónál dolgoztam, együtt jártunk ebédelni (a Kossuth Kiadó menzájára). Mindketten, némi időbeli eltolódással diplomát szerezünk a bölcsészkar szociológiai szakán, mert akkoriban a keletkezés állapotában lévő szociológia, a történelemtudomány mellett, provokatív jellegénél fogva a legvonzóbb társadalomtudomány volt, különösen az olyan kritikailag

fogékony, aktív személyiség számára, mint Luca. A szerkesztés, könyvkiadás Lucának élethivatása lett, nekem a kutatás (oktatás) mellett a tudományos önkifejezés egyik, nem rendszeres formája.

Együttműködés. Tudományos pályafutásom szempontjából két fontosnak tekinthető esemény kötődik Luca szerkesztői munkásságához. Az egyik esemény Carl Schmitt válogatott politika- és államelméleti írásainak kiadása,^[27] a másik a *Jog Állam Politika* című politika- és jogtudományi folyóirat megalapításában és megszervezésében való közreműködés a győri Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi karán.^[28]

Ami a kötetet illeti, végül három kiadó együttműködésében jelent meg, s *A politikai fogalma* és *A partizán elmélete* című könyvek mellett Schmitt politika- és államelméletileg releváns írásait tartalmazta. A vállalkozás tipikusan az úgynevezett „megélhetési fordítás” kategóriájába tartozott, elsősorban nem a tudományos érdeklődés, hanem a pénzhiány motiválta. Úgy gondoltam, *A politikai fogalma* viszonylag rövid szöveg – amelyet a győri jogi karon tartott államelméleti kurzusaimon a hallgatók németül olvastak és magyarul referáltak, ezért begyakorlottnak számított –, gyorsan lefordítható és Luca segítségével problémamentesen kiadható. Mindkét vonatkozásban, a gyorsaságot és a problémamentességet illetően, tévedtem. A tévedés okainak részletes elemzésétől eltekintve, mindent egybevetve, Luca szerkesztői intuíciójának, áttekintőképességének, a szellemi egyensúlyok iránti érzékének köszönhető, hogy a kötet kiadása nem megakasztotta, hanem végül is előrevitte Carl Schmitt tudományos recepcióját Magyarországon, s hogy nem váltott ki olyan mértékű és mélységű indulatokat, amelyek zavarták, fenyegették volna tudományos kutatás objektivitását és tárgyyszerűségét. A problémát Carl Schmitt antiszemitizmusa és nemzetiszocialista elkötelezettsége okozta, ami miatt akkoriban, bizonyos értelmiségi körökben, a nevét sem volt illendő kimondani. Ezt a beállítottságot tárgyszerűtlennek, az objektivitás elleni vétségnek tekintettem, és úgy gondoltam, hogy a rendszerváltozás harmadik évtizedének kezdetén (2000-2002-ben) a Schmitt-jelenség megértéséhez, hatástörténetének tárgyszerű értelmezéséhez szükséges a nyíltan antiszemita írások közzlése is. Mivel Carl Schmitt magyar recepciójának – köszönhetően Heller Ágnesnek, Pethő Sándornak, Paczolay Péternek, Varga Csabának, valamint a jogtudományi karokon folyó államelméleti oktatásnak – már viszonylag komoly előtörténete volt, a magam részéről, természetesen egy megfelelő értelmezési keretben, érettnak tartottam a helyzetet az ilyen típusú közzlésre. Számomra abszurdnak tűnt, hogy a marxizmus-leninizmus világnézeti uralma alól felszabadult, önállóvá vált társadalomtudományok, s ezen belül a jogtudomány, az értékszabadság és az objektivitás követelményeit semmibe

[27] Schmitt, 2002.

[28] Vö. *Jog - Állam - Politika*. 2009/1. I. évf.

véve, a kényelmetlen problémáktól és szerzőktől visszariadva, indexre tegyen egy nagy hatású politika-, állam- és jogelméletet, és ezzel a rendszerváltozás korszakában is érvényben tartsa a Lukács György által *Az ész trónfosztásában* Schmittre kirótt anatómiáját. Luca szerint azonban – és mint mindig, neki lett igaza – még nem érett a helyzet egy ilyen típusú átfogó közlésre.

Minden könyv megbolygatja és újrendezi a szellemi versengésben aktuálisan fennálló egyensúlyi állapotot, s ez különösen igaz az olyan hírhedten veszélyes szerzők esetén, mint Carl Schmitt. Ezért, mint mondta, a teljességre törekvő, nyílt közléssel inkább a tudomány ügyének ártanánk (zárójelben jegyzem meg: és a kiadót hoznánk kényelmetlen helyzetbe), s végül csak ahhoz vezetne, hogy a Schmitt-recepció a jogtudomány illetékességéből átkerülne a politikai-ideológiai diskurzusba, és – mint az a magyar szellemi életben könnyen előfordulhat –, krónikusan kezelhetetlenné válna. Mint mindig, ebben az esetben is meggyőződtem, s ezért csak egy, a *Position und Begriffe*^[29] című kötetben megjelent kollaboráns írás, *A Führer óvja a jogot* került be a válogatásba. Ez persze önmagában véve is elég problematikus, különösen, ha az írást az életmű egészéből kiszakítva pusztán Adolf Hitler alkotmányjogi apológiájának tekintik; ekkor ugyanis figyelmen kívül marad az a tény, hogy az írás, hangozzék bármilyen kellemetlenül is, egy elmélet visszatetsző, de következetes alkalmazási esete. A kötet a magyar tudományos közösség túréhatárán belül maradt, s a Schmitt-recepció ettől kezdve – köszönhetően Gábor Luca értő közreműködésének, szemmértékének, a szellemi arányok és egyensúlyok iránti érzékének, amiben szerkesztői hivatásának értelme megmutatkozott – szigorúan a tudomány keretein belül kivitelezett vállalkozássá vált. S ez, a recepció későbbi fejleményeivel együtt oda vezetett, hogy ma már nyugodtan lehet olvasni, elemezni és hivatkozni Carl Schmitt munkáit, és nem fenyeget az a veszély, mint a például a francia recepció esetében,^[30] hogy az értelmezők még mindig nem képesek elválasztani a maradandó elméleti teljesítményt a világnézeti-politikai elhajlástól.

Mindig, minden lényeges ügyben kikértem a véleményét, elvártam a tanácsait, nemcsak szerkesztői, hanem emberi ügyekben is. Ez különösen igaz az utóbbi évekre, amikor tanácsait nemcsak meghallgattam és megfontoltam, hanem igyekeztem meg is fogadni azokat. Nem volt vele kapcsolatban olyan tapasztalatom, hogy ne lett volna igaza. Aki ismerte Lucát, tudhatja, az igazság soha nem maradt kimondatlanul, akkor sem, ha hallgatott róla.

Ez visszavezet a Wittgenstein-parafrázis elgondolhatatlan, de megmutatkozásában mégis kimondható üzenetéhez: „A rejtély nem létezik. ... Nem az a misztikum, hogy *milyen* a világ”, s benne az ember, istenre hagyatkozva vagy a nélkül, „hanem az hogy *van*”.^[31]

[29] Vö. Schmitt, 1940.

[30] Vö. Techet, 2010, 53–63.

[31] Wittgenstein, 1989, 88–89.

IRODALOM

- Augustinus, Aurelius (1987): *Vallomások*. (Ford.: Városi István.) Gondolat Kiadó, Budapest.
- Carnap, Rudolf (1972): A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül. In: Altrichter Ferenc (szerk.): *A Bécsi Kör filozófiája*. (Ford.: Altrichter Ferenc, Fehér Márta.) Gondolat Kiadó, Budapest.
- *Jog Állam Politika*. 2009/1. I. évf.
- Neumer Katalin(1985): Ki az, aki akar és tud? A korai Wittgenstein szubjektumfelfogása. In: Neumer Katalin: *Tévelygések labirintusában. Filozófiai-irodalmi tanulmányok*. MTA Filozófiai Intézet, Budapest.
- Nyíri Kristóf (1983): *Ludwig Wittgenstein*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. (Vál., ford., szerk. Cs. Kiss Lajos.) Osiris - Pallas Stúdió - Attraktor, Budapest.
- Schmitt, Carl (1940): *Position und Begriffe im Kampf mit Weimar - Genf - Versailles 1923-1933*. Hanseatische Verlagsanstalt, Hamburg.
- Techet Péter (2010): *Carl Schmitt à la française*. Világosság. Ősz. 53-63.
- Weber, Max (1998): A tudomány mint hivatás. In: Weber, Max: *Tanulmányok*. (Ford.: Erdélyi Ágnes, Wessely Anna.) Osiris Kiadó, Budapest.
- Wittgenstein, Ludwig (1989): *Logikai-filozófiai értekezés*. (Ford.: Márkus György.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wittgenstein, Ludwig (1984): *Tractatus logico-philosophicus*. Werkausgabe Band 1. Suhrkamp, Frankfurt am Main. 7-85.
- Wittgenstein, Ludwig (a) (1984): *Tagebücher 1914-1918*. In: Wittgenstein, Ludwig: *Tractatus logico-philosophicus*. Werkausgabe Band 1. Suhrkamp, Frankfurt am Main. 87-223.
- Wittgenstein, Ludwig (b) (1984): *Philosophische Untersuchungen*. In: Wittgenstein, Ludwig: *Tractatus logico-philosophicus*. Werkausgabe Band 1. Suhrkamp, Frankfurt am Main. 225-581.
- Wittgenstein, Ludwig (1992): *Philosophische Untersuchungen*. (Ford.: Neumer Katalin.) Atlantisz, Budapest.
- Wright, Georg Henrik von (1986): *Wittgenstein*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

A pártok gazdálkodására és finanszírozására vonatkozó jogszabályok Kelet-Közép-Európa egyes országaiban

Számos cikk szól azokról a jogszabályokról, amelyek a pártok gazdálkodását és finanszírozását határozzák meg. A szerzők tanulmányaikban főként a fejlett nyugateurópai demokráciák (pl. Nagy-Britannia, Franciaország stb.) vagy az Amerikai Egyesült Államok szabályozásával foglalkoznak. Magyarország, valamint a hazai pártfinanszírozási szabályok megalkotóinak hasznosabbak lehetnek az olyan tanulmányok, amelyek Kelet-Közép-Európa egyes országainak szabályozási megoldásait tekintik át.

Írásunkban bemutatjuk a Magyarországgal határos országok (Ausztria, Szlovákia, Ukrajna, Románia, Horvátország, Szerbia, Szlovénia), valamint Németország azon rendelkezéseit, amelyek a hazai jogalkotásban is hasznosíthatóak lehetnek, vagy az olyan megoldásokat, amelyek az adott ország pártfinanszírozási jogszabályainak egyedi jellemzője. Az egyes országok jogszabályainak bemutatása mellett azt is célul tűztük ki, hogy a pártok gazdálkodására és finanszírozására vonatkozó jogszabályok alapján felvillantsuk a jogalkotók szemléletmódját. Alapvetően két nézetet tudtunk elkülöníteni a pártok finanszírozására vonatkozó jogszabályok formai és tartalmi vizsgálata alapján. Ezek a következők:

integráló szemléletmód: a kampányokkal és a pártok működésével kapcsolatos szabályok együttes kezelése;

szeparáló szemléletmód: a kampányokkal és a pártok működésével kapcsolatos szabályok külön történő kezelése.

Természetesen ezek a szemléletmódok vegytiszta állapotában sohasem találhatóak meg. Az egyes országok mindig valahol a két pólus között helyezkednek el.

Tanulmányunk alapját az IDEA és az ACE Project adatbázisaiban, valamint bizonyos esetekben az adott ország hivatalos szerveinek a honlapjain található jogszabályok képezték. Az összehasonlító elemzés során használt jogszabályok listáját a jogszabályjegyzék tartal-

mazza. A felhasznált jogszabályok hivatalos angol nyelvű fordításait használtuk fel a cikk elkészítéséhez. Bizonyos esetekben célszerűbbnek találtuk az angol megfogalmazás használatát, így azokat változatlan formában közöljük.

I. A PÁRT- ÉS KAMPÁNYFINANSZÍROZÁSRA VONATKOZÓ JOGSZABÁLYOK ALAPVETŐ JELLEMZŐI

A környező országok jogszabályainak tartalmi bemutatása előtt fontos meghatározni, hogy az egyes országokban az e területre irányadó jogszabályok milyen formában öltenek testet. Az összehasonlítást a következő szempontok figyelembe vételével készítettük el:

1. a jogszabályok jogforrási hierarchiában elfoglalt helye;
2. a vonatkozó jogszabályok száma;
3. a pártok gazdálkodására és a kampányok finanszírozásra vonatkozó előírások - elkülönítése vagy együttes - kialakításának, kezelésének módja.

A párt- és kampányfinanszírozásra vonatkozó jogszabályok összehasonlító táblázata			
ország	jogszabály/ok szintje	jogszabályok száma	külön vagy együtt
Ausztria	szövetségi törvény (federal act)	1	együtt
Horvátország	törvények (act)	4	külön
Németország	törvény (act)	2	együtt
Románia	organikus (sarkalatos) törvények (law)	3	külön
Szerbia	törvények (act, law)	3	külön
Ukrajna	törvények (law)	3	külön
Szlovénia	törvények (act)	3	külön
Szlovákia	törvények	4	külön

1. A párt- és kampányfinanszírozásra vonatkozó jogszabályok összehasonlító táblázata

Az fenti 1. számú táblázatban jól látható, hogy minden vizsgált országban a pártfinanszírozás kérdését törvényi szinten szabályozzák. Abban azonban már nagyobb eltérések mutatkoznak, hogy ezt hány jogszabályban teszi a törvényalkotó. A jogalkotók leginkább 3-4 törvénnyel határozzák meg a terület működéséhez szükséges jogszabályi kereteket. A harmadik összehasonlítási dimenzióban az látható, hogy Ausztria és Németország kivételével mindenütt

külön jogszabályban kezelik a pártok rendszeres gazdálkodó tevékenységére, valamint a választási kampányok finanszírozására vonatkozó rendelkezéseket

II. A PÁRT- ÉS KAMPÁNYFINANSZÍROZÁSRA VONATKOZÓ JOGSZABÁLYOK TARTALMI ELEMZÉSE

A jogszabályok tartalmi bemutatása során egy számunkra célszerű elemzési kategória-rendszert állítottunk fel, amellyel igyekeztünk lefedni a pártfinanszírozás összes jelentős aspektusát. A következő kategóriákon keresztül vesszük górcső alá a vizsgált országok előírásait:

1. Természetes és jogi személyek kapcsolata a politikai pártokkal
2. Állammal való kapcsolat – Direkt állami támogatás
3. Állammal való kapcsolat – Indirekt állami támogatás (Médiához való hozzáférhetőség, egyéb indirekt támogatási formák)
4. Forrásfelhasználás korlátai
5. Beszámolási rendszerek
6. Nyilvánosságra hozatal formái
7. Kontroll mechanizmusok
8. Szankcionálás.

1) Természetes és jogi személyek kapcsolata a politikai pártokkal – Adomány

A vizsgált országok szinte mindegyikében van arra előírás, hogy kik és milyen mértékben járulhatnak hozzá a pártok finanszírozásához. Az első kérdés e területen, hogy a csak természetes személyek, vagy a jogi személyek is támogathatják-e a politikai pártokat.

Általában véve a jogi személyek minden vizsgált országban valamilyen mértékben támogathatják a politikai pártokat, ugyanakkor e körön belül kivételt képeznek a szakszervezetek, az egyházak, a külföldi államok és szervezetek.

Ha az egyes országokat tekintjük, akkor Horvátországban, akárcsak Romániában vagy Ukrajnában kettéválik a jogszemélyek támogatói tevékenysége, mert a hatályos jogszabályok megengedik a jogi személyeknek, hogy adományaikkal hozzájáruljanak a párt működésének finanszírozásához, ugyanakkor a jelöltek esetében e tevékenység már szigorúan tiltott a számukra. Az előbbi országok szabályaitól eltérő Németország, Szerbia vagy Szlovákia gyakorlata, hogy mind a pártok működéséhez, mind a választási kampányok finanszírozásához hozzájárulhatnak a jogi személyek. Az alábbi 2. számú táblázat országonkénti bontásban szemlélteti az adományozói köröket.

Kik adhatnak hozzájárulást a politikai pártok részére?		
Ország	természetes személyek	jogi személyek
Ausztria	✓	✓
Horvátország	✓	✓
Németország	✓	✓
Románia	✓	✓
Szerbia	✓	✓
Ukrajna	✓	✓
Szlovénia	✓	✓
Szlovákia	✓	✓

2. Politikai pártok részére adott hozzájárulások

Mint olvashattuk, a vizsgált országok mindegyikében mind természetes, mind jogi személyek adhatnak hozzájárulást a pártok részére. Egyes országokban ugyanakkor az egy év alatt adható hozzájárulás nagyságát maximalizálják. Romániában és Horvátországban például olyan rendelkezéseket vezettek be, amelyek maximalizálják mind a természetes, mind a jogi személyek által évente adható hozzájárulások nagyságát, ahogyan azt az alábbi táblázat mutatja.

Ország	adományozó szerint	választási évben	nem választási évben
Románia	természetes személyek	MGS 400-szorosa	MGS 200-szorosa
	jogi személyek	MGS 1000-szerese	MGS 500-szorosa
Horvátország	természetes személyek	30 000 HRK	200 000 HRK
	jogi személyek	30 000 HRK	100 000 HRK

3. Az egy éven belül adható maximális adományok

Az adományozás területén a másik fontos kérdés, hogy az adott ország mennyire engedi meg külföldi természetes és jogi személyek hozzájárulásának befogadását egy párt részére. Ausztriában a jogszabályok nem tiltják a külföldi természetes és jogi személyek által jutatott támogatásokat. Sőt ezek az adományozók nemcsak a párt működési költségeihez járulhatnak hozzá, hanem a jelöltek választási költségeihez is. Horvátországban ugyanakkor mind a külföldi államok és pártok, mind a külföldi jogi személyek számára tiltott, hogy hozzájárulásaikkal segítsék a horvát pártok működését, valamint a kampányok finanszírozását. Románia is tiltja mindkettőt, de bizonyos körülmények között engedélyezi nemzetközi politikai szervezetektől eredő források igénybevéte-

lét, ha azok elengedhetetlenek a politikai tevékenység végzéséhez. Szerbiában a román megoldáshoz hasonlóan tágran meghatározott kivételekkel,^[1] de szintén tiltott külföldi forrásokból származó adományok elfogadása. Ukrajna a működéshez kapcsolódó hozzájárulásokat már minden olyan vállalat, intézmény, szervezet esetében tiltja, amelyben van külföldi érdekeltség. Ugyanakkor az ukrán előírások nem rendelkeznek a jogi személyek adományozói tevékenységéről a választási kampány finanszírozásában. A szabályok tiltják külföldi és hontalan személyek adományainak elfogadását a választási kampányhoz.

A szlovák rendelkezések szerint a külföldi természetes személyek csak akkor adhatnak hozzájárulást a pártoknak, ha van bejelentett állandó lakcímük Szlovákiában. Külföldi jogi személy pedig csak akkor adományozhat, ha rendelkezik központtal vagy bejegyeztette magát a hatóságoknál. A jogi személyek esetén kivételt képeznek azok a jogi személyek, amelyeket politika párt hozott létre vagy abban többségi tulajdona van. (Lásd a 4. számú táblázatot!)

Kik adhatnak hozzájárulást a politikai pártok részére?		
Ország	természetes személyek	jogi személyek
Ausztria	✓	✓
Horvátország	✗	✗
Németország	✓	✗
Románia	✗	✗
Szerbia	✗	✗
Ukrajna	✗	✗
Szlovénia	✗	✗
Szlovákia	✗	✗

4. A források igénybevétele

A hozzájárulásoknál a harmadik fontos pont a névtelen adományok kérdése. Németországban a pártok működéséhez kapcsolódó adományok esetében nincs tiltás, de az 500 eurót meghaladó adományokat már nem lehet névtelenül elfogadni. A választási kampányok esetében az anonim hozzájárulásokra nincs külön korlát nevesítve, mivel Németországban a jelölteket a pártok állítják ki, így valójában a pártokra vonatkozó előírások érvényesek a jelöltekre is. A román

[1] ARTICLE 12 PROHIBITION ON FINANCING It is prohibited to finance a political entity by foreign states; foreign natural persons and legal entities, except international political associations; anonymous donors, public institutions, public enterprises, companies and entrepreneurs engaged in services of general interest, institutions and companies with state capital share, other organizations discharging administrative authority; trade unions, associations and other non-profit organizations, churches and religious communities; gaming industry; importers, exporters and manufacturers of excise goods, legal entities and entrepreneurs with due, and unsettled, public revenue obligations, unless set forth otherwise by this Law. (Law on Financing Political Activities)

szabályozás annyiban tér el a némettől, hogy itt az anonim hozzájárulás mértéke nem haladhatja meg a minimálbér tízszeresét. Szlovéniában is megengedett ez a forrás az előző évi havi átlagkereset átlagának háromszorosáig terjedő összegig. Szlovákiában a pártok nem fogadhatnak el névtelen adományokat, de az államfő-jelölteknek erre van lehetőségük 331 eurós értékhatárig. Az előző példákkal ellentétben, Ukrajnában nemcsak a névtelen adományok adását tiltják a jogszabályok, hanem az álnéven adott hozzájárulásokat is. (Lásd az 5. számú táblázatot!)

Megengedett-e névtelen források igénybevétele?		
Ország	működéshez kapcsolódó kül-földi támogatás	választási kampányhoz kapcsolódó kül-földi támogatás
Ausztria	✓	✓
Horvátország	✗	✗
Németország	✓	✓
Románia	✓	✓
Szerbia	✗	✗
Ukrajna	✓	✓
Szlovénia	✓	✓
Szlovákia	✗	✓

5. Névtelen források igénybevétele

A hozzájárulásokkal kapcsolatban az utolsó fő kérdés, hogy az adott ország előírásai tiltják-e közigazgatási szerveknek vagy állami tulajdonú vállalatoknak az adományok nyújtását politikai pártok részére. Ausztriában az állam, valamint az állami tulajdonú vállalatok adhatnak hozzájárulásokat mind a pártoknak, mind a jelölteknek. Ezzel szemben Horvátországban már teljes körű tiltás van érvényben.^[2] Németországban azok a vállalatok, amelyek teljesen vagy részben köztulajdonban vannak, illetve, amelyek irányításában vagy működtetésében a közhivatalok (public agencies) részvétele meghaladja a 25 százalékot, nem adhatnak hozzájárulást a pártok részére. Romániában hasonló előírás van, mint a németeknél, mert a politikai pártok nem fogadhatnak el adományokat és ingyenesen nyújtott szolgáltatásokat hatóságoktól vagy közintézményektől, autonóm igazgatási szervektől, nemzeti vállalatoktól, kereskedelmi társaságok-

[2] Jogszabály szerint nem adhatnak hozzájárulásokat: „Art 22 „governmental bodies, public enterprises, legal persons vested with public authority, companies and other legal persons in which the Republic of Croatia or any local and regional governmental unit has any interest or shares, as well as public and other institutions owned by the Republic of Croatia or any local and regional governmental unit;”. (Political Activity and Electoral Campaign Financing Act, 2011.)

tól vagy bankoktól, amelyekben kizárólagos vagy többségi tulajdonnal rendelkezik az állam. Szerbia egy lépéssel továbbment, mert nem csak a németeknél és a románoknál ismertetett kört zárja ki a dotációs tevékenységből, hanem azokat a természetes és jogi személyeket is, akik közérdekű tevékenységet folytatnak és szerződésben állnak az állammal vagy valamely tartománnyal, önkormányzattal. A szerződés teljes ideje, valamint annak lejártát követő két év folyamán a fent említett kör nem adhat hozzájárulást a pártoknak. Ukrajnában az állami és önkormányzati cégek, valamint azok a vállalatok, intézmények, szervezetek, amelyekben az államnak vagy az önkormányzatnak részesedése van, nem adhatnak adományokat. Szlovéniában azok a vállalatok nem adhatnak, amelyekben az állam részesedése meghaladja a 25 százalékot. Szlovákiában sem támogathatják a pártokat állami, regionális vagy önkormányzati entitások, továbbá azon jogi személyek, amelyeket az előbbiek alapítottak, vagy amelyekben részesedésük van.

Ország	Megengedett-e a közigazgatási szervek, az állami tulajdonú vállalatok adományozói tevékenysége?
Ausztria	✓
Horvátország	✗
Németország	✗
Románia	✗
Szerbia	✗
Ukrajna	✗
Szlovénia	✗
Szlovákia	✗

6. Közigazgatási szervek, állami tulajdonú vállalatok adományozása

2. Állammal való kapcsolat - Direkt állami támogatás

A politikai pártok egyik legfontosabb forrását, az állami támogatást vizsgáljuk meg ebben a részben. Abban mindenki egyetért, hogy a költségvetésből pártoknak juttatott támogatás csak kiegészítő jellegű lehet. Ennek ellenére a hazai pártbeszámolók szerint pártjaink fő forrása az állami támogatás. Továbbá abban is konszenzus van, hogy a pártok működése elképzelhetetlen a költségvetési támogatás nélkül. Áttekintve az egyes országok pártfinanszírozási rendszerét elmondható, hogy direkt támogatás Ukrajna kivételével minden országban létezik. Minden vizsgált országban van rendszeres állami támogatás, míg a választásokhoz kapcsolódó támogatás csak 4 országban, így Ausztriában, Horvátországban, Szerbiában és Szlovéniában található meg. (Lásd a 7. számú táblázatot!)

Direkt állami támogatások		
Ország	rendszeres állami támogatás a pártok működéséhez	állami támogatás a választási kampányokhoz
Ausztria	✓	✓
Horvátország	✓	✓
Németország	✓	✗
Románia	✓	✗
Szerbia	✓	✓
Ukrajna	✗	✗
Szlovénia	✓	✗
Szlovákia	✓	✓

7. Direkt állami támogatás

A rendszeres éves állami támogatásoknál minden vizsgált ország gyakorlatában látható, hogy azt az összeget, amelyet az adott ország politikai pártjai között osztanak fel, mindig valamilyen gazdasági mutatószámhoz vagy az állami költségvetés valamely fő számához igazítva határozzák meg. Előbbire kiváló példát jelent Ausztria, ahol a rendszeres éves támogatás meghatározásakor egy elkülönített pénzalapot alakítanak ki, amelynek nagyságát a Statistik Österreich mindig a fogyasztói árindexhez igazít.

Szlovéniában a pártoknak csak rendszeres éves támogatás jár, amelynek a költségvetésben elkülönített összege nem haladhatja meg a bruttó nemzeti termék 0,017 százalékát. A szlovén jogszabályok nem rendelkeznek arról, hogy a kapott támogatást a pártok mire használhatják fel.

Utóbbi módszer alkalmazására Horvátország gyakorlatát említhetjük, ahol az éves támogatás összege a tárgyévet megelőző év költségvetés végrehajtásáról szóló jelentésben kimutatott működési költségek 0,05 százalékával egyezik meg, amelyen a parlamentben képvisellel rendelkező pártok osztoznak. Horvátországban a szabályozás előírja, hogy az éves állami támogatás felhasználása csak azon célok megvalósítására használható fel, amelyeket a párt korábban lefektetett programjában, statútumában vagy éves működési tervében.

A horvát gyakorlathoz hasonlatos a szerb megoldás, ahol szintén a költségvetés kiadási oldalához kapcsolódik a pártok rendszeres állami támogatása. A szerb törvény kimondja, hogy a pártok számára elkülönített forrás nem haladhatja meg a költségvetések^[3] kiadási oldalának 0,15 százalékát. Érdekesség,

[3] LAW ON FINANCING POLITICAL ACTIVITIES ARTICLE 16 FUNDS FROM PUBLIC SOURCES: „Funds from public sources appropriated for financing of regular work of political entities whose candidates have been elected members of parliament, deputies and/or /councillors are set at the

hogy az elnyert támogatás folyósítására havi bontásban, minden hó 10-éig kerül sor. Romániában a pártok támogatására fordítandó összeg nem haladhatja meg az állami költségvetés bevételi oldalának 0,04 százalékát.

Németországban a rendszeres támogatás alapját a választások képezik. Legfeljebb 133 millió eurót lehet szétosztani azon pártok között, amelyek a Bundestag vagy az Európai Parlamenti választásokon megszerezték a szavazatok 0,5 százalékát, vagy amelyek a Landtag választásokon elérték a leadott szavazatok 1 százalékát. Érdekeség, hogy a német megoldás a pártok állami támogatását a szavazatokhoz köti, vagyis minden egyes szavazat után a párt 0,85 eurót kap (fejkvóta). Fontos kitétel a német rendszerben, hogy az állami támogatás mértéke nem haladhatja meg egy párt összes privát forrásokból származó bevételeinek a felét.

Szlovákiában több szempontból is a választási eredményekhez kapcsolódik a rendszeres állami támogatás, amelynek két formája van. Az egyik ilyen forrás, amikor a szavazatok után járó fejkvótáknak (havi átlagkereset 1 százaléka) megfelelő összeget a választási ciklusnak megfelelő évenkénti bontásban megkapják a politikai pártok. A másik éves állami támogatás a politikai párt által birtokolt nemzetgyűlési helyek után járó összeg. A fejkvóta itt a havi átlagkereset 30-szorosa, amely 20 helyig jár. A huszonegyedik birtokolt helytől a szorzószám már csak 20.

A rendszeres állami támogatással kapcsolatban a másik fontos kérdés, hogy az állam meghatározza-e, hogy az általa nyújtott támogatást a párt mire használhatja fel. (Lásd a 8. számú táblázatot!)

Ország	Meghatározza-e az állam, hogy az általa nyújtott támogatást a párt mire használhatja fel?
Ausztria	✓
Horvátország	✓
Németország	✗
Románia	✓
Szerbia	✓
Ukrajna	✗
Szlovénia	✗
Szlovákia	✓

8. Az állami finanszírozás felhasználásának korlátozása

level of 0.15% of the Republic of Serbia budgetary expenditure, territorial autonomy budgetary expenditure and/or local government budgetary expenditure.” (Forrás: <http://www.idea.int/political-finance/country.cfm?id=190> (letöltés ideje: 2012.06.28.))

Szomszédjaink közül Szlovénia az egyetlen, amelyik nem rendelkezik a támogatás felhasználásának mikéntjéről. Továbbá Németországban is csak annyi kikötés van, hogy a pártoknak nyújtott támogatást az Alaptörvény 21. cikkével összhangban lehet csak felhasználni.^[4] A többi vizsgált országban mindenütt eltérő mértékben, de a jogszabály rendelkezik a támogatás felhasználásáról. E területen a legrészletesebb szabályozást Romániában találjuk meg, ahol a jogszabály 12 pontos felsorolást tartalmaz, amelynek részleteit az 1. számú melléklet tartalmazza.

3) Állammal való kapcsolat - Indirekt állami támogatás: Médiahoz való hozzáférés

A pártok, valamint jelöltek a választások ideje alatt nem csak direkt, hanem indirekt állami támogatásban részesülhetnek. Ennek egyik lehetséges formája, hogy az állam a közmédiumokhoz ingyenes vagy kedvezményes hozzáférést biztosít a politikai pártok és/vagy a jelölteknek. A vizsgált országokban, ahol van kedvezményes vagy ingyenes hozzáférés a közmédiához, ott általában erről a választási törvény rendelkezik. A vizsgált országok közül egyedül Ausztria nem biztosít a pártok, jelöltek részére támogatott hozzáférést a médiához.

Médiahoz való hozzáférés		
Ország	Van-e ingyenes vagy kedvezményes hozzáférés a médiákhoz?	Mely törvény rendelkezik erről?
Ausztria	✘	-
Horvátország	✓	Választási törvény (Act on Election of Representatives to the Croatian Parliament, 2003)
Németország	✓	Párttörvény (Act on Political Parties of 24 July 1967 – utolsó módosítás: 2004. december 22.)

[4] Basic Law of Federal Republic of Germany - Article 21 - Political parties:

(1) Political parties shall participate in the formation of the political will of the people. They may be freely established. Their internal organisation must conform to democratic principles. They must publicly account for their assets and for the sources and use of their funds.

(2) Parties that, by reason of their aims or the behaviour of their adherents, seek to undermine or abolish the free democratic basic order or to endanger the existence of the Federal Republic of Germany shall be unconstitutional. The Federal Constitutional Court shall rule on the question of unconstitutionality.

(3) Details shall be regulated by federal laws. (Forrás: http://www.bundestag.de/htdocs_e/documents/legal/index.html (Letöltés ideje: 2012. 09. 04.))

Románia	✓	Választási törvény (Law no. 35/2008 regulations on the elections to the chamber of Deputies and the Senate)
Szerbia	✓	Médiatörvény (Broadcasting Act, 2002)
Ukrajna	✓	Választási törvény (Law on Elections of People's Deputies of Ukraine)
Szlovénia	✓	Választási törvény (Election and Referendum Campaign Act (ZVRK))
Szlovákia	✓	Választási törvény (Elections to the Natio- nal Council of the Slovak Republic, Act No. 333 in the Col-lection of Laws of 13 May 2004)

9. A Média használata

A környező országok megoldásai közül megemlíjtük Romániát és Szlovákiát. Az előbbi országban a képviselőházi, illetve a szenátusi választásokon résztvevő politikai pártok, politikai szövetségek, választási szövetségek, nemzeti kisebbségekhez tartozó állampolgárok, valamint a független jelöltek jelöltjeik arányában jogosultak ingyenes műsoridőre a köztévében, valamint a közrádióban. Míg Szlovákiában a pártoknak biztosított műsor idő nem haladhatja meg a pártonkénti 30 percet, de az összes ingyenesen biztosított műsoridő nem haladhatja meg a 10 órát. Az államfőjelöltek esetében maximum 1 óra jut egy jelöltre, ugyanakkor az összes műsoridő nem haladhatja meg a 10 órát.^[5]

4. Forrásfelhasználás korlátai

Már részben érintettük ezt a területet az állami támogatásoknál. Az egyes jogszabályok országonként eltérő mértékben határozzák meg az államtól kapott

[5] Tehát mind a pártok, mind a jelöltek esetében a maximális műsoridő 10 óra. A választásokon 20 párt, 10 államfőjelölt felállása esetén lehet kihasználni az állam által biztosított maximális műsoridőt. Amennyiben a részt vevő pártok, vagy jelöltek száma több, akkor arányosan csökken az egy párt vagy egy jelölt által igénybe vehető műsoridő. Például ha 12 államfőjelölt van, akkor már nem 1 óra a felhasználható műsoridő, hanem csak 50 perc a 10 órás plafon miatt. (600 perc / 12 jelölt = 50 perc)

támogatások lehetséges felhasználásának módját. Fentebb a következőképpen tettük fel a kérdést: „Mire költhető az állami támogatás?” Ebben a részben a „mennyit költhet?” kérdését járjuk körbe. A kérdés felvetésének csak a választási kampányok tekintetében van értelme, ezért ehelyütt az úgynevezett kampányköltségi limit létével és mértékével foglalkozunk.

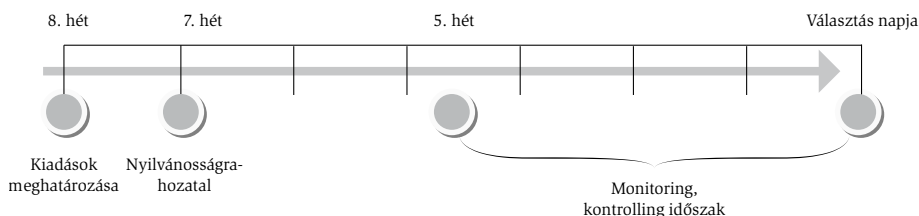
A környező országokban nincs erre egyértelműen bevett gyakorlat. Szlovákiában létezik plafon, de csak a köztársasági elnöki választásokon. A maximális összeg 4 millió SKK, amelynek túllépéséért az átlépés összegének tízszeresét kell megfizetni büntetésként. Romániában a párt- és kampányfinanszírozási szabályok kialakítói továbbléptek a szlovák megoldáshoz viszonyítva, ahol a rendszer a választások típusához és a választókerület nagyságához is igazodik. Ehhez hasonló – de részletesebb – rendszert dolgoztak ki Horvátországban. A román megoldás mégis előbbre mutatónak tekinthető, mint a horvát rendszer, mert a román limit rugalmasabb. A román módszer lényege, hogy az adott költségi plafont a bruttó minimálbér valahányszorosához köti. Míg Horvátországban a jogszabály konkrét összeget ír elő, mint költségi limit. A költségi plafon Szlovéniában is igazodik a választások típusaihoz, csak az előző példákkal ellentétben a plafon meghatározására az adott választókerületben az egy választásra jogosult polgárra fordítható maximális összeget határozzák meg, ezzel kapcsolatban bővebben a 2. számú melléklet tartalmaz információkat. Ausztriában, Németországban, Ukrajnában és Szerbiában nincs költségi limit, amelyet az utóbbi országban 2011-ben szüntettek meg. A költségi limit meglétét vagy hiányát az adott országban a következő táblázat szemlélteti.

ország	Van-e kampányköltségi limit?
Ausztria	✘
Horvátország	✓
Németország	✘
Románia	✓
Szerbia	✘
Ukrajna	✘
Szlovénia	✓
Szlovákia	✓

10. Kampány limitek

Külön kiemelés érdemel még Ausztria gyakorlata, ahol klasszikus értelemben vett költségi limit nincs, ezért is jelöltük a fenti táblázatban „✘” jellel. Ugyanakkor egy speciális időlimitet mégis alkalmaznak arra, hogy a pártok költségeit visszafogják kampányok idején. A módszer lényege, hogy maga az adott párt határozza meg a kampányra fordítandó összeget a választás napját megelőző nyolcadik hétig. A párt által meghatározott összeget a választás napját megelőző

hetedik hétig nyilvánosságra hozzák az osztrák hivatalos szervek. Végezetül, hogy a párt a saját maga által állított összeget tiszteltben tartsa, a választás napját megelőző ötödik héttől a választás napjáig folyamatos monitoring van. A folyamatot az alábbi ábra szemlélteti.

5. Beszámolási rendszerek

A pártokra vonatkozó beszámolási rendszerek leírásának egyik kiemelkedő szempontja, hogy az adott ország jogszabályaiban a beszámolási tevékenységre vonatkozó jogszabályok milyen szemléletmódot tükröznek. Alapvetően két nézőpont határolható el, amelyek közül az első az osztrák, német szemléletmód, amelyben a pártok működéséhez, valamint választási kampányok finanszírozásához kapcsolódó beszámolási tevékenységet nem választja ketté. Ezt a szemléletmódot nevezhetjük *integráló* szemléletnek. A másik pólust azok a megoldások képezik, ahol a szabályozás külön kezeli a két tevékenységet, valamint azok finanszírozását. Ebben az esetben részben vagy teljesen eltérő beszámolási rendszerek vonatkozhatnak a politikai pártokra. Ezt a szemléletet nevezzük *szeparáló* megoldásnak.

A vizsgált országok tekintetében az osztrák és a német modell képviseli az *integráló* megközelítést, melyet mi is előnyben részesítünk, mivel elfogadja azt a tényt, hogy a politikai pártok működéséhez kapcsolódó feladatok egyike a választási kampányban való részvétel. Megítélésünk szerint nem tartható az a vélekedés, hogy a politikai pártok működésének finanszírozása és a választási kampány finanszírozása két egymástól teljesen elkülönülő kérdés.

Mivel számunkra az integráló modellek jelenítik meg a haladóbb szemléletet, ezért először az osztrák és német szabályozást mutatjuk be. Ausztria kiemelten kezeli a beszámolás kérdését. A politikai pártoknak évente kell beszámolót készíteni a törvény előírásainak megfelelő bontásban, ezzel kapcsolatban a 3. számú melléklet tartalmaz bővebb információkat. Fontos hangsúlyozni, hogy az osztrák beszámolási modellben a politikai pártoknak nem kell a választásra kapott bevételeikről és az arra fordított kiadásairól külön beszámolni. A választási kampánnyal kapcsolatos tranzakciókat az éves jelentésben kell kimutatni. A beszámolók megbízhatóságának egyik záloga, hogy a beszámolót

két független könyvvizsgálóval ellenőriztetni kell, akik aláírásukkal bizonyítják annak megbízhatóságát. Annak ellenére, hogy nem kell külön a kampányhoz kapcsolódó bevételekről és kiadásokról beszámolót készíteni, a pártnak be kell tudni mutatni azokat a Rechnungshof elnökének.

A beszámolóban mind bevételi és mind kiadási oldalon található egy olyan „egyéb bevétel” és „egyéb kiadás” kategória, amelyeknél bizonyos mértéket meghaladón a pártnak az adott bevételt vagy kiadást külön fel kell tüntetnie. Ezek értékhatárok szerint a következők:

bevétel esetén: azon egyéb nyereség vagy bevétel, amely meghaladja az adott párt éves bevételének 5 százalékát, külön fel kell tüntetni a beszámolóban;
kiadás esetén: azon egyéb kiadás, amely meghaladja a 72.672 eurót, külön fel kell tüntetni a beszámolóban.

További érdekesség az osztrák beszámolási rendszerben, hogy a nevesítési értékhatárt, amelyet a föderális törvény 7.260 euróban határoz meg, négy adományozói kör által adott adományokra vetíti le, és annak megfelelő bontásban kéri a beszámolóban. Ezek az adományozói körök a következők:

1. természetes személyek, amelyek nincsenek regisztrálva a cégjegyzékben;
2. természetes és jogi személyek, amelyek regisztrálva vannak a cégjegyzékben;
3. egyesületek, amelyek nem tartoznak a 4. pontban felsoroltak közé;
4. közjogi szabályozás hatálya alá tartozó jogi személyek, szakmai egyesületek, üzleti társulások, amelyek önkéntes alapon szerveződtek, valamint intézmények, alapítványok.

Mint korábban már említettük, az osztrák modell és a német megoldás között számos párhuzam fedezhető fel. Az egyik ilyen pont a beszámolás módja, amelynél a politikai pártoknak a működéssel, valamint a választási kampánnyal kapcsolatos gazdálkodásukat nem kell külön beszámolóban bemutatni. A német párttörvényben^[6] meghatározott beszámolási mintában külön kategóriát kapnak a kiadások között a választási kampánnyal kapcsolatos költségek. A pártnak az eredmény-kimutatáson túl számot kell adnia vagyoni helyzetéről is. Ez utóbbi kimutatásához el kell készítenie mérlegét is. (Lásd a 4. számú mellékletet!)

A beszámolóban a pártoknak külön fel kell tüntetniük minden olyan egy naptári év alatt természetes személyek által adott hozzájárulást, amely meghaladta a jogszabályban előírt 3.300 eurós értékhatárt. Továbbá minden olyan választott képviselőtől vagy tisztségviselőtől származó hozzájárulást is nevesíteni kell a beszámolóban, amely meghaladta a 10 ezer eurót.

[6] Act on Political Parties (Political Parties Act) (*Parteiengesetz - PartG*) (Forrás: http://www.bundestag.de/htdocs_e/documents/legal/politicalparties.pdf (Letöltés ideje: 2012. 10. 31.))

Horvátország beszámolási rendje eltér a fenti két ország megoldásától, mivel míg Ausztriában és Németországban évente készítik a pártok beszámolót, addig ezt a tevékenységet a horvát pártoknak félévente kötelességük megtenni. Továbbá külön kell elkészíteni a párt működésével és a választásokkal kapcsolatos jelentéseket. A horvát megoldáshoz képest az ukrán pártoknak sűrűbben kell beszámolniuk. Ukrajnában a politikai pártok működésükről havonta beszámolót kell készíteniük, amelyeket nyilvánosságra is kell hozniuk.

A beszámolási rendszerekhez kapcsolódó következő kulcskérdés, hogy a beszámolóknak van-e nevesítési értékhatár? Minden vizsgált ország jogszabálya valamilyen formában beépíti a nevesítési értékhatárt a beszámolási rendszerébe. A legfőbb kérdések eme eszköz esetében, hogy:

1. Mekkora ez a limit?
2. Mennyire rugalmas ez a limit?
3. Ki határozza meg az adott limit mértékét?

Az első ilyen nevesítési értékhatár-típus, amikor a törvényhozó a pártok beszámolási tevékenységre vonatkozó jogszabályok között egyértelműen rögzíti a limit mértékét. Ilyen típus található Ausztriában is, ahol a jogszabályok előírják, hogy beszámolójukban a 7.260 eurót meghaladó hozzájárulásokat tételesen be kell mutatni. A másik típus, amikor a jogalkotó a limitet valamilyen statisztikai vagy gazdasági mutatószámhoz köti. Ennél a megoldásnál általában a limit évenkénti meghatározása az adott statisztikai hivatal feladata. Ezt a megoldást alkalmazzák például Szlovéniában, ahol a beszámolóban tételesen be kell mutatni a havi bruttó átlagkereset háromszorosát meghaladó hozzájárulásokat. Sőt a szlovén törvényalkotó a kampányfinanszírozás esetében ezt a limitet külön kiterjesztette a hitelekre és a kölcsönökre. A pártoknak továbbá tételesen be kell mutatniuk a működésre vonatkozó éves beszámoló esetében a vagyongyarapodásukat, amennyiben az meghaladta a bruttó átlagkereset ötszörösét.

Az osztrák modellt úgy is nevezhetjük, hogy *rögzített*, míg a szlovén megoldást hívhatjuk *rugalmas* nevesítési értékhatárnak. Az utóbbi megoldás azzal az előnnyel rendelkezik, hogy nem engedi meg, hogy a társadalomban zajló folyamatoktól a pártfinanszírozási rendszer eltávolodjon. Így biztosítva, hogy a kiépített rendszert ne kelljen földindulás szerűen bizonyos időszakonként társadalmi és/vagy nemzetközi kényszer hatására újraalkotni.

6. Nyilvánosságra hozatal formái

A beszámolók, jelentések nyilvánosságra hozatalának legelterjedtebb formái: a hivatalos lap és/vagy valamely napilap (nyomtatott média); a párt és/vagy hivatalos szerv honlapja (elektronikus média).

A nyilvánosságra hozatal tekintetében a legfontosabb kérdések, hogy kinek a kötelessége és milyen mélységben nyilvánosságra hozni a beszámolókat vagy jelentéseket.

A vizsgált országok mindegyikében megtalálható legalább vagy az egyik, vagy a másik nyilvánosságra hozatali forma. Ausztriában a választásokra fordított bevételek és kiadások listáját az osztrák hivatalos lapban, az *Amtsblatt zur Wiener Zeitung*ban kell közzé tenni. Horvátországban a féléves – működéshez kapcsolódó – beszámolókat a pártoknak a honlapjukon kell nyilvánosságra hozni, míg a választási kampányokhoz kötődő bevételeket és kiadásokat a honlap mellett egy választott napilapban is meg kell jelentetni. Szlovéniában a hivatalos lapban azoknak a politika pártoknak kötelessége megjelentetni az összefoglaló jelentést, amelyek állami támogatásban részesültek és/vagy hozzájárulást fogadtak el.

A politikai pártok mellett ugyanakkor közzétételi kötelezettség terhelhet más hivatalos szerveket, amelyek vagy adminisztratív, vagy ellenőrzési feladatokat látnak el a beszámolókkal kapcsolatban. Szlovákiában például a működéshez kapcsolódó éves jelentéseket a pártok a Nemzetgyűlésnek adják le, amelynek kötelessége minden év április 30-ig közzétenni azokat. A választásokhoz kapcsolódó beszámolók befogadása, ellenőrzése és nyilvánossághozatala már a szlovák pénzügyminisztérium feladata. Érdekesség, hogy a pénzügyminisztériumnak nem kötelessége nyilvánosságra hozni az államfőjelöltek kampányfinanszírozásról szóló beszámolóit, de kérésre megtekinthetők.

A közzétett jelentések mélysége is igen heterogén képet mutat. Szerbiában például minden beszámolót nyilvánosságra kell hozni, míg a már említett Szlovéniában csak egy összefoglaló jelentést, vagy Romániában, ahol csak a nevesítési értékhatárt meghaladó hozzájárulások listáját kell közzé tenni.

7. Kontroll mechanizmusok

A pártok gazdálkodási és kampányfinanszírozásának ellenőrzésére szinte minden vizsgált országban legalább két teljesen elkülönült szerv hivatott, amely igazodik a korábban már érintett szeparáló szemléletmód logikájához. Ennek a logikának megfelelően van egy szerv a pártok működéséhez kapcsolódó gazdálkodási tevékenység ellenőrzésére, amely jellemzően a szabályszerűségi ellenőrzéseket folytató számvevőszék, valamint van egy szerv a kampányok finanszírozásának ellenőrzésére.

Az integráló szemléletmódot tükröző osztrák pártfinanszírozási rendszer a pártok beszámolóinak ellenőrzése terén is eltér a többi vizsgált országtól. A pártok beszámolóit ugyanis nem egy állandó szerv ellenőrzi, hanem a Bundesminister für Finanzen (Szövetségi Pénzügyminiszter) által választott auditor végzi. Az ellenőr személyére a párt egy ötfős lista összeállításával javaslatot tesz a miniszternek, aki kiválasztja abból az általa megfelelőnek tartott személyt. Abban az esetben, ha a párt a kijelölt határidőig nem állítja össze az ellenőrjelöltek listáját,

akkor a miniszter nevez ki. Németországban is hasonló megoldást választottak a pártok ellenőrzésére, ahol a pártoknak a beszámolóikat a Bundestag elnökének kell benyújtaniuk, aki igazolja azok formai megfelelőségét. A beszámolók hiteleségének ellenőrzését szintén a Bundestag elnöke rendelheti el. A Bundestag hivatalának erre a célra kialakított csoportja felel az ellenőrzések elvégzéséért.

Az osztrák és német megoldástól eltérően a vizsgált országok többségében (Horvátország, Románia, Szerbia, Szlovénia, Szlovákia) a pártok beszámolóinak ellenőrzése az Állami Számvevőszék feladatkörébe tartozik. A felsorolt országok közül egyedül Szlovákiában végzi a pártok gazdálkodásának és kampányok finanszírozásának ellenőrzését egyedül az Állami Számvevőszék. A többi országban más szervezetekkel megosztva történnek az ellenőrzések. Horvátországban és Romániában az ellenőrzések tekintetében is jól megfigyelhető a szeparáló szemléletmód, mivel a választásokhoz kapcsolódó finanszírozási tevékenység ellenőrzését mindkét országban kivették a számvevőszékek hatásköréből és átadták a választási bizottságoknak. Ukrajnában is ez a szemlélet uralkodik, ahol a Központi Választási Bizottság hivatott a kampányfinanszírozás ellenőrzésére. Ukrajnában ugyanakkor a pártok gazdálkodásának ellenőrzését nem a számvevőszék végzi, hanem az adóhatóság, amelynek magyarázata az, hogy az ukrán pártok non-profit státuszban vannak. Különösen érdekes a szerbek megoldása, akik a pártfinanszírozás kérdését egy 2010 januárjában létrehozott korrupcióellenes szerv hatáskörébe utalták a számvevőszék mellett.

A számvevőszékek feladatköre a pártok ellenőrzésének tekintetében – kivéve mikor csak ezek a szervezetek végzik az ellenőrzéseket – a pártok gazdálkodásának szabályossági ellenőrzésére korlátozódik, azon belül is főként az állami támogatás felhasználását ellenőrzik. A környező országok ellenőrző intézményeit az alábbi 11. számú táblázat szemlélteti.

A pártok ellenőrzését végző szervek		
Ország	kampányfinanszírozás ellenőrzésére hivatott szerv	a párt éves gazdálkodó tevékenységének ellenőrzésére hivatott szerv
Ausztria	A Szövetségi Pénzügyminiszter által választott ellenőr	
Horvátország	Nemzeti Választási Bizottság	Állami Számvevőszék
Németország	Bundestag elnöke	
Románia	Állandó Választási Bizottság (Autoritatea Electorală Permanentă)	Állami Számvevőszék (Curtea de Conturi a României)
Szerbia	Anti Corruption Agency, Állami Számvevőszék	
Ukrajna	Központi Választási Bizottság	Adóhivatalok (adóellenőrök)
Szlovénia	Financial Control Administration, Állami Számvevőszék (Računsko sodišče Republike Slovenije)	
Szlovákia	Állami Számvevőszék (Najvyšší kontrolný úrad Slovenskej republiky)	
Magyarország	Állami Számvevőszék	

11. Az ellenőrző szervek

8. Szankcionálás

Az ellenőrzési tevékenység ugyanakkor megfelelő szankciórendszer nélkül nem működhet jól. Minden ország kilátásba helyezi valamilyen szankció alkalmazását arra az esetre, ha a politikai pártok a törvénnyel ellentétesen cselekednének. Az eltérések abban figyelhetőek meg, hogy mind alanyi, mind tárgyi tekintetben milyen széles körben alkalmazzák a szankciókat. További eltérés van abban is, hogy az egyes országok milyen típusú büntetést alkalmazhatnak egy-egy törvénysértés esetén. Általánosságban elmondható, hogy a politikai pártokra alkalmazott szankcióknak négy típusát különíthetjük el: börtönbüntetés, amely feltételezi a személyi felelősség létét; pénzbírság; elkobzás; állami támogatás folyósításának felfüggesztése vagy teljes leállítás.

Az összes vizsgált ország szankciórendszerének bemutatására terjedelmi korlátok miatt nem vállalkozunk, de Horvátország példáján keresztül érzékel-tetjük e rendszerek összetettségét. Horvátországban a négy szankciótípusból hármát – a pénzbírságot, az elkobzást és a támogatás felfüggesztését – alkalmaznak két szinten, amelyek a következők:

1. adminisztratív szankció (pénzbírság)
2. büntetés (pénzbírság).^[8]

Adminisztratív szinten a pártok gazdálkodási tevékenységével összefüggő törvénysértések az állami támogatás felfüggesztésével büntethetők. A felfüg-gesztésről a horvát parlament dönt az Állami Számvevőszék javaslatára. Az éves állami támogatás 3 hónapra szóló felfüggesztése rendelhető el, ha a párt éves beszámolója nem kerül bemutatásra az Állami Számvevőszéknek a jogszabály-ban meghatározott határidőig, vagy ha az év során kapott támogatások listáját nem hozzák nyilvánosságra a megszabott határidőig.

Az állami támogatás felfüggesztéséről hozott parlamenti döntés addig marad érvényben, míg a politikai párt a törvényes állapotot helyre nem állítja.

A választási kampány finanszírozásával kapcsolatos törvénysértések teljes vagy részleges elkobzással vagy a kampányköltségek visszatérítésének felfüg-gesztésével büntethetők adminisztratív szinten. A büntetések kiszabásáról a Nemzeti Választási Bizottság dönt, amely döntéseit nyilvánosságra is hozza a Hivatalos Lapban (Narodni novino). A Bizottság ott rendelhet el teljes elkob-

[7] Anti-Corruption Agency (Antikorrupciós Ügynökség – Агенција за борбу против корупције) (Forrás: <http://www.acas.rs/>)

[8] A két szankció között a különbség, hogy az elsőt a horvát parlament (sabor), míg a másodikat a bíróság szabja ki.

zást, ahol 1.) a választási kampány forrásait azzal nem összeegyeztethető célra használták fel, vagy, ahol 2.) a közpénzt és/vagy közvagyonot használtak fel a kampány finanszírozásához.

Részleges elkobzás^[9] alkalmazására akkor van lehetőség, mikor 1.) a kampányra fordított források nagysága meghaladja a kampányköltségi plafont, vagy mikor 2.) a párt nem téríti vissza annak a hozzájárulásnak a teljes összegét az adományozónak, amely meghaladta a jogszabályban előírt egy évben adható adomány összegét.

Mint említettük, a kampány finanszírozására vonatkozó rendelkezések megszegéséért a jogszabály lehetővé teszi a kampányköltségek visszatérítésének felfüggesztését, amelyre 1.) a kampányhoz kapott támogatásokról (adományok) készített jelentés illetékes választási bizottságnak való bemutatásának elmulasztása, 2.) az előző pontban említett jelentés nyilvánosságra hozatalának elmulasztása, 3.) a pénzügyi beszámoló Nemzeti Választási Bizottságnak való bemutatásának elmulasztása, valamint 4.) a pénzügyi beszámoló nyilvánosságra hozatalának elmulasztása esetén kerülhet sor. A kampányköltségek visszatérítésének felfüggesztésére hozott ítélet mindaddig érvényben marad, míg a törvényes állapotot a párt helyre nem állítja.

Amennyiben az előzőekben bemutatott adminisztratív szinten alkalmazott szankciók nem elégségesek, akkor a bírósághoz lehet fordulni. A párt- és kampányfinanszírozás során elkövetett súlyosabb törvénysértések elkövetői ellen az ügyészség emelhet vádat az Állami Számvevőszék vagy a Nemzeti Választási Bizottság kezdeményezésére. Horvátországban a pártok gazdálkodásának tekintetében a bíróságnak pénzbírság kiszabására van lehetősége abban az esetben, ha a párt 1.) a kapott támogatást nem az előzetesen meghatározott céljainak megvalósítására használta fel;^[10] 2.) tevékenységének finanszírozására nem nyitotta meg a törvényben előírt bankszámlát; 3.) hivatali idejének lejártát követően nem fizeti vissza a fel nem használt állami támogatásokat; 4.) nem vezet nyilvántartást és nem ad elismervényt a kapott tagdíjakról, hozzájárulásokról;^[11] 5.) nem jelenti, hogy ingyenesen vagy kedvezményes áron vett igénybe médiaszolgáltatásokat.

[9] Részleges elkobzás megvalósítható a kampányköltségek visszatérítésének terhére is, amely lehet akár a vissza-térítés összegének 100 százaléka is.

A bíróságnak a választási kampány finanszírozása során elkövetett törvényt sértések esetében is van lehetősége pénzbírság kiszabására. Jogszabály szerint büntetés szabható ki abban az esetben, ha a párt 1.) a kampányszámlát nem nyitotta meg; 2.) közpénzt vagy közva-gyont használt fel a kampány finanszírozására; 3.) nyomás, kényszer alkalmazásával vagy előnyök ígérétevel gyűjtött adományokat; 4.) nem mutatta be vagy nem hozta nyilvánosságra a választási kampány finanszírozásra vonatkozó beszámolót; 5.) a jogszabályban meghatározott könyvvezetési kötelezettségeinek nem tett eleget; 6.) nem adta át pénzügyi beszámolóját, valamint annak mellékleteit a pártok ellenőrzésére hivatott szervnek.

ÖSSZEZGÉS

Az előzőekben áttekintettük több közép-kelet-európai ország párt- és kampányfinanszírozására vonatkozó jogszabályokat. Zárásképpen most röviden összefoglaljuk azokat az észrevételeinket, amelyeket – véleményünk szerint – feltétlenül figyelembe kell venni az ilyen irányú jogalkotásban. Elsőként fontos megjegyezni, hogy a hazánkkal határos országok szinte mindegyike az ezredfordulót követően megalkotott jogszabályokkal rendelkezik. Ki kell hangsúlyozni, hogy az osztrák, valamint a német megközelítéstől eltérően a vizsgált országok mindegyike inkább szétválasztja a pártok gazdálkodásának (működés), valamint a kampányok finanszírozásának területét.

Az alkalmazott egyes eszközök szintjén a magyar jogalkotó számára hasznos információ lehet, ahogy az egyes országok a pártok gazdálkodását és a kampányok finanszírozását igyekeznek odarögzíteni a társadalmi és gazdasági változásokhoz, így biztosítva jogszabályok rugalmasságát. Gondolunk itt például Románia szabályozására, amelyben a költési plafont a bruttó minimálbérhez kötik, de említhetnénk akár az Osztrák Statisztikai Hivatal szerepét is a költségvetési támogatás nagyságának meghatározásában.

Fontos megfigyelés, hogy minden országban nagy hangsúlyt fektetnek az átláthatóságra, a szabályoknak megfelelő könyvvezetésre, valamint az ellenőrzésre. Az utóbbi esetében kiemelendő a számvevőszékek szerepe, amelyeknek szinte minden országban feladata a pártok gazdálkodásának szabályszerűségi ellenőrzéseinek lefolytatása. A választási kampány során felhasznált pénzek ellenőrzésére hivatott szervezetek köre már jóval heterogénebb képet mutat. Itt ki kell emelni Szerbiát, ahol az Anti-corruption Agency, mint ellenőrző szerv van jelen a kampányfinanszírozás területén.

[10] A pártok mellett vonatkozik ez a rendelkezés a független képviselőkre, a nemzeti kisebbségek képviselőire, a helyi és regionális önkormányzatok képviselőtestületeinek független képviselőire.

[11] A pártok mellett vonatkozik ez a rendelkezés a független képviselőkre, a nemzeti kisebbségek képviselőire, a helyi és regionális önkormányzatok képviselőtestületeinek független képviselőire.

A szankcionálás esetében elmondható, hogy a vizsgált országok mindegyike legalább kétféle szankciót használ. Fontosabb ugyanakkor, hogy a szabályok mindenhol tartalmaznak olyan rendelkezéseket, amelyek pontosan meghatározzák a felelősöket, legyen az maga szervezet, vagy az adott feladat ellátásra kijelölt konkrét személy. Utóbbi akár személyes vagyonával is felelhet az elkövetett szabálytalanságokért.

Végezetül szeretnénk hangsúlyozni, hogy e területen is reformok előtt áll Magyarország, amelyek elvégzése nélkül a társadalom politikába vetett bizalma soha nem állhat helyre. Reméljük, hogy cikkünk eléri célját és támpontokat tud adni a magyar párt- és kampányfinanszírozásra vonatkozó jogszabályok megújításához.

Mellékletek
1. számú melléklet

Law no. 334/2006 on 17th July 2006, on financing the activity of political parties and electoral campaigns

CAP. 3
Public financing
Subsidies from the state budget

ART. 20

(1) The incomes representing subsidy from the state's budget can have the following destinations:

- a) expenses for maintenance and functioning of premises;
- b) personnel expenses;
- c) expenses for media and propaganda;
- d) expenses for organizing political activities;
- e) expenses for travelling inside the country and abroad;
- f) telecommunications expenses;
- g) expenses with foreign delegations;
- h) expenses for fees owed to international political organizations the party is affiliated to;
- i) investments in movable and immovable (real estate) assets, necessary for the activity of the parties;
- j) protocol expenses;
- k) office equipments expenses;
- l) electoral campaign expenses.

(2) The use of the incomes from public funding for any other destinations than those mentioned at para (1) above is forbidden.

(3) The leading bodies of political parties will decide the effectiveness and appropriateness of these costs, according to their statute and to the legal provisions.

Forrás: Autoritatea Electorală Permanentă. Letölthető: <http://www.roaep.ro/ro/section.php?id=94> (Letöltés ideje: 2012. 09. 04.)

2. számú melléklet

Kampányköltségi limitek Romániában, Horvátországban és Szlovéniában

Románia, költségi plafon rendszer	
választás típusa	költségi plafon mértéke
nemzetgyűlési választások	MGS 20-szorosától 10 000-szereséig
Bukarest főpolgármesteri választások	MGS 10 000-szerese
köztársasági elnöki választások	MGS 25 000- szerese

Horvátország, költési plafon rendszer/jelölt	
köztársasági elnöki választások	8 millió HRK
nemzetgyűlési (szábor) választások	1,5 millió HRK ^[12]
EP választások	1,5 millió HRK
Zágreb főpolgármesteri választások	500 ezer HRK
megyei prefektusok és polgármesterek választása a főbb városokban és a megyeszékhelyeken	400 ezer HRK
helyi önkormányzati képviselői választások a 10 ezer főnél nagyobb lakosság-számú településeken	250 ezer HRK
helyi önkormányzati képviselői választások a 3001 és 10 ezer fő közötti lakosság-számú településeken	100 ezer HRK
helyi önkormányzati képviselői választások a 3 ezer főnél alacsonyabb lakosság-számú településeken	50 ezer HRK
Szlovénia, költési plafon rendszer	
nemzetgyűlési választások	nem haladhatja meg a választópolgáronkénti 0,4 eurót egy választókerületen belül
EP választások	nem haladhatja meg a választópolgáronkénti 0,4 eurót országosan
köztársasági elnöki választások	nem haladhatja meg a választópolgáronkénti 0,25 (+0,15) ^[13] eurót országosan
helyi közösségek képviselőtestületeinek választásai	nem haladhatja meg a választópolgáronkénti 0,4 eurót a helyi közösségben
egyedenként megválasztott helyi közösségi testületi választásai	nem haladhatja meg a választópolgáronkénti 0,25 (+0,15) a helyi közösségben
népszavazási kampány	nem haladhatja meg a választópolgáronkénti 0,25 országos és helyi szinten egyaránt

[12] Egy választókerületen belül.

[13] További 0,15 euro választópolgáronkénti költést engedélyez a jelölteknek a jogszabály, ha a megismételt választásra kerül sor.

3. számú melléklet

Osztrák beszámoló felépítése

EREDMÉNYKIMUTATÁS	
Bevételi oldal (Legalább a következő bevételeknek kell szerepelnie a beszámolóban a törvény szerint)	Kiadási oldal (Legalább a következő kiadásoknak kell szerepelnie a beszámolóban a törvény szerint)
<ol style="list-style-type: none"> 1. membership fees; 2. funds received pursuant to the subject Federal Act; 3. special contributions from the Members of the National Council being members of the respective party and from its of-ficers; 4. income from investments in companies; 5. income from other asset items; 6. donations (para 7); 7. net proceeds resulting from events, from the sale of printed matter and badges as well as similar income resulting directly from any activities of the party; 8. loans; 9. benefits by way of staff made available free of charge or without compensation (living subsidies); 10. other categories of profit and income, to be specified as separate items if exceeding 5 percent of the respective annual income. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. personnel expenses; 2. office expenses and items purchased for office use; 3. expenses for PR activities including 4. printed matter; 5. events; 6. motor vehicles; 7. other administrative operating expenses; 8. membership dues; 9. legal, auditing and consulting fees; 10. interest and repayment on loans; 11. international activities; 12. other expenses, to be itemized separately if exceeding Euro 72.672.
<p>Nevesítési értékhatár (7.260 eurót meghaladó hozzájárulás esetén a következő alábontásban kell szerepeltetni a beszámolóban.)</p>	
<ol style="list-style-type: none"> 1. total amount of donations received from natural persons not covered by subpara 2; 2. total amount of donations received from natural and legal persons registered in the companies' register; 3. total amount of donations received from associations not covered by subpara 4; 4. total amount of donations received from bodies corporate under public law, from professional associations and associations of businesses based on voluntary membership, from institutions, foundations or funds. 	

Forrás: Federal Act on the Functions, Financing and Election Campaigning of Political Parties (Political Parties Act – PartG)

4. számú melléklet

Német beszámoló felépítése

EREDMÉNYKIMUTATÁS	
Bevételi oldal (Legalább a következő bevételeknek kell szerepelnie a beszámolóban a törvény szerint)	Kiadási oldal (Legalább a következő kiadásoknak kell szerepelnie a beszámolóban a törvény szerint)
<ol style="list-style-type: none"> 1. membership dues; 2. contributions paid by elected office-holders and similar regular contributions; 3. donations from natural persons; 4. donations from legal persons; 4. income from business activities and participating interests in companies; 5. income from other assets; 6. receipts from organized events, distribution of printed material and publications and from other income-yielding activities; 7. public funds; 8. any other receipts; 9. grants received from party branches; 10. total income, as an aggregate of nos. 1 to 10. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. personnel-related expenditure; 2. operating expenditure: 3. on day-to-day business, 4. on general political work, 5. on election campaigns, 6. on asset management, 7. including any interest accruing therefrom, 8. other interest, 9. other expenses; 10. grants payable to party branches; 11. total expenditure, as an aggregate of nos. 1 to 3.
<p>Nevesítési értékhatár</p> <p>Section 24 Statement of accounts (8) “The sum of contributions made by natural persons up to the amount of 3,300 euros per person and the sum of those contributions by natural persons which exceed the amount of 3,300 euros shall be shown separately in the statement of accounts.”</p> <p>Section 25 Donations (3) “If the total amount of donations made, and contributions paid by elected representatives/officials, to a political party or to one or more of its regional/local branches exceeds 10,000 euros in any one calendar year (accounting year), they shall be recorded, together with the names and addresses of the donors and the total amount, in the statement of accounts. Single donations in excess of 50,000 euros shall be reported immediately to the President of the German <i>Bundes-tag</i>. The latter shall in a timely manner publish the donation, together with the donor’s name, as a <i>Bundestag</i> printed paper.”</p>	

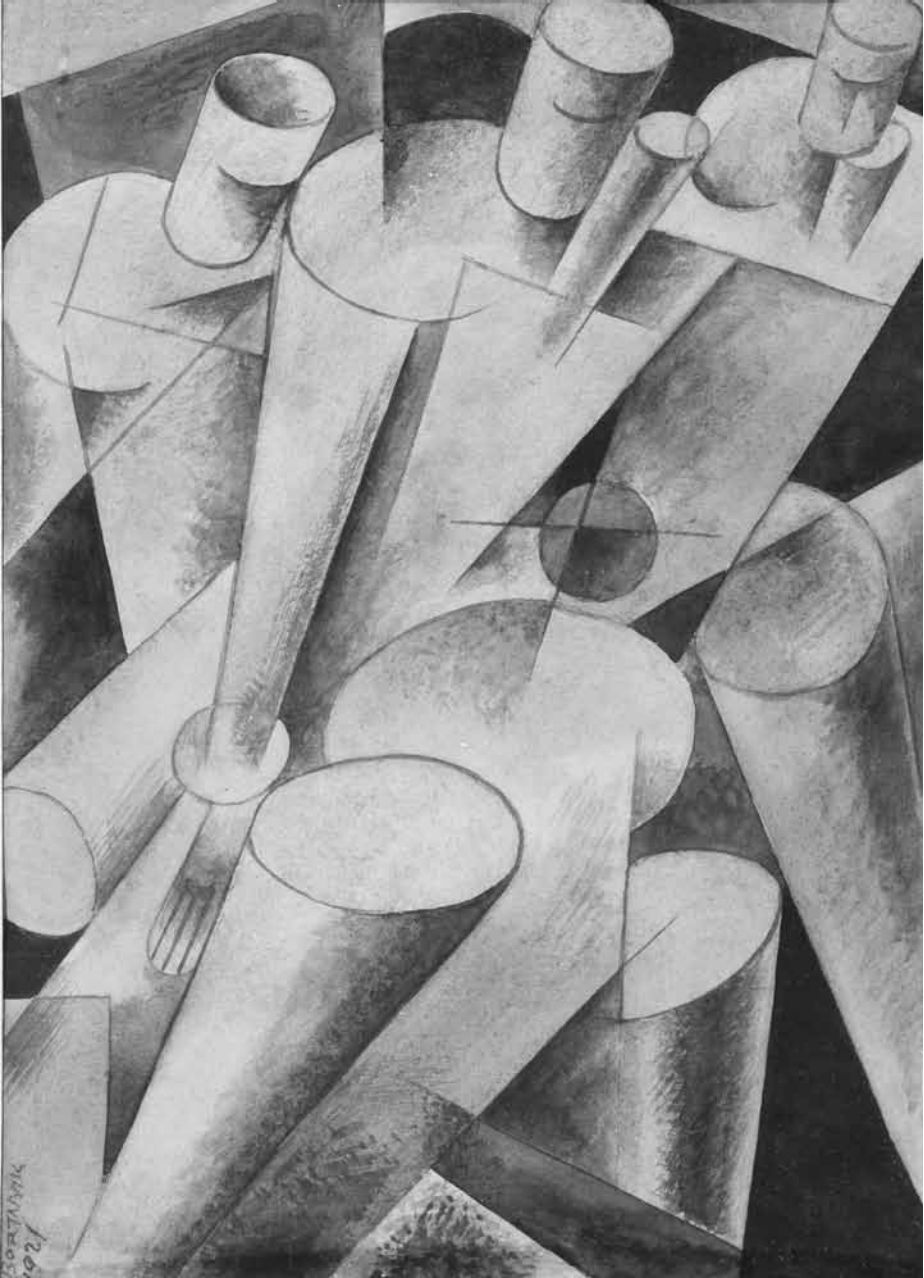
MÉRLEG
1. assets owned: A. capital assets: I. tangible assets: 1. real estate, ¹⁵ 2. branch office furnishings and equipment, II. financial assets: 1. participating interests in companies, 2. other financial investments; B. working assets: I. receivables from party branches, II. amounts receivable under state-provided partial funding, III. money holdings, IV. other types of assets; C. total of assets owned (sum of A and B);
2. accounts payable: A. reserve funds: I. reserves for pensions, II. other reserves/provisions; B. liabilities: I. amounts owed to party branches, II. repayment obligations with regard to state-provided partial funding, III. amounts owed to credit institutions, IV. amounts owed to other lenders, V. other liabilities; C. total debits (sum of A and B);
3. net assets (positive or negative).

Forrás: Act on Political Parties (2004) – Part V. Accountability. Letölthető:
http://www.bundestag.de/htdocs_e/documents/legal/politicalparties.pdf

IRODALOM

- IDEA: Political Finance Database. Elérhető: <http://www.idea.int/political-finance/index.cfm>
- The Electoral Knowledge Network (ACE Project). Elérhető: <http://aceproject.org/ero-en>
- Republic of Slovenia Ministry of Public Administration: http://www.arhiv.mju.gov.si/en/legislation_and_documents/legal_acts_in_force/index.html
- Bundeskanzleramt – Rechtsinformationssystem: Austrian laws. Political Parties Act – Part G. Online. Elérhető: http://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Erv/ERV_2001_1_20/ERV_2001_1_20.html
- The Permanent Electoral Authority (Romania). Elérhető: <http://www.roaep.ro/en/section.php?id=5>
- Croatian Parliament (Sabor). Elérhető: <http://www.sabor.hr/Default.aspx?sec=3253>

- Deutscher Bundestag. Elérhető: http://www.bundestag.de/htdocs_e/documents/legal/index.html
- Anti-Corruption Agency (Antikorrupciós Ügynökség - Агенција за борбу против корупције). Elérhető: <http://www.acas.rs/>
- Ausztria
Federal Act on the Functions, Financing and Election Campaigning of Political Parties (Political Parties Act - Part G), 1975
- Horvátország
Act on Election of Representatives to the Croatian Parliament, 2003
Act on the Financing of Political Parties, Independent Lists and Candidates, 2009
Political Activity and Electoral Campaign Financing Act, 2011
Criminal Code, No 110/1997
- Németország
Political Parties Act, 2004
Criminal Code, 1998
- Románia
Law on the Elections for the Chamber of Deputies and the Senate, 2004
Law on Political Parties, No. 27 of 1996, 1996
Law on the Financing of the Activity of Political Parties and Electoral Campaigns, No.334/2006
- Szerbia
Law on Financing Political Activities 2004
Broadcasting Act, 2002
Law on the Elections of Deputies, 2000 (as amended)
- Ukrajna
Law on Political Parties 2010 (as amended)
Law on Elections of People's Deputies of Ukraine 2007
Law on Election of President of Ukraine 2003
Law on Central Election Commission 2004
Criminal Code, 2005
- Szlovénia
Political Parties Act (ZPolS) 2007
Election and Referendum Campaign Act (ZVRK) 2007
Criminal Code, 2005
- Szlovákia
Act of the National Council of the Slovak Republic of 18 August 1994 on limitations of expenditures of the political parties on advertising before
Elections to the National Council of the Slovak Republic, Act No. 333 in the Collection of Laws of 13 May 2004
Act of 18 March 1999 on Election of the President of the Slovak Republic, Plebiscite, Recalling of President and Amending of some other Acts, as amended by the Act No. 515/2003 Coll., Act no. 167/2008 Coll. and Act no. 445/2008 Coll.
Political Movements and Political Parties, Act No. 85, 2005

•
Bortnyik Sándor: Menetelők, 1921

Fel-feldobott kő, avagy a nacionalizmus, a nemzetállam és a globalizáció összefüggéseinek recepciója

Tanulmányom középpontjában a nacionalizmus, illetve a nemzetállam közötti összefüggések, valamint a globalizáció hatására a klasszikus nemzetállami szuverenitás területén végbement változások vizsgálata áll. A témaválasztással összefüggésben óhatatlanul is eszembe jut Szent Ágoston gondolata, aki *Vallo-mások* című munkájában a következőket tárta elénk az időről: „Tehát mi az idő? Ha senki nem kérdezi tőlem, akkor tudom. Ha azonban kérdezőnek kell megmagyaráznom, akkor nem tudom.”^[1] Ágoston ezen „mottóját” parafrezálta később a nacionalizmussal összefüggésben Walter Bagehot, aki a 19. század történetét a nemzetépítés korszakának nevezte: „ha Önök kérdezik tőlünk, tudjuk, mi is ez, de nemigen tudjuk gyorsan megmagyarázni vagy definiálni”.^[2] Ezért a probléma részletezésekor mindenképpen tisztáznom kell néhány, sokak által evidensnek tekintett, mégis ellentmondásokkal terhes kifejezést, úgy mint az állam, nemzet, nemzetállam, szuverenitás fogalmát. A tanulmány lezárásaként szükségesnek tartom a nemzetállamot ért legnagyobb kihívás, a globalizáció jelenségének vizsgálatát. Ennek kapcsán a hagyományos Bodini szuverenitás-attribútumokat vetem össze a globalizált kapitalizmus hatására a szuverenitás körülményeiben beállott lényeges változásokkal.

A szuverenitás elmélete kapcsán fogalmazta meg azt a maximát Hans Kelsen, miszerint az egy olyan „tragikus álarc, mely mögött a legkülönbözőbb hatalmi igények rejtőznek”.^[3] Jellinek emellett a szóban forgó fogalmak zavarosságára és tisztázatlanságára utalt. Ezen megállapítások a témám szempontjából relevánsak és az összes fogalomra igazak, ráadásul a Jászi Oszkár által orientáló-nak nevezett olyan meghatározások, mint a „nép”, „nemzet” és „nemzetiség”, állandó, szinte „kaleidoszkopikus” változásnak vannak kitéve.^[4] Fontos leszögezni azonban, hogy a legeklatánsabban a nemzet fogalma kapcsán megjelenő emocionális jelentéstartalmak ellenére is a Max Weber által deklarált értéksemlegesség, azaz a „tudomány mint hivatás” paradigmájának megfelelően szükséges körbejárni a szóban forgó problémát.

[1] Augustinus, 1982, 358–359.

[2] Bagehot, 1887, 20–21.

[3] Kelsen, 2003, 603.

[4] Jászi, 1912, 1.

I. A NACIONALIZMUS MINT „URALKODÓ ESZME”

Az uralkodó eszmék terminusa az egyik legjelentősebb magyar állambölcseleti gondolkodótól, Eötvös Józseftől származik, aki három, általa fókuszált eszme (a szabadság, egyenlőség, valamint a nemzetiség) államfejlődésre gyakorolt hatását vizsgálta.^[5] A 19. század folyamán bekövetkezett fejleményeknek köszönhetően a mai szakirodalom általában négy fő politikai ideológiát nevesít, nevezetesen a konzervativizmust, a liberalizmust, a szocializmust, illetve a nacionalizmust,^[6] valamint érthető okokból a 19–20. századi fejlődés folyamán bekövetkezett „metamorfózisnak” köszönhetően ezen eszmék különböző mutációit.

Meg kell említeni ugyanakkor, hogy néhány szerző meglehetősen „mostoha módon” bánik a nacionalizmus eszméjével: annak ellenére, hogy ezen eszme elképzelései a gyakorlatba átültetve meglehetősen nagy ívű pályafutásra tettek szert, a tudományos diskurzus néhány jelentős alakítója egész egyszerűen negligálja azt. A Bódig Mátyás és Győrfi Tamás nevével fémjelzett államelméleti munkában^[7] ennek megfelelően a többi politikai ideológiával ellentétben nacionalizmusra vonatkozó ismeretanyagot nem találtam. Ennek hátterében vélelmezhetően az a még mindig domináns hatású kánon állhat, amely szerint a nacionalizmus „elméletileg szegényes”, azaz „más izmusokhoz képest nem teremtett nagy gondolkodókat – sehol egy Hobbes, egy Marx, vagy Weber...”^[8]

Persze ezt az állítást hamar cáfolni lehet, hiszen a nacionalizmus okfejtéseit vizsgáló irodalom rendkívül kiterjedt. Számos szerző foglalkozott ezen kérdéssel, még ha akkora ismeretségre nem is tettek szert, mint Hobbes, Marx vagy Weber. A nacionalizmus meglátásom szerint tehát a szocializmus, a konzervativizmus, illetve a liberalizmus mellett a negyedik nagy politikai ideológiaként vagy – eötvösi terminológiával élve – „uralkodó eszmeként” aposztrofálható. Már csak azért is, mert igaz rá az az állítás, hogy nem csak azokra hat, akikre nézve kedvezőnek számítanak a belőle levont következtetések, hanem befolyása „általános s csaknem mindig éppen azokra a legnagyobb, kik általa helyzetüket veszélyeztetve látják”.^[9] A nacionalizmus hatása alól ugyanis senki sem tudja kivonni magát – még a „népek hazája, nagyvilágot” preferáló kozmopoliták és a hagyományos szuverenitási attribútumokkal még leginkább rendelkező nemzetállam, az Amerikai Egyesült Államok sem.^[10]

[5] Takács, 2009, 229.

[6] Bihari - Pokol, 2009, 180–259.

[7] Bódig – Győrfi, 2002.

[8] Bihari - Pokol, 2009, 230–231. Takács, 2009, 329.

[9] Eötvös, 1870, 11.

[10] Ennek alátámasztására mindössze annyit hoznék fel, hogy az elmúlt hetekben napvilágra került híradás szerint az USA egyik tagállama, nevezetesen Texas nyíltan deklarálta azon szándékát, hogy elszakadna az Amerikai Egyesült Államoktól. (Szentendrei, <http://hetivalasz.hu/vilag/arebellisek-elszakadasaval-washington-jarna-a-legjobb-59478>)

Az ideológiák kora – főként a nacionalizmusra vonatkozóan – mindebből következően egyáltalán nem ért véget, amint azt Daniel Bell az 1960-as években kidolgozott elméletében jövendölte.

1. A nacionalizmus fogalma és jellemzői

A nacionalizmus a fentebb már érintett momentumok miatt a „legellentmondásosabbnak” tekinthető politikai ideológia. Tom Nairn egyenesen azt állította, hogy a nacionalizmus Janus-arcú jelenség,^[11] amely egyszerre kötődik a múlthoz és a jelenhez, egyszerre épít és rombol és bár a dekolonizáció folyamata során erős impulzust adott a korábban gyarmati függésben lévő területek függetlenedéséhez, de egyben számos nép elnyomásának is „szimbóluma” volt. Takács Péter azonban mindehhez hozzáteszi, hogy a többi „uralkodó eszme” is rejt magában paradox motívumokat, legfeljebb ez nem olyan nyilvánvaló *prima facie*, mint a nacionalizmus esetén.^[12]

A nacionalizmust egyetlen tömör definícióba sűríteni a fentebb már vázolt okokból nem lehet, mégis számos szerző tett erre irányuló kísérletet. Feltehetően az elsők között Eötvös József, aki már idézett munkájában az alábbi munkafogalmat alkotta meg. „A nemzetiség eszméje az egyes népek azon törekvéseire irányul, mellyel mindenikük azon helyzet elfoglalása után fárad, melyre magát múltjánál (történeti jogánál), nagyságánál vagy más tulajdonságainál fogva jogosítottnak véli.”^[13]

Krisztics Sándor nacionalizmusfogalma már a nemzet expanzív terjeszkedésének lehetőségét is legitimálni igyekezett az első világháború „előestéjén”. Meglátása szerint ez az eszme „azon gondolat megnyilvánulása, mely elsősorban az államok nemzeti alapon való létesülésének, berendezésének és fennállásának eszméjét jelenti; másodsorban az állam életének azon iránya, mely az állam növekedését, folyton mozgalomban tartott törekvését foglalja magában más nemzetek túlszárnyalására, tehát a nemzet szélességben való növekedésére s benső nemzeti konsolidálódására, tehát a nemzeti egység mélyebbé tételére.”^[14] Véleményem szerint azonban a nemzet és a nacionalizmus nem tekinthetők szinonim fogalmaknak; a nacionalizmus kétségtelenül a nemzet eszméje, azaz egy olyan ideológia, amely a nemzetet állítja gondolkodásának középpontjába. A nemzet felemelkedéséért, annak „gyarapításáért” munkálkodik és „nacionalizálni” igyekszik a jelentősebb intézményeket: ezért beszélhetünk nemzeti bankról, nemzeti múzeumról vagy akár nemzetőrsegről. A nemzet, mint entitás azonban már jóval korábban megjelent, mint maga a nacionalizmus ideológiája, ezért úgy vélem, hogy a nacionalista „attitűd” a nemzetet egyszerű hivatkozási alapként kezelte.

[11] Nairn, 1997.

[12] Takács, 2009, 329.

[13] Eötvös, 1870, 50.

[14] Krisztics, 1931, 477.

Greenfeld már az emocionális összetevőre is koncentráltan mondotta, hogy a nacionalizmus egy gyűjtőfogalom, amely magába foglalja a nemzeti identitás (nemzetiség), a nemzeti öntudat, illetve az ezeken alapuló kollektivitások, a nemzetek rokon jellegű jelenségeit, tehát olyan eszme-és érzelmkészlet rejt magában, amelyek a nemzeti identitást fogalmi keretbe foglalják.^[15] Miroslav Hroch az értékek nemzethez rendelésének jelenségére fókuszált, amikor azt állította, hogy a nacionalizmus szemléletmódja abszolút elsőbbséget tulajdonít a nemzet értékeinek és érdekeinek - minden más értékkel és érdekekkel szemben.^[16] Ezért állíthatta a nacionalizmus világképéről Anthony D. Smith, hogy a nacionalista interpretációban a nemzet iránti lojalitás a legrelevánsabb,^[17] illetve ezen meglátást továbbfejtvén Berlin, hogy más értékekkel vagy érdekekkel történő összeütközés esetén a nemzeti érdeket kell minden áron érvényesíteni.^[18] Az „etikai állam” Kuncz Ignác szerint egyébként is „folyamatos önfeláldozáson” alapszik: a polgárnak fel kell áldoznia magát egy „magasabb erkölcsi világrendnek”, hiszen egyedül az önfeláldozó lény tekinthető „igazán állami lénynek”.^[19] A nemzet ekként „egyetlen roppant szolidaritássá” is válhat, „melynek lényeges elemét jelentik az áldozatok, amelyeket őseink hoztak és azok, amelyeket mi vagyunk készek a jövőben meghozni” - vélekedett Ernest Renan.^[20]

Gellner a nacionalizmust olyan politikai alapelveként tárgyalta, amely a politikai, illetve a nemzeti egység tökéletes egybeesését vallja. A nacionalizmust egyrészt érzelmként határozta meg, amely az ezen princípium megsértése miatt érzett haragot, illetve az annak beteljesedésekor érzett meglepődöttséget jelent, másrészt viszont mozgalomként, amelyeket ezen érzelmek hoznak működésbe.^[21]

Smith tipológiája alapján a nacionalizmus kifejezés legalább négy jelentést tartalmat hordoz: a nemzetek kialakulásának általános folyamatát („nemzetalkotás”-t); a nemzethez tartozás érzését, a nemzet jólétére és biztonságára való törekvést; a nemzeti státusz elérését, illetve fenntartását politikai célként tételező mozgalom; végül doktrínát vagy tágabb értelemben vett ideológiát, amely középpontba állítja a nemzetet, annak autonómiáját, egységét, valamint identitástudatának megőrzését.^[22]

A kulturális komponens fontosságára hívta fel a figyelmet Plamenatz, midőn azt állította, hogy a nacionalizmus nem más, mint „egy adott nép nemzeti és kulturális identitásának megőrzésére, illetve erősítésére irányuló vágy, mely akkor jelentkezik, ha ezt az identitást veszély fenyegeti; másrészt az a vágy,

[15] Greenfeld, 2004, 185.

[16] Hroch, 2004, 232.

[17] Smith, 1995, 10.

[18] Berlin, 1993, 230.

[19] Kuncz, 1902, 114.

[20] Renan, 1995, 185-186.

[21] Gellner, 2009, 11.

[22] Smith, 1995, 9.

amely az elégtelennek, vagy nem létezőnek érzett identitás átalakítására, sőt, megteremtésére irányul.”^[23] Amennyiben elfogadjuk ezt a tételt – ti. azt, hogy az identitást fenyegető veszély fennállta esetén vágy jelentkezik a nép tagjaiban a nemzeti, illetve kulturális identitás megőrzésére –, jobban megérthetjük, hogy a tanulmányom zárásaként tárgyalandó globalizációs mechanizmusokra reflektálva miért is erősödött meg (újra) a nacionalizmus. Zakaria megfigyelései szerint ugyanis a „gazdasági vagyon növekedésével” egyidejűleg – és azzal arányosan – erősödik a nacionalizmus is,^[24] Castells pedig nem kevesebbet állított, mint hogy a globalizáció kora egyben a nacionalizmus újjáéledésének kora is. Véleménye szerint a nacionalizmusok ezredforduló körüli, robbanásszerű felerősödése összefüggésben áll a meglévő nemzetállamok gyengülésével és a nacionalista indíttatású identitás kifejeződése a „látszólag homogenizáló high-tech világban is virulens.”^[25] Huntington borús látomása a civilizációk összecsapásáról eleddig szerencsére nem vált valósággá, azonban a szerző szavaira, miszerint a Nyugatot saját, univerzalizmusra törekvő erőfeszítései konfliktusba sodorhatják más civilizációkkal^[26] – elsősorban az iszlámmal és Kínával –, talán nagyobb figyelmet kellene fordítani.

Talán a fenti fogalmakból is kitűnik, hogy valamennyi, a nacionalizmusról alkotott fogalom közös eleme annak hangsúlyozása, hogy minden nacionalista a nemzetet állítja gondolkodásának centrumába, ekként ezen eszme nemzetelvű gondolkodásmódként és társadalomfelfogásként értelmezhető. A nacionalista megközelítés radikálisan szakított a liberalizmus, illetve a szocializmus racionalista gondolkodásmódjával, de a konzervativizmus induktív-empirikus alapon építkező fogalomkészletével is. A nacionalizmus módszertanilag intuitív, tehát azt emeli ki, hogy a „politikailag helyes” kellő beállítódás, beleélés és átérzés esetén megismerhető, de a lényeg a racionális megismerés elől elzárt: az egyén a nemzeti érzés élményszerű átélésével válik képessé a megismerésre.^[27] Ebben különböző mítoszok és narrációk segítik, hiszen a nemzethez kapcsolódó eredetmítoszok és a múzeumok vitrinjeiben féltve őrzött relikviák („politikai emlékek”)^[28] fontos „megismerési forrást” jelentenek egy hazafias érzelmekkel megáldott „nemzettag” számára.

Weber emelte ki, hogy a közös politikai és közvetve közös társadalmi sors által létrehozott közösség legendái a „primitív népek” hősi mondáit helyettesítik. „A »nemzeti« – írja –, ha egyáltalán valami egységes dolgot jelöl, nyilvánvalóan egy sajátos fajta pátosz, amely a nyelvi vagy felekezeti közösségük, szokásrökölcük vagy közös sorsuk folytán összetartozó emberek csoportjainál össze-

[23] Plamenatz, 1995, 53.

[24] Zakaria, 2009, 63.

[25] Castells, 2006, 55-57.

[26] Huntington, 2002, 540.

[27] Takács, 2009, 330.

[28] Bihari - Pokol, 2009, 240. Weber, 1992, 105.

fonódik egy olyan hatalmi képződmény (...) gondolatával, amely az ő sajátjuk.”^[29] Benedict Anderson említi, hogy a nacionalizmus útját a hazájáért életét áldozó „ismeretlen katona” emlékének állított kultikus emlékművek kövezik ki, miközben sehol sem találkozunk az „ismeretlen marxista” sírjával, de az „elesett liberális” emlékműveivel sem.^[30]

Gellner ugyanakkor felrótta a nacionalizmus számára, hogy az általa kreált mítoszok a „feje tetejére állítják” a valóságot: miközben a nacionalizmus azt állítja magáról, hogy egy autentikus népi kultúrát védelmez, *de facto* egy új „magaskultúrát” konstruál, és miközben akként érvel, hogy a régi „népi társadalmakat” részesíti védelemben, valójában egy „névtelen tömegtársadalom” létrehozásán munkálkodik. Így önképe és valódi természete fordított arányban állnak egymással, „szinte ironikus pontossággal”.^[31] Ha „e történeteket vagy mítoszokat (...) tényekkel cáfolják, az a nacionalistát nem ingatja meg, mert az ő igazsága a történetekre vonatkozó nemzeti »emlékezetben«, az ahhoz társuló élményekben és az ezen élményeket közlő dialógusokban létezik.”^[32] Ezt a „mítoszgyártást” állítja kíméletlenül pellengérré Fábri Zoltán filmje, a Móra Ferenc kisregénye nyomán született *Hannibál tanár úr* (1956), amelynek főhősét, Nyúl Bélát nem sokkal sorsának megpecsételődése előtt a „nemzeti számonkérő nagytábor” annak a nyilvánvaló képtelenségnek a kimondására sarkallja, miszerint Hannibál „a talajgyökérbe kapaszkodva írta az égre lángbetűkkel, hogy él még a magyarok Istene”.

A nacionalizmus számára azonban nem csak a valós vagy vélt eredetmagyarzatok fontosak, de a nemzetállamok számára központi jelentőséggel bíró szimbólumok is. A nemzetállam a jelképek széles arzenáljával különbözteti meg magát a hasonló jellegű entitásoktól. Ennek államtörténeti aspektusa a népesség azonosítása, illetve az állam polgárainak meghatározása. „A szuverén hatalom érvényesülésének és érvényességi körének megállapítása is igényli a szimbolikus üzenetet a külső hatalmak felé és megrajzolja az alkotmányos apparátus, illetve a politikai elit állampolgárok feletti uralmi pozícióit, melyeket kifejező szimbólumok és rituálék sorával erősít meg. (...) A nemzetállam közösségi szimbólumaival hatalmi egységét és lakosságának összetartozását hirdeti.”^[33] Ennek eklatáns példái a nemzeti üzenetet hordozó himnuszok és címerek, zászlók, a nemzeti ünnepek, illetve a nemzeti gyásznapok. *Magyarország Alaptörvénye* – amellet, hogy külön rendelkezik a szuverenitás eme hordozóiról – emellet a magyar nemzet tagjainak nevében azt is deklarálja, hogy tiszteletben tartja a történeti alkotmány vívmányait és a Szent Koronát, amely „megtestesíti Magyarország alkotmányos állami folytonosságát és a nemzet egységét”.^[34]

[29] Weber, 1992, 107.

[30] Anderson, 2004, 79–80.

[31] Gellner, 2009, 158.

[32] Takács, 2009, 331.

[33] Mezey, 2011.

[34] Magyarország Alaptörvénye. Nemzeti Hitvallás.

2. A nacionalizmus keletkezésére vonatkozó felfogások

Renan gondolata szerint a nemzet feltételezi a múltat, de a jelen a foglalata, „annak révén, hogy valamennyien kifejezzük szándékunkat: folytatni kívánjuk a közös életet”.^[35] Edmund Burke szerint a nemzet az élők, a holtak és a még meg nem születettek szövetsége.^[36] Az emocionális tartalmakat hordozó gondolkodás síkján persze könnyen lehet ilyenén gondolatokat megfogalmazni, de a fentebb már kifejtett jelenségekre tekintettel talán nem meglepő, hogy az egyes kutatók között a nacionalizmus (illetve a nemzet) kialakulásának hozzávetőleges időpontját illetően sem alakult ki konszenzus. Az erre vonatkozó elméleteket alapvetően három kategóriába sorolhatjuk.^[37]

Az ún. *perennialista* elméletek hívei szerint a nemzet eleve adott entitás, azaz állandó létező, a történelem alaptényezője, a primordializmus (ősiség) érvének megfeleltethetően természetes és állandó egység. Az ilyen felfogásból vezethetők le véleményem szerint a nemzetben organikus entitást látók koncepciói is. Herder 1784 és 1791 között megfogalmazott történetfilozófiája azt hangsúlyozta, hogy a nemzet „egyszeri és egyedi alakulat, organikus történeti képződmény, melyben egy soha nem ismétlődő lényeg fejeződik ki, s létjoga, valamint értéke ebben rejlik.”^[38] Fichte a német nemzethez intézett beszédeiben (1808) azt állította, hogy a nemzet a „társasan együtt élő, magukat természetileg és szellemileg folyton folyvást újra nemző emberek egésze, amely egész az isteninek belőle fejlődő különös törvénye alatt áll”.^[39] A nagy német jogászfejedelem, Savigny mindezen elképzeléseket a jog terrénumára alkalmazta, amikor is azt állította, hogy a jog végső forrása az organikus népszellem (Volksgeist), mert a jog ezzel együtt keletkezik, fejlődik, majd hal el. Az organikus eredetű képződmények, mint a kultúra letéteményeseként funkcionáló nyelv, a népmesék, illetve a népköltészet csak lassú és alig észrevehető módon változnak és semmiféle mesterséges beavatkozást sem tűrnek. A jog ezért sokkal inkább a szokásjogban nyilvánul meg, semmint a kodifikált kódexekben.^[40] Huizinga a Hollandia nemzetvé válását vizsgáló munkájában fejtette ki, hogy a nemzet élete maga a történelem, a nemzet ekként a történelem produktuma; „minden valódi nemzet és államiságtudat történelmi ismereteket és történelmi számadást követel”.^[41]

A nacionalizmus keletkezéséről alkotott konkurens elmélet a *modernista* iskola. Ezen irányzat képviselői szerint a nemzet a modern világban keletkezett, megjelenése pedig egyértelműen a modernizációs tendenciákkal (kapitalizmus, iparosodás, urbanizáció, politikai mobilizáció, szekularizáció, a kötelező okta-

[35] Renan, 1995, 186.

[36] Clark, 2000, 261.

[37] Az osztályozás forrása: Smith, 1995, 13–18.

[38] Joó, 1940, 33.

[39] Concha, 1907, 81.

[40] Szigeti - Takács, 2004, 50.

[41] Huizinga, 1999, 92.

tás bevezetése, a tudományok felemelkedése) magyarázható.^[42] A nacionalizmusban modern terméket látó felfogás egyébként többséginek tekinthető a szakirodalomban.^[43] Az persze szerzőnként már eltérő, hogy ki milyen ok-okozati összefüggésekkel magyarázza a nacionalizmus feltűnését, illetve megerősödését. Hobsbawm szerint a nemzet, illetve a nacionalizmus egy meghatározott típusú modern, területileg egységes államhoz, azaz a nemzetállamhoz kötődik. A „nemzeti kérdés” a politika, a technikai fejlődés, illetve a társadalmi átalakulás keresztmetszetében helyezhető el: a nemzetek a technikai és gazdasági fejlődés egy meghatározott stádiumban alakulnak ki,^[44] elsődlegesen a tőkepiacok térnyerésével összefüggésben. Gellner akként látta, hogy a „nacionalizmus korszaka” jelzővel egyértelműen az industrializmus korát illehetjük. A „nacionalizmus kora” akkor nyerhet csak teret, amikor a standardizált, homogén, központilag fenntartott „magaskultúrák” a népesség egészét áthatják – szemben az elitek kisebbségével –, és olyan konstelláció áll elő, amelyben a pontosan meghatározott, közoktatással szentesített és egységesített kultúra alkotja szinte az egyedüli egységet, amellyel az emberek önkéntesen, sőt, gyakran őszinte lelkesedéssel azonosulni tudnak.^[45]

Anderson a „nyomda-kapitalizmus”, azaz a Gutenberg-galaxis térnyerésében látta a nacionalizmus geneziséét: „a kapitalizmus és könyvnyomtatás technológiájának találkozása a nyelvi diverzitás sorszerűen az adottságának talaján megteremtette annak lehetőségét, hogy kialakulhasson az imaginárius közösség egy új formája, amely alapmorfológiájában a modern nemzet számára készítette elő a terepet.”^[46] Anderson ezzel összefüggésben még Hegelt is idézte, aki szerint a modern ember számára az újság a reggeli imát helyettesítő tényezővé vált. Ezen a ponton talán érdemes azon is elgondolkodnunk, hogy mára a tömegműdiumok szinte totális befolyásolásra alkalmas helyzetre tettek szert.

Olyannyira radikális változást eredményezett a rádió, majd a televízió és a tömegszórakoztatás globális méreteket öltő térhódítása, hogy a híres kanadai médiafilozófus, Marshall McLuhan egyenesen a Gutenberg-galaxis végét aposztrofálta.^[47] A fejlett ipari technológiának köszönhetően felgyorsult a „kulturális váltás” sebessége, amelynek révén létrejött egy kaotikus „kairói bazár”, amelyben számos kulturális stílus versenyez egymással és hozza létre az emberi együttélés modelljeit.^[48] Az mindenesetre megállapítható, hogy a nyomtatott médiumok nem tűntek el teljesen a fogyasztói szokások sorából, de a különböző sajtóorgániumoknak ma már koránt sincs akkora relevanciája, mint az Anderson által jelzett időszakban.

[42] Smith, 1995, 13.

[43] Kántor, 2004, 7.

[44] Hobsbawm, 1997, 17–18.

[45] Gellner, 2009, 57–75.

[46] Anderson, 2004, 107.

[47] McLuhan, 1962, 8–31.

[48] Toffler, 1970, 303.

Végül létezik egy harmadik, *közvetítőként* aposztrofálható irányzat, amelynek képviselői szerint a nemzet gyakorlati kategória, osztályozási séma és kognitív keret egyszerre. Ezen nézet szerint a nemzet helyett sokkal inkább a nemzeti lét fogalmára kell rákérdezni: arra, hogy a nemzeti lét, mint politikai és kulturális forma miként intézményesül az államokon belül, illetve azok között.^[49] Brubaker meglátása szerint a nemzet gyakorlati kategória, a nemzeti mivolt intézményesült kulturális és politikai formája, a nemzeti dimenzió pedig esetleges esemény vagy történés. „Világunk olyan világ, amelyben a nemzeti mivolt széleskörűen intézményesült az állami gyakorlatban és az államrendszer működésében; amelyben a nemzet, mint a társadalmi vízió és divízió kategóriája széles körben hozzáférhető és fejt ki hatását; amelyben a nemzeti dimenzió hirtelen és hatalmas erővel képes »megtörténni«.”^[50]

3. A nemzetállam létrejötte és a nacionalizmus nemzetállamról alkotott felfogása

A nacionalizmus a hagyományos államelméleti meghatározás nyomán nem más, mint a nemzetállam gyakorlata, elmélete, ideológiája és programja, melyben „az állam népe (...) nemzetként, a nemzet lakóhelye pedig (...) államterületként jelenik meg.”^[51] A. D. Smith szerint a nacionalizmus felfogásának egyik alap-összetevője az a tézis, miszerint a világot *sui generis* jellemvonásokkal rendelkező nemzetek alkotják, valamint az is, hogy a nemzetek csak saját, szuverén államokban lehetnek szabadok.^[52] Geertz interpretációjában a nemzetet az állammal kell azonosítani, azok tehát lényegében szinonim fogalmak.^[53] A nemzetállam a modern állam egyik sajátos értelmezési kategóriája, amely hosszú fejlődése során a nemzeti gazdaság érdekeivel egészítette ki a kulturális (etnikai) és politikai (államjogi) kötődés egységének fikcióját.^[54]

A kapitalizmus megjelenésével az állam történeti fejlődésének új szakasza kezdődött meg. A dinasztikus államot felváltotta a polgári állam, amely már szélesebb körű legitimitációt igényelt. Egy rövid birodalomépítési intermezzót (V. Károly uralmát) követően kialakult a modern európai nemzetállamok plurális rendszere, amely az 1648. évi vesztfáliai béke nyomán egyeduralkodóvá tette ezt az új szisztémát. Az új rendszer legitimálását szolgáló bodini és hobbesi szuverenitáselméletek végül az államszuverenitás kategóriájának kialakulásához vezettek. A felvilágosodás hatalomelméletben megjelent a népszuverenitás elve, amely az államelméleti narratívában főként Rousseau nevével fonódott össze.^[55]

[49] Kántor, 2004, 11.

[50] Brubaker, 2006, 31.

[51] Takács, 2009, 336

[52] Smith, 1995, 9.

[53] Geertz, 1963, 107.

[54] Szabadfalvi, 1997, 131.

[55] Samu, 1992, 91.

„A felvilágosodás eszménye szükségképpen a világpolgársághoz, a nemzetinek lekicsinyléséhez vezet, bár gyakorlata önkéntelenül a nemzeti eszme erősödését hozza magával. Céllá a »nemzeti« a felvilágosodásnak éppen az a mozzanata teszi, mely a vallás ellen és a »demokratia« biztosítására irányul” – summázza Concha Győző.^[56] A nacionalizmust Rousseau nyomán sokan nevezték „polgári vallásnak”, ahol a társadalom „már nyíltan önmagát teszi az imádat tárgyává”, szemben a korábbi, vallásban megnyilvánuló formával, ahol Durkheim szerint a társadalom saját álcázott képmását imádta.^[57]

A nacionalizmus eszméje a leginkább talán mégis Sieyes abbé tevékenysége nyomán kezdett jelentős tényezővé válni Európában, miután a francia Nemzetgyűlésben a Mirabeau-val folytatott vita során a népszuverenitás elvét sikerrel transzformálta a nemzet szuverenitásává, s a nemzeti szuverenitás gondolata a szabadságukért küzdő nemzetek vezérlő eszméjévé vált. Az 1789. évi francia forradalmat követően elismerték a politikai változást, mint megengedett és normális jelenséget,^[58] illetve a terminológiai hangsúlyok ellenére a népszuverenitás gondolatát is akceptálták. A szuverenitás 1789. évi forradalmat követő olvasata szerint ez a fogalom az állam azon jogát jelenti, hogy autonóm döntéseket hozzon saját hatalmi szféráján belül, ám ez a jog nem az uralkodóból vagy a törvényhozó instanciából ered, hanem végső soron a népből, amely a politikai rendszerek legitimációs bázisául szolgál.^[59] A deklarációk szintjén persze a rousseau-i népszuverenitás pozícióját a nemzeti szuverenitás váltotta fel – olyannyira, hogy ezen megoldást a jelenleg hatályos francia alkotmány is akceptálta.

A nemzetállam, amely a fenti történelmi folyamat eredményeként jött létre, több jelentésréteget is hordoz a nacionalista terminológiában. Hagyományos kontextusban az etnikailag homogén nemzetállam jelentését öltötte magára. Ebből a szempontból azonban nem beszélhetünk etnikailag teljesen homogén nemzetállamról. Herbert Krausra hivatkozva már egy 1931-ben kiadott munka is négy kategória között differenciált. A nemzetállam eszerint az állam és a nemzet teljes egybeesését jelenti, a „nemzetfeletti állam” olyan állam, ahol az államalkotó nemzet mellett a nemzetiségek is megjelennek, a „nemzetalatti államban” az államhatalom nem képes az egész nemzet egyesítésére, míg a „nemzetiségi államban” több nemzetiség él egymás mellett, de egyik sem tud „uralkodó” pozícióra szert tenni.^[60]

A nemzetállam a nacionalista értelmezés szerint ezért gyakran a „területi állam” képében jelenik meg, azaz nemzetállam az az állam, melyben „bizonyos közösségek önmagukat kormányozzák.”^[61] Ezen nemzetállam első teoretikusa-

[56] Concha, 1885, 58.

[57] Gellner, 2009, 77.

[58] Bibó, 2011, 49.

[59] Bihari - Pokol, 2009, 236-237. Wallerstein, 2010, 20.

[60] Joó, 1940, 245.

[61] Takács, 2009, 339.

ként Niccoló Machiavellit szokásos emlegetni, aki *A fejedelem* című munkájában (1513) azt állította, hogy Itália népeinek közös célja Itália felszabadítása, azon állapot elérése tehát, hogy „Itália annyi idő múltán végre szabadítóra találjon. (...) Mindenkinek büdös már ez a barbár uralom.”^[62] Paczolay Péter szerint azonban Machiavelli művében az „egység előtérbe állítása nem feltétlenül a »nemzeti-területi« kerethez kötődik, hanem a városállamhoz. Az egység inkább a hatalmi berendezkedés elve, semmint a territorialitásé.”^[63] Így vélelmezhető, hogy az első teoretikust inkább Jean Bodinnek hívják, aki az erős nemzeti hatalom szükségessége mellett szállt síkra, szemben a feudális anarchia, a kiskirályok és oligarchák uralta territóriumok, a vallás-és polgárháborúk kaotikus állapotával. Ezért sürgette a törvényes rend zálogaként funkcionáló erős hatalom megkonstruálását.^[64]

A nemzetállamot létrehozó történelmi folyamat legfontosabb mozzanata később a területi komponens centrumba helyezése volt: a politikai egységek egymástól térben történő elválasztása. Ekként sikerült az állam hatalmát és cselekvési szféráját egy meghatározott területhez kötni, ám a nemzeti szuverenitás nevében ezen a területen belül szinte korlátlaná tették ezen hatalmat.^[65] Bertrand Badie szerint a nemzetállami konstrukció lényege éppen abban áll, hogy az egzaktan körülhatárolt területi egység az államhatalom kizárólagos anyagi bázisát képezi, az állam hatalma egy meghatározott terület fölött abszolút és kizárólagos, az egyének lojalitását és hűségét pedig kizárólagosan az adott nemzetállam hatalmához köti.^[66] Ahogy Rousseau fogalmazott: a főhatalom – mint az általános akarat gyakorlása – elidegeníthetetlen és oszthatatlan, feltétlen, szent és sérthetetlen, kinyilvánított akarata pedig törvényt teremt.^[67]

A nemzetállam a harmadik felfogás értelmében inkább a *modern polgári állam* formájaként írható le. Nyugat-Európában a modern világ hírnökeként gyökeret vert a kapitalizmus, létrehozva a szabad munka racionális-kapitalista szervezetét: egy olyan gazdálkodási rendszert, amelynek centrumában a folyamatos, racionális, kapitalista üzemben szerzett, mindig megújuló nyereségre, jövedelmezőségre való törekvés áll és ahol tőkeszámla alapján alakítják ki a megfelelő cselekvéseket.^[68] A kalkulatorius kapitalizmus ekként a kiszámítható, átlátható, racionális politikai- és jogrendszer „motorjává” vált.^[69] Ez nagyon sokáig a 19. századi liberális állam konstrukcióját jelentette, amelynek modelljét egyik legnagyobb kritikusa, Carl Schmitt akként jellemezte, hogy „a szociális és a gazdasági erők szabad játékában a szerződés- és gazdasági szabadság uralkodik, ami által biztosítottak tűnik a legmagasabb mértékű gazdasági prosperitás,

[62] Bihari - Pokol, 2009, 238. Machiavelli, 1987, 146.

[63] Paczolay, 1998, 83.

[64] Bayer, 2003a, 104.

[65] Segesváry, 2006, 24.

[66] Uo. 25.

[67] Rousseau, 1997, 25-30.

[68] Weber, 1982, 11-12.

[69] Szigeti - Takács, 2004, 46.

mivel a szabad gazdaság és a szabad piac automatikus mechanizmusai gazdasági törvényekhez igazodva (...) önmagukat kormányozzák és szabályozzák”.^[70] Jászi Oszkár klasszikussá vált munkájában a nemzeti állam számos jellemzőjét nevesítette. Ilyen az állam területe mellett az egységes jogi és katonai szervezet, a gazdaság egysége, az állam polgárainak teljesen szabad keretek között lebonyolított cseréje (a vámsorompó hiánya, a pénz-, mérték- és súlyrendszer egysége), a törvény előtti egyenlőség hite, a költözködés szabadsága és a szabad munkaszerződés léte, a statisztika, a jogbiztonság, a kifejtett technikai-technológiai infrastruktúra, a pénz- és hitelgazdaság, valamint a közös irodalmi nyelv.^[71]

Ez már átvezet minket a negyedik jelentéstartalomhoz, nevezetesen a „nemzetállam, mint legitimáció” tételéhez. Jászi hite szerint ugyanis a fenti kritériumok meglétének köszönhetően egy olyan ideológia alakul ki, amely az állam célját és működését az egyenlő polgárok közös akaratából vezeti le a közérdek előmozdítására.^[72] A nemzet az „egész közhatalmilag megszervezett embertömeg” – emelte ki Tomcsányi Móric.^[73] A nemzeti jelleg egy nép akaratában nyilvánul meg – hangsúlyozta már Robert Michels is – a korszak terminológiájával kompatibilis módon – az állampolgári legitimáció szükségességét.^[74] A nemzet kapcsán fennálló egyetlen legitim ismérv Renan szerint a nemzeti akarat: híressé vált sorai szerint egy nemzet léte ekként válhat „mindennapos népszavazássá”.^[75] A legitimációs keretként értelmezett nemzetállam gondolata azután az államnyelv hivatalos nyelvként történő bevezetését, illetve a területi és vérségi elveket (*ius sanguinis*, *ius soli*) kombináló állampolgárság jogintézményének kialakítását eredményezte.^[76] Ahogy Balibar fogalmazott: a közösségteremtés két fontos eszköze az egységes nyelv, illetve a vérségi-faji rokonság tételezése. De míg a nyelvi-kulturális integráción nyugvó nemzeti közösség befogadó jellegű, addig az etnikai, faji ismérveken alapuló nemzetfelfogás kirekesztő jellegű.^[77]

Végül a nemzetállam felfogható olyan entitásként is, amely *politikai formában* egyesíti a népet és a nemzetet. A nacionalista felfogásban a nemzet a történelemben kibomló szubsztancia: a nép, „mint a politikai egység hordozója, mint a hatalom forrása és bázisa. A nép önteremtésének folyamata képezi a nemzeti történelem drámáját”.^[78] Ez az alkotmányokban általában olyan rendelkezések megalkotásához vezet, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy „a közhatalom forrása a nép”, illetve a „nép a hatalmát a választott képviselői útján, kivételesen közvet-

[70] Schmitt, 2002, 214.

[71] Jászi 1912, 11-13

[72] Takács, 2009, 341.

[73] Tomcsányi, 1942, 292.

[74] Párdányi, 1944, 58.

[75] Renan, 1995, 186.

[76] Takács, 2009, 342.

[77] Bayer, 2003a, 257-258.

[78] Uo. 256.

lenül gyakorolja”.^[79] A népszuverenitás elve tehát egyet jelent a közhatalomban való széles körű választópolgári részvétellel, a képviseleti, illetve a közvetlen demokrácia intézményeinek működésével, amely jogállami keretek között a pluralizmus érvényesülését feltételezi. A modern nemzet Pierre Manent szerint „részben a demokratikus társadalom kifejeződése”, a demokrácia, mint rendszer pedig „elválaszthatatlan a nemzeti formától”.^[80]

II. A NEOLIBERÁLIS OFFENZÍVA ÉS A GLOBALIZÁCIÓ SZIMBIÓZISA, AVAGY ELHALNAK-E A NEMZETÁLLAMOK?

A nemzetállamok, mint évszázadokon keresztül domináns entitások *primus inter pares* jellegű pozíciójával szemben a szuverenitás mezején a 20. század második felének során, illetve a 21. század hajnalán több irányból is sikeresnek mondható „offenzívát” indítottak. Ennek nyomán számos szerző beszél a hagyományos (nemzet)állami szuverenitás erodálódásáról, elhalványulásáról, vagy egyenesen annak eltűnéséről, bár a „posztmodern” korban született államelméleti írások a rendelkezésükre álló premisszákból gyakorta egymással szöges ellentétben álló konklúziókat vonnak le. Brubaker mutat rá a nemzetállamot a globalizációs erőterben ért kihívások jellegére: „a világméretű pénzügyi integráció, a regionalizáció, a kereskedelem és a migráció sűrű globális hálózata, a globális kommunikációs infrastruktúra, az univerzalizálódó tömegkultúra, a transznacionális vállalatok, egy sereg transznacionális szervezet határokon átívelő fennhatósága, a terrorizmus, a szervezett bűnözés, a nukleáris fegyverkezés és az ökológiai problémák” ugyanis alapvetően szabták át a nemzetállamközpontú gondolkodást.^[81]

Bull joggal tette fel a kérdést, hogy mely hatalmaknak sikerült olyan szintre fejlődnie, hogy az egykor teljes szuverenitással jellemzett állami hatalommal szemben sikeresen tudják érvényesíteni akarataikat. Szerinte a globális polgári társadalom szereplői a civilizációk és a kormányközi kapcsolatok mellett az NGO-k, nemzetköziszervezetek, akadémiai hálózatok, drokartellek, al-Kaidák.^[82] A neoliberális modellt előnyben részesítő globális szabályozó hatalmak, így a *Nemzetközi Valutaalap (IMF)*, a *Világbank*, illetve a *Kereskedelmi Világszervezet (WTO)* égisze alatt fokozatosan teret nyert a globalizáció szükségességének gondolata.

Ignacio Ramonet behatóan foglalkozott a globalizáció szuperstruktúrájának „planetáris hatalmaival” (WTO, IMF, Világbank, OECD, G8-ak, nemzetközi hitelminősítő szervezetek és a washingtoni konszenzus „legitimáló” ideológiája,

[79] Magyarország Alaptörvénye, B) cikk (3)-(4) bek.

[80] Takács, 2009, 344.

[81] Brubaker, 2006, 11-12.

[82] Bull, 2009, 176.

transznacionális vállalatbirodalmak, médiabirodalmak, a nemzetközi pénz- és tőkepiac egybe kapcsolódó láncolata). Ezzel kapcsolatban állapította meg, hogy „a demokratikus vitától függetlenedett és az általános választójognak alá nem vetett politikai hatalmak vezetik a Földet, és szuverénként döntenek lakóik sorsáról, s anélkül, hogy bárminő ellenhatalom korrigálná, módosítják vagy hozzák meg döntéseiket. Azért, mert a hagyományos ellenhatalmak – parlamentek, pártok, médiumok – vagy túlságosan is helyi érdekűek, vagy pedig túlzottan is cinkosok.”^[83] Don Kalb meglátása szerint a globalizáció jelenleg érvényesülő formáit a „világméreteket öltő piacosítás politikai vállalkozásának” tekinthetjük, amelynek fő támogatói a nemzetek feletti ágensek profitot realizáló szegmensei, illetve a függő országokban velük kooperáló (komprádor) szövetségeseik.^[84]

Michel Wieviorka francia politológus szerint a demokrácia legnagyobb problémája, hogy a neoliberalizmus eredményeként a közgazdaság alárendelődött a nemzetközi pénzületeknek, a termelés pedig a kereskedelemnek. Ez az állapot, illetve a politikai rendszerek meggyengülésével párosult, amelyek hatástalanná váltak a pénz hatalmával szemben és ez végül a gazdaság győzelmét eredményezte a politika felett. A jóléti állam aranykora idején a szociáldemokrácia, valamint a kereszténydemokrácia a társadalmi élet integrált és egymáshoz kapcsolódó rendjét ajánlotta, de ez a lehetősége mára megszűnt.^[85]

A nemzetállamok hagyományos szuverenitása egyre képlékenyebbé válik, ezzel párhuzamosan pedig csökken a gazdaságpolitikai mozgásterük.^[86] A „vesztfália rendszer”, a területileg lehatárolt szuverén nemzetállam princípiumának konstrukciója a globalizáció folyamatában sokak szerint teljes revideálásra szorul. „Posztmodern” viszonyok közepette a világ, benne a nemzetállamokkal, egyre inkább a kölcsönhatások és az interdependencia alanyává és tárgyává válik, az izoláció, a „szuverenitás kis barlangjainak” létezése pedig megszűnt a nemzetközi kapcsolatok vezérlő elve lenni.^[87]

Egyes szerzők mindezen tendenciákra tekintettel ezért – még ha teljesen más kontextusban is – újra citálni kezdték Leninnek a marxi és engelsi államelhálási sémából kibontott gondolatainak konzekvenciáit. Ohmae a nemzetállamok fogalmát például már teljesen avított tartja és a regionális állam munkafogalmának bevezetését javallotta. A regionális államok meglátása szerint olyan területi egységek, amelyek egy határok nélküli globális gazdaságban a természetes gazdasági egységet jelentik, ezért nem feltétlenül esnek egybe a nemzeti állam határaival. Ilyen entitásnak tekinthető például Észak-Olaszország, Baden-Württemberg, Wales vagy a Szilikon völgy is. Ezen egységeknél már nem a lakosság szám a releváns, sokkal inkább az, hogy az adott gazdasági egység milyen

[83] Idézi: Szigeti, 2011, 255.

[84] Kalb, 2011, 19.

[85] Ormos, 2009, 355.

[86] Bayer, 2003b, 90.

[87] Galló, 2008, 62.

szerepet képes betölteni a globális gazdaságban. A fejlődés iránya ezért Ohmae szerint a globalizált világ gazdaság irányába való orientáció felé mutat.^[88] Hardt és Negri Birodalom-elmélete (*Empire*) is azt hangsúlyozza, hogy az imperia- lizmus és nyomában a nemzetállamok lassan eltűnnek és egy új uralmi forma jelenik meg: a Birodalom, amelynek azonban nincsen központja és a határok jelentősége is marginalizálódik; a Birodalom leginkább a világhálóhoz hasonlatos, amennyiben egyszerre mindenütt jelen van, ennek ellenére mégsem tudjuk lokalizálni.^[89]

David Held öt anomáliát nevesített, amelyekkel a modern államnak működése során szembe kell néznie: a kormányoknak egyre kevesebb lehetőségük van a hatékony szabályozás érvényesítésére; csökkent a kormányok állampolgárokra gyakorolt befolyása; a tradicionális állami feladatokat mindinkább a nemzetközi kooperáció révén kell teljesíteni; megnövekedett az államok közötti integráció intenzitási foka, a nemzetközi szervezetek és intézmények számának permanens növekedése.^[90]

Ennek ellenére úgy gondolom, hogy az állam sokak jóslata ellenére mégsem fog elhalni és a lenini eredetű tézissel szemben a Fukuyama által megfogalmazott államépítési tendenciáknak^[91] lehetünk majd tanúi. Véleményem szerint több olyan modellértékű elméleti és gyakorlati megoldás látott napvilágot a 20. század második felétől egészen napjainkig, amelyek alapján egy hatékony, a jó kormányzás (*good governance*) igényével adekvát, kellő demokratikus garanciákkal körülbástyázott és a globális trendekhez is igazodó, mégis fejlesztő karakterű állam kreálható a 21. században. Ezt a következő irányzatok megállapításainak felhasználásával tartom kivitelezhetőnek: a *fejlesztő állam* (*Developmental State*) empirikus adatokkal is alátámasztható praxisa; a monetarizmusra adott *neokeynesiánus* gazdasági irányzat válasza; a közigazgatási jog terepében a *New Public Management* piac-konform ideáira reflektáló *neoweberiánus* vonulat; a Fukuyama által képviselt *államépítés* teóriája, végül a *jóléti állam* (*Welfare State*) elképzelése nyomán megvalósított skandináv modell mechanizmusának megoldásai. Ezt azonban a tanulmány terjedelmi korlátaira való tekintettel, jelen keretek között bővebben kifejtetni nem áll módomban.

1. Mi maradt a klasszikus szuverenitásból?

A szuverenitás elméletének első rendszerező teoretikusa, Bodin a szuverenitás jegyeit, azaz a főhatalom attribútumait vizsgálva a 16. század utolsó negyedében minden nehézség nélkül képes volt egy taxatív felsorolással szolgálni.^[92] Napja-

[88] Ohmae, 1996, 80–89.

[89] Buzogány, 2003, 168.

[90] Held, 1991, 196–235.

[91] Fukuyama, 2005

[92] Bodin, 1987, 115–122.

inkra azonban már egyáltalán nem állítható minden kétséget kizáróan, hogy a legfőbb hatalom egyedüli letéteményese az állam volna, ahogyan a megváltozott szuverenitás-jegyek listája is legfeljebb exemplifikatív és állandóan változó jelleggel állapítható meg.

Bodin elsőként fogalmazta meg azt a gondolatot, miszerint a szuverenitás egy állam állandó és abszolút hatalma, amit semmi sem korlátoz, sem hatalomban, sem időben, sem hatáskörben, a szuverén uralkodó törvényei pedig voluntarista jelleget öltenek, amennyiben pusztán a monarcha akaratától függenek.^[93] Bodin szerint ugyanakkor az isteni és természeti törvények mégiscsak lerontják a szuverén hatalom letéteményesének döntéseit.^[94] A szuverenitásban rejlő jogkörök az alábbiak: a törvényhozás joga, a háborúindítás, illetve a békekötés joga, a legfőbb hivatalnokok kinevezésének joga, a legfőbb bírászkodás, a kegyelmezés joga, illetve az állam „izomzatát” alkotó pénzügyi jogosítványok, mint a pénz kibocsátása és érc tartalmának meghatározása. Ha a klasszikus, bodini eredetű szuverenitás-katalógust megvizsgáljuk, levonhatjuk azt a következtetést, hogy a nemzetállamok számos jogköre mára marginálissá vált.

A törvényhozás joga az Országgyűlés kizárólagos hatáskörébe tartozik, de az Európai Unió jogrendjében számtalan, a magyar jogrendbe kötelező jelleggel alkalmazandó, vagy átültetendő jogforrás létezik. Az Európai Közösségek Bírósága már a *Costa vs. ENEL* ügyben deklarálta azon álláspontját, amely szerint „az alapító szerződésekből eredő jog független jogforrás, azt különleges és eredeti természete miatt nem írhatják felül a tagállami jog semmiféle rendelkezései anélkül, hogy ne fosztanak meg azt közösségi jogi természetétől és anélkül, hogy a Közösség jogi alapját ne kérdőjeleznék meg”.^[95] A *Van Gend en Loos* ügyben érintett megfogalmazás szerint pedig a Közösség egy új jogrendet alkot, melyek érdekében a „tagállamok korlátozták szuverén jogaikat”.^[96] A közösségi jog szupremáciája, illetve a közvetlen hatály tagállamok általi „recipiálásával” tehát egy új, magát sok esetben szuverénnek tételező jogrend született.

A hadüzenet jogával kapcsolatban felmerül az ENSZ Alapokmányában foglalt erőszak tilalma (2. cikk 4. pont), mint a nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő *ius cogens* szabálya. Az Alapokmány tartalmazza az ENSZ Biztonsági Tanácsának, illetve Közgyűlésének feladat- és hatásköreit is, továbbá részletesen szabályozza a béke megszegése, veszélyeztetése, illetve támadó cselekmények eseteire vonatkozó eljárást is. Amennyiben a BT megállapítja, hogy az Alapokmány 39. cikkében foglalt „*act of aggression*” megvalósult, végső soron fegyveres, illetve nem fegyveres kényszerintézkedéseket alkalmazhat az érintett jogsértő állammal szemben.^[97]

[93] Uo. 73–75.

[94] Uo. 80.

[95] Takács, 2009, 158.

[96] Uo.

[97] Bruhács, 2010, 282–283.

A legfőbb bírósághoz kapcsolódóan megfigyelhető a nemzetközi választott bíróságok szerepének növekedése. Ma már a nemzeti jogrendszerek többsége elismeri a vitában érdekelt felek azon jogát, hogy gazdasági természetű jogvitáik esetére szerződésben állapodjanak meg arról, hogy a vita eldöntését állami bíróságok helyett általuk kiválasztott és felkért választott bíróságokra bízzák.^[98] Emellett a WTO égisze alatt létrehozott, integrált vitarendező rendszer (IDSS) valamennyi, a WTO-egyezményből eredő jogvita számára nyitva áll. A Vitarendezési Testület (DSB) döntése ráadásul kötelezően végrehajtandó és a felek kötelesek jelentést készíteni a verdiktben foglaltak teljesítéséről. A testület nemteljesítés esetén felhatalmazhatja a sérelmet szenvedett WTO-tagállamot olyan megtorló intézkedések foganatosítására, melyeket az egyezmény normál esetben tilalmaz.^[99]

Bodin szerint az „állam izomzatát” alkotó pénzügyi jogosítványok kapcsán pedig már megállapítottuk, hogy az állam gazdasági szuverenitása lassan elillanni látszik. A bankjegykibocsátás joga persze állami monopólium maradt, de a törvényes fizetőeszköz tekintetében a forintot előbb vagy utóbb az Euro fogja felváltani.

A klasszikus szuverenitás korában érvényesülő jogkörökből mindössze az állami tisztviselők kinevezésének és felmentésének joga maradt sértetlen, azonban meglátásom szerint a Magyar Nemzeti Bank elnökének kinevezése kapcsán az Európai Központi Bank, valamint a nemzetközi pénzügyi piacok „képviselőinek” véleménye *de facto* befolyásolhatja az adott tagállam kinevezési gyakorlatát. Azon hipotézisem, amely szerint az állami szuverenitás számos ponton erodálódott, az említett példák alapján igazoltnak látszik.

III. ÖSSZEGZÉS

A fentiekben láthattuk, hogy a nacionalizmusról alkotott egyes elméletek megfogalmazói más és más szempontok alapján vizsgáldták. Közöttük nagyjából csak arra vonatkozóan alakult ki konszenzus, hogy a nacionalizmus eszméje a nemzetet állítja érdeklődése középpontjába. Ennél fontosabb momentumnak tartom, hogy a nacionalizmus a „mindennapokban” is érvényesülni képes ideológiának bizonyult: gyakorlati relevanciáját tekintve a nacionalizmus komoly reputációra tett szert és serkentőleg hatott a nemzetállamok létrejöttéért folytatott küzdelemre. A nemzetállamot létrehozó történelmi folyamat legfontosabb következménye a nemzet területi komponensének fókuszba helyezése volt: ennek folyamányaként megtörtént a politikai egységek egymástól térben történő elválasztása, amelynek folyamányaként a nemzeti szuverenitás nevében szinte korlátlaná tették az állam hatalmát. Az évszázadokon keresztül érvényesülő

[98] Vörös, 2004b, 267.

[99] Vörös, 2004a, 105-106.

érvelés szerint a nemzetállami konstrukció lényege, hogy a pontosan körülhatárolt területi egység az államhatalom kizárólagos anyagi bázisát képezi, az állam hatalma abszolút és kizárólagos, a polgárok pedig feltétlen lojalitással tartoznak az adott nemzetállam hatalmához.

Ezt a konstellációt változtatták meg a 20. század utolsó negyedétől jelentkező globalizációs, regionalizációs, illetve deregulációs tendenciák. A monetarista-neoliberális tanok dominánssá válása azt eredményezte, hogy korábbi pozíciójához képest perifériára helyezték az államot. Ezen irányzatok ugyanis a piaci folyamatok primátusát, az állam gazdasági-társadalmi beavatkozásának drasztikus mértékű redukcióját, valamint a nemzetközi gazdasági integráció szükségességét hirdették. A globális szabályozó hatalmak (IMF, Világbank, WTO stb.) és a transznacionális társaságok befolyásának növekedésével párhuzamosan a nemzetállamok hagyományos szuverenitása egyre képlékenyebbé vált. Sokak szerint felesleges atavisztikus módon a nemzetállamok hatalmáról beszélni, hiszen a globalizáció felszámolja a szuverenitás klasszikus értelemben vett jelentéstartalmát.

A 2008-ban kitört globális gazdasági és pénzügyi válság nyomán azonban sokan gondolták újra a szabadpiaci mechanizmusokról korábban vallott tanakat. Egyre többen értenek egyet azzal a megállapítással, hogy az amerikai jelzálogpiacról indult és az egész világot behálózó válság nyomán revideálni kell a neoliberális ortodoxia által piedesztálra emelt elveket, egyben át kell értékelni az állam szerepének gazdaságból való exodusát hangsúlyozó *mainstream* véleményeket is. Dahrendorf megállapítása, miszerint „bármilyenek is a globális nyomások és a lokális húzóerők, a nemzetállam marad a reformok központi szereplője”,^[100] napjainkra is érvényes „kinyilatkoztatás” lehet. A nemzetállam a hatékonyságra koncentráltan, a jó kormányzás kritériumainak szem előtt tartásával, a demokrácia, az alkotmányosság és az emberi jogok preferálása mellett, a piaci kudarcok korrigálásának társadalom által is legitimált jogosítványa birtokában a jövőben akár a fejlődés katalizátora is lehet.

Így maradhat hatályos a 21. századra vonatkozóan is Ernest Renan 1882-ben kelt metaforája, mely szerint „napjainkban a nemzetek léte üdvös, sőt, szükséges. Létük biztosítja a szabadságot, mely elveszne, ha a világot egyetlen törvény, egyetlen vezér kormányozná. Különbé, gyakorta ellentétes képességeikkel a nemzetek a civilizáció közös művét szolgálják; mind hozzájárul egy-egy hanggal az emberiség nagy hangversenyéhez”.^[101]

Ehhez azonban Lecky gondolatát is érdemes megfontolni: a nemzet boldogulásának alapja a „tisztá családi élet, a kereskedelmi tisztesség, az erkölcsi érték s a közszellem magas színvonala; az egyszerű szokások, a bátorság, az igazlelkűség s az egészséges, higgadt ítélet, melynek forrása (...) a jellem (...) és az érte-

[100] Csáki, 2009, 31.

[101] Renan, 1995, 186.

lem. Ha valamely nemzet jövőjéről helyes ítéletet akarsz alkotni, vizsgáld meg gondosan: növekvőben vannak-e ezen tulajdonságok, vagy kiveszőben? Főként azt figyeld meg: mely tulajdonságokat becsülik legtöbbször a közéletben? (...) Az erkölcsi áramlat megfigyelése alapján állapíthatod meg legjobban bármely nemzet horoszkópját.”^[102]

IRODALOM

- Anderson Benedict (2004): Képzelt közösségek. In: Kántor Zoltán: *Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény)*. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- Augustinus, Aurelius (1982): *Vallomások*. Gondolat, Budapest.
- Bagehot, Walter (1887): *The English Constitution: And Other Political Essays*. Yeibun-Shoin.
- Bayer József (2003a): *A politikai gondolkodás története*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bayer József – Lévai Imre (2003b): *Globalizációs trendek. Tanulmányok*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Bihari Mihály – Pokol Béla (2009): *Politológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bódig Mátyás – Győrfi Tamás (2002): *Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei. I-II*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- Bodin, Jean (1987): *Az államról*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bretter Zoltán – Deák Ágnes (1995): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs.
- Brubaker, Rogers (2006): *Nacionalizmus új keretek között*. L'Harmattan – Atelier, Budapest.
- Castells Manuel (2006): *The Network Society: From Knowledge to Policy*. DC, Center for Transatlantic Relations, Washington.
- Concha Győző (1907): *Megint jelszavakról: katholicizmus, nacionalizmus, sovinizmus és nemzeti érzület*. Szent István Társulat, Budapest.
- Csáki György – Farkas Péter (2008): *A globalizáció és hatásai. Európai válaszok*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Csáki György (2009): *A látható kéz. Fejlesztő állam a globalizációban*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Eötvös József (1870): *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. I. Második kiadás. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Buda.
- Fukuyama, Francis (2005): *Államépítés: kormányzás és világrend a 21. században*. Századvég, Budapest.
- Geertz, Clifford (1963): *Az értelmezés hatalma: antropológiai írások*. Budapest.
- Gellner, Ernest (2009): *A nemzetek és a nacionalizmus*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Greenfeld, Liah (2004): *Nacionalizmus és modernitás*. In: Kántor Zoltán: *Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény)*. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- Held, Gerhard (Hrsg.) (1991): *Objektorientierte Systementwicklung: Modellierung und Realisierung komplexer Systeme*. Siemens – Aktienges, Berlin.

[102] Lecky, 1910, 38.

- Hroch, Miroslav (2004): A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. In: Kántor Zoltán: *Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény)*. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- Huntington, Samuel P. (2002): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest.
- Hobsbawm, Eric J. (1997): *A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások*. Maecenas Kiskönyvtár, Budapest.
- Huizinga, Johan (1999): *Hollandia kultúrája a tizenhetedik században*. Budapest.
- Jászi Oszkár (1912): *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- Joó Tibor (1940): *A magyar nacionalizmus*. Athenaeum, Budapest.
- Kalb, Don (ed.) (2011): *Headlines of nation, subtexts of class : working-class populism and the return of the repressed in neoliberal Europe*. Oxford: Berghahn Books, New York.
- Kántor Zoltán (2004): *Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény)*. Rejtjel Kiadó, Budapest
- Kelsen, Hans (2003): *Az államelmélet alapvonalai*. Budapest.
- Krisztics Sándor (1931): *Politika I. Alapvetés, társadalomtan, államtan, alkotmánytan*. Franklin, Budapest.
- Lecky, William Edward Hartpole (1910): *Historical and Political Essays*. Longmans, Green and Co., London.
- Machiavelli, Niccolò (1987): *A fejedelem*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- McLuhan Marshall Herbert (1992) *A Gutenberg-galaxis: A tipográfiai ember létrejötte*. Trezor Kiadó, Budapest.
- Mezey Barna (2011): *A szimbólumok üzenete: A jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Nairn, Tom (1997): *Faces of Nationalism: Janus Revisited*. Verso.
- Ohmae, Kenichi (1996): *The End of the Nation State: The Rise of Regional Economies*. Free Press Paperbacks.
- Ormos Mária (2009): *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20-21. században*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Paczolay Péter (1998): *Az alkotmánybíráskodás modelljei és az Európai Unió*. Politikatudományi Szemle. 1. sz.
- Párdányi Miklós (1944): *Államegység és nemzetiségi kérdés a politikai rendszerben*. Veritas Könyvkiadó, Budapest.
- Plamenatz, John (1995): A nacionalizmus két típusa. In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában – a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs. 52–67.
- Renan, Ernest (1994): *Mi a nemzet?* Holmi. 171–187.
- Rousseau, Jean-Jacques (1997): *A társadalmi szerződésről, avagy A politikai jog elvei*. PannonKlett, Budapest.
- Samu Miály (1992): *Államelmélet*. Püski Kiadó, Budapest.
- Scheiring Gábor – Boda Zsolt (2011): *Globalizáció és fejlődés. Kritikai fejlődéstanulmányok szöveggyűjtemény*. Védegylet – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Segesváry Viktor (2006): *A globalizációs álmok után egy széttöredező világ*. Mikes International, Hága.
- Smith, Anthony D. (1995): *Nations and Nationalism in a Global Era*. Wiley.
- Szentendrei Lajos: *Texas elszakadna Washingtontól*. Elérhető: <http://hetivalasz.hu/vilag/a-rebellisek-elszakadasaval-washington-jarna-a-legjobbban-59478> (Letöltve: 2013.01.25.)

- Szigeti Péter (2005): *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Szigeti Péter – Takács Péter (2004): *A jogállamiság jogelmélete*. Második, javított, bővített kiadás. Budapest.
- Toffler, Alvin (1970): *Future Shock*. Random House. New York.
- Tomcsányi Móric (1942): *Magyarország közjoga*. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Wallerstein, Immanuel (2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Budapest.
- Weber, Max (1992): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. I. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Zakaria, Fareed (2009): *The Post-American World*. New York.

•
Scheiber Hugó: Fejek

Az önkormányzati köznevelési feladatellátás alakulása napjainkban – elméleti és gyakorlati problémák

I. BEVEZETÉS

2013. január 1. napjáig az önkormányzat feladatai között nevesítésre került az óvodai és alapfokú nevelés, valamint az oktatás biztosítása. [1990. évi LXV. tv. 13. § (1) bek.] A Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény (a továbbiakban: Mötv.) a helyi önkormányzat feladatai között már csak az óvodai ellátást tünteti fel, és az iskolai nevelésre-oktatásra nézve külön törvényben található rendelkezés. [13. § (1) bek. 6. pont]

Ez a változás a nevelési-oktatási rendszer átalakításának alapjául szolgál, hiszen valójában csak az óvodai ellátás teljes körű biztosítása maradt meg az önkormányzatoknál, az iskolai oktatás tekintetében differenciált módon a jogosultságokon a fenntartó, a működtető és maga az intézmény osztozik.

Tekintettel arra, hogy a jelen tanulmány célja az önkormányzati feladatok átstrukturálódásának bemutatása, a dolgozat nem foglalkozik külön az egyházi, alapítványi vagy egyéb fenntartású közoktatási és köznevelési intézményekkel. Ebből kifolyólag csak az önkormányzati feladatellátásához szorosan és megkerülhetetlenül kötődő állami „szerepvállalás” képezi a vizsgálat tárgyát, hiszen a 2012-2014. években bekövetkezett változások tulajdonképpen az állami és önkormányzati feladatok „újraosztását” eredményezik.

II. A KÖZNEVELÉSI FELADATOK ÉRTÉKELÉSE AZ ÖNKORMÁNYZATISÁG OLDALÁRÓL

2012. január 1-jén hatályba lépett az Alaptörvény, amely az Alkotmányhoz képest teljesen más koncepció alapján határozza meg a helyi önkormányzatokra vonatkozó szabályokat. Az eltérő szabályozási filozófiára vonatkozó állításom alátámasztásául az Alkotmányban és az Alaptörvényben rögzített szabályokat kell összevetni, de leginkább az

Alaptörvényből – az Alkotmányhoz képest – azon „hiányzó” szabályokat kell sorra venni, amelyek a téma szempontjából relevánsak.

1. A helyi önkormányzathoz való jog

Az Alkotmány esetében a helyi önkormányzatok szabályrendszere a helyi önkormányzathoz való jogra épült. [42. §] Ezen kollektív jogosultság biztosítékaként a képviselő-testületet megillető alapjogok is deklarálták [44/A. §], amelyeket csak kétharmados törvény korlátozhatott [44/C. §], és amely alapjogokon alapuló jogszerű hatáskörgyakorlás bírói jogvédelemben részesült. [43. § (2) bek.] Az Alaptörvény azonban szakít ezen felfogással, hiszen nem rendelkezik a helyi önkormányzathoz való jogról és annak tartalmáról, hanem a helyi közügy fogalmát helyezi a középpontba. Úgyszintén nem határozza meg az Alaptörvény az önkormányzatok szintjeit, ebből következően nem alkotmányos alapjog, hogy valamennyi település önkormányzattal rendelkezzen, így ennek az alkotmányos védettsége megszűnt. Ennélfogva és az önkormányzathoz való jog deklarációjának hiányában települések közösségeinek nem sérülhet ezen kollektív joga, hiszen az Alaptörvényben az nem létezik, csak az Alaptörvény 32. cikk (1) bekezdésében hatásköri szabályként rögzített rendelkezések.

Ebből következően mivel a helyi önkormányzathoz való alapjog deklarációja hiányzik, így a jövőben a törvényi rendelkezések csak akkor minősülhetnek alaptörvény-ellenesnek, ha az adott törvényi szabályozás az adott hatáskört teljesen elvonja. Az Alkotmánybíróság korábbi álláspontja szerint sem volt a helyi önkormányzathoz való jog korlátozhatatlan, arra törvényben kerülhetett sor, és csak akkor sértette az Alkotmány rendelkezéseit, ha az alapjogot olyan mértékben korlátozta a törvényhozó, hogy az az alapjog kiüresedéséhez vezetett, vagy azt teljesen elvonta. [2/1997. (I. 22.) AB határozat]

Az Alaptörvény által meg nem követelt alapjogot és az önkormányzatok szintjeit az Mötv. rögzíti. Az Mötv. kimondja, hogy a helyi önkormányzás joga a települések és a megyék választópolgárainak közösségét illeti meg. [2. § (1) bek és 3. § (1) bek.] Az Mötv. alapján a helyi önkormányzás joga egyrészt a helyi közakarat kifejezését jelenti – azaz a döntés jogát –, másrészt a közakarat megvalósítását, a döntés végrehajtását. [2. § (2) bek.] Ennek megfelelően a helyi önkormányzás alanyának a helyi közösség tagjai tekintendők, és nem maga az önkormányzat vagy annak szervei. [8. § (1) bek.] A helyi közösség tagjai a helyi önkormányzathoz való jogot közvetlenül, népszavazás útján vagy közvetett módon, választott képviselők útján gyakorolhatják.^[1]

[1] Patyi, 2013, 384., 387., 389., 393–394.

2. A helyi közügy meghatározása

Az Alaptörvény alapján tehát az önkormányzatok feladata a helyi közügyek intézése. [31. cikk (1) bek.] A helyi közügyek fogalmának rögzítése azonban szintén törvényre marad, azaz az állami és önkormányzati szféra határvonalainak pontos kijelölése a törvényhozó feladata, hiszen jelenleg az Alaptörvényben meghatározott egyes feladatoknak nincsen rögzítve a lényegi tartalma – a helyi önkormányzashoz való jog –, amely a feladat- és hatáskör korlátozása esetén vizsgálható lenne.

Jóllehet Magyarországon az alkotmányozó és a törvényhozó hatalom nem válik el, de a törvényhozás keretében az önkormányzati feladatok meghatározása területén az Országgyűlés aktivizmusa jobban megmutatkozhat. Az önkormányzati feladat- és hatáskör-telepítéshez azonban elengedhetetlen lenne a helyi közügy fogalmi megalapozása, hiszen az az önkormányzatiság immanens elemének tekinthető, így annak meghatározása az önkormányzati autonómia garanciája lehetne.^[2]

Jóllehet az Alaptörvény feladat- és hatásköri szabályként tartalmaz bizonyos jogosultságokat – önálló igazgatás, tulajdonosi joggyakorlás joga, vállalkozás joga, együttműködés joga stb. [32. cikk (1) bek. c), e), g) és k) pont] – ugyanakkor azok bírói jogvédelme nem rögzítették az Alaptörvényben, kizárólag az Mötv.-ben. [5. §]^[3]

Nemcsak a helyi közügy fogalmának meghatározása nem történt meg az Alaptörvényben, hanem az önkormányzati feladat- és hatáskörmegosztási elvek deklarálása sem. Az állami és önkormányzati feladatmegosztás kapcsán rögzítésre kerülhetett volna az Európai Unióról szóló szerződés 5. cikk (1) bekezdésében rögzített szubszidiaritás elve, amely azt szolgálná, hogy az önkormányzati autonómia körébe eső tényezőket a lehető legtágabban értelmezhesse a helyi önkormányzás jogát gyakorló alany, míg az állam viszont arra lenne szorítva, hogy az állami „beavatkozást” a minimálisra csökkentse ezen a területen.^[4]

A nyugat-európai tendencia az, hogy az állami és önkormányzati feladatok szervezetenként egyre inkább összefonódnak. Ezt jelzi az Alaptörvény is: a helyi önkormányzashoz való jog mint közösségi alapjog az Alaptörvény szintjén már nem jelenik meg,^[5] ugyanakkor az Alaptörvény további rendelkezéseiből^[6] egyértelműen kitűnik, hogy az önkormányzati és az államigazgatási szervezet-

[2] Torma, 2008, 160.

[3] Patyi, 2013, 385.

[4] Torma, 2008, 160.

[5] Küpper, 2003.165.

[6] Az Alaptörvény 15. cikk (2) bekezdése leírja, hogy a Kormány államigazgatási szerveket hozhat létre, és önkormányzati szerv létrehozására nem jogosult. Úgyszintén az Alaptörvény 34. (3) bekezdése ezt erősíti, hiszen eszerint polgármester számára államigazgatási feladat- és hatáskört csak kivételesen állapíthat meg törvény vagy törvényi felhatalmazáson alapuló kormányrendelet. Az Alkotmánybíróság ezen, az Alkotmányban is rögzített szabályok kapcsán kifejtette, hogy „a helyi önkormányzatok és az államigazgatás elválasztása tükröződik a polgármester jogállásának alkotmányi szabályozásában is.” [55/1994. (XI. 10.) AB határozat]

rendszer megkülönböztetése továbbra is fennmarad.^[7] Az, hogy az önkormányzat valamely szerve is kivételesen ellát államigazgatási feladatot, önmagában nem jelent problémát, ha megfelelő alkotmányos és törvényi garanciák mellett történik: az állami feladatellátás nem veszélyeztetheti az önkormányzati autonómiát. Véleményem szerint azonban az alkotmányos követelmények rögzítése feltétlenül szükséges lenne, hogy a feladat-meghatározás keretében az állam ne „államosíthassa” az önkormányzatokat.^[8]

3. A helyi közügy megítélése az oktatás vonatkozásában

A helyi közügyek intézése körében a helyi közszolgáltatások biztosítása az egyik kiemelkedő feladat. [Mötv. 4. §] A helyi közszolgáltatások egy része a kötelező önkormányzati feladatokat jelenti. 2013. január 1-jéig valamennyi önkormányzat kötelező feladata volt az óvodai nevelés és az iskolai oktatás biztosítása. [8. § (4) bek., 63. § (1) bek., 63/A. § n) pont] A közoktatás (2013. január 1-jétől köznevelés) az óvodai nevelés kivételével kikerült a helyi közügyek köréből, és állami feladattá vált, jöllehet az oktatás a településeken az egyik legfontosabb helyi közügynek volt tekinthető. Az állami és önkormányzati feladatmegosztás azonban felemás módon történt meg, hiszen egyrészt a fenntartói és működtetői jogok, ha különbözőképpen is, de megoszlanak az állam és az önkormányzat között. Az önkormányzatok ezen feladatától való „megfosztása” azért is sajátos, mert jöllehet az önkormányzatok nem jogosultak 2013. január 1-jével az óvoda kivételével köznevelési intézményt fenntartani, ez a joga megmaradt az egyházaknak és a magánszféra szereplőinek is, így az alapítványoknak és a nonprofit gazdasági társaságoknak is. Még nem eldöntött kérdés (nem voltak ilyen ügyek), hogy a jogszabály kizárja-e azt, hogy a települési önkormányzat nonprofit gazdasági társaságot alapítson, és ebben a formában tartson fenn és működtessen köznevelési intézményt, vagy ez egy lehetőség a köznevelésre vonatkozó jogszabályok rugalmas értelmezésével.

Az átszervezés indoka azonban elfogadható – miszerint az oktatás és nevelés területén túlzottan nagy eltérések mutatkoznak az egyes települések között –, de nem biztos, hogy az oktatási-nevelési feladatok ellátásának a jogszabályi alapok megteremtésén túl állami feladatnak kellene lenni. Az önkormányzati feladatellátás keretében is meg lehetett volna teremteni jogszabályban rögzített, minimális követelmények lefektetésével annak a lehetőségét, hogy valamennyi gyermek és tanuló közel azonos szakmai színvonalon és körülmények között részesülhessen a közszolgáltatásból. Hiszen vitathatatlan, hogy az iskoláknak helyi identitás-megtartó, -képző és -erősítő szerepe van, így a helyi közösségekhez és önkormányzatokhoz való szoros kapcsolata megkérdőjelezhetetlen.

[7] Patyi, 2013, 385.

[8] Küpper, 2003, 166.

Azzal azonban, hogy a törvényalkotó a fenntartói és a működtető jogokat szétbontotta, és azok jogosultját differenciált módon határozta meg, a közoktatási rendszer átszervezésének indokát is felülírta, hiszen mégsem vette teljes egészében kézbe az egységes köznevelés biztosítását. Arról nem is beszélve, hogy a speciális szolgáltatást nyújtó köznevelési intézmények esetében a gyermekétkeztetés – ami korábban megyei önkormányzati, majd állami feladat volt – települési feladattá vált. Az állami szerepvállalás tehát erre már nem terjedt ki.^[9]

III. A 2013. JANUÁR 1. NAPJÁT MEGELŐZŐ FELADATELLÁTÁS – FOGALMI ALAPOZÁS

A közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény (a továbbiakban: Közoktatási tv.) a közoktatási feladatok alatt az óvodai nevelést, az iskolai oktatást és nevelést, a gyógypedagógiai, konduktív-pedagógiai nevelés-oktatást, valamint a kollégiumi nevelést értette. [20. § (1) bek.]

A közoktatási feladatok megszervezése óvoda, általános iskola, alapfokú művészetoktatási intézmény, szakiskola, szakközépiskola, gimnázium és gyógypedagógiai, konduktív-pedagógiai intézmény keretében kerülhetett sor. A Közoktatási tv. hatálya alá tartozott továbbá a diákotthon és a kollégium is. [20. § (1) bek.]

Ettől a meghatározástól a köznevelés fogalma eltér. A köznevelési feladatokat ellátó intézmények körébe a nevelési-oktatási intézményeken túl a pedagógiai szakszolgálati intézmény, illetve a pedagógiai szolgáltatást nyújtó intézmények is beleértendőek. A nevelési-oktatási intézmény keretébe tartozik az óvodai ellátás, az iskolai ellátás, a gyógypedagógiai, konduktív pedagógiai ellátás és a kollégiumi ellátás. Az iskolák típusai közé az általános iskola és a középfokú iskola tartozik. A középfokú iskola lehet gimnázium vagy szakképző iskola, ez utóbbi magában foglalja a szakközépiskolát és a szakiskolát. [7. § (1) bek.]

A községi, a városi, a fővárosi kerületi és a megyei jogú városi önkormányzat közoktatási feladataiként a Közoktatási tv. az óvodai ellátást és az általános iskolai nevelést írta elő, beleértve a nemzetiség által lakott település esetén a nemzetiségek részére is biztosított óvodai és általános iskolai nevelést és oktatást. Azon sajátos nevelésű gyermekek és tanulók részére, akik a többi gyermekkel és tanulóval együtt nevelhetők és oktathatók voltak, a települési önkormányzatok az óvodai és általános iskolai nevelés és oktatás körében biztosították a törvényi kötelezés folytán ezen lehetőséget. [86. § (1) és (2) bek.] Azon sajátos nevelésű gyermekek és tanulók neveléséről és oktatásáról azonban, akik a többi gyermekkel és tanulóval nem voltak együtt nevelhetők, illetve együtt oktathatók, a fővá-

[9] Zongor, 2013, 7-8.

rosi és megyei kormányhivatal a megyei intézményfenntartó útján, a megyei jogú város pedig a saját területén, illetve a fővárosi önkormányzat gondoskodott. [87. § (1) bek. e) pont] Mindebből kitűnik, hogy a közoktatási feladatok ellátása differenciált módon, a területi és helyi sajátosságok figyelembevételével történt.

A fővárosi és megyei kormányhivatalnak a megyei intézményfenntartó útján, a megyei jogú városnak a saját területén és a fővárosi önkormányzatnak volt a feladata – a fővárosi kerületi önkormányzat Köznevelési tv.-ben meghatározott feladatára és a fővárosi önkormányzat és a fővárosi kerületi önkormányzat között született megállapodásra is figyelemmel – a kollégiumi, a szakiskolai és a középiskolai ellátás, ideértve a nemzetiségi ellátást is, az alapfokú művészetoktatás, a felnőttoktatás, valamint a továbbtanulási, pályaválasztási tanácsadás, a nevelési tanácsadás, a logopédiai szolgáltatás és a gyógytestnevelés biztosítása, feltéve, hogy azt a községi, városi és fővárosi kerületi önkormányzat nem vállalta át, és egyébként ezen feladat ellátása a megye területén nem volt megoldott. [86. § (3) bek.] Azaz a 2013. január 1-jei változásokig a többi települési önkormányzathoz képest a megyei jogú város önkormányzatának volt a kötelező feladata ezen közoktatási feladatok biztosítása. Más települési önkormányzat ezt azonban önkéntes alapon átvállalhatta a megyei jogú város önkormányzatától.

Ha ugyanazon nemzetiséghez tartozók létszáma miatt nem volt lehetséges a nemzetiségi oktatás és nevelés megszervezése, akkor az országos nemzetiségi önkormányzat kezdeményezhette a megyei vagy fővárosi kormányhivatalnál a megyei fenntartó útján vagy a megyei jogú városnál, hogy a saját területén szervezze meg az általános műveltségi szinthez igazodóan az anyanyelv és a népismeret oktatását. A törvény ezt kiegészítő nemzetiségi oktatásnak nevezte, amely iskolai tagozatként, külön iskola létrehozásával vagy utazó pedagógus útján is megvalósítható volt, így a nemzetiségi oktatásban is többletfeladatot láttak el a kormányhivatalok és ezen önkormányzatok. [86. § (6) bek.]

A fővárosi kerületi önkormányzat feladata volt – kivéve, ha a fővárosi önkormányzat és a fővárosi kerületi önkormányzat között született megállapodás eltérően rendelkezett – az enyhe értelmi fogyatékos tanulók általános iskolai oktatásának, az alapfokú művészetoktatás, az általános iskolai felnőttoktatás, valamint a nevelési tanácsadás, logopédiai szolgáltatás és gyógytestnevelés biztosítása. [86. § (4) bek.]

A települési önkormányzatok a közoktatási feladataikat kistérségi társulás^[10] keretében is elláthatták. [89/A. §] Úgyszintén a szakképzéssel kapcsolatos

[10] Ezt a társulási formát a jelenlegi Möt. vagy más törvény sem ismeri már. Az Möt. 146. § (1) bekezdése alapján az Möt. 2013. január 1. napja előtt megkötött társulási megállapodásokat a képviselő-testületeknek 2013. június 30-ig felül kell vizsgálniuk. A felülvizsgálat eredményeképpen a megállapodást a jogszabályok rendelkezéseihez kell igazítani. Ez alkalmat ad arra, hogy a társulásban részt vevő települések a társulásban való részvételi szándékuktól elálljanak, és 2013. december 31-jével vagy ha a társulási megállapodás ettől eltérő időpontot állapít meg, akkor azzal az időponttal legalább hat hónapos felmondási idővel a társulásból kilépjenek. [Möt. 89. § (1) és (2) bek.]

feladatok ellátása is megtörténhet önkormányzati társulás keretében, melyet a Köznevelési tv. szakképzési-szervezési társulásnak nevezett. A társulásban tag lehetett minden olyan önkormányzat, amely szakképzési feladatot ellátó iskolát tartott fenn. [89/B. § (2)-(3) bek.] A társulás - lévén, hogy jogi személy - önmaga is köthet szakképzési feladat ellátása körében köznevelési megállapodást, szakiskolát, szakközépiskolát és kollégiumot alapíthat és fenntarthat, illetve iskolaszervezésen kívüli szakképzést szervezhet. [89/B. § (4) bek. a) és b) pont]

Ha a szakképzés-szervezési társulás ellátta a törvényben meghatározott feladatokat, akkor a kormányhivatal nem kellett, hogy az illetékességi területére nézve átvegye és működtesse a települési önkormányzatoktól a szakképzési rendszert. Ebben az esetben a szakképzés-szervezési társulás köteles a feladatot átvenni, és annak ellátásához a szükséges intézményi vagyon ingyenes használati vagy vagyongazdálkodási jogát a települések biztosítják. [89/B. § (7) bek., 88. § (9) bek.]

IV. AZ ÚJ KÖZNEVELÉSI RENDSZER JOGSZABÁLYI ALAPJAI

A nevelés és az oktatás területén az Országgyűlés elfogadta a nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXCV. törvényt (a továbbiakban: Köznevelési tv.), amely a Köznevelési tv. meghatározott struktúráját nagyban módosította. Az önkormányzati feladatellátás meghatározása kapcsán az új rendszer - a Köznevelési tv.-hez képest - még összetettebb struktúrát állít fel: a feladatok meghatározásánál a települések gazdasági teljesítőképességét és a köznevelési intézmény típusát is messzemenően figyelembe veszi.

A Köznevelési tv. alapján az óvodai feladatok ellátása - ideértve a nemzeti-séghez tartozók óvodai nevelését, a többi gyermekkel, tanulóval együtt nevelhető, oktatható sajátos nevelési igényű gyermekek óvodai nevelését is - a települési önkormányzatok kötelezettsége maradt. [74. § (1) és (2) bek.] A települési önkormányzatok maradtak az óvodák fenntartói.

Az alapfokú és a középfokú oktatás-nevelési feladatok kapcsán azonban a fenntartói és működtetői jogok szétváltak, és ezen jogosultságok tényleges gyakorolójának személye az oktatás-nevelési intézmények típusától, a települési önkormányzat lélekszámától és a gazdasági teljesítőképességétől függően eltérhet.

1. A fenntartói jogok gyakorlása

A helyi önkormányzat a közneveléssel kapcsolatos feladatának eleget tehetett úgy, ha ő maga létesített köznevelési intézményt, amelynek így fenntartói jogait az önkormányzat maga gyakorolta. A feladatellátási kötelezettségnek akként is eleget tehetett, ha önkormányzati vagy más fenntartóval a köznevelési feladatok biztosítására megállapodást kötött. Ha társulás keretében tett eleget ezen kötelezettségének, akkor a társulási szerződésnek kellett ennek tényét és a költségek viselését, megosztását tartalmaznia. [88. § (4) bek.]

A Köznevelési tv. alapján a köznevelési alapfeladatok ellátása az állam kötelezettsége lett. Az állam ezen kötelezettségének intézmény alapításával és fenntartásával vagy köznevelési szerződés megkötése útján tehet eleget. A köznevelési szerződésben szerződő fél egyház vagy magánintézmény lehet, mint fenntartó. [74. § (1) és (2) bek.] Ha az állam ezen kötelezettséget nem köznevelési szerződés útján teljesíti, akkor a fenntartói jogait az állami intézményfenntartó központ útján gyakorolja. [Köznevelési tv. 94. § (4) bek. n) pont, 202/2012. (VII. 27.) Korm. rendelet]

2. A működtetési jogok gyakorlása

Az állami fenntartás mellett az önkormányzatok működtetői jogokat gyakorolhatnak.

A működtetés keretében az önkormányzat üzemelteti és karbantartja a köznevelési intézmények épületeit. Az önkormányzat a saját költségvetéséből finanszírozza ezen épületek közterheit, rezsiköltségét és gondoskodik a vagyonvédelemről. Az önkormányzat felel a tűzvédelmi, munkavédelmi és egészségügyi előírások betartásáért.

A működtető önkormányzat saját költsége terhére köteles az ingatlanvagyon állagmegóvására, azonban az ezen túl jelentkező fejlesztési vagy rekonstrukciós igények teljesítése már nem feladata, csak jogosultsága, azaz tehet ebben a körben is kötelezettségvállalást, de nem köteles. Ebben az esetben állami pályázat útján támogatásban is részesülhet. Az alapító okiratnak az intézmény működtetésével összefüggő módosítása vagy az ezzel összefüggő infrastruktúra-fejlesztés a fenntartó és a működtető között kötött szerződésben meghatározottak szerint történik.

Az önkormányzat feladata továbbá a köznevelési feladat ellátásához szükséges tárgyi feltételek, valamint a vagyon működtetésével összefüggő személyi feltételek finanszírozása.

A működtető kötelezettsége továbbá minden olyan feladatellátás költségének viselése, amelyet jogszabály nem utal a fenntartó kötelezettségei közé, és amely szükséges ahhoz, „hogy az ingatlanban a köznevelési feladatokat megfelelő színvonalon és biztonságosan láthassák el”. Ennek körébe sorolható különösen a taneszközök, egyéb anyagok és áruk vagy szolgáltatások megrendelése, átadás-átvétele, raktározása.

A Köznevelési tv. ezen túl a kifejezetten csak „a köznevelési intézmény alapító okiratában foglalt feladat ellátásához szükséges technikai berendezéseket” nevesíti, amelyek működtetéséről a működtető önkormányzat gondoskodik, a tulajdonában lévő taneszközöket karbantartja és szükség esetén a javításról gondoskodik, beszerzi a közfeladat-ellátáshoz szükséges eszközöket. [76. § (1)-(3) bek.]

A 3000 főt meghaladó lakosságsszámmal rendelkező település köteles „az illetékességi területén lévő összes, saját tulajdonában álló, az állami intézményfenntartó központ által fenntartott köznevelési intézmény feladatainak ellátását szolgáló ingó és ingatlan vagyon” működtetéséről gondoskodni. Az ilyen település önkormányzata ezen működtetési kötelezettsége alól csak kivételes esetekben mentesülhet. A települési önkormányzat a gazdasági helyzetére és jövedelemtermelő képességére tekintettel kérheti, hogy a működtetési kötelezettség alól az állam mentesítse. [74. § (4) bek.] Ezen nyilatkozat megtétele mellett [229/2012. (VIII. 28.) Korm. rendelet 4. sz. melléklet] ki kell térnie a nyilatkozó önkormányzatnak arra, hogy mely, az érintett köznevelési intézmény működtetésével felmerülő kiadásait milyen, a működtetéshez rendelkezésre álló bevételekkel tudná finanszírozni, melyek nem elégségesek egy adott intézményhez kötődő feladatellátáshoz.

Az ily módon szolgáltatott információ birtokában az állam esetenként mérleget, hogy a működtetés finanszírozásának feltételei az adott települési önkormányzat esetében teljes mértékben, részben vagy abszolút nem biztosítottak. Amennyiben arra a megállapításra jut, hogy a működtetés az adott települési önkormányzat esetében nem teljesen lehetetlen, akkor az adott intézmény működtetésének átvétele esetén hozzájárulás fizetésére kötelezheti az önkormányzatot. A hozzájárulás-fizetési kötelezettség mértékét az állam egyoldalúan, határozott időre, havi bontásban és azonos összegben állapítja meg. A hozzájárulás a soron következő települési önkormányzati választás évét követő augusztus hónap 31. napjáig szól, így a felülvizsgálatnak a választás évét követő évben kell megtörténnie. [74. § (6) bek.]

A települési önkormányzat a hozzájárulási kötelezettség kézhezvételét követő 8 napos jogvesztő határidőn belül ezen vállalás kérdésében határoz. Ha a hozzájárulás fizetését az önkormányzat képviselő-testülete nem támogatja, akkor a működtetés átvételére irányuló kérelmet visszavontnak kell tekinteni. [74. § (6) bek.]

A működtetési kötelezettség alól továbbá „egyes területszervezéssel és a lakosságsszám változásával összefüggő rendkívüli esetben” mentesülhet. [74. § (4) bek.]

A működtetési kötelezettség alóli mentesülés esetében az állami intézményfenntartó központtal kötött szerződésben kerülnek rögzítésre a működtetés egyedi rendelkezései. [74. § (6a) bek.]

A működtetési kötelezettség átadása végett a települési önkormányzatnak a szükséges nyilatkozatot 2012. november 15-ig kellett megtennie, ha 2013. január 1. napjától a működtetést nem képes finanszírozni. Ezen nyilatkozat megtételére azonban nemcsak egyszeri alkalommal van lehetőség, hanem az önkormányzat később is kerülhet olyan helyzetbe, amely a feladat átadását indokolhatja. Erre az esetre úgy rendelkezik a törvény, hogy kizárólag ötévente, az önkormányzati képviselő-választást követő év március 31. napjáig lehet nyilatkozni. Ez a nyilatkozat a benyújtást követő tanévtől hatályosul. [76. § (4) bek., 97. § (24) bek. a) pont ab) alpont]

Annak ellenére, hogy a jogszabály egyértelműen leírja, hogy kizárólag a működtetési kötelezettség átadásáról kell nyilatkozni, számos önkormányzat arról is nyilatkozott, hogy a működtetést vállalja, jóllehet ez a vállalás nem a nyilatkozata, hanem a törvényi előírás folytán áll fenn.

A 3000 fő vagy az alatti lakosságsszámmal rendelkező települési önkormányzat köznevelési feladatait főszabályként intézmény fenntartásával és működtetésével (vagy köznevelési szerződés útján) az állam látja el. Ezen település azonban önkéntes feladatvállalásként tehet olyan nyilatkozatot, hogy a területén lévő valamennyi, saját tulajdonában álló, az állami fenntartású intézmény köznevelési feladatainak ellátásául szolgáló ingó és ingatlan vagyont működtetésébe kívánja venni, valamint biztosítani kívánja a feladatellátáshoz szükséges személyi és tárgyi feltételeket. A nyilatkozatának alátámasztásául igazolnia kell, hogy ezen kötelezettségvállalásának teljesítéséhez rendelkezik gazdasági és jövedelemtermelő képességgel, bevétellel. Abban az esetben, ha ez az adatszolgáltatás nem vagy csak részben megalapozott, a kérelmet el kell utasítani. Egyébként a működtetés egyedi feltételeiről az állami intézményfenntartóval kötött szerződésben kell rendelkezni. [74. § (5) és (6a) bek.]

A működtetés átvállalásáról szóló nyilatkozatot – hasonlóan a működtetés átadásáról szóló nyilatkozathoz – 2013. január 1-jétől kezdődő időszakra nézve 2012. november 15. napjáig kellett megtenni. Egyébként pedig a működtetés átadásáról szóló nyilatkozat megtételére előírt határidők megfelelően irányadók. [76. § (4) bek., 97. § (24) bek. a) pont aa) alpont]

A középfokú oktatás-nevelés keretében a fenntartói és a működtetői jogok gyakorlása további differenciálást tesz szükségessé, mert a működtetési jog kizárólag a gimnáziumok esetében maradt az önkormányzatoknál. [74. § (4) és (5) bek.] A szakképzési feladatot ellátó intézmények működtetését viszont az állam végzi, amely alatt a szakközépiskolában és a szakiskolában folyó képzés is értendő. [7. § (1) bek. d) és e) pont]

A köznevelési törvény nem szabályozza azonban külön, hogy a vegyes intézmények esetén – értve ez alatt a több fajta közoktatási feladatot ellátó intézményt és a közoktatási feladaton kívül egyéb, így például közművelődési, kulturális vagy étkeztetési feladatokat is ellátó intézményt is – a fenntartó és működtetői jogok tekintetében bekövetezett változás hogyan megy végbe. Az ilyen intézmények átszervezése lényegesen összetettebb és hosszabb folyamatot igényelt, de ezt az egyes önkormányzatok mindig az egyedi esetek körülményei alapján hajtották végre. Ennek szabályaira és az átszervezés során felmerült problémákra a tanulmány későbbi fejezetében még visszatérek.

3. Vagyonkezelői és használati jogosultság

Az állami fenntartót a fenntartói és működtetői jogok mellett vagyonkezelői jog^[11] is megilleti. Abban az esetben, ha a működtetési jogot a települési önkormányzat gyakorolja, akkor az állami intézményfenntartó központot használati jog^[12] illeti meg a köznevelési feladatellátáshoz szükséges, az önkormányzat tulajdonában álló ingó és ingatlan vagyonon. Mind a vagyonkezelői jog, mind a használati jog addig tart, míg az adott intézmény köznevelési feladatot szolgál. A Klebelsberg Intézményfenntartó Központnak (a továbbiakban: KIK), mint állami intézményfenntartó központnak mindkét jogosultsága ingyenes, azaz az önkormányzat ezért ellenértéket nem kap. [76. § (5) bek.]

A Köznevelési tv. a tulajdonos rendelkezési jogát is korlátozza, amikor kimondja, hogy ezen jogosultságok fennállásának ideje alatt az adott vagyontárgyat nem lehet elidegeníteni és megterhelni sem. Az adott ingó vagy ingatlan bérbeadásáról is csak bizonyos körben dönthet: a használatba adás nem veszélyeztetheti a köznevelési feladatellátást. A köznevelési feladat ellátásának kereteit ebben a tekintetben a pedagógiai program, az SzMSz és a házirend határozza meg. [76. § (6) bek.]

[11] A vagyon kezelői jog tartalma a nemzeti vagyonról szóló 2011. évi CXCVI. törvényen alapul. „A vagyonkezelőt – ha jogszabály vagy a vagyonkezelési szerződés másként nem rendelkezik – megilletik a tulajdonos jogai, és terhelik a tulajdonos kötelezettségei – ideértve a számvitelről szóló törvény szerinti könyvvezetési és beszámoló-készítési kötelezettséget is – azzal, hogy a) a vagyont nem idegenítheti el, valamint – jogszabályon alapuló, továbbá az ingatlanra közérdekből külön jogszabályban feljogosított szervek javára alapított használati jog, vezetékjog vagy ugyanezen okokból alapított szolgalm, továbbá a helyi önkormányzat javára alapított vezetékjog kivételével – nem terhelheti meg, b) a vagyont biztosítésként nem adhatja, c) a vagyonon osztott tulajdont nem létesíthet, d) a vagyonkezelői jogot harmadik személyre a (9) bekezdésben foglalt kivétellel nem ruházhatja át és nem terhelheti meg, valamint e) polgári jogi igényt megalapító, polgári jogi igényt eldöntő tulajdonosi hozzájárulást a vagyonkezelésében lévő nemzeti vagyonra vonatkozóan hatósági és bírósági eljárásban sem adhat, kivéve a jogszabályon alapuló, továbbá az ingatlanra közérdekből külön jogszabályban feljogosított szervek javára alapított használati joghoz, vezetékjoghoz vagy ugyanezen okokból alapított szolgalmhoz, továbbá a helyi önkormányzat javára alapított vezetékjoghoz történő hozzájárulást.” [2011. évi CXCVI. tv. 11. § (8) bek.]

[12] A használati jog alatt viszont csak a tulajdonosi részjogosítványok közül csak a használati jog gyakorlása értendő, mely tartalmára nézve a Polgári Törvénykönyv ad eligazítást. A használati jog alapján a használó jogosult használni a dolgot, szedheti annak hasznait, és viseli a dologgal járó terheket, valamint a dologban bekövetkezett azon kárt, melynek viselésére más nem kötelezhető. [Ptk. 99. §]

V. A NEVELÉSI-OKTATÁSI INTÉZMÉNYEK ÁTSZERVEZÉSE ELMÉLETBEN ÉS GYAKORLATBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A TÖBBCÉLÚ INTÉZMÉNYEKRE

1. A 2013. január 1. napját megelőző jogszabályi környezet és annak gyakorlati megvalósulása az átalakítások tükrében

A közoktatásról szóló törvény alapján a közoktatási feladat ellátása az önkormányzat kötelező feladata volt. Arra nézve, hogy ennek milyen intézményi struktúrában kellett megvalósulnia, a jogszabályok számos megoldási lehetőséget kínáltak. Így fordulhatott az elő, hogy több közoktatási feladat is szerepelhetett egy adott intézményben, amelynek a célja a racionális és hatékony munkaszervezés volt. Ennek az integrációnak az eredményeként közös igazgatású közoktatási intézmények jöttek létre. A Közoktatási tv. ezen intézményeket többcélú intézményeknek hívta. [22. § (3) bek.] A többcélú intézményeknek is különböző típusait ismerte a Közoktatási tv. attól függően, hogy milyen közoktatási és egyéb feladatot látott el az intézmény. Ennek megfelelően többcélú intézmény lehetett:

- „a) egységes iskola vagy összetett iskola,
- b) közös igazgatású közoktatási intézmény,
- c) általános művelődési központ (a továbbiakban: ÁMK),
- d) egységes gyógypedagógiai, konduktív-pedagógiai módszertani intézmény,
- e) egységes pedagógiai szakszolgálatot ellátó intézmény,
- f) egységes, az óvodai és bölcsődei feladatokat ellátó intézmény.” [33. § (1) bek.]

A többcélú intézmény létesítésének feltételül a törvény csupán annyit rögzített, hogy annak működéséhez és valamennyi feladatának ellátáshoz az anyagi, tárgyi, technikai és személyi feltételeket biztosítani kell. [33. § (2) bek.]

Az egységes vagy összetett iskola szervezetileg egy iskolát jelentett, amely azonban több iskolatípus feladatait látta el, természetesen az adott iskolatípusokhoz igazodó, különböző tananyag és követelményrendszer alkalmazásával. Az egységes vagy összetett iskola keretében az alapfokú oktatás és a középfokú oktatás megszervezése egy szervezet keretében történt meg. [33. § (3) bek.]

A közös igazgatású közoktatási intézmény is több iskolatípus feladatait látta el, de – az egységes vagy összetett iskolától eltérően – szakmai és szervezeti szempontból is önálló intézményegységekből állt. Közös igazgatású intézménynek nemcsak nem többcélú intézmény lehetett az intézményegysége, hanem lehetett egységes vagy összetett iskola és egységes pedagógiai szakszolgálatot ellátó intézményegysége, valamint egységes gyógypedagógiai módszertani feladatot ellátó intézményegysége is. A közös igazgatású közoktatási intézmény továbbá nemcsak közoktatási feladatot ellátó intézményegységet foglalhatott magában, hanem a nevelő és oktató munkához kapcsolódó, nem közoktatási

tevékenységet^[13] folytató intézményegységet is. [33. § (4) bek.] Ezen nem közoktatási tevékenység ellátása esetén „az adott feladat ellátására létrehozható intézmény engedélyezésére vonatkozó rendelkezéseket” kellett alkalmazni. [33. § (13) bek.] A közös igazgatású intézmény tehát az egységes vagy összetett iskolához képest több közoktatási és egyéb feladatot is elláthatott, mindezt önálló szervezeti egységei útján.

Az általános művelődési központ abban hasonlított a közös igazgatású közoktatási intézményhez, hogy szervezeti egységei szakmai és szervezeti tekintetben is önállóak voltak, és hogy intézményegysége nemcsak nem többcélú intézmény lehetett, hanem lehetett egységes vagy összetett iskola, egységes pedagógiai szakszolgálatot ellátó intézményegység, valamint egységes gyógy-pedagógiai módszertani feladatot ellátó intézményegység, valamint elláthatott a nevelő és oktató munkához kapcsolódó, nem közoktatási tevékenységet is. Általános művelődési központ viszont csak akkor volt létesíthető, ha annak valamennyi közoktatási feladatot ellátó intézményegysége kulturális, művészeti, közművelődési vagy sportfeladatot is ellátott. [33. § (5) bek.]

Az intézményegységek szervezeti önállósága azt jelentette, hogy vezetésüket vezetői megbízással rendelkező személy látta el. [33. § (6) bek.] Ezen vezető állású személyek együttműködtek egymással. Az együttműködésük kereteit a közös igazgatású közoktatási intézmény esetében a pedagógiai program, az általános művelődési központ esetében a pedagógiai-művelődési program (a továbbiakban együtt: pedagógiai program) határozta meg. [33. § (8) bek.] Az egyes intézményegységek munkájának összehangolása céljából a közös igazgatású közoktatási intézmény és az általános művészeti központ esetében az intézményegységek azonos számú képviselőiből álló igazgatótanács alakult, amely jogszabályban meghatározott körben munkáltatói jogokat is gyakorolt. Emellett vezetői és szakértői testület is alakulhatott, amely szintén az intézményegységekben folyó munka koordinálásában és harmonizálásában segített. [33. § (9) bek.] Amennyiben alakult, úgy a szülői szervezet, a diákönkormányzat vagy az intézményi szék – az érdekeltek egyhangú döntése alapján – akár az egész intézményegységre, akár annak egy intézményegységére nézve kiterjedő jogkörrel rendelkezhetett. [33. § (10) bek.]

Valamennyi többcélú intézményben – függetlenül attól, hogy szervezeti egységei önállóak-e vagy sem – egy szervezeti és működési szabályzatot, pedagógiai programot, házirendet és minőségirányítási programot kellett készíteni. [33. § (7) bek.]

Az egységes gyógypedagógiai módszertani intézmény, egységes konduk-

[13] A nevelő és oktató munkához kapcsolódó, de nem közoktatási tevékenység alatt „a felsőoktatás, a köz- és felsőoktatási kutatás, a gyermekjóléti szolgálat, a családsegítő szolgálat, a bölcsődei ellátás, a gyermekvédelmi ellátás, a közművelődés, a kultúra, a művészet, a könyvtár, a múzeum, a sport, a pályaválasztási tanácsadás, a szociális ellátás, a rehabilitáció és habilitáció, az iskolaegészségügyi ellátás” volt értendő. [Közoktatási tv. 121. § (1) bek. 25. pont]

tív pedagógiai módszertani intézmény (a továbbiakban: egységes módszertani intézmény) keretében a sajátos nevelésű gyermek, tanuló nevelése, oktatása a többi gyermekkel és tanulóval együtt zajlott. Az egységes módszertani intézmény elláthatott egyaránt bizonyos, a törvényben meghatározott pedagógiai szakszolgálati feladatokat és a pedagógia szakmai szolgáltatás feladatait is. [33. § (12) bek.] Ezen pedagógiai szakszolgálati feladatok a következők lehetnek: gyógypedagógiai tanácsadás, korai fejlesztés és gondozás; fejlesztő felkészítés; logopédiai ellátás; konduktív pedagógiai ellátás és gyógytestnevelés. [34. § a)-b), e), g) és h) pont] A pedagógiai-szakmai szolgáltatások közül az egységes módszertani intézmény az alábbi szolgáltatásokat nyújthatta:

„a pedagógiai tájékoztatás, amelynek feladata a szakmai információk, adatok és tanügyi dokumentumok (tantervek, tankönyvek, segédletek stb.) gyűjtése, őrzése, feldolgozása és használatba adása, tájékoztatás nyújtása;

az igazgatási, pedagógiai szolgáltatás, melynek feladata programok, tantervek készítése, iskolaszervezeti tanácsadás, közgazdasági, jogi stb. információk közvetítése, tantervek, tankönyvek, taneszközök megismertetése, felhasználásuk segítése, az óvodai nevelési program, az iskolai és kollégiumi pedagógiai program készítésében való közreműködés;

a pedagógusok képzésének, továbbképzésének és önképzésének segítése, szervezése; valamint

a tanuló tájékoztató, tanácsadó szolgálat, amelynek feladata a tanulók, a tanulóközösségek, a diákönkormányzatok segítése, a jogaik érvényesítéséhez szükséges ismeretek nyújtásával, tanügyiigazgatási, közgazdasági, jogi stb. információk közvetítésével.” [6. § (2) bek. b)-e) és g) pont]

Az egységes módszertani intézmény feladatainak ellátása céljából utazó szakember hálózatot is működtethetett. Ezen feladatokon túl külön intézményegység keretében elláthatott óvodai és általános iskolai nevelési-oktatási feladatokat is. Külön-külön önálló szervezeti egységek keretében továbbá megszervezhette a nevelési tanácsadást, mint pedagógiai szakszolgálatot, valamint a közoktatási törvény hatálya alá nem tartozó családsegítő szolgálatot és iskolaegészségügyi ellátást is. [33. § (12) bek.]

Az egységes módszertani intézménytől az egységes pedagógiai szakszolgálatot ellátó intézményt meg kell különböztetni. Az egyik leglényegesebb különbség, hogy az egységes pedagógiai szakszolgálat egységes intézmény, amelynek nincsenek szervezetenként önálló intézményegységei. Az egységes pedagógiai szakszolgálat valamennyi pedagógiai szakszolgálati feladatot elláthatta a szakértői és rehabilitációs bizottsági feladatok kivételével, utazó szakember hálózatot működtethetett, és a sajátos nevelésű gyermekek, tanulók integrált óvodai és iskolai oktatásában, nevelésében részt vehetett. Az egységes pedagógiai szakszolgálat tehát nem nyújthatott pedagógiai-szakmai szolgáltatásokat. A közoktatási törvény hatálya alá nem tartozó tevékenységet, mint a családsegítő szolgálatot és az iskolaegészségügyi ellátást önálló intézményegységekben megszervezhette. [33. § (11) bek.]

Végül a többcélú intézmények közül az egységes óvoda-bölcsődéről nem esett még szó. Az óvoda-bölcsőde keretében a második életévét betöltött gyermek nevelése az óvodai nevelésben ellátható gyermek nevelésével egy intézményben történhetett. Ezen intézmény létrehozatalának feltétele volt, hogy a települési önkormányzatnak nem lehetett kötelező feladata a bölcsődei ellátás. Feltétel volt továbbá, hogy a gyermekek létszáma alapján nem volt lehetőség külön bölcsődei és óvodai csoport indítására, és az önkormányzatnak minden, a településen lakóhellyel, lakóhely hiánya esetén tartózkodási hellyel rendelkező gyermek óvodai felvételét teljesíteni kellett. Az egységes óvoda-bölcsőde bármely többcélú intézmény önálló szervezeti egységeként működhetett, feltéve, hogy azt az adott többcélú intézményre vonatkozó rendelkezések lehetővé tették. [33. § (14) bek.]

Számos megyei jogú városban működtek és (jelenleg is működnek) olyan oktatási intézmények, melyek többfajta oktatási feladatot bonyolítanak, illetve olyanok, melyek nemcsak oktatási feladatot látnak el. Ez az átszervezések kapcsán további nehézséget okozott, munkaszervezési szempontból viszont a hatékonyságot szolgálta.

A többcélú intézmények is lehetnek azonban további integráció alanyai. Győr városa 2000 júniusában tett elsőként ilyen lépéseket, melynek eredményeként bizonyos közoktatási intézmények önálló létét megszüntette és közös intézménybe integrálta őket. [192/2000. (VI. 15.) Kgy. sz. határozat] 2011 májusában döntött ismét a Közgyűlés arról, hogy további átszervezést hajt végre a közoktatási intézmények tekintetében. Ennek eredményeképpen a területi körzeteknek megfelelően főigazgatóságok alakultak, amelyek óvodát, általános iskolát és esetleg középiskolát vagy egyéb közművelődési intézményegységet foglaltak magukba. [137/2011. (V. 27.) Kgy. sz. határozat] Az így létrejött főigazgatóságok sajátossága az volt, hogy nem maga a főigazgatóság látta el a közoktatási feladatot – így rá a Közoktatási tv. ezen része nem is volt irányadó –, hanem a főigazgató az intézmény természetéből adódóan koordinációs feladatokat végzett. A pénzügyi és gazdasági feladatokat pedig szintén egy önálló költségvetési szerv – a Gazdasági és Pénzügyi Szolgáltató Központ – látta el. [385/2006. (XI. 30.) Kgy. sz. határozat]

Ezen integrált intézmények vonatkozásában a köznevelési feladatok átszervezése számos nehézségbe ütközött, hiszen – mint ahogy az ismertetett jogszabályi rendelkezésekből kiderül – a fenntartói és működtetői jogok 2013. január 1. napjától differenciált módon megváltoztak. Az átszervezést tovább nehezítette az, hogy a közoktatási intézmények a közoktatási feladatokon túl nem közoktatási feladatokat is elláthattak. [Közoktatási tv. 22. § (4) bek.]

2. A Köznevelési tv. rendelkezései és az azt megelőző szabályok viszonya

A Köznevelési tv. is lehetővé teszi többcélú intézmény alapítását. A többcélú köznevelési intézmény több köznevelési feladatot is elláthat, illetve a többcélú

intézmény elláthat nem köznevelési feladatot is. [7. § (2) bek.] A Köznevelési tv. többcélú intézményként az egységes óvoda-bölcsőde, az egységes iskola vagy összetett iskola, a közös igazgatású köznevelési intézmény, az általános művelődési központ és az egységes gyógypedagógiai, konduktív pedagógiai módszertani intézmény (a továbbiakban: EGYMI) típusokat határozza meg. [20. § (1) bek.]

Többcélú intézmény létesítésének általános követelményeként a Köznevelési tv. a korábbi szabályokhoz képest ugyanazt rögzíti: valamennyi feladat létesítéséhez és működéséhez az anyagi, tárgyi, technikai és személyi feltételeket biztosítani kell. [20. § (2) bek.]

Az egységes iskola és összetett iskola vonatkozásában a törvény rendkívül szűkszavú: hasonlóan a Közoktatási tv. rendelkezéseire a pedagógiai feladatelátás szempontjából egységes intézménynek tekintendő. [20. § (3) bek.]

A közös igazgatású köznevelési intézmény tartalmilag szintén nem változott a közös igazgatású közoktatási intézményhez képest, hiszen mindegyik esetben az intézmény különböző típusú oktatási-nevelési feladatokat lát el önálló intézményegységekkel. [20. § (4) bek.] A Köznevelési tv. szerint a közös igazgatású köznevelési intézményben a nevelő és oktató munkához kapcsolódó, nem köznevelési tevékenységet^[14] ellátó intézményegység is működhet. [20. § (6) bek.] Ezen tevékenységek engedélyezésére vonatkozó szabályokat a Köznevelési tv.-ben foglalt rendelkezésekkel együtt kell értelmezni. [20. § (8) bek.]

Az ÁMK fogalmi meghatározása sem változott a korábbi rendelkezéshez képest: a nevelési-oktatási feladatot ellátó, önálló intézményegységei kulturális, művészeti, közművelődési és sportfeladatot is ellátnak. [20. § (5) bek.] Az ÁMK keretében önálló intézményegység keretében nevelő és oktató munkához kapcsolódó, nem köznevelési tevékenység is folyhat. [20. § (6) bek.]

A közös igazgatású köznevelési intézmény és az ÁMK esetében az önálló intézményegységek azonos számú képviselőiből álló igazgatótanács biztosítja az intézményegységek munkájának a harmonizációját, amely jogszabályban meghatározottak szerint gyakorol bizonyos munkáltatói jogokat is. [20. § (11) bek.]

Az EGYMI a sajátos nevelési igényű gyermek, tanuló többi gyermekkel, tanulóval történő nevelését, oktatását célozza. Hasonlóan a korábbi szabályokhoz az EGYMI elláthatja valamennyi pedagógiai szakszolgálati feladatot a szakértői bizottsági tevékenységen kívül [20. § (9) bek.], azok köre azonban megváltozott az új rendelkezések hatályba lépésével, mert a pedagógiai szakszolgálat fogalma alá „a gyógypedagógiai tanácsadás, korai fejlesztés, oktatás és gondozás; a fejlesztő nevelés; a szakértői bizottsági tevékenység; a nevelési tanácsadás; a logopédiai ellátás; a továbbtanulási, pályaválasztási tanácsadás; a konduktív

[14] Ezen tevékenység alatt a Köznevelési tv. – a Közoktatási tv.-től részben eltérően – a felsőoktatást, a köz- és felsőoktatási kutatást, a közművelődést, a kultúrát, a művészetet, a könyvtárat, a muzeális intézményi feladatot, a sportot, minden olyan gyermekvédelmi, gyermekjóléti, szociális és egészségügyi ellátást ért, amely gyermekek, valamint tanköteles tanulók számára nyújtható. [Köznevelési tv. 20. § (7) bek.]

pedagógiai ellátás; a gyógytestnevelés; az iskolapszichológiai, óvodapszichológiai ellátás; a kiemelten tehetséges gyermekek, tanulók gondozása” tartozik. [18. § (2) bek.] A jogszabályi előírás folytán ezen többcélú intézménynek óvodai, általános iskolai vagy középiskolai feladatot ellátó intézményegységet kell működtetnie. Az EGYMI továbbá nem köznevelési feladatként elláthatja a családsegítő szolgálatot és az iskola-egészségügyi ellátást. Az egyes feladatok tekintetében külön-külön önálló szervezeti egységeket kell működtetni. [20. § (9) bek.]

Az egységes óvoda-bölcsőde alapításának a feltételei mindenben megegyeznek a 2013. január 1-jét megelőző szabályokkal. [20. § (10) bek.] Ezen intézmény alapítása azonban csak a kistélepülések önkormányzatai részére adott, mert – a már ismertetett feltételek fennállása mellett – akkor hozható létre ilyen intézmény, ha „elégéses gyermek hiányában a gyermekek száma nem teszi lehetővé a húsz főt elérő óvodai csoport kialakítását, továbbá önálló bölcsődei csoport létrehozását, feltéve hogy minden, a településen lakóhellyel, ennek hiányában tartózkodási hellyel rendelkező gyermek óvodai felvételi kérelme teljesíthető.” [20/2012. (VIII. 31.) EMMI rendelet 178. § (2) bek. b) pont] Ebből következően, ahol több óvodai csoport vagy több óvoda is működik, ez a lehetőség eleve kizárt.

A térségi integrált szakképzési központok (a továbbiakban: TISZK) tekintetében azonban ez az átadás-átvétel még több problémát idézett elő, mert a TISZK nem minősül közoktatási (köznevelési) intézménynek. A térségi integrált szakképzési központokat több formában meg lehetett szervezni. Így a TISZK szakképzési-szervezési társulás, nonprofit gazdasági társaság vagy szakmai vizsgára felkészítő szakképző iskola keretében is működhetett, illetve a szakképzésben részt vevő intézmények egy intézmény keretében történő fenntartásával is megvalósulhatott. [1993. évi LXXVI. tv. 2. § (5) bek.] Mivel a TISZK nem minősül köznevelési intézménynek, csak a szakképzési feladatok hatékonyabb megszervezésének ad keretet, így arra nem vonatkoztak a köznevelési intézmények átadásának és átvételének szabályait rögzítő jogszabályok, jóllehet az átszervezés a szakképzést is érintette, de a feladat-átszervezés kapcsán ez nem volt egyértelmű, és még jelenleg sem tisztázott a probléma. [2011. évi CLXXXVIII. tv. 5. § (6) bek.] A helyzet rendezését az is nehezíti, hogy az oktatási és a szakképzési feladatok eltérő minisztériumok alá tartoznak: az előbbi az Emberi Erőforrások Minisztériuma, az utóbbi a Nemzetgazdasági Minisztérium alá. [212/2010. (VII. 1.) Korm. r. 41. § i) pont és 73. § n) pont]

3. Az oktatási-nevelési struktúra átalakításának nehézségei a gyakorlatban

A Köznevelési tv. 2013. január 1-jei hatályba lépésével az új nevelési-oktatási intézményrendszernek már az újonnan hatályba lépő rendelkezéseknek kellett megfelelnie. A nevelési-oktatási feladatok átadás-átvételére a Klebelsberg Intézményfenntartó Központtal mint állami intézményfenntartó szervvel kellett a települési önkormányzatoknak megállapodást kötniük. [2012. évi CLXXXVIII. tv. 13. § (2) bek. a) pont]

a) A megállapodások megkötése

Az átadás-átvétel szabályait a köznevelési feladatot ellátó egyes önkormányzati fenntartású intézmények állami fenntartásba vételéről szóló 2012. évi CLXXXVIII. törvény rögzítette, amelyet az Országgyűlés 2012. november 26-án fogadott el, a Magyar Közlönyben kihirdetésre pedig 2012. december 7-én került sor, és másnap hatályba is lépett.^[15] Ez a törvény határozza meg azokat a teendőket, amelyek az önkormányzati fenntartású intézmények átszervezésével kapcsolatosak.

Megállapodás keretében kerültek átadásra az önkormányzat fenntartásába tartozó köznevelési intézmények tekintetében a nevelési-oktatási feladatok. A megállapodás pontosan tartalmazza azokat a köznevelési intézményeket, illetve azok intézményegységeit, amelyek fenntartása, illetve külön bontásban azokat, amelyek fenntartása és működtetése átkerül a KIK-hez. A megállapodásban rögzítették azokat az intézményeket is, melyek működtetését az önkormányzat az államnak átadja, illetve azon intézmények is, amelyek tekintetében a működtetést az államtól átvállalja.

A feladatok átadás-átvétele illetve átvállalása miatt fontos a 2012. évi normatív támogatás megoszlására vonatkozó adatok összegszerű nevesítése is.

A köznevelési feladat átadásával az önkormányzat átadja a feladatellátással összefüggő foglalkoztatásra irányuló jogviszonyokat és a feladatellátást szolgáló ingó és ingatlan vagyont valamint dokumentációt. A KIK foglalkoztatotti állományába kerültek az intézménynél a 2013. január 1-jétől állami köznevelési alapfeladatnak minősülő feladatokkal összefüggő igazgatási, szakmai és funkcionális feladatot ellátó alkalmazottak. Az önkormányzatok azonban nemcsak a köznevelési intézmény keretében foglalkoztatottakat „adták át” az állami intézményfenntartónak, hanem az elkerülő intézmények fenntartói és működtetői joggyakorlás ellátását (funkcionális feladatot) végző polgármesteri hivatali alkalmazottakat is. Az átvett személyek fogalmi köre azonban nincsen egzaktan meghatározva, azok között átfedések mutatkoznak. Az átkerülő foglalkoztatottak munkáltatója személyében bekövetkezett jogutódlás folytán az ő jogviszonyuk folyamatosnak tekintendő. [2012. évi CLXXXVIII. tv. 9. § (1) bek.]

Az intézmény és más szerv vagy személy között fennálló szerződésállomány is átkerült a fenntartóhoz. A folyamatban lévő illetve tervezett közbeszerzések átadása is különösen fontos, hiszen abban a tekintetben is bekövetkezett a jogutódlás. Úgyszintén az intézmény követelésállományát és adósságállományát is számba kellett venni, a jövőben azzal is a fenntartó rendelkezik. A peres

[15] T/8888. A köznevelési feladatot ellátó egyes önkormányzati fenntartású intézmények állami fenntartásba vételéről. (Elérhető: http://parlament.hu/internet/plsql/ogy_irom.irom_adat?p_ckl=39&p_izon=8888 (Letöltés ideje: 2013. 04. 12.))

ügyeket is a feladatellátásban bekövetkezett jogutódlás folytán az állami intézményfenntartó központ viszi tovább. A megállapodásban külön ki kellett térni a hazai és uniós társfinanszírozású projektekre, amelyek tekintetében – a 2012. évi CLXXXVIII. törvény rendelkezési is figyelemmel – az átadó önkormányzat helyébe a KIK lép.

A jogszabályok úgszintén nem rendelkeztek róla, de a megállapodás keretében kellett rendezni az átadásra kerülő szakmai és funkcionális^[16] feladatok ellátáshoz szükséges informatikai, multifunkcionális és egyéb tárgyi eszközre, gépjárműre vonatkozó jogosultság kereteit. Ennélfogva teljes vagyonleltárt kellett készíteni, és a fenntartáshoz szükséges ingó és ingatlan vagyonelemek ingyenes használatba vagy vagyonkezelésbe adásáról kellett rendelkezni. A tárgyi eszközök átadása részben a köznevelési intézményekkel összefüggő fenntartói (működtetői) jogok átadásával, részben a szakmai feladat ellátásával összefüggésben került át az új fenntartóhoz (működtetőhöz): informatikai és multifunkcionális eszközök, irodai bútorok, taneszközök, gépjárművek stb. Valamennyi ingó vagyon ingyenes használatba vagy vagyonkezelésbe került. A további jogvita elkerülése érdekében a gépjármű tekintetében a közúti közlekedési nyilvántartásba a KIK üzemben tartóként került bejegyzésre.

Az átadás-átvételt úgy kellett lebonyolítani, hogy a feladatellátás zavartalanul biztosítva legyen. Így a gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az informatikai rendszer működéséhez szükséges licenceket, felhasználói jogosultságokat úgy kellett a KIK rendelkezésére bocsátani, hogy azok fennakadást ne okozzanak. A KIK-hez kerültek még az alapító okiratok, hatósági engedélyek és a bélyegzőnyilvántartás stb. is, ennek ellenére az intézmények még mindig a régi bélyegzőt használják, amelynek a jogszerűsége megkérdőjelezhető.

A megállapodást törvényi rendelkezés folytán a KIK képviselőjében, az intézmény székhelye szerinti tankerület igazgatója írta alá. A megállapodást legkésőbb 2012. december 15-ig meg kellett kötnie az önkormányzatnak az állami intézményfenntartóval. [2012. évi CLXXXVIII. tv. 13. § (2) bek. a) pont] Amennyiben ezt a határidőt a felek elmulasztották, akkor az oktatásért felelős miniszter határozattal hozta létre a megállapodást, és rendezi annak tartalmi kérdéseit. [2012. évi CLXXXVIII. tv. 13. § (3) bek.]

A megállapodás megkötésére előírt törvényi határidő azonban olyan kötelezettséget rótt az önkormányzatokra, amely a valóságban nem volt kivitelezhető, tekintettel a korábbiakban már említett, 2012. évi CLXXXVIII. törvény meghozá-

[16] Funkcionális feladat alatt értendő „a funkciók szerinti munkamegosztás alapján kialakított szervezeti egységek által ellátott szervi működést szolgáló – nem köznevelési, pedagógiai alapfeladathoz (szakmai feladatellátáshoz) kötődő – az intézmény üzemeltetési feladataihoz kapcsolódó feladat, különösen a humánpolitikai és humán erőforrás-gazdálkodási, műszaki, költségvetési gazdálkodási, pénzügyi, ügyviteli, nemzetközi kapcsolatok lebonyolítására szolgáló, ellenőrzési, koordinációs, saját szervi működtetését szolgáló informatikai és informatikai rendszerfenntartási, kommunikációs és más kiegészítő feladatok, valamint a személyi, tárgyi, műszaki, pénzügyi feltételek biztosítását szolgáló műveletek”. [2012. évi CLXXXVIII. tv. 1. § 2. pont]

talának és hatálybalépésének körülményeire, hiszen a törvény 2012. december 7-én jelent csak meg a Magyar Közlönyben, így az önkormányzatoknak nyolc napjuk maradt arra, hogy a megállapodás megkötéséhez szükséges valamennyi feltételt teljesítsék. A jogalkotó teljesen figyelmen kívül hagyta az önkormányzati rendszer sajátos döntéshozatali mechanizmusát, hiszen az önkormányzat nevében megállapodás megkötéséről a képviselő-testület határozatban rendelkezik, ebben adhat felhatalmazást a polgármesternek, hogy az önkormányzat nevében írja alá a megállapodást.

Ezen határidő azonban túl rövidnek bizonyult az önkormányzatok számára ahhoz, hogy valamennyi jogszabályi rendelkezést betartsanak, hiszen a törvényi előírásokon túl minden önkormányzat képviselő-testülete önkormányzati rendeletben rendelkezik az önkormányzat szervezeti és működési szabályairól, melyben rögzítenie kell az ülések összehívásának rendjét és a döntéshozatali eljárás szabályait, beleértve az előterjesztés elkészítésének, benyújtásának, előzetes véleményezésének szabályait, a meghívó és az ülés között megtartandó időköz szabályait. [Mötv. 53. § (1) bek. c) és f) pont, 59. § (2) bek.] A képviselő-testületi döntéseket tehát alaposan elő is kellett készíteni, hiszen nagyobb településeknél 30-40 intézmény, 2-3000 alkalmazott, százas nagyságrendű ingatlan és több 10.000 ingó dolog átadásáról kellett döntenie. Emellett pedig nyilvánvaló az is, hogy a döntéshozatali mechanizmus megkerülése alól nem mentesíthet az átszervezésre vonatkozó törvény sem, ami ennek tükrében gyakorlatilag betartathatlan szabályt írt elő.

Jóllehet az átadás-átvételtől szóló megállapodás számos kérdést rendezett, de az intézmények tényleges működésére nézve gyakorlatilag semmilyen előírást nem tartalmazott. Így például a közös használatú ingatlanok tekintetében a használat mértékét és az elszámolás szabályait esetről-esetre kellett rögzíteni. 2013. február 1-jén jelent meg a Magyar Közlönyben a 26/2013. (II. 12.) Korm. rendelet, amely rögzítette az önkormányzatok által finanszírozandó dologi kiadások és bevételek körét, amelyek meghatározása a pénzügyi beszámoló 3-as úrlapján alapul. [1. melléklet] A „kimaradt részek” viszont már az állami fenntartó terheit képezik. De joggal merül fel a kérdés, hogy hogyan értelmezhetjük a Köznevelési tv. azon rendelkezését, ami előírja az önkormányzatok számára, hogy köteles ellátni minden feladatot, amely az ingatlanban a köznevelési feladat megfelelő szakmai színvonalon és biztonságban történő ellátását biztosítja. [74. § (1) bek.] A kormányrendelet az önkormányzatok várakozásaihoz képest kevesebb kiadást rögzít, ugyanakkor az állami és önkormányzati finanszírozás megosztásának ezen módja racionálisan nem indokolható.

A működtetéssel összefüggő költségviselésre nézve tehát a KIK és az intézményt adó önkormányzat újabb szerződést kellett, hogy kössön, hiszen nemcsak a köznevelési intézmények átadás-átvételéről szóló megállapodás nem tartalmazott erre nézve rendelkezést, hanem jogszabály sem szabályozta ezt a kérdést. A valóságban a közneveléssel összefüggő állami és önkormányzati feladatok

ellátása egymás mellett és egymást kiegészítve valósult meg.

Az átadás-átvételre vonatkozó megállapodás megkötését követően, a megállapodás alapján 2013. április 30-ig kerül sor a Köznevelési tv. 2. melléklete szerinti jegyzőkönyv felvételére. Ez a jegyzőkönyv a Klebelsberg Intézményfenntartó Központ által ténylegesen használatba vagy vagyonkezelésbe átvett vagyonnal összefüggő dokumentumok átadására-átvételére hivatott. [15. §] Ez a jegyzőkönyv is a szerződéses jogviszony részévé válik, úgy azonban, hogy a szerződésnek ez a része időben később keletkezik, mint maga a szerződés. Így kérdéses, hogy ki és milyen módon viseli azért a felelősséget.

b) A törzskönyvi eljárás

Az átadás-átvételi megállapodás megkötésével, és annak végrehajtásával összefüggésben az önkormányzatnak a köznevelési intézmények alapító okiratait is módosítania kellett, hiszen az alapító szerv kötelezettsége, hogy az alapító okiratot a jogszabály rendelkezéseinek megfelelően módosítsa. [2012. évi CLXXXVIII. tv. 2. § (1) bek.] Az önkormányzati fenntartó kötelezettsége volt tehát az, hogy 2013. január 1-jei hatállyal módosítsa az általa fenntartott többcélú intézmények alapító okiratát oly módon, hogy az intézmény 2013. január 1-jétől kizárólag önkormányzati feladatot lásson el. Mindezt úgy teljesítse, hogy a döntést a képviselő-testület a törvény hatálybalépésétől számított 10 munkanapon belül meghozza. [2012. évi CLXXXVIII. tv. 2. § (1) bek. a) pont és (2) bek.] Az ezzel kapcsolatos anomáliákról már a korábbiakban esett szó.

Hiszen önkormányzati intézmény alapítása, alapító okiratának módosítása vagy költségvetési szerv megszüntetése esetében a törvényi és más jogszabályi rendelkezések betartása mellett azt jelenti, hogy a képviselő-testület határozatban kell, hogy jóváhagyja az alapító okirat módosítását és az alapító okirat egységes szerkezetbe foglalt alapító okiratát is, új szerv alapítása esetén az új alapító okiratot, szerv megszüntetése esetén a megszüntető okiratot.

A köznevelési rendszer átszervezése kapcsán nem csak az egyes feladatok „mentek el” az önkormányzatoktól, hanem a feladattal együtt az egyes intézmények is. A Köznevelési tv. 7. § (1) bekezdése szerinti intézmény fogalma azonban nem azonosítható feltétlenül a költségvetési szervekkel, hiszen egy adott költségvetési szerven belül több intézmény is működhet. Ez azzal járt együtt, hogy egyes intézményeket az alapító önkormányzatnak ki kellett vezetnie a törzskönyvi nyilvántartásból, amelynek eredményeképpen olyan költségvetési szervek maradtak az önkormányzat fenntartásában, amelyek abban a formában jogszabály előírása folytán nem léteztek. Így például az általános művelődési központ esetében – mely oktatási és közművelődési vagy más oktatáson kívüli, meghatározott feladat együttes ellátására alapítható [1997. évi CXL. tv. (a továbbiakban: Kultv.) 74. § b) pont] – ha az állam fenntartásába került az oktatási feladatot ellátó intézmény, akkor az önkormányzat fenntartásában maradt „csonka” költségvetési szerv jogszabály alapján már nem működhetett

volna tovább általános művelődési központként, de azt nem lehetett megszüntetni [Köznevelési tv. 84. § (3) bek.], mert a 2012. évi CLXXXVIII. tv. nem adott rá lehetőséget. [3. § (3) bek.] A közművelődési feladatot vagy könyvtári ellátást is biztosító „csonka” költségvetési szerv kapcsán pedig a Kultv. rendelkezésire is figyelemmel kellett lennie, amelyben a könyvtári és közművelődési feladatot ellátó intézmény megszüntetése, átszervezése kapcsán szintúgy vannak további betartandó eljárási szabályok, mint például a miniszter véleményének előzetes beszerzése, melyet a képviselő-testületi döntés meghozatala előtt 30 nappal ki kell kérni. [69. § d) pont, 81. § (1) bek., 88. § e) pont]

A képviselő-testület által határozattal elfogadott alapító okiratot módosító okiratot és a módosítással egységes szerkezetbe foglalt alapító okiratot meg kell küldeni a magyar államkincstár illetékes szervének. Az államkincstár a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól szóló 2004. évi CXL. törvény alapján hatósági eljárás keretében jegyzi be a törzskönyvi nyilvántartásba – mely közhiteles nyilvántartás –, vagy utasítja el a kérelmet. Az ügyintézési határidő – Ket.-ben meghatározott általános ügyintézési határidőtől eltérően – 15 nap. Ha a kérelmet hiányosan nyújtja be az eljárást kezdeményező ügyfél, akkor az eljáró szerv hiánypótlást bocsát ki, és a hiánypótlás teljesítésére 20 napot állapíthat meg. [2011. évi CXCV. tv. (a továbbiakban: Áht.) 104. § (2) bek.]

A kincstár döntése ellen – legyen az határozat vagy végzés – nincsen helye fellebbezésnek. A határozattal és önállóan megtámadható végzéssel szemben bírósági felülvizsgálattal élhet viszont az arra jogosult a döntés közlésétől számított 15 napon belül. A kérelmet az illetékes közigazgatási és munkaügyi bíróság bírálja el. [Áht. 104. § (3) bek.]

A bíróság a felülvizsgálati indítványt a kérelem beérkezésétől számított 30 napon belül bírálja el. Az eljárására a Ket.-ben meghatározott bírósági felülvizsgálatra vonatkozó szabályokat kell alkalmazni. A bíróság a kincstár döntését helyben hagyhatja, megváltoztathatja, vagy a kérelmet elutasíthatja. A bíróság határozatával szemben azonban nincsen helye jogorvoslatnak. [Áht. 104. § (4) bek.]

A törzskönyvi nyilvántartásba történő bejegyzés konstitutív hatályú – a bejegyzéssel a bejegyzés napjától hatályos –, kivéve, ha a jogszabály alapján létrejött költségvetési szerv esetén a jogszabály, vagy egyébként az alapító okirat későbbi vagy törvény más időpontot határoz meg. Ebben az esetben a jogszabályban vagy alapító okiratban meghatározott időponttal jegyzi be a költségvetési szervet. Ez a rendelkezés irányadó a költségvetési szerv törlésére is, mely a költségvetési szerv megszüntetése (átszervezése) esetén fordulhat elő. [Áht. 105. § (1) és (2) bek.] Ha az adott költségvetési szerv az átszervezés folytán jogutódlással megszűnik, akkor a jogutód szerv vagy szervek egyidejű bejegyzésével kell a törzskönyvi nyilvántartásból a jogelőd szervet törölni. [105. § (4) bek.] Az alapító okirat azon módosítása, amely nem jár a költségvetési szerv megszüntetésével (átalakításával), főszabályként szintén a bejegyzés napjával válik hatályossá, kivéve, ha törvény vagy kormányrendelet ettől eltérő, illetve az alapító okiratot módosító alapító okirat későbbi időpontot állapít meg. [105. § (5) bek.]

A jogszabály által előírt alapító okirat módosításának elmulasztása esetén az alapító szerv háromszázezer forintig terjedő bírsággal sújtható. [105. § (7) bek.]

A jogszabályban meghatározott határidők azonban az önkormányzatok számára betarthatatlannak bizonyultak. A magyar államkincstár és annak megyei igazgatósága sem tudta a helyzetet megfelelően kezelni, hiszen a törvény által meghatározott határidők nemcsak az önkormányzat kezét kötötték meg, hanem az államkincstárét is. Az államkincstár ügyintézési határideje is túlnyúlt a törvényben meghatározott bejegyzési időpontokon. Így az önkormányzat által törvény alapján megtett alapító okirat módosítása folytán megindult bejegyzési eljárás mellett az állami intézményfenntartó központ irányító szerve által megindított bejegyzési eljárás is folyamatban volt, hiszen a beolvadással megszűnt intézmények tekintetében 2013. január 1-jével a KIK irányító szervének is módosítania kellett az állami intézményfenntartó központ alapító okiratát. [2012. évi CLXXXVIII. tv. 4. § (1) bek. és 5. § (1) bek.]

Külön utalnék a bejegyzési eljárás során felmerült nehézségekre. A magyar államkincstár honlapján közzétette a bejelentési eljárás során alkalmazandó űrlapokat,^[17] ennek ellenére a közzétett formai és jogszabályban meghatározott tartalmi követelményeknek megfelelő létesítő okiratokat, alapító okiratokat módosító okiratokat és az egységes szerkezetbe foglalt alapító okiratokat nem fogadta el, hiánypótlási felhívást bocsátott ki arra hivatkozással, hogy a számítógépes rendszerük nem tudja abban a formában és abban a tartalommal az adatokat bejegyezni, amelyet az alapító szerv kért. A magyar államkincstár és annak megyei igazgatósága sok esetben ellentétes felvilágosítást adott a felmerült kérdésekben, a törzskönyvi nyilvántartást végző szerv sem tudott a köznevelési feladatok átszervezésével kapcsolatban felmerült kérdések megválaszolásában az önkormányzatok segítségére lenni.

Az ilyen viták megoldása a közigazgatási és munkaügyi bíróságokra maradt a korábbiakban meghatározott eljárásrendnek megfelelően.

c) Egyéb eljárási nehézségek

A Köznevelési tv. nem ad arra lehetőséget, hogy a fenntartó tanítási évben, továbbá - a július-augusztus hónapok kivételével - nevelési évben iskolát alapítson, iskolát, kollégiumot, óvodát átszervezzon, megszüntetessen, és úgyszintén kizárt a fenntartói jog átadása, valamint iskola, kollégium, óvoda feladatainak megváltoztatása. [84. § (3) bek. a) pont] A Köznevelési tv. továbbá részletesen leírja az átszervezéssel kapcsolatos eljárást, amely nyilvánvalóan a 2013. január 1-jei változások esetén nem volt tartható. [83-85. §] Azt a jogalkotó is észlelte, hogy eltérő szabályokra lesz szükség, de kizárólag az önkormányzati társulások

[17] B102, B103, B202 és B203 ÁNYK-s űrlapok. (Elérhető: http://www.allamkincstar.gov.hu/kincstar/torzskonyv_nyomatvanyok/2# (Letöltés ideje: 2013. 04. 15.))

tekintetében alkalmazott kivételt, így az általános törvényi tilalom ellenére a társulások megszüntethették a fenntartásukban működő többcélú intézményeket azzal a feltétellel, hogy a többcélú intézmény a társulásban részes önkormányzat fenntartásába kerül. [2012. évi CLXXXVIII. tv. 3. § (3) bek.]

Arra is feltétlenül utalni kell, hogy a köznevelési intézményrendszer átszervezésével párhuzamosan zajlott a könyvtári ellátás átszervezése is, amely az oktatási intézmények keretében működő könyvtári ellátást is érintette, ez pedig újabb problémákat vetett fel.

Az intézményátszervezés kapcsán külön megoldásra váró problémaként jelentkezett a gyermekétkeztetés biztosítása. A többi gyermekkel együtt nem nevelhető, illetve együtt nem oktatható sajátos nevelésű gyermekek, tanulók nevelését-oktatását ellátó intézmények tekintetében a gyermekétkeztetési feladatok a megyei intézményfenntartó központokhoz (a továbbiakban: MIK) tartoztak, amelyek 2013. március 31-én beolvadással megszűntek. Eredetileg 2012. december 31. napjával szűnt volna meg a MIK, és lett volna önkormányzati feladat a gyermekétkeztetés, de nem sikerült ezt előkészíteni, így a megszűnésüket három hónappal elhalasztották. Viszont nem sikerült megállapodni ezen rövid idő alatt, amely a döntéstől (december közepe) rendelkezésre állt, az intézményfenntartó központtal a feladatellátás módjáról. Az önkormányzatok nem kaptak tőlük információt a feladatellátáshoz, illetve az átszervezés kapcsán a feladataik előkészítéséhez, így sem a MIK-vel, sem a jogutóddal (ami még most is vitás, hogy e feladat tekintetében ki is) nem jöttek létre megállapodások. Az új szerv a Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság lett, mely a MIK általános és egyetemleges jogutódja. [258/2011. (XII. 17.) Korm. rendelet 18. § (2) bek.] Valójában azonban előfordult az is, hogy a MIK megállapodást kötött a KIK-vel a gyermekétkeztetési feladatokkal összefüggő jogviszonyokról, így ebben az esetben az ezt biztosító intézményegység a KIK-hez került a személyi és tárgyi feltételekkel együtt. A gyermekétkeztetés biztosítása viszont az önkormányzat feladata lett ezen intézmények tekintetében is, hiszen a Gyvtv. azt mondja, hogy az önkormányzat valamennyi, „az általa fenntartott óvodában és a közigazgatási területén az állami intézményfenntartó központ által fenntartott nevelési-oktatási intézményben, a fenntartó az egyéb állami fenntartású intézményben a gyermekek és a tanulók számára az óvodai nevelési napokon, illetve az iskolai tanítási napokon” a déli meleg főétkezést és két további étkezést biztosít. [151. § (2) bek.] Az önkormányzat ezen feladatának több módon is eleget tehet, így például azon szervekkel történő megállapodás-kötéssel, amelyhez a konyha a foglalkoztatottakkal együtt elkerült, vagy saját vállalkozás alapításával vagy más gazdasági társaság megbízásával. Ezen kérdés határidőn belüli megnyugtató rendezésére azonban nem állt elegendő idő az önkormányzatok rendelkezésére, jóllehet a gyermekek nem maradhattak ellátás nélkül. Mint ahogy az előbbiekből is kiderül, ha az önkormányzat ezen kötelezettségének megállapodás-kötéssel kíván eleget tenni, akkor elképzelhető, hogy nemcsak a KIK-vel, hanem a Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatósággal is meg kell tennie. Az olyan köznevelési intézmények tekintetében, amelyek a többi gyermekkel együtt

nem nevelhető, illetve együtt nem oktatható sajátos nevelésű gyermekek, tanulók nevelését-oktatását látják el, ez a feladat az időpont későbbre halasztása miatt csak 2013. április 1-jétől merült fel, míg a többi intézmény tekintetében ez már 2013. január 1-je óta fennálló probléma.

VI. AZ OKTATÁSI-NEVELÉSI, VALAMINT A KÖZNEVELÉSI FELADAT FINANSZÍROZÁSÁNAK VÁLTOZÁSA

A nevelési és oktatási feladatok finanszírozásának rendszere már 2012. szeptember 1-jétől részben átalakult, jöllehet a közoktatás intézményi rendszerének átszervezésére csak 2013. január 1-jével került sor. Úgyszintén 2013. január 1-jével lépett hatályba az Möt.v.-nek az önkormányzati feladatfinanszírozásra vonatkozó rendszere, amely új alapra helyezi a helyi önkormányzatok által ellátott feladatok központi költségvetésből és egyéb forrásból való részesedését.

A Közoktatási tv. alapján az abban meghatározott feladatok finanszírozása rendkívül összetett volt. A közoktatás finanszírozását részben a központi költségvetés biztosította, másrésztől a fenntartó által biztosított hozzájárulás, valamint az intézmény saját bevétele egészítette ki, beleértve a Közoktatási tv.-ben meghatározott térítési díjat és tandíjat is. Az állami hozzájárulás mértéke a mindenkori költségvetésben jelent meg, mely a gyermek- és tanulólétszámot, valamint az ellátott feladatokat figyelembe véve állapította meg a normatív költségvetési hozzájárulás mértékét. [118. § (1)-(3) bek.] A központi költségvetés további jogcímeneken egyéb állami hozzájárulást is tartalmazott. Így az iskola önkormányzati vagy állami fenntartója a tanuló tankönyveinek támogatására, a kedvezményes étkeztetés biztosítására, a Közoktatási tv.-ben meghatározott többletszolgáltatás ellátására külön pénzüsszegre volt jogosult. [118. § (5) és (6) bek.]

A Közoktatási tv. 2012. augusztus 31-ig meghatározta, hogy a helyi önkormányzatok és az állam által fenntartott közoktatási intézményekben melyek azok a foglalkozások és egyébként melyek azok az önkormányzati ellátási kötelezettségbe tartozó szolgáltatások, amelyek ingyenesek, illetve meghatározta azt a személyi kört, akiket személyi adottságaiknál, helyzetüknél fogva további pozitív elbírálásban kell részesíteni. Így a halmozottan hátrányos helyzetű tanuló, a testi, érzékszervi, középsúlyos értelmi fogyatékos és az autista tanuló minden esetben díj megfizetése nélkül vehetett részt az oktatásban és részesülhetett kollégiumi ellátásban, beleértve az első alapfokú művészetoktatást is. Az enyhe értelmi fogyatékos tanuló részére pedig egy alapfokú művészetoktatásban való részvétel volt ingyenes, valamint a második szakképesítés megszerzése. Az ingyenesen igénybe vehető szolgáltatások költségét a fenntartó, azaz az állam vagy az önkormányzat viselte. [114. §]

Az ingyenesen igénybe vehető szolgáltatásokon túl a Közoktatási tv. meghatározta azt a szolgáltatási kört, melyek térítési díj ellenében, illetve tandíjfizetési kötelezettség mellett voltak igénybe vehetők. Így például

jogszabály alapján a közoktatási intézmény tanulója az étkezésért térítési díjat volt köteles fizetni, és tandíjfizetési kötelezettség terhelte azt a személyt, aki az érettségi vizsgát a tanulói jogviszony megszűnését követően kezdte meg. [116. §] A térítési díj és a tandíj mértékére nézve a Közoktatási tv. csak egy minimális és egy maximális mértéket határozott meg „a tanévenként, a szakmai feladatra – a tanévkezdéskor számított – folyó kiadások egy tanulóra jutó hányad” százalékos arányában. [117. § (1) bek.] Ezen mérték között a fenntartó helyi önkormányzat rendeletben – teherviselésének határai között – szabadon határozta meg a térítési díj mértékét. [124. § (21) bek. a) pont] Az így megállapított térítési díj a fenntartó rendelkezése szerint a tanulmányi eredménytől függően csökkenthető volt, de az így leszállított térítési díj sem lehetett kevesebb a Közoktatási tv.-ben az egyes szolgáltatásoknál általános minimumként meghatározottnál. [117. § (2) bek.]

A tandíj mértékének meghatározására is a fenntartó önkormányzat volt jogosult és egyben köteles. Az önkormányzat a tandíj mértékét úgy állapíthatta meg, hogy annak mértéke nem haladta meg tanévenként „a szakmai feladatra – a tanévkezdéskor számított – folyó kiadások egy tanulóra jutó hányadát.” A tandíj vonatkozásában a szociális helyzetre tekintettel adható kedvezmény mértékét is meg kellett határozni a fenntartó önkormányzatnak. A felhatalmazás azonban nem irányult a tanulmányi eredmény figyelembevételére. [124. § (21) bek. a) pont]

A törvényben meghatározottakon túl a fenntartó meghatározhatott olyan rendelkezéseket, amelyek alapján a nevelési-oktatási intézmény vezetője dönthetett arról, hogy mely ellátás tekintetében és mely esetben nem kér díjfizetést. [117. § (4) bek.]

Mindezen szabályok nem vonatkoztak a vállalkozási tevékenység keretében folytatott nevelésre, oktatásra és egyéb szolgáltatásnyújtásra. Ebben az esetben a tandíjról, az igénybe vehető kedvezményről és a tandíj befizetésének módjáról a nevelési-oktatási intézmény vezetője döntött. Az intézmény azonban ebben az esetben is csak olyan vállalkozási tevékenységet folytathatott, amely az alapító okiratában szerepelt. [117. § (5) bek.]

A Köznevelési tv. alapján a nevelési oktatási feladatok finanszírozásában az államon, a fenntartón és az intézményen túl negyedik szereplőként a működtető is részt vesz. Ez a változás a fenntartói és működtetői jogok kettéválasztásának köszönhető. [88. § (1) bek.]

A Köznevelési tv. a köznevelési alapeladatok^[18] finanszírozásáról szól. Ugyanis az alapeladatok fogalmának meghatározása olyan tág, hogy abból nem

[18] Köznevelési tv. alapeladat alatt azon, a köznevelési intézmény alapító okiratában foglalt köznevelési feladatot érti, „amely a) óvodai nevelés, b) nemzetiséghez tartozók óvodai nevelése, c) általános iskolai nevelés-oktatás, d) nemzetiséghez tartozók általános iskolai nevelése-oktatása, e) kollégiumi ellátás, f) nemzetiségi kollégiumi ellátás, g) gimnáziumi nevelés-oktatás, h) szakközépiskolai nevelés-oktatás, i) szakiskolai nevelés-oktatás, j) nemzetiség gimnáziumi nevelés-okta-

derül ki, hogy valójában melyek azok a szolgáltatások, amelyekhez az állam a költségvetéséből forrást biztosít. Az alapfeladat körébe nem tartozó egyéb tevékenység vagy szolgáltatás támogatására a költségvetésben az Országgyűlés nem köteles forrást biztosítani, arra csak lehetősége van. A nem állami – így az önkormányzati – fenntartású intézmények esetében a költségvetési forrásból való részesedésnek feltétele, hogy az adott intézmény a működési engedélyben rögzítetteknek megfelelően végzi a tevékenységét. [88. § (2) és (3) bek.]

A Köznevelési tv. – hasonlóan a Közoktatási tv.-hez – egyéb jogcímen is biztosít forrást a nevelési-oktatási feladatok ellátásához, úgymint tankönyv-támogatás, kedvezményes étkeztetés. [89. § (1) bek.] A törvény úgy rendelkezik, hogy a fenntartó és a működtető viseli a többlétszámú szolgáltatás és a többlétszámú miatt felmerülő költségeket. A teherviselés mértékére, illetve annak megosztására a törvény nem tartalmaz egyéb előírást. [88. § (1) bek.] A fenntartói és a működtetői jogok megosztása esetére a törvény annyit rögzít, hogy a működtető viseli az épület állagmegóvásával kapcsolatos költségeket, az ezen túl jelentkező rekonstrukciós, fejlesztési költségeket azonban már nem köteles viselni, de vállalhatja az épület rekonstrukcióját, amelyhez az állam támogatást nyújthat. Az állami fenntartású köznevelési intézmények esetében a jogszabályban meghatározott eszközöket, felszereléseket, taneszközöket a működtető szerzi be, de azt az állam téríti meg az állami intézményfenntartó költségvetésében meghatározott keret erejéig. A működtető az általa működtetett intézmény működéséhez az intézménybe járó tanulók lakóhelye szerinti önkormányzattól hozzájárulást igényelhet. [76. § (3) bek.]

Természetesen arra továbbra is van lehetőség, hogy harmadik személy ingyenesen pénzeszköz vagy egyéb ingó vagy ingatlan vagyont juttasson a köznevelési feladatot ellátó intézménynek, de annak jogi folyamata bonyolultabbá vált. Amennyiben harmadik fél – legyen az akár az önkormányzat – pénzeszközt vagy egyéb vagyont akar juttatni egy köznevelési intézménynek, azt közvetlenül már nem teheti meg – akkor sem, ha ő maga a működtető –, hiszen gazdasági önállóságukat az egyes intézmények elveszítették, így azt a KIK-nek kell közvetlenül juttatnia, és a megállapodásban legfeljebb kikötheti az adományozó fél, hogy azt a KIK melyik intézménnyel összefüggésben és milyen célra használhatja fel.

tása, k) nemzetiség szakközépiskolai nevelés-oktatása, l) nemzetiség szakiskolai nevelés-oktatása, m) Köznevelési Hídprogramok keretében folyó nevelés-oktatás, n) felnőttoktatás, o) alapfokú művészetoktatás, p) fejlesztő nevelés, fejlesztő nevelés-oktatás, q) pedagógiai szakszolgálati feladat, r) a többi gyermekkel, tanulóval együtt nevelhető, oktatható sajátos nevelési igényű gyermekek, tanulók óvodai nevelése és iskolai nevelése-oktatása, s) azoknak a sajátos nevelési igényű gyermekeknek, tanulóknak az óvodai, iskolai, kollégiumi ellátása, akik a többi gyermekkel, tanulóval nem foglalkoztathatók együtt, t) a gyermekgyógyüdüldökben, egészségügyi intézményekben rehabilitációs intézményekben tartós gyógykezelés alatt álló gyermekek tankötelezettségének teljesítéséhez szükséges oktatás, u) pedagógiai-szakmai szolgáltatás lehet.” [Köznevelési tv. 4. § 1. pont]

VII. ÖSSZEZÉS

Annak ellenére, hogy a helyi közügyek fogalmi köréből egy lényeges feladat, az oktatás kikerült, nem helytálló az az álláspont, hogy az önkormányzati működés kiüresedik, hiszen az Möt.v.-ben és más törvényben is az önkormányzati feladatoknak terjedelmes meghatározása található nemcsak számát tekintve, hanem tartalmát tekintve is.^[19] Azt is fontos azonban látni, hogy az önkormányzati feladatok és hatáskörök sokasága nem feltétlenül biztosítja önmagában az önkormányzati önállóságot, hanem ahhoz garanciákra van szükség.

Az állami és önkormányzati feladatok folyamatos változásban vannak, azok időben és térben is nagyon eltérően alakulnak. A jelenleg uralkodó általános európai felfogás azonban az, hogy az állami feladatvállalás kevesebb és ezzel hatékonyabb legyen.^[20]

A jövőre nézve az bizonyos, hogy az új feladatellátási struktúrában még fontosabb lesz az önkormányzati és állami szereplők együttműködése, amely az Alaptörvényben elvi síkon is megjelenik [34. cikk (1) bek.], hiszen a köznevelési feladatellátásban a két szféra nagyon szorosan összefonódik, amely csak úgy lehet sikeres, ha a feladatellátásban résztvevők kölcsönös együttműködésre törekcszenek.

IRODALOM

- Kiss László (1996): Az önkormányzatok alkotmányos szabályozásának néhány kérdése. In: Hamza Gábor – Kajtár István – Zlinszky János: *Tanulmányok Benedek Ferenc tiszteletére*. Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs. 180–187.
- Küpper, Herbert (2003): *A magyar önkormányzatok német szemmel*. JURA. IX. 1. sz. 163–169.
- Patyi András (2013): Gondolatok a magyar helyi önkormányzati rendszer általános szabályairól. In: Deli Gergely – Szoboszlai-Kiss Katalin (szerk.): *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr. 379–395.
- Torma András (2008): Az állami, a közigazgatási és az önkormányzati feladatokról. In: Ádám Antal – Csefkó Ferenc (szerk.): *Ünnepi kötet. Ivancsics Imre egyetemi docens, decan emeritus 70. születésnapjára*. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs. 153–164.
- Zongor Gábor (2013): *Itt a világvége, avagy merre és hogyan tovább önkormányzatok?* Jegyző és Közigazgatás. XV. 1. sz. 7–9.
- T/8888 A köznevelési feladatot ellátó egyes önkormányzati fenntartású intézmények állami fenntartásba vételéről. Elérhető: http://parlament.hu/internet/plsql/ogy_irom.irom_adat?p_ckl=39&p_izon=8888

[19] Zongor, 2013, 8.

[20] Torma, 2008, 154–155., 161.

- B102, B103, B202 és B203 ÁNYK-s úrlapok. Elérhető: http://www.allamkincstar.gov.hu/kincstar/torzskonyv_nyomatvanyok/2#

FORRÁSOK

- Az Európai Unióról szóló szerződés [HL C 326., 2012.10.26., 13-390.]
- Magyarország Alaptörvénye
- 1949. évi XX. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányáról
- 1959. évi IV. törvény a Polgári Törvénykönyvről
- 1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról
- 1993. évi LXXVI. törvény a szakképzésről
- 1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról
- 1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról
- 1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről
- 2011. évi CLXXXVII. törvény a szakképzésről
- 2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól
- 2011. évi CXC. törvény a nemzeti köznevelésről
- 2011. évi CXCV. törvény az államháztartásról
- 2011. évi CXCVI. törvény a nemzeti vagyonról
- 2012. évi CLXXXVIII. törvény a köznevelési feladatot ellátó egyes önkormányzati fenntartású intézmények állami fenntartásba vételéről
- 212/2010. (VII. 1.) Korm. rendelet az egyes miniszterek, valamint a Miniszterelnökséget vezető államtitkár feladat- és hatásköréről
- 258/2011. (XII. 17.) Korm. rendelet a megyei intézményfenntartó központokról, valamint a megyei önkormányzatok konszolidációjáról, a megyei önkormányzati intézmények és a Fővárosi Önkormányzat egészségügyi intézményeinek átvételével összefüggő egyes kormányrendeletek módosításáról
- 202/2012. (VII. 27.) Korm. rendelet a Klebelsberg Intézményfenntartó Központról
- 229/2012. (VIII. 28.) Korm. rendelet a nemzeti köznevelésről szóló törvény végrehajtásáról
- 26/2013. (II. 12.) Korm. rendelet a nemzeti köznevelésről szóló törvény végrehajtásáról szóló 229/2012. (VIII. 28.) Korm. rendelet módosításáról
- 20/2012. (VIII. 31.) EMMI rendelet a nevelési-oktatási intézmények működéséről és a köznevelési intézmények névhasználatáról
- 6/2012. (III. 1.) NGM rendelet a törzskönyvi nyilvántartásról
- 55/1994. (XI. 10.) AB határozat
- 2/1997. (I. 22.) AB határozat
- Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata Közgyűlésének 192/2000. (VI. 15.) Kgy. sz. határozata
- Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata Közgyűlésének 385/2006. (XI. 30.) Kgy. sz. határozata
- Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata Közgyűlésének 137/2011. (V. 27.) Kgy. sz. határozata

Kondor Béla: Angyalok I, 1970

Péter Orsolya Márta: Római jogi alapfogalmak

Péter Orsolya Márta Római jogi alapfogalmak című művének^[1] – a szerző ajánlásával teljes összhangban – elsődleges és nem titkolt célja az, hogy főként a római jog történetének és intézményeinek elsajátítására törekvő joghallgatóknak nyújtson segítséget a tanulásban, anélkül, hogy tankönyv-helyettesítő funkciót is betöltene.

A római jogi fogalomgyűjtemények példája és a szerző által választott módszer, a kifejezések betűrendes besorolása nem új keletű, más nemzetek számára is ismeretes a megoldás. Ennek körében érdemes megemlítenünk a felhasznált irodalom jegyzékében is szereplő Encyclopedic Dictionary of Roman Law^[2] című művet, továbbá a Dunand és Pichonnaz nevéhez köthető *Lexique De Droit Romain*^[3] című gyűjteményt is.

A könyv szerkezete logikusan felépített: előszóval kezdődik, melyet a mű törzse, a nehezebben érthető vagy a későbbi tanulmányok során is kiemelkedő szerepet betöltő szakkifejezésekre fókuszáló alapfogalom-gyűjtemény követ, majd tárgymutatóval és a felhasznált irodalom jegyzékével végződik. A római jogi *terminus technicus*ok könnyű kereshetőségét szolgálja a szerző által választott módszer, a fogalmak betűrendes besorolása. A mű végén elhelyezett, alig tizenöt oldalas tárgymutató jelen esetben a tartalomjegyzék funkcióját tölti be, hisz arra tekintettel, hogy a definíciók általában a latin címszavakhoz kapcsolódva foglalnak helyet – bár ez alól akad néhány kivétel is: így például a tulajdon fogalmának meghatározása mégsem a *proprietas*nál keresendő –, kiválóan alkalmas arra, hogy rögtön kikereshessük a magyar címszó alapján a latint és a hozzá tartozó oldalszámot is. A betűrendes megoldás alkalmazása ellen csak az hozható fel érvként, hogy a római jogban elmélyülni szándékozó hallgató számára a tankönyvek különböző anyagréseiben szereplő fogalmak a gyűjteményben nem különülnek el egymástól, azok nem állnak össze rendszerré. Figyelemmel azonban arra a célra, amit a szerző az előszóban és az ajánlásban is megfogalmaz, könnyen érthető, hogy a kifejezések mégsem témakörök szerint, hanem kezdőbetűjük alapján követik egymást.

[1] Péter, 2011.

[2] Berger, 1953.

[3] Dunand – Pichonnaz, 2010.

A felhasznált irodalomjegyzékében fellelhetjük a hazánk jogi egyetemlein használatos (és korábban használatban volt) római jogi tankönyvek mellett a német, olasz jogi stúdiumok alapvető anyagait, továbbá egy angol nyelvű római jogi szótárt is.

A szöszedetben szereplő kifejezésekhez tartozó magyarázatokat a szerző a joghallgatók igényeire mérten leegyszerűsítve – anélkül, hogy a különböző jogirodalmi vitákat ismertetné – a szakirodalomban uralkodónak tekinthető álláspontok bemutatásával, a római jogi tankönyvekben szereplő megoldások szintetizálásával alkotta meg. Ezen praktikus módszer alkalmazásából legfeljebb olyan nehézségek adódhatnak, hogy a hallgató a *traditio brevi manu* például az általa használt tankönyvből ismert *brevi manu traditio* kifejezésénél hiába keresi, de ebben az esetben megoldást jelenthet számára a „rövid kézzel történő átadás” címszavának felkutatása. A szerző a latin *terminus technicus*oknál azok lehetséges magyar megfelelői és a fogalom-meghatározás mellett a szükséges mértékben bizonyos szakkifejezéseknél a történeti fejlődés ívét is felvázolta, sőt teret engedett az esetleges további csoportosításoknak, felosztásoknak és jellemzéseknek.

A latin és magyar nyelvű fogalmakon kívül a gyűjteményben szerepelnek bizonyos kulcsfontosságú római jogi elvek (például a „*casum sentit dominus*”-elv, a „*genus perire non potest*”-elv, a „*nemo plus iuris...*”-elv és a *favor testamenti* elve.), fontosabb *lex*ek (például a *lex Rhodia de iactu mercium*, a *lex Falcidia* és a *lex Aebutia*) és *senatus consultum*ok (például a *SC Macedonianum*, a *SC Neronianum* és a *SC Pegasianum*) magyarázatai is. A latin kifejezések és azok magyar megfelelői közötti átjárást biztosító könyv segítséget nyújt abban is, hogy megtaláljuk az egymással összefüggésben álló fogalmakhoz kapcsolódó definíciót, így például a *quarta Falcidia* címszava a *lex Falcidiára*, a *quarta divi Pii* az *arrogatióra* hivatkozik, a kárenyhítési kötelezettségnél pedig a kármegosztás fogalmára történik utalás.

Számos olyan kifejezést is fellelhetünk a regiszterszerűen besorolt fogalmak között, melyek nem római jog-specifikusak ugyan, a magyarázatokat mégis római jogi definíciókként érdemes kezelnünk. A könyv a szakkifejezéseket minden esetben a római jog szempontjából közelíti, így a modern jog vonatkozásában inkább csak iránymutatóként, útjelzőként szolgálhatnak, hiszen egy ma is létező jogintézménynek a gyűjteményben fellelhető általános meghatározása sok esetben helytálló lehet, de az ahhoz esetlegesen kapcsolódó további jellemzés, csoportosítás, felosztás természetesen nem alkalmas arra, hogy a hatályos szabályozás hű tükörképe legyen (például a kötelesrész esetében). Ennek ellenére az állandóan változó jogszabályok forgatagában a részletszabályok között könnyen veszíthetjük el az alapot, és feledkezhetünk meg a jogi szakkifejezések, alapvető jogelvek eredeti jelentéséről, ilyenkor érdemes lehet visszanyúlni a római jogi alapokhoz, elvekhez. Ezért gondolom hasznosnak a modern jog művelői számára is ezt a római jogi alapfogalmakat összegyűjtő könyvet (így például a kárfelelősséggel összefüggő kifejezések vonatkozásában, vagy akár az *actio Pauliana*, az *in integrum restitutio* és a *res iudicata* esetén).

Akadnak olyan címszavai is a gyűjteménynek, melyeket a hétköznapi életben sokan pontatlanul használnak, de a joghallgatókkal szemben mégis érthető az az elvárás, hogy ezeket a – jogi alapműveltséghez is szükségesnek látszó – kifejezéseket precízen alkalmazzák (különös tekintettel például a kárfelelősséghez kapcsolódó fogalmakra). A könyv zömében olyan fogalmakat tartalmaz, melyeket a modern szabályozás is ismer valamilyen formában – bár legtöbbször más kifejezések mögé rejtve –, míg kis százalékban olyan jogintézményeket is találhatunk benne, melyekre ma is ugyanazon latin vagy latin eredetű szavakat használjuk (például az *analogia*, az *in integrum restitutio* vagy a *cum viribus* felelősség esetén).

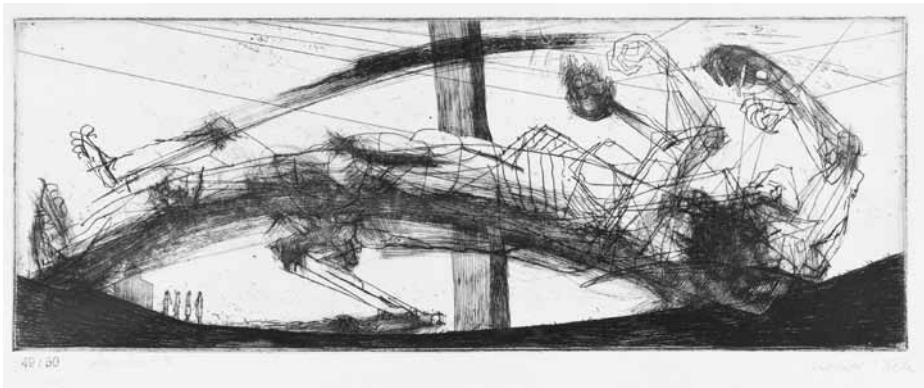
A következő kategóriában olyan fogalmakat említhetünk, melyeket a hatályos szabályozás egyáltalán nem ismer, értelemszerűen ilyenek például a rabszolgákhoz, férji, apai hatalomhoz kapcsolódó és más további kifejezések (például a *manumissio*, a *manus*, a *patria potestas*, a bonitártulajdon vagy éppen a *bonorum possessio*).

A gyűjtemény érdemesnek mutatkozik az egyes fogalmak továbbélése, modern jogokban betöltött (esetleges) szerepe irányába történő kiegészítésre, bővítésre. Ezáltal még teljesebb képet adhatna a fontos jogi *terminus technicus*okról, egy fejlődési ív is kirajzolódhatna az olvasó számára, így még szélesebb olvasóközönséget célozhatna.

A mű elsődleges funkciójának megfelelően minden kétséget kizáróan kiválóan használható arra, ha a római jog rejtelseiben és a tankönyvek részletszabályaiban elmélyülni szándékozó hallgató a tananyag elsajátítása során ismeretlen vagy ismeretlennek tűnő latin kifejezésbe ütközve egy pillanatra megakad, és egy egészen egyszerű mozzanat, egy definíció vagy a magyar jelentés gyors kikeresése elegendőnek bizonyul ahhoz, hogy a fogalom tisztázását követően lendületét nem veszítve folytassa a tanulást.

IRODALOM

- Berger, Adolf (1953): *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia.
- Dunand, Jean-Philippe – Pichonnaz, Pascal (2010): *Lexique De Droit Romain*. Schulthess Verlag, Zürich.
- Péter Orsolya Márta (2011): *Római jogi alapfogalmak*. Bíbor Kiadó, Miskolc.

●
Kondor Béla: Auschwitz, 1965

Smuk Péter: Magyar közjog és politika 1989–2011

Alaposan felpörgött 2010 óta a politika és közjog világa, úgy, hogy még a gyakorlott szakemberek is csak a fejüket kapkodják: 12 alkalommal módosították az 1989-es Alkotmányt^[1] (még azután is, hogy a parlament megszavazta az Alaptörvényt); rövid alkotmányozási eljárás után a törvényhozás elfogadta az Alaptörvényt, amely 2012. január 1-jén hatályba is lépett; s alig száradt meg a tinta, az Alaptörvény kihirdetését követően máris négy Alaptörvény-módosítást vitt keresztül a kormánytöbbség (amelyek közül az utolsó tulajdonképpen egy részleges Alaptörvény-revízióként is felfogható);^[2] e sorok írásakor pedig a politikai köz- és szóbeszéd része az Alaptörvény ötödik módosítása. Ugyanakkor nem csupán a mennyiségi, hanem a (közjogi) jogalkotás minőségi oldalát is érdemes megemlíteni, amelyet számtalan kritika ért az utóbbi időben: a visszamenőleges jogalkotás tilalmának be nem tartása, a társadalmi részvétel szabályainak szándékos megkerülése, a zárószavazás előtti módosító javaslat visszaélészerű alkalmazása, az alkotmányellenes rendelkezések Alaptörvénybe emeléssel való „alkotmányossá” tétele.

A sort folytathatnánk, de nyilvánvaló, hogy ezekben a politikailag és közjogilag „besűrűsödött” időkben szükség van szilárd viszonyítási pontokra, amelyek ha nem is visznek bennünket nyugodt kikötőbe, de alkalmasak arra, hogy napjainak eseményeit – kiragadva azok rögzültségéből – egy tágabb kontextusba helyezve lássuk a rendszerváltás utáni közjog- és politikatörténetet. Smuk Péter *Magyar közjogi és politika 1989-2011* című könyve^[3] (és tegyük hozzá, maga az ebben rejlő vállalkozás) éppen ilyen viszonyítási pontként szolgálhat. A következőkben a Szerző által kitűzött célokat alapul véve utalok a mű legfőbb érdemére, vagyis a közjogi és politikai szálak elválaszthatatlanságára; foglalkozom a monográfia – az előbbi alapvetésből is levezethető – szerkezetével; végül pedig néhány továbbgondolásra alkalmas szempontot is megemlítek.

I. CÉLKITŰZÉS: POLITIKA- ÉS KÖZJOGTÖRTÉNET

A magyar közjog- és politikatudomány egyik legnagyobb hiányossága a kooperáció meglehetősen csökevényes volta: a két tudományterület képvi-

[1] <http://www.parlament.hu/fotitkar/alkotmany/modositasok.htm> (Letöltve: 2013.04.03.)

[2] http://www.parlament.hu/fotitkar/alkotmany/alaptv_modositasai.htm (Letöltve: 2013.04.03.)

[3] Smuk Péter (2011): *Magyar közjog és politika 1989-2011*. Osiris Kiadó, Budapest. 479 p.

selői többnyire ismerik egymás munkásságát, de az elismerés és az együttgondolkodás helyett sokkal inkább egymás gyanús méregetése az általános. Smuk Péter kötete és általában a mű által képviselt eszmeiség ennek meghaladására törekszik, hiszen fő célkitűzése a következő: „A korszak szakmai igényű és pusztá krónikát meghaladó, áttekintő jellegű feldolgozása mellett célul tűztem ki, hogy kézikönyvként egyetemi kurzusokhoz, háttéranyagként alkotmányjogi és politikatudományi tanulmányokhoz adalékokat szolgáltatassak. Hiánypótló a vállalkozásom annyiban, amennyiben az alkotmányjogi tanulmányok esetjogát azok politikai háttérével együtt dolgozza fel és segíti jobban megérteni.”^[4] Vagyis a rendszerváltás utáni időszak közjogtörténetét (s persze benne a 2010 óta kibontakozó helyzetet) nem lehet a politikai háttér és összefüggések nélkül vizsgálni, illetve a politika eseményeket nagyon nehéz közjogi következményeik nélkül megérteni. A Szerző tehát összekapcsolja az összekapcsolandókat. Ez persze korántsem azt jelenti, hogy a forgalomban lévő közjogi illetve alkotmányjogi munkákat összedolgozza a politikatudományi irodalommal (pl. a Kukorelli István által szerkesztett *Alkotmánytan* könyvet a Körösenyi András, Török Gábor és Tóth Csaba által írt *A magyar politikai rendszer* című kötettel), hanem egy, a két témakör együttes kezelésére alkalmas technikát dolgoz ki, amely a következőben ragadható meg: „... előzetes módszertanként kitűzve a pontos körülhatárolást, a demokratikus jogállamiság és alkotmányosság objektív mércéit alkalmazó érvelést, s a kortársi emlékezet szubjektív részének kiszűrését”.^[5] A Szerző tehát valóban nem pusztán krónikát ír (bár önmagában a kötet krónika-jellegét sem szabad lebecsülni, hiszen a kiválóan adatolt^[6] és bőséges irodalmi hivatkozással ellátott fejezetek közjogi-politikai Ariadné-fonalként vezetnek végig több mint 20 év történetén), hanem a rendszerváltás utáni közélet közjogi és politikatudományi pilléren álló elemzését végzi el. Mindez persze hatalmas önmegtartóztatást követel a Szerzőtől: nem szabad elkövetni azt a hibát, hogy átessen a ló közjogi avagy politikai oldalára. Ugyan Smuk Péter jelezi, hogy a pártharcokkal együtt járó botrányok értékelésére (éppen azok lezáratlansága miatt) nem vállalkozik, és érezhetően erősebben teszi rá a kezét a vizsgált korszak közjogi ütőerére (többek között közelebbi kutatási témája, a parlamenti jog kidomborításával), ennek ellenére az egészséges arányokra ügyel.

II. A KÖNYV SZERKEZETE

A Szerző fent említett célkitűzései és a közjogi- és politikatörténet együttes kezelése nem csak elméleti kiindulópont, hiszen mindez leképeződik a kötet

[4] Uo. 16.

[5] Uo. 15.

[6] Az információbőséggel és az adatok „elavulásával” kapcsolatos észrevételekre később térek ki.

szerkezetében. A mű nyolc nagy fejezetből áll, ezek közül hat az 1990 és napjaink közötti kormányzati ciklusokhoz igazodik, az első fejezet foglalkozik a Kádár-korszak és a rendszerváltás politikai-közjogi örökségével, míg az utolsó fejezet a magyar parlamentarizmus átfogó értékelésére vállalkozik. Az átlátható szerkesztést – amely nyilvánvalóan a célkitűzések következetes érvényesítésére vezethető vissza – nagyban segíti, hogy a kormányzati ciklusokkal foglalkozó fejezetek belső tagolása egységes. Smuk Péter először azt adott ciklus választási (országos és önkormányzati) eredményeit és a parlament összetételét elemzi, valamint áttekinti a kormányalakításhoz kötődő eseményeket és a ciklus parlamentjének funkciógyakorlását. Ezt követi a szakjogági vagy szakpolitikai rész, amelyben a Szerző a ciklus szakkérdéseket mutatja be (különös tekintettel az alkotmányozásra és a közjogi rendszer alapjait érintő törvényalkotásra). A fejezetek vége a pártrendszerben bekövetkezett változásokra reflektál röviden. A kötet praktikus irodalomjegyzékkel és egy politikai, jogalkotási, társadalmi és gazdasági adatsorokat felvonultató Függelékkel zárul – bár a célkitűzésben jelzett kézikönyvként való kezelhetőséget rontja a név- és tárgymutató hiánya. Ezzel együtt a kötet multifunkcionális módon használható: nem csupán a „klasszikus” végigolvasással profitálhat belőle az olvasó, hanem – éppen a fejezetek egységessége miatt – az érdeklődőt aktuálisan (pl. szakdolgozat vagy tanulmány megírása okán) érintő fejezet önmagában is biztonsággal használható.

III. MEGFONTOLÁSOK

Kiindulópontom az volt, hogy 2010 óta rendkívüli módon felbolydult a közjogi és politikai élet Magyarországon, s ennek egy jelentős szeletével (az alkotmányozással, az 1989-es Alkotmány módosításaival és az ezeket övező vitákkal) maga a Szerző is foglalkozik. A kézirat lezárására 2011. október 31-én került sor, s amire a kötet megjelent, a rendszerváltó Alkotmányt ismét módosították, napjainkig pedig már az Alaptörvény sem ugyanaz, amely állapotban Smuk Péter azt elemezte. Egy ilyen kézikönyv tehát – amellet, hogy feldolgozza a jelenkor történetét – szükségszerűen egy pillanatképet merevít ki. Korántsem állítom azt, hogy mindez probléma lenne, hiszen minden kézikönyvet, monográfiát (vagy éppen alkotmánykommentárt^[7]) író szükségképpen vállalja az ilyen fajta „elavulás” kockázatát, máskülönben sosem fogna bele senki ilyen típusú munkákba. Az esetleges változások cseppet sem vonnak le a vállalkozások tudományos értékéből. Álláspontom szerint ugyanakkor van lehetőség arra, hogy a könyv kilépjen az ilyen statikus keretből és aktualizálja önmagát. Egy lehetséges megoldást jelentene, ha az ilyen típusú kézikönyvekhez egy

[7] Gondolhatunk itt a Jakab András által szerkesztett *Az Alkotmány kommentárja I-II.* kötetekre, amely a Századvégnél jelent meg 2009-ben.

olyan internetes honlap (esetleg mobil vagy táblagép alkalmazás) csatlakozna, ahol bizonyos időközönként frissülhetne a kötet tartalma és a szerző reflektálhatna az aktuális változásokra. Mindez a kötet „kinyújtott keze” lenne és élővé tenné a szöveget, valamint közvetlen kapcsolatot alakítana ki a szerző és az olvasók között. Ezen a ponton vitába szállnék Smuk Péter azon kijelentésével, hogy egy ilyen típusú kézikönyv megírása során az „információbőség” problémát okoz. Kétségtelen, hogy a könyvtárak és az internet szinte korlátlan adat-tömeget hordoz a vizsgálat korszak közjogi- és politikai történetéről, ugyanakkor ezek többnyire strukturálatlan, nyers információk. Sok tekintetben nem hogy információbőségünk nincs, hanem egyenesen információhiány lép fel. Nincs egy egységes adatbázisunk a rendszerváltás utáni időszak történetéről, ahol pl. egyszerre nézhetnénk utána az adott választáson induló pártok programjának, az aktuális kormányprogramnak, s nem melleleg az ezekhez kapcsolódó tudományos és publicisztikai forrásoknak. Ezt a hiányt egy ilyen kézikönyv pusztán részlegesen pótolhatja, hiszen nem is ez a célja. Ugyanakkor egy ilyen monográfiához kapcsolódó intelligens, a Szerző és a felhasználók (illetve olvasók) által közösen fejlesztett adatbázis lehetne az első lépés egy egységes közjogi-politikai adatbázis felé.

Ahogy korábban jeleztem, a Szerző példásan tartja magát a fenti módszertani alapvetésekhez, s nem aktuálpolitikai, hanem a jogállamiság objektív mércéjéhez kapcsolódó értékelést kíván nyújtani a vizsgált eseményekről. Vissza-visszatérő technikája, hogy kontextusba ágyazottan világít rá az éppen vizsgált témakör politikai kontextusára (ez általában azt jelenti, hogy idézőjellel utal a képviselt politikai álláspontokra): pl. „Az MSZP a *‘köztársaság’* védelme érdekében a *hatályos Alkotmány védelmében állt ki...*”^[8] vagy „*Megkérdőjelezték az ‘értéksemleges’ Alkotmány ‘szerethetőségét’, és a többi kétharmados kérdésben markánsan eltérő alternatívát kínáltak...*”^[9]. Ez természetesen önmagában nem probléma, a baj ott kezdődik, hogy ezeket az utalásokat a Szerző (akár lábjegyzetben) nem bontja ki, s így a levegőben lógnak, és mivel forrásokra, politikusi megnyilatkozásokra külön nem hivatkozik, így akár azt is lehet hinni, hogy pl. az MSZP nem állhat ki a „köztársaság” védelmében, vagy éppen az Alkotmány nem kell, hogy „szerethető” legyen. Mindez egy általánosabb szempontot is felvet: ahogyan említettem, Smuk Péter tárgyilagos elemzést és nem politikai véleménynyilvánítást kíván adni, álláspontom szerint ez nem feltétlenül kell, hogy azt jelentse, hogy a monográfia kényes kérdéseket érintő fejezetei mentesek maradnak a jog- és politikatudósi *responsumoktól*. A Szerző pl. a 2010 és 2011 közötti alkotmánymódosítások kapcsán utal a törvényhozás „futószalag” jellegére, az egyeztetés hiányára, az Alkotmánybíróság jogkörkorlátozásának vitatott jellegére, de az ezekben

[8] Smuk, 2011, 383.

[9] Uo. 362.

rejlő óriási (elsősorban a jogállamiságot veszélyeztető) kockázatok ismertetése elmarad (pl. szó sem esik a jogszabályok előkészítésében való társadalmi részvételről szóló 2010. évi CXXXI. törvény szándékos megkerüléséről). Ezzel persze nem azt állítom, hogy egy kézikönyv célja a közjogi-politikai vészhangok megkondítása kellene, hogy legyen, de álláspontom szerint 2010 után olyan események történtek a hazai közéletben, hogy egy majd' negyedszázad közjog- és politikatörténetét bemutató monográfia kísérletet tehet ezen események tágabb kontextusban való értékelésére.^[10]

Fontos látni, hogy Smuk Péter nem csak és nem elsősorban politikatörténetet ír, hanem sokkal inkább a rendszerváltás utáni időszak parlamentarizmusának történetét. Ennek kapcsán kell megemlíteni, hogy a Szerző – bár a célkitűzések között jelezte, hogy a kézikönyv nem fedi és nem is fedheti le a közjog és a politika minden terrénumát – igen kevésbé foglalkozik az EP-választások eredményeivel és hatásaival, az EU-joganyag hazai átültetésével, továbbá az országos népi kezdeményezésekkel, valamint az ombudsmani rendszer tapasztalataival. Ez persze nem azt jelenti, hogy az említett témakörök komplex, a kötet kereteit szétfeszítő bemutatására kellene törekedni. Az EP-választások eredményeinek közlésén túlmenően elegendő lenne azzal foglalkozni, hogy a pártok milyen technikákat alakítottak ki a hazai választásokhoz képest. Az EU-jog átvételének még csak vázlatos bemutatására sem lenne szükség, bőven elegendő lehet a legfontosabb aktusok megemlézése és persze Magyarország és az EU intézményei közötti politikai csatározások feltárása. Az országos népi kezdeményezések táblázatszerű felsorolása a Függelékben teljesebbé tette volna a közvetlen demokráciáról szóló fejtegetéseket; végül a szakombudsmani rendszer – mint a parlament kiemelkedő ellenőrző szerveinek – legfontosabb tapasztalatait pusztán a kötet parlamentközpontúságából fakadóan lenne érdemes megemlíteni.

Összességében Smuk Péter kötete egyszerre illeszkedik a nagy politikatudományi és alkotmányjogi monográfiák családjába és meg is haladja azokat, hiszen a Szerző úgy dolgozza fel a rendszerváltás utáni korszak közjog- és politikatörténetét (pontosabban parlamentarizmustörténetét), hogy egy percig sem feledi el a közjogi és politikai látásmód kettősségét. Amellett, hogy a kötet – Szerzője célkitűzésének megfelelően – messzemenően alkalmas a kézikönyvként való használatra, talán egy arany középutat is mutathat azoknak, akik a rendszerváltás utáni évek történetét kizárólag közjogi vagy kizárólag politikai kontúrokkal kívánják megrajzolni.

[10] Érdemes talán egy másik végletet is megemlíteni, amikor a Szerző aránykezelésre kissé csorbát szenved: „Noha az utóbbi években a 'majd én jól megkérdem!' hozzáállású, kétes szándékú és elméjű (!) polgárok – korábban meg a parlamenti pártok – kitartóan gyártották a népszavazási kérdéseket...” (Uo. 402.). Ebben az esetben nyilvánvaló, hogy a közvetlen demokrácia működtetésének (egyébként ténylegesen indokolt) bírálatára nem biztos, hogy a népszavazást kezdeményező állampolgárok elmeállapotának emlegetése a legjobb eszköz.

IRODALOM

Antal Attila (2013) (megjelenés alatt): *Alkotmányozási korszakok és technikák - Sikeres és sikertelen alkotmányozások*. Közjogi Szemle.

Jakab András (szerk.) (2009): *Az Alkotmány kommentárja I-II*. Századvég, Budapest.

Kukorelli István (szerk.) (2007): *Alkotmánytan*. Osiris Kiadó, Budapest.

Körösényi András - Tóth Csaba - Török Gábor (2005): *A magyar politikai rendszer*. Osiris Kiadó, Budapest.

Smuk Péter (2011): *Magyar közjog és politika 1989-2011*. Osiris Kiadó, Budapest.

- ANTAL ATTILA egyetemi tanársegéd
ELTE Politikatudományi Intézet
- BÁNYAI ORSOLYA egyetemi tanársegéd
DE Állam- és Jogtudományi Kar
- CS. KISS LAJOS egyetemi tanár
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- CSOKNYA TÜNDE ÉVA egyetemi tanársegéd
PTE Állam- és Jogtudományi Kar
- CSÖRGITS LAJOS PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- FRAN CZEL RICHÁRD PhD hallgató
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
- PONGRÁCZ ALEX PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- SZABÓ ZOLTÁN GYULA PhD hallgató
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
- SZIGETI PÉTER egyetemi tanár
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar

Az utilitarizmus négy különböző paradigmájáról

Abstract: Az utilitarizmus egyszerre morális és politikai doktrína. Morális elmélet, amennyiben arról szól, hogy mi a jó. Az utilitarizmus konzekvencialista etikai elmélet, amely szerint nemcsak az elveinkért és szándékainkért vagyunk morálisan felelősek, hanem tetteink következményeiért is. Az utilitarizmus ugyanakkor politikai elmélet is, amennyiben a helyes és helytelen politikát utilitarista standard (haszonelv) alapján határozza meg. E tanulmány célja, hogy a modern társadalomtudományi eredmények birtokában bemutassa az utilitarizmus alapjait, amelynek négy különböző paradigmáját különbözteti meg a szerző. Így valójában nem utilitarizmusról, hanem „utilitarizmusokról” kellene beszélnünk, amelyek konkrét helyzetek megítélésekor akár ellentétes pozíciót képviselnek egymással.

I. BEVEZETÉS – AZ UTILITARIZMUS MINT MORÁLFILOZÓFIA

Az utilitarizmus uralkodó doktrína az angolszász társadalomfilozófiában és etikában a 19. század óta. E doktrína képviselőit azonban igazán nem tekinthetjük doktrinereknek, mert John Stuart Milltől Harsányi Jánosig újra és újra gondolták az utilitarizmus alapjait, válaszolva az elméletet érő kihívásokra, és így kétszáz év alatt az utilitarizmusnak folyton sikerült megújulnia. Az utilitarizmus ezáltal a legfontosabb konzekvencialista etikai elméletté vált, amely a felelős cselekvés megítélését nem értékekre vagy a kötelességre (deontika) alapozza, hanem a cselekvés várható következményeinek megítélésére.

Véleményem szerint az utilitarizmus emotivista alapú, amennyiben elfogadja azt az erkölcsfilozófiai tézist, hogy a cselekvési motívumok közvetlenül a szenvedélyekből fakadnak és az észnek csak másodlagos, korrekciós szerepe van a cselekvés vezetésében. Ugyanakkor az utilitarizmus markánsan elkülöníthető az emotivizmustól. Egyrészt, az emotivizmus elzárkózik attól, hogy a moralitás területén preskripciókat fogalmazzon meg, ami viszont a konzekvencialista

utilitarizmus lényegi jellemzője.^[1] Másrészt – habár az utilitarizmus az erkölcsi érzéket az emberi természetből származtatja – a legfőbb célt, az emberi boldogságot nem az egyes ember szempontjából, hanem az emberek összessége, vagyis a közösség szempontjából tartja elérendő célnak. Az a morálisan helyes cselekvés és politika, amely a legnagyobb boldogságot eredményezi a társadalom tagjai számára. Ezt mondja ki az utilitarizmus hasznolva, amelyet először 1726-ban Francis Hutcheson fogalmazott meg a következő formában:^[2]

„[...] az a legjobb cselekedet, amely a legtöbbeknek a legnagyobb boldogságot hozza létre, és az a legrosszabb, ami hasonló módon idéz elő nyomorúságot.”

A kérdés az, hogy hogyan kell alkalmazni a hasznolvet. Will Kymlicka széles körben használt politikafilozófiai tankönyvében négy utilitarista pozíciót különböztet meg a hasznosság tekintetében:^[3] az egyik az öröme, a másik az értékes élményre, a harmadik a preferencia-kielégítésre, a negyedik a racionális preferencia kielégítésére apellálva határozza meg a jót. Nem vitatom, hogy létezne ez a négyféle utilitarista pozíció, azonban azt igen, ahogyan Kymlicka az osztályozást elvégzi. Az ugyanis azt sugallja, hogy az utilitarizmus története során változott a jóról alkotott felfogása, pedig a különbségek nem ebben vannak, hanem hogy mi alapján határozzuk meg a kollektív jólétet. A továbbiakban kísérletet teszek Kymlicka négy tipológiai osztályát új alapokra helyezve rekonstruálni, és az egyes pozíciókat – az őket ért kihívásokkal is szembeítve – részletesebben bemutatni.

Először is Kymlickát követve érdemes különbséget tenni a hasznolnv direkt és indirekt formája között. A hasznolnv direkt formájában a cselekvő tetteinek közvetlen hatása van az egyéni hasznosságra és a közösségi jólétre, míg a hasznolnv indirekt formája (ezt szabály-utilitarizmusnak is nevezik) azt jelenti, hogy a hasznolnv csak utólagos teszt, mérce a tettek és politikák megítélésére. E tipológia mellett, az utilitarista megközelítéseket érdemes egy másik dimenzióban is vizsgálni. Az utilitarizmus különböző pozíciói úgy tekintenek az emberi együttélés világára, hogy a cselekvések, szabályok és intézmények közös vonásaként a boldogságot és a jólétet tekintik, de különbözőképpen értékelik őket. Az utilitarizmus első képviselői, mint Bentham, Sidgwick vagy J.S. Mill még a pszichológiai utilitarizmus talaján mozogtak: úgy vélték, hogy bármilyen vágy vagy kielégülés valamilyen mennyiségben létezik, így elvben kalibrálható (a hasznosság kardinális szemlélete). Azonban eléggé kétséges, hogy van-e közös örömap állapotuk mindazoknak, akik nyertesek voltak egy politikának, és van-e közös fájdalom mindazoknak, akik vesztesek voltak. Még kétségesebb, hogy az öröm szubjektív jellege miatt ezt fel lehet-e mérni. (Ahogy arról majd szó lesz, ez az 1930-as évekig egy akkudt probléma volt a közgazdaságtanban.) Ezért a későbbi utilitarista filozófusok és közgazdászok vizsgálódásainak középpont-

[1] Quinton, 1973.

[2] Hutcheson, 2004, 125. Magyarul in: Ludassy, 1977.

[3] Kymlicka, 1990, 12–18.

jába az individuális preferenciák kerültek. A 20. században a pszichológiai utilitarizmust a preferencia-utilitarizmus váltotta fel, amely szerint az emberi boldogság előfeltétele a szabadság, az egyén preferencia-autonómiájának érvényesülése. Az egyéni preferenciákat könnyebben fel lehet mérni, mint az egyéni örömeket, a kalibráció helyett megelégszünk a preferencia-kielégítéssel, valamint a preferenciák összehasonlításával (a hasznosság ordinális szemlélete), amely alapján értékelhető, hogy egy tett, egy politika hozzájárult-e a kollektív jólét növeléséhez.

II. A PSZICHOLÓGIAI UTILITARIZMUS

Az utilitarizmus első rendszeres kifejtése Jeremy Benthamtól származik.^[4] Benthamet jogászként az a bírósági tapasztalata motiválta elméletének kifejtésekor, hogy egy peres ügy során az eljárás háromszor olyan hosszú és költséges volt, mint amennyire lenni kellett volna. Az utilitarizmust érvként kívánta felhasználni a különböző törvényhozási intézkedések (főleg az adózás) indoklásaiban, és egyúttal megmutatni, hogy gazdasági elemzésben is használható.

Bentham szerint az emberi lények a felvilágosult önérdék alapján cselekszenek, cselekvésük legfőbb indítéka, hogy minél kisebb szenvedéssel a legnagyobb élvezetet elérjék. Érvelése szerint a felvilágosult önérdék az erkölcs egyedüli valós alapja, vagyis semmiféle külső, erkölcsi vagy vallási kódex nem töltheti be ezt a szerepet. Ha mindezeket az előfeltevéseket elfogadjuk, abból már azonnal következik a benthami haszonelv: a társadalomnak, amely az így cselekvő egyének „fiktív együttese”, az a célja, hogy a legtöbb ember számára a lehető legnagyobb boldogságot biztosítsa. Bentham elméletéből ezáltal számítható az olyan nyugtalanító és szubjektív szempont, mint a rokonszenv csakúgy, mint a túlságosan absztrakt természetjogi vagy szerződéselméleti megfontolások.

Benthamre nagy hatással voltak a polihisztor Joseph Priestley politikai írásai, amiben először találkozik az utilitarista haszonelvvvel. Meghatározó olvasmánya lett Cesare Beccaria 1764-ben megjelent, a korabeli Európa királyi udvaraiban és értelmiségi köreiből népszerűvé vált, *Bűnökről és a büntetésekről* című könyve. Bentham osztotta Beccaria azon nézetét, hogy matematikai összefüggést lehet alkalmazni az összetett bűnözői viselkedésre, és a büntetés megelőzhető, ha a büntetés szigorúsága meghaladja a bűnelkövetésből származó hasznot. A büntetésvégrehajtásra konkrét javaslattal állt elő: a büntetést önfenntartóan ellátó börtön tervével, az ún. Panopticonnal, amelyet privatizálnának, és a fenntartását az elítéltek munkájából fedeznék, akik akár 16 órát is dolgoznának. Bentham úgy gondolta, hogy az olyan társadalmi probléma, mint a kolduskérdés is hatékonyan menedzselhető utilitarista alapon. Úgy érvelt, hogy mivel

[4] Bentham, 1977.

a koldus látványa boldogtalanságot idéz elő a járókelőkben a közterületeken, ezért be kell gyűjteni őket egy dologházba, ahol a koldus köteles dolgozni, hogy megkeresse az eltartás és ellátás költségeit. Mivel a koldusok boldogtalansága nagyságrendekkel kisebb, mint a társadalom boldogsága az intézkedések után, így ez egy társadalmilag hatékony és igazságos megoldása a kolduskérdésnek.

Az utilitarista tehát végső soron azt nézi, hogy mekkora az átlagos vagy kollektív jólét és boldogság egy adott társadalomban. A benthami utilitarizmust ugyanakkor nem tekinthetjük egoista hedonizmusnak. Habár Bentham és későbbi követője, Henry Sidgwick is természetesnek és racionálisnak tartotta azt, hogy minden ember cselekvésének végső célja a saját legnagyobb boldogsága, az utilitarista azonban nemcsak a cselekvő örömét nézi, hanem mindazok boldogságát, akikre a cselekvés kihat.^[5] Az utilitarizmus ily módon magában foglalja akár a moralitás szférájának kiterjesztési lehetőségét, amelyre Peter Singer mutatott rá, az *Állatok felszabadítása* című könyvében, 1975-ben.^[6]

Már Henry Salt 1892-ben érvelt az állatok erkölcsi státusza mellett, és hogy az állatoknak feltétlenül vannak jogai. Singer könyve ismét csak az állatok erkölcsi helyzetére irányította a figyelmet. A szerző az állatok felszabadítása mellett száll síkra, a nemi emancipáció és polgárjogi mozgalmakkal párhuzamot vonva. A nehézség azonban az, hogy az állatok tekintetében nyilvánvalóan nem lehet olyan egyenlőséget állítani, mint amit a nők és a feketék esetén lehet. Singer szerint az érző állatok fiziológiailag egyenlőek az emberrel, ezt az állatkísérletek bizonyítják. De ha fiziológiailag egyenlőek vagyunk, akkor a fájdalomérzetben is egyenlően osztozunk az állatokkal. Mármost az állatoknak emberrel történő összehasonlításakor, hogy egyenlőek-e velünk, nem az a kérdés, hogy az állatok tudnak-e gondolkodni vagy beszélni, hanem képesek-e szenvedni. Singer állatfelszabadítási érve alapvetően két elvre épül:

1. Egyenlőség elve: az érző lények vágyai, szükségletei, érdekei egyenlő mértékben fontosak függetlenül attól, hogy kik azok: nők vagy férfiak, fehérek vagy feketék, emberek vagy állatok.
2. Haszonelv: az erkölcsi lények közösségében a fájdalmat minimalizálni kell.

Singer ezért tiltaná az állatok kínzását, a prémes állattenyésztést vagy az állatkísérleteket. Az állatok utilitarista védelmét azonban mindkét elv felől érheti erős kritika. A haszonelv kibővített változatának használatakor problematikus a világgazdaság és állatipar összefüggése, és az elgondolás nem tisztázza, hogyan befolyásolják az állatfelszabadítás alternatívái az összes érző lény jólétét. Az egyenlőség elve pedig nem elégséges garancia az egyenlő bánásmódhoz, hogy elkerüljük azt, amit Singer (a szexizmus és rasszizmus mintájára) fajizmusnak (*speciesism*) nevez. Ez csak az állati jogok fogalmának pontosítása révén lehetséges, ami a benthami utilitarizmus keretében fundamentális prob-

[5] Sidgwick, 1884, 116.

[6] Singer, 1975.

léma, ahogy azt az emberi jogok kapcsán, Benthamnek a kolduskérdés menedzselésének példáján keresztül láthattuk.

Joggal vethető fel tehát kritikaként a benthami utilitarizmussal szemben, hogy nem tartja tiszteletben a jogokat. Ha egy társadalom elég számú lakosa nagy örömet leli valami embertelen dologban, akkor van-e alap arra, hogy egy haszonelvű gondolkodó elítélje azt? A benthami utilitarizmus még az alapvető emberi jogokat is megengedi korlátozni vagy megsérteni (pl. törvénytelenül fogva tartani, megalázni, kínozni, sőt megölni), ha ezzel sok életet megmenthetünk. Azért, hogy pontosan lássuk a benthami érv fonákját, egy morális dilemmával illusztráljuk.^[7] Egy elszabadult villamos nagy sebességgel robog a síneken, amelyen öt munkás dolgozik. Ön valamivel előrébb áll, mint a munkások egy vasúti átjárónál, ahol egy váltóval eltérítheti a robogó villamost egy másik vágányra, ahol egy nagysúlyú ember áll. Mit tesz? A benthami utilitarizmussal összhangban a legtöbb ember azt válaszolja, hogy a váltóval eltérítené a villamost. Ezáltal megmenti az öt munkás életét, az egy kövér ember élete által. Most tegyük fel, hogy a vasúti átjárón áll a kövér emberrel. Ismét észreveszi a robogó villamost és az öt munkást. Kérdés, letaszítható-e beleegyezése nélkül a nagysúlyú ember a gyalogos átjáróról, ha ezáltal meggátolhatjuk az öt munkás halálát? Bentham szellemében ez a helyzet nem különbözik az előzőtől, ismét egy életért mentünk ötöt. E második helyzetet mégsem érezzük ugyanolyannak, mint az elsőt, mert önkéntesség hiányában egy ártatlan embert meggyilkolunk a „jó ügy” érdekében. Tudunk-e distinkciót tenni a két szcenárió között utilitarista alapon?

John Stuart Mill, miközben felvállalja az utilitarizmust, kísérletet tett arra, hogy áthidalja a benthami haszonelv legfőbb gyengéjét: azt, hogy nem tartja tiszteletben az egyéni szabadságjogokat. Javaslat a benthami haszonelv indirekt formájú átalakítása. A hasznosságot nem esetről-esetre, hanem hosszútávon kell maximalizálni, így az egyéni szabadságjogok tiszteletben tartása elvezethet a legnagyobb emberi boldogsághoz. Ez a szabály-utilitarizmus. A szabály-utilitarizmus alapelve, hogy az emberi együttélés szabályozottsága is haszonnal jár. Ezért egy cselekvés akkor helyes, ha a cselekvés által megkövetelt szabály általános elfogadása javítja a közösség tagjainak átlagos jólétét. Mill szellemében a második szcenárió abban különbözik az elsőtől az elszabadult villamos esetén, hogy egy olyan szabályt legitimálna hosszú távon, ami a közösség jólétét csökkentené.

[7] Thomson, 1976, 204–217.

III. A PREFERENCIA-UTILITARIZMUS

A benthami utilitarizmussal szemben azonban nemcsak az egyéni jogok kezelésének problémája jelent kihívást, hanem a boldogság mérési standardjainak meghatározása is. Maga Bentham a boldogságot túlságosan bizonytalan kategóriának tartotta ahhoz, hogy az etikai rendszer talpköve legyen. A boldogság emberről emberre változik, túl szubjektív. Az örömet és fájdalmat viszont empirikusan mérhetőnek tekintette, így az örömelvre alapozta a moralitást.^[8] A mérés céljából az öröm és fájdalom négy dimenzióját állította fel: azok intenzitása, időtartama, biztonsága és közelsége, amelyből az első kettőnek tulajdonított jelentőséget.

A mérési standard problémája a politikai gazdaságtanban (mai elnevezéssel: a közgazdaságtanban) öltött megoldásra váró kihívást. William Jevons mint Bentham utilitarizmusának híve, az egész közgazdasági elméletet az „élvezet és szenvedés kalkulációjára” szándékozta redukálni, hangsúlyozva, hogy az „ökonómia problémája az élvezet maximalizálása”.^[9] Könyve elején azt is kiemeli, hogy a politikai gazdaságtannak tiszta matematikai tudománnyá kell lennie azért, mert mennyiségi tényezőkkel foglalkozik. Mármint a közgazdasági elemzés számára érdekes feladat, hogy egy háztartás által fogyasztott különböző javak hogyan képesek egymást helyettesíteni különböző helyzetekben.^[10] Ennek jellemzésére használják a helyettesítési határány fogalmát, amely kifejezi, hogy az egyik jószág fogyasztásának egységnyi csökkenését a másik jószág fogyasztásának mekkora növekedése képes kompenzálni úgy, hogy a háztartás haszna közben ne változzék. Jevonstól Walrason át egészen Marshallig a közgazdászok a hasznosságot kardinális értelemben használták, azaz feltételezték, hogy a fogyasztó képes egy jószág fogyasztása által nyújtott hasznosságát megmérni és így a különféle javak hasznának nagyságát összehasonlítani. Később felismerték, hogy a hasznosság ezen értelmezése problematikus, ezért áttértek az ordinális haszonelméletre. Itt már csak azt feltételezzük a háztartás (fogyasztó) viselkedésének magyarázatához, hogy a különböző jószágok (jószágkosarak) hasznát a háztartás számára rangsorolni lehet. A két jószág egyenlően hasznos kombinációi egy közömbösségi görbén helyezkednek el egy olyan koordináta-rendszerben (ún. jószágtér), amelynek egyik tengelyére az egyik, a másik tengelyére a másik jószágból fogyasztott mennyiséget mérjük fel.

A közömbösségi görbéken alapuló fogyasztáselmélet posztulátuma, hogy a fogyasztó a piacon következetesen a saját preferencia-rendszere szerint viselkedik. Ez változtatta meg az utilitarizmus karakterét, amely a jólétet és a boldogságot kezdetben inkább az élvezetre és öröme, később inkább az ésszerű vágyak és preferenciák kielégítésére alapozta. Valójában a kétféle mérési standard

[8] Stephen, 1991, 235–238.

[9] Jevons, 1911, 37.

[10] Varian, 1995, 3. fejj., 63–84.

mögött ugyanaz a jó-felfogás húzódik meg, hiszen többnyire azért preferáljuk az egyik vágyunkat a másikkal szemben, mert több örömet várunk tőle. Sokszor, ahogy Bentham is állítja, valóban a várható öröm intenzitása és tartama alapján döntjük el, mit preferáljunk. Egy ilyen érvet szolgáltatott Neumann János és Oscar Morgenstern. A 18. században felállított Bernoulli-hipotézist tárgyaló irodalomból kiindulva azt bizonyítják, hogy kockázatos helyzetekben az emberek a hasznosság mérésének alapján döntenek és cselekszenek.^[11]

Így jutunk el a Harsányi János által képviselt mai felfogáshoz.^[12] Végső soron az ordinális értelmezés is feltételezi a hasznosság mérését, mivel a fogyasztó célja továbbra is az marad, hogy maximálisan kielégítse szükségletét. Nem lehet tehát elválasztani egymástól a vágyat, a vágy racionális preferenciába állítását és az örömet, ami a vágy teljesülését kíséri. Ezért Harsányi a hasznosság fogalmának kettős jelentését szorgalmazza: a hasznoságnak egyrészt van egy választási jellemzője (ordinális felfogás), mert a preferálás valaminek a választását jelenti, másrészt egy tartalmi jellemzője (kardinális felfogás), mivel valamit azért preferálunk, mert az jobb nekünk. Formálisan a következőképpen írható le ez a viszony a két felfogás megtestesítő matematikai relációk között:

$$\underbrace{a \succeq_i b}_{\text{ordinális}} \iff \underbrace{u_i(a) \geq u_i(b)}_{\text{kardinális}}$$

Ennek olvasata: „az i fogyasztó akkor és csak akkor preferálja a -t b -vel szemben, ha az a -hoz tartozó hasznossága nagyobb, mint a b -hez tartozó hasznossága, ezek egyenlősége esetén pedig közömbös a és b között”.

Jól láthatóan a két mérési standard, azaz a két felfogás elkülönül egymástól, hiszen két különböző matematikai relációról van szó (és nem kétféle kalibrációról, mint pl. a hőmérséklet mérése esetén Celsius vagy Fahrenheit). Ugyanakkor, amennyiben a preferenciák hasznossági függvénnyel reprezentálhatók (fontos, hogy ez nem minden preferencia-rendszerre teljesül), ezek között kölcsönös viszony létesíthető a hasznosság Harsányi-féle kettős jelentésével összhangban. A matematikából kölcsönözve a kifejezést azt is lehet mondani, hogy a két felfogás ebben az esetben izomorf.

IV. A SZABADSÁG ÉS EGYENLŐSÉG KÉRDÉSE

Michael Sandel azt állítja, hogy a liberalizmus alapjaként a mai politikafilozófia két alternatívát kínál: az utilitáriánus és kantiánus alapokat, de Rawls nyomán, a mai liberálisok ez utóbbit preferálják, mert az utilitarizmus nem veszi komolyan

[11] Neumann - Morgenstern, 1944, 629.

[12] Harsanyi, 1982, 39-62.

az egyéni jogokat és az egyének közötti különbözőséget.^[13] Valójában a preferencia-utilitarizmus kielégíti a szabadság és egyenlőség eszményét, igaz, bizonyos korlátok mellett, de tegyük gyorsan hozzá, kritikákat a kanti alapok ellen is lehet emelni. Azért, hogy J. S. Mill szellemében az utilitarizmus összhangban legyen a szabadsággal, biztosítani kell az egyén preferencia-autonómiáját. A preferencia-utilitarizmus esetén az autonóm preferencia az általános boldogság feltétele. A szabadság a preferencia-autonómiában testesül meg. Kérdés azonban, hogy miképpen érvényesül az autonómia a társadalmi viszonyokban; például, hogy milyen hatása van a társadalomnak a haszonelvű elvárások kialakulására. Nem kétséges-e individuális szabadságról beszélni, ha az elvárások a társadalomból származnak? E dilemma megoldásaként Richard Hare kétszintű moralitást tétel fel: vannak az egyénbe gyermekkorban belénevelt és akkor rögzült elvek, majd felnőtt fejjel az egyén ezeket az elveket szelektálja, kritizálja a haszonelvű gondolkodás alapján.^[14]

Az utilitarizmus nemcsak a szabadsággal, hanem az egyenlőséggel is összhangban van. Egy ember preferenciájának érvényesülését csak az befolyásolja, hogy hányan osztják még az ő preferenciáját. Az esélyét nem befolyásolják rangok, érdekek stb.. Mindenki egynek számít, mindenkit a többivel egyenlőként kezelnek. Ám nem mindegy, hogy valaki mit preferál. Ronald Dworkin megkülönböztet személyes és külső preferenciákat. Az előbbiek olyan javakat, erőforrásokat és lehetőségeket jelentenek, amelyeket valaki magának akar. A külső preferenciák viszont mások javait és lehetőségeit érintik. Azonban már J. S. Mill is írt a *Szabadságról* című esszéjében arról, hogy mind a személyes, mind a külső (*external*) preferencia kielégítésének korlátjai vannak. Egyfelől az egyén csak azokkal a cselekedeteivel tartozik elszámolni a közösséggel, amelyek másokat is érintenek. Másfelől az állam nem korlátozhatja az egyéni szabadságjogokat, hogy az egyént megóvja saját magától vagy ráerőltesse a többség akarátát az egyénre, hogy mi a helyes. A külső preferenciák nagy nehézséget okoznak az utilitarizmus számára. „Ha elég erőteljes a többségnek az a külső preferenciája, hogy a homoszexualitást el kell nyomni, akkor az utilitarizmus szerint utat kell adni ennek az akaratnak.”^[15] Ugyanakkor Dworkin maga fogalmazza meg a megoldást: az utilitarizmust újra kell fogalmazni oly módon, hogy csak a személyes preferenciák számítsanak.

Amartya Sen,^[16] majd később Allan Gibbard^[17] mutattak rá, hogy Dworkin ezen törekvése általánosságban nem kivitelezhető. Szabad, demokratikus társadalomban mindig vannak olyan kérdések, amelyekről nem a teljes közösség, hanem egyes emberek vagy szakértői csoportok döntenek. Az ún. *liberális*

[13] Sandel, 1996, 3–25.

[14] Hare, 1984, 22–38.

[15] Dworkin, 1978, 236.

[16] Sen, 1970, 152–157.

[17] Gibbard, 1973, 587–601.

paradoxon az a jelenség, hogy bizonyos körülmények között a kollektív döntés nem egyeztethető össze konzisztensen az egyéni szabadságjogokkal (szakértői véleménnyel). Másképpen fogalmazva vannak esetek, amikor a társadalmi hatékonyság megköveteli a személyes preferenciák sérülését. Most Gibbard *falfestési problémáján* keresztül fogunk példát mutatni a liberális paradoxonra. Ha két személy szabadon dönthet arról, hogy milyen színűre festi házának a falát, akkor döntésképtelenség alakulhat ki a társadalmi döntés szintjén, ha az egyik személy a másik személy házával megegyező színt szeretne választani, míg a másik mindenképpen éppen tőle eltérő színűre szeretné festeni a házát. Ezek a példában a dworkini külső preferenciák.

Legyen a két személy i és j , akik arról döntenek, hogy fehérre (f) vagy rózsaszínre (r) fessék-e a házuk színét. Négy lehetőség van: $a = (r, f)$, $b = (r, r)$, $c = (f, r)$, $d = (f, f)$, ahol a zárójelben lévő első szín az i , a második pedig a j személy döntését jelöli. Mind i , mind j arról dönthet saját jogon, hogy ő milyen színűre festi a saját háza színét. Tehát i dönthet $\begin{cases} a \text{ és } d \\ b \text{ és } r \end{cases}$ között, valamint j dönthet $\begin{cases} a \text{ és } b \\ c \text{ és } d \end{cases}$ között. Tegyük fel, hogy i azt szeretné, hogy a házak színe azonos legyen, j pedig, hogy a falak különbözők legyenek, és mindketten a fehér falat preferálják a rózsaszínűvel szemben. E feltételek mellett, a két személy preferenciái így rendezhetők: $i: d > b > c > a$, amiből elimináljuk c -t és a -t, mivel i azonos színű falat akar; $j: a > c > d > b$, amiből elimináljuk d -t és b -t, mivel j különböző színű falat akar. Tehát nem jöhet létre közös társadalmi döntés.

A liberális paradoxon csak egy esete a preferencia-összegzésből származó nehézségeknek. Kenneth Arrow tett arra kísérletet, hogy megvizsgálja, hogyan áll össze a gazdaság szereplőinek preferenciájából társadalmi preferencia. Nyilván valamilyen összegző, aggregáló mechanizmusra van szükség. (Vegyük észre, hogy a vizsgált kérdés nem szorítkozik csak a közgazdaságtanra, részben a politikai választásokra is alkalmazható!) Milyen aggregáló (választási) mechanizmus tekinthető igazságosnak? Milyen követelmények vannak, amiknek meg kellene felelni? Arrow a következő plauzibilisnek látszó feltételeket sorolja fel: (U): Az aggregáló mechanizmus a döntéshozók (választók) tetszőleges preferenciái mellett alkalmazható legyenek.

(P): Ha a döntéshozók véleménye egybehangzó, akkor az essen egybe a választás eredményével.

(I): Ha van olyan alternatíva, amit egyetlen döntéshozó sem preferál, akkor ennek belefoglalása az aggregálásba ne változtasson az eredményen.

Ezután a következő tételt bizonyítja.^[18]

Arrow tétele: Ha egy legalább három alternatívát összegző mechanizmus teljesíti az (U), (P) és (I) feltételeket, akkor az eredmény egy bizonyos – nem feltétlenül a többségben lévő – döntéshozói érdeket fog tükrözni.

[18] Arrow, 1951/1963.

Megjegyzés: A liberális paradoxonban az arrowi (U) és (P) feltételek ütköznek, társadalmi döntés csak valamelyik feltétel megsérülése mellett lehetséges.

V. HATÉKONYSÁGI UTILITARIZMUS

A preferencia-utilitarizmus – a hasznosság Harsányi-féle kettős jelentésével – valójában a haszonelvet direkt formában alkalmazza. A hatékonysági utilitarizmus lényegében a preferencia-utilitarizmus indirekt formájú átalakítása. Ez két szinten történik: individuális szinten, így jutunk a racionális döntések, illetve kollektív szinten, így jutunk a Pareto-optimalitás fogalmához.

A racionális döntések elmélete négy sajátosságnak tesz eleget:^[19]

- (1) Konzekvencializmus: A cselekvéseket kizárólag következményei (ezek számszerűsítése) révén értékeljük.
- (2) Bayesi szemlélet: Egy cselekvő meggyőződése a lehetséges kimenetelekről valószínűségi formát ölt, és racionális döntési szabályként a Bayes-elvet használjuk.
- (3) Kardinalitás: Egy állapot jóságának megítélése ezen állapotok individuális hasznossági értékelése alapján történik.
- (4) Harsányi-féle összegzési tétel:^[20] Ha n szereplő preferenciája reprezentálható Neumann-Morgenstern hasznossági függvénnyel és teljesül a (P) Pareto-feltétel (azaz ha n szereplő mindegyike a -t preferálja b -vel szemben, akkor ez igaz közösségi szinten is), akkor a közösség hasznossági függvénye súlyozott összege lesz az egyéni hasznossági függvényeknek.

A „racionális cselekvés” általános sémája a következő alakú: Rögzített egyéni preferencia + Döntési kritérium (haszonelv) = Racionális döntés → Cselekvés. A racionális döntésemélet tárgyalásának középpontjában individuális preferenciák állnak. A preferenciák fölött értelmezett hasznosságon keresztül a „racionális döntésen” alapuló cselekvés megítéléséhez használunk egy döntési kritériumot (ez gyakorta az ún. Bayes-elv). Utilitarista szempontból ez lesz a cselekvés hatékonyságát tesztelő haszonelv. Azért, hogy a tanulmány gondolatmenete ne szakadjon meg túlzottan, az elmondottakról bővebben a tanulmány végén lévő függelékben találhat részleteket az érdeklődő Olvasó.

Gyakorlati szempontból a racionális döntésekre most két alkalmazást mutatok be.

1. példa: *Költség-haszon elemzés*, amit gyakran alkalmaznak a gazdaságban, illetve kormányzati szabályozáshoz kapcsolódó döntések támogatásához. Valójában itt olyan racionális döntésről van szó, amelyhez egy gazdasági mutatót használnak fel tesztelő haszonelvként, ez az ún. nettó jelenérték (NPV), ami a jövőbeni nettó hozam cash flowját diszkontálja a jelen időszakra.

[19] Sen, 1979, 463–488.

[20] Harsanyi, 1955, 309–321.

2. példa: ^[21] A *Hand-szabályt* a *United State vs. Caroll Towing Co.* perben 1947-ben ítélező *Learned Hand* bíróról nevezték el, és gyakran használják azóta az USA bíróságai a vétkesség megállapítására. A *precedens per* a következő volt: *New York* kikötőjében egy vontatóhajó legénysége el akart kötni egy uszályt, és mivel nem találtak egyetlen embert sem az uszályon, aki segített volna, maguk próbálkoztak eloldani azt. Ez azonban rosszul sikerült, és az elszabadult uszály összeütközött a felperes hajójával, ami ezután a rakománnyal együtt elsüllyedt. Nem volt *precedens*, hogy felelősség terheli-e az uszály tulajdonosát, ha az így elszabadult uszály kárt okoz a többi szállítóeszközben.

Az ítélező *Hand* először sorra számításba vette a vízi baleseteket okozó tényezőket: (1) annak valószínűsége, hogy a hajó elszabadul [p]; (2) a kár értéke, amit az ilyen esemény okoz [V]; (3) a megelőzésre költendő óvintézkedések költségei [c]. A bíró logikája az volt, hogy az alperes akkor felel a gondatlanság alapján, ha a káresemény [q] EL várható vesztesége (azaz a káresemény bekövetkezésének valószínűsége [$p(q)$] és a káresemény által okozott veszteség [$v(q)$] szorzata) meghaladja azoknak az óvintézkedéseknek a költségét [$c(q)$], amelyekkel a káresemény elkerülhető lett volna: $EL(q) = v(q) \cdot p(q) > c(q)$. Valójában *Hand* intuitív alapon nem tett mást, mint a racionális döntéelméletet és a Bayes-elvet alkalmazta.

Mindkét példán érzékeltetni lehet az elmélet korlátait is. A költség-haszon elemzésre a *Philip Morris* 2001-es botránya szolgált példát. Ez azért keletkezett, mert az amerikai cég nyilvánosságra került költséghaszon-számításon alapuló tanulmánya szerint a cseh állam jelentős összegeket spórol azzal, hogy nem kell egészségügyi ellátást és nyugdíjat biztosítani a dohányzás miatt elhunyt lakosoknak. ^[22] A *Hand-szabály* esetére a következő példát hozhatjuk. Ha mondjuk emelik a gépkocsik sebességének felső határát, a balesetek megnövekedett valószínűsége vajon mekkora többletköltséget jelent a társadalomnak? A szabály az elővigyázatosság társadalmilag hatékony szintjét kísérli megcélolni, azonban ehhez sokszor rengeteg információra van szükség, és az okozott kár becslése is igen nehéz feladat. Ezért a *Hand-szabály* alkalmazásának alternatív módját jelentheti az, ha a jog a szokás vagy a gyakorlat alapján kényszeríti ki az elővigyázatosság megfelelő szintjét, ami biztonságot nyújt, mégsem ésszerűtlen. Ugyanakkor ez a jogi szabályozás többletköltségeket ró a döntési szituáció szereplőire, azonban leszűkíti az információ-szükségletet, és a jogi ítélezést is leegyszerűsíti.

Térjünk át a hatékonysági utilitarizmus kollektív szintű kulcsfogalmára, a Pareto-optimalitásra. A Pareto-optimalitás a társadalmi jólét maximalizálását jelenti a költségek felett. Az ilyen állapot azért elérendő hatékonysági cél, mert lehetetlen változtatni rajta, például redisztribúció révén anélkül, hogy legalább

[21] Posner, 1972. Részletesebben magyarul: Cooter - Ulen, 2005, 364-365.

[22] „Botrány Prágában, elutasítás Pesten”. In: *Világgazdaság*, 2001. 07. 19. (Elérhető: <http://www.vg.hu/vallalatok/botrany-pragaban-elutasitas-pesten-8566>.)

egy ember helyzetén ne rontanánk. Másképpen fogalmazva, a Pareto-optimális állapothoz képest minden alternatív állapotra igaz, hogy hozzá képest legalább egy ember (csoport) az aktuális állapotot preferálná. A Pareto-optimális állapot elérése nagyon erős kritérium, azonban az utilitarista megelégszik egy jóval gyengébb kimenetellel is: a Pareto-javítás lehetőségével. Ha nem is vagyunk Pareto-optimális állapotban, nagyon sokfajta állapotot tekinthetünk optimálisnak a Pareto-kritérium alapján, mindösszesen arra kell törekedni, hogy egy csoport helyzetén javítsunk, miközben bárki más helyzete nem romlik. Ugyanakkor előfordulhat körkörösség is: az A helyzet kívánatosabbnak mutatkozik B-vel szemben, a B állapot C-vel szemben, s a C pedig A-val szemben, ami azt jelentené, hogy a jólét a végtelenségig javítható. Megjegyezzük, hogy ezen a Pareto-kritériumnál gyengébb követelmény esetén sincs mód változtatni (pl. a Kaldor-Hicks kritérium, amely megenged romló helyzetű csoportokat is a változás során, ha ennek nyertese kompenzálja a veszteseket úgy, hogy a nyertes még mindig jobb helyzetben lesz, mint változás nélkül). Valójában a körkörösség problémája ismét a fent bemutatott Arrow-tételnek a következménye.

VI. ÖSSZEGZÉS

A tanulmány célja volt, hogy kísérletet tegyen az utilitarizmus mint morális és politikai doktrína bemutatására a modern társadalomtudományok eredményei alapján. Ezt egyrészt a hasznosság fogalmának kettős jelentésére alapoztuk, amely kétféle hasznossági értelmezést előfeltételez: a pszichológiai és a preferencia-utilitarizmust. Ezt az osztályozási dimenziót a boldogság mérési standardjainak meghatározására irányuló módszertani nehézségek hívták elő az utilitarizmuson belül, és a hasznosság kétféle felfogását Harsányi révén, a fogyasztói magatartás megalapozásával párhuzamban vettük kölcsön a modern közgazdaságtanból. A másik osztályozási szempontot a haszonelv alkalmazása kényszeríti ki, mivel annak közvetlen használata a jogok kezelésének különböző jellegű problémáihoz vezet, amire az elszabadult villamos példáját és a liberális paradoxon (tágabban: Arrow tétele) jelenségét mutattuk be. Ezen tematizálási szempontok alapján különböztettük meg az utilitarizmus négy pozícióját. Bár kimutatható bizonyos kapcsolat közöttük, azonban beláttuk, hogy lényegében különböző utilitarista paradigmákról kellene beszélni, amelyek nem csupán alapjaikban különböznek egymástól (hogyan értelmezzük és miképp használjuk a haszonelvet), hanem akár ugyanazt a helyzetet is másképpen ítélik meg általuk.

Már idéztük Sandeltől, hogy az utilitarizmussal szemben két súlyos kritikát szoktak megfogalmazni a mai politikafilozófiában: az utilitarizmus nem veszi komolyan az egyéni jogokat és az egyének közötti különbözőséget. Mint láttuk, a jogok kezelésére van mód, sőt lehetőség van akár a moralitás szférájának kiterjesztésére is. A másik kritika viszont annyiban irreleváns, hogy előfeltételez egy utilitarista szemléletű antropológiát, miközben az utilitarizmusnak nem célja

az ember képét megrajzolni. Valójában módszertani szempontból él a redukció eszközével, hiszen örömmennyiségre vagy preferenciára redukálja az egyént; a haszonelven keresztül pedig idealizál és absztrahál, ezáltal az egyént hasznosság-mennyiségre képzi le. Az utilitarizmus elsődlegesen a jó társadalmi együttműködés kritériumait keresi igen hatékony fogalmi és technikai eszközökkel, ezért nem lehet negligálni. Ugyanakkor az is igaz, hogy bár a hasznosság (és az általunk negyedik paradigmában megjelenő hatékonyság) és a haszonelv különböző formái csábítóan hathatnak, használatuknak mégiscsak erős korlátai vannak. Mindent egybevetve, az utilitarizmus négy különböző paradigmája a társadalmi igazságosság egy lehetséges, de nem egységes és nem teljes koncepcióját nyújtja. Ugyanakkor ez utóbbi tekintetben osztozik bármelyik más morális vagy igazságossági elmélettel.

FÜGGELÉK

Azok számára, akik nem járatosak a racionális döntéelméletében, most a tanulmány V. szakaszában említett racionális döntési séma működését (és döntési kritériumként az ott említett Bayes-elvet használva) egy egyszerű példán keresztül illusztráljuk. Reggel, mielőtt X úr elindulna otthonról, nem tudja pontosan eldönteni, hogy esni fog vagy sem. Jelölje p_1 annak a valószínűségét, hogy esni fog, és p_2 azt, hogy nem fog esni. Ezt megbecsülheti, pl. úgy, hogy megnézi a tv-ben a meteorológiai jelentést. A valószínűségeket százalékban adhatja meg – tekintettel, hogy most csak két lehetőség van (ω_1, ω_2) – a következőképpen: $p_2 = (1 - p_1) \cdot 100$. Továbbá, jelentse ω_1 , hogy esni fog, míg ω_2 , hogy nem fog esni; ezenkívül x_1 azt, hogy visz esernyőt és x_2 , hogy nem visz esernyőt.

Ekkor négyféle következménnyel kell számolnia: C_{11} : esni fog, de nem ázik el, mert visz esernyőt; C_{21} : esni fog és elázik, mert esernyőjét otthon hagyja; C_{12} : nem fog esni, de biztonságképpen visz esernyőt magával (de ezzel pl. azt kockáztatja, hogy otthagyja valahol az ernyőjét); C_{22} : nem fog esni és nem is hagyhatja el az esernyőjét, mivel nincs nála. Ha X úr olyan intenciókkal rendelkezik, hogy gyűlöli az esős időt, utál elázni és feledékeny, akkor a következményeknek a következő preferencia sorrendjét állíthatja fel: $C_{22} > C_{12} > C_{11} > C_{21}$.

A helyzet az alábbi döntési mátrixban összegezhető:

	p_1 ↓	p_2 ↓
	ω_1	ω_2
x_1	C_{11}	C_{12}
x_2	C_{21}	C_{22}

A Bayes-elvet tesztelő haszonelvként alkalmazva, számszerűsíthető a két cselekvés várható haszna, és a nagyobb értéket választva eldönthetővé válik, melyik cselekvés racionális:

$$Eu(x_1) = v(C_{11}) \cdot p_1 + v(C_{12}) \cdot p_2$$

$$Eu(x_2) = v(C_{21}) \cdot p_1 + v(C_{22}) \cdot p_2.$$

Itt a $v(\cdot)$ preferencia-függvény révén rendelünk a következményekhez individuális hasznossági értékeket.

Ha mármost annak a valószínűsége, hogy esni fog 30%, akkor 70% valószínűséggel nem fog esni, így $p_1 = 0,3$ és $p_2 = 0,7$. Legyen továbbá X úr preferencia-rendszerének megfelelő preferencia-függvény értékei a következők: $v(C_{22}) = 4 > v(C_{12}) = 3 > v(C_{11}) = 2 > v(C_{21}) = 1$. Ekkor az x_1 és x_2 cselekvések várható hasznossági értékei a következők:

$$Eu(x_1) = 2 \cdot 0,3 + 3 \cdot 0,7 = 2,7, \text{ valamint } Eu(x_2) = 1 \cdot 0,3 + 4 \cdot 0,7 = 3,1,$$

vagyis az x_2 cselekvésnek nagyobb a várható hasznossága, tehát racionális X úr részéről, ha nem visz esernyőt magával.

IRODALOM

- Arrow, Kenneth (1951/1963): *Social Choice and Individual Values*. Wiley, New York.
- Bentham, Jeremy (1977): Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe. In: Ludassy Mária (szerk.): *Brit moralisták a XVIII. században*. Gondolat, Budapest.
- Botrány Prágában, elutasítás Pestén”. In: Világgazdaság, 2001. 07. 19. (Elérhető: <http://www.vg.hu/vallalatok/botrany-pragaban-elutasitas-pesten-8566>).
- Bujalos István (2008): *Posztmodern liberalizmus*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Cooter, Robert – Ulen, Thomas (2005): *Jog és közgazdaságtan*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Dworkin, Ronald (1978): *Taking Right Seriously*. Harvard University Press, Cambridge.
- Gibbard, Allan (1973): *Manipulation of voting schemes: a general result*. *Econometrica*. No 41. 587–601.
- Hare, Richard M. (1984): Right, Utility and Universalization. In: Frey, Raimond Gillespie (ed.): *Utility and Rights*. University of Minnesota Press.
- Harsanyi, John (1955): *Cardinal Welfare, Individualistic Ethics, and Interpersonal Comparisons of Utility*. *Journal of Political Economy*. No. 63. 309–321.
- Harsanyi, John (1982): *Utilitarianism and Beyond*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hutcheson, Francis (2004): An Inquiry into the Original of Our Ideas of Beauty and Virtue. In: Leidhold, Wolfgang (ed. and introduction): *Natural Law and Enlightenment Classics. Liberty Fund, Indianapolis*. (Magyarul In: Ludassy Mária (szerk.) (1977): *Brit moralisták a XVIII. században*. Gondolat, Budapest.)
- Jevons, William (1911): *The Theory of Political Economy*. Macmillan, London.
- Kymlicka, Will (1990): *Contemporary Political Philosophy*. Clarendon Press, Oxford.
- Mill, John Stuart (1980): *A szabadságról. Haszonelvűség*. (Ford.: Pap Mária.) Magyar Helikon, Budapest.
- Neumann, von John – Morgenstern, Oscar (1944): *The Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton University Press, Princeton.

- Quinton, Anthony (1973): *Utilitarian Ethics*. MacMillan Press, London.
- Posner, Richard (1972): *Economic Analysis of Law*. Little Brown, Boston.
- Sandel, Michael (1996): *Democracy's Discontent*. Harvard University Press, Cambridge.
- Sen, Amartya (1970): *The Impossibility of Paretian Liberal*. *Journal of Political Economy*. No. 78. 152–157.
- Sen, Amartya (1979): *Utilitarianism and Welfarism*. *Journal of Philosophy*. No. 76. 463– 488.
- Sidgwick, Henry (1884): *The Method of Ethics*. MacMillan, London.
- Singer, Peter (1975): *Animal Liberation*. Harper Perennial, New York.
- Stephen, Leslie (1991): *The English Utilitarians. Jeremy Bentham. Vol. 1*. Thoemmes Antiquarian Books.
- Thomson, Judith (1976): *Killing, Letting. Die, and the Trolley Problem*. *The Monist*. No. 59. 204–217.
- Varian, Hal R. (1995): *Mikroökonómia középfokon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

•
Barabás Laci emlékére, 2008

A vallási közösségek jogállására vonatkozó európai és magyar szabályozás összehasonlító elemzése

Az elmúlt időszakban az alkotmány, majd az Alaptörvény, továbbá az új egyházi törvény módosításai okán mind a szakmai, mind pedig a közéleti érdeklődés egyik meghatározó témájává vált a vallási közösségek jogállása. Megítélésünk szerint a helyes reflexiókat nagyban segítheti a környező országok szabályozási gyakorlatának és a magyar jogalkotói szándék összehasonlító elemzése.

Az állam és az egyház európai viszonyrendszerét tekintve országonként meglehetősen eltérő modellekkel találkozunk, amelyek között egyaránt felfedezhetjük az államegyházat, a kapcsolódó modellt, az együttműködő, illetve a radikális elválasztást. A kategorizálás azonban nem kizárólagos, ugyanis Ádám professzor úr^[1] szerint – igaz nem mindig tisztán – de beszélhetünk koordinációs, jogállami és szeparációs modellekről is, illetve ezek keveredései is megtalálhatók. Szathmáry Béla^[2] csoportosítása szerint helyesebbnek tűnik az egyházállamiság, az állam-egyháziság, az egyház feletti állami fennhatóság, a koordinációs rendszer, valamint a teljes elválasztásra épülő rendszereken alapuló kategorizálás. Amint látható, az idézett megközelítések bár eltérőek, ugyanakkor közös nevezőt képez az állam és egyház viszonyrendszerének lehetőleg valóság-hű modellezése, amelyben egyaránt fellelhetők úgy a szélsőséges, mint a rugalmas megoldások. További megjegyzést igényel, hogy a modellalkotás nem jelent uniformizálást, mivel az egyes modelleken belül megjelenő konkrét jogi szabályozás tekintetében további különbségek fedezhetők fel az egyházak, illetve a vallási közösségek formai és tartalmi elismerése alapján. A terjedelmi korlátok miatt mostani vizsgálatunk néhány meghatározó országra korlátozódik, és ebből próbál objektív következtetéseket levonni a magyar gyakorlatra vonatkozóan.

I. A VALLÁSI KÖZÖSSÉGEK JOGÁLLÁSA EURÓPÁBAN

1. Ausztria

A 8,2 millió lelket számláló és 14 államilag elismert egyházat számláló Ausztria lakosságának 66%-a vallotta magát katolikusnak, 4,2% muszlimak, 3,9% protes-

[1] Ádám, 2007, 289-292.

[2] Szathmáry, 2004, 92-98.

tánsnak, 2,2% ortodoxnak és 0,1% zsidónak. A hívők 0,9%-a tartozik más keresztény egyházhoz, 0,3% a Jehova tanúihoz, 0,2% pedig más egyéb nem keresztény egyházhoz. A lakosság többi része nem tartozik semmilyen vallási közösséghez.^[3]

Az osztrák jogi szabályozást vizsgálva az elismert egyházak és vallási közösségek jogállásának alapját az alkotmány 15. cikkelyében találjuk, mely szerint minden elismert egyház és vallási közösség közösen és nyilvánosan is gyakorolhatja vallását. Ez a szabályozás lényegében egy többszintű rendszeren nyugszik, melyben eleinte kettő, majd 2002 óta három különböző jogi kategóriát találunk. Az elsőben a vallási közösségek elismeréséről szóló 1874. évi 68. törvény alapján állami elismerésben részesülhetnek, melynek folytán közjogi jogállást nyernek.

Az elismerés feltételeiként az alábbi kritériumok szolgáltak:

Az egyház szabályzata és tanítása nem lehetett jogellenes vagy erkölcstelen. A második feltétel alapján az egyháznak kötelezettséget kellett vállalni gyülekezet, vagy kultuszközösség létrehozására és működtetésére. Az elismerés többnyire rendelet útján történt. A klasszikus, „történelmileg elismert” egyházakra az állam és az egyház viszonyát rendező konkordátum, illetve külön törvények vonatkoznak, amelyek az elismerési kritériumoknak megfelelő egyházak^[4] részére többletjogokat biztosítanak. Ezek közül külön is megemlíjtük az állam által nyújtott anyagi támogatást, az állami iskolákban történő hitoktatást, és a hitoktatók finanszírozását.

Az egyházak elismerési és működési feltételek vonatkozásában 1997. december 10-én az osztrák parlament új szabályozást vezetett be, ami a korábban elismert egyházak számára is komoly nehézséget jelentett.^[5] A vallási és felekezeti közösségekről szóló 1998. évi 19. (BGBl I 1998/19) törvény ugyanis az eddigi kategóriákat a magánjog jogi személyiséggel rendelkező felekezeti, vagy vallási közösséggel bővítette. Ezek a közösségek jogállásukat tekintve nem rendelkeznek mindazokkal az állami kedvezményekkel (pénzügyi, oktatási), amelyekkel az elismert egyházak rendelkeznek.

A felekezeti közösség akkor nyer bejegyzést, ha legalább 300 taggal rendelkezik. A törvény a közösségek elismerésére vonatkozó korábbi feltételeket újjal bővítette, vagyis: 1. Az elismerést kérő közösségnek a népesség 2%-nak megfelelő számú taggal kell rendelkeznie, 2. igazolnia kell a 20 éves fennállást, ebből legalább 10 évet bejegyzett felekezeti közösségként; 3. igazolnia kell az anyagi források vallásos célú felhasználását; 4. pozitív hozzáállást kell tanúsítania mid

[3] *Austria. International Religious Freedom Report 2010*. Elérhető: <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148910.htm>.

[4] Elismert vallási közösségnek számít a katolikus egyház, a keleti és szír ortodox egyház, az örmény apostoli egyház, a protestáns egyházak, a methodista egyház, az iszlám és zsidó közösség, az ókatolikus egyház, a Jézus Krisztus Utolsó Nap Szentjei Egyház, az Új Apostoli Egyház, a buddhista közösség és a Jehova Tanúi. (*Austria. International Religious Freedom Report 2010*. Elérhető: <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148910.htm>.)

[5] Jelenleg a 14 hivatalosan is elismert és ennek alapján szerzett joggal rendelkező vallási közösség közül csak öt teljesíti a szigorúbb feltételeket.

az állam, mind pedig a társadalommal szemben; 5. az elismerést kérő közösségnek a többi egyházzal szemben „békés” viszonyt kell ápolnia, amelyet nem zavarhat meg törvénybe ütköző módon.

A feltételek szigorúságára, és bizonyos esetekben teljesíthetlenségére jellemző, hogy az őshonosságra vonatkozó 20 éves időkeretet az Alkotmánybíróság később eltörölte. Az elismerési kérelmet az Oktatási minisztérium felülvizsgálja, majd ezt követően kerül sor a közösség bejegyzésére, amely egyben a jogi személyiség elnyerését is magába foglalja. A legutóbbi osztrák szabályozás szerint az előbbi kritériumoknak nem megfelelő közösség az Egyesületi törvény alapján 2002 óta vallási egyesületként is működhet, amihez szintén jogi személyiség társul.

2. Belgium

A 2010-ben végzett felmérések szerint a 10,7 milliós lakosság 60%-a vallotta magát katolikusnak, 4%-a muszlimak, 2%-a protestánsnak, 1%-a zsidónak, végül 2%-a más egyéb vallási közösséghez tartozónak. A fennmaradó 31% nem tartozik semmilyen vallási közösséghez.^[6]

Bár a belga alkotmány (1831) büntetőjogi védelem mellett mindenki számára biztosítja a lelkiismereti és vallásszabadságot, ennek ellenére mégsem vonható kétségbe, hogy a különböző egyházak eltérő bánásmódban részesülnek. Az egyházak társadalmi szerepük és a társadalomban végzett szolgálatuk alapján nyerik el hivatalos elismerésüket. Ennek megfelelően jelenleg összesen hét történelmi egyházat tartanak számon (katolikus, protestáns, zsidó, anglikán, iszlám, a görög és az ortodox egyház), amelyek állami támogatásban részesülnek. Hivatalosan 2002-ben nyert állami elismerést a Belgiumi Egyesült Protestáns Egyház, amely a Protestáns és Evangélikus Egyházak Szövetségi Színódusa, illetve közel száz kálvinista és metodista szellemiségű közösség egyesüléseként jött létre.

Az elismertek mellett jelentős számban vannak el nem ismert egyházak is, pl. a Jehova Tanúi, a mormonok és sok más kisebb vallási csoportosulás.^[7] Ezek a közösségek nem élvezhetik a történelmi egyházaknak nyújtott állami támogatásokat és kedvezményeket, sőt mi több, olykor még „vallási” minőségüket is megkérdőjelezzik, mivel a vallás fogalmának nincs törvényi definíciója. Következésképpen vitás esetekben a bíróság dönt, amelynek a kérdés elbírálásakor tartózkodnia kell a tartalmi szempontok vizsgálatától. Ez a gyakorlatban azt eredményezi, hogy pl. a bíró a büntetőjogi vagy adómentességet érintő szabályok alkalmazásakor pusztán ésszerű mérlegelés alapján kénytelen dönteni arról, hogy az adott közösség vallásnak tekinthető-e, vagy sem. Ennek érdekében azonban mégis olyan külső szempontokat kell figyelembe vennie, mint a

[6] *Belgium. International Religious Freedom Report 2010*. Elérhető: <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148917.htm>.

[7] A King Baudouin Foundation 2007-ben készült felmérése szerint ide tartoznak még a buddhisták, a hetednapi adventisták, a hinduk, a szíkek, a krishna hívők és a Szciantológia Egyház tagjai. (Uo.)

templomok megléte, imaszövegek, vagy rituális cselekmények létezése. Amennyiben az említettek nem bizonyulnak kellő támpontnak, további vizsgálat tárgyát képezi a közösség tevékenysége, ugyanis a törvény előírása szerint az isteni kultusznak jelen kell lennie ahhoz, hogy a csoportot egyháznak lehessen tekinteni.^[8] Ennek értelmében a Szcientológiai Egyház által kínált pusztá gyógykezelés nem tekinthető ilyennek. A közösségek harmadik csoportját a humanista, illetve filozófiai társulások alkotják, amelyeket az állam az egyházakhoz hasonló anyagi támogatásban részesít.^[9]

Az állam az ideológiailag semleges oktatás mellett kötelezi el magát, amely magában foglalja a szülők és a tanulók filozófiai, eszmei vagy vallási felfogásának tiszteletben tartását. Az utóbbiak állami költségvetésből finanszírozott erkölcsi, vagy vallási nevelés között választhatnak.

3. Csehország

Csehország 10,3 millió lakosának 38%-a ateistának vallja magát. A hívők közül a lakosságnak 27%-a azonban katolikus, 3%-a pedig protestáns. 1% a Cseh Huszita Egyház tagja, illetve 2% más vallású. A zsidó közösség megközelítően 3000 tagot számlál.^[10] Az ország vallási viszonyaira jellemző, hogy a közvélemény szerint az egyházak csekély hatást gyakorolnak a társadalomra. Sajátos jellemző, hogy Csehországnak a Vatikánnal sincs államközi szerződése.

Csehországban az „Alapvető jogok és szabadságok Chartája” alkotmányos szinten biztosítja mindenki számára a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságát, amit egyedül, vagy másokkal közösen kinyilváníthatnak. A 16. cikk szerint az egyházak és vallási közösségek saját ügyeiket önállóan igazgatják; az állami szervektől függetlenül megalakítják saját szerveiket és más egyéb intézményeiket. A vallásszabadságról, illetve az egyházakról és a vallási közösségekről szóló 2002-ben hozott törvény a szervezetek kétszintű rendszerét alakította ki. Az első csoportba azok a közösségek tartoznak, amelyek a korábban megkövetelt 10 000 fő helyett legalább 300 felnőtt taggal rendelkeznek. A kulturális minisztériumhoz benyújtott elismerési kérelemhez csatolni kell a szervezet nevét, székhelyét és képviselőjének nevét; továbbá hittételeket, a szervezet belső felépítését és a pénzügyi szabályzatokat tartalmazó dokumentumokat. Az alsóbb jogállású szervezetek korlátozott adókedvezményben részesülnek és a törvény által előírt éves jelentési kötelezettségnek kell eleget tenniük.^[11]

[8] Robbers, 2004, 30.

[9] *Humanista Szövetség*. Elérhető: <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148917.htm>.

[10] *Czech Republic. International Religious Freedom Report 2010*. Elérhető: <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148927.htm>.

[11] *Churches and religion societies. Czech Republic*. Elérhető: <http://www.mkcr.cz/en/cirkve-a-nabozenske-spolecnosti/default.htm>.

A második fokozatot azok a 10 éve már bejegyzetten működő egyházak, vagy vallási társaságok nyerhetik el, amelyek tagjainak száma eléri a lakosság 0,1%-át. Ezek a közösségek iskolákat tarthatnak fenn, részt vehetnek az állami iskolákban történő vallásoktatásban, illetve magasabb állami támogatásra is jogosultak.^[12] Az 2002 előtt regisztrált közösségek az új szabályozás következtében nem veszítik el korábban szerzett jogaikat.

A regisztrációs feltételeket nem teljesítő közösségek egyesületi formában működhetnek tovább.

4. Franciaország

Egy 2009-ben készült felmérés alapján a franciák 64%-a hívőnek, római katolikusnak vallotta magát. Az országban a második legnagyobb vallás a muszlim, amely 5-6 milliós létszámával a népesség 8-10%-t alkotja. A lakosság kevesebb, mint 5%-a tartozik protestáns (1 millió fő), buddhista (700 000 fő), zsidó (kb. 600 000 fő), ortodox (80-100 000 fő), mormon (35 000 fő) közösségekhez. A Szciantológia Egyházhoz kb. 50 000 hívő tartozik. A 64,7 milliós lakosság körében megközelítően 295 vallási egyesületet tartanak számon.^[13]

Az Emberi és Polgári Jogok 1789-ben elfogadott nyilatkozata kimondta, hogy senkit sem szabad meggyőződése – így vallási meggyőződését is beleértve – miatt zaklatni; feltéve, hogy ezek megnyilvánulása nem zavarja a közrendet. Az állam és az egyház intézménye szétválását deklaráló 1905-ben kihirdetett törvény értelmében a Köztársaság biztosítja a lelkiismereti és vallásszabadság gyakorlását, amely csak a közrend érdekében törvényes módon korlátozható.

Az 1946. évi alkotmány preambulumban a francia nép megerősíti, hogy faji, vallási hovatartozásra, illetve meggyőződésre való tekintet nélkül minden ember elidegeníthetetlen és szent jogokkal rendelkezik.

Az 1958. évi Alkotmány második bekezdése szerint Franciaország oszthatatlan, laikus és demokratikus köztársaság. Minden állampolgár számára garantálja a törvény előtti egyenlőséget, származásra, fajra és vallási hovatartozásra való tekintet nélkül. Minden vallást egyenlő mértékben tiszteletben tart. Az Alkotmány nem tér ki az alapvető jogok taxatív felsorolására, ehelyett utal és egyben meg is erősíti az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában foglaltakat, miszerint senki sem háborítható vallási meggyőződése miatt, amennyiben annak megnyilvánulása a közrendet nem sérti.^[14]

[12] Uo.

[13] *France. International Religious Freedom Report 2010*. Elérhető: <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148934.htm>.

[14] Jeuffroy – Tricard, 1996, 316.

Franciaországban 1905-ben került sor annak a ma is hatályban lévő törvénynek a megalkotására, amely az állam és az egyház elválasztását vezette be.^[15] Az első két cikk a lelkiismereti szabadságot, valamint a szabad vallásgyakorlást biztosítja. A továbbiakban a törvény kimondja, hogy a köztársaság nem ismer el, és nem finanszíroz egyetlen felekezetet sem.

A II. cím az egyházak vagyoni helyzetéről rendelkezve megállapítja, hogy a szóban forgó vagyon a törvény által meghatározott vallási egyesületekre száll át. Az államtól származó javak visszaszállnak az államra; a jótékonyági célt, vagy a vallásgyakorlattól eltérő célt szolgáló javak azon közhasznú intézmények tulajdonába kerülnek, amelyek hasonló célt szolgálnak.

A III. cím az egyházi célokat szolgáló épületekről szólva azokat állami, illetve önkormányzati tulajdonba helyezi, ugyanakkor a hozzátartozó berendezésekkel együtt térítésmentesen a vallási egyesületek használatába adják. Az ingatlanlanság kapcsolatban felmerülő költségeket; így a (felújítást, karbantartást stb.), az említett egyesületeknek kell állniuk.

A IV. cím a vallásgyakorlást előmozdító ún. vallási egyesületek létesítéséről rendelkezik, megszüntetve ezzel a korábbi különbségtételt az elismert és el nem ismert felekezetek között, következésképpen minden felekezetet egyenlő jogok illetnek meg. Az új rendelkezés értelmében kivétel nélkül mindegyik a polgári jognak van alárendelve, és az egyesületekre vonatkozó szabályozás alá tartoznak. A hatályos szabályozás szerint bárki létre hozhat ilyen vallási egyesületet, amennyiben a bíróság előtt hitelt érdemlő módon igazolni tudja az adott kultuszhoz, vagy valláshoz való kötődését.^[16] Külön érdemes megjegyezni, hogy ezen egyesületek felett az állam pénzügyi felügyeletet gyakorol. A rendelkezésükre álló helyiségekben pedig mindenki által látogatott nyilvános istentiszteletet lehet tartani.

A törvény a vallási jelképek használatára vonatkozóan előírja, hogy azok nyilvános helyeken és középületeken nem helyezhetők el, ez alól kivételt képeznek a vallásgyakorlás célját szolgáló épületek, temetők és múzeumok.^[17]

További rendelkezések szólnak a hitoktatás feltételeiről, ezek szerint 6 és 13 éves korú gyermekek állami iskolában csak az iskolai oktatáson kívül vehetnek részt a hittan órákon.

A büntető rendelkezések sajátos módon a polgármestert és lelkészt ruházzák fel rendészeti jogkörrel, amelyet a vallásgyakorlást zavarókkal szemben érvényesíthetnek aszerint, hogy istentiszteleti, vagy más egyéb a vallásgyakorláshoz kötődő eseményről van szó. A törvény büntetni rendeli mindazon személyeket,

[15] Az 1905-ös törvény nem vonatkozik Elzászra és Moselle tartományára, mivel ezek a területek 1870-től 1918-ig a Német Birodalom megszállása alatt álltak.

[16] Ez a kultusz és a vallás definíciójának nehézségeihez vezet, amelyet az ügyben illetékes bíróságnak kell megoldania.

[17] Jeuffroy - Tricard, 1996, 312.

akik vallásuk gyakorlásában másokat megakadályoznak, vagy ellenkezőleg erre kényszerítik őket.^[18]

A rendelkezésekből világosan kitűnik, hogy a radikális elválasztás értelmében az állam a semlegesség elvét vallva teljes mértékben függetleníti magát az egyháztól, nem szól bele az egyházak belügyeibe, és azok finanszírozásában sem vállal szerepet. Természetesen ez nem zárja ki a kölcsönös előnyökkel járó együttműködést.

5. Németország

Németország vallásszociológiai helyzetképe az európai országok között talán az egyik legváltozatosabb, köszönhető ez egészen a legutóbbi évek politikai és társadalmi változásainak is. A legutóbbi népszámlálási adatok szerint a Német Szövetségi Köztársaság mintegy 82 millió főt számlált, ebből 25,2 millió a katolikus, 24,5 millió pedig az evangélikus egyházhoz tartozik. Az előbbieken kívül 4 millió muszlim és kb. 32 ezer zsidó vallású lakost tartottak nyilván. A teljeség kedvéért érdemes figyelembe venni, hogy a berlini fal másik oldalán 1983-ban 16,7 millió főt tartottak nyilván, amelyből 1,2 millióan vallották magukat katolikusnak és 7,7 millióan evangélikusnak. A zsidó vallásúak száma 200 000 ezer fő, az ortodoxoké 1,4 millió. A Szcientológia Egyházhoz kb. 5-7 000 hívő tartozik. Az országban 180 bejegyzett egyházat tartanak számon.^[19]

Németországban 1919-ben életbe lépett weimari alkotmány teljesen új helyzetet teremtett. A 135. cikkelye értelmében a birodalom minden lakosa teljes vallási és lelkiismereti szabadságot élvez. A polgári és állampolgári jogok a vallásszabadság gyakorlása során semmilyen módon sem korlátozhatók. A rendelkezés értelmében senki sem köteles vallási és felekezeti meggyőződését kinyilvánítani, és ennek közhivatalok elnyerésében sem lehet semmi szerepe. A weimari birodalmi alkotmány egyúttal megteremtette az állam és az egyház szétválasztását is, elismerve azonban, hogy léteznek közös ügyek, mint a vallásoktatás, egyházi adó, vagy a közintézmények lelki ellátása. Az államegyház, mint olyan megszűnt, helyette a vallási társaságokba történő egyesülés joga nyert elismerést. Minden ilyen társaság korlátozás nélkül, autonóm módon szabályozza önmagát és igazgatja ügyeit. A vallási társaságok a polgárjog általános szabályai szerint jogalanyiságot szerezhettek, illetve közjogi testületi jogállással rendelkeztek. A weimari alkotmány 137. cikkelye szerint kérelmükre más vallási társaságoknak is azonos jogokat kellett biztosítani, amennyiben állapotuk és tagjaik száma a tartósság biztosítékait nyújtották. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a közjogi jogalanyiség által az egyházak nem váltak az államszervezet részeivé, ez a jogi kategória sokkal inkább az államtól való elkülönülésük, önállóságuk

[18] Boyer, 1993, 260.

[19] *Germany. International Religious Freedom Report 2010*. Elérhető: <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148938.htm>.

és függetlenségük megjelölésére szolgált. Amennyiben több vallási társaság szövetségbe tömörül, akkor a szövetség is közjogi testületnek minősült.

Az alkotmány 138. cikkelye a vallásos társaságok és vallási egyesületek hitélettel kapcsolatos, oktatási és egyéb jótékonyági célokat szolgáló intézeteire, alapítványaira és egyéb vagyonára vonatkozó tulajdonjog és ezek körét garantálta. A 141. cikkely a közintézetekben történő lelkipásztori tevékenység korlátozásoktól mentes végzést biztosította a társaságok számára. A következő cikkely a vallásoktatásra vonatkozóan biztosított kereteket, azonban a teológiai fakultások fenntartása továbbra is állami keretek között maradt.

A weimari alkotmányt az 1949. május 23-án életbe lépett Szövetségi Alkotmány váltotta fel, mely számos rendelkezést átvett az előzőből. Az egyházak és a vallási közösségek helyzetére vonatkozó szabályozást a tartományi törvények egészítik ki.^[20]

Az alaptörvény – amit bonni alkotmányként is szoktak idézni – 4. cikkelye a vallási és lelkiismereti szabadság szabályozásaként kimondja, hogy a hit, a lelkiismeret, a vallás és a világnézet szabadsága sérthetetlen. A vallásgyakorlás egyéneknek biztosított lehetőségét egészíti a 140. cikkely, ami a korábbi weimari alkotmány fentiekben is idézett cikkelyeit emeli be a jelen alkotmány szövegébe. Az alkotmány 7. cikkelyének 3. bekezdése szerint a vallásoktatás rendes tárgyként szerepel az iskolai tanrendben, kivéve azokat az iskolákat, ahol a felekezetek nem lehetnek jelen. Az egyetem teológiai karairól a tartományok alaptörvényei és egyéb jogszabályok rendelkeznek.

Az állam és egyház kapcsolatára, a közös ügyekre vonatkozó rendelkezéseket az alkotmánynál alacsonyabb szintű jogforrásokban találjuk, így Német Szövetségi Köztársaság és a tartományok számos konkordátumban és megállapodásban rögzítették ezeket.

A katolikus egyház státuszát több konkordátum is biztosítja,^[21] amelyeket a Szentszék és az egyes szövetségi tartományok kötöttek. Az evangélikus egyházra a konkordátumok mintájára alkotott egyezmények vonatkoznak, amelyeket az egyes tartományok és a helyi részegyházak kötöttek és a tartományi parlament törvény formájában is jóváhagyott. Ez utóbbiaknak az állam a konkordátumokéval egyenlő jogi érvényességet tulajdonít.

Az alaptörvénynek az állam és az egyház viszonyára vonatkozó álláspontját illetően több értelmezés is napvilágot látott, és úgy tűnik, hogy még a mai napig sem jutott nyugvópontra ez a kérdés.

A jóváhagyást követően az '50-es években a koordinációs koncepció érvényesült, amelyben a két fél egyenjogú és szuverén partnerként szerepelt az egymásmellettség rendszerében. A 1960-tól kezdődően egyre inkább az állam szuverenitásának hangsúlyozása került előtérbe, és mára már senki sem vonja

[20] Hollerbach, 1967, 99–127.

[21] Pl. az 1933. július 20-án kötött Birodalmi Konkordátum, mely jelenleg is érvényben van.

kétségbe azt a tényt, hogy az állam az egyházra vonatkozóan, szabadságának tiszteletbetartása mellett jogszabályokat bocsásson ki.

A mai vélemények G. Robbers szerint „az alkotmány az állam és egyház elválasztását úgy teremti meg, hogy egyben biztosítja e két szerv alkotmányjogilag is megerősített együttműködését”.^[22] A szerző álláspontja megalapozásaként a dolgok természetét hozza fel, illetve azt a tényt, miszerint egyház és állam ugyanazért a közösségért és ugyanazért a társadalomért vállal felelősséget.

Az előbbihez hasonlóan J. Listl is mérsékelten nyilatkozik. Meglátása szerint az állam és az egyház kapcsolata csak a németországi vallástörténeti hagyományok több évszázadra visszatekintő összetett rendszere alapján értelmezhető, amelyet egyrészt befolyásolt az állam és az egyház feszültsége, másrészt a különböző felekezetek közötti küzdelem is. A szerző szerint a mai szabályozás a jogállamiság és a demokrácia keretein belül kiegyensúlyozott helyzetet teremtett, amely biztosítja az állam és az egyház önállóságát és szabadságát, valamint az együttműködés lehetőségét is megteremti.^[23]

Kissé árnyaltabb, de hasonló az a vélemény, mely szerint az állam és az egyház németországi kapcsolata a kiegyensúlyozott elválasztáson nyugszik. Az elválasztás ebben az értelemben nem olyan radikális, vagy merev, mint ahogyan az Franciaországban ment végbe; hiszen a német rendszerben a két fél kapcsolata részben a továbbiakban is fennáll és együttműködés formájában él tovább. Ha megvizsgáljuk az egyház társadalomban betöltött szerepét, rögtön nyilvánvalóvá válik ezen álláspont megalapozottsága, hiszen az egyház nagyon sok állami feladatot vállal át és ebben a minőségében az ország második legnagyobb munkaadójaként tartják számon.

Kétségtelen, hogy elválasztást többnyire bizonyos egyházellenesség motíválta, ugyanakkor az állam és az egyház önállóságát szolgálja. A kiegyensúlyozott elválasztás kétoldalú viszony, amelyben a felek az elválasztás révén saját küldetésüknek megfelelően fejthetik ki tevékenységüket. Ennek megfelelően az egyház a meggyőzés eszközeit felhasználva igyekszik érvényt szerezni felfogásának az államot és a társadalmat érintő ügyekben. Ezt a törekvést rosszindulatúan az egyház hatalmi törekvéseiként szokták értelmezni. A kiegyensúlyozott szétválasztás alapján vallásos tevékenysége miatt senkit sem érhet hátrány. Az állam számára is kiegyensúlyozott ez az állapot, ugyanis az állami jogrend az egyházra is kiterjed, amelynek egyik eleme az egyház szabadságstátusza. A fentiekén kívül a kiegyensúlyozottságot biztosítja, hogy a polgári és állampolgári jogok és kötelekességek függetlenek a vallási hovatartozástól, illetve az, hogy az egyházon belüli jogvitákat a világi hatóságok közreműködése nélkül belső fórumon kell rendezni.

Az előbbiektől eltérő, az elválasztást elutasító álláspontot képvisel Hollerbach,^[24] aki szerint az állam és az egyház viszonyának meghatározására

[22] Robbers, 2004, 158.

[23] Listl, 1995, 46.

[24] Hollerbach, 1989, 533.

szerencsésebb a kooperáció kifejezést használni. A kapcsolódó modell értelmében az állam a világnézeti semlegesség elvének megtartása mellett nem tekinti magánügynek polgárai vallási igényeit, hanem intézményeit úgy alakítja, hogy ezeknek a kisebbség jogainak sérelme nélkül meg tudjon felelni.^[25]

Amint a fentiekben láttuk, az egyház és állam kapcsolatának megítélésében jó néhány eltérő nézet alakult ki, ennek ellenére a rendszereket leíró alapvető kategóriák vonatkozásában a semlegesség, a tolerancia és az egyenlőség gondolatával találkozunk.

A semlegesség elve szerint az állam egyetlen egyház tanításával sem azonosulhat, továbbá nem jogosult az egyházak által képviselt tanítások minősítésére sem. Valamennyi vallás és világnézet érvényesülésére szabad teret kell biztosítani. A semlegesség fogalma egyúttal a vallásos közösségek belügyeibe való beavatkozásra vonatkozó állami önmegtartóztatást is magában hordozza. A weimari alkotmány ide vonatkozó cikkelye szerint minden vallási közösség önállóan szabályozza és igazgatja saját ügyeit az általános és érvényes törvények korlátai között. Az önrendelkezési jog a vallási közösségek státuszától függetlenül érvényes.

A tolerancia elve értelmében az állam minden vallás számára – szervezeti méreteitől függetlenül – egyformán köteles gondoskodni a zavartalan működés biztosításáról.

Az egyenlőség elve a vallási közösségekkel szemben támasztott egyenlő bánásmód kötelezettségét írja elő az állam számára. A jogi státusz egyenlősége alkotmányjogilag meghatározott fokozatokban jelenik meg, ami a vallási közösségek társadalmi sajátosságainak mérlegelésére jogosítja fel az államot.

A hatályos jog egyházként ismeri el az 1919 előtt bejegyzett szervezeteket, amelyek a többi közttestülettől eltérő közttestületi státusszal rendelkeznek, s érthető módon nem is tagozódnak be az állami szervezetrendszerbe. A teljes autonómiával járó közttestületi státuszt minden vallási közösség elnyerheti, amennyiben az elismeréshez szükséges feltételekkel rendelkezik. A regisztrációs kérelem benyújtásakor mellékelni kell az alapszabályt, a hitvallást, illetve a közösség történeti múltját és vallási tevékenységét bemutató dokumentációt. A gyakorlat szerint a tartományok létszámkorlátként a saját népességük egy ezrelékét szabják meg az elismerés további kritériumaként. A kérelmet a szövetségi szintű hatóságok automatikusan elbírálják, amely ellen a bíróságtól lehet jogorvoslatot kérni. A regisztráció alapvetően nem kötelező, az adómentes státusz és más egyéb kedvezmények megszerzését szolgálja, amelyet a helyi adóhivatalok és hatóságok gyanú esetén felülvizsgálhatnak. A speciális státusz nem igénylő közösségek egyesületi formában működnek, amely a jog szerint elkülönül a részleges vallási célokra létrejött szervezetektől.

Az egyházi adót Németországban a 19. században vezették be, még pedig azzal a céllal, hogy így mentesítsék az állami költségvetést az egyháznak adott

[25] Ld. Schanda, 2000, 102–103.

támogatásoktól, amelyek háttérben az egyházi javak korábbi államosítása húzódtott meg.

A weimari birodalmi alkotmány 137. cikkelyének 6. bekezdése, melyet a bonni alkotmány 140. cikkelye tartalmaz, feljogosítja mindazokat a vallási közösségeket, amelyek közjogi testületként működnek, hogy az állami adónyilvántartása alapján híveiktől egyházi adót szedjenek be. A szövetségi adójog szerint a beszedett adó nem a helyi egyházakat, hanem az egyházmegyét, az evangélikusoknál az egyháztartományokat illeti meg. Az adót alapesetben a munkáltató állapítja meg és utalja át az adóhivatalnak. A szabad foglalkozásúak esetében (pl. orvosok, ügyvédek, vállalkozók) esetében az adót maga az adóhivatal vonja le. Az egyházi adó mértéke a munkabér, illetve a szabadfoglalkozásúak esetében a jövedelem után befizetett adó alapján állapítják meg. Az északi területeken ez a jövedelem 9%-a, míg a déli részeken 8%. A befolyt összegeket a pénzügyi főigazgatóságokon keresztül utalják át az illető egyházmegyének, vagy tartományi egyháznak. Ebből biztosítják a lelképászorok megélhetését, illetve a gyülekezetek anyagi szükségleteit.^[26]

6. Spanyolország

A 46.9 milliós Spanyolország vallásszociológiai helyzetképének meghatározása hivatalos adatok nélkül meglehetősen nehéz, ugyanis az alkotmány szerint „senki sem kényszeríthető arra, hogy saját világnézetéről, vallásáról vagy hitéről nyilatkozzon”. Következésképpen a nem hivatalos adatok szerint a lakosság 53,1%-a a katolikus egyházhoz tartozik. További 10% más nem katolikus közösségekhez tartozik (ebből 1,2 millió evangélikus), illetve másik 10% a keleti vallásokat követi. Spanyolország vallási hagyományait figyelembe véve a katolikus egyház komoly társadalmi beágyazódással rendelkezik még akkor is, ha a szekularizáció következtében sokan hagytak fel a vallásgyakorlással.

Franco tábornok halála után (1975) helyreállították a legfontosabb politikai szabadságjogokat, melynek keretében az 1978. december 23-án elfogadott új alkotmány 16. cikkelye kimondta, hogy a gondolat, lelkiismeret és a vallás szabadságának egyénileg, vagy csoportosan történő gyakorlását csak a közrend érdekében lehet korlátozni. Az alkotmány II. fejezetének 14. cikkelye pedig törvényesen is deklarálta a születésre, nemre, vallásra, világnézetre és más egyéb társadalmi körülményre és feltételre való tekintet nélküli egyenlőséget. Az alkotmány lényeges változást hozott az állam és az egyház több évszázadra visszatekintő kapcsolatában, ugyanis a korábbi államvallást a laikus állam váltotta fel, melynek köszönhetően a vallási és az állami érdekek szoros összefonódása lehetetlenné vált. Az új spanyol valláspolitikát is kijelölő alkotmány 16. cikkelyének 1. bekezdése szerint a közhatalmi szervek biztosítják a szükséges

[26] Robbers, 2004, 157-160.; Listl, 1995.

feltételeket ahhoz, hogy az egyének és a csoportok szabadsága, továbbá egyenlősége valódi és hatékony legyen. Ennek előmozdítása érdekében elhárítják azokat az akadályokat, amelyek gátolják, vagy megnehezítik ezek teljes megvalósulását, továbbá elősegítik valamennyi állampolgár részvételét a politikai, gazdasági, kulturális és társadalmi életben. Ugyanezen cikkely 3. bekezdése pedig visszavonhatatlanul leszögezi: „egy felekezet sem rendelkezhet állami hatalommal”. A megújult állami egyházjog elvei tükröződtek a Szentszékkal 1979-ben kötött konkordátumban is. A lényeges rendelkezések mellett a két fél kölcsönösen lemondott az eddig gyakorolt privilégiumokról. Hatályon kívül helyezték a klérust megillető kedvezményeket, illetve az államnak az egyházi hivatalok betöltésébe való beleszólás jogát.

A jogforrások vonatkozásában az alkotmányon túl kiemelkedő helyet foglal el az a négy szerződés, melyet a spanyol állam a Szentszékkal kötött Franco halálát követően. Ezek az új állami egyházjogi modell alapjainak tekinthetők. Az 1976. július 28-án kötött szerződésben az állam és az egyház végérvényesen lemondott az eddigi privilégiumokról. A következő szerződés (1979. december 4.) az egyház és az egyházi intézmények jogállásával és jogi személyiségével foglalkozott, illetve rendelkezéseket tartalmazott az egyházi házasságok érvényességére és semmissé nyilvánítására vonatkozóan. A harmadik szerződésben a képzést és a kulturális ügyeket szabályozták, nevezetesen megállapodtak az oktatási intézmények vallási tanrendjéről, az egyházi alapítású iskolák jogi feltételeiről, valamint a médiumokkal és a kulturális javakkal kapcsolatos szabályokról. A negyedik szerződés a lelkészek és a szerzetesek hadseregben végzett lelképásztori szolgálat egyes kérdéseivel és a gazdasági ügyekkel foglalkozik. Ez utóbbin belül kiemelt figyelmet érdemelnek az egyház számára biztosított adózási előnyök. Az egyház által erősen meghatározott történelmi hagyományokat figyelembe véve elszórta, a legkülönbözőbb törvényi helyeken találunk még az állami egyházjogra vonatkozó szabályozást, így többek között a polgári törvénykönyvben, illetve a büntető törvénykönyvben.

Az állam és az egyház mai viszonyának megítélésakor legfőképpen az alkotmány azon rendelkezéséből kell kiindulni, mely szerint „az állam köteles tekintettel lenni a társadalom vallásos meggyőződésére”. Ez alapján a két fél viszonyát egy többfelekezeti modellként határozhatjuk meg, ahol a vallásos meggyőződés törvényes védelemben részesül. Az alkotmány a továbbiakban az egyházakkal való kapcsolattartás kötelezettségét állapítja meg az állam számára, amelyből egyértelműen következik, hogy egyrészt az állam számára különösen védendő értéket jelent a vallás, másrészt az államnak segítséget kell nyújtani a felekezeti célok megvalósításához. A szóban forgó együttműködés kétirányú, az államnak biztosítani kell a felekezetek támogatását, ugyanakkor a felekezeteknek is hozzá kell járulniuk az állami érdekek előmozdításához. Összességében az új spanyol modell alapvetően vallásszabadságot védelmező rendszerként definiálható, amely nem tesz különbséget az eltérő felekezetek között.

A vallásszabadság gyakorlati megvalósulását 1980-ban önálló törvényben szabályozták, amely az alkotmánynak a vallásszabadságra vonatkozó normáit konkretizálva mondja ki: mindenkinek joga van arra, hogy az általa választott vallási meggyőződést minden kényszertől mentesen szabadon gyakorolja. Továbbá mindenkinek joga van személyes hitvallásának megváltoztatására, vagy az ettől való tartózkodásra. Egyforma jogok illetnek meg mindenkit a vallásos cselekmények végzésére, illetve a saját vallásának megfelelő házasságkötési és temetési szertartás megválasztására. A szabadválasztás joga kiterjed a vallás-oktatási és erkölcsnevelési kérdésekre is.^[27] A jog előírásait szem előtt tartva bárki szabadon részt vehet vallásos célú rendezvényeken, másokkal szabadon társulhat vallásos tevékenységének kiterjesztésére. Az egyházak és a különböző felekezetek, illetve közösségek vallási célokat szolgáló gyülekezeti helyeket létesíthetnek, illetve országon kívül és belül minden korlátozás nélkül kapcsolatokat létesíthetnek a hasonló szervezetekkel. Az önkéntesen regisztrált szervezetek mellett megjelennek a nem regisztrált szervezetek is, amelyek kulturális egyesületeként működnek. A törvény értelmében az egyházak, felekezetek, vallási közösségek és szövetségeik jogi személyiséget nyernek az igazságügyi minisztériumban vezetett jegyzékbe való felvétel alapján. A bejegyzés közvetlen jelentősége és joghatása abban nyilvánul meg, hogy a felekezetek ettől kezdve a spanyol állami egyházjog különleges védelmét élvezik, illetve a vallásszabadság büntetőjogi védelemben is részesülnek. A bejegyzett egyházak, felekezetek, vallási közösségek egyébként teljes autonómiával rendelkeznek és saját szabályokat alkotva maguk, vagyis az állam beleszólása nélkül alkothatják meg szervezeti formáikat, belső rendjüket és személyi ügyeik intézésének módját. Ugyanezen szervezetek céljaik megvalósítása érdekében egyesületeket, alapítványokat és intézményeket létesíthetnek és tarthatnak fenn, figyelembe véve a jog vonatkozó előírásait.

A törvény lehetőséget biztosít arra is, hogy az állam együttműködési megállapodásokat vagy egyezményeket kössön azokkal a bejegyzett egyházakkal, felekezetekkel és vallási közösségekkel, amelyek jelentőségüket és hívei számát tekintve nyilvánvalóan meggyökeresedtek Spanyolországban.^[28] A megállapodások mindazokat az adókedvezményeket biztosítja, amelyeket a jogrend a nonprofit szervezetek részére is megad. A hatályos jogszabályok alapján az igazságügyi minisztériumban a vallásszabadság kérdéseivel foglalkozó tanácsadó bizottságot kell létrehozni, amelynek tagjai paritásos alapon és tartós megbízással az államigazgatás és a Spanyolországban közzismerten honos bejegyzett egyházak, felekezetek és vallási közösségek, vagy ezek szövetségének képviselői. A bizottság feladatai közé tartozik elsősorban a vallásszabadságról szóló törvény alkalmazá-

[27] Blanco, 1993, 42-44.

[28] Itt kell megjegyeznünk, hogy a Katolikus Egyház nem tartozik e törvény hatálya alá, státuszát a Szentszékekkel kötött szerződés szabályozzák.

sával összefüggő kérdések tanulmányozása, illetve a korábban említett együttműködési megállapodások, egyezmények előkészítése és véleményezése.^[29]

A vallásszabadságról szóló törvény főbb rendelkezéseinek áttekintése során kitűnik, hogy a törvényhozó a vallásos csoportok megjelölésére egyidejűleg több kategóriát is használ, nevezetesen egyház, felekezet és vallási közösség. Ebből arra lehet következtetni, hogy a törvényhozó nem egy egységes, jól körülhatárolható felekezetszemléletből indul ki, hanem tipizál, vagyis olyan kategóriákat alkot, amelyek a legtágabb értelemben alkalmasak lehetnek a vallásos csoportok fogalmi megragadására.

Az egyetemi szintű oktatás kivételével mindenhol kötelezően szerepel a tanrendben a katolikus hitoktatás és az ún. „gondozó oktatás, amelyek közül a szülők szabadon választhatnak. A katolikus hittant oktató tanárokat az egyház illetékes hatóságai nevezik ki és állami fizetést kapnak. Bár a tananyag összeállítására az oktatók feladata, azt mégis a nevelésügyi bizottság hagyja jóvá. A többi felekezet hitoktatási gyakorlata annyiban tér el, hogy az oktatás személyi és anyagi feltételeiről az illető felekezetnek magának kell gondoskodni. Az egyetemek vonatkozásában újdonságot jelent az, hogy amíg egészen a közelmúltig államilag támogatott magánegyetemként csak katolikus fenntartásúak működhetek, addig ma már lehetőség van arra is, hogy kizárólag magánfenntartású egyetemeket is alapítsanak.

A spanyol állami egyházfinanszírozási rendszerben ténylegesen csak a katolikus egyház kap támogatást, mivel az állam adóbevételeinek egy részét a katolikus egyház számára engedi át. Az adótörvények értelmében az adózóknak nyilatkozatot kell tenni az adóbevallás során arról, hogy adójának meghatározott részét mire fordítsák. Amennyiben nem a katolikus egyházat nevezik meg kedvezményezettnek, akkor az adó ezen részét szociális célokra fordítják. A szociális kasszába kerülnek azok az összegek is, amelyekről az adózók nem rendelkeztek. Minthogy korábban is láttuk, az egyházi támogatásoknak nem egyedi és nem is kizárólagos módja az adóirányítási rendszer. Az állam fizeti a katolikus vallástanárokat, a fegyveres erőknél, a büntetés-végrehajtási intézetekben és a kórházakban szolgáló katolikus lelkészeket.^[30] A támogatás egy másik módja az adómentesség biztosítása, amelynek megadására megfelelő feltételek^[31] fennállása esetén nyílik lehetőség. Ebben a kedvezményben a nem katolikus felekezetek is részesülnek.

7. Románia

A 21,7 millió lakosú Romániában az állam tizennyolc egyházat ismer el. A 2002-ben végzett felmérés szerint a lakosság 86,8%-a ortodox vallású, 4,7%-a római

[29] Blanco, 1993, 44–46.

[30] Navarro Valls, 1993, 47–51.

[31] Vallásos tevékenység végzése és felekezeti fenntartás igazolás szükséges.

és 1%-a görög katolikus vallású. Az alkotmány 29. cikke a legmagasabb szinten garantálja a gondolat, a lelkiismeret és a véleménynyilvánítás szabadságát. Az egyházak önállóak, a törvényben meghatározott feltételek és saját szabályaik szerint működnek, s mint ilyenek állami támogatásban részesülnek. Szigorúan tilos az egyházak közötti ellenségeskedés.^[32]

A vallásszabadságról szóló 489/2006. számú törvény az alkotmánnyal összhangban elismeri a vallás egyéni és közösségi gyakorlásához való jogot, amit csak a közbiztonság, a közrend, a közérkölc és közegészség érdekében korlátozható. A törvény szelleméből világosan következik, hogy a vallásszabadság megjelenési formáit tekintve egyszerre individuális és kollektív, amely egymástól elválaszthatatlanul érvényesül.

A törvény a vallási közösségek hármaskategóriáját állapítja meg. Az elsőbe a legalább 12 éve működő és a lakosság 0,1%-át magukban tömörítő jogi személyiséggel rendelkező felekezetek tartoznak. A második kategóriát a szintén jogi személyiséggel bíró és legalább 300 hívőt számláló vallási egyesületek alkotják, végül a harmadik a jogi személyiség nélküli vallási csoport, amely az azonos vallású polgárok státusz nélküli közösségeként definiálható. A felekezetek és a vallási egyesületek elismerési kérelméhez csatolni kell a szervezet nevét, székhelyét és képviselőjének nevét, továbbá a hittételeket, a szervezet belső felépítését és a pénzügyi szabályzatokat tartalmazó dokumentumokat. A felekezetek elismerését a kulturális minisztériumnál kell kezdeményezni, jogorvoslatért pedig az illetékes bírósághoz lehet fordulni. A vallási egyesületek bejegyzési kérelmét szintén az illetékes bírósághoz kell benyújtani.

A vallási csoportok semmilyen állami támogatásban és adókedvezményben nem részesülnek, az egyesületek is csupán adókedvezményt kapnak, ezzel szemben az egyházak adómentesek, létszámarányos állami támogatásra jogosultak, illetve iskolákat alapíthatnak, ezen túlmenően pedig állami iskolákban is végezhetnek hitoktatást.

8. Szlovákia

A legnagyobb a római katolikus egyház, amelyhez a lakosság 70%-a tartozik. A nagyobb egyházak közé tartozik még az evangélikus (6,9%), és a görög katolikus egyház (4,1%). Kisebb létszámban vannak jelen az ortodoxok, a Jehova tanúi és a muszlim közösségek. Az 5,5 milliós országban mintegy 4,5 millió ember tartja magát valamely felekezethez tartozónak.

Az alkotmány szerint a Szlovák Köztársaság szuverén, semleges és demokratikus jogállam, amelyben a gondolat, lelkiismeret, vallás és hit szabadsága biztosított. Az egyház és az állam egymástól elválasztva működik, az egyhá-

[32] *Constitution of Romania. Title II. Fundamental rights, freedoms and duties. Chapter I. Common provisions.* Elérhető: http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?den=act2_2&parl=2#t2c2s0a29.

zat ügyeinek intézésében teljes autonómia illeti. Mindenkinek joga van a vallás, vagy meggyőződés önálló, vagy együttes szabad kinyilvánításához, illetve megváltoztatásához. A vallási közösségek nyilvántartásba vételét a Kulturális Minisztérium végzi. A vallásszabadságról, az egyházak és a vallási közösségek jogállásáról szóló 308/1991. számú törvény szerint a vallási közösségeknek nem kötelező önmagukat regisztráltatniuk, ugyanakkor csak a hivatalosan bejegyzett közösségek részesülnek állami támogatásban és adókedvezményben. Hitkötőik is csak a regisztráció esetén részesülnek állami támogatásban. A törvény 2007. évi módosítása a regisztrációt 20 000 felnőtt tag meglétéhez és 10 év országos belüli működéshez kötötte, amit a már korábban bejegyzett egyházak sem tudnak egyöntetűen teljesíteni. A tagoknak nyilatkozniuk kell a hittételek és az adott egyház tanításának ismeretéről. Az elismert közösségnek tiszteletben kell tartania a többi közösséget és a felekezeten kívülieket is. A kérelemhez mellékelni kell a közösség hivatalos képviselőjének nevét, a szervezeti szabályzatot és a vallási alapelveket.^[33]

II. A MAGYAR SZABÁLYOZÁS VISZONTAGSÁGAI

Az Alaptörvény végrehajtását szolgáló törvények közül az Országgyűlés az elsők között fogadta el a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi C. törvényt, amelyet hamarosan a 2011. évi CCVI. törvény módosított. Az előbbi törvényt az Alkotmánybíróság közjogi érvénytelenségre hivatkozva az 164/2011. (XII. 20.) számú határozatával megsemmisítette.

A határozat indoklása szerint a 2011. július 8-án T/3507/90. számon benyújtott egységes javaslat ugyanis még az egyházak nyilvántartásba vételével kapcsolatos kérelemről szóló döntést a bíróság hatáskörébe utalta, ugyanakkor az átmeneti rendelkezések értelmében a törvény hatályba lépését követő harminc napon belül valamennyi, korábban egyházként nyilvántartásba vett szervezet, amennyiben a törvényi feltételeknek megfelel, kezdeményezheti a bíróságnál egyházként történő bejegyzését, vagy alanyi jogon bejelentheti az egyesületre vonatkozó törvény szerinti nyilvántartásba vételhez szükséges adatokat. Az indítványok szerint a zárószavazás előtti módosító javaslat a gyakorlatban átírta a törvényszöveget, ezért az ellentétes volt a Magyar Köztársaság Országgyűlésének házszabályáról szóló 46/1994. (IX. 30.) OGY. határozat 107. §-ának (1) bekezdésével.

A többségi véleménnyel szemben Paczolay Péter az Alkotmánybíróság következetes gyakorlatára hivatkozva kifejezte, hogy a törvényhozási eljárás szabályainak megsértése még nem eredményezi a törvény alkotmányellenességét.

[33] Az állam és az egyház kapcsolatát szabályozó törvényekről bővebben: *Szlovákiai Református Keresztény Egyház. Törvénytár.* <http://www.reformata.sk/?page=laws>.

A jogalkotási szituáció sajátosságát jól érzékelteti, hogy az Országgyűlés az Alkotmánybírósági döntés előtt egy nappal, azaz 2011. december 19-én a nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény 241. paragrafusával hatályon kívül helyezte a még akkor hatályba sem lépett egyháztörvényt, majd néhány nappal később 2011. december 21-én új törvényt nyújtott be, amely a december 30-i elfogadás után 2012. január 1-jén már hatályba is lépett. Az új törvény korábbi elődjéhez hasonlóan a változatlan törvényalkotói szándéknak megfelelően a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvényt volt hivatott felváltani.

Kétségtelen, hogy már a 2011. évi C. törvény is gyökeresen új fejezetet nyitott a lelkiismeret és vallásszabadság, különös tekintettel az egyházalapítás szabályozása tekintetében. Az általános indoklás szerint a radikális változtatás főként azzal magyarázható, hogy „az 1990. évi IV. törvény a lelkiismereti és vallásszabadságot, illetve az egyházak létrehozását széleskörűen biztosította, a későbbiekben azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az egyházalapítás rendkívül nagyvonalú feltételei lehetőséget adnak az alapjoggal történő visszaélésekre is, mind az egyházaknak járó állami támogatások jogosulatlan igénybevételére, mind pedig ténylegesen nem hitéleti tevékenységet végző szervezetek egyházként történő bejegyeztetésére”.^[34]

Mind a parlamenti vitában, mind pedig a szakmai közéletben szinte egyhangúan jelentek meg az 1990. évi IV. törvény módosításával kapcsolatban megfogalmazott kételyek, amelyek nem is voltak egészen alaptalanok, különös tekintettel akkor, ha figyelembe vesszük az ún. „bizniszegyházak” kiszűrésére rendelkezésre álló jogi eszközöket. A közös meggyőződés szerint az ügyész-ségi keresetindítás, a büntetőjogi szankciók következetes alkalmazása és az egyház-finanszírozás szigorítása már önmagában is elégséges eszköznek bizonyult volna a kívánt cél elérésére, ezért többen is vitatták az új jogi norma indokoltságát. A teljesség és az objektivitás érdekében meg kell jegyeznünk, hogy az 1990. évi IV. törvény rendszerváltozást követő megalkotásakor a kommunista diktatúra negyvenévi egyházüldözése után sokkal inkább a vallásszabadság minél szélesebb biztosítása volt a fő szempont, mintsem az indokolatlan restriktió. Az egyházak nyilvántartásba vételének eljárása lényegében az egyesületek nem peres eljárásban történő nyilvántartásba vételéhez hasonlított, ami olyan szervezetek számára is könnyen elérhetővé tette a státuszt, amelyek vallási tevékenységet nem végeztek.

A lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2012. január 1-jén hatályba lépett 2011. évi CCVI. törvény meglehetősen terjedelmes preambuluma elismeri az egyházak és vallási közösségek kiemelkedő fontosságát és a hitéleten túlmenő tevékenységét, amelyet az ország, illetve a nemzet életében töltenek

[34] Lukács - Vejkey - László - Harrach, <http://www.parlament.hu/irom39/03507/03507.pdf>.

be. Ez utóbbi hangsúlyozása mindenképpen üdvözlendő újdonságként jelenik meg a szövegben.

Az új törvény 1. §-a az Alaptörvény VII. cikk (1) bekezdésével összhangban fejt ki a lelkiismereti és vallásszabadság lényegi tartalmát, amely magába foglalja a vallás vagy más lelkiismereti meggyőződés szabad megválasztását, elfogadását, kinyilatkoztatását, megvallását, vagy szabad megváltoztatását. Ezek után a törvényhozó az alapjog gyakorlásának azon területeit külön is megjelöli, ahol az állam részéről fokozott garancia érvényesül, így gyermek- és ifjúságvédelmi intézményben ellátottak, valamint a büntetés-végrehajtási intézetben fogva tartottak esetében.

Szakmai körökben és a közéletben is legnagyobb kritikát a közösségi vallás-gyakorlás retrospektív újraszabályozása váltotta ki, amely jogi minőségében is szorosabb értelemben kettő, tágabb értelemben három különböző státuszt foglal magába. Így egyházként nyer elismerést az az elsődlegesen vallási tevékenység gyakorlása céljából létrejött, az Országgyűlés által elismert autonóm önkormányzattal rendelkező szervezet, amelyet azonos hitelveket valló természetes személyek alkotnak. A másik kategória a „vallási tevékenységet végző egyesület”, amely a törvényben meghatározott feltételek teljesülése esetén a későbbiekben az egyházkénti elismerésért is folyamodhat. A harmadik kategóriába az új törvény 38. § (2) bekezdése alapján azok a közfeladatot ellátó egyházak nem minősülő szervezetek tartoznak, amelyekkel a Kormány 2012. december 31-éig a közfeladat-ellátás költségvetési támogatásához kapcsolódó megállapodást köt.

Az egyházként történő elismerést a vallási tevékenységet alapcélként végző legalább száz éves nemzetközi múlttal rendelkező, vagy Magyarországon húsz éve működő egyesület számára teszi lehetővé, amely alapszabállyal, létesítő okirattal, megválasztott ügyintéző és képviseleti szervekkel, illetve tanításának lényegét összefoglaló hitvallással és rítussal rendelkezik. Az új törvény által megkívánt 100 éves nemzetközi működésbe beszámít a 2011. évi C. törvényben szereplő 20 éves magyarországi jelenlét, így a kettő konjunktív feltételt alkot. Egyértelmű tehát, hogy az új törvény a korábbinál jóval szigorúbb feltételeket szabott az egyházként elismerési eljárásban. Az elismerés akadálya lehet az illetékes állami szerv által jelzett nemzetbiztonsági kockázat, valamint, ha szervezet tevékenysége sérti az ember testi-lelki egészséghez való jogát, az élet védelmét és az emberi méltóságot.

Jogalkotói szempontból külön érdekesség, hogy a 2011. évi C. törvényt megalapozó javaslat az egyházak nyilvántartásba vételét még a Fővárosi Bírósághoz telepítette, ezzel ellentétben az elfogadott törvény szerint az egyházként való elismerésről az Országgyűlés kétharmados többséggel dönt. Ez a választás meglehetősen aggályosnak tűnik, mivel az Országgyűlés „túlnyomó részt politikai pártok választott képviselőiből álló, politikai programok megvalósítására hivatott törvényhozó testület. Egyházi státust és egyházi jogi személyiséget léte-

sítő nyilvántartásba vételi jogosítványok a kapcsolódó törvényi feltételek meglétélfogulatlanul, szakszerűen elbíráló, független bíróság hatáskörébe illenek”.^[35]

A korábbi megoldásokhoz képest a törvényben újdonságként jelenik meg az eljárás kezdeményezésének módja, amelyet ezer választópolgár aláírásával az országos népi kezdeményezésre vonatkozó szabályok alkalmazásával az egyesület törvényes képviselője indítványozhat. Megjegyzendő, hogy a meglélt létszám nem az egyháztagságra, hanem a támogató aláírásokra vonatkozik,^[36] következésképpen az új törvényből eltűnik az egyháztagságra vonatkozó létszámkövetelmény. Az aláírások hitelességének vizsgálatát követően az Országos Választási Bizottság elnöke tájékoztatja az Országgyűlést, amely a népi kezdeményezést köteles napirendre tűzni, illetve a kérelemről dönteni.

Az eljárás folyamán a törvényi feltételek vizsgálatát végző vallási ügyekkel foglalkozó országgyűlési bizottság az egyesület egyházként történő elismerését tartalmazó törvénymódosítási javaslatot terjeszt az Országgyűlés elé, amely pozitív döntés esetén kiegészíti a törvény mellékletét képező jegyzéket. Az egyházi státuszt elnyerő szervezetek nyilvántartásba vételét és nyilvántartásának vezetését a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól szóló törvény alapján az egyházakkal való kapcsolattartásért felelős miniszter végzi.

A törvény mellékletében szereplő először 14, majd később 27-re gyarapodott egyházat és az általuk meghatározott belső egyházi jogi személyeket az illetékes miniszter a fent említett eljárás lefolytatása nélkül *ex lege* vette nyilvántartásba, ugyanakkor a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény alapján korábban bejegyzett szervezetek egyházi státuszukat elvesztve 2012. január 1-jétől egyesületnek minősültek. Kétségtelen, hogy a jelen szabályozás lényegében szakít az 1990. évi IV. törvény által előírt főként formai kritériumokra korlátozódó bejegyzési eljárással, mindazonáltal jogi hagyományainkat tekintve mégsem idegen, hiszen a többszintű szabályozás egyrészt saját jogalkotásunkban is megtalálható,^[37] másrészt mint ahogy azt korábban is láttuk, jó néhány külföldi állam is alkalmazza.^[38]

Az egyházi státuszuktól megfosztott szervezetek 2011. december 30-án elfogadott új egyházi szabályozással kapcsolatban eljárást kezdeményeztek a strasbourgi Emberi Jogi Bíróságon annak megállapítása céljából, hogy a rendelkezések következtében sérült-e a szabad vallásgyakorláshoz való joguk. Az indítványozók szerint a törvény sérti az Európai Emberi Jogi Egyezmény 6., 9., 13. és 14. cikkében foglalt tisztességes eljáráshoz, illetve hatékony jogorvoslat-hoz való jogot, a gondolat-, lelkiismeret és vallásszabadsághoz való jogot és a

[35] Ádám, 2011, 29.

[36] A hatályát veszített 2011. évi C. törvény 15. § (1) bekezdése a nyilvántartásba vétel egyik feltételeként legalább 1000 magyarországi lakóhellyel rendelkező természetes személy tag aláírását jelölte meg. Az 1990. évi IV. törvény a bejegyzés feltételeként 100 alapító tagot határozott meg.

[37] A vallás szabad gyakorlatáról szóló 1895. évi XLIII. törvénycikkely az elismert és bevett felekezetek fogalmát vezette be.

[38] Ausztrián kívül pl. Románia, Csehország és Németország.

megkülönböztetés tilalmát. A gondolat, a lelkiismeret és a vallásszabadság joga azzal csorbul, hogy a törvény túl szigorú feltételekhez köti az egyházalapítást, túl széles mérlegelési lehetőséget biztosít kérelem elutasítására, miközben nem érvényesül sem az állam semlegességének, sem pedig az állam és az egyház szétválasztásának elve.

A strasbourgi kezdeményezéssel egyidejűleg Thorbjørn Jagland, Európa Tanács főttségára a legújabb magyar szabályozás, azon belül pedig a legfontosabb sarkalatos törvények vonatkozásában 2012. januárjában felvetette a tekintélyes és neves független alkotmányjogászokból álló Velencei Bizottság vizsgálatának lehetőségét. A bizottság szakvéleménye leszögezte, hogy a magyar egyházügyi törvény összességében a vallásszabadság nagyvonalú keretét alkotja, bár ennek ellenére néhány ponton mégsem tesz eleget a nemzetközi előírásoknak.^[39]

A szakvélemény 106. pontja ugyan elismeri azt a törvényalkotói igényt, amely az egyházi státuszt gazdasági előnyök szerzésére visszaélészerűen felhasználó szervezetek kiszűrésére vonatkozik, ellenben aggodalommal állapította meg a törvény visszamenőleges hatálya miatt elvesztett egyházi státuszok megszűnését. A 108. pontban pedig az egyházkénti elismerés feltételeit túlzónak és önkényesnek minősíti, különös tekintettel a parlamenti döntéshozatalra, amelynek erős politikai befolyásoltságát sérelmezte. A szakértői testület végül a 110. pontban az el nem ismert vallási közösségeket érő diszkriminációt sérelmezte.

Lényegében az alapvető jogok biztosa is a Velencei Bizottság álláspontjához hasonló aggályokat fogalmazott meg az Alkotmánybírósághoz intézett utólagos normakontrollra vonatkozó beadványában, amelyben a 2011. évi CCVI. törvény megsemmisítését kérte. A biztos szerint a törvény több ponton is ellentétes a hatalommegosztás elvével, a tisztességes eljáráshoz való joggal, valamint jogorvoslathoz való joggal. Mindenekelőtt, ha az egyházi státusz megadásánál a döntéshozót mérlegelési jog illeti meg, akkor törvényben kell szabályozni a mérlegelés szempontjait. Ezek hiányában az ombudsman meglátása szerint a döntéshozatal könnyen politikai alku tárgyává válhat. Továbbá a jogbiztonság érdekében szükség lenne az elutasító döntés megindokolására, illetve megfelelő jogorvoslati fórum biztosítására, mivel a törvény szövegéből az említett garanciális követelmények alapvetően hiányoznak.

Az Alkotmánybíróság a hozzá benyújtott tizenhét alkotmányjogi panasz és az alapvető jogok biztosának indítványa figyelembevételével a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. törvény több alkotmányellenesnek ítélt rendelkezését a 2013. február 26-án hozott 6/2013 (III.1.) AB határozatában semmisítette meg.

[39] *European commission for democracy through law. (Venice Commission.)* Elérhető: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2012\)004-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2012)004-e).

Az Alkotmánybíróság mindenekelőtt az egyházi törvény azon rendelkezéseit minősítette visszamenőleges hatállyal alaptörvény-ellenesnek, amelyek következtében a panaszt benyújtó korábbi egyházak jogállásukat elveszítették, ugyanis a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény alapján nyilvántartásba vett egyházak jogállását az új egyházi törvény *ex lege* anélkül szüntette meg, hogy a törvényi feltételeknek megfelelő szervezeteknek bármiféle lehetőséget adott volna az egyházi jogállásuk fenntartására.

A döntés erejében a joghatást nélkülöző rendelkezések hatálybalépésüktől fogva nem alkalmazhatók, ennek pedig logikus és egyenes következménye, hogy egyúttal minden más egyéb rendelkezés – így az egyházként történő elismerés elutasításáról szóló 8/2012. (II. 29.) OGY határozat is – érvényét veszti, amelynek a most megsemmisített részek alapját képezték. Így az idézett országgyűlési határozat mellékletében található egyházak korábbi jogállásukat megőrizték, egyúttal vallási egyesületté átalakulásuk sem kezdeményezhető. Az Alkotmánybíróság határozata ugyanakkor nem érinti az egyházi törvény mellékletébe foglalt, az Országgyűlés által elismert egyházak jogállását.

Kétségtelen, hogy a vallásszabadság gyakorlásának nem feltétele a sajátos közösségi forma biztosítása, ugyanakkor ahhoz szorosan hozzátartozik. A 4/1993. (II. 12.) AB határozat szerint

„az egyházak nem körülhatárolt résztevékenységre vagy meghatározott érdekek képviselőire szerveződnek, mint a gazdasági társaságok vagy az egyesületek, pártok, szakszervezetek, hanem vallás gyakorlására. A vallás viszont a hívő számára a teljes személyiséget és az élet minden területét érinti és meghatározza. A vallásszabadság garantálásától elválaszthatatlan az egyházak működőképessége”.

A szervezeti forma megválasztásával kapcsolatban lényeges szempontra mutat rá az Alkotmánybíróság 8/1993. (II. 27.) AB határozata, mely szerint: „a vallási közösségek belátásuk szerint igénybe vehetik a tevékenységükkel összeegyeztethető jogi szervezeti formák bármelyikét, de erre nem kötelesek. A vallási közösség az általa választott jogi szervezeti formának megfelelő jogállást nyeri el; vallási közösség voltából fakadó sajátosságait ennek keretei között érvényesítheti”. Az Alkotmánybíróság szerint ugyanakkor nem alkotmányos követelmény, hogy az egyházak egyenlő mértékű jogosultságokkal rendelkezzenek; ennek megfelelően nem is diszkriminatív, ha a jogalkotó törvényi feltételeket megszabva a szervezetek számára eltérő kategóriákat állít fel.

Az Alkotmánybíróság korábbi álláspontját látszik következetesen megerősíteni a mostani 6/2013 (III.1.) AB döntés is, amely kiemeli, hogy „egy vallási közösség számára az egyházi jogállás – akkor is, ha az az egyéb társadalmi szervezetekhez képest nagyobb belső szervezetalakítási és szabályozási szabadságon kívül többletjogokat nem biztosít – olyan lényeges jogosultság, amely szorosan összefügg a vallásszabadsághoz való joggal”. Ebből pedig az következik, hogy a státusz megadása „nem lehet önkényes, a döntés alapjául szolgáló eljárásnak

meg kell felelnie a tisztességes eljáráshoz való jogból eredő követelményeknek: az ügyet részrehajlás nélkül, tisztességes módon és ésszerű határidőn belül kell intézni, a döntést megfelelően indokolni, a döntéssel szemben pedig jogorvoslati lehetőséget kell biztosítani”.

Az Alkotmánybíróság leszögezte, hogy az Országgyűlés politikai döntése helyett az alkotmányos követelményeknek is megfelelő eljárásra van szükség, amelyben kiemelten kell ügyelni arra, hogy az állam világnézeti semlegességének elve ne sérüljön, illetve az érintett vallási közösség se szenvedjen hátrányos megkülönböztetést.

A Társaság a Szabadságjogokért jogvédő szervezet álláspontja szerint csak olyan bírósági eljárás lehet alkotmányos, amelynek nem tárgya a vallási közösség tanítása, hagyományai, és története, illetve amelynek keretében az elutasító döntés ellen fellebbezni lehet.

A magam részéről nem osztható a fenti álláspont, mivel a vallási közösség tanításának, hagyományainak és történetének vizsgálata önmagában még nem párosul sem a vallásszabadság, sem az állam és az egyház elválasztására, sem pedig az állam semlegességére vonatkozó elv csorbulásával. Viszont az elismerési eljárás garanciális elemét jelentené arra vonatkozóan, hogy a kérelmező szervezet ténylegesen és valóságosan is rendelkezik azokkal a differencia specifikákkal, amelyek az egyházi státusz megadásának alapjául szolgálhatnak. Ez különösen érvényes akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy a törvényes elismerés folytán az adott szervezet olyan többletjogosultságokat kap, amelyek érdemben is segítik és egyúttal a többihez képest kiemelt előnyökhöz juttatják az elismert egyházak vallási és anyagi működését. A világosan és egyértelműen megfogalmazott reális elismerési feltételek egyben a jogbiztonság érdekeit is szolgálnák.

Ezt látszik megerősíteni az Alkotmánybíróság 6/2013 (III.1.) AB határozata mely szerint „az egyházak különvált működésének és önállóságának elvéből az következik, hogy az állam tartalmi kérdésekben a vallások és vallási közösségek önértelmezésére hagyatkozik, ugyanakkor - a vallásszabadsághoz, s ezen belül az együttes vallásgyakorlás jogához igazodóan - tárgyilagos és ésszerű feltételeket határozhat meg a sajátos jogi formában, „egyházként” történő elismerés tekintetében”.

Ezzel kapcsolatban éppen a Velencei Bizottság fogalmazta meg, hogy az egyházi státusz megszerzését nem szabad túl magas taglétszámhoz kötni, a bejegyzéshez nem szabad aránytalanul hosszú várakozási időt előírni és végül nem szabad túl széles mérlegelési jogot hagyni az állam számára.^[40]

A korábbiakhoz hasonlóan immár hivatalos fórumon is megerősítést nyert, hogy az egyházi törvény az országgyűlési döntéssel kapcsolatban semmilyen indoklási kötelezettséget nem tartalmaz, a parlament eljárása nincs határidők-

[40] CDL-AD(2004)028 Guidelines, F. Elérhető: [http://www.venice.coe.int/docs/2004/CDL-AD\(2004\)028-e.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2004/CDL-AD(2004)028-e.pdf).

höz kötve, és a döntéssel szembeni jogorvoslat is hiányzik. Az Alkotmánybíróság a már többször is javasolt és a törvényhozás során most is megjelent megoldás szerint az egyházi státusz megadását a politikai szándékot sejtető országgyűlési döntés helyett a hatalommegosztás elvének alkalmazásával a független bíróságok hatáskörébe utalná. Az eljárás bíróságoktól való elvonása és a politikai alapon szerveződő Országgyűléshez történő telepítése nem egyeztethető össze az Alaptörvény szellemével.

Az Alaptörvény időközben megszületett negyedik módosításával az Országgyűlés gyakorlatilag az egyházak Alkotmánybíróság által alkotmányellenesnek nyilvánított és éppen ezért megsemmisített elismerési eljárását foglalta törvénybe, miszerint a vallási tevékenységet végző szervezetek egyházként való elismerésének feltételeként a sarkalatos törvény huzamosabb idejű működést, társadalmi támogatottságot és a közösségi célok érdekében történő együttműködésre való alkalmasságot írhat elő.^[41] A kétszintű rendszert vázoló új koncepció többek között bevezeti a vallási közösség fogalmát, amely egyrészt az Országgyűlés által elismert egyház és annak elsődlegesen vallási tevékenységet végző belső egyházi jogi személye, továbbá a vallási tevékenységet végző szervezet. Ez utóbbi a Fővárosi Törvényszék által nyilvántartásba vett és az ügyészség törvényességi felügyelete alatt álló olyan egyesület, amelyet az alapszabályban meghatározott vallási tevékenységet végző és azonos hitelveket valló legalább tíz természetes személy alkot.

A korábbiakban az Országgyűlés által elismert egyház fogalmát a legújabb szövegben a bevett egyház váltja fel, amely elsődlegesen vallási tevékenységet végez, belső szabályzata, hitvallása és önálló rítusa van, további legalább százéves nemzetközi működéssel rendelkezik vagy húsz éve szervezett formában, vallási közösségként működik Magyarországon, és tagjainak száma eléri a lakosság 0,1%-át. Tanai és tevékenységei nem sérthetik az ember testi-lelki egészséghez való jogát, az élet védelmét és az emberi méltóságot, illetve nemzetbiztonsági kockázattól is mentesnek kell lenniük.

A vallási tevékenységet végző szervezet egyházként történő elismeréséről az Országgyűlés dönt, melynek elutasító határozata ellen az Alkotmánybírósághoz, mint jogorvoslati fórumhoz lehet panaszt benyújtani.

Mindkét szervezettípus belső működésüket tekintve alapvető autonómiával rendelkeznek, végezhetnek közcélú tevékenységeket, jogi személyként szabadon vehetnek részt a polgári jogi jogviszonyokban, adományokat gyűjthetnek, az állam részéről pedig fokozott jogvédelemben részesülnek.

[41] Alaptörvény VII. cikk (4).

III. ÖSSZEGRZÉS

A vizsgált országok vallási és felekezeti közösségeinek olykor meglehetősen eltérő jogi státusza az adott ország történelmi hagyományainak függvényében alakult ki. Ennek hátterében főként a vallásháborúkat lezáró Westfáliai Béke (1648) nyomán kialakuló vallásszociológiai paradigmaváltás fedezhető fel, amelyben a vallási meggyőződés vonatkozásában korábban képviselt főként erőszakon alapuló kényszerítő modellt a tolerancia modellje váltotta fel. A vallásszabadság ténye eszmetörténeti szempontból mindenképpen jelentős előrelépésként értelmezhető, viszont ezzel együtt megjelent a pluralizmussal együtt járó relativizmus, illetve értéksemleges megközelítés. Fontos szem előtt tartanunk, hogy a megkülönböztetés nélkül mindenkit megillető vallásszabadság az alapvető emberi jogok kategóriájában tartozik, amelyet az állam nem adományoz, hanem elismer és a jog sajátos eszközeivel védelemben részesít.

A posztmodern korszak eszmetörténeti jegyeire tekintettel az Európai Unió az Amszterdami Szerződéshez csatolt 11. jegyzőkönyvben leszögezi, hogy „az Európai Unió tiszteletben tartja, és nem változtatja meg az egyházak és vallási egyesületek vagy közösségek tagállamokban meglévő státuszát. Az Európai Unió hasonlóan tiszteletben tartja a filozófiai, nem vallási szervezetek státuszát is.”

Ugyanakkor az Unió egyes országainak döntéshozói a vallási szervezetek egyenlőségét tiszteletben tartva, különbséget tesznek azok társadalmi súlya és közhasznú tevékenysége alapján. Többnyire klasszikus megoldásnak számít, hogy az egyes országokban honos történeti hagyományok alapján az egyház eleve elismert jogi státusszal rendelkezik. Más országokban- és ezek vannak többségben-, az elismerés törvényben meghatározott feltételek alapján történik, amely a belső szervezeti egységek jogi személyként való elismerését is maga után vonja. Az elismerés feltételét több országban is főként a működési időtartamhoz, a taglétszámhoz, vagy a kettő együtteséhez kötik. Az el nem ismert vallási szervezetek általában jogi személyiséggel rendelkező egyesületként működnek.

A vallási szervezetek nyilvántartásba vételét a végrehajtó hatalom, illetve a bíróság végzi. A vizsgált esetek alapján megállapítható, hogy az adott jogi státuszhoz az állam által differenciáltan meghatározott mértékű támogatások, illetve kedvezmények kapcsolódnak. Így az egyházi státus megszerzési kritériumainak törvényhozói megállapítása és azok szigorítása leginkább az anyagi természetű kedvezményekkel való visszaélések visszaszorítása lehet.

Megfigyelések alapján negatív korreláció állítható fel az elismerési kritériumok és a vallási szervezeteknek nyújtott állami kedvezmények mértéke között; ugyanis fokozott állami támogatások esetén az elismerési feltételek egyre inkább szigorodnak. Alapvető és vitathatatlan tézisként fogadjuk el, hogy a lelkiismeret és vallásszabadság jogát megkülönböztetés nélkül, mindenki számára egyenlő mértékben kell biztosítani. Ugyanakkor továbbra is kérdésként vetődik fel, hogy mennyiben sérti a jogegyenlőséget, ha az állam pozitív diszkrimináció-

ban részesíti azokat a már több évszázada működő, ismert egyházakat, melyek megtartó ereje és társadalmi szerepe kétségtelenül bizonyított.

Napjaink magyar egyházi szabályozási elvei többnyire az osztrák, román és cseh többszintű elismerési gyakorlatot ötvözi a korábbi elismerési feltételek szigorításával. Részleteit tekintve kétségtelen, hogy sajnos nem a minőségi jogalkotás „terméke”, mivel a végleges változat születését meglehetősen hosszú vajúadás övezi.

IRODALOM

- Ádám Antal (2007): *Bölcselet, vallás, állami egyházjog*. Dialóg Campus, Budapest – Pécs. 289–292.
- Ádám Antal (2011): Vallás, vallásszabadság és egyház Magyarország Alaptörvényének, továbbá „A lelkiismereti- és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról” szóló 2011. évi C. törvény figyelembe vételével. In: Drinóczy T. (szerk.): *Magyarország új alkotmányossága*. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs.
- Alaptörvény VII. cikk (4).
- Austria. *International Religious Freedom Report 2010*. Elérhető: <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148910.htm>.
- Belgium. *International Religious Freedom Report 2010*. Elérhető: <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148917.htm>.
- Blanco, A. M. (1993): *Derecho Eclesiástico*. Madrid.
- Boyer, A. (1993): *Le droit des religions en France*. Paris.
- CDL-AD(2004)028 *Guidelines, F*. Elérhető: [http://www.venice.coe.int/docs/2004/CDL-AD\(2004\)028-e.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2004/CDL-AD(2004)028-e.pdf).
- *Constitution of Romania. Title II. Fundamental rights, freedoms and duties. Chapter I. Common provisions*. Elérhető: http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?den=act2_2&parl=2#t2c2s0a29.
- Czech Republic. *International Religious Freedom Report 2010*. Elérhető: <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148927.htm>.
- *Churches and religion societies. Czech Republic*. Elérhető: <http://www.mkcr.cz/en/cirkve-a-nabozenske-spolocnosti/default.htm>
- *European comission for democracy through law. (Venice Comission.)* Elérhető: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2012\)004-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2012)004-e).
- France. *International Religious Freedom Report 2010*. Elérhető: <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148934.htm>.
- Germany. *International Religious Freedom Report 2010*. Elérhető: <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148938.htm>.
- Hollerbach, A. (1967): *Das Staatskirchenrecht in der Rechtssprechung des Bundesverfassungsgerichtes*. Archiv für öffentliches Recht. 92. 99–127.
- Hollerbach, A. (1989): Grundlagen des Staatskirchenrechts. In: Isensee, J. – Kirchhof, P. (Hrsg.): *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*. Heidelberg.
- *Humanista Szövetség*. Elérhető: <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2010/148917.htm>.

- Jeuffroy, B. – Tricard, F. (1996): *Liberté religieuse et régimes des cultes en droit français, textes, pratiques administrative, jurisprudence*. Paris.
- Listl, J. (1995): Az állam és az egyház jogviszonya Németországban. In: Forrai, T.: *Az állam és egyház elválasztása*. Budapest.
- Lukács Tamás – Vejkey Imre – Varga László – Harrach Péter: *A lelkiismeret és vallás-szabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról. Preambulum*. (Képviselői önálló indítvány.) Elérhető: <http://www.parlament.hu/irom39/03507/03507.pdf>.
- Navarro Valls, R. (1993): *Derecho Eclesiástico del Estado Español*. Pamplona.
- Robbers, Gerhard (szerk.) (2004): *Állam és egyház az Európai Unióban*. Pápa.
- Robbers, Gerhard (2004): *Állam és egyház a Német Szövetségi Köztársaságban*. In: Robbers, Gerhard (szerk.): *Állam és egyház az Európai Unióban*. Pécs.
- Schanda, B. (2000): *Állam és egyház Németországban*. Acta Humana. No. 39-40.
- Szathmáry, B. (2004): *Magyar egyházjog*. Századvég, Budapest. 92–98.
- *Szlovákiai Református Keresztény Egyház. Törvénytár*. Elérhető: <http://www.reformata.sk/?page=laws>

Egyházi autonómia törekvések a 17. század végi Erdélyben

I. BEVEZETÉS

Az Erdélyi fejedelemség idején (1541–1691) a négy bevett felekezet rendszerében szerepelt a római katolikus egyház, ez elvileg biztosította számára az államilag elismert egyházi entitásoknak járó jogokat: teljes mértékű vallásszabadságot, önrendelkezést, állami támogatást.^[1] Mindezek ellenére a 16. század végétől a 17. század végéig meglehetősen szerény helyet foglalt el mind a politikai, mind a társadalmi életben. A kinevezett katolikus püspök nem foglalhatta el helyét az erdélyi püspöki székhelyben, a stallumot ideiglenesen egy püspöki vikárius töltötte be. Az 1615-ben létrehozott *Status Catholicorum Dominorum* az erdélyi római katolikus rendek vallásjogi érdekeit képviselte az erdélyi országgyűléseken.^[2] A létrehozott katolikus status az Erdélyi fejedelemségben részben politikai, részben egyházi érdekeket képviselt, ám működése elé számos akadályt gördítettek. A fejedelemség idején a katolikusok nem működtethettek felső iskolákat és egyházi missziós munkát sem folytathattak.^[3] Mindez nem tudta teljesen meggátolni az Erdély Római Katolikus Egyház római katolicizmus és az Erdélyi Görögkeleti egyház (Ortodox) közötti kapcsolatteremtés lehetőségét. A két egyház között létrejött kapcsolat intézményesített formát öltött az 1697–1701 közötti időszakban az Erdélyi Görögkeleti Egyház egy részének az Erdélyi Római Katolikus Egyházzal való uniója révén.^[4]

A Habsburg politika erdélyi hatalmának növelése érdekében a katolikus egyház térhódítását támogatta. Ennek egyik járható, „hivatalos” útja az ortodoxiával való unió volt.^[5] A bécsi udvari diplomácia korán észrevette, hogy a hajdani Erdélyi fejedelemség idején létrejött három nemzet és négy vallás közötti szoros együttműködés megbontásával megnyílhat az út a Habsburg dominancia megteremtése előtt. A francia és más nyugat-európai abszolút uralkodók példáját követve a Habsburg-ház a soknyelvű és vallású Monarchia területét egységesíteni kívánta, és az összetartó erőt egyedül a római katolikus vallásban vélte megtalál-

[1] Benda, 1994, 1–5.

[2] Peris, 1998, 150.

[3] Craciun, 1999, 57–93.

[4] Dumitran – Gudor – Danila, 2000, 269.

[5] Uo. 271–272.

ni.^[6] Az a tény, hogy a Habsburgok a négy bevett vallás (katolikus, evangélikus lutheránus, református, unitárius) közül a katolikus vallás erdélyi térhódítását tűzték ki célul, annak részben vallási, részben pedig birodalmi okai voltak.^[7]

A 17. század végén a még többségében kálvini hitelveket valló erdélyi magyarságot rebellióval és törökbarátsággal gyanúsította meg a Habsburg Udvar. Vele szemben olyan megbízható szövetségeseket keresett, akiket hatalmi túlsúlyba juttatván bármikor számíthatott lojalitásukra. A bécsi politika szándékának megvalósítását két tényező akadályozta. Az első az volt, hogy a katolikusok mind számarányukban, mind politikai súlyukban elmaradtak a még mindig politikai túlsúllyal rendelkező protestáns rendekkel szemben.

A másik fontos tényező a *Diploma Leopoldinum*ban lefektetett rendelkezés volt, amely alapján I. Lipót magyar király azt ígérte, hogy a három nemzet és a négy bevett vallás között az önálló fejedelemség idején fennállott viszonyokat változatlanul betartja. A három nemzet és a négy vallás számarányának megbontása a *Diploma Leopoldinum*ban megfogalmazottak megsértése nélkül kivitelezhetetlen volt.^[8] Egyedüli törvényes és járható út a megtűrt státuszú és relatív többségben élő görögkeleti (ortodox) vallású román nemzeti kisebbség jogi helyzetének megváltoztatása volt a katolikus vallás felvételével. A román görögkeleti (ortodox) nemzeti és vallási kisebbség Erdélyben „teljes szabadságot élvezett saját püspökeinek kormánya alatt, élhette a maga külön egyházi életét, de a bevett felekezeteknek nem osztályrészül jutó politikai jogokat élvezett.”^[9]

II. AZ UNIÓ VALLÁSÜGYI KÉRDÉSEI (1697-1701)

Az erdélyi románok vallási uniójának gondolata először az Erdélyben megtelepedett jezsuita rendben fogalmazódott meg. A jól képzett és az erdélyi egyházi, társadalmi viszonyokat kiválóan ismerő rend egyik kimagasló képviselője Baranyi László Pál (1657-1719) volt. A Gyulafehérvárra kinevezett jezsuita atya jó kapcsolatokat ápolt az erdélyi románok egyházi és szellemi vezetőivel. Ő volt az, aki Theofil erdélyi görögkeleti metropolitával való tanácskozása során először vetette fel a román görögkeleti (ortodox) egyháznak a római katolikus egyházzal való unió lehetőségeit, megvilágítva, kecségtetve az erdélyi románságot az abból származó egyházi, társadalmi és politikai előnyökkel.^[10] Kiváló diplomáciai érzékkel megáldva megnyerte az unió ügyének Kollonics Lipót (1631-1707) bíboros-érseket, és az unió vallásjogi háttérének biztosítása Apor István (1638-

[6] Marton, 2001, 176.

[7] Uo. 176-177.

[8] Albert, 2010, 19-31.

[9] Benda, 1994, 1-5.

[10] Wolff, 2002, 47-54.

1704) kincstárnok, guberniumi tanácsos érdeme volt. Külső támogatókként ők ketten voltak a „legáldozatosabb mozzgóató és létrehozói az uniónak”.^[11]

Az erdélyi görögkeleti (ortodox) vallásnak az erdélyi római katolikus vallással való uniójának kérdése a bécsi udvari körök figyelmét is felkeltette. Külön konferenciákon tárgyalták az erdélyi román görögkeletiek státuszával összefüggő jogi kérdéseket, melyek megvitatásában intellektuális téren is jelentős szerepet játszott Kollonics Lipót bíboros, aki állásfoglalásában az erdélyi román ortodox és a római katolikus vallások közeledését és azoknak egyesítését szorgalmazta.^[12]

Az unió kérdését I. Lipót császár-király először 1692. augusztus 23-án kiállított kéziratában vetette fel. Felhívást intézett a felvidéki rutén görögkeleti papokhoz, melyben az unió nyújtotta politikai előnyökről szólt. Az erdélyi román görögkeleti (ortodox) papoknak is hasonló ígért. A vallási unióra lépőket politikai és egyházi kedvezményekkel kecsegtette, melyek alapján a görögkeletieket a latin szertartásúakkal egyenrangúaknak ismerné el.^[13] A román ortodoxok megnyerésének érdekében román és latin nyelvű katekizmust adott ki *Catechismus Valachicus* néven.^[14]

A császári felhívás ösztönzésére Baranyi Pál jezsuita hitszónok, rendházfőnök és Apor István kincstárnok ténykedése az unióval kapcsolatban eredményesnek bizonyult. Az erdélyi román ortodoxok körében pozitívan hangzott az a gondolat, hogy az unió révén az erdélyi románok a másik három nemzetnek és vallásnak jogait kapják meg.^[15] Sikerült meggyőzni Theofil erdélyi görögkeleti püspököt, hogy 1697 februárjában hirdessen meg Gyulafehérvárra egy zsinatot, melyen csak 12 esperes jelent meg. Theofil püspök az első ülészakon részletesen kifejtette azon gondolatát, hogy az erdélyi románoknak a fejedelemség alatt sanyarú sorsuk volt és a reformátusok politikai és vallási nyomását kellett mindvégig elviselniük.^[16] A reformátusok befolyásolták egyházi életüket. Különböző adókat és jobbágyi szolgáltatásokat vetettek ki rájuk. A továbbiakban feltárta előttük az unió nyújtotta lehetőségeket és előnyöket.

A zsinat második ülészakán, 1697. március 21-én bizonyos feltételek mellett határozatot hoztak arról, hogy az egyházi liturgia és az egyházkormányzati szerkezet továbbra is érintetlen marad.^[17] A továbbiakban döntés született arról is, hogy a *Julianus-féle naptárt* használják az újonnan létrejövő egyházban (görögkatolikus egyház), amely a jövőre nézve a többi négy bevett egyházzal

[11] Marton, 2003, 112.; Bitay, 1935, 464–465.

[12] Brusanowski, 2002, 11–28.

[13] Ghitta, 2002, 81–94.

[14] Nicolao, 1885, 188–190.

[15] Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. 4/2. Ungarische Akten Specialia Fasc. 364. Transilvanica separata. Konv. A. Privilegien und Angelegenheiten der griechisch-katholischen Kirche der Rumänen in Siebenbürgen (1659) 1698–1754. 1659–1732. A román görögkatolikus klérus kiváltságainak gyűjteménye.

[16] Pirigyí, 1987, 68.

[17] Gyárfás, 1926, 121–127.; Chifar, 2002, 95–103.

egyenrangúként működik.^[18] Az elfogadott határozatokat nyilatkozatban rögzítették és Baranyi Pál közvetítésével eljuttatták a Bécsi Udvarba.

Ám a Kolonics Lipót bíboros által szorgalmazott uniós dekrétum I. Lipót általi jóváhagyása késett. Kérésére Theofil püspök 1697. június 17-én újabb zsinatot hívott össze, amelyen a megjelent 12 esperes kézjeggyel látta el a dekrétumot, de még a dekrétum császár általi megerősítése előtt elhunyt Teofil püspök, az erdélyi unió ügyének zászlóvivője.^[19]

III. AZ ERDÉLYI „PROTESTÁNS RENDEK” KÜZDELME A VALLÁSI UNIÓ ELLEN

A zsinati ülésen hozott határozatok nagy visszhangot keltettek az erdélyi rendek, a szászok^[20] és a havasalföldi görögkeleti egyház köreiből. Az unió elleni tiltakozások egész hulláma bontakozott ki Erdélyben és Havasalföldön. A protestáns többségű Erdélyi Gubernium és az erdélyi országgyűlés 1699 szeptemberében törvénybe iktatva igyekezett rendezni az unió ügyeit. Ez a szándék törvénytervezeten túl azonban nem hozott nagyobb eredményeket.^[21]

A felvetett uniós kérdés vitákhoz vezetett az erdélyi román ortodox egyház-
községekben. Az unió elleni első tiltakozók a brassói ortodox gyülekezetek, a következők pedig – az erdélyi református egyház és a református rendek által támogatott – hátszegi román lelkészek voltak. Utóbbiak közül kiemelt szerepet játszott Nagyszegi Gábor hátszegi kishemes tevékenysége, aki az erdélyi ortodoxiának a katolicizmussal való uniójából származó veszélyeire hívta fel a figyelmet.

Rabutin az erdélyi Habsburg hadak főparancsnoka tudomást szerzett Nagyszegi Gábornak a református guberniumi tanácsosokkal és Bethlen Miklós kancellárral való kapcsolatáról. Tévesen informálta Kollonics bíboros-érseket arról, hogy a Nagyszegi Gábor által vezetett tiltakozás a református rendek ösztönzésére indult el.^[22] Ezt támasztja alá Athanasius püspöknek Kollonicshoz küldött panaszlevele, amelyben a segítségét kérte Czirka János ortodox pap elfogatása ügyében.^[23]

1699 májusában a Gubernium vette védelmébe az egyesülési célú kényszerítéseket sérelmező Hátszeg vidéki román református papokat. Czirka János ortodox papot a hatóságok a vallási unió ellenes fellépése miatt fogságba vetették,^[24] de a fogságból Nagyenyedre menekült, majd egy Hátszeg vidéki román egyház-
községben húzódott meg. 1700. november 28-án a Bánffy György kormányzó

[18] Trócsányi - Miskolczy, 1992, 33.

[19] Gyárfás, 1925, 125.

[20] Ziegler, 1869, 286.

[21] Sipos, 2006, 11-14.

[22] Dumitran - Gudor - Danila, 2000, 279-281.

[23] Hintz, 1850, 98.

[24] Bethlen, 1955, 215.

elnökletével üléselő Református Főkonzisztórium állított ki oltalomlevelet a számára.^[25]

Az uniót támogató románok szellemi vezérének, Theofil püspöknek 1698-ban, hirtelen bekövetkezett halála ellenlépésekre készítette a református rendeket. Tudatosult bennük, hogy a Baranyi Pál László és Theophilus püspök közötti uniós egyezség gyökeresen megváltoztatja az egyházi, társadalmi és politikai viszonyokat Erdélyben. A kialakult helyzet egyensúlyozására püspöknek egy számukra megbízható, román embert kerestek, aki az erdélyi hagyományokhoz híven a református püspöknek leteszi a szokásos, megkövetelt hűségesküt. A református rendek jelöltje a bábolnai román lelkész fia, Anghel Popa volt. Ellenjelöltjével, Czirka Jánossal szemben, mint a Hunyad megyei román papok többsége nyíltan kifejezte a kálvinistákhoz való kötődését. Bethlen Miklós erdélyi kancellár vallomása szerint: „akkor a mi fejevári scholánkban tanuló ifjacska lett a győztes, aki tehát szintén kálvinista nevelésben részesült ... az atyjától kölcsönadott aranya, melynek jobb része gubernátor uramnak ment, tette püspökké.”^[26]

A megüresedett román püspöki tisztségbe Athanasius Anghelt választották meg, s Bukarestben püspökké is szentelték. Gyulafehérvárra való visszatérése a románok uniója ügyében 1698. április 14-én kibocsátott királyi rendelet miatt már várta őt az Erdélyi Gubernium. A királyi rendelet mindazoknak a román ortodox vallásúaknak, akik a katolikusokkal unióra lépnek, politikai, jogi és vallási kedvezményeket ígért. A felkínált kedvezmények mellett feltüntette az unióval való szembeszegülés politikai és vallási negatív következményeit is. A nyomásgyakorlás meghozta a kívánt eredményt, ugyanis Athanasius püspök által az 1698. október 7-én Gyulafehérváron összehívott zsinaton elfogadták a vallási uniót: „Biztosították egyházuknak román jellegét, püspökválasztási jogukat, minden más keresztyén egyháztól való függetlenségüket, egyházi szervezetüket, szertartásukat és fegyelmüket.”^[27] Athanasius püspökkel egyetemben 38 esperes írta alá a dokumentumot, amelyet felterjesztettek Bécsbe.^[28]

Az 1698. november 23-án Gyulafehérváron tartott országgyűlésen megjelent román képviselők előterjesztették a zsinaton elfogadott határozatot és az unióval kapcsolatos királyi proposíciókat. A protestáns többségű erdélyi rendek hosszú tanácskozás után úgy döntöttek, hogy megvizsgálják az ügyet. Az országgyűlés feliratában aggályait fejezte ki az unióval kapcsolatban.^[29]

[25] Főkonzisztórium Levéltár az Erdélyi Református Gyűjtőlevéltárában, Kolozsvárott. 4/1700, 7/1700.; Sipos, 1995, 356–359.

[26] Bethlen, 1955, 202.

[27] Bunea, 1903, 358.

[28] Sasaujan, 2002, 81–94.

[29] Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. 4/2. Ungarische Akten Specialia Fasc. 364. Transilvanica separata. Konv. A. Privilegien und Angelegenheiten der griechisch-katholischen Kirche der Rumänen in Siebenbürgen (1659) 1698–1754. 21–22. 1698. Görögkatolikus unióhoz kapcsolódó iratok. 3. 39–40. 1698. Görögkatolikus unióhoz kapcsolódó iratok.

Az 1699. január 20-án, Segesváron megtartott országgyűlésen részletesen vizsgálták az unió kérdésével kapcsolatos kérelmeket. Mivel nem érkezett meg Bécsből a válasz, ezért a protestáns többségű országgyűlés úgy döntött, hogy nem hoznak érdemi választ az unió ügyében a császár-király leiratának megérkezéséig.

Az unió ügyének holtpontról való kimozdítását az 1699. január 26-án aláírt karlócai béke segítette elő. A császár elérkezettnek látta az időt az erdélyi román unió lezárására. Az országgyűlés bezárása után, 1699. február 16-án megérkezett I. Lipót ünnepélyes keretek között kiadott I. Diplomája.

IV. A ROMÁN VALLÁSI UNIÓ AZ I. DIPLOMA TÜKRÉBEN

Az elfogadott és hivatalosan jóváhagyott diploma részletesen taglalta az Athanasius püspök által 1698-as zsinaton elfogadtatott tételeket és a román ortodoxoknak a római katolikusokkal történő unióját. Bécsben az erdélyi unió ügyét elfogadottnak és lezártnak tekintették.^[30]

Az Erdélyi Gubernium 1699. július 14-én kelt feliratában rámutatott az unió okozta egyházi, társadalmi és politikai hátrányokra: „A román népre rákényszerített egyesülés nincs hasznára a katolikusoknak, mert ennek a népnek nincs egy religiója sem és tele van mindenféle babonával, barbár és hajlandósága van rosszat cselekedni. Az egyesülés célja Erdély törvényeinek felborítása és a lelkészek terheinek átruházása a többi adóköteles vállára, agitációt eredményezve a szomszédos göröghitű fejedelmek között. Több fényben látva a dolgokat a román papok lettek, sem katolikusok, sem őszintén unitusok, sem a katolikusokhoz tartozóak vagy azok barátai, csak olyan emberek, akiket felszabadítottak adóiktól és jobbágyságukból, és akik hajlandónak mutatkoznak földtulajdonosaik ellen harcolni. Ilyen újítások nem lehetnek hasznára sem a trónusnak, sem az országnak, amelyben a religió dolgában a hangvétele csendes és szerény volt, mint az állam politikája miatt, mint a nációk és vallások uniója és esküje miatt. Csak így Erdélyország számos ellenségtől körülvéve, sok vallással és sok nemzetiséggel és különböző vallású fejedelmek által kormányozottan meg tudta őrizni függetlenségét és létét a viharos időknek ellenére, amelyeket átélt.”^[31]

Bécs a Gubernium feliratára határozott elutasítással válaszolt 1699. augusztus 26-án. Megerősítette az 1699. február 14-i diplomában írt kedvezményeket és felszólította az erdélyi Guberniumot, hogy azt tartsa tiszteletben és hajtsa végre.^[32]

[30] Baritiu, 1889, 155.

[31] Dragomir, 1920, 25.

[32] Bod Péter: *A románok uniáltatásáról való rövid história*. Biblioteca Centrala Universitatii din Cluj Napoca. (Bábes-Bolyai Tudományegyetem Központi Egyetemi Könyvtár Kolozsvár.) Ms. F. a. 23-33.; Gudor, 2008, 297.

A Gubernium az 1699. szeptember 8-án összehívott országgyűlés határozata alapján jelezte azon szándékát, hogy az erdélyi rendek tudomásul vették a bécsi udvarnak az 1691-ben kiadott *Diploma Leopoldinum* tartalmi lényegére vonatkozó változtatási tervét. Az erdélyi rendek a továbbiakban rámutattak arra a súlyos kérdésre, hogy nem kaptak lehetőséget az unió körül kialakult problémák megoldására. A rendek válaszukban kifejezték azon szándékukat, hogy nem kívánnak eltérni a *Diploma Leopoldinum*ban biztosított jogaiktól és szeretnék megőrizni Erdély belső autonómiáját annak fejedelemskori hagyományaival együtt.

A többségében protestáns vallású rendek a vallási unió elleni tiltakozásának és védekezésének részben vallási, részben pedig politikai okai voltak. Két különböző politikai és gazdasági érdek nézett szembe egymással. A rendek a politikai és gazdasági kiváltságaikat féltették, a nemzeti öntudatra ébredő román ortodoxok pedig a kiváltságos erdélyi nemzetekkel egyenrangú és egyenjogú státusz elérését tűzték ki célul Habsburg támogatással. A kialakult konfliktus a két fél között az addigi viszony megromlását eredményezte.

Az uniói törekvések megakadályozása céljából nagyon jól kigondolt diplomáciai fegyverhez nyúltak a rendek. Elejébe mentek a létrejövő uniónak és kihirdették, hogy a román ortodox vallásúaknak szabadságunkban áll bármely bevett valláshoz csatlakozni és így elnyerik azoknak a jogállását. „A katolikus kivételezetség csökkentésének szándéka mellett ennek is tulajdonítható, hogy az 1698 áprilisában, Bécsben tárgyaló Bánffy György és Bethlen Miklós elfogadta a *Ministerialkonferenz in rebus Transilvanicis*-szel azt az alapelvet, hogy az ortodox papok bármely bevett felekezettel egyesülhetnek, elnyervén az illető egyház lelkészi karának jogállását.”^[33] – állapította meg Sipos Gábor történész. Ismervén a román többségnek az unióhoz való negatív hozzáállását, újabb vizsgálatot rendelt el annak megállapítására, hogy melyik bevett vallással kívánnak egyesülni a románok.^[34]

Az 1699-ben tartott országgyűlés tényleges törvényt hozott a vallási unió korlátok közé szorítására és előmenetelének megakadályozására. Határozatot hoztak, hogy helységenként nagyságtól függetlenül csak korlátozott számú görög szertartású pap részesülhet adómentességben, valamint kötelezte a püspököt Hátszegen és Fogarasban román nyelvű iskolák felállítására az egyháziak erkölcsének javítása céljából.^[35]

[33] Sipos, 2000, 37.

[34] Az 1568-as Tordai országgyűlés elfogadta és kihirdette a *recepta religio vallásjogi rendszert*, amelynek értelmében az államilag elismert egyházak előnyt élveznek a többi megtűrt státuszban lévőkkel szemben. A *recepta religio*ba tartoztak a katolikus, református, lutheránus és unitárius egyházak. Az ortodox román (görögkeleti) egyházat a megtűrt egyházak státuszába sorolták.

[35] Cserei, 1852, 286.

V. A ROMÁN VALLÁSI UNIÓ A II. DIPLOMA TÜKRÉBEN (1701)

Az unió kezdetekor a *Második Uniós Diploma* harmadik pontjában az erdélyi államalkotói joggal rendelkező nemzetek soraiba emelt egyesült románoknak az uralkodó politikai és jogi engedményeket tett. Az 1701. március 19-én kiadott második vallási uniós diploma sem ért el újabb eredményeket az uniós törekvésekkel szembeni küzdelemben. A megszigorított szabályzatok értelmében csak a katolikus egyházzal egyesülhettek az ortodoxok, a protestáns egyházak csak védelmet biztosíthattak a számukra.^[36]

A románok vallási uniójának megszilárdulása Athanasius püspök személyétől függött, ezért a legfontosabb feladat a püspök személyének, egyházi jogi státuszának megállapítása volt: a pápa általi egyházi jogi elismerése és I. Lipót császár-király általi megerősítése. Az erdélyi országgyűlés másodszer rendelte el a vizsgálatot a püspök és a román papságnak az unióval kapcsolatos állásfoglalása ügyében. Az 1700. szeptember 5-én tartott zsinaton döntöttek arról, hogy az erdélyi románok elfogadják-e a katolikus egyházzal kötött uniós feltételeket vagy inkább a református egyházzal kötnek uniót, esetleg megmaradnak a görögkeleti egyházban. A zsinaton véglegesen kimondták a katolikus egyházzal való uniót,^[37] melynek dokumentumát 54 esperes és 1563 lelkész írta alá.^[38]

Athanasium 1701. február 5-én a bécsi Szent Anna templomban katolikus püspökké szentelték, miután letette a hűségesküt és elfogadta a római katolikus hitvallást.^[39] Ezt követően adatta ki I. Lipót 1701. március 19-én a II. Diplomát, amelyben megerősítette Athanasium püspöki székében és közölte Róma jóváhagyását. I. Lipót császár-király 1701. december 12-én, az Erdélyi Guberniumnak küldött leiratában a korábban kiadott diplomában foglaltakat ismételtelen megerősítette.^[40]

[36] Sipos, 2000, 37.

[37] Dumitran, 2002, 37-46.; Moldoveanu, 1872, 86.; Grama – Bunea, 1893, 53.

[38] A zsinaton elfogadott és aláírt dokumentum szövege: "Mi alulírottak, püspök,esperesek, egész Erdély és a hozzátartozó részek román egyházának egész klérusa, tudtotokra adjuk mindazoknak, kiknek illik, különösen pedig Erdély rendjeinek, miszerint tekintetbe véve úgy az emberi élet folyó változandóságát, mint szintén a lélek halhatatlanságát, szabadon önként, isten neve által buzdítatva csináltuk a római katolikus egyházzal való egyesülést, és ezáltal magunkat a római szentegyház tagjainak nyilvánítjuk vallván és híven mindazokat amiket ő elfogad vall és hisz, s a legkülönösebben azon négy pontot, a melyeknél fogva eddig mi egymástól elválasztva gondoltuk, s amelyek úgy ő császári felségének kegyes dekrétuma mint szintén az érsek ő eminentiájának diplomája által javasoltattak, mely okból akarjuk, hogy mi is mindazon jogoknak és kiváltságoknak örvendjünk, amelyeknek Magyarország volt királyai által alkotott törvényeknél fogva azon anyaszentegyház papjai is örvendenek, úgy mi is ő császári királyi Felségének és érsek primásának említett dekrétumainál fogva, ezentúl mint azon egyház tagjai örvendezzünk. Ezeknek nagyobb hitele és erőssége kedvéért megerősítettük ezen manifestumunkat saját aláírásunkkal és a gyulafehérvári monostor pecsétjével és saját pecsétjeinkkel Gyula-Fehérvárt, 1700 szeptember 05-én (L.S.) Athanasium püspök." (Nicolao, 1885, 205.)

[39] Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Budapest. Hevenesi Gyűjtemény kézírata, A 6825/III. jelzet.

[40] Moldován, 1889/2, 136.

A Diploma 1. fejezetében a császár kimondta a teljes görög egyesült egyház (görög katolikus) egyenjogúságát a római egyházzal. A 2. fejezetben papjait felmenti a jobbágyi (személyes) szolgáltatások végzése alól. A 3. – politikai és közjogi szempontból a legkényesebb és egyben a legfontosabb – fejezet kimondta, hogy az egyesült egyház tagjai többé nem tekinthetők megtúrt nemzetnek, hanem a törvények védelme alatt állnak, mint a többi három erdélyi nemzettel egyenrangú nemzet. A románoknak a másik három nemzettel való egyenjogúsítása veszélybe hozta volna a *Kápolnai unió* óta (1437) létező kiváltságokat és politikai státuszokat. A II. *Diploma Leopoldinum*ban foglaltak csak az 1701-ben üléselő országgyűlés hozzájárulásával emelkedett volna törvényerőre. Az országgyűlésen megjelenő protestáns és részben katolikus rendek képviselői elfogadták Bethlen Miklós kancellár által készített sérelmi felirat 3. cikkelyét. Az unió ellen tiltakoztak és aggodalmukat fejezték ki a románok negyedik nemzetként való elismerésével kapcsolatban: „Adja Isten, nehogy ez a barbár és szapora nemzet bizonyos idő eltelte után a többi nemzetek ledöntésére merészkedjék!” A 4. fejezet a reformátusok hitvallásának (Heidelbergi Kátének) az eltávolítását s a református egyház hatására létrejött szokások megszüntetését rendelte el. A diploma 5. és egyben legfontosabb rendelkezése az volt, hogy a görög egyesült püspököt az esztergomi érsek egyházi hatáskörébe vonta.^[41] A diploma 12. fejezete az 1579. évi országgyűlés által deklarált püspökválasztási jogot annyiban korlátozza, hogy a papság ezután csak jelölhet három egyént e méltóságra, püspökké a legalkalmasabbat azonban a császár fogja kinevezni.^[42] Az 1701. június 15-én tartott országgyűlésen elfogadták a II. *Diploma Leopoldinum* minden pontját a 3. fejezet tartalmi változtatásával.^[43]

Néhány hónappal később, 1701. június 25-én Gyulafehérváron beiktatták Athanasiust püspöki tisztségébe. I. Lipót által kiadott két diploma alapján megkötött vallási unió biztosította az erdélyi román papok részére a katolikus papokkal egyenlő jogokat. A püspöküknek főpapi tekintélyt adott, egyházukat kiemelte a megtúrt vallások sorából és a többi négy bevett vallással egyenrangúvá és egyenjogúvá vált.^[44] A tanulni vágyó román nemzetiségű görög katolikus diákok előtt megnyílt a továbbtanulás lehetősége magyarországi és a külföldi katolikus egyetemeken. Az erdélyi román görögkeleti vallásúak a vallási unió által egy megtúrt politikai és jogi státusból az államalkotói nemzetek sorába való belépés lehetőségét kapták meg a 18. század elején.

[41] Gyárfás, 1924, 131.

[42] Uo. 133.

[43] Gál, 1837, 11.

[44] Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien 4/2. Ungarische Akten Specialia Fasc. 364. Transilvanica separata. Konv. A. Privilegien und Angelegenheiten der griechisch-katholischen Kirche der Rumanen in Siebenbürgen (1659) 1698–1754. 85–86. 1701. 12. 1. Lipót rendelete a román unió ügyében az Erdélyi Guberniumhoz.

VI. ÖSSZEZÉS

Az erdélyi román görögkeleti vallásúak (ortodoxok) a 17. század végén a római katolikus vallással való uniót lehetőségként használták fel az adótól és a jobbágyi státusztól való szabadulás reményében. Erdélynek a három nemzet és négy bevett valláson alapuló alkotmányos rendszerének évszázados hagyománya szűnt meg a román görög katolikus vallásnak hivatalos elismerésével.

A 18. század elején a protestáns rendek konzervativizmusa és a katolikus rendeknek a nemzeti viszonyok átalakulásától való félelme nem tudta megakadályozni a Habsburg udvar rekatolizációs törekvéseit. A román ortodoxok vallási kérdéseikben nemcsak a vallási problémák megoldásaira keresték a válaszokat, hanem azon túl egy megtúrt vallású és kiváltságok nélküli nemzetnek az államalkotói státuszba való bekerülés lehetőségét, annak jogi eszközeivel: „Lényegét tekintve a vallási unió nem, mint egy vallási aktus jelenik meg annak ellenére, hogy a mez, amelybe öltöztették, ezt sejtette. Tudatos politikai aktus volt, amelynek nyertese az erdélyi románság volt és annak egyháza...”^[45]

Az unió létrejöttének lényegi kérdéseire adott válaszában Bunea Agoston rávilágított a 17. század végi erdélyi románok vallási autonómia törekvéseire és azok sikereire: „... a románok egyfelől vallásilag egyesültek a román egyházzal, de másrészt biztosították egyházuknak román jellegét, püspökválasztási jogukat, függetlenségüket minden más hazai egyháztól, egyházi szertartásait, szervezeteiket és fegyelmiüket úgy amint az a keleti egyházakban szokás volt...”^[46] A 18. század eleji erdélyi román ortodoxok vallási uniós törekvéseinek 1701-ben lezáruló első szakasza egy hosszú vallásügyi és részben politikai folyamatnak a kezdete volt. A vallási uniós küzdelmeikben az egyházi autonómiának a megszerzéséért szálltak síkra.

IRODALOM

- Albert András (2010): Gróf Bethlen Miklós erdélyi politikus és a Diploma Leopoldinum hitlevel (1691). In: Smuk Péter (szerk.): *Az állam és jog alapvető értékei. Széchenyi István Egyetem Állam-és Jogtudományi Doktori Iskola konferenciája*. Győr. 19-31.
- Baritiu, George (1889): *Parti alese din Istoria Transilvaniei pre doue sute de ani din urma*. Sibiu. W. Krafft. 155.
- Benda Kálmán (1994): Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság. In: *Erdélyi Múzeum* 56. Kolozsvár, 3-4. füzet. 1-5.
- Bethlen Miklós (1955): *Bethlen Miklós Önéletírása*. 1-2. (Sajtó alá rend. Tolnai Gábor.) Magyar Századok sor. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

[45] Dumitran – Gudor – Danila, 2000, 282.

[46] Bunea, 1903, 358.

- Bitay Árpád (1935): *Recenzió Bíró Vencel: Altorjai Gróf Apor István és kora című könyvhöz*. Erdélyi Tudósítók. Cluj. 464–465.
- Brusanowski, Paul (2002): *Relatiile politice ale interesului cardinalului Leopold Kollonich fata de romani*. Annales Universitatis Apulensis. VI. No. 2. 11–28.
- Bunea, Augustin (1903): *Discursuri Autonomia Bisericeasca diverse*. Blas.
- Craciun, Maria (1999): *Contra reforma si schimbarile din viata religioasa transilvaneana a secolului al XVI-lea, in Iacob Marza, Ana Dumitran*. Alba Iulia. 57–93.
- *Nagyajtai Cserei Mihály Historiája (1852)*. A szerző eredeti kéziratából kiadta Kazinczy Gábor. Pest. 1852.
- Dragomir, Silviu (1920): *Istoria Desrobirei Religioase*. Sibiu.
- Dumitran, Ana (2002): *Unirea dinainte de unire. Citeva posibile directii de aprofundare a intelegerii gestului Bisericii Ortodoxe din Transilvania de unire cu Biserica Romano-catolica*. Annalis Universitatis Apulensis. VI. No. 2. 37–46.
- Dumitran, Ana – Gudor, Botond – Danila, Nicolae (2000): *Relatii interconfesionale romane-maghiare in Transilvania*. Alba Iulia.
- Zieglauer, von Ferdinand (1869): *Harteneck, Graf der sächsischen Nation und die Siebenbürgischen Parteikämpfe seiner Zeit. 1691–1703*. Hermannstadt.
- Grama, Alexandru – Bunea, Augustin (1893): *Chestiuni din dreptul si istoria bisericeii unite*. Blaj.
- Gyárfás Elemér (1925): Az erdélyi románok uniója s a román görög katolikus egyházi szervezet kifejlődése. In: Gyárfás Elemér (szerk.): *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*. Dicsőszentmárton.
- Gyárfás Elemér (1924): *Bethlen Miklós kancellár*. Dicsőszentmárton. 121–127.
- Gál László (1837): *Az erdélyi diaéták és országos végzések foglalata*. III. Kolozsvár.
- Gudor Kund Botond (2008): *Istoricul Bod Péter (1712–1769)*. Cluj – Napoca. 297.
- Hintz József (1850): *Geschichte des Bisthums der griechisch-nichtunirten Glaubensgenossen in Siebenbürgen*. Hermannstadt.
- Marton József (2001): *Katolikus egyháztörténet*. Vol. II. Ed. Stúdiium, Kolozsvár–Cluj.
- Moldoveanu, Ioan Micu (1872): *Acte sinodali ale baserecei romane de Alb'a Iulia si Fagarasiu*. Vol. 11. Blasiu.
- Marton József (2003): A Gyulafehérvári Unió (1697–1701). In: *Studia Universitatis Babes-Bolya*. 7.
- Moldován Gergely (1889): *Az erdélyi román nép vallási unója Rómával*. 2. Ebm. 122–1151.
- Nicolae, Chifar (2002): *Mitropolitul si sinodul Bisericii romanesti din Transilvania in contextul evenimentelor privind Unirea cu Biserica Romei. 1698–1701*. Annales Universitatis Apulensis. VI. No. 2. 95–103.
- Nicolao, Nilles (1885): *Symbollae ad illustrandum Historiam Ecclesiae Orientalis in terris coronae St. Stepanus, Centiponte*. 188–190.
- Ovidu, Ghitta (2002): *Iosif di Camillis: un vicar apostolic la portile Transilvaniei*. Annales Iniversitatis Apulensis. VI. No. 2. 81–94.
- Peris, Lucian (1998): *Le missioni gesuite in Transilvania e Moldovia nel seicento*. Cluj–Napoca.
- Pirigyi István (1987): Uniói törekvések az újkori Magyarországon. In: *Katolikus egyháztörténeti konferencia*. Keszthely.
- Pompiliu, Teodor (1994): *Politica confesionala a Habsburgilor in Transilvania (1692–1759)*. Cazul romanesc in Caietele David Prodan. I. Nr. 2. 15–39.

- Sasaujan, Mihai (2002): *Institutiile și persoane implicate în Unirea bisericăscă din Transilvania (1698–1761) și opoziția la adresa ei. Motivele principale ale atitudinilor lor.* Annales Universitatis Apulensis. VI. No. 2.
- Sipos Gábor (1995): *Román református eklézsiák oltalomlevele 1700-ból. Europa. Balcanica-Danubiana-Carpathiaca.* Annales. 2/B. Budapest. 356–359.
- Sipos Gábor (2000): *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása. 1668–1713–1736.* In: *Erdélyi Tudományos Füzetek.* 230. Kolozsvár.
- Sipos Gábor (2002): *Consistoriul Reformat Suprem și problema Unirii religioase a romanilor.* Annales Universitatis Apulensis. VI. No. 2. 105–110.
- Sipos Gábor (2006): *Relații Bisericii Reformate ardelenice cu Bisericile romanesti în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.* Annales Universitatis Apulensis. X. No. 2.
- Trócsányi Zs. – Miskolczy (1992): *A Fanariótáktól a Hohenzollernekig.* Budapest, Encyclopaedia Transylvanica sorozat; 33.
- Wolff, Marionela (2002): *Ordinul iezuit Unirea bisericăscă a romanilor.* Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. VI. No. 2. Alba Iulia. 47–54.

FORRÁSOK

- Bod Péter: *A románok uniáltatásáról való rövid história.* Biblioteca Centrala Universitatii din Cluj Napoca. (Bábes-Bolyai Tudományegyetem Központi Egyetemi Könyvtár Kolozsvár.) Ms. F. a. 23–33.
- Főkonzisztórium Levéltár az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában, Kolozsvárott. 3/1700. 4/1700, 7/1700.
- Haus-, Hof- und Staatsarchiv.Wien. Ungarische Akten Specialia Fasc. 364. Transilvanica separata. Konv. A. Privilegien und Angelegenheiten der griechisch-katholischen Kirche der Rumanen in Siebenbürgen (1659) 1698–1754. 1659–1732 A román görögkatolikus klérus kiváltságainak gyűjteménye.
- Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. 4/2. Ungarische Akten Specialia Fasc. 364. Transilvanica separata. Konv. A. Privilegien und Angelegenheiten der griechisch-katholischen Kirche der Rumanen in Siebenbürgen (1659) 1698–1754. 21–22. 1698. Görögkatolikus unióhoz kapcsolódó iratok. 3. 39–40. 1698. Görögkatolikus unióhoz kapcsolódó iratok.
- Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. 4/2. Ungarische Akten Specialia Fasc. 364. Transilvanica separata. Konv. A. Privilegien und Angelegenheiten der griechisch-katholischen Kirche der Rumanen in Siebenbürgen (1659) 1698–1754. 85–86. 1701. 12.12. I. Lipót rendelete a román unió ügyében az Erdélyi Guberniumhoz.
- Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, Budapest. Hevenes Gyűjtemény kézirata, A 6825/III. jelzet.

Az ügyvédi függetlenségről – A tisztességes eljárás-hoz való jog

„A jogért való küzdelem a jellem költészete”- mondta Rudolf von Jehring 1872 tavaszán a Bécsi Jogász Társaság előtt tartott beszédében. Jehring szerint „Nem a józan pénzügyi érdek az, amely a sérelmet szenvedettet a per megindítása felé hajtja, hanem az elszenvedett jogtalanság felett érzett erkölcsi fájdalom, egy belső hang súgja, hogy számára nem egy értéktelen tárgy csupán a tét, hanem saját személyisége, saját jogérzéke, saját önbecsülése, így a per rövidesen egy pusztán érdekbeli kérdésből jellembeli kérdéssé válik.”^[1]

Ezen napjainkban is aktuális tervek, célok megvalósításához nélkülözhetetlen az ügyvédi szakmát gyakorlók elhivatottsága.

I. AZ ÜGYVÉD FUNKCIONÁLIS FÜGGETLENSÉGE^[2]

Az ügyvédség alapjogvédelmi funkciója a tisztességes eljárás követelményei szerint, illetve az igazságszolgáltatásban közreműködő ügyvéddel szemben a közbizalom akkor érvényesül, ha igazságszolgáltatás eljárásaiban résztvevő ügyvéd független. Ezen funkcionális függetlenségi követelmény az ügyvéd igazságszolgáltatásbeli működésével, eljárási helyzetével kapcsolatosan jelöl ki alkotmányos kereteket a jogalkotás számára. Amíg a szervezeti függetlenség jószerével az államtól, illetve annak szerveitől való függetlenségként értelmezhető, a funkcionális függetlenség körében megkülönböztethető az államtól, illetve egyéb illetéktelen befolyástól való függetlenség.

Az államtól való függetlenség követelménye a 19. század politikai küzdelmei során alakult ki, s a hatalmi beavatkozás, illetve ennek lehetőségei ellen való védelemről szólt. „Ez az állam minden megjelenési formájától való függetlenséget jelentette, beleértve az önkormányzat hatalmi szerveit is. A törvény és az ügyvédi önkormányzatok általános hatályú normáin kívül, minden beavatkozás tilos, amely az ügyvéd függetlenségét veszélyezteti.”^[3] Az igazságszolgáltatás

[1] Kasper, 1995, 746-753.

[2] Bírák Lapja, XXII. évf. 2012,1.-2. sz.

[3] Redeker, 2004, 879-893.

részeként működő ügyvédnek az államtól és az államigazgatás szerveitől való függetlensége a tisztességes eljáráshoz való jog érvényesülésének alapfeltétele. Az ügyvéd által ellátott védelem nem felel meg a tisztességes eljáráshoz való jog követelményeinek, ha az eljáró ügyvéd nem független az államtól, vagy annak valamely szervétől. Az ügyvéd államtól való függetlenségét az Alkotmánybíróság történetileg kialakult axiómaként kezeli, például amikor konzekvensen az ügyvéd hagyományos kialakult független helyzetéről beszél.^[4]

A szervezeti függetlenséggel szemben a funkcionális függetlenség követelménye azonban nemcsak az államtól való függetlenség követelményét hordozza magában, hanem az ügyvédnek működése körében függetlenítenie kell magát minden olyan hatástól, amely alkalmas arra, hogy az ügyvédet eltérítse az esküjéhez és szakmai meggyőződéséhez illeszkedő tevékenységtől.

Ez egyrészt azt jelenti, hogy az igazságszolgáltatásban közreműködő ügyvédnek mentesnek kell lennie „minden harmadik személy érdekei által irányított befolyástól vagy alárendeltségi viszonytól”,^[5] másrészt az eljárás mikénti kimenetele az ügyvédet személyében sem közvetlenül, sem közvetetten nem érintheti, illetve az eljárás eredményéhez külön közvetlen érdeke nem fűződhet, mert ellenkező esetben az ügyvéd eljárása nem feltétlen tekinthető tisztességesnek. Az ügyvéd működésbeli függetlensége körében ugyancsak történetileg alakult ki a függetlenség azon aspektusa, amely az ügyvéddel szemben alkotmányos követelményként állította fel a munkajogi utasítási jog vele szembeni kizártságát.

A magyar jogi gondolkodás ebből a követelményből vezeti le az ügyvéd egzisztenciális függetlenségének, illetve szabadfoglalkozásuként való működésének alkotmányos követelményét. Az Alkotmánybíróság az alábbiakra mutatott rá: „Az ügyvédi hivatás megkülönböztető jegye, hogy szellemi szabadfoglalkozásként olyan magán-tevékenység, amely a közhatalmi szervek működési körében garanciális okokból hangsúlyozottan magán-tevékenységként különül el a közhatalomtól.”^[6]

A magyar jogban ez az elv, talán túlzottan is, de töretlenül érvényesül. Túlzott érvényesülés alatt azt értjük, hogy nem látjuk annak alkotmányos akadályát, hogy az ügyvéd a saját irodájával miért nem állhatna munkaviszonyban, s miért ne élvezhetné a munkaviszony egyes szociális előnyeit. A jelenlegi szabályozás ugyanis általánosságban megtiltja az ügyvédnek bármilyen munkaviszony létesítését, mely túlzottan szigorú szabályozás alkotmányos indokkal nemigen támasztható alá.^[7]

Svájcban vagy Németországban az úgynevezett *Syndicusanwalt*oknak^[8] az ügyvédséghez való tartozásának kérdése a szakirodalomban a viták középpont-

[4] 428/B/1998. AB határozat III.4, 907/B/2004. AB határozat III.1.

[5] Schiller, 1998, 71.

[6] 22/1994. (IV.16) AB határozat II. 2.

[7] Bírák Lapja, 2012, 1-2. sz.

[8] A *Syndicusanwalt*ok a társaságok által munkaviszony keretében foglalkoztatott ügyvédek.

jában áll. A fő nézetbeli különbség abból adódik, hogy a *Syndicusanwaltok* a hatodik legjobban fizetett foglalkozás Németországban, így kérdés merül fel, hogy mennyire valósulhat meg az ügyvédi függetlenség, ha a megbízó jelentős állandó megbízási díjban részesíti az ügyvédet.^[9]

Az ügyvédi függetlenségét s ezáltal a tisztességes eljárás elvének érvényesülését azonban nem feltétlenül csak az egzisztenciális kiszolgáltatottságot is magába foglaló munkajogi utasítási jog vagy közvetlen üzleti érdekelttség, például Kft., ügyvezető tisztség ellátása sértheti, hanem az ügyféllel való olyan tartalmú díjmegállapodás is, amely az ügyvédet az ügy mikénti kimenetelében érdekeltté teszi.

A Német Alkotmánybíróság megfogalmazása szerint: „Az ügyvéd, mint az igazságszolgáltatás szerve, nem szállíthatja le saját méltóságát arra a szintre, hogy az ügyfél üzlettársának minősítsék.”^[10]

A függetlenséget korlátozza, sőt kizárja az, ha az ügyvéd az általa képviselt ügy mikénti kimenetelében közvetlenül személyesen érintett s ez által az ügy objektív tárgyilagossá megítélése tőle nem várható el.

A funkcionális függetlenség követelményét alapvetően a következő helyzetek sértik Sulyok Tamás álláspontja szerint:^[11] (1) Az ügyvéd függősége az államtól, önkormányzattól, vagy valamely hasonló szervtől; (2) munkajogi vagy közvetlen üzleti függőségét eredményező jogviszony fennállása; (3) az ügyvéd közvetlen vagy közvetett személyes érdekelttsége az ügy mikénti kimenetelében.

Az ügyvéd az igazságszolgáltatásban csak akkor töltheti be a tisztességes eljárás követelményének megfelelő alapjogvédelmi funkcióját, ha az ügyvéd egész eljárása objektív érdekes a közbizalomra, valamint az ügyfél bizalmára, ezért az ügyvéd jogi helyzete csak akkor felel meg a tisztességes eljárás követelményének, ha vele szemben a közbiztonság fennállását és fennmaradását nem veszélyeztetik az ügyvéd függetlenségét kizáró vagy korlátozó tényállások.

A fenti tényállások kiszűréséhez szükséges összeférhetlenségi szabályok, amelyeket az ügyvédi törvény^[12] részletesen szabályoz, mely összeférhetlenségi okok között szokás abszolút és relatív összeférhetlenségi okokat megkülönböztetni. Az ügyvédi törvény taxatív felsorolást ad, mit tehet az ügyvéd és mit nem. Az ügyvéd nem állhat munkaviszonyban, szolgálati viszonyban, munkavégzési kötelezettséggel járó más jogviszonyban; nem lehet közalkalmazott, köztisztviselő, közjegyző és főállású polgármester, nem végezhet személyes közreműködéssel vagy korlátlan anyagi felelősséggel járó vállalkozói tevékenységet.

[9] JuraForum, www.juraforum.de/syndicusanwalt.

[10] BverfG, 1 BvR 2576/04 vom 12.12.2006.4.

[11] Bírák Lapja, 2012, 1-2. sz.

[12] 1998. évi XI. törvény az ügyvédekről.

A tisztességes eljáráshoz való jog abszolút jogként felfogható követelmény.^[13] Az Ütv.-ben meghatározott relatív összeférhetlenségi jogok nem taxatívok, hanem a törvényben kifejezetten határozott relatív összeférhetlenségi jogok mellett sorolják fel őket.

Az Alkotmánybíróság a fent kifejtetteket figyelembe véve alakította ki állásfoglalását a témában. Ezek közül néhányat tekintek át a következő tematika szerint.

II. AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGI GYAKORLAT AZ ÜGYVÉD FUNKCIONÁLIS FÜGGETLENSÉGÉNEK VÉDELMI KÖVETELMÉNYÉNEK TÜKRÉBEN

Az Alkotmánybíróság az úgynevezett elvtelen képviselet fogalmában foglalja össze azon tényállásokat, amelyekben az ügyvédi képviselet a tisztességes eljárás elvében nem egyeztethető össze. Az elvtelen képviselet fogalmi köre a tételes ügyvédi összeférhetlenségi szabályok által meghatározott határokon túlmutatni látszik. Elvtelen az ügyvédi képviselet, ha az ügyvéd nem független.

Az Alkotmánybíróság az ügyvédi hivatás jellemzőivel több határozatában foglalkozott. A 22/1994. (IV.16.) AB határozatban az Alkotmánybíróság megállapította, hogy „az ügyvédi foglalkozás elsősorban az igazságszolgáltatáshoz és a jogalkalmazáshoz kapcsolódó tevékenység. Az igazságszolgáltatásban védőként, vagy jogi képviselőként való közreműködése alkotmányos követelmény és az eljárásjogi szabályok kötelező előírása.”

A 907/B/2004. AB határozat álláspontja szerint „Az ügyvédi foglalkozás nem csak a jogalkalmazás és az igazságszolgáltatás közhatalmi szférájához kapcsolódik. Az ügyvéd a magánszférában az életviszonyok jogszerű rendezésénél jogi szakértelemmel működik közre, a jogi szakismeret hiánya esetén pedig szaktudással felvértezve tanáccsal szolgál.”

„Az ügyvédi hivatás megkülönböztető jegye, hogy szellemi szabadfoglalkozásként olyan magán-tevékenység, amely a közhatalmi szervek működése körében garanciális okokból hangsúlyozottan magán-tevékenységként különül el a közhatalomtól.”^[14]

[13] Az Alkotmánybíróság gyakorlata szerint „*fair trial*” követelménye nem egyszerűen egy a bíróságnak és az eljárásnak is megkövetelt tulajdonságai közül például igazságos tárgyalás, hanem az alkotmányi rendelkezésben foglalt követelményeken túl különösen a büntető jogra és eljárás jogra vonatkozóan többi garancia teljesedését is átfogja. Az emberi jogok Európai Egyezményének eljárási garanciákat tartalmazó cikkei ugyancsak a „*fair trial*” elvét vallják.

[14] ABH 1994.127, 131.428/B/1998. AB, ABH 2004, 1236, 1242 ABH 2004, 1561, 1569-1570.

III. A KIRENDELT VÉDŐ JOGI HELYZETE

A védő kirendelésének jogát a Magyar Büntető eljárási törvény, az eljáró hatóság, bíróság feladatává teszi. A kirendelt védői tevékenységről készült vizsgálatok eredményei azt igazolják, hogy a kirendelt védők minőségileg és mennyiségileg lényegesen kevesebb és kevésbé hatékony munkát végeznek, mint meghatalmazott kollégáik, továbbá a rendőrségi kirendelések több esetben az ügyvédek egy személyileg körülhatárolt szűkebb körét érintik.^[15] A védő kirendelésére vonatkozó szabályozás általánosságban nem kedvez a tisztességes eljáráshoz való jog érvényesülésének és sérti az ügyvédi függetlenség alkotmányos követelményét. Meg kívánom jegyezni, hogy a kirendelés intézményét az Alkotmánybíróság több határozatában is vizsgálta, de magát a kirendelés intézményét nem találta alkotmányosértőnek.

Az Alkotmánybíróság 763/B/2001. AB határozatában a kirendelés intézményét nem a védelemhez való jogból vagy nem a tisztességes eljáráshoz való jogból, hanem az Alkotmány 70/A § (3) bekezdéséből vezette le, miszerint a jogegyenlőség megvalósítására vonatkozó kötelezettségének is eleget tesz az ügyvéd és ezáltal munkáját a kirendelés révén biztosítja. Az állam ezen kötelezettségének nem kizárólag a hatóság általi kirendelés útján tehet eleget. Nehezen egyeztethető össze ugyanis az ügyvédi függetlenség követelményével az, hogy a védelmet ellátó ügyvéd a hatóságtól kap kirendelést és a hatóságot semmiféle számon kérhető szabály nem köti a tekintetben, hogy melyik ügyvéd számára milyen szempontok figyelembevételével ad kirendelést.

Súlyosítja a helyzetet az, hogy a nyomozati szakaszban a védő kirendelésének (kiválasztásának) funkciója a nyomozó hatóság, azaz egy olyan szerv kezében van, amely eljárási helyzeténél fogva nem érdekelt az igazán hatékony ügyvédi munkában és ezért „Teljességgel érthetetlen, minként lehetséges az, hogy a védelmet a vád választja ki.”^[16] – ahogyan a cikk írója állítja. Ez a jogi helyzet több szempontból sérti az ügyvédi függetlenség követelményét, s ezáltal a tisztességes eljáráshoz való jogot is. A 365/B/2000. AB határozatban foglaltak szerint „...az ügyvédi képviselő akkor felel meg a függetlenség alkotmányos követelményének, a függetlenség sérelmének, ha az elvtelen képviselőnek még a látszatát is kerüli”.

„Kirendelés esetén a képviselt fél (terhelt) és az ügyvéd kapcsolata sajátos: nem a fél (terhelt) választja ki, hanem a bíróság (hatóság) jelöli ki az ügyvédet, aki az ügyben köteles eljárni (Ütv. 31. § (2) bekezdés) felmentését csak a törvényben meghatározott kivételes esetekben kérheti (Ütv. 34. §) a képviselt személy (terhelt) csak alapos okkal kérheti a kirendelt ügyvéd felmentését (Ütv. 34. § (3) bekezdés c) pontja). A kirendelt ügyvéd díjazását, annak mértékét az állam nem hagyja a képviselt személy (terhelt) és az ügyvéd szabad megállapodására.”^[17]

[15] Fenyvesi, 2002.

[16] Kádár, 2009, 84.

[17] 907/B/2004. AB határozat.

Az Alkotmánybíróság 25/1991. (V.18.) AB határozatában kifejtette: „A védelemhez való jog alkotmányos büntetőeljárás alapelve az eljárás egész menetében számtalan részletszabályban ölt testet. A védelemhez való jog a büntetőeljárás alá vont személy azon jogaiban, illetve a hatóságok azon kötelezettségeiben realizálódik, amelyek biztosítják, hogy a vele szemben érvényesített büntetőjogi igényt megismerje, arról álláspontját kifejtse, az igénnyel szembeni érveit felhozassa, a hatóságok tevékenységével kapcsolatos észrevételeit és indítványait előterjeszthesse, továbbá, védő segítségét vehesse igénybe. A védelemhez való jog tartalmát képezik a védő azon eljárás jogosítványai, illetve a hatóságok azon kötelezettségei, amelyek részéről a védelem ellátását lehetővé teszik.”

A 6/1998. (III.11.) AB határozatban az alábbi megállapítások szerepelnek: „Az Alkotmánybíróság mindenekelőtt rámutat arra, hogy az Alkotmány 57. § (3) bekezdésében biztosított védelemhez való jog a terhelt és a védő jogaiban ölt testet. A terheltnek joga van ahhoz, hogy saját magát megvédje, és ahhoz is, hogy választása szerint védőt vegyen igénybe (akinek költségeit adott esetben az államnak kell viselnie). A védelemhez való jog alkotmányos megítélése csakis a terhelt és a védő jogainak együttes szemlélete alapján lehetséges. Ez a megközelítés összhangban van Az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló Egyezmény gyakorlatával.”

Az Alkotmánybíróság továbbá kimondta azt is, hogy az ügyvédi foglalkozás az igazságszolgáltatásba beágyazott, ezen kívül az eljárások rendszerének is szoros része.

Az Alkotmánybíróság említett határozatai fontos mérföldkövek az ügyvédség közjogi illetve alkotmányjogi helyzetének vizsgálata szempontjából.

Ugyanakkor meg kell említeni a Büntető eljárás törvény azon passzusait, amelyek a nemzetközi normákhoz igazodva adják meg az útmutatást a tisztességes eljáráshoz és az ügyvédi függetlenséghez.

1. Nemzetközi kitekintés: a Büntető Eljárás törvény módosításai

Magyarországnak az Európa Tanácshoz való csatlakozása további módosításokat tett szükségessé annak érdekében, hogy a magyar jogi szabályozás és gyakorlat összhangban legyen az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló európai egyezménnyel és kiegészítő jegyzőkönyveivel (Egyezmény), illetve az Emberi Jogok Európai Bizottságának és Bíróságának az Egyezmény rendelkezéseit alkalmazó és értelmező gyakorlatával.^[18] E módosításokat az 1994. évi XCII. Törvény a büntetőeljárásról szóló törvény módosításáról vezette be.

Az Egyezmény 6. cikk 3. bekezdés c) pontja szerint minden bűncselekménnyel gyanúsított személynek joga van arra, hogy ha nem állnak rendelkezésre

[18] Az Egyezmény 1992. november 5. napján lépett hatályba a Magyar Köztársaságra nézve.

eszközök védő díjazására, amennyiben az igazságszolgáltatás érdekei ezt követelik meg, hivatalból és ingyenesen rendeljenek ki számára ügyvédet.

Az 1989-ben a Büntető Eljárási törvénymódosítása előtti hatályos szövegben, védő részvétele a büntetőeljárásban az igazságszolgáltatás érdekét figyelembe véve kellett kirendeli, azaz általában véve irreleváns volt, hogy a terheltnek azért nincsen védője, mert rászoruló, vagy azért, mert nem kíván ügyvédnek képviselői megnizást adni. Természetesen a legtöbb esetben azért nem adott meghatalmazást a terhelt ügyvédnek, mert anyagi helyzete nem tette ezt lehetővé.

A rászorultság az új Be. megalkotásakor jelent meg, miszerint a bíróság, az ügyész, illetőleg a nyomozó hatóság akkor is védőt kell, hogy kirendeljen, ha a védelem képviselője nem kötelező, de a terhelt védő kirendelését azért kéri, mert jövedelmi viszonyai miatt nem tud védelméről gondoskodni „a védő kirendelésére vonatkozó szabályt a törvény az Egyezményrel összhangban fogalmazza meg.”^[19]

A magyar jogszabályi háttér összhangba került az Egyezményrel, a rászoruló terhelték védelmének magyar gyakorlata azonban Kádár András Kristóf a Fundamentum 2009. évi 4. számában olvasható véleménye szerint nagy valószínűséggel nem felel meg az EJEB által a 6. cikk 3. bekezdés c) pontjával kapcsolatban kialakított elvárásoknak. Erre példaként említhető, hogy véleménye szerint az Artico v. Italy ügy,^[20] melyben rögzítésre került, hogy az állam, pusztán kirendeléssel nem teljesíti az Egyezményben foglalt kötelezettségét, mivel a kirendelt védő tevékenységének hatékonynak kell lennie.

Erre jó példa az Artico kontra Olaszország ügy: Ügyvédi részvétel nélküli semmitőszéki eljárás büntető ügyben, ahol az Emberi Jogok Európai Bírósága marasztalta az olasz államot, mert nem biztosított „hatékony” védelmet. A pusztán formális hivatali védelem nem felel meg az Egyezmény előírásainak. Részletezve: Ettore Artico olasz állampolgár, aki 1917-ben született, hivatásos könyvelő. 1965 januárjában a veronai bíróság csalás miatt első fokon tizenhét havi szabadságvesztésre és pénzbüntetésre ítélte. 1970 októberében ugyanezen bíróság visszaeséses csalás, hamis személyi okmányok használata és fedezet nélküli csekkek kibocsátása miatt tizenegy havi szabadságvesztéssel és pénzbüntetéssel sújtotta.

Miután Artico sikertelenül terjesztett elő fellebbezést a veronai fellebbviteli büntetőbíróság előtt, a Semmitőszékhez fordult, amely a kérelmet 1973. november 12-én utasította el. 1972. augusztusában ingyenes jogsegélyben részesült, szeptemberben azonban a kirendelt védő tájékoztatta, hogy egyéb elfoglaltságai megakadályozzák a képviselői feladatokat és megadta védencének egy kollégája nevét, akit melegen ajánlott. Ezek után a panaszos többször is próbálkozott az illetékes ügyvédi kamara elnökénél, hogy egy másik ügyvéd kirendelését kérje, és hogy sérelmezze a védelem jogának megsértését, ugyanis elvesztené az ingyenes

[19] Be Kommentár.

[20] Artico v. Italy, judgment of 13 May 1980, Series A, no.37.

jogsegélyhez való jogot, ha általa választott védő képviselné. Ugyanakkor egy helyettes védőt sem neveztek ki és semmilyen intézkedés nem történt annak érdekében, hogy a kirendelt védőt a feladata teljesítésére kényszerítse. Artico a Bizottsághoz 1974. április 26-án betervezett panaszában az Egyezmény 5. Cikk 1. bekezdés megsértését kifogásolta, mivel jogtalanul fosztották meg szabadságától, illetve a 6. Cikk. 3. bekezdés c. pontjára hivatkozott, mert a Semmitőszék 1973. november 12-i tárgyalásán nem volt jelen védő.

Ezen álláspontján a Kamasinski v. Austria ügyben^[21] az EJEB finomított, kimondva, hogy az állam nem tehető felelőssé a kirendelt védői tevékenység valamennyi hiányosságáért, egyúttal egyértelművé tette azt is, hogy amennyiben a kirendelt védő a hatóságok számára is érzékelhető módon, nyilvánvalóan nem látja el feladatát, vagy mulasztását megfelelően a hatóságok tudomására hozzák, akkor megállapítható az állam felelőssége. A kirendelési rendszer tehát akkor felel meg az Egyezményben lefektetett követelményeknek, ha az arra jogosultaknak kirendelt védők által nyújtott szolgáltatás színvonala megfelelő egyfajta minimális elvárhatósági szintnek.

A nemzetközi példákat áttekintve a magyarországi kirendelt védők helyzetének vizsgálata szükséges.

2. Kirendelt védelem Magyarországon

A kirendelt védők szakmai színvonalának kérdése nem a 21. század sajátossága. A Fővárosi Főügyészség 1988-ban végzett, százharminc véletlenszerűen kiválasztott, egyterheltes ügyre kiterjedő vizsgálat eredményei is mutatják.^[22] A százharminc ügyből hetven kirendeléses volt. A hetven kirendelt védő közül ötvenöt a nyomozás során egyáltalán semmit nem tett, és a fennmaradó tizenöt közül tizenegy is csupán az iratismertetésre ment el. Közülük is csak hat vett részt az iratismertetésen a gyanúsítottal azonos időpontban, és egyetlenegy a gyanúsított korábbi kihallgatásán. Ezzel szemben a hatvan meghatalmazásos ügy mintegy négyötödében a védő részt vett a kihallgatásokon, több mint egyharmaduk különböző indítványokat is tett.

A Magyar Helsinki Bizottság által 2003 folyamán lefolytatott, ötszáz előzetes letartóztatottal készült kérdőíves interjú alapuló kutatás azt mutatta, hogy míg a meghatalmazott védők 40%-a kapcsolatba lép védencével legkésőbb az első kihallgatás megkezdéséig, addig a kirendelt védők esetében ez az arány csupán 24%. Volt olyan megkérdezett, akit egyéves előzetes letartóztatásának ideje alatt egyetlenegyszer sem keresett fel kirendelt védője.

Ilyen mértékű arányok kialakulásához, a védőn kívül álló okai is lehetnek például a kirendelő hatóság által küldött értesítés késedelmesen érkezik meg.^[23]

[21] Kamasinski v. Austria, judgment of 19 December 1989, Series A, no. 168.

[22] Tóth, 1989, 350–355.

[23] Kádár, 2010, 124–127.

Ha a kirendelő hatóság a jelenlegi gyakorlatnak megfelelően, faxon küld értesítést, az éjszakai és a hétvégi kihallgatások, valószínűleg továbbra is védői jelenlét nélkül zajlanának, hiszen az ügyvédektől ügyeleti napjukon sem várható el, hogy 24 órán keresztül az irodájukban tartózkodjanak. Ezen kérdőíves kutatás a kirendelt védői rendszer működésének további gyengéseire is rámutatott a védői aktivitással összefüggésben. Több megkérdezett állította, hogy kirendelt védője egy szót sem szólt a kihallgatás vagy a tárgyalás során.

Az alapvető jogok biztosának 2012. szeptemberében készült AJB-3464/2012. számú jelentésében részletesen az Alaptörvény XXIV. Cikk (1) bekezdésére hivatkozva kifejti, hogy mindenkinek joga van ahhoz, hogy ügyeit a hatóságok részlehlálás nélkül, tisztességes módon és ésszerű határidőn belül intézzék. „A tisztességes eljárás olyan minőség, amelyet az eljárás egészének és körülményeinek figyelembe vételével lehet megítélni.”^[24]

Sokan a probléma gyökerét abban látják, hogy a hatályos szabályozás értelmében a kirendelt védő óradíja 3.000 forint (+Áfa) a fogva tartott terhelttel való konzultációért ennek a fele illeti meg a védőt. Nem jár óradíj a beadványszerkesztésért, valamint a szabadlábon lévő terhelttel való kapcsolattartásért. További probléma az infrastrukturális kérdés. Sok esetben, a büntetés-végrehajtási intézet az ügyvéd székhelyétől több száz kilométerre van.^[25] A szakma álláspontja szerint a piaci áraktól messze elmaradó díjazás az elsődleges oka annak, hogy a nyomozati szakban (amikor a védő jelenléte nem kötelező) a kirendelt védők túlnyomó része nem fejt ki érdemi tevékenységet annak ellenére, hogy a nyomozás kulcsfontosságú a büntetőjogi felelősség megállapításának szempontjából, és a nyomozati szakban elkövetett mulasztásokat a későbbiekben már igen nehéz orvosolni.

Nemcsak a díj mértéke nem piacképes, hanem az állami szervek kifizetései is késnek, a halmozott tartozás összege egyre növekszik. A Budapesti Ügyvédi Kamara a 2000-es évek elején megállapodott a Budapesti Rendőr-főkapitánysággal arról, hogy a nyomozó hatóság által leigazolt kirendelési díjakat a kamara a tagjainak megelőlegezi, és azt a rendőrség egy összegben megtéríti. Azonban a Rendőrség fizetési képességével 2009 óta folyamatosan egyre nagyobb problémák merültek fel, emiatt a Budapesti Ügyvédi Kamara is kilátásba helyezte, hogy a megállapodást fel kell függeszteni.

Kádár András Kristóf szerint a rászorulóknak nyújtott hatékony védelem rendszer szintű biztosításához négy alapvető funkció megfelelő ellátására van szükség: (1) kirendelt védők biztosítása azokban az esetekben, amikor kötelező vagy egyébként szükséges (kirendelési funkció); (2) a kirendelt védői tevékenység minőségének ellenőrzése (egyéni minőségbiztosítás); (3) a rendszer egészének figyelemmel kísérése és értékelése (általános minőségbiztosítás); (4) a rendszer költségvetésének megtervezése és végrehajtása (költségvetési funkció).

[24] 6/1998. (III.11) AB határozat, 14/2004. (V.7.) AB határozat.

[25] Bánáti, 2005, 50-51.

Az ügyvédi függetlenség tényleges sérelmére utalnak azon vizsgálatok is, melyet a szakirodalom „a rendőrséghez települt ügyvédek problémájaként” emleget. Kádár András Kristóf által hivatkozott ORFK vizsgálat szerint a fővárosban 12 kerületi kapitányság rendszeresen ugyanazon ügyvédekkel rendelkezik. Az előzőekből kialakult veszély az, hogy ezen ügyvédek a rendőrségi kirendeléseken kívül más tevékenységeket nem is folytatnak, egzisztenciájuk erre épül, következésképpen egyre inkább rendőrségi kirendelésektől függenek. Ez utóbbi függés, pedig valós függést eredményezhet a nyomozó hatóságtól és ezáltal már nem csak a függetlenség látszata szenved csorbát, hanem a függetlenség maga is elveszhet. Ezért mindenképpen szükség volna kirendelési rendszer törvényi újrászabályozására, amely a kirendelést független szerv feladatává teszi.

Az ORFK-vizsgálat során a megkérdezett szervek azt az általános véleményt fogalmazták meg, hogy „a nyomozó hatóságok azokat az ügyvédekkel részesítik előnyben a kirendeléseknél, akikre mindig, mindenkor bizton számíthatnak a kirendelés elvállalásában és a megjelenésben.”^[26] Ha valóban olyan ügyvédekkel rendelnének ki a nyomozó hatóságok, akik az esetek nagy részében megjelennek, a számszerű eredmények nem lehetnének ennyire rosszak. A nyomozó hatóságok sok esetben a védőt, mint az eljárás szükséges jogi tartozékát tartja számon, pedig sok esetben a megfelelően felkészült védők indítványaikkal, észrevételeikkel segíthetik a hatóságok munkáját. Így nem osztom azon védői magatartást, hogy nem jelenik meg a kihallgatáson, hiszen jogszabályi hiányosság miatt a nyomozati szakban pusztán kirendelési kötelezettsége van a hatóságnak, de megjelenési kötelezettsége nincs a védőnek, akit ha értesítenek, kimentti magát, és a terhelt, pedig nyilatkozik, hogy a védő távollétében is vallomást kíván tenni, így a nyomozati cselekmény végrehajtható. A Be. nem tartalmaz rendelkezést a védő értesítésének garanciát biztosító időpontjára, határidejére.

A „Lépések egy átlátható kirendelt védői rendszer irányába – kutatási beszámoló” című 2012. évi kiadványában a Magyar Helsinki Bizottság egy vizsgált modell vonatkozásában az alábbiakat írta: „A RobotZsaruba, a rendőrség központi számítógépes rendszerébe integrált szoftver segítségével véletlenszerűen, de arányos ügyelosztást eredményezően kiválasztott ügyvédekkel rendel ki a rendőrség, a tesztidőszak 2010. október 1-jétől 2011. április 30. napjáig tartott.” A program bevezetésére nem került sor.

A bírósági szakban jelentős a különbség, míg a nyomozati szakban az értesítés ellenére meg nem jelent védő távollétében az eljárási cselekményre sor kerülhet, addig a bírósági szakaszban a tárgyalás a kirendelt védő jelenléte nélkül nem tartható meg.

Helsinki Bizottság 2003-as kutatása során a megkérdezett egyes terheltekben az a benyomás alakult ki, hogy a kirendelt védők „valójában az őket kirendelő

[26] Uo. 39.

nyomozó hatóságnak dolgoznak, és csak abban érdekeltek, hogy védencüket rábíriák a beismerésre”.^[27]

Olyan strukturális problémáról van tehát szó, amelynek megoldása a rendszer radikális reformját, azaz a kirendelési funkció más szerv kezébe helyezését teszi szükségessé annak érdekében, hogy a nyomozó hatóság és a vádhatóság, az előtte folyamatba lévő ügyekben csak jelezze a kirendelés szükségességét, a tényleges kirendelést, azaz a kirendelt védő kiválasztását és értesítését azonban az eljárásban semmilyen formában nem érdekelt szerv hajtsa végre.

Az alapvető jogok biztosának 2012 augusztusában készült az AJB-3107/2012. számú jelentése, mely a kirendelt védői intézmény problémájával foglalkozik. A jelentés szerint, a hatályos szabályozás aggályos és nincs összhangban a jogállamiság elvével, jogbiztonság követelményével, a tisztességes eljáráshoz való jog érvényesülésével, melyek hiánya visszásság gyanúját veti fel.

A büntetőjogi védelem biztosításával kapcsolatban az ügyvédi kamarának is fontos szerep jut azáltal, hogy a kirendelhető ügyvédekről jegyzéket vezet. A hatóság csak a kamarától kapott jegyzékben feltüntetett ügyvédet rendelhet ki.^[28] A kamara a kirendelt ügyvédi jegyzéket úgy köteles összeállítani, hogy abban a kirendelést igénylő feladatok ellátásához, valamint az igazságszolgáltatás működőképességéhez szükséges számú ügyvéd szerepeljen.^[29]

Szükséges megvizsgálni, hogy mely típusú ügyvédek, ügyvédi irodák vállalnak kirendeléseket. A fent kifejtett gondolatokat ügyvédi irodánként különbözően értelmezik. Lényegesnek tartom kiemelni azon javarészt gazdasági érdekköröket csoportosítani melyek befolyásolják a jogi szabályozást és a kialakult gyakorlat menetét.

Az ügyvédi irodákat álláspontom szerint alábbi kategóriákba lehet sorolni:

(1) A nemzetközi irodák, amelyek tekintélyes külföldi irodákkal működnek közre, vagy önállóan határokon átnyúlóan látnak el jogi képviseletet. Ezen irodákat is lehet még két csoportra osztani, azon irodákra, akik szerződések készítésével, előkészítésével, véleményezésével foglalkoznak, és azon irodákra, amelyek perbeli képviseletet látnak el határon túli bíróságok hatóságok előtt. Mindkét csoporthoz tartozó ügyvédi irodák dolgozói, alkalmazottai kiemelkedő szakmai nyelvtudásúak, valamint a nemzetközi jog területén is naprakész információkkal rendelkeznek. Javarészt több ügyvéd társul és látja el ezeket a feladatokat, akik külföldön is szereztek akár diplomát, akár dolgoztak külföldön különböző jogi területeken. Díjazásuk, a nemzetközi normáknak és viszonyoknak megfelelő. Kirendelést nem vállalnak.

(2) Az évtizedek óta működő, családi ügyvédi irodák, ahol az iroda tulajdonosa, alapítója sok esetben az 1900-as években alapította az irodát. Fix ügyfélkörrel, kialakított profilt visznek évtizedek óta. Az iroda akár több alkalmazott ügyvé-

[27] Kádár, 2009, 142-143.

[28] Az ügyvédekről szóló 1998. évi XI. törvény 35.§.

[29] Az ügyvédekről szóló 1998. évi XI. törvény 36.§.

det is foglalkoztat, ezzel biztosítva az ügyfelek teljes körű kiszolgálását minden szakterületen. Így itt lehetőség nyílik az alkalmazottaknak is a polgári, illetve a büntető két nagy jogágon belül is speciális szakterületeken tudásuk elmélyítésére. Ezen irodák vállalnak peres ügyeket és tartós megbízásokat egyaránt. Díjazásuk évtizedek óta kialakult, attól nem térnek el. Kirendeléseket nem vállalnak.

(3) Különböző gazdasági, politikai érdekkörök köré csoportosuló irodák, egyéni ügyvédek, akik csak és kizárólag ezen körökhöz tartozó ügyeket látnak el, képviselnek. Díjazásuk a gazdasági politikai csoport méretétől és erősségétől függ. Kirendelést ugyancsak nem vállalnak.

(4) Több ügyvéd alapít egy irodát a szakosodás és/vagy a könnyebb fenntarthatóság reményében. Ügyvédjelölteket foglalkoztatnak, akik kiszolgáló apparátusként segítik az ügyvédek munkáját, és előkészítő munkát végeznek egyes ügyekben. Állandó megbízással rendelkeznek ezen irodák is, a munka díjazása már jelentősen függ az ügyfélkörtől, valamint, hogy az ország mely területén működik az iroda. Itt már előfordul, hogy vállalnak kirendeléseket, vagy azért, hogy az ügyvédjelöltet foglalkoztassák és ezen kirendelt ügyekből tanuljon vagy azért, hogy a hatósággal a kapcsolatot folyamatosan tartsák annak reményében, hogy a megbízásos ügyekben hatékonyabb képviseletet tudjanak majd ellátni.

(5.a) Egy tagból álló irodai formában működő vagy egyéni ügyvédként tevékenykedő ügyvédek, akik vagy egyedül dolgoznak, esetleg egy nagy cég „alkalmazásában” oly módon, hogy székhelyük is a cégnél van és csak az oda tartozó ügyeket látják el, vagy saját irodát tartanak fenn, de csak néhány megbízónak dolgoznak. Nem vállalnak kirendeléseket, speciális területre szakosodnak és abban dolgoznak. Díjazásuk függ a megbízó cég nagyságától.

(5.b) Ugyancsak egy tagú irodák, ügyvédek tartoznak ebbe a csoportba, akiknek javarészt gazdasági okokból minden jogterülethez tartozó ügyet ellátnak, fenntarthatóságuk és a kapcsolatok miatt kirendeléseket is vállalnak. Mivel nem vagy alig rendelkeznek állandó megbízással így díjaikat az ügyfél gazdasági helyzetéhez igazítják.

(6) Előfordulnak olyan „kényszervállalkozó” ügyvédek, akik a szolgálati viszony megszűnése után kerülnek azon kényszerpályára, hogy 40-45 évesen nyugállományba vonultak, de még ők aktívan dolgoznának. Ezen ügyvédek, mivel korábbi munkáltatójuk rendszerint valamely rendvédelmi szerv volt, „visszajárnak” dolgozni, és szinte csak a kirendelésekből élnek. Őket volt kollégáik ismerik, ők is tudják mik a hatóság által elvárt kirendelt védő feladata és a hatóság szerinti kívánalma. Amennyiben irodát nyitnak, úgy szorosan a rendőrségek köré települnek.

(7.a) Megélhetési ügyvédek, akik küzdenek hónapról hónapra a fennmaradásukért és megélhetésükért. Ezen jelenség is és ezen ügyvédek száma is régióként eltérő, de számuk egyre inkább emelkedik. Ők azok, akik bármit bármennyiért elvállalnak „minden szerződést 20.000-ért” elkészítenek. Ezen magatartásukkal aláássák az ügyvéd szakma tekintélyét és presztizsét.

(7.b) Akadnak olyan ügyvédek, ügyvédi irodák, akik kirendeléseket vagy párt-

fogó jogi képviselőt vállalnak vagy azért, mert az ügyvédjelöltet más ügyekben nem hagyják, hogy eljárjon, vagy azért, mert nincsenek rászorulva, a minimális díjazás ellenére szeretnének segíteni szakmai tudásukkal támogatni rászoruló személyeket, akik nem tudják az ügyvédi megbízási díjat megfizetni.

A kategóriák felállításával célozom a tipizálást. Azt tartom fontosnak kiemelni, hogy a kirendelt védői intézményt az ügyvédek csoportján belül is különbözően ítélik meg, munkájukat nem, vagy nem kellőképpen becsülik meg sem morális sem anyagi tekintetben, de a kirendelt védők nélkül az egyik alapjog, nevezetesen a tisztességes eljáráshoz való jog jelentős mértékben csorbulna.

A nemzetközi példák szerteágazóak: Az Egyesült Királyságban a kirendelt védőket egy a nyomozó hatóságtól teljesen független jogi szolgálat tartja nyilván, a nyomozó hatóság a terheltet először a lista átadásával köteles tájékoztatni a kirendelhető védők személyéről, hogy válasszon közülük. Az említett szolgálat keretében 24 bizottság és közel 300 helyi kirendelt védői bizottság tevékenykedik. A bizottságok kétféle jegyzéket vezetnek: az egyik az úgynevezett szolgálat jegyzés, amelyen minden kirendelt védő szerepel, a másik a sorrendi jegyzék szerepel, amelyen a különböző időpontokra kirendelhető védők szerepelnek. Kanadában is hasonló a helyzet, több államban a védők kirendeléséről nyomozati szakban is a Bíróság dönt. Ugyancsak ez a szabály érvényesül Németországban, Lengyelországban, Csehországban, Szlovákiában, ahol a bűncselekmény súlyára tekintet nélkül minden esetben a Bíróság rendel ki a terhelt számára védőt, amennyiben a védelem kötelező, vagy a terheltnek nincs meghatalmazott védője, de védőt igénybe kíván venni. A megjegyzés törölve, bekezdés marad itt a kirendelt védőkre való vonatkozás miatt.

IV. AZ ÜGYVÉD KÖZVETLEN ÉS KÖZVETETT SZEMÉLYES ÉRINTETTSÉGE A JOGI KÉPVISELET SORÁN

Az ügyvédnek az adott ügy kimenetelében való személyes érdekeltsége vagy érintettsége akkor áll fenn, ha az ügyvédet, mint természetes személyt vagy az általa a törvényes képviselő szabálya szerint képviselt jogi személyt az adott ügy kimenetele közvetlenül érinti. Ez a helyzet elsősorban abban az esetben, ha az ügyvéd saját maga vagy az ügyvéd által a törvényes képviselő szabályai szerint a képviselt jogi személy az adott ügyben ügyfél. Itt a kérdés az, hogy mennyiben egyeztethető össze a tisztességes eljáráshoz való joggal és az ügyvédi függetlenség követelményével az, ha az ügyvéd a fenti esetekben az igazságszolgáltatás előtt jogi képviselőként és egyszerre ügyfélként is eljár olyan esetekben, amikor a jogi képviselő kötelező.

A magyar polgári eljárások, illetve a közigazgatási jogszabályok alapján az ügyvédek a saját ügyben való közvetlen személyes érintettsége nem akadályozza meg a kötelező jogi képviselő esetében sem az ügyvédi minőségében

történő eljárásában. Erre vonatkozóan kiemelendő az 1995.129. BH,^[30] mely rögzíti, hogy a felülvizsgálati eljárásban jogi képviselőt, az ügyvéd foglalkozású fél is köteles igénybe venni.

Az ügyvéd közvetlen személyes érintettsége a közösségi jog szerint ugyanakkor nem teszi lehetővé az Európai Bíróság előtti eljárást. Az Európai Bíróság alapokmányának 19. cikke kizárja azt, hogy az adott ügyben közvetlenül érdekelt fél az Európai Bíróság előtt jogi képviselőként eljárhasson.

A Buchbinder ügy^[31] indoklása szerint a bíróság rámutatott arra, hogy a feleknek olyan harmadik személyt kell igénybe venniük jogi képviselőként, aki bármelyik tagállamban ügyvédi tevékenység végzésére jogosult. Az Európai Bíróság gyakorlata a jogi képviselő ilyen státuszával kapcsolatban az ügyvédi függetlenség követelményére hivatkozik, mint a tagállamok közös jogi tradíciójára, amely a bíróság alapokmányának 19. cikkén keresztül közösségi jogban is érvényesül. Ezen hivatkozás alapján nem teszi lehetővé azt, hogy az ügyvéd a saját ügyében, abban az ügyben, amelyben közvetlenül személyesen érdekelt a bíróság előtt jogi képviselőként eljárhasson.

Az ügyben felmerült alapvető kérdés az ügyvéd közvetlen személyes érintettsége volt, mivel az ügyfél egy ügyvédi részvénytársaság törvényes képviselője és az ügyfél ügyvédje, jogi képviselője ugyanazon személy volt. Ebben a helyzetben kellett a bíróságnak állást foglalnia abban a kérdésben, hogy elláthatja-e az ügyfél képviseletét az olyan ügyvéd, aki egyben az ügyfél törvényes képviselője és ezért nyilvánvaló, hogy mint ügyvéd az adott ügyben közvetlenül személyesen érintett. A bíróság saját alapokmánya értelmezésekor abból indult ki, hogy az alapokmány 19.§-a szerint a fél a kereset indításhoz olyan harmadik személy, ügyvéd szolgáltatait köteles igénybe venni, aki bármely tagállam bírósága előtt jogosult eljárni. A harmadik személy igénybevételenek követelménye a bíróság álláspontja szerint megfelel az ügyvédi funkcióról alkotott elképzelésnek, mely szerint ez ügyvédet az igazságszolgáltatás közreműködőjének kell tekinteni, akinek az ügyfele által igényelt jogi támogatás teljes függetlenségben és az igazságszolgáltatás érvényesülése érdekében kell nyújtania.

1. Az ügyvéd közvetett személyes érintettsége, avagy a megbízói érdekérvényesítés határai

Az ügyvéd közvetett személyes érintettségéről egy adott ügy kimenetelében akkor beszélhetünk, amikor az ügyvéd közvetlenül ugyan nem érintett az adott ügy alakulásában, de az ügy kimenetele mégsem lehet közömbös számára,

[30] Bírósági Határozatokban közölt eseti döntések.

[31] 2005. január 13. T-184/04.

mivel gazdasági érdeke fűződik hozzá, hogy az adott ügy milyen eredménnyel zárul. Ez a helyzet különösen az ügyvédi sikerdíjazás kikötése esetében érvényes, mivel ilyenkor az ügyvédnek az adott ügyben kifejtett munkájáért járó munkadíja kizárólag attól függ, hogy az ügyfél érdekeinek megfelelő eredmény született-e az adott ügyben. Az ilyen típusú ügyvédi megbízás a díjazás tekintetében a vállalkozási szerződés jegyeit hordja magában, mivel az ügyvédet csak valamiféle eredmény elérése esetében illeti meg díjazás. A legtöbb európai államban törvény tiltja az ügyvédnek az ügy eredményéből való részesedését (*pactum de quota litis*).

Az 1/2011. (VI.17.) MÜK szabályzatának 3.3.1. pontja kimondja: „az ügyvéd nem részesedhet az általa ellátott ügy eredményéből (*pactum de quota litis* tilalma). 3.3.2. A „részesedés az ügy eredményéből, egy olyan, az ügyvéd és ügyfele közötti megállapodást jelent, mely azon ügy lezárása előtt jön létre, amelyben az ügyfél érdekelt. A megállapodás alapján az ügyfél kötelezettséget vállal arra, hogy az általa az ügy lezárásakor megszerzett eredmény egy részét, az ügyvédnek megfizeti tekintet nélkül arra, hogy az eredmény pénzüsszegben vagy egyéb előny formájában testesül meg”.

V. AZ ÜGYVÉDI (SIKER)DÍJAZÁSRÓL

Hazánk a volt szocialista államokkal együtt azon államok közé tartozik, amelyekben a törvény korlátlanul megengedi az ügyvéd sikerdíjazását. Nyugat-Európai államokban szinte kivétel nélkül az ügyvédi függetlenség sérelmét látják ezen megállapodásokban, a német jog azt a jó erkölcsbe ütközés miatt semmisnek minősíti.^[32] Az ügyvéd hivatását díjazás fejében gyakorolja, ezért érdekeltégi helyzetére alapvető hatással van az a megállapodás, amely az ügyvédi munkadíj tekintetében közte és ügyfele között létrejön.

Az ügyvéd és az ügyfél között az ügyvédi tevékenységgel elért eredményhez kapcsolódó díjmegállapodásnak alapvetően két fő formája ismeretes, a már említett *pactum de quota litis* az angol nyelvterületen meghonosodott elnevezéssel *no win, no fee*, illetve a sikerdíjazás másik elterjedt formája a *pactum de palmario* angol elnevezése *no win, less fee*. A két díjazási forma egymástól abban különbözik, hogy az ügyvéd díjazása teljes mértékben az adott ügy kimenetelétől függ-e vagy az ügyvéd egy bizonyos díjazásra akkor is igényt tarthat, ha eljárása az ügyfél szempontjából sikertelen volt, de siker esetén azonban emelt díjazásra válik jogosulttá. A két díjkikötési megállapodás között alapvető különbség az, hogy a *no win, no fee* szerint az ügyvéd az ügyfél által az ügyben elért eredményből részesedik, abban vele osztozik, sikertelenség esetén azonban nem kap semmiféle díjazást. A *no win, less fee* kikötés esetén az ügyvéd

[32] BverfG, 1 BvR 2576/04 vom 12.12.2006.27.

sikeres eljárása alapján prémiumra, emelt díjazásra tarthat igényt, sikertelenség esetére pedig csökkentett mértékű díjazásra jogosult.

A sikerdíj megállapodások olyan gyűjtőkategóriát jelentenek, amelyen belül a megállapodások széles köre lehetséges és ezen megállapodások az ügyvédi függetlenséggel összefüggésben nem azonos módon kerülnek megítélésre.^[33]

Franciaországban, ahol kötelező ügyvédi díjszabás van, minimum és maximum díjtarifákkal a *no win, less fee* kikötése hosszabb idő óta ismert és törvényileg megengedett, ennek ellenére a Lioni Fellebviteli Bíróság egy 1995-ös ítéletében akként foglalt állást, hogy érvénytelen az olyan munkadíj kikötés, amely szerint a sikerprémium a munkadíjon belül nagyobb arányú részt tesz ki.^[34]

Németországban a sikerdíj kikötés minden formája tilalmazott,^[35] melynek legfőbb okaként az ügyvédi függetlenség alapelvét jelölik meg, erre utal a Német alkotmánybíróság kifejtett értelmezése is, miszerint ez konfliktust hordozó értékellentétek lehetséges veszélye az eredményen alapuló díjazásban. Ide értve az eredményben való részesedésben történő megállapodást is. Hiszen az ügyvéd ilyen típusú megállapodással egyfajta saját gazdasági érdeket hoz létre.

Ezt az álláspontját a Német Alkotmánybíróság 2012. december 12. napján hozott 2576/04. számú határozatában akként pontosította, hogy részben alkotmányellenesnek találta és a szabad foglalkozáshoz való jog korlátozásának tekintette, és kötelezte a jogalkotót, hogy 2008. július 30. napjáig módosítson jogszabályt a sikerdíjazás tilalmának feloldása érdekében.

Alkotmánybíróság szerint a szabad hivatásgyakorláshoz való jogot sérti az a törvényi rendelkezés, mely a sikerdíj kikötését minden esetben kizárja és amellett érvel, hogy azokban az esetekben, amikor a megbízó anyagi helyzete nem tenné lehetővé ügyvéd megbízását és jogai érvényesítését, sikerdíj-megállapodás lehet indokolt. Ennek a kivételnek a bevezetésére kötelezte a törvényalkotót, ami két törvényben (BARO,^[36] RVG^[37]) meg is történt.

Az Európai Unió ügyvédeknek etikai kódexe is kifejezetten tiltja a sikerdíj megállapodások *no win, no fee* formájának kikötését, amely egyben azt is jelenti, hogy a határokon átívelő ügyvédi szolgáltatásnyújtás során a *no win, no fee* kikötése tiltott.^[38] Magyarországon és általában közép-kelet európai államokban a két elvet, a két jogintézményt egymástól nem különíti el élesen és emiatt nincs is igazán jogi jelentősége. A közép-kelet Európai államok ügyvédi törvényei a rendszerváltást követően „Széles körűen sikerorientált ügyvédi munkadíj modelleket vezettek be.”^[39] A magyar ügyvédi törvény lényegében semmiféle

[33] A német ügyvédi rendtartás terminológiája sikerdíjazás helyett siker alapú ügyvédi díjazást javasolja használni.

[34] Cass Iére civ. 10 juillette 1995.

[35] BverfG 1 BvR 2576/04 vom 12.12.2006.

[36] Bundesrechtsanwaltsordnung.

[37] Rechtsanwaltsvergütungsgesetz.

[38] Európai Unió ügyvédeknek etikai kódexe, utolsó módosítás 2002. december 6. 3.3 pont.

[39] Mirko Ros I. m. 3. Nem szerepel az irodalomban, hogy melyik műről van szó.

kötelező eljárást nem tartalmaz az ügyvédi munkadíj kikötéssel kapcsolatban. A cseh ügyvédi törvény ennél egy kissé kevésbé megengedő, bár mind a két jogintézményt ismeri, de a törvény egy általános klauzula és egy értékhatár bevezetésével már mégis kevésbé liberális szabályozást tartalmaz, mint a jelenlegi magyar szabályozás. Ezen általános klauzula szerint az ügyvédi munkadíj kikötésnek méltányosnak és arányosnak kell lennie az ügy tárgya értékének 25%-át meghaladó mértékű ügyvédi munkadíj kikötés semmis.

Sulyok Tamás álláspontja szerint a tisztességes eljárás követelményének biztosításával ellentétes az a szabályozás, amely korlátlanul megengedi az ügyvédek számára sikeres ügyellátás anyagi eredményéből való részesedés kikötését. Figyelemre méltó az is, hogy a magyar jogi szabályozás sem az ügyvéd közvetlen személyes érintettsége esetére, sem az egyéb érintettség esetére nem tartalmaz semmiféle rendelkezést, azaz az ügyvédi függetlenség elvének pusztá kimondása és néhány összeférhetetlenségi tényállás törvényi szabályozása mellett az ügyvédi funkcionális függetlenség részletszabályait a Magyar jogalkotó nagyobb részt elmulasztotta kidolgozni.

Az ügyvéd elvi függetlenségével szemben a gyakorlatban az ügyvéd korlátozás nélkül eljárhat a saját ügyében, és korlátozás nélkül köthet ki sikerhonoráriumot, amely által az ügy kimenetelében gazdaságilag érdekeltté válik. Amely tény az ügyvédi függetlenség és ezáltal tisztességes eljáráshoz való jog érvényesülésére közvetlen veszélyt jelent.

„Az ügyvéd által felszámított megbízási díjnak az ügyfél által teljes körűen megismerhetőnek, tisztességes és ésszerű módon megállapítottnak kell lennie, és meg kell felelnie az ügyvéd számára irányadó jogszabályoknak és szakmai szabályoknak.”^[40] Rögzíti az Ügyvédek Etikai kódexe. Problémát vet fel, hogy erre vonatkozóan nincsen szabályozás de még csak ajánlás sem a megbízási díj megismertetésére és díjtáblázatban való megjelenítésére.

Az Ügyvédi Kamarai állásfoglalás szerint ügyvédi díjszabás nem tehető közzé az ügyvédi honlapon, mivel ez az ügyvéd és az ügyfél által megállapított egyedi díjszabás alapján lehetséges. A munkadíj mértékének megállapítása több módon történhet: átalánydíj meghatározásaként, óradíjban, átalánydíjban, mely sikerdíjjal párosul, az ügy kimenetelétől függően, alkalmanként, eljárási cselekményenként lebontva, de ez esetben is a megbízási megkötésekor a megbízót tájékoztatni kell a várható költségekről, melyek természetesen változhatnak, valamint a felek kiköthetik a készkiadások külön rendezését is.

A peres eljárásokban iránymutatást a bíróságok részére a 32/2003. (VIII.22.) IM rendelet bírósági eljárásban megállapítható ügyvédi költségekről meghatározza a minimális díjakat amelyeket a bíróságok határozhatnak meg.

Az évszázadok folyamán az ügyvédi munkadíjak vonatkozásában nem beszélhetünk változásról. Az 1874. évi XXXIV. Törvénycikk, mely az ügyvédi

[40] 1/2011. (VI.17.) MÜK szabályzat.

rendtartásról szól tartalmazott rendelkezéseket az ügyvédi munkadíjra vonatkozóan. Rögzíteni csupán annyit rögzít a törvénycikk, hogy az ügyvédi jutalomdíj, illetve az időráfordítás megtérítését kell az ügyfélnek megfizetnie, melynek mértéke egyezkedéssel határozható meg.

Közel hatvan év távlatából sem érezték a jogalkotók szükségesnek a költségek mértékének és mennyiségének szabályozását. Az 1937. évi IV. törvénycikk, az ügyvédi rendtartás tárgyában sem hozott változást az ügyvédi munkadíjak vonatkozásában.

Az ügyvédekre vonatkozó 1937. évi törvénycikket az 1958. évi 12. törvényerejű rendelet, az ügyvédi hivatás gyakorlásáról és az ügyvédek szervezeteiről módosította, melyben ugyancsak nem került sor változás rögzítésére.

Novumként értékelhető az a törekvés, hogy az ügyvédi munkadíjat bár továbbra is szabad egyezkedés tárgyának tekinti, de megadja a jogszabály azokat a támpontokat, amiket figyelembe kell venni a munkadíj megállapításakor. Figyelembe veendő az ügy jellege (tárgya), és az ügy jelentősége, a megbízás teljesítéséhez előreláthatóan megkívánt ügyvédi munkát, valamint az ügyfél személyi és anyagi körülményeit. Kötelezően írásba foglalt tényvázlatba kell a munkadíjat rögzíteni.

Ezt az újítást azonban a következő módosítás, ami az 1983. évi 4. törvényerejű rendeletben jelent meg nem vitte tovább. Továbbra is rögzítésre került, hogy az ügyvédi munkadíj szabad megállapodás tárgya, az ügyvédi munkadíj pedig munkadíjból, költségátalányból és készkiadásból áll.

A hatályos Útv. a következőképpen szabályoz: „Az ügyvédet a tevékenységéért megbízási díj és költségtérítés illeti meg. Az ügyvédi megbízási díj szabad megállapodás tárgya.” Ezt az Etikai Kódex annyival egészíti ki, hogy, „az ügyvéd által felszámított megbízási díjnak az ügyfél által teljeskörűen megismerhetőnek, tisztességes és ésszerű módon megállapítottnak kell lennie, és meg kell felelnie az ügyvéd számára irányadó jogszabályoknak és szakmai szabályoknak”.^[41]

Fontos megemlíteni, hogy a hiányos szabályozást a jogalkotó az évtizedek alatt sem pótolta, még az erre vonatkozó törekvések is elmaradoztak, furcsa módon az érintettek szakmai fórumokon való észrevételezésein kívül egyéb, érdemi javaslattétel vagy jogszabály kidolgozása a közeljövőben sem várható.

Nem vitatható, hogy az ügyfél és az ügyvéd közötti megállapodás tárgya az ügyvédi munkadíj mértéke, de ez sokszor ahhoz vezet, hogy az ügyfél nem tudja eldönteni, hogy az az összeg, amit az elvégzendő munka ellentételezéseként az ügyvéd mondott, az megfelelő-e, sok vagy kevés, vagy éppen arányos a szokásoknak megfelelően. Ebből adódhatnak olyan konfliktusok, például amikor az ügyfél úgy véli, hogy számára ennyit nem ér az ügy képviselője és felkeres egy másik ügyvédi irodát, ahol alacsonyabb áron kaphatja meg ugyanazt a szolgáltatást. Ez természetesen nem azt jelentheti azt, hogy gyengébb színvonalon végzett munkát

[41] Útv. 9. § (1) és (2). Bekezdése.

kap majd, az árban a különbség inkább abból adódhat, hogy az egyik ügyvédi iroda nem egy frekventált bírósághoz közeli helyen működik, ezért alacsonyabb fenntartási költsége van az irodának, így alacsonyabb áron tud dolgozni.

Mélyen elítélendő azon ügyvédi hozzáállás, mely szerint ha „jól szituált ügyfél” képviselőt kell ellátni, akkor ne a munkával arányos díjat kérjen el az ügyvéd, hanem az ügyfél pénztárcájához igazítsa az ügyvédi munkadíjat.

Felvetődik az a kérdés, hogy ha az ügyvédi munkadíj nyilvánosságra kerül, az mennyire sérti az ügyvédi titkot. Vajon a felek között létrejött megállapodás, a munka ellenértékére vonatkozóan titoktartási kötelezettséget von-e maga után.

Az Ügyvédi Kamara sem kíván ezen szabályozási körön túlterjeszkedni. Támpontot csak a fentebb már ismertetett Etikai kódex szabályozása ad.

Érdeemes megjegyezni, hogy az ügyvédek között is ellenérdekű felek vannak, hiszen azon irodák, melyek nemzetközi áron és ügyfélkörrel rendelkeznek, nem kívánják az árakat egy tól-ig kategóriába meghatározni, hiszen bevételüket ez jelentősen csökkentené. Viszont azon ügyvédek, akik a megélhetésükért, havi fenntarthatóságukért dolgoznak, azok elengedhetetlennek tartanak a szabályozást az ügyvédi munkadíjak vonatkozásában.

A Győr-Moson-Sopron Megyei Ügyvédi Kamara a 2002-ben kiadott tájékoztatójában javaslatot tesz arra, hogy bizonyos ügyekben, például cégalapításkor, egyezséggel történő válóper esetén, adásvételi szerződés megkötésekor, milyen ügyvédi munkadíj lehet indokolt. Ezen ajánlását a Kamara azóta sem aktualizálta. A szabályozás elsősorban az ügyfelek érdekeit szolgálná, akik így pontosan tudnák, hogy milyen ügyvédi munkáért várhatóan mennyit kell fizetniük.

1. Az osztrák minta, az ügyvédi (siker)díjak meghatározása vonatkozásában

A környező országok közül Ausztriában már megtörtén az ügyvédi díjazás tabutémájának törvény általi szabályozása. A gyakorlatban ez évtizedek óta működik, ezáltal kiszámíthatóbbá teszi a díjakat, mely megítélésem szerint mind az ügyfél, mind az ügyvéd érdekét szolgálja.

Ausztriában a Törvény az ügyvédi munkadíját a *Rechtsanwaltstarifgesetz* (RATG)^[42] határozza meg, szabályozza a fizetendő ügyvédi költségek mértékét. Ezt egészíti ki az Autonóm díjazási kritériumok (*Autonome Honorar-Kriterien*) (AHK).

A RATG kimondja, hogy az ügyvédi díj szabad megállapodás tárgya, azonban, ha az ügyfél és az ügyvéd nem állapodik meg az ügyvédi munkadíjban, akkor lehet a fent felsorolt jogszabályokat az ügyvédi munkadíjra alkalmazni.

A munkadíj lehet óradíjban vagy átalánydíjban meghatározott. Átalánydíj esetén az eljárási díjat, valamint az egyedi esetre lebontható szükséges teljesítménydíj illeti meg az ügyvédet. A konkrét teljesítmény eredményről az ügyvéd-

[42] Die österreichischen Rechtsanwälte, www.rechtsanwaelte.at.

nek az ügyfél felé el kell számolnia. Ezen elszámolási móddal a fő probléma az, hogy a szükséges teljesítmény előre nem ismert, így a díjának mértéke is nehezen meghatározható. Nem lehet tudni mennyi ideig fog tartani a bírósági eljárás, mennyi időt vesz igénybe a bizonyítási eljárás.

Az óradíjban történő munkadíj meghatározásakor a jogszabály különbséget tesz, hogy a munkát az ügyvéd, ügyvédjelölt, vagy az ügyvédi iroda adminisztratív alkalmazottja végzi-e. A telefonon adott felvilágosítás is díjköteles.

A RATG szabályozza a bíróságok által megállapítható ügyvédi munkadíjak mértékét, de ez is csak akkor alkalmazható, ha az ügyvéd és ügyfele nem állapodott meg más munkadíjban. Ezen díjak, csak a polgári ügyekre alkalmazhatók, a büntető ügyekre az AHK szabályai az irányadóak.

Az ügyvédnek az elvégzett munkájáról áttekinthető, részletes írásbeli elszámolást kell nyújtania az ügyfélnek, amit vagy megállapodás szerinti időközönként teljesít, vagy az ügyfél kérésére haladéktalanul el kell készíteni. Amennyiben az ügyfél nem ért egyet a díjigény elszámolással, úgy az ügyvédi kamarához fordulhat, akinek csak formális felülvizsgálati jogköre van. Az ügyfél ezen kívül a Bíróságon is eljárást indíthat az általa eltúlzottnak vélt díjigényről. Abban az esetben, ha valaki nem tud ügyvédi munkadíjat fizetni, akkor az Osztrák ügyvédi kamarák mellett működő ingyenes jogi segítségnyújtást veheti igénybe.

A RATG tartalmazza a tételes tarifalistákat az egyes ügycsoportokra lebontva. A tarifa táblázatokból lehet kiszámolni, hogy a pertárgyértékhez viszonyítva milyen mértékű ügyvédi munkadíjat kell az ügyfélnek fizetnie. Amennyiben nem lehet az elvégzendő munkát a RATG egyik táblázatába sem besorolni, úgy az AHK szabályai az irányadóak, mivel az AHK még részletesebben tartalmazza az ügyek lebontását. Abban az esetben, ha egyik jogszabályban sincsen az ügy „beárazva”, úgy azt az ügyfélnek kell meghatározni.

Külön szabályozza a RATG a kis pertárgy értékű, vagy kis jelentőségű ügyeket, ahol minél kisebb a pertárgy értéke, annál jelentősebb mértékű költség általányt kell az ügyfélnek fizetnie. A pertárgy értékének akár 100-120%-a is megilleti az ügyvédet.

Az ügyvédet megilleti az eredményességi pótlék, mely a pertárgy értékének maximum 50%-a lehet.

2. A honi szabályozásról – Az Alkotmánybíróság 8/2013. (III.1.) AB határozata

Az Alkotmánybíróság a Győri Törvényszék 3.Bf.109/2012/6. számú ítélete vonatkozásában meghozott alkotmányjogi panaszt elutasította, de a tisztességes eljáráshoz való jog és a védő értesítési kötelezettségeire vonatkozóan jelentős megállapításokat tett.

Az ügyről röviden érdemes említést tennünk. A panaszt benyújtó felet súlyos fenyegetéssel elkövetett zsarolás bűntettében bűnösnek mondta ki a Soproni Városi Bíróság. A Győri Törvényszék a városi bíróság ítéletével szemben előter-

jesztett, részben azonos irányú ügyészi és védelmi fellebbezések alapján, másodfokon járt el. A törvényszéki ítélet a városi bíróság által megállapított tényállást túlnyomó részben megalapozottnak találta, ezért újabb bizonyítást már nem vett fel. Mind az ügyészi, mind a védelmi fellebbezések egyaránt kifogásolták, hogy a nyomozást folytató rendőrség a gyanúsított első terhelti kihallgatásának tervezett időpontjáról, valamint a gyanúsított fogva tartásának helyéről elmulasztotta értesíteni akirendelt védőt.

Az Alkotmánybíróság előtt támadott Törvényszéki ítélet 5. oldala az alábbi indokolást adja. „A törvényszék ugyanakkor azt az álláspontot foglalta el, hogy a kirendelt védő értesítésének elmaradása a terhelti kihallgatás tervezett időpontjáról nem jelenti a védekezéshez való jog lényeges korlátozását. Ennek okaként a törvényszéki ítélet indokolása tartalmazza, hogy a Be. kifejezetten nevesíti azokat az eljárási szabálysértéseket, amelyek a vallomás bizonyítékként történő értékelését kizárják. Ilyen jellegű eljárási szabálysértésként a jogalkotó kizárólag a Be. 117. § (2) bekezdésében foglalt, „Miranda formulaként” ismert figyelmeztetés elmulasztását nevesíti. Hivatkozással a Be. 117. § (2) bekezdés utolsó mondatában előírtakra, a törvényszéki ítélet kiemeli, hogy a figyelmeztetés garanciális jelentőségű, és amennyiben elmarad, avagy ami ezzel egyenértékű, ha a jegyzőkönyv nem tartalmazza, akkor a terhelt vallomását bizonyítékként nem lehet figyelembe venni, és a büntetőeljárásban a bizonyítékok értékelése során felhasználni. A büntetőeljárási törvény azonban nem fűz ilyen jellegű jogkövetkezményt ahhoz, ha a kirendelt védő értesítése a terhelti kihallgatás tervezett helyéről és időpontjáról elmarad. A törvényszék megállapította, hogy az indítványozót a terhelti kihallgatásának kezdetekor a Be. 117. § (2) bekezdésében foglalt jogokra a nyomozó hatóság részletesen figyelmeztette, így többek között az indítványozó figyelmét felhívta arra is, hogy érdekében védőt rendeltek ki, aki azonban a gyanúsítottként történő kihallgatásán nem vesz részt. Az indítványozó a kirendelt védő személyét elfogadta, és a vallomásmegtagadási jog ismeretében önként döntött úgy, hogy mégis vallomást tesz.”

Az Alkotmánybíróság már működésének kezdetén kimondta, hogy a védelemhez fűződő jog az alkotmányos büntetőeljárási jog egyik olyan alapelve, amely a büntetőeljárás valamennyi szakaszában számtalan különböző részlet-szabályban érhető tetten. Az Alkotmánybíróság a 25/1991. AB határozatában ezt úgy fogalmazta meg, hogy „[a] védelemhez való jog alkotmányos büntetőeljárási alapelve az eljárás egész menetében számtalan részlet-szabályban ölt testet. A védelemhez való jog a büntetőeljárás alá vont személy azon jogaiban, illetve a hatóságok azon kötelezettségeiben realizálódik, amelyek biztosítják, hogy a vele szemben érvényesített büntetőjogi igényt megismerje, arról álláspontját kifejtthesse, az igénnyel szembeni érveit felhozhasssa, a hatóságok tevékenységével kapcsolatos észrevételeit és indítványait előterjeszthesse, továbbá védő segítségét vehesse igénybe. A védelemhez való jog tartalmát képezik a védő azon eljárási jogosítványai, illetve a hatóságok azon kötelezettségei, amelyek részéről a védelem ellátását lehetővé teszik.”

Az Alkotmánybíróság következetes gyakorlatában a jogállami büntetőeljárás korlátozhatatlan minősége az eljárás tisztessége, amelynek egyik eleme az a követelmény, hogy a terhelt védelemhez való joga hatékonyan érvényesüljön.

„Az Alkotmánybíróság értékelése, mely lényegében összefoglalja az eddigi AB határozatok ezen témához vonatkozó megállapításait, mely szerint mind a vallomás megtagadásának lehetőségére történő figyelmeztetés, mind a védő igénybevételéhez való jog hatékony érvényesítése olyan jelentős büntetőeljárás garanciák, amelyek az Alaptörvény XXVIII. cikk (3) bekezdésének védelmi körébe tartoznak. Éppen ezért a védői közreműködés hatékony biztosításának hiánya csakis úgy, mint a vallomás megtagadásának lehetőségére történő figyelmeztetés elmaradása azzal a következménnyel jár, hogy a terhelti vallomás nem használható fel bizonyítékként. Ennek okai a következők. A terhelti kihallgatásokon a védő személyes jelenléte biztosítja az eljárási szabályok megtartását. Ezért a védő jelenlétének legjelentősebb funkciója az, hogy képes garantálni a terhelti vallomás önkéntességét.”

„A Bíróság álláspontja értelmében az egyezménybeli (Emberi Jogok Európai Egyezménye) szövegben megjelenő „jogi segítség” (legal assistance) semmiképpen sem azonos tartalmú a „kirendelés” (nomination) kifejezéssel. Éppen ilyen okból a bünyügyi hatóságok önmagában a védő kirendelésével még nem tekinthetők teljesítettnek az Egyezményben biztosított jog érvényesítését. A hatóságoknak szükséges arról is meggyőződniük, hogy a kirendelt védőnek lehetősége van-e arra, hogy tényleges jogi segítséget nyújtson annak, akinek érdekében kirendelték. Kétségtelen, hogy a bünyügyi igazságszolgáltatásban eljáró hatóságok nem tehetők felelőssé a kirendelt ügyvéd hanyag magatartásáért vagy mulasztásaiért. Ugyanakkor a hatóságok felelősek azért, hogy lépéseket tegyenek a panaszos számára biztosított jogok a tényleges és hatékony érvényesítése érdekében” Az Alkotmánybíróság ezen megállapításai összhangban vannak a Emberi Jogok Európai Egyezményével, valamint a kialakult Alkotmánybírósági gyakorlattal.

Az alkotmányjogi panasszal érintett bünygyben a nyomozást folytató Soproni Rendőrkapitányság nem tudta igazolni, hogy a fogva tartott terhelt érdekében kirendelt védőt a kihallgatás tervezett időpontjáról és helyszínéről értesítette volna. A rendőrség tehát nem teremtette meg annak lehetőségét, hogy a védő jelen lehessen annak a fogvatartott terheltnek a kihallgatásán, akinek érdekében kirendelték. A bünygyben eljáró bíróságok pedig annak ellenére értékelték bizonyítékként az első terhelti kihallgatás foganatosítása során nyert terhelti vallomást, hogy észlelték és vizsgálták a rendőrség mulasztását. Az Egyezmény jogvédelmi mechanizmusával összefüggésben az Alkotmánybíróság a korábbi határozatára utalva arra emlékeztet, hogy „ha csak az első kihallgatás során nincs jelen az ügyvéd, az is aggályos az Egyezmény 6. Cikk (3) bekezdés c) pontjának összefüggéseiben, de hogy meg is sértette-e, azt tulajdonképpen csak egy konkrét eljárás összes körülményei alapján lehet megállapítani, amelynek során meghatározó jelentősége van annak, hogy az ügyvéd nélkül tett nyilatko-

zatoknak mi a későbbi sorsa, a terhelt/vádlott később megerősítette vagy megtagadta-e, a nyilatkozatok milyen hatást gyakoroltak az illető büntető eljárásának végkimenetelére, történt-e az ügyvéd távollétében egyéb eljárási cselekmény. Jelentősége van a terhelt esetében, hogy laikus-e vagy jogászként eleve átlátja-e egy büntetőeljárás különböző szakaszainak jellemzőit.”

VI. ÖSSZEGRZÉS

Az alaptörvénybe került pontosítás, mely az igazságos eljárás helyett a tisztességes eljárás teszi szükségessé, egy jövőbeni tágabb kategóriát nyitott, mely garanciája lehet az eljárásoknak. A tisztességes eljárás egy tágabb kategória, melynek egyik eleme az igazságos eljárás, így bővebb alapjogi garancia jelent meg az alaptörvény módosításával. Minden eljárás, függetlenül, hogy mely jogterületen zajlik a hatóságok előtt tisztességesnek kell lennie, ezzel megalapozva az eljárások igazságos kimenetelét. Emellett a „fegyverek egyenlősége”, amely a büntetőeljárásban azt biztosítja, hogy a vádnak és a védelemnek egyenlő esélye és alkalma legyen arra, hogy a tény- és jogkérdésekben véleményt formálhasson, és állást foglalhasson, nem minden esetben valósul meg, mivel elviekben a terhelt és a védő, valamint a vád ugyanolyan teljességben és mélységben kell, hogy az eljárás részleteit megismerhessék. Ez a kirendelt védők kirendelésének gyakorlatából látszik, hogy gyakorta sérül. A tisztességes eljárás követelményének nem csak a jogszabályokban kellene megjelennie, hanem a jogalkalmazó szervek mindennapi gyakorlatában is érvényesülnie kéne.

Az Ügyvédi törvény, mely 1998. március 16. napján került kihirdetésre, továbbra is jelentős hiányosságokat mutat az ügyvédi díjazásra vonatkozóan. Ezekre számos nemzetközi példa van, amit megfelelően a magyar jogrendszerbe is át lehetne ültetni, azonban, mint az élet számos területén, így ezen is a díjazás, a pénz az egyik leginkább titkolt dolog, így az erre vonatkozó szabályozás még várat magára. Azzal, hogy jogalkotónk szabályozná az ügyvédi munkadíjak alapjait, még nem veszne el azon fontos elv, hogy az ügyvédi munkadíj az az ügyvéd és ügyfele bizalmi viszonyából eredő megbízási díj, mely kettejük közös megállapodásából jön létre.

Tanulmányommal az volt a célom, hogy megpróbáljam összegyűjteni az ügyvédi hivatás körében és körül kialakult tabutémákra a figyelmet, mint a sikerdíjazás, munkadíj, valamint megpróbáltam bemutatni az Osztrák példán keresztül, hogy a gazdasági és politikai érdekeken túllépve lehetett szabályozni ezt a kérdéskört. Ugyancsak rá kívántam világítani, hogy a kirendelt védői intézmény elavult rendszerén változtatások szükségesek, amelyek ugyancsak akkor érhetők el, ha a nemzetközi példákat áttekintve a kirendelt védőkre vonatkozóan szabályozások módosítására kerül sor, hogy az egyik alapjog, nevezetesen a tisztességes eljáráshoz való jog, megfelelő módon érvényesüléshez jusson.

IRODALOM

- Bánáti János (2005): *Szabadságkorlátozások*. Fundamentum. 2. 50-51.
- Bihari Mihály – Pokol Béla (2009): *Politológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- *Bírák Lapja* (2012). XXII. évf. 1.-2. sz.
- Fenyvesi Csaba (2002): *A védő ügyvéd a védő büntető eljárási szerepéről és jogállási szabályáról*. Dialog Campus, Budapest – Pécs.
- Jakab András (2011): *Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei*. HVG-Orac, Budapest.
- Kádár András Kristóf (2009): *A tisztességes eljáráshoz és a védelemhez való jog 20 éve Magyarországon*. Fundamentum. 4.
- Kádár András Kristóf (2010): *A vétkesség védelme: sérelmes bánásmód és védői tevékenység az előzetes letartóztatásban lévő terheltek ellen folyó eljárásokban*. Magyar Helsinki, Budapest.
- Kasper, Franz (1995): *Der Anwalts Rechts*. Juristische Zeitschrift. Vol. 15-16. 746-753.
- Redeker, Konrad (2004): *Neue Juristische*. Wochenschrift. Vol. 13.
- Ros, Mirko (2007): *Der Erfolg und das Honorar des Anwalts*. Dike Verlag.
- Schiller, Kaspar (1998): *Ein Gesetz mit 125 Jahrige Verspatung*. Zeitschrift für Schweizerisches Recht. Vol. 1. 71.
- Sulyok Márton (2011): *„In all fair ness” avagy Igazság szerint... A tisztességes eljáráshoz való jog jövőjének kilátásai Európán kívül*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Sulyok Tamás (2008): *Az ügyvédség alkotmányos helyzetének néhány időszerű kérdése*. Magyar Jog. 6.
- Tóth Mihály (1989): *Nyomozás és védelem (A fal lehet üveg is)*. Magyar Jog. 1989/3, 350-355.

Az életreform-mozgalmak eszmei háttere és civilizációkritikai szerepe

I. BEVEZETÉS

Az életreform-mozgalmak kialakulása a 19. század végén Európában kibontakozó modernizációhoz kötődik, ugyanis az iparosítás és az urbanizáció teljes mértékben átalakította a társadalom és az egyének életét. A megváltozott körülményekre többféleképpen reagált a kor embere, ennek egyik megnyilvánulásaként születtek meg a társadalmi reformmozgalmak, amelyek az életreform-törekvések körébe tartoznak. E mozgalmakban, s így az életreform-törekvésekben modern és antimodern elemek egyszerre találhatók, azaz nemcsak a haladásba vetett hit jelenik meg, hanem az ősi hagyományok megőrzésének igénye is.

Tanulmányunk célja az életreform kifejezés definiálása, az életreform-mozgalmak sajátosságainak, kialakulási hátterének bemutatása. Vizsgáljuk meg a téma filozófiai vonatkozásait Jean-Jacques Rousseau, Arthur Schopenhauer, Friedrich Nietzsche, Edward Carpenter, John Ruskin és William Morris életreform-törekvésekben betöltött szerepének bemutatásával. Ezután az életreform pedagógiai kapcsolódásainak kiemelése történik meg a reformpedagógia és az életreform kapcsolatának felvázolásával, valamint az anarchizmus pedagógiai vonatkozásainak ismertetésével. Végül a magyar életreform – azon belül a gödöllői művésztelep – bemutatásával foglalkozunk.

II. AZ ÉLETREFORM-MOZGALMAK

Az életreform-mozgalmakat vizsgáló kutatók abból a hipotézisből indultak ki, „hogya a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveitől kezdődően (az egyes országokban némi fáziskülönbséggel) létrejött egy új civilizációs alapzat, olyan vezető ideológiák és gondolkodási módok rendszere, amelyek az emancipáció különböző felfogásaival kísérletezve az egyének, az individuumok, az emancipált szuverén emberek világát próbálták fölvezetni. Ezek a kísérletek természetesen „önmegvalósítási” akciók voltak, de emellett teljes joggal társadalmi reform-

ként is értelmezhetők.”^[1] Látható, hogy az életreform törekvései erőteljes kultúrakritikai gondolatokat is megfogalmaznak, eszméik a korszak gondolkodóinak kritikai világnézetével függenek össze. A mozgalom elsősorban a művészek és a polgárság körében terjedt el, ők tekinthetők az életreform szellemiség hordozóinak. Európa-szerte művésztelepek alakultak, többek között Asconában,^[2] Darmstadtban^[3] és Worpstedében,^[4] ahová reform életszemléletű művészek, többnyire festők érkeztek.

1. Az életreform-mozgalmak definiálása

Az életreform a 19. század végén és a 20. század elején kibontakozó kultúra-, illetve civilizációkritikai irányzat, amely a teljes élet megreformálását tűzte ki céljául. A mozgalom gyakorlati törekvése az emberi élet új alapokra helyezése, jobbá tétele. Az életreform a táplálkozás, az öltözködés és a lakás célszerű és természetes alakításáért való fáradozás, melynek legfontosabb feladata kritikát gyakorolni, vagyis megóvni a civilizációt a rossz világképektől,^[5] például az egészségtelen életvezetéstől. A kritika azon dolgok ellen irányult, amit a kor ipari termelése magával hozott. Christian Thiel rossz világkép elterjedéseként, rossz világ megvalósulásaként értelmezte mindazt, ami a tömegtermeléshez kapcsolódott: elsősorban az emberek nagyvárosba költözését, akik általában nem törődtek azzal, hogy a nagyváros nem tud megfelelő lakásokkal és higiéniával szolgálni. A városi kultúra megtapasztalásának következményeképpen a megszokott életmód megváltozott: az emberek élettere szűkebb lett, kisebb lakásokba kényszerültek, bár lehetséges, hogy naponta nagyobb távot jártak be, mint korábban. Az urbanizáció magával hozta az emberi kapcsolatok felszínessé válását, a kapcsolatok többsége szétesett, az új ismeretségek pedig ingtag lábakon álltak, senki sem tudhatta, kiben bízhat. A nagyvárosi ipari munka világában az étkezési szokások is megváltoztak, az evéshez kapcsolódó rituálék eltűntek. Ugyanakkor az életreform nemcsak a táplálkozásra és a ruházatkódásra terjedt ki, a változtatás éppúgy releváns szempontnak bizonyult a testmozgás, a higiénia, a gyógyászat, a vallás, a természet-, állat- és vidékvédelem terén, valamint jelentőssé váltak az ifjúsági mozgalmak is.^[6]

[1] Németh, 2005(b), 3.

[2] Az Asconában alapított *Monte Verità* (ami Igazság hegyet jelent) 1900 és 1920 között működött, tagja volt Rudolf Steiner, Isadora Duncan, Hermann Hesse, Stefan Georg, Carl Jung, Max Weber, Rudolf Laban és Karl Wilhem Diefenbach.

[3] A darmstadti művésztelep 1899 és 1914 között létezett, melynek működését főként pártfogók segítették. A Darmstadtban dolgozó német művészek közös munkájának az I. világháború kitörése vetett véget.

[4] A Bréma közelében lévő Worpswede 1889-ben került a figyelem középpontjába, amikor ott telepedett le Fritz Mackensen (1866–1953), akit több híres művész követett. Worpswede a művészek szemszögéből napjainkban is jelentős településnek számít.

[5] Thiel, 2001.

[6] Ld. Mogge, 1998.; Pethő, 2011. és a nőmozgalmakra ld. Meyer-Renschhausen, 1998.; Stopczyk, 2001.

Gernot Böhme megállapítása szerint az industrializmus, az urbanizáció és a megmerevedett viktoriánus morál miatt az emberi testre és az emberi létezésre egyre jelentősebb szerep hárult, a testről való gondolkodás a figyelem középpontjába került. A 19. század közepétől kezdve új elképzelések születtek az ember eredetére vonatkozóan. E gondolatok és művek, vagyis az ember új önmegértéséért való filozófiai fáradozások Schopenhauertől Nietzscheig, Eduard von Hartmanntól Sigmund Freudig a reformmozgalmak háttérében helyezkedtek el,^[7] valamint ehhez kapcsolódik Charles Darwin és Ernst Haeckel elmélete is.

Kai Buchholz definícióalkotási kísérlete mondhatni a nyelvészet szemszögéből ragadja meg vizsgált témánkat, középpontban azonban szintén a test reformja áll. Az életreform fogalmának áttekintése során annak kulcsszavai közé a valódiságot, a tisztaságot, a világosságot, a fényességet, a szépséget és a természetességet sorolja. Ezen fogalmak mindegyike az életreformerek számára alapvető fontosságúnak bizonyult, így emeltek hangot a nagyváros csúnyasága, az ipari tömegtermékek ízléstelensége, a testi romlás és a civilizált ember degenerációja ellen. A reformközösségekben központi feladatnak számított az emberi élet megszépítése és megnemesítése, ugyanis a szépség^[8] alapkövetelmény, mely összekötődik a jóval és az igazzal,^[9] a testi szépség a megváltás szava lett. A kor szépségideálja természetesen módosult az antikhoz képest, a szépség már nem az arénában, s nem kizárólag a művészetben manifesztálódott. A szépség többé már nem pusztán egy elérhetetlen fogalom, hanem a valóságban, a mindennapokban is megtalálható, és Klaus Wolbert erről a szép emberről mint „új ember-típusról” beszél. A kor próbálkozása az idealizmus és a realizmus eggyé tétele, vagyis az a kíváncsi, hogy a valós test legyen az ideális.^[10] A testreform ideálképéhez a szabadság, az egészség, a természetesség, a hitelesség és az egyéniség kulcsfogalmi sorolhatók.^[11]

2. Az életreform-mozgalmak kialakulása, háttere, témái

A 19. és 20. század fordulóját vizsgáló szakirodalmi források^[12] az ember megváltozott élethelyzetére, az elidegenedésre fókuszálva megállapítják, hogy az életreform-törekvések háttérében a felgyorsult folyamatok, a hagyományos értékekbe vetett hit módosulása vagy elvesztése, valamint az egyéni életút

[7] Böhme, 2001, 149.

[8] Ugyanez a szépségfogalom jelenik meg a magyar életreform-mozgalmában a gödöllői művésztelenen. A szépséget a természetességben látták, fontosnak tartották a test tisztaságát és a testmozgást.

[9] Buchholz, 2001.

[10] Wolbert, 2001.

[11] Wedemeyer, 2001.

[12] Buchholz, 2001.; Farkas, 2008.; Hopfner – Németh, 2008.; Németh, 2000., 2002(a), 2002(b), 2005(b), 2005(d); Peckmann, 2001.; Rohkrämer, 2001.; Skiera, 2005(a), 2005(b); Kovács, 2005.; Krabbe, 1974., 2001.; Thiel, 2001.; Tomka, 2009.

megváltozása állt. A Fidus-monográfia szerzői (Frecot, Geist és Kerbs) számadatokkal igazolták, hogyan ugrott meg a német nagyvárosokban élő lakosok száma,^[13] valamint azt is jelezték, hogy a városok infrastruktúrája nem tudott a kívánt mértékű gyorsasággal fejlődni, nem volt elegendő lakás és munkahely. Ezek hatására a képzett polgárok több társadalmat megreformáló mozgalmat hoztak létre. Céljaik közösen a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméi köré csoportosultak, s ezekből a körökből származtak a reformmozgalmak vezetői. A német szerzők megállapítása szerint háromféle motiváció tapasztalható a reformerek gondolkodásmódjában: 1. orvosi, gyógyászati, higiéniai, 2. szociálpolitikai, 3. világnézeti, vallásos szempontok. Úgy látták, ezekből gyökerezik az összes 20. század elején testet öltő reformtörekvés.^[14]

Az ipari forradalom, a tömegtermelés elterjedése, valamint az életszínvonal növekedése veszélyeztette az egyén biológiai, lelki-szellemi létezésének egységét, éppen ezért nem meglepő, hogy új életvezetési stílust kerestek. Németh András a kritikai szemlélet kialakításának, s az életreform létrejöttének okaként a robbanásszerű iparosodás kapcsán megfigyelhető gyökértelenné tett nagyvárosi embert emeli ki, aki eltávolodott a természettől. Ez a gyökértelenség érzése benne gyökeredzik a test, lélek és szellem egységének megbomlásában, amit fenn idéztünk. Ezek hatására bontakoztak ki a különböző reformtörekvések, amelyek például vidéki kommunák és forradalmi gondolatokat hangoztató diák-szövetségek, azaz ifjúsági mozgalmak, illetve nőmozgalmak képében öltöttek testet.^[15] Ezek folyományaként beszélhetünk életmódreformról, ami magával hozta pl. a testkultúrát, az újfajta – olykor radikális, extrém – (pl. anarchista) nevelési elveket, ideológiákat.^[16] Az egyes országokban ugyan más-más időben, de jelentkezett az urbanizáció folyamata, mely magával hozta a települések átalakulását, nagy tömegek városba költözését, ezáltal a lakótér megváltozását, a közösségek jelentőségüket veszítették, fokozatosan elsovadtak, ennek következményeként pedig az emberek elmagányosodtak. A faluból városba települő ember élete teljesen megváltozott, korábban nem tapasztalt nehézségekkel kellett szembenézniük. Másrészt jelentős szerephez jutott a szekularizáció, a vallásba vetett hit elvesztése, s ezáltal az elbizonytalanodás. Max Weber a „világ varázstalanodásának” folyamatáról beszél, amely a vallás és a tudomány között fennálló feszültség eredményeképpen jött létre. Az emberek hite megingott a vallásban, s ezáltal megtapasztalták a gyökértelenség érzését a teljesség élményének elvesztése által. A modern fejlődésmítoszokba vetett hitet elutasították, s egyfajta vágyódás tapasztalható meg az utópisztikus aranykor, a jobb világ után.

A gyökértelenség érzésének megszüntetése érdekében többféle megoldási lehetőség merült fel. Ennek ellenpontjaként jött létre a természetes dolgok

[13] 1871-ben még csak a lakosság 5%-a élt városokban, 1903-ban már 19%-ra nőtt ez az arány.

[14] Frecot – Geist – Kerbs, 1997, 18–19.

[15] Németh, 2000., 2002(a).

[16] Németh, 2002(b), 35.

megragadása, azaz fontossá vált a természetes étkezés, a természetes ruházat, a természetes szépségápolás, a természetben való séta, a sport. Az életreformerek gondolatai, vágyai a természet szó köré rendeződtek. A természetet szépnek, értelmesnek, egészségesnek, romlatlannak és öröknek tartották, amelyben rend uralkodik, azaz a természetes életmód az ember természete szerinti életmódot jelenti.^[17] Hilke Peckmann megállapítása szerint az egészséges környezetben élő, megfelelő életformát folytató kiegyensúlyozott ember életében megvalósul a test, a lélek és a szellem összhangja. Ez az életvitel nem teljesül a városi emberek esetében, akiknek a problémái a társadalmi kényszerben és a természethez való közelség hiányában rejlenek. Éppen ennek folyományaként az életreform alternatív céljai a társadalmi változásokra, valamint az életfeltételek javítására irányulnak.^[18]

Az ipari forradalom ugyanakkor nemcsak az egyén életére fejtett ki jelentős hatást. Az iparosítás nagy változásokat implicált a környezetben (és ezáltal természetesen az emberekre is hatott), hiszen hatalmas méreteket öltött a természetpusztítás és a vízszennyezés; az állatok élettere csökkent, míg a lakosságé nőtt. Az emberek közlekedési eszközöket kezdtek használni, megindult a tömeges turizmus, táblákkal tarkították a tájat, s vendéglők nyíltak. A természet idővel idegen és veszélyes lett, ezért jelentkezett egyfajta romantikus természet-szemlélet, melyben ember és természet harmóniája figyelhető meg. Újra felidéződött a rousseau-i „Vissza a természethez!” jelmondat, ugyanis az elveszni látszó értékeket, a rendet a természetben akarták fellelni. Így a külső tér és az emberi természet változását is megkövetelte a kor.^[19]

Egy nemzetközi kutatás^[20] az életreform és a reformpedagógia Osztrák-Magyar Monarchiában megjelenő sajátosságait vizsgálja. Ennek keretében Farkas Reinhard a 'Lebensreform' (életreform) kifejezés kapcsán megállapította, hogy a szót először az 1890-es években használták az egészségre és táplálkozásra érzékeny körökben, amelyhez erőteljesen kötődött a spiritualitás, a táplálkozási szokások megújítása, valamint a testkultúra, s ezzel egyidejűleg a személyes életvezetési stílus megváltozása. A szerző által vizsgált, 1912-ben megjelent publicisztikák tekintetében az életreform kapcsán a következő témák jelentek meg: állat- és természetvédelem, békemozgalmak, antialkoholista körök, földreform, kertváros-mozgalom, iskolareform, gyermekvédelem, emancipáció. Az életreform-diskurzusokat a következő pontokba foglalta: 1. spiritualitás, vallás, filozófia; 2. gyógyászat, higiénia; 3. táplálkozási reform; 4. testnevelési reformok, testkultúra, turizmus, alpinizmus, öltözködési reformok; 5. ifjúsági mozgalmak; 6. gazdasági- és földreform; 7. természet-, vidék- és állatvédelem. Kiemelte, hogy az életreform-mozgalmak egy centrum-periféria modell szerint tagozódnak, vagyis centrális pozícióban a vegetarianizmus, a természetgyógy-

[17] Buchholz, 2001.

[18] Peckmann, 2001, 153.

[19] Rohkrämer, 2001.

[20] Hopfner – Németh, 2008.

ászat és a nudizmus foglal helyet, s a többi – fent említett – reform a mozgalmak perifériájára szorult.^[21] Ezek a gondolatok Wolfgang Krabbera utalnak vissza: a periférikus életreformot (ökológiai típusú respektív szocio-genetikus életreform) átfogó, az élet minden területét érintő változásként (individuál-genetikus életmódreform) aposztrofálja, míg a specifikus életreform tárgya az emberi test. A harmadik, az életreform „külső körének” nevezett reformtörekvések (életreform-mozgalmakat támogató, kiegészítő irányzatok) pedig Krabbe szerint főként az ifjúsági mozgalmakra, s a reformpedagógiákra terjedtek ki.^[22] Farkas Reinhard tanulmányában Radkaut is idézi, aki szerint az életreform belső magja, központi érdeklődési területe nem a vegetarianizmus, hanem a benne kifejeződő természethit, vagyis a középpontban a természet helyezkedik el.

A 20. század elején a társadalmi életben egyre jelentősebb szerepre tettek szert a nők és a gyermekek. A fiatalkor^[23] mint önálló életszakasz felértékelődött, valamint a női nem közösségben betöltött szerepe is fontossá vált, melyet – elősegítették, illetve – fokozták az emancipációs törekvések. A korszak emancipációs mozgalmai közé soroljuk a női egyenjogúság kiharcolására vállalkozó nőmozgalmakat, melyeket a társadalommal szembeni helyezkedés, a lázadás, az ellenállás jellemezte. Annegret Stopczky kifejtette, hogy 1900 körül új nőmozgalmak jöttek létre, amelyek kinyilvánították, hogy a nők és férfiak egy szinten állnak, egyenlők, együtt kell dönteniük a gyermeknevelés és a háztartás kapcsán felmerülő kérdésekről.^[24]

A vonatkozó szakirodalmi források áttekintése után – Farkas Reinhard életreform-diskurzusokat bemutató kategorizálását alapul véve és a többi vizsgált szakirodalmi forrás segítségével kiegészítve – az életreform-mozgalmak témái közé a következők sorolhatók: (1) eszmei-ideológiai reform (kultúrakritika, filozófia, új világnézet); (2) új vallási mozgalmak, (természetvallás, spiritualitás, teozófia, antropozófia, művészetvallás, reformkereszténység); (3) a test reformja (testkultúra,^[25] nudizmus, a testi szépség); (4) testnevelési reform (turizmus, alpinizmus); (5) a gyógyászat reformja (természetgyógyászat, homeopátia); (6) táplálkozási reform, (vegetarianizmus, dohányzást ellenzők, antialkoholista körök);^[26] (7) öltözködési reform (higiénia); (8) emancipációs mozgalmak;^[27] (9) ifjúsági mozgalmak, diákszövetségek; (10) gyermekvédelmi mozgalmak; (11) nőmozgalmak; (12) a tér reformja (lakókörnyezet, iskola); (13) iskolareform;

[21] Farkas, 2008, 12.

[22] Skiera, 2005(b)., bővebben ld. Krabbe, 1974.

[23] Az ifjúsági mozgalmakon belül zenei mozgalmak is alakultak. Egy ilyen zenei mozgalom improzálás kifejtését tette meg a közelmúltban Pethő Villó a magyar Éneklő Ifjúság mozgalomának vizsgálatával, valamint e törekvéseket összehasonlította a magyar cserkészek zenei törekvéseivel és a német ifjúsági mozgalmakkal. (Pethő, 2011, 149-177.)

[24] Stopczky, 2001.

[25] Baumgartner, 2001.

[26] Krabbe, 1998.; Farkas, 2008.; Baumgartner, 1998(a)., 1998(b)., 1998(c)., 2001.

[27] Meyer-Renschhausen, 1998.; Stopczky, 2001.

(14) kertváros-mozgalom;^[28] (15) gazdasági- és földreform;^[29] (16) természet-, vidék- és állatvédelmi reform;^[30] (17) nép, falu, falusi értékek; (18) életközösségi-kommuna mozgalmak; (19) hon- és népismereti mozgalmak; (20) szexuális reform;^[31] (21) színházreform^[32] és a tánc reformja.^[33]

Ezen témák fedik le az életreformot, ezért lényegesnek tartottuk, hogy legalább az említés szintjén minden életreformmal kapcsolatos témát felvonultassunk.

3. Az életreform eszmei-ideológiai háttere

Kiss Endre megállapítása szerint „az életreform jelenségeköre a rá irányuló intellektuális érdeklődés sokszínűsége mellett alapvetően *filozófiai* probléma is”.^[34] Ezért az itt következő alfejezet célja az életreform vizsgálata eszmei-ideológiai, filozófiai értelmezési keretek között a reform, a forradalmian új gondolatok kiemelésével.^[35] A megváltozott életkörülmények által előidéződött helyzet új ideológiák megszületését tette lehetővé, illetve már korábban keletkezett filozófiai elképzelések új rendszerbe való beemelését. A megváltozott élethelyzet és életstílus új emberkép, valamint módosult életfelfogás kibontakozását tette lehetővé, és megteremtődhetett az új ember, amely által a szubjektumok kapcsolódásának új formájáról van szó.^[36] A századelő filozófiája ugyanis önmagunk megtalálását tekintette az egyik legfontosabb kívánalomnak.^[37]

A századforduló emberképét „homo naturának”, természetes embernek nevezik, mely elnevezés Friedrich Nietzsche *Túl jón és rosszon* (1886) című művéből származik. A filozófus a *homo natura* fogalmát provokációként és programként egyaránt értette. Program, mert filozófiája központi feladata az embert visszahelyezni a természetbe, másrészt provokáció, mert tudta, hogy ezzel az ókori görög antropológia alapvető meggyőződéseit feszegeti.

A felvilágosodás korában élő és alkotó svájci gondolkodó, Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) munkássága a mai napig meghatározó, „Vissza a természethez!” jelmondatával az életreform eszméire ugyancsak jelentős hatást fejtett ki, mely a haladás mítoszának kritikájaként ragadható meg. Az életre-

[28] Hartmann, 1998.

[29] Prinz, 1998.

[30] Ld. Zerbel, 1998.

[31] Linse, 2001.

[32] Kaufmann, 1998.

[33] Brandstetter, 1998.

[34] Kiss, 2005, 31.

[35] Böhme, 2001.; Fellmann, 2001.; Stopczyk, 2001.; Linse, 2001.; Schneider, 2001.; Meyer, 2001.; Riedler, 2001.; Kiss, 2005(a), 2005(b).; Pukánszky - Németh, 1996.; Szávai, 1978.; Benedek, 1978.; Pelle, 1981.; Rousseau, 1978(a), 1978(b), 1978(c).; Schopenhauer, 1991.; Störig, 2005.; Sawyer, 2000.; Safranski, 1996.; Ullmann, 2007.; Bistey, 1998.; Nietzsche, 1994.; Strathern, 2003.; Robinson, 2002.; Skiera, 2005(a), 2005(b)., Kovács, 2005.; Kriesch, 1905(a), 1905(b).

[36] Wiggershaus, 2001, 145.

[37] Uo.

form tárgyalása kapcsán kikerülhetetlennek véltük Rousseau filozófiájával való foglalkozást, hogy a rousseau-i gyökerekkel rendelkező életreform-törekvések gondolatvilágához, filozófiai meghatározottságához közelebb kerülhessünk. Másrészt az életfilozófia megismertetését is célul tűztük ki, így foglalkozunk Arthur Schopenhauer (1788–1860) filozófiájával és az életreformra kifejtett hatásával. Harmadrészt Friedrich Nietzsche (1844–1900) kultúrákritikába ágyazódó gondolatait interpretáljuk. Megállapítható, hogy utóbbi filozófus és az életreform összekapcsolását tették meg leggyakrabban a szakirodalmi források, mely alapján az a következtetés vonható le, hogy a szakirodalom jelenlegi álláspontja szerint az életreform és Nietzsche filozófiai gondolatvilága találkozott, azaz hatást fejtett ki a századforduló korának reformtörekvéseire. Negyedsorban Edward Carpenter (1844–1929) társadalomkritikai gondolatait elemezzük, végül John Ruskin (1819–1900) és William Morris (1834–1896) a művészetre és a mindennapi életre kifejtett filozofikus gondolatait ismertetjük.

a) A civilizációkritika megjelenése Jean-Jacques Rousseau-nál

A magyar szakirodalmi források^[38] egyszerre tartják Rousseau-t pedagógusnak, filozófusnak és írónak, ezért az alábbi részben együttesen tárgyaljuk ezeket, nem bontjuk ketté dolgozatunkban a Rousseau-val való foglalkozást filozófiára és pedagógiára. Rousseau filozófiáját a cselekvései, az erőfeszítései, a tapasztalatai hozták létre. Célja megteremteni az új embert, amelynek megalkotását önmagában kezdte, gyengeségeit, hibáit igyekezett kijavítani, művei által alakította életét.^[39] Híres mondata: „Minden jó, amidőn kilép a dolgok alkotójának kezéből, de minden elfajul az ember kezei között.”^[40] Vagyis az embert jónak tartotta, aki a társadalomban, a szabadság következtében rosszá válik.

Alapvető elveit kezdeti értekezéseiben (*Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraéledése?* (1750); *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól* (1754) tárta a nyilvánosság elé, illetve „Vissza a természethez!” jelszavát azokból vélték kiolvasni az értelmezők. Az emberek közötti egyenlőtlenség okaként a természeti állapot elvesztését, valamint a magántulajdon létrejöttét jelölte meg, azokat tekintette minden baj forrásának. Többek között azzal a kérdéssel is foglalkozik, hogy a civilizált vagy a természetes élet válik előbb elviselhetetlenné.

A művészeteket és a tudományokat erkölcsrombolónak tartotta, úgy vélte, miként a tudományok és a művészetek egyre tökéletesebbek lettek, lelkünk akként vált egyre romlottabbá. A következőképpen értekezett: „az irodalom és a művészetek, e nem kevésbé zsarnoki, és talán még hatalmasabb erők, virágfüzérékkel borítják az emberekre vert vasláncot, elfojtják bennük azt az érzést,

[38] Pukánszky – Németh, 1996.; Szávai, 1978.; Benedek, 1978.; Pelle, 1981.

[39] Szávai, 1978, 6.

[40] Rousseau, 1978(a), 11.

hogy eredetileg szabadnak születtek, megszerettetik velük a rabszolgaságot és azzá teszik az embereket, amit civilizált népnek szokás nevezni.”^[41] Megállapítása szerint a tudományok a babonából, a becsvágyból és a hiú kíváncsiságból erednek, hatásuk pedig veszélyes, mert illúziókat ébreszt. A történelem példáján igazolta, hogy a szellemi fellendülés a birodalmak hanyatlását okozta.

Rousseau értekezéseit tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy a nevelés a rosszul szervezett egyenlőtlen társadalomban sosem valósulhat meg a kívánt módon, ezért a gyermeket a társadalomtól távol kell nevelni. Kritikaként fogalmazta meg, hogy az iskola csupán ismereteket közöl, ám nem nevel, pedig elsősorban erkölcsi értékeket kellene tanítani a gyermekeknek. Ezért kidolgozott egy általa megfelelőnek gondolt nevelési rendszert, megalkotta *Az Emil avagy a nevelésről* című művét, amelyet a filozófia, a pedagógia és a művészet történetének jelentős alkotásaként tartanak számon.^[42] A regény nem csupán a kor nevelése elleni tiltakozás, nemcsak a hagyományos értelemben vett nevelés problémájáról akart szólni, hanem az emberről szóló tudományt akarta megalapozni, boldogságra tanítani.^[43] A nevelés lényegének az emberré nevelést tekintette, melynek során minél több pozitív példával kell körülvenni a gyermeket, ezáltal a természetes nevelés elvét hirdette.^[44] Rousseau révén a pedagógiai gondolkodása központjába a gyermek került, követelményként fogalmazódott meg a gyermeki természet tiszteletben tartása.

Rousseau gyökeresen új alapokra helyezte a gyermekről, s a gyermekkorral alkotott felfogásokat, gyermekközpontú pedagógiája átértékelte az addig meglévőket.^[45] Praktikus ismeretekre és az életre akarta nevelni Emilt, de magányos neveléssel iskola, könyvek és társak nélkül. A nevelő feladata, hogy ismerje meg neveltjét, hogy az érzelmein, képzeletén keresztül hathasson a gyermekre, és hogy spontán fejlődése zavartalan lehessen. A nevelés idilli helyeként a károsnak tartott civilizációtól távol eső természet jelenik meg. Rousseau a negatív nevelés híveként megóv a hibáktól, a tévedésektől, de az igazságra nem tanít. E nevelésben a tanár szerepét úgy értelmezik, mint egy rendezőt, aki megszerkez mindent, megfelelő szituációkat hoz létre, hogy a gyermek tapasztalatokat gyűjthessen, ezáltal a gyermek az életből tanul.^[46] Szávai Rousseau-t értelmezve megállapította: „A sikeres nevelés próbája mindenekelőtt az, hogy a gyermek életének minden szakaszában olyan boldog és szabad legyen, ahogy természete lehetővé teszi.”^[47]

[41] Rousseau, 1978(b), 12.

[42] Pelle, 1981, 148.

[43] Szávai, 1978, 36-37.

[44] Benedek, 1978, 137.

[45] Pukánszky - Németh, 1996.

[46] Uo.

[47] Szávai, 1978, 53.

Az életreform egyik legfontosabb retorikai elemeként Rousseau kultúrakritikájának központi gondolatát, a „Vissza a természethez!” elvet tartjuk számon. Nem az eredeti állapotok visszaállítása a cél, hanem azokat a dolgokat igyekszik megmenteni, amelyek még magukon viselik a természetességet.^[48] A filozófus az embert alapvetően jónak tartja, akit a társadalom – a benne meglévő egyenlőtlenségek hatására – elront, ezért annak negatívumait ki kell küszöbölni. Mivel a társadalom az egyenlőtlenségeket csupán újratermelni képes, így a legjobb megoldás a természethez való visszatérés.^[49] A természethez való visszatérés okán láthatjuk a legerősebb kapcsolódást Rousseau és az életreformerek között. A természet közelségében való élet és nevelés az életreform-törekvések központi gondolata, a társadalom kisebb-nagyobb mértékben való kiküszöbölésével.

Rousseau-t és az életreformereket is jellemezte az, hogy a gyermeket alapvetően jónak gondolták, s a gyermekort mint életszakaszt tartották számon. Lényeges szerepet kapott az ember – de főként a gyermek – életében a természet, a szabadban eltöltött idő felértékelődött. A rendszeres sportot éppúgy fontosnak vélték, mint az önfeledt játékot vagy a természetes kíváncsiság kifejlését. Az életkor előrehaladtával lényeges a megfelelő vallásos és szexuális nevelés. Jelentős eltérésnek tekinthető ugyanakkor Rousseau nőkről alkotott felfogása. Az életreform-mozgalmai közé tartoznak a női emancipáció, az egyenjogúsáért folytatott küzdelmek, míg a felvilágosodás korabeli filozófus a nőket alárendelteknek tartja, akik „kiskorúak” maradnak életük végéig, eleinte apjuk, majd férjük uralma alatt élnek.

b) Arthur Schopenhauer életfilozófiája

Az életfilozófia gyökerei szintén a romantikába vezetnek vissza, az életreform tárgyalását Schopenhauer filozófiai munkásságának tárgyalásán keresztül tesszük meg, jóllehet értekezhetnénk Henri Bergsonról (1859–1941) is.

1900 körül az életfilozófia érdeklődésének középpontjában az emberi test állt. Más megítélés alá került a test, új megközelítések figyelhetők meg, melyeket jól mintáznak a századelőn virágzásnak indult új mozgalmak: a szabad test kultúrája, a testmozgás fontossá válása, vagyis a gimnasztikus mozgásokra, a tánkra való koncentráció, továbbá az étkezés megújítása, a vegetáriánus életforma terjedése, valamint az öltözködési reform és a szexuális reform.^[50] Jóllehet Gernot Böhme az életreform kapcsán sokkal inkább tekinti lényegesnek Nietzsche tanait, így Schopenhauer műveit nem sorolja az életreform-gondola-

[48] Rousseau, 1978(a), 1978(b).

[49] Uo.

[50] Böhme, 2001, 147.

tok forrásai közé,^[51] mégis úgy gondoljuk, hogy Schopenhauer^[52] filozófiájában is fellelhetők az életreform-gondolatok csírái.

Arthur Schopenhauernek (1788–1860) a pesszimizmusról alkotott tanáról híressé vált filozófus pesszimizmusának alapját egyrészt úgy fogalmazta meg, hogy az ember olyan, mint egy inga, ami a fájdalom és az unalom között leng,^[53] másrészt úgy, hogy a világot esztelen, ösztönszerű akarat irányítja, melynek okozataként szintén megjelenik a pesszimizmus mint létállapot. A világ schopenhaueri módon való megragadása jól szemlélteti a 19. század végi és a 20. század eleji ember problémáját, „a helyét nem találó embert”. Úgy véljük, Schopenhauer pesszimizmusa a modern tömeggyártásra berendezkedett világ kilátástalanságát, otthontalanságát ragadja meg. Továbbá a vallás és a művészet szerepéről kifejtett gondolatai ugyancsak hasonlatosak az életreform képviselőinek elképzeléseivel.

Schopenhauer az életet szenvedésként fogta fel, mivel csak látszólagosan vagyunk szabadok, életünk egy egyetemes akaratnak, a természettörvényeknek rendelődött alá, így sosem lehetünk boldogok. A filozófus feleslegesnek, szántalomra méltónak érzi az életet, számára a lét az öntudatlan akarral egyenlő. Ám e determinizmusból van két kiút a szabadság felé: az esztétika és az etika által,^[54] vagyis a művészet és a jó emberré válás segítségével menekülhetünk. Így cselekvésünket az etika és az esztétika világába emelve egyéniséggé válhatunk, de csak nehézségek révén tudunk öntudatra ébredni. Az életreform képviselőinek egy jelentős csoportját képezték a művészek, akik a művészet megújításával szintén az erkölcs útjain akarták vezetni az embereket, bár az imént tárgyalt Rousseau ezzel ellentétes nézeteket vallott, azaz a művészeteket erkölcsrombolónak nevezte. A nemzetközi és a hazai életreform-törekvésekben viszont kifejezésre jutott a művészek abbéli szándéka, hogy a művészet által a jó életre neveljenek. Megállapítható tehát, hogy a művészet magasabb célok felé tört, mint korábban – azáltal, hogy nevelési elveket is megfogalmazott.

Schopenhauer úgy véli, az individuum olyan jelenségnek tekinthető, amely a természetben a megismerés által adott, keletkezik és elmúlik.^[55] Az ember viszont saját egyediségét konstatálva, egoizmustól fűtve nehezen fogadja el, hogy ő is a természet része, születik és meghal, a világ egészét tekintve nem változik semmi. A természet szerepének ilyen jellegű értékelése életreform elemnek tekinthető, a századelő reformgondolkodói is a természettel való összehangra törekedtek, bár – mint már említettük – az életreform és a filozófus közti kapcsolat igencsak vitatható. Ideológiai szinten, a kor kritikus világképében

[51] Uo. 150.

[52] Munkánkhoz felhasználjuk a filozófus főművét (Schopenhauer, 1991.), valamint a magyar nyelven megjelent Schopenhauer interpretációkat. (Störig, 2005.; Sawyer, 2000.; Safranski, 1996.; Ullmann, 2007.)

[53] Schopenhauer, 1991, 413.

[54] Ld. Störig, 2005, 412–414.

[55] Schopenhauer, 1991, 368–369.

azonban rokonság lelhető fel az életreform-mozgalmak és Schopenhauer filozófiája között.

Úgy véljük, hogy a schopenhaueri ideák párhuzamba állíthatók az életreform művészetéről, illetve vallásról alkotott nézeteivel. A filozófus a művészetet, a vallást és az erkölcsöt olyan fogalmaknak tartotta, amelyek által az ember saját megváltását eszközölheti ki. A vallás szemlélete kapcsán – az életreformerekhez hasonlatosan – Schopenhauer is a keleti vallásokhoz fordult, mert azokban látta lehetőségként kibontakozni az ember megváltásának útját. Így a vallás és művészet hasonló értelmezése miatt úgy látjuk, Schopenhauer és az életreform-gondolatok párhuzamba állításának van alapja.

c) Friedrich Nietzsche kultúrakritikai gondolatai

Schopenhauer elméleteihez képest a test Nietzsche-nél már nem az akarat tárgyi-asulása, hanem az akarat alapja. Akarat alatt Nietzsche a hatalom akarását érti, illetve az akarás akarását. Az akarat nem az élet fenntartására, a fájdalom elkerülésére, hanem az élet emelésére, növelésére irányul, ugyanis akarat által lehet létrehozni művészi alkotásokat is.^[56] Nietzsche életreformra kifejtett nagymértékű hatása abban ragadható meg, hogy a perspektíva radikális megváltoztatása, az értékek átértékelése jellemezte. Nietzsche számára az egészséges test – betegségei miatt – tapasztalati szinten ismeretlen maradt. A test megismeréséhez ugyanakkor szükséges a személyes megtapasztalás, a test meghatározása magunkon keresztül történhet.^[57]

Az 1890-es évektől Nietzsche írásai különböző kritikai alternatív mozgalmakban jelentek meg: az anarchoszocialisták, a radikális polgári nők, az életreformerek, az ifjúsági mozgalmak és a népi mozgalmak használták fel. Mindegyik csoportosulás saját „Nietzsche-képet” alkotott, a gondolatait átvette és sajátosan értelmezte. Nietzsche írásaival való foglalkozás az életreform-mozgalmak részévé vált, munkái lehetőséget biztosítottak arra, hogy az alternatív mozgalmak felhasználják, sőt felnagyítsák egyes gondolatait, így Nietzsche az életreformereket egy új világnézethez és valláshoz vezette. Az életreform nietzscheizmusának két fő képviselője az idősebb generációban, Rudolf Franck, egy hamburgi kereskedő és vegetáriánus, a fiatalabb generációban Walter Hammer (1888–1966) alkoholelles és a Wandervogel mozgalom tagja.^[58] A később kifejtendő művészetpedagógia számára is alapul szolgáltak Nietzsche tanai, így fontos követőnek számított a német filozófus és kultúrakritikus Julius Langbehn (1851–1907), valamint Paul Anton de Lagarde (1827–1891).

[56] Meyer, 2001.

[57] Böhme, 2001, 150.

[58] Linse, 2001, 165. Nietzsche nemcsak az életreformra fejtett ki hatást, hanem többek között Jacques Derridára (1930-), Jean-François Lyotardra (1928–1998), Michel Foucault-ra (1924–1984), Richard Rortyra (1931-).

Nietzsche észlelte, milyen problémákat okoz a nyugati világ számára a modernizmus,^[59] úgy vélte, az emberek élete a kereszténység összeomlása, a keresztény értékek hiteltelenné válása miatt kiüttlenné vált. Ugyanakkor a tudományok abszolút igazságaival szemben is szkeptikus, azt is összeomlás közelében állónak tekintette. Úgy gondolta, nyíltan szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy „új emberekre” van szükség, s ehhez az ideális társadalmat a görögöknél találta meg. Nietzsche műveit globális szkepticizmus lengi át,^[60] szerinte az egyetlen valódi tudás a mindenben meglévő hatalom akarása, az ember mindig valamilyen érdek vagy cél érdekében tevékenykedik. Nietzsche erkölcsi szkepticizmusának meggyőződése, hogy a modern Európának át kell tekinteni erkölcsi értékeinek alapját,^[61] és meg kell teremteni önmagunkat, mely hasonlatos a művészi alkotáshoz.^[62] Nietzsche úgy gondolta, hogy a művészet áll a vallás helyén, az élet kreatív potenciája a művészetben csúcspontot ér el.^[63] A kultúra a filozófus számára nem egy sajátos érték, hanem funkció, melynek lényege olyan nagy emberek létrehozása, mint pl. Goethe vagy Napóleon.^[64] Az elitképzést nagyon fontosnak tartotta, mert meggyőződése szerint az elitréteg a kultúra katalizátorának tekinthető.

Az életreformerek vitába szálltak Nietzsche életfilozófiájával, és kultúrkrízis keletkezett Nietzsche írásainak recepciója kapcsán. Az életreform hívei az új ember önmegváltására és ezáltal a világ megújítására törekedtek.^[65] Bár igaz, hogy az életreform-törekvések hívei általában nem vetették el a vallást, de azt újragondolták, más keretek közé helyezték.

d) Edward Carpenter civilizációkritikai gondolatai

Az „úttörő szocialistának”^[66] nevezett Edward Carpenter (1844–1929) angol filozófus és költő munkásságával Ehrenhard Skiera és Kovács László is foglalkozott.^[67] Skiera Carpenter főművét, a *Civilisation its Cause and Cure (Civilizáció okai és gyógyulása)* interpretálta, amely először 1889-ben jelent meg Angliában. A mű az életreform előzményének tekinthető modern válságjelenségeket, főképp az elidegenedést tárgyalta, egyetemes kultúraelméletet vázolt fel. Carpenter a modern civilizációt az ember emberrel, valamint az ember természettel alkotott harmóniájának megszűnéseként értelmezte. Ennek kapcsán kifejtette, hogy az elidegenedés az élet csaknem minden területére kiterjedt: a munkára, a munka-

[59] Robinson, 2002, 5.

[60] Uo. 13.

[61] Uo. 25.

[62] Uo. 31.

[63] Meyer, 2001.

[64] Meyer, 2001.; Strathern, 2003, 7.

[65] Linse, 2001, 166.

[66] Kovács, 2005, 64.

[67] Skiera, 2005(a)., 2005(b).; Kovács, 2005.

környezetre, a munka tárgyára és termékére, az iskolára, az emberi kapcsolatokra, valamint az erkölcsre. Továbbá az emberek elidegenedtek a – már említett – városi életformától, a vallástól, a politikától,^[68] amelynek következményeként az egyén elbizonytalanodott, s ez a helyzet vezetett a gyökértelenség érzéséhez. Carpenter Rousseau-hoz hasonlóan úgy látta, hogy a modern civilizáció a magántulajdon létrejöttével, a vagyoni helyzet szerint elkülönülő társadalmi osztályok kialakulásával egyidejűleg köszöntött be. Megszűnt az ember önazonossága, vagyis önmagával alkotott egysége, valamint az egyén a természettől és a többi embertől is eltávolodott. Skiera elemzése szerint Carpenter munkáját áthatja az egységre, valamint a harmóniára törekvés, amely az életreform-mozgalmakban öltött testet. Az imént kifejtett elidegenedést, valamint a társadalom és az egyén, illetve az egyes individuumok közötti ellentéteket feloldhatónak vélte, mégpedig a természet középpontba kerülésével, a természetvállás segítségével, az embernek önmagával, embertársaival, a természettel és a kozmosszal való egységélménye által,^[69] valamint a magasabb kozmikus tudat kialakításával, illetve a tudomány és a technika vívmányainak értelmes módon történő alkalmazásával. Írását az egység és a harmónia lelkesítő gondolatai hatották át, az egyének közötti ellentétek erőszakmentes végleges feloldására törekedett. Eszméi alapjául a bibliai paradicsom, kiűzetés és megváltás metaforáinak hármassága szolgált. A paradicsomot tekintette a harmonikus őállapotnak, az ebből való kiűzetést a civilizációval rokonította, s a megváltást az emberek és a társadalom magasabb szintre fejlődése által kívánta elérni.^[70] Carpenternél megjelent a transzcendentálisizmus^[71] mint univerzális hit, amely az emberiség spirituális megújulására és a társadalom újjáalakítására irányult, s összetartozásba vetett világi hitként artikulálható.

Skiera kimutatta Carpenter életreform-mozgalmakkal való rokonításának megnyilvánulásait az öltözködési reform, a test újfajta szemlélete és az étkezés megváltozott módja által.^[72]

e) John Ruskin és William Morris hatása az életreform-mozgalmakra

John Ruskin (1819–1900) és William Morris (1834–1896) jelentős hatást fejtett ki az életreform-közösségek életről és művészetről, valamint élet és művészet összekapcsolódásáról vallott felfogásaikra. Utóbbi munkássága párhuzamba állítható a fent tárgyalt Edward Carpenter művel az 1890-ben megjelent *News from Nowhere (Hírek Seholországból)* című utópikus regénye alapján.

[68] Skiera, 2005(b),19–20.

[69] Skiera, 2005(a).

[70] Skiera, 2005(a), 49.

[71] A megváltásgondolat eredetileg a vallásból származott, de a szocializmus és a kommunizmus eszméivel is ötvöződhetett. A transzcendentálisizmus képviselői közé soroljuk Ralph Waldo Emersont (1803–1882), Henry David Thoreau-t (1817–1862), Margaret Fullert (1810–1850) és Amos Bronson Alcottot (1799–1888). (Skiera, 2005(a), 50–58.)

[72] Ld. uo. 60–61.

John Ruskin alapgondolata szerint az európai ember művészete (és a művészethez való viszonya) a középkortól kezdve, mintegy négyszáz éven át lefelé ívelt. A művészet kikerült az élet körforgásából, már nem volt a mindennapi élet szerves része. Jóllehet a teljesség és az egység megtapasztalása a művészeteken keresztül történhet, valamint ebben segíthet a természet harmóniája és gyönyörűsége.^[73] Ruskin úgy vélte, a művészet mindenkié, s az ember boldogsága összefügg azzal, hogy milyen mértékben részesül a művészetekből. Illetve elválaszthatatlannak tartotta az erkölcsöt és a művészetet, úgy vélte, közös gyökérből táplálkozik e kettő.

A preraffaeliták szemszögéből az ember boldogságának alapjául a munka öröme szolgálhat, amelyhez szorosan kapcsolódik a természet, az erőt adó éltető forrás. A morrisi utópia szerint „az élet teljességének és az emberi boldogságnak alapfeltétele a művészi környezet és a művészi tevékenység”.^[74] Ruskin felhívta a figyelmet a munka fontosságára, mégpedig az emberi munkára helyezve a hangsúlyt abban a korban, amikor az iparosítás hatalmas méreteket öltött: „az emberi munka eltörölhetetlen értékét proklamálta akkoriban, midőn a gyáripar kezdett Angliában az emberből is gépet csinálni, s az emberiséget részben fölösleges produktumokkal elárasztani.”^[75] Ruskin mellett Morris is látta a gyáripar, a tömegtermelés káros voltát, mely telhetetlen, oktalan nyereszkesedéshez, valamint az emberi munka megvetéséhez vezethet, és hangot emelt ezek ellene.^[76]

William Morris jól alkalmazkodik Ruskin teóriáihoz. „Amit Ruskin hangos szóval követelt, hogy az élet minden megnyilatkozásának művészi tartalmat kell adni – ezt a követelést kézzelfogható valósággá varázsolta W. Morris.”^[77] Hitt abban, hogy a szép és jó összefügg, sőt mi több egybeesik, ugyanis amit szeretettel készítenek, az szép, jó és célszerű lesz. Mindenki lehet művész, hiszen az örömmel végzett munka által előállított dolog „lelkünk harmonijának külső kifejezésekképpen – művészi is lesz”.^[78]

4. Az életreform pedagógiai vonatkozásai

Az életreform legfontosabb pedagógiai vonatkozásai közé a reformpedagógia^[79] és az ezzel szoros kapcsolatban álló anarchista mozgalom pedagógiai törekvései^[80] tartoznak. Munkánknak nem célja a reformpedagógia különböző irányzatainak

[73] Ld. Kriesch, 1905(a), 5-10.

[74] Péteri, 2003, 29.

[75] Kriesch, 1905(a), 28.

[76] Ld. Kriesch, 1905(b), 56-57.

[77] Kriesch, 1905(b), 35.

[78] Uo. 37.

[79] Schonig, 1998.; Kerbs – Reulecke, 1998., 1998(b).; Skiera, 2005., ; Németh, 1996., 2000., 2002(a), 2002(b).; Mészáros – Németh – Pukánszky, 1999.; Oelkers, 1992.; Biró – Pap, 2007., ; Nohl, 1935.; Pethő, 2011.

[80] Bozóki – Sükösd, 1991., 1994., 1998., 2007., 2009.; Bozóki – Seres – Sükösd, 1994.; Mikonya, 2005., 2009.; Gellér – Keserü, 1987.; Szoboszlai-Kiss, 2008.

részletes kifejtése, csupán áttekintő képet kívánunk nyújtani a reformpedagógiai mozgalomról annak érdekében, hogy megállapíthassuk, milyen szálakkal kapcsolódik az életreform-törekvésekhez. Az anarchizmus tárgyában fellelhető magyar szakirodalmi források meglehetősen gazdag tárháza nyílik meg előttünk, a témát az utóbbi 20 évben mondhatni teljesen feldolgozták. Az utóbbi években pedig a téma kifejezetten pedagógiai szemszögből való megközelítése is megvalósult.^[81] A reformpedagógián túl a szociálpedagógiai mozgalmak^[82] és a művészképzési mozgalmak^[83] is az életreform-törekvések pedagógiai vonatkozásai közé sorolhatók.

A reformpedagógia klasszikus értelmezésének megalapozójaként Hermann Nohl 1930-as években megjelent *Die pädagogische Bewegung in Deutschland (A pedagógiai mozgalom Németországban)* című munkáját tartják számon. Nohl a reformpedagógiát a kor iskolaügyére hatást kifejtő egységes világmozgalomként értelmezte,^[84] s ez a folyamatosan gazdagodó, egységes kulturális törekvésként artikulálható értelmezés terjedt el a magyar pedagógiai sajtóban és reformpedagógiai kutatásokban is.^[85] Jürgen Oelkers (1947-) 1989-ben megjelenő nagyszabású műve, *Reformpädagogik - eine kritische Dogmengeschichte (Reformpedagógia - egy kritikai dogmatörténet)* című munkájában ezt a narratívát cáfolva azt állítja, hogy a reformpedagógia nem hozott oly sok újdonságot. Meggyőződése szerint a reformpedagógia két motívuma tekinthető újdonságnak: egyrészt a reformpedagógia sajátos gyermekképet, gyermekszemléletet alakított ki, másrészt a századfordulón megjelenő reformközösségek világnézeti téren hatást fejtettek ki a reformpedagógiára. Oelkers kritikáját követően a hazai és nemzetközi kutatók figyelme az életreform-közösségek vizsgálatára irányult, valamint megtörtént az oelkersi kritika átvétele, és a sajtóban való megismertetése.^[86]

Németh András korai reformpedagógiával foglalkozó munkáiban a reformpedagógiai irányzatokat két szakaszra bontja, a 19. század végétől az első világháborúig a középpontban a gyermeki szabadság megvalósítása áll, amelyre főként a művészetpedagógiák törekedtek. A reformpedagógia az első világháború után szinte világmozgalommá szerveződött, s ezt az időszakot nevezzük a reformpedagógiai irányzatok második szakaszának. A kutató megfogalmazása szerint a reformpedagógia kulturális mozgalom, amely a munkásmozgalommal, a nőmozgalommal és a korszak szociálpolitikai mozgalmával, illetve a nemzeti alapon álló kultúrákritikával összhangban bontakozott ki. Létrejöttében rendkívül lényegesek az ifjúsági, a népfőiskolai mozgalmak, valamint a művészeti nevelés új alternatíváinak megjelenése.^[87] Későbbi munkájában Jürgen Oelkers nyomán

[81] Mikonya, 2005., 2009.

[82] Ld. Schonig, 1998.

[83] Ld. Kerbs – Reulecke, 1998.

[84] Nohl, 1935.

[85] Németh, 1996.; Mészáros – Németh – Pukánszky, 1999.

[86] Németh, 1996., 2000., 2002(a), 2002(b).

[87] Németh, 1996, 5-6.

hangsúlyozza a reformpedagógia életreformhoz fűződő kapcsolatát. A reformpedagógiát nem tekinti önálló elméletet és gyakorlatot kialakító egységes társadalmi mozgalomnak, hanem olyan pedagógiának, amely a felvilágosodás gondolatvilágában gyökerező újkori nevelési elvekből táplálkozik, sőt újszerű nevelési gyakorlatot sem alakított ki, mivel a klasszikus pedagógia alapelveire épült. A reformpedagógia utóéletét a reformok megfelelő intenzitásának hiánya miatt nem tartja sikeresnek, úgy véli, nem beszélhetünk átfogó közoktatási reformokról.

Németh András osztja Oelkers azon nézetét, mely szerint a reformpedagógiák maradandó értékének az tekinthető, hogy egy sajátos gyermekkép megfogalmazására került sor.^[88] E gyermekképet a mitizálás jellemezte, szent gyermekről beszélhetünk, aki az emberibb jövő megteremtésének a letéteményese, megváltói szerepben tűnik fel, mint aki a társadalom bajaira gyógyírt talál.^[89] Az életreform-közösségekben, illetve a reformpedagógiai gyakorlatokban lényeges szerepet játszott a gyermek tisztaságának megragadása mellett a gyermeki öntevékenység, amely az egyes irányzatokban más-más módon, de megvalósult.^[90]

Ehrenhard Skiera életreform és reformpedagógia kapcsolatát elemezve megállapítja, hogy a pedagógiai mozgalom csak a kibontakozását kísérő civilizációkritikai háttérrel, a megmentés vízióit megfogalmazó életreform mozgalmakkal együtt értelmezhető. A reformpedagógia csakis ezeken a teljes élet megreformálására irányuló impulzusokon át fejthette ki hatását, melynek eredményeképpen az életreform egyes elemei a különböző reformpedagógiai koncepciókban köszönnek vissza.^[91]

A reformgondolatokhoz, illetve a reformpedagógiához kapcsolódik az anarchista szemlélet, az anarchista nevelés. Az anarchizmus^[92] a rend, a rendszer, s mindennemű uralkodás szélsőséges elutasítását jelenti,^[93] mely szkeptikus mindennemű társadalmi szervezettel szemben a megújulásra, a társadalom radikális átalakítására törekedett mindenféle központosítás és hierarchia elvetésével. Olyan társadalmat akart megteremteni, amelyben a rend saját önnevelésen, önszabályozáson keresztül külső nyomás, azaz erőszak nélkül alakul ki. Az ideális anarchizmus célja egy olyan közösség megvalósítása, amelyben az

[88] Németh, 2002(a), 30-33., 2002(b).

[89] Oelkers, 1992.

[90] Németh, 2000., 2002(a).

[91] Skiera, 2005.

[92] Az anarchizmus története meglehetősen régi időkre vezethető vissza, s lényege a tekintélytagadása, semmiféle körülmények között nem fogadták el azt. Ennek gyökerei már a kőkorszakbeli törzseknel is megfigyelhetők, illetve a görög tudósoknál is felfedezhetők: Antiszthenésznel (Kr. e. 445-335), aki az egyre nagyobb vagyoni különbségek ellen lázad, Diogenésznel (Kr. e. 403-323), aki teljesen tagadta a kultúrát, elutasított mindenféle emberi kötöttséget, és a Platón államelmélete ellen tiltakozó Zénonnal (Kr. e. 336-264). Találhatunk olyan gondolkodókat, akik bár nem tartották magukat anarchistáknak, gondolkodásmódjukban, eszméikben mégis oda sorolhatók úgy, mint a francia író, pap és orvos, Francois Rabelais (1494-1553), a francia író, filozófus és politikus, Étienne de la Boétie (1530-1563) és az olasz író, Francesco Doni (1513-1574). (Mikonya, 2009, 13-14.)

[93] Uo. 22.

emberek szabadon és békésen működnek együtt, vagyis testvériességen alapszik, de vallás nélkül. Filozófiájuk szerint a korlátlanság vezet szabadsághoz, valamint úgy vélték, az anarchizmus az emberi természetben gyökeredzik.^[94]

Az anarchista pedagógia a létező államilag elfogadott, intézményesített pedagógiai gyakorlat radikális kritikáját jelenti. Kulcsszavai a szabadság, az önállóság, az önálló tapasztalatszerzés, az önszabályozás, a holisztikus gondolkodás, valamint a koedukáció.^[95]

A hazai anarchizmus sajátos irányzatát képviseli Schmitt Jenő Henrik (1851–1916). Az anarchizmus előzményei között tartják számon az író és a szocialista politikus Táncsics Mihály (1799–1884) radikalizmusát is. Schmitt számára a mintát Hegel, Nietzsche, Kropotkin és Tolsztoj jelentette, utóbbival személyes kapcsolatot is ápolt. Méltatta Tolsztoj azon tevékenységét, mely felvállalta a keresztény világnézet mindenféle tudományos gondolkodástól mentes értelmezését.^[96] Schmitt Jenő Henrik a művészet embernevelő feladata mellett annak etikai vonatkozását is kiemelte,^[97] saját gnosztikus világnézetét kombinálta a tolsztoji erőszakmentes elvekkel. Szoboszlai-Kiss Katalin a következőképpen foglalta össze Schmitt ideáit: „...a változásokat a kultúra és a nevelés révén lehet hatékonyan elérni. A társadalmi megújulás az ember belső isteni létének felismerésével kezdődik, amelyet három fő motívum mozgathat: az erőszak nélküiség, a testvériesség, és az önismeret”.^[98] Schmitt hatást fejtett ki Szabó Ervinre (1877–1918), Mígray Józsefere, gróf Batthyány Ervinre (1877–1945), valamint Tarczai Lajosra. Szabó Ervint a szindikalista anarchizmus képviselőjeként tartjuk számon.

Mikonya György kimutatta a Tolsztoj és Schmitt között fellelhető hasonlóságokat és különbségeket. Mindketten hittek Istenben, fontosnak tartották az erőszakmentességet, erőszakszervezetek nélküli társadalom létrehozására törekedtek, s elképzeléseik megvalósításához főleg a parasztságra támaszkodtak. Eltérésként pedig azt mutatta ki, hogy Tolsztoj sokoldalú alkotótevékenységet folytatott, saját iskolát alapított, a megélt életreform képviselőjének tartja. Ezzel a gyakorlatorientált szemlélettel szemben Schmittet inkább elméleti tevékenység jellemzi.^[99]

[94] Az első anarchistaként, a klasszikus anarchizmus képviselőjeként az angol író és filozófus William Godwin (1756–1836) tartják számon, az individuális anarchizmushoz kapcsolják a német filozófus Max Stirner (1806–1856), s az anarchisták körébe sorolható még az orosz forradalmár Mihail Bakunyin (1814–1876), az orosz író, filozófus Peter Kropotkin (1842–1921), a szintén orosz író Lev Nyikolajevics Tolsztoj (1828–1910), követője, a nagyhatású indiai politikus, Mahatma Gandhi (1869–1948) és a kollektív anarchista, az „anarchizmus atyja”, a francia újságíró Pierre-Joseph Proudhon (1809–1865), aki az anarchizmus kifejezést bevitte a köztudatba.

[95] Az anarchizmus nőnevelésre kifejtett hatása William Godwin felesége, a brit író és filozófus, Mary Wollstonecraft (1759–1797), a svájci író, Albertine Adrienne Necker de Saussure (1766–1841), a francia tanár, Luise Michel (1830–1905), az író Emma Goldman (1869–1940) és a német írónő Hedwig Dohm (1883–1919) munkásságának köszönhető.

[96] Mikonya, 2009, 192.

[97] Gellér – Keserű, 1987.; Szoboszlai-Kiss, 2008.

[98] Szoboszlai-Kiss, 2008, 233.

[99] Mikonya, 2009, 193.

III. A MAGYAR ÉLETREFORM-TÖREKVÉSEK

A 20. század elején nemcsak Nyugat-Európában, hanem a magyar társadalom egészében is hatalmas mértékben megjelenő iparosodás és a termelés által kezdetét vette az aktívabb fogyasztás. Rendkívüli erőköt mozgatott meg a hadiipar, illetve a gazdasági és technikai haladás is egyre nagyobb jelentőséggel bírt. Megindult a tömeges urbanizáció, valamint a nők jogaiért való harc, majd megkezdődött a nők munkába állása,^[100] ezek pedig változást implikáltak a nevelésben is.

A csaknem egész Európában elterjedt újfajta gondolkodásmód, s életmód-elemek (az életreform-mozgalmak és a társadalmi reformmozgalmak által) az 1900-as évek elején jelentek meg hazánkban. Ezek között említhetjük a Huszadik Század körét, a gnosztikus anarchista mozgalmat, az angol reform-eszméket népszerűsítő, iskolaalapító Gróf Batthyány Ervint (1877-1945), a korszak kvázivallásos irányzatait, vagyis a spiritualizmust, a teozófiát és az antropozófiát, továbbá a gödöllői művésztelepet, valamint Kós Károly, Kodály Zoltán és a Vasárnapi Kör munkásságát, utóbbin belül Lesznai Anna gyermekirodalomban játszott szerepét.

A gödöllői művészkolóniát 1901-ben alapították, amikor a szecesszió stílusában alkotó iparművész, kiváló festő Kriesch Aladár (1836-1920) családjával együtt Gödöllőre költözött, személye és sajátos gondolkodásmódja pedig sokakat odavonzott a főváros melletti településre. A gödöllői művészek munkásságáról két monográfia^[101] jelent meg, amelyek rendkívül precízen foglalják össze a gödöllőiek művészeti tevékenységét, mutatják be életmódjuk sajátos jegyeit.^[102] Jelentős másodlagos szakirodalmi forrásul szolgált Szabó Krisztina Anna „Az Egészség szigete” – *életmód és mentalitás a gödöllői művésztelepen* című doktori disszertációja, mely csaknem mindenre kitékintve vizsgálja a művészkolónia sajátos világát.^[103] A művésztelep népművészeti vonatkozásairól is megjelent egy alkotás a közelmúltban,^[104] melynek tanulmányai árnyalt képet mutatnak a népművészet művészetben betöltött szerepéről.^[105]

A *Vár Ucca Tizenhét* egyik tematikus száma Nagy Sándorral foglalkozik.^[106] A művésztelep pedagógiai jelentőségéről viszont csak csekély számú tanulmány ír.^[107] Ezen kutatások közé sorolhatók azon neveléstörténeti vizsgálatok is,

[100] Tomka, 2009.

[101] Gellér - Keserü, 1987.; Gellér - G. Merva - Óriné, 2003.

[102] Gellér Katalin az újítás és tradíció összekapcsolódását tárgyalja, Keserü Katalin a gödöllői építészeket, Muradin Jenő a művésztelep létrejöttének előzményeit vizsgálja, Péteri Éva a preraffaeliták és a gödöllőiek kapcsolatát, Prékopa Ágnes az iparművészetet kutatta.

[103] Szabó, 1999.

[104] Óriné, 2006.

[105] Ld. G. Merva, 2006.; Gellér, 2006.; Keményfi, 2006.; Lábadi, 2006.; Sedlmayer, 2006.

[106] Gécz, 1999.

[107] Révész, 2003(a)., 2003(b).; Szabó, 1999., 2003.

amelyek az életreform, szűkebb értelemben a magyar életreform áttekintésével foglalkoznak.^[108]

1. A gödöllői művésztelep rövid bemutatása

A gödöllői művészkolóniáról 1901-től beszélhetünk, ugyanis abban az évben költözött családjával Gödöllőre Kriesch Aladár, aki később Erdély iránti tiszteletből a Körösfői nevet is felvette. A jeles művész személye sok pályatársat odavonzott a Budapest melletti településre, viszont a művésztelep gondolata és létrejötte nem történt előzmények nélkül.

A másfajta élet megteremtésének igénye Erdélyhez, az ottani természethez, originális népi kultúrához kapcsolódik. Körösfőiek már az 1890-es években több-kevesebb időt töltöttek Diódon Boér Jenő tolsztojánus, gnoszticista orvosnál.^[109] Muradin meglátása szerint 1893-ban fedezte fel Kriesch Aladár az erdélyi munka gyönyörűségét, ott ugyanis nyugodtan tudott alkotni.^[110] Érdeklődési körükbe a vallási, filozófiai kérdések, valamint a tolsztojánus gondolatok sorolhatók, de a gnosztikus tanok, valamint a teozófia és az antropozófia is hatott rájuk. A gödöllői közösség létrejöttéhez nagyban hozzájárultak ezek a nyaralások, a közös életfilozófia, a hasonló gondolkodásmód, valamint a művészeti igény mind a szecesszió, mind a népművészet tekintetében.

Felvetődhet azonban a kérdés, miért éppen Gödöllőt választották? A Gellér – Keserü szerzőpáros szerint az okokat Kriesch Aladár gyerekkorában kell keresni, ugyanis Gödöllő gyakran szolgált a család számára nyaralási úti célként, így a hely szeretete ebből az életrajzi tényből adódhat.^[111] Bár Kriesch Aladár Gödöllőre költözéséhez egészségügyi okok is hozzájárultak, ugyanakkor társadalomkritikát is gyakorolt e tétivel és még inkább az ott folytatott munkájával.

A gödöllői művészek közé azonban nemcsak Kriesch Aladár tartozik. Hasonló jelentőséggel bír Nagy Sándor személye, aki bár csak 1907-ben költözött Gödöllőre, mégis éppoly emblemikus figurája a művésztelepnek, mint Kriesch. Nagy Sándor és Körösfői-Kriesch Aladár élete több szálon összekötődött az együtt töltött huszonkilenc év során. Nagy bemutatta, hogy milyen élmények és benyomások formálták Körösfői látásmódját életében utazásain keresztül: megállapítása szerint Johann Kriesch és Kriesch Aladár, apa és fia hasonlóan biztatták magukat, hogy szorgalmasak, tevékenyek legyenek, minél jobban használják ki az időt. Kriesch 1890-ben a Velencei Akadémián találkozott az osztrák Tom von Dregerrel, majd 1891-92-ben Rómában megismerkedett a nazarénus Szoldatics Ferencsel (1820–1916). 1896-ban európai körútja során barátság-

[108] Ld. Mikonya – Skiera, 2005.; Németh – Mikonya – Skiera, 2006.; Géczy, 2004., 2008.; Tészabó 2005(a), 2005(b).; Pethő, 2011.

[109] Bővebben ld. Vita, 1983.

[110] Muradin, 2003.

[111] Gellér – Keserü, 1987.

got kötött Tudor-Harttal, Belmonte Leóval, a svéd Wilhelmsonnal és Favarddal, akik a gödöllői művésztelepre ellátogattak, világnézetük hasonlósága összeköti életüket és művészetüket.^[112]

Nagy Sándor mélyen vallásos, bakonyi családban született, s bár katonatiszti pályára szánták, tehetsége révén művész lett belőle. Felesége, a szintén művészettel foglalkozó Kriesch Laura (1879–1966), Kriesch Aladár testvére volt. A Mintarajziskolában tanult, majd külföldre utazott, ahol fontos barátságokat kötött. Kriesch Aladár halálát követően feleségével együtt a művésztelep szellemi hagyatékának őrzői lettek.

A művészek között említhetjük továbbá Juhász Árpád (1863–1914) festőművészt, aki 1905-ben költözött a telepre. Az ő nevéhez fűződik a gödöllői művészek összeismertetése Schmitt Jenő Henrikkal (1951–1916). Juhász rendkívül lelkesedett a népművészeti gyűjtések iránt, többször megfordult Erdélyben. Életmódja sok reformelemet tartalmazott: nem fogyasztott húst és alkoholt, nem dohányzott és nem tűrte a kártyát az otthonában. Felesége, Omelka Vilma szintén részt vett a művészi életben: festett és táskákat hímzett.^[113]

A művészkolónia tagjai közé tartozott az 1909-ben Gödöllőre költöző Remsey Jenő (1885–1980) festőművész, valamint felesége, Frey Vilma (1886–1973) tanítónő. Remsey lett Nagy Sándorék halálát követően a művésztelep szellemi hagyatékának letéteményese.^[114] Frey Vilma testvére, Rózsa (1887–1975) a szövőműhely vezetését vállalta fel. A győri Undi testvérek is tevékenyen részt vettek a művészkolónia munkájában. Mariska (1877–1959) festett, bútorokat, női ruhákat tervezett, könyveket illusztrált, valamint a női jogokért harcolt. Testvére, Carla (1881–1956) szövőnőként dolgozott, később házasságot kötött Sidló Ferenc (1882–1954) szobrásszal, aki szintén a gödöllői művészek közé tartozott.

Ugyancsak a művésztelepen tevékenykedett a szobrász Moiret Ödön (1883–1968), valamint a többnyire építészként ismert Toroczka Wigand Ede (1869–1945). A szövőműhely tagjai közé sorolható Leo Belmonte, spanyol apa és pozsonyi anya gyermekeként született Svédországban, Párizsban került kapcsolatba Nagy Sándorral. Fontos szerepet játszott továbbá Mihály Rezső (1899–1972), akinek a felesége, a szövőműhelyben szövőnőként dolgozó Boér Lenke (1885–1956) lett. A művésztelep tagjai közé sorolják továbbá a festő és grafikus Raáb Ervint (1874–1959), Frecskay Endrét (1875–1919) és Rózsaffy Dezsőt (1877–1937), a lengyel szobrásznő Duchinska Irmát, valamint gróf Zichy István (1879–1951) történészt, festőt.^[115]

A fent felsorolt művészek többnyire családjukkal együtt 1901-től folyamatosan érkeztek Gödöllőre, kivonultak a nagyvárosból. Egy csendes, családi közösségben éltek és dolgoztak saját világot hozva létre. A telepen a női szerepek

[112] Nagy, 2005.

[113] Szabó, 1999(a), 103., 108.

[114] Uo. 105.

[115] Uo.

hagyományos értelmezésével, a kizárólag háziasszonyi szereppel nem találkozunk, a nők is alkottak, művészi feladatokat láttak el. A csoport tagjai más-más társadalmi osztályból, illetve más-más vallást vallókként érkeztek, ennek jelei mégsem nyilvánultak meg közös életük során, nem okozott problémát a különbözőségük. A művésztelep életének központi fogalma a szeretettel és kedvvel végzett munka volt, többnyire szellemi és fizikai, tervező és kivitelező feladatok váltakozásával. Szabadidejüket a művészet, valamint a sport hatotta át. Sokat mozogtak, illetve zenei esteket szerveztek. Megjelenésüket változatosság jellemezte, de mindenféle szabályozástól mentesek voltak. A férfiak többnyire szakállat és hosszú hajat viseltek, valamint nadrágot és inget hordtak. Az étkezés tekintetében is változó gyakorlatok tapasztalhatók, de Szabó kutatása szerint a visszaemlékezések alapján megállapítható, hogy a Nagy, a Kriesch és a Juhász család vegetáriánus életmódot folytatott, részben követte Louis Kuhne étkezési előírásait. Kuhne szerint minden betegség oka a helytelen táplálkozásban rejlik, ezért fontosnak vélték az erre való koncentrációt. A lipcsei természetgyógyász ellenezte a fűszerek használatát, valamint csupán minimális mennyiségű só és cukor fogyasztását javasolta, tiltotta a tea-, a kávé-, a kakaó- és az alkoholfogyasztást, valamint a dohányzást. Csupán a tiszta vizet és a tejet tartotta megfelelő itálnak. Emellett Sebastian Kneipp (1821–1897) bajor lelkész módszerei szerint igyekeztek élni. Kneipp úgy gondolta, hogy a betegségeket az ember testében meglévő méreganyagok okozzák, ezért azok eltávolítása szükséges. Izzasztás végett ajánlja a napfürdőt, de a víz használatát is fontosnak tartotta, ülfürdőt és dörzsfürdőt javasolt. A friss levegő és a gyógynövények szerepét, azaz a természetes módszereket nagyra értékelte. A gödöllőiek sok időt töltöttek a friss levegőn, sétáltak, kirándultak, reggelente tornáztak, nyáron rendszeresen úsztak, olykor a szabadban aludtak. A finn Akseli Gallen-Kallela (1865–1931) jóvoltából 1908-ban hozzájutottak sílécekhez, így 1909 telén Magyarországon elsőként síeltek. Szabó kiemelte továbbá, hogy a művésztelepen a meztelenség nem számított tabunak, azt a társadalmi kötöttségektől megszabadult ember szimbólumának tekintették, a külvilág felé ugyanakkor zárkóztak voltak ez ügyben, nem akartak másoknak kellemetlenséget okozni. Életük minden területén természetességet tekintették fő szempontnak, a lakásuk elrendezése, díszítése terén is.^[116]

A gödöllői művésztelep 1920-ig állt fenn, a világháború táján a művésztelep hanyatlani kezdett, a művészek nagy része szétszóródott, a kolónia megszűnését Körösfői-Kriesch Aladár halálához kötik. Bár 1920 után is folyt még munka Gödöllőn, Nagy Sándorék ott maradtak, egy ideig működött a szövőműhely is, azonban már nem a régi keretek között.

[116] Szabó, 1999(b), 69–117.

IV. ÖSSZEGLÉZÉS

A 1900-as évek elején virágzó életreform-törekvések az élet legkülönbözőbb területeire hatottak, változásokat implicáltak. A mozgalom fő mozgatórugója a testhez és a világhoz való viszony megreformálása volt. Az életreform eszmei előzményei közé sorolhatók Rousseau filozófiai és pedagógiai meglátásai; Schopenhauer életfilozófiája, sajátos világmeghatározása; Nietzsche kultúrakritikája, az „új ember” megvalósulásának igénye; Carpenter civilizációkritikája, az elidegenedés megszüntetésére tett kísérletei; valamint a két jelentős angol művész, John Ruskin és William Morris gondolatainak az életreform körében alkotó művészekre gyakorolt befolyása. Az életreform-mozgalmak kapcsolódhatnak a századelő pedagógiai törekvéseihez is, így a reformpedagógiához, az anarchista neveléshez, valamint Tolsztoj munkásságához, bár utóbbiról jelen munkában nem esett szó. Végül röviden foglalkoztunk a gödöllői művészteleppel, amelyet a magyar életreform legjelentősebb életreform közösségeként tartanak számon. Ily módon az életreform lényegének és hátterének áttekintése után eljutottunk egy konkrét megvalósuláshoz, a nemzetközi életreform-törekvések magyar adaptációjához.

IRODALOM

- Baumgartner, J. (1998a): *Ernährungsreform*. In: Kerbs, Diethart – Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 115-126.
- Baumgartner, J. (1998b): *Vegetarismus*. In: Kerbs, Diethart – Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 127-140.
- Baumgartner, J. (1998c): *Antialkoholbewegung*. In: Kerbs, Diethart – Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 141-154.
- Baumgartner, J. (2001): *Vegetarische Lebensführung*. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I. Hauser-media, Darmstadt. 379-381.
- Benedek István (1978): *Rousseau*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Biró Zsuzsanna Hanna – Pap K. Tünde (szerk.) (2007): *Posztmodern kihívások a pedagógiatörténet-írásban*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bistey Zsuzsa (1998): *Rudolf Steiner él: az élő metafora*. Arkánium Szellemi Iskola Kiadó, Sopron.
- Bozóki András – Seres László – Sükösd Miklós (szerk.) (1994): *Anarchizmus ma*. T-Twins Kiadó, Budapest.
- Bozóki András – Sükösd Miklós (1994): *Az anarchizmus elmélete és magyarországi története*. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest.
- Bozóki András – Sükösd Miklós (1998): *Magyar anarchizmus: a magyarországi anarchizmus történeti dokumentumaiból, 1881-1919*. Balassi Kiadó, Budapest.

- Bozóki András – Sükösd Miklós (2007): *Anarcho-demokraták. Az anarchizmus elmélete és magyarországi története*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bozóki András – Sükösd Miklós (szerk.) (1991): *Anarchizmus*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Bozóki András – Sükösd Miklós (szerk.) (2009): *Az anarchizmus klasszikusai*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- Böhme, Gernot (2001): Anfänge der Leibphilosophie im 19. Jahrhundert. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I. Hausser-media, Darmstadt. 149–150.
- Brandstetter, G. (1998): Ausdrucktanz. In: Kerbs, Diethart – Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*, Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 451–464.
- Buchholz, Kai (2001): Begriffliche Leitmotive der Lebensreform. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I. Hausser-media, Darmstadt. 41–44.
- Farkas, Reinhard (2008): Lebensreform in der Donaumonarchie. Personen, Vereine und Netzwerke, In: Hopfner Johanna – Németh András (Hrsg.) (2008): *Pädagogische und kulturelle Strömungen in der k. u. k. Monarchie, Lebensreform, Herbartianismus und reformpädagogische Bewegungen*. Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin, Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien. 11–27.
- Fellmann, Ferdinand (2001): Die Lebensreformbewegung im Spiegel der deutschen Lebensphilosophie. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I. Hausser-media, Darmstadt. 151–156.
- Frecot, Janos – Geist, Johann F. – Kerbs, Diethart (1997): *Fidus 1868-1948: zur ästhetischen Praxis bürgerlicher Fluchtbewegungen*. Rogner & Bernhard, Düsseldorf.
- G. Merva Mária (2006): Apostoloskodás a népművészet körül. A gödöllőiek népművészeti kultúrmissziója írásaik tükrében. In: Óriné Nagy Cecília (szerk.): *A népművészet a 19-20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Városi Múzeum, Gödöllő. 145–152.
- Géczy János (2004): *Reform – életmód és szimbóluma: Nagy Sándor világgépének és művészetpedagógiájának elemei*. Magyar Pedagógia. 104. 1. sz. 19–34.
- Géczy János (2008): Nagy Sándor antropológiája. In: Garaczi Imre – Szilágyi István (szerk.): *Társadalmak, nyelvek, civilizációk*. Veszprém. 201–208.
- Géczy János (szerk.) (1999): *Nagy Sándor*. Vár Ucca Tizenhét. 7. 2. sz.
- Gellér Katalin – G. Merva Mária – Óriné Nagy Cecília (szerk.) (2003): *A gödöllői művésztelep 1901-1920*. Városi Múzeum, Gödöllő. 5–26.
- Gellér Katalin – Keserü Katalin (szerk.) (1987): *A gödöllői művésztelep*. Corvina, Budapest.
- Gellér Katalin (2006): A népművészet esztétikai szemlélete közép-európai viszonylatban. In: Óriné Nagy Cecília (szerk., 2006): *A népművészet a 19-20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Városi Múzeum, Gödöllő. 9–22.
- Hartmann, K. (1998): Gartenstadtbewegung. In: Kerbs, Diethart – Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 289–300.
- In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.) (2001): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I., II. Hausser-media, Darmstadt.

- Kaufmann, Andreas (1998): Theaterreform und Laienspiel. In: Kerbs, D. – Reulecke, J. (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 439-450.
- Keményfi Róbert (2006): Egyedi vagy sorozat? Körösfői-Kriesch Aladár leveleiben megfogalmazott elképzelései a művésztelep céljairól. In: Óriné Nagy Cecília (szerk.): *A népművészet a 19-20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Városi Múzeum, Gödöllő. 79-95.
- Kerbs, Diethart – Reulecke, Jürgen (Hrsg.) (1998): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal.
- Kiss Endre (2005a): Az életreform-törekvések filozófiai alapmotívumai. In: Németh András – Mikonya György – Skiera Ehrenhard (szerk.): *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat Kiadó, Budapest. 40-47.
- Kiss Endre (2005b): *Friedrich Nietzsche evilági filozófiája*. Gondolat, Budapest.
- Kovács László (2005): Edward Carpenter (1844-1929) élete és munkássága. In: Németh András – Mikonya György – Skiera Ehrenhard (szerk.): *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat, Budapest. 64-68.
- Krabbe, Wolfgang R. (1974): *Gesellschaftsreform durch Lebensreform. Stukturmerkmale einer sozialreformerischen Bewegung in Deutschland der Industrialisierungsperiode*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Krabbe, Wolfgang R. (2001): Die Lebensreformbewegungen. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I. Hausser-media, Darmstadt. 25-30.
- Kriesch Aladár (1905a): Ruskin művészeti hitvallása. In: Kriesch Aladár (1904): *Ruskinról s az Angol praerafaelitakrol*. A Múbarátok Köre, Budapest. 5-32.
- Kriesch Aladár (1905b): Morris és reformtörekvései. In: Kriesch Aladár (1904): *Ruskinról s az Angol praerafaelitakrol*. A Múbarátok Köre, Budapest. 35-62.
- Lábadi Károly (2006): A népművészet – gyűjtés és ihlet forrása. In: Óriné Nagy Cecília (szerk.): *A népművészet a 19-20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Városi Múzeum, Gödöllő. 111-116.
- Linse, Ulrich (2001): Nietzsches Lebensphilosophie und die Lebensreform. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I. Hausser-media, Darmstadt. 165-168.
- Mészáros István, Németh András, Pukánszky Béla (1999): *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*, Osiris, Budapest.
- Meyer-Renschhausen, Erna (1998): Frauenbewegung. In: Kerbs, Dietrich – Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 167-180.
- Meyer, Theo (2001): Nietzsche. Lebens-, Kunst- und Kulturbegriff. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg. 2001): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I. Hausser-media, Darmstadt. 161-163.
- Mikonya György (2005): Batthyány Ervin bögötei anarchista iskolája. In: Németh András – Mikonya György – Skiera Ehrenhard (szerk.): *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat Kiadó, Budapest. 113-135.
- Mikonya György (2009): *Rend a rendetlenségben, avagy A szabadság útvesztői – anarchisták és nevelés*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

- Mogge, Winfried (1998): Jugendbewegung. In: Kerbs, Dietrich – Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal.
- Muradin Jenő (2003): A diódi telepről. In: Geller Katalin – G. Merva Mária – Óriné Nagy Cecília (szerk.): *A gödöllői művésztelep 1901-1920*. Gödöllő. 32-37.
- Nagy Sándor (2005): Életünk Körösfői-Kriesch Aladárral. Városi Múzeum, Gödöllő.
- Németh András – Mikonya György – Skiera, Ehrenhard (szerk.) (2005) *Életreform és reformpedagógia - nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Budapest, Gondolat.
- Németh András – Mikonya György (2005d): Reformpedagógia és életreform Magyarországon: Bevezetés. In: Németh András – Mikonya György – Skiera Ehrenhard (szerk.): *Életreform és reformpedagógia - nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat, Budapest. 7-11.
- Németh András (1996): *A reformpedagógia múltja és jelene*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Németh András (2000): A reformpedagógia gyermekképe – a szent gyermek mítosztól a gyermeki öntevékenység funkcionális gyakorlatáig. In: Pukánszky Béla (szerk.) (2003): *Két évszázad gyermekei*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 169-184.
- Németh András (2002a): *A reformpedagógia gyermekképe – a szent gyermek mítosztól a gyermeki öntevékenység funkcionális gyakorlatáig*. Iskolakultúra, 3. sz. 21-32.
- Németh András (2002b): Reformpedagógia és a századvég reformmozgalmi. In: Németh András (szerk.): *Reformpedagógia-történeti tanulmányok, Európai kölcsönhatások, nemzeti sajátosságok*. Osiris, Budapest. 25-43.
- Németh András (2005a): *A századelő magyar életreform törekvései*. Iskolakultúra, 2. sz. 38-51.
- Németh András (2005b): *Reformpedagógia és életreform*. Iskolakultúra, 2. sz. 3-4.
- Németh, András – Skiera, Ehrenhard – Mikonya, György (Hrsg.) (2006): *Reformpädagogik und Lebensreform in Mitteleuropa*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Nietzsche, F. (1994): *Az értékek átértékelése*. Holnap Könyvkiadó, Budapest.
- Nohl, Hermann (1935): *Die pädagogische Bewegung in Deutschland und ihre Theorie*. www.books.google.de/books?hl=de&id=bL-DM259fcoC& (Letöltve: 2012. január 5.)
- Nohl, Hermann (1935): *Die pädagogische Bewegung in Deutschland und ihre Theorie*. www.books.google.de/books?hl=de&id=bL-DM259fcoC& (Letöltve: 2012. január 5.)
- Oelkers, Jürgen (1992): *Reformpädagogik. Eine kritische Dogmengeschichte*. Juventa Verlag, Weinheim, München.
- Óriné Nagy Cecília (szerk.) (2006): *A népművészet a 19-20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Városi Múzeum, Gödöllő.
- Peckmann, Hilke (2001): Ausdruck und Innerlichkeit. Der Körper als Träger seelischer Stimmungen. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I. Hausser-media, Darmstadt. 153-154.
- Pelle János (1981): *Rousseau világa*, Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Pethő Villő (2011): *Kodály Zoltán és követői zenepedagógiájának életreform elemei*. PhD értekezés. SZTE: Neveléstudományi Doktori Iskola, Kézirat.
- Prinz, Michael (1998): Genossenschaften, In: Kerbs, Diethar – Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 251-264.

- Pukánszky Béla, Németh András (1996): *Neveléstörténet*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Révész Emese (2003a): Művészet és nevelés a gödöllői művésztelepen. In: Köves Szilvia (szerk.): *Reform, alternatív és progresszív műhelyiskolák (1896-1944)*. Magyar Iparművészeti Egyetem, Budapest. 27-32.
- Révész Emese (2003b): Művészeti nevelés a gödöllői művésztelep mestereinek elméletében és gyakorlatában. In: Gellér Katalin – G. Merva Mária – Őriné Nagy Cecília (szerk.): *A gödöllői művésztelep 1901-1920*. Városi Múzeum, Gödöllő. 161-171.
- Riedler, W. (2001): Homo Natura. Zum Menschenbild der Jahrhundertwende. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I. Hauser-media, Darmstadt. 105-107.
- Robinson, Dave (2002): *Nietzsche és a posztmodern*. Alexandra Könyvkiadó, Pécs.
- Rohkrämer, Thomas (2001): Lebensreform als Reaktion auf den technisch-zivilisatorischen Prozeß. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I. Hauser-media, Darmstadt. 71-74.
- Rousseau, Jean Jaques (1978a): *Emil vagy a nevelésről*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rousseau, Jean Jaques (1978b): Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újrakedése? In: Ludassy Mária (szerk.): *Értekezések és filozófiai levelek*. Magyar Helikon, Budapest. 5-38.
- Rousseau, Jean Jaques (1978c): Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól. In: Ludassy Mária (szerk.): *Értekezések és filozófiai levelek*. Magyar Helikon, Budapest. 59-200.
- Safranski, R. (1996), *Schopenhauer és a filozófia tomboló évei*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Sawyer, F. (2000), *Filozófiai perspektívák. A teológiával párbeszédben Kant idealizmusától Nietzsche nihilizmusáig*, IV. Kötet. Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, Sárospatak.
- Schneider, Manfred (2001): Zarathustra-Sätze, Zarathustra-Gefühle, Nietzsche und die Jugendbewegung. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Darmstadt: Hauser-media, 169-174.
- Schonig, Bruno (1998): Reformpädagogik. In: Kerbs, Diethart – Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 319-330.
- Schopenhauer, Arthur (1991): *A világ mint akarat és képzet*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Sedlmayr Krisztina (2006): Népművészet a polgári hétköznapokban. In: Őriné Nagy Cecília (szerk.): *A népművészet a 19-20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Városi Múzeum, Gödöllő. 57-63.
- Skiera, Ehrenhard (2005a): „A civilizáció és gyógyulásának útja” – Carpenter műve alapján kibontakozó nemzetközi dialógus a kultúrakritikáról és az életreformról. In: Németh András – Mikonya György – Skiera Ehrenhard (szerk.): *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat, Budapest. 48-63.
- Skiera, Ehrenhard (2005b): Az életreform-mozgalmak és a reformpedagógia kapcsolata. In: Németh András – Mikonya György, Skiera, Ehrenhard (szerk.): *Életreform és*

reformpedagógia - nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója. Gondolat, Budapest. 16–39.

- Stopczyk, Annegret (2001a): Ehe und freie Liebe – Zur Frauenbewegung um 1900. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900.* Haeusser-Media, Darmstadt. 127–130.
- Störig, Hans Joachim (2005): Arthur Schopenhauer. In: *A filozófia világtörténete.* Helikon Kiadó, Budapest. 402–415.
- Strathern, Paul (2003): *Schopenhauer. Filozófia 90 percben.* Saxum Kiadó, Budapest.
- Szabó Krisztina Anna (1999a): „Az egész élet szigete” – életmód és mentalitás a gödöllői művésztelepen. Vár Ucca Tizenhét. (Tematikus szám.) 7. 2. sz. 88–151.
- Szabó Krisztina Anna (1999b): „Az egész élet szigete” – életmód és mentalitás a gödöllői művésztelepen, Phd-értekezés, Kézirat.
- Szabó Krisztina Anna (2003a): „Az egész élet szigete” – életmód és mentalitás a gödöllői művésztelepen. In: Gellér Katalin – G. Merva Mária – Óriné Nagy Cecília (szerk.): *A gödöllői művésztelep 1901-1920.* Városi Múzeum, Gödöllő. 41–50.
- Szávai Nándor (1978): *Jean-Jacques Rousseau.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szoboszlai-Kiss Katalin (2008): Schmitt Jenő Henrik filozófiájának hatása Nagy Sándor életművére. In: Garaczi Imre – Szilágyi István (szerk.): *Társadalmak, nyelvek, civilizációk.* Veszprém. 218–224.
- Tészabó Júlia (2005a): *A gödöllői művésztelep és a nevelés.* Iskolakultúra. 15. 2. sz. 17–25.
- Tészabó Júlia (2005b): Reformeszmék és nevelés a gödöllői művésztelepen. In: Németh András – Mikonya György – Skiera, Ehrenhard (szerk.): *Életreform és reformpedagógia - nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója.* Gondolat Kiadó, Budapest. 164–181.
- Thiel, Christian (2001): Lebensreform und alternative Weltbilder. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg. 2001): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900.* Band I. Hausser-media, Darmstadt. 37–40.
- Tomka Béla (2009): *Európa társadalomtörténete a 20. században.* Osiris, Budapest.
- Ullmann Tamás (2007): Arthur Schopenhauer. In: Boros Gábor (szerk.): *Filozófia.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vita Zsigmond (1983): Körösfői-Kriesch Aladár és a diódi festőtelep. In: *Művelődés és népszolgálat.* Bukarest.
- Wedemeyer, Bernd (2001): Der Körper des Reformers. Zwischen Leibesübung. Lebensstil und Religion. In: Buchholz, Kai, Latocha, Rita, Peckmann, Hilke, Wolbert, Klaus (Hrsg. 2001): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900.* Hausser-media, Darmstadt. 399–401.
- Wiggershaus, Rolf (2001): Philosophie der Jahrhundertwende in ihrem Verhältnis zur Lebensreform. Von der Diskrepanz zwischen objektiver und subjektiver Kultur. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900.* Band I. Hausser-media, Darmstadt. 145–148.
- Wolbert, Klaus (2001): Das Erscheinen des reformerischen Körpertypus in der Malerei und Bildhauerei um 1900. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900.* Band II. Hausser-media, Darmstadt. 215–222.

- Zerbel, Miriam (1998): Tierschutz und Antivivisektion. In: Kerbs, Diethar – Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 35-46.

●
Ablakok 56, 2008

Mozgás, lét, forma – Radosza Attila művészete

A *Jog - Állam - Politika* arculatának megfelelően és a szerkesztőség döntése alapján többnyire egy-egy számban egyetlen témakörből válogatott illusztrációkat közlünk. Következő számaink képanyagát azonban Radosza Attila győri képzőművész újabb műveiből válogattuk, amelyek részben múzeumi és magángyűjteményekben, részben saját kollekcijában található, illetve a tekinthetők meg. A szerkesztőbizottság Pápai Emesét, a Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum művészettörténész kollégáját egy rövid Radosza Attila munkásságát méltató írás közlésére kérte fel.

Radosza Attila 1965-ben született Győrben. 1987-ben szerzett diplomát a Magyar Képzőművészeti Főiskola sokszorosító grafika szakán. 1998–2001 között posztgraduális képzésen vett részt a Pécsi Tudományegyetem Művészeti Karán, ahol Keserü Ilona volt a mestere. Ezzel párhuzamosan a götebörgi egyetem művészeti kurzusait látogatta. 1987-ben Kondor Béla díjat kapott, majd 1989–1992 Derkovits ösztöndíjban részesült, 2006-ban az Art Flexum Symposium díját nyerte el. 1990–2004 között a Magyar Alkotóművészek Egyesületének választmányi tagja volt, 1992-től a Győri Tánc- és Képzőművészeti Szakközépiskolában a képzőművészeti tagozat vezető tanára, 2008 óta pedig docens a győri Széchenyi István Egyetemen. 1998-ban a győri Raab-Art csoport egyik alapítója volt. Tagja a Magyar Grafikusművészek Szövetségének, a Magyar Alkotóművészek Országos Egyesületének, valamint a Győri Grafikai Műhely Egyesület vezetőségének.

DLA fokozatát 2003-ban a *Szabadság és korlátok a nonfiguratív festészetben* című disszertációjával szerezte a Pécsi Tudományegyetem Művészeti Karán. 1987 óta szerepel rendszeresen hazai és külföldi önálló és csoportos kiállításokon.

Radosza Attila kettős szemlélettel rendelkező alkotó, aki miközben teljes mértékben részt vesz az alkotás hagyományos és ösztönös folyamatában, mintegy kívülállóként, szünet nélkül reflektál. Egyszemélyben és egyszerre dolgozik és feldolgoz, létrehoz és értelmez. A 20. század első negyede óta forgalomban levő, ma már közhelynek számító, hangzatos művészetvége elméletek után, velük párhuzamosan, de főleg ezek ellenére, analitikus módon, történeti megközelítésben folyik a művész ön- és művészetdefiníciója. Az alkotói öndefiníció szükségszerű és elengedhetetlen válasz a modernizmus óta sűrűn előforduló negatív művészi identitás komplexusra, melynek megoldását A. C. Danto a műfaji tisztogatásban látta.

„Minden egyes művészeti ág egyedülálló és sajátos területe egybeesett azzal, ami közegének természetében egyedülálló volt. Az lett az önkritika feladata, hogy minden egyes művészeti ág specifikus hatásai közül kiküsz-

öbölje az összes olyan hatást, bármi legyen is az, amelyről elképzelhető, hogy egy másik művészet közegeből származik, vagy egy másik művészet közege kölcsön tudja venni.”^[1]

Az intellektuális vizsgálódás a szellemi alapok feltérképezésére szolgál és végső soron az önismeret alapvető eszköze. A művész a felhalmozott filozófiai, művészettörténeti, esztétikai tudásanyag örvényében önmagára lel és ezen találkozás élményét szuggesztív módon képes visszaadni műalkotásaiban. Radosza Attila minden képe az önmagát keresés egy-egy állomása.

A művészet saját eszközeinek számbavétele és ezek céltudatos használata elengedhetetlen, hiszen a képzőművészetről való diskurzust, – a beszéd jellemző képlékenységén és könnyen félreérthetőségén túl – nehezíti, a pontos definícióalkotást pedig szinte ellehetetleníti, hogy nem rendelkezik önálló fogalomkészlettel, kifejezéseit a költészettől, a filozófiától, az esztétikától kölcsönzi, továbbá erősen rá van utalva a körülírásra is.

A művészet céljára és értelmére vonatkozó személyes megnyilvánulásában Radosza Attilát szubjektív idealizmusa, valamint eredendő melankolikus^[2] alkata vezeti: „Feltételezzük, hogy a fogalomalkotás mélyén ott lappang a szavakat kikezdő, a fogalmakat meghazudtoló melankólia és így saját életünk kérdéseit, kételyeit is érthetően, ha nem is válaszra készen tudjuk megfogalmazni.”^[3]

A görög filozófusok által megalkotott melankólia fogalmának bevezetése természetesen csak kontemplatív alkatú művész esetében lehetséges, aki önmagába visszavonulva és az örök értékekre fókuszálva, – mint az egykori bölcsök – vállalja az ezzel járó magányt és elszigetelődést, távol tartva magát a jelen társadalmi, gazdasági, politikai és más átmeneti történéseitől.

A művész alkotói filozófiája, habitusa munkáiban tükröződik. Radosza Attila, akit ma leginkább festőként tartunk számon, művészi pályafutása során több műfajban is dolgozott. A különböző képzőművészeti technikák alkalmazásának elsődleges célja minden esetben az állandó, a létezés belső rejtélyeinek megvilágítására történő törekvése, valamint a műfajok közötti átjárhatóság megtapasztalása.

A főiskolán és az azt követő időszakban elsősorban grafikusként tevékenykedett, finom tónusú rézkarcokat készített lírai-absztrakt stílusban. A '90-es évek első felében nagyméretű olajfestményeket kezdett festeni, amelyeken a grafikus tanulságait összegezve, lényegretörően formálta sajátosan expresszív, drámaisággal átitatott, elvont művészi világát.

A '90-es évek második felében – egy rövid kitérő erejéig – a számítógép nyújtotta speciális kifejezési formákat használta művészi önkifejezésre. Első elektrografikai kiindulási pontját saját korábbi grafikai és festményei kinagyí-

[1] Danto, 1997, 163.

[2] Földényi, 1992.

[3] Radosza, 2008, 11-12.

tott részletei jelentették, azaz a mikro-makro feszültségekkel telített dialektikája színek és formák által, a zene közegében feloldódva.

A szín és a hang, a képzőművészet és a zene elválaszthatatlan elemei a zenével is komolyan foglalkozó Radosza Attila művészeti világának. Egymást erősítve, egymásra kölcsönösen hatva hozzák létre azt az elengedhetetlen szellemi közeget, amelyben az absztrakt, elvonatkoztatott formák, hangulatok, érzelmek, gondolatok egy teljes, gazdag belső világ képi kifejeződéseivé válhatnak, miközben kapcsolatot teremtenek a jeleket értelmezni tudó, arra fogékony nézővel.

A művész személyes olvasatában minden, ami a művészetben benne van, az kizárólag a művész saját döntésének köszönhető, akinek a szabadsága viszont alkata és történelmi helyzete által többszörösen determinált.^[4]

Ennek értelmében a hiteles önkifejezés, a saját út megtalálásának egyetlen eszköze a szívós következetességgel megszerzett önismeret és a minden körülmények között vállalt önazonosság. Radosza a következőképpen fogalmazza ezt meg: „Számomra megadatott az a képesség, ami a kép élvezetéhez elvezetett. Képek nézése által tudtam „katarktikus” élményhez jutni és ez vezetett a képzőművészet felé... Nem volt érdekes a kép kora, témája csak annak önmagában levő értékei és ezek teljes bizonyossággal a zeneihez hasonló festői értékek.”^[5] Az idézett vallomás tükrében Radosza Attila előbb műélvező volt, az *amateur* szó eredeti, pozitív értelmében, mielőtt sorsát beteljesítve művésszé lett. Érzékenysége, nyitottsága egyformán működik az alkotás és befogadás, a létrehozás és értelmezés irányába.

Radosza Attila absztrakt kompozícióin redukált szín- és formanyelvvel dolgozik. Képein a jól ismert sötétkékek, világoskékek, narancssárgák, szürkék, barnák, fehérek és feketék erőteljes gesztusokat, körre, félkörre, ellipszisre emlékeztető szabálytalan formákat jelenítenek meg a gazdagon megmunkált képfelületeken. Művein a hagyományos festési technikákat a modern építkezések kínálta technikai lehetőségekkel kombinálja, vagyis a vászon hordozóra, a formák mentén először gyorsan száradó vakolatréteg struktúrát hord fel, aminek a képek plasztikus, háromdimenziós hatásukat köszönhetik. A vászon mellett a művész üvegre, valamint csíkozott műanyaglapra is készít festményeket kísérleti jelleggel.

Radosza művészetének alapja kétségtelenül a mozgás. Alkotásai a kínai filozófiából ismert tao ritmusát fejezik ki, a folyamatosan mozgásban levő és szüntelenül változó, tehát élő, külső és belső valóság lüktetését tükrözik.

A folyamatosság, a mozgás tartja életben a világegyetemet, a társadalmat, az egyéneket, a szerveket, a sejteket és az atomokat, a mozgás a kapcsolat ember és valóság között,^[6] a műtárgy pedig, ami a valóságos időben létezik, a jelenben tárulkozik fel, valósul meg a befogadás által. Az egyetemes mozgás része az alko-

[4] Uo. 14.

[5] Uo. 21.

[6] Bergson, 1990, 119.

tást létrehozó érzés vagy érzelem, de az alkotás és a befogadás folyamata is az, ami ideális esetben az alkotót és a szemlélőt a katarzis pillanatában összeköti.

Radosza Attila alkotásainak drámaisága abból adódik, hogy kizárólag lelki történéseit, érzelmeit, hangulatait, gondolatait, környezetére adott személyes reakcióit jeleníti meg az őszinteség hangján. Képeinek metaforikus tereire erőteljes, szűkszavú gesztusok egymást keresztező, egymást metsző, egymásnak feszülő vonaldinamikája a jellemző. A szuggesztív vonalritmus az élmények hatása alatt, egy-egy mű erejéig feloldódni látszódik a tökéletes körformához közelítő, egymásba karoló, önmagukba visszahajló gesztusokban, melyeket a festő érzékenyen alkalmazott szimbolikus színvilággal gazdagít. Mondanivaló tekintetében a képek formátuma, a függőleges vagy vízszintes kiterjedés is alapvető fontossággal bír.

A falakon önállóan élő és ható művek között kiállításra került az ifj. Barabás László festő és grafikus, a fiatalon elhunyt egykori pályatárs emlékére készült triptichon is (*Barabás Laci emlékére*, 2008). A fehér háttérből erőszakosan kiszakított durva fekete rész elemi és ösztönös, találó válasz az élet egyik alapvető, szavakkal nehezen megfogható kérdésére.

Egy másik függőleges formátumú alkotásán *Ablakok 56* (2006), – a nyilvánvaló történelmi és társadalmi utaláson túl – egy, a kép felső részén elhelyezkedő tao jelet, egy határozott kontúrú kérdőjel látszik „felül írni”, mintegy rákérdezve a világ öröktől fogva való, megfellebbezhetetlen isteni rendjére.

A világoskék és fehér háttér előtt kibontakozó, többszörösen átírt végtelen, móbiusz szalag, valamint a két félkörből a diptichon elrendezésnek köszönhetően végül körré egyesülő alakzat a megbékélés, a megtalált belső harmónia bizonyossága (*Örvény*, 2006).

Radosza Attila legutóbbi kiállításainak fényében bizton elmondható, hogy egy erőteljes, saját művészi útját következetesen járó, organikusán fejlődő, hiteles kortárs festőművész, figyelemre méltó alkotói pályával.

Legutóbbi önálló tárlata, a budapesti Radnóti Miklós Művelődési Központban reprezentatív válogatás volt az utóbbi néhány év alkotói tevékenységéből. Egyfajta összegzés, korszaklezárás dokumentumai a művek, amit az utóbbi időben a művész által vállalt egyéni kiállítások is alátámasztanak.^[7]

Zárszóképpen idézzük a művész ars poeticáját: „A valóság hatásaiból, történéseiből az emlékezés képi oldalaként marad meg az a belső valóság, ami a szubjektum által definiálhatatlanul átírt, szelektált, sűrített formában tárolódik. A tudattalan kondenzálás, szelekció a személyesség jelenlétét, dominanciáját már ebben az alkotást megelőző fázisban jelzi. Ennek a töredéktárnak alapmotívuma a mozgás, a lendület képzete, amely a szexualitás, a száguldás, a zuhanás, a részek harca és többek között a zenei történések élményéből táplálkozik. A kép rétegekből építkezik, ezek kölcsönös helyzete, változó alá-fölé-mellérendeltsége

[7] Radosza - Somody kiállítás, 2013.

szövevényes, látszólag rendezetlen tér érzetet kelt. Lényegi eszköz a valóságtöredékek szimulációja, ami által a síkhatású (valójában plasztikus) rétegek közt fellelhető az ezek alól, mint háttérből kitörő, a vászon síkját megkérdőjelező térillúzió. Ennek a beemelt elemnek további funkciója, hogy a mindenki által ismert motívumok (műtörténeti korok, illuzórikus levegő perspektívája) használatával a befogadóhoz tett gesztusként segítse a megközelítést. A képfelület nem egyenrangú részecskék összessége, mint inkább egy olyan küzdelem színtere, amelyben a síkok harca folyik a domináns szerepért. A személyesség jelenlétét az alkotás folyamatában a festői, technikai elemek redukálásával, a kézzel felvitt és a tubusból vászonra nyomott festék közvetlenségével lehet elérni. A mozgást jelző dinamikus motívumok korábbi munkáimban is jelen voltak egyfajta organikus tobzódásként. Ezek redukálása révén, a horror vacui mellőzésével, autentikusabb formákkal szembeötlővé válhat a totalitás partikuláris jellege.”^[8]

IRODALOM

- Bergson, Henri (1990): *Idő és szabadság*. Universum reprint, Szeged.
- Danto, Arthur C. (1997): *Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet?* Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Földényi F. László (1992): *Melankólia*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Radosza Attila (2000): *Relief és térillúzió*. Leporelló.
- Radosza Attila (2008): *Szabadság és korlátok a nonfiguratív festészetben*. DLA dolgozat. Pécs.
- Radosza Attila (2013): *A művész személyisége és környezete. Néhány szó a mozgásról*. In: Műhely. Széchenyi Egyetem. 45–49.
- *Radosza – Somody kiállítás* (2013). Dunaszerdahely.

[8] Radosza, 2000.

•
Zaklatott gesztusok II, 2012

A magánjog anyagának rendszerezéséhez

I. A JOGANYAG RENDSZEREZÉSÉHEZ A RÓMAI JOGBAN

Rövid tanulmányunk célja csupán egy vázlatos és tömör áttekintés a modern magánjogi törvénykönyvek különféle rendszerezéseiről és e rendszerek római jogi előzményéről.

A római jogi szakirodalomban jól ismert, hogy az elsőként Gaius tankönyvében testet öltő és a joganyag későbbi rendszerezésére is felbecsülhetetlen hatást gyakorló institúció-rendszert megelőzően már Quintus Mucius Scaevola, ill. – fejlettebb formában – Masurius (vagy Massurius) Sabinus is rendszerben tárgyalta a római jogot. Ismert továbbá, hogy már Cicero is kísérletet tett a jogtudomány tökéletes rendszerének megalkotására, de ezzel kapcsolatos, *De iure civili in artem redigendo* c. műve nem maradt fenn.

Sabinus (aki Pablo Fuenteseca spanyol romanista szavai szerint „*una figura eminente del siglo I*”) rendszere ugyan Quintus Mucius Scaevola rendszerét követi, attól azonban számos ponton is különbözik. A Sabinus által írt *Iuris civilis libri III* c. mű törvényi szintű autoritást nyert,^[1] és még két évszázaddal később is a kései klasszikus jogtudósok által írott kommentárok alapjául szolgált. A mértékadó német nyelvű római jogtörténeti tankönyv szerzői is rámutatnak arra, hogy Sabinus műve a későbbiekben a civiljog nagy kommentárjai számára mintegy törvényszöveggként szolgált alapul.^[2] (És akkor még nem is szóltunk a Bluhme-féle *Massentheorie* tükrében a Sabinus-tömegről.)

Sabinus művének tankönyvként való kezelése a szakirodalomban vitatott. Karlowa szerint Sabinus műve – ami a civiljog rövid, rendszerben történő előadása lehetett – elméleti és oktatási célokat egyaránt szolgált. Míg Schulz és Földi^[3] kifejezetten tankönyvnek minősíti Sabinus művét, addig Pólay súlyos aggályait fejezi ki Schulz nézetét illetően. Az aggály jogos, hiszen a Sabinus-rendszer – a Schulz, ill. Krüger-féle rekonstrukciót alapul véve – az öröklési joggal kezdődik, amely a mű (legalábbis elsődlegesen) didaktikai célját kétségessé teszi. Az említett jogtudósok Institúciói a klasszikus jogirodalom összképe

[1] Kunkel – Schermaier, 2001¹³, 154.

[2] Waldstein – Rainer, 2005¹⁰, 201.

[3] Földi, 2012, 332.

szempontjából döntő szerepet játszanak, ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy a gaiusi tankönyv, ill. átdolgozásai a posztklasszikus korban alighanem teljesen kiszorították a többi jogtudós által írt tankönyveket.^[4]

Ami az intézmény-rendszert illeti, miként jól ismert, Gaius a magánjog anyagát a személyek (*personae*), a dolgok (*res*) és a keresetek (*actiones*) jogára osztotta. A iustinianusi Intézmények közvetítésével, nagyjában-egészében, közvetlenül vagy közvetve a mai napig ez a rendszer határozza meg az egyes polgári törvénykönyvek szerkezetét, így az eredeti gaiusi intézmény-rendszer a mai magánjogi rendszerezések alfájának tekinthető.

Maga az „intézmény” kifejezés a latin „*instituere*” igéből származik, ami Rómában – a principátus idejétől kezdve – oktatási tevékenységet jelentett.^[5] Wieacker kifejti, hogy az „*institutiones*” elnevezés a római szellem terméke, az nem vezethető vissza görög hatásra, maga a rendszer ugyanakkor „a görög dialektika kései gyümölcse”.^[6] A történeti jogi iskola megalapítója, Hugo nézete szerint az intézmény-rendszer az általános filozófiából került át a jogba.^[7] Karlowa klasszikus művében utal arra, hogy a római magánjognak a gaiusi Intézményekben foglalt felosztása minden valószínűség szerint „*ein altes Gemeingut der römischen Rechtsgelehrten*”,^[8] tehát nem Gaius találmánya. Pólay rámutat arra, hogy – bár a jogi oktatás bizonyos formája már korábban is létezett – a klasszikus kor három jelentős jogászának (Florentinus, Gaius, Marcianus) oktatási tevékenysége azért nem csupán *docere*-, hanem elsősorban és alapvetően *instituere*-tevékenység, mert a nevezett jogászok már kifejezetten tankönyveket (*institutiones*) írtak oktatás céljára. Módszerüket – miként arra Földi is utal – a rendszerben való gondolkodás, a magasabb fokú absztrakciós szint jellemzi.^[9]

II. AZ ÚJKORI ÉS MODERNKORI RENDSZEREZÉS

Ami az újkori és a modern törvénykönyvek rendszerezését illeti, itt néhány, részben ma is hatályos kódex felépítésére szeretnénk utalni, a teljesség legcsekélyebb igénye nélkül. A rendszerezés szempontjából az egyes polgári törvénykönyveket három nagy csoportba sorolhatjuk: a) a modern intézmény-rendszert követő polgári törvénykönyvek; b) a pandekta-rendszert követő polgári törvénykönyvek; c) léteztek és ma is vannak továbbá olyan polgári törvénykönyvek, amelyek nem sorolhatók egyik vagy másik csoportba sem (egyéb rendszerezések).^[10]

[4] Így Földi, 1998, 535sk.

[5] Ezzel kapcsolatban ld. pl. Pólay, 1988, 148skk. Az egész kérdéskörre nézve ld. még összefoglalóan Földi, 2012, 330sk.

[6] Wieacker, 1953, 93skk.

[7] Ld. ezzel kapcsolatban különösen Wieacker, 1953, 93.

[8] Karlowa, 1885, 725.

[9] Földi, 1998, 535.

[10] Az egész kérdéskörhöz ld. az újabb hazai szakirodalomból mindenekelőtt Hamza Gábor mű-

a) Intitúció-rendszerű polgári törvénykönyvek

A bajor polgári anyagi jogot átfogóan kodifikáló, az „észjog hatása alatt álló”,^[11] rendszerében a gausi intitúció-rendszert követő,^[12] többek között tankönyvszerű, körülményes stílusa miatt modern polgári törvénykönyvnek azonban még nem nevezhető, 1756-os *Codex Maximilianeus Bavaricus civilis* (amely, Helm szavaival „*Standardwerk des bürgerlichen Rechts*”) felépítése a következő: személyi jog, dologi jog, öröklési jog és kötelmi jog.

Még a bajor kodifikációknál maradvá: említést érdemel, hogy a polgári eljárásjog anyagát már önálló kódex, a *Codex iuris Bavarici iudiciarii* foglalja össze. A *Codex Maximilianeus* részét képezi a büntetőjogi kódex, a *Codex iuris Bavarici criminalis* is.

Az 1811-es osztrák *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* – mint a természetjogi kodifikációk egyik darabja és egyben az osztrák magánjog máig legalapvetőbb forrása – egy ún. természetjogilag módosított intitúció-rendszerben tárgyalja a joganyagot;^[13] az általános szabályokat (*Von den bürgerlichen Gesetzen überhaupt*) követően a családjogot is magában foglaló személyi jog, a – tág értelemben vett, a dologi, öröklési és kötelmi jogot egyaránt tartalmazó – dologi jogi rész (*Von dem Sachenrechte*) következik, majd a törvénykönyvet a személyi és dologi jogok közös rendelkezéseiről (*Von den gemeinschaftlichen Bestimmungen der Personen- und Sachenrechte*) szóló rész zárja. Ez utóbbi nem tekinthető modern értelemben vett általános résznek, a családjog sem válik el a személyi jogtól. Az ABGB külön kötelmi jogi részt sem tartalmaz; a kötelmi jogviszonyok (sajátos osztrák terminológiával: „*persönliche dingliche Rechte*”) a második részben, a dologi jogviszonyok után kerülnek tárgyalásra. Bár az öröklési jognak (*droit des successions*) a tulajdonjogtól (*droit de la propriété*) való elhatárolása már jóval korábban, a francia Domat tudományos munkásságában is megjelent, az osztrák polgári törvénykönyv különálló öröklési jogi részt nem tartalmaz.

Bár az egyes királyi *ordonnance*-ok révén Franciaországban számos területen már korábban is megtörtént a jogegységesítés (pl. a polgári eljárásjog, a büntető eljárásjog, a kereskedelmi jog, a tengerjog, az ajándékozások, a végrendeletek, a hitbizományi helyettesítések területén),^[14] csupán a *Code civil* hatályba lépése vetett véget a francia jog kettéosztottságának (*pays de droit coutumier* és *pays de droit écrit*). Az 1804-es francia *Code civil* is – amely megfelel azoknak a Montesquieu által a kódexszel támasztott követelményeknek, miszerint annak egységesnek (*uniforme*), egyszerűnek (*simple*), valamint precíznek (*précis*) kell

veit. Különösen utalunk e tekintetben a szerző 2002-ben magyar nyelven megjelent monográfiájára (Hamza, 2002.), valamint 2009-ben megjelent, az európai és Európán kívüli magánjogok fejlődését a szerző korábbi műveinél is szélesebb spektrumban vizsgáló könyvére (Hamza 2009.).

[11] Így Ruzsoly, 1996, 123.

[12] Vö. pl. Wieacker, 19672, 327.

[13] Ld. a legújabb hazai szakirodalomból Földi, 2010, 210sk.

[14] Ld. a hazai szakirodalomból pl. Ruzsoly, 1996, 137sk.

lennie – lényegében az intézményrendszer követi. A francia ptk. első könyve a személyi jogot (*Des personnes*), második könyve a javakat és a tulajdonjog különböző módosulásait (*Des biens et des différentes modifications de la propriété*), harmadik könyve pedig a tulajdonjog megszerzésének különböző módjait (*Des différentes manières donc on acquiert la propriété*) tárgyalja.

Szabályai egyébként az egykori *droit écrit* és *droit coutumier* szimbiózisát jelentik. A római jog közvetlen hatását tekintve néhány példára utalva: a *Code civil* ma is ismeri a felén túli sérelem Diocletianus császár *constitutióira* visszavezethető jogi konstrukcióját (*lésion énorme*, *Code civil*, 1674–1685. cikkek), ingatlan adásvétele esetén.^[15] A *Code civil*ben a mai napig tovább él a birtok (*possession*) és a bírlalat (*détention*) római jogi eredetű distinkciója is (itt említjük meg, hogy a francia jogi hagyományokat tovább éltető új québec-i ptk. is különbséget tesz birtok és bírlalat között). Kifejezetten szembehelyezkedik ugyanakkor a *Code civil* a római joggal az idegen dolog tárgyában kötött adásvételi szerződés jogi megítélését illetően; a kódex 1599. cikke ugyanis úgy rendelkezik, hogy „*la vente de la chose d'autrui est nulle*”, vagyis idegen dolog eladása semmis, míg az ilyen szerződés a klasszikus római jogban közismerten érvényes, hiszen az eladónak nem kötelessége, hogy a vevőt tulajdonossá tegye (*Eviktionsprinzip*).

A *Code civil*ben persze, mint említettük, nem csupán római jogi, hanem régi francia szokásjogi elemek is találhatóak; Stein^[16] ebben a körben példaként említi a *possession vaut titre* elvét,^[17] amely vélelmezi, hogy egy ingó dolog tényleges birtokosa jogosult is a birtoklásra, és amelynek gyökerei még a neves glossátorra, Placentinusra vezethetők vissza, aki felállította a birtokos tulajdonosi mivoltára vonatkozó megdönthető vélelmet: „*qui possidet, dominus esse praesumitur*”.^[18] E vonatkozásban említhetjük a *Code civil* kauzális tulajdonszerzési szisztémáját is.

Közvetlenül megjegyezzük, hogy a magánjog anyagáról ekkorra már régen levált a közjogba tartozó polgári eljárásjog anyaga. Ennek kapcsán utalni kell mindenekelőtt Donellusra, aki első ízben határolta el egymástól az (alanyi jogi értelemben vett) *ius nostrumot* az alanyi jog érvényesítésére szolgáló *nostris iuris persecutiótól* (Hamza). Láttuk, hogy az 1753-ban keletkezett *Codex iuris Bavarici iudiciarii* már külön szabályozta az anyagi jogról leválasztott polgári eljárásjo-

[15] A *lésion* fogalmát Hubrecht – Vermelle, 1993¹⁵, 122. a következőképpen határozza meg: a *lésion* az értékegyenlőség hiánya a két szerződő fél szolgáltatása között („*la lésion est un défaut d'équivalence entre les prestations des deux contractants.*”), ami a szerződés érvénytelenségét eredményezi. A felén túli sérelem részletes francia jogi szabályaira nézve ld. pl. Dutilleul – Delebecque, 2001⁵, 146skk. A *lésion* francia bírói gyakorlatára nézve ld. a hazai irodalomból Pókecz, 2000, 181skk.

[16] Stein, 2005, 151.

[17] Ld. *Code civil*, art. 2279: „*En fait de meubles, la possession vaut titre.*” A szabály alkalmazásának több feltétele is van: az idézett cikkely testi dolog birtoklása esetén alkalmazható; nem elegendő a *détention*, hanem *possession* szükséges hozzá (a bérlő pl. soha nem hivatkozhat az idézett cikkelyre); feltétel továbbá a birtokos (szubjektív) jóhiszeműsége (*bonne foi*), valamint a birtoklás békés, nyilvános és egyértelmű kell, hogy legyen. (Vö. pl. Hubrecht – Vermelle, 1993¹⁵, 89.

[18] Bessenýó, 2010⁴, 266., aki „vakmerő huszárvágásnak” minősíti a vélelem felállítását. Az egész problémához részletesebben ld. Kiefner, 1962, 239skk.

got. Utalhatunk az 1667-es francia polgári perjogot szabályozó *ordonnance*-ra is (*Ordonnance civile touchant la réformation de la justice*), amely egész Franciaország területén egységessé tette a polgári peres eljárást. Az első, modern értelemben vett polgári eljárásjogi kódex az 1806-ban hatályba lépett francia *Code de la procédure civil* volt. Ehhez még hozzá kell e helyüttl tenni, hogy végül is a pandektisták fejedelme, Windscheid lesz az, aki 1856-ban megjelent *Die Actio des römischen Civilrechts* c. művében rámutat a római jogi *actio* kettős természetére,^[19] és elhatárolja egymástól az anyagi jogi igényt (*Anspruch*), valamint a keresetjogot (*Klagerecht*).

Igen hasonlít a francia polgári törvénykönyv felépítéséhez a – *Code civil* által inspirált – 1889-es spanyol *Código civil* felépítése, amely a jogi normákra, azok alkalmazhatóságára és hatályára vonatkozó – pl. a spanyol jogrend forrásaira, a jog általános elveire („*principios generales del derecho*”), általában a jogok gyakorlásával összefüggésben az (objektív értelemben vett) jóhiszeműség követelményére (art. 7 [1]: „*Los derechos deberán ejercitarse conforme a las exigencias de la buena fe.*”), valamint a nemzetközi (kollíziós) magánjog legalapvetőbb szabályaira utaló *Título preliminar* követően a személyi jogot (*De las personas*), majd a dolgokat, a tulajdont és az idegen dologbeli jogokat (*De los bienes, de la propiedad y de sus modificaciones*), ezt követően a tulajdonjog megszerzésének különböző módjait (*De los diferentes modos de adquirir la propiedad*), végül pedig a kötelekre, ill. a szerződésekre vonatkozó szabályokat (*De las obligaciones y contratos*) tartalmazza.

b) Pandekta-rendszerű polgári törvénykönyvek

Az intéció-rendszer él tovább szerkezetét tekintve a *Hexabiblos*ra, ill. a 17., valamint a 18. században működő természetjogászokra visszavezethető,^[20] Heise által megalkotott pandekta-rendszerben is, amelyben viszont önállósult az öröklési jog, a személyi jogról levált a családjog, de ami leginkább megkülönbözteti az intéció-rendszertől, az az alighanem a 19. századi jogtudomány legjelentősebb alkotásának tekinthető, a személyi jogot is magában foglaló általános rész.^[21]

Az 1900-ban hatályba lépett, Josef Partsch német romanista szavai nyomán a pandektajog „halálát” okozó német *Bürgerliches Gesetzbuch* azt az egyes korábbi szerzők által kialakított – és az 1863-ban elfogadott, „kis Savigny”-nek is nevezett (Hamza) száz ptk.-tól eltérő (hiszen abban a dologi jog [„*Das Sachenrecht*”]

[19] A római *actio* kettős természetét – a kereset anyagi jogi és perjogi aspektusának a római jogban megbonthatatlan egységét – világosan mutatja az *actio* jól ismert, Celsustól (D. 44, 7, 51) származó meghatározása is: „*Nihil aliud est actio quam ius quod sibi debeatur iudicio persequendi.*” Vagyis a kereset semmi más, mint jog arra, hogy perrel érvényesítsük azt, ami bennünket megillet.

[20] A pandekta-rendszer természetjogi gyökereihez ld. Wesenberg – Wesener, 1976³, 134.

[21] A pandekta-rendszer keletkezéséhez ld. máig alapvető jelleggel Schwarz, 1921, 578–610. Összefoglaló jelleggel ld. újabban Földi, 2012, 339sk.

megelőzi a kötelmi jogot [„*Das Recht der Forderungen*”]) megoldást követi, hogy a kötelmi jog megelőzi a dologi jogot. A BGB szerkezete tehát a következő: 1. általános rész (*Allgemeiner Teil*); 2. a kötelmi viszonyok joga (*Recht der Schuldverhältnisse*); 3. dologi jog (*Sachenrecht*); 4. családjog (*Familienrecht*); 5. öröklési jog (*Erbrecht*). Nem tudunk itt most belemenni a német kódex értékelésébe; néhány megállapítást idézve: Wieacker szerint a BGB nem más, mint „a klasszikus liberalizmus későn született gyermeke és a pandektatudomány gyümölcse”. Ide kívánczok Ramm megjegyzése is, miszerint a BGB egy „elkésztett nemzet elkészített törvénykönyve”, Maitland szerint pedig „a legjobb kódex, amit a világ valaha is látott”.^[22]

Számos szerző, így pl. Hamza Gábor, valamint Hans Schlosser is utal arra, hogy Harmenopulos, Thessaloniké város bírása (*katholikos krites*) „Hatoskönyve” (*Hexabiblos*) szerkezetét tekintve sok tekintetben a modern pandekta-rendszert vetíti előre. Valóban, a bírácnak szóló „Előszót” követően az első könyvben személyi jogi szabályok olvashatók, a második könyvben dologi jogi, a harmadik könyvben pedig kötelmi jogi szabályok szerepelnek. A negyedik könyvben a házassági jog került elhelyezésre, az ötödik könyv pedig az öröklési jogot foglalja össze. Meglehetősen modern rendszer: dologi jogról leválasztott, önálló öröklési jog, személyi jogi szabályokról leválasztott önálló családi jogi szabályok, valamint külön könyvben elhelyezett dologi és kötelmi jogi szabályok. Igen, a modern pandekta-rendszer előfutára! A hatodik könyvben pedig kártérítési jogi rendelkezések szerepelnek.

Az 1345-ben keletkezett *Hexabiblos* Görögország területén egészen 1946-ig, az új, egységes polgári jogi kódex (*Astikos kodix*) hatályba lépéséig élő jog volt. Az *Astikos kodix* mindenekelőtt a német BGB erőteljes hatását mutatja: 5 könyvből áll, és szerkezete, terjedelmes általános résszel a pandekta-rendszert követi. Nemcsak szerkezetében, hanem egyes konkrét szabályait tekintve is a BGB hatását mutatja. Itt csak a görög ptk.-nak az érvénytelen jogügylet érvényes jogügyletbe történő átfordulására vonatkozó szabályára utalunk; a BGB-ben foglalt konverziós szabályhoz^[23] nagyon hasonló rendelkezést tartalmaz ugyanis a *conversióra* (*metatropé*) nézve a görög ptk. 182. szakasza.^[24]

A BGB által szerkezetében és tartalmát tekintve is erősen inspirált, 1966-os portugál *Código civil* is a pandekta-rendszert követi, hiszen igen terjedelmes, 396 cikket tartalmazó – többek között a törvény értelmezésére, a jogügyleti nyilatkozatok általános szabályaira, a jogügyletek érvénytelenségére, a házasságkötési

[22] Ld. mindehhez Schlosser, 2005¹⁰, 189sk.

[23] A tényállást a BGB 140. §-a szabályozza: „*Entspricht ein nichtiges Rechtsgeschäft den Erfordernissen eines anderen Rechtsgeschäfts, so gilt das letztere, wenn anzunehmen ist, dass dessen Geltung bei Kenntnis der Nichtigkeit gewollt sein würde.*” A BGB konverziós szabálya szerint tehát egy semmis jogügylet akkor maradhat fenn egy másik, érvényes jogügylet formájában, ha az érvénytelen ügylet egy másik jogügylet követelményeinek megfelel, és ha föltehető, hogy ennek hatását a felek a semmisségről való tudomás mellett kívánták volna.

[24] Ld. Krampe, 1980, 16.

képességre és a házasság legalapvetőbb szabályaira, az extrakontraktuális felelősségre, a jogi tényekre (*factos jurídicos*), a jogviszonyokra (*relações jurídicas*), a jogképességre, a feltételre és az időhatározásra, az elévülésre, a bizonyításra, a vélelmekre kiterjedő – általános résszel (*Parte geral*) kezdődik, amit a kötelmi jog (*Direito das obrigações*), a dologi jogok (*Direitos reais*), a családjog (*Direito da família*), végül pedig az öröklési jog (*Direito das sucessões*) követ.

Ugyanílyen szerkezetben foglalja össze a magánjog anyagát az 1999-ben hatályba lépett makaói *Código civil*, amely az általános rész keretében általában a törvényekről, azok értelmezéséről és alkalmazásáról, valamint a jogviszonyokról, a kötelmi jog keretében az általános kötelmi jogi szabályokról és a szerződésekről, a *Direito das coisas* c. dologi jogi részen belül a birtokról (*posse*), a tulajdonjogról (*direito de la propriedade*), a haszonélvezetről (*usufruto*), a lakáshasználatról (*habitação*), a felülepítményi jogról (*superfície*) és a telki szolgalmakról (*servidões prediais*) szól, amit a családjog követ, és végül az öröklési jog anyaga zár le.

A mind szerkezetében, mind tartalmában az új portugál Ptk. – és ez által persze a BGB – erőteljes hatását tükröző 2002-es brazil *Código civil* igen terjedelmes általános részt (*Parte geral*) tartalmaz; ennek első könyve a személyek jogát (elsőként a természetes személyek jog- és cselekvőképességére, majd a közjogi és a magánjogi jogi személyekre [*pessoas jurídicas*] vonatkozó joganyagot) tartalmazza. A második könyv a dolgokra vonatkozó legfontosabb szabályokat tartalmazza (*Dos bens*), a harmadik könyv többek között a jogi tényekről (*Dos fatos jurídicos*), ezen belül a portugál ptk.-hoz hasonlóan ebben a kódexben sem definiált jogügyletről (*Do negócio jurídico*), a képviseltről (*Da representação*), továbbá a feltételről, az időtűzésről, a jogügyleti hibákról, a jogügylet érvénytelenségéről, a megengedett és a meg nem engedett aktusokról, az elévülésről, a bizonyításról szól. A brazil kódex különös része (*Parte especial*) pedig elsőként a kötelmi jogot (*Do direito das obrigações*) tárgyalja, majd a dolgok jogát (*Do direito das coisas*) – a kódex a tulajdonjog átruházásához megkívánja a dolog átadását (art. 1267), ismeri a felülepítményi jogot (*superfície*), a zálogjogra vonatkozó szabályok a dologi jogban helyezkednek el –, ezt követően a családjogot (*Do direito de Família*), végül pedig az öröklési jogot (*Do direito das sucessões*) tartalmazza.

c) Egyéb rendszerezések

Végül néhány olyan polgári törvénykönyvre szeretnénk utalni, amelyek szerkezetüket tekintve nem sorolhatók a fenti két csoport egyikébe sem. Ennek oka sokféle lehet: a nem csak a magánjogot tartalmazó porosz ALR esetében a teljességre törekvés igénye; a ZGB esetében a külföldi és történeti előképek tudatos figyelmen kívül hagyása; az olasz ptk. esetében pl. a ZGB hatása, de más tényezők is; az újabb keletű ptk.-k egy részében pedig a korábbi, hagyományos rendszerezésekkel kifejezetten szakítani kívánó, modern rendszerezési igény, vagy

a québec-i ptk. esetében az angolszász hatás is. Számos újabb kódex az utolsó részben a nemzetközi kollíziós magánjogot is szabályozza.

A több mint 19 ezer szakaszból álló, 1794-ben hatályba lépett, rendkívül kazuisztikus *Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten* Ruzsoly József szavaival a „Pufendorf-Wolff-féle porosz természetjog tökéletes kodifikációs eredménye volt”. Korántsem csupán az általános magánjogot, hanem többek között a közigazgatási jogot, valamint a büntetőjogot is a maga teljességében kívánta szabályozni. Polgári jogi részei (többek között a természetjogias megközelítés, valamint a modern értelemben vett általános rész körébe sorolható szabályok miatt) csak nyomokban emlékeztetnek az institúció-rendszerre. Az *Einleitung* általában a törvényekről, többek között azok alkalmazásáról, értelmezéséről, valamint a jog általános alapelveiről szól; utóbbiak között olyan ízig-vérig természetjogi megállapításokat találunk, mint pl. azt, hogy „az emberek általános jogai a természetes szabadságon alapulnak” (*Einleitung*, 83. §); a kódex különbséget tesz természetes és pozitív törvény között (*Einleitung*, 87. §). Ugyancsak az első részben szerepelnek a jogok gyakorlására, átruházására és megszűnésére vonatkozó általános rendelkezések, melyek szintén egy modern értelemben vett általános rész előfutárának tekinthetők. Az első rész a személyi joggal („*Von Personen und deren Rechten überhaupt*”) kezdődik, ezt követően pl. a dolgokról, a jogi cselekményekről, az akaratnyilatkozatokról, majd a szerződésekről, a meg nem engedett jogi cselekményekből származó kötelezettségekről és jogokról, majd ezt követően a birtokról (és a bírlalatról, mivel az ALR különbséget tesz birtokos [*Besitzer*] és bírlaló [*Inhaber*] között), a tulajdonról, a tulajdonszerzésről, az öröklésről, az idegen dologbeli jogokról szól. A személyi jogról leválasztott családjogi szabályokat ugyanakkor a második részben találjuk meg.

Svájcban először – a polgári jog és kereskedelmi jog között törvényi szinten disztingváló megközelítés tagadásaként (itt jegyezzük meg, hogy néhány jogrendszerben, pl. Portugáliában [1888] vagy Brazíliában [1850], újabban Makaóban [1999] a kereskedelmi jogot ma is külön kódexben szabályozzák, míg pl. az olasz *Codice civile* a monista koncepciót követi, és a hatályos olasz jogban csak a tengeri jogi szabályok kaptak külön törvényt 1942-ben [*Codice della navigazione*]) – a kereskedelmi jogot is magában foglaló kötelmi jog kodifikációjára került sor 1881-ben (*Schweizerisches Obligationenrecht*). Az Eugen Huber által kidolgozott, 1907-ben kihirdetett és 1912-ben hatályba lépett svájci polgári törvénykönyv (*Schweizerisches Zivilgesetzbuch*) fontos szerepet játszott a későbbi magánjogi kodifikációkban is. A ZGB – amely Caroni szavaival öntudatos polgári törvénykönyv, mivel tudatosan lemondott a külföldi és a történeti előképekről (Schlosser), és amely szerkezetét tekintve is meglehetősen újszerűnek tekinthető – a személyi jog után a családjogot, majd az öröklési jogot tárgyalja, azután a dologi jogot, és végül függelékként illesztették hozzá az 1883-as, a kereskedelmi jogot is magában foglaló svájci kötelmi jogi törvényt.

A francia ptk. mellett a német BGB és a svájci ZGB hatását is jelentős mértékben tükröző 1942-es új olasz *Codice civile* a törvényre vonatkozó általános rendelkezéseket követően a személyi jogot és a családjogot (*Delle persone e della famiglia*), majd az öröklési jogot (*Delle successioni*), ezt követően a tulajdonjogot (*Della proprietà*), majd a kötelmi jogot (*Delle obbligazioni*) tartalmazza, melyeket a többek között a munkaszerződésre, a részes haszonbérleti szerződésre (*colonia parziaria*), valamint a kereskedelmi társaságokra vonatkozó joganyagot egyaránt tartalmazó, meglehetősen heterogén *Del lavoro* c. rész követ, végül pedig a *Della tutela dei diritti* c. rész többek között az ingatlannyilvántartásról, bizonyításról, a vélelmekről, a kézi- és a jelzálogjogról szóló szabályokat tartalmazza.

A polgári jog klasszikus területeit a polgári jog újabb területeivel kiegészítve, modern szerkezeti megfontolások mentén épül fel az új holland polgári törvénykönyv (*Burgerlijk Wetboek*), amelynek egyes könyvei 1970 óta fokozatosan léptek hatályba – a szellemi alkotások jogára vonatkozó 9. könyv kivételével. A holland kódex ugyan az egész magánjog általános részére vonatkozó szabályanyagot nem tartalmaz, a vagyoni jog és a kötelmi jog általános részére nézve viszont igen. A holland ptk. első, már 1970-ben hatályba lépett könyve a személyi- és családjogot (*Personen- en familierecht*) tartalmazza; második, 1976-ban hatályba lépett könyve a jogi személyekre (*Rechtspersonen*) vonatkozó joganyagot; harmadik könyve a vagyoni jog általános szabályait (*Vermogensrecht in het algemeen*); negyedik könyve az öröklési jogot (*Erfrecht*); ötödik könyve a dologi jogot (*Zakelijke rechten*); hatodik könyve a kötelmi jog általános részét (*Algemeen gedeelte van het verbintenissenrecht*); hetedik könyve az egyes szerződésekre vonatkozó különleges szabályokat, azaz a kötelmi jog különös részét (*Bijzondere overeenkomsten*); nyolcadik könyve a fuvarozási és a szállítmányozási szerződésekre vonatkozó szabályokat (*Verkeersmiddelen en vervoer*); tizedik könyve pedig a nemzetközi magánjogot (*Internationaal privaatrecht*) tartalmazza. A nyolcadik könyv 1991 óta hatályos; a harmadik, ötödik, hatodik és a hetedik könyv 1992-ben, az öröklési jogot tartalmazó negyedik könyv 2003-ban, a nemzetközi magánjogot szabályozó tizedik könyv pedig 2012-ben lépett hatályba.

Az 1994-es, a kontinentális jogi hagyományokat messzemenően őrző, dogmatikájában és terminológiájában egyaránt a római jogi tradíció továbbélését mutató, ugyanakkor angolszász jogi elemeket is szép számban tartalmazó québec-i polgári törvénykönyv első könyve a személyi jogot; második könyve a személyi jogról leválasztott családjogot; a harmadik könyve az öröklési jogot; negyedik könyve a dologi jogot (a haszonélvezet, a használat és a telki szolgáltatások mellett ismeri a római jogi eredetű felülépítményi jogot, valamint az örökhaszonbérleti jogot is, fenntartja a *possessio* és a *detentio* római jogi eredetű különbségét, részletesen szabályozza az angol jogból származó *trust* intézményt); ötödik, legterjedelmesebb könyve a kötelmi jogot; hatodik könyve a szerződési biztosítékokat szabályozza, különös tekintettel a jelzálogjogra, szabá-

lyozva pl. a magyar polgári jogban is ismert lebegő jelzőintézményét is. A hetedik könyv a bizonyítás; a nyolcadik könyv az elbirtoklás és az elévülés szabályait (különbséget téve, itt is a francia jogi hagyományok erőteljes továbbélését mutatva, az elbirtoklást jelentő *acquisitive prescription* és az elévülést jelölő *extinctive prescription* között); kilencedik könyve a jogok nyilvántartására vonatkozó szabályokat tartalmazza; tizedik könyve pedig „*A jogok konfliktusa*” cím alatt a nemzetközi magánjog szabályait tárgyalja.

Hasonlóan épül fel az – egyebek mellett a méhmagzat jogalanyiságát^[25] is elismerő, továbbá igen modern és precíz fogalom meghatározásokat tartalmazó^[26] – 1984-es perui *Código civil* szerkezete, melynek első könyve a személyek jogát tartalmazza; második könyve a jogügyletről szól; harmadik könyve a személyi jogról leválasztott családjogot; negyedik könyve az öröklési jogot; ötödik könyve a dologi jogokat; hatodik könyve a kötelmek általános szabályait; hetedik könyve a kötelmek forrásait (lényegében a kötelmi jog különös részét); nyolcadik könyve az elévülést; kilencedik könyve a közhiteles nyilvántartásokat; tizedik könyve pedig a nemzetközi magánjog szabályozza.

Jól látható tehát, hogy a majdnem kétezer éves intézményrendszer még ma is jelentős hatást gyakorol az egyes ptk.-k szerkezetére. Közvetve vagy közvetlenül, de még mindig ez a rendszer határozza meg a ptk.-k jelentős részének struktúráját; számos olyan ptk. van még ma is hatályban, amelyek a természetjogilag módosított (pl. a francia *Code civil*) vagy egy modernebb intézményrendszer (pl. az 1889-es spanyol ptk., vagy éppen az 1959. évi magyar ptk.) mentén épülnek fel. Még a 21. századból is lehet példát említeni a pandekta-rendszer mentén felépülő kódexre is (az új brazil ptk.). A legújabban keletkezett kódexek többsége azonban már jóval komplexebb szerkezetet követ, inkorporálva a polgári jogba a klasszikus szabályozási területek mellett újabb területeket is, olykor jelentős mértékben elszakadva az intézményrendszertől. Ennek fényében erősen kérdéses a gajusi-iustinianusi intézményrendszer jövője.

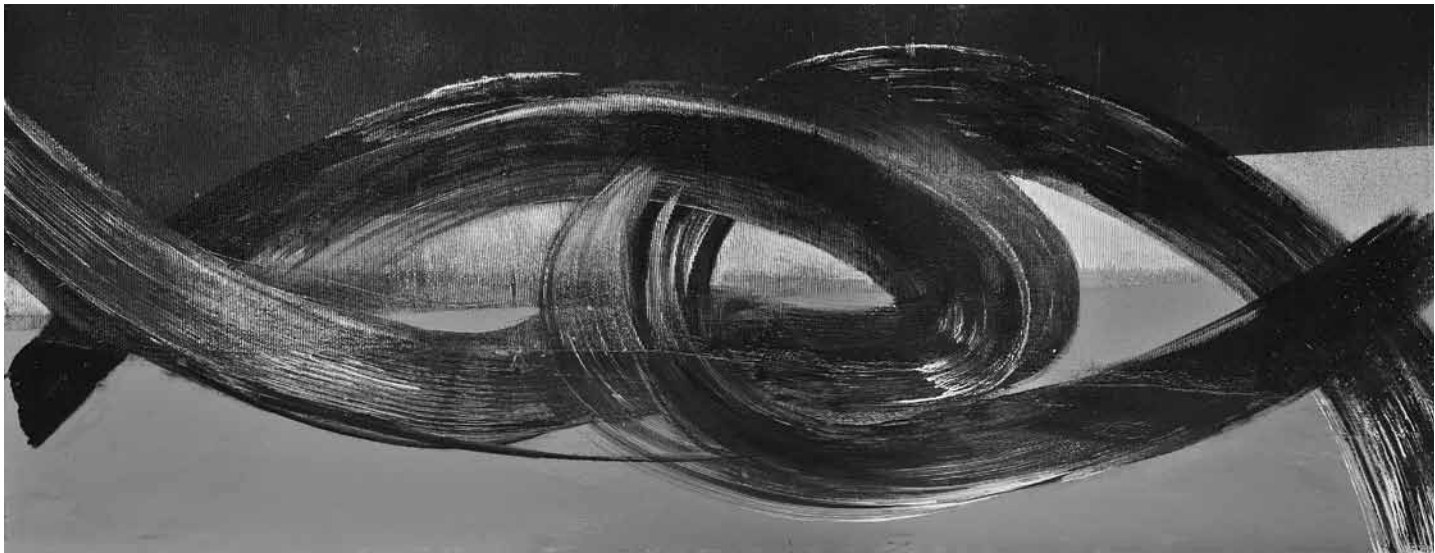
[25] Az egyes jogrendszerek általában a születéshez kötik a természetes személy jogképességének keletkezését; ld. pl. a német BGB 1. §-át, amely szerint „*Die Rechtsfähigkeit des Menschen beginnt mit der Vollendung der Geburt.*” Az 1984-es perui ptk. azonban elismeri a méhmagzat teljes jogképességét, kimondván, hogy „az emberi élet a fogamzással kezdődik” („*la vida humana comienza con la concepción*”), és a „méhmagzat jogalany” („*el concebido es sujeto de derecho*”), annyiban, amennyiben az neki előnyére szolgál. Még néhány, újabb keletű Ptk.-t említve: a brazil *Código civil* első cikke kimondja, hogy minden személy jogképes („*toda pessoa é capaz de direitos*”), azonban a jogképesség keletkezését a kódex második cikke a születéshez köti, kimondván, hogy a polgári személyiség az élve születéssel kezdődik („*a personalidade civil da pessoa começa do nascimento com vida*”). Hasonló szabályt tartalmaz a portugál ptk. 66. cikke is, amely a személyiség kezdetét szintén az élve születéshez köti (art. 66 [1]: „*A personalidade adquire-se no momento do nascimento completo e com vida.*”).

[26] A perui *Código civil* 140. cikkében a jogügylet az akarat olyan manifesztációjaként kerül meghatározásra, amely jogviszonyokat hoz létre, szabályoz, módosít, ill. szüntet meg. Az 1351. cikk a szerződést két vagy több fél vagyoni jogviszony alapítására, módosítására vagy megszüntetésére irányuló megegyezésként definiálja.

IRODALOM

- Bessenýő András (2010⁴): *Római magánjog*. Budapest – Pécs.
- Dutilleul, François Collart – Delebecque, Philippe (2001⁵): *Contrats civils et commerciaux*. Paris.
- Földi András (1998): Az institutio-hagyomány a jogi oktatás történetében. In: *Festgabe für János Zlinszky*. Miskolc.
- Földi András (2010): *Római jogi elemek az Optk.-ban*. Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. 47.
- Földi András (2012): A modern magánjog rendszerének kialakulása. In: Uő. (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet*. Budapest.
- Hamza Gábor (2002): *Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján*. Budapest.
- Hamza Gábor (2009): *Entstehung und Entwicklung der modernen Privatrechtsordnungen und die römischrechtliche Tradition*. Budapest.
- Hubrecht, Georges – Vermelle, Georges (1993¹⁵): *Droit civil*. Sirey.
- Karlowa, Otto (1885): *Römische Rechtsgeschichte*. I. Leipzig.
- Kiefner, Hans (1962): *Qui possidet dominus esse praesumitur. Untersuchungen zur Geschichte der Eigentumsvermutung zugunsten des Besitzers seit Placentinus*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. (Rom. Abt.) 79.
- Krampe, Christoph (1980): *Die Konversion des Rechtsgeschäfts*. Frankfurt am Main.
- Kunkel, Wolfgang – Schermaier, Martin Josef (2001¹³): *Römische Rechtsgeschichte*. Köln – Weimar – Wien.
- Pókecz Kovács Attila (2000): *A laesio enormis és továbbélése a modern polgári törvénykönyvekben*. Jogtudományi Közlöny. 55/5.
- Pólay Elemér (1988): *A római jogászok gondolkodásmódja*. Budapest.
- Ruzsoly József (1996): *Európa jogtörténete*. Budapest.
- Schlosser, Hans (2005¹⁰): *Grundzüge der Neueren Privatrechtsgeschichte*. Heidelberg.
- Schwarz, András Bertalan (1921): *Zur Entstehung des modernen Pandektensystem*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. (Rom. Abt.) 42. 578–610.
- Stein, Peter (2005): *A római jog Európa történetében*. (Ford. Földi Éva.) Budapest.
- Waldstein, Wolfgang – Rainer, Michael (2005¹⁰): *Römische Rechtsgeschichte*. München.
- Wieacker, Franz (1953): *Griechische Wurzeln des Institutionensystems*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. (Rom. Abt.) 70.
- Wieacker, Franz (1967²): *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*. Göttingen.
- Wesenberg, Gerhard – Wesener, Gunter (1976³): *Neuere deutsche Privatrechtsgeschichte*. Lahr.

•
Összefonódó utak, 2012

A közbeszerzési jog jogalkalmazói nézőpontból

I. BEVEZETÉS

Hazánkra az egyre dinamikusabb jogalkotás jellemező és ez a közbeszerzés területén különösen igaz. Cikkünk célja kettős: egyrészt fel kívánjuk hívni a jogalkotók figyelmét arra, hogy a közbeszerzés dinamikus előtérbe kerülése miatt igenis szükség van a közbeszerzési ismeretek egyre hangsúlyosabb figyelembevételére. Másrészt segítséget kívánunk nyújtani a megfelelő jogalkalmazáshoz a közbeszerzési eljárás előkészítésére és lefolytatására létrehozott bírálóbizottságnak, mivel a professzionális jogalkalmazás egy közbeszerzési eljárásban úgy biztosítható, ha az abban résztvevő valamennyi bírálóbizottsági tag tisztában van a jogalkotás alapvető téziseivel, kérdéseivel. Erre azért szükséges hangsúlyt helyezni, mert az elmúlt időszakban jelentősen változott a hazai jogi környezet, illetve az egyes szakképzések – időhiány miatt – sokszor nem kellő mértékben tisztázzák ezeket a kérdéseket, holott a közbeszerzési eljárás jogszerűsége és eredményessége múlhat rajtuk.

II. A JOGALKOTÁS JOGSZABÁLYI HÁTTERE

Magyarországot az elmúlt években egy nagyon dinamikus jogalkotási tevékenység jellemzi. A társadalom legfontosabb szabályozó eszközei jelentős mértékben változtak, lecserélődtek. Igaz ez a jogalkotási tevékenységre vonatkozó hatályos szabályokra is, amelyeket a nemzeti jog állapít meg, és amelyek a következők: Magyarország Alaptörvénye, a jogalkotásról szóló 2010. évi CXXX. törvény (a továbbiakban: Jat.), illetve a jogszabályok előkészítésében való társadalmi részvételtől szóló 2010. évi CXXXI. törvény (a továbbiakban: Trtv.), valamint a jogszabályszerkesztésről szóló 61/2009. (XII. 14.) IRM rendelet, és az előzetes és utólagos hatásvizsgálatról szóló 24/2011. (VIII. 9.) KIM rendelet.

Tekintettel arra, hogy Magyarország Alaptörvénye megkülönbözteti egymástól a különleges jogrendet, illetve a nem különleges jogrendet, így az alábbiakban e megkülönböztetésre figyelemmel kerül bemutatásra a hazai jogalkotás.

1. Nem különleges jogrend

Egy nemzet nyugalmi időszakban, azaz a békés hétköznapok során alkotja meg működéséhez, fennmaradásához elengedhetetlenül szükséges alapvető szabá-

lyokat. Következésképpen, a nem különleges jogrendbe tartozó jogszabályok általában – a szabályozandó társadalmi viszony jellegére tekintettel – tartósan, minél hosszabb időtartamra^[1] kívánják szabályozni a jogilag szabályozható társadalmi viszonyok minél szélesebb körét.

a) Nem különleges jogrend idején meghozható jogszabályok

A fentiekben leírt szabályozási sajátosságok, kívánalmak alapvetően és különösen igazak az egyes nemzetek alkotmányos szempontból kiemelkedő jelentőségű jogforrásaira, így Magyarország 2012. január 1-jétől hatályos Alaptörvényére is.

Az Alaptörvény Magyarország jogrendszerének alapjaként^[2] a legfontosabb jogforrás, az összes jogszabály mércéje, ebből következően nem jogszabály.^[3] Ezen kívül elmondható, hogy megalkotásával a jogalkotás alapvető elveit, szabályait elsősorban meghatározó jogforrás született, hiszen egyértelműen meghatározza a jogszabályok körét és hierarchiáját, valamint a kizárólagos törvényhozási tárgyköröket.^[4]

A jogalkotásra jogosultak körét az Alaptörvény egyértelműen kijelöli: „Általánosan kötelező magatartási szabályt az Alaptörvényben megjelölt, jogalkotó hatáskörrel rendelkező szerv által megalkotott, a hivatalos lapban kihirdetett jogszabály állapíthat meg. Sarkalatos törvény eltérően is megállapíthatja az önkormányzati rendelet és a különleges jogrendben alkotott jogszabályok kihirdetésének szabályait.”^[5]

Az Alaptörvény nem sorolja fel egy cikken, illetve rendelkezésen belül a jogalkotó hatáskörrel rendelkező szervezet, viszont egy bekezdésen belül határozza meg a jogszabálynak tekinthető jogforrásokat: „Jogszabály a törvény, a kormányrendelet, a miniszterelnöki rendelet, a miniszteri rendelet, a Magyar Nemzeti Bank elnökének rendelete, az önálló szabályozó szerv vezetőjének rendelete és az önkormányzati rendelet. Jogszabály továbbá a Honvédelmi Tanács rendkívüli állapot idején és a köztársasági elnök szükségállapot idején kiadott rendelete.”^[6]

[1] Természetesen vannak olyan társadalmi viszonyok, célkitűzések, amelyeket jellegüknél fogva nem lehet évtizedekre előre szabályozni (pl. közigazgatás), azonban a jogállamiság elvéből levezetett jogbiztonság követelménye megköveteli a jogi szabályozás viszonylagos stabilitását, az indokolatlan jogszabály módosítás elkerülését. In: 9/1992. (I. 30.) AB hat., 10/1992. (II. 25.) AB hat., 11/1992. (III. 5.) AB hat.

[2] Alaptörvény R) cikk (1) bek.

[3] Vö. Alaptörvény R) cikk (2) bek.: „Az Alaptörvény és a jogszabályok mindenkire kötelezőek.”

[4] T/1381. számú törvényjavaslat a jogalkotásról, 33., forrás: <http://www.parlament.hu/irom39/01381/01381.pdf>.

[5] Alaptörvény T) cikk (1) bek.

[6] Alaptörvény T) cikk (2) bek.

Minden jogszabályra igaz az, hogy a jogforrási hierarchia^[7] elvéből következően nem lehetnek ellentétesek az Alaptörvénnyel,^[8] tehát a jogforrási hierarchia csúcsán az Alaptörvény áll.

A jogszabályok többségére igaz az, hogy elnevezésükből sok esetben következtetni lehet a megalkotásukra jogosult szervekre (pl. kormányrendeletet a Kormány alkot, önkormányzati rendeletet a helyi önkormányzat stb.). Vannak azonban olyan jogszabályok, amelyekről ez nem mondható el: az Alaptörvény és a törvény megalkotására jogosult szerv az Alaptörvény 1. cikk (2) bekezdés a)-b) pontjai jelölik ki: Az Országgyűlés – mint a legfőbb népképviselői szerv – alkotja meg és módosítja Magyarország Alaptörvényét és a törvényeket.

A törvény megalkotására vonatkozóan az Alaptörvény 6. cikke határoz meg részletszabályokat: például a törvénykezdeményezésre jogosultak körét, a törvény alaptörvény-ellenessége vizsgálatának lehetőségeit. Ugyanakkor e cikkben nem találunk kifejezett rendelkezést arra, hogy a törvény nem lehet ellentétes az Alaptörvénnyel. Értelemszerűen itt az Alaptörvény T) cikk (3) bekezdésében leírtakat kell generálisan alapul venni.

Az Alaptörvény különbséget tesz törvény és sarkalatos törvény között, amikor meghatározza utóbbi fogalmát: „A sarkalatos törvény olyan törvény, amelynek elfogadásához és módosításához a jelen lévő országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata szükséges.”^[9] E rendelkezésből – Alaptörvény kifejezett rendelkezésének hiányában – nem következik az, hogy a sarkalatos törvény a nem sarkalatos törvények felett állna, pusztán arról van szó, hogy a törvény elfogadásához nagyobb mértékű országgyűlési képviselői részvétel és álláspont-azonosság szükséges.

A törvényhozási tárgykörök tekintetében elmondható, hogy az Alaptörvény szétszórta tartalmazza azokat, tehát nem taxatív módon sorolja fel azokat egy cikkben, illetve rendelkezésben belül.^[10]

A jogforrási hierarchia törvényt követő lépcsőfokán egyrészt a Magyar Nemzeti Bank elnökének rendelete („A Magyar Nemzeti Bank elnöke törvényben kapott felhatalmazás alapján, sarkalatos törvényben meghatározott feladatkörében rendeletet ad ki, amely törvénnyel nem lehet ellentétes.”),^[11] másrészt a kormányrendelet áll („Feladatkörében eljárva a Kormány törvényben nem szabályozott tárgykörben, illetve törvényben kapott felhatalmazás alapján

[7] A jogforrások hierarchiája állami szervek által létrehozott jogforrások alá-fölérendeltségi viszonyát jelenti adott állam jogforrási rendszerében. Ennek értelmében bizonyos alsóbb rangú jogforrások rendelkezései a felsőbb jogforrásokban foglalt rendelkezésekkel nem ellenkezhetnek. Amennyiben különböző szintű jogforrások egymásnak ellentmondanak, úgy a felsőbb jogforrással ellentétes alacsonyabb rangú jogforrás rendelkezései érvénytelenek. (Szilágyi, 2011, 278-285.)

[8] Alaptörvény T) cikk (3) bek.

[9] Alaptörvény T) cikk (4) bek.

[10] Törvényhozási tárgykörök például: egyes jogvitákban a bíróságokon kívül eljáró más szerveket törvény jelöli ki, (ld. Alaptörvény 25. cikk (7) bek.), az alapvető jogok biztosára és helyetteseire vonatkozó részletes szabályokat törvény állapítja meg (ld. Alaptörvény 30. cikk (5) bek.).

[11] Alaptörvény 41. cikk (4) bek.

rendeletet alkot.”^[12]). A Kormányrendelet vonatkozásában is rögzíti az Alaptörvény azt, hogy „A Kormány rendelete törvénnyel nem lehet ellentétes.”^[13]

A jogforrási hierarchia harmadik lépcsőfokán szintén két jogforrástípus áll: a miniszterelnöki és a(z együttes) miniszteri rendelet: „Kormány tagja törvényben vagy kormányrendeletben kapott felhatalmazás alapján, feladatkörében eljárva, önállóan vagy más miniszter egyetértésével rendeletet alkot, amely törvénnyel, kormányrendelettel és a Magyar Nemzeti Bank elnökének rendeletével nem lehet ellentétes.”^[14]

A fentiek alapján látni kell azt, hogy a Kormány tagjainak rendelete között nincsen hierarchia, azaz a miniszterelnök által megalkotott rendelet nem magasabb rendű a miniszteri rendelethez és az együttes miniszteri rendelethez képest, illetve az együttes miniszteri rendelet sem helyezhető a jogforrási hierarchiában a miniszteri rendeletek fölé. Továbbá azt is látni kell, hogy Kormányrendelet-alkotás tárgyköre nem lehet törvényhozási tárgykör.

Az Országgyűlés sarkalatos törvényben a végrehajtó hatalom körébe tartozó egyes feladat- és hatáskörök ellátására és gyakorlására önálló szabályozó szerveket^[15] hozhat létre. „Az önálló szabályozó szerv vezetője törvényben kapott felhatalmazás alapján, sarkalatos törvényben meghatározott feladatkörében rendeletet ad ki, amely törvénnyel, kormányrendelettel, miniszterelnöki rendelettel, miniszteri rendelettel és a Magyar Nemzeti Bank elnökének rendeletével nem lehet ellentétes. Az önálló szabályozó szerv vezetőjét rendelet kiadásában az általa rendeletben kijelölt helyettese helyettesítheti.”^[16]

A jogforrási hierarchia legalsó szintjén az önkormányzati rendeletek állnak. Az Alaptörvény e rendeletek vonatkozásában rögzíti, hogy „Feladatkörében eljárva a helyi önkormányzat törvény által nem szabályozott helyi társadalmi viszonyok rendezésére, illetve törvényben kapott felhatalmazás alapján önkormányzati rendeletet alkot, amely más jogszabállyal nem lehet ellentétes.”^[17]

b) Nem különleges jogrend idején alkalmazandó, jogalkotásra vonatkozó szabályok

Az Alaptörvény fentiekben ismertetett rendelkezésein túl a Jat. és a Trtv. határozza meg, illetve részletezi a jogalkotás alapvető szabályait.

A Jat. előzményeként elmondható, hogy az az 1988. január elsején hatályba lépett jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvényt váltotta fel, amely törvény alapvető jelentőségű volt a jogalkotás területén: ténylegesen és lényegesen leszűkítette

[12] Alaptörvény 15. cikk (3) bek.

[13] Alaptörvény 15. cikk (4) bek.

[14] Alaptörvény 18. cikk (3) bek.

[15] Alaptörvény 23. cikk (1) bek.

[16] Alaptörvény 23. cikk (4) bek.

[17] Alaptörvény 32. cikk (2)-(3) bek.

tette a Népköztársaság Elnöki Tanácsának addig csaknem korlátlan, Országgyűlést helyettesítő hatáskörét, ezáltal az egyik első lépés volt a szocialista alkotmányos berendezkedésből a parlamentáris demokratikus alkotmányos berendezkedés felé vezető úton. Létrejöttének közvetlen jogpolitikai indoka az volt, hogy gyakran nem volt megállapítható a jogszabályok és a jogalkotói hatáskörrel felruházott szervek köre, nem volt egyértelmű, hogy a különböző jogi szabályozási eszközök kikre nézve állapíthatnak meg jogokat és kötelezettségeket. Különösen szembeszökő volt a rendeleti jogalkotás túlnyomó szerepe, a törvények csekély száma, illetve jelentősége.^[18]

Összességében azonban elmondható, hogy az 1987. évi XI. törvény sok aspektusból nem felelt meg a kor jogalkotási követelményeinek. Példaként említendő egyrészt az, hogy – a gyakori módosítások ellenére – 1988. január 1-jétől 2010. december 31-ig egyetlen egy alkalommal sem rendezte valóságghűen az önkormányzatok jogalkotási tevékenységét, hiszen a norma szövegében anakronisztikus módon a tanácsok és a tanácsrendelet kifejezések szerepeltek.^[19] Másrészt, a Kormányrendelet kifejezés helyett a Minisztertanácsi rendelet kifejezést használta, harmadrészt Alkotmánybíróság általi megsemmisítéséig tartalmazta a törvényerejű rendelet megalkotására vonatkozó szabályokat, pedig 1989-ben került sor az utolsó törvényerejű rendelet megalkotására.

Végső soron az Alkotmánybíróság megállapította, hogy a törvényalkotó az 1987. évi XI. törvény rendelkezéseit nem hozta összhangba az Alkotmányban szabályozott jogforrási rendszerrel, a jelenleg fennálló alkotmányos berendezkedéssel, így kimondta annak alkotmányellenességét, és azt teljes egészében 2010. december 31. napjával megsemmisítette.^[20]

A fentiek alapján 2011. január 1-jével lépett hatályba a Jat.. Az új szabályozási koncepció célja az volt, hogy a jogalkotási törvény elavult rendszerét egy olyan törvényi szabályozás váltsa fel, amely figyelembe veszi az alkotmányos berendezkedésben végbement változásokat és a jogalkotás kialakult gyakorlatát. Mindezek alapján nem szabályozható a jogalkotásról szóló törvényben a jogszabályok köre és hierarchiája, valamint a kizárólagos törvényhozási tárgykörök, mert ezek az Alaptörvény szabályozási körébe tartoznak. Szükséges volt viszont szabályozni a jogalkotás fogalmköréhez kötődő olyan kérdéseket, mint a hivatalos lap és a jogszabály kihirdetésének követelményrendszere, vagy a helyesbítés kérdése. Továbbá a jogszabály elfogadásának, megalkotásának rendjét ma is a Házsabály, a Kormány ügyrendje és – önkormányzati rendelet esetében – az

[18] 121/2009. (XII. 17.) AB hat.

[19] A tanácsrendszert Magyarországon 1990-ben a helyi önkormányzati rendszer váltotta fel. A jogalkotó 1990-ben az Alkotmány korábbi, tanácsokról szóló IX. fejezetét kiiktatta és helyébe a helyi önkormányzatok címet viselő fejezet került, amelynek rendelkezései az Európa Tanács által 1985-ben elfogadott Helyi Önkormányzatok Európai Kartájában megfogalmazott alapelvekre épülnek. Az Alkotmány így a tanácsok jogutódjaként létrehozott helyi önkormányzatok képviselő-testületét ruházta fel saját feladatkörében eljárva rendeletalkotási joggal. In: 121/2009. (XII. 17.) AB hat.

[20] 121/2009. (XII. 17.) AB hat.

önkormányzat szervezeti és működési szabályzata határozza meg, és ezt szükséges volt az új jogalkotási törvényben következetesen végigvinni.^[21]

A jogalkotásban való társadalmi részvétel kapcsán is újdonságot hozott a Jat., hiszen olyan szabályt állapított meg, amely a jogalkotás-előkészítési folyamatban való társadalmi részvételt már nem csak deklaráltan, hanem ténylegesen is érvényre jutatta.^[22]

Az 1987. évi XI. törvény tartalmazta ugyan a jogalkalmazó szervek, a társadalmi szervezetek és az érdekképviselői szervek bevonását az olyan jogszabályok tervezetének elkészítésébe, amelyek az általuk képviselt és védett érdekeket, illetőleg társadalmi viszonyokat érintik, valamint azt, hogy az állampolgárok – közvetlenül, illetőleg képviselői szerveik útján – közreműködnek az életviszonyaikat érintő jogszabályok előkészítésében és megalkotásában,^[23] továbbá a társadalmi vita jogintézménye is jogszabályi rendelkezés szintjére emelkedett,^[24] azonban ezek az előírások a gyakorlatban nem minden esetben töltötték be rendeltetésüket, mivel az 1987. évi XI. törvény 1990. május 16-án hatályba lépett módosítása a társadalmi vita jogintézményére vonatkozó rendelkezéseket hatályon kívül helyezte (ugyanakkor a társadalmi vita megszervezésére vonatkozó 38. § (3) bekezdés mindvégig hatályban maradt). Az állampolgárok jogszabályalkotásban biztosított közvetlen részvételét szabályozó 19. § is mindvégig hatályban maradt, azonban annak megvalósulási feltételeit sem egy rendelkezés, sem más jogszabály nem határozta meg.

A fentiekben változtatott a Trtv., amikor kimondta azt, hogy „A társadalmi egyeztetés során biztosítani kell, hogy a véleményezési folyamatban a véleményeknek – különös tekintettel a hátrányos helyzetű, társadalmi-gazdasági szempontból marginalizált csoportok véleményére – a lehető legszélesebb köre jelenjen meg.”, illetve azt, hogy „A jogszabályok előkészítése során biztosítani kell az egyeztetések átláthatóságát, azok minél teljesebb körű nyilvánosságát.”^[25] A társadalmi egyeztetésre bocsátott jogszabályok köre is bővült, hiszen a törvénytervezeten kívül már a kormányrendelet és a miniszteri rendelet tervezete, illetve e tervezetek koncepciója is nyilvánosságot élvezhet, igaz kivételekkel.^[26]

[21] T/1381. számú törvényjavaslat a jogalkotásról, 33. forrás: <http://www.parlament.hu/irom39/01381/01381.pdf>.

[22] 19. § (2) bek.: „A jogszabály előkészítője a jogszabályok előkészítésében való társadalmi részvételtől szóló törvényben meghatározottak szerint gondoskodik arról, hogy a jogszabály tervezete megismerhető és véleményezhető legyen.”

[23] 1987. évi XI. törvény 19-20.§.

[24] 33-36. §: a társadalmi vita jogintézménye a lakosság széles körét érintő törvényjavaslat előkészítése során kötelező, más jogszabály előkészítése során pedig lehetőségként biztosította a lakosság közvetlen részvételét a jogalkotási folyamatban, hiszen a jogalkotó szervet az előterjesztőnek tájékoztatnia kellett a társadalmi vitában felmerült jelentős javaslatokról és véleményekről, ideértve a jogszabály tervezetének elkészítésénél figyelembe nem vett javaslatokat is.

[25] Trtv. 2. § (1)-(2) bek.

[26] Trtv. 5. § (1)-(5) bek.: Nem kell társadalmi egyeztetésre bocsátani a fizetési kötelezettségekről, az állami támogatásokról, a költségvetésről, a költségvetés végrehajtásáról, az európai uniós,

A Trtv. meghatározza továbbá a társadalmi egyeztetés formáit is: a minisztérium honlapján megadott elérhetőségen keresztül biztosított véleményezés (általános egyeztetés), a jogszabály előkészítéséért felelős miniszter által bevont személyek, intézmények és szervezetek által történő közvetlen véleményezés (közvetlen egyeztetés), valamint a jogszabály előkészítéséért felelős miniszter más formákat is igénybe vehet az egyeztetés lefolytatásához.^[27]

Az általános egyeztetés minden esetben kötelező, valamint a minisztérium honlapján közzé kell tenni a társadalmi egyeztetésre bocsátott tervezetet, koncepciót. A tervezettel együtt közzé kell tenni a jogalkotásról szóló törvényben meghatározott előzetes hatásvizsgálat összefoglalóját.^[28] A honlapon megadott elektronikus levélcímen keresztül bárki véleményt nyilváníthat a társadalmi egyeztetésre bocsátás céljából közzétett tervezetről, koncepcióról. A vélemények beérkezéséről visszaigazolást kell küldeni. További garanciális szabály, hogy a tervezetet, illetve a koncepciót úgy kell közzétenni, hogy a tervezet céljához és hatálybalépéséhez igazodóan megfelelő idő álljon rendelkezésre a tervezet érdemi megítéléséhez és a vélemények kifejtéséhez, továbbá a jogszabály előkészítőjének arra, hogy a beérkezett véleményeket, javaslatokat érdemben mérlegelhesse. A jogszabály előkészítéséért felelős miniszter mérlegeli a beérkezett véleményeket és azokról, valamint az elutasított vélemények esetében az elutasítás indokairól tipizált összefoglalót készít, amelyet a honlapon a véleményező listájával együtt közzétesz. A jogszabály előkészítéséért felelős minisztert egyedi válaszadási kötelezettség nem terheli. A közzétett tervezetet a közzétételtől számított egy évig nem lehet a honlapról eltávolítani.^[29]

2. Különleges jogrend

A fentiekben szó volt arról, hogy egy nemzet a békés hétköznapiak során alkotja meg alapvető szabályait, általában – a szabályozandó társadalmi viszony jellegré tekintettel – minél hosszabb időtartamra, és a jogilag szabályozható társadalmi viszonyok minél szélesebb körére. Különleges jogrend idején azonban a fentiekben ismertetett általános szabályok változhatnak.

illetve nemzetközi forrásokból nyújtott támogatásokról, a nemzetközi szerződés kihirdetéséről, valamint a szervezet és intézmény alapításáról szóló jogszabályok tervezeteit. Nem bocsátható társadalmi egyeztetésre a tervezet, koncepció, ha az egyeztetés Magyarország különösen fontos honvédelmi, nemzetbiztonsági, pénzügyi, külügyi, természetvédelmi, környezetvédelmi vagy örökségvédelmi érdekeinek védelmét veszélyeztetné. Nem kell társadalmi egyeztetésre bocsátani a jogszabály tervezetét, ha annak sürgős elfogadásához kiemelkedő közérdek fűződik.

[27] Trtv. 7. §.

[28] Megjegyzendő, hogy az 1987. évi XI. törvény 18. § (1) bekezdése tartalmazta a hatásvizsgálat szükségességét: „A jogszabály megalkotása előtt – a tudomány eredményeire támaszkodva – elemezni kell a szabályozni kívánt társadalmi-gazdasági viszonyokat, az állampolgári jogok és kötelességek érvényesülését, az érdekösszeütközések feloldásának a lehetőségét, meg kell vizsgálni a szabályozás várható hatását és a végrehajtás feltételeit. Erről a jogalkotót tájékoztatni kell.”

[29] Trtv. 8-11. §.

a) Különleges jogrend idején meghozható jogszabályok

A nem különleges jogrend idején megalkotható szabályok megalkotása nincs jogszabályilag korlátozva különleges jogrend idején. Speciális szabályok bevezetésére azonban rendszerint azért kerül sor, mert a jogalkotó hatáskörrel rendelkező szervek nem képesek rendeltetésüket betölteni a különleges jogrend bevezetésére okot adó állapot bekövetkezése miatt. Ilyen állapotnak tekinthető a rendkívüli állapot, a szükségállapot, a megelőző védelmi helyzet, a váratlan támadás és a veszélyhelyzet. Következésképpen a különleges jogrendhez tartoznak a rendkívüli állapottal,^[30] a szükségállapottal,^[31] a megelőző védelmi helyzettel,^[32] a váratlan támadással^[33] és a veszélyhelyzettel^[34] kapcsolatban megalkotott jogszabályok összessége.

Elmondható, hogy a különleges jogrendhez tartozó jogszabályok megalkotására viszonylag ritkán van szükség. Továbbá e jogszabályok tárgyukat tekintve egyes törvények alkalmazását felfüggeszthetik, törvényi rendelkezésektől eltérhetnek, valamint a megalkotásukra jogosultak egyéb rendkívüli intézkedéseket hozhatnak. Fontos követelmény azonban e jogszabályokkal, rendkívüli intézkedésekkel szemben az, hogy különleges jogrendben az Alaptörvény alkalmazását nem függeszthetik fel.^[35]

Az is elmondható, hogy e különleges jogszabályok meghozatalára nem minden esetben a „hagyományos”, nyugalmi időszakban működő jogalkotó szervek útján kerül sor, hiszen a csak rendkívüli állapot idején működő Honvédelmi Tanács^[36] békeidőben nem létező jogalkotó szerv.^[37]

Továbbá rendkívüli állapot, megelőző védelmi helyzet, váratlan támadás és veszélyhelyzet esetén a különleges jogrendhez tartozó jogszabályok megalkotását az Alaptörvény lehetőségként szabályozza: „Honvédelmi Tanács rendeletet alkothat”,^[38] „Kormány a megelőző védelmi helyzet idején rendeletet alkothat”^[39] és „Kormány váratlan támadás esetén sarkalatos törvényben meghatározott

[30] Alaptörvény 49. cikk.

[31] Alaptörvény 50. cikk.

[32] Alaptörvény 51. cikk.

[33] Alaptörvény 52. cikk.

[34] Alaptörvény 53. cikk.

[35] Alaptörvény 54. cikk (2) bek.

[36] Alaptörvény 49. cikk (1) bek.: A Honvédelmi Tanács elnöke a köztársasági elnök, tagjai az Országgyűlés elnöke, az országgyűlési képviselőcsoportok vezetői, a miniszterelnök, a miniszterek és – tanácskozási joggal – a Honvéd Vezérkar főnöke.

[37] Alaptörvény 48. cikk (1) bek.: a köztársasági elnök jogosult a hadiállapot kinyilvánítására, a rendkívüli állapot kihirdetésére és a Honvédelmi Tanács létrehozására, valamint a szükségállapot kihirdetésére, ha az Országgyűlés e döntések meghozatalában akadályoztatva van.

[38] Alaptörvény 49. cikk (4) bek.

[39] Alaptörvény 51. cikk (4) bek.

rendkívüli intézkedéseket vezethet be, valamint rendeletet alkothat”,^[40] illetve „Kormány a veszélyhelyzetben rendeletet alkothat”.^[41]

A különleges jogrendhez tartozó jogszabályok időbeli hatályával kapcsolatban pedig azt kell kiemelni, hogy ezek a jogszabályok általában a megalkotásuk alapjául szolgáló körülmények megszűnéséig, illetve az Alaptörvényben meghatározott időtartam leteltéig alkalmazandók. E jogszabályok alkalmazásának felfüggesztésére, illetve időbeli hatályuk meghosszabbítására az Alaptörvény általában lehetőséget ad.^[42]

b) Különleges jogrend idején alkalmazandó, jogalkotásra vonatkozó szabályok

A nem különleges jogrend idején alkalmazandó jogalkotási szabályok alkalmazása nincs jogszabályilag korlátozva különleges jogrend idején, azonban a fentiekben szó volt arról, hogy a különleges jogrend idején a jogalkotási hatáskörrel rendelkező szervek, személyek – jogszabályilag meghatározott keretek között ugyan – egyes törvények alkalmazását felfüggeszthetik, törvényi rendelkezésektől eltérhetnek, valamint egyéb rendkívüli intézkedéseket hozhatnak. Nincs akadálya tehát annak, hogy jogalkotási és közbeszerzési szabályok alkalmazása ideiglenesen, teljesen, vagy részlegesen felfüggesztésre kerüljenek, illetve sajátos szabályozási tartalommal módosuljanak. Az Alaptörvény alkalmazása azonban nem függeszthető fel.

3. Jogalkotásra vonatkozó szabályok megsértése

A jogalkotásra vonatkozó szabályok, és azok betartásával megalkotott jogszabályok a jogállamiság kereteként, illetve a jogállam egyfajta aspektusaként is értelmezhetők, hiszen megeremtik a jogilag szabályozott államot.

A jogszabályok megalkotására és kihirdetésére vonatkozó szabályok be nem tartása a jogszabályok érvénytelenségét vonja maga után. Magyarországon az Alkotmánybíróság – az Alaptörvény védelmének legfőbb szerveként – jogosult a jogszabályok Alaptörvénnyel való összhangját vizsgálni, Alaptörvény-ellenesség esetén pedig a jogszabályokat megsemmisíteni.^[43]

A jogalkalmazás során azért célszerű a jogalkotás szabályaival tisztában lenni, mert a vélhetőleg Alaptörvény-ellenes jogszabály alkalmazása olyan jogorvoslati eszközök alkalmazása előtt nyithat teret, amelyek a közbeszerzési eljárások befejezését jelentősen kitolhatják. Példaként említendő az olyan alkotmányjogi panasz, amely alapján a bírói döntés felülvizsgálatára – és adott esetben megsemmisítésére – kerül sor, azaz az egyedi ügyben kvázi fellebbviteli

[40] Alaptörvény 52. cikk (3) bek.

[41] Alaptörvény 53. cikk (2) bek.

[42] Alaptörvény 49. cikk (5) bek., 50. § (4)-(6) bek., 51. § (3)-(5) bek., 52. § (4) bek., 53. § (3)-(4) bek.

[43] Alaptörvény 24. cikk.

fórumként jár el az Alkotmánybíróság. (Megjegyzendő, hogy korábban az alkotmányjogi panasz csak arra irányulhatott, hogy egy egyedi ügyben alkalmazott jogszabály alkotmányosságát vizsgálja meg az Alkotmánybíróság, azonban alkotmányellenesség megállapítása esetén nem volt lehetősége a bírói döntés megsemmisítésére.)

III. A HALOTTSZÁLLÍTÁSRA VONATKOZÓ HATÁLYOS SZABÁLYOZÁS, MÓDOSÍTÁSÁNAK IRÁNYAI, VALAMINT AZOK KRITIKÁJA KÖZBESZERZÉSI VETÜLETÜK ALAPJÁN

A fentiekben ismertetett általános egyeztetés céljából került fel – 2012. augusztus 28-ai dátummal – a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium honlapjára az az előterjesztés, amely két jogszabály-tervezetet tartalmazott: „A Kormány .../2012. (...) számú rendelete a halottvizsgálatról és a halottakkal kapcsolatos eljárásról” és „A halottvizsgálattal és halottakra vonatkozó eljárásokkal kapcsolatos egyes törvények módosításáról szóló 2012. évi... törvény” című előterjesztés.^[44]

Az előterjesztés céljaként határozta meg a halottszállításra vonatkozó szabályok pontosítását, a halottvizsgálat folyamatának egyértelműbb szabályozását, a szakmai szabályok letisztulását, a szakmailag megalapozottabb halottvizsgálati eredményeket, a felderítetlen halálesetek számának csökkenését, és egy olyan átláthatóbb eljárási rend kialakítását, amely a hozzátartozók, a hatóságok érdekein túl a kegyeleti szempontokra is tekintettel van.

Közbeszerzési szempontból a jelenleg hatályos szabályozásnak és az előterjesztésnek az az aspektusa értékelendő, amely az állam és a polgárok pénzügyi terheinek csökkentését célozza árplafon bevezetésével.

1. Halottszállításra vonatkozó hatályos és tervezett szabályozás

A hatályos szabályozás három boncolás-típust határoz meg: kórbonctani vizsgálat, hatósági boncolás és az igazságügyi boncolás. Halott személy szállítása e három boncolási eljárásra szállítás érdekében valósulhat meg, illetve a boncolás helyszínéről az eltemetés helyére.

a) Kórbonctani boncolás

Az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény (a továbbiakban: Eütv.) határozza meg a kórbonctani vizsgálat eseteit.^[45] A szabályozás alapján egyértelműen látszik, hogy kórbonctani vizsgálatnak akkor van helye, ha a haláleset

[44] <http://www.kormany.hu/hu/dok?page=4&source=3&type=302&year=2012#!DocumentBrowse>.

[45] Eütv. 219. § (1) bek.

természetes, és ebből következően sem hatósági, sem igazságügyi boncolásnak nincsen helye.^[46]

A kórbonctani vizsgálat illetékességi szabályait az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvénynek a halottakkal kapcsolatos rendelkezései végrehajtásáról, valamint a rendkívüli halál esetén követendő eljárásról szóló 34/1999. (IX. 24.) BM-EüM-IM együttes rendelet (a továbbiakban: együttes miniszteri rendelet) határozza meg: „A kórbonctani vizsgálat elvégzésére – az Eütv. 219. §-a alapján – a halottvizsgálatot végző orvos vagy az elhunyt személy kezelőorvosa tesz javaslatot.”, továbbá „A kórbonctani vizsgálatot a halál helye szerint illetékes – patológiai osztállyal rendelkező – fekvőbeteg-szakellátást nyújtó egészségügyi intézmény kórboncnok orvosa végzi.”^[47]

A kórbonctani vizsgálatnál kapcsolatban felmerült költségek viselésére szintén az együttes miniszteri rendelet határoz meg részletszabályt: „A holttest kórbonctani vizsgálatra történő szállításának költségét a kórbonctani vizsgálatra illetékes kórház viseli. Az orvostudományi egyetemi anatómiai oktatás céljára átadott holttest elszállításáról az orvostudományi egyetem gondoskodik.”^[48]

Az orvosi rendelvényre történő, kórboncolási céllal végzett halottszállítás költségének mértékére az egészségügyi szolgáltatások Egészségbiztosítási Alapból történő finanszírozásának részletes szabályairól szóló 43/1999. (III. 3.) Korm. rendelet (a továbbiakban: Korm. rendelet) ad útmutatást: A boncolás végzéséhez szükséges szakmai minimumfeltételekkel nem rendelkező fekvőbeteg-gyógyintézetben, vagy a nem fekvőbeteg-gyógyintézetben elhunyt személy esetében a költségtérítés – a kórboncolást végző fekvőbeteg-szakellátási szolgáltatóval kötött szerződés alapján – átalánydíjjal történik az elrendelést igazoló utalványnak, továbbá az elhunyt személy és a halottszállítási utalvány adatainak a finanszírozó részére történő megküldését követő hónapban, az egyéb kifizetésekkel egyidejűleg. Az átalánydíj a halottszállításért közigazgatási határon belül legfeljebb 8400 forint, közigazgatási határon túli esetben legfeljebb 12 600 forint szállítási díj.^[49]

A fentiekben a tervezett jogszabály-változtatás érdemben jelentősen nem változtatna, hiszen a Kormányrendelet-tervezet 3. § (3) bekezdése továbbra is csak a természetes halál esetén engedné az orvosi rendelvényű halottszállítást,^[50]

[46] Vö. a hatósági és igazságügyi boncolásra vonatkozó szabályozással.

[47] 6. § (1) bek. és 7. §.

[48] 14. § (4)-(5) bek.

[49] 34. § (1) és (2) bek.

[50] „A helyszíni halottvizsgálatot végző orvos a) ha a halál nem természetes jellegének lehetőségét észleli, haladéktalanul értesíti az általános rendőrségi feladatok ellátására létrehozott szervet, b) az a) pontban foglalt eset kivételével, a törvényi feltételek fennállása esetén kezdeményezi az elhunyt kórbonctani vizsgálatát, c) megkezdi elhunyt egészségügyi adatainak beszerzését, d) az a) és b) pontban meghatározott esetek kivételével – lehetőség szerint az elhunyt egészségügyi adatainak ismeretében – megállapítja a halál okát és kitölti a halottvizsgálati bizonyítványt, egyéb esetekben megkezdi a halottvizsgálati bizonyítvány kitöltését, e) természetes halál esetén megkísérli értesíteni az elhunyt eltemetetésére kötelezettet a halál tényéről, f) az a) pontban foglalt eset kivételével kezdeményezi a holttest elszállítását.”

valamint a 29. §-a továbbra is a haláleset helye szerint illetékes patológust jelöli meg a kórbonctani vizsgálat lefolytatására jogosult személynek.^[51] Továbbá a 37. §-a szerint a költségek viselésére kötelezett sem változna.^[52] A tervezett jogszabály-változás fentiekben meghatározott átalánydíj mértékét nem érintené.

b) Hatósági boncolás

Az Eütv. a hatósági boncolás eseteit a rendkívüli haláleset eseteinek felsorolásával határozza meg.^[53] A szabályozás alapján egyértelműen látszik, hogy hatósági boncolásra akkor kerülhet sor, ha a haláleset nem természetes, és ebből következően kórbonctani vizsgálatnak nincsen helye.

A hatósági boncolás illetékesség szabályait – a kórbonctani vizsgálattal szemben – két jogszabály együttesen rendezi: az együttes miniszteri rendelet szerint „Rendkívüli halál esetén a hatósági, illetve az igazságügyi orvosi boncolást elrendelő hatóság intézkedik a holttestnek a halál bekövetkezése helyéről a szükséges vizsgálatok elvégzéséhez megfelelő feltételekkel rendelkező legközelebbi, boncolóhelyiség-csoportot fenntartó temetőbe vagy kórházi patológiai osztályra, illetve más intézménybe (a továbbiakban: boncolás helye) történő szállításáról.”^[54] A szakterületek ágazati követelményeiért felelős szervek kijelöléséről, valamint a meghatározott szakkérdésekben kizárólagosan eljáró és egyes szakterületeken szakvéleményt adó szervekről szóló 282/2007. (X. 26.) Korm. rendelet 2. számú melléklete szerint az igazságügyi boncolás, a hatósági boncolás és az ismeretlen személyazonosságú halottak boncolása konkrétan megnevezett egyetemi intézet vagy intézmény (illetve azok szakértője^[55]) hatáskörébe tartozik.

A hatósági boncolással kapcsolatban felmerült költségek viselésére az együttes miniszteri rendelet határoz meg részletszabályt: „A holttestnek a boncolás helyére történő szállításának, valamint tárolásának, hűtésének és

[51] 29. §: „A kórboncolást – a 26. § (3) bekezdésében megjelölt eset kivételével – a haláleset helye szerint illetékes, patológiai osztállyal rendelkező fekvőbeteg gyógyintézetben az intézménnyel foglalkoztatási jogviszonyban álló patológusa végzi.”

[52] „37. § (1) Ha a halál a helyszíni halottvizsgálat alapján természetes módon következett be, a kórbonctani vizsgálat feltételei fennállnak, a helyszíni halottvizsgálatot végző orvos a halál tényének megállapításától számított legkésőbb 12 órán belül – a 3. § (1) d) pontjában megjelölt helyen elhunyt esetében soron kívül, legkésőbb 4 órán belül – intézkedik a holttestnek a kórbonctani vizsgálat helyére történő szállításáról. (2) A (3) bekezdésben foglalt kivétellel a holttest kórbonctani vizsgálatra történő szállításának, tárolásának és hűtésének költségeit az eltemetéshez szükséges halottvizsgálati bizonyítvány kiállítását követő első munkanapig a kórbonctani vizsgálatra illetékes intézmény viseli. (3) Az orvostudományi egyetem részére anatómiai oktatás céljára átadott holttest elszállításáról – ide értve a szállítási, tárolási és hűtési költség viselését is – az orvostudományi egyetem gondoskodik.”

[53] Eütv. 218. § (1) bek. és (4)-(5) bek., Érdekeség, hogy az eltűnt személyek felkutatásának és a rendkívüli halálesetek kivizsgálásának rendjéről szóló 23/1994. (X. 26.) BM rendelet is hasonló tartalommal határozza meg a rendkívüli halál fogalmát: 4. §.

[54] 15. § (1) bek.

[55] 2. § (1)-(3) bek.

boncolásának költségei a (3) bekezdésben meghatározott időpontig a boncolást elrendelő hatóságot terhelik”,^[56] továbbá „A boncolás helyéről a holttest temetőbe, temetkezési emlékhelyre, temetkezési szolgáltató telephelyére vagy hamvasztóüzembe történő szállításának, valamint tárolásának, hűtésének költségei a halottvizsgálati bizonyítvány kiállítását – ha az eltemetéshez, illetve elhamvasztáshoz hatóság engedélye szükséges, akkor az engedély kiadása napját, illetve az engedélyben a temetés legközelebbi időpontjaként megjelölt napot – követő első munkanaptól azt terhelik, aki törvény alapján az elhunyt eltemettetésére köteles, illetve az eltemettetést vállalja.”^[57]

A fentiekben a tervezett jogszabály-változtatás érdekében jelentősen változtatna, hiszen – az Eütv. 218. §-a már konkrétan meghatározná a nem természetes halál fogalmát,^[58] továbbá konkretizáltan megjelenik a nem természetes halál észlelése esetén követendő eljárás is,^[59] – a kormányrendelet-tervezet nem helyezné hatályaon kívül a 282/2007. (X. 26.) Korm. rendeletet, így azzal együtt kell értelmezni a boncolás helyére irányadó szabályait;^[60] a hatósági boncolásra szállítás költségének mértékére a kormányrendelet-tervezet ugyanazt az átalánydíj mértéket jelöli meg, amelyet a Korm. rendelet tartalmaz.^[61]

[56] 15. § (2) bek.

[57] 15. § (3) bek.

[58] Törvénytervezet 2. § (2) bek. Nem természetes a halál, ha a természetes módon való bekövetkezését a körülmények kétségesessé teszik, így a) bekövetkezésének körülményei bűncselekmény elkövetésére utalnak, vagy b) rendkívüli halálnak minősül, azaz ba) a halált baleset okozta, bb) a halált öngyilkosság okozta, vagy a körülmények arra utalnak.

[59] Kormányrendelet-tervezet 6. § (1)-(2) bek.: „Amennyiben a helyszíni halottvizsgálatot végző orvos vagy a helyszínre kikerülő általános rendőrségi feladatok ellátására létrehozott szerv nem természetes halál gyanúját észleli, erről köteles értesíteni a hatáskörrel rendelkező szervet. (2) A hatáskörrel rendelkező szerv a) bűncselekmény gyanúja esetén a büntetőeljárást megindítja, vagy b) rendkívüli halál gyanúja esetén a rendkívüli halállal kapcsolatos hatósági eljárást megindítja.”

[60] Kormányrendelet-tervezet 18. § (1) bek.: „Hatósági boncolást fekvőbeteg-ellátó intézmény patológiai osztályán vagy olyan boncoló-helyiségcsoportban lehet elvégezni, amely megfelel a patológiai szakmai minimumfeltételeknek.”

[61] 40. § (1)-(4) bek.: „Nem természetes halál esetén a hatósági vagy igazságügyi boncolás helyszínéig történő halottszállításért közigazgatási határon belül legfeljebb 8400 forint, közigazgatási határon túli esetben legfeljebb 12 600 forint szállítási díj illeti meg a halottszállítást végző szolgáltatót. (2) A hatósági vagy az igazságügyi boncolás helyszínétől a temetőig, temetkezési emlékhelynek minősülő helyig, hamvasztó üzemig, valamint a temetkezési szolgáltató telephelyéig történő halottszállítás során az (1) bekezdésben megjelölt útvonallal megegyező távolságig halottszállításért közigazgatási határon belül elhunytanként legfeljebb 8400 forint, közigazgatási határon túli esetben legfeljebb 12 600 forint szállítási díj illeti meg a halottszállítást végző szolgáltatót. (3) Az (1) bekezdésben meghatározott távolságot az (1) bekezdés szerinti halottszállítást végző szolgáltató igazolja. (4) E § alkalmazásában a halottszállításért felszámítható szállítási díj tartalmazza a holttest szállítóautóba történő ki- és behelyezésének, valamint az útvonal alatti hűtésének díját is.”

c) Igazságügyi boncolás

Igazságügyi boncolásra csak és kizárólag bűncselekmény gyanúja esetén van lehetőség az Eütv. rendelkezései szerint.^[62]

Az igazságügyi boncolás jelenleg hatályos illetékességi szabályaira a hatósági boncolásnál leírtak az irányadók, tehát az együttes miniszteri rendelet a 282/2007. (X. 26.) Korm. rendelettel együtt alkalmazandó.

Az igazságügyi boncolás jelenleg hatályos költségviselési szabályaira szintén a hatósági boncolásnál leírtak az irányadók, így az együttes miniszteri rendelet megfelelően irányadó.

A fentiekben a tervezett jogszabály-változtatás érdemben jelentősen változtatna, ugyanabban a terjedelemben, mint ahogy az a hatósági boncolásnál látható volt, tekintettel a kormányrendelet-tervezet 27. § (2) bekezdésére, miszerint „Az igazságügyi boncolásra a hatósági boncolás szabályait kell alkalmazni azzal, hogy az igazságügyi boncolást az elrendelésétől számított 3 napon belül kell elvégezni.”.

2. A hatályos szabályozás, valamint módosításának kritikája közbeszerzési vetülete alapján

a) Kórbonctani boncolásra vonatkozó szabályozás kritikája

A hatályos szabályozás szerint a kórbonctani boncolásra szállítás költségei a rendőrséget nem terhelik és nem is terhelhetik, hiszen a szállítás orvosi rendelvényre történik és annak megtérítése a Korm. rendeletben leírtak alapján történik.

Megjegyzendő, hogy a kórbonctani vizsgálatra szállításnak nincs közbeszerzési vetülete, hiszen, ahogy azt a Korm. rendelet is leírja: a boncolás végzéséhez szükséges szakmai minimumfeltételekkel nem rendelkező fekvőbeteg-gyógyintézetben, vagy a nem fekvőbeteg-gyógyintézetben elhunyt személy esetében a költségtérítés – a kórboncolást végző fekvőbeteg-szakellátási szolgáltatóval kötött szerződés alapján – átalánydíjjal történik az elrendelést igazoló utalványnak, továbbá az elhunyt személy és a halottszállítási utalvány adatainak a finanszírozó részére történő megküldését követő hónapban, az egyéb kifizetésekkel egyidejűleg.

A jogszabály-módosítás tervezett irányai közbeszerzési szempontból nem változtatnak a hatályos szabályozáson.

b) Hatósági és igazságügyi boncolásra vonatkozó szabályozás kritikája

A hatósági és igazságügyi boncolás egyik illetékességi szabálya a 34/1999. (IX. 24.) BM- EüM-IM együttes rendelet 15. § (1) bekezdése, miszerint rendkívüli

[62] Ld. Eütv. 218. § (2) bek.

halál esetén a hatósági, illetve az igazságügyi orvosi boncolást elrendelő hatóság intézkedik a holttestnek a halál bekövetkezése helyéről a szükséges vizsgálatok elvégzéséhez megfelelő feltételekkel rendelkező legközelebbi, boncolóhelyiség-csoportot fenntartó temetőbe vagy kórházi patológiai osztályra, illetve más intézménybe (a továbbiakban: boncolás helye) történő szállításáról. Azonban a 282/2007. (X. 26.) Korm. rendelet 2. § (1)-(3) bekezdése tovább konkretizálja ezt a szabályt, amikor meghatározza azt is, hogy milyen szakértők, illetve intézmények^[63] járhatnak el a boncolás során.

A fentiek alapján összegzésként elmondható az, hogy a jelenleg hatályos szabályozás szerint az együttes miniszteri rendelet a 282/2007. (X. 26.) Korm. rendelettel együtt úgy alkalmazandó, hogy az együttes miniszteri rendeletben meghatározott helyen a 282/2007. (X. 26.) Korm. rendelet szerinti szakértő jogosult elvégezni a boncolást.

Tekintettel azonban arra, hogy a 282/2007. (X. 26.) Korm. rendeletben megnevezett egyetemi intézet vagy intézmény rendelkezik a hatósági, illetve igazságügyi boncolás lefolytatására leginkább alkalmas helyiséggel és olyan eszközparkkal, amelyek együttesen a hatósági és büntetőeljárások minél rövidebb időn belül történő befejezéséhez, és ezáltal a kegyeleti jogok érvényesítéséhez is elengedhetetlenek, így – a jogforrási hierarchia elvére és a *lex posteriori derogat legi priori* elvre^[64] támaszkodva – az is egy jogértelmezési alternatíva a boncolást elrendelő hatóság számára, ha a 282/2007. (X. 26.) Korm. rendeletben megnevezett egyetemi intézet vagy intézmény szerepel teljesítési helyként^[65] egy kiírt közbeszerzési eljárásban.

Lehetséges ez abból a szempontból is, mert a halottszállításért fizetendő díj hatóságilag nincs maximálva a hatályos szabályozás szerint, így a boncolást elrendelő hatóság által kiírt közbeszerzési eljárásban a piaci verseny és gazdasági ésszerűség teljes egészében érvényesülhet, következőképpen a közbeszerzési eljárás (vagy annak részei) eredménytelensége kevésbé esélyes, figyelembe véve azt, hogy a 282/2007. (X. 26.) Korm. rendelet 1. számú mellékletének első pontjában meghatározott intézmények illetékessége olykor több megyére is kiterjed.

[63] Ld. a 282/2007. (X. 26.) Korm. rendelet 1. számú melléklet 1. pontját, amelyből kitűnik, hogy egy-egy hatáskörrel rendelkező intézet több megyére is kiterjedő hatáskörrel rendelkezik.

[64] A jogforrási hierarchia elve szerint a Kormányrendelet a miniszteri rendelet felett áll, így ha a miniszteri rendelt tartalmában ellentmond a kormányrendeletnek, akkor a kormányrendelet rendelkezéseit kell irányadónak tekinteni. A *lex posteriori derogat legi priori* elv jelentése: „későbbi törvény lerontja a korábbi”. Megjegyzendő azonban, hogy ez az elv nemcsak a törvényekre, hanem a jogszabályokra általánosságban igaz, azaz a később alkotott jogszabályt kell irányadónak tekinteni. (Szilágyi, 2011, 361-365.)

[65] Vö. Közbeszerzési Értesítő, 2011, 773.: Hajdú-Bihar Megyei Rendőr-főkapitányság tájékoztatója az eljárás eredményéről (28579/2011) – II.1.5. pont. Elérhető: http://www.kozbeszerzes.hu/adatbazis/mutat/hirdetmeny/portal_28579_2011/.
<http://www.mhk.hu/kozbesz/pdf/2011/KBE134.pdf>.

Továbbá a szakértők boncolási helyre történő oda- és visszautazásból eredő útiköltség-térítés,^[66] illetve intézményi keretek között adott esetben biztosítható gépjárműhasználat költségei is megtakaríthatóak a boncolást elrendelő hatóság számára, hiszen a szakértő abban az intézményben végzi tevékenységét, amelyvel foglalkoztatásban áll.

Megjegyzendő ugyanakkor az is, hogy a 282/2007. (X. 26.) Korm. rendeletben megnevezett egyetemi intézeteknek vagy intézményeknek is az az ésszerű, ha nem kell a szakértőnek utazni, mert az utazásra fordított idő alatt a szakértői feladatok nem ellátottak, ugyanakkor az egyetemi intézetek és az érintett intézmények sokszor korszerűen felújított boncoló-helyiségeiben sokkal hatékonyabban lehet a boncolási feladatokat ellátni, mint egy patológiai minimumfeltételkel rendelkező helyiségben.

Elmondható tehát, hogy a szakértők folyamatos munkavégzésének biztosítása – a nem természetes halálesetek mielőbbi tisztázást is szolgálva – a hatósági eljárások, illetve a büntetőeljárások idejét (jelentősen) lerövidítheti, ami a felderítetlen halálesetek számának csökkenését, a hozzátartozók kegyeleti szempontjainak és a hatóságok érdekeinek figyelembevételét eredményezi mindamellet, hogy a szakmailag megalapozottabb halottvizsgálati eredmények is biztosítva lennének.

A fentiekben szó volt arról, hogy a hatósági és igazságügyi boncolásra szállítás költségei a boncolást elrendelő hatóságot terhelik, és a szállítási költség a hatályos szabályozás alapján nem hatósági áras. Ezen kíván változtatni a tervezett jogszabály-módosítás úgy, hogy a Korm. rendeletben szereplő és a kórbonctani boncolásra szállításkor felmerülő hatósági árakat alkalmazná hatósági és igazságügyi boncolásra szállítás esetében is.

A tervezett jogszabály-változtatás hatályba lépése esetén a halottszállításért fizetendő díjat kormányrendelet állapítja meg. Megjegyzendő, hogy a boncolás helyét is kormányrendelet fogja meghatározni a tervezett jogszabály-módosítás hatályba lépése esetén, úgy hogy a 282/2007. (X. 26.) Korm. rendeletben meghatározott szakértő lesz továbbra is jogosult a boncolás lefolytatására.

A fentiekben vázolt esetben a boncolást elrendelő hatóság az általa lefolytatott közbeszerzési eljárás során köteles lesz a 282/2007. (X. 26.) Korm. rendeletben meghatározott szakértő munkáját a – jelenleg tervezetként ismert – kormányrendeletben meghatározott helyen (mint teljesítési hely) igénybe venni, ráadásul hatósági ár alkalmazásával, ami azzal a következménnyel jár, hogy a boncolást elrendelő hatóság ugyan nem fizet majd indokolatlanul magas díjat halottszállítás címén a közbeszerzési eljárást megnyerő halottszállítónak, de költségvetési fedezetet kell biztosítani a szakértők útiköltség térítésére, illetve utaztatásukat biztosító gépjárműhasználatra.

[66] Vö. az igazságügyi szakértők díjazásáról 3/1986. (II. 21.) IM rendelet 6. §.

A tervezett jogszabály-módosítás hatályba lépése esetén negatívumként elmondható az is, hogy a szakértők utazása miatt a szakértői tevékenység (boncolás) ellátása nem lesz folyamatos, illetve kialakítását és felszereltségét tekintve nem a boncolásra leginkább alkalmas helyen kerül majd sor a boncolásra.

Megjegyzendő e körben az is, hogy a patológiai minimumfeltételekkel rendelkező egészségügyi intézményeket taxatív jogszabály nem határozza meg. Következésképpen a közbeszerzési eljárás kiírását ez is nehezíti majd. Továbbá a patológiai minimumfeltételek későbbi nem teljesítése miatt változik majd a teljesítés helye, mert más egészségügyi intézményben kell a boncolásokat lefolytatni. Mindez új közbeszerzési eljárás kiírását vonja maga után, hiszen a szerződés nem módosítható a közbeszerzésekről szóló 2011. évi CVIII. törvény 132. § (1) bekezdés a) pontja alapján.^[67] Ezzel szemben a halottak elszállítása olyan feladatnak minősül, amelynek ellátásról folyamatosan kell gondoskodni a közegészségügyi, járványügyi, kegyeleti szempontok érvényesülése érdekében is, tehát a jogi szabályozásnak olyannak kell lenni, ami biztosítja a határozott idejű szerződésekkel történő folyamatos rendelkezést.

Tény az is, hogy ha a boncolási vizsgálat tárgyává tett szövetek a patológiai minimumfeltételeket teljesítő boncolóhelyiségben mégsem vizsgálhatók - mondjuk a speciális eszköz hiánya vagy eszköz-meghibásodás miatt - akkor a szövetek (holttest) szállítása szükségessé válik, amely következtében sokkal nagyobb azok sérülésének esélye.

Továbbá a boncolást elrendelő hatóságot terhelő halottszállítási díj maximális mértékét egyrészt a patológiai minimumfeltételekkel rendelkező egészségügyi intézmények száma és területi elhelyezkedése, másrészt az árak megállapításáról szóló 1990. évi LXXXVII. törvény rendelkezései^[68] alapozhatják meg. Ugyanis, ha a hatósági és igazságügyi boncolás lefolytatására jogosult egészségügyi intézmények száma kisebb, mint a kórbonctani boncolást lefolytatni jogosult intézmények száma, úgy a halottszállítással foglalkozó potenciális ajánlattevők ajánlattevőként nem lesznek érdekeltek^[69] a „hatósági és igazságügyi boncolásra

[67] „A felek nem módosíthatják a közbeszerzési eljárás eredményeként megkötött szerződésnek a felhívás, a dokumentáció feltételei, illetve az ajánlat tartalma alapján meghatározott részét, ha a) a módosítás olyan feltételeket határoz meg, amelyek ha szerepeltek volna a szerződéskötést megelőző közbeszerzési eljárásban, az eredetileg részt vett ajánlattevőkön (részvételre jelentkezőkön) kívül más ajánlattevők (részvételre jelentkezők) részvételét, vagy a nyertes ajánlat helyett másik ajánlat nyertességét lehetővé tették volna.”

[68] 8. § (1) bek.: „A legmagasabb árat - a (2) bekezdésben szabályozott kivétellel - úgy kell megállapítani, hogy a hatékonyan működő vállalkozó ráfordításaira és a működéséhez szükséges nyereségre fedezetet biztosítson, tekintettel az elvonásokra és a támogatásokra is.”

[69] Az előírt árplafon alacsony volta miatt nem lenne eredményes a kiírt közbeszerzési eljárás egésze, vagy része(i). Ugyanez a helyzet akkor is, ha a hatósági ár bevezetésével, de a 282/2007. (X. 26.) Korm. rendeletben meghatározott intézményben kerülne sor a boncolásra, hiszen az egyetemi intézet vagy intézmény illetékességi területének legtávolabbi pontja az esetek többségében jelentős távolságra van az egyetemi intézettől vagy intézménytől, következésképpen a halottszállítást végző számára gazdaságilag nem lesz ésszerű ajánlatot tenni.

szállítás” tárgyban kiírt közbeszerzési eljáráson, hiszen jóval nagyobb távolságokat kell megtenniük majd hatósági és igazságügyi boncolásra szállítás esetén, mint amekkora utat kórbonctani boncolásra szállítás során tenni kell, ami azzal járhat, hogy nemcsak nyereséget nem termel majd vállalkozásuk, de veszteséges is lehet e tevékenységük. Mindez a boncolást elrendelő hatóság feladatellátásának (halottszállításról gondoskodás) folyamatosságát is veszélyezteti.

A fentiekben ismertetett negatívumok alapján összességében elmondható az, hogy a jelenlegi jogszabály-módosítási tervezet alapján nem lesz biztosítva az a jogalkotói szándék, miszerint ugyanaz a teher terhelje a boncolást elrendelő hatóságot, mint a hozzátartozókat^[70] és a kórbonctani boncolásra szállítás költségeit viselő intézményeket. Valamint, az is elmondható, hogy a tervezett jogszabály-változás sem a hozzátartozók, sem az érintett intézmények, sem az igazságszolgáltatás érdekeit nem szolgálják jelenlegi formájukban, ugyanakkor kétségtelen, hogy szükséges az érintettek érdekeit és anyagi megterhelését közeliíteni egymáshoz.

Tény továbbá az is, hogy a jelenleg hatályos szabályozás alapján megkötött közbeszerzési szerződések nem lehet majd módosítani a tervezet jogszabállyá válása esetén, hanem új közbeszerzési eljárást kell majd kiírni, hiszen jelentős szerződési kikötésekre (pl. teljesítés helye, ellenszolgáltatás mértéke) lehet és lesz hatással az új szabályozás. Mindez azonban az ajánlatkérők és ajánlattevők felesleges megterhelését is eredményezi.

3. A halottszállításra vonatkozó hatályos és a tervezett szabályozás kritikája alapján a lehetséges szabályozási irányok

Figyelemmel a hatósági és igazságügyi boncolás speciális jellegére, valamint a hatósági, illetve büntetőeljárás során meghozható döntések alapvető emberi és szabadságjogokat érintő jellegére, a megoldás egy olyan törvényi szintű szabályozás lenne, ami biztosítja a holttest olyan, legközelebbi boncolást végző intézménybe történő szállítását, ahol minden patológiai feltétel – országos viszonylatban – maximálisan adott, ahol a boncolást végző szakértők munkavégzési helyeként a boncolás folyamatosan biztosítható.

A törvényi szintű szabályozás azért is lenne kívánatos, mert az Alaptörvény rendelkezései szerint az alapvető jogokra és kötelezettségekre vonatkozó szabályokat törvény állapítja meg.^[71] Vagyis, mivel a büntetőeljárás során meghozható döntés kihathat alapvető jogokra, így kívánatos, ha a döntés alapján szolgáló igazságügyi boncolás – a büntetőeljáráson túl – törvényi szinten kerül szabályozásra. Tekintettel azonban arra, hogy az igazságügyi boncolásra a hatósági boncolás szabályai az irányadók, így szükséges, hogy a hatósági

[70] Vö. Korm. rendelet 34. § (1) és (2) bek. és együttes miniszteri rendelet 15. § (3) bek.

[71] Ld. Alaptörvény I. cikk (3) bek.

boncolás is törvényi szintű szabályozás keretében valósuljon meg. A fentiek indoka az, hogy egy büntetőeljárásban a szakértő által készített szakvélemény ugyanolyan bizonyító erővel rendelkezhet, mint a tanúvallomás, amelynek a „beszerzésére” vonatkozó szabályokat a büntetőeljárásról szóló 1998. évi XIX. törvény állapítja meg. Kívánatos lenne tehát, ha e két bizonyító erővel rendelkező okirattípus ugyanolyan szabályozási szinten kezelt eljárás során jönne létre.

Az igazságszolgáltatás „igazság szolgáltatást” betöltő funkciója érdekében nem lenne megoldás az, ha a központi költségvetés kiadási előirányzatot tartalmazna arra az árkülönbözetre, ami a patológiai minimumfeltételekkel rendelkező intézményből a 282/2007. (X. 26.) Korm. rendeletben meghatározott intézménybe történő holttestszállítás során merül fel, hiszen sok szempontból nem kívánatos a halottak újbóli utaztatása, többszöri mozgatása. E szempontok az előző pontban kerültek bemutatásra.

Fontos jogalkotási szabály, hogy azonos életviszonyokat lehet azonos szabályozási elvek mentén szabályozni. A kórbonctani boncoláshoz képest a hatósági és igazságügyi szakértői boncolást speciális esetként szabályozzák a jogszabályok. Az Eütv. 218. § (1)-(2) és (4)-(5) bekezdései a hatósági boncolást a rendkívüli halál esetének következményeként rendelik el, ezen felül az Eütv. külön szabályozza az igazságügyi boncolást is még a rendkívüli halál esetén belül is. A kórbonctani boncolás és a hatósági, valamint igazságügyi boncolás azért sem tekinthető azonosnak, mivel kórbonctani boncolás során nem indul semmilyen eljárás, míg az utóbbi kettő boncolási típus olyan eljárásokban indokolt, amely eljárások kimenetele az alapvető emberi és szabadságjogokat korlátozhatja.

E körben megjegyzendő az is, hogy a kórbonctani boncolásra szállításnak nincsen közbeszerzési vetülete, míg a hatósági és igazságügyi boncolásra szállításnak van. Következésképpen nem lehet azokat hasonlóan – gondolunk itt az árplafonra – szabályozni.

A cikk konklúziójaként az is elmondható, hogy a közbeszerzési eljárás sajátosságaira nemcsak kifejezetten közbeszerzési tárgyú jogalkotás során kell figyelemmel lenni, ugyanakkor a közbeszerzéssel beszerezhető közbeszerzési tárgyak specialitásaira, az érintett szakterületek szabályozási sajátosságaira a közbeszerzési tárgyú jogalkotás során mindig kellő körültekintéssel kell eljárniuk a jogalkotóknak. A jogalkalmazóknak pedig képességeikhez és lehetőségeikhez mérten kívánatos részt venni a jogalkotásban és élni a társadalmi részvétel keretében biztosított észrevételezési lehetőséggel.

Abban az esetben pedig, ha a fentiek ellenére a vonatkozó jogi szabályozás nem szabályoz minden szabályozandó részletkérdést, vagy nem koherensen szabályoz, akkor a jogalkalmazásnak van kiemelkedő szerepe a professzionalitás biztosítása érdekében.

Tekintettel azonban arra, hogy jogalkalmazásról szóló törvény nem létezik, így mindenkinek – tehát nemcsak jogászoknak – célszerű ismerni azokat az elveket, amelyek a magyar jogrendszer egészét áthatják és meghatározzák, továbbá mindenkinek ismerni kell a jogrendszert alkotó jogforrások típusát,

rendszerét, egymáshoz való viszonyát. Mindezek ismeretére azért is van kiemelkedően szükség, mert közbeszerzésnél alapvetően az eljárást megindító felhívás, és adott esetben a dokumentáció és a szerződéstervezet elkészítésén múlik az adott közbeszerzési eljárás sikere. Egy nem jól megtervezett, előkészített közbeszerzési eljárás nem teljesíti be a vele kapcsolatban megfogalmazott jogalkotói szándékot és súlyos gazdasági következményeket okozhat mindamellelt, hogy a piaci versenyre is káros hatással lehet.

IRODALOM

- Szilágyi Péter (2011): *Jogi Alaptan*. Negyedik, átdolgozott kiadás. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Közbeszerzési Értesítő (KÉ) 2011./134. sz., 2011.11.18. Elérhető: http://www.kozbeszerzes.hu/adatbazis/mutat/hirdetmeny/portal_28579_2011/.
- <http://www.mhk.hu/kozbesz/pdf/2011/KBE134.pdf>.
- 9/1992. (I. 30.) AB határozat.
- 10/1992. (II. 25.) AB. határozat.
- 11/1992. (III. 5.) AB határozat, 121/2009. (XII. 17.) AB határozat.
- Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.).
- A jogalkotásról szóló 2010. évi CXXX. törvény (Jat.).
- A jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvény.
- A jogszabályok előkészítésében való társadalmi részvétélről szóló 2010. évi CXXXI. törvény (Trtv.).
- A jogszabályszerkesztésről szóló 61/2009. (XII. 14.) IRM rendelet.
- Az előzetes és utólagos hatásvizsgálatról szóló 24/2011. (VIII. 9.) KIM rendelet.
- Egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény.
- Az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvénynek a halottakkal kapcsolatos rendelkezései végrehajtásáról, valamint a rendkívüli halál esetén követendő eljárásról szóló 34/1999. (IX. 24.) BM-EüM-IM együttes rendelet (együttes miniszteri rendelet).
- Az egészségügyi szolgáltatások Egészségbiztosítási Alapból történő finanszírozásának részletes szabályairól szóló 43/1999. (III. 3.) Korm. rendelet (Korm. rendelet).
- A szakterületek ágazati követelményeiért felelős szervek kijelöléséről, valamint a meghatározott szakkérdésekben kizárólagosan eljáró és egyes szakterületeken szakvéleményt adó szervekről szóló 282/2007. (X. 26.) Korm. rendelet.
- A közbeszerzésekről szóló 2011. évi CVIII. törvény.
- A Polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény (Pp.).
- A büntetőeljárásról szóló 1998. évi XIX. törvény (Be.).
- Az igazságügyi szakértők díjazásáról 3/1986. (II. 21.) IM rendelet.
- T/1381. számú törvényjavaslat a jogalkotásról. Elérhető: <http://www.parlament.hu/irom39/01381/01381.pdf>.
- „A Kormány .../2012. (...) számú rendelete a halottvizsgálatról és a halottakkal kapcsolatos eljárásról” és „A halottvizsgálattal és halottakra vonatkozó eljárásokkal kapcsolatos egyes törvények módosításáról szóló 2012. évi..... törvény” című előterjesztés. Elérhető: <http://www.kormany.hu/hu/dok?page=4&source=3&type=302&year=2012#!DocumentBrowse>.

Gondolatok a táborok évszázada^[1] kapcsán

I. BEVEZETÉS

Egészen napjainkig számos, a 20. század történetétől elválaszthatatlan koncentráció-, internáló-, munka- és haláltáborok kérdésével foglalkozó írás jelent meg a hazai és a nemzetközi szakirodalmi palettán. Ennek köszönhetően ma már részletes kép tárul mindazok elé, akik jobban meg akarják ismerni a náci és szovjet rezsimek példátlan embertelenségét, melynek egyik megnyilvánulási formáját az üzemszerűen kialakított és működtetett tábor-rendszerek adták.

Részben ennek a széleskörű irodalmi feldolgozottságnak, részben talán a történelmileg kirívó becstelenség megkérdőjelezhetetlenségének köszönhető, hogy manapság „a tábor”, vagyis a koncentrációs tábor fogalma eggyé vált a haláltáborral, a nemzeti szocialista és bolsevik rezsimek találmányaival. Ezek a táborok tehát úgy tűnnek fel, mint a német és orosz történelem dicstelen korszakainak kellékei, amelyek a totalitárius berendezkedésekkel egy időben, de járulékos módon alakultak ki.

Ezt a képet azonban jelentősen módosíthatja a Kotek – Rigoulot páros által is képviselt újszerű szemlélet, amely a koncentrációs táborok intézménytörténetét, kialakulási ívét helyezi vizsgálódásai középpontjába. Innen nézve jelenik meg az a talán némileg túlzó alapgondolat, miszerint „a 20. századot úgy is elbeszélhetnénk, hogy elmondjuk a koncentrációs táborok történetét.”^[2] E túlzó tétel viszont helyesen mutat rá arra, hogy a táborok története – a történelmi gyalázat tetőfokát meg nem kérdőjelezve – nem csak a német és orosz, hanem jószerével minden – a rövid 20. században meghatározó – nemzet történetének montázsából épül fel.

Ez a kritikus és talán némileg felnagyítottnak ható megállapítás helyesen mutat rá arra, hogy a történelemtudománynak jelentős mulasztásai vannak a táborosítás kutatása és elemzése terén, amiből szükségképpen következik az is, hogy e kérdés kapcsán jelentős jogtörténeti és államelméleti kérdések várnak még feldolgozásra és megválaszolásra.

[1] Kotek Joël – Rigoulot, Pierre: *A táborok évszázada - Fogva tartás, koncentráció, megsemmisítés - A radikális bűn száz éve*. Nagyvilág Könyvkiadó, Budapest. 2005. 656 pp.

[2] Uo. 7.

A kötet gondolati vezérfonalát adó szemlélet szerint a koncentrációs táborok intézménye nem a 20. század közepének terméke, s nem kizárólag a szélsőséges eszmék és rezsimek szülötte, hanem a két világháborút jóval megelőző konstrukció, melynek érdemes megvizsgálni a történeti előképeit és ennek hatására újragondolni a berögzült fogalmakat és eredetét.

Éppen ezért üdvözlendő Joël Kotek és Pierre Rigoulot munkája, mely annak az útnak a feltárására tesz kísérletet, amellyel az emberiség eljutott a náci és szovjet táborok bűneiig, s amelyet ha nem is szisztematikusan és üzemszerűen, de jóval a totalitárius rezsimek előtt is tíz- és százezrek halála kövezett ki, s amelynek mentén először jelent meg a koncentrációs tábor fogalma.

Fontos megemlíteni, hogy ez a történelmi út elvitathatatlanul egybeesik a 19. század végi és a 20. századi államfejlődés gócpontjaival, igaz erről – a totalitárius rendszerek bűneit ide nem értve – úgy az oktatás, mint a tudomány szintjén kevés szó esik, ami tovább emeli a mű fontosságát.^[3]

A szerzőpáros nagy vállalkozása hazánkban 2005-ben „*A táborok évszázada – Fogva tartás, koncentrálás, megsemmisítés – A radikális bűn száz éve*” címmel jelent meg. A kötet nem csak jelentős kutatásokra és nemzetközi kapcsolathálóra^[4] épített munka eredménye, hanem egyben a hazai szakközönség figyelmére is méltó^[5] új szemlélet közvetítője, mely a totalitárius rezsimek előtti táborosítás vizsgálatát és ezek összefüggéseit helyezi célkeresztjébe. A mű rendkívüli újítása abban ragadható meg, hogy a teljes történeti ív átfogására és ebből következően az egyes történelmi valóságok összefűzésére törekszik, amire a szakirodalomban ismereteink szerint még nem volt példa.

A munka levéltári forrásokra, visszaemlékezésekre, valamint az egyes rész témákra vonatkozó bőséges szakirodalomra épül és az ezekből kinyerhető ismereteket szintetizálja. Ezt a széles spektrumú kutatást többek között az támasztja alá, hogy a legtöbb esetben a számszerűsíthető tényezőket konkrét kimutatásokkal és adatsorokkal közvetítik.

A kötet tizenhét fejezetre tagolódik és keretes szerkezetűnek tekinthető, ugyanis az első (*Táborok – kísérlet a fogalmak tisztázására*) és az utolsó (*Koncentrációs táborok: egy korszak vége, vagy vég nélküli a történet?*) fejezete elméleti, értékelő jellegű, míg az ezek között elhelyezkedő tizenöt fejezet^[6] a

[3] Ezt jól példázza, hogy számos ma Magyarországon mértékadó jogtörténeti tankönyv a táborok kérdését szinte kizárólag a náci és a szovjet rezsimek vonatkozásában említi csupán. Ld. Mezey – Sente, 2003.; Kajtár, 2012.; Rác, 2002.; Ruszoly, 2011.

[4] A kutatásban nyújtott segítségért a kötet szerzői köszönetet mondanak mindazoknak, akik hozzájárultak az izraeli, örmény, albán, kínai, kubai, bolgár, jugoszláv, spanyol, ukrán, magyar, bosnyák, japán, francia, csecsen, portugál, csehszlovák és orosz táborok történetének feltárásához és megismeréséhez, valamint a soáról és a gulagról, mint fogalmakról és történeti jelenségekről lejegyzett kép kialakításához. (Kotek – Rigoulot, 2005, 6.)

[5] Ezt szemléltetik a Pápay György, illetve Pelle János által írt ismertetőik, melyek azonban a téma jogi kérdéseire és jogtörténeti forrásaira érintettség hiányában – értelemszerűen – nem tértek ki. (Pápay, 2006, 144-145.; Pelle, 2006, 126-128.)

[6] 1896 – Kuba, 1900 – A bürok, 1904 – A hererók, 1914 – Az első világháború, 1915 – Az örmények,

leíró módszerrel operál. Az egyes történelmi időszakok és térségek táborosításait bemutató szerkezeti egységek a konkrét történelmi valóságokon túl a táborok fogalmának tartalmi változásait, a tábor és vele az emberi brutalitás állami erőszakszervek útján való kiteljesedését is bemutatják. Mindezt az olvasó úgy kísérheti figyelemmel, hogy közben az első fejezet téziseit és fogalmi rendszerét is egyre inkább megértheti és magáénak tudhatja.

A könyv bevezetőjében rögtön tanúi lehetünk a kötet alapjául szolgáló szerzői intenciónak, mely szerint „[...] a koncentrációs táborok, jóllehet egymással nem helyettesíthető valóságokat fednek le, jelen vannak mindenütt.”^[7] E tételre támaszkodva a szerzők elsőként a börtön és a tábor fogalmát határolják el egymástól, majd tipizálják, sőt irodalmi példákkal is érzékeltetik az egyes táborvariánsokat.

Eszerint a táborok három történelmi alapkategóriája kerül bemutatásra, nevezetesen az internálótábor, a koncentrációs tábor, valamint a megsemmisítő központok és haláltáborok, illetve ezek egyes jellemző alapvonásai és alapfunkciói.

A fogalomtisztázás és az alapvonalak felvázolása a szerzőpáros saját, fokozat-elvű osztályozási kísérletével zárul. Ennek keretében a táborokat négy irodalmi determináltságú kategóriába sorolják: az első a *Hádész*, az elkülönítő tábor; a második a *Purgatórium*, amely „a szovjet, az ázsiai, valamint a »nemzeti« szakasz (1933–1940) náci munkatáborait jelöli, ahol az elkülönítés kombinálódik a kaotikus kényszermunkával és az átnevelés nekibuzdulásával.”^[8] A harmadik kategória a *Pokol*, az 1940 és 1945 közötti náci koncentrációs táborok világa, ahol az egyén erkölcsi és fizikai lealjasítása és felszámolása volt a cél. Végül a negyedik osztály a *Gyehenna*, a hat^[9] náci megsemmisítő tábor. Ahogy a szerzők írják: „Itt nincs történelem, nincs hősiesség, csupán az azonnali halál a teljes névtelenség. Embertömegeket úgy kezelnek itt, mintha már nem léteznének.”^[10]

A fogalomadás mellől azonban hiányoznak azon történelmi folyamatok ábrázolásai, melyek arra adnának választ, hogy mely változások vezethetnek a táborosítás ilyen jellegű fejlődésének megindulásához. A totalitarizmus hatóerejére ugyan visszatérő jelleggel történnek utalások, de a szerzők mintha jelentéktelennek ítélték volna a kérdés szempontjából a vizsgált – hosszú – időszakban megvalósuló állammodell-váltásokat.

A konkrét történelmi valóságok bemutatása előtt azonban némi hiányérzet támadhat az olvasóban, ugyanis az egyes történelmi variánsok tételezése előtt a szerzők nem adnak történelmi alapvetést arra nézve, hogy milyen változások azok, amelyek elvezettek a táborok létrejöttéhez. Meglátásom szerint a tábo-

1918 - *A Gulag*, 1926 - *Mussolinitől Vichyig*, 1933 - *A náciizmus*, 1940 - *Amerika és Japán*, 1945 - *Zsidók és kollaboránsok*, 1945 - *Kelet*, 1947 - *Diktatúrák és gyarmatok*, 1950 - *Ázsia*, 1964 - *Latin-Amerika*, 1992 - *A volt Jugoszlávia*.

[7] Kotek - Rigoulot, 2005, 7.

[8] Uo. 34.

[9] Belzec, Chelmno, Sobibor, Treblinka, Auschwitz-Birkenau, Majdanek.

[10] Kotek - Rigoulot, 2005, 35.

rok evolúciója kapcsán fel kell vetni alaphelyzetként, hogy a 19. század végén, illetve a 20. század elején úgy a technológia, mint a társadalmak szintjén olyan változások mentek végbe, melyek nyomán az állam és a konfliktusok természete is jelentősen átalakult. Carl Schmitt gondolataival élve kialakulóban volt a totális állam,^[11] melyben „az állam és társadalom kölcsönösen áthatják egymást, s minden eddig államinak számító ügy társadalmivá, és megfordítva, minden eddig „csak” társadalminak számító ügy államivá válik, miként az egy demokratikusan szervezett közösségi szervezetben szükségszerű módon bekövetkezik.”^[12] A totális államban nincs a politika szempontjából semleges kérdés, s ez a totalitás aztán átterjedt lassanként a háborúra is, életre hívva a totális háborút, melyben értelmetlenné válik a hadszíntér-hátország kettősség, és melyben mindenki közvetlenül a háború résztvevőjévé válhat. Ez a történelmi változás-sorozat az, ami átalakította az államot és átalakította a hatalmi-politikai reakció eszköztárát is, vagyis ami életre hívta a táborosítás intézményét egy nem túl hosszú, de annál pusztítóbb történelmi fejlődésívén.

II. A 19. SZÁZAD VÉGE: A TÁBOROK EVOLÚCIÓJÁNAK HAJNALA

Az első stációt Kuba és az 1896-os év jelenti. A kubai függetlenségi háborúban a spanyol *reconcentración* azt a táborosítást kell érteni, amit a szerzők elsőnek jelölnek meg, s amelynek a lényege az volt, hogy a felkelőket támogató polgári lakosságot kijelölt telepeken különítsék el a felkelőktől. Az újrakoncentráció^[13] persze elvben biztosította a lakosság jólétét, a valóság azonban a zsúfoltsággal és több mint százezer ember halálával^[14] esett egybe, amit a spanyolok közvetett módon idéztek elő. A következő állomással a búr háború során találkozhatunk, ahol a táborok létesítését a britek a gerilla harcmodorral szemben történő fellépéssel indokolták, s ahol az embertelen körülmények miatt az eredeti búr lakosság több, mint 30%-a veszett oda.

A történelmi ív – és vele az emberi brutalitás – új szintjét, s egyúttal a kiszemelt áldozatok szisztematikus megsemmisítésének előképét a hererók táborokba zárásakor láthatjuk, melyet a szerzőpáros a 20. század első népiirtásával azonosít. Ebből a korszakból már az alaposan kimódolt mészárlás tárul elénk a polgári lakosság elleni katonai akciókkal éppúgy, mint az 1904. október 2-i ún. megsemmisítő paranccsal, melynek idézett szövegéből jelzés értékkel emelhe-

[11] Bővebben ld. Schmitt, 2002.; Cs. Kiss, 2010(a).; Cs. Kiss 2010(b).

[12] Schmitt, 2002, 16.

[13] A kutatások során feltárt források a *reconcentración* kifejezést használták, amit a kutatók annak tulajdonítanak, hogy már a függetlenségi háború előtt is volt példa a lakosság egy részének más térségbe való áttelepítésére.

[14] A szerzőpáros három évre bontva mutat be adatokat. Ezek alapján 1895-ben 27 000 fő, 1896-ban 45 500 fő, míg 1897-ben 104 300 fő halt meg a *reconcentración* által érintett tartományokban. (Kotek – Rigoulot, 2005, 45.)

tők ki von Trotha generális szavai: „Mindenki vagy elmegy, vagy meghal. Így döntöttem a herero nép felől.”^[15] A döntés eredménye pedig nem más, mint a korábbi herero népesség közel 90%-ának halála.^[16]

Ezek után az első világháború táborosításainak leírása következik, mellyel képet adnak arról, hogy a legtöbb meghatározó nyugati állam milyen jelentős mértékben élt az internálás intézményével. Megismerkedhetünk a francia, az angol, az olasz, vagy épp az osztrák-magyar internálótáborok jellegével és körülményeivel, s azzal a ténnyel, hogy például pusztán a más nemzetekhez tartozás is elég volt ahhoz, hogy valakit a brit partokon egy használaton kívüli hajótestben létesített internáló központba zárjanak.

III. TÚL AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚN: A MEGSEMISÍTÉS ÉS A SZISZTEMATIZÁLÁS KORA

A háború defenzív elkülönítése után aztán újfent a megsemmisítési törekvések egyik példája következik, az örmények 1915-ös tragédiája, mely után egyre nagyobb számban realizálódnak a szisztematikus és közvetlen kiiktatással járó variánsok. Az örmények ügye egy a 20. század kimagasló bűnei közül, hiszen a kutatások valóban nagy tömegeket érintő, négy szakaszos, szisztematikus eljárást tártak az utódok elé, melyben a közvetlen kivégzésektől a sivatag által mért kínhalálig terjed a módszerek palettája, s melyben megjelent a haláltáborok intézménye is.^[17]

S ezzel aztán felgyorsulni látszik a táborok története. A munkával, elkülönítéssel, átneveléssel és tömegek halálával fémjelvezhető intézmények kora következik. A szovjet hatalom kialakulásával létrejön a Gulag, de az európai államok sem várakoznak sokáig. Mussolini Olaszországa, a köztársaságiak és a francoisták Spanyolországa, Salazar Portugáliája, a harmadik köztársaság, majd a vichy kormány Franciaországa, vagy épp az európaiak által létesített észak-afrikai táborok mind-mind igazságtalanságról és a fejlett jogelvek sutba dobásáról tanúskodnak, melyeket aztán a nácizmus megtervezett táborrendszere, vagy még inkább halálipara és vele milliók tragédiája követett.

A táborok persze nem csak az öreg kontinenst kerítették hatalmukba. A szerzők külön fejezetben tárgyalják az amerikai és japán táborok világát. Plasztikusan emelik ki a gyanús állampolgárokkal szembeni intézkedéseket és az Amerikában élő japánok elleni cselekményeket, melyek a tiltott területek kijelölésével kezdődtek, s a gyűjtőközpontokon át az internálótáborokig terjedtek. Ezekben

[15] Uo. 66.

[16] Jelentős részük a sivatagban lelte halálát, mikor új lakóhelyet kerestek.

[17] A török haláltáborok rendszerének lényege a szerzők szerint az volt, hogy az egyes táborok között mozgatták a tömegeket egészen addig, amíg a végkimerültségben való elhalálozás véget nem vetett az egyes csoportoknak. (Kotek - Rigoulot, 2005, 94.)

az internálótáborokban több mint százezer japán származású polgárt különítettek el kellemetlen körülmények között, de mindennemű közvetlen erőszak, vagy munkakényszer nélkül. Hasonló eljárást lehet megfigyelni a Japán Császárságnál is, ahol közismert a hadifoglyokat tömörítő táborok története és jellege, de kevésbé hangsúlyozott az a tény, hogy a japánok a megszállt területek nyugati (és reakciós) lakosságát éppúgy internálták, mint a nyugati hatalmak.

A második világháború utáni korszak némi változást hozott. A náci tábor-rezsim borzalmait, s a működtetők elleni fellépések újraformálták a nyugati gondolkodást, ám keleten továbbra is élt az alapmodell, a gulag, amely lényegében mintát jelentett minden – a keleti tömbbe tartozó – rezsim számára. A kelet-német, a csehszlovák, a lengyel, a magyar, a jugoszláv, a román, a bolgár, vagy épp az albán táborok a munkát és az átnevelést, vagy még inkább a megtörést állították a középpontba, s e cél oltárán jelentős áldozatszámokkal szolgálták a Moszkvából irányított helyi diktatúrákat. Néhol azonban a keleti tömbön kívül is fennmaradt a táborok intézménye, ahogy ezt a háború utáni Görögország, Algéria, vagy Vietnam példája is mutatja.

Az 1945 utáni időszak tábor-történetéből azonban kiemelkedett egy rezsim, amelyet a közgondolkodás általában a szovjet mintával együtt, mint kínai-gulagot emleget, a kínai laokaj rendszer. Ez a többszintű – és egyes elemeiben máig működő – táborkonstrukció a „renitensek” megtörésére, átformálására, munkával való nevelésére törekszik, s a feltételezések szerint 1949 óta több mint 20 millió foglyot tartott számon.^[18]

A sor azonban nem ér véget Kínával. A szerzőpáros egészen 1992-ig követte figyelemmel a táborok történetét Laosztól, Vietnámtól indulva Észak-Koreán, Latin-Amerikán és Dél-Amerikán át egészen Jugoszláviáig. Így érünk el a kereset szerkezetet lezáró utolsó fejezetig, melyben a szerzők célzottan hívják fel a figyelmet a rideg valóságra, arra, hogy születtek új táborok a világban, s születnek még ma is, igaz a szisztematikus és tömeges kivégzések világa már döntő részben a múlté.

IV. ÖSSZEGZÉS

„A táborok évszázada” egy olyan hiánypótló munka, mely egyszerre erősíti fel a táborok és táborosítás történeti megítélésének új irányvonalát, és ad értékes információkat az egyes valóságok iránt érdeklődőknek. Hiánypótló természete és tudományos igényessége mellett a kötet alappal tarthat igényt a nem szakértő közönség érdeklődésére is. Az olvasható, jól érthető és megfelelő magyarázatokkal felvértezett szöveg, s a logikus és koherens szerkezet a mű nagy erénye.

[18] A szerzőpáros hivatkozik a kommunista párt hivatalos bevallására, miszerint 1949 óta 10 millió embert küldtek a táborokba, valamint, hogy 1995-ben 685 táborban 1,2 millió embert tartottak fogva. (Uo. 512.)

Nem maradhat azonban említés nélkül, hogy a kötetben viszonylag kis súllyal jelent meg az államfejlődés kérdése, ami néhol a folyamatok értelmezését nehezítette. Ez azonban nem elsődlegesen a szerzőknek irányzott kritika, hiszen ők a történelemtudomány eszköztárával egy jelentős szürke terület felszámolására vállalkoztak. E kritika elsődlegesen a jogtudománynak szól, amely adós maradt a táborosítás kimerítő jogtörténeti és államelméleti feltárásával és vizsgálatával.

A mű hiánypótló jellege tehát abban is megmutatkozik, hogy nem csak a tények, nem csak a történelmi feltáró munka, hanem a kérdésfeltevés és az elgondolkodtatás tekintetében is hiányzó láncszemeket pótol, hiszen rámutat arra a tényre, hogy a táborosítás történelmi ívét az egyes szaktudományok még nem tárták fel, s e tényből számos kérdés és feladat következik a jövőre nézve.

Zárásként a kötet szakmai és stílári erösségei mellett fontos kiemelni, hogy a morális kérdéseket is megfelelő mértékben és stílussal kezeli, melyek közül kiemelendő az utolsó gondolatok közt elhelyezett és méltán elgondolkodtató tétel: „Íme, ez is az ember...”^[19]

IRODALOM

- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma*. Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest.
- Cs. Kiss Lajos (2010a): *A totális állam elmélete és mítosza*. In: Világosság, 51. (2010. ősz) 19–40.
- Cs. Kiss Lajos (2010b): *Totális állam és totalitarizmus*. In: Bihari Mihály – Patyi András (szerk.): *Ünnepi kötet Szalay Gyula tiszteletére, 65. születésnapjára*. Universitas-Győr Kht., Győr.
- Kotek, Joël – Rigoulot, Pierre (2005): *A táborok évszázada*. Nagyvilág Könyvkiadó, Budapest.
- Kajtár István (2012): *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Dialóg Campus, Budapest – Pécs.
- Mezey Barna – Sente Zoltán (szerk.) (2003): *Európai alkotmány és parlamentarizmus történet*. Osiris kiadó, Budapest.
- Pápay György (2006): *Joël Kotek – Pierre Rigoulot: A táborok évszázada*. Szépirodalmi Figyelő, 1. sz.
- Pelle János (2006): *A század botránya*. Joel Kotek – Pierre Rigoulot : *A táborok évszázada*. Hittel, 12. sz.
- Rác Lajos (szerk.) (2002): *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Polgári Kor. HVG-Orac, Budapest.
- Ruzsoly József (2011): *Európai jog- és alkotmánytörténelem*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged.

[19] Uo. 590.

•
Lírai gesztusok, 2012

Christoph Krampe: A római jog a nyílt tengeren – A jók és az igazságosok művészete*

I. BEVEZETÉS

Amikor valaki meghallja a „jog” szót, annak általános értelmére gondol, saját jogaira, kötelezettségeire, egyes esetekben az állam jut eszébe, mint „minden jogok forrása”, minden jogok alapja és eredője. Csak nagyon kevesek nyernek azonban betekintést a jog mélyebb, bonyolultabb, ám sokkal különlegesebb részeibe, a római jog rejtelmeibe, amely rendkívül sok különleges jogterületet foglal magában.

Christoph Krampe, a bochumi Ruhr-Universität professzor emeritusa, mint a római jog egyik kiemelt területének kutatója, rendkívül sokat foglalkozott a polgári jog, az antik jogtörténelem és a római jog egyes alapvető kérdéseivel. Kutatási területei közé tartoznak a klasszikus római jogi intézmények, mint például az egyes keresetek, a tengerjogi szabályozás, valamint a szerződések.

Krampe *A római jog a nyílt tengeren – A jók és igazságosok művészete* (a továbbiakban: *Tengerjog*) című, konkrétan a római jog egyik különleges intézményére, a tengerjogi szabályozásra összpontosító tanulmányát mutatom be, áttekintve és nagyobb egységekre bontva az egész művet, továbbá az egyes részekben felvetett kérdéseket, végül pedig megpróbálom megválaszolni e kérdéseket az alkotás egésze alapján.

II. RÓMAI ÉS GÖRÖG JOG

A szerző tanulmányát elsőként a római és görög jogban egyaránt jelenlévő jog és igazságosság fogalmainak áttekintésével kezdi, e fogalmakat Ulpianus Digestában foglalt véleménye alapján mutatja és vezeti be. Ezt követően tér rá a Celsus által adott fogalomra, mint a görög jogfilozófia által nagymértékben befolyásolt *bonum et aequum* fogalmának levezetésével, megállapítva, hogy e fogalom időtlen és még napjainkban is érvényes.

Krampe ezen általános bemutatást követően tér rá a tengerjog kérdéseinek megalapozására, átvezetve a *bonum et aequum* szárazföldre kiterjedő szabá-

[*] Krampe, Christoph (2012): *Römisches Recht auf hoher See – Die Kunst des Guten und Gerechten*. In: Fragnoli, Iole – Rebenich, Stefan: *Das Vermächtnis der Römer – Römisches Recht und Europa*. Haupt Verlag, Bern. 111–150.

lyát a tengerre vonatkozóan. Itt mindenképp érdemes kiemelni, hogy a római szabályozás alapja a görög jog volt, azon belül is Rodosz városának joga. Rodosz városállamként szoros kapcsolatban állt a rómaiakkal, akik hamarosan átvették a tengerekre vonatkozó jogi szabályozását. A tengerjogi szabályozással kapcsolatban a legfontosabb megállapítás a szerző szerint a II. században élt jogászhoz, Volusius Macianushoz köthető, aki megállapította, hogy bár a szárazföldön a császár, így Antonius Pius uralkodik, a tengert csak a törvények uralják egészen addig, amíg az nem ütközik a császár érdekével.^[1] A szerző itt idézhette volna Ulpianust is, aki szerint a tenger természettől fogva mindenkié – e véleményt osztotta Marcianus és Celsus is.^[2]

III. AZ EGYES SPECIÁLIS JOGINTÉZMÉNYEK

Annak érdekében, hogy a tanulmány olvasója minél pontosabb képet kapjon a rómaiak tengerjogi szabályozásáról, a szerző a tengerre vonatkozó szakirodalomtól eltérően nem a tengerre vonatkozó jogokat, hanem a tengeri kölcsön (*Seedarlehen*) jogintézményét mutatja be egy jogeseten keresztül. Ezt követően rátér a legjelentősebb és legfontosabb szabályozásra, a *lex Rhodia de iactu* bemutatására, amelyet a hajótörésre vonatkozó modern szabályok követnek, végül pedig az ókori és modern tengerjog közötti hasonlóságokra és eltérésekre.

1. A tengeri kölcsön intézménye

A szerző a rómaiak tengerjogi szabályozását tekintve először a tengeri kölcsön intézményével foglalkozik, bemutatva annak görög kialakulását (*dáneion nautikón*), majd rátér a római intézmény jellemzésére.

Elsőként a tengeri veszélyhez kapcsolódóan a Digestában foglaltak alapján mutatja be az intézményt, megállapítva, hogy a hitel ebben az esetben a tengeri fuvarozás finanszírozásának érdekében történik. A többi kölcsönszerződéstől eltérően^[3] itt azonban a hitelező viseli a veszélyt (*Seegefahr*), amelynek eredményeként a hajótörés, illetve a hajó elsüllyedésének esetén a szerződés szerűen eljárat adós nem kötelezhető a kölcsön visszafizetésére. Krampe megállapította, hogy e jogintézménynek a biztosításhoz hasonló funkciója van. A magasabb rizikó miatt azonban a kamatok is magasabbak voltak, Justinianus szabályozását tekintve az éves kamat legfeljebb 12 százalék lehetett.^[4]

[1] Uo. 112.

[2] Csatlós, 2012, 3.

[3] A római jogban és napjainkban is a kölcsönszerződések esetében a kölcsönvevő köteles a dologgal kapcsolatos veszélyt viselni.

[4] Krampe, 2012, 114.

A szerző ezt követően áttekinti az említett jogintézmény középkori és újkori fejlődését, így különösen az északi államokban ismert hajópadló-szerződés (*Bodmereivertrag*) szerepét és felépítését. E szerződés a hajó és rakománya zálogfelelősségét foglalja magában és a tengeri kölcsön kölcsönadójának tengeri veszélyhelyzet-viseléséhez kapcsolódik.^[5]

A szerző annak érdekében, hogy a tengeri kölcsön jogintézményét minél pontosabban és átfogóbban bemutassa, a Digestából emel ki egy jogesetet, amelynek feldolgozása a híres jogtudóshoz, Quintus Cervidius Scaevolához kötődik.^[6] E jogesetben Callimachus kapott egy tengeri kölcsönt Stichustól, Seius rabszolgájától, hogy 200 nap teljesítési határidő mellett árut szállítson Bejrútból Brindisibe. Krampe levezeti, hogy a tengeri kölcsön itt valójában egy *stipulatio*n alapuló kölcsön (*Stipulationsdarlehen*) volt, amely a Brindisiig tartó tengeri kölcsönt foglalja magában 200 napra kiterjedően az említett rakomány elzálogosításának lehetősége mellett.^[7]

Itt nemcsak egy egyszerű tengeri kölcsönszerződés jött létre, amelyet a szerző Scaevola véleményének hangsúlyozásával emel ki, aki szerint a *stipulatio*n alapuló kölcsönszerződés kikényszerítésére lehetőség nyílik a kapcsolódó kereset (*actio ex stipulatu*) megindításával, amely ellen kifogással (*exceptio*) élhet a másik fél.^[8]

A szerző Scaevola véleményéből említi még a szerződés interpretációjával kapcsolatos *aequitas* szerepét, amely a jogesetben leginkább a hajótörés veszélyével való számolást, valamint a határidőben történő teljesítés értelmezését jelenti, ugyanis ha a teljesítés kellő időben történt volna, akkor a hitelező terhére valósult volna meg a szerződés, ám így Callimachus a *stipulatio* alapján kezeséget vállalt a teljesítésért.^[9]

2. A *lex Rhodia de iactu mercium* jelentősége

A tengeri kölcsönön túl a szerző szerint a tengerjogi szabályozás legfontosabb jogintézménye a *lex Rhodia de iactu mercium* (a továbbiakban: *lex Rhodia*) volt, amely a Kr. e. 9. században keletkezett, és amely a vállalkozás egyik speciális formájával, a nem ömlesztett áru tengeri fuvarozásával foglalkozott. E jogintézményre azért volt kiemelten szükség, mert a kereskedők arra kényszerültek, hogy egyfajta társas formában biztosítsák kereskedelmi tevékenységük feltételeit.^[10]

A *lex Rhodia* szerint tengeri vihar esetén a hajó könnyítése céljából az abból kidobott áruk tulajdonosainak a hajós speciális felelőssége alapján, kártérítést

[5] Uo.

[6] Az említett jogesetet több jogász, így különösen Lübtow, Schuster és Sigel is feldolgozta.

[7] Krampe, 2012, 115-117.

[8] Uo. 118-119.

[9] Uo. 119-121.

[10] Pázmándi, 2001, 4.

kellene fizetnie, e törvény szerint azonban a kár viselése ilyenkor arányosan történik azok között, akiknek érdekében állt a hajó megmenekülése.^[11]

Krampe nemcsak általánosságban mutatja be a *lex Rhodia* szabályozását, hanem foglalkozik a bérlet (*locatio conductio*) tengerjogi klauzulával bővített változatával is, amellyel kapcsolatban megállapítja, hogy ez a speciális bérlet-típus magában foglalhatja a tengerjogban a rakomány szállítási szerződését is, sőt a *locatio conductio* speciális formáját alkalmazták itt a rómaiak.^[12]

A tengeri hajózásnál az áru tulajdonosai a hajó tulajdonosával vagy a fuvarozóval a *locatio conductio operis* formájában szerződtek, így a rakományok kidobása esetén *actio locatival* fordulhattak megfelelő kártérítésért a hajós vagy a fuvarozó ellen.^[13] Annak érdekében, hogy a hajós vagy fuvarozó, mint jogosult ne kerüljön teljesen kiszolgáltatott helyzetbe, visszatartási joggal rendelkezett a megmenekült áruk tekintetében a kárigények megfelelő rendezéséig.^[14]

A *lex Rhodia* jogászok általi interpretációjával is foglalkozott. Az első és leginkább elfogadott értelmezés szerint a *lex Rhodia* a hajókárokkal kapcsolatban a hajó mentésére, kikötőbe juttatását, valamint a kalózoknak kifizetett váltságdíjat is magában foglalta. A szerző itt összehasonlította Calistratus és Sabinus ellentétes véleményét,^[15] álláspontom szerint e rész tekintetében Krampe túlzottan is részletesen foglalkozott e két jogtudós gondolataival, elveszett a részletekben a töredék túlzott mértékű rekonstruálása miatt.

Célszerű kiemelni ugyancsak a tengeri kereskedelemre vonatkozó *aequitas* intézményét, amelyet a szerző Paulus nyomán vizsgál és juttat el a *lex Rhodia* leginkább jelentős értelmezéséhez, a kármegosztáshoz. Ebben az esetben a hajós *custodia* felelősséggel tartozik, azaz a *vis maior*ért, mint például tengeri vihar vagy kalózok támadása esetén az áru és a hajó vagy ezek egy részének megsemmisülése esetén nem felel. Abban az esetben ha csak a rakomány egy részének tengerbe dobására kerül sor vagy a váltságdíjat a kalózoknak megfizették, akkor az elveszett áruk tulajdonosai egy speciális kereset, az *actio locati* segítségével követelheti a hajóssal szemben a károk megtérítését, amellyel szemben a hajós visszkeresettel, az *actio conducti* használatával követelheti a megmenekült áruk tulajdonosaitól a károk arányos viselését.^[16]

3. A hajótörés problematikája – a közös hajókár

A *lex Rhodia* bemutatását követően Krampe rátér a hajótörés és az abból eredő károk, a közös hajókár (*Havarie-grosse*) problematikájára, amely bár már önálló

[11] Földi - Hamza, 1996, 422.

[12] Krampe, 2012, 121-122.

[13] Pókecz, 2006, 4.

[14] Krampe, 2012, 123-125.

[15] Uo. 125-128.

[16] <http://jog.unideb.hu/documents/tanszettek/jogtorteneti/romai-jogi-anyagok/2012/romaijog2-18-print.pdf> 4., a *lex Rhodia de iactu mercium* (2).

jogintézménnyé fejlődött, mégis a *lex Rhodia* iránymutatásán alapul és napjainkban is rendkívül fontos szerepet játszik, nemcsak a tengeri hajózásban, hanem a belső folyami szállítás jogában is.^[17]

Krampe szerint a szabályozás kiindulópontja az, hogy a Rhodia-elv alapján a károsultak veszélyközösséget alkotnak, közösen viselik a károkat. Ilyen esetben a kárt arányosan kell megosztani a hajó és a rakomány között a fuvarozott áruk és a hajó értéke arányában. A jelenleg hatályos jogszabályok alapján a hozzájárulás mértéke azonban már eltér a római jogban foglaltaktól, amelynek eredményeként az igények egy különleges felosztási eljárásban érvényesíthetők.^[18] A szerző annak érdekében, hogy minél pontosabban bemutassa a jogintézményt, áttekinti a német, a francia, a svájci szabályozást, azt követően pedig a Rajnára vonatkozó szabályokat és a hozzá szorosan kapcsolódó Yorki-Antwerpeni Szabályokat is mutatja.

A szerző elsőként a legbővebb és a római jog által leginkább befolyásolt Németország tengerjogi szabályozásával foglalkozik, felhasználva a Kereskedelmi Törvénykönyvet (*Handelsgesetzbuch*, a továbbiakban: *HGB*) és a Belső Hajózást Szabályozó Törvényt (*Binnenschiffahrtsgesetz*, a továbbiakban: *BinSchG*). A német jogszabályi hátteret vizsgálva mindenképp érdemes kiemelni, hogy a két jogszabály a pandektisztika fénykorában keletkezett és a többszöri módosítások ellenére még a mai napig hatályosak. A *HGB* szerint minden olyan kár hajótörési kárnak számít, ami a hajónak, a rakománynak vagy mindkettőnek megmentése céljából a kapitány parancsára okoznak, azonban itt feltétel, hogy ezeket a károkat a hajónak, a rakománynak vagy mindkettőnek a tényleges megmentése céljából kell okozni. Ilyen esetekben általános kártérítés jár, azaz a létrejött veszélyközösség alapján viselik a károsultak a kárt.^[19] A *BinSchG* is tartalmaz erre vonatkozóan szabályozást, amelynek alapján a hajó, a rakomány vagy mindkettő megmentése érdekében veszélyközösség jön létre általános kártérítéssel.^[20]

A francia szabályozás alapján a területen a német szabályozáshoz hasonlóan a Kereskedelmi Törvénykönyv (*Code de commerce*) foglalja össze, amelyhez a Tengeri hajózásról szóló rendelet (*Loi relative aux événements de mer*) kapcsolódik.^[21]

Bár Svájc nem rendelkezik tengerrel, mégis született 1953-ban egy olyan jogszabály, amely a tavakon való hajózást szabályozza (*Seeschiffahrtsgesetz*). E

[17] Krampe, 2012, 130.

[18] Uo.

[19] *Handelsgesetzbuch* in der im Bundesgesetzblatt Teil III, Gliederungsnummer 4100-1, veröffentlichten bereinigten Fassung, das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 20. Dezember 2012 (BGBl. I S. 2751) geändert worden ist, § 700, § 703, § 706.

[20] *Binnenschiffahrtsgesetz* in der im Bundesgesetzblatt Teil III, Gliederungsnummer 4103-1, veröffentlichten bereinigten Fassung, das zuletzt durch Artikel 7 des Gesetzes vom 31. Juli 2009 (BGBl. I S. 2585) geändert worden ist § 78.

[21] Krampe, 2012, 132-133.

törvényben – a német és a francia szabályozáshoz hasonlóan – a hajótörés belső vízjogi problematikájával foglalkozott Krampe. A jogszabályban foglaltak alapján a hajós és a rakomány tulajdonosai közösen viselik a veszélyt – e szabályt a jogalkotó kiterjesztette a Rajnán való hajózásra, valamint azokra a tengerjogi egyezmények által szabályozott tengerekre, folyóvizekre, tavakra, amelyekhez Svájc csatlakozott.^[22]

Krampe nemcsak a nemzeti szabályozással foglalkozott, hanem áttekintette a vonatkozó nemzetközi egyezményeket, így a Yorki-Antwerpeni Szabályokat és a Rajna Szabályokat is. Előbbi 1874-ben keletkezett és legnagyobb hátránya, hogy nem került implementálásra, csupán szokványként került alkalmazásra. A Yorki-Antwerpeni Szabályok szerint csak akkor áldozható fel bármilyen rakomány, ha az a közös biztonság érdekében vagy a hajó elsüllyedésének megakadályozása érdekében történik.^[23] A Rajna Szabályok 1954-ben kerültek elfogadásra és a Yorki-Antwerpeni Szabályokhoz hasonlóan a nemzetközi hajófuvarozás körébe eső közös hajókár esetét szabályozzák, amely szerint a feladó, megbízó és címzett egyetemleges adósként felelnek a fuvaroztatóval szemben minden, a közös hajókár megállapítás alapján az áruikra eső összegért.^[24]

Annak érdekében, hogy az olvasó minél pontosabb képet kapjon a közös hajókár intézményéről, a szerző foglalkozik még az említett egyezmények, illetve magának a hajókárnak általános szerződési feltételekben való megjelenésével is, amely a felek megállapodása alapján kerülhet a szerződésbe vagy a fuvarlevélbe, de akár az utazási vagy biztosítási feltételek között is szerepelhet. Ilyennek tekinti Krampe például a Német Szállítási Biztosítási Egyesület (*Deutschen Transportversicherungsverband*) 2000/2004-es szállítmányi biztosítási feltételeit is.^[25]

IV. ANTIK ÉS MODERN TENGERJOG

Krampe munkája végén leginkább az antik és a modern tengerjog közös hajókárra vonatkozó rendelkezéseinek kapcsolatát vizsgálja, amely vizsgálat során kiemelten foglalkozik a közös hajókár jogintézményének jövőjével és lehetséges fejlődési irányjaival.

A szerző a *lex Rhodia* alapján megállapítja, hogy az nem tartozott teljes mértékben a nemzeti, illetve nemzetközi magánjogba, sokkal inkább egy különleges római jogintézmény volt, amely a római magánjog legfontosabb intézményén, az egyén szabadságán alapult. Ennek eredményeként hasonlóságot velt

[22] Bundesgesetz über die Schifffahrt unter der Schweizer Flagge (Seeschiffahrtsgesetz) vom 23. September 1953, Art. 122, Art 125.

[23] York-Antwerp Rules 1994, Rule Paramount, Rule A.

[24] Rheinregeln IVR 1954, Regel I.

[25] Krampe, 2012, 135–136.

Krampe az angol precedens-rendszer és a római *lex Rhodia* szabályozása között, hiszen mindkettő rendkívül kazuisztikus szabályozást hozott létre.^[26]

A modern tengerjog alapelvét a rómaiak tették le Krampe szerint, amelyet a 19. századtól kezdve a *navis-salva* elvként ismer a jogirodalom, amely gyakorlatilag a közös hajókár intézményének modern jogkönyvekbe való beemelését jelenti.^[27]

E részben Krampe foglalkozik még a közös hajókár egyik lehetséges fejlődési irányával is. Eszerint a modern hajózásban egyre több problémát okoz a *lex Rhodia*, mint kármegosztást szabályozó tényező megléte, hiszen a fuvaroztatók és a biztosítók már nem kívánnak szolidárisak lenni egymással, nem akarnak többletveszteséget viselni. A szerző szerint erre a megoldás az lenne, ha a *lex Rhodia* klauzuláját a vészhelyzetekre vonatkozóan tovább pontosítanák, ennek alapján pedig kiterjesztenék a szabályozást a légi és a közúti, illetve vasúti áru fuvarozásra is.^[28]

A tanulmánya végén Krampe végül a kalóztámadás *lex Rhodia* és közös hajókár alapján való vizsgálatával foglalkozik, amely szerinte nem más, mint e két jogintézmény speciális megnyilvánulása. A szerző Paulus nyomán mutat be egy rövid jogesetet, amelyben ha a hajót a kalóztoktól visszavásárolják, akkor ehhez mindenkinek megfelelő mértékben hozzá kell járulnia. Ugyanakkor amit a kalóztok elragadtak, az annak a kára lesz, akitől azt elrabolták, így akik visszavásárolták árujukat, nem kell megtéríteniük annak a kárát, aki nem vásárolta vissza. E váltásdíjra vonatkozó rendelkezések azonban nemcsak a római jogban kaptak kiemelt szerepet, hanem a modern, 18-19. századi nagy törvénykönyvekben is, így a porosz, a francia és a német jogszabályok is tartalmazzák a kalózkodáshoz kapcsolódó szabályokat. A modern időkben is kiemelt szerepet kap a kalózkodás, elég csak a Szomália partjainál cirkáló kalóztokra gondolni, akik miatt – a szerző szerint – a fuvarozók emelték díjaikat.^[29]

Krampe szerint a legfontosabb kérdés itt az, hogy a kalóztoknak fizetett váltásdíj a közös hajókár körébe esik-e vagy sem. Amennyiben a fuvarozási szerződés nem tartalmaz erre vonatkozó kitételét és a lefektetett nemzeti szabályok sem elégségesek – ekkor a York-Antwerpen Szabályok kerülnek alkalmazásra, amely a szerző szerint a különböző nemzeti jogszabályok általi interpretáció és az azoknak való megfeleltetés okozhat problémát.^[30]

[26] Uo. 136-137.

[27] Uo. 137-138.

[28] Uo. 138-140.

[29] Uo. 141-142.

[30] Uo. 142-143.

V. ÖSSZEGZÉS

Összefoglalva az eddigieket megállapítható, hogy Christoph Krampe 2012-es *A római jog a nyílt tengeren - A jók és igazságosak művészete* című alkotása egy rendkívül átfogó, antik és modern tengerjogi kérdéseket vizsgáló munka lett, amely címének megfelelően leginkább a római tengerjog alapjait jelentő intézményekkel, azok anomáliáival és ezek lehetséges megoldásaival foglalkozik.

Véleményem szerint a mű legnagyobb értéke annak pontos, korokon átívelő jellege, amelynek révén a szerző képes volt arra, hogy a tengeri kölcsön, a *lex Rhodia*, a közös hajókár és a kalózkodás intézményeivel kapcsolatban olyan problémákat mutasson be, amelyek rendkívül fontosak voltak már az ókori jogtudósok számára, de vizsgálatuk elengedhetetlen a mai, modern jogászok számára is. Krampe ezen alkotásával bepillantást nyújtott a római tengerjog legnagyobb hatást kiváltó részeibe oly módon, hogy fokozatosan építette fel művét a tengerjog egyes részeinek vizsgálatán keresztül a tengeri kölcsön, a *lex Rhodia* és a közös hajókár pontos és modernkori bemutatásán át egészen a jelenkori tengerjogi nehézségek megoldásának megkísérlésével.

A mű hátránya az, hogy Krampe egyes helyeken túlzottan is részletesen foglalkozott néhány töredékkal, néhány jogtudósi véleménnyel, amelynek eredményeként elveszett a részletekben. A könyv hibái közé tartozik még az is, hogy több helyen nehezen követhető, és laikusok számára megértése gyakorlatilag lehetetlen, így egy rendkívül stabil római jogi és latin nyelvű alpműveltséget kíván meg az olvasótól.

Az eddigieket összegezve mégis elmondható, hogy Krampe Tengerjoga egy rendkívül érdekes és alapos alkotás, amelyben látszik a szerző római jog iránti szenvedélye és odaadása. Krampe igazi modern jogtudósként foglalkozott a régi és a modern tengerjog legfontosabb kérdéseivel és elemeivel, amelyeknek révén egy olyan művet alkotott, amely alkalmas arra, hogy a római jog iránt érdeklődők bepillantást nyerhessenek egy olyan alkotásba, amely képes egy pontos és áttekinthető képet alkotni a témáról.

IRODALOM

- Binnenschiffahrtsgesetz in der im Bundesgesetzblatt Teil III, Gliederungsnummer 4103-1, veröffentlichten bereinigten Fassung, das zuletzt durch Artikel 7 des Gesetzes vom 31. Juli 2009 (BGBl. I S. 2585) geändert worden ist.
- Bundesgesetz über die Schifffahrt unter der Schweizer Flagge (Seeschiffahrtsgesetz) vom 23. September 1953.
- Csatlós Erzsébet (2012): *A római kor és a középkor tengerjoga*. De iurisprudentia et iure publico - Jog- és politikatudományi folyóirat. VI. évf. 3. sz.
- Földi András - Hamza Gábor (1996): *A római jog intézményei*. Tizenegyedik, átdolgozott és bővített kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest.

- Handelsgesetzbuch in der im Bundesgesetzblatt Teil III, Gliederungsnummer 4100-1, veröffentlichten bereinigten Fassung, das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 20. Dezember 2012 (BGBl, I S. 2751) geändert worden ist.
- Krampe, Christoph (2012): *Römisches Recht auf hoher See – Die Kunst des Guten und Gerechten*. In: Fragnoli, Iole –Rebenich, Stefan: *Das Vermächtnis der Römer – Römisches Recht und Europa*. Haupt Verlag, Bern.
- Pázmándi Kinga (2001): *A társasági jog helye a jogrendszerben*. Polgári Jogi Kodifikáció. 2. sz.
- Pókecz Kovács Attila (2006): *Location conduction operis*. PhD értekezés tézisei, Szeged.
- Rheinregeln IVR 1954.
- York-Antwerp Rules 199.
- <http://jog.unideb.hu/documents/tanszekek/jogtorteneti/romai-jogi-anyagok/2012/romaijog2-18-print.pdf> 4. old. *a lex Rhodia de iactu mercium (2)*.

•
Mozgásban, 2012

- ALBERT ANDRÁS PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- ANTALÓCZY PÉTER egyetemi docens
KRE Állam- és Jogtudományi Kar
- BÉCSI KATALIN PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- FARKAS ÁDÁM PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- MÁLIK JÓZSEF ZOLTÁN PhD hallgató
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
- MISKOVICS MARIANN PhD hallgató
DE Állam- és Jogtudományi Kar
- NÉMETH REGINA PhD
UO Faculty of Education
- PÁPAI EMESE művészettörténész, muzeológus
Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum
- SIKLÓSI IVÁN tanársegéd
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
- SZIVERI ILONA közbeszerzési szakjogász
Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal

Totalitarizmus-tapasztalat külső és belső nézőpontból^[1]

Az európai modernitás 20. századi történelmében, a modernitás második korszakában, a faszizmus-nemzetiszocializmus, a bolsevizmus-kommunizmus ideológiáival igazolt, s már a kortársi politikai-ideológiai-tudományos diskurzusban is totalitáriusként jellemzett berendezkedések az európai kultúrkör társadalmainak állami (politikai és jogi) integrációjának szerkezetében bekövetkezett mélyreható változások kifejeződései. Ezek a változások egyértelműen jelzik, hogy az emberi kultúra az eddigiekben ismeretlen politikai tapasztalattal lett „gazdagabb”. A szociológiai társadalomelmélet képviselőinek kivételével általános egyetértés uralkodik a tekintetben, hogy a történelmileg különböző változatokban megvalósult totalitarizmus alapvető strukturális kihívást intézett az euroatlanti kultúrkör társadalmaihoz. A kihívásban rejlő tartós fenyegetés a totalitarizmus-jelenség és -tapasztalat paradox jellegében rejlik: a saját belső nézőpontjukból ezek a rendszerek az érintett társadalom egyedül legitim (igazságos) politikai-állami integrációjának a megvalósítására tettek kísérletet, és nem tekinthetők pusztán a történelmileg jól ismert ‘zsarnoki uralom’ modern formaváltozatának.

Európa és a világ a második világháború utáni majd ötvenéves korszakban is e totalitárius kihívás és fenyegetés árnyékában élt. A hidegháború lezárása, a kommunista világrendszer bukása nem jelentette azt, hogy a totalitarizmus strukturális alternatívája érvénytelenné, mint történelmileg aktualizálható lehetőség végérvényesen kizárhatóvá vált volna. A világpolitikai érdekekből és megfontolásokból mesterségesen életben tartott „maradvány” kommunista totalitarizmusok, az iszlám teokrácia szélsőséges megvalósulásai, valamint az alkotmányos kereteket csak látszólag elfogadó, radikális ideológiai elképzeléseket megfogalmazó szélsőjobboldali mozgalmak nem puszt-

[1] A tanulmány az OTKA K 76117 számú kutatási programjának keretében készült és megjelent a Szalay Gyula tiszteletére kiadott emlékkötetben. (Vö. Cs. Kiss, 2010a.) A totalitarizmus-tapasztalat, valamint Carl Schmitt államelméleti álláspontjának a feldolgozását illetően az ‘azonosság-tézis’ részletes kifejtéséhez és cáfolatához ld. Cs. Kiss, 2010b. Az újra közlés számára a tanulmány szövegét tartalmi és stilisztikai szempontból több ponton módosítottam.

tán emlékeztetnek a totalitárius kihívásra, hanem aktív ellencselekvésre szólítanak fel, s ezzel egyaránt döntési helyzetbe kényszerítik a politikát és a tudományt. Így a totalitarizmus-tapasztalat elméleti feldolgozása során az állammal foglalkozó társadalomtudományok – s e tudománycsoporton belül is különösen az állam- és alkotmányelmélet – számára a totalitarizmus reális lehetőségként és tényszerűségként adott, ami módszertanilag egyfelől az állam (a társadalom politikai és jogi integrációja) leírásának ideáltipikus (Max Weber) és reáltipikus (Carl Schmitt) eljárását ajánlja,^[2] másfelől nem elhanyagolható érveket szolgáltatva amellet, hogy az modern állam (alkotmány) problémája csak az anarchizmus és totalitarizmus végletei közötti teoretikus mezőben vethető fel értelmesen. Ha amellet érvelünk, hogy a totalitarizmus-jelenség valóban egy radikálisan új tapasztalatról tudósít, azaz a társadalom állami (politikai és jogi) integrációjának fejlődéstörténetében egy eddig nem ismert szerkezeti és szemantikai változatról van szó, elkerülhetetlenül felvetődnek a korszakhatárok megvonására és az evolúciós teljesítményre vonatkozó, egymással összefüggő kérdések:

(a) A totalitarizmussal vajon tényszerűen az euroatlanti modernitás új korszakába léptünk-e, vagy csupán az 'újkori' és a felvilágosodás szellemi áramlatával kezdődő 'modern' modernitás strukturális kiteljesedését, és a vele együtt járó evolúciós kockázatok kellemetlen mellékhatásait – mondjuk a modernitás evolúciójának egyik sikertelen szelekciós ajánlatát – tapasztaltuk meg? Ebben a kérdésben a következő állítás fogalmazódik meg: A totalitarizmus-jelenség tapasztalatának újszerűsége és eredetisége radikálisan veti fel modernitás korszakokra tagolásának problémáját. Az e kérdésre adott helyes válasz képezi a modern és posztmodern napjainkban is tartó vitájának a fő témáját. A vitában az egyik markáns álláspont szerint a totalitarizmus a modernitás szétrombolásának, tragikus önfelszámolásának, a modernitás végének stádiumaként jelenik meg, amelyben az euroatlanti emberiség, akarva-nem akarva egyfajta kollektív metafizikai döntést hozott az új korszakról, amelynek strukturális következményei egyelőre beláthatatlanok. A totalitarizmus az ember, a társadalom, a történelem, valamint a természet racionális tervezeteinek, az ember és emberiség szabadságáról, egyenlőségéről, testvériségéről, az ésszerűség evilági birodalmának igazságosságáról stb. szóló úgynevezett „nagy elbeszélések” univerzalizációs igényét a saját ellentétébe fordította, s ezzel likvidálta is azokat. A vita egyik kirobbantója és főszereplője, Jean-Francois Lyotard értelmezésében a totalitarizmus az emberiség számára a modernitás határtapasztalatává vált. „Ezzel szemben az én feltevésem az, hogy a modern projektumáról (az univerzalizációs megvalósításáról) nem lemondtak, nem elfelejtkeztek, hanem szétrombolták, »likvidálták« azt. Számos módja van a szétrombolásnak, számos névvel szimbolizálják. »Auschwitz« a modern tragikus »befejezetlenségének« paradigmatis

[2] Vö. Cs. Kiss Lajos, 2010b.

neveként fogható fel.”^[3] Ezzel Lyotard – függetlenül a kérdéstől, hogy a befejezetlenség befejezhetetlenséget, azaz folytathatatlanságot jelent-e – lényegében csatlakozik a kritikai elmélet modernitás-értelmezéséhez, amely a „felvilágosodás dialektikájaként”, vagyis a racionalizmus mítoszba hanyatlásaként ragadja meg az ember és emberiség önfelszámolásának „modernitásként” beteljesedő folyamatát, csak éppen a határt helyezi három évszázaddal hátrább.^[4] Lyotard szerint tehát a modernitás alaphelyzetének két fejlődéstörténeti – „újkori” és „modern” – fázisa lezárult, s a totalitarizmussal beléptünk az úgynevezett „posztmodern” modernitás korszakába. Lyotard vitapartnere, Jürgen Habermas ezzel szemben a modernitást „befejezetlen projektumként” ábrázolja, és ezzel akaratlanul is osztja Niklas Luhmann álláspontját, amely a modernitást a funkcionális differenciálódás és decentráliódás kiteljesedésének korszakaként írja le.^[5]

(b) A totalitarizmus vajon új evolúciós szintre kényszerítette, illetve kényszeríti-e a modernitást? Vagy csak egy kitérőről, egy stabilizációra képtelen variációs-szelekciós alternatíváról, nem pedig egy új uralmi, illetve államformáról van szó? Ez utóbbi esetben a kellemetlen következmények elhárítása után helyre áll a társadalmi-kulturális területek (részrendszerek) totalitáriusan megbolygattott funkcionális egyensúlya, és a fejlődés visszazökken a régi kerékvágásba. Szerkezetileg a totalitarizmus-tapasztalat eredetisége vagy a funkcionális differenciálódás normális menete határozza-e meg azt az elméleti nézőpontot, illetve pozíciót, melynek számára a modern világ értelme hozzáférhetővé, az állam(alkotmány)probléma megoldhatóvá válik?^[6]

I. TOTALITARIZMUS-TAPASZTALAT

A modern politikafilozófia nézőpontjából Hannah Arendt – akit méltán tekintenek a totalitarizmus elmélet egyik klasszikus megfogalmazójának – a totalitarizmus-tapasztalat eredetisége, totalitárius uralmi forma világtörténelmi egyedisége és újszerűsége mellett érvel: a fasiszmus-nemzeti szocializmus és a bolsevizmus-kommunizmus által intézményesített uralmi forma az európai politika- és jogfilozófiai gondolkodás hagyományos fogalmaival és értelmezési sémáival voltaképpen már nem közelíthető meg, mert éppen „azt az alternatívát robbantja fel, amelyre eddig az állam(kormányzati)formák lényegének mindenfajta meghatározását alapozták: a törvényes (legális) és törvénytelen (illegális) kormányzat, a legitim (igazságos) és illegitim (igazságtalan) hata-

[3] Lyotard, 1993, 147.

[4] Vö. Horkheimer – Adorno, 1990.

[5] Vö. Habermas, i. m.

[6] Vö. Luhmann: 1980–1989; Luhmann, 1984.; Luhmann, 1993.; Luhmann, 2002.; Bangó – Karácsony, 2002.; Bangó, 2004.; Balogh – Karácsony, 2000.

lom alternatíváját. Soha nem vonták kétségbe, hogy a legális kormányzat és a legitim hatalom, illetve a törvénytelen és illegitim hatalom összetartozó és egymástól elválaszthatatlan fogalmak.”^[7] Hannah Arendt szerint a legitimitás és legalitás eme belső összefüggését számolta fel a totalitárius uralom, amennyiben legitimitását egyfelől az állami jogalkotó által kibocsátott pozitív törvények tagadásával, pontosabban e törvények érvényességi alapjának forradalmi újrafogalmazásával alapozta meg. Ugyanakkor másfelől – hangsúlyozza Arendt – mégsem lehet a totalitarizmust a törvények által nem korlátozott, az alávetettek elemi érdekeit figyelmen kívül hagyó, a nyilvánosan, érvekkel és elbeszélésekkel igazolt legitimitás igény, illetve hit helyett pusztán a félelem és megvesztegetés célracionális motívumára támaszkodó zsarnoki önkényuralom modern formájaként értelmezni, mert a legalitás tagadása a legmagasabb rendű *törvénytisztelet* nevében történt. A totalitárius uralom végső célja az abszolút igazságos társadalmi rend, amelyet „utópikus” tervezésként vagy eleve „mítoszként” konstruálnak meg, s e cél megvalósítása érdekében igényli a legitimitást; a történelemnek és a természetnek az osztályok és fajok harcában megnyilvánuló mozgástörvényei szolgálnak e legitimitás abszolút forrásaként, és ennek alapján követelnek feltétlen engedelmességet.^[8] E szükségszerű természeti és történelmi mozgástörvényeket a totalitárius ideológia általánosítja az állami-politikai uralom és a jogrendérvényességi alapjává, a társadalmi-politikai cselekvések és orientációk számára az abszolút erkölcsi kötelesség elvévé. A totalitárius uralom kollektivistika érzületetkai imperatívusza e mozgástörvények közvetlen érvényre juttatását parancsolja, a totális forradalmi mozgósítás és terror válik azzá a sajátos politikai mozgásformává, amely az emberi cselekvések hagyományos indítékaitól függetlenül lehetővé, illetve szükségszerűvé teszi a természet és a történelem törvényeinek maradéktalan érvényesülését, s ezáltal az igazságosság evilági birodalmának megvalósulását.^[9] Ebből következik, hogy a totalitárius hatalom- és uralomgyakorlás a legitim és illegitim állam(kormányzati)formák klasszikus sémáját felrobbantva „egy új államformát” intézményesített, amely nemcsak a politikatudomány és az uralomszociológia, hanem az államformák elméletének is központi kategóriájává vált. Ez persze azt is jelenti – s ennyiben Arendt tézisével maradéktalanul egyetértünk –, hogy az új államforma új módon vetette fel a politikai és jogi problémáját, amelyek a jog- és politikafilozófia klasszikus nézőpontja és fogalmi apparátusa számára hozzáférhetetlenné váltak. Arendt könyvének jelentősége ezért nemcsak a totalitárius uralom struktúrális és szemanti-

[7] Arendt, 1992, 578.

[8] Itt a pozitívizmus historikus-szociológiai és naturalista-biológiai változatainak utópikus-mitikus radikalizálásáról van szó, amely a történelmi, illetve természeti törvény fogalmát transzformálja a politikai megkülönböztetésbe. Jelen tanulmányban analitikus megfontolásokból a politikai problémájának Max Weber és Carl Schmitt által kidolgozott értelmezési modelljét vesszük alapul: az előbbi a legitim és illegitim hatalom, az utóbbi a barát és ellenség megkülönböztetésével határozza meg a politikai fogalmát.

[9] Egresi, 2013, 74-77.

kai formáinak a leírásában, az empirikus és normatív szempontokat együttesen érvényre juttató elmélet kidolgozásában rejlik, hanem abban a kihívásban, amely a modern politikafilozófiát – a totalitarizmus „új államformájának” alapjául szolgáló politikai (jogi) problémájának teoretikus azonosítása kapcsán – beállítódás- és nézőpontváltózásra ösztönzi, vagy erősebb megfogalmazásban: kényszeríti.

A totalitarizmus tapasztalat eredetisége és paradox jellege mellett érvnek tekinthető az a tény, ahogyan a ‘totalitarizmus’ kifejezés polémikus politikai ellenfogalomként megjelent az első világháború utáni Olaszország liberális államának válságkorszakában. Az addig ismeretlen szóalkotásnak számító „totalitárius”, „totalitarizmus” fogalmakat jelzőként a fasiszmus-kritika összefüggésben elsőként az olasz liberális Giovanni Amendola használta. Benito Mussolini a fasiszták Rómába menetelését megelőzően hevesen támadta Luigi Facta liberális kormányát, amelynek három tagja (Giovanni Amendola gyarmatügyi miniszter, Paolini Taddei belügyminiszter, Giulio Alessia igazságügyminiszter) a fasiszmus elszánt politikai ellenfeleiként kitartóan követelték a hadsereg bevetését a fasiszták ellen. Mussolini 1922. október 22-én, a nápolyi San Carlo színházban tartott beszédében őket nevezte meg a fasiszmus fő ellenségeiként. Amendola a római napilap, az *Il Mondo* újságírójaként 1923. május 12-én publikált egy, a fasiszták választási visszaéléseit tárgyaló cikket *Maggioranza e minoranza* (Többség és kisebbség) címmel, amelyben elsőként jellemezte a fasiszmust „abszolút” és a törvények által „ellenőrizhetetlen uralomra” törő „*sistema totalitario*”-nak.^[10] A liberális politikai ellenség által alkotott kifejezés ezután került át az olasz fasiszmus ideológiai-politikai szótárába. Mussolini használta először az 1925. június 22-én tartott beszédében („*feroce volonta totalitaria*”), mégpedig azzal a céllal, hogy a fasiszta mozgalom radikális újszerűségét, totális hatalomra és a semmi által nem korlátozható uralomgyakorlásra törekvő forradalmának eredetiségét kihangsúlyozza.^[11]

A totalitarizmus-jelenség értelmezését illetően ellentétes álláspontot foglalnak el a modern szociológiai társadalomelmélet képviselői. A társadalomelmélet cselekvés- és rendszerelméleti paradigmáinak nézőpontjából a totalitarizmus-jelenség egyáltalán nem képvisel olyan új strukturális és szemantikai tapasztalatot, amely érdemesnek bizonyulna a beható elemzésre. Így például Niklas Luhmann szociális rendszer- és evolúcióelméletében egyáltalán nem reflektál sem a totális állam, sem a totalitarizmus problémájára. Mindez arra enged következtetni, hogy a funkcionális differenciálódás „logikájának” alávett modern

[10] Idézi Petersen, 1996, 20.

[11] A polémikus politikai fogalmak, illetve ellenfogalmak szemantikájához szorosan hozzátartozik a vitában résztvevők politikai és személyes sorsának alakulása. Giovanni Amendolát 1925. július 21-én a fasiszták Montecatiniiban megtámadták, törbe csalták és súlyosan bántalmazták; hetekkel később, hosszú betegeskedés és sikertelen operációkat követően Párizsban halt meg. Benito Mussolinit szeretőjével együtt partizánok fogták el 1945. április 27-én; másnap kivégezték és a milánói Piazzala Loreto téren, egy benzinkút tetőszerkezetére fejjel lefelé felakasztották őket, testüket megcsönkítették és meggyalázták. (Az olasz fasiszmus történetéhez, Mussolini politikai életrajzához ld. Ormos, 1987.; újabban Ormos, 2000.)

társadalom és kultúra Luhmann szerint mint hibás evolúciós alternatívát már feldolgozta és ki is küszöbölte a totalitarizmusalternatívát.^[12]

II. AZONOSSÁG-TÉZIS

A második világháború utáni politikatudomány és jogtudomány totalitarizmus-értelmezései lényegében a vázolt politikafilozófiai és szociológiai-társadalomelméleti megközelítések e két – új fogalom- és elméletalkotásra kényszerítő eredetiség versus teoretikus érdektelenség – véglete közötti teoretikus mezőben helyezkednek el. Ami azonban Arendt könyvében hallgatólagos megkülönböztetésként a „totalitárius berendezkedés”, „totalitárius uralom államformája” összetett kifejezésekben érvényre jutott, és a könyv olvasói, értelmezői számára magától értetődőnek tűnt, az a politikatudományi és jogtudományi-államtani diskurzusban szembeötlő tisztázatlanságként és félreértésként jelent meg: a totális és a totalitárius fogalmaival jelölt állami és nem-állami uralmi formák differenciálatlan kezeléséről van szó. Ez mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy a totalitarizmus-jelenséget vagy szindrómát egyszerűen azonosítják a totális állam fogalmával jelzett problematikával, illetve a totális államot a totalitárius uralommal. Ez az azonosítás olyan elterjedtté és magától értetődővé vált, hogy a totalitarizmus-jelenség tárgyszerű megragadását majdhogynem lehetetlenné teszi.

A totális állam jogtudományi elméletének azonosítása a totalitarizmussal elterjedt toposz, különösen azon szerzők körében, akik a bolsevizmus-kommunizmus (sztálini rezsim) és fasizmus-nemzetiszocializmus (hitleri rezsim) közös fogalmi-elméleti keretben való tárgyalását eleve fenntartásokkal kezelik, és szkeptikusak a totalitarizmuselméletek meggyőzőerejével kapcsolatban. A totális állam és a totalitarizmus-fenomén elméleti azonosítását, ami lényegében a totalitarizmus állam felőli értelmezését jelenti, rendszerint a fogalomalkotás két (logikai) lépésében történik: (a) Az első lépés a „totális” és „totalitárius” kifejezések jelentésének – tartalmi és terjedelmi, valamint a rész/egész-megkülönböztetés nézőpontjából történő – azonosítása, például a következőképpen: „A totális, totalitárius kifejezések mindig valami egészre irányultságot fejeznek ki, a teljesség igényét képviselik, azaz az egész társadalom radikális átalakításának szándékát fogalmazzák meg”.^[13] (b) A második lépés a „totális” és „totalitárius” fogalompar államra vonatkoztatott meghatározása: „A fogalmat propagan-

[12] A probléma értelmezéséhez ld. Cs. Kiss, 2009, 137–158.; Pokol, 1988.; Pokol, 2004. Ebben a vonatkozásban kivélt képez Max Weber racionalizáció-elmélete, cselekvéseméletileg megalapozott és kifejtett uralomszociológiája pedig – egyfelől az értékrationális uralom típus kidolgozásával, másfelől az értékrationális és karizmatikus uralom típusok összekapcsolásával – egy lehetséges értelmezési keretet biztosít a totalitarizmus-fenomén külső nézőpontból történő tárgyyszerű leírása számára. (Vö. Cs. Kiss, 1990, 160–172.)

[13] Bayer, 1998, 329. A totális és totalitárius uralmi formák közötti különbség teljes elmosódásához ld. Bódi György – Györfi, 2002, 269–307.; Takács, 2007, 123–124.

disztikus céllal éppenséggel Mussolini vezette be, és a »totális« kifejezés nála még pozitív értelmű volt: a totális állam kiépítését nevezte a fasiszta mozgalom céljának. ... Mussolini kezdettől kimondja a totalitarizmus lényegét”, amely a mindent átfogó és szintetikus magába integráló „állam fasiszta felfogásában” rejlik. Eszerint az államon kívül, amely minden, „nem létezhet emberi és szellemi érték, és semminek sem lehet értéke. Így értelmezve, a fasiszta totális fogalom, és a fasiszta állam – mint szintézis és minden értéket magában foglaló egység – a nép teljes életét értelmezi, kifejleszti és megnöveli potenciáit. Az államon kívül nem létezhetnek sem egyének, sem csoportok (politikai pártok, egyesületek, szakszervezetek, osztályok). ... A totális államnak ez a felfogása megragadja a jelenség lényegét, a civil társadalom autonómiájának a felszámolását és az egész társadalom bekebelezését az államba.”^[14] A totalitarizmus államra vonatkoztatott meghatározásában a fasiszta párt, a vezér, az elit és a mozgalom ily módon mint részek a szintézisként felfogott állam elemeivé válnak, s a párt az államiságon, azaz a politika állam által megvont keretein belül mozogva hozza létre és vezeti a fasiszta államot.^[15] A totális és totalitárius fogalmainak jelentését így államra vonatkoztatott módon határozzák meg, következőképp a totalitárius uralom azonossá válik a totális állammal.^[16] Ehhez hasonlóan történik a totális háború fogalmának félreértése és azonosítása az abszolút ellenség ellen folytatott totalitárius háborúval.^[17]

III. AZ AZONOSSÁG-TÉZIS KRITIKÁJA

Értelmezésünkben az azonosság-tézis érvényességét már az olasz fasiszta önértelmezése és strukturális fejlődése is kétségbe vonja, sőt, a totális állam teoretikusának tekintett Carl Schmitt – akit Herbert Marcuse sokak értékelésével egybehangzóan „a nemzetiszocializmus egyetlen komolyan veendő teoretikusának”^[18] nevezett – is csak megszorításokkal tekinthető „totalitárius” gondolkodónak; ráadásul terjedelmes politika- és államelméleti munkásságában csupán bizonyos pontokon, az életmű fejlődésének meghatározott stádiumában, a félreértések kockázatával mutatható ki az azonosság-tézis. Ugyanakkor

[14] Uo.

[15] Az olasz fasiszta totalitarizmus-értelmezéséhez ld. Cs. Kiss, 1997, 143–145.; Ormos, 2000.

[16] I. m. 328. A totális és totalitárius, az állami és nem-állami uralmi formák azonosítása nem egyszerűen implikálja, hanem előfeltételezi a politikai problémájának és fogalmának államra vonatkoztatott módon történő meghatározását; ez azonban, megítélésünk szerint, strukturálisan és szemantikailag a totalitárius jelenség politikai-jogi „lényegének” a félreértéséhez vezet. A kritikai totalitarizmus-elméletek körében eszmetörténeti elemzéseiben Herbert Marcuse vezette be és alapozta meg a „totalitárius állam” fogalmának egyik paradigmaticus változatát. (Vö. Marcuse, 1934, 161–194.; Marcuse, 1982, 462–481.)

[17] Bayer, 1998, 329.

[18] Marcuse, 1982, 481.

tagadhatatlan, mint azt Schmitt liberalizmus-kritikájának a vázlatos elemzése remélhetőleg megmutatja, hogy a parlamentáris demokrácia schmitti totális kritikája előkészítette a terepet a nemzetiszocializmus totalitárius kritikája számára, hozzájárulva ezzel a parlamentáris demokrácia megsemmisítéséhez. Az azonosság-tézis cáfolatához először a totalitarizmus alapítójának tekintett olasz fasizmus önértelmezését vesszük közelebbről szemügyre.

A totalitarizmus-jelenség keletkezésének történelmi helyzetében az olasz fasizmus politikai „elméletének” központjában a totális állam fogalma állt, s ezért a fasizmus totalitárius jellege leginkább egy végletekig abszolutizált etatizmusként ragadható meg. Ezt az értelmezést támasztja alá Mussolini többször ismételt híres megfogalmazása a „*regime totalitario*”-ként felfogott állam omnipotenciájáról, mely szerint az államban összpontosuló politikai válik a társadalom mint olyan kizárólagos mozgásformájává: „Semmi nem létezik az államon kívül vagy az állam ellenében, minden az államban létezik”. Ebből Mussolini azt a következtetést vonta le, hogy „ha a fasizmus számára minden az államban történik, akkor e törvény alól a párt sem vonhatja ki magát, s ezért munkája során alá kell rendelnie magát az állami szerveknek”. Az olasz fasizmusnak ezt a fejlődési stádiumát – amelyben kezdetét vette a szakadatlan forradalmi hevület állapotában tartott Nemzeti Fasiszta Párt tagjainak az olasz állam szervezetrendszerébe történő integrálása, a párttagok állami fegyelem általi megzabolázása – Gramsci joggal nevezhette az „államimádát” korszakának.^[19]

A totális állam és a totalitárius uralom fasiszta elméletének rendszeres kidolgozásában döntő szerepet játszott a hegeli abszolút idealizmust aktualizmussá, a tett antiliberális és antiindividualista filozófiájává átértelmező Giovanni Gentile, aki a fasizmus meghatározásában a hangsúlyt az elmélet „totalitárius jellegére” helyezte, s aki a fasiszta államot elsőként definiálta „*stato totalitario*”-ként, olyan átfogó és abszolút entitásként, amely azért „totalitárius, mert a nemzet minden erejét egy személyben (ti. Benito Mussoliniben) testet öltő eszmében koncentrálni és egyesíti, és ezért önmaga tudatával és akarattal bír. Az állam a saját hatókörén kívül nem engedhet létezni sem szellemi, sem anyagi erőket”. Tehát ily módon nemcsak a művészetet, a tudományt, a vallást mint intellektuális elemeket olvasztja magába és fegyelmezi, hanem minden gazdasági aktivitást és problémamegoldást is. A fasiszta elmélet alapvető jelentőségű megfogalmazásának és a Duce „elméleti” credójának tekintett nagy hatású *Dottrina del Fascismo* első része is Gentiletől származik, amelyben a fasizmus totalitarizmusként való értelmezése az „organikus totalitásként” felfogott államra vonatkozik. A fasizmus szempontjából egyedül komolyan veendő szabadság az „állam és az individuum államban kiteljesedő szabadsága. Mert a fasizmus számára minden lényegi az államban rejlik. Az államon kívül semmi emberi vagy szellemi nem létezik önmagában, s önállóan nem is rendelkezhetnek semmiféle értékkel

[19] Vö. Gramsci, 1977.

vagy jelentőséggel. A fasizmus ebben az értelemben totalitárius. Az értékek összefoglalásaként és egységesítéseként felfogott fasiszta állam ad értelmet a nép egész életének, melynek teljességét csak ez az állam bontakoztathatja ki és igazolhatja. Az államon kívül nem létezhetnek sem individuumok, sem csoportok (politikai pártok, egyesületek, szindikátusok és osztályok).” Gentile végső soron a konzervatív politikai és államfilozófiai tradíció szelleméhez igazodott, amikor a fasiszta totális államot az „erkölcsi eszme valóságaként” (*stato ético*), a „szellem, személy, hatalomtól duzzadó akarat” egységeként dicsőíti, s abszolútumként a legfőbb értékévé, vagyis öncéllá emeli. Ámde a totalitarizmus etatizmusként való felfogása csak részben felelt meg az államhatalmat kizárólagosan birtokló és azt totális értelemben gyakorló fasiszta párt ideológiai-politikai önértelmezésének. A párt ugyanis egyáltalán nem akarta megszüntetni – Gentile és a hozzá hasonló mérsékelt fasiszták igényeinek megfelelően – a „kormányzati és pártcselekvések dualizmusát”, vagyis nem akarta az állam szervezetrendszerébe történő felszívódással elveszíteni forradalmi jellegét, totalitárius hatalmi dinamikáját. A pártideológusok éppen ezért kívánták a hatalmi realitásokhoz igazítani a „*stato totalitario*” spiritualista módon abszolutizált fogalmát. Ezzel természetesen a Duce kinyilatkoztatásainak szelleméhez igazodtak, hiszen Mussolini etatizmusa egyáltalán nem jelentette azt, hogy Gentiléhez hasonlóan az államot abszolút értéknek, illetve öncélnak tekintette volna. Számára kizárólag a mozgalom és a forradalmi párt bírt önértékkel, míg a totális állam csupán a „nemzet expanzióra, impériumra való törekvésének” mint végcélnak az eszköze. Ez az álláspont egyértelműen kifejeződött a Dottrina del Fascismo általa megfogalmazott második részében: „Nem akarunk senkit sem megtéveszteni. Mi még mindig egy mozgalom vagyunk. A forradalom még nem zárult le. ... A nemzetet totalitárius módon kormányzó párt a történelem leglényegesebb újdonsága.” Ezzel persze a fasizmus politika(állam)elméletének középpontjába a karizmatikus vezér által irányított forradalmi párt került, s ily módon a totalitárius uralom felépülését, működését, s a benne lejátszódó hatalmi folyamatokat már csak az egy-párt-állam terminussal jellemezhető szerkezettel lehetett leírni. Az olasz fasizmus ideológiai-politikai önértelmezésében, azaz belső nézőpontból a párt és állam totalitárius szintézise a következő szerkezetet mutatja:

(a) Az új uralomtípus előfeltétele, alapja és akciócentruma a szigorúan hierarchikusan és katonailag szervezett karizmatikus párt, amely a modern forradalom „totalitárius, abszolút, türelmetlen, tirannikus” eszméjét reprezentálja és ténylegesen meg is valósítja.

(b) Az állam lényegét tekintve magában a forradalmi pártban rejlik és általa bontakozik ki mint a világtörténelmileg egyedülálló totalitárius párt-diktatúra politikai mozgásformája. A monopolisztikus hatalmi-uralmi igénnyel fellépő párt eszközöként totálissá váló állam a parlamentáris demokrácia és jogállam liberális modelljének tagadásaként intézményesen megsemmisíti az érdekek, értékek és értelmezések különbözőségében és versengésében megnyilvánuló pluralizmust, s ezzel az individuális és kollektív autonómia minden formáját.

A fasiszta totális államhatalmi, szociális és nemzeti szempontból három tagadás (megsemmisítés) révén létrehozza és reprezentálja a társadalom oszthatatlan, abszolút egységet: tagadja és megsemmisíti a versengő pártpluralizmust és a hatalommegosztás államszervezeti elvét, a társadalom osztálytagozódását, a faji-etnikai partikularizmusokat. Ezt az egységet a párt az államigazgatás politikai igazgatása révén – rendkívüli (ti. terrorisztikus) és mindennapi módon – hozza létre a Duce kinyilatkoztatásszerű iránymutatásainak és döntéseinek megfelelően.^[20]

(c) A totalitárius uralom egy-párt-állam struktúrájának sajátosságai egy dinamikus és egy statikus mozzanat kombinációjában rejlik: a hatalom teljességét forradalmi módon kisajátító és gyakorló karizmatikus párt a totalitárius akcionizmus, a liberális demokrácia és jogállam pluralisztikus „logikája” és szerkezete folytán antagonisztikus társadalmi és politikai csoportokra széthullott társadalom homogenitását helyreállító állam pedig a totalitárius etatizmus kifejeződése.

(d) Az olasz fasizmus karizma-konstrukciója, amely a vezér, a kíséret és a tömeg identitását hivatott megteremteni, a katolikus egyház pozitív politikai teológiájához igazodik: a politikai vezér, Duce „a gondviselés embere”, azaz kiválasztott (XI. Pius), akinek karizmája az egyházi elismerés következtében „isteni” és nem személyes eredetű, azaz nincs ellentétben az egyház hivatali karizmájával.^[21]

IV. A LIBERÁLIS ÁLLAM TOTÁLIS-TOTALITÁRIUS KRITIKÁJA

Carl Schmitt a modern politika szerkezetváltozásának az összefüggésében fogalmazta meg a liberális parlamentarizmus totális kritikáját. Lényegében e kritika összefüggésében, a politikai teológia módszerével tett kísérletet a politikai fogalmának kidolgozására és a minőségi totális államra való átmenet szükségességének a megindoklására. E nagyhatású kritika alapgondolatait, és magát a módszert azért érdemes röviden felidézni, mert érvei egyaránt modellértékűvé váltak a parlamentáris demokrácia jobb- és baloldali kritikája számára,

[20] A fasizmus programja nem előzetesen rögzített normatív elvekre épül; egyetlen elvként a spontaneitást és a cselekvések abszolút jelenidejűségét ismeri el, mint egyetlen biztos orientációs pontot az állandóan változó hatalmi helyzetekben; ennek megfelelően állandóan változik a taktika is, ami azzal jár, hogy a jövőt illetően nem hozhatók érvényes döntések. „[A] Duce igazi döntései azok, amelyeket meghozatalukkal egyidejűleg végre is hajtának”. (Gentile, 1936, 33.; idézi Marcuse, 1982, 470.)

[21] A két karizma viszonyának értelmezése a politikai teológia alaptémája. Mussolini karizma-konstrukciójával szemben Hitler karizmája autochton, mert nem külső, szakrális-intézményi elismerésen és igazoláson, hanem saját kinyilatkoztatáson nyugszik. A karizmatikus vezér nem zsarnok abban a paradox értelemben sem, hogy a jog (törvény) kinyilatkoztatójaként egyúttal az általa kinyilatkoztatott jognak a végrehajtója is, aki személyesen elrendeli és ellenőrzi döntésének végrehajtását.

és mert egyúttal megvilágítja a totalitarizmusra való átmenet szerkezeti logikáját, s egyúttal jelzi a totális és totalitárius uralmi formák közötti különbséget. A liberális jogállam parlamentarizmusának totális kritikája módszertanilag a normativitás és ténylegesség, eszmény és valóság liberális ellentétében rejlő kritikai lehetőséget használja ki, azaz a liberalizmus bálványait a saját fegyvereivel kívánja ledönteni. A tézisekkel (érték) ellentéztéseket (tény) szembeállító kritika lényegét röviden az alábbiakban foglalhatjuk össze.^[22]

(a) A reprezentatív parlamentarizmus politikai jelentőségébe és hatékonyságába vetett hit szerint a parlament jelenti az állami főhatalom legitim gyakorlásának és ellenőrzésének egyedüli formáját, amely összhangban van az ész elveivel és az ember racionális természetével, mert a vitában résztvevők mindegyikét, mint szellemi lényeket a természetes eszük, illetve belátásuk vezérli. Ez lehetővé teszi, hogy a nyilvános vita résztvevői az érdekonfliktusokat az érvek és ellenérvek, a kritika és ellenkritika erőszakmentes harcában konstruktív módon feloldják a közjót, az általános akarat érvényre juttatása érdekében. Az ily módon kialakított konszenzus az adott döntési helyzet feltételeire tekintettel a legésszerűbb, mert elvileg valamilyen mértékben, illetve vonatkozásban a résztvevők mindegyikének álláspontja a megállapodás tartalmává lesz. A nyilvánosság, az erőszakmentes és racionális diskurzus révén a parlament, és ezáltal a jog képes legyőzni a puszta hatalmat, amely ezután már nem állhat útjában a kollektív igazságkeresés által lehetővé tett igazságos döntésnek.

(b) A képviselők mentessége: védelem a büntetőeljárással és a személyes szabadság korlátozásával szemben.

(c) A bizottságok csupán a vita és a döntés előkészítésének technikai instrumentumai, a demokratikus lényegyet tekintve külsődlegesek; ezen túlmenően, a tanácskozást és döntéshozatalt illetően nem rendelkezhetnek semmiféle jelentőséggel és nem mondhatnak ellent a parlament lényegének, nevezetesen annak, hogy a parlament nyilvános vita alapján döntést hozó gyűlés, s mint ilyen kizárólagosan jogosult a nép reprezentációjára.

(d) Megengedhetetlen, és a nyilvános vita jelentőségének tudatában elgondolhatatlan, azaz irracionális, hogy a parlament törvényhozási jogkörét átruházzák a bizottságokra vagy a kormányra, vagy hogy a törvényeket delegáció és felhatalmazás útján bocsássák ki.

(e) Az egyes képviselő a testülethez hasonlóan reprezentatív jelleggel rendelkezik. A képviselő ebbéli minőségében: 1. független választóitól, azaz nincs kötve megbízásokhoz és utasításokhoz; 2. teljes szabadsággal bír és teljes felelősséggel tartozik a hivatása gyakorlása során tett kijelentéseikért. Az immunitás azért illeti meg, mert abból indulnak ki, hogy a képviselő fölötté áll

[22] Schmitt a liberális parlamentarizmus kritikájának alap gondolatait először a Politikai teológia és a Die geistesgesichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus című munkájában fejtette ki. A totális kritika téziseinek összefoglalásánál a terjedelmi korlátokra is tekintettel elsősorban a Verfassungslehre elemzésére támaszkodunk. Vö. Schmitt, 1992.; Schmitt, 1923.; Schmitt, 1928.

az érdekellettéteknek, független és önzetlen, képzett ember, akinek a szabad vitához nem csupán szüksége van erre a szabadságra, hanem kvalifikációja folytán meg is érdemli. A képviselő szólásszabadságának garanciája előfeltételezi, hogy valóban szabadon beszél, azaz lelkiismeretének mint végső fórumnak elkötelezve kizárólag a saját állásfoglalása alapján és mentesen minden olyan befolyástól, amely lelkiismereti, szólási és döntési autonómiáját veszélyezteti. Ha ugyanis egy instruált vagy fizetett érdekképviselőről lenne szó, akkor szükségtelen ilyen szabadságot biztosítani a számára, mivel védelmét elegendő mértékben szolgálják a jogos érdekek érvényesítését garantáló általános büntetőjogi rendelkezések. 3. A képviselő mandátumának gyakorlása során nem képviselhető és hivatása bizonyos foglalkozásokkal összeférhetetlen és így tovább. Így fest röviden az eszményi kép. Ezzel szemben a valóságot illúziótlanul szemlélő számára kirajzolódó ténykép azt mutatja, hogy a modern parlamentáris demokráciában ezek az ideális előfeltételek teljes mértékben hiányoznak, pontosabban érvényüket veszítették.

(a) A nyilvános vita értelmét veszti, mert az egyes képviselők álláspontját, mint a közös pártálláspont részelemét az előzetes pártpolitikai diskurzusban rögzítik és szigorú frakciófegyelem kötelezi őket az álláspont ebben a formában történő betartására. A kívülről állóknak, mondjuk a népnek nincs esélye a hatalmi folyamat tényleges befolyásolására, ennek megfelelően fontossága lényegében a pusztá retorikai jelenlétre korlátozódik. A képviselők ily módon nem független, csakis a lelkiismeretük belső ítélőszéke előtt felelősségre vonható individuummokként, hanem politikai normák által kötelezett frakciótagokként lépnek egymással szembe; ezért aztán a döntéshozatalban az ellenfél jó érveinek semmi szerep nem jut, hiszen a nyilvános parlamenti vita nem változtathat a képviselői vélemények frakció által közvetített érdek- és osztálykötöttségén, és így tovább. „A parlament bizottságaiban vagy a parlamenten kívül, az úgy nevezett frakcióközi összejövetelek alkalmával lezajló megbeszélések nem viták, hanem üzleti kalkulációk és tárgyalások, ahol a szóbeli érintkezés azt a célt szolgálja, hogy a különböző hatalmi és érdekcsoportok kölcsönösen felmérjék egymást. A szólás szabadságának privilégiuma ezáltal elveszíti előfeltételeit.”^[23]

(b) A nyilvánosság előfeltétele, illetve követelménye is értelmetlen, mert a parlament egy olyan hivatallá válik, amely titkos tanácskozáson határoz és a határozathozatal eredményét a nyilvános ülésen szavazás formájában kihirdeti. „A szűkebb bizottságok, amelyekben a döntés ténylegesen létrejön, még csak nem is magának a parlamentnek a bizottságai, hanem pártvezérek összejövetelei, bizalmas frakcióközi megbeszélések, a pártok megbízóival, érdekszervezetekkel történő tárgyalások és így tovább.”^[24]

[23] Uo. 319.

[24] Uo.

(c) A parlament és a képviselő reprezentatív jellege elenyészik, mert nem ott és nem ők hozzák a lényeges politikai döntéseket. „A parlament az állami hatósági apparátusban csupán mint hivatal funkcionál, amely a technikai átvitel feladatát látja el”,^[25] és így nem egyéb pusztá homlokoztnál.

Carl Schmitt úgy vélte, hogy az eszmény és a valóság szembesítésével, tehát a liberalizmus saját kritikai módszerével sikerült a liberális parlamentarizmust tényleges szociológiai alapjaira, funkcióira visszavezetni, és ezzel a liberalizmus ideológiailag önmagát leleplezi le: az alkotmányos jogállam parlamentarizmusa nem igazi, hanem csupán látszatsdemokrácia, pusztán a mannheimi értelemben felfogott partikuláris ideológia.^[26] Az ideológiai önleplezés azt bizonyítja, hogy a parlamentarizmusba mint a vita általi kormányzásba vetett hit ugyanis nem a demokráciához tartozik, hanem a liberalizmus világfelfogásának a része. Ezért a modern tömegdemokrácia szerkezetének megértéséhez radikálisan el kell választani egymástól a liberalizmust és a demokráciát.

Schmitt felfogása a következőképpen interpretálható. A valóságos demokrácia egzisztenciálisan két elven nyugszik, s csak ezek elméleti megértése teszi egyáltalán lehetővé a valóságos demokráciák létszerű racionalitásának a kritikai megítélését. Az egyik, pozitív elv a homogenitás, amely lehetővé teszi és igazolja az uralkodók és az uralomnak alávetettek, parancsolók és engedelmeskedők, kormányzók és kormányzottak azonosságát és az egyenlők egyenlőként való kezelését. A másik, negatív elv a heterogenitás kizárása és megsemmisítése, amely lehetővé teszi és igazolja a nem-egyenlők nem-egyenlőként kezelését. E két elvnek megfelelően a valóságos demokráciák politikai erejét az mutatja meg, hogyan bánnak a politikai monopóliumával, azaz hogyan képesek távol tartani és kiküszöbölni a homogenitást fenyegető idegent, a nem egyenlőt. A liberalizmus a politikai-állami szférájában az abszolút emberi egyenlőség elvére támaszkodva képtelen megteremteni a demokráciához szükséges szubsztanciális egyenlőséget, mert az ilyen egyenlőség – logikailag szükségszerű módon – csak az egyenlőtlenység létszerű, funkcionális, fogalmi korrelátumaként gondolható el, azaz a megkülönböztetés jelenti a kiindulópontot, nem az azonosság. „Az általános és egyenlő választó- és szavazati jog ésszerűen csupán az egyenlők körén belüli szubsztanciális egyenlőség következménye és ennél az egyenlőségnél nem megy tovább. Az ilyen egyenlő jog ott bír helyes értelemmel, ahol homogenitás áll fenn.”^[27] Az egyenlőség szubsztanciális jellege abban nyilvánul meg, hogy az adott társadalom mint közösség egységének a létalapja mindig a politikai megkülönböztetés; azonosság csak a megkülönböztetés alapján gondolható el és teremthető meg. A »minden felnőtt embernek, pusztán mint embernek, *eo ipso* politikailag egyenjogúnak kell lennie minden más emberrel« elve nem demokratikus, hanem liberális elv, amely „egyfajta emberiségdemokráciát tesz az eddig

[25] Uo.

[26] Vö. Mannheim, 1996, 69–127.

[27] Schmitt, 2002, 198.

fennálló, az egyenlőség és homogenitás szubsztanciális képzetén nyugvó demokrácia helyére.” Az ilyen „általános emberiségdemokrácia” planetáris értelemben nem lehetséges, mondja Schmitt, „már csak azért sem, mert a föld államokra, és pedig többnyire nemzetileg homogén államokra osztott, amelyek önmagukon belül a nemzeti homogenitás alapzatán megpróbálják megvalósítani a demokráciát, egyébként azonban semmi esetre sem kezelnek minden embert egyenjogú polgárként. A demokratikus állam is, mondjuk az Amerikai Egyesült Államok, nagyon messze van attól, hogy hatalmából vagy gazdagságából idegeneket is részesítsen. Eddig még nem létezett olyan demokrácia, amely ne ismerte volna az idegen fogalmát, és amely minden ember egyenlőségét megvalósította volna. Ha azonban komolyra akarják fordítani a dolgot az emberiségdemokráciával és politikailag valóban minden embert minden más emberrel egyenlővé kívánnak tenni, akkor ez olyan egyenlőség lenne, amelynek minden ember születésénél vagy életkoránál fogva minden további nélkül részese lenne. Ezáltal megfosztanák az egyenlőséget értékétől és szubsztanciájától, mivel azt a specifikus értelmet vennék el tőle, amellyel politikai egyenlőségként, gazdasági egyenlőségként stb., röviden egy bizonyos (társadalmi-kulturális: Cs. K. L.) terület egyenlőségeként rendelkezik. Ugyanis minden területnek megvannak a saját specifikus egyenlőségei és egyenlőtlenségei. Amennyire jogtalan lenne minden egyes ember emberi méltóságát semmibe venni, ugyanúgy felelőtlen, a legrosszabb formátlanságokhoz és ennél fogva még árázabb jogtalansághoz vezető balgaság volna a különböző területek specifikus különöségeit félreismerni. A politikai területén az emberek nem elvontan mint emberek, hanem politikailag érdekelt és politikailag meghatározott emberekként állnak egymással szemben, mint állampolgárok, mint kormányzók vagy kormányzottak, mint politikai szövetségesek vagy ellenfelek, tehát minden esetben politikai kategóriákban megadható emberekként. A politikai szférájában nem lehet elvonatkoztatni a politikaitól és nem lehet csupán az általános emberi egyenlőséget meghagyni; éppen úgy, mint ahogyan a gazdasági területén sem az általában vett embert, hanem az embert mint termelőt, fogyasztót stb. ragadják meg kizárólag specifikus gazdasági kategóriákban.”^[28] A politikai területén a szubsztanciális egyenlőség a politikai egzisztenciálisan végső és alapvető megkülönböztetésével, a barát/ellenség-csoportosítással és a mindig konkrét, azaz egy államot alkotó nép mint közösség tényleges létezésével, tehát nem előzetes normatív szabályozás eredményeként jön létre. A politikai-államinak ezt a létszerű evidenciáját semmilyen liberalizmus nem képes semlegesíteni és depolitizálni, és persze nem is akarja; e tézis gyakorlati érvényességét éppenséggel az angolszász liberalizmus totális világképe és totális háborúi, birodalomépítő és birodalomfenntartó világtörténelmi sikerei bizonyítják a legékesebben. Eszerint a liberalizmus szabadság- és egyenlőségeszmei, amelyek az alkotmányos jogállam parlamentáris demokráciájának alapjául szolgálnak, a barát/ellenség-megkülön-

[28] Schmitt, 2002, 200.

böztetés egzisztenciális 'logikáját' elfedő, elleplező mítoszok, amelyekkel különös hatékonysággal lehet igazolni a heterogenitás – azaz a másfajta szubsztanciális egyenlőségek, a más létfajtájú idegenek – kizárását és megsemmisítését, Schmitt példáját felidézve, a modern imperialista világbirodalmak politikai és gazdasági integrációját, illetve annak magasabbrendűségét a leigázottakkal, a gyarmati sorba taszítottakkal szemben, és így tovább. Ezért a liberalizmus totális vilásképe parlamenti demokráciájával, valamennyi racionális eszméjével együtt, olyan modern politikai mítosz, amely nincs tudatában saját mitikus jellegének; éppen ellenkezőleg, tagadja ezt, s ugyanakkor ebben az önmegtagadásában politikailag rendkívül hatékony. A weimari korszak Schmitt számára azt bizonyította, hogy a liberális pluralizmus a politikai monopóliumát felbomlasztó „indirekt hatalmakat” hívott életre és igazolt, melyek aknamunkája végső soron a társadalom politikai egységének a felbomlásához vezetett.^[29]

A modernitásban – hangzik Schmitt tézise – a politikai demokrácia alapjául szolgáló szubsztanciális egyenlőség,^[30] a kormányzók és kormányzottak azonosága tulajdonképpen értelemben kizárólag a közösség (*Gemeinschaft*), illetve a közösségiesülés (*Vergemeinschaftung*) síkján hozható létre. Schmitt ezen a ponton szembeállítja a társadalmiság felépülésének két dimenzióját, illetve struktúraformáját, a közösséget (*Gemeinschaft*) és a társulást (*Gesellschaft*). E szembeállítás radikalitása annak politikai jellegéből, a barát és ellenség megkülönböztetéshez való hozzárendelésből ered.

Schmitt demokráciafelfogása ennek megfelelően a liberalizmuskritika összefüggésében megfogalmazott pozitív és negatív elv szempontjából értelmezhető, amelyekkel az egyenlőség szubsztanciális fogalmát közösségalkotó homogenitásként konstruálta meg. A pozitív elv segítségével az egyenlőség problémáját leválasztotta a liberalizmus totális viláértelmezésének elvont-univerzalista, a törvény általánosságát abszolutizáló perspektívájáról, és visszavezette a politikai-állami különös, de egzisztenciális értelemben kitüntetett területére,^[31] a negatív elv segítségével az ember és emberiség önmagának való törvényadása liberális tematikáját mint heterogenitást generáló megközelítést kirekesztette a politikai-állami területéről.

Schmitt a társulás és közösség, parlamentarizmus (liberalizmus) és demokrácia^[32] antitéziséét mint kontradiktórius ellentétet a „modern demokrácia

[29] A nemzetiszocializmushoz csatlakozó Carl Schmitt számára például az individuális és kollektív önmeghatározás, az autonómia- és szabadságértelmezés liberális paradigmáját jelentő kanti felfogás a keresztény szellemmel örök és feloldhatatlan harcban álló zsidó szellem megnyilvánulásaként, az önmagát a semlegesítődség és depolitizálódás álarcá mögé rejtő, a totális mennyiségi állam (liberális parlamentarizmus és konstitucionalizmus) fejlődési fokán igazán hatékonyra váló zsidó harci mítoszként jelenik meg. (I. m. 258–259., 270–271.)

[30] Schmitt, 1928, 228–238.

[31] Vö. Cs. Kiss, 2002, 274–279.

[32] A liberalizmus kizárásával a demokrácia-probléma a konzervativizmus, a szocializmus és nacionalizmus világképének értelmezési keretében oldható csak meg.

kezdetén álló Rousseau” szerződéselméletével, illetve a liberális republikánus félreértelmezés totális kritikájával szemlélteti. A Rousseau-i társadalmi szerződés államkonstrukciója még „inkoherens módon egymás mellett”, azaz nem a végső metafizikai döntésre érett vagy-vagy-ként „tartalmazza ezt a két különböző elemet. A homlokzat liberális: az állam jogszerűségének a szabad szerződésre történő alapozása. Azonban az ábrázolás további menetében és a lényegi fogalom, a *volonté générale* kifejtése során megmutatkozik, hogy az igazi állam Rousseau szerint csak ott létezik, ahol a nép olyan homogén, hogy lényegében egyhangúság uralkodik. A Társadalmi szerződés szerint az államban nem létezhetnek pártok, különérdekek, vallási különbözőségek, tehát semmi olyan dolog, amely elválasztja az embereket egymástól, így még pénzügyek sem. A modern demokrácia filozófusa ... egészen komolyan mondja: a pénzügy rabszolgáknak való dolog, egy *mot d’esclave*. Ennél azt kell figyelembe venni, hogy Rousseau-nál a „rabszolga” szónak súlyos következményekkel járó jelentése van, amely a demokratikus államkonstrukcióban járul a szóhoz; a szó a néphez nem tartozót, a nem-egyenlőt, a nem-*citoyent* jelöli, akinek semmit sem használ, hogy in abstracto „ember”, a heterogént, aki nem vesz részt az általános homogenitásban és ezért joggal zárják ki. Az egyhangúságnak Rousseau szerint egészen addig kell terjednie, hogy a törvények *sans discussion* jönnek létre. Még a bírónak és a feleknek is ugyanazt kell akarniuk, aminél azt sem kérdezik meg, hogy a két fél közül melyik, vajon a felperes vagy az alperes akarja-e ugyanazt; röviden a teljes azonosságig fokozott homogenitásban minden magától értetődik. Ha azonban mindenki akaratának mindenki máséval való egybehangzása és azonossága valóban olyan nagy, akkor hát mi célból szükséges még egy szerződést is kötni vagy akár csak konstruálni? Hiszen a szerződés különbözőséget és ellentétességet előfeltételez. Az egyhangúság éppen úgy, mint a *volonté générale*, vagy meg van vagy nincs, éspedig, miként azt Alfred Weber helyesen látta, *természettől fogva* meg van. Ahol létezik, ott természetszerűsége miatt a szerződés értelmetlen; ahol pedig nem létezik, ott nem használ semmiféle szerződés. A mindenki mindenkivel kötött szabad szerződésének gondolata egy egészen más, ellentétes érdekeket, különbözőségeket és egoizmusokat előfeltételező gondolatvilágból származik, éspedig a liberalizmusból. A *volonté générale* ellenben, ahogyan azt Rousseau megkonstruálja, a homogenitáson nyugszik. Csak ez jelent következetes demokráciát. A Társadalmi szerződés szerint tehát az állam, a cím és a bevezetendő szerződési konstrukció ellenére nem szerződésen, hanem lényegileg homogenitáson nyugszik. Belőle ered a kormányzók és kormányzottak demokratikus azonossága.”^[33] Ezzel egybehangzóan írja alkotmánytanában: „Amit a nép akar, éppen azért jó, mert akarja; Mindenki ugyanazt akarja, ezért valójában senkit sem szavaznak le, és ha leszavazzák, akkor éppen a saját igazi és jobb akaratát illetően csalatkozik. Ez a közös akarat nem terjed mondjuk

[33] Schmitt, 2002, 201–202.

addig, hogy alávegyék a mindenkori többségnek, mert a többség akarata is, sőt Mindenki akarata lehet korrupt és akkor már nem vezet közös(ségi) akarathoz (*Gemeinwille*). Az ember nem azért nem akarja magát alávetni a többségnek, mert az a többség, hanem mert a nép szubsztanciális azonos neműsége oly nagy, hogy ugyanazon szubsztanciából eredően Mindenki ugyanazt akarja. Az állam tehát nem szerződésen nyugszik, hanem a nép önmagával való homogenitásán és identitásán. Ez a demokratikus gondolkodás legerősebb és legkövetkezetesebb kifejezése.”^[34] A Rousseau-i közösségorientált demokráciafelfogás nem liberális republikánus értelmezése helyességének egyértelmű gyakorlati bizonyítékát a jakobinus diktatúra szolgáltatta, ahol a politikai ellenfelet megfosztották attól a képességtől, hogy erénnyel és helyes politikai érülettel rendelkezzen, s mint nem hazafit ellenségévé, azaz idegenné nyilvánították és megsemmisítették.^[35]

Ebből Schmitt számára egzisztenciális, funkcionális és logikai (fogalmi) szükségszerűséggel adódik, hogy a következő demokratia tulajdonképpen diktatúra: a parlamentarizmus és demokrácia megkülönböztetésével szemben a diktatúra és demokrácia nem kontradiktórium és nem is kontrárius ellentétei egymásnak, hanem a homogén identitás elvét különböző racionalitási fokon kifejező immanens reflexiók fogalmak, amelyek ezért a jelentéstartalom és jelentésterjedelem síkján is körforgásszerűen kapcsolódnak egymáshoz. A liberális világértelmezés azzal, hogy totális kritikájában polemikus ellenfogalmaként értelmezte a demokráciát és diktatúrát, szétszakította belső kapcsolatukat és egymásra utaltságukat. Ezzel szemben Schmitt szerint egzisztenciálisan és funkcionálisan mind a demokrácia, mind a diktatúra esetén az azonosság megteremtése és mítikus igazolása a döntő gyakorlati probléma, hiszen a harc „már csak az identifikáció eszközeiért lobban lángra”.^[36] Ezzel összefüggésben az alapkérdés így hangzik: Hogyan lehetséges a nép mint közösség eleven egzisztencialitásában rejlő akaratának lényegi általánosságát a felszínre hozni és mozgósítani? Ki rendelkezik az ehhez szükséges akarral, és intuitív képességek rendkívüli erejével, ki szerzi meg a megvalósítás eszközei (katonai-politikai apparátusok, propaganda, tömegkommunikációs eszközökkel uralt, irányított közvélemény, pártszervezetek, iskolai képzés és így tovább) feletti rendelkezés hatalmát? Egyszerűen: ki az, aki képes kidolgozni a minőségi értelemben totális, azaz demokratikus állam és a mítosz politikai elméletét,^[37] és ki az, aki képes a

[34] Schmitt, 1928, 229–230.

[35] Vö. uo.

[36] Schmitt, 1923, 20.

[37] A mítosz politikai elméletének a kidolgozása egyfelől a totális ideológiakritika elméleti, másfelől a konzervatív forradalmat hordozó társadalmi-politikai erők és pártok gyakorlati céljait szolgálta. A társadalom mint közösség és politikai egység megteremtésének eszköze és médiuma a Machiavelli és Vico által újra felfedezett mítosz, amely „erőt ad a mártíromsághoz és bátorságot az erőszak alkalmazására”, mert a végső, véres, megsemmisítő, mindent eldöntő csata vágya vezérli. A modernitás totális világképeit mint ideológiákat és utópiákat mítoszokként leleplező és megsemmisítő fasizmus ahistorikus világértelmezési módjának tudásszociológiai elemzése nemcsak azt bizonyítja példászerűen, hogy a mítosz politikai elméletének kidolgozása logikai

nagy metafizikai döntésre és vállalkozni mer a végső, mindent eldöntő harcra? Schmittnek egy ideig szilárd metafizikai meggyőződése volt, hogy a liberális konstitucionalizmus totális kritikájával nemcsak új fejlődési szintre emelte a jog, az állam és a politika elméletét, hanem egyúttal megteremtette egy olyan politikai gyakorlat teoretikus előfeltételeit is, amelynek alapján, a jogtudomány közreműködésével, vissza lehet állítani a politikai elfeledett metafizikai méltóságát. A pogány filozófusokhoz és az újkor tudós metafizikusaihoz hasonlóan hitt abban, hogy a politikai-állami mint új és egyben utolsó metafizikai központ kiemelkedésével, az elveszett politikai egység megteremtésével megszüntethető az állam és társadalom liberális elválasztottsága, a politikai szféra pluralista széttagoltsága, s hogy a liberalizmus bálványainak ledöntésével a technicizált, semlegesített és depolitizált modern társadalom, tényleges létezésének normatív értelmében, újra közösséggé szervezhető.^[38] Azonban a társadalom és állam európai fejlődésben elkallódott identitásának újratemtési kísérlete – legalábbis a bolsevizmus, a faszizmus és nemzetiszocializmus forradalmaiban, totalitárius rendszereiben és a globalizált polgárháborúban – végül is nem az állam társadalmasításának demokratikus, hanem a társadalom államosításának, pontosabban az állam egy párt általi instrumentalizálásának autoritárius-totalitárius formájába hanyatlott. Ezért aztán nem az igazi közösségi humanizmus otthont teremtette meg, hanem az európai szellemi hagyomány értelmében lehetséges – dialogikus jellegű, az erőszak- és uralommentes diskurzus eszméjének elkötelezett – humanitás feltételeit számolta fel a kollaborációja időszakában, amikor, jöllehet időlegesen és taktikai okokból a tiszta faj igazi emberiséghumanizmusának vált jogtudományi szószólójává. Ennek alapján állítható, hogy Schmitt totális kritikája, végső következményeit tekintve, megteremtette a parlamentarizmus totalitárius kritikájának és megsemmisítésének az előfeltételeit, s hozzájárult ahhoz, hogy nemcsak szimbolikus-mitikus, hanem fizikai-testi értelemben is kiirtsák belőle azt a racionalitáspotenciált, amely a politikát – mint azt az angol parlamentarizmus fejlődése bizonyítja – belsőleg is demokratizálódásra és a politikai vita pacifikálására, civilizálására kényszeríti.

Schmitt álláspontjának megértése szempontjából döntő kérdés: A weimari köztársaság alkotmánya vajon miért nem tudta megteremteni a két demokraciáértelmezés egyensúlyának jogi feltételeit? Ez különösen lényegbe vágó prob-

lehetetlenség, nevezetesen mert minden egyáltalán lehetséges elmélet totális leleplezésének és megsemmisítésének elméletéről, azaz az elmélet mint olyan önfelszámolásának elméletéről lehet csak szó, hanem azt is, hogy egy ilyen elmélet egzisztenciális értelemben éppenséggel a mitikus tagadására, pontosabban a mitikus hatalom- és uralomtechnikai instrumentalizálására, azaz a vezér és elitej szigorúan célracionális elvárásaira épül. A mitikus irracionalitásában rejlő racionalitás a politikai közegében a racionalitás (felvilágosodás-liberalizmus) totális tagadását szükségképpen a saját ellentétébe fordítja: a mitikus mint kép és elbeszélés racionális érvvé, vagyis »azért, hogy« és »azért, mert« szerkezetű cél- és értékracionális cselekvésigazolássá válik az abszolút ellenség ellen folytatott harcban, illetve a saját kollektivistá érzületetika univerzális érvényességének megalapozási-igazolási folyamatában.

[38] A totális állam fogalmának kifejtéséhez ld. Schmitt, 2002, 185–240.; Cs. Kiss, 2002, 274–279.

léma, ha tekintetbe vesszük, hogy az alkotmányjogi kiegyenlítéssel elvileg és – meghatározott történeti-szociológiai feltételek megléte esetén – gyakorlatilag is ki lehet zárni az állam instrumentalizálásának a lehetőségét. Ez az alkotmányjogi kiegyenlítés Carl Schmitt szerint azért nem jöhetett létre, mert a weimari alkotmány két szuverént állított egymással szembe anélkül, hogy tudatosította volna: a modernitás társadalom és szellemtörténeti helyzete határhelyzet, amelyben a politikai-állami értelmére irányuló végső kérdés megisméltéséről, mint végső döntésről van szó. A modern mint határhelyzet tehát döntésre felhívó elkerülhetetlen vagy-vagy, amelyben a politikai-állami, s ezáltal persze a jogi értelemalapjáról születik a társadalmat közösségként és politikai egységként konstituáló kollektív döntés – vagy nem születik. Mivel a weimari alkotmányozók nem hozták meg ezt a végső döntést, hanem csak alkotmányjogiilag rögzítették a közvetíthetetlen pólusokat, ezért nem véletlen, hogy a két kormányzati rendszer előnyeinek kombinációja is eleve kudarcra volt ítélve.

E sajátos és tipikusan liberális értelemben köztes megoldásban egyfelől a törvényhozás és a neki felelős kormány (parlamentáris rendszer), másfelől a plebiszcitáriusan választott államfő (elnöki rendszer) egyidejűleg reprezentálta a közösség értelmében homogén nép oszthatatlan és egységes szuverenitását. A parlament csak a kormánnyal (bizalmatlansági indítvány), míg az elnök a parlamenttel szemben volt szuverén, amennyiben az alkotmány szerint rendelkezett a parlament feloszlatásának majdhogynem korlátlan jogával, s a kancellár kinevezése és menesztése is a saját szabad belátásától és mérlegelésétől függött. A világgazdasági válság és egy szerkezetileg eleve labilis kormányzati rendszer találkozásának következtében létrejött permanens izgalmi állapotban a birodalmi elnök rendelkezett a kivételes állapot feletti rendelkezés törvényhozái és a szükségrendeletek útján való kormányzás jogosultságával. Bár a politikai üzem mindennapi, normális menetében a hatalom a nép által választott törvényhozó kezében összpontosult, azonban rendkívüli helyzetben ez a hatalom legális módon, tehát az alkotmány előírásai szerint, átháramlott az ugyancsak a nép által választott elnökre. „A középpontban – mint Schmitt írja – a birodalmi elnök feloszlatási jogosultsága áll, amely az egész rendszert hordozó és minden más alkotmánytörvényi rendelkezést módosító jogintézményként értelmezendő, és amelynek az a célja, hogy a nép akaratát a parlamenti többséggel szemben is érvényre juttassa.”^[39] Ezért egyáltalán nem meglepő, hogy a hatalom legitimitási alapját képező népszuverenitás elv e normatív-funkcionális felparcellázása, magának a kettéosztásnak ez a módja nem a monarchia bukásából és a parlamentáris demokrácia formális racionalitásának elégtelenségeiből, pontosabban a kettő összetalálkozásából eredő legitimitási hiány megszűnését eredményezte, hanem éppen fordítva, a kormányzati rendszer parlamentáris keretek között feloldhatatlan, permanens önellentmondását.

[39] Schmitt, 1928, 358.

Ugyanakkor mégsem az elnöki rendszer lett a totalitarizmus betörési pontja, hanem a kancellár pozíciója. A náci hatalomátvétel feltételeit a liberális parlamentarizmus teremtette meg azzal, hogy a vezérdemokrácia elve a néppártok révén a képviseleti rendszer elemévé vált. A weimari korszak és alkotmánya társadalom- és szellemtörténeti helyzetének ez a legmélyebb szerkezeti paradoxona, s ez az a történet, amely az angol parlamentarizmus fejlődésében nem fordulhatott és nem is fordulhat elő, függetlenül attól, hogy a munkáspárt mint az első ideáltipikus tömeg(nép)párt megjelenésével végül is Angliában kezdődött el és ment végbe a modern vezérdemokrácia elvének a pluralista képviseleti demokrácia legális rendszerébe történő mintaszerű integrációja. E mintaszerűsége egyszerűen azt értjük, hogy ez az egyesítés funkcionálisan sikeresnek bizonyult, és nem traumatizálta Európát és a világot a polgárháború globalizálásával.

Carl Schmitt maga is hozzájárult a német kudarchoz. A birodalmi elnök, majd a Führer szuverenitásának^[40] közjogi megindolásával a végletekig kiélezte a két demokráciafelfogás közötti ellentétet, s a plebszcitárius vezérdemokráciát a közösségalkotó homogenitás abszolút formájaként dicsőítve instrumentalizálta a jogtudományt. Mindezzel nemcsak elméletileg, hanem gyakorlatilag is hozzájárult azon feltételrendszer kialakulásához, amelyben lehetővé vált a hatalom legális eljárás keretében történő karizmatikus elbitorlása, a nemzetiszocialista plebszcitárius vezérdemokrácia megsemmisítő győzelme a konstitucionalista parlamentáris demokrácia felett. Carl Schmitt elméleteit tárgyilagosan vizsgálva azt kell mondani, hogy a szuverenitásról, a politikai fogalmáról, a totális államról, a mítoszról szóló elméletei az európai szellem végső antitézisének metafizikai üres helyét határolták körül, amelyet a konzervatív forradalomnak kellett volna élettellel és szellemmel, azaz igazi mítosszal és döntéssel betöltenie. Schmitt pályafutásának csúcsára érve a totális ideológiakritikát totalitáriusra hangolta,^[41] sőt, a Staat, Bewegung, Volk című írásában az államot is megfosztotta a végső politikai valóság rangjától, amennyiben a társadalom politikai egységét a hármasságban azonosságot teremtő faji homogenitásra, az ezt kifejező mozgalomra és vezérségre alapozta.^[42] Azonban saját bevallása szerint, indirekt írás- és szólásmódjában, a hallgatás és csend ellenerejében bízva, még eközben is őrizni próbálta a szellem autonómiáját és személyes integritását. Carl Schmitt önértelmezésének valódiságában persze lehet joggal kételked-

[40] Carl Schmitt: A Führer oltalmazza a jogot. In: Schmitt, 2002, 227–231. Schmitt értelmezésében a szuverenitás liberalizmus által deperszonifikált és funkcionálisan feloldott fogalma (Kelsen) a vezér személyes egzisztencialitásban (a döntésben) nyeri vissza eredendő értelmét.

[41] Schmitt totalitáriussá váló totális ideológiakritikájának legkirívóbb dokumentumai elméleti szempontból a már idézett Führer oltalmazza a jogot, az aktuális tudománypolitika gyakorlati szempontjából pedig a Die Verfassung der Freiheit (1935), illetve a Die deutsche Rechtswissenschaft im Kampf gegen den jüdischen Geist (1936) című írások tekinthetők.

[42] Vö. Schmitt, 1933. A problémához ld. Pethő, 1993.; Mehring, 2009.; Cs. Kiss, 2010b.

ni,^[43] egy alapvető problémát illetően azonban bizonyos, hogy a totális állam koncepciója nem volt összeegyeztethető a totalitárius uralom szerkezetével és legitimitási igényével. A minőségi értelemben totális állam mint »vezérállam« még nem transzcendálja a politikai-állami etatista értelmezésének elméleti kereteit; e kereteken belül ugyanis még lehetett egy ideig igazodni a totalitárius ideológia legitimációs igényeihez az eredeti elméleti pozíció feladása nélkül. A visszavonulás és az elméleti pozíció feladása akkor következett be, amikor el kellett döntení, mi számít a nemzetiszocializmus autentikus politika- és közösségértelmezésének, és ki képviseli ezt, pontosabban ki monopolizálja: a filozófus vagy a király? Itt vált el a politika (állam) totális és totalitárius értelmezése, itt született döntés arról, hogy Schmitt ideológus lesz-e vagy tudós marad. Alfred Rosenberg és a náci ideológusok nyomatékosan hangsúlyozták, pontosabban a világ nyilvános értelmezési monopóliumának birtokában politikai-metafizikai értelemben eldöntötték, hogy a nemzetiszocialista forradalom célja nem „az állam úgynevezett totalitása, hanem a nemzetiszocialista mozgalom totalitása”, amely a forradalmi párt evilági értelemben mindent átfogó és meghatározó, s a szó eredeti értelmében totalitárius jellegében nyilvánul meg. Ez a totalitárius párt és a totális állam viszonyának szerkezetét illetően egyszerűen azt jelentette, hogy a vezér és pártja karizmatikus legitimációjára hivatkozva elbitorolta az államtól a politikai monopóliumát és vele a *jus bellit*, s ezzel a társadalom közösséggé integrálásának és politikai egysége megteremtésének az abszolút hatalmát. A nemzetiszocialista értelmezésben így a minőségi értelemben totális hatalmi állam is csupán eszközszerepet játszhatott a legmagasabb rendű cél beteljesítésében, a kiválasztott faj impériumának létrehozásában és fenntartásában. Ez a tényállás leginkább a következő képlettel fejezhető ki: a totalitárius uralmi rendszer döntési és akcióközpontja nem a totális állam, hanem a totalitárius forradalmi párt, amely az 'igazgatás igazgatása' uralmi szerkezetébe kényszeríti bele és a totálisan, azaz a maga egészében instrumentalizálja az államot és a jogot.

IRODALOM

- Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. (Ford. Berényi Gábor, Braun Róbert, Erős Ferenc, Módos Magda, Seres Iván.) Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Balogh István - Karácsony András (2000): *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Bangó Jenő - Karácsony András (szerk.) (2002): *Luhmann-könyv*. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- Bangó Jenő (2004): *A luhmanni életmű panorámája*. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- Bayer József (1998): *A politikai gondolkodás története*. Osiris Kiadó, Budapest.

[43] Mint azt más helyen írtuk, Carl Schmittet csak metafizikai ösztöne csalta meg, de nem a hite, ezért nem rezignált. (Vö. Cs. Kiss, 2002, 279.)

- Bihari Mihály – Patyi András (szerk.) (2010): *Ünnepi kötet Szalay Gyula tiszteletére, 65. születésnapjára*. Széchenyi István Egyetem, Győr.
- Bódig Máttyás – Győrfi Tamás (szerk.) (2002): *Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei. II. Alapelvek és alapintézmények*. Prudencia Iuris, Miskolc.
- Cs. Kiss (1990): Az értékracionális uralomtípus lehetősége Max Weber uralomszociológiájában. In *Váltók és utak*. Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyv, Budapest, 160-172. o.
- Cs. Kiss Lajos (1997): Totalitárius uralom – totális állam. In: Takács Péter (szerk.): *Államelmélet. Előadások az államelmélet és állambölcselet köréből*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- Cs. Kiss Lajos (2002): Egy keresztény Epimétheusz. In: Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. (Ford., vál., szerk. Cs. Kiss Lajos.) Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor, Budapest.
- Cs. Kiss Lajos (2009): Niklas Luhmann politikai államfogalma. In: Pethő László – Karácsony András (szerk.): *Identitások – Identitäten. A 75. éves Bangó Jenő köszöntése – Festschrift Bangó Jenő zum 75. Lebensjahr*. Jászszági Évkönyv Alapítvány, Jászberény, 137-158.
- Cs. Kiss Lajos (2010a): Totális állam és totalitarizmus. In: Bihari Mihály – Patyi András (szerk.): *Ünnepi kötet Szalay Gyula tiszteletére, 65. születésnapjára*. Széchenyi István Egyetem, Győr. 98-116.
- Cs. Kiss Lajos (2010b): A totális állam elmélete és mítosza. In: Cs. Kiss Lajos – Techt Péter (szerk.): *Kortársunk-e Carl Schmitt? Világosság*. Ősz. 19-40.
- Egresi Katalin (2013): *Az olasz alkotmány*. Gondolat, Budapest.
- Gentile, Giovanni (1936): *Grundlagen der Faschismus*. Stuttgartart.
- Gramsci, Antonio (1977): *Új fejedelem*. (Ford. Betlen János.) Helikon Kiadó, Budapest.
- Habermas, Jürgen (1993): Egy befejezetlen projektum – a modern kor. In: Bujalos István (szerk.): *A posztmodern állapot. Habermas, Lyotard, Rorty tanulmányai*. Századvég – Gond, Budapest. 151-178.
- Horkheimer, Max – Adorno, Theodor W. (1990): *A felvilágosodás dialektikája*. (Ford. Bayer József, Geréby György, Glavina Zsuzsa, Vörös T. Károly.) Gondolat – Atlantisz, Budapest.
- Luhmann, Niklas (1980-1989): *Gesellschaftsstruktur und Semantik*. Band 1-3. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Luhmann, Niklas (1984): *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Luhmann, Niklas (1993): *Das Recht der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Luhmann, Niklas (2002): *Die Politik der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Lyotard, Jean-Francois (1993): Széljegyzetek az elbeszélésekhez. Samuel Cassin-nek. In: Bujalos István (szerk.): *A posztmodern állapot. Habermas, Lyotard, Rorty tanulmányai*. Századvég – Gond, Budapest.
- Mannheim Károly (1997): *Ideológia és utópia*. (Ford. Mezei I. György.) Atlantisz, Budapest.
- Marcuse, Herbert (1934): *Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung*. Zeitschrift für Sozialforschung. 161-194.
- Marcuse, Herbert (1982): *Ész és forradalom. Hegel és a társadalomelmélet keletkezése*. (Ford. Dezsényi Katalin és Endreffy Zoltán.) Gondolat Kiadó, Budapest.
- Mehring, Reinhard (2009): *Carl Schmitt. Aufstieg und Fall. Eine Biographie*. Verlag C. H. Beck, München.

- Ormos Mária (1987): *Mussolini*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Ormos Mária (2000): *Mussolini. I-II*. PolgArt Könyvkiadó, Budapest.
- Petersen, Jens (1996): Die Geschichte des Totalitarismusbegriffs in Italien. In: Hans Maier (hrsg.): *Totalitarismus und Politische Religionen*. Paderborn.
- Pethő Sándor (1993): *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totális állam felé*. MTA Filozófiai Intézete, Budapest.
- Pokol Béla (1988): *A szociológia új útjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pokol Béla (2001): *A jog elmélete*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Pokol Béla (2004): *Szociológiaelmélet*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Schmitt, Carl (1923): *Die geistesgesichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*. Dunker & Humblot, München.
- Schmitt, Carl (1928): *Verfassungslehre*. Dunker & Humblot, München-Leipzig.
- Schmitt, Carl (1933): *Staat, Bewegung, Volk. Die Dreigliederung der politischen Einheit*. Hanseatischer Verlag, Hamburg.
- Schmitt, Carl (1992): *Politikai teológia*. (Ford., bev., bibl. Paczolay Péter.) ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Tempus Program, Budapest.
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. (Ford., vál., szerk. Cs. Kiss Lajos.) Osiris-Pallas Stúdió-Attraktor, Budapest.
- Takács Péter (2007): Bevezető: A modern állam. In: Takács Péter (szerk.): *Államelmélet*. I. Szent István Társulat, Budapest.

•
Zilzer Gyula: A gép, 1924

Az Európai Unió mint adaptációs kényszer

I. KÖZÖS SZABÁLYOK VAGY EGYSÉGESÜLÉS?

Az Európai Szén- és Acélközösséggel ténylegesen is megindult integrációs folyamat – küldetéséből adódóan – a kezdetektől fogva egyfajta alkalmazkodási kényszert is jelentett a résztvevők számára. Az euroföderalizmus és a neofunkcionalizmus ebben a kényszerben egységesülési tendenciát látott, amely végén egy Európai Egyesült Államok megszületése szerepelt. Más integrációs elméletek nem voltak ennyire ambíciózusak^[1] – vagy éppen ellenkező kimenetet akartak –, azonban abban a tényben mindenki egyetértett, hogy önmagában az együttműködés olyan közös szabályok kialakítását tette szükségessé, amelyek kényszerítő erővel hatottak a jövőben a tagállamokra is.

A hangsúly azonban a közös szabályokon van: nem valamely külső tényező kényszerítette rá szabályrendszerét az együttműködőkre, hanem a részes tagállamok maguk állapodtak meg azokban a szabályokban, amelyeket közösen tartottak jónak és ezért kölcsönösen be is tartottak. Az ilyen szabályok megalkotásának folyamata két okból is a közmegegyezésen alapuló döntéshozatal volt. Egyrészt, mivel a hagyományos államközi együttműködés az államok önkéntességén és egyenrangúságán alapul, így egy szabály elfogadásához minden fél jóváhagyása szükséges.^[2] Másrészt, mivel közösen megállapított szabályokról van szó, csak az azzal egyetértő államok támogatása esetén van esély a szabály betartására.

Az Egységes Okmány által – immár nemcsak formálisan, hanem ténylegesen is – meghonosított minősített többségi döntéshozatali eljárás eleinte csak az egységes belső piac kialakítását szándékozott megerősíteni, a maastrichti szerződés előkészítése során felvetődő politikai unió gondolata viszont már minőségileg is új dimenzióba helyezte egy egységes, szupranacionális közösségi jog- és intézményrendszer születését. Míg ugyanis a gazdasági integrációhoz elégséges lehet a közös szabályok résztvevők általi önkéntes betartása, addig a politikai unió olyan témákat is felölelhet, amelyek hagyományosan a tagállami szuverenitás magját alkotják.

A maastrichti szerződést előkészítő kormányközi konferencia a kelet- és közép-európai demokratikus átmenetekkel párhuzamosan zajlott. Míg – ettől a körülménytől nyilván nem függetlenül – a kormányközi konferencia ülésein a

[1] A kormányközi elméletek egy része kifejezetten az európai nemzetállamok huszadik századi megmentésének kísérleteként értelmezi az európai integrációt. Ld. Milward, 1992.

[2] Rasmussen, 2008, 47.

politikai unió megvalósításának lehetőségeit latolgatták, addig a frissen felszabadult fővárosokban euforisztikusan a kettészakított Európa újraegyesüléseként ünnepelték a demokratikus fordulatokat. Az új, sokszor még képlékeny demokráciák okozta gyanakvás az általános destabilizálódás miatti félelemmé fokozódott Csehszlovákia békés, Jugoszlávia véres széthullásával, a Szovjet-unió eltűnésével.

A német újraegyesítés, a szocialista tábor szétesése és a délszláv háború révén mozgásba lendült geopolitikai struktúrák tovább erősítették az európai integráció tagállamaiban a stabilitásra törekvést. Jelentette ez a politikai unió megeremtésére irányuló szándék megerősödését, másrészt pedig a további bővítésekkel szembeni félelmek fokozódását. Egyre általánosabbá vált az a vélemény, hogy – miközben végső soron megakadályozni nem lehet – a kelet- és közép-európai országok Európai Unióhoz való csatlakozását nem pusztán gazdasági, hanem politikai feltételekhez is kell kötni.

Miközben a maastrichti szerződés a régi tagállamok számára perspektivikusan tartalmazta a mélyülés, a politikai unió létrejöttének lehetőségét, mindenki számára világossá vált, hogy a politikai változásoknak köszönhetően a másik nagy kérdés, a bővítés problémájának megválaszolása sem várthat sokáig magára. A küszöbön álló úgynevezett északi bővítés keretében 1995. január elsején csatlakozó Ausztria, Finnország és Svédország – illetve Norvégia, amely végül nem lépett be – már a csatlakozási folyamat során sem ébresztett kételyt a tagállamokban a jelöltek felkészültségét illetően. A keleti bővítés megítélése azonban kezdettől fogva erősen vitatott volt. Az új demokráciákkal kapcsolatos szkepszis végül új, eddig a bővítések előkészítése során soha nem alkalmazott megoldáshoz vezetett.

Az Európai Tanács 1993. júniusi, koppenhágai ülésén a tagállamok döntése következtében az eddigi, jobbra gazdasági és pénzügyi alkalmassági feltételek politikai kritériumokkal bővültek. Az úgynevezett koppenhágai kritériumok az alábbi feltételek teljesülését követelik meg: 1. a demokráciát, a jogállam és az emberi jogok érvényesülését garantáló intézmények stabilitását, a kisebbségi jogok tiszteletben tartását és védelmét; 2. működő piacgazdaságot, és annak a képességnek a megszerzését, hogy az adott ország meg tudjon birkózni az Unión belül érvényesülő versenyviszonyokkal és piaci erőkkel; 3. a közösségi jogszabályokból fakadó jogok és kötelezettségek vállalásának képességét; 4. a tagsággal járó kötelezettségeket, különösen a politikai, gazdasági és pénzügyi unió célkitűzéseinek vállalását; 5. az Unió alkalmas legyen új tagok befogadására.

A koppenhágai kritériumok 1995 decemberében újabb egy ponttal, az úgynevezett madridi kritériummal bővült, amelyben előírták, hogy a csatlakozni kívánó országoknak meg kell erősíteniük adminisztratív kapacitásaikat. Noha a madridi kritérium nem demokráciával kapcsolatos követelményt fogalmazott meg, mégis újszerűnek tekinthető, amennyiben – a koppenhágai kritériumhoz hasonlóan – az eddig tabuként kezelt államszerkezeti kérdésben határoz meg közösségi elvárást.

A politikai szempontok és feltételek további térnyerését jelentette, amikor

az 1997-ben elfogadott amszterdami szerződés beiktatta a 6. cikket a Szerződésbe, mely szerint az Unió az emberi jogok tiszteletén, a demokrácián, a jogállamiság elvén alapszik. Ezen elvek tiszteletben tartása a belépés feltételét is képezi. Az Unió tiszteletben tartja az Emberi Jogok Európai Egyezményében, valamint tagállamok alkotmányjaiban foglalt alapvető jogokat. A 7. cikk értelmében, amennyiben a Tanács úgy találja, hogy egy tagállam komolyan és tartósan megsérti a fenti elveket, úgy felfüggeszti annak a Szerződésen alapuló jogait, beleértve a szavazati jogát is. A tagállam ugyanakkor kötelezettségei teljesítése alól nem mentesül.

Kiépült tehát a közösségi jogban is az Európai Unión belüli együttműködés alapvető politikai értékrendje, amely megnyitotta a lehetőséget az egyes országok belpolitikai fejleményeinek közösségi szintről, közösségi intézmények által történő értékelésére is. Jellemző módon az első konkrét lépésekre itt is a keleti bővítés folyamata során került sor. A Bizottság által az Agenda 2000 című, 1997-ben elfogadott bővítési anyag óta évente publikált országjelentések nemcsak a gazdasági-fejlettségi, hanem a demokrácia minőségével kapcsolatos mutatók révén intézményesen is olyan területre lépett, amely egészen addig hagyományosan kizárólagos tagállami hatáskörbe tartozott.^[3]

II. AZ OSZTRÁK ESET

Minden várakozással ellentétben a tagállamok belpolitikájának közösségi ügyként való megjelenése nem a kelet- és közép-európai új demokráciák csatlakozásához köthető, hanem valójában már évekkel korábban, az ezredfordulón, egy választási eredménynek köszönhetően megtörtént. Ausztriában a 1999-ben megrendezett parlamenti választásokon a Jörg Haider vezette Osztrák Szabadságpárt 27%-os választási eredményt ért el. A választásokon első helyet elért Osztrák Néppárt nem tudott egyedül kormányt alakítani, így kisebbik koalíciós partnerként bevette a kormányba a sokak által szélsőjobboldalinak tekintett Szabadságpártot. Noha a párt vezetője Jörg Haider nem lett a kormány tagja annak következtében, hogy személyét nem kívánatosnak tekintették az Unióban, pártja és a vele koalíciót kötő Néppárt egyaránt példátlan mértékű európai felháborodásba ütközött.

Mintegy válaszként az osztrák belpolitika fejleményeire – egyben új korszakot kezdve az európai integráció és a tagállamok közötti kapcsolatok történetében – 2000 januárjában az Európai Unió tagállamai Ausztria diplomáciai elszigetelése mellett döntöttek. A határozott politikai lépés jogi nehézségei rögtön előkerültek. A döntés végrehajtása nehézkesnek bizonyult, mivel nem volt megfelelő jogalap a Szerződésben. Ezen felül a precedens nélküli döntés

[3] Vachudova, 2004, 129.

az osztrák közvélemény nemtetszését is kiváltotta, amelynek eredményeképpen tovább nőtt Haider népszerűsége. Az akkor tizennégy uniós tagállam bojkottálta a kétoldalú kapcsolatokat, nem támogatták osztrákok kinevezését nemzetközi szervezetek pozícióiba, az uniós találkozókra nem hívták meg az osztrák kormányilletékeseket, illetve a nagykövetségi szintű kapcsolattartást – technikai jellegű ügyeket kivéve – felfüggesztették.

A Haider-ügy során világossá vált, hogy az ausztriai események semmiképpen sem tekinthetők olyan súlyúnak, amelyek a 7. cikk alkalmazását indokolták volna (az emberi jogok komoly és tartós megsértése), hanem egy olyan pártvezető személyéhez voltak köthetők, aki nem is volt tagja a kormánynak. Az uniós vezetők 2000 nyarán kezdtek ráeszmélni, hogy éppen az ellenkező hatást érik el az intézkedéseikkel és indokolatlan nyomást gyakorolnak Ausztriára. Ezért a portugál elnökség javaslatára egy háromfős szakértői bizottságot kértek fel annak megállapítására, hogy az osztrák jogrendszer tiszteletben tarja-e a „közös európai értékeket”.

Az Emberi Jogok Európai Bíróságának elnöke által felkért három szakértő^[4] jelentésében végül is arra a következtetésre jutott, hogy Ausztria teljes mértékben tiszteletben tartja a közös európai értékeket. A kisebbségvédelem területén Ausztria sokkal előrébb jár, mint sok más európai ország és ugyanez elmondható a menedékkérők jogainak biztosításáról is. A bevándorlók problémájának kezelése során is tiszteletben tartja Ausztria az európai értékeket. Ausztria ugyanúgy teljesíti a nemzetközi kötelezettség vállalásait, és biztosítja az osztrák jogrendszer érvényesülését. Az Osztrák Szabadságpárttal kapcsolatban a jelentés megjegyzi, hogy Ausztriában az osztrák jogrend tiltja a nemzeti szocialista pártok működését és ennek betartatása az Alkotmánybíróság feladata. Az Alkotmánybíróság bármely hozzá forduló párt esetében hivatalból vizsgálhatja a bizonyos politikai pártokat tiltó törvény alkalmazásának szükségességét. A Szabadságpárt több alkalommal fordult választási ügyekben az Alkotmánybírósághoz, amely egyszer sem jelezte, hogy a Szabadságpártot esetleg be kellene tiltani. A jelentés azt is kiemeli, hogy mióta a Szabadságpárt a kormány tagja, annak vezetői tartózkodnak a korábbi kijelentéseiktől. A jelentés bár nem mondott ítéletet az alkalmazott diplomáciai szankciók jogszerűségéről, azt azonban mindenképp megjegyezte, hogy azok alkalmazása éppen az ellentétes hatást váltja ki, és hozzájárult az osztrák nacionalista érzelmek felkorbácsolásához (a polgárok nemzetük ellen intézett támadásként értelmezték a szankciókat), éppen ezért felfüggesztésük sürgősen javasolt. 2000 szeptemberében végül sor került a tizennégy tagállam által alkalmazott diplomáciai elszigetelés felfüggesztésére.

[4] Martti Ahtisaari Finnország korábbi elnöke, Professor Jochen Frowein a Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law igazgatója az Emberi Jogok Európai Bizottságának tagja, majd alelnöke és Marcelino Oreja korábbi spanyol külügyminiszter.

III. SZERZŐDÉSMÓDOSÍTÁSSAL A POLITIKAI INTERVENCIÓÉRT

Az osztrák eset két szempontból is fontos tanulságokkal szolgált. Egyrészt megmutatta, hogy az európai integrációban többé már nem közömbös az egyes országok belpolitikája. Létezik már olyan nyilvánossági háló, fórum közösségi szinten, ahol felvethető egy ország esetleg vitatott politikai megoldása, még akkor is, ha az a jogállamiság és a képviseleti demokrácia európai értelmezési keretein belül marad. Másrészt azonban az is megmutatkozott, hogy a közösségi jog még nem alkalmas arra, hogy a nemzeti demokráciák fejleményeivel kapcsolatos aggályokat – függetlenül attól, hogy megalapozottak-e vagy nem – kezelni tudja. Éppen ezért, az esetet követően a Nizzai Szerződés kiegészítette a 7. cikk rendelkezéseit, a Lisszaboni szerződés pedig tulajdonképpen változatlan formában átvette a megfogalmazott formulát.

„7. cikk (1) A Tanács, a tagállamok egyharmada, az Európai Parlament vagy az Európai Bizottság indokolással ellátott javaslata alapján, tagjainak négyötödös többségével és az Európai Parlament egyetértésének elnyerését követően megállapíthatja, hogy fennáll az egyértelmű veszélye annak, hogy egy tagállam súlyosan megsérti a 2. cikkben említett értékeket. Mielőtt ilyen megállapítást tenne, a Tanács meghallgatja a kérdéses tagállamot, és ugyanezen eljárásnak megfelelően ajánlásokat tehet neki. A Tanács rendszeresen ellenőrzi, hogy azok az okok, amelyek alapján ilyen megállapítást tett, továbbra is fennállnak-e.

(2) A tagállamok egyharmada vagy az Európai Bizottság javaslata alapján és az Európai Parlament egyetértésének elnyerését követően az Európai Tanács, miután a kérdéses tagállamot felkérte észrevételei benyújtására, egyhangúlag megállapíthatja, hogy a tagállam súlyosan és tartósan megsérti a 2. cikkben említett értékeket.

(3) A Tanács, amennyiben a (2) bekezdés szerinti megállapításra jutott, minősített többséggel úgy határozhat, hogy a kérdéses tagállamnak a Szerződések alkalmazásából származó egyes jogait felfüggeszti, beleértve az e tagállam kormányának képviselőjét a Tanácsban megillető szavazati jogokat. Ebben az esetben a Tanács figyelembe veszi az ilyen felfüggesztésnek a természetes és jogi személyek jogait és kötelezettségeit érintő lehetséges következményeit. A kérdéses tagállamnak a Szerződések szerinti kötelezettségei minden esetben továbbra is kötik ezt az államot.

(4) A Tanács a későbbiekben minősített többséggel úgy határozhat, hogy a (3) bekezdés alapján hozott intézkedéseket megváltoztatja vagy visszavonja, amennyiben az elrendelésükhöz vezető körülményekben változás következett be”.

Látható, hogy bekerült a Szerződésbe a megelőzést és a folyamatos monitoringot biztosító mechanizmus, amely lehetővé teszi, hogy az ausztriaihoz hasonló eseményeket a kezdetektől nyomon lehessen követni és ugyanakkor az érintett tagállam is megkapja a lehetőséget az érdemi párbeszédre. A dolog furcsaságát jelenti, hogy az új mechanizmus beépítését többek között éppen Ausztria

kezdemenyezte, mivel sérelmezte, hogy nem biztosították számára a tisztességes eljárás lehetőségét és nem voltak biztosítva a jogai sem az eljárás alatt.

IV. A RENITENS: A GÖRÖG ESET

Görögország története a második világháborút követően az Európai Közösséghez való 1981-es csatlakozásig is meglehetősen viharos volt: a királypártiak és a kommunisták között négy évig tartó véres polgárháború zajlott, amely után Magyarországra is tömegesen érkeztek görög kommunista menekültek. 1967-ben a hadsereg államcsínnnyel vette át az irányítást, uralmuk az 1974-es ciprusi válságot követően áldozott le. Mindezek alapján lehet alapja azoknak a feltételezéseknek, miszerint Görögországot azért vették fel 1981-ben az Európai Közösségbe, hogy az ország helyzete az európai oltalom alatt stabilizálódjon.

A következő említésre méltó mérföldkő – a válság szempontjából – Görögország 2001-es felvétele az eurozónába. A valutaövezethez való csatlakozásnál azonban ki kell emelni, hogy Görögország nem teljesítette a felvételi kritériumok között szereplő évi három százalékos költségvetési hiánycélt, objektív felmérések szerint a kérdéses évben az 5 százalékot is meghaladta az államháztartás GDP-hez viszonyított hiánya. Azonban a görög kormány, a gazdasági adatok hamisításával elérte, hogy a hellén államot felvegyék az eurót használó országok közé.

A 2008-ban kirobbant válság elmélyülése során hamar kiderült, hogy Görögország nem képes magát tovább finanszírozni a piacokról és az államcsőd veszélye fenyegetett. A korábbi elodázott reformok, a hamisított adatok, az államháztartás gyenge helyzete miatt a görög politikai elitnek egyre súlyosbodó belpolitikai bizalmi válsággal kellett szembenéznie. Az Európai Unió politikusainak és a közösségi intézményeknek pedig azt kellett belátniuk, hogy az igazi adatok elhallgatásában és megmásításában játszott cinkos szerepük végül nem a válság csökkentéséhez, hanem súlyosbodásához vezettek.

Az első görög mentőövre 2010. március 25-én bólintottak rá az euróövezet tagállamai. A mentőcsomag értelmében Görögország 2013 júniusáig 110 milliárd eurós nagyságú kölcsönt kap, melyből 30 milliárdot a Nemzetközi Valutaalap, a további 80 milliárd eurót pedig az euróövezet tagállamai adtak össze. Kimagasló volt Németország hozzájárulása, mely ország az egész csomag több mint 20 százalékát adta, 22,3 milliárd euróval járult hozzá a görög csomaghoz. A német kormány által kidolgozott tervet azonban csak végső esetben alkalmazták volna, ha a hellén állam végleg nem tudta volna magát finanszírozni a piacokról, amire (mint utólag kiderült) igen hamar sor került. A mentőcsomagnak természetesen nagy ára volt: a Papandreu által vezetett kormánynak az Európai Unió – elsősorban Németország – által megkövetelt komoly megszorításokat kellett meghoznia. Így a közalkalmazottak számának drasztikus csökkentésére, illetve bérük csökkentésére, a szociális juttatások megkurtítására, valamint az adóemelésre került sor. Az adósságszökkentés és a mentőcsomag „elnyerése” mellett a cél

az volt, hogy 2013-ig 30 milliárd euróval csökkenjenek a kormányzati kiadások. A fájó intézkedéseknek természetesen komoly társadalmi következménye volt: sztrájkok, tüntetések és összecsapások jellemezték a görög hétköznapokat.

A megtett intézkedések azonban nem hozták meg a kívánt eredményt, így indokolttá vált egy második segélycsomag összeállítása. Az eurózóna tagországainak pénzügyminiszterei 2012. február 21-én megállapodtak abban, hogy az Európai Pénzügyi Stabilitási Eszközön (EFSF) keresztül és a Nemzetközi Valutaalap további hozzájárulásával 2014-ig 130 milliárd eurót juttatnak Görögországnak.

Az uniós vezetők azonban nem győzték hangsúlyozni, hogy mindezt cserébe az Európai Unió minden eddiginél szigorúbb ellenőrzést vezet majd be annak érdekében, hogy a görög állam valóban képes legyen végrehajtani egyrészt az új csomag rávonatkozó intézkedéseit, másrészt azt a 325 milliárd eurós kiadáscsökkentést, amelyről a görög pártok állapodtak meg, és amely a második görög mentőcsomag elfogadásának feltétele volt. Az Európai Bizottság gazdasági és pénzügyekért felelős tagja a mentőcsomagról döntő Eurogroup ülés után elmondta, az Európai Unió megerősíti, és gyakorlatilag folyamatossá teszi az uniós jelenlétet Athénban, hogy az intézkedések végrehajtásának ellenőrzése, és a technikai segítségnyújtás is folyamatos legyen. Ennek keretében a görög pénzügyi igazgatás rendszerének hatékonyabbá tételét is előírányozták.

A pénzügyi rendszer megreformálására elsősorban azért volt szükség, mert – az Európai Bizottság tanulmánya szerint – a görög állam évi 15-20 milliárd eurótól esett el az alacsony adózási kedv következtében (a görög állam maga 63 milliárd euróra becsülte az összeget). Ahhoz, hogy ez a kedvezőtlen helyzet megszűnjön és nőjön az adóbehajtás hatékonysága, a görög adóhivatalokba önkéntes német pénzügyőrök érkeztek, hogy felügyeljék az adók maradéktalan beszedését. Az eset érthető módon széles társadalmi ellenállást váltott ki Görögországban, többen az ország 1941-es német megszállással állították párhuzamba, amely most nem fegyverek, hanem hitelek és német hivatalnokok útján történik. A rendkívüli lépések egyre instabilabbá tették a görög belpolitikai viszonyokat is. Állandósult kormányváltás és előrehozott választások révén végül a kormány és az ellenzéki pártok egy része közötti formális és informális megállapodásokkal sikerült egy, az Európai Unió által megkövetelt pénzügyi stabilizációs lépéseket végrehajtani hajlandó kormányhivatalba léptetni. Miközben azonban a legnagyobb pártok próbáltak kompromisszumra jutni Németországgal és az európai intézményekkel, a közvéleményben rohamosan váltak egyre népszerűbbé a szélsőséges, gyakran önmagukat az Európai Unióval szemben meghatározó pártok: az Arany Hajnal a jobbszélen, illetve a szélsőbaloldali Sziriza.

Az Európai Unió által alkalmazott és elsősorban Németország által favorizált válságkezelési modell is sok kritikát kapott. Elemzők szerint nem sok értelme van a takarékoságot és a kiadáscsökkentést egy olyan országban erőltetni, amely az euró bevezetése óta egyszer sem tudta teljesíteni a három százalékos hiánycélt. A takarékosági intézkedések mellett a fő hangsúlyt a növekedési és

ösztönzési programokra kellene helyezni. Egyes német közgazdászok ennél is tovább mennek, szerintük az eddigi válságkezelés csakis arra irányult, hogy a politikusok több időt nyerjenek, azonban a görög válságot ez nem oldotta meg. Ők abban látják a megoldást, ha az óriáshiteleket nem egy lyukas kancsó feltöltésére pazarolnák, hanem Görögországnak az euróövezetből való kilépését könnyítenék meg. Így a nemrég megítélt 130 milliárd eurót a drachma bevezetésére, a görög bankok államosításra és feltőkésítésére kellene fordítani.

V. A KÍVÜLRŐL VEZÉRELT KORMÁNYVÁLTÁS: AZ OLASZ ESET

Több mint egy évtizeddel vagyunk már az osztrák események mögött. Megtörtént a keleti bővítés, ami – sokak jóvondölése ellenére – nem döntötte romba sem a nyugat-európai piacgazdaságokat, sem pedig a képviselői demokráciákat. 2008-tól azonban viharfelhők gyülekeztek az európai gazdaságok egén, méghozzá a várakozásokkal ellentétben nem kelet, hanem nyugat felől. Az amerikai hitelválság Európába átgűrűzése hamar megtalálta a legkönnyebben sebezhető gazdaságokat.

A globális pénzügyi válság nemcsak Görögországot rántotta a mélybe, hanem a sokáig elképzelhetetlennek hitt dolog is megtörtént: a befektetők bizalma Olaszországban – az Európai Unió alapító tagállamában – is megrendült. A világ egyik legnagyobb gazdaságának bukása egészen biztosan magával rántotta volna az eurót is. Az Európai Unió vezetői ezt a forgatókönyvet mindenképpen szerették volna elkerülni, ezért cselekvésre szánták el magukat annak ellenére, hogy az európai vezetők közötti íratlan szabályok értelmében nem avatkoztak addig egymás belügyeibe.

A német kancellár, Angela Merkel ragadta magához a kezdeményezést és telefonon felvette a kapcsolatot Giorgio Napolitano olasz elnökkel. A bizalmas beszélgetés során utalt rá, hogy Olaszországnak esetleg le kellene cserélnie a miniszterelnökét, mivel úgy tűnik, hogy Silvio Berlusconi nem tud úrrá lenni az egyre mélyülő gazdasági válságon. A beszélgetés után Giorgio Napolitano olasz köztársasági elnök néhány nap alatt a háttérben mindent megbeszélt az olasz pártok vezetőivel és végül megbukott az – egyébként is csak meglehetősen ingatag, néhány fős többségre támaszkodó – olasz kormány. Nemcsak a többség volt ingatag, az ellenzék pedig szervezett és erős, a kormánykoalícióban belüli személyi viszonyok is jó táptalajt nyújtottak az intrikáknak és összeesküvéseknek. Berlusconi például az utolsó időszakban már alig állt szóba a saját pénzügyminiszterével, Giulio Tremontival, és számos kormánypárti parlamenti képviselő is inkább az ellenzéki pártokkal való együttműködésben látta biztosítva saját politikai jövőjét. Az így kialakult helyzetben az Európai Unió, illetve a tagállami politikusok – különösen Merkel – külső ráhatása tulajdonképpen csak a végső lökést adta meg.

Jean-Claude Trichet, az Európai Központi Bank elnöke 2012. augusztus 5-én egy titkos levelet küldött Berlusconi-nak, amely ultimátumot tartalmazott: az EKB addig nem ad pénzt Olaszországnak, amíg több fontos reformot végre nem hajtanak. A végrehajtandó lépéseknek a munkaerőpiaci szabályozás egyszerűsítését, a versenyképesség növelését, a nyugdíjak és a közkiadások csökkentését, valamint a bürokrácia leépítését kellett tartalmazniuk.^[5] További különös feltétel volt, hogy a helyzet normalizálása érdekében Berlusconi-nak ki kell békülnie a pénzügyminiszterrel is. A nyomaték kedvéért Herman Van Rompuy, az Európai Tanács elnöke is rátelefonált Berlusconi-nak. Azt kérte tőle, hogy vegye komolyan a kialakult válsághelyzetet, „különben mindannyian bajba kerülünk”.

Az EKB „nem ad pénzt” konkrétan azt jelentette, hogy az EKB nem vesz olasz állampapírokat, azaz az olasz államháztartás finanszírozása minden eddiginél nagyobb veszélybe került. Az olasz miniszterelnök érezte a veszélyt és augusztus 7-i faxüzenetében jelezte, hogy hajlandó mélyreható reformokat végrehajtani. Másnap az EKB először kezdte felvásárolni az olasz állampapírokat a befektetők megnyugtatása céljából.

Augusztus 31-én azonban folytatódott a konfliktus az Európai Unió és Olaszország között. Berlusconi kijelentette, hogy az Európai Központi Bank által diktált nyugdíjreformot nem fogja végrehajtani. Válaszul az EKB ismét hagyta, hogy az állampapírok kockázata emelkedjen és nem vásárolta őket. A piacok idegesen reagáltak a fejleményekre és globális válság kitörése fenyegetett.

A válság eszkalálódásától tartó Nicolas Sarkozy francia elnök október 19-én megpróbálta meggyőzni az EKB-t, hogy avatkozzon be, azonban nem járt sikerrel. A vita során Angela Merkel az Európai Központi Bank oldalára állt, Jean-Claude Trichet, az EKB elnöke pedig kijelentette, hogy az EKB-nak nem feladata kormányok finanszírozása. A központi bank makacssága a politikai beavatkozás felé terelte a konfliktusban részt vevő feleket.

Másnap Merkel megtette az első lépést Berlusconi eltávolítása felé a fentebb már említett, Napolitano olasz elnökkel folytatott bizalmas telefonbeszélgetése során. A történethez az is hozzátartozik, hogy Berlusconi október utolsó hétvégéjén több engedményt is tett. Úgy ment el az aktuális EU-csúcsra, hogy egy levelet vitt magával, amiben az EKB augusztusi ajánlásai közül legalább hármat (nyugdíjkorhatár emelése, állami kiadások jelentős megvágása és a munkaügyi törvények lazítása) megígért. Ez azonban akkor már kevésnek bizonyult. A kívülről is ösztönzött belpolitikai instabilitás végül az olasz kormány bukását eredményezte. November 8-án Berlusconi végül elveszítette a többségét a parlamentben és kénytelen volt lemondani. Utódja – Merkel állítólagos jóváhagyásával – Mario Monti lett.

[5] ECB letter shows pressure on Berlusconi. Elérhető: <http://www.ft.com/cms/s/0/3576e9c2-eaad-11e0-aeca-00144feab49a.html#axzz2T5B6vVZs>. (A letöltés ideje: 2013.05.12.)

VI. NEMZETI VAGY NEMZETKÖZI ALKOTMÁNYOZÁS: A MAGYAR ESET

A 2010-es választásokat követően megalakult – kétharmados parlamenti támogatottsággal rendelkező – kormány működésének kezdetétől fogva a magyar politikai és alkotmányos rendszer átalakítását tűzte ki céljául. Az év második felében elfogadott médiatörvény volt az alapvető fontosságú jogszabályok közül az első, amely 2010/2011 fordulóján nemzetközi érdeklődést, sőt sok esetben nemzetközi tiltakozást váltott ki. A 2011. első félévében sorra kerülő magyar EU-elnökségi időszak indulását nagymértékben befolyásoló viták hamar túllépték a belpolitika határait: januárban már az Európai Parlament, illetve a Velencei Bizottság foglalkozott a médiatörvény szövegével, illetve az azt ért kritikákkal. Az általánosan rendkívül sikeresnek tekintett európai uniós elnökségi időszak ugyan bizonyos fokig enyhítette a sokak által rendkívül gyors tempóban elfogadottnak tartott jogszabályokkal kapcsolatos bizalmatlanságot, összességében azonban már ekkor megfigyelhető volt, hogy az intézményrendszer építésével és a jogszabályalkotással kapcsolatos belpolitikai viták egyre gyakrabban és egyre intenzívebben váltak az európai belpolitikai diskurzusok részévé. Az alaptörvény és a hozzá kapcsolódó sarkalatos törvények elfogadása ritkábban konkrét jogi, gyakrabban általános politikai vitákat robbantott ki, amely viták egy része a Velencei Bizottság júniusi véleményét követő törvényt módosításokkal nyugvópontra jutott.

A magyar kormány és az Európai Bizottság közötti megállapodásnak köszönhetően az európai intézmények közötti együttműködés új módja alakult ki. Míg a magyar törvények közösségi joggal való megfelelését továbbra is a Bizottság, illetve annak jogi szolgálata vizsgálta, a vitatott politikai kérdéseket a Bizottság az Európa Tanács hatáskörébe utalta. Ezzel a tagállamok belpolitikai vitáinak nemzetköziesítésére egy újabb, az Európai Unió által támogatott fóruma nyílt meg, amelyet az tett lehetővé, hogy a Bizottság explicite is döntéshozatali partnerként jelölje meg az Európa Tanácsot.

A 2012. januári Orbán-Barroso megállapodás a médiatörvény, illetve az igazságszolgáltatás függetlenségével kapcsolatos politikai aggályok megvitatását és kezelését az Európa Tanácshoz rendelte, a Bizottság csupán azokkal a kérdésekkel foglalkozott, amelyek a közönségi joggal való ütközés konkrét eseteit jelentik. Mindez intézményépítési szempontból alapvetően két, a magyar alkotmányosságot érintő kötelezettségszegési eljárást jelentett. Az adatvédelmi rendszer megváltoztatása, illetve a bírák nyugdíjazásának ügye közül az előbbiben született Európai Bírósági döntés, mely az alaptörvény módosításának kényszerét is maga után vonta.

Az Európa Tanáccsal folytatott konzultációk a médiatörvény esetében elsősorban a médiahatóság vezetőjének kinevezési kritériumaira és eljárására, valamint hivatalviselési időtartamára vonatkozóan tettek szükségessé változtatást. Igazságszolgáltatási kérdésekben pedig az ügyek áttételére vonatkozó szabályozás váltotta ki a legélénkebb vitákat.

Új fejezetet jelentett a vitákban az Alkotmánybíróság 2012. decemberi döntése következtében előállt helyzet. Az Alkotmánybíróság döntése értelmében az eredetileg az Alaptörvény sorsát osztó Átmeneti Rendelkezések című törvényt az alaptörvénybe kellett inkorporálni, amely a negyedik alaptörvénymódosítást tette szükségessé. A 2013 februárjában az országgyűlés elé terjesztett módosító javaslatról eleinte csak Magyarországon belül folyt a vita, azonban közvetlenül a zárószavazás előtt hirtelen az Európai Bizottság is közbelépett, követelve, hogy a magyar parlament halassza el a szavazást mindaddig, amíg a Bizottság meg nem vizsgálja a módosítás közösségi joggal való kompatibilitását.

Önmagában az eddig kizárólagos nemzeti szuverenitásnak tartott alkotmányozási folyamatba történő európai belépés mindenképpen új jelenség a tagállam és a közösségi szint kapcsolatában. Noha eddig is érvényesült a közösségi jog elsősége a tagállami joggal szemben, csak utólagos, jogi megalapozású, és a közösségi joggal ténylege ütközést okozó szabályozás esetén fordult elő hasonló eset. Magyarország esetében egy, az alkotmányos elveket kibontó törvényi szabályozás elfogadása előtt jelentette be a Bizottság a beavatkozási szándékát, amely lépés ez idáig példa nélküli volt a tagállami és a közösségi szint közötti kapcsolatokban.

VII. ÚJONCOK SZORÍTÁSBAN: ROMÁNIA ÉS BULGÁRIA ESETE

Bulgária és Románia 2007. január 1-jei EU-csatlakozására számos „kísérő intézkedés” mellett került sor, amelyek célja részben a halasztó hatályú védzáradék életbe léptetésének, azaz a csatlakozás egy évvel való elhalasztásának elkerülése volt. Ezen intézkedések egyike az ún. „együtműködési és ellenőrzési mechanizmus” (CVM), amelynek célja az igazságszolgáltatási reform, a pénzmosás, a korrupció és szervezett bűnözés elleni harc terén még fennálló hiányosságok felszámolásának ösztönzése és ellenőrzése.

E korábban precedens nélküli eljárás keretében a két országnak a bel- és igazságügyek területén a csatlakozás időpontját követően is személyre szabott teljesítmény-jelzőknek (*benchmark*oknak) kell megfelelnie. Amennyiben az új tagállam nem teljesíti feladatait, a csatlakozást követő három éven belül a Bizottság védintézkedéseket léptethetett volna életbe az új tagállammal szemben, azaz ki lehetett volna zárni a bel- és igazságügyi együttműködés bizonyos területeiből (ilyen védzáradék tényleges alkalmazására nem került sor). A CVM keretében mindkét ország évente, a teljesítményjelzőknek való megfelelés időpontjáig, jelentést tesz a meghozott intézkedésekről. A Európai Bizottság a feladatok teljesítésének ellenőrzésére szakértői missziókat küldhet. A begyűjtött információk alapján a Bizottság jelentést tesz a Tanácsnak és a Parlamentnek a két ország teljesítményéről. A mechanizmus addig áll a két tagállam teljesítményellenőrzésének szolgálatában, ameddig teljesnek nem mondható a feladatok végrehajtása.

Az Európai Unió beavatkozása Romániában is a belpolitika fordulataihoz köthető. Az előzmények még 2011. február 5-ére nyúlnak vissza, amikor a szociáldemokraták és a liberálisok, illetve konzervatívok 2011. február 5-én kötöttek szövetséget egymással Szociálliberális Unió (USL) néven. A szövetség elsődleges céljai között szerepelt a következő helyhatósági, illetve parlamenti választások megnyerése. Ezen felül mind a liberális vezető Crin Antonescu, mind pedig a szociáldemokrata vezető Victor Ponta célul tűzte ki a jelenlegi köztársasági elnök, Traian Băsescu leváltását.

2012 áprilisában Băsescu kormányalakításra kérte fel a Szociálliberális Uniót, miután a bukaresti törvényhozói testület megbuktatta a Mihai Răzvan Ungureanu vezette jobbközép kormányt. Május 7-én, a bukaresti törvényhozás két házának együttes ülésén a szociáldemokrata Victor Ponta megkapta az új kormány megalakításhoz szükséges bizalmat, és miniszterei még aznap este letették a hivatali esküt az államfő előtt. A kabinet sürgősségi rendelettel – azaz a parlament megkerülésével – módosította a népszavazási törvényt is: eltörölte az államfő leváltásához eddig előírt szavazati arányt. Addig a választói névjegyzékben szereplő polgárok többségére, kilenc millió támogató voksra lett volna szükség az elnök elmozdításához, mostantól azonban az urnákhoz járulók több mint felének szavazata is elegendő egy sikeres népszavazáshoz, függetlenül attól, hányan vesznek részt a voksoláson.

2012. július 6-án a kormánypárt, a Szociálliberális Unió alkotmány sértéssel, illetve a kormány jogköreinek bitorlásával vádolta meg az elnököt, és a bukaresti törvényhozás két házának rendkívüli ülésén felfüggesztették hivatalából. Három nappal később, július 9-én a Román Alkotmánybíróság érvényesnek minősítette Băsescu felfüggesztését, és Crin Antonescut, a szenátus újonnan választott elnökét nevezte meg ideiglenes államfőként. Másnap Băsescu elnöki hivatalát átadta az ideiglenes államfőnek, ám a végső szót az elnök személyéről a július 29-ére kitűzött népszavazásnak kellett kimondania.

2012. július 12-én Barroso és Ponta találkozott egymással és Barroso átnyújtott egy 11 pontból álló listát, amely a Bizottság kifogásait tartalmazta. Így többek között kifogásolták a választási szabályok megváltoztatását is. A Bizottság 2012. július 18-án kiadott jelentésében (Románia harca a korrupció ellen és az igazságügyi reform) élesen kritizálta a román kormányt, amiért nyomást gyakorolt a különböző állami intézményekre és a független bíróságokra. A jelentés szerint Románia és az EU kapcsolatai a 2007-es csatlakozás óta a legalacsonyabb szintre kerültek. José Manuel Barroso ugyanezen a napon kijelentette, hogy „az Európai Unió a jogbiztonság és a demokratikus értékek tiszteletben tartásán alapul és a romániai események megingatták bizalmunkat. A pártpolitikai küzdelmek nem jogosítanak fel a legfontosabb demokratikus alapelvek figyelmen kívül hagyására. A politikusok nem befolyásolhatják a bírakat az esetleg rájuk nézve kedvezőtlen döntéseik meghozatalakor. Az Alkotmánybíróság hatáskörét nem lehet megváltoztatni egyetlen éjszaka alatt”.

Románia kénytelen volt engedni az EU nyomásának és ígéretet tett a vitatott rendelkezések visszavonására. Így maradt az elnök elmozdításához szükséges kilenc milliós küszöb, amely a népszavazás érvényességét veszélyeztette. A népszavazáson végül nem jelent meg az érvényességhez szükséges választópolgár, így az Alkotmánybíróság érvénytelenítette Basescu felfüggesztését és visszahelyezte hivatalába. A kormányzó USL teljes mértékben tiszteletben tartotta az Alkotmánybíróság döntését, ugyanakkor annak politikai legitimitását vitatta. Románia 18,3 millió választójoggal rendelkező állampolgára közül csaknem 8 és fél millió adta le voksát a népszavazáson, vagyis a választói névjegyzékben szereplők 46,24 százaléka. A résztvevők 87,5 százaléka (7,4 millió) szavazott igennel és 11 százaléka (940 ezer) nemmel Traian Basescu leváltására. Victor Ponta kormányfő nyilatkozata szerint „Basescu politikai szempontból meghalt. Egy olyan ember, akit ötmillió szavazattal választottak meg, nem mondhatja azt, hogy legitim, miután nyolcmillióan szavaztak a leváltására”.

Mivel a júniusi bizottsági jelentésben komoly aggályok merültek fel a jogállamiság romániai tiszteletben tartása kapcsán, egy újabb jelentést irányoztak elő. A 2013. január végén elfogadott jelentésben a román Alkotmány és az Alkotmánybíróság döntései tiszteletben tartásának helyzetében számottevő javulásról számol be a Bizottság, azonban a bírói függetlenség, a kormánytagok és parlamenti képviselők összeférhetetlenség vagy korrupció miatti felelősségre vonása kapcsán nem teljesült valamennyi, az előző jelentésben megfogalmazott elvárás.

A jelentés ugyanakkor pozitívként megállapítja, hogy helyreállították az Alkotmánybíróság azon jogkörét, hogy vizsgálhassa a parlament által meghozott döntések alkotmányosságát, a vitatott sürgősségi rendeleteket visszavonták (az egyiket csak de facto nem alkalmazzák). Csökkentek a sürgősségi rendeletek kibocsátásával kapcsolatos alkotmányos szabályozás tiszteletben tartása ügyében megfogalmazott aggályok is. A Bizottság megköveteli ugyanakkor, hogy a köztársasági elnök, az új kormány és a parlament tartsák tiszteletben az alkotmányos rendet, továbbá, a tervezett alkotmánymódosítás során is érvényesüljön a hatalmi ágak szétválasztásának követelménye, valamint a bírói függetlenség követelménye.

A jelentés szerint a bírói függetlenség kapcsán nem teljesültek maradéktalanul a bizottsági ajánlásban foglaltak. Említést tesznek a bírói tevékenységgel szembeni politikai indíttatású támadásokról, és az egyes ítéletek hitelességének – politikai csoportok általi – kétségbevonásáról, aláásva így az igazságszolgáltatásba vetett bizalmat. Sajnálatos, hogy a sajtó is rendszeresen nyomást gyakorol az eljáró bíróságokra. E tekintetben a médiahatóság nem bizonyult hatékony szereplőnek, jogköreit – a sajtószabadság biztosítása mellett – ennek megfelelően kell módosítani.

A Bizottság új vezetés kinevezését tartja szükségesnek az Ügyészség és a Nemzeti Korrupció-ellenes Igazgatóság (DNA) élére, mely független, szakmailag rátermett, biztosítva ezzel a társadalom bizalmának visszaszerzését. A Bizottság megállapította, hogy a Nemzeti Integritás Ügynökség (ANI) feddhe-

tetlenségi ügyekben elmarasztaló jelentései – és a kormány 2012-ben megfogalmazott elkötelezettsége – ellenére, az érintett miniszterek és vezető beosztású tisztviselők nem mondtak le tisztségükről, továbbá, hogy három újonnan kinevezett miniszterrel szemben büntetőeljárás van folyamatban korrupciós ügyek miatt, azonban lemondásra nem került sor. A jelentés olyan elvárást is megfogalmaz a parlamenti képviselők mentelmi jogát érintő legújabb jogszabályváltozás kapcsán, mely szerint a parlamentnek indokolnia kellene a képviselők mentelmi joga felfüggesztésének elutasításáról szóló döntését.

A köztársasági elnök és a miniszterelnök között létrejött Intézményi Együttműködési Megállapodás kapcsán a Bizottság a következőket figyeli: bírósági ítéletek tiszteletben tartását, nyomásgyakorlás megszüntetésére vonatkozó jogszabályi keretek kialakítását, a sajtószabadság tiszteletben tartása mellett a sajtószervek bíróságokkal szembeni támadásának megfelelő orvoslását, az újonnan megválasztott ombudsman függetlenségének és pártatlan eljárásának biztosítását (a parlamenti ellenzék ellene szavazott), annak garantálását, hogy a feddhetlenség kapcsán elmarasztalt miniszterek lemondanak tisztségükről, a parlamenti képviselők mentelmi jogával kapcsolatos parlamenti döntéshozatali gyakorlat reformját.

A romániai eseményekkel párhuzamosan az Európai Unió Bulgária esetében is aktivitásának fokozása mellett döntött. A 2012. júliusi jelentésében a Bizottság elismerte ugyan, hogy történtek előrelépések valamennyi ajánlása kapcsán, megállapította ugyanakkor, hogy kétséges, egyes fontos igazságszolgáltatási kinevezéseknél tényleg valódi verseny alapján született-e döntés; a szervezett bűnözést érintő ügyek továbbra is rendkívül lassan haladnak, és kérdéses, hogy mindent megtettek-e két börtönből történő megszökés megelőzése érdekében. A vagyonekobbzási törvény tavaly hatályba lépett, de alkalmazása még nem tűnik kielégítőnek, a korrupció-ellenes harc kapcsán is csak kis mértékű előrehaladás történt, alig születtek eddig jogerős döntések.

2012 júliusában, a bizottsági éves értékelést követően a bolgár igazságügy-miniszter Diana Kovacheva bejelentette, hogy a bolgár igazságügyi rendszer a Bizottsággal folytatott párbeszéd mellett kiegészítő monitoring eljárás alá kerül: Németország, Franciaország, Hollandia, Spanyolország és Olaszország megfigyelő bírakat és ügyészeket küldenek Bulgáriába az ottani partnereik tevékenységének figyelemmel követése érdekében. További megfigyelőket küldenek a készülő új büntető törvénykönyv előkészületeinek vizsgálatára. A megfigyelők által készített jelentések bekerülnek az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése által folytatott megfigyelési eljárás dokumentációjába.

VIII. AZ EURÓPAI BIZOTTSÁG ÉS AZ EURÓPAI BÍRÓSÁG SZEREPE

A közvetlen, egy-egy konkrét esethez kötött uniós beavatkozás mellett egyre erősebben figyelhető meg a közösségi szint rendszerszerű befolyásolási törekvése is az egyes tagállamok belpolitikájára. Döntően két módszer mentén haladva

teszik ezt: egyrészt a rendszeres monitoring jellegű jelentések készítésekor, másrészt pedig a kötelezettség-szegési eljárásokat követő bírósági eljárásban, ahol a döntéshozó Európai Bíróság hoz a tagállamokra nézve kötelező jellegű döntést.

A rendszeresen megjelenő, a tagállamok teljesítményét értékelő dokumentumok sorából témánk szempontjából kiemelkedő jelentőségű a Bizottság által 2011. óta évente publikált jelentés az Európai Unió Alapjogi Chartájának végrehajtásáról. A dokumentum elsősorban az uniós polgároknak biztosított alapjogok érvényesülése szempontjából értékeli a tagállamok törvényhozási tevékenységét.

Már az első jelentés éles bírálattal illetett egy „új” és egy viszonylag régi tagállamot. 2010-ben Litvániában olyan törvényjavaslat készült, amely szerint a homoszexualitásról szóló tájékoztatás káros a kiskorúakra, ennél fogva be kell tiltani. A javaslat az audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló irányelvbe ütközik, így a Bizottság – azon elv alapján, amely szerint az Alapjogi Charta csak annyiban alkalmazandó a tagállamokban amennyiben uniós jogot hajtana végre – a hátrányos megkülönböztetés tilalmának érvényesülését és a véleménynyilvánítás szabadságát látta veszélyben. A litván parlament felfüggesztette ugyan a törvényjavaslat leginkább vitatott rendelkezésének hatálybalépését, de a törvény további rendelkezései 2010 márciusában hatályba léptek.^[6]

Spanyolország esetében egy uniós polgár megkeresésére vizsgálta a Bizottság, hogy milyen feltételeket támasztanak a tagállamok az európai uniós választásokon való szavazókénti nyilvántartásba vételhez, amennyiben a választópolgár lakóhelye a saját tagállamtól eltérő tagállamban van. A tagállam által alkalmazott olyan kiegészítő követelmény, amely szerint a lakóhely szerinti ország által kiállított személyi igazolványt kell felmutatni a nyilvántartásba vételhez, a Bizottság szerint indokolatlan nehezítő körülményt jelent a választójog gyakorlásában. Spanyolország ígéretet tett a kiegészítő követelmény eltörlésére.^[7]

Az Európai Bizottság 2011-ben párbeszédet kezdeményezett Finnországgal annak érdekében, hogy a finn jog is ismerje el az uniós polgároknak az európai választásokon való részvételi jogát függetlenül attól, hogy melyik tagállamban tartózkodnak és azonos feltételek mellett, mint a tartózkodási hely szerinti tagállam polgárai. E párbeszéd eredményeképpen Finnország arra is hajlandóságot mutatott, hogy eltörölje azt a követelményt, amely szerint ötezer finn állampolgár támogató aláírása szükséges politikai párt alapításához.^[8]

IX. AZ EURÓPAI BÍRÓSÁG ÍTÉLETEIVEL LEZÁRT UNIÓS FELLÉPÉS

[6] 2010. évi jelentés az Európai Unió Alapjogi Chartájának alkalmazásáról, A polgárok jogai. COM (2011) 160 végleges.

[7] Jelentés az európai parlamenti képviselők választásáról, valamint az Európai Unió polgárainak a lakóhelyük szerinti tagállamban az európai parlamenti választásokon való részvételéről. COM (2010) 605 végleges.

[8] 2011. évi jelentés az Európai Unió Alapjogi Chartájának alkalmazásáról, A polgárok jogai. COM (2012) 169 végleges.

Az 1995-ben elfogadott adatvédelmi irányelv (1995/46/EK) megköveteli, hogy egy tagállamban működő adatvédelmi hatóság a rá bízott feladatok ellátása során teljes függetlenségben járjon el (28. cikk (1) bekezdés). A függetlenség követelménye nyitotta meg a Bizottság számára a lehetőséget, hogy a tagállamok adatvédelmi intézményrendszerébe a közösségi szint felől, a közösségi jog védelmében beavatkozzon.

Az Európai Unió Bírósága (Bíróság) a Bizottság által Németország ellen kezdeményezett ügyben (C-518/07) értelmezte először az adatvédelmi irányelvnek (Irányelv) a teljes függetlenségre vonatkozó követelményét. A Bíróságnak azt kellett megítélnie, hogy a német adatvédelmi felügyeleti rendszerben a nem állami szektorbeli adatkezelőket ellenőrző adatvédelmi hatóságok állami felügyelete sérti-e az Irányelv által támasztott teljes függetlenség követelményét.

A Bíróság – a Bizottság érvelésének helyt adva – elvi élel mondta ki, hogy a teljes függetlenség bármely összefonódást, illetőleg közvetlen, vagy akár közvetett befolyás gyakorlását kizárja. Emellett a Bíróság rámutatott arra is, hogy annak megállapításához, hogy a teljes függetlenséget rögzítő szabályozást a tagállam nem megfelelően ültette át, nem szükséges a függetlenség tényleges csorbulása, elegendő annak kockázata, lehetősége, hogy a befolyásolás megtörténik. A Bíróság szerint a teljes függetlenség fogalma szélesen értelmezendő.

Kiemelést érdemel, hogy bár Németország a szubszidiaritás elvének sérelmére is hivatkozott, mondván, hogy az EK-Szerződés 100a cikke alapján nem lehet előírni, hogy „saját jogrendjétől idegen rendszer” elfogadására kötelezzék, a Bíróság nem adott helyt ennek az érvelésnek: álláspontja szerint ugyanis a teljes függetlenség széles értelmezése nem ütközik a szubszidiaritás elvébe, mivel az nem haladja meg a Szerződésben lefektetett célok eléréséhez szükséges mértéket.

A teljes függetlenségre vonatkozó széles értelmezési kötelezettséget erősítette meg és vitte tovább a Bíróság a Bizottság által Ausztria ellen kezdeményezett eljárásban is (C-614/10). A Bíróságnak ebben az ügyben is az Irányelv 28. cikk (1) bekezdésében foglalt függetlenségi követelményt kellett értelmeznie. Az eldöntendő kérdés az volt, hogy megfelel-e az osztrák Adatvédelmi Bizottság (AB) szabályozása e követelménynek, ha az Adatvédelmi Bizottság egy hattagú tanácsként működik, tagjai rész munkaidőben látják el feladataikat, és az egyik tag jogász végzettségű köztisztviselő.

Ausztria szerint a nemzeti szabályozása azért felelt meg a teljes függetlenség követelményének, mert az AB az EUMSZ 267. cikk és az Emberi Jogok Európai Egyezmény 6. cikk (1) bekezdés értelmében vett független bíróságnak minősül, így funkcionálisan független. A Bizottság szerint viszont az AB működésében a teljes függetlenség három – azaz a funkcionális, a szervezeti és a pénzügyi – kritériumai közül, csak a funkcionális elem biztosított, ami miatt az AB függetlensége nem teljes az Irányelv 28. cikk (1) bekezdése értelmében.

A Bíróság azzal utasította el az osztrák érvelést, hogy a teljes függetlenség fogalmát önállóan, az Irányelv szövege, célja és rendszere alapján kell értelmezni,

azaz függetlenül az EUMSZ 267. cikkétől, és ezért a funkcionális függetlenség teljesülése nem elegendő az Irányelv által megkövetelt teljes függetlenséghez. A Bíróság emellett megismételte a német-ügyben kimondott tételét, ami szerint a felügyelő hatóságnak olyan függetlenséggel kell rendelkeznie, amely lehetővé teszi számára egyrészt, hogy feladata ellátása során külső befolyástól mentesen járjon el, másrészt védelmet kell élveznie minden olyan – közvetett, vagy közvetlen – külső befolyástól, amely hatással lehet határozataira. Összegezve: az osztrák ügyben a Bíróság fenntartotta a teljes függetlenség fogalom széles értelmezésének lehetőségét, és emellett elvi jelentőséggel kimondta, hogy megkülönbözteti az Irányelvben foglalt teljes függetlenség fogalmat a bírói függetlenség fogalmától.

X. EURÓPAI EGYESÜLT ÁLLAMOK?

Az előbbi áttekintésből is látható, hogy az utóbbi egy évtized egyértelműen a Bizottság politikai kérdésekben való aktivizálódását hozta magával. Míg az elmúlt évszázad nyolcvanas évei az egységes belső piac – azaz a gazdasági integráció – kiépítésében mutattak fel jelentős döntéseket, a kilencvenes évek a politikai integráció előkészítésében játszott európai parlamenti és tagállami együttműködés időszaka volt, addig az ezredforduló után a keleti bővítés előkészítésében egyre fontosabb szerepet játszó Bizottság az addig számára tabutémának számító politikai jellegű kérdésekben is egyre bátrabban szolt bele a tagállamok – vagy éppen a jelöltek – belpolitikájába.

A szerződésekben szereplő meghatározása szerint a Bizottság a Szerződés őre. Feladata a közösségi jog és a közösségi érdek érvényesülésének elősegítése, az integráció motorjaként pedig a folyamat mozgásban tartása. A Bizottság ambíciói azonban jól látható módon az elmúlt években túlléptek az eddig megszokott szerep határain. Részben a Szerződés és a közösségi jog szövegének érvényesítésével, részben pedig ezen szerep kiterjesztő értelmezésével egyre erősebb az a tendencia, amely során a Bizottság egyfajta uniós demokrácia értelmezőjeként és védelmezőjeként akar fellépni.

Jól mutatja ezt az a tény is, hogy a Bizottság, illetve egyes biztosai egyre gyakrabban engednek meg maguknak politikai tartalmú kiszólásokat, tesznek olyan kijelentéseket, amelyek egyértelműen csak politikai dimenzióban értelmezhetők. Hasonlóképpen – különösen a magyar eset kapcsán, de hasonlólt láttunk a román eseményeknél vagy Horvátország csatlakozási folyamata során – egyre gyakrabban bújik ki a Szerződésben felállított korlátok alól azzal, hogy kifejezetten politikai jellegű európai intézményekkel együttműködve próbálnak kényszerítő nyomást gyakorolni az egyes tagállamokra.

Ilyen jellegű lépésnek tekinthető, hogy Horvátország számára csatlakozási feltételként írták elő a volt Jugoszlávia területén elkövetett háborús bűncselekményekkel foglalkozó hágai bírósággal (ICTY) való együttműködést, vagy a magyar és a román esetben az Európa Tanácson keresztül történő nyomásgya-

korlást. Itt már sok esetben a közösségi jogból nem vagy legalábbis nem közvetlenül levezethető kérdésekben történő befolyásolásról van szó. Sok esetben olyan kérdésekről, amelyek korábban hagyományosan a nemzetállami szuverenitás hatáskörébe tartoztak.

Ez a fejlemény két kérdést is felvet a Bizottsággal kapcsolatban: a legitimitás és a mandátum kérdését. Azaz – máshogyan megfogalmazva – azt a kérdést, hogy mi alapján lép fel a Bizottság a tagállamokkal szemben és milyen tartalom érvényesítése érdekében? Míg az Európai Unió Tanácsa a tagállamok érdekeit gyűrjék a közös nevezők mentén közösségi döntéssé, addig a Bizottság kifejezetten a közösségi érdeket megjelenítő adminisztratív apparátus. Legitimitációját alapvetően a tagállamoktól nyeri, az Európai Parlament biztosokkal kapcsolatos meghallgatása és aztán a Bizottságról való jóváhagyó szavazása inkább szimbolikus, mint tényleges bizalmi szavazás. Noha a tagállamokkal szembeni közvetlen fellépés lehetősége magán a Szerződésen alapul, a szűkebben vett jogértelmezési és jogalkalmazási kérdéseken túl politikai szempontból már érdekesebb és nyitottabb ennek a fellépésnek az értelmezése.

Tekintettel arra, hogy a Bizottság a Szerződés őreként léphet fel a közösségi jog sérelme esetén a tagállamokkal szemben, a politikai-intézményépítési ügyekben történő fellépés szükségessé teszi a jogállamiság és demokrácia valamilyen Szerződésben történő definícióját. Érezve ezt a problémát, több uniós tagállam és közösségi politikus is ilyen irányú kezdeményezéssel élt. Leghíresebb ezek közül négy tagállam (Dánia, Finnország, Hollandia, Németország) külügyminiszterének kezdeményezése, amely a demokrácia és jogállam uniós szintű feltételrendszerét kívánja megteremteni.

Születésekor a tervezet nagy feltűnést keltett, azóta azonban belesimult az uniós demokráciáról szóló viták sorába. Önmagában megjelenése, és a hozzá hasonló kezdeményezések napvilágra kerülése is jól jelzi, hogy az Európai Unió mint politikai rendszer valóban válaszúthoz ért: vagy egzakttá válik és intézményesedik a közösségi szint demokráciája, vagy a politikai integráció kérdései – és így a demokrácia és jogállamiság közösségi szintű létrehozatala is – hosszú időre lekerül a napirendről.

IRODALOM

- ECB letter shows pressure on Berlusconi. Elérhető:
- <http://www.ft.com/cms/s/0/3576e9c2-eaad-11e0-aeca-00144feab49a.html#axzz2T5B6vVZs>. (Letöltve: 2013.05.12.)
- Milward, Alan S. (1992): *The European Rescue of the Nation-State*. Routledge, London.
- Rasmussen, Morten (2008): Supranational governance in the making. In: Kaiser, W. – Leucht, B. – Rasmussen, M. (eds.): *The History of the European Union; Origins of a trans- and supranational polity 1950-72*. Routledge, London.
- Vachudova, Milada Anna (2004): *Europe Undivided; Democracy, Leverage, and Integration After Communism*. Oxford University Press, Oxford.

- *2010. évi jelentés az Európai Unió Alapjogi Chartájának alkalmazásáról, A polgárok jogai.* COM (2011).
- *Jelentés az európai parlamenti képviselők választásáról, valamint az Európai Unió polgárainak a lakóhelyük szerinti tagállamban az európai parlamenti választásokon való részvételéről.* COM (2010).

•
Zilzer Gyula: Gáz VIII, 1932

Az emberi jogok európai őrének új fegyvere: a *pilot judgment* eljárás a strasbourgi bíróság gyakorlatában^[1]

I. BEVEZETŐ

Az Emberi Jogok Európai Bírósága eljárását részben megreformáló, az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez csatolt 14. kiegészítő jegyzőkönyv aláírásra történő megnyitása (2004. május 13.) előtt az Emberi Jogok Európai Bírósága számos, elsősorban a túlzott ügyteherre visszavezethető problémával küzdött. Csak érzékeltetésül: 2003-ban (a 14. kiegészítő jegyzőkönyv elfogadását megelőző utolsó teljes évben) a Bíróság öt szekciója és a Nagykamara együtt 703 ítéletet hozott, miközben 16.724 kérelmet nyilvánított elfogadhatatlanná, a benyújtott kérelmek száma pedig 38.810 volt,^[2] mely számsor önmagában is jól érzékelteti, hogy a Bíróság a benyújtott kérelmek több, mint felével még csak foglalkozni sem tud(ott), miközben az összes kérelemnek alig 2%-ában született érdemi ítélet. A Bíróság leterheltsége szempontjából különösen fontos azonban annak megemlítése is, hogy már ekkoriban is voltak olyan ügytípusok, melyek egyértelműen lényegileg ugyanazon tagállami feltételezett jogsértés-típusra voltak visszavezethetőek: csak a 2003. évben az ún. *Immobiliare Saffi*-típusú ügyekből^[3] 123, a *Brumarescu*-típusú ügyekből^[4] 22 ítélet született, miközben például (bár kétségtelenül nem teljes egészében azonos ténybeli alapból származóan) a török bíróságok függetlenségét és pártatlanságát vitató beadványokból is 48 strasbourgi bírósági határozatot találhatunk – arról már nem is szólva, hogy az összes 2003-ban meghozott ítélet több, mint 60%-a a túlságosan hosszú nyúló nemzeti eljárásokkal volt kapcsolatos.^[5] Ez utóbbi adat ráadásul nyilvánvalóan nem csupán egyetlen évre vonatkozott: egyes kimutatások szerint 2004-ig a strasbourgi bíróság ítéleteinek közel 50%-ában volt felfedezhető az „ésszerű

[1] A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

[2] European Court of Human Rights: Annual Report 2003, Strasbourg, 2004, 104-105. A 2003. évi pontos ügyszám forrása: European Court of Human Rights: Annual Report 2004, Strasbourg, 2005, 116.

[3] ECHR, *Immobiliare Saffi* kontra Olaszország, a Nagykamara 1999. július 28-i ítélete (ügyszám: 22774/93).

[4] ECHR, *Brumarescu* kontra Románia, a Nagykamara 1999. október 28-i ítélete (ügyszám: 28342/95).

[5] Annual Report 2003, 52.

idő” (*reasonable time*) fordulat, mely egyértelműen az Egyezmény 6. cikk (1) bekezdésével kapcsolatos jogsértések vizsgálatát feltételezi.^[6] Törökország esete nem csupán a bírósági rendszer feltételezett gyengeségei miatt érdemel említést: 2004-ben nagyságrendileg 1.400 ún. *Loizidou-típusú ügy*^[7] (azaz az Észak-Ciprusi Török Köztársaságban a görög ciprióták által benyújtott, döntően a tulajdonhoz való joguk sérelmét állító beadványok) volt folyamatban.

A 14. kiegészítő jegyzőkönyv (Oroszország meglehetősen kései ratifikációját követően) csak 2010. június 1-jén léphetett hatályba, amikor már a jegyzőkönyv által bevezetett újításokra (vagy esetleg további reformokra) égetően szüksége volt a Bíróságnak. A számok meglehetősen beszédesek: 2009-ben 57.100 kérelem került benyújtásra a 2003-as 38.810-hez képest, a Bíróság 2.395 ítéletet hozott (2003-ban még „csak” 703-at), miközben az elfogadhatatlanná nyilvánított kérelmek száma 33.065 volt (a 2003-as 16.724-hez képest).^[8]

A 14. kiegészítő jegyzőkönyv többféle választ is kínált a felmerülő problémákra, így például lehetővé tette, hogy azokat az ügyeket, amelyekben jól megalapozott esetjog (például korábbi nagykamarai döntés) áll rendelkezésre, immáron egy háromtagú tanács is elbírálhassa.^[9] Ezúttal azonban egy olyan eszköz, az ún. *pilot judgment* eljárás bemutatását kíséreltem meg, mely (bár volt erre irányuló javaslat a jegyzőkönyv létrehozatala során) a kiegészítő jegyzőkönyvben nem is szerepel.

II. A PILOT JUDGMENT ELJÁRÁS – A JOGI ALAPOK

A 14. kiegészítő jegyzőkönyv szövegezése során az Emberi Jogok Európai Bírósága indítványozta egy olyan új eljárás jogi alapjainak megteremtését, mely alkalmas arra, hogy a Bíróság tömegesen benyújtott panaszok esetén egyes ügyeket kiemelhessen („*pilot ügyek*” vagy magyarosabban vezető ügyek) és eldöntessen (miközben a többi folyamatban levő, ún. ismétlődő („*repetitive*”) ügyben semmilyen érdemi lépést nem tesz), melyet követően, amennyiben az szükséges, az érintett tagállam köteles legyen olyan belső jogorvoslati lehetőséget teremteni, mely a Bíróság által kiemelt ügy eldöntését követően a nemzeti jogban a strasbourgi bíróság döntésének megfelelően zárja le a tömegesen benyújtott és a Bíróság által még érdemben nem vizsgált ügyeket.^[10] A kiegészítő jegyzőkönyv szövegezését irányító bizottság (*Steering Committee for Human Rights*, a bizottság francia elnevezése alapján közismert rövidítése szerint: CDDH) ezzel csak

[6] Pareskeva, 2007, 2. Elérhető: <http://www.nottingham.ac.uk/hrlc/documents/publications/hrlcommentary2007/pilotjudgmentprocedure.pdf>. (A letöltés ideje: 2013.08.12.)

[7] ECHR, *Loizidou* kontra Törökország, a Nagykamara 1996. december 18-i ítélete (ügyszám: 15318/89.)

[8] European Court of Human Rights: Annual Report 2009, Strasbourg, 2010, 139.

[9] Ld. az Emberi Jogok Európai Egyezménye módosított 28. cikkét.

[10] Ld. ECHR position paper of 12 September 2003, 43-46. pontok.

részben értett egyet: úgy ítélte meg, hogy meglehetősen nehéz volna jogilag egy ilyen jellegű tagállami kötelezettséget kötelező jelleggel bevezetni,^[11] azonban nem látta akadályát az új eljárás megteremtésének, az Emberi Jogok Európai Egyezménye módosítása nélkül.^[12] A CDDH megítélése szerint ugyanis a *pilot judgment* eljárás Bíróságra vonatkozó része pusztán a Bíróság ügyrendjének módosításával is megteremhető.

Az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága Res(2004)3 számú határozatában^[13] felhívta a Bíróság figyelmét, hogy azon jogsértést megállapító ítéleteiben, melyekben a bepanaszolt tagállam jogrendjének valamilyen rendszerszintű hibája fedezhető fel és amely ügyekben feltételezhető, hogy nagy számú kérelem kerül a Bírósághoz benyújtásra, segítse a bepanaszolt tagállamot a panaszos(ok) és a tagállam számára is megfelelő megoldás megtalálásában oly módon, hogy igyekezzen azonosítani a tagállami jogrendszer azon hibáját, mely a tömeges jogsértéseket okozhatja. A Bíróság ítéleteinek ilyen jellegű kiegészítése egyben a Miniszteri Bizottság munkáját is segíti, melynek feladata egyebek között a strasbourgi bíróság ítéletei végrehajtásának ellenőrzése. A Miniszteri Bizottság szerint a strasbourgi bíróság mindezt az Emberi Jogok Európai Egyezménye 46. cikke alapján teheti meg, melynek értelmében „*A Magas Szerződő Felek vállalják, hogy magukra nézve kötelezőnek tekintik a Bíróság végleges ítéletét minden ügyben, amelyben félként szerepelnek.*”

A *pilot judgment* eljárás azonban szükségképpen feltételezi azt is, hogy az érintett államok hajlandóak legyenek a Bíróság által azonosított szisztematikus jogsértések orvoslására – mely hajlandóság jogi kikényszeríthetősége legalábbis bizonytalannak tűnik. Közvetett módon ezt a megállapítást támasztja alá az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának Rec(2004)6 számú ajánlása^[14] is, melyben a tagállamok számára a Miniszteri Bizottság azt ajánlotta, hogy a Bíróság olyan ítéleteit követően, melyek valamilyen strukturális vagy szisztematikus jogalkotási vagy jogalkalmazási hibára vagy hiányosságra hívták fel a figyelmet, szükség esetén újabb hatékony jogorvoslati fórumot teremtsenek a nemzeti jogukban, elkerülendő, hogy az Emberi Jogok Európai Bírósága a nemzeti jog ugyanazon hibájából vagy hiányosságából adódóan ismétlődő ügyekkel legyen kénytelen foglalkozni. A Miniszteri Bizottság az ajánlásában kifejezetten hivatkozott az Emberi Jogok Európai Egyezménye által megteremtett igényérvényesítési mechanizmus szubszidiárius voltára a nemzeti jogorvoslati lehetőségekkel szemben,^[15] mely elvből logikusan következik a tagállamok azon lehetősége, hogy mindaddig, míg a Bíróság érdemben el nem bírálta ezeket az ügyeket (márpedig,

[11] CDDH(2003)026 Addendum I Final, 20. pont.

[12] Uo. 21. pont.

[13] Resolution Res(2004)3 of the Committee of Ministers on judgment revealing an underlying systemic problem, adopted by the Committee of Ministers on 12 May 2004.

[14] Recommendation Rec(2004)6 of the Committee of Ministers to member states on the improvement of domestic remedies.

[15] Ld. az ajánlás mellékletének 13. pontját.

miként azt a későbbiekben részletesen is bemutatom, a *pilot judgment* eljárásnak pont az a lényege, hogy a Bíróság időlegesen felfüggeszti a ki nem választott, ám azonos ügytípusba tartozó ügyek vizsgálatától), a tagállamoknak megmarad az a lehetőségük (sőt, az Egyezmény 13. cikkében foglalt hatékony jogorvoslatozható jog szemszögéből nézve egyenesen kötelezettségük), hogy a nemzeti jogokban nyújtsanak hatékony jogorvoslatot a panaszosok számára.

Ugyanerre a jogilag ki nem kényszeríthetőségre hívta fel a figyelmet Zagrebelsky bíró a *Hutten-Czapska ügyben*^[16] hozott nagykamari ítélethez fűzött különvéleményében, hangsúlyozva, hogy a *pilot judgment* eljárás nem szerepel a Bíróság eljárásának megreformálását célzó 14. kiegészítő jegyzőkönyvben, és az Emberi Jogok Európai Egyezménye már hivatkozott 46. cikke csupán azon, a Bíróság által véglegesen eldöntött ügyekben született ítéletek kötelező erejét mondja ki, amelyben az érintett állam félként szerepel, mely rendelkezésből nem vezethető le a *pilot judgment* eljárás során a bepanaszolt államok számára adott bírósági útmutatások általános kötelező ereje.

III. AZ „ELSŐ FECSKE” – A BRONIOWSKI ÜGY

Az Emberi Jogok Európai Bírósága a Miniszteri Bizottság idézett határozatát és ajánlását követően szinte azonnal „kapcsolt”, és első ízben a *Broniowski ügyben*^[17] alkalmazta a *pilot judgment* eljárás alapjait. Az ügy tényállása röviden az alábbiak szerint összegezhető. A II. világháborút követően Lengyelország földalapot hozott létre a Bug folyón túli, a világháborút követően a Szovjetunióhoz csatolt (ma Ukrajna, Fehéroroszország és Litvánia részét képező) területekről kitelepített, több mint egymillió fős lakosság kárpótlása céljából. Az érintettek tekintélyes része számára Lengyelország nyugati részén biztosítottak földet a lengyel hatóságok, azonban mintegy 100 ezer fő különféle okokból kifolyólag hosszú időn keresztül semmilyen kárpótlásban nem részesült, bár arra elviekben jogosultak voltak. A rendszerváltást követően a kárpótlás céljára rendelkezésre álló földalap mérete radikálisan lecsökkent, így a lengyel állam a további kárpótlási igényeknek már csak minimális részben tudott eleget tenni. Csak érzékeltetésül: 1991 és 1998 között mindössze 22 olyan árverésre került sor, ahol az érintettek állami tulajdonú földhöz juthattak. Broniowski egyike volt annak a 80 ezer potenciális kérelmezőnek, akinek a kárpótlási igényét a lengyel állam nem tudta teljes mértékben kielégíteni, és akik közül Broniowskival együtt 1996-ra összesen 168-an a strasbourgi bírósághoz is fordultak, és valószínűsíteni lehetett, hogy amennyiben a strasbourgi bíróság megállapítja, hogy Lengyel-

[16] ECHR, *Hutten-Czapska kontra Lengyelország*, a Nagykamara 2006. június 19-i ítélete (ügyszám: 35014/97).

[17] ECHR, *Broniowski kontra Lengyelország*, a Nagykamara 2004. június 22-i ítélete (ügyszám: 31443/96).

ország megsértette a kérelmezők tulajdonhoz való jogát, úgy annak nyomán további több (tíz)ezer, kárpótlást nem nyert kérelmező fordulhat a Bírósághoz.

Az ügy tényállása alapján a strasbourgi bíróság éppen ezért nem elégedhetett meg csupán annak deklarációjával, hogy a kérelmező tulajdonhoz való joga sérült (mely a konkrét esetben meglehetősen nyilvánvalónak tűnt), hanem egyben azt is rögzítette, hogy az Emberi Jogok Európai Egyezménye 46. cikke alapján a Bíróság ítéletének megfelelő végrehajtásához olyan általános intézkedés elfogadása szükséges a lengyel jogalkotó részéről, mely valamennyi (potenciális) kérelmezőt érinti és számukra egy megfelelő, az Emberi Jogok Európai Egyezménye első kiegészítő jegyzőkönyvében foglalt tulajdonhoz való jog előírásaival összhangban levő kárpótlási lehetőséget teremt.^[18] Az ügy érdekessége nem elsősorban az volt, hogy a Bíróság megállapította egy ilyen, sokakat érintő probléma létezését, hiszen erre már korábban (adott esetben jóval a *pilot judgment* eljárás ötletének megfogalmazása előtt) is sor került^[19] – hanem sokkal inkább az, hogy mindezt az ítélet rendelkező részében tette, konkrét intézkedések megtételének kötelezettségét írva elő az elmarasztalt lengyel állam számára, és egyben úgy határozott, hogy a többi hasonló ügyben az ítélethozatalt elhalasztja. 2005 szeptemberében az ügy Broniowski és Lengyelország közötti békés megállapodással zárult végül, ám ami ennél sokkal lényegesebb, a lengyel törvényhozás 2005-ben egy olyan törvényt fogadott el, mely alapján az érintettek az eredeti tulajdonuk értéke 20%-ának megfelelő pénzbeli kárpótlásra jogosultak. A felek közti megállapodást jóváhagyó ítéletében pedig a Bíróság először használta a *pilot judgment* kifejezést, kiemelve annak fontosságát, hogy a lengyel jogalkotó nem csupán a kérelmező egyéni sérelmét orvosolta, hanem olyan intézkedéseket is elfogadott, melyek a jogsértésnek az alapügyben azonosított alapproblémáját is megfelelően kezelik.^[20] Az ügy folytatásaként aztán a Bíróság elfogadhatatlannak nyilvánította azon ügyeket, melyekben a kérelmezők nem fogadták el a lengyel állam által felajánlott 20%-os pénzbeli kárpótlást, és ekként a strasbourgi bíróság előtti eljárás folytatása mellett döntöttek.^[21] Az első *pilot judgment* eljárás hivatalosan 2008 októberében ért véget, amikor is a Bíróság törölte az ügylajstromból a még folyamatban levő 176 hasonló ügyet.^[22]

[18] Ld. az ítélet 193. pontját.

[19] Ld. pl. ECHR, Marckx kontra Belgium, 1979. június 13-i ítélet (ügyszám: 6833/74).

[20] ECHR, Broniowski kontra Lengyelország, a békés megegyezést jóváhagyó ítélet (2005. szeptember 28.) 37. pont

[21] ECHR, Wolkenberg and others kontra Lengyelország, 2007. december 4-i elfogadhatósági határozat (ügyszám: 50003/99).

[22] ECHR, Press Release First „pilot judgment” procedure brought to a successful conclusion Bug River cases closed, 6 October 2008.

IV. PILOT JUDGMENT – A KODIFIKÁLT JOGALAP

A *pilot judgment* eljárás, mint sajátos eljárási forma végül csak a *Broniowski ügyben* született nagykamarai ítéletet követően hét évvel, 2011. február 21-én került be a Bíróság eljárási szabályzatának 61. cikkébe. Az immáron a Bíróság által kodifikált eljárási rend szerint akkor kerülhet sor ezen új eljárás alkalmazására, amennyiben egy kérelemben foglalt tények alapján a bepanaszolt tagállam jogrendjének valamilyen strukturális vagy szisztematikus hiányossága fedezhető fel, és ebből a hiányosságból számos további hasonló panasz benyújtására kerül(he)t sor. A *pilot judgment* eljárást a felek is indítványozhatják, de a Bíróság hivatalból is dönthet az alkalmazásáról, amennyiben azonban a Bíróság egy vagy néhány ügyet kiválaszt, azokat köteles az eljárási szabályzat 41. cikkének megfelelően sürgősséggel intézni. Az ekként eldöntött ügyben a Bíróságnak egyfelől azonosítania kell a nemzeti jog azon hibáját vagy hiányosságát, mely a tömeges jogsértést okozhatja, valamint meg kell jelölnie, hogy a bepanaszolt államnak milyen jogorvoslati lehetőséget kell nemzeti szinten biztosítania ahhoz, hogy a strasbourgi bíróság ítéletében foglaltakat megfelelően végrehajthassa. A Bíróság megjelölheti azt a határidőt is, amelyen belül ezeket az intézkedéseket a bepanaszolt államnak meg kell tennie. Amennyiben a Bíróság úgy ítéli meg, hogy ezeket a bepanaszolt állam elmulasztotta, jogosult az összes folyamatban levő eljárás folytatására és eldöntésére.

Az eljárásnak három előnye is van: segíti az Európa Tanács 47 tagállamát abban, hogy nemzeti szinten orvosolják a nemzeti joguk szisztematikus vagy strukturális hibáit és hiányosságait, a strasbourgi bíróság eljárásánál gyorsabban biztosít jogorvoslati lehetőséget a panaszosok számára, és végezetül az Emberi Jogok Európai Bíróságát is segíti abban, hogy sokkal gyorsabban és hatékonyabban birkózzhasson meg a rá nehezedő ügyteherrel azáltal, hogy a számos hasonló, és az esetek döntő többségében meglehetősen összetett ügyeket nem kell külön-külön vizsgálnia.^[23]

V. PILOT JUDGMENT A BRONIOWSKI ÜGY ÓTA

A *Broniowski ügy óta* (2013. augusztusi állapot szerint) további 17 ügyben alkalmazta a *pilot judgment* eljárást a strasbourgi bíróság, míg további két ügy (közülük az egyik Magyarországgal szemben) tekinthető folyamatban levőnek.^[24] Tekintettel az ügyek relatíve alacsony számára, érdemesnek tűnik egy rövid táblázatban áttekinteni ezen eseteket. Az alábbi táblázatban kizárólag azon eseteket említettem meg, melyek az ítéletek rendelkező részében jelez-

[23] ECHR, Press Release No.256 issued by the Registrar of the Court, 24 March 2011.

[24] Factsheet – pilot judgments. Elérhető: http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Pilot_judgments_ENG.pdf. (A letöltés ideje: 2013.08.12.)

nek rendszerszintű problémákat és jelölnek meg intézkedéseket, melyeket az érintett államnak el kell fogadnia. Nem szerepeltetem ekként a táblázatban azon eseteket, melyekben csak az indokolásban utal a Bíróság a rendszerszintű problémára, függetlenül attól, hogy egyes elemzések gyakran ezeket is a *pilot judgment* eljárások közé sorolják, azonban ezekben az esetekben – álláspontom szerint – pont a *pilot* eljárás lényege, a bepanaszolt állam számára kötelező előírások rögzítése és a többi hasonló ügy vizsgálatának felfüggesztése hiányzik, függetlenül attól, hogy azokban az ügyekben is rendszerszintű problémát azonosított a Bíróság.^[25] Ezeket az eseteket, tekintettel arra, hogy maga a Bíróság sem tekinti őket *pilot judgment* ítéletnek, egyes szakirodalmi források *quasi pilot* ügyeknek nevezik.^[26]

Ügy neve	Központi probléma	A Bíróság rendelkezése	Hasonló ügyek száma / utóélet
<i>Broniowski kontra Lengyelország</i> (2004. június 22., Nagykamara)	a II. világháború után kitelepített lakosság nem megfelelő kárpótlása	megfelelő intézkedések elfogadása az érintettek tulajdonjogának biztosítására, vagy megfelelő jóvátétel nyújtása	Több mint 200 hasonló ügy (de több tízezer potenciális kérelmező). Lengyelország elfogadja a szükséges törvénymódosításokat.
<i>Hutten-Czapska kontra Lengyelország</i> (2006. június 19., Nagykamara)	az ingatlan-bérléssel kapcsolatos nem megfelelő szabályok (a tulajdonosok nem növelhetik a bérlési díjat)	olyan mechanizmus elfogadása, mely egyaránt tekintetbe veszi a tulajdonosok és a közösség érdekeit	18 hasonló ügy (de több tízezer potenciális kérelmező). Lengyelország elfogadja a szükséges törvénymódosításokat.
<i>Burdov kontra Oroszország (no. 2.)</i> (2009. január 15.)	végre nem hajtott ítéletek (megítélt szociális juttatások meg nem fizetése)	6 hónapon belül hatékony belső jogorvoslat kialakítása, mely megfelelő jóvátételt nyújt	Több, mint 200 hasonló ügy. Oroszország elfogadja a szükséges törvénymódosítást.
<i>Olaru és mások kontra Moldova</i> (2009. július 28.)	a szociális bérléskés-program nem megfelelő végrehajtása pénzhiány miatt (arra jogosultak nem jutnak lakáshoz)	6 hónapon belül hatékony belső jogorvoslat a nem vagy késve végrehajtott belső bírósági döntések ügyében, 1 éven belül jóvátétel minden végre nem hajtott ítélet panaszosának	A folyamatban levő ügyek száma nem ismert. Moldova 2011 júliusában elfogadja a szükséges törvénymódosítást.
<i>Yuriy Nikolayevich Ivanov kontra Ukrajna</i> (2009. október 15.)	veterán katonatiszteknek ki nem fizetett nyugdíjak	egy éven belül hatékony belső jogorvoslat kialakítása, mely megfelelő jóvátételt nyújt	Több, mint 2.000 hasonló folyamatban levő ügy. Ukrajna nem tesz eleget az ítéletnek, ezért a Bíróság 2012. február 21-én az ügyek folytatása mellett határoz.

[25] Ld. pl. Buyse, 2009, 1-15.

[26] Leach - Hardman - Stephenson - Blitz, 2010, 24-25.

<i>Suljagic kontra Bosznia-Hercegovina</i> (2009. november 3.)	a volt Jugoszláviában elhelyezett valuta nem megfelelő visszafizetése	6 hónapon belül részletfizetés, illetőleg késedelmes fizetés esetén kamatfizetési kötelezettség	Több, mint 1.350 hasonló ügy. 2011-ben az ügy vizsgálata lezárva.
<i>Rumpf kontra Németország</i> (2010. szeptember 2.)	közigazgatási bíróságok előtti eljárás hossza (2006 óta visszatérően)	egy éven belül hatékony belső jogorvoslat kialakítása, mely megfelelő jóvátételt nyújt	55 hasonló ügy folyamatban. Németország elfogadja a szükséges törvénymódosításokat.
<i>Maria Atanasiu és mások kontra Románia</i> (2010. október 12.)	az 1989 előtti államosítások miatti kárpótlási rendszer nem megfelelő működése	18 hónapon belül olyan intézkedések elfogadása, mely a kárpótlást hatékonyan és gyorsan biztosítja	A folyamatban levő ügyek száma nem ismert. A román kormányzat kérte a határidő meghosszabbítását, melyet a Bíróság engedélyezett (2013-ban folyamatban).
<i>Greens és M.T. kontra Egyesült Királyság</i> (2010. november 23.)	az elítéltek nem rendelkeznek választójoggal	6 hónapon belül a választójogi törvény módosítása a <i>Hirst (no. 2.) ügyben</i> hozott ítélettel összhangban	Mintegy 2.500 hasonló kérelem. 2013 szeptemberéig hozhatja meg a brit kormány a szükséges intézkedéseket.
<i>Athanasίου és mások kontra Görögország</i> (2010. december 21.)	közigazgatási bíróságok előtti eljárás hossza (1999-2009 között mintegy 300 hasonló strasbourggi ítélet)	egy éven belül hatékony belső jogorvoslat, vagy hatékony jogorvoslat és megfelelő jóvátétel nyújtása	A folyamatban levő ügyek száma nem ismert. A görög kormány elfogadta a szükséges törvénymódosításokat.
<i>Dimitrov és Hamanov kontra Bulgária és Finger kontra Bulgária</i> (2011. május 10.)	bírósági eljárások hossza	12 hónapon belül hatékony belső jogorvoslat az ésszerűtlenül hosszú büntetőeljárásokban, és jóvátétel az ésszerűtlenül hosszú büntető és polgári perekben	A folyamatban levő ügyek pontos száma nem ismert. A bolgár jog módosításra került, az új jogorvoslat a Bíróság szerint hatékony.
<i>Ananyev és mások kontra Oroszország</i> (2012. január 10.)	nem megfelelő börtönkörülmények (pl. zsúfoltság, tisztálkodás)	6 hónapon belül megelőző és kompenzációs mechanizmus elfogadása	Több, mint 250 hasonló folyamatban levő ügy, melyeket a Bíróság nem függesztett fel, a sérelem természetére tekintettel.
<i>Ümmühan Kaplan kontra Törökország</i> (2012. március 20.)	bírósági eljárások hossza	egy éven belül hatékony belső jogorvoslat, mely megfelelő jóvátételt ítél meg	2.373 még nem kommunikált és 330 kommunikált kérelem. 2012. szeptember 22-től egyéni panasz lehetősége a török alkotmánybírósághoz. A török kormány új jogorvoslati lehetőséget teremt.

<i>Michelioudakis kontra Görögország</i> (2012. április 3.)	bírósági eljárások elhúzódása (2007 óta több, mint 40 hasonló ítélet csak büntetőperben)	egy éven belül hatékony belső jogorvoslat a büntetőügyek tekintetében	Több, mint 250 folyamatban levő ügy (ebből 50 büntetőügy). A Bíróság a hasonló ügyek vizsgálatát egy évre felfüggeszti, folyamatban.
<i>Kuric és mások kontra Szlovénia</i> (Nagykamara, 2012. június 26.)	azon egykori jugoszláv állampolgárok rendezetlen státusa, akik nem kaptak szlovén állampolgárságot	egy éven belül megfelelő jóvátételi rendszer megteremtése	2009-ben 13.426 fő státusa nem volt rendezett (az ügyek számáról nincs információ). A Bíróság minden hasonló ügy vizsgálatát felfüggeszti, folyamatban.
<i>Manushaqe Puto és mások kontra Albánia</i> (2012. július 31.)	a kommunizmus idején elvett ingatlanért járó kártalanítási határozatok végére nem hajtása	18 hónapon belül a kárpótláshoz való jog biztosítása, valamint sürgeti a hatóságokat, hogy a megterhelő pénzügyi kárpótlás helyett egyéb mechanizmusokat alkalmazzon	80 hasonló folyamatban levő ügy, folyamatban.
<i>Glykantzi kontra Görögország</i> (2012. október 30.)	polgári peres eljárások elhúzódása (1999-2009 között mintegy 300 hasonló ítélet)	egy éven belül hatékony belső jogorvoslat, mely megfelelő jóvátételt nyújt	Több, mint 250 folyamatban levő ügy. A Bíróság azon ügyek vizsgálatát függeszti fel, melyek kizárólag az eljárás hosszát érintik.
<i>Torreggiani és mások kontra Olaszország</i> (2013. január 8.)	fegyintézetek túlzásfoklása	egy éven belül hatékony belső jogorvoslat kialakítása, mely megfelelő jóvátételt nyújt	Több száz folyamatban levő ügy, melyeket kizárólag a zsúfoltság tekintetében függesztett fel a Bíróság a szükséges intézkedések olasz állam általi elfogadásáig.
<i>Alisic és mások kontra Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia Volt Jugoszláv Köztársaság, Szerbia és Szlovénia</i> (Nagykamara tárgyalása 2013. március 18-án)	a volt Jugoszláviában elhelyezett valuta nem megfelelő visszafizetése	folyamatban	Több, mint 1.650 folyamatban levő ügy (több, mint 8.000 kérelmező). Szerbia kérésére került az ügy a Nagykamara elé.
Magyar nyugdíj-ügyek (folyamatban)			Mintegy 8.000 kérelem, folyamatban.

Mint az a táblázat utolsó sorából is látható, a *pilot judgment* eljárás alkalmazásának lehetősége immáron Magyarországgal szemben is elképzelhető, legalábbis erre utal az Emberi Jogok Európai Bírósága 2012. január 11-én kelt közleménye. 2011 decemberében és 2012 januárjában ugyanis rövid idő alatt közel 8 ezer olyan kérelmet nyújtottak be a Bírósághoz Magyarországgal szem-

ben, melyek a fegyveres és rendvédelmi szervek hivatásos állományú tagjainak korhatár előtti szolgálati nyugdíj-jogosultságának adómentes nyugdíjból adóköteles járandósággá történő átalakítását (és ekként a panaszosok tulajdonhoz való jogának önállóan és a hátrányos megkülönböztetés tilalmával együttesen olvasott megsértésének lehetőségét vetik fel). A Bíróság tájékoztatása szerint egy vagy néhány ügyet a Bíróság soron kívül, vezető („*pilot*”) ügyként fog megvizsgálni, a többi ügyben pedig ennek megtörténteig nem kerül sor semmilyen eljárási lépésre. Jelen tanulmány kéziratának 2013. augusztusi lezárásakor nincs tudomásom arról, hogy a Bíróság érdemben foglalkozott volna ezekkel az ügyekkel, ami ismerve a Bíróság (közvetett módon már ebben a tanulmányban is sugallt) leterheltségét, egyáltalán nem tekinthető meglepőnek.

Luzius Wildhaber, a strasbourgi bíróság korábbi elnöke az első két, Lengyelországgal szemben zajlott *pilot* eljárást követően nyolc sajátosságát emelte ki az új *pilot judgment* eljárásnak a Bíróság „hagyományos” ítélkezési tevékenységéhez képest.^[27]

1. A Nagykamara jogsértést állapít meg egy olyan ügyben, melynek központi kérdése magánszemélyek nagyobb csoportját is érinti.
2. Ez a jogsértést megalapozó központi probléma számos további, a strasbourgi bírósághoz benyújtott vagy esetleg a közeljövőben feltételezhetően benyújtásra kerülő kérelmet eredményez.
3. A Nagykamara iránymutatást ad az állam számára, hogy milyen intézkedéssel tudja a felmerült problémát kielégítő módon orvosolni.
4. A Bíróság megjelöli, hogy ezt a belső jogi intézkedést oly módon kell bevezetni, hogy a már létező hasonló ügyekben visszamenőlegesen is megoldást jelentsen.
5. A Bíróság a többi hasonló ügy tárgyalását elhalasztja.
6. A Bíróság a *pilot judgment* ítélet rendelkező részében megerősíti a jogi és adminisztratív intézkedések megtételének kötelezettségét.
7. Az igazságos elégtétel kérdésében való döntést a Bíróság elhalasztja mindaddig, míg a bepanaszolt állam a szükséges intézkedéseket meg nem teszi.
8. A Bíróság folyamatosan értesíti az Európa Tanács illetékes szerveit a *pilot* ügy fejleményeiről.

Amennyiben Wildhaber fenti klasszifikációját összevetjük a *pilot judgment* eljárások alkalmazása gyakorlati tapasztalataival, rögtön szemet szűrő, hogy az esetek döntő többségében nem a Nagykamara, hanem valamelyik hétagú kamara tárgyalta a *pilot* ügyet (a lezárult ügyek közül mindössze négyben járt el a Nagykamara, ebből ráadásul kettő az első két *pilot judgment* eljárás volt). Ez meglátásom szerint még akkor is problémás, ha bizonyos esetekben (például a túlságosan elhúzódó nemzeti bírósági eljárások problémájának vizsgálatakor) valóban szükségtelennek tűnik az ügy nagykamarai szintű tárgyalása,

[27] Wildhaber, 2009, 71.

azonban a *pilot judgment* eljárások kiemelt szerepe véleményem szerint még ekkor is megkövetelné a konkrét ügyön túlmutató elvi következtetések Nagykamara általi kimondását. Jól látható ugyanakkor az is, hogy a Bíróság meglehetősen nagyvonalúan (más megközelítésben: kiszámíthatatlan módon) kezeli a „számos további” kérelem feltételét, hiszen rendkívül nagy szórást mutat az egyes ügycsoportokhoz tartozó ténylegesen folyamatban levő ügyek száma (már ha az egyáltalán azonosításra került).

Ugyancsak érdekes megemlíteni, hogy egyes esetekben (például az *Ananyev és mások ügyben*) a Bíróság eltekintett a többi ügy felfüggesztésétől, ami egyértelműen arra utal, hogy a *pilot judgment* eljárásnak a többi folyamatban levő ügyre gyakorolt hatása nagymértékben függ a feltételezett jogsértés természetétől. Érdekes ugyanis megfigyelni, hogy a *pilot* eljárások döntő többsége a tisztességes eljáráshoz való joggal (6. cikk), illetőleg a tulajdonhoz való joggal (első kiegészítő jegyzőkönyv 1. cikk) hozható összefüggésbe – mely ügyek tekintetében meglátásom szerint valóban jogosnak tűnik a Bíróság azon megközelítése, hogy „még egy kis várakozás” érdemben nem rontja tovább a kérelmezők helyzetét. Ez a megközelítés azonban nyilvánvalóan nem alkalmazható azonban olyan esetekben, amikor például a szabadságvesztés büntetésüket töltő kérelmezők a börtönkörülményeket sérelmezik.

Nem minden tanulság nélküli továbbá az a megállapítás sem, hogy a *pilot judgment* ügyek döntő többsége az egykori Kelet- és Közép-Európa (azaz a volt szovjet érdekszférába tartozó) államaival szemben indult, ami egyaránt értékelhető (különösen kellő politikai motiváció birtokában) a Bíróság által ezen államokkal szembeni tendenciózus gyanakvásaként éppúgy, mint ezen államok kevésbé stabil demokratikus működése bizonyítékeként. Ez utóbbi megközelítést támasztja alá inkább meglátásom szerint az a tény, hogy ezen államoknak a nyugat-európaiakhoz képest mintegy fél évszázaddal kevesebb idő állt rendelkezésükre a strasbourgi bíróság és a nyugati demokráciák által kimunkált értékrend átvételére, ráadásul egy, az emberi jogok érvényesítése szempontjából is meglehetősen terhes történelmi örökséggel is súlyosbítva.

VI. TANULSÁGOK ÉS LEHETŐSÉGEK

A *pilot judgment* eljárás alkalmazásának elengedhetetlen feltétele, hogy (át)értékeljük a strasbourgi bíróság ítéleteinek kötelező erejét és hatályát. Az Egyezmény 46. cikke alapján egyértelműen kijelenthető, hogy az ítéletek kizárólag az érintett államok számára bírnak kötelező erővel – ezt nyilvánvaló módon a *pilot* eljárások sem kérdőjelezik meg. A 46. cikket az 1. cikkel együtt olvasva ugyanakkor álláspontom szerint levezethető olyan értelmezés, miszerint az Egyezményben foglalt emberi jogok és alapvető szabadságok biztosításának kötelezettsége alapján az elmarasztalt állam köteles a jövőre nézve olyan intézkedéseket foganatosítani, mely a hasonló marasztaló ítéleteket képes megelőzni.

Ugyanerre az eredményre juthatunk, ha az államok nemzetközi felelősségéről szóló 2001. évi tervezet 30. cikke alapján közelítjük meg a kérdést. Eszerint ugyanis a nemzetközi jogsértő cselekedetért felelős állam többek között köteles „a meg nem ismétlésre vonatkozó megfelelő biztosítékokat és garanciákat felajánlani, ha a körülmények megkívánják”.

Ezt az értelmezést az „élő jog” (*living instrument*) koncepciója segítségével is alá lehet támasztani, melynek lényege, hogy a Bíróság sokszor és következetesen hangoztatott álláspontja szerint az Emberi Jogok Európai Egyezményét az értelmezés időpontjában fennálló körülmények között (és nem pedig a részes államok szerződésalkötés kori akaratára tekintettel) kell értelmezni.^[28] Ugyan kétségtelen, hogy az „élő jog” koncepcióját a korábbiakban a Bíróság kizárólag az Egyezményben foglalt egyes jogosultságok tartalmának kibontása során vizsgálta, de nemzetközi jogi értelemben az Egyezmény 46. cikke pont ugyanazokkal a tulajdonságokkal bír, mint az egyes konkrét jogosultságokat tartalmazó cikkek. Ezt a megközelítést erősíti továbbá a Miniszteri Bizottság már idézett ajánlása is, mely ugyan formális kötelező erővel nem rendelkezik, de legalábbis az Európa Tanács tagállamai többségének bátorítását (és ekként a *pilot judgment* eljárás létjogosultságának elvi alapjait) is jelzi.

Bármennyire is helytállónak tűnik az államok nemzetközi felelősségéről szóló tervezet mint *lex generalis* felhívása a konkrét esetben, miként a további közvetettnek tekinthető érvek is alkalmasak lehetnek a *pilot judgment* eljárás létjogosultsága igazolására, mégis legalábbis problematikusnak érzem, hogy a strasbourgi bíróság, mint egy *lex specialis* felelősségi rezsím működtetője mindezt kifejezett felhatalmazás hiányában, ráadásul konkrét határidő tűzésével maga írja elő az érintett államok számára. Ugyanakkor az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy ez a nem kellően precíz jogi háttér nem feltétlenül eredményezi a *pilot judgment* eljárás hatékonyságvesztését: mindössze egy (Ukrajna elleni) esetben jelenthető ki bizonyosan, hogy az érintett állam nem hajtotta végre a strasbourgi bíróság döntését, ráadásul figyelemmel arra, hogy a konkrét ítélet maradéktalan végrehajtása komoly anyagi terhet rótt (volna) az ukrán államra, okkal feltételezhető, hogy emögött nem is annyira a strasbourgi bírósággal szembeni ellenkezés, mintsem költségvetési megfontolások állnak. Azonban annak megítélése, hogy az „eddigi tapasztalatok” mennyire vehetőek komolyan, szintén nehéz kérdés, hiszen nem állapítható meg egyértelműen, mely szempontok alapján, mely potenciális ügyekben merült fel egyáltalán a strasbourgi bíróság előtt a *pilot judgment* eljárás alkalmazásának lehetősége, ekként nem zárható ki, hogy egyes esetekben az előzetesen felmért „rejtett ellenállás” miatt az Emberi Jogok Európai Bírósága inkább már eleve eltekintett a *pilot* eljárás alkalma-

[28] ECHR, Tyrer kontra Egyesült Királyság, 1978. április 25-i ítélet (ügyszám: 5856/72), 31. pont.

zásától, vállalva a hasonló ügyek egyenként történő eldöntésének terhét a saját tekintélye megőrzése érdekében.

Annak érdekében azonban, hogy a *pilot judgment* eljárás képes legyen betölteni azt a kiemelt szerepet, melyet a Bíróság is szánt neki, több fontos, az eljárás érdemét érintő elem egyértelmű rögzítését tartom feltétlenül kívánatosnak.

Rendkívül fontosnak tartanám egy olyan egyértelmű szempontrendszer rögzítését, mely alapján megállapítható, milyen elvek mentén kerül egy-egy ügycsoport kiválasztásra a *pilot judgment* eljárás lefolytatására. Mint az a fentiekből is látható, a strasbourgi bíróság esetjogából is tudunk olyan ügyeket felhozni példaként, ahol a relatíve nagy számú hasonló ügy ellenére nem került sor *pilot* eljárás lefolytatására – gondoljunk csak az Észak-Ciprusi Török Köztársaságban felmerülő egyes tulajdonjogi kérdésekre az elhíresült *Loizidou-ítélet* nyomán.^[29] Ugyanakkor arra is találhatunk példát, ahol a strasbourgi bíróság annak ellenére határozott a *pilot* eljárás lefolytatása mellett, hogy mindössze 18 hasonló folyamatban levő ügy szerepelt a Bíróság nyilvántartásában.

Ehhez szorosan kapcsolódóan nem kerülhető meg az a kérdés sem, hogy pontosan ki és milyen eljárásban is dönt a *pilot* eljárás alkalmazása kérdésében: bár elméletileg nincs annak akadálya, hogy ezt a felek is javasolják, de nyilvánvalóan sem a konkrét egyedi panaszosnak, sem pedig a bepanaszolt államnak nem fűződik közvetlen érdeke egy ilyen eljárás lefolytatásához.

Az ügycsoportok kiválasztását követő következő, a Bíróság Hivatalára rendkívül nagy felelősséget roví lépés a hasonló ügyek közül a *pilot* ügy kiválasztása, hiszen a kérelmezők az esetek döntő többségében kizárólag az ügyükkel szorosan összefüggő tényeket és körülményeket említik meg a beadványukban, és nem térnek ki azok tágabb aspektusaira. Arra is találunk ugyanakkor példát, amikor a kiválasztást tulajdonképpen nem is a Bíróság végezte el, hanem már korábban a Miniszteri Bizottság minősített egy problémát szisztematikusként.^[30]

Szintén rendkívül fontosnak tartom, hogy a *pilot* ügyekben a Bíróság minden esetben soron kívül járjon el, hiszen míg a kiválasztott ügyben belátható időn belül születhet strasbourgi bírósági ítélet, addig az eljárásnak pont az az egyik értelme, hogy a többi hasonló ügyben a Bíróság nem tesz további lépéseket, amíg a *pilot* ügy sikeresen le nem zárul (vagy az érintett állam együttműködésének hiányában a lezárásra rendelkezésre álló határidő eredménytelenül el nem telik). Kétségtelen, hogy formálisan ezt a sürgősségi eljárást a Bíróság eljárási szabályzata jelenleg is tartalmazza, ám például a magyar szolgálati nyugdíj-

[29] Itt csupán „kvázi-pilot eljárás” lefolytatására került sor a Xenides-Arestis kontra Törökország ügyben. ECHR, Xenides-Arestis kontra Törökország, 2005. december 22-i ítélet (ügyszám: 46347/99.), ugyanis nem az ítélet rendelkező része tartalmazza az elmarasztalt török állam számára a hasonló ügyek megoldása érdekében megteendő lépéseket. 2005 decemberében mintegy 1500 hasonló ügy volt a strasbourgi bíróság előtt folyamatban.

[30] ECHR, Ivanov kontra Ukrajna, 2009. október 15-i ítélet (ügyszám: 40450/04.). Leach – Hardman – Stephenson – Blitz, 2010, 174.

ügyek vonatkozásában legalábbis megkérdőjelezhető az, hogy a Bíróság valóban soron kívül kezelné ezen ügyeket.

A *pilot judgment* eljárás alkalmazása szükségképpen maga után kell, hogy vonja a Bíróság és a Miniszteri Bizottság közötti kapcsolat átértékelését is.^[31] A korábbi években egyértelműen a Miniszteri Bizottság feladata volt annak vizsgálata, hogy az elmarasztalt állam eleget tett-e az ítéletben foglaltaknak – ami mindaddig, míg lényegében csak egy meghatározott összegű kártérítés megfizetését jelentette, meglehetősen könnyen nyomon követhető volt. A *pilot judgment* eljárás alkalmazásával azonban nem pusztán azzal bővül ez a szerepkör, hogy meg kell vizsgálni, változtatott-e az elmarasztalt állam a nemzeti jogrendszerén, hanem azt is, hogy ez a változtatás összhangban van-e a *pilot* ítéletben foglaltakkal és alkalmas-e a kívánt joghatás elérésére. Ennek megállapítása során azonban a Miniszteri Bizottságnak, mint politikai szervnek, és a strasbourgi bíróságnak, mint jogi szervnek, teljeskörűen együtt kell működnie azzal, hogy a jogi megfelelés vizsgálatát egyértelműen a strasbourgi bíróság hatáskörében kell, hogy maradjon. Ezt támasztja alá a 14. kiegészítő jegyzőkönyvvel módosított 46. cikk is, mely megteremtette annak lehetőségét, hogy a Miniszteri Bizottság egy ügyet a Bíróság elé utaljon annak megvizsgálása céljából, hogy az érintett állam eleget tett-e az ítéletben foglaltaknak. Nem nehéz ugyanakkor azonosulni azzal az állásponttal, hogy ennek a rendelkezésnek kizárólag akkor van értelme, ha a Bíróság ítélete olyan rendelkezéseket is tartalmaz, melyek végrehajtása érdemben is vizsgálható.

A *pilot judgment* eljárás talán legnagyobb gyengeségét ennek ellenére is (vagy pont, hogy éppen ezért) az ítéletben foglaltak végrehajtásának elmulasztására vonatkozó jogkövetkezményekben (vagyis inkább azok hiányában) érzem. Jelenleg a már említett, a 14. kiegészítő jegyzőkönyvvel módosított 46. cikk (4) bekezdése értelmében ugyanis „amennyiben a Miniszteri Bizottság úgy találja, hogy valamely Magas Szerződő Fél megtagadja a végleges ítélet végrehajtását egy olyan ügyben, amelyben félként szerepel, akkor ezen Szerződő Fél formális értesítését és a Bizottságban részvételre jogosult képviselők kétharmados többségi szavazatával elfogadott határozatának meghozatalát követően a Bizottság a Bíróságtól kérheti annak a kérdésnek az eldöntését, hogy ez a Szerződő Fél elmulasztotta-e az 1. bekezdés alapján őt terhelő kötelezettség teljesítését”. Ilyen mulasztás esetén azonban tulajdonképpen a Bíróság kezében egyetlen eszköz marad csupán: a felfüggesztett hasonló ügyek folytatása, és azokban a bepanaszolt állam elmarasztalása, ami legfeljebb áttételesen értékelhető igazi kényszerítő erőként. Sokkal hatásosabb volna az a (strasbourgi eljárásrendtől eddig teljes mértékben idegen és az időről időre a Bíróság túlzott aktivizmusa ellen kampányoló államokat látva kétségtelenül legalábbis utópisztikusnak tűnő) megoldás, melyet például az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés 260. cikke

[31] Gerards, 2012, 388.

teremt az Európai Unió Bírósága számára: eszerint, ha az Európai Unió Bírósága megállapítja, hogy egy tagállam nem hajtott végre valamely ítéletet, a Bíróság végső soron általánosságban vagy kényszerítő bírság megfizetésére is kötelezheti.

VII. ÖSSZEGRZÉS

Kétségtelen tény, hogy miután a 14. kiegészítő jegyzőkönyv újításai önmagukban elégtelenek voltak a Bíróság ügyterhének mérséklésére, a Bíróságnak is tennie kellett valamit annak érdekében, hogy valamilyen módon próbálja gyorsítani a saját eljárását – mely gyorsítás elvi jellegű korlátjaként kijelenthető, hogy a Bíróság apparátusának (ideértve a Hivatal létszámát éppúgy, mint a bírák létszámát) bővítésére a tagállamok egyetértése hiányában nincs lehetőség. A *pilot judgment* eljárás valóban kiváló eszköznek tűnik arra, hogy a Bíróság tegyen valamit az ügyek számának csökkentése érdekében – ráadásul az eljárás külön előnye, hogy a strasbourgi bíróság immáron nem „elefántcsonttoronyban” ítélkezik valahol a messzi távolban, hanem bizonyos értelemben intézményesülhet a tagállamok és a Bíróság közötti párbeszéd. Ez pedig szükségképpen maga után vonja majd a Bíróság elfogadottságának még további növekedését is.

A *pilot judgment* eljárás lehetőségének megteremtésével ezen túlmenően a Bíróság szerepének átértékelésére is sor kerülhet idővel. Korábban ugyanis a strasbourgi bíróság csak az előtte levő több százezer kisebb-nagyobb jelentőségű ügygel oly módon foglalkozott, hogy a kérelemben foglaltak alapján a bepanaszolt állam megsértette-e az Emberi Jogok Európai Egyezménye egy vagy több rendelkezését (ezt nevezi Fyrnys megállapító jellegű ítékezésnek^[32]), addig a *pilot judgment* eljárás keretében a Bíróság már a nemzeti jogrendszert összességében is értékeli, sőt adott esetben (még ha csak a jogorvoslat tekintetében is) „útmutatást” is adhat az érintett állam számára a nemzeti jogrendszer megváltoztatása tekintetében. Ez pedig meglátásom szerint egy aktivista szerepfelfogású bíróság számára megteremtheti annak lehetőségét, hogy az Emberi Jogok Európai Bírósága egyfajta „európai alkotmánybírósággá” váljon. Annak megítélése azonban, hogy ezt valóban akarják-e az Európa Tanács tagállamai, legalábbis kétséges – bár biztató jel, hogy a 2012. április 20-án elfogadott brightoni nyilatkozat kifejezetten kiemeli és üdvözli a *pilot judgment* eljárást.^[33]

IRODALOM

- Buyse, Antoine (2009): *The Pilot Judgment Procedure at the European Court of Human Rights: Possibilities and Challenges*. Greek Law Journal. November. 1-15.

[32] Fyrnys, 2011, 1237.

[33] A témában bővebben ld. Szalayné, 2013, 6-7.

- CDDH(2003)026 Addendum I Final.
- ECHR, *Immobiliare Saffi kontra Olaszország*, a Nagykamara 1999. július 28-i ítélete (ügyszám: 22774/93).
- ECHR, *Brumarescu kontra Románia*, a Nagykamara 1999. október 28-i ítélete (ügyszám: 28342/95).
- ECHR, *Loizidou kontra Törökország*, a Nagykamara 1996. december 18-i ítélete (ügyszám: 15318/89).
- ECHR, *Hutten-Czapska kontra Lengyelország*, a Nagykamara 2006. június 19-i ítélete (ügyszám: 35014/97).
- ECHR, *Broniowski kontra Lengyelország*, a Nagykamara 2004. június 22-i ítélete (ügyszám: 31443/96).
- ECHR, *Marckx kontra Belgium*, 1979. június 13-i ítélet (ügyszám: 6833/74).
- ECHR, *Broniowski kontra Lengyelország*, a békés megegyezést jóváhagyó ítélet (2005. szeptember 28.) 37. pont
- ECHR, *Wolkenberg and others kontra Lengyelország*, 2007. december 4-i elfogadható-sági határozat (ügyszám: 50003/99).
- ECHR, *Press Release First „pilot judgment” procedure brought to a successful conclusion Bug River cases closed*, 6 October 2008.
- ECHR, *Press Release No.256 issued by the Registrar of the Court*, 24 March 2011.
- ECHR, *Tyrer kontra Egyesült Királyság*, 1978. április 25-i ítélet (ügyszám: 5856/72).
- ECHR, *Xenides-Arestis kontra Törökország*, 2005. december 22-i ítélet (ügyszám: 46347/99).
- ECHR, *Ivanov kontra Ukrajna*, 2009. október 15-i ítélet (ügyszám: 40450/04).
- ECHR position paper of 12 September 2003, 43-46. pont.
- *Emberi Jogok Európai Egyezménye* módosított 28. cikk.
- *European Court of Human Rights: Annual Report 2009*, Strasbourg, 2010, 139.
- *European Court of Human Rights: Annual Report 2003*, Strasbourg, 2004, 104-105.
- *European Court of Human Rights: Annual Report 2004*, Strasbourg, 2005, 116.
- *Factsheet - pilot judgments*. Elérhető: http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Pilot_judgments_ENG.pdf. (Letöltve: 2013.08.12.)
- Fyrnys, Markus (2011): *Expanding Competences by Judicial Lawmaking: The Pilot Judgment Procedure of the European Court of Human Rights*. German Law Journal. Vol. 12. No. 5. 1231-1260.
- Gerards, Janneke (2012): *The pilot judgment procedure before the European Court of Human Rights as an instrument for dialogue*. In: Claes, M. –Popelier, P. (eds.): *Constitutional Conversations*. Intersentia, Antwerp. 371–397.
- Leach, Philip – Hardman, Helen – Stephenson, Svetlana – Blitz, Brad K. (2010): *Responding to systemic human rights violations. An analysis of 'Pilot Judgments' of the European Court of Human Rights and their Impact at National Level*. Intersentia, Antwerp-Oxford-Portland. 208.
- Pareskeva, Costas (2007): *Human Rights Protection Begins and Ends at Home: The 'Pilot Judgment Procedure' Developed by the European Court of Human Rights*. Human Rights Law Commentary. Vol. 3. 1–15.
- Recommendation Rec(2004)6 of the Committee of Ministers to member states on the improvement of domestic remedies.
- Resolution Res(2004)3 of the Committee of Ministers on judgment revealing an underlying systemic problem, adopted by the Committee of Ministers on 12 May 2004.

- Szalayné Sándor Erzsébet (2013): *Interlaken - Izmir - Brighton: a strasbourgi jogorvoslati rendszer átalakítása*. Közjogi Szemle. Március, 1-11.
- Wildhaber, Luzius (2009): Pilot Judgments in Cases of Structural or Systemic Problems on the National Level. In: Wolfrum, Rüdiger - Deutsch, Ulrike (eds.): *The European Court of Human Rights Overwhelmed by Applications: Problems and Possible Solutions*. Springer Verlag, Berlin. 69-75.

Zilzer Gyula: Gáz I, 1932

A köztársasági olasz alkotmány születése és alkotmányos alapértékeinek rendszere

I. BEVEZETÉS

Norberto Bobbio neves olasz jogfilozófus egyik összefoglaló tanulmánya az alábbi gondolatokat fogalmazta meg a II. világháború utáni időszak olasz alkotmányozási folyamatával kapcsolatban: „Egy ilyen, egyöntetűen nagy többséggel elfogadott alaptörvény a nemzet életében egészen biztosan pozitív tény. Ám a többség ekkora dimenziója, a rendkívül nagy ideológiai különbség miatt csak egy lassú és kölcsönös meggyőzésen, az egyik fél részéről a másiknak tett engedményeken, hallgatólagos egyezségeken keresztül valósult meg. Alkotmányunk egy történelmi kompromisszum gyümölcse volt.”^[1] A szerző hosszan elemezte azt a példaértékű konszenzust, amely három politikai eszmerendszer: a konzervatív-katolikus, a liberális és a baloldali szocialista-kommunista ideológiák között jött létre. Ezek mindegyike részét képezte az Alkotmányozó Gyűlést alkotó pártoknak és megjelent az alkotmány normaszövegében. Bobbio nézete szerint a közös elvekben és értékekben megjelenő társadalmi-politikai egység nem jöhetett volna létre, ha nem „...hosszú, nehéz és néha már megkopott viták eredményeként: egy kompromisszumként, amely mindig magában foglalja a kezdeti egyetértés hiányát és a közvetítés révén elért egyezséget egyaránt.”^[2] Mit jelentett ez a kompromisszum? Olaszország előtt 1945-ben két út állt. A restauráció szellemiségében visszatérni a korábbi közjogi dokumentum, a Statuto Albertino által teremtett közjogi helyzethez és a monarchia államformájához, vagy új alkotmányt elfogadni új politikai intézményeken és értékeken keresztül. Az utóbbi melletti elkötelezettség valódi fordulat volt az olasz történelemben, amely mind a politikai események szintjén, mind az alkotmány szövegezésében kardinális szerepet játszó bizottságok rendszerében és munkájában nyomon követhető.

A tanulmány a TÁMOP: 4/1.1/A-10/1. KONV- 2010-005 program alapján készült és részét képezi az alábbi monográfiámnak: Egresi Katalin (2013): Az olasz alkotmány. Alkotmánytörténet, alkotmányelmélet, alkotmányos rendelkezések. Gondolat Kiadó, Bp. A tanulmányban található fordítások a szerző saját fordításai

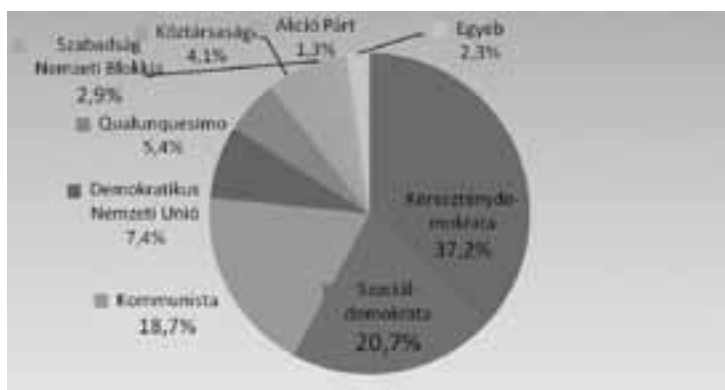
[1] Bobbio, 2008, 166.

[2] Uo. 161.

II. A POLITIKAI ESEMÉNYEK SODRÁBAN

Az 1946. június 2-án megrendezett népszavazás és parlamenti választások eredményeként június 25-én összeült Alkotmányozó Gyűlés jelentős kihívás előtt állt. Egyrészt a referendum eredményének tiszteletben tartásával meg kellett választani a köztársasági elnököt, hiszen az olasz társadalom 54,26%-a a köztársaság államformáját választotta a monarchiával szemben; másrészt – ahogy a jogalkotó szerv elnevezéséből is látszik – el kellett fogadni az új alkotmányt. Az előbbi megválasztására június 28-án került sor Enrico de Nicola személyében, aki az első ideiglenes köztársasági elnök volt. (A kereszténydemokrata politikus 504 érvényes szavazatból 396-ot kapott).^[3]

Az Alkotmányozó Gyűlésben számos nagyobb és kisebb politikai erő jelent meg, amelyek ékes bizonyítékai a háború utáni demokratikus kibontakozás folyamatának. A fasiszta állam több, mint két évtizedes etatizmusa és a totális állam politikai jogokat likvidáló rendszere után az olasz társadalom az általános választójog kivívása után élt azzal a jogával, hogy az ország közjogi alapjainak lerakását új politikai pártokra bízta, amelyek az alkotmányban a társadalom által megfogalmazott és elvárt politikai értékeket jelenítenek meg. Ebből a szempontból rendkívül fontos az alkotmányozó szerv politikai összetételének ábrázolása.

Az Alkotmányozó Gyűlésben részt vevő politikai pártok és az 1946. június 2-i országos választásokon elért eredmények %-ban kifejezett arány alapján

Az ábrán látható, hogy a három legnagyobb politikai erő a kereszténydemokrácia, a szociáldemokrácia és a kommunizmus. (Egyúttal ők képezték az Alcide De Gasperi vezette első kormány politikai bázisát.) Ideológiai értelemben rendkívül széttagolt törvényhozó testületről van szó, hiszen a bal- és jobboldal kettősségén túl egyéb progresszív és jobboldali radikális elemek is megjelentek

[3] Ghisalberti, 2010, 410.

a törvényhozás munkájában. Az Akciópárt és a Köztársasági Párt az antifasiszta ellenállás két alapvető tényezőjének számított, ám az utóbbi addig játszhatott meghatározó szerepet, amíg a köztársaság államformáját nem deklarálták. Az Akciópárt csekély, 4,1%-os arányát ellensúlyozta, hogy a párt egyik legtehetségesebb politikus-jogásza Piero Calamandrei aktívan részt vett a bizottsági munkák során az alkotmány megszövegezésében. Feltűnő viszont, hogy a párt kis arányához képest magasabb a *Qualunquesimo* – a *qualunque* (bárki) kifejezésből eredve az utca emberére utalt a mozgalom elnevezése – valójában, azonban konkrét program nélküli szélsőjobbaldali politikai mozgalomról volt szó. Az elsősorban a déli területekről érkező szavazatok 5,4%-os aránya azt jelentette, hogy a faszizmus politikai rendszere továbbra is kívánatos volt a lakosság kisebb hányada számára. A Liberális Nemzeti Blokk az első világháború után alakult Liberális Pártból és a Munka Demokratikus Pártjából tevődött össze. Ez utóbbi vezetője éppen az átmeneti évek (1943–1945) miniszterelnöke, Bonomi volt. Csekély támogatottságát annak köszönhette, hogy csupán a társadalmi elit progresszív nézeteket valló tagjait tudta maga mögé állítani. A Szabadság Nemzeti Blokkja pedig a monarchia iránt elkötelezettek központjának tekinthető.

Ugyanakkor az Alkotmányozó Gyűlés ideológiai összetétele mögött az egyes pártokon belül komoly megosztottság figyelhető meg. A vita a kereszténydemokrácián belül a liberális-katolikus De Gasperi és Giuseppe Dossetti között tört felszínre, mivel az utóbbi a katolicizmust szociális irányba kívánta továbbfejleszteni. Pártszakadáshoz vezető politikai ellentétek nehezítették a szocialista párt munkáját egyaránt. 1947 januárjában a Saragat vezette csoport kiválásával létrejött az Olasz Dolgozók Szocialista Pártja (*Partito socialista dei lavoratori italiani* – Psl) és a Nenni vezette Olasz Szocialista Párt (*Partito socialista italiano* – Psi). A szocialista táborban nem kis vitát váltott ki a Szovjetunióhoz és a kommunista pártokhoz fűződő viszony tisztázása. Saragat eszménye egy nyugat-európai szociáldemokrata párt létrehozása volt, ami a szovjet blokkal szembeni ellenállást vonta maga után. Ezek az ellentétek ugyanakkor az elkövetkezendő évek kormányzása szempontjából érdekesekek, az alkotmányban megfogalmazott alapértékek és alapelvek rendszere elsősorban a konzervatív, a liberális és a baloldali eszmék egymás mellett éléséről árukkodik.

Nem elhanyagolható továbbá, hogy az Alkotmányozó Gyűlés elnökévé Meuccio Ruinit,^[4] titkárává Tomaso Perassit, a kor neves jogászeit választották.

[4] Meuccio Ruini (Reggio nell'Emilia, 1877. – Róma, 1970.) az I. világháború előtti években államtanácsos, majd parlamenti képviselő. Fő törekvései közé tartozott a déli területek gazdasági felzárkóztatása, az ország egész területének gazdasági fejlesztését előmozdító munkaügyi és szociális reformok megvalósítása. 1917-1919 között a munkaügyi minisztérium államtitkára, majd 1920-ban a koloniális ügyekért felelős miniszter. Mivel nem értett egyet a faszizmus politikai rendszerével, ezért a két világháború között a közélettől visszavonulva tudományos tevékenységet folytatott. Az 1943-as fegyverszünet után a Munka Demokratikus Pártjának képviselője, majd tárca nélküli miniszter, munkaügyi miniszter és az Államtanács elnöke 1948-1953. (Dizionario Biografico degli Italiani. Elérhető: www.treccani.it.)

Az alkotmány megszerkesztése ezt követően egy közel másfél éves munka eredménye volt. Amiben az egyes politikai erők egyetértettek, az a három eszmerendszert tükröző alapelvek szisztematikus kidolgozása, a köztársasági elnök formális funkciónak a rögzítése, a kormány kollegiális testületként való megjelenítése, a végrehajtó hatalom parlament előtti felelőssége, valamint a kétkamara parlamentnek az államhatalmi ágakon belül kiemelkedő szerepe. Emellett fontosnak tartották a Statuto Albetinóval szemben az alkotmány merev jellegének és az alkotmány védelmét szolgáló alkotmányos garanciáknak a rögzítését. Ez utóbbi tekintetében az Alkotmánybíróság komoly nővumnak számított, a régiókra alapozott területi beosztás pedig az államhatalom központi és helyi szintjei közötti viszonyrendszerben jelentett nagy előrelépést, bár ez utóbbi komoly feszültségeket idézett elő az 1950/60-as években.

III. AZ ALKOTMÁNYOZÁS BIZOTTSÁGI RENDSZERE

A politikai pártok álláspontjai mögött komoly jogászi-szakmai munka folyt. Ebben a vonatkozásban ki kell emelni a közigazgatási jogot oktató nápolyi professzor, Ugo Forti elnöksége alatt működő államszervezeti rendelkezések kidolgozó bizottságot (Forti Bizottság), amely a gazdasági, illetve a munkával összefüggő problémákkal foglalkozó bizottságokkal együtt dolgozott. A Forti Bizottság 1945 novembere és 1946 júniusa között öt albizottság tevékenységében konkretizálódott. Az egyes albizottságok az alábbi témákban szerveződtek meg: 1. alkotmányossági problémák, 2. az állam szervezetrendszere, 3. a lokális autonómiák, 4. a közjogi entitások és 5. az egészségügy. Az alkotmányos problémákkal foglalkozó albizottságban kifejezetten nagy az egyetemi oktatói pályán dolgozó professzorok, illetve bírák száma, többek között Costantino Mortati,^[5] Vezio Crisafulli,^[6] Piero Calamandrei és Massimo Severo Giannini.^[7]

[5] Costantino Mortati (Corigliano Calabro /Cosenza/, 1891. – Róma, 1985.) a közjog és összehasonlító alkotmányjog professzora több itáliai egyetem – Macerata, Messina, Nápoly, majd 1955-től a római Sapienza Egyetem tanára. Kereszténydemokrata politikus, az Alkotmányozó Gyűlés és a 75. bizottságának tagja, 1960-72 között az olasz Alkotmánybíróság bírása, ahol 1962-ben helyettes elnökké választották. (Lanchester, 2004, 978–998.)

[6] Vezio Crisafulli (Genova, 1910. – Róma, 1986.) az alkotmányjog és a közjog professzoraként a triezzi és a római egyetemeken oktatott. Santi Romano tanítványi köréhez tartozó jogtudós. 1968-1977 között az Alkotmánybíróság bírájaként tevékenykedett. Írásainak zöme a köztársasági olasz alkotmány témájában jelent meg, így pl. Az alkotmány és alapelvei (1952) vagy A népszuverenitás (1954). (Dizionario Biografico degli Italiani. Elérhető: www.treccani.it.)

[7] Severo Massimo Giannini (Róma, 1915. – Róma, 2000.) a közigazgatási jog professzora a pisai és római egyetemeken. Santi Romano tanítványai köréhez tartozott. Fő művei a közigazgatási jog egyes kérdései körében jelentek meg, így pl. A közigazgatás diszkrecionális hatalma (1939), A közigazgatás aktus értelmezése és az értelmezés általános jogi teóriája (1939), A közigazgatási igazságosság (1936), illetve Közigazgatási jog (1970). (Dizionario Biografico degli Italiani. Elérhető: www.treccani.it.)

A bizottság munkája időben rendkívül behatároltnak tekinthető, kapcsolata az Alkotmányozó Gyűléssel egyáltalán nem volt problémamentes. Ezzel összefüggésben Pietro Nenni, az alkotmányozásért felelős miniszter annak az álláspontjának adott hangot, hogy a bizottság feladata az állami rendre vonatkozó problémák tanulmányozása és tanulmányok összegyűjtése, nem pedig az alkotmány sémájának az elkészítése. Mit jelentett ez a baloldali kormányzati tisztviselő szájából? Az alkotmány végső soron olyan dokumentum, amelyben az 1946. június 2-diki választásokkal életre hívott Alkotmányozó Gyűlésnek kell döntenie, tehát elsősorban politikai döntés produktuma.^[8] Ebből következően az alkotmányozás munkájában az Alkotmányozó Gyűlés kebelében létrejött és a politikai erőviszonyokat tükröző 75-ök bizottsága játszott meghatározó szerepet, amely 1946 júniusa és decembere közt működött, tevékenysége az alkotmány megszövegezésében állt. A 75-ök bizottságának elnökévé Meuccio Ruinit választották. Ez a bizottság további három albizottságra tagolódott: 1. Az ún. első bizottság, amely a kereszténydemokrata Umberto Tupini elnöksége alatt 18 taggal működött, az alapvető jogok és kötelességek fejezetének kidolgozásában vett részt. 2. Az ún. második bizottság, amely a kommunista Umberto Terracini alatt 38 taggal működött, a köztársaság alkotmányos rendjének kidolgozásában volt illetékes. 3. És az ún. harmadik bizottság, amely a szocialista Gustavo Ghidini elnöksége alatt 18 taggal működött, a gazdasági és szociális kapcsolatokkal összefüggő rendelkezéseket dolgozta ki.^[9]

Ruini a munka megkezdésekor két célt tűzött ki. Leszögezte, hogy az alkotmánynak egyszerűnek, teljesnek és a nép embere számára érthetőnek kell lennie, továbbá az alapvető kérdésekben a különböző politikai erőknek egyetértésre kell jutnia. Ez utóbbiak közé tartozott az alkotmány rugalmas vagy merev mivoltának eldöntése, a parlamenti szisztéma egy- vagy kétkamarás jellegének meghatározása, a *preambulum* létrehozásának szükségessége vagy szükségtelessége, illetve a kormányforma kérdésköre.^[10]

Mivel az első és a harmadik albizottság között jelentős rokonság volt, ezért a munka összehangolására – tulajdonképpen a szövegezés tisztázása érdekében – egy további 18 tagú koordinatív bizottságot állítottak fel, amely az egész szövegezési munka lelke, motorja lett. Közvetítő kapocsként jelent meg a bizottságok és az Alkotmányozó Gyűlés között. Tagjai jórészt ismert bal- és jobboldali politikusok voltak, mint pl. Piero Calamandrei, Gaspare Ambrosini, Aldo Moro, Giuseppe Dossetti, Tomaso Perassi vagy Costantino Mortati is részt vett a munkában.

A köztársasági alkotmány egyes cikkeinek parlamenti vitája 1947. március hónapban kezdődött, a szavazás június 21-től a zárószavazásig, december 22-ig tartott, amit néhány napon belül, december 27-én a kihirdetés követett. A szavazás végeredménye egyáltalán nem árulkodott a közben zajló politi-

[8] Cheli, 2012.

[9] Uo.

[10] Uo.

kai ellentétekről. Az olasz társadalomtudósok által büszkén hangoztatott 90% annak a bizonyítéka volt, hogy az 1948. január 1-jén hatályba lépett új köztársasági alkotmányt a politikai elit egyöntetűen támogatta. Ugyanakkor szintén Bobbio fenn idézett tanulmányából kiindulva az is megállapítható, hogy akadtak a közjogi dokumentumnak komoly bírálói. Salvemini^[11] a *Levelek Amerikából* (Lettera dall'America) címmel megjelent írásában a kompromisszum helyett a „*pateraccio*” (összejátszás vagy összebeszélés) kifejezést használta. Benedetto Croce liberális filozófus éppen a szöveg koherenciájának és harmóniájának a hiányáról panaszkodott a parlamenti vita kezdeti hónapjaiban: „A három kormányon lévő párt már nem egy diskurzuson alapuló egyezségben van, hanem a szavak és a tények diszharmóniájának csodálatos egyezségében, ... amelyben minden párt a maga malmára hajtja a vizet.”^[12] Piero Calamandrei az egyes cikkekben testet öltő kompromisszumot egy olyan középkorú, őszülő hajjú élvhajhász sikeréhez hasonlította, akinek egy idős és egy fiatal szeretője is van: a fiatal az ősz hajszálait, az idős pedig a feketéket szakítja ki, úgyhogy szép lassan megkopaszodik. Nézete szerint az alkotmány is így lett kopasz.^[13]

IV. AZ ALKOTMÁNYOS ÉRTÉKEK ÉS ALAPELVEK RENDSZERE

A kisebbségben lévő bíráló megjegyzések ellenére a köztársasági olasz alkotmány tizenkét, a közjogi dokumentum egészét átható alapelv koherens rendszerbe foglalt csoportjával kezdődik. Az alapvető jogokat és kötelezéseket, illetve az államszervezeti rendelkezéseket megelőző fejezetben az alkotmányozó atyák komoly politikafilozófiai és értéktartalommal rendelkező általános elvekben foglalták össze a társadalmi együttélésnek és a demokratikus politikai rendszernek a közösség egésze számára elfogadható alappilléreit, amelyek egymással is szoros összefüggésben állnak, továbbá az alkotmány egyes rendelkezéseit szintén szimbolikus keretbe foglalják. Ez a szerkezeti megoldás teljesen újnak tűnt. A szövegezési munkálatok alatt elvetették a külön *preambulum* szükségességét. Ehelyett az alapelvek rövid és szabatos megfogalmazása mellett döntöttek, növelve azok súlyát az alkotmány normaszövegében.

[11] Gaetano Salvemini (Molfetta, 1873. – Sorrento, 1957.) olasz szocialista párti politikus. Származásából kifolyólag a déli területek gazdasági fejlődéséért és lakosságának szociális érdekvédelméért szállt síkra. Bírálta Giolitti politikáját, az északi területek munkásságára koncentrált gazdaságpolitikát és az északi ipari munkásság egyoldalú beavatkozásának az elvét. A fasizmussal szembenálló politikus az 1920-as években emigrációba kényszerült: Franciaországban, Angliában és az Egyesült Államokban tevékenykedett, ahol az állampolgárságot is megkapta. Egyik alapítója a Giustizia e Libertà fasizmussal szembeni mozgalomnak. 1933-tól a Harvard Egyetemen tanított, ahonnan 1948-ban tért vissza Olaszországba. (Dizionario Biografico degli Italiani. Elérhető: www.treccani.it)

[12] Bobbio, 2008, 173.

[13] Uo. 174.

Az alkotmány tartalmazza az újkori alkotmányosság klasszikus alapelveit, illetve ezen túlmenően sajátos, az olasz jogrendszerre jellemző elveket rögzít. A 18. századi felvilágosodás politikafilozófiai törekvéseinek, majd a francia forradalomnak köszönhetően Európa-szerte megjelentek az alkotmányos kartákban azok a magas szintű értéktartalommal bíró alapelvek, amelyek mára már a jogállam klasszikus kritériumainak tekinthetők. Ilyen a népszuverenitás vagy a hatalommegosztás elve, az alapvető emberi jogok elismerése és védelme, a törvények uralma és az egyenjogúság elve.^[14] Nincs ez másként az olasz köztársasági alkotmányban sem. Az alapelveknek és alapértékeknek ebbe a csoportjába tartozik a köztársasági államforma, a demokrácia, illetve a hatalmi ágak megosztása – amely *expressis verbis* nincs az alkotmány normatív szövegében, de egyes paragrafusából kiolvasható –, az emberi méltóság ún. perszonalista elve, illetve részben az egyenlőség diszkrimináció tilalmával összefüggő cikke.

Ezzel párhuzamosan speciálisan az olasz jogrendszerre jellemző elvek a munka, illetve a szolidarista elv, amit az Alkotmánybíróság joggyakorlata az egyenlőség materiális elvével kötött össze. Két további és jelentős jogszabályi változáson átesett elvek: a területi egység elve és a nemzeti identitás, továbbá a helyi autonómiák előmozdítása/elismerése és a közigazgatási decentralizáció. Ezen túlmenően az olasz alkotmány tartalmazza a pluralizmus elvét, a kulturális fejlődés, technikai és tudományos haladás védelmét, a kisebbségek védelmét, illetve a laicizmus elveit. Az első rész utolsó cikkeiben található a belső jogrendszernek a nemzetközi jog általánosan elismert szabályaihoz, illetve az Európai Unió jogrendszeréhez való viszonyára, valamint az állam szimbólumára – az olasz zászlóra – vonatkozó rendelkezés is.

Az alapelvek magas szintű értéktartalmuk mellett jogelméleti szempontból is meghatározóak. Az olasz közjogi gondolkodás a jogi normákat duálisan szemléli, amennyiben ezeket 1. a szabályok (*regola*), vagy 2. az alapelvek (*principi fondamentali*) általános fogalma alá sorolja. Az alapelvek általánosan megfogalmazott és materiális elemekkel rendelkező jogi normák, amelyek lehetővé teszik, hogy az alkotmányt nem csupán jogi dokumentumnak – normaszövegnek, a jogforrási hierarchia csúcsán álló jogszabálynak – nevezzük, hanem politikai és szociológiai értékeket/aspektusokat tükröző dokumentumnak. Az alapelvek szabályokkal szembeni sajátosságai, hogy szintetikus egységbe foglalják az emberi együttélés alapvető és védendő értékeit, illetve érdekeit.

Ebben a vonatkozásban az olasz Alkotmánybíróság 1988/1146. számú határozata alapján létezik az értékeknek egy legfelsőbb és megmásíthatatlan köre, amelyek nélkül az emberi társadalom és a demokratikus politikai rendszer megszűnne létezni.^[15] A megváltoztathatatlanság kifejeződik az alkotmány normaszövegében explicit vagy implicit módon. Az előbbire példa az alkot-

[14] Alkotmánytan I., 2005, 29–31.

[15] La costituzione esplicita. La Carta fondamentale della Repubblica spiegata Articolo per Articolo, 2010, 21.

mány 139. §-a, mint örökkévalósági klauzula, amely alapján a köztársaság államformája nem lehet alkotmányos revízió tárgya. Ebben a motívumban az a szándék fejeződik ki, hogy az 1946. június 2-i népszavazás eredményeként megszületett köztársaságot a demokrácia megmásíthatatlan alapértékének tekintik. Implicit módon a köztársaság örök voltából kiinduló, kiterjesztő jogértelmezés szerint nem semmisíthetők meg sem az 1. §-ában található demokratikus elv, sem a pluralizmus elve, amely alapja az egyesülési és gyülekezési szabadságnak, a politikai pártok létrehozásának, illetve a területi autonómiáknak, valamint a gondolat- és lelkiismereti szabadságnak. Nem semmisíthető meg a 2. §-ban a perszonalista és szolidaritás elveiben megfogalmazott megmásíthatatlan emberi jogok rendszere sem. Ezeket az AB-döntés a legfelsőbb értékek lényegéhez tartozó, ún. szilárd tartalomnak minősítette.

V. AZ ÚJKORI EURÓPAI ALKOTMÁNYOSSÁG KLASSZIKUS ELVEI

Az alkotmányos alapelvek első csoportjába a politikai rendszer minőségét meghatározó elvek tartoznak. Ezek a köztársaság államformája, a demokratikus elv és a normaszövegben explicit módon nem rögzített hatalmi ágak megosztásának az elve. Rendszertani helyük szempontjából az olasz alkotmány sajátossága, hogy a köztársaság az átmeneti és záró rendelkezések előtti utolsó cikkelyben található, a demokrácia az első fejezet első paragrafusában, míg a hatalmi ágak megosztására vonatkozó rendelkezések az államszervezeti fejezet egyes cikkeiből olvashatók ki.

A köztársaság genus-fogalmának specifikuma a demokratikus elv, amely a népszuverenitásban, annak képviseleti jellegű és közvetlen gyakorlásában, továbbá a hatalommegosztásban ölt testet. Állam- és kormányforma az alapelvek szintjén szorosan összetartoznak. Az 1. § jogelméleti hátterét vizsgálva a köztársaság és a demokrácia Costantino Mortati alkotmányjogász, egyetemi professzor feljegyzései alapján abból a szempontból különíthető el a többi alapelvtől, hogy ez a politikai rendszer eszmei erejének (*idee forze*) tekinthető a pluralizmussal, és a perszonalista elvekkel együtt alkotják az olasz alkotmány központi magját.

Ugyanakkor azonban a demokrácia specifikus elve már tartalmaz egy további, kizárólag az olasz jogrendszerre jellemző elvet. Az alkotmányozó a munka értékének első helyre emelésével, amely egyébként később egy külön alapelvben és az állampolgári jogok és köteleességek fejezetben egyaránt megtalálható, joggal veti fel a kérdést, hogy miért válhatott a demokráciáról szóló cikkely részévé? A bizottsági feljegyzések alapján a nép politikai kategóriája mellett a közjogászok támogatták azt, hogy egy paragrafuson belül az egyén nem csupán a politikai hatalomgyakorlás alanyaként és címzettjeként jelenjen meg a nép formájában, hanem társadalmi kontextusában is. A politikatudományi gondolkodásnak Gaetano Moscatól eredő felfogása szerint az állam és társadalom merev szétválasztása a politikai rendszer szintjén nem támogatható. Az

egyén a társadalom tagjaként vesz részt a politikai döntéshozatalban. A demokrácia értéke nemcsak a politikai rendszer működésében fejeződik ki, hanem társadalmi szinten is megragadható. Sőt, a totális diktatúrák történelmi tapasztalata azt mutatta, hogy a nép pusztá tömegként való megragadása képes a nem demokratikus politikai rendszerek legitimálására.

Amennyiben az állam úgy határozza meg önmagát, hogy munkán alapuló demokratikus köztársaság, akkor bekapcsolja az egyént a politikai rendszerbe annak társadalmi mozzanatán keresztül. A modern társadalomban a munka jelenti a társadalmi kapcsolatrendszer és érdektagozódás alapját, de egyúttal homogénizáló tényező a korábbi korszakokat jellemző kiváltságokkal szemben. A munka tehát a nép elvont politikai kategóriájának ellenpólusa a társadalom oldaláról.

Nem hagyható figyelmen kívül azonban az a körülmény, hogy a bizottsági szöveg szerint a baloldali pártok a munka helyett a munkavállaló kifejezést ültették volna be a szövegbe, de ez az elképzelés tizenkét szavazattal alulmaradt a munka kifejezésével szemben.^[16] E mögött az az érv állt, hogy amennyiben az állam a munkavállalókon keresztül szólítja meg a társadalmat, akkor automatikusan kizárja a többi társadalmi réteget.

A munka kiemelt értékének a társadalmi mozzanaton túl van egy további értelmezési lehetősége. Az alkotmányjogi szakirodalomban vita tárgyát képezi, hogy mennyiben tekinthető az olasz állam szociális jogállamnak. Magában hordozza-e az első cikkely a jogállam materiális értéktartalmát vagy sem? A Roberto Bin – Giovanni Pitruzzella szerzőpáros szerint az explicit kifejezés hiányában is szociális államnak tekinthető Olaszország, a munka kifejezése tehát önmagában alkalmas arra, hogy a liberális állammal szemben ragadja meg az állam lényegét.^[17] A kiterjesztő értelmezés ugyanakkor a többi cikkel, azaz a 2. §-ban található szolidarista elvvel, továbbá a 3. § 2. bekezdésében rögzített szubsztanciális egyenlőség elvével, valamint a gazdasági kapcsolatok részben található második generációs jogok segítségével együtt válik az állam szociális minőségének alapjává. Ebben az esetben a munka megjelenítése a politikai rendszert meghatározó alapelvben egyaránt utal az állam egyik aspektusára, mert kifejezi a gazdasági folyamatokba be nem avatkozó állammal szemben az államnak a piacgazdaságból eredő szociális problémákat korrigáló jellegét.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a munka külön cikkben történő szerepeltetésével az alkotmányozó szándéka az volt, hogy ezt az elvet a jogrendszer központi elemévé tegye, a nemzeti politika számára pedig vezető kritériumként szolgáljon. Ennek tudható be az, hogy a köztársaság igyekszik elkerülni a politikai állam és civil társadalom közötti szakadékot, elszakadva a liberális negatív szabadságfogalmától. Arról nem is beszélve, hogy ez nemcsak a köztársaság jogrendszerének, hanem az egyén társadalmi méltóságának az

[16] Mortati, 1975, 16.

[17] Bin – Pitruzzella, 2010, 53.

alapja. Ugyanakkor nem áll szemben a magántulajdon védelmének és a gazdasági kezdeményezés szabadságának alkotmányos jogaival.

Mortati nézete szerint a munka „az ember személyisége kibontakozásának, továbbá a társadalmi és materiális fejlődésnek az eszköze, ... így az első szociális jognak tekinthető. Biztosítja az egyén autonómiáját és függetlenségét, és mint ilyen, minden más alkotmányos jog gyakorlásának biztosítéka.”^[18] Jogként a tevékenység szabad megválasztását, kötelezettségként pedig a szolidaritás elvéből következően a társadalmi fejlődéshez való aktív, a munkavégzés keretei között történő hozzájárulást jelenti. Természetesen az állampolgár ezt a jogát és egyben kötelességét akkor tudja megvalósítani, ha az állam biztosítja számára a megfelelő munkalehetőséget. Ez a normaszövegben az állam részéről a munkavállalást akadályozó feltételek leküzdéseként jelenik meg. Mivel az alkotmányjogban uralkodó felfogás szerint az olasz köztársaság szociális államnak tekinthető, az ebben a paragrafusban megfogalmazott állami szerepvállalás szintén ezt a jellemvonását erősíti. Az alkotmányozó szándéka szerint az állam feladata a gazdasági életbe való beavatkozáson keresztül az egyén munkához jutásának előmozdítása.

Az 1. § 2. bekezdésének népszuverenitás-kategóriája hosszabb terminológiai vita következményeként született meg. A 19/20. század fordulóján, az olasz közjogi gondolkodásban kibontakozott államszuverenitás-tanok miatt, az Alkotmányozó Gyűlés úgy döntött, hogy a szuverenitást nem az államba, nem a nemzetbe, hanem a népbe helyezi. A bizottsági vita során azonban két kifejezés használata között bontakozott ki éles vita. Az egyik verzió a népszuverenitás néptől eredését (*emanare* ige használatával), a másik a népszuverenitás néphez tartozását (*appartenere* ige használatával) tartotta célravezetőnek. Végül a vitában a második variáció győzött az alábbi indokokkal. A szuverenitás dinamikus felfogása, azaz a néptől való kiindulása magában hordozhatja annak a lehetőségét, hogy egy idő után a hatalom más birtokosára tolódhat át. Amennyiben a szuverenitást valamihez tartozónak minősítjük, úgy azt a jelentéstartalmát támogatjuk, hogy nem a keletkezését, hanem az állapotát rögzítjük: a néphez van rendelve, mert a néphez tartozik, és a jövőben is a néphez fog tartozni.^[19]

Természetesen a népszuverenitás általános kategóriájának egyes megnyilvánulási formáit az alkotmány politikai jogai tartalmazzák, mind a képviselői, mind a közvetlen hatalomgyakorlás formáinak alkotmányosságát tekintve. Az alapelv értelmében: 1. a nép gyakorolja a hatalmat választópolgárként a választásokon keresztül megválasztott képviselők és szenátorok útján, 2. politikai pártokat hoz létre, és 3. közvetlenül: népszavazás, népi kezdeményezés és népi petíció útján.

Végül a demokratikus politikai rendszer szerves része a hatalmi ágak megosztásának az elve, amit az alkotmány explicit módon nem tartalmaz, az

[18] Mortati, 1975, 455.

[19] Mortati, 1951, 152–153.

alapelvekről szóló fejezetben nem kerül megemlítésre, az egyes államhatalmi szervek hatásköreire vonatkozó rendelkezésekben azonban következtetni lehet a létre. Ezek: 1. a törvényhozás esetében abban a két motívumban jelenik meg, hogy egyfelől a törvényhozás a parlament mindkét házának együttes feladata (70. §), másfelől a törvényhozás csak korlátozott időre, meghatározott tárgykörben és az alapelvek és irányelvek együttes rögzítésével ruházható át a kormányra (76. §), 2. a köztársasági elnökre vonatkozó rendelkezések között, mely azt jelenti, hogy az elnök az államfő és a nemzeti egység képviselője (87. §), 3. a kormányra vonatkozó rendelkezések között a kormány összetételére, felelősségére és működésére vonatkozó szabályokban ölt testet. Az alkotmány kimondja, hogy a kormány a tanács elnökéből és a miniszterekből áll, ők alkotják a Minisztertanácsot (92. §), a Minisztertanács elnöke a kormány általános politikájának az irányítója és felelőse, a miniszterek e tekintetben az egységes politikai irányvonalhoz való hozzájárulásukkal összehangolják és segítik a kormány munkáját (95. §), 4. az igazságszolgáltatás hatalmi ágán belül a nép nevében történő igazságszolgáltatás elvét (101. §) és a bíró törvény alá vetését, illetve elmozdíthatatlansága (107. §) alkotmányos garanciáit.

A fenn elemzett klasszikus demokratikus alapelveknek van egy további lehetséges olvasata. A demokrácia politikatudományi felfogásában rendkívül nagy szerepet játszik a részvételi demokrácia eszméje (*l'idea della democrazia partecipativa*). Ez ugyancsak Norberto Bobbio nézeteiből kiindulva azt jelenti, hogy az egyén nemcsak állampolgárként, politikai jogaiból kifolyólag vesz részt a közügyek intézésben, hanem a társadalmi tagságából eredően. A demokrácia ilyen széles, politikai rendszeren túlmutató jelentéstartalma lehetővé teszi a klasszikus liberális negatív szabadságfogalomra építő képviseleti demokrácia eszméjének a továbbfejlesztését. Miért? Bobbio szerint a demokrácia egy „végtelen menetelés” az állampolgári részvétel és felelősség pilléreinek megteremtésével. Első fázisa a politikai rend konszolidálódása, amelyet a politikai intézmények létrehozása (az államhatalmi ágak elválasztása és az emberi jogok garantálását biztosító intézmények megteremtése) követ, majd a kultúrák és vallások hitkegységének egy mentalitásbeli változás a tolerancia, az érdekegyeztetés és a vitában kialakított kompromisszumkötés kultúrájának az elsajátításával, végül pedig a gazdasági fejlődés és a társadalmi jólét elérése, a szociális problémák differenciált megoldásának megvalósításával. Tény, hogy a demokrácia ilyen tág értelmezésében az alkotmány biztosítja az ennek eléréséhez szükséges jogokat, annak érvényesíthetőségét, illetve az egyes államhatalmi szervek pontosan rögzített hatásköreit. Az első három alapelv a részvételi demokrácia politikai és társadalmi oldalát egyaránt megalapozza.

VI. A PERSZONALIZMUS ÉS A SZOLIDARIZMUS ALAPELVEI

A köztársasági alkotmány 2. §-a az ember individuális, személyi mivoltának és társadalmi kapcsolatrendszerének alapértékeit tartalmazza. Rendkívül fontos a két mozzanat együttes megjelenítése, mert az egy sajátos antropológiai felfogást rejt magában. Miért? A felvilágosodás politikai filozófiája, majd a francia forradalomból eredő első generációs polgári és politikai jogok, illetve klasszikus liberális nézetek az ember személy mivoltára helyezték a hangsúlyt az önmegevalósítás és önkibontakozás megalósításában. Ebből kifolyólag a szabadság az egyénhez kötődött, melyet pontosan tükröz Immanuel Kant jogról alkotott nézetrendszere. A porosz felvilágosult filozófus szerint: „A jog az egyik ember önkényének a másik ember önkényével való összeegyeztetése a szabadság általános törvénye szerint.”^[20] Az ebből eredő szabadság-fogalomnak a másoknak való nem ártással történő azonosítása az alapja az első generációs jogoknak. Ezek a jogok azonban az ember személyéhez, az emberi természethez kötődnek. A személy mivolt ugyancsak a kanti filozófia alapján összeköthető az ember „értékességével”, azzal, hogy az ember soha nem lehet eszköz, mindig célként tételezett. Az ember mivolt kiemelkedő szerepe az újkori alkotmányosság emberi méltóság kategóriájának az alapjává vált. Az olasz alkotmány az ember méltóságát azonban nem pusztán az individuumhoz kötötte, hanem társadalmi közegében is megragadja.

A két elv együttes jelenléte azt a nézetet erősíti, hogy az ember személyiségének kibontakoztatása egyénként és a társadalom tagjaként is megilleti, ez a joga összhangban áll a szolidaritáson alapuló, az alkotmány későbbi helyein megfogalmazott kötelezettségekkel. Individuum és társadalom, szabadság és kötelezettség egymással hierarchikus viszonyban nem álló oldalai az emberi élet jogi megragadásának.

Az alapelv történetéhez tartozó érdekes adalék, hogy a normaszöveg kapcsán komoly vita folyt arról, hogy a demokratikus politikai rendszerben élő embert milyen kontextusban határozzák meg. A totális diktatúrák bukása után fontos lehetett az egyén államhatalommal szembeni védelme, ám éppen az autoriter rendszerek hívják fel a figyelmet arra, hogy az atomizálódott, társadalmi kapcsolatrendszeréből kiszakadt emberek tömege könnyen felhasználható. Így a két elv egymást kiegészítő funkciója mellett döntöttek és szerkesztették egy cikken belül. Sőt, a perszonalista és a szolidarista elv az Alkotmányozó Gyűlést meghatározó politikai eszmerendszerek közötti együttműködés bizonyítéka volt. „Emögött a rendelkezés mögött nem pusztán az alkotmány különböző koncepciói, nem csupán a jog különböző víziói, hanem és mindenekelőtt két különböző politikai cél húzódott meg: a baloldal részéről elkerülni, hogy a

[20] Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből, 1999. 63.

törvényhozás az egyén jogai nevében akadályokat gördíthessen a gazdasági és társadalmi megújulásban, a katolikusok részéről, pedig elérni jogok sorozatának egészével azt, hogy az ember ne kerüljön veszélybe az állami hatalommal szemben. Ebben a kettős célban jól megfértek egymással a klasszikus liberális örökségnek tekinthető polgári jogok más, a gazdasági tervezéssel összefüggő jogokkal, mint az adók kivetésének joga, a munkaválasztás szabadsága vagy a megtakarításhoz való jog; az öröklési jog és a köz- és magániskolákkal párhuzamosan létesíthető nevelési központok felállításának a joga, vagy egyes szervek jogképesége biztosításának a joga és a közhivatal-viseléshez való jog.”^[21]

Ebből a szempontból a 2. § a következő fejezetben található és ott rendszerezett emberi jogok alapjának tekinthető, mivel megalapozza nemcsak az egyénhez fűződő jogokat, hanem a gazdasági és társadalmi jogokat, valamint a politikai jogokat egyaránt. A politikai ideológiákon túl az olasz jogfilozófiai gondolkodás egyik meghatározó teoretikusa, Giuseppe Capograssi éppen az ember társadalmi kapcsolatrendszerének hangsúlyossá tételével nevezte a cikkelyt a „társadalom nagy energiaközpontjait” (*le grandi centri di energia sociale*) magában foglaló alkotmányos rendelkezésnek.^[22] Az egyén ezekben az ún. energia-központokban képes az önmegvalósításra és a szolidaritásból eredő kötelezettségek teljesítésére. A normaszöveg ugyan a társadalmi szervezet (formáció) kifejezést használja, ám ezt is szélesen kell értelmezni, mert az alkotmányjogi szakirodalom nemcsak az egyesületi tagságokat, az adott egyházhoz, párthoz és érdekképviseleti szervezethez való tartozást, hanem a családi kapcsolatot szintén a társadalmi méltóság alapjának tekinti.

A szolidaritásból eredő kötelezettségeket az alkotmány későbbi rendelkezései tartalmazzák. Ide tartoznak mindenekelőtt a munka alapelvében megnyilvánuló kötelezettségek azáltal, hogy az egyénnek a munkáján keresztül kell hozzájárulnia a társadalom anyagi és szellemi fejlődéséhez, a haza védelme (52. §), a közteherviselési kötelezettség (53. §) és a köztársasághoz, valamint az alkotmányhoz és a törvényekhez való hűség (54. §). A kötelezettségek felsorolása már ezen a ponton jól tükrözi, hogy az alkotmány egészét átható elvekről van szó, a szolidaritás elve a munka alapelvével, illetve a kötelezettségek egész rendszerével egyaránt érintkezik.

[21] Mortati, 1975, 51.

[22] Giuseppe Capograssi (Sulmona, 1889. – Róma, 1956.) a jogfilozófia professzora Sassari, Macerata, Nápoly, Padova és Róma egyetemein. A katolikus perszonalizmus filozófiai irányzatának egyik követője, alkotmánybíró. Főműve: A jogtudomány problémája (1937, 1962), amely a jogi tapasztalat kérdéskörét feszegeti. Halála után jelent meg a Gondolatok Giuliának (Pensieri a Giulia) című könyve, amely az egzisztencialista naplók sorába tartozik, és a későbbi feleségének 1918–1924 között írt leveleit tartalmazza. (Dizionario Biografico degli Italiani. Elérhető: www.treccani.it.) A társadalmi méltóságra vonatkozó gondolatait ld. *Diritto costituzionale*, 2010, 143.

VII. A FORMÁLIS ÉS A MATERIÁLIS EGYENLŐSÉG ELVEI

Az alkotmány 3. §-ában rögzített elv csupán általános kritériumokat fogalmaz meg, amelyek az Alkotmánybíróság tevékenysége során nyerték el konkrét tartalmukat. A formális egyenlőségre vonatkozóan a jogalkotó csupán példálózó felsorolást ad, a legfontosabb diszkriminációhoz vezető tárgyköröket, mint a nemi, a faji, nyelvi, vagy a politikai és vallási különbségek miatt előforduló hátrányos megkülönböztetést sorolja fel. Ezzel szemben a szubsztanciális egyenlőség követelménye már nem jogként, hanem a Köztársaság feladataként meghatározottan jelenik meg, és ezen a ponton a normaszövegben az első paragrafusban található „munka” kifejezéssel szemben, amely a társadalom homogenitását biztosította, az Alkotmányozó a „dolgozó” kifejezést használja, megjelölve ezzel azt a réteget, amely a leginkább ki van téve a hátrányos megkülönböztetés egyes eseteinek.

Az egyenlőség elvének specialitása, hogy a legtöbb alapelvvel érintkezik. Amennyiben az ember személyi és társadalmi méltóságára vonatkoztatjuk, azt mondhatjuk, hogy ebben a társadalom minden tagja egyenlő méltóságú személynek tekinthető. Ha a kisebbségek védelmével állítjuk párhuzamba, akkor az adott kisebbséghez tartozás szintén lehet diszkriminatív intézkedés tárgya, és ebben a külön jogi normában megfogalmazott alkotmányos alapelvben az egyenlőség komoly szerephez jut. Végül, ha a laicizmus elvét vesszük alapul, akkor a vallásos és nem vallásos életforma, illetve a katolikus és nem katolikus felekezetek közötti egyenlőség követelményei egyaránt fontosak lehetnek. Az alkotmány későbbi rendelkezései között pedig az igazságszolgáltatás és a közigazgatás működésével kapcsolatban nyer értelmet. Az előbbi esetében az alkotmány a bírák egyenlő alávetését tartalmazza a törvény előtt (101. §), az utóbbi pedig a közigazgatás pártatlan működésének az elvét rögzíti (97. §).

Az eredetileg az állampolgárookra alkalmazott alapelvet az Alkotmánybíróság 1960. évi 120. számú döntés értelmében hozott határozatát a külföldiekre és a hontalanokra egyaránt kiterjesztette. Jóval összetettebb a materiális egyenlőség fogalma, amely az alkotmány normaszövege szerint állami feladatként meghatározott alapelvként funkcionál. Tekintettel arra, hogy a társadalom számos területén pl. az oktatásban, az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférésben, a munkavállalás, vagy éppen a közéleti funkciók betöltésével kapcsolatban jelenhet meg, ezért konkrét tartalmi elemei a jogalkalmazás során alakultak ki. Amennyiben az Alkotmánybíróságnak a szolidaritással és a materiális egyenlőséggel kapcsolatban hozott rendkívül széleskörű döntéseinek csupán a főbb irányait vizsgáljuk meg, már akkor láthatóvá válik, hogy a diszkrimináció egyik legfontosabb területe a munka világa. Az AB által alkalmazott jogtechnikai megoldás ugyanakkor az ésszerűség kritériumában ölt testet, a taláros testület minden esetben azt vizsgálja, hogy a megkülönböztetés indoka ésszerű-e a jogalkotói diszkrecionalitás szempontjából vagy sem. Nem alkotható ugyanis

olyan jogszabály, amely nem tartalmaz ésszerű indokokat az adott területen bevezetendő korlátozások tekintetében.

A formális és a materiális egyenlőség fogalmának egymáshoz való viszonyát találóan a Bin - Pitruzzella szerzőpáros a következőképpen jellemzi: „...amíg a formális egyenlőség tiltja a diszkrimináció előidézését szolgáló cselekedeteket, addig a szubsztanciális egyenlőség megédesíti a kivételeket nem ismerő kemény törvényeket.”^[23]

VIII. A KISEBBSÉGEK VÉDELME

Az alkotmányozó hatalom a kisebbségek kategóriájának alkotmányos alapelvek közé ültetését számos szempontból indokoltnak tartotta. Egyrészt történeti okokból, hiszen már a nemzeti egység létrehozásának évtizedeiben számos más nyelvet beszélő népesség élt az ország egyes területein: Alto-Adigében német, Valle d'Aostában francia, Friuli-Venezia Giulia területén szlovén, a déli területeken pedig jelentős számú albán és görög kisebbség. A fasizmus politikai rendszere ugyan a különböző nyelveket beszélő lakosságot elnyomó politikával próbálta asszimilálni, ennek egyik eszközeként a vezetékeknek olaszosítását használta.

Az 1948-as alkotmány összhangban a pluralizmus és az egyenlőség elvével egyértelműen támogatta a nyelvi kisebbségek alkotmányos védelmét. Az eltérő etnikumokat azonban nyelvükön keresztül ragadja meg, a nyelvhasználatot tekinti a kisebbségi lét alapjának. Az alapelvvél szemben 1999-ig nem létezett a nyelvi kisebbségek helyzetére vonatkozó egységes szempontokat tartalmazó törvény. Az 1999. évi 482. törvény rögzítette a történelmi kisebbségek típusait: katalánok, albánok, németek, görögök, szlovének, horvátok, franciák, provance-i franciák, szárdok, friuli nyelvjárást használók, rétoromán és okszitán nyelvet beszélők, akik részére biztosította nyelvük és kultúrájuk védelmét iskolai, egyetemi és közigazgatási szinten egyaránt. Mindemelletl támogatta ezen közösségek tradícióinak megőrzését. Két régió nyelvi kisebbsége privilegizált helyzetben van. A 2001. 3. számú törvény értelmében Valle d'Aosta a francia, Trentino Alto Adige a német nyelvet használhatja a régió nevében.

Az Alkotmánybíróság számos döntésében értelmezte a nyelvi kisebbségek védelmének elméleti összetevőit. Az 1988/768., az 1995/261. és az 1996/15. határozatok mindegyike ennek alkotmányos alapelvi mivoltát rögzítette. Az 1995-ös döntés elemezte a nyelvi kisebbségek védelmét szolgáló garanciák egyes típusait. A taláros testület rögzítette, hogy a képviselő elvének megvalósításával az adott kisebbségnek lehetősége nyílik arra, hogy a helyi törvényhozói szervek munkájában megjeleníthesse érdekeit.

[23] Bin - Pitruzzella, 2010, 485.

Az alkotmányvédő testület 1996-os döntésében azt hangsúlyozta, hogy a 20. századi zárt nemzeti államokkal szemben a kisebbségek alkotmányos védelme biztosítja a faszizmus által képviselt nacionalizmussal szembeni legfontosabb garanciát. Miért? A kisebbségek védelmének alkotmányi szintű elismerése teszi lehetővé az elzárkózásra és megkülönböztetésre épülő nacionalista eszmerendszerekkel szembeni leszámolást. Az elvet azonban az Alkotmánybíróság összekötötte a pluralizmus és az egyenlő társadalmi méltóság elveivel. Az előbbi lényegét abban látta, hogy a plurális értékrend egyik megnyilvánulása éppen a nyelvi különbözőségeken fejeződik ki. Ez egyben a kollektív és individualista identitás egyik meghatározó alapja. Az egyenlőség elvének klauzulája pedig maga is tartalmazza a tiltott klasszifikációk között a nyelvi megkülönböztetés tilalmát. Sőt ezzel a megközelítéssel az AB kiállt amellett, hogy az olasz alkotmány alkalmazkodik azon szupranacionális tendenciához, amely állami keretek között támogatja az eltérő identitású emberi csoportok egymás mellett élését. Itt a bíróság az olasz állam által 1977-ben ratifikált 1966-os Politikai és Polgári Jogok Nemzetközi Egyezségokmányára hivatkozott. Állást foglalt abban a kérdésben, hogy az alkotmányban és a regionális statútumokban megfogalmazott elvek kettős természetűek. Általános tartalmuk megvalósítása mindig konkrét jogszabályi formában és közigazgatási intézkedéseken keresztül megy végbe, amelyek mögött lényegét tekintve politikai kezdeményezések állnak. Ugyanakkor példaértékű álláspontot foglalt el az alapelv és az azt megvalósító konkrét jogszabály viszonyára vonatkozóan: „Az alapelveket tartalmazó normák valódi és tényleges alkotmányos jogokat proklamálnak, amit nem lehet a politikai-közigazgatási autoritás jövőbeni beavatkozására redukálni, ahogy az a pusztán program normáknak nevezett alapelvekből következne. Az alkotmányos normákból mindig és szükségszerűen ered egy azonnali operativitást igénylő »minimális védelem« követelménye, amely mentes a politikai valóságtól, és a jogrendszer alkotmányos értelmezéséből meghatározható.”^[24]

Ami viszont jövőbe mutató problémát vet fel, az a migrációs hullám következtében megjelenő új kisebbségek helyzetének alkotmányjogi rendezése. Az 1990-es években rögzített jogszabályok ugyanis csak a történelmi kisebbségekre vonatkoznak.

IX. A LAICITÁS ALAPELVE

Az alkotmányozás során talán az egyik leginkább vitatott kérdéskör a katolikus egyház és az állam viszonyának rögzítése jelentette. A katolikus egyház kiemelkedő szerepe a 19. századi alkotmányos karták többségében kimutatható volt.

[24] Sentenza 15/1996. Az olasz alkotmánybíróság 1996/15. számú döntése, amely elérhető az alkotmánybíróság hivatalos honlapján: www.cortecostituzionale.it.

A dinasztikus-monarchikus elvet alkalmazó közjogi dokumentumok már a politikai egység előtt számos alkalommal elismerték a katolikus vallás kizárólagosságát. Az 1861 utáni időszakot az állam és az egyház viszonyának közjogi rendezetlensége jellemezte, ez az 1929-es lateráni paktum aláírásával oldódott meg.

Az alkotmányos alapelv sajátossága, hogy a katolikus egyház és az állam viszonyát a lateráni paktum szellemében rögzítette, amely egyúttal a szuverenitás korlátozásának egyik, a közjogi dokumentumban előforduló esete. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy az 1929-es konkordátumot az 1984. február 18-án aláírt újabb egyezmény, amely szintetizálta a II. vatikáni zsinat (1962–1965) által képviselt értékeket a köztársasági alkotmányban kifejezett egyenlőség és semlegesség elveivel, tovább lépett a lateráni paktum egyes pontjain. Az új konkordátum három részből állt: *preambulumból*, egyezményből és protokolláris szabályokból. A *preambulum* rögzítette azokat a jogi és vallási szempontú változásokat, amelyek az olasz társadalomban a lateráni paktum óta eltelt ötven évben végbementek, különös tekintettel az elvilágiasodásra és a tömegtársadalommal együtt járó materializálódásra. Az egyezmény számos fontos alapelvet deklarált. Kimondta:^[25] 1. Az állam semlegességét minden vallási témájú ügyben – ez a laicitás irányába történő komoly elmozdulás volt, a korábbi államvallási felfogást tükröző alkotmányi rendelkezésekkel szemben. 2. Teljes körű autonómiát az egyházi szervezetrendszer kialakítására – ez az állam bárminemű kinevezési jogát szüntette meg az egyházi tisztviselőkre vonatkozóan. 3. Az egyházi szervek privilégiumának megszüntetését. 4. A vallási oktatás megszüntetését a közoktatási intézményekben.

Az új konkordátum laicitást előtérbe állító rendelkezései szempontjából fontos annak tisztázása, hogy ez milyen viszonyban áll az alkotmány 7. §-ával. Az alkotmány ugyanis nemcsak a konkordátumelvet teszi alkotmányossá, hanem az egyház függetlenségét és szuverenitását is rögzíti, amelyet a többi vallási felekezet egyházával szemben nem biztosított. Ennek oka az állam és az egyház meghatározásában áll. Jogelméleti szempontból a Santi Romano közjogi könyvében található különbségtétel szolgálhat a vizsgált paragrafus alapjául.^[26]

[25] La costituzione esplicita, 2010, 41.

[26] Santi Romano az állam területén belül működő, önálló struktúrával és különböző célokkal rendelkező intézményeket több csoportra bontotta. 1. Az állami intézmények egyik csoportjába azok az entitások tartoznak, amelyek az állami struktúra integráns részeiként rendelkeznek bizonyos fokú autonómiával, de nem az állammal, hanem annak valamely más szervével szemben. Pl. a Korona, a törvényhozás házai vagy a miniszterek, továbbá az állami intézmények, mint pl. iskolák, könyvtárak, vasúttársaságok és postai szolgáltatást biztosító állami intézmények. 2. Az állam segéd-, illetve államhoz tartozó intézményei. Közös eredőjük a területi mivolt. Az előbbieket a városi, megyei vagy regionális entitások, az utóbbira a koloniális és gyarmati birtokok hozhatóak fel példaként. Ezek a szervek az állam intézményének helyi szervei, az állami jogrendszer területi megvalósítói. 3. Eredeti intézmények, azok az entitások, amelyek nem az állami jogrendszer, hanem saját, az államtól független jogrendszeren alapulnak: a nemzetközi közösség, az olyan államkapcsolatok, mint a föderáció vagy a konföderáció, illetve az állam és a katolikus egyház viszonya. Ezeknek az intézményeknek a szerző külön fejezetet szentelt. Santi Romano intézményi

Az institucionalizmus olasz teoretikusának nézeteiben az állam: a terület az állampolgár és a főhatalom három jellemvonásában meghatározva a politikai hatalom olyan szervezeti formája, amely az egy adott területhez kötődő állampolgárok fölött kizárólagosan rendelkezik az állami erőszak alkalmazásának legitím monopóliumával. Az egyház az állammal és a nemzetközi közösségekkel együtt originális – eredeti – intézményi rend, amit az alkotmányozó is elismert. Az egyház mint intézmény formálisan az államtól „független és külső tényező”. A szuverenitásban megnyilvánuló függetlenség saját spirituális rendjére, belső igazságszolgáltatására és tevékenységére vonatkozik. Ezen túlmenően a katolikus egyház a „Vatikán város állama” elnevezéssel a nemzetközi jog önálló alanya.

További lényeges alkotmányos rendelkezés a paktum módosíthatóságának problémája, amely az alkotmányozó szándéka szerint nem igényli az alkotmányos törvény módosítására vonatkozó eljárás – 138. § – alkalmazását. A paktum-elv (*principio pattizio*) az államok közötti bilaterális nemzetközi kapcsolatok modellje alapján a két fél elfogadásától vagy módosítási szándékaitól függ, és nem vonatkozik a más felekezetek, illetve az állam közötti kapcsolatok jellegére. Ez utóbbiban az *intesának* nevezett egyezményeket használják.

A katolikus egyház és az állam közötti paktum módosításának az Alkotmánybíróság által a jogrend által elismert és védett legfelsőbb értékek tekintetében vannak határai. Ezeket a paktum nem sértheti és nem semmisítheti meg. A katolikus egyház mellett egyéb felekezetek egyházai külön az állami jogrenddel nem ellentétes státútumot hozhatnak létre. A státútum lényegében a felekezeti kérdésekben való önkormányzás és öngazgatás kifejeződése. Azt az olasz közjogi szakirodalom is elismeri, hogy a konkordátum és az *intesa* közötti megkülönböztetés diszkriminatív, és ezáltal az egyenlőség alapelveibe ütközik. Ezt azzal a körülménnyel indokolják, hogy az állam jóval később rendezte viszonyát a nem katolikus felekezetekkel, pl. az 1980-as években a baptista egyházzal, 1995-ben a lutheránus evangélikusokkal, 2007-ben a mormonokkal, a Jehova tanúival, a hindu és buddhista felekezetekkel. Az *intesa* jogi természetéhez tartozik, hogy az erre vonatkozó törvény elfogadása után nem módosítható egyoldalúan az állam részéről. Az egyezményben foglaltak megváltoztatása viszont új egyezmény megkötésének szükségességével jár együtt.^[27]

jogfelfogása itt is a pluralizmusról árulkodik, ám nem probléma nélküli az ún. eredeti jogrendszerek jogdogmatikai konstrukciójába ültetése. 1. A nemzetközi közösség: azon államok uniója, amely tagjainak egymáshoz való viszonyát, a nemzetközi jog általános szabályai alapján szabályozza. 2. Az államok közötti nemzetközi uniók (föderáció vagy konföderáció): azon államok uniója, amely tagjainak egymáshoz való viszonyát az unió szabályai határozzák meg. 3. Az állam és egyház uniója (katolikus egyház): „ahol a konkordátum-elv szabályozza a két intézmény kapcsolatát”. Az állam mindhárom típusú közösség tagja, de ezeknek a közösségeknek a viszonylatában az államnak nincs a jogrendszerükre 1. azonnali és 2. közvetlen hatása. Az állam a nemzetközi közösség és az egyház jogrendszerének egymáshoz való viszonyát 1. a kölcsönös függetlenség és 2. az elválasztás elvei jellemzik. (Romano, 1947, 80–85.)

[27] Uo. 160.

A laicitás elve az Alkotmánybíróság gyakorlatában bontakozott ki. Az alkotmányvédő testület az elmúlt évtizedekben kidolgozta azokat az irányvonalakat, amelyben a laicitás tartalma más alapelvekkel karöltve jelenik meg. Az AB 1995. évi 440. sz. határozatában rögzítette a laicitás elvét, és a vallási pluralizmus-hoz kötötte. Ebben azt mondta ki, hogy minden ember hitét, amely egy vallásos felekezethez tartozást fejez ki, egyenlő védelemben kell részesíteni. Eszerint a modern államban rögzített lelkiismereti szabadság egyik legfontosabb következménye a különböző vallási felekezetekhez tartozás által megvallott hitek egyenlősége. Ugyanez a döntés rögzítette az eltérő kultuszok megkülönböztetésének tilalmát. A különböző kisebb vagy nagyobb számú felekezethez tartozás nem szolgálhat semmiféle, a vallásos hit kinyilvánítását lehetővé tevő rítusok közötti megkülönböztetés alapjául. Ezt követően az 1996. évi 334. számú határozat az állam laicitásának biztosítékát abban látta, hogy vallás és a vallásokból eredő morális kötelezettségek nem lehetnek az állami célok érvényesítését szolgáló eszközök. Végül a 2000. évi 8. számú döntés a törvényhozás számára rögzítette a pártatlanság és az egyenlő távolság elveit a vallási felekezetekre vonatkozó jogszabályok tekintetében. A fent említett döntésekben közös vonás, hogy a laicitás elve a vallásos hitre vonatkoztatott, az alkotmány alapelvei szinten kifejezetten a vallásos felekezetek törvény előtti egyenlőségét ismeri el.

X. UNITÁRIUS ÁLLAM VAGY REGIONÁLIS-LOKÁLIS AUTONÓMIA?

Az 1948-as alkotmány alkotóinak egyfelől arról kellett dönteni, hogy az állam unitárius vagy föderatív szerkezetű legyen. Az alkotmányozó atyák egyértelműen az unitárius állam gondolatát támogatták. Ez jutott kifejezésre az ország egysége és oszthatatlansága elvben. Az Ambrosini^[28] által vezetett, a régiók létrehozására irányuló albizottságban azonban komoly vita bontakozott ki arról, hogy az állami hatalom területi alapú decentralizációja milyen szinteken és szerveken keresztül valósuljon meg. Itt kellett arról dönteni, hogy a régió az állam területéhez viszonyítva milyen jellemvonásokkal bírjon. Costantino Mortati feljegyzései alapján az albizottsági munka folyamatában a következő álláspontok bontakoztak ki. Az 1946. július 29-i ülésén maga Mortati a decentralizáció elvét a régiók megvalósításával összekötve az alábbi motívumok miatt támogatta: 1. a közigazgatás helyi érdekek figyelembevételével történő megszervezése és decentralizálása kettős célt szolgál: az állampolgárok politikai nevelését és a helyi igények kielégítését; 2. a szabadság egyik legfontosabb garanciája

[28] Gaspare Ambrosini (1886–1985) jogász-politikus-jogtudós, a palermói egyetem alkotmányjog professzora, majd a II. világháború után a római egyetemen tanít. A kereszténydemokrata párt képviselőjeként aktív szerepet játszott az Alkotmányozó Gyűlés munkájában, 1948-53 között parlamenti képviselő, 1955-től alkotmánybíró, majd 1962-67 között az Alkotmánybíróság elnöke. (Dizionario Biografico degli Italiani. Elérhető: www.treccani.it.)

egy adott helyi közösség öngazgatásában áll; 3. a regionális sajátosságok figyelembevételével felállított intézmények, továbbá a régiók közötti egyensúly biztosítását figyelembe vevő alkotmány képes a társadalom helyi érdekeit lényegi értelemben megfelelően figyelembe venni.

Mortati szerint ezek a motívumok Olaszország politikatörténetéből világosan kiolvashatóak!^[29] A kereszténydemokrata képviselő itt az itáliai félsziget északi és déli része közötti gazdasági és társadalmi különbségek meglétére gondolhatott. Határozottan támogatta egy valódi regionális autonómia alkotmány által garantált megvalósítását. Sőt, sürgette az autonómia biztosítását szolgáló eszközök alkotmányba foglalását, pl. a régiók közötti hatásköri összeütközések feloldására illetékes bírói szervezet felállítását, az önkormányzáshoz szükséges és elégséges pénzügyi autonómia biztosítását, vagy az állam központi szervei irányából érkező külső kontroll csökkentését. Ez utóbbi nézete szerint azt jelentette volna, hogy a helyi szervek által kibocsátott jogi aktusok legitimitásának vizsgálatát az adott szerven belül egy másik – felsőbb – szinten kellene orvosolni az államhatalom központi – külső – szervével szemben, s lehetőséget kell adni a népek arra, hogy a kontroll részévé válhasson pl. népi akciók, népi kezdeményezések révén. Határozottan ellenezte a regionális szintű központosítást, mivel ez nézete szerint csak az állami bürokrácia veszélyes központosítását vonta volna maga után. Ez azt jelentette, hogy a régió belüli területi tagozódás és a területi szintű szervek irányában is a decentralizáció elkötelezett híve volt. E tekintetben a város és megye szintjén érvényesülő autonómia gondolata mellett a későbbi üléseken is kiállt, a hatáskörök pontos rögzítésének a sürgetésével. Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy Mortati mit „hagyott volna” az állam kizárólagos hatáskörében? Ide tartozott a gazdaságpolitika nemzeti céljainak kialakítása a gazdasági tervezés folyamatát tekintve.

Álláspontjával szemben számos ellentétes, az állam unitárius voltát erősítő törekvések álltak. Bozzi a régiók opcionális megvalósítását támogatta az állami hatalom strukturális egységének a biztosításával.^[30]

Ezt követően, az 1946. szeptember 14-i újabb albizottsági ülésen már a regionális decentralizáció egyes, konkrét elemeinek megfogalmazása következett. Az ülésen egyfelől elfogadták azt az elképzelést, hogy helyi szintű szervek számára pontosan körvonalazni kell az intézményi decentralizáció, továbbá a gazdasági önállóság határait. Ennek érdekében a köztársasági elnök, Einaudi

[29] Mortati, 1972, 873–874.

[30] Aldo Bozzi (Róma, 1909. –) a római Sapienza Egyetemen szerzett jogi diplomát. 24 éves korától a bíróságon dolgozott, amit a harmincas éveiben az államtanácsosi kinevezés követett. 1946-ban az Alkotmányozó Gyűlés tagjaként, liberális politikusként vesz részt az alkotmányos karta megszövegezésében. 1952–60 között először a községi tanács tagja, majd Róma tartományi tanácsának tagja. 1953–87 között a liberálisok színeiben parlamenti képviselő. A liberális párt 1987-ben köztársasági elnöki tisztségre jelölte, de ezt a tisztséget nem nyert el. Életrajzi adatait ld. részletesebben: Dizionario Biografico degli Italiani. Elérhető: www.treccani.it. A régiókkal kapcsolatos álláspontját ld. Mortati, 1972, 873.

a régiók határainak rögzítését sürgette. Itt vetődött fel az a gondolat is, hogy a régiókat meg kellene jeleníteni a törvényhozás egyik kamarájában. Érdekes, a jövőbe mutató elv volt a régiók fokozatos megszervezésének a gondolata, amit a bizottság azért fogadott el, mert nem látta megvalósíthatónak azonnal a területi szervek és az állami feladatok összehangolását. Ez az álláspont később a gyakorlatban valóban érvényesült, mert a régiók megszervezése az 1970-es évekig valóban váratott magára. Az 1947. január 17-i ülésen ugyanakkor a regionális különbségek kerültek napirendre. A bizottság egyik tagja, Laconi^[31] különbséget tett valódi és ún. művi – mesterségesen – kialakított régiók között. Az előbbire hozta fel példaként a szigeteket, mint Szicíliát és Szardíniát, vagy a többnyelvű területeket, míg az utóbbira az itáliai félsziget túlnyomó részét, ahol a regionális határok kialakítása inkább jogalkotói szándék következménye. Az utóbbiak esetében nem támogatta a regionális rendszer kiépítését abból az indokból, hogy a törvényhozó hatalom kizárólagos állami szerepe szempontjából a regionális szintű jogalkotás ezt az egységet bontaná meg. Laconi például azzal érvelt, hogy a regionális szervekre telepített jogalkotásnak egyenes következménye lenne a föderatív államszerkezet létrehozása, amely anarchiát eredményezne és az állam unitárius karakterét veszélyeztetné.^[32] Togliatti a kommunista párt politikusa a déli területek – Mezzogiorno – vonatkozásában látta a regionális elv gyakorlati kivitelezését lehetetlennek a gazdasági és társadalmi elmaradottság miatt.^[33] Mortati az ellentétes álláspontokkal szemben a decentralizáció szükségességét hangsúlyozta annak ellenére, hogy sürgette a törvényhozás helyi szintű megvalósításának igényét a különböző régiók strukturális különbségeinek összeegyeztetésével. A calabriai alkotmányjogász elgondolása mellett szólt az az érv is, hogy a helyi szintű autonómia valóban előmozdíthatja az állampolgárok közügyek iránti érdeklődését, amely bármely politikai szabadságjog aktív gyakorlásának az alapja. Ez a szemlélet annyiban érvényesült, hogy az autonómia helyi szintű megvalósításának elvét az alkotmányelmélet a következő évtizedekben összekötötte a társadalmi méltóság és a pluralizmus alapelvei-

[31] Renzo Laconi (1916–1967) a Cagliari Egyetemen tanult filozófiát, majd a fasiszmus időszakában, Firenzében tanári állása mellett rokonszenvezve a kommunista eszmékkel, 1942-ben csatlakozott az Olasz Kommunista Párthoz. Sassariba visszatérve 1944-től a helyi felszabadítási bizottság tagja volt, aktívan részt vett a baloldali párt életében, ahol a regionális autonómia kérdésében osztja a pártvezetés álláspontját. Ennek egyik legfontosabb állomása az 1945. december 29. és 1946. január 5-e között Rómában megrendezett nemzeti kongresszus, ahol a Togliatti vezette párt az állam föderatív megszervezését elutasító határozatában csak Szardínia és Szicília szigeteire vonatkozóan fogadta el a regionális autonómia megvalósítását. A pártkongresszus ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az autonómia nem önérték, hanem e radikális gazdasági és társadalmi átalakulás eszköze, amelynek kezdőlépése a mezőgazdasági reform kell, hogy legyen. Laconi nagy szerepet játszott abban, hogy az Alkotmányozó Gyűlés által elfogadott szardíniai statútumban viszont megjelenjen az állam és régió közötti egyenjogúság elve. Az alkotmány hatálybalépését követő időszakban a kommunista párt parlamenti képviselőjeként a regionális autonómia gondolata mellett állt ki. (Dizionario Biografico degli Italiani. Elérhető: www.treccani.it.)

[32] Mortati, 1972, 880.

[33] Uo. 881.

vel. Amennyiben a törvényhozás helyi formáiban a társadalom tagjai vesznek részt a képviseleti elv, vagy éppen közvetlen hatalomgyakorlás formájában, akkor az az egyén önkibontakozása, személyiségének fejlődése szempontjából fontos állomás lehet. Az egyén így nem csupán individuumként és a társadalmi közösség/csoport tagjaként, hanem a helyi közösségi tagjaként is megvalósítja önmagát, ami azt jelentette, hogy a területi autonómia a perszonalizmus alkotmányos alapelveinek egyik következménye. A faszizmus több mint két évtizedes etatizmusa miatt elengedhetetlen volt a terület autonómia a demokratikus politikai rendszer kiépítése szempontjából. Nem véletlenül látta ebben Mortati a demokrácia egyik legnagyobb biztosítékát. A pluralizmussal való kapcsolat pedig az állami hatalom helyi szintű megosztásának olvasataként jelent meg.

XI. ÖSSZEZGÉS

Bobbio tanulmányom elején idézett gondolatai után a fenn elemzett alkotmányozás folyamata és alkotmányos alapértékek rendszere tükrében méltán idézhetem Carlo Ghisalberti alkotmánytörténeti művének zárógondolatait is: „Az alkotmány szövege nem elég a demokrácia létrehozásához. Ez csak a nép tudatában és a kodifikált elvekben megszületett értékek visszavonhatatlanságában él. Ez a tudat nem lehet az Alkotmányozó Gyűlés által elfogadott törvény azonnali következményeként előálló egyezmény sem. Egy ideje már leáldozott annak a felvilágosult és racionalista eredetű illúzióknak, hogy egy alkotmányos charta megszövegezése, illetve alkalmazása elegendő a liberális garanciák biztosítására és a nép demokratikus perspektíváinak a megvalósítására. Egyöntetű vélemény, hogy a képviseleti intézmények a polgári műveltségen, a közoktatáson, az egyéni és közösségi jóléten, a tolerancián és mások véleményének tiszteletben tartásán, mindenekelőtt pedig a közös konszenzus pilléreire nyugszanak.”^[34]

Olaszország 1948-as alkotmánya olyan alkotmányos alapelveket és értékeket rögzített, amelyek a képviseleti demokrácia alapjai is egyben. Mindezt speciális, az olasz jogrendszerre jellemző elvek egészítették ki, a munka és a szolidaritás normaszövegbe való beültetésével. Ugyanakkor az 1948 utáni politikai valóság azt is bebizonyította, hogy ezen elveknek az állam szervezetrendszerére való átültetése nem egyszerű feladat. Az Alkotmánybíróság 1956-ban kezdhetette meg a működését, a régiókat csak 1970-ben kezdték megszervezni, a törvényhozás hatalmi ágának megerősítése pedig számos esetben instabil kormányokat eredményezett. Ennek ellenére ezek az alkotmányos értékek időtállóak, mert a társadalomból szerveződő politikai erők kompromisszumán, egyetértésén alapultak.

[34] Ghisalberti, 2010, 431.

IRODALOM

- *Alkotmánytan I.* (2005) (szerk.: Kukorelli István). Osiris Kiadó, Budapest.
- Bin, Roberto – Pitruzzella, Giovanni (2010): *Diritto costituzionale*. G. Giappichelli, Torinó.
- Bobbio, Norberto (2008): *Dal fascismo alla democrazia. I regimi, le ideologie, le figure e le culture politiche*. (szerk.: Bovero, Michelangelo.) Baldini–Castoldi Dalai, Milánó.
- Cheli, Enzo (2012): Divergenze nella storiografia e linee di una possibile ricerca. In: *I giuristi alla Costituente – Il contributo italiano alla del Pensiero*. Diritto.
- *Diritto costituzionale*. (2010) (szerk.: Prof. Federico del Giudice). XXV. kiadás. Giuridiche Simone, Nápoly.
- *Dizionario Biografico degli Italiani*. Elérhető: www.treccani.it (Olasz életrajzi lexikon és annak elektronikus változata.)
- *Fejezetek a jogbölcséleti gondolkodás történetéből*. (1999) (szerk.: Szabó Miklós.) Prudentia Juris 12. Miskolc.
- Ghisalberti, Carlo (2010): *Storia costituzionale d'Italia 1848/1994*. Laterza, Róma–Bari.
- *La costituzione esplicita. La Carta fondamentale della Repubblica spiegata Articolo per Articolo*. (2010) Esselibri–Simone, Nápoly.
- Lanchester, Fulco (2004): *Pensare lo Stato. I giuristi nell'Italia unitaria*. Laterza, Róma–Bari.
- Mortati, Costantino (1951): *Istituzioni di ordinamento giuridico*. CEDAM, Padova.
- Mortati, Costantino (1972): Studi sul potere costituente e sulla riforma costituzionale dello Stato. *Raccolti scritti*. I. köt. Giuffrè, Milánó.
- Mortati, Costantino (1975): *Principi fondamentali*. Zanichelli, Bologn.
- Romano, Santi (1947): *Principi di diritto costituzionale generale*. Giuffrè, Milánó.
- Sent. 15/1996. Elérhető: www.cortecostituzionale.it. (Alkotmánybíróvági döntés.)

•
Zilzer Gyula: Gáz II, 1932

Szabó József „első” szuverenitás-elméletéről Valamint arról, hogy a „második” miért lett olyan, amilyen*

Közismert tény, hogy a magyar jogtudományban sokáig méltatlanul mellőzték, majd csaknem elfeledték Szabó Józsefet. Személyes körülményei évtizedeken át nem tették lehetővé, hogy tanítson vagy érdemi alkotó munkát folytasson, s hosszú időn keresztül csupán rövid ismeretéseket közölhetett hazai szerzők könyveiről külföldi lapokban. Az 1957 és 1982 közötti két és fél évtized során például mintegy tizenöt ilyen idegen nyelvű recenziója jelent meg Antalfy György, Bónis György, Peschka Vilmos, Ruszoly József, Szentpéteri István, Varga Csaba és mások munkáiról az *American Journal of Comparative Law*-ban, valamint az *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*-ben. Miután azonban mellőzöttsége részben mérséklődött, majd rehabilitációja megtörtént,^[1] szelleme több területen is nyomot hagyott a hazai jogi gondolkodásban. Sokan még ma is – vagy inkább úgy fogalmazok: ma inkább, mint korábban – felidézik a közigazgatási bíráskodásról szóló nézeteit, valamint – nem ritkán aktualizáló céllal – a tiszta parlamentarizmust és az alkotmánybíráskodást szembeállító érdekes (bár szerintem nem helyes) elgondolását. Idézzetük továbbá a történeti alkotmánnyal kapcsolatos tételeit és azt a jogforrástani koncepciót, amely szerint egy parlamenti rendszerben semmi sem indokolja a „sarkalatos” és a „rendes” törvények megkülönböztetését. Az elmúlt

* Ez a tanulmány a K 108790. számú, „A modern állam változásai – Történeti perspektívák és a jelenkori kihívásokra adott válaszok” című OTKA projekt keretében készült. Itt fejezem ki köszönetemet az írás kéziratí változatához fűzött megjegyzéseiért Fekete Balázsnak, Könczöl Miklósnak, Paksy Máténak, Sólyom Péternek és Varga Csabának. Ugyancsak köszönöm Révész Béla ösztönzését, valamint a szegedi levéltári iratokkal és kéziratok anyaggal kapcsolatos fáradozásait.

[1] Talán nem felesleges itt felidézni azok nevét, akik Szabó József szellemi rehabilitációja érdekében az 1990-es években a legtöbbet tettek. Az, hogy emléke megőrződött és szelleme eleven maradt, ismereteim szerint mindenekelőtt Szabadfalvi Józsefnek és Turcsány Péternek, valamint Boleraczký Lorándnak, Ruszoly Józsefnek, id. Trócsányi Lászlónak és Varga Csabának köszönhető. Később többen is csatlakoztak hozzájuk. A rehabilitációs folyamat lezárását az a konferencia és kiállítás jelentette, amelyet az SZTE Állam- és Jogtudományi Kara, Klebelsberg Könyvtára és az MTA Szegedi Akadémiai Bizottsága Jogtudományi Szakbizottsága szervezett Szegeden, 2012. szeptember 27-én Szabó halálának 20. évfordulója alkalmából.

két évtizedben elemzések születtek továbbá jogfilozófiájáról, közjogi gondolkodásáról és politikai nézeteiről is.

Különös ellenpontja ennek, hogy átfogó, kiérlelt és részletesen kidolgozott önálló elméletet Szabó ezeken a területeken nem fejtett ki^[2] – így minősíthető teóriája az államelmélet és a nemzetközi jogtudomány metszéspontjába tartozó területen, a szuverenitás kérdésében volt. S e tételt meg is fordíthatjuk: miközben szuverenitás-elmélete átfogó jellegű, részletes és a tudományosság klasszikus követelményei szerint kidolgozott, az szinte alig váltott ki hatást, és nem nyomta rá bélyegét sem közvetlen szellemi környezetére, sem az utókor szellemi életére. S ebben szerintem nem a Szabó érett férfikorára eső, s életét oly sok ponton befolyásoló rendszer (1948–90) politikai és tudománypolitikai jellemzői játszották a főszerepet. Ezt erősíti (ha nem is bizonyítja), hogy Szabó szuverenitás-elmélete akkor sem elevenedett meg, amikor egy lényegesen különböző korszak következett, vagyis 1990 után. Időről-időre akadtak ugyan néhányan, akik olvasták vagy legalább átlapozták az 1936-ban és 1937-ben megjelent munkáját,^[3] tanultak belőle egy kicsit vagy sokat, aztán visszatették a polcra értékeletlenül. Szabó elméletét utóbb néha-néha megemlítik vagy más elméletekkel együtt röviden bemutatják,^[4] de értékelésére mindeddig nem került sor. Jelen írás – s az alcím erre utal – nem magát az értékelést vállalja fel, bár ezen a területen is állást foglal, hanem ennek hiányára és fontosságára kívánja felhívni a figyelmet, néhány konkrét összefüggés kiemelésével.

Szabó szuverenitás-elméletének az egyetemi folklórban sokáig az volt a szokásos értékelése, hogy nem nagyon eredeti, hanem csak kompiláció, legjobb

[2] Bár jogelméleti művei szerteágazóak és egy-egy kérdés vonatkozásában teljesekek, a jogról mint olyanról alkotott általános szintű elmélete (1938, 1941, 1942) – valószínűleg egyéni pályája alakulása okán – fragmentált volt és az is maradt. Ugyanez a helyzet alkotmányjogi nézeteivel: a magyar alkotmányjogról írott vázlatai (1948, 1949) részletesek ugyan, de azok kereteit az egyetemi oktatás követelményei jelölték ki. Szabó József műveinek bibliográfiáját ld. Szabadfalvi, 1999, 217–225., valamint Varga, 2006, 82–89.

[3] Megjegyzem: ehhez be is kellett szerezni, amihez viszont (a könyvtárközi kölcsönzés internetes korszakot megelőző világában) azonosítani is kellett e pár száz példányban létező műve(ke)t. Ez utóbbi – tekintettel a munka szerkezetére és a szegedi egyetemi Acta meglehetősen különös szerkesztési elvére (mely feltehetőleg a szerkesztőség és a szerző megállapodásán alapult) – nem kevés bibliográfiai leleményt kívánt. A viszonylag egységes mű ugyanis két – részben, egymásról független, vagyis külön-külön művekre utaló – cím alatt jelent meg 1936-ban és 1937-ben, a szegedi Acta ún. Juridico-Politica szekciójának egy kötetében (tomus XI.), de külön „füzetekben” (fasciculus 1–2.), ugyanakkor folyamatos paginációval. Az elsőnek mondott rész [A szuverenitás (Nemzetközi jogi tanulmány). 1936, 1–224.] a dolog érdemét tárgyalja, a második [Szuverenitáselméletek. 1937, 225–426.] pedig az arra vonatkozó elméleteket mutatja be. Szövegszerűen kimutatható, hogy a szerző a Szuverenitáselméletek címen a Fasc. 2-ben megjelent kötet anyagát szánta első résznek, *A szuverenitás* címen Fasc. 1-ként megjelentet pedig másodiknak. „Át kellett magunkat verekednünk a szuverenitáselméletek szürke tömegén – írta a második „füzet” végén (405.) –, mert ha ez nem is vezetett el a végcélig, mindenesetre olyan lépcsőfokát jelentette a szuverenitás tanulmányozásának, amit ... legfeljebb túlhaladni lehet, de mellőzni nem. Eme további szempontok bevonása a szuverenitásról írt másik munkánkban történt meg.” A részek felcserélésére utal az is, hogy az Előszó a második füzet elején olvasható.

[4] Ld. pl. Szabadfalvi, 2012.

esetben is összegzés, s az 1936/37-es mű lényegében mások írásainak kivonattá tartalmazza, kicsit rendszertelenül. E sommás nézet nyilvánvalóan téves és igazságtalan. Téves nézetek persze a tudományos életben – rendszerint – csak akkor terjednek el, ha van valamilyen szerény igazságmagjuk is. Szabó esetében ez az igazságmag abban állt, hogy a szóban forgó írás valóban sokféle nézetet foglalt össze, elemzett és értékelt, gyakran nem kellő helyi értéken kezelve azokat. Ám szerintem nem az a baj vele, hogy „tücsköt-bogarat” összehordott, mint esetleg egyesek gondolják, hanem az, már ha volt vele baj egyáltalán, hogy nem süt át rajta az a szilárd elméleti álláspont, amelynek alapján egy magabiztos szerző kezeli tárgyát, rendezzi a probléma megoldása során felvetődő kérdéseket és értékeli mások álláspontjait. Ha ebben igazam van, akkor ez egy nagyon sajátos ok miatt alakult így.

Ebben az írásban azt szeretném kimutatni, hogy ilyen szilárd elméleti állásponttal Szabó korábban, nevezetesen 1931-ben rendelkezett, de szakmai vagy politikai okokból „megzavarták”, s az 1936/37-es munka megírásának idejére – miközben jóval több ismerettel bírt, mint az ugyancsak a szuverenitásról szóló 1931-es kéziratos dolgozatának megírása idején – kissé elbizonytalanodott. Vagyis 1936/37-ben „több ismerettel rendelkezett”, de „kevesebbet tudott” a szuverenitásról, mint 1931-ben. Ennek az elbizonytalanodásnak az eredménye lehetett az a „relatív szuverenitás-elmélet”, amit az 1936/37-es munkában kifejtett. Ezzel valószínűleg maga is elégedetlen volt, és – miközben saját korábbi tételeinek legtöbbszörét kimondatlanul is elhagyta – érezhetően hanyódott a különböző álláspontok között.

Szabó József „első” szuverenitás-elméletének tehát az Az állami szuverenitás nemzetközi jogi fogalma című, mindeddig nem publikált és szakmai körökben sem különösebben ismert, kézzel írott 1931-es dolgozatát nevezem,^[5] „második” szuverenitás-elméletének pedig a többek által is ismert, két kötetes – az első kötetben A szuverenitás (Nemzetközi jogi tanulmány) címmel, másodikon Szuverenitás-elméletek címmel ellátott – munkáját, mely 1936-ban, illetőleg 1937-ben jelent meg.^[6]

A „második elmületről” az egyetemi folklórban elterjedt sommás nézet első megfogalmazása egyébként ismereteim szerint Buza László „véleményes jelentésében” olvasható, amit „Dr. Szabó József kir. bírósági jegyző úrnak a jogbölcséletből egyetemi magántanárrá képesítése végett bemutatott dolgozatairól” írt 1940-ben. (A vélemény egyébként egy 1938-ban megkezdett eljárásban született.) Ebben Buza azt állította: a szerző „páratlan szorgalommal gyűjtötte össze mindazt, amit a szuverenitás kérdésére vonatkozóan az irodalomban talált” és „olyan szerzők felfogását is idézi, akik a szuverenitás kérdésére csak egy-két odavetett megjegyzést tettek”. Miközben (állítólag) ezt tette, e műben – folyta-

[5] Szabó, 1931.

[6] Szabó, 1936b. és Szabó, 1937.

tódik a jelentés – „velük szemben nem mindig jutnak jelentőségüknek megfelelő méltatáshoz azok, akik a szuverenitás problémáját beható vizsgálat alá vették s új szempontokat vittek be felfogásukba”.^[7] Hogy Buza pontosan mely szerzők elméletét is hiányolta, azt nem mondta meg. Ezt nem is tehetette, hisz Szabó szinte minden releváns kortárs és korábbi álláspontot ismert, s lehetetlen, hogy kihagyott volna valakit, aki „új szempontokat” fogalmazott volna meg a kérdésben. Az egész véleményt ez az intellektuális és morális tónus uralja; a véleményező lényegében egy olyan álláspontot kér számon a szerzőn, amely felé az már sokkal jobban elmozdult annál, amint öt évvel korábbi munkája alapján feltételezhetően szeretett volna. A jelentésben volt valami sajátos részrehajlás, s az annak elfojtására, de legalábbis leplezésére való törekvés is. Ebből és néhány más tényből számomra úgy tűnik, hogy Szabó József szakmai pályáját nagyban befolyásolta az a viszony, ami közötté és a nemzetközi jog szegedi professzora, Buza László között alakult ki. E viszonyban – bár személyes kapcsolatuk további történeti elemzést kívánna, s itt csak írásművek alapján nyilatkozok – lehetetlen nem észrevenni az utóbbi oldalán némi malíciát. Hogy ezt mi okozhatta (szakmai véleménykülönbség, erkölcsi és politikai nézeteik különbsége, a bíráló esetleges hiúsága stb.), ma már valószínűleg nem lehet, s talán nem is érdemes megállapítani; magával a ténnyel azonban számolni kell.

A történet Szabó szakmai pályájának kezdeteihez megy vissza. A szegedi Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara 1931-ben egy tudományos dolgozat elkészítésére vonatkozó pályázatot – ahogy akkor mondták: „pályatételt” – írt ki, mely az állami szuverenitás nemzetközi jogi fogalmának kifejtését kívánta, a legjobb dolgozat szerzőjének pályadíjat ígérve. A kiírásra egyetlen pályamű érkezett be: Szabó József „jogszigorló” írása.^[8] Ez egy több száz oldalas^[9] kézzel írt szöveg volt, melyet szerzője – a kiírás szerint – jelígyesen^[10] küldött be. A kiérlelt, lendületes, tudatos és határozott személyiségre utaló kézírásos szöveg a nyomtatott könyvek szokásos tipográfiai és könyvészeti formáját idézte: volt benne „címnegyed”, a lábjegyzetek oldalanként, a lap alján voltak olvashatók, a szöveg előtt részletes tartalomjegyzék, rövidítések jegyzéke, idézett művek jegyzéke stb. állt, mintegy harminc oldalon. A szerző csaknem másfélszáz magyar, német, angol, francia, olasz, spanyol és latin nyelvű művet

[7] Buza, 1940, 25.

[8] Szabó, 1931. (Itt jegyzem meg, hogy a szuverenitás szó azóta megváltozott helyesírását illetően a címben meghagytam az eredetit, a szövegben azonban, ideértve az idézeteket is, a mai helyesírás szerint járok el.)

[9] Az 1931-es értékelő jelentés szerint 416 oldalas, a ma is fellelhető (a címlapon a szerző nevét és a megírás idejét is tartalmazó, s így feltehetőleg a beadott pályázat mellett „második példányként” összeállított) kézirati anyag 512 oldalas.

[10] A jelígye – s ez talán expresszív-szimbolikus jelentőségű – Somló Bódog Juristische Grundlehre című művéből vett idézet volt. A pályamunka okfejtése egyébként Somló gondolatával záródik. Mint közismert, Somló hosszú ideig a szegedi kar „jogelődjének”, a kolozsvári jogi karnak az oktatója volt, pályája korai szakaszában nemzetközi jogot is tanított. Halálától a pályadíj kiírásakor még csak egy évtized telt el; szelleme tehát Szegeden 1931-ben eleven lehetett.

használt fel, s mintegy harminc elméletet elemzett. A felhasznált művek listáját akkurátusan a dolgozat elejére tette. A formai jegyek arra utalnak, hogy a már megírt szöveget szerzője legalább egyszer (kézzel) átírta.

Az egyetem jogi kara a pályaműről értékelést készíttetett két professzorával: Buza Lászlóval és Horváth Barnával. A „Tekintetes Kar!”-nak szóló, négy oldalas, levélformában szövegezett bírálatot Buza László nyilvános rendes tanár írta és írta alá 1931. május 10-én, majd két nappal később a gépírásos levél utolsó lapjának aljára Horváth Barna kézírással lakonikusan odaírta: „Az első bíráló K. [kolléga] javaslatához hozzájárulok.” A kar tanácsa 1931. május 15-i rendkívüli ülésén megtárgyalta a jelentést és a pályázónak „szorgalmi díjat” szavazott meg.

Annak magyarázata, hogy a pályázó nem „pályadíjat”, hanem csak „szorgalmi díjat” kapott, Buza László részletes bírálatában lelhető fel. E különös felütéssel kezdődő írás szerint a pályamű „joggal ébreszti azt a reményt, hogy a kérdésnek minden irányú alapos kifejtését fogja nyújtani”, ám az a következő bekezdésben rögtön így folytatódik: „Sajnos azonban ezt a reményt nem váltja valóra.”^[11] Ezután a Szabó által kifejtett elmélet megsemmisítőnek szánt kritikája következett mintegy három oldalon. Mindezt Buza azzal zárta: „őszintén sajnálja”, hogy a szerző a pályamű fő kérdését „helytelenül fogta fel”.^[12] S bár az írás – tette hozzá – „nem tehetségtelen ember munkája, s a szerző a tudományos működésre való hajlamának és képességeinek is kétségtelen jeleit mutatja”, az utolsó bekezdésben mégiscsak ez olvasható: „A pályadíj kiadását a kifejtettek alapján nem hozhatom javaslatba, de a szerző szorgalmára és a kérdés helytelen felfogása mellett is megnyilatkozó értékes képességeire tekintettel javasolom, hogy a pályadíj egy tekintélyes része számára szorgalmi díj címén kiadassék.”^[13]

Mi állt e különös, részben akár szomorúnak is mondható történet mögött? Hisz joghallgatók 1931-ben sem szoktak tömegesen négy-ötszáz oldalas pályamunkákat benyújtani különböző pályatételekre, melyek közül a bírálók csak habozva, töprengve és bizonytalanságok között válogathatják ki a legjobbakat. Ilyen körülmények között egyszerűen furcsa, hogy az egyetlen beérkezett – terjedelmes, formai megjelenése alapján a fiatal szerző szemei előtt valószínűleg már-már megjelent könyv formában feltűnő – pályaművet csak szorgalmi díjra érdemesítették, azaz nem fogadták el. A dolgozat sok elemében kétségtelenül diákos jellegű volt, de vitathatatlanul komoly munkáról és tudásról árulkodott – nem beszélve arról, hogy az abban képviselt gondolati irány egybeesett a nemzetközi szakirodalomban is képviselt egyik leghangsúlyosabb tendenciával.

[11] Buza – Horváth, 1931, 1.

[12] Uo. 4.

[13] Uo. Buza „nagyvonalúsága” talán azzal állt összefüggésben, hogy a pályadíjat nem az egyetem fizette, hanem (amint arról Révész Béla szíves közlése alapján értesültem) azt „Szeged város, a Megyei Takarékpénztár, az Angol-Magyar Bank, magánosok és az egyetem adományaiból” finanszírozták.

A kiírt pályadíj kiadásának megtagadására vonatkozó javaslat, vagyis az elutasítás mögött alighanem két, egymással összefüggő körülmény állt: egy szakmai és egy politikai.

Az első azt jelenti, hogy a dolgozat írója és bírálója a szuverenitás kérdésében jelentősen eltérő állásponton volt. Buza László a klasszikus, pontosabban: az adott korban kicsit régimódi, vagy mondjuk ki egyenesen: ekkor már elméletileg korszerűtlen álláspontot képviselte (feltehetőleg az alább említendő politikai szempont miatt), míg a jogszigorló kifejezetten korszerű nézeteket vallott. Álláspontját fiatalos hevülettel, kiélezett és egyszerű tételekben fogalmazta meg, s azt széleskörű szakirodalmi jártasságról tanúságot téve, tudományos előéletéhez mérten színvonalasan képviselte. Az akkor 22 éves ifjú – ahogy ma mondanánk – „leiskolázta” a régimódi elméletek kidolgozóit és híveit,^[14] amit az akkor 46 éves professzor – ugyancsak mai kifejezéssel élve – „zsigerből” elutasított. Elutasító álláspontját néhány odavetett, az adott esetben azonban üres kritikai sablonnal igazolta: a dolgozat írója – fogalmazott – „helytelenül fogja fel” a kérdést, „mindenáron eredetiségre törekszik”, „saját megállapításaival szemben nem kritikus” és így tovább.

Az 1931-es pályamű alapeszméje, hogy a szuverenitás fogalma a nemzetközi jog mibenlétének függvényében fejthető ki: „hogy mi a szuverenitás s a rá való felelet, attól függ, mi a nemzetközi jog” – olvasható már az első oldalon. A dolgozat aztán jó diákhöz méltó szorgalommal áttekinti a szuverenitás kérdésével foglalkozó szakirodalom klasszikus szerzőit, és megállapítja: szerintük „a szuverenitás *absolutum, superlativus*: legfőbb és független hatalom...” A dráma ott kezdődik, hogy Szabó belátta és leírta: „azok az életviszonyok, amelyekre ez az elmélet [ti. a klasszikus elmélet] kifejlődött, megváltoztak. Az idő bebizonyította, hogy az állam nem végső fejlődési formája az emberi közösségeknek, nem a legmagasabb hatalom ég és föld között, hanem... csak egy lépcső az emberi szervezkedésben, jóllehet talán egyike a legfontosabbaknak.” Mindezek alapján egyszerűen – s mellékesen: szerintem helyesen – megállapította, hogy „a szuverenitásnak a régi viszonyokra szabott fogalma *anachronismussá* vált.”^[15] A klasz-

[14] Buza László álláspontját – melyet Szabó feltehetőleg szegedi előadásaiból rekonstruált – a dolgozat több helyen is érintette, egy oldalon (34.) részletesen is bemutatta, de kifejezetten nem bírálta. A szövegből nem lehet megállapítani, hogy Szabó szándékosan kerülte-e a kritikát, vagy félreértette tanárát. Én az utóbbit tartom valószínűbbnek. Erre abból következtetek, hogy azt írja: Buza „a Jellinek-féle önkötelezési elmélet alapján áll, s annak azt az értelmezését fogadja el, amelyről fentebb kifejtettem, hogy a szuverenitás tagadását rejti magában”. Buza azonban nem pontosan ezen az állásponton volt. A félreértés abból is eredhetett, hogy a fiatal „jogszigorló” pontatlanul interpretálta az állam önkötelezésének jellineki elméletét, aminek oka, hogy Jellinek szuverenitás-elméletét nem a megfelelő forrásból ismerte meg (ti. a hivatkozások és az idézett művek jegyzéke szerint ekkor még nem olvasta az 1900-ban megjelent Allgemeine Staatslehret). Az 1937-es tanulmányokban az Allgemeine Staatslehre gondolati anyaga már komoly hangsúlyt kapott, de – mivel Szabó álláspontja változott – nem vált (miként válhatott volna egyébként 1931-ben) az érvelés alapjává.

[15] Szabó, 1931, 41. (Az álláspont helyessége melletti érveimet az elmúlt években több helyen is kifejtettem, a szuverenitás-fogalomnak a „közhatalom” leírásában való használhatóságát megkérdőjelezve; ld. pl. Takács, 2013, 549–569.

szikus iskola szerinte „nem vette ezt figyelembe, s mindmáig mereven ragaszkodik a szuverenitás-dogma századokon át kijegecesedett, idővel azonban üressé vált fogalmához.” Fő következtetését egy történelmi vízióra utaló, már-már romantikus képpel fogalmazta meg, William Turner akvarelljeinek stílusában: „Forradalmak, szabadságharcok vihara alaposan megtépázta a belső szuverenitásnak nevezett hatalmat – fogalmazott a fiatal Szabó –, s a fejlődés lerombolta a külső szuverenitásnak az államokat elválasztó Potemkin-falait és romjaikból palotákat emelt Hágában, Genfben, minden államnak közös célja: az örök béke nevében”.^[16] Fő következtetése aztán az lett, hogy ennek az anakronisztikussá vált, kiüresített fogalomnak nem lehet – és nem is kell – új tartalmat adni. Ebből egyfelől az következik, hogy „az állam alá lévén rendelve a nemzetközi jognak, nem legfőbb [és] nem szuverén”, másfelől pedig az, hogy „a klasszikus értelemben vett állami szuverenitás nemzetközi jogi fogalma elképzelhetetlen.” Végül a jogszigorló leütötte a saját maga által magasba repített labdát: „a pályatételül kiírt kérdés: az állami szuverenitás nemzetközi jogi fogalma, önellentmondást rejt magában – írta –, mivel a nemzetközi jognak már a pusztá léte megszünteti az államok szuverenitását, vagyis a szuverenitás és a nemzetközi jog egymást kizáró fogalmak”.^[17] Ez a konklúzió kétségtelenül bosszantó lehetett annak számára, aki a pályázatot kiírta.

A kiírt pályadíj kiadásának megtagadására vonatkozó javaslat másik, politikainak mondható oka szerintem az volt, hogy Szabó nem tisztelte kellőképpen

[16] Uo. 42. Szabó álláspontját csak az abban alkalmazott expresszív kép miatt neveztem „romantikusnak”. Amennyiben a (feltételezhető) indokokra is kiterjesztjük az értékelést, nevezheténk azt eklektikusnak is. Ezen azt értem, hogy nem állapítható meg pontosan, miért foglalta el a szóban forgó az álláspontot. Az adott korban a szuverenitás-fogalom elvetésének több jellegzetes indoka volt. Szerepet játszhatott abban (a) a 16-17. században született modern állam történeti kontextusa is, vagyis az, hogy vesztfáliainak mondott államközi rend repedései a 20. századra egyértelművé váltak, ami tendenciaszerűen az állami önállóság mértékének csökkenésében fejeződött ki. Közismert módon ez Jellinek 1900-ban kifejtett álláspontjának alapja. A szuverenitást tagadó nézetek kialakulásában szerepe lehetett továbbá (b) a nemzetközi kapcsolatok elméletében liberális internacionalizmusnak mondott elmélet is. Ez az Immanuel Kant elméletéig visszavezethető s az adott korban Woodrow Wilson által képviselt elmélet a békét – egyebek mellett – a nemzetközi szervezetek lététől és tevékenységétől tette függővé, melyek (Szabó kifejezésével élve) „hágai és genfi palotáikból” kontrollálhatják az államokat. Végül (c) egy ilyen álláspont kialakulásában szerepe lehetett annak is, hogy a szuverenitás-fogalom pontatlan, kusza, ellentmondásos és tisztázhatatlan jelentésű. Ezt vallotta az adott korban pl. Lassa Francis Lawrence Oppenheim a híres International Law-ban: „Talán egyetlen fogalomnak sem olyan ellentmondásos a jelentése, mint a szuverenitásnak. Vitathatatlan tény, hogy e fogalomnak ... sosem volt egyetemesen elfogadott jelentése”. Számomra úgy tűnik, hogy Szabó 1931-es álláspontja mindhárom forrásból táplálkozott.

[17] Uo. 55-56., 58. A dolgozat második fő fejezetében, vagyis a még hátralévő mintegy négy és fél-száz oldalán ezt az alap gondolatot próbálta – Buza fordulatával élve: „a kezdő író túlbuzgalmával” – bizonyítani. Ez abban állt, hogy a szuverenitás „tulajdonképpeni és nem tulajdonképpeni korlátait” elemezte mind az ún. belső, mind a külső szuverenitás vonatkozásában, meglehetősen aránytalan szerkezetben. (Itt jegyzem meg, hogy Szabó József számos művének, ideértve a későbbi két szuverenitás-tanulmányát is, komoly szerkezeti problémái voltak, aminek szerepe lehetett a velük kapcsolatos, imént említett sommás vélemény kialakulásában is. A szerencsésebb szerzők esetén az efféle szerkezeti problémákat a szerkesztők meg szokták oldani.)

a két világháború közötti Magyarország hivatalos ideológiáját és az értelmiségi *establishment* gondolkodásának a szuverenitás kérdésével összefüggő elemeit. A szuverenitás egy 1920-ban kisállammá lett országban sokak számára azért volt fontos eszme, mert védelmet ígért a Trianonért kizárólagosan felelőssé tett nagyhatalmak további befolyásával szemben. Szabó ezzel szemben e dolgozatban – mint Buza észrevette – „értékes ténynek minősíti a szuverenitás megszűnését, s elítéli azokat, akik a szuverenitás visszaállításáért küzdenek.”^[18] A szuverenitás, melyet „minden állam féltve őriz”, szerinte nem az állam abszolút szabadsága, vagy önkény, ahogy Szabó (a mai olvasó szempontjából) oly szerencsétlenül nevezte, hanem „a nemzetközi jog által biztosított cselekvési szabadság”. A nemzetközi jog legfontosabb feladatát Buza abban látta, hogy minél tökéletesebben „kiépítse és védje” e szabadságot.

E nézetkülönbség más területen is kifejezésre jutott: „Egészen meglepő az – írta Buza némi indignációval –, amit [a dolgozat szerzője az] idegen államoknak a magyar királykérdésbe való beavatkozásáról mond. A külföldi (főleg szomszédos) hatalmak tiltakozását a Habsburgoknak a magyar trónra való visszatérése ellen, mint végszükségi cselekményt jogosnak jelenti ki, mert szerinte kétségtelen, hogy 'a világbéke (s így a nemzetközi jogrend) szempontjából nem kívánatos a Habsburgok közismert hódító politikájának feléléde.' (300. lap) Hajlandó vagyok ezt a megállapítást annak tudni be, hogy szerző mindenáron eredetiségre törekedve nem gondolta végig állásfoglalását, mert az általa felállított tétel azt jelentené, hogy az utódállamok a végszükségre hivatkozással jogosítva vannak Magyarország minden olyan ténykedését már csírájában megakadályozni, mely a trianoni határok megváltoztatásához vezethetne. Ez a tétel nemcsak nemzeti szempontból tarthatatlan, de jogi szempontból sem fogadható el, mert a végszükségnek a veszély közvetlen volta a nemzetközi jogban is fogalmi eleme.”^[19]

A két ember között tehát jól meghatározható politikai nézetkülönbségek is voltak, vagy talán helyesebb így fogalmazni: olyan politikai nézetkülönbségek voltak, amelyek szakmai síkon, sőt jogdogmatikai kérdésekbe csomagolva jelentek meg. Egyértelműen kimutatható, hogy Szabó nem osztotta a Horthy-korszak jellegzetes ideológiájának nemzeti elemeit, s a szuverenitás-problémát egy világtörténeti folyamatba ágyazva gondolta végig. Szakmai álláspontja – miszerint a szuverenitás hagyományos fogalma egy korábbi korszakhoz, a 16–20. század közötti időszakhoz tartozik – szerintem nem volt helytelen. A problémát részben az okozta, hogy a hagyományos fogalom kérdésessé vált voltához azt is hozzátette: abban a világtörténelmi folyamatban, amely ezt előidézte, a nemzeti érdekeknek az önálló államiság kereteire tekintettel lévő „szabad” érvényesítése is megkérdőjelezhető. A Buza-féle kritika kapcsán

[18] Buza – Horváth, 1931, 4.

[19] Uo. 3–4. (Kiemelések tőlem; e kiemelések Buza szavainak érveléstanilag megkérdőjelezhető elemeit kívánják mutatni.)

- miszerint Szabó értékes ténynek minősíti a szuverenitás „megszűnését”, s elítéli azokat, akik annak „visszaállításáért” küzdenek – érdemes odafigyelni a dolgozat nyílt sisakos, de tárgyyszerű és visszafogott fogalmazására, vagyis a szövegezéssel sugallt kontextusra is. „[É]rtekezésemben kizárólag a 'mi van' szempontjából vizsgáltam az állami szuverenitás fogalmát és értékelő (erkölcsi, jogpolitikai) szempontok felvállalásától lehetőleg tartózkodtam. Most azonban – írta a szöveg vége felé (egyébként első világháború után tizenkét évvel) – az elmondottak befejezéséül szükségesnek tartom megállapítani azt, hogy az államok önkényének a nemzetközi jog által való korlátozása, vagyis az állami szuverenitás megszűnte nemcsak valóság, hanem jogpolitikailag is értékes tény. Elvégre az államok népeikért vannak, s egyetlen céljuk azok boldogulásának előmozdítása. Ha ezt külön utakon keresik, állandóan összeütköznek egymással s népeik érdekét nem, legföljebb vesztét szolgálják. Márpedig egyesülniük csak szuverenitásuk feláldozásával lehet. S akik ennek ellenére is az állami szuverenitás visszaállításáért küzdenek, még ma is, kénytelenek fiktív célokat állítani az állam igazi célja helyébe, mely célok rendesen egy pontban csúcsosodnak ki: [s ez] a *nationalismus*...”^[20] Arra, hogy mi is az államoknak ez az ominózus „egyesülése”, a fiatal „jogszigorló” nem tért ki, de a szövegből nem sejlik fel több, mint ami másfél évtizeddel később az Egyesült Nemzetek szervezeti égisze alatt valójában megvalósult. S ebben nem tévedett: az állami szuverenitás korlátozásának világtörténetében a következő lépést egy ilyen szervezet létrehozása jelentette, 1945 után.

Ha összehasonlítjuk Szabó József 1931-es és 1936/37-es írásait, igen érdekes összefüggéseket találunk. Amíg az 1931-es munkát, vagyis „első elméletét” azzal zárta, hogy „szuverén állam ... ma már nincsen”,^[21] addig az 1936/37-es tanulmányban, azaz a „második elméletében” megkülönböztetett szuverén és nem szuverén államokat és azt mondta: „a szuverén állam korlátozva lehet ugyan a nemzetközi jog által, ami fölötté áll, tartalma azonban az ő hozzájárulása nélkül létre nem jöhet”.^[22] Amíg 1931-ben a szuverenitást történelmi anakronizmusnak mondta, addig 1936/37-ben azt hangsúlyozta: „az állami szuverenitás tagadását ... szintén nem helyeselhetjük.”^[23] A „második elméletében” már ehhez képest elemzi a nemzetközi jog természetét is, s lényegében azt az álláspontot

[20] Szabó, 1931, 509–510.

[21] Uo. 506–507.

[22] Szabó, 1937 (Szuverénitás), 176. Részletesebben: „...a szuverén államot végeredményben az különbözteti meg a nem szuveréntól, hogy az őt korlátozó nemzetközi jogszabályok tartalma elvileg, rendszerint csak az ő hozzájárulásával alkotható meg, s csupán kivételesen enélkül – a nem szuverén államokat korlátozó nemzetközi jogszabályok tartalma viszont csak kivételesen jön létre az ő hozzájárulásukkal, elvileg, rendszerint enélkül is létrejöhet.” (Uo.)

[23] Szabó, 1936 (Szuverénitáselméletek), 404. A Fasc. 1.-ben ugyanígy: „nemcsak az a véglet helytelen, amely minden állam szuverenitását tagadja, hanem az is, amely minden állam szuverenitását állítja”. (Szabó, 1937. 127.)

képviseli, mint Buza László.^[24] Megváltozott a tárgyhöz való alkotói viszonya is. Jogszigorlóként még azt írta (Somló Bódog szövegére való homályos utalással): „A világtörténelem másodpercmutatójáról nem olvashatók ugyan le jogalapok: de ha az óra üt, akik ébren vannak, megtudják, hányadán áll a dolog. A világháború ilyen intő óraütése volt az időnek, ... mert megmutatta, hogy mire vezet az állami szuverenitás... feltámadása: nem szabadságra, hanem önkényre. Küzdenünk kell tehát ellene minden erőnkkel.”^[25] Ezzel szemben öt év múltán ezt vetette papírra: „A szuverenitás olyan valami, amiért érdemes küzdeni; ha nem is tartozik a szent dolgok közé, mindenesetre azok között van, amik drágák az embereknek.”^[26]

E kontraszt kapcsán számos kérdés felvethető. Mi a változás lényege, vagyis mi a különbség a két elmélet között? Mi volt a változás oka? Volt-e szerepe e „második” elméletnek abban, hogy Szabó 1945 után lényegében^[27] nem tért vissza a szuverenitás problémájához? Ezek közül – minthogy az első kérdés adható válasz viszonylag egyszerű, a harmadikra adott pedig a másodiktól függ – igazán csak a második kérdés vehet fel értelmezési és értékelési nehézségeket is.

A változás abban áll, hogy pályamunkájában Szabó a szuverenitást lényegében az abszolút szuverenitással azonosította és azt tagadta, kifejezetten kártékonynak találva a fogalmat, a két 1937-es írásban pedig egy bizonytalan relatív szuverenitás-elméletet^[28] fejtett ki és a szuverenitás fogalmát pozitív tartalommal töltötte meg. Talán mondani sem kell, hogy a két világháború közötti Magyarországon a „második elmélet” volt a hivatalos ideológiával össze-

[24] Buza László elméletének leírását ld. Szabó, 1937 (Szuverénitáselméletek), 361–362. Az elmélet referenciája a professzor időközben megjelent új műve, A nemzetközi jog tankönyve lett; ld. Buza, 1935. Talán mondani sem kell, hogy Buza elmélete továbbra sem volt kritika tárgya.

[25] Szabó, 1931, 511–512.

[26] Szabó, 1936 (Szuverénitás), 9. Alf Ross egyik hasonlatát átvéve Szabó így fogalmaz: „[a szuverenitás] drága ékszer, amelyet olyan féltő gonddal őriz minden állam, mint egy erényes nő az ártatlanságát”. (Uo. 9.) Vagy, a fogalom fokozatos jellegére utalva, a Népszövetség elkötelezett hívének, Lord David Daviesnek az egyik művéből vett fordulattal élve: a szuverén állam „önként korlátozhatja magát egy bizonyos határig, de ezt [ti. hogy meddig] éppoly nehéz meghatározni, mint azt, hogy egy fiatal hölgy meddig mehet el erénye kompromittálása nélkül”. (Uo. 2.) (Itt jegyzem meg azt az apró érdekességet, hogy a szuverenitás irodalmában – az államelmélet más területeihez képest – meglehetősen gyakoriak a szexualitásra utaló *bon mot*-k; legutóbb pl. a skót MacCormick húzott párhuzamot a szuverenitás elvesztésének és a szüzesség elvesztésének egyes aspektusai között, amit a szakirodalom széltében-hosszában idéz, vagy legalábbis ismételt. Vö. MacCormick, 1999, 126.)

[27] Leszámítva ti. A béke értelme című írását (ld. Szabó, 1946), amelyben a szuverenitás-probléma újragondolását sürgeti és azt állítja, hogy az államok valódi szabadsága egy „államfölötti organizáció” létezését feltételezi. „A szuverenitás fogalma ... – fogalmazott (36.) kicsit megkérdőjelezhetően – az államfölötti nemzetközi jogi organizációt nemhogy kizárná, hanem egyenesen feltételezi”.

[28] Az abszolút és a relatív szuverenitás-elmélet különbsége azzal érzékelhető, hogy egy fél pohár vízre az előbbi azt mondja: a pohár (fél)ig üres, az utóbbi pedig azt, hogy (fél)ig tele van. A „bizonytalan” jelzőt azok az elméletek kaphatják, amelyek még csak fel sem tételezik, hogy a pohárban lévő víz mennyisége az idők folyamán (történelmileg) változik.

egyeztethető. A „második elméletben” Szabó – alárendelt elemként – megtartotta az első néhány tételét (például a fogalomnak a tudományági megismerés szempontjából vett határterületi jellegéről és fogalmi egységéről: „a szuverenitás-fogalom a nézőpontok pergőtüzében is megtartja egységét” – írta), sőt erősebb érveket is talált egy-egy gondolatához (például azt állítva: az államnak nem fogalmi eleme a szuverenitás).^[29] Kétségtelen, hogy a megváltozott álláspont mellett is próbált megőrizni valamit az „első elméletből”. Például amikor így fogalmazott: a „nem szuverén államok egyre szaporodnak”, vagy amikor ezt írta: „a nemzetközi jognak csupán az a jellegzetessége, hogy természetes alanyai a szuverén államok, ami pedig csak annyit jelent, hogy alanyai közt szuverén államoknak feltétlenül kell lenniük, de nem azt, hogy minden alanya szuverén állam”.^[30] Mindennek ellenére az 1931-es mű nemcsak abban különbözik az 1937-estől, hogy amíg az előbbit láthatólag egy kiváló képességekkel bíró végzős joghallgató írta, addig az utóbbit egy érett kutató,^[31] hanem jellegében is: amit az egyik állít, azt a másik (félszegen) tagadja.^[32] Ezért olyan drámai (s annak számára, aki csak ezt a művet ismeri: szinte érthetetlen is), amikor a sok tagadás után az 1937-es kötet utolsó mondatában, mint a kivégzőosztagok előtt állók elkeseredett kiáltásaiban, mégiscsak felbukkan valami az eredeti álláspontból: „Ép ezért a szuverenitás nem használható fel jóhiszeműleg arra a politikai szerepre, hogy államok számára belőle kiindulva tételes jogi alapjogokat igényeljünk; inkább fordítva: a szuverenitás állását kell leolvasnunk a tételes jogoknak a világtörténelem óralapján állandó mozgásban lévő mutatójáról.”^[33]

S mi volt a változás oka? Szabó életrajzából tudjuk, hogy a két írás közötti néhány évben állami ösztöndíjként tanulmányokat folytatott kül- és belföldön. Bécsben Alfred Verdrossnál és Hold v. Fernecknél tanult nemzetközi jogot (1933/34), itthon pedig – amikor is ösztöndíjas gyakornokként tevékenykedett a szegedi jogi kar nemzetközi jogi, közjogi és jogbölcseleti tanszékein (1934/35) – Moór Gyula, Buza László és Horváth Barna irányítása alatt állt.^[34] Az 1937-es írás Előszava szerint „elmúlhatatlan hálával” gondolt „Buza László egyetemi ny. r. tanár úr Őméltóságára”, akinek jelentős szerepe volt a bécsi ösztöndíj

[29] Szabó, 1936 (Szuverénitás), 9., 124.

[30] Uo. 123., 125.

[31] Későbbi, „kiérleltebb” elméletét egyébként Szabó egy folyóiratcikken tömören is összefoglalta: ld. Szabó, 1936a, 249–259.

[32] Érvelés-módszertani érdekesség, hogy az 1936/37-es írásokban megjelent a „horváthbarnás dialektika”, ami nyilvánvalóan a mester-tanítvány viszonytal magyarázható. Pl. az ilyen mondatokban: „Nem azért kötelezhető az államok rendszerint csupán hozzájárulásukkal, mert szuverének –, hanem azért szuverének, mert rendszerint csupán hozzájárulásukkal kötelezhetőek.” (Szabó, 1937 (Szuverénitáselméletek) 405.) Ugyanígy: „Nagy államok igazsága lehet a politika, a mi politikánknak azonban az igazságnak kell lennie”. (Uo. 11.)

[33] Szabó, 1937 (Szuverénitáselméletek), 405.

[34] 1935-ben elköltözött Szegedről és Budapesten gyakorló jogász lett; előbb a Pénzügyminisztériumban vállalt munkát, majd a budapesti törvényszéken (1940-től bíróként). Életének e korszakáról ld. Szabadfalvi, 1999, 198–199.

megszerzésében, s köszönetet mondott két miniszternek és két minisztériumi főhivatalnoknak „kitüntető és feledhetetlen támogatásukért”, mert „állami tanulmányi segély útján” ők hátrították el a munka „megjelenése elé tornyosuló anyagi akadályokat”.

A nézetek gyors megváltozásának okára – elvileg – három magyarázatot adhatunk. A hivatalos nézeteknek való behódolás, a szakmai álláspontnak a különböző érvek súlya alatti megváltozása, és az a finom dresszúra, amit a kipárnázott, de nagyon is kemény és kegyetlen hierarchiával bíró magyar egyetemi világban az idősebb pályatársak képesek gyakorolni a pályájukat éppen megkezdő fiatalokra nézeteik alakítása terén. Ma már valószínűleg nem tudjuk megállapítani, hogy melyik volt a valódi ok. Pusztán intuitív alapon és az egyéb körülményeket is mérlegelve én az elsőt kizárom, vagy legalábbis szerepét minimálisra korlátozom, és Szabó József elméletének megváltozását elsősorban a harmadik, kisebb részben esetleg a második körülménynek tudom be. Igaz, erre nincs közvetlen bizonyítékom, a fent részletezett történet azonban közvetve ezt támasztja alá. Kielezve fogalmazhatunk úgy is, hogy Buza László a „Tekintetes Kar!” kezdetű, levélformában megírt véleménnyel (Horváth Barna jóváhagyása mellett) egy politikailag motivált pofont adott a fiatal Szabó Józsefnek – olyat, amelyet ugyanez idő tájt egyébként Horváth Barna is kapott Moór Gyulától.^[35] A „pofon” *pro forma* szakmai érvekre hivatkozott, de azok mögött politikai nézetek különbsége állt; s ez feltételezhetően az ő esetükben is erkölcsi habitusuk különbségével volt kapcsolatban. Aki az *establishment* világába akar belépni, annak el kell fogadni az *establishment* ítéleteit, ideológiáját és szellemét – jelezte a fiatalember számára bírálatával a professzor úr. A fiatalember pedig tanult.

[35] A magyar jogelméleti gondolkodás történetében alkalmasint megemlíttik, hogy Horváth Barna és Moór Gyula szakmai nézetkülönbségei mögött végső soron politikai nézeteik eltérése állt. Konfliktusuk ugyanakkor erkölcsi habitusuk különbségére vezethető vissza. Ezért Moór híres megjegyzését „az állam kenyeréről” talán nem túlzás „politikailag motivált pofonnak” minősíteni. Önéletrajzi naplóbejegyzésében Horváth Barna így fogalmazott: „[Moór] anarchistának, kozmopolitának és pacifistának nevezett. Mivel a 'határok spiritualizálódásáról’ írtam, Titulescu csatlósának nyilvánított, és a kisantant zászlóvivőjének. Mivel tagadtam azt, hogy legfőbb kötelességünk volna meghalni a hazáért, rám fogta, hogy én az ilyen kötelesség létezését általában tagadom. Úgy gondolta, hogy nekem konformnak kell lennem a rezsim politikai nézeteihez, mivel én a magyar állam kenyerét eszem.” (Horváth, 1993, 77.) Érdekes, hogy a magyar jogtudományi gondolkodásnak e roppant kártékony mondata („a tudós álláspontja legyen konform annak a rendszernek az elfogadott nézeteivel, amelynek 'a kenyerét eszi'”) egy harmadik Szegedről induló gondolkodó, Bibó István műveiben is hangsúlyt kapott – igaz, némileg más kontextusban és kritikailag –, amikor a közélet „hazug, öncsaló konstrukcióiról” beszélt. Ld. pl. az Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem című írását. (Az ún. szegedi iskoláról áttekintő jelleggel ld. Szabadfalvi, 2000, 37–39.) Az is megjegyzésre érdemes, hogy a tudós nézeteinek rendszer-konform voltával kapcsolatos elvárás ezekben az időkben nem egészült ki azzal a még kártékonyabb követelménnyel, hogy a tanítványok nézetei igazodjanak a tanáraikéhoz.

IRODALOM

- Buza László – Horváth Barna (1931): *Tekintetes Kar!...* [Részletes bírálat Szabó József „Az állami szuverenitás nemzetközi jogi fogalma” című pályaművéről.] (1931. május 10-12.) Gépirat. Szeged.
- Buza László (1935): *A nemzetközi jog tankönyve*. Politzer, Budapest.
- Buza László (1940): *Buza László ny. r. tanár véleményes jelentése Szabó József kir. bírósági jegyző úrnak a jogbölcseletről egyetemi magántanárként való képesítése végett bemutatott dolgozatairól*. (1940. szeptember 17.) Gépirat. Szeged.
- Horváth Barna (1993): *Forradalom és alkotmány. Önéletrajz 1944-45-től*. (Ford.: Nagy Endre.) ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest.
- MacCormick, Neil (1999): *Questioning Sovereignty. Law State and Practical Reason*. Oxford University Press, Oxford.
- Somló, Bódog (1917): *Juristische Grundlehre*. Felix Meiner, Leipzig
- Szabodfalvi József (1999): Egy európai jogtudós emlékezete. In: Szabó József (szerk.): *A jogbölcselet vonzásában. Válogatott tanulmányok*. Bíbor, Miskolc.
- Szabodfalvi József (szerk.) (1999): Szabó József *A jogbölcselet vonzásában. Válogatott tanulmányok*. Bíbor, Miskolc.
- Szabodfalvi József (2000): *Volt egyszer egy „szegedi iskola”. A szegedi jogi kar szerepe a magyar jogbölcseleti gondolkodásban*. Szeged. Várostarténeti, kulturális és közéleti magazin. XII. évf. (2000. november) 11. sz. 37-39.
- Szabodfalvi József (2012): *Szuverenitás-elméletek a 20. század első felének magyar jogirodalmában*. Előadás az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága, valamint Jogtörténeti Albizottsága által 2012. május 15-én szervezett tudományos tanácskozáson. Gépirat, Debrecen.
- Szabó József (1931): *Az állami szuverenitás nemzetközi jogi fogalma*. Írta Szabó József jogszigorló. Pályamunka a m. kir. Ferencz József Tudomány Egyetem nemzetközi pályázataira. 1931. I-XXX + 1-512. Kézírt írt kézírát, Szeged.
- Szabó József (1936a): *Hatalom, szabadság, szuverenitás*. Társadalomtudomány. 249-259. (különlenyomat: 1937, Budapest.)
- Szabó József (1936b): *A szuverenitás (Nemzetközi jogi tanulmány)*. Acta Literarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Francisco-Iosephinae. Sectio Juridico-Politica. Tom. XI. Fasc. 1. 1-224. A M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, Szeged.
- Szabó József (1937): *Szuverenitás-elméletek*. Acta Literarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Francisco-Iosephinae. Sectio Juridico-Politica. Tom. XI. Fasc. 2. 225-424. A M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, Szeged.
- Szabó József (1946): *A béke értelme*. Hernádi, Budapest.
- Szabó József (1999): *A jogbölcselet vonzásában. Válogatott tanulmányok*. (szerk. Szabodfalvi József) Bíbor, Miskolc.
- Takács Péter (2013): A szuverenitás mint az állam fogalmi megragadásának kategóriája. In: Cserny Ákos (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Rácz Attila 75. születésnapja tiszteletére*. Nemzeti Közszolgálati és Tankönyvkiadó, Budapest.
- Varga Csaba (szerk.) (2006): *Die Schule von Szeged. Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas*. Philosophiae Iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae. Szent István Társulat, Budapest.

•
Zilzer Gyula: *Forradalom*, 1924

Sebastian Melmoth emlékezete – Az Oscar Wilde-perek*

I. BEVEZETÉS

Oscar Wilde idézete^[1] a lehető legrövidebben foglalta össze azt a bűnt, amely miatt két év fegyházbüntetést és kényszermunkát szabtak ki rá. A 19. század egyik leghíresebb dandyje, írója, költője, életművésze ünnepest hírességből viharos hirtelenséggel vált kegyvesztett és üldözött emberré, mikor kiderült vonzódása saját neméhez. Az Oscar Wilde-perekről kevés szó esik hazánkban, rendkívül gazdag és nagy múltú külföldi irodalma ellenére kutatásaim során alig találkoztam a témával akár büntetőjogi, akár más jogterület vonatkozásában hazai publikációkkal, vagy előadásokkal, pedig a perek legalább annyira érdekesek büntető eljárásjogi, mint jogtörténeti szempontból. Tanulmányom legnagyobb részben külföldi irodalomra támaszkodik és Wilde életének rövid bemutatása után részletesen elemzi a viktoriánus kori Anglia visszásságait, társadalmát, valamint azt a homoszexuális szubkultúrát, mely ebben az időszakban kezdte egyre inkább kivívni saját létjogosultságát. A címhez igazodva a tanulmány a Wilde-perekre, valamint azok kulturális, jogi és társadalmi utóéletére fókuszál, mely igencsak jelentős napjainkban is. Egyre több regény, film, színdarab és egyéb műalkotás készül nemcsak műveiből, hanem életéről is, így elmondható, hogy Wilde nemcsak korában, hanem századunkban is rendkívüli népszerűséget tudhat magáénak.

II. EGY ÍR GÉNIUSZ, OSCAR WILDE

A fenti jelzőt nem én használom először, hanem Oscar Wilde jellemezte így magát. Ennek alapján azt gondolnánk, hogy nem volt más, mint egy önimádó művész, mindez azonban kevés lenne ahhoz, hogy hatása ilyen jelentős legyen napjainkban is. Egyszerre volt író, költő, kritikus, újságíró, szerkesztő, divat-reformer. Mindezek mellett mély érzésű és őszinte embernek ábrázolják a forrá-

* A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

[1] „A csók nem csupán két test, de két lélek nagy összetartozásának jele. Az Örök Szellem üzenete. Ráadásul ha bűnösnek is nevezhető - e csók! -, és ha oly soká vártunk rá mégis, talán végzetünk felé indulunk vele.”

sok, aki mindenkinek tudott valami kedveset, figyelmeset mondani, családjával figyelmes és előzékeny volt, imádta a gyerekeit és szerette a feleségét. Barátja, Robert Sherard egy híres színésznő szavaival így emlékezett róla: „Ami vonzó volt Oscar Wilde-ban, hogy a számtalan kedvességéért nem várt viszonzást, ahogy sok esetben a férfiak viszonyulnak hozzánk. Egy bajtársat találtam benne, nem egy udvarlót, akivel lehetséges volt egy mély és valódi barátság kötése. Ez pedig nagyon ritka nők és férfiak között.”^[2] Hibája mindössze annyi volt, hogy nem úgy öltözködött, nem úgy viselkedett és nem azt szerette, ahogy azt elvárták tőle.^[3] Korában hírhedt volt, századunkban híresség és példakép.

Oscar Wilde 1854. október 16-án született Dublinban egy orvos és egy költőnő második fiaként. Szülei a legjobb iskolákba küldték tanulni, mivel kiváló nyelvérzéke, memóriája, és mint később kiderült, beszédkészsége volt. Öltözködése feltűnő volt, a sportokat nem kedvelte különösebben, inkább a művészetek vonzották. Előbb a dublini Trinity College-ban, majd Oxfordban tanult.^[4] A görög és a latin nyelv elsajátítása mellett Wilde irodalmi szinten tanult meg franciául, szépen beszélt németül és olaszul, valamint hamar megmutatkozott az irodalom iránti vonzódása is. Oxfordba ösztöndíjjal felvételizett és tanulmányai alatt is számos versenyt nyert meg. A legnagyobb sikert a Ravenna című költeményével érte el 1878-ban, mellyel megnyerte az Oxford University Poetry Prize-t.^[5] Már tanulóévei alatt is több országba látogatott el, egyetemi éveinek befejezése után – melynek végén fegyelmezetlen természete miatt nem kapott tanári kinevezést – sikeres előadókörúton vett részt Amerikában. Már egyetemi éve alatt is különös és eredeti jelenség volt, akiről néhány évvel később nemcsak a Punchban, hanem más magazinokban is megjelentek szatírák.^[6]

Amerikai útja után rövid időre Párizsba ment, majd hazatérése után röviddel megnősült. Felesége, Constance Lloyd egy ügyvéd lánya volt, aki Wilde igazi társa lett a reformnézetek terjesztése terén is: a Pall Mall Gazette egyik számába például az új női divatról szerkesztett cikket.^[7] Wilde rajongott gyermekeiért és a forrásokból kitűnik, hogy szerette feleségét, házassága legalább annyira érzelmi, mint konvencionális alapokon nyugodott. Írói sikerei ekkor kezdődtek, melyeket előbb értekezéseivel, ellentmondásos regényével a Dorian Gray arcképével, csodálatos meséivel alapozott meg, majd vígjátékaival szilárdított meg. Házasevei során azonban véglegesen megszilárdult a férfiak iránti vonzódása is, mely a jelen tanulmány tárgyát képező perekhez vezetett. Ezeknek részletes bemutatása előtt azonban felvázolom a kort és annak társadalmát, melybe Oscar Wilde beleszületett.

[2] Sherard, 1905, 13.

[3] Nunokawa – Sickels, 2005, XV.

[4] Fryer, 2005, 2.

[5] Hunter – McRae, 1991, 68.

[6] Fryer, 2005, 14.

[7] Sloan, 2003, 58.

III. HOMOSZEXUALITÁS A VIKTORIÁNUS ANGLIÁBAN

A viktoriánus korszakról az erkölcsiség, konzervativizmus és a szigorú büntetőjog jut eszünkbe. A Viktória királynő 1837-től 1901-ben bekövetkezett haláláig tartó „aranykor” gazdasági, szociológiai és ideológiai változásokat, valamint hatalmas mértékű ipari fellendülést hozott.^[8] A valóságban azonban ez a kor sem különbözött semmiben az ókori Rómától vagy a Napkirály udvarától, már ami az erkölcsöket illeti. A 19. században íródott regények mind jól ábrázolják a korszak fonásait. Sir Arthur Conan Doyle Sherlock Holmes történetei a társadalom legsötétebb „bugyraiba”, az ópiumbarlangok, nyomornegyedek, bordélyházak és vidéki kúriák világába kalauzolják el az olvasót. Wilde sem tett másként: cinizmusával, őszinteségével és humorérzékével mesterien látott át bármilyen álarcon, s le is rántotta azt a társadalomról. Különleges tükrével olyan kérdéseket vetett fel és olyan stílusban, amelyeket senki sem őelötte, s olyan világot – a homoszexuális félvilágot – mutatott be, amelyről sokan talán nem is tudták, hogy létezik.

Végzete elkerülhetetlen volt, hiszen miként Michael Foucault *A szexualitás története* című munkájában megjegyzi: „A 19. századi homoszexuális (...) már személyiség: van múltja, nem is akármilyen, van gyermekora, van jelleme, életmódja; és van morfológiája is, csakis rá jellemző anatómiával és – meglehet – titokzatos fiziológiával. Egész lényének része van abban, hogy a szexualitása olyan, amilyen. A szexualitása lényének minden ízében jelen van: ott van minden cselekedete mögött, alattomban ható és meghatározhatatlanul aktív vezérelvként; szexualitása szinte az ábrázatáról, sőt, egész testtartásáról is leolvasható, mivel bármennyire szégyellni való is, sohasem sikerül titokban tartani.”^[9]

Süvecz Emese *Jegyzetek a Queer láthatóságáról* című tanulmányában^[10] Alan Sinfield *The Wilde Century* című munkáját idézi, mely azt elemzi, hogy miként teszi önmagát láthatóvá (*visibility*) a huszadik század első felének meleg identitása, és Oscar Wilde személyét a homoszexuális – mint – típus folyamat terméként értelmezi.^[11] Ebben nagyon sok igazság fedezhető fel, meglátásom szerint Oscar Wilde egész személyisége, viselkedése és tettei mind egyfajta „homoszexuális-típusmegjelenésként” értékelhetőek. Mára homoszexuális ikonná vált, olyan mártírrá, aki mai korunkban minden bizonnyal a legnagyobb televíziós showkban szólalna meg. Szokatlan bátorsággal vállalta fel önmagát, s végzetét is ez okozta.

Hiba lenne azonban azt hinni, hogy Oscar Wilde esete ritka és különleges lett volna. A Wilde-percek előtt források szerint már számos szodómiával kapcsolatos eset történt mind Angliában, mind Skóciában a 17., 18. és 19. században is.

[8] Menz, 2009, 2.

[9] Foucault, 1996, 46.

[10] A teljes cikk megtalálható: http://www.balkon.hu/balkon02_07-08/02suevecz.html. (Letöltés ideje: 2012.11.)

[11] Sinfield, 1995.

A szodómia kifejezés helyett a 16. században a *buggery* kifejezést használták, elsőként 1533-ban nevezték *szodómiának* az azonos neműek közötti kapcsolatot. VIII. Henrik halálbüntetéssel rendelte sújtani a szodomita cselekményeket, és egy rövid időszakot kivéve az ilyen jellegű kapcsolat 1828-ig főbűnnek számított Angliában.^[12] Nem meglepő, hogy szodómia alatt szinte kizárólag a férfiak együttlétei értendők, hiszen a nők közötti lesbikus viszonyok nem voltak annyira feltűnőek, valamint jobban bele is illettek az elvárt társadalmi képbe. A lesbikus kapcsolatokat ezért nem is kriminalizálták, kivéve a fiatal lányok esetében, akik ezekre fogékonyabbak lehetnek.^[13] Bár később a halálbüntetést eltörölték, az 1885-ben módosított Büntető Törvénykönyv (Criminal Law Amendment Act) 11. szakasza kétévi fegyházbüntetéssel sújtotta a férfiak közötti nemi kapcsolatot, melyet kényszermunkával is lehetett súlyosítani. A „homoszexualitás” szót ekkor még nem ismerték, mivel ezt a fogalmat csak később alkotta meg Kertbeny Károly (Karl-Maria Benkert) osztrák-magyar író.^[14] Helyette általában a már említett Szodoma városának nevéből eredő *szodomita*, vagy a *pederaszta*^[15] szót használták, vagy az *urániai szerelem*, vagy *görög szerelem* kifejezést.^[16] Francia nyelvterületen *genre douteux*-nak, azaz kétneműnek nevezték az ilyen férfiakat.^[17]

A találkozásokra használt helyeket, melyeket angolul *molly houses* néven említenek a források, számos ügyben fel lehet deríteni.^[18] A molly-szalonok említésével először 1710-ben, Ned Ward *Satyrical Reflections on Clubs* című munkájában találkozhatunk.^[19] A későbbi források a St James' Parkot és környékét említik gyakran, mint a szodomiták legfőbb találkahelyét. A 19. századra a kocsmák és klubok számának növekedése volt tapasztalható, például a West Enden, vagy a Stranden. 1866-ban Lord Byron, aki szintén ismert volt mindkét nemhez vonzódásáról, megjelentette *Don Leon* című versét, mely William Banks 1841-es letartóztatását is említi, és a homoszexuális cselekmények legitimitációjára hívja fel a figyelmet.^[20] 1871-ben a Boulton and Park-eset, majd 1889-ben a Cleveland Street-i eset keltett nagy közfigyelmet, melybe néhány kifutófiú

[12] Homosexuality and the Law in England. Elérhető: <http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/wilde/wildelawpage.html>. (Letöltés ideje: 2013.01.02.)

[13] Adut, 2005, 223.

[14] Takács, 2003, 398.

[15] Az elnevezés görög eredetű és Angliában John Addington Symonds *A görög etika problémája* című 1883-ban megjelent könyvéből származik.

[16] A kifejezést Karl Heinrich Ulrichs német jogász találta ki az 1860-as években. Ezekben az időkben alakultak meg az ún. „urániai társaságok”, melyek közül egyiknek maga Oscar Wilde is tagja volt.

[17] Robbins, 2011, 4.

[18] A „molly” jelzót a 19. században Nagy-Britanniában a homoszexuális férfiak elnevezésére használták, innen kapták nevüket a találkahelyek is. Ld. Homosexuality. Gay and Lesbian Subcultures. Elérhető: <http://www.oldbaileyonline.org/static/Gay.jsp>. (Letöltés ideje: 2012.11. 29.)

[19] Cook, 2003, 8.

[20] Uo. 14.

és számos ismert arisztokrata keveredett bele.^[21] Utóbbi azért is volt különösen nagy horderejű, mert nemcsak a miniszterelnök, hanem még a walesi herceg jó híre is veszélybe került miatta.^[22] A Lord Arthur Clinton és Newcastle hercegének harmadik fia, valamint két másik férfi közötti szerelmi ügy szintén közismert volt. Lord Arthur azonban a peres eljárás megkezdése előtt skarlátlázban elhunyt, ezért ő nem jutott Wilde sorsára.

Sir Howard Vincent, a Scotland Yard Kriminológiai Nyomozóirodájának első igazgatója visszaemlékezéseiben arról panaszkodott, hogy a férfiak közötti szexuális kapcsolat egyre növekvő csapást jelent az országban.^[23] Jól példázta ezt az 1884-es un. „dublini kastélybotrány”, melyben egy Jack Soul nevű férfi-prostituált, valamint számos politikus volt érintett. A homoszexuális kapcsolatok azonban a legfelsőbb szinten, a királyi családban is előfordultak. Az angol történelem első nyíltan homoszexuális királyi sarja, Eddie herceg, azaz Albert Victor, VII. Edward legidősebb fia volt, aki 29 évesen halt meg tífuszban.

A hotelek elterjedésével az 1880-as években a homoszexuálisok találkaheleyei újabakkal bővültek. Wilde több életrajzírója is említi az Albemarle és a Savoy Hotelt, melyek a perek során is felmerültek. Érdekesség, hogy ennek ellenére statisztikai adatok szerint az 1806 és 1900 közötti periódust vizsgálva a homoszexualitás előfordulása 1842 és 1848 között volt a legnagyobb Angliában.^[24] Természetesen a legtöbb homoszexuális Londonban élt, mely főként annak volt köszönhető, hogy a környező városokból a közép- és főleg szegényebb rétegek érkeztek a fővárosba, ahol nemcsak örömszerzési lehetőséget, hanem megélhetési forrást is jelentett számukra az ekkorra már körvonalazódott homoszexuális szubkultúra.^[25] Természetesen a homoszexuális viszonyok nemcsak az utcákon, hotelekben és szalonokban voltak megfigyelhetők, hanem a kikötőkben is egyre észrevehetőbb volt az egymással kapcsolatot kereső férfiak jelenléte.^[26] A homoszexualitás terjedéséhez kitűnően hozzájárultak a viktoriánus iskolák is. Lord Alfred Douglas visszaemlékezéseiből, valamint számos más forrásból is tudjuk, hogy a közép- és felsőfokú oktatásban részt vevők között, a viktoriánus kollégiumokban virágkorát élte a homoszexualitás. Ahogy Jopie Prins megállapítja: „a hellenizmus hatására Oxfordban a homoszexualitás alakult ki, míg Cambridgeben a feminizmus.”^[27]

[21] Elfenbein: On the Trials of Oscar Wilde. Myths and realities. Elérhető: http://www.branchcollective.org/?ps_articles=andrew-elfenbein-on-the-trials-of-oscar-wilde-myths-and-realities. (Letöltés ideje: 2012.11.11.)

[22] Thomas, 2012, 40.

[23] Mckenna, 2005, 79.

[24] Cocks, 2003, 23.

[25] Tosh, 1999, 189.

[26] Renier, 1938, 93.

[27] Prins, 1999, 46.

IV. TALÁLKOZÁSOK A FÉRFIAK VILÁGÁBAN

Több életrajzíró is alátámasztotta azt a tényt, miszerint Oscar Wilde-nak már fiataloktól kezdve is voltak férfikapcsolatai. Számos barátját megdöbbenette azzal, hogy kifejlesztett néhány olyan jellemvonást, mely saját heteroszexualitásukban ébresztett kétségeket bennük.^[28] A görög kultúra iránti szenvedélye Oxfordban még inkább elmélyült, melynek szerves része volt Platón, Arisztotelész, a görög filozófia, valamint a mitológia is, melynek elengedhetetlen alapja volt az azonos neműek szerelme.^[29] Michael Matthew Kaylor *Secreted Desires: The Major Uranians: Hopkins, Pater and Wilde* című könyvében zseniálisan világít rá Walter Paternek, Wilde rajongott tanárának filozófiájára és a könyveiből áradó homoszexualitásra. Wilde lett Pater tanainak egyik megvalósítója, rajta kívül azonban még számos író, költő és egyéb művész tekinthető az önmagukat „urániaiaknak” aposztrofáló társaság vezéralakjának. Gerard Manley Hopkins, William Johnson, Lionel Johnson és Digby Dolben voltak azok a „mesterek”, akik Caravaggio, Winckelmann, valamint a görög filozófia és esztétizmus továbbvivői lettek.^[30]

Wilde egyetemi tanulmányai során gyakran vitt fel magához ismert egyetemi prostituáltat, akitől állítólag szifilisz is elkapott. Az egyetemen legjobb barátja Hunter Blair volt, aki gyakran elkísérte Oscart bevásárló körútjaira.^[31] Ahogy Fryer és mások is megerősítették, ebben az időben erősödött meg biszexualitása. Imádott flörtölni a nőkkel, de megmaradt feminin oldala is, mely főként a kóristafiúk iránti érdeklődésében nyilvánult meg.^[32] Cambridge-ben egy bizonyos Harry Marillierrel került intim kapcsolatba, majd Frank Miles-szal költözött össze, aki tehetséges festő volt.^[33] Amerikai útja során Walt Whitmannel is találkozott, akivel rövid „viszonyba” bonyolódott, egy ismerősének még azt is nyilatkozta, hogy: „Whitman csókját még mindig az ajkamon érzem”.^[34]

A következő komoly férfiszerelem már házasemberként Robert Ross volt, aki 17 éves korában találkozott Wilde-al és egész életén át kitarzott mellette.^[35] Robert Ross egy kanadai újságíró és kritikus volt, akit sok életrajzíró Wilde első férfiszerelemének tulajdonított, azonban ez mára a források alapján megcáfolható. Ross szerepe mégis döntő volt abban, hogy Wilde elfogadja szexualitását, melynek segítségével új irodalmi „távlatok” nyíltak meg előtte. Ross még szerelmi kapcsolatuk megszakadása után is kiállt Wilde mellett,

[28] Meijers, 2009, 12.

[29] Dowling, 1994, 3.

[30] Kaylor, 2006, 8.

[31] Fryer, 2005, 18.

[32] Uo. 20.

[33] Mckenna, 2005, 81.

[34] Ellmann, 1988, 171.

[35] Mckenna, 2005, 81.

élete végéig támogatta, halála után pedig mentora örökségének őrzője és szerkesztője lett.^[36]

Wilde bizonyíthatóan szerelmi viszonyt folytatott még John Gray festővel, Lionel Johnson költővel, valamint Ernest Dowsonnal, a fiatal színésszel is. Legnagyobb szerelme azonban vitathatatlanul a végzetét okozó Lord Alfred Douglas, azaz Bosie volt, akivel 1891 nyarán találkozott. Lord Alfred Douglas Queensberry kilencedik márkijának, John Sholto Douglasnak harmadik fia volt. Apja által semmibe vett, anyja révén elkényeztetett fiatalember volt, aki Oxfordban tanult, de idejét inkább versírással és szórakozással töltötte. Wilde első látásra beleszeretett a nemcsak intellektuális és arisztokratikus, hanem rendkívül jóképű fiatalemberbe. Lord Alfred visszaemlékezései szerint Wilde szüntelenül kérlelte, hogy ebédeljen, vagy vacsorázzon vele, valamint folyamatosan leveleket és telegrammokat küldözgetett neki. Wilde érzelmei annyira komolyak voltak, hogy egy francia barátjának azt nyilatkozta: „Életem során háromszor házasodtam meg, egyszer egy nővel és kétszer férfiakkal”.^[37] A két férfin kétségtelenül Robbie-t, majd Bosie-t értette.

Kapcsolatuk idején Wilde rendkívül termékeny irodalmi korszakot élt át, legjobb művei ekkor születtek. Számára Bosie volt az eszményi szépség megtestesülése, akivel ráadásul művészetéről, irodalomról is beszélgethetett, Bosie pedig valószínűleg egy mentort és egy olyan jó apát látott benne, amilyen neki nem volt.^[38] Ahogy Montgomery Hyde írta: „Wilde részéről ez ideális és spirituális szerelem volt egyszerre”.^[39]

A kapcsolat azonban számos veszélyt hordozott magában. Wilde már a perek előtt több esetben is komoly bajba kerülhetett volna Bosie heves, figyelmetlen és kérkedő természete miatt. Bosie ugyanis odaadta egyik régi öltönyét egyik barátjának, Alfred Woodnak, aki leveleket fedezett fel a zsebében. A szenvedélyes hangú irományokat csak 35 font fejében szolgáltatva vissza írójuknak. Az összeget később Wilde ajándéknak tüntette fel, melyet azért adott Woodnak, hogy új életet kezdhessen Amerikában. A zsarolási esetektől eltekintve az egyébként is túlságosan nyíltan vállalt „barátság” alatt Douglas 1892-ben bemutatta Wilde-ot egy Alfred Taylor nevű férfinak, aki kerítőként tevékenykedett. Bosie imádta a fiatal férfiakat, akik néhány fontért és egy jó ebédért hajlandóak voltak prostituálni magukat, de a hivatásos prostituáltakat is előszeretettel látogatta.^[40] Taylor számos fiatalemberrel ismertette meg Wilde-ot és Lord Douglast,

[36] Ross szerepe nemcsak Wilde magánéletében volt óriási. Ross minden feketepiacon beszerezhető Wilde kötetet beszerezett, valamint rendszerezte és kiadatta Wilde egyéb munkáit, például a *De Profundis*-t. Jó barátja maradt Wilde gyermekeinek és nagy szerepe volt Wilde emlékének őrzésében is. 1950-ben, Oscar Wilde halálának 50. évfordulója alkalmából hamvait Wilde sírjában helyezték el a Péré Lachaise temetőben.

[37] Hyde, 1962, 61.

[38] Grewar, 2005, 23.

[39] Hyde, 1962, 65.

[40] Ellmann, 1988, 389.

akiket a perek során Lord Queensberry ügyvédje könnyen felhasznált tanúként. Számos helyen mutatkoztak, valamint több országba utaztak együtt, ugyanakkor gyakori vendégek voltak egymás családjainál. Constance barátnak tekintette Bosiet és többször megfordult édesanyjánál is.

Bosie apja azonban nehéz természetű ember volt, aki a pletykáktól és saját ellenérzéseitől vezérelve többször is felszólította fiát, hogy szakítson meg minden kapcsolatot „azzal a Wilde-al”. A lord rendkívül durva ember volt, lovait és kutyáit többre becsülte, mint a családját. A fiait és a feleségeit verte, mindenhová ostort hordott magánál, egyszer állítólag még egy minisztert is üldözőbe vett. Hármójuk „csatájában” először Wilde „győzedelmeskedett”, akinek zseniális társalkodói képességei még a lordot is „elbűvölték”. 1892-ben ugyanis véletlenül Bosie-val ebédeltek a Café Royalban, amikor megpillantották Lord Queensberry-t. Bosie áthívta apját asztalukhoz, aki végül hajnal négy óráig beszélgetett Wilde-dal, majd levelet küldött fiának, hogy visszavonja minden állítását Wilde-ról, aki valóban elbűvölő és nagyon okos.^[41] Ez az állapot azonban nem tartott sokáig, az idő múlásával a kapcsolat egyre rosszabbra fordult hármójuk között.

V. „ A SZERELEM, MELY ÖNMAGÁT MEGNEVEZNI FÉL”- A WILDE-PEREK

„Apáddal viselt háborúdban egyszerre voltam a pajzs és a fegyver mindkettőtök kezében”- írta a csatározásokról Wilde Douglasnak.^[42] Wilde szavai megoldásul szolgálnak arra a gyakran feltett kérdésre, hogy miért folyt bele a pereskedésbe, melyet Lord Queensberry nyilvánvalóan csapdának szánt. A per előtt ugyanis nem sokkal Queensberry egyik fia, Francis máig tisztázatlan körülmények között elhunyt. A lord Rosebery külügyminiszter magántitkára és Queensberry feltételezése szerint szeretője volt, mely később a források szerint valóban így volt.^[43] Bosie hirtelen természetét ismerve Wilde joggal tarthatott attól, hogy Bosie esetleg egy veszekedés következtében végez apjával, vagy testvére sorsára juthat.

1894 áprilisában Queensberry levelet írt fiának, melyben megfenyegette, hogy beszünteti apanázsát és kitagadja, ha nem vet véget kapcsolatuknak: „Vagy véget vetsz ennek, vagy kitagadlak, és megszüntetem minden pénzbeli támogatásodat.(...) Saját szememmel láttam, milyen megvetendő és gusztustalan kapcsolatra utalt modorotok és arckifejezések. Életemben nem láttam még ilyet, mint a te rettenetes ábrázatodat. Nem csoda, hogy az emberek beszélnek róla”.^[44]

[41] Hyde, 1962, 70.

[42] Gergely Bea: Oscar Wild-ot elítélték tiltott vágyai miatt. Elérhető: <http://ellenszek.hu/index.php/kultura/847-oscar-wilde-ot-elitelték-tiltott-vagyai-miatt>. (Letöltés ideje: 2012.11.11.)

[43] A forrásokban Lord Drumlanrig néven említett Francis Douglas vadászbaleset áldozata lett, sokak szerint azonban öngyilkosságot követett el, illetve megölték. Bővebben ld. Hyde, 1986, 207.

[44] Török, 1988, 199.

Mivel levelére a válasz egy meglehetősen szemtelen távirat volt, 1894 júniusának egy délutánján Lord Queensberry megjelent Wilde lakásán és minősíthetetlen hangon követelte, hogy szakítson meg minden kapcsolatot fiával.^[45] Wilde és Bosie a követeléssel mit sem törődve elutazott Algírba, Firenzébe és Monte Carlóba. 1895. február 14-én a St. James's Theatre-ben bemutatták a *Bunburyt*, mely hatalmas sikert aratott. Az előadás közben a bejáratnál Queensberry csúnya jelentet rendezett, mikor egy csokor rothadt zöldséggel a kezében próbált meg bejutni a színházba, ám sikertelenül.^[46] Queensberry gyűlölete egyre csak erősödött, melynek fő oka az lehetett, hogy úgy érezte, Wilde mindössze egy bohóc, egy színész, pózoló esztéta, aki pusztán hóbortból imitálja a homoszexualitást, s ezáltal mutat rossz példát a fiatal férfiaknak.^[47] Négy nappal később az Albemarle Clubban a portásnak átnyújtotta névjegykártyáját és közölte, hogy adja át Oscar Wilde-nak. A kártyán a következő impozáns szöveg állt: „Oscar Wilde-nak, a pózoló szomdomitának”. Queensberry valószínűleg véletlenül tévesztette el a szót, nyilvánvalóan szodomitát akart írni. Wilde a következő napon Bosie-val és Robbie-val Travers Humphreys-hoz ment, aki Sir Edward Clarke-ot ajánlotta védőjének. Clarke járatlan volt a homoszexualitással összefüggő perekben, s egyrészt neki is köszönhető azok tragikus végkimenetele. Mindössze annyit kérdezett védencétől, hogy a vádak igazak-e, aki azokat következetesen tagadta. Sem Wilde, sem Bosie nem készült fel a perekre, eszükbe sem jutott, hogy Lord Queensberryt felmenthetik, valamint az sem, hogy a per kimenetele nem a Lord elmarasztalásával végződhet.

Míg Wilde és Bosie elutaztak, Queensberry és ügyvédje, Charles Russell magándetektíveket fogadtak, akik hamar kiderítették, hogy Wilde nem pózoló, hanem nagyon is gyakorló szodomita.^[48] Információikat ezután átadták Edward Carsonnak, aki Russell apjának barátja volt. Ezután nem volt kétség afelől, hogy Queensberry jogi képviselőjét Carson fogja ellátni. Carson jól ismerte Wilde-ot, annak idején iskolatársak voltak a Trinity College-ban Dublinban. Mindkét diák rendkívül tehetséges volt amellet, hogy kiválóan teljesítették a tantárgyi követelményeket, több versenyen is részt vettek. Wilde azonban számos díjat nyert el Carson „orra elől”, például a Newdigate Poetry Prize-t. Carson először hezitált a perrel kapcsolatban, mivel a bizonyítékokat kevésnek tartotta, az ügyet pedig undorítósnak. Ráadásul nem felejtette el, hogy Wilde valamikor iskolatársa volt.^[49] Wilde barátja, a fiatal ügyvéd, Reggie Turner maga is javasolta Wilde-nak, hogy fogadja fel a Clarke-nál jóval tapasztaltabb és körültekintőbb Carsont védőjeként, de ekkor már késő volt. Carson taktikája egyszerű, és mint később látható lesz, rendkívül hatásos volt: Wilde-ot az erkölcsi oldaláról támadta, mellyel gyors sikert ért el az esküdteknél.

[45] Hyde, 1962, 73.

[46] Uo. 76.

[47] Török, 1988, 198–199.

[48] Holland, 2004, XXII.

[49] Lewis, 2006, 40.

A bírósági szak előtt, március 2-án reggel kilenc órakor a vine street-i rendőrségen majd a great marlborough street-i magisztrátusi bíróságon hallgatták ki Lord Queensberryt. Itt még Humphreys képviselte Wilde-ot és Sir George Lewis Queensberryt. A következő alkalom március 9-én volt, ezen szintén nem történt megegyezés, ezért az ügy az Old Bailey elé került. Az Old Bailey, más nevén Justice Hall, Sessions House, vagy Central Criminal Court London nyugati részén található. A londoni tűzvész után újjáépítették, és 1673-tól 1913-ig 197.745 büntetőjogi pert tárgyaltak itt.^[50]

Wilde v. Queensberry
(1895. április 3. – április 5.)

Az első per 1895. április 3-án, szerda reggel Sir Edward Clarke ügyvéd nyitóbeszédével kezdődött meg. Clarke kiemelte ügyfele hírnevének súlyos sérelmét, valamint azt a tényt, hogy ő nem átlagos művész, ezért még levelei sem hétköznapiak. Sidney Wright, az Albemarle Club portásának rövid tanúvallomása után Oscar Wilde vallomása következett, aki már a per elején nagy hibát követett el hiúságával. Harminckilenc évesnek mondta magát, melyet Carson kihasználva szóvá is tett, a bíróság bizalma pedig megingott a művésszel szemben.^[51]

Ezután Edward Carson további kérdéseket intézett Wilde-hoz először Lord Douglasszal való kapcsolatáról, majd a lord A szégyen áldása és Két szerelem című verseiről, valamint egy oxfordi írásról, mely A pap és a ministránsfiú címet viselte. Wilde-ről köztudott volt ugyanis, hogy szívesen nézett át ismerősök, barátok, de akár ismeretlenek által írott költeményeket és prózai műveket is; egyeseket kijavított, néhányba valószínűleg ő is írt. Bosie még oxfordi éve alatt elkezdett szerkeszteni egy irodalmi lapot, melynek a The Spirit Lamp volt a címe. Később Jack Bloxam és George Ives segítségével a Chameleon című magazinba közölt verseket, melyeknek számos írása nem nélkülözte a homoerotikus felhangokat. A források alapján Wilde egyetlen verse sem jelent meg soha egyik lapban sem, viszont több verset, elbeszélést is átolvasott a megjelenés előtt, köztük a perben is említett A pap és a ministránsfiú című általa is borzalmasnak és silány színvonalúnak titulált novellát, melyben a pap beleszeret a ministránsfiúba, vagy Douglas említett két versét.^[52] A költeményekből egyértelműen kiolvasható az azonos neműek közötti szerelem, a Két szerelem című versben pedig a kétféle, a hetero- és a homoszexuális szerelem harca elevenedik meg előttünk, hiszen míg az egyikre normális szerelemként tekintenek, a másikkal csak a szégyen és a titok marad, de éppen ettől válik igaz szerelemmé.^[53] Bár a művek-

[50] The Proceedings of the Old Bailey, 1674–1913. Elérhető: <http://www.oldbaileyonline.org/>. (Letöltés ideje: 2013.02.22.)

[51] Hyde, 1962, 105.

[52] Ellmann, 1988, 427–428.

[53] Blake, 1995, 7.

hez semmilyen egyéb köze nem volt, a további tárgyalások során mégis többször említésre kerültek, és fel is használták azokat bűnössége bizonyításához.

Ezután következett a Kifejezések és filozófiák ifjak számára (Phrases and Philosophies for the Use of the Young) című aforizmagyűjtemény elemzése, mely 1894 decemberében jelent meg a Chameleon című lapban. A fiatal generáció számára készített műben több félreérthető kijelentés is megtalálható, melyet Carson a Dorian Gray arcképé-vel együtt annak erkölcsi miatt káros és bűnös olvasmányoknak kívánt beállítani. A délután folyamán az említett regény részletes elemzése kezdődött meg. A Dorian Gray arcképe egy csodálatos szépségű fiatal férfiról szól, akiről egy festő képet készít. Dorian Gray a képet látva azt kívánja, hogy a kép öregedjen meg helyette, kívánsága pedig teljesül. Teste nem öregszik, lelke azonban az ördögé lett. Egyre mélyebbre süllyed a bűnben, végül barátját is megöli. Végül ő is meghal, miközben el akarja pusztítani a festményt. A történet mindössze egy klasszikus gótikus rémregény lenne, ha nem tartalmazna számos nyílt és kevésbé nyílt utalást a homoszexuális szerelemre vonatkozóan. A festő, Basil rajongása Dorian iránt, valamint Dorian és az őt romlásba taszító Lord Henry kapcsolata sem pusztán baráti. Bár a per során vizsgált mű erősen cenzúrázott volt, Carson és mások mégis érezték a regény erősen homoerotikus voltát.^[54]

Mindezek után a Lord Douglashez írt szokatlan hangvételű leveleiről faggatta Wilde-ot,^[55] majd Alfred Woodról kérdezte, aki Lord Alfred egyik ismerőse volt és a gyanú szerint meg is zsarolta Wilde-ot. Ezután több fiatalember neve merült fel: William Allené, Robert Cliburné, Edward Shelleyé és Alfonse Conwayé. Kiderült, hogy valamennyien egyszerű fiúk voltak, akikkel Wilde többször vacsorázott, ebédel, utazott együtt, ajándékokat adott nekik, fogadta őket a lakásán és szállodai szobáiban.

A tárgyalás április 4-én, csütörtök reggel folytatódott, melynek során Carson kapcsolatba hozta Wilde-ot egy Alfred Taylor nevű férfival. Wilde elismerte barátságukat, de azt tagadta, hogy Taylor fiatalembereket abból a célból mutatott volna be neki, hogy velük kapcsolatot létesítsen, ő mindössze örült, hogy fiatal, kedves, boldog emberek között lehet. Vallomásában a tanúk szavahihetlenségét hangsúlyozta, valamint a tényeket tagadta. Charles Parkerről, Frederick Atkinsről, Ernest Scarferől, Sydney Mavorról és Walter Graingerről továbbá azt is elmondta, hogy nem tudta, mivel foglalkoznak, illetve azt sem, hogy néhányuk ellen fajtalankodás miatt korábban eljárást indítottak. Wilde frap-

[54] A nemrég megjelent cenzúrázatlan változatban számos, a szerző által kihagyott és az eddigi kiadásokból hiányzó rész utal erre. Egyik sarkalatos pontja ennek például a Dorian és Lord Henry által bérelt kis algíri ház, Algír ugyanis ebben az időben a brit homoszexuálisok frekvenciát üdülőhelye volt. Bővebben ld. Frankel, 2011. Elérhető: http://books.google.hu/books?id=NO0OPI_ZEGQC&printsec=frontcover&dq=oscar+wilde&hl=en&sa=X&ei=3KUnUbusJMOAhQeW0oDIBA&ved=0CDkQ6AEwAzjWAw. (Letöltés ideje: 2013.02.16.)

[55] Lord Douglas visszaemlékezéseiben is leírja, hogy Wilde egyik éttermi vacsorájuk után egy számára írt szonettet nyújtott át neki. Ld. Winwar, 1941, 186.

páns válaszokat adott, azonban ekkor ismét elkövetett egy nagy hibát. Carson keresztkérdésére, miszerint megcsókolta-e Walter Graingert, azt a választ adta, hogy a fiú sajnos csúnya volt.^[56] Wilde ezzel a kijelentésével véglegesen felkelte a bíróság gyanúját, melyet ügyvédjének kitűnő záróbeszéde sem tudott már elfojtani. Wilde és ügyvédje ekkor bejelentette, hogy kéri az ügy lezárását és a Lord felmentését. Április 5-én pénteken reggel Lord Queensberryt felmentették a vád alól, Oscar Wilde azonban felperesből vádlott lett. A Korona nemcsak fajtalanság, hanem megrontás miatt is folytatni kívánta a vizsgálatot Wilde ellen. Queensberry győztesen távozott a tárgyalóteremből, utolsó szavai Wilde-hoz ezek voltak: „Ha az ország futni hagyja magát, legyen jó az országnak. De ha a fiamat is magával viszi, követni fogom bárhová és lelövöm.”^[57]

Három óra harminc perckor egy felügyelő jelent meg a Scotland Yardról John Bridge magisztrátus előtt, hogy írja alá Wilde letartóztatási parancsát. A magisztrátus másfél órát várt, utolsó esélyt hagyva Wilde-nak a menekülésre. Ő azonban maradt, pedig közeli barátai, többek között Frank Harris és George Bernard Shaw is azt ajánlották neki, hogy utazzon el a jóval toleránsabb Franciaországba.^[58] Wilde azonban Speranza fia volt, aki írként kívánt harcolni az angol nyárspolgárság és intolerancia ellen. A Cadogan Hotelban Robert Ross és Lord Douglas társaságában iszogatva várta a letartóztatást. A hírek hatására valószínűs homoszexuális „migráció” indult meg Franciaországba, Olaszországba, Görögországba. Míg a hatóságok Wilde szabadsága, addig az újságok egzisztenciája ellen indítottak háborút, mely utóbbi végül ellehetetlenítette a családot. A National Observer például így nyilatkozott: „Nincs az a férfi vagy nő Angliában, aki ne érezne mély hálát Lord Queensberry iránt a dekadencia templomának elpusztításáért”.^[59] A hűséges barát és kitűnő író, költő William Butler Yeats kitűnően fogalmazta meg a helyzetet: „A hajsza Wilde ellen egyfajta brit irigység volt a művészettel és a művésszel szemben, mely egyébként szunnyadó, de azonnal felébred, mikor a művész nem a kívánatos módon lép a közönség elé”.^[60]

Regina v. Wilde I.

(1895. április 26. – május 1.)

Carson indítványára és Collins bíró javaslatára a Brit Korona szodómia és szemérem sértés miatt indított pert Oscar Wilde ellen, melynek tárgyalására április 26-án került sor. Ügyét Alfred Taylorrel együtt tárgyalták, aki kerítőként tevékenykedett. Az első két napon C. F. Gill ügyész, majd Edward Clarke kihallgatta Charles Parker, Alfred Wood, Edward Shelley tanúkat. Charles Parker és Alfred

[56] Hyde, 1962, 133.

[57] Uo. 149.

[58] O. Linder, 2007, 2.

[59] Hyde, 1962, 156.

[60] Uo. 164.

Wood vallomásaikban előadták, hogy Wilde többször is fajtalanzkodott velük, szolgálataikért pedig pénzt vagy ajándékokat kaptak tőle. Edward Shelley azt állította, hogy apja és munkatársai is elleneztek Oscar Wilde-al való barátságát, munkahelyéről, egy könyvkiadótól is azért távozott, mert munkatársai gúnyolódtak vele. A harmadik napon, Antonio Migge és Jane Cotter tanúkat hallgatta ki a bíróság. Antonio Migge a Savoy Hotel masszőre elmondta, hogy egy alkalommal egy fiatal férfit látott Wilde ágyában. Jane Cotter a Savoy Hotel szobalánya előadta, hogy 1893 márciusában megjegyzést tett a lepedő állapotáról a szobaasszonynak, valamint egyik este egy fiatalembert is látott Wilde szobájában. A negyedik napon Oscar Wilde, majd Alfred Taylor vallomástételére került sor. Wilde meghallgatásakor ismét előtérbe kerültek művei, a Dorian Gray arcképe, majd Lord Douglas két verse, melyek közül a Két szerelem elemzésekor következett be a tárgyalások legemlékezetesebb pillanata. Wilde csodálatos hasonlataival vette védelmébe azt a szerelmet, melyet Shakespeare, Michalengelo, valamint számos művész munkáiban felfedezhetünk, mely ott élt az ókori kultúrában, de jelen van a Biblia lapjain is, például Dávid és Jonatán kapcsolatában.

Alfred Taylor vallomásában tagadta, hogy fiatalembereket „közvetített ki” idősebbeknek, azt viszont elismerte, hogy több férfivel volt kapcsolata. A bíróság a vád- és védőbeszéd meghallgatása után visszavonult, de több mint három óra múlva sem tudott ítéletet hozni néhány fontos bizonyíték hiányában, ezért az ügyeket egy második büntetőperben kívánták eldönteni. Május 7-én Wilde-ot három hétre szabadlábra helyezték a per kezdetéig. Wilde a lehető legrosszabb családi légkörbe csöppent, alkoholista bátyjánál és idős édesanyjánál lelt menedéket. Csodálatos műtárgyait és bútorait elárverezték, Robert Ross és Constance alig tudott néhány darabot megmenteni. A tragédia elkerülhetetlennek tűnt.

Regina v. Wilde I.

(1895. május 20. – május 26.)

Edward Shelley, Antonio Migge, Jane Cotter tanúk újbóli meghallgatása után Emile Becker tanú tett vallomást, aki pincérként dolgozott a Savoy Hotelben. Elmondta, hogy egy alkalommal pezsgőt és whiskeyt vitt Oscar Wilde hálószobájába, ahol néhány fiatalember tartózkodott. Utolsó nap elhangzott Edward Clarke és Lockwood főügyész záróbeszéde. Sir Edward Clarke védőbeszédében hivatkozott arra, hogy védencére olyan egyének tettek terhelő vallomást, akik hivatásszerűen foglalkoznak a bűnnel és akik nem nyújtottak be semmilyen panaszt Oscar Wilde ellen.^[61] Lockwood főügyész kiemelte, hogy mind Wilde viselkedése, mind művei és a tanúk vallomásai alátámasztják, hogy életvitelével megvalósította a vádiratban szereplő cselekményeket. Az esküdtszék Alfred

[61] Homosexuality and the Law in England. Elérhető: <http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/wilde/defenseclose.html>. (Letöltés ideje: 2013.04.26.)

Taylort és Oscar Wilde-ot egyhangúan bűnösnek találta, Wilde esetében mindössze az Edward Shelley-vel kapcsolatos cselekményt nem találta megalapozottnak. Mindkettejük esetében az ítélet a törvény által engedélyezett legsúlyosabb büntetést, két év szabadságvesztést és kényszermunkát szabott ki. Wilde arca elszürkült az ítélet hallatán.

Cyril Arthur Gull és Edward Ranger rendkívül érzékletesen adják vissza azt a hangulatot, amely a Wilde-pereket jellemezhetette. Kitűnően írják le a megdöbbenést és fájdalmat, amelyet a szerzők akkor érezhettek, amikor látták Wilde-ot, az egykori briliáns szónokot, életművészt az Old Bailey korlátjánál hallgatva a bíró dörgő hangját, maguk elé képzelve az egykor a St. James's-en cigarettázó, zöld szegfűt viselve sétáló Wilde-ot és összehasonlítva azt az előttük álló megalázott és összetört emberrel.^[62] Ahogy Sean Brady találóan jegyezte meg: „Wilde a bíróság számára egyszerűen egy közönséges bűnöző volt, aki szexuális cselekedeteivel kizárta magát a társadalomból”.^[63]

Az ítélet hatására Oscar Wilde-ot kivetette magából a társadalom. Minden életrajzírója megemlíti a szörnyű megaláztatását, mikor bűnösségének kimondása után az őt káromló tömegben keresztül vitték ki a bíróság épületéből. Műveit végleg levették műsorról, könyveit betiltották, családja menekülni kényszerült. Constance megváltoztatta családnévét, így gyermekei is a Holland nevet kapták. Válni azonban nem akart, mivel még mindig szerette férjét, akivel többször levelezett, anyagilag támogatta, valamint meg is látogatta a börtönben, hogy ő közölje vele édesanyja halálát. Kapcsolatuk később azonban mindössze látszólag rendeződött, mivel Wilde börtönévei után egy időre ismét folytatta kapcsolatát Bosie-val. Constance egyre jobban elhidegült tőle és mindössze harminckilenc évesen paralízisben hunyt el 1898. április 7-én Genovában.^[64]

VI. BÖRTÖNÉVEK ÉS SZÁMÚZETÉS

„Itt ülök sötét zárkában, becsületétől fosztott, tönkretett ember- és vádoló magam... vádoló, hogy megengedtem: egy szellemietlen barátság, egy oly barátság, amelyik nem a szép létrehozására és szemléletére volt hivatva végső célja szerint, teljességgel eluralkodhatott az életemen”^[65] – írta elkeseredetten a költő.

Oscar Wilde-ot és Alfred Taylort a tárgyalás után a pentonville-i Black Maria börtönbe szállították. Oscar Wilde Neil McKenna megállapítása szerint is a „szerelem mártírjának” érezte magát. Wilde saját helyzetét így látta: „A börtönben ki kell állnom a szerelem próbáját, s a keserű vizet is megédesíti szerel-

[62] Gull, - Ranger, 1907, 69-70.

[63] Brady, 2009, 41.

[64] A betegség oka több forrás szerint is egy, még a Tite street-i otthonuk lépcsőjéről történő esés következménye volt, melynek során Constance súlyos hátsérüléseket szenvedett.

[65] Wilde, 2002, 129.

med ereje” – írta Lord Douglasnak.^[66] Egy másik helyen azt írta: „Életem két nagy fordulópontja az volt, mikor apám Oxfordba, a társadalom pedig börtönbe küldött”. Pentonville-i élete teljes ellentéte volt a korábnak. A feltételek indokolatlanul szigorúak voltak: magánzárka, kényszermunka, napi egy alkalommal testedzés az udvaron szigorú kapcsolatteremtési tilalom mellett csak a Bibliát, ima- és énekeskönyveket olvashatott, íróeszközt pedig nem kapott. Romló egészsége miatt barátai közbenjárásával sikerült előbb Wandsworthba, majd a readingi fegyházba áthelyeztetnie magát. Itt kibékült feleségével, majd megbetegedett a sok megpróbáltatás miatt.^[67] Körülményei az új igazgató érkezésekor javultak, azonban ennek ellenére szabadulása után két levelet is intézett a Daily Chronicle szerkesztőjéhez, melyekben felhívja a figyelmet az angol börtönrendszer súlyos hibáira. Leveleiből egyszerűség, gyakorlatiasság és humánuság árad, teljesen különbözve az egykori csak a szépet és jót ismerő és hirdető, műveit jelzőkkel és szimbólumokkal „telezsúfoló” Wilde-tól. A readingi fegyház balladája című műve, melyet már szabadulása után Bernevalban vagy Dieppe-ben írt, szintén felidézi a börtönévek szomorú és embertelen napjait.

A readingi fegyházban 1897 januárja és márciusa között egy hosszú levelet írt Lord Douglasnak, melyben őszinte bűnbánata fogalmazódik meg. A címe De Profundis, melynél találóbb címet nem választhatott volna. Szerzője valóban a legmélyebbről kiált fel Istenéhez, ahonnan útja csak a Megváltóhoz vezethet tovább. Wilde ebben így jellemzi helyzetét: „Minden bűnperben az életről és a halálról van szó, éppen úgy, mint ahogy minden ítélet halálos ítélet; s én háromszor állottam bírám előtt. Először úgy keltem fel a vádlottak padjáról, hogy letartóztattak, másodszor úgy, hogy visszavezettek a vizsgálati fogságba, harmadszor úgy, hogy két esztendőre börtönbe jutottam. A társadalomban, úgy, ahogy berendezték, nem lesz számomra hely, nem lehet számomra hely; de a természet, amelynek édes esője egyaránt hull bűnösre és ártatlanra, nyújt majd számomra egy-egy szirtheadékot, amelyben elrejtőzhetem, s egy-egy titkos völgyet, amelynek csöndjében zavartalanul sírhatok. Teletűzdeli majd az éjszakát csillagokkal, úgy, hogy botorkálás nélkül juthassak külföldre a sötétségben, és elküldi majd a szelet, hadd temesse be a lábam nyomát, hogy senki se követhessen ártalmamra: megtisztít majd nagy vizeiben és meggyógyít keserű füveivel.”^[68]

Oscar Wilde-ot 1897. május 19-én reggel 6 óra 15 perckor engedték szabadon. Reményei, hogy lehet még helye Angliában, hamar szertefoszlottak. Számos barátja elfordult tőle, akik megmaradtak, azok is azt tanácsolták, hogy hagyja el az országot. Ekkor megfogadta, hogy soha többé nem ír angolul és felvette a Sebastian Melmoth álnevet. A keresztnév Szent Sebestyénre utal, akit korában nem hivatalosan, napjainkban már nyíltan a homoszexuálisok védőszentjének

[66] Mckenna, 2005, 2.

[67] A legtökéletesebb szerelem. Elérhető: <http://kennycatastrophe.wordpress.com/2009/04/08/a-legtokeretesebb-szerelem/>. (Letöltés ideje: 2012.11.11.)

[68] Wilde, 2001, 388-389.

tartanak. A Melmoth név anyjának nagybátyja, Charles Maturin, Melmoth the Wanderer (Melmoth, a vándor) című rémregényének főhősére utal. A szabadság után először Rouenbe ment, ahol újra találkozott Douglasszal, akivel egy darabig Nápolyban élt, de kapcsolatukon változtatott az idő. Wilde szakításuk után Rómában, Svájcban, Franciaországban utazgat, végül Párizsban telepszik le. Maradék hívei és barátai anyagilag és lelkileg támogatják, ez viszont kevés ahhoz, hogy értelmet adjon életének. Édesanyja és felesége elvesztése, gyermekei távolléte, az angol társadalom kiközösítése lelkileg megtörték, a börtönben szerzett betegségei pedig felerősödtek. 1900. november 30-án 13 óra 50 perckor meghalt a Hotel d'Alsace-ban, egy szerény párizsi szállodában távozott ebből a képmutató és bűnökkel teli világból, mely először magasra emelte, majd mélybe taszította. Művészete azonban itt él közöttünk, s ezen az idő mit sem halványított, csupán megerősítette azt.

VII. A WILDE-PEREK UTÓÉLETE

Wilde teljes mértékben az angol intolerancia és képmutatás áldozata volt.^[69] Trevor Fisher találó megfogalmazásával: „Pere egy olyan tragédia volt, melyet csak a férfi homoszexualitással szembeni homofóbia áldozataként foghatunk fel”.^[70] Ma szerencsére számos országban a homoszexuális párkapcsolatok nem minősülnek bűncselekménynek, hanem teljes mértékben elfogadott együttélési formának tekintik őket, egyre több állam pedig a házasságkötést és az örökbe-fogadást is engedélyezi számukra.

Írországbán óriási jelentősége volt a Wilde-pereknek, hiszen ez volt az első alkalom, hogy egy ír a nyilvánosság előtt elismerően beszéljen az azonos neműek szerelméről.^[71] Illetve a Wilde-pereket számos hasonló követte. A perekkel egy évben zajlott a West End-i zsarolási ügy, 1906-ban a „West End-i lakásbotrány”, a „Stúdiógyilkosság”, majd a „hyde park-i találkozás” (1908) néven elhíresült esetek.^[72] Az 1920-as években a „Golden Lane botrány” irányította újból a figyelmet az azonos neműek kapcsolataira.^[73] A homoszexualitás megítélése azonban mindössze az ún. Wolfenden-jelentés (1954) hatására kezdett változni az 1950-es években. Az 1967-es büntető törvény mindössze Angliában és Walesben dekriminalizálta a férfiak közötti szexuális kapcsolatot, Észak-Írországbán és Skóciában a 70-es évekig megmaradt a bűncselekményi kategória fenntartása,

[69] Schulz, 1996, 37.

[70] Fisher, 2003, 32.

[71] Walshe: The First Gay Irishman? Ireland and the Wilde Trials. Elérhető: <http://www.oscholars.com/TO/Appendix/Library/walshe.htm>. (Letöltés ideje: 2013.01.15.)

[72] Cook, 2003, 55.

[73] Hyde, 1970, 133.

az Ír Köztársaságban pedig mindössze 1993-ban került ki a bűncselekmények közül a homoszexuális kapcsolat.

A jogi szabályozás változásain túlmenően legalább olyan fontos az a hatás, amit Oscar Wilde és az ellene indított perek váltottak ki a kultúrában és a művészetben. A perek első filmes ábrázolása 1960-ban Robert Morley főszereplésével készült el Oscar Wilde címmel. Meglátásom szerint a film sok pontatlanságot tartalmaz az eseményekkel kapcsolatban.^[74]

Egy hitelesebb és pontosabb alkotás a *The Trials of Oscar Wilde*^[75] című film szintén 1960-ban készült el, Oscar Wilde alakításáért pedig Peter Finch elnyerte a Best British Actor of the Year-díjat. A film Oscar Wilde *Lady Windemere* legyezője című darabjának premierjén kezdődik. A film már az első percekben a későbbi tragédiára fókuszál, a Wilde-ot tapsoló és dicsérő elit társaság tagjai őt és Lord Alfred Douglast látva mosolyogva tesznek gúnyos megjegyzéseket a hátuk mögött, melynek Lord Queensberry is fültanúja lesz. A film pontosan használta fel Montgomery Hyde könyvét, a cselekmény részletesen ábrázolja a botrány előzményeit, a per és a börtönből való szabadulás momentumait. El kell mondanunk azonban, hogy a pontosság ellenére ebben az alkotásban is eltéréseket találhatunk a valós eseményektől. Mindenekelőtt Robert Ross figurája nem megfelelő, hiszen a film őt egy semmiről sem tudó – nyilvánvalóan heteroszexuális- barátnak ábrázolja, bizonyára a korszak követelményei miatt.

Egy másik eltérés oka lehet a hatásfokozás miatt beépített jelenet is, melyben a börtönből szabaduló Oscar Wilde elé Robert Ross és felesége érkezik. A film néhány jelenete azonban jobban kidolgozott, mint a lentebb részletezésre kerülő Oscar Wilde szerelemei (Wilde) esetében, ennek nyilvánvaló az lehet az oka, hogy előbbi a tárgyalásokra és a perre, utóbbi pedig Wilde élete jelentős részének és szerelemeinek bemutatására vállalkozott. Az egyik legjobb jelenet az alkotásban az a rész, mikor a már összetört, de még mindig küzdő Oscar Wilde az árverésre érkezik haza, melynek során a csodálatosan finom érzékkel berendezett szoba tárgyaira licitálnak a vevők. Ez valójában nem így történt, hiszen Wilde ekkor már előzetes letartóztatásban volt, de a drámai hangulat fokozása miatt fontos elemnek tekinthető a filmben.^[76] A licitálók között van Lord Queensberry is, aki egy Wilde-ot ábrázoló rajzot vásárol meg, majd azt látványosan széttépi. Az embertelenség és a civilizátlanság jellemzi az összezsúrdult tömeget, akik segítséget nyújtanak egy olyan ember tönkretételében és megalázásában, aki náluk semmivel sem volt rosszabb.

[74] A filmet Gregory Ratoff rendezte, időtartama 98 perc.

[75] A filmet 1960-ban Ken Hughes rendezte, a főbb szerepekben Peter Finch-et (Oscar Wilde), Yvonne Mitchell (Constance Wilde), James Masont (Sir Edward Carson), Nigel Patrick-et (Sir Edward Clarke), Lionel Jeffriest (John Sholto Douglas) és John Frasert (Lord Alfred Douglas) láthatjuk. A film időtartama 123 perc.

[76] Török, 1988, 234.

Az életrajzi drámák közül kimagasló a már említett Oscar Wilde szerelmei (Wilde) című film, melyet 1997-ben Brian Gilbert rendezett. Az alkotásban már kendőzetlenül ábrázolásra kerülnek Oscar Wilde homoszexuális kapcsolatai és Wilde személyisége is jobban megismerhetővé válik Stephen Fry kiváló színészi teljesítményének köszönhetően. Ez az alkotás nemcsak azért hiteles, mert Fry bevallotta Wilde „megszállottja”, hanem azért is, mert Merlin Holland, Wilde unokája is jelen volt a forgatásokon. A filmben jóval kevesebb szerep és idő jut a pernek, hiszen a film jó részét az életrajzi események teszik ki.^[77]

Külön kiemelném még Rupert Everett készülő, The Happy Prince című filmjét Oscar Wilde utolsó éveiről, melynek forgatókönyvét ő írta, a rendezői feladatokat ő látja el, valamint színészként is láthatjuk benne, többek között jó barátja, Colin Firth mellett.^[78]

A színházi alkotások közül ki kell emelni Moisés Kaufman A nagy szemérmelenség (Gross Indecency: The Three Trials of Oscar Wilde) című 1997-es darabját, melynek magyar előadásán Alföldi Róbert játszotta Oscar Wilde-ot. Kaufman mellett David Hare Júdás csókja (The Judas Kiss) című 1998-as színdarabja érdemel különös figyelmet, melynek előadásain nemcsak Rupert Everett, hanem Liam Neeson is eljátszotta Wilde szerepét.^[79]

A dokumentumfilmek tekintetében az Oscar Wilde: Spendthrift of Genius című 1988-as, a BBC által készített 1997-es Oscar Wilde és a 2001-es Oscar Wilde: Wit's End című filmeket kell megemlíteni.

Wilde kultusza máig töretlen. Műveiből számtalan adaptáció készült és készül ma is, aforizmái gyakran bukkannak elő alkalmakkor. Alakja nemcsak számos regényíró (Gyles Brandreth, Carol McCleary) ihletett meg, hanem a filmrendezőket, zenészeket is. A glamrock stílus, melyet többek között Gary Glitter, a Queen, a Sweet, a Kiss, vagy David Bowie képviseltek, bizonyíthatóan Oscar Wilde hatását tükrözik.^[80] A filmrendezők közül ki kell emelni Ken Hughes vagy Derek Jarman, a filmek közül pedig a nemrég elkészült Párizs, szeretlek! című filmet, melyben Wilde a Pére Lachaise temetőben külön jele-

[77] Időrendi sorrendben haladva ez a második Oscar Wilde életére fókuszáló filmnek tekinthető. Wilde életéről először 1972-ben készült egy tévéfilm Klaus Maria Brandauer főszereplésével Oscar Wilde címmel, Hansgünther Heyme rendezésében.

[78] Showbiz: Colin Firth confirmed for Rupert Everett's Oscar Wilde film. Elérhető: http://www.contactmusic.com/news/colin-firth-confirmed-for-rupert-everett-s-oscar-wilde-film_3285759. (Letöltés ideje: 2012.12.15.) Külön érdekesség, hogy a legutóbbi hírek szerint a filmben Queensberry Lordot az az Oscar-díjra jelölt Tom Wilkinson fogja alakítani, aki az 1997-es Wilde-ban is eljátszotta a szerepet.

[79] A terjedelmi korlátok miatt a további Wilde-ról készült darabok és filmek nem képezik a tanulmány részét.

[80] A témában Kakuk Dóra: Csillogó sötétség. Oscar Wilde öröksége címmel jelent meg tanulmány, ld. <http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/esztetika/2008120811332882900000984.html>. (Letöltés ideje: 2013.04.25.) A Velvet Goldmine című film Jonathan Rhys Meyers, Christian Bale és Ewan McGregor főszereplésével kítűnően mutatja be Wilde hatását a műfajra, egyenes utalásokat tesz rá több helyen is.

net szereplője lett Alexander Payne megformálásában. A temetőről egyébként érdemes annyit megemlíteni, hogy Wilde sírja mára nemcsak „zarándokhely” lett, hanem a rajongók üzeneteiken és virágaikon kívül rúzsnyomokat is hátrahagytak a síron, ezért nemrég a család beavatkozására üvegfalat kellett az emlékmű köré helyezni.

Wilde irodalmi ihletései közül megemlítendő Alfred Edward Housmanra gyakorolt hatása. Viszont míg Houseman mindössze egy viktoriánus angol költő volt, Wilde formálta is a saját korát, melyben élt.^[81] Tom Stoppard, a híres drámaíró *The Invention of Love* címmel készített Housemanról egy darabot, ahol néhol Wilde-dal állítja párhuzamba. Michaéal Mac Liammóir, a homoszexuális dublini színész szintén említést érdemel: ő az elsők között felismerve Wilde nagyságát, előadást készített róla Londonban és Dublinban *The Importance of Being Oscar* címmel.^[82]

Wilde közvetett „ihletései” közül az egyik legismertebb, Bram Stoker *Draculája*, melyről többen úgy vélekedtek, hogy Stoker félelmeit és kételyeit testesíti meg saját homoszexuális hajlamaival szemben az Oscar Wilde-perek hatására. Stoker később hibásnak érezte magát, mivel jól ismerte azokat a homoszexuális köröket, melyeknek Wilde tagja volt. Nina Auerbach szintén megerősítette ezt, szerinte *Dracula* ihletői nemcsak „Lord Ruthven, Varney vagy Camilla voltak, hanem Oscar Wilde is a vádlottak padján”.^[83] Mikor *Dracula* fiatal áldozatai vérért issza, nem tesz mást, mint bemocskolja őket szörnyű és erkölcstelen tetteivel, ahogy Stoker meglátása szerint Oscar Wilde is tette.^[84] Egy másik jó barát és kortárs, Sir Arthur Conan Doyle *Sherlock Holmes* történeteiből sem maradhatott ki az eredeti művész figurája, a Négyek jele (*Sign of Four*) című kisregényben az író állítólag róla mintázta a különöc Bartholomeo Slotho őrnagyot.

VIII. ÖSSZEZÉS

A homoszexualitás megítélése a 20. századi Angliában az 50-es évekig nem sokat változott. 1957-ben állt fel Angliában egy bizottság a homoszexuális vétkek és prostitúció vizsgálatára, melynek Sir John Wolfenden volt az elnöke. A Bizottság jelentésének kiemelkedő és a homoszexualitás „kezelésével” kapcsolatos megállapítása az volt, hogy az „egyetértő felnőttek magántermészetű homoszexuális kapcsolata, ezentúl ne legyen büntethető.”^[85] A javaslat után azonban még hosszú út vezetett ahhoz, hogy a büntetőjogi és orvosi kategóriából kikerülve az azonos nemű pároknak heteroszexuális társaikkal egyenlő jogaik legyenek. Angliában és Walesben 2013 júliusa óta engedélyezett az azonos neműek házas-

[81] Carano, 2008, 165.

[82] Sloan, 2003, 185.

[83] Davison, 1997, 25.

[84] Kella, 2005, 8.

[85] Tarr, 2005.

sága, Skóciában pedig az erre vonatkozó törvényjavaslat benyújtására került sor. Észak - Írországban egyelőre még nem kívántak javaslatot kezdeményezni ebben az ügyben.

Az USA számos állama nem engedélyezi a homoszexuálisok házasságkötését, ez alól mindössze 14 állam képez kivételt. Ezekből öt államban bírósági döntés, hatban tagállami jogszabály, a többi háromban népszavazás döntött a kérdésben.^[86] A legutóbb New Jerseyben született bírósági döntés az azonos nemű párok házasságának engedélyezéséről. A Supreme Court bejelentése alapján a döntés egyhangú volt, s abban nem jelentett mérvadó tényezőt Chris Christie kormányzó fellebbezése, melyet a homoszexuálisok házasságának legalizálása ellen jelentett be.^[87] A bíróság döntése alapján a kormányzó, aki többször is kijelentette, hogy a férfi és nő közötti házasságban hisz, aláírta azt a törvényt, mely a férfi-férfi és nő-nő közötti „legszentebb esküt” is kimondja. Ahogy azonban látható, a homoszexuális kapcsolatok megítélése világszerte nagyon sokszínű. Számos afrikai és ázsiai országban, mint Irán, Mauritánia, Szaúd-Arábia, Szudán, Jemen, illetve Szomália és Nigéria esetében a homoszexualitást halállal büntetik, világszerte pedig összesen 78 országban illegális az ilyen kapcsolat.

Meglátásom szerint a homoszexualitás problematikájára elsőként rávilágító perек Oscar Wilde pererei voltak. Több, a tanulmányban részletezett és helyhiány miatt számos nem említett perről lehetne beszámolni, azonban egy sem kavart olyan dühöt, indulatokat, mint ennek a kivételes művésznak az esete. A válasz természetesen főként magában a nem mindennapi vádlottban és későbbi elítéltségben keresendő.

Oscar Wilde egész életében különc figura volt. Nemcsak ruhái, mániája minden iránt, ami szép vagy érdekes, felvett pózai és gesztusai szolgálhattak bizonyítékkul későbbi vádlói számára. Több helyen is megemlítik, hogy gyakran zöld szegfűt viselt, mely a párizsi homoszexuálisok ismert szimbóluma volt, a szexuális inverzió jelképe.^[88] Ahogy Ronald C. Griffin írja róla: „Oscar Wilde művész volt, aki kiváltságosnak és szabad lélekkel született, végül a társadalom csapdájába esett.”^[89] Nyíltsága fegyverként szolgált a viktoriánus társadalom számára, hogy az erkölcsiség fényében tetszelegve elpusztítson bármit, ami különleges és a kor szellemisége és elvárásai szerint rendellenes. Tény, hogy a Wilde-perек nemcsak a viktoriánus elfogadást illusztrálták egy szexuális modellnek, hanem kombinálták is azt a régebbi nemi devianciával.^[90] Életművét és tanításait azonban sokan követték és követik ma is: elég, ha csak Nizsinszkij,

[86] Gaymarriage. Elérhető: <http://gaymarriage.procon.org/view.resource.php?resourceID=004857>. (Letöltés ideje: 2013.10.29.)

[87] As Gays Wed in New Jersey, Christie Ends Court Fight. Elérhető: http://www.nytimes.com/2013/10/22/nyregion/christie-withdraws-appeal-of-same-sex-marriage-ruling-in-new-jersey.html?_r=0. (Letöltés ideje: 2013.10.30.)

[88] Knox, 1994, 23.

[89] Griffin, 2002, 64.

[90] Blankenship, 2012, 4.

a világhírű balettáncos narcisztikus szexualitására és az Egy faun délutánjának ismert zárójelenetére gondolunk.^[91]

IRODALOMJEGYZÉK

- A legtökéletesebb szerelem. Elérhető: <http://kennycatastrophe.wordpress.com/2009/04/08/a-legtokeretesebb-szerelem/>. (Letöltés ideje: 2012.11.11.)
- Adut, Ari (2005): *A Theory of Scandal: Victorians, Homosexuality, and the Fall of Oscar Wilde*. American Journal of Sociology. Vol. 111. No. 1. July. 223.
- As Gays Wed in New Jersey, Christie Ends Court Fight. Elérhető: http://www.nytimes.com/2013/10/22/nyregion/christie-withdraws-appeal-of-same-sex-marriage-ruling-in-new-jersey.html?_r=0. (Letöltés ideje: 2013.10.30.)
- Blake, Sarah (1995): The Tired Chameleon: A Study in Hues. In: Taylor, Marvin J.: *Reading Wilde, Querying Spaces. An Exhibition Commemorating the 100th Anniversary of the Trials of Oscar Wilde*. New York University, NYU Press; Limited Edition. 7.
- Blankenship, Rebekah M. (2012): *Art for Art's Sake: Art as Sexual Disease in the Trials of Oscar Wilde*. Colonial Academic Alliance Undergraduate Research Journal. Vol. 3. Article 4. 4.
- Brady, Sean (2009): *Masculinity and Male Homosexuality in Britain, 1861-1913*. Palgrave-Macmillan, London-New York. 41.
- Carano, Carol Lorraine (2008): *Mad Lords and Irishmen: Representations of Lord Byron and Oscar Wilde Since 1967*. A Dissertation in English and History. ProQuest, Kansas City, Missouri. 165.
- Cocks, H. G. (2003): *Nameless Offences: Homosexual Desire in the XIX.th Century*. I.B. Tauris & Co. Ltd., London.
- Cook, Matt (2003): *London and the Culture of Homosexuality, 1885-1914*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Davison, Carol Margaret (1997): Introduction: Bram Stoker's Dracula: Sucking Through the Century, 1897-1997. In: Davison, Carol Margaret – Simpson-Housley, Paul (eds.): *Bram Stoker's Dracula: Sucking Through the Century, 1897-1997*. Dundurn Press, Toronto.
- Dowling, Linda (1994): *Hellenism and Homosexuality in Victorian Oxford*. Cornell University Press, New York.
- Elfenbein, Andrew: On the Trials of Oscar Wilde. Myths and realities. Elérhető: http://www.branchcollective.org/?ps_articles=andrew-elfenbein-on-the-trials-of-oscar-wilde-myths-and-realities. (Letöltés ideje: 2012.11.11.)
- Ellmann, Richard (1988): *Oscar Wilde*. Vintage Books, A Division of Random House, New York.
- Fisher, Trevor (2003): *Oscar Wilde: The Myth of Martyrdom*. Historian. Vol. 77. No. 2. 32.
- Foucault, Michael (1996): *A szexualitás története. A Tudás akarása*. Atlantisz, Budapest.
- Fryer, Jonathan (2005): *Wilde*. Haus Publishing Limited, London.

[91] Hoare, 1998, 7.

- Gay marriage. Elérhető: <http://gaymarriage.procon.org/view.resource.php?resourceID=004857>. (Letöltés ideje: 2013.10.29.)
- Gergely Bea: Oscar Wild-ot elítélték tiltott vágyai miatt. <http://ellenszek.hu/index.php/kultura/847-oscar-wilde-ot-eliteltek-tiltott-vagyai-miatt>. (A letöltés ideje: 2012.11.11.)
- Grewar, Debra Suzanne (2005): „*The Love that dare not speak its Name*” In the Works of Oscar Wilde. Dissertation. Master of Arts, University of South Africa.
- Griffin, Ronald C. (2002): The Trials of Oscar Wilde: The Intersection between Law and Literature. In: Böker, Uwe – Corballis, Richard – Hibbard, Julie A. (eds.): *The Importance of Reinventing Wilde, Versions of Wilde during the Last 100 Years*. Rodopi B. V., Amsterdam–New York. 64.
- Gull, Cyril Arthur – Ranger, Edward (1907): *Oscar Wilde*. T. Werner Laurie, Clifford’s Inn, London.
- Hoare, Philip (1998): *Oscar Wilde’s Last Stand: Decadence, Conspiracy, and the most Outrageous Trial of the Century*. Arcade Publishing Inc., New York.
- Holland, Merlin (2004): *The Real Trial of Oscar Wilde*. Perennial, New York.
- Homosexuality and the Law in England. Elérhető: <http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/wilde/wildelawpage.html>. (Letöltés ideje: 2013.04.26.)
- Homosexuality. Gay and Lesbian Subcultures. Elérhető: <http://www.oldbaileyonline.org/static/Gay.jsp>. (Letöltés ideje: 2012.11. 29.)
- Hunter, Jeremy – McRae, John (1991): *Talking Texts- The Importance of Being Wilde*. Penguin English, London.
- Hyde, Montgomery (1962): *Famous Trials: Oscar Wilde*. Penguin Books, Baltimore–Maryland.
- Hyde, Montgomery (1970): *The Other Love: An Historical and Contemporary Survey of Homosexuality in Britain*. Heinemann, London.
- Hyde, Montgomery (1986): *A Tangled Web, Sex Scandals in British Politics and Society*. Constable and Company Ltd., Constable–London.
- Kakuk Dóra: Csillag sötétség. Oscar Wilde öröksége. <http://www.pointinternet.pds.hu/kissendre/esztetika/20081208113328829000000984.html>. (Letöltés ideje: 2013.04.25.)
- Kaylor, Michael Matthew (2006): *Secreted Desires: The Major Uranians: Hopkins, Pater and Wilde*. Masaryk University, Brno, Czech Republic.
- Kella, Liz (2005): *The Importance of Blood during the Victorian Era: Blood as a Sexual Signifier in Bram Stoker’s Dracula*. Södertörn University College, Essay, English Department.
- Knox, Melissa (1994): *Oscar Wilde - A Long and Lovely Suicide*. Yale University Press, London–New Haven.
- Lewis, Geoffrey (2006): *Carson: The Man Who Divided Ireland*. Hambleton Continuum, London–New York.
- Mckenna, Neil (2005): *The Secret Life of Oscar Wilde*. Basic Books, USA.
- Meijers, Laurie (2009): *Conventional or Confrontational? Oscar Wilde’s View on Traditional Victorian Gender Roles in Lady Windermere’s Fan, An Ideal Husband and The Importance of Being Earnest*. Supervisor and First Reader: Paul Franssen. MA Thesis Western Literature and Culture, Utrecht University, Study.
- Menz, Jessica (2009): *Dandies and their misogynistic attitudes in Oscar Wilde’s The Picture of Dorian Gray*. Seminar Paper, GRIN Verlag, English Language and Literature Studies – Literature, University of Bayreuth.

- Nunokawa, Jeff – Sickels, Amy (2005): *Oscar Wilde. Gay and Lesbian Writers*. Chelsea Hosue Publishers and Haight's Cross Communications Company, USA.
- O. Linder, Douglas (2007): *The Trials of Oscar Wilde: An Account*. University of Missouri at Kansas City – School of Law, USA.
- Prins, Jopie (1999): Greek Maenads, Victorian Spinsters. In: Dellamora, Richard (eds.): *Victorian Sexual Dissidence*. The University of Chicago Press Ltd., Chicago–London.
- Renier, G. J. (P.h.D.) (1938): *Oscar Wilde*. Thomas Nelson and Sons Ltd., London–Edinburgh–Paris–Melbourne–Toronto–New York. (First published 1933. march, this series published 1938 may, short biographies no. 19.)
- Robbins, Ruth (2011): *Oscar Wilde. Writers Lives*. Continuum International Publishing Group, London–New York.
- Schulz, David (1996): *Redressing Oscar, Performance and the Trials of Oscar Wilde*. TDR. Vol. 40. No. 2. Summer. 37.
- Sherard, Robert (1905): *Oscar Wilde*. Haskell House Publishers Ltd., New York.
- Showbiz, Bang: Colin Firth confirmed for Rupert Everett's Oscar Wilde film. Elérhető: http://www.contactmusic.com/news/colin-firth-confirmed-for-rupert-everett-s-oscar-wilde-film_3285759. (A letöltés ideje: 2012.12.15.)
- Sinfield, Alan (1995): *The Wilde Century: Effeminacy, Oscar Wilde and the Queer moment*. Cassel, London, Columbia UP, New York.
- Sloan, John (2003): *Oscar Wilde. Authors in Context*. Oxford World's Classics. Oxford University Press Inc., New York.
- Süvecz Emese: Jegyzetek a Queer láthatóságáról. Elérhető: http://www.balkon.hu/balkon02_07-08/02suvecz.html. (Letöltés ideje: 2012.11.11.)
- Takács Judit (2003): A homoszexualitás, mint magyar találmány. Kertbeny Károly irodalmi és (homo)szexológiai munkásságáról. In: Lácza Magdolna (szerk.): *Nők és férfiak..., avagy a nemek története*. Rendi Társadalom – polgári társadalom 16. A Hajnal István Kör- Társadalomtörténeti Egyesület, Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar.
- Tarr Ágnes (2005): *A homoszexualitás jogelméleti megközelítésének egyes aspektusai, különös tekintettel a Devlin-Hart vitára*. Jogelméleti Szemle. Elérhető: <http://jesz.ajk.elte.hu/tarr24.html>. (2013. október 29-i letöltés).
- The Proceedings of the Old Bailey, 1674–1913. Elérhető: <http://www.oldbaileyonline.org/>. (Letöltés ideje: 2013.02.22.)
- Thomas, Kate (2012): *Postal Pleasures: Sex, Scandal and Victorian Letters*. Oxford University Press Inc., Oxford–New York.
- Tosh, John (1999): *A Man's Place: Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England*. Yale University Press. (First published in paperback by St. Edmundsbury) Press Ltd., Bury St. Edmunds.
- Török András (1988): *Oscar Wilde világa*. Írók világa sorozat. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Walshe, Éibhear: *The First Gay Irishman? Ireland and the Wilde Trials*. Elérhető: <http://www.oscholars.com/TO/Appendix/Library/walshe.htm>. (A letöltés ideje: 2013.01.15.)
- Wilde, Oscar (2001): De Profundis. (Ford.: Mikes Lajos.) In: *Oscar Wilde össze művei*. II. Szukits Könyvkiadó, Szeged.
- Wilde, Oscar (2002): *Sóhaj a mélyből*. (Ford., összeállította: Tandori Dezső.) Cartaphilus Kiadó, Budapest.
- Wilde, Oscar – Frankel, Nicholas (2011): *The Uncensored Picture of Dorian Gray*. President and Fellows of Harvard College, Ld. http://books.google.hu/books?id=NO0OPI_

ZEGQC&printsec=frontcover&dq=oscar+wilde&hl=en&sa=X&ei=3KUnUbusJMOAhQeW0oDIBA&ved=0CDkQ6AEwAzjWAw. (A letöltés ideje: 2013.02.16.)

- Winwar, Frances (1941): *Oscar Wilde & The Yellow Nineties*. Harper & Brothers Publishers, New York.
- *Closing Speech for the Defense by Sir Edward Clarke*. Elérhető: <http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/wilde/defenseclose.html>. (A letöltés ideje: 2013.04.26.)

A lélek értelem nélküli minőségéről Platónnál

I. BEVEZETŐ

Az antik filozófia egyik legproblematicusabb és a legkitartóbb vitával járó témaköre a lélek mozgásainak, funkcióinak tisztázásával kapcsolatos. A preszókratikus bölcsek idevonatkozó elképzelései többnyire befolyásolták a klasszikus filozófusokat. Fontos leszögezni azonban, hogy Szókratész, Platón és Arisztotelész lélektana nem tekinthető a preszókratika egyenes folytatásának. Természetesen ez a kijelentés igaz hármójuk lélektanának viszonyára is, létezik ugyan kisebb átfedések elgondolásaik között, valójában azonban mindhárman egyedi és saját pszichológiai rendszert alkottak.

Érdeemes röviden kitérnünk arra, hogy mégis milyen preszókratikus előképek fedezhetők fel náluk: Szókratész tanítása Hérakleitosz lélektanához áll közelebb, hiszen a hérakleitoszi tüzes tisztán intellektuális^[1] lélek fogalma Szókratész ésszel azonos lélek definíciójának *proto* meghatározásaként is értelmezhető; Platón az orfikus lélekvándorlás és a püthagoreus számelmélet fonalát vitte tovább a lélek lényegi megragadásakor; Arisztotelész pedig részben Platón lélekképességeiről szóló hagyományát, részben pedig az atomisták elképzeléseit követte, amikor a lelket egy a testi szövetekben lakó minőségként értelmezte.

Írásom célja azonban mégsem a preszókratikus bölcsek pszichológiájának feltárása a klasszikus görög bölceletben, hanem egy, a témában talán a legfelkavaróbbnak nevezhető tanítás ismertetése a lélek irracionális képességeiről, amelyet Platón dolgozott ki elsőként.

A platóni corpus nem kevés lélekfilozófiai témájú írást tartalmaz, a korai dialógusok a szókratészi megközelítést tükrözik, a középső korszak írásaiban a halhatatlan lélek és a lélekrészek definíciójának egyfajta kísérletét látjuk, míg az időskori dialógusokban inkább már a lélekrészek tanából következő államelmélettel, pedagógiával, illetve ezzel összefüggésben a helyes megismerés problematikájával találkozunk.

Véleményem szerint az individuális lélek esetében több definíciós kísérletet látunk körvonalazódnival. A korai korszakból fennmaradt szövegekben a lélek meghatározásakor kizárólag annak racionális képessége kerül hangsúlyozásra, az ideatan kidolgozásakor viszont már a lélekrészek tanával találkozunk, ahol

[1] A preszókratikus Hérakleitosz elgondolása szerint a lélek alapvető minősége az értelem, amelyet egy szimbólummal is ellát, az elemek közül a tűzzel. Ld: még Kirk, G. S. – Raven, J. E. – Schofield, M. (1998) 303-305.

Platón három képességet nevez meg: egy racionálisat és két irracionálisat; végül a harmadik kísérletben a képességek egymáshoz való viszonyát, konfliktusát tárja fel. Ez utóbbi inkább etikai fejtegetésnek, mintsem lélekfilozófiai tanításnak tekinthető, azonban mégis a lélektanhoz soroljuk, mivel e keretek között az ember jellembeli tulajdonságait egyenként határozza meg. Platón bizonyos érzelmeket tiltó listára helyez, bizonyosakat viszont követendőknak tart, amolyan a gyakorlatban alkalmazott lélekképesség tanként érdemes tehát e harmadik definíciós kísérletet felfognunk.

Tanulmányomban Platón lélektanának főbb csomópontjait, első körben a lélek szókratikus racionális definícióját ismertetem, az abból következő hiányosságokra hívom fel a figyelmet, majd a sajátosan platóni háromosztatú lélektanítást mutatom be, azután a lélek képességeinek egymás közti viszonyát, mint a platóni lélekfilozófia méltatlanul elhanyagolt elemét tárgyalom, végül pedig érintőlegesen ezen tanításának továbbélésére térek ki.

II. AZ EGYOSZTATÚ LÉLEK

A corpus alapján azt lehet feltételezni, hogy Platón lélektana „fejlődést” mutat. Az értelem nélküli képességek a korai dialógusokban még nem kerülnek felismerésre, ott a szókratészi eredetű *pszükhé* tisztán racionális mozgásokat bíró lélek definíciójával találkozunk, csak a későbbi írásokban kerülnek megnevezésre néha kissé ellentmondásosan az értelem nélküli képességek.

1. A halhatatlanság diszpozíciója

A Szókratész halálát követően keletkezett Phaidón, a legfontosabb lélekfilozófiai írása Platónnak. A mű természetesen emellett, hogy Szókratésznek állít emléket, annak filozófiai hagyományát is tovább élteti. A dialógus alapján a következő lélek definícióval találkozunk: a lélek egységes, azonos az ésszel, ez megegyezik Szókratész hagyományával, de kiegészül azzal, hogy halhatatlan és a létezők közül egyedülként önmozgással rendelkezik. Platón ez utóbbi két kitévelt az orfikus és püthagoreus tanítások alapján állítja. Fontos megemlítenünk, hogy Platón későbbi írásaiban úgy pontosítja a lélek funkciójának meghatározását, hogy közben az orfikus és püthagoreus motívumot végig őrzi, ezzel szemben viszont a szókratikus alapot jócskán módosítja. A püthagoreus matematika uralkodó jegye lesz filozófiájának. Érdekességképpen jegyezniém meg, hogy az első definíciós kísérlet kapcsán, a Phaidónban még nem találkozunk a lélek zenei vagy mértani arányokkal való azonosításával, sőt kimondottan cáfolja ennek lehetőségét, a matematikát csupán kiegészítő érvként alkalmazza a lélek halha-

tatlanságának bizonyításakor.^[2] A kései Timaiosz dialógusban ezzel szemben a lélek, a világlélek a püthagoreus zenei, mértani és számtani harmóniából kevert matematikai képletével lesz azonos, ahol az individuális lelket a világlélek „maradékaként” tételezi, mintegy a lélek halhatatlan minőségének bizonyítéka-ként, de erről a későbbiekben lesz majd szó.

A Phaidón dialógus négy halhatatlansági érvet tartalmaz.^[3] A négy érv közül a második és a negyedik tisztán platóni érv – e kettő a lélek halhatatlansága mellett a formák létrehozó következtetéseket is tartalmazza – az első-ről és a harmadikról lehet feltételezni, hogy az orfikus és a püthagoreus tradíciókra épít. Ebben a dialógusban még megemlítés szintjén sem találkozunk a lélek háromszatú minőségével. Platón ez esetben a lélek észbeli képességének, tisztaságának és örök létének minőségét bizonyítja. Platón elsősorban azt a felismerést próbálja védelmezni, miszerint a lélek intellektuális minősége a földi életben nem teljesíthet maximálisan, ugyanis a formák zavartalan szemlélete kizárólag a testi lét elmúlásával következhet be. A léleknek tehát egyetlen célja lesz: a testi börtönt eltérni és törekedni a szellemi értékek kutatására. „Mert a tudomány kedvelői elismerik – mondta –, hogy a filozófia olyan állapotban veszi át a lelküket, amikor teljesen a testhez van kötve és hozzá van tapadva, és kénytelen rajta keresztül, akár – csak egy börtönrácson át nézni a létezőket, önmagán át pedig semmit, és teljes tudatlanságban fetreng, és látja, mennyire félelmetes a börtön, amibe vágyai juttatták, és hogy maga a megkötözött segít legjobban a megkötöztetésében – tehát, ahogy mondom, a tudomány kedvelői felismerik, hogy a filozófia, amikor ilyenek találja a lelkünket, halkan biztatja és igyekszik feloldozni, bebizonyítva neki, hogy csalóka a szemmel való látás, és csalóka a füllel és más érzékszervekkel való érzékelés, és rábeszélve, hogy szabaduljon fel hatalmukból, és csak annyira használja őket, amennyire feltétlenül szükséges, és buzdítva, hogy szedje össze magát és tömörüljön magában, és senki másnak ne higgyen, csak saját magának, amikor valamilyen önmagáért való létet észlel magában; amit pedig mások által lát és ami más-más körülmények közt más-milyen, azt semmiképp se tartsa igaznak; ilyesmi minden, ami érzékelhető és látható, amit viszont a lélek lát, az csak gondolattal fogható meg és láthatatlan.”^[4]

[2] A püthagoreus zenei harmónia lélekkel való azonosítása nem képezi tárgyát tanulmányunknak, hiszen azt a kozmosz lelkeként megnevezett világlélekkel tartja azonosnak, az individuális lélek csupán annak a tökéletes zenei harmóniának a tökéletlen minimuma. (Timaiosz 41 e–42 d.)

[3] Az első érv: az ellentétek létrehozák egymást: az élőből holt, a holtból élő (70 d–72 d). A második érv az anamnészis mítoszt tartalmazza, a léleknek tudása van olyan tartalmakról, amelyeket nem a fizikai világból ismer, tehát visszaemlékezik előző tartózkodási helyén megszerzett tudásra, az ideák világára (72 e–77 b). A harmadik a hasonlósági érvre épít: a test hasonlít a szerte-foszló dolgokhoz, tehát elpusztuló, a lélek viszont az örök dolgokhoz vonzódik, tehát örök (78 b–84). A negyedik a részesedés elméletre épít: az ellentétek nem fogadják be egymást, a páros nem fogadja be a páratlant, tehát az élet nem fogadja be sosem a halált (102 a–107d). Az anamnészis érv és a részesedés érv egyben a formák létét is igazolja.

[4] Phaidón, 82e.

2. Az önmozgás

Ki kell térnünk a lélekképességek hármas osztályozásnak bevezetése előtt és miatt a lélek halhatatlansági érvei közül az „önmozgás-érvre”, amely a Phaidrosz című dialógusban található. Az érv röviden a következőképpen hangzik: amit más mozgat, az múlandó, tehát véges, ezzel szemben, ami önmagát mozgatja, az nem szorul rá semmilyen mozgatóra, tehát isteni, vagyis örök. A lélek éppen ilyen, nem szorul rá mozgatóra, hanem mozgat. A lélek ugyanakkor nem csupán az emberi cselekvés irányítója, hanem általában a mozgásoké. A Phaidrosz című dialógusban Platón megelepszik ezen logikai érv általi halhatatlansági bizonyítékkal. Egyetlen létező képes önmagát mozgatni: a lélek; a kívülről mozgatott test: élettelen.^[5] Ami önmagát mozgatja, az isteni, ami külső okra szorul rá, az nem isteni, tehát pusztuló. Az érvre még szükségünk lesz a lélek képességei közti hierarchikus rend, illetve az irracionális lélekrészek halandó minőségének igazolásakor.

A szaktudósok válasza ez esetben sem egységesek, ez lényegében a corpuson belül található ellenmondásoknak az eredménye. A Phaidón és a Phaidrosz dialógusokban a lélek halál utáni utazását és újjászületését érti a halhatatlanság alatt, állandó körforgást tételezve a világ és a „túlvilág” között. A Timaiosban azonban a lelkek a halál utáni létüket követően arra a bolygóra, csillagra térnek vissza, amelyből születtek, ottlétüket örökké tartó állapotként írja le, vagyis nem térnek vissza. Platón még a Timaiosban sem tagadja meg teljes mértékben a reinkarnációt, meghagyja büntetésként azoknak a lelkeknek, akik rút életet éltek.^[6]

Platón halhatatlanságról szóló gondolatai a reinkarnáció tanával hozhatók összefüggésbe. Az orfikus hagyomány szerint a lélek újjászületik minden egyes földi halált követően, és ez a körforgás soha meg nem álló folyamat, a lelkek a születés pillanatában minden előző életükre vonatkozó információt elveszítik, új életként élnek meg aktuális létüket.^[7] Platón ezt a tanítást átveszi, kiegészítve azt etikai mozzanatokkal. Attól függően, hogy milyen mértékben élt helyes életet a lélek, olyan testben születik majd újjá. A kevésbé szép vagy jó életet élők nyilván alantasabb létezési struktúrákban reinkarnálódhatnak. A Phaidónban konkrétan leírja, ki milyen teremtményként születik majd újjá, egyesekből számár, másokból farkas, míg a tisztességes polgárok hangyák vagy méhek formájában szülehetnek újjá.^[8] Doods figyelmeztet arra, hogy Platón szavait ez esetben nem szükséges komolysággal kezelni,^[9] inkább Platón humoraként érdemes értékelni azokat. A lelket egyöntetűen kizárólag racionálisnak minősíti a Phaidónban, tehát annak újjászületése is csak tisztán racionális létezőkben

[5] Bene, 2007, 81.

[6] A korai dialógusokban a halhatatlanság a lélek folytonos utazását jelenti a két világ között, a Timaiosban viszont nyugvó, boldog öröklétet a formák dimenziójában. (Timaios, 41 e–42 d.)

[7] Reale, 2008, 42.

[8] Phaidón, 81 e–82 b.

[9] Doods, 2002, 174.

lehetséges, az állati lelkek nyilván nem tartozhatnak ezek közé. Meglátásom szerint Platón ezen megjegyzései valójában mégis komolyan veendő, még ha nem is érdemes szó szerint érteni azokat, előrevetítik a lélek bűneivel és tévedéseivel járó probléma megkerülhetetlenségét.

Platónt talán már a Phaidón megírásakor foglalkoztathatta a lélek nem racionális minőségének a gondolata, mint ami felelős lehet a hibás tettekért, a morális rosszért. Léteznie kell logikus magyarázatnak a különböző életminőségek változatosságára, hogy egyesek bölcssek, mások balgák, vagy éppen ostobák. A kiváló élethez egyetlen feltételnek kell teljesülnie, az ész dominanciájának, vezetésének. Platón a szókratészi hagyomány alapján a lelket tisztán racionálisnak tekinti, így nem képes számot adni az ésszel ellentétes mozgásokra. Nem mindenki válik ugyanis bölccsé, többen maradnak életük során tudatlanok. Az individuális lelkek különbözősége és a bölcssek ritkasága ráébreszti Platónt a lélek definíciójának pontatlanságára. A lelkek különböző testben való újjászületésének állítása éppen ennek a pontosítási igénynek valamiféle előzménye lehet. Mi az oka azon észellenes tetteknek,^[10] melyek eredményeként alantasabb létformában születik valaki újjá? Maga a racionális lélek nyilván nem indukálhat ilyen tetteket, ahogyan kizárólag csak a test sem. Kell tehát magyarázatot találni a bűnök eredőjének, a különböző létezőkben való újjászületési oknak, a halál után és előtt is megmaradó különbözőségeknek az individuális lelkek tekintetében.^[11]

3. Az egységességből következő problémák

A Phaidónban a tisztán ésszel azonos lélek botlásait kizárólag az ésszel magyarázhatta, így a lélek minden mozgását, a tévedéseket is az észből vezette el. De ez kissé zavarba ejtő, hiszen a lélek racionális, a tévedés pedig lévén hiba, nem lehet racionális, éppen ellenkezőleg, irracionális. De racionális ok csak racionális okozattal járhat. Tehát, ha a lélek tisztán racionális, nem lehet oka az irracionális mozgásoknak. Ha a lélekben csak racionális minőség lakik, minden mozgása racionális lesz, még ha a legszégyenletesebb tettről van is szó. Ezt az ellentmondást Platón a Phaidónban a test-lélek dualizmusával próbálta helyreigazítani. A tévedéseket egyszerűen azzal magyarázta, hogy a lélek a test börtönében állandó jelleggel ki van téve a hibák halmozásának. A lélek bár racionális, egy testi burok gátolja teljességében pompázni. A tévedésekért tehát a testi mívtoltot okolja. Javaslatra szerint legsikeresebben a halál segítségével szabadulhatunk meg a test okozta gyötrelmekről, a földi életünkben az intel-

[10] Az erkölcsi rossz körébe tartoznak a görög filozófiában a tévedések is, pl. a megismerési folyamatban tapasztalható hibák; az érzékszervi csalódás és egy durva morálisan elítélendő tett között nem tesznek e tekintetben különbséget, mindegyik a lélek tévedése, mindegyik rossz.

[11] Phaidroszban a halál után a szárnyát veszített lelkek utazásának leírásakor kiderül, hogy nem minden lélek jut azonos magassáig, tehát a lelkek között minőségbeli különbözőségek mutatkoznak.

lektuális szemlélődés és a testi dolgoktól való elfordulás lehet az egyetlen út. Annak megítélése, hogy a halál utáni életben ki, milyen létformában születik újjá, a földi életben eltöltött életminősége fogja eldönteni. A következő életünk a régi önmagunkról kiállítandó morális summázatban fog esszencializálódni egy morális ítélet formájában. A tanítás természetesen nem kizárólag platóni, hiszen már a püthagoreus hagyomány is magáénak ismeri a reinkarnáció tanát, éppen a platónihoz hasonló etikai megfontolásokkal kiegészítve.^[12]

A Phaidónban a szókratészi racionális lélek definíciójával találkozunk, amelynek legfőbb célja a jó, azaz az eszes élet, de ezt a racionális állapotot csak akkor érheti el, ha a testi zavaroktól megszabadul, önfegyelmet gyakorol, vagy a halált választja. A rosszat ebben a konstrukcióban a test és a külvilág bosszantó jelenlétével magyarázza, de látni fogjuk, hogy a későbbiekben nem elégszik meg ennyivel, a kellemetlenségek okaként nem a külvilágot és a testet, hanem egy a lélekben, a tudatban^[13] fellelhető motívumot fogja megnevezni, amely logikus magyarázattal fog szolgálni az erkölcsi hibákra is.

4. A tudás az egységes lélek egyetlen erénye és az ebből fakadó problémák

A lélek ész, *nousz*, *logosz* és erénye a tudás; egységességét éppen a tudás erényéből érthetjük meg. A tudást az ember csupán egyetlen képessége, az esze révén gyakorolhatja és érheti el, ezért feltételezhette Szókratész, hogy a lélek is csupán egyetlen minőséggel, képességgel rendelkezhet. Platón ez a definíció kissé zavarba ejthette, a léleknek ugyanis számos olyan tulajdonságát, mozgását megnevezi, amelyek szintén pozitívak, de nem azonosak a tudással. Ebből kifolyólag a lélek nyilván nem lehet csupán egységes, tehát az ész mellett bírnia kell olyan minőségét, képességét, amely a tudás mellett más erényekre is magyarázatot ad. A lélek összetetté tételének további haszna, hogy a rossz cselekedetek oka már nem csupán a fizikai létezőkre ruházható, maga a lélek is okolható. További hozadék, hogy Platón így valóban helyes indoklását adhatja a lélek különböző minőségű testekben való újjászületésének is. Nem a világ, hanem a lélek lesz a felelős az összes cselekedetért, így az újjászületésért is.

Platón egy adott ponton felismeri, hogy az érzelmeknek, és különösen az ártó szenvedélyeknek szükséges magyarázatát adnia, és az indoklás esetében az észnek nem tulajdoníthat szerepet. Amennyiben a lélek kizárólag intellektuális képességgel van felruházva, akkor a gyermekkori tudatlanságot, miként a felnőttkori hibákat is a lélek helyes funkcióira kell visszavezetnie, ami viszont lehetetlen. A hibákért felelős lélekképességek felismerése nyilván már a korai dialógusokban is ott lappang, de a konkrét probléma kifejtése és értelmezése a Platón *akméja* idején keletkezett Phaidrosz, de legfőképpen az Állam dialógusban történik meg.

[12] Püthagoreus reinkarnációhoz ld. még: Kirk – Raven – Schopfield, 1998, 326–330.

[13] Doods, 2002, 172.

A háromosztatú lélek tana mellett Platón teljes tevékenysége idején ki is tartott, hiszen azzal még az egyik utolsó dialógusának tartott Timaiosban is találkozunk. Fontos itt leszögeznünk, hogy a lélek irracionális mozgásainak, képességeinek definiálása, majd ezek erényeinek (*areté*) megnevezése meghatározottabban platóni eredetű, sem a preszókratikus bölcseknél, sem a szofistáknál, de még Szókratésznél sem találkoztunk az irracionális lélektani elem bevezetésével. Doods megállapítását el lehet fogadni, miszerint a platóni filozófia nem teljes pompájában pattant ki Platón fejéből, hanem organikus fejlődés eredménye,^[14] és ennek egyik legkézenfekvőbb bizonyítéka éppen az irracionális tanának lélek mozgások bevezetése.

Az athéni demokrácia hanyatlása feltehetően közrejátszhatott Platón lélektanának ezen elég radikálisnak tekinthető megváltoztatásában. A racionális erények alapján ténykedő polisz polgárok a peloponnészoszi háború utolsó éveiben és az azt követő időszakban határozottan irracionális lépéssorok sokaságát tanúsították. Elég csupán egyetlen példát említenünk: Szókratész igaztalan elítélése és kivégzése nyilván nem a *logosz-pszükhé* mozgásaival magyarázható. Platón a történések logikus magyarázataként vezethette be a lélek irracionális mozgásainak tanát. Ez lehet tehát az egyik oka az értelem nélküli lélekminőségek megnevezésének. A megváltozott, romlott politikai helyzet arra készítette a filozófust, hogy az emberi képességek tanát újra értékelje és a tettek motívumainak konkrét magyarázatát adja.

Nyilvánvaló, hogy a lélek ész és egységes minőségét Platón pontosítani kényszerült, az erények plurális jellege miatt és a lélek tévedéseinek és észellenességeinek tisztázása végett. Az ész mellé bevezeti tehát az irracionális minőségeket, de mindezt csak annak az árán teheti meg, hogy feladja a lélek egységességét, három lélekképességet határoz meg, egy racionálisat és két irracionálisat. Az előbbit megtartva pusztulatlanak, az utóbbiakat halandónak.

A továbbiakban lássuk miként nevezi meg ezen képességeket, és mit ért munkájuk alatt.

III. A HÁROMOSZTATÚ LÉLEK

Platón tehát három lélekképességet határoz meg, egy racionálisat és két irracionálisat. A Phaidónban még a gyönyörök szerint látjuk a hármas^[15] felosztást, az Államban már a képességek munkája és a hozzájuk tartozó erények^[16] szerint, a Timaiosban pedig a testben való lokalizálásuk szerint.^[17]

[14] Uo. 166.

[15] Phaidón, 83 b–e.

[16] Állam, 585 d–e.

[17] Timaios, 44 d; 69 d 7–70 a 7.

Máig tartó vita, hogy vajon részekről, vagy képességekről beszélt-e Platon a lélek mozgásainak definiálásakor. Egyesek a Phaidrosz és az Állam szövegei alapján a racionális lélek és annak valamiféle tökéletlen kevéssé jól működő mozgásaiként definiálják a két irracionális lélekképességet,^[18] mások viszont a Timaioszból ismert testen belüli elhelyezésük miatt inkább önálló és egymástól különálló életet élő lélekrészeket értenek a három lélek minőség alatt.^[19] Nehéz eldönteni a két állásfoglalás közül, melyik a helyes, de tény, hogy Platon dialógusai mindkét olvasatot igazolják.

Láttuk, hogy a Phaidonban a lélek egyszerűségét hangsúlyozza, az Államban és a Phaidroszban viszont a testben élő lélek állapotait világítja meg, milyen hátráltató elemek találhatóak magában a lélekben, amelyek a bölcsesség iránti vonzalmat gátolják. A lélekképességek hármas minőségét a fogathasonlat mutatja legszemléletesebben. „Hasonlítsuk a lelket a szárnyas fogat és a kocsisa együttes képességéhez. Az istenek lovai és hajtójuk maguk is derekak és derék szülőktől valók; a többieknél viszont keveredés van. Először is a mi vezetőnk kettős fogatot hajt, s lovai közül az egyik szép és derék, és ilyen fajtából való; a másik éppen ellenkező fajtából és ellenkező jellemű: nehéz hát és bajos itt nálunk a gyeplő kezelése. De hogy miért beszélünk halandó és halhatatlan élőlényről, azt kell megpróbálnunk kifejtetni.”^[20]

A lélek vezérlő részét *hégémonikonnak*, néha *nousznak*, az idulatost *thümetikonnak*, a vágyódót *epithümethikonnak* nevezi, később a Törvényekben, az Államban pedig a vezérlőt hol *daimónnak*, hol *logosszal* élőnek titulálja.

Az Államban, ami valószínűleg későbbi keltezésű a Phaidrosz dialógusnál, már határozottabb képet kapunk a lélek képességeinek minőségeiről, funkciójukról és mozgató tárgyukról. Itt az irracionális lélekmozgásokat, mint állapotokat, és hátramoszdítókat említi.

„Amiként az Állam három csoportra oszlik, az egyéni léleknek is három része van, és szerintem ehhez a józan ész szolgáltatja a második bizonyítékot. ... Mivel három lélekrész van, azt hiszem ezek gyönyöre is háromféle. Mindegyiknek megvan a maga sajátos gyönyöre, vágya és hasonlóképpen uralmi formája is. ... Az első rész – így mondjuk –, amivel az ember megért valamit, a második, amivel indulatoskodik, a harmadik rész sokféle fajtájú, úgyhogy jellegét nem tudjuk egyetlen névvel megjelölni, hanem arról nevezünk el, ami épp a döntő és legerősebb sajátosága: vágyódó résznek hívjuk hevessége miatt, ahogyan az ételt, italt és a szerelmeskedést kívánja, s mindazt, ami ezekkel jár; és pénzsóvárnak is

[18] Taylor és Burnet az alogon képességek funkciójának külön lélekrészekkel való megnevezése esetében azt feltételezi, hogy azt Platon a püthagoreus pszichológiából veszi át, éppen a lélek nem helyes mozgásainak magyarázataként. Ezt azonban nehezen lehet igazolni, hiszen erre nincsenek megfelelő szövegeink.

[19] Ld. Sorabji, 2002.

[20] Phaidrosz, 246 b.

hívjuk, mivel az efféle vágyakat leginkább pénzzel lehet kielégíteni.”^[21] ... „Kinek-kinek a lelkében vagy ez, vagy az a lélekrész uralkodik, ahogy éppen adódik.”^[22]

Az idézett részlet nem csupán a három képesség megnevezése miatt lényeges. Kiderült, hogy az alsóbb két rész vágyának tárgya a hamis értékek, a racionális az egyedüli valóban jó. Mi is a gyönyör? Hiányok, ürességek jóllakatása, kielégítése.^[23] A két alsóbb lélekképesség az indulat és a vágy, azonban soha nem lesz képes eltelni, hiszen egyfelől esztelenek és ezért tárgyak, amiket megcélznak, múlandó, változó, ezért tartós örömet nem szolgáltathatnak. Ezzel szemben a felsőbb lélekképesség lévén eszes és a tudás szomjúságát oltja, az örök értékeket keresi, a formákat kutatja, ezek megértését, megismerését követően olyan gyönyörre tehet szert a lélek, mely öröm nem múló minőségű, ez az intellektuális gyönyör. A fent idézett szakasz folytatásaként Platón éppen ezen öröm minőségét definiálja. A lélek képességeinek hierarchikus sorát az örömet adó tárgyak szerint definiálja, vagyis a lelket mozgó dolgok szerint: „Mit gondolsz melyik fajta részesül inkább a tiszta létezőből: az ilyenek, mint a kenyér, ital és minden másfajta táplálék; vagy az ilyenek, mint helyes vélemény, igaz tudás, ész; egyszóval mindenféle erény? Ezt ítél meg: ami az örök állandóhoz, a halhatatlanhoz, az igazsághoz tartozik és maga is olyan lényegű és abban keletkezett – ez magasabb rendűnek tetszik neked, mint az, ami a mindig változóhoz, halandóhoz tartozik, és maga is ilyen jellegű és ebben keletkezett? Az örök állandó lényegből a megismerés létesül, és nem holmi étel. ... ugye az, ami magasabb dolgokkal van eltöltve és maga is magasabb lényegű, annak eltöltődése is magasabb rendű, mint annak, ami alacsonyabb rendűekkel töltődik be, és maga is alacsonyabb rendű... Ha a természeti dolgokkal eltöltődés édes, akkor az igaz létezőkkel való igazi eltöltődés mennyivel igazibb, valóbb gyönyörrel jár.”^[24] A lélek az igazi létezők keresésekor a legtartósabb öröme tehet szert, az irracionális részek csupán múló gyönyöröket adhatnak, alsóbb értékeket céloznak, alsóbbrendűek is.

Vajon munkájukkal mi történik a halál után? Tovább mozognak, vagy a racionális lélekbe felszívódnak? Jelen vannak-e az újjászülető lélekben? Ezzel a problémával is számol Platón. Igaz, a *Phaidroszban* a lélek halhatatlan minőségét hangsúlyozta, de már foglalkozik az értelem nélküli mozgásokkal, abban a kontextusban tehát minden eleme a léleknek halhatatlan, az irracionális lélekrészek együtt élnek a racionálissal, tehát a *Phaidroszban* a lélek már akkor rendelkezik mindhárom minőséggel, mielőtt testet ölt a földi létben; a fogathasonlatból ismert három képesség a lélek sajátos örök diszpozícióit mutatja be. Ez a megállapítás viszont eléggé ellentétben áll az *Államban* és a *Timaioszban* találhatóakkal.

[21] *Állam*, 580 d-581 a.

[22] *Uo.* 581 c.

[23] *Uo.* 585 b.

[24] *Uo.* 585 c-e.

A Timaiosz dialógusban már az is rögzítésre kerül, hogy az alsóbb lélekrészek nem lehetnek halhatatlanok. A Timaioszban a világlélek megalkotását követően a keverőedény faláról lekapargatott maradékokból születik az individuális lélek, ám érdekes módon nem a teremtő, hanem az általa teremtett istenek alkotják azt meg. Ennek az a magyarázata, hogy a teremtő kizárólag olyan létezőket alkot, amelyek örök léttel bírnak, ezért engedi át az ember teljes megalkotásának munkáját a *démiurgosz* a teremtett istenekre. Platón így képes racionális magyarázattal előállni az ember tökéletlenségére.^[25] Az istenek pedig két halandó lélekrészt adnak az örök lélekhez, amelyek a lélek szolgálaként fognak működni.^[26] „Azok pedig, őt utánozva és átvéve a lélek halhatatlan magvát, halandó testet formáltak köréje, s így az egész testet kocsi gyanánt adták neki s benne a léleknek másik nemét: a halandót illesztették hozzá, amelynek szörnyű és szükségyszerű állapotai vannak: először is a gyönyör, a rossz legerősebb csalétké; továbbá a fájdalom, amely visszatart a jótól; majd a vakmerőség és a félelem e két esztelen tanácsadó; a harag, mely oly nehezen csillapítható; a könnyen félrevezethető remény; mindezeket összevegyítve az értelem nélküli lélekrészekkel s a mindenre elszánt szerelmi vággyal, a szükségnek megfelelően összerakták a léleknek halandó nemét..”

A szöveg világosan fogalmaz, az irracionális lélekrészek halandók. A lélek három képességéből kettő tehát nem éli túl a halált. Ezen megállapítás alapján joggal merül fel a kérdés, hogy a racionális lélek halhatatlanságát ez nem befolyásolja-e? Mi a biztosítéka annak, hogy a lélek mégis örökléttel bír? Mi a magyarázata az irracionális lélekrészek halálra ítéelésének?

Emlékezzünk az önmozgással igazolt halhatatlansági érvre. Az irracionális lélekrészek nem rendelkeznek saját belső tárggyal mozgó okként, ezért hasonló létezési kategóriába esnek, mint a test, tehát pusztulók. Ez összhangot mutat a Phaidroszban található önmagát mozgó lélek definícióval. A racionális lélek lesz az egyedüli, ami önmozgással bír, ezért halhatatlan. Az irracionális lélekrészek nem rontják le oly mértékben a racionális lelket, hogy az pusztulóvá váljon, külön életük van, még ha ez további nehézségeket is okoz, ahogy később látni fogjuk. Az irracionális lélekrészek pusztulásának magyarázatát a platóni etikában fogjuk megtalálni. A lélek halál utáni létét nem zavarhatják a fizikai léthez kötődő mozgások, vágyak, indulatok. A halál pillanatában elveszíti e képességeit és megkezd a morális ítélet függvényében kiérdemelt életét.

[25] Timaiosz, 41 e.

[26] Uo. 90 a-c.

IV. A HÁROMOSZTATÚ LÉLEK DEFINÍCIÓJÁNAK PONTOSÍTÁSA: A LÉLEKRÉSZEK EGYMÁS KÖZTI KONFLIKTUSA

A lélekrészek valójában két osztályt mutatnak, a racionálist és az irracionálist, ez azonban nem járhat személyiséghasadással, hiszen az irracionális lélekrész és a racionális lélek-képességek nem külön életet élnek, hanem valamiféle együtt mozgást mutatnak. A lélek vezérlő minősége, a *logosz* irányító szerepet is betölt a megismerés mellett, az irracionális és halandó minőségei pedig, bár élnek önálló életet a vezérlőtől, de valójában a racionális lélek irányítására szorulnak.

A lélekképességek tanának bevezetése egész filozófiájára hatással volt, különösen az etikára. A görög filozófiai hagyomány szerint minden létezőnek a lényegét a funkciója határozza meg. Ha a funkciója helyesen működik, akkor az adott létező a kiválóságának dimenzióját mutatja, vagyis eléri saját erényét (*areté*). Az erény szavunk sajnos nem fedeli el azt a jelentést, amit a görög *areté* kifejez, szerencsésebb volna kiválóságnak fordítani, eszerint erénye lehet egy lónak a gyorsaság, vagy egy péknek a finom pékáru elkészítése, de akár egy tárgy is rendelkezhet erénnyel. A lélek amennyiben csupán racionális minőséget birtokol, abban az esetben egy kiválóságot tudhat magáénak céljaként, ez nem más, mint a tudás. (Ez a szókratészi etika hatása.) Minden, ami nem a tudás körébe esik, nem is lehet erénye a léleknek. Csakhogy ez a definíció leszűkíti ama javaknak a körét, amit egy ember belső értéként még birtokolhat, mint a szeretet vagy a művészi, esetleg sportbeli tehetség, vagy például a bátorság. Platónnak tehát számolnia kell azon kiválóságokkal is, melyek nem az ésszel szerezhetők meg, de erények, ezért szükséges bevezetnie az irracionális lélekrészeket. Az irracionális mozgások elismerése további hasznot is hoz, a lélek tévedéseire logikus magyarázattal szolgálhat, hiszen irracionális ok csak irracionális okozatot hozhat létre, a hibákért nem az ész lesz felelős. Ha az irracionális képesség helyesen működik, az nem jár tévedéssel, akkor erényt valósít meg, amikor még nincs az erény közelében, akkor könnyedén okoz kellemetlenségeket, tévedéseket, a morális rosszat. A hibákkal a lélek racionális minősége nem hozható összefüggésbe.

a) Az irracionális lélekrészek konfliktusa

Két konfliktus lehetséges: a racionális lélek és az irracionális lélek konfliktusa, illetve a két irracionális lélek egymás közti konfliktusa.

Nem kérdés, hogy a legnagyobb feszültség a vezérlő lélekrész és az irracionális részek között feltételezhető, a vágyak és indulatok kordában tartásánál a neveléssel érhetünk el sikereket, valamint a bölcs férfiak társaságából következő nyugalommal, de legfőképpen a tudással.^[27] Való igaz, egy bosszantó indu-

[27] „Mert úgy látom, a többiek nem veszik észre, hogy azok, akik helyes módon foglalkoznak a filozófiával, nem készülnek semmi másra, csupán arra, hogy meghalnak és halottak lesznek. Ha tehát ez igaz, bizony oktalanság volna, ha ők, akik egész életükben nem vágyakoztak semmi másra,

lat lefékezése sok esetben egy-egy józan gondolat segítségével csillapítható le, hasonló módon a vágy esetében, gondoljunk csak a dohányzó ismerőseinkre, akik éppen leszokóban vannak, az ész parancsa alapján bírják ki, hogy nem gyújtanak rá, ha viszont igen, akkor az ész felett győzött a vágy.

Megválaszolásra váró kérdés, hogy az irracionális képességek hatnak-e egymásra, és ha igen miként. Nyilvánvaló, hogy a lélek értelmes irányító része korrigálja a vágy és az indulat okozta feszültségeket, tehát hatással van a két irracionális lélekrészre, de abban nincs egyértelmű állásfoglalás, hogy a két utóbbi rész milyen kapcsolatban áll egymással. Mi történik akkor, ha a két irracionális lélekrész ellentétbe kerül egymással? Meglátásom szerint itt mélylélektani elemzésekre kell gondolnunk, pszichiátriai betegségekre, amikor mondjuk egy szorongását alkohollal vagy droggal próbálja valaki csillapítani. Platón bizonyos módon felismeri a problémát, de kevésbé fejt ki azt. Az Államban ezt olvashatjuk:

„Hallottam egyszer valamit és hiszek is benne, Leontinosz, Aglaion fia Peiraioszból visszajövet hullákat látott a hóhérnál, és szerette volna megszemlélni őket, viszont ugyanakkor irtózott is és elfordult tőlük; majd darab ideig tusakodott magában, elfödte arcát, de végül mégis leigázta a vágy: szemét kimeresztve, odaszaladt a hullákhoz, mondván: Íme, hitványak, töltekezzetek el e szépséges látvánnyal! ... Ez a történet azt bizonyítja, hogy a harag olykor tusa-kodik a vágygal, vagyis a kettő nem lehet ugyanaz.”^[28]

Ezzel a példával végképp igazolást nyújthat Platón arra, hogy az eszes lélek nem tehető felelőssé az irracionális hibákért, azaz a rosszért. A kíváncsi szemeket próbálta ugyan visszafogni, de nem sikerült, ugyanis a vágy és az indulat túlon túl jelen volt a lélekben az adott pillanatban. Sem a test, sem az eszes lélek nem felelős tehát, hanem a lélek önmagával folytatott viaskodása, harca eredményezi a kellemetlen mozgásokat, amiket a platóni etika a rosszal azonosít.

A Phaidónban rögzült test-lélek dualizmusának feloldására vezethette be Platón a képességek egymáshoz, egymás közti konfliktusának tanát, a test irányítását a vezérlő lélekrész végzi, de nem teljes egészében a két irracionális, pusztuló lelki minőség nagyobb feladatot kap ebben. A dualizmus okozta szakadék feltöltését azonban már nem végezte el.

V. ÖSSZEGZÉS

A szaktudósok véleménye megoszlik annak megítélésében, hogy valóban szükséges volt-e Platónnak bevezetnie az irracionális képességeket a rossz tettek motivációjaként. A korai Prótagorász és Gorgiasz dialógusokban a fegyelmezetlenség (*akraszia*) bevezetésével Platón megkerülte az értelem nélküli mozgások

csupán erre, amikor végül eljön, riadozzanak attól, amire régóta vágyakoznak és készülnek.” (Phaidón, 64 a.)

[28] Állam, 439 e–440b, 505 d–e.

problémáját, hiszen az ész tévedést, a hibás vélekedést nevezte meg a rossz forrásaként. Ezt a hagyományt a sztoikus filozófia első korszakának filozófusai fogják követni, a tisztán racionális minőségű lélek definíciót fogadva el és vezetve le belőle minden lélekmozgást, az észelleneseket is.

Az Államban pedig már az ész mellett konkrét forrásokat is megnevez, az irracionális képességeket, a cselekvések mozgatóiként. Ennek a hagyománynak szintén lesz követője a sztoikus filozófiában, a középső sztoa legismertebb képviselője Poszeidóniosz éppen ezen platóni tant fogja követni.

Platón lélektanát azért tekintem kísérletnek, mert valójában csupán kerülgeti azt a problémát, amelyet a hellenizmus időszakában dolgoznak ki a bölcseledők: vajon a lélek minden mozgása, az irracionális mozgások is kognitívek-e, vagy csak az előbbiek tekinthetők annak. A probléma a fent említett sztoikus mozgalmon belül kulminálódott Khrüszipposz és Poszeidóniosz vitájaként a szenvedélyek eredetéről, de ennek felfejtése már nem képezi tárgyát tanulmányunknak.

IRODALOM

- Bene László (2007): Klasszikus kori filozófia. In: Boros Gábor (szerk.): *Filozófia*. Akadémiai Kiadó.
- Burnet (1928): *From Thales to Plato*. Macmillan Co. Of Canada.
- Doods, E. R. (2002): *A görögség és az irracionálisítás*. Gond-Palatinus.
- Kirk, G. S. – Raven, J. E. – Schofield, M. (1998): *A preszókratikus filozófusok*. Atlantisz.
- Platón (1984): *Összes művei*. Európa.
- Reale, Giovanni (2008): *Istoria filosofiei antice 1. Platon is Academia antica*. Galaxia Guttemberg.
- Reale, Giovanni (2009): *Istoria filosofiei antice 3. Platon is Academia antica*. Galaxia Guttemberg.
- Solomon, Robert (ed.) (2003): *What Is an Emotion?* Oxford.
- Sorabji, R. (2002): *Emotion and Peace of Mind*. Oxford.
- Taylor, A. E. (1997): *Platón*. Osiris.

•
Zilzer Gyula: Gáz XXII, 1932

Zilzer Gyula grafikái

A *Jog - Állam - Politika* arculatának megfelelően és a szerkesztőség döntése alapján többnyire egy számban egyetlen témakörből válogatott illusztrációkat közlünk. E számunk képanyagát Zilzer Gyula műveiből válogattuk, amelyek részben múzeumi, részben magángyűjteményekben tekinthetők meg. A szerkesztőbizottság Baracska Andrást, Győr Város Levéltárának főlevéltárosát kérte fel Zilzer Gyula munkásságának bemutatására.

Zilzer Gyula a magyar avantgarde és expresszionizmus kiemelkedő, ám méltatlanul elhanyagolt alakja, akinek tehetségét olyan kortársaihoz mérhetjük, mint Otto Dix, George Grosz, vagy Oskar Kokoschka. Grafikái érzékenyen és pontosan idézik meg a kor szellemiségét, a művész a nagy társadalmi változásokat szürrealisztikus és dinamikus képekben ábrázolja. Több képén az „állam” hatalmi dominanciájának kritikáját vélhetjük felismerni. Zilzer Gyula grafikáinak tematikája modern korunk hétköznapi emberét sem hagyja érintetlenül, ösztönösen gondolatébresztők.

A művész 1898. február 3-án született Budapesten. Fiatalon élénken érdeklődött a műszaki tudományok iránt, ezért tanulmányait a Műegyetemen kezdte meg. 1919-ben részt vett a Tanácsköztársaság szakmai munkáiban, majd annak bukása után Triesztbe menekült. Hazatérése után 1921 és 1922 között a Képzőművészeti Főiskolára járt, ahol mesterei Vaszary János és Csók István voltak. Korai képein még a francia fauvisták stílusjegyeit fedezhetjük fel, tájképeit az erőteljes ecsetkezelés és színvilág jellemzi. 1923–24 között Münchenben Hans Hofmann magániskoláját látogatta, majd kis időre ismét hazatért, hogy bemutassa a nagyközönségnek *Kaleidoszkóp* című, 18 lapból álló litográfia mappáját. A grafikák kifejezési módszerükben közel állnak ahhoz a német törekvéshez, melyet Otto Dix vagy George Grosz művészete képvisel, amelyben a szimbolizmus összeolvad valamilyen groteszk hatásra törő expresszionizmussal. A mappa képi világa szakít Zilzer addigi stílusával, és egy kiforrott expresszionista művész munkája tárul a szemlélő elé. A rajzokban szimbólumok, fogalmak jelennek meg, mint az „idő”, a „gép”, a „forradalom”, melyek abszurd kifejezésekben objektíválódnak a papíron, mint egy óriás mozsártörővel a kezében, amint porrá zúz egy kisvárost, vagy a gépek és emberek végtelenített szalagja.

A sorozat sajnos nem hozott nagy népszerűséget számára, talán ezzel is magyarázható, hogy 1924/25 fordulóján Párizsba költözött, majd néhány évvel később, 1932-ben az Egyesült Államokban telepedett le. Termékenynek tekinthetők a francia fővárosban eltöltött évei: rézmetszést tanult Charles Leblanc

műhelyében, megannyi kiállítást rendezett eleinte csak Párizsban, majd 1927-ben Moszkvában, sőt 1932-ben Budapesten is, az Ernst Múzeumban. Párizsi éve alatt könyvek illusztrálásával is foglalkozott, ilyen volt Edgar Allen Poe 1927-es *Le Chat Noir* című könyve, de ekkor jelent meg leghíresebb grafikai sorozata is, az 1932-en kiadott *Gáztámadás* (eredetileg *GAZ*) című litográfia mappája, melynek rajzai túlzás nélkül az expresszionizmus csúcsát jelentik. Felfűtött érzelmek, komor gondolatok megfogalmazója mindegyikük, szókimondóan, kertelés nélkül ábrázolja a háború borzalmait. Elővetíti a náci hatalomátvételt és egy hamarosan bekövetkező népiirtás tényét is. Minden bizonnyal az első világháborús tapasztalatokból táplálkozott, de mintegy próféta mutatja be egy eljövendő gáztámadás vízióját. Vagyonos nyereszkedők, militaristák, fasiszták, megszállott tudósok állnak szemben a hétköznapi embertömeggel. Az agresszorok óriásként tapossák el az embereket, elpusztítják őket harci gépeikkel, szellemként lebegnek fejük felett és úgy mozgatják őket, mintha bábok volnának.

A mappához nem kisebb személy írt előszót, mint a humanista nézetek valló Romain Rolland Nobel-díjas francia író. A grafikák olyan megrendítőek voltak, hogy egész Európa felfigyelt rá, sőt, mikor Zilzer az Egyesült Államokba távozott, ott újból sokszorosította, hogy a kinti közönség számára is hozzáférhetővé váljék. Egy példányt Albert Einsteinnek is elküldött, aki meleghangú levélben köszönte meg azt.

Az Egyesült Államokban kétszer is megnősült, első felesége a kukoricapehely feltalálójának, Kelloggnek az unokahúga volt, majd 1953-ban egy orosz származású nőt vett feleségül.

1939-től Hollywoodban kezdett el dogozni a Columbia Pictures-nél, ahol első-sorban Korda Zoltán filmjeinek díszleteit tervezte, de együtt dolgozott például Charlie Chaplinnal a *Monsieur Verdoux* forgatásán is. Munkája mellett intenzíven foglalkozott festéssel és könyvillusztrálással, rendszeresen rendezett kiállításokat is.

Az Egyesült Államokban készült leghíresebb képeinek egyike, az 1939-ben készült *Óvóhely* című alkotás, amely a rettegő emberek feszültséggel teli élethelyzetét ragadja meg rendkívül kifejező módon. Az újvilágban eltöltött évek alatt festészetére mindinkább a naturalista szemlélet vált jellemzővé, képein az amerikai táj szépségei, a kisemberek hétköznapijai láthatók, korábbi korszakához talán az ország ipusztériális jellegét visszaadó alkotásai kötik. Tény, hogy expresszionista, kubista éve után festészete megváltozott, képeiből eltűntek a cinikus és szatirikus elemek. A harmincas évek grafikáinak stílusa többé nem köszön vissza életművében.

Két alkalommal látogatott haza: 1949-ben és 1965-ben, ez utóbbi alkalomkor Budapesten, az Egressy Klubban rendezett kiállítást.

Élete utolsó éveiben gyakran betegeskedett, cukorbetegséggel és szívproblémákkal küszködött, 1969. november 21-én New Yorkban halt meg. 1971-ben a Magyar Nemzeti Galériában nagyszabású emlékkiállítást rendeztek életművéből.

Zilzer Gyula életművének, stílusának nem volt folytatója, tanítványokról vagy követőkről nincs tudomásunk, nem kapott kitüntetések vagy díjakat, de ezek hiánya nem ronthatja el művészetének értékét, hiszen képei erős szimbólumrendszerének köszönhetően máig érvényes üzenettel bírnak.

IRODALOM

- A Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatóinak adatbázisa.
- Arportal.hu/lexikon.
- Berecz Miklós (1971): *Kiáltás a haza után. Zilzer Gyula emlékkiállítása a MNG-ban.* Művészet. 11. 38.
- Fóthy János (1971): *Zilzer Gyula emlékkiállítása.* Művészet. 11. 37–38.
- Hevesy Iván (1924): *Zilzer Gyula: Kaleidoszkóp.* Nyugat. 8-9. 693-694.
- Kelemen Emil (1970): *Zilzer Gyula.* Művészet. 3. 10–11.
- *Magyar Zsidó Lexikon.* (szerk. Újvári Péter). 1929. 973.
- Poe, Edgar Allen (1927): STB.
- Pogány Ö. Gábor (1966): *Zilzer Gyula.* Művészet. 6. 17–20.
- Seregélyi György (1988): *Magyar festők és grafikusok adattára.* Szeged.
- Zilzer Gyula (1932): *GAZ, 24 lithographies.* Paris.
- Zilzer Gyula (1924): *Kaleidoszkóp,* Budapest.

•
Zilzer Gyula: Gáz XIX, 1932

Bíróság elé állítás mint az állami büntetőhatalom azonnali érvényesítése

I. BEVEZETÉS

Alapvető tétel a büntetőjogban, hogy a büntetési célokat, így különösen a generális és a speciális prevenciót az szolgálja a leghatékonyabban, ha a bűn elkövetését minél rövidebb időn belül követi a büntetés. Ezt kívánja meg a megelőzés követelménye, amely nem csupán a jogalkotókban és jogalkalmazókban jelentkező igény, de a társadalom „laikus” tagjaiban is felmerül ennek a szükségessége. A joghátrány hatása akkor kedvező, ha az abban kifejeződő erkölcsi megítélés a társadalom tagjaiban a pozitív értékrend megszilárdulásának folyamatához járul hozzá, ennek hiányában azonban megvalósulhat elrettentéssel is.^[1]

A büntetendő cselekmények gyors elbírálásához a sértettnek is érdeke fűződik, legyen szó akár az őt ért tényleges kár megtérítéséről, akár a sérelem jóvátételéről, enyhítéséről.

A fentiekben túlmenően a bizonyítékok beszerzése és biztosítása is könnyebb olyan esetekben, amikor a büntetőjogi felelősségre vonás rövid időn belül követi a szankcionálni kívánt cselekmény elkövetését.

Sajnálatos módon a közvélemény előtt kevésbé ismert a bíróság elé állítás jogintézménye, holott nagyobb publicitása esetén alkalmas lenne arra, hogy növelje a büntető igazságszolgáltatásba és a bíróságokba vetett bizalmat. Kívánatos lenne, hogy a híradásokat figyelemmel kíséző társadalom ne csupán arra kapja fel a fejét, hogy 5-10 évvel ezelőtti cselekmények feltételezett elkövetői ülnek a vádlottak padján, hanem arra is, hogy egyes bűnelkövetőket néhány héten-hónapon belül utolér a megérdemelt büntetés.

Nyilvánvalóan nem alkalmas – mint a későbbiekben látni fogjuk – a bíróság elé állítás intézménye arra, hogy mindenféle büntetendő cselekmény esetében afféle „szuperfegyverként” bevetve meggyőzőn mindenkit arról, hogy az állam igenis kész és képes büntetőjogi igényének érvényesítésére, gyors és hatékony szankcionálásra, de azért számos esetben eléri a fentiekben vázolt célokat.

[1] Magyar büntetőjog, 87.

Kissé zavaró lehet ugyanakkor az a tény, hogy a bíróság elé állítás intézménye nem csupán a büntetőeljárás, hanem a szabálysértésekről szóló törvényben is szerepel. Mindkét jogintézmény hasonló célok mentén jött létre és részben hasonló rendelkezések szabályozzák, azonban az átláthatóság és könnyebb elkülöníthetőség-megkülönböztethetőség kedvéért indokolt lenne az elnevezés tekintetében a különbségtétel.

Míg a korábban hatályban volt, a szabálysértésekről szóló 1999. évi LXIX. törvény „gyorsított bírósági eljárásnak” nevezte a jogintézményt, addig a jelenleg hatályos, a szabálysértésekről, a szabálysértési eljárásról és a szabálysértési nyilvántartási rendszerről szóló 2012. évi II. törvény átvette a Be. terminológiáját, és „bíróság elé állítás” cím alatt szabályozza a korábbi gyorsított eljárást anélkül, hogy a szabályaiban bármit is változtatott volna. Sőt, a jogszabályi szövegben – vélhetően jogalkotói figyelmetlenség miatt – több helyen is benne maradt a „gyorsított bírósági eljárás” kifejezés, amely csak egy a Szabs. törvény következtelenségei közül. Úgy tűnik, mintha a jogalkotó nem tudott volna dönteni a „minek nevezzetek” kérdésében.

Jelen írás célja a két jogintézmény összevetése, a hasonlóságokra és különbségekre történő figyelemfelhívás, valamint a felmerülő problémák felvetése.

II. RÖVID TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

A bíróság elé állítás francia eredetű jogintézmény, először az 1808. évi Code d'instruction criminelle-ben jelent meg. Ügyészi indítványra, kisebb súlyú cselekmények estén alkalmazták azzal a céllal, hogy nem volt feltétel a vádlott tettenérése, azonban jelenléte sem volt kötelező, az eljárást nélküle is lefolytatták.

Hazánk jogtörténetében először egy büntetőeljárás jogszabály tervezetében, a Csemegi-féle 1872-es ún. Sárga Könyvben találkozunk a „közvetlen idézés” intézményével, amelyet később az 1896. évi XXXIII. törvénycikk (Bűnvádi perrendtartás, I. Bp.) is átvett azzal, hogy elrendeléséről ügyészi indítványra a bíróság döntött. Öt évet meg nem haladó szabadságvesztéssel fenyegetett bűncselekmények estében volt helye, feltéve, hogy a terheltet tetten érték, vagy beismerte a bűncselekmény elkövetését.^[2]

A későbbi szabályozás során kisebb-nagyobb változtatásokkal, de megmaradt a jogintézmény. Az első szocialista büntető eljárási kódex, az 1951. évi III. törvény (II. Bp.) is a bűnüldözés hatékony eszközeként tekintett a bíróság elé állításra.

Az 1954. évi V. törvény (Bpn.) megszüntette a bíróság elé állítást, mert a jogalkotó megítélése szerint „a vádlottnak a védekezéshez való jogát csorbítja és a tárgyalás bírói előkészítését megghiúsítja, ennél fogva a törvényesség fokozott biztosításának és megerősítésének szempontjából nem tartható fenn.”^[3]

[2] Nagy, 2007.

[3] Móra – Kocsis, 1961, 323.

Az 1966. évi 16. törvényerejű rendelet élesztette fel a bíróság elé állítást, jelentős változásokat eszközölve a korábbi, az 1951. évi III. törvényben lefektetett szabályokhoz képest. Így például a korábbival ellentétben csupán járásbírótság előtt volt alkalmazható az eljárás, és nem csak előzetes letartóztatásban, hanem szabadlábon lévő vádlottal szemben is. A maihoz hasonló feltételként került meghatározásra, hogy csak egyszerű ténybeli és jogi megítélésű ügyekben volt lehetséges a bíróság elé állítás. További feltétel volt, hogy az elkövetőt tetten ériék, vagy beismerje az 5 évi szabadságvesztésnél nem súlyosabban büntetendő cselekmény elkövetését. Jelentősen szűkítette azonban a rendelkezések alkalmazhatóságát az, hogy az elkövetéstől számított 3 napon belül kellett az eljárást lefolytatni.

Az 1973. évi I. törvény jelentős változtatásokat csupán a határidő tekintetében eszközölt, a cselekmény elkövetésétől számított 6, majd a későbbi módosítások nyomán 8, illetve 15 napon belül volt lehetősége az ügyésznek a terhelt bíróság elé állítani. A többi feltétel lényegében nem változott (járásbírótság, illetve katonai bíróság a hatáskörébe tartozó olyan bűncselekmény miatt, amelyre a törvény ötévi szabadságvesztésnél nem súlyosabb büntetést rendel, ha az ügy megítélése egyszerű, a bizonyítékok rendelkezésre állnak, és a terhelt tetten érték vagy a bűncselekmény elkövetését beismerte).

III. A BÍRÓSÁG ELÉ ÁLLÍTÁS FELTÉTELEI

A jelenleg hatályos Be. pontosan megfogalmazott, konjunktív feltételeket határoz meg a bíróság elé állítás alkalmazásához az alábbiak szerint: 1. a bűncselekményre a törvény nyolcévi szabadságvesztésnél nem súlyosabb büntetést rendel, 2. az ügy megítélése egyszerű, 3. a bizonyítékok rendelkezésre állnak, 4. a terhelt a bűncselekmény elkövetését beismerte.

A fenti feltételek teljesülése esetén a terhelt gyanúsított kihallgatásától számított 30 napon belül az ügyész döntése alapján van lehetőség a terhelt bíróság elé állítására. (Megjegyzés: a korábbiakban hatályban volt szabályozás szerint az elkövetéstől számított 15 napon belül élhetett az ügyész a bíróság elé állítással. Ez jelentősen leszűkítette az alkalmazhatósági kört, a jelenlegi rendelkezés jóval éltszerűbb.)

Nem lehetőségként, hanem kvázi bíróság elé állítási kötelezettségként szerepel az az eset, amikor a fentiekben meghatározott büntetési tétellel fenyegetett, egyszerű megítélésű cselekmény elkövetésekor tetten éri a terheltet, és a bizonyítékok is rendelkezésre állnak. Ebben az esetben a Be. – mintegy kógens szabályként – úgy fogalmaz, hogy az ügyész a 30 napos határidőn belül „bíróság elé állítja” a terheltet.

A fentiekben vázolt időbeli korlát a gyors igényérvényesítést szolgálja. A jogintézmény alapvető célját hagyná veszendőbe menni a jogalkotó akkor, ha ennél lényegesen hosszabb határidőt szabna, ugyanakkor a 30 napos határidő

elegendőnek tűnik az ügyész számára ahhoz, hogy beszerezze a bizonyítékokat, és bíróság elé állítsa a terheltet.

A bíróság elé állítás feltételeinek elemzésével megállapítható, hogy nem csupán helyi bíróság előtt alkalmazható ez a sajátos eljárás, hiszen első fokon törvényszéki hatáskörbe tartoznak olyan cselekmények is, amelyek büntetési tétele nem haladja meg a nyolc évi szabadságvesztést (csupán példálózó jelleggel: erős felindulásban elkövetett emberölés, emberrablás alapesete, különösen nagy értékre elkövetett lopás). Ekként a törvényszék előtt is lehetőség van a bíróság elé állítás alkalmazására. Garanciális szabálynak tekinthető, hogy csupán meghatározott súlyú cselekmények esetében kerülhet sor bíróság elé állításra, de lényegi jelentősége nincs annak, hogy helyi bíróság vagy a törvényszék folytatja le az eljárást.

Míg a fentiekben hivatkozott feltétel teljesülése könnyen megállapítható, az „egyszerű megítélés” követelménye ügyről ügyre változik, mindig a konkrét eset figyelembevételével állapítható meg mind a ténybeli, mind a jogi megítélés vonatkozásában. „Valamely ügynek a ténybeli megítélése akkor egyszerű, amikor a cselekmény nem szerteágazó, nem összetett, és a bizonyítékok vagy közvetlenek, de legalábbis a közvetettek mellett túlsúlyban vannak. Lényeges az is, hogy a bizonyítékok között ne legyenek ellentmondások, vagy ha vannak, azokat könnyen tisztázni lehessen.”^[4]

Egyszerű jogi megítélésről akkor beszélhetünk, ha a jogi minősítés egyértelmű, és nem áll fenn olyan körülmény, amely akár a minősítés, akár a büntetés kiszabása, vagy a büntethetőségi akadályok körében nehezen eldönthető, hosszas megfontolást igénylő kérdéseket vetne fel.

A bizonyítékoknak a bíróság rendelkezésére bocsátása a büntetőeljárás során alapvetően az ügyész feladata. Azonban az általános szabályok szerinti eljárásban más eljárási szereplőknek (vádlottnak, védőnek, de akár a bíróságnak is) lehetősége van arra, hogy újabb bizonyítékokkal gazdagítsa a már meglévők körét. Ez nagyon gyakran a tárgyalási szakban történik meg. Bíróság elé állítás esetében azonban szükséges – éppen az eljárás gyors és eredményes lefolytatása érdekében –, hogy a bizonyítékok rendelkezésre álljanak, és azokat a bíróság a tárgyaláson megismerhesse és értékelhesse. A bizonyítási eszközök beszerezhetőségének pusztán lehetősége nem elegendő.^[5]

Felmerülhet az a kérdés, hogy mi szükség van a fenti feltételre akkor, amikor a terhelti beismerés is szerepel a bíróság elé állítás feltételei között. Természetesen ebben a körben is érvényesül a Be. azon alapelve, mely szerint a bizonyítékok beszerzése a terhelt beismerő vallomása esetében is kötelező.

Terhelti beismerésnek tekintendő ebből a szempontból a tényekre vonatkozó beismerés a bűnösség beismerése nélkül is. Mi a helyzet akkor, ha a vádlott

[4] Büntetőeljárás jog, 1255.

[5] Uo. 1256.

taktikát változtat, és a korábbi beismerés helyett a bírósági tárgyaláson tagadni kezd? Ebben az esetben nincs lehetősége a bíróságnak az iratokat visszaküldeni az ügyésznek abból az okból, hogy nem valósul meg a terhelti beismerés, hiszen ez a feltétel fennállt akkor, amikor az ügyész indítványozta a bíróság elé állítást. Az utóbb bekövetkezett változás ellenére az eljárást folytatni kell. Taktikai, gazdaságossági okokból azonban az ügyész gyakran nem állítja elő a tanút a tárgyalásra, figyelemmel a vádlotti beismerésre. Amennyiben azonban a vádlott tagadni kezd, a további bizonyítékokról az ügyésznek kell gondoskodnia. A bíróság döntésétől függ, hogy erre lehetőséget biztosít az ügyésznek, és elnapolja a tárgyalást, a következő tárgyaláson pedig kihallgatja az ügyész által előállított tanút – aki tehát ilyen esetben nem a bíróság idéz –, vagy a bizonyítékok elégtelensége miatt az iratokat visszaküldi az ügyésznek.

Terhelti beismerés nélkül is bíróság elé állítja az ügyész a terheltet – a többi feltétel teljesülése mellett – tettenérés esetén. A tettenérés ugyanis csökkenti annak esélyét, hogy olyan körülmény merüljön fel a tárgyaláson, ami az eljárás sikerét aláásná.

A fenti Be. szabályokhoz képest jóval szűkszavúbban fogalmaz a Szabs. törvény a bíróság elé állítás vonatkozásában. Szabálysértési elzárással is büntethető – vagyis bírósági hatáskörbe tartozó – szabálysértés miatt őrizetbe vett személyt a rendőrség állíthat bíróság elé. További feltétel, hogy az őrizetbe vétel óta 72 óra nem telt el, vagyis ezen időbeli korláton belül van lehetősége a rendőrségnek az eljárás kezdeményezésére. Szabálysértési őrizetbe venni ugyanakkor elzárással is büntethető szabálysértés esetén a tetten ért eljárás alá vont személyt „gyorsított bírósági eljárás lefolytatása céljából” lehet.^[6] Itt is felbukkan tehát a tettenérés, mint az eljárás lefolytatásának szükséges feltétele. Aggálytalanul akkor állapítható meg a tettenérés, ha a cselekmény elkövetésére szemtanú jelenlétében kerül sor, illetve amikor az elkövetőt üldözés során, vagy a helyszínről való távozás közben fogják el.^[7]

A szabálysértések körében ugyanakkor csupán lehetőség a bíróság elé állítás, és soha nem kötelezettség.

Érdekes és meghökkentő jogi anomáliával bővült a Szabs. törvény rendelkezéseinek sora 2013. január 1. napjától. Az ekkor hatályba lépő módosítás ugyanis lehetőséget biztosít a helyszíni bíróság kiszabására jogosultak közül a közterület-felügyelőnek, a természetvédelmi őrnek, a halászati őrnek és a mezőőrnek arra, hogy a tetten ért személyt az elkövetés helye szerint illetékes járásbíróságra előállítsa azzal, hogy ebben az esetben neki kell a feljelentés előterjesztése mellett a rendelkezésre álló bizonyítékokat a bíróságnak átadnia, valamint javaslatot tennie a büntetés mértékére.^[8] Megjegyzendő, hogy ez utóbbira, vagyis a büntetés mértékére vonatkozó javaslattételre a törvény ugyanak-

[6] Szabs. tv. 73. § (1) bek.

[7] Kincses – Kántás, 1999, 258.

[8] Szabs. tv. 126/A. § (1) bek.

kor nem jogosítja fel a rendőrséget abban az esetben, amikor ő kezdeményezi a bíróság elé állítást.

Míg tehát a Be. szerint a bíróság elé állítás tekintetében az ügyészé a kezdeményező szerep, a Szabs. tv. szerint a rendőrségé, illetve olyan személyeké, akiknek ugyanakkor semmiféle törvényi felhatalmazásuk nincs arra, hogy a tettenért elkövető személyi szabadságát korlátozzák, és így a bíróság elé állítsák. Feloldható lenne ez az ellentmondás, ha a rendőrség igénybevétele előírná a jogszabály ilyen esetekre, és lehetőséget teremtene a szabálysértési őrizet elrendelésére, akkor azonban már nem a mezőőr lenne az, aki az elkövetőt bíróság elé állítja, hanem a rendőrség. Nehezen elképzelhető helyzet mindenestre az, hogy a kellő jogi jártassággal nem rendelkező mezőőr a bíróság elé állít egy kukoricalopáson tettenért személyt, aki tulajdonképpen önként, a mezőőr felhívására megjelenik a bíróságon. Valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, nem lesz élő jogintézmény ez a fajta „gyorsított eljárás”.

Mivel a Szabs. tv. úgy fogalmaz, hogy a rendőrség „gondoskodik arról, hogy a bizonyítási eszközök a tárgyaláson rendelkezésre álljanak”, levezethető, hogy a szabálysértési bíróság elé állításnál is feltétele az eljárásnak – hasonlóan a Be.-ben szabályozottakhoz –, hogy a bizonyítékok felderítettek és biztosítottak, a bíróság által azonnal megismerhetőek legyenek.

A rendőrség feladata a tanúk idézése is, ilyenkor azonban értelemszerűen nem érvényesülhet a más szabálysértési ügyekben megkövetelt 5 napos időköz.^[9]

IV. KÖTELEZŐ VÉDELEM MINT GARANCIÁLIS SZABÁLY

A büntetőeljárásról szóló törvényben több helyen is szabályozásra kerültek azok az esetek, amelyeknél kötelező a terhelt jogi védelme, illetve a védő eljárási cselekményen való részvétele. Ebbe a körbe tartozik a bíróság elé állítás is.

Az ügyész az ügy urának tekinthető nem csupán abból a szempontból, hogy dönthet ezen eljárás alkalmazása felől, de azért is, mert neki kell gondoskodnia arról, hogy a bizonyítékok rendelkezésre álljanak, és érvényesüljenek a terhelt védelmét biztosító garanciális szabályok is. Ennek érdekében neki kell arról gondoskodnia – mégpedig „haladéktalanul” –, hogy a terhelt védőt hatalmazhasson meg, ha pedig nincs védője, védőt rendel ki számára. A védő részvétele a tárgyaláson kötelező, őt az ügyész idézi a bírósági tárgyalásra.^[10]

A Szabs. törvényben az egyetlen eset, amikor kötelező az eljárás alávont személy jogi védelme, éppen a bíróság elé állítás. Míg a Be. szerint kötelező a védelem – többek között – minden olyan esetben, amikor a vádlottat fogva tartják,^[11] addig a szabálysértési törvény nem teszi kötelezővé a védelmet abban az

[9] Papp, 1999.

[10] Szabs. tv. 518. § (2) bek., 520. §, 522. § (1) bek.

[11] Be. 46. § b) pontja.

esetben, amikor az eljárás alá vont személy más ügyben fogva van, nyilván a szabálysértések – bűncselekményekhez viszonyítottan – kisebb tárgyi súlyára és az enyhébb büntetésekre tekintettel.

Szabálysértési bíróság elé állítás esetén a rendőrség rendel ki „ügyvédet” az eljárás alá vont személy részére. Kissé esetlennek tűnik ez a megfogalmazás, érthetetlen, hogy a Szabs. törvény miért nem a védő kifejezést használja, amely a jogrendszer egészébe jobban illeszkedővé tenné ezen rendelkezést. A jogorvoslatra jogosultak körében ugyanakkor már az eljárás alá vont személy képviselőjéről szól a törvény, aki értelemszerűen a kirendelt – vagy esetlegesen a meghatalmazott – védő. Megjegyzendő, hogy a Szabs. törvény sehol nem használja a védő kifejezést, az eljárás alá vont személy képviselője a törvényes képviselője, vagy az általa (vagy törvényes képviselője által) írásban meghatalmazott nagykorú személy. Ezen rendelkezés figyelembevételével nyilvánvalóan a jogi képviselő szükségességére utal az ügyvéd kirendelésére vonatkozó rendelkezés, azonban helyes és helyénvaló a védő kifejezés használata lenne.

További következetlenség a Szabs. törvényben, hogy a 124. § (3) bekezdése szerint a rendőrség a képviselőt a tárgyalás időpontjáról értesíti. Az értesítés azonban nem keletkeztet megjelenési kötelezettséget. Azt jelentené ez a rendelkezés, hogy bár kötelező a védelem, de a védő mégsem köteles a tárgyaláson részt venni? Vagy csak egy újabb átgondolatlan szabállyal van dolgunk? A bírósági gyakorlat a kérdést úgy hidalja át, hogy kötelezőnek tekinti a védő tárgyalási részvételét. A Szabs. törvény 125. § (4) bekezdése úgy rendelkezik, hogy a tárgyalás eredményeként hozott végzés kihirdetése után a rendőrség képviselője, az eljárás alá vont személy és a képviselője nyilatkozatot tesz a fellebbezésre vonatkozóan. Ilyen nyilatkozatot a képviselő értelemszerűen csak jelenléte esetében tud tenni.

V. MEGTARTHATÓ-E A BÍRÓSÁGI TÁRGYALÁS?

A tárgyalás megkezdése előtt a bíróságnak meg kell vizsgálnia, hogy a tárgyalás megtartható-e, vagyis lehet-e érdemben vizsgálni a vád tárgyává tett, illetve a feljelentésben foglalt cselekményt.

Az ügyész által a bíróság rendelkezésére bocsátott iratok és bizonyítási eszközök alapján a bíróságnak elsőként azt kell megvizsgálnia, hogy jelen van-e mindenki, akinek jelenléte a tárgyalás megtartásához szükséges. Értelemszerűen nem mellőzhető a vádlott jelenléte, hiszen ő az, akit az ügyész a bíróság elé állít. A kötelező védői részvételtől tettünk már említést a korábbiakban. Az ügyész részvétele szintén értelemszerűnek tekinthető, mert ő az eljárás kezdeményezője, aki a vádlottat bíróság elé állítja, aki az iratokat és a bizonyítási eszközöket a bíróságnak átadja, és a vádat szóban előterjeszti. Ezen eljárásban tehát nem érinti az ügyészi részvétel kérdését a 72/2009. (VII.10.) AB határozat, amely megsemmisítette azon Be.-ben foglalt rendelkezéseket,

amelyek lehetővé tették, hogy bizonyos esetekben a bíróság a tárgyalást az ügyész távollétében tartsa meg.

Szabálysértési eljárásban hasonlóan vizsgálni kell a jelenléte, a rendőrség képviselőjének, az eljárás alá vont személynek és a védőnek kötelező a részvétele.

A Szabs. törvény megemlíti még két esetet tárgyalási akadályként. Az egyik, amikor a bíróság azt állapítja meg, hogy az őrizetbe vétel feltételei nem álltak fenn, a másik, amikor az őrizetbe vételtől több mint 72 óra telt el.^[12] Megítélésem szerint azt, hogy az őrizetbe vétel feltételei nem álltak fenn, csak érdemi vizsgálattal lehet megállapítani, erre azonban elviekben csak tárgyaláson van lehetőség. Amennyiben az őrizetbe vételtől 72 óra eltelt, az eljárás alá vont személy személyi szabadságában nem korlátozható, őt nyomban szabadon kell bocsátani.

Abban a kérdésben, hogy fennállnak-e az őrizetbevitel feltételei, elvi szinten két kérdést kell vizsgálni. Az egyik, hogy elzárással is büntethető szabálysértés miatt indult-e az eljárás. Ezt a kérdésfeltevést inkább hipotetikusnak tartom, nem túl életszerű, hogy ebben „mellényúlna” a rendőrség. A tettenérés a másik kérdés, amit a bíróságnak meg kell vizsgálnia. Tettenérésről akkor beszélünk, ha a cselekmény elkövetése közben tanú észleli az elkövetőt, illetve akkor is, ha a helyszínről elmenekült elkövetőt a rendőrség az elkövetéstől számított 48 órán belül elfogja.

VI. A TÁRGYALÁS MENETE

„A tárgyalás megtartásának akadálya nincs, a bíróság az érdemi tárgyalást megkezdi.” Ezzel a jegyzőkönyvi fordulattal veszi kezdetét a tényleges tárgyalás, amelynek célja a terhelt (eljárás alá vont személy) büntetőjogi (szabálysértési) felelősségének megállapítása.

A Be. szabályai szerint miután a tanúk elhagyják a tárgyalótermet, az ügyész a vádat szóban terjeszti elő. Hivatalosan ezzel az aktussal hozza az ügyész a vádlott és a bíróság tudomására, hogy milyen cselekmény miatt került sor a bíróság elé állításra. Ténylegesen azonban mindegyiküknek tudomása van már erről, a vádlottnak legalábbis a gyanúsított kihallgatáskor eszközölt közlésből, amikor tájékoztatják arról, hogy mi miatt hallgatják ki gyanúsítottként, a bíróságnak pedig a tárgyalás megkezdésekor már rendelkezésére állnak azok az iratok, amiket részére az ügyész átadott, köztük a vádlott személyi adatait, a rövid tényállást, a jogi minősítést és az esetleges személyi szabadságot elvonó vagy korlátozó kényszerintézkedés megjelölését tartalmazó feljegyzés. A Be. szóhasználata folytán ugyanakkor a vád szóban kerül előterjesztésre, vagyis ha a feljegyzésben foglalt tényállás vagy minősítés eltér a vádtól, akkor a bíróságnak a szóban előterjesztetteket kell figyelembe vennie. Ilyen esetben tisztázandó az eltérés oka.

[12] Szabs. tv. 125. § (2) bek.

A fentiekből levezethető, hogy a feljegyzés csupán a „mankó” szerepét tölti be, nem az abban foglaltakat kell vádnak tekinteni, hanem a szóban előadottakat. Ezért a bírósági jegyzőkönyvekben is az a helyes szóhasználat, hogy az ügyész a vádat, és nem a feljegyzést ismerteti.

A Be. terminológiáját használva a Szabs. törvény hasonlóan fogalmaz a feljelentés szóbeli előterjesztése kapcsán, ami a rendőrség képviselőjének feladata.

Ezt követően – a Be. logikáját követve – formai vizsgálatra kerül sor, ekkor kerül ugyanis a bíróság abba a helyzetbe, hogy megvizsgálja, fennállnak-e a bíróság elé állítás feltételei. Külön nevesíti a Be. az alábbi akadályokat, amelyek fennállása esetében a bíróság az iratokat visszaküldi az ügyésznek: 1. több mint 30 nap telt el a gyanúsított kihallgatás és a bíróság elé állítás között, 2. a bűncselekményre a törvény nyolcévi szabadságvesztésnél súlyosabb büntetést rendel, vagy 3. a bizonyítási eszközök nem állnak rendelkezésre.^[13]

Ebben a körben kiemelés érdemel, hogy az ügyészi minősítés ebben az esetben sem köti a bíróságot. Ha a bíróság úgy ítéli meg, hogy a vád tárgyává tett cselekmény súlyosabbnak minősül, és így a büntetési tétel meghaladja a nyolcévi szabadságvesztést, az iratok ügyésznek történő visszaküldésének van helye.

A bevezetésben vázolt gyorsaság és hatékonyság érvényesülése miatt kiemelt jelentősége van annak, hogy a bizonyítási eszközök a tárgyaláson rendelkezésre álljanak, és a bíróság érdemben el tudja bírálni a cselekményt. A bizonyítási eljárás megkezdése előtt visszaküldi a bíróság az iratokat az ügyésznek, ha olyan fokú „bizonyítékszegénységet” állapít meg, ami csak hosszabb idő alatt, számos eljárási cselekmény foganatosításával pótolható.

A bizonyítási eljárás során is bármikor felmerülhet olyan körülmény, ami ezen döntést indokolttá teszi, természetesen ekkor is határozhat úgy a bíróság, hogy visszaküldi az iratokat. Megteheti azonban azt is, hogy a tárgyalást egy alkalommal, legfeljebb nyolc napra elnapolja. Ez utóbbi lehetőséggel akkor él a bíróság, ha a bizonyítékoknak csupán kis terjedelmű kiegészítése szükséges, és az rövid időn belül megvalósítható. A napolás ugyanakkor csupán lehetőség, és nem kötelezettség, mindig az eljáró bírón múlik, hogy él-e ezzel a lehetőséggel, vagy inkább visszaküldi az iratokat az ügyésznek.

Az iratok visszaküldésére kerül sor akkor is, ha az egyszer már elnapolt tárgyaláson újabb elnapolás szükségessége merül fel.

Külön nem nevesíti visszaküldési okként a Be. azt az esetet, amikor a bíróság megítélése szerint nem teljesül az 517. § (1) bekezdés b) pontjában foglalt feltétel. Ebből következően a bíróság nem bírálhatja felül az ügy egyszerűsége tekintetében fennálló ügyészi álláspontot. Az ügy egyszerűségére vonatkozó követelmény azonban szoros összefüggésben áll a bizonyítékok rendelkezésre állásával, hiszen egy bonyolult ügy bizonyítása is bonyolult, vélhetően újabb bizonyítékok beszerzésének a szükségessége merül fel. Végző soron tehát erre

[13] Be. 522. § (3) bek.

történő hivatkozással mégiscsak sor kerülhet az iratok visszaküldésére a bíróság által bonyolultnak minősített ügyben.

A fenti esetekben a bíróság végzést hoz az iratok ügyésznek történő visszaküldéséről, amellyel a bíróság elé állítást nem érdemben ugyan, de ügyvitelileg befejezi. A Be. 525. §-a ezen végzéssel szemben kizárja a fellebbezés előterjesztésének lehetőségét.

Az ügy ezzel visszakerül a bírósági szakból a vádemelés előtti szakba, további sorsáról az ügyész dönt, a nyomozást felfüggesztheti, megszüntetheti, közvetítői eljárás miatt az eljárást felfüggesztheti, a vádemelést elhalaszthatja.^[14]

Amennyiben a gyanúsított kihallgatástól számított 30 nap nem telt el, az ügyész dönthet úgy is, hogy ezen határidőn belül ismételen bíróság elé állítja a terheltet, amennyiben az egyéb feltételek is fennállnak.

A tárgyalás eredményétől függően az általános szabályok szerint az ügyész megváltoztathatja a vádat, illetve ki is terjesztheti azt. Ebben az esetben a bíróságnak vizsgálnia kell, hogy a megváltoztatott, illetve kiterjesztett vád szerinti bűncselekményre is fennállnak-e a bíróság elé állítás feltételei. Amennyiben igen, arról is döntenie kell, ha viszont nem, akkor az iratok ügyésznek történő visszaküldésének van helye.

A fentiekben az a kérdés került megvizsgálásra, hogy mi a teendője a bíróságnak akkor, ha valamilyen oknál fogva nem a „szabályos mederben” folyik az eljárás, ha nem hozható ügydöntő határozat. Ebben a körben a Szabs. törvény egyáltalán nem tartalmaz rendelkezést, mintha feltételeznék, hogy hasonló eset nem fordulhat elő. De ami problémafelvetés szintjén megtörténhet, az rendszerint a gyakorlatban valóban megtörténik, nem kis fejtörést okozva a jogalkalmazóknak.

A Szabs. törvény rendelkezései szerint a bíróság a feljelentés előterjesztése után meghallgatja az eljárás alá vont személyt, szükség esetén a sértettet, illetve a tanúkat. Ezt követően végzéssel megszünteti a szabálysértési eljárást, vagy megállapítja az eljárás alá vont személy bűnösségét (sic!)^[15] és büntetést szab ki, illetve intézkedést alkalmaz, rendelkezik a szabálysértési költség viseléséről és – ha annak e törvényben meghatározott feltételei fennállnak – az eljárás alá vont személyt a szabálysértéssel okozott kár megtérítésére kötelezi.^[16] (Megjegyzés: Nyilvánvalóan téves az a megfogalmazás, mely szerint az eljárás alá vont személy bűnösségéről kellene a bíróságnak döntenie. Ez a kifejezés idegen a szabálysértések világától, a szabálysértési felelősség kifejezés az, ami a törvénybe és a jogrendszer egészébe illeszkedik. Mi indokolná ugyanis azt, hogy a bíróság az általános szabályok szerint zajló szabálysértési eljárásban a szabálysértési felelősségről dönt, bíróság elé állítás során pedig bűnösségről? Természetesen semmi, csupán egy újabb elírással van dolgunk, ami felett a gyakorlat egyszerűen átsiklik.)

[14] Bkv. 58.

[15] Orvosolja a hibás fogalomhasználatot a cikk megírását követően hatályba lépett módosítás.

[16] Szabs. tv. 125. § (3) bek.

A fenti rendelkezésen túlmenően nem szól semmit a jogszabály a bíróság által meghozható döntésekről. Mi a helyzet akkor, ha hiányosak a rendőrség által prezentált bizonyítékok? Mi a helyzet akkor, ha olyan tény, körülmény merül fel a tárgyaláson, amelyek utóbb teszik elégtelenné a felsorakoztatott bizonyítékokat? Mit tehet ilyenkor a bíróság? Van lehetősége az irat visszaküldésére, vagy érdemben kell döntenie, akár a tárgyalás elnapolása útján?

A jogszabályi hiátust a gyakorlat igyekszik valahogyan kitölteni, alkalmazhatóvá téve a Szabs. törvény vonatkozó szabályozását. Tulajdonképpen a Be. analógiájára él ilyen esetekben azzal a megoldással a jogalkalmazó, hogy az iratokat előkészítő eljárás lefolytatása végett visszaküldi a rendőrségnek, mint az ügy kvázi urának.

Az előkészítő eljárás lényegét tekintve a Be.-beli nyomozási és ügyész szak megfelelője, amikor az elzárással is sújtható – vagyis bírósági hatáskörbe tartozó – szabálysértés tényállásának felderítése, az elkövető kilétének megállapítása, valamint a bizonyítási eszközök felkutatása és biztosítása érdekében a rendőrség jár el, majd a keletkezett iratokat megküldi a bíróságnak.^[17]

Bár a fentiekben kifejtettek szerint a Szabs. törvény a bíróság elé állítás keretében nem nevesíti ezt a lehetőséget, de a gyakorlat mégis él vele, hiszen számos esetben előfordul, hogy a rendőrség által rendelkezésre bocsátott bizonyítékok vagy már eredetileg is kevésnek bizonyulnak, vagy a tárgyalás során merül fel olyan körülmény, ami miatt az előkészítő eljárás ismételt lefolytatása, illetve kiegészítése indokolt.

Meg kell különböztetnünk egymástól azt a két esetet, amikor már az iratok áttanulmányozása során látszik, hogy kevés a rendelkezésre álló bizonyíték, attól az esettől, amikor erre csupán a bizonyítási eljárás során derül fény.

Az első esetre konkrét példaként hozható fel az a Miskolci Járásbíróság előtt indult szabálysértési ügy, amely során a bíróság elé állítást végző rendőri szerv „elfelejtette” meghallgatni az eljárás alá vont személyt. A bíróság részére átadott iratban csupán a feljelentés és a szabálysértési őrizet elrendeléséről szóló határozat, továbbá a védőt kirendelő határozat volt fellelhető, az eljárás alá vont személy vonatkozásában még annyi sem volt előzetesen megállapítható, hogy beismerte-e a cselekmény elkövetését. A rendőrség képviselője az erre vonatkozó kérdés után úgy nyilatkozott, hogy az eljárás mihamarabbi lefolytatása céljából úgy ítélte meg, hogy elegendő lesz az eljárás alá vont személy bíróság általi meghallgatása. Felmerül az a kérdés, hogy ebben az esetben vajon mit érthetett bíróság részére átadott bizonyítékon a rendőrség. Semmiképpen nem tekinthető kompetensnek ez a rendőrségi viszonyulás, amely sem a jogszabályi rendelkezésekre, sem a garanciális szabályokra nem volt figyelemmel. Ebben az esetben az iratoknak előkészítő eljárás lefolytatására történő visszaadása és az eljárás alá vont személy szabadlábra helyezése lehet a helyes döntés.

[17] Szabs. tv. 117. §

A másik esetben arról van szó, hogy a rendőrség által átadott bizonyítékok alapján még nem merül fel a bizonyítás kiegészítésének szükségessége, és csupán a tárgyaláson kerül elő olyan körülmény, ami ezt indokoltá teszi. Nem egységes a gyakorlat abban, hogy hasonló esetben mi a teendője a bíróságnak.

Az egyik vélemény szerint a bíróság elé állítás a szabálysértési őrizet 72 óráján belül egy egyszeri és megismételhetetlen aktus, aminek eredménytelensége esetén újabb bíróság elé állításra nincs lehetőség, az eljárás alá vont személyt szabadon kell bocsátani azzal, hogy a későbbiekben az általános szabályok szerint indítható vele szemben újabb szabálysértési eljárás.

Mások szerint a bíróság elé állítás sikertelensége esetén a hiányok pótlása mellett a rendőrség ismét kezdeményezheti az újabb bíróság elé állítást, amennyiben az őrizet tartama még nem telt le.

Van ugyanakkor olyan irányú gyakorlat is, amely a bizonyítás kiegészítése érdekében a tárgyalást elnapolja, és a továbbiakban az eljárást az általános szabályok szerint folytatja le kötelező védői és rendőrségi részvétel nélkül. Ezen döntés függ azonban a bizonyítás kiegészítésének szükséges terjedelmétől is, nem célszerű ugyanis a bíróságnak olyan helyzetet teremtenie, aminek során kvázi nyomozói szerepbe kényszerül az eljárás eredményes befejezése érdekében. Nem indokolt az elnapolás alkalmazása akkor, ha például csupán utalás szerepel az iratokban egy tanúra, akinek azonban neve és idézhető lakcíme nem áll rendelkezésre, és a bíróságnak tulajdonképpen nyomozást kellene lefolytatnia a tanú kilétének megállapítása érdekében. Ha azonban a bíróság elé állítás keretében megtartott tárgyalásra meg nem idézett tanú idézése semmiféle akadályba nem ütközik, a hatékonyságot szolgálja – némi rugalmassággal körítve – a tárgyalás elnapolása, és az ügy következő tárgyaláson érdemben történő befejezése. Ezen megoldással szembeni ellenvéleményként felvethető, hogy a Szabs. törvényben erre az esetkörüre nincs utalás, egy gyorsított és egyszerűsített eljárásban ez a lehetőség szétfeszítené a gyorsított eljárás kereteit. A végső szót ilyen esetekben a bírói gyakorlatnak kell kimondania.^[18]

A fenti megoldásokból láthatóan rugalmasan és kreatívan kell értelmezni a Szabs. törvényt az alkalmazhatóság érdekében a problémás esetekben.^[19]

VII. A SZEMÉLYI SZABADSÁG KORLÁTOZÁSA BÍRÓSÁG ELÉ ÁLLÍTÁS ESETÉN

A Be.-ben szabályozott bíróság elé állítás nem csupán szabadlábban lévő terhelttel szemben alkalmazható, az a személyi szabadság elvonásával, korlátozásával

[18] Kincses – Kántás, 1999, 259–260.

[19] A jelen cikk megírását követően hatályba lépett törvénymódosítás megadja a megoldást: ha a tárgyalás alapján nincs lehetőség ügydöntő végzés meghozatalára, a gyorsított eljárást be kell fejezni, és az általános szabályok szerint kell az eljárást lefolytatni és az új tárgyalásra nyomban határapot kitzütni.

járó kényszerintézkedés hatálya alatt álló terhelt tekintetében sem kizárt. Az ilyen kényszerintézkedés (előzetes letartóztatás, házi őrizet, lakhelyelhagyási tilalom, távollattartás) a bíróság elé állítás napján tartott tárgyalás befejezéséig tart, függetlenül attól, hogy az elrendelő határozatban eredetileg megjelölt tartam esetleg még nem telt le. Arra is van lehetőség, hogy az őrizetbe vételt bíróság elé állítás céljából rendeljék el, ilyenkor az őrizet legfeljebb 72 óráig tart. Ebben az esetben lényegében a 72 órás időtartamon belül zajlik a nyomozás és a bírósági tárgyalás.

A tárgyalás elnapolása estén a bíróságnak döntenie kell a kényszerintézkedés elrendeléséről (ha a vádlott őrizetben van) vagy fenntartásáról (az ügydöntő határozat kihirdetéséig).

Szabálysértési bíróság elé állítás esetén az eljárás alá vont személy szabálysértési őrizetben van, a rendőrségi fogdából állítják a bíróság elé. Őrizete a bíróság érdemi végzésének meghozataláig, de – a szabálysértési törvény eltérő rendelkezése hiányában – legfeljebb 72 óráig tart. Az eljárás alá vont személyt nyomban szabadon kell bocsátani, ha a szabálysértési őrizet tartama alatt a bíróság a gyorsított eljárást nem folytatta le vagy nem szabott ki szabálysértési elzárást.^[20]

VIII. HATÁROZATHOZATAL ÉS FELLEBBEZÉS

Az érdemi határozattal szembeni fellebbezésre és a másodfokú eljárásra a Be. általános szabályai irányadóak. Amennyiben fellebbezni senki nem kíván, az ítélet jogerőre emelkedik, és a bíróság abban a szerencsés helyzetben van, hogy elegendő a rövidített indokolás, vagyis csupán a tényállás és az alkalmazott jogszabályok megjelölése.^[21]

A Szabs. törvény korábban már hivatkozott rendelkezései szerint az ügydöntő határozattal szembeni fellebbezést a végzés kihirdetésekor kell bejelentenie az arra jogosultnak (rendőrség képviselője, eljárás alá vont személy és képviselője). Sajnálatos módon fellebbezés hiányában is teljes indokolást kell adnia a bíróságnak végzésében, noha a rövidített indokolás lehetősége az egyszerűsítést szolgálná a szabálysértési eljárásban is.^[22]

Érthetetlen és indokolatlan ugyanakkor az a rendelkezés a Szabs. törvényben, mely szerint bíróság elé állítás esetén a bíróság a végzést nyomban írásba foglalja és kézbesíti az eljárás alá vont személynek és képviselőjének, valamint a rendőrség képviselőjének. Hasonló rendelkezés nincs a Be.-ben, ugyanakkor az éppen az eljárások gyorsításának és hatékonyabbá tételének követelménye ellen hat.

[20] Szabs. tv. 73. § (2) bek.

[21] Be. 259. § (1) bek.

[22] A rövidített indokolás lehetősége 2013. szeptember 1-től fennáll a Szabs. törvény módosításának köszönhetően.

Képzeld el azt a helyzetet, amikor a bíróság éppen a rögtöni írásba foglalási kötelezettség teljesítése és így a tárgyalások elhúzódása miatt nem tudja a rendőrség által bíróság elé állítani kívánt valamennyi személy ügyét az adott napon tárgyalni. Ha közben lejár a szabálysértési őrizet, az eljárás alá vont személyt szabadon kell bocsátani, és bár a későbbi felelősségre vonástól nem menekül meg, de sérül az eljárás gyors lefolytatásához fűződő érdek.

Az már csak adalék a fentiekhez, amikor a „technika ördögének” hathatós közreműködése miatt a bíróság hivatali idejének lejárta előtt néhány perccel már nincs informatikai lehetőség az azonnali írásba foglalásra, vagy a határozatok kinyomtatására. Azt a problematikát már ne is említsük, amikor elzárás kiszabása esetén lejár a munkaideje a büntetés-végrehajtási intézet befogadást végző munkatársának azalatt, amíg a bíróság a végzés szépen cizellált indoklását foglalja írásba.

A hasonló patthelyzeteken segíthetne, és a bíróságok tehermentesítését, a „gyorsított bírósági eljárás” valóban gyorsá tételét szolgálná az a megoldás, ha a Be.-hez hasonlóan csupán a rendelkező részt kellene a bíróságnak rögtön írásba foglalnia, és egy, a büntetőeljárásban is használatos nyomtatvány alapján a büntetés-végrehajtási intézet befogadhatná a szabálysértési elzárással sújtott elkövetőt. Az indokolást az érintettek meghallgatják a végzés kihirdetésekor, ekkor megismerik azokat az indokokat, melyek a bíróságot az adott döntés meghozatalára vezették, és állást tudnak foglalni a fellebbezés kérdésében. Semmi nem indokolja azt, hogy szükség lenne az indokolás azonnali írásba foglalására.

IX. ÖSSZEZÉS

A fentiekben kifejtettekből láthatóan megvan az igény és a törekvés jogalkotói oldalról a büntető és szabálysértési eljárások gyorsabbá, hatékonyabbá tételére. A Be.-ben szabályozott bíróság elé állítás hosszabb ideje hatályban lévő, kiforrottabb rendelkezései megfelelően szolgálják ezt a célt, a gyakorlat is alkalmazza a jogintézményt.

Szabálysértések elkövetése esetén is hasznos a bíróság elé állítás széles körű alkalmazása olyan esetekben, amikor valóban felmerül az indokoltsága a személyi szabadság korlátozásával járó szabálysértési őrizet elrendelésének. Óvatosan kell azonban bánni vele akkor, amikor várhatóan nem kerül majd sor a bíróság által elzárás kiszabására vagy pénzbüntetés alkalmazására, ha az elkövetett cselekmény tárgyi súlya, illetve az eljárás alá vont személy személyi körülményei miatt enyhébb büntetés vagy intézkedés alkalmazása is elegendő. Ezekben az esetekben felmerül az a kérdés, hogy indokolt és szükséges volt-e a személyi szabadság elvonása.

Arra vonatkozóan tartalmaz rendelkezést a szabálysértési törvény, hogy a kiszabott elzárás tartamába, illetve a pénzbírság összegébe be kell számítani a

szabálysértési őrizet idejét. Abban az esetben azonban, ha a bíróság az eljárást megszünteti, vagy csupán közérdekű munkát szab ki, illetve figyelmeztetést alkalmaz, felmerül az állam kártalanítási kötelezettsége.^[23] Nagy a felelőssége tehát a rendőri vezetőknek, akik az utasításos rendszerben működő rendőrségi szervezetben leginkább hatással vannak az őrizetbevételi gyakorlatra.

IRODALOM

- *Büntetőeljárás jog. Kommentár a gyakorlat számára.* (szerk.: dr. Belegi József.) 2. kiadás.
- *Magyar büntetőjog. Kommentár a gyakorlat számára.* (szerk.: dr. Berkes György.) 2. kiadás.
- Nagy Anita dr. (2007): *Eljárást gyorsító rendelkezések a büntetőeljárás bírósági szakaszában.* PhD-értekezés. Miskolc.
- Móra Mihály dr. – Kocsis Mihály dr. (1961): *A magyar büntető eljárási jog.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kincses Ildikó – Kántás Péter (1999): *A szabálysértési jog.* I.(Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Papp László dr. (szerk.) (1999): *Új szabálysértési jogszabályok, magyarázatokkal.* HVG-Orac, Budapest.

[23] Jelen cikk megírását követően, 2013. szeptember 1. napján lépett hatályba a szabálysértési törvény azon módosítása, amely ezt a kérdést részben rendezí, lehetővé téve a szabálysértési őrizet beszámítását a kiszabott közérdekű munkába.

•
Zilzer Gyula: Gáz VII, 1932

Pókecz Kovács Attila: A szerződéstől való elállás az adásvétel mellékegyezményeinél a római jogban és továbbélése során

Pókecz Kovács Attila, aki jelenleg a fennállásának kilencvenedik évfordulóját ünneplő pécsi római jogi iskola vezető képviselője, remek könyvet írt. A szerződéstől való elállás dogmatikai finomságait görcső alá helyező elemzése^[1] nem elsősorban, de biztosan nem kizárólagosan római jogászoknak szól. A dogmatikai megközelítésmód – amely a pécsi iskola markáns jellemzője – bizonyos időtlenséget, egyetemeséget kölcsönöz gondolatmenetének. Így művének lapjait haszonnal forgathatja mindenki, aki a *sui generis* jogi gondolkodásmód múlhatatlan csúcsteljesítményeinek egyikében, a klasszikus római jognak az adásvétel mellékegyezményeire vonatkozó kazuisztikájában kíván gyönyörködni. Amint a szerző is megjegyzi, ezekből az antik, kristályszerűvé cizellált megoldásokból fejlődött ki az európai magánjog ezerszínű világa, amely – a történelem újabb szeszélyes fordulata okán – most ismét az egységesség, a közös európai magánjog megteremtésének irányába halad. Pókecz Kovács olyan dogmatikai baedekert kínál a hatályos polgári joggal elméleti vagy gyakorlati jelleggel foglalkozó jogászok számára, amelynek birtokában magabiztosan léphetnek rá a jogegységesítés buktatókkal teli útjára, hiszen ha az odavezető utat, a római jogtól a nemzeti jogokig terjedő szakaszt már bejárták, talán a visszaúton sem tévednek el.^[2]

Az ilyen eredményekkel ékes „pécsi iskola” alapítójának a legendás Óriás Nándor (1886–1992) professzort tekinthetjük, aki a római jog szaktárgyban annak formális képző erejét, a valós életben felmerült problémák mesteri elemzését, a felek érdekeinek és a társadalmi érdeknek a figyelembevételét hangsúlyozta,^[3] azaz mind olyan szempontokat, amelyeknek a mai jogászképzés számára is biztos gerincül kell szolgálniuk. Ezt a gyakorlati szemléletmódot szolgálták heti peripatetikus sétái is, amely során négy-öt hallgatóval a városban megfi-

[1] Pókecz Kovács Attila: A szerződéstől való elállás az adásvétel mellékegyezményeinél a római jogban és továbbélése során. PTE ÁJK, Pécs. 2012. ISBN 978-963-642-505-0. 279 pp.

[2] Uo. 14.

[3] Benedek, 2006, 13.; Jusztinger, 2008, 279–290.

gyelt történéseket vették strikt jogi értékelés alá.^[4] Élesen elutasította azonban azt a leegyszerűsítő tendenciát, amely a jogászképzésben szakemberképzést, csak a szorosan vett praktikus szükségletek kielégítését látta, lemondva a jogintézmények magasabb szempontokból való szemléletének elsajátításáról.^[5] Ő maga a jogot eszköznek soha nem tekintő, valódi kultúrember volt, a római jog professzorának ideáltipikus megtestesítője.^[6] Életeszménye megvalósításának csúcására minden bizonnyal 1934-ben, egy Rómában rendezett nemzetközi kongresszuson jutott, ahol latinul megtartott előadásában a „*favor libertatis*” szellemében fogant jusztiniánuszi reformokkal foglalkozott.^[7] E hatalmas nyelvi bravúrra rajta kívül csak a német Leopold Wenger vállalkozott, akiről később az antik jogtörténet kutatásának világszintű összevetésben is egyik legnívósabbnak számító kutatóintézetét neveztek el Münchenben.

A pécsi iskolában őt Benedek Ferenc (1926–2007) követte, aki kiteljesítette a dogmatikai megközelítés módszerét. Óriási klasszikus műveltsége mellett elsősorban tekintélyt önmagáért soha nem tisztelő éles logikája segítette hozzá ahhoz, hogy a római jog tudományát nemzetközi szinten is először meglepően tűnő elméleteivel gazdagítsa.^[8] Világosan emlékszem még gyermekkoromból, amikor az Erdélyt elhagyni kényszerülő és ezért Pécsért jogot hallgató nagyapám, Máthé Győző a következőképp jellemezte őt, mikor még kezdő egyetemi tanársegédként a római jogi szemináriumokat vezette: „kitűnően *magyarázta* a római jogot”. A római jogot ugyanis nem egyszerűen, mint valamely holt anyagot adta elő, hanem belső összefüggéseiben, a jogintézmények funkcióját, a közöttük fennálló distinkciós finomságokat okszerűen fejtette ki. Ezzel a jog legsajátabb esszenciáját próbálta meg közvetíteni a hallgatóság irányába. Manapság sajnálatos módon ezzel szemben sok helyütt a leíró módszerek térnyerését tapasztalhatjuk a jogi oktatásban az elemző, dogmatikus módszer, a jogtudomány egyetlen valódi metódusa rovására. A pécsi dogmatikus római jogászok sorából nem felejtethetjük ki a tragikusan fiatalon elhunyt Éles Gyulát, aki már az 1970-es években több tanulmányban foglalkozott a római adásvétel mellékegyezményeivel.^[9]

A pécsi Római Jogi Tanszék következő birtokosa, Bessenýó András kiemelkedő géniuszának köszönhetően magányos üstökösként lobbant fel a magyar római jogtudomány zenitjén, ezért kevésbé is illeszthető be a pécsi iskola egyébként lineáris fejlődési ívébe.^[10] E jogtudós nehezen meghaladható, szárnyaló eredményeit paradox módon rendkívüli földhözragadtságának köszönheti. Nála jobban senki sem figyel a források eredeti értelmére és kontextusára,

[4] Benedek, 2006, 15.

[5] Uo. 14.

[6] Uo. 15.

[7] Uo. 13.

[8] Páva, 2007, 124–125.; Pókecz Kovács, 2008, 183–196.

[9] Ld. pl. Éles, 1976.; Éles, 1978.

[10] Jusztinger –Pókecz Kovács, 2013, 71–86.

senki sem hajlandó nálánál jobban levetkőzni magáról a későbbi korok anakronisztikus, az „eredeti” római jogot meghamisító képzelgéseit, és végül senki sem veszi figyelembe hozzá hasonló extrém mértékben a fizikai realitások jogi szférára gyakorolt hatását.^[11]

Pókecz Kovácsnak a szerződéstől való elállás az adásvétel mellékegyezményeiről szóló könyve azonban újra teljes egészében a pécsi dogmatikai iskola jegyében fogant, annak egy kiérlelt, mégis friss produktumaként fogható fel. A mesterével, Benedek Ferencsel való szellemi rokonságát jól jelzi, hogy a közelmúltban jelentkezett a benedeki római jogi tankönyv átdolgozott és kibővített változatával.^[12] A jelen recenzió tárgyát képező művében az adásvétel három olyan mellékegyezményével foglalkozik, amely lehetővé teszi a szerződés egyik fél általi, egyoldalú megszüntetésének lehetőségét. A *lex commissoria* és az *in diem addictio* az eladó, míg a *pactum displicentiae* a vevő számára biztosította az elállási jog gyakorlását.

Az adásvétel mellékegyezményeként felfogott *lex commissoria* az eladónak és a vevőnek azt a megállapodását jelölte, amely felhatalmazta az eladót a szerződéstől való egyoldalú elállásra, ha a vevő a kikötött határidőn belül a vételárat nem fizeti meg, illetve részvétel esetén, ha a vevő valamely részlettel késedelembe esik, a többi, általa már korábban kifizetett részletet is elveszti. Alapvetően követnünk kell Éles azon meglátását, hogy a *lex commissoria* lényegi funkciója az adásvételi szerződés, pontosabban a vételár megfizetésének biztosítása.^[13] E római jogi szabályozás továbbélése során nem elhanyagolható befolyást gyakorolt a hatályos polgári törvénykönyvek, a német BGB, a francia *Code civil* releváns szabályaira, illetve a magyar Ptk.-ra, de kimutatható hatása a bécsi áruk nemzetközi adásvételére vonatkozó nemzetközi egyezményre is.

Az *in diem addictio*, amelyet a magyar magánjogi terminológia a „jobb vevő fenntartásával kötött adásvétel” kifejezéssel jelölt,^[14] olyan, az adásvételi szerződéshez járuló mellékkikötés, amelynek alapján az eladó jogosulttá válik a már megkötött szerződéstől elállni, ha egy harmadik személy az adásvétel tárgyára jobb ajánlatot tesz neki.^[15] A szerző meglátása szerint az *in diem addictio* nyújtotta előnyöket méltatlanul mellőzik a modern törvénykönyvek.^[16] Véleménye szerint nagy részletességgel kidolgozott szabályait akár a magánárverések, akár a versenytárgyalások kapcsán tekintetbe lehetne venni.^[17]

[11] Ld. a pénzről alkotott felfogását, amely szerint a pénz Iustinianus által említett elhasználhatósága a pénzermék használat útján történő elkopására utal. (Bessenyő, 1994.) Ezt az álláspontot Földi – Hamza nem tartja valószínűnek, ld. Földi – Hamza, 2013¹⁸, 280⁷.

[12] Benedek – Pókecz Kovács, 2013, 360.

[13] Éles, 1978, 147–148.

[14] Pókecz Kovács, 2012, 151.

[15] Michel, 1962, 39.

[16] Pókecz Kovács, 2013, 317–334.

[17] Pókecz Kovács, 2012, 245.

A *pactum displicentiae*^[18] pedig arra hatalmazta fel a vevőt, hogy elállhat az adásvételtől, amennyiben az áru nem nyerte el a tetszését.^[19] Jogösszehasonlító vizsgálat keretében Pókecz Kovács megállapítja, hogy amíg a francia és a magyar jog a próbára való vételnél csak a felfüggesztő feltételes alakzatot ismeri el, a német jog – megőrizve a római jogi hagyományokat – mindkét jogi konstrukciót szabályozza, azaz a felbontó feltételként felfogott megoldást is tartalmazza.

Pókecz Kovács e három jogintézményről a római jogi források alapján saját, önálló álláspontot alakít ki, amelyet később ütköztet a nemzetközi modern szakirodalomban fellelhető véleményekkel. Elemzéseit részletekbe menőek, nem nélkülözik az intellektuális elmélyülést, műve nem könnyű, de lebilincselő, értékes olvasmány. Összegzésként megállapítja, hogy e három jogintézmény célja az áruforgalom kiszélesítése, az eladók és a vevők érdekeinek minél szélesebb körű figyelembevétele volt.^[20]

A tárgyalat jogintézmények révén – remek praktikus jogérzetről téve tanúbizonyságot – igen aktuális problémákkal foglalkozik. Meggyőzően mutatja be, hogy az adásvételtől való elállással érintett jogi, gazdasági és társadalmi problémák megértésében Alexander Severus császár kancelláriája olyan magas szellemi nívót ért el, amelyet a mai polgári jogtudomány is csak nehezen képes megközelíteni. Az amerikai jogtudományban például csak mintegy 1700 évvel később, 1965-ben kezdtek el hasonló mélységű kérdéseket boncolgatni, a *Williams v. Walker Thomas Furniture*^[21] elnevezésű ügy kapcsán,^[22] mint amelyek a severusi kancellária *rescriptuma*iból tárulnak eléink pompázatos gazdagságban.

A Pókecz Kovács-féle római jogi értekezés így komoly *caveat* azon polgári jogászok számára, akik divathajszász intellektuális sznobizmusból, vagy – már a feltételezés is merész – műveltségbeli hiátus okán a ma oly trendinek számító angolszász jogi kultúra megoldásainak egyoldalú vizsgálatával kívánják saját nemzeti polgári jogi gondolkodásukat megújítani. Természetesen az angolszász jogrendszer ismerete ma már nélkülözhetetlen minden, magára is valamit adó jogász számára, azonban komoly szakmai keszonbetegségnek teszi ki magát az, aki a jogi problémák nagy nyomású mélyrétegeiből a római jogi intézményfejlődés zsilipjeinek kihagyásával túl mohón tör a csillogó felszín felé. Szomorú, szakmai dilettantizmusra utaló jelenség a korábbi „vörös farok”, azaz a marxista-leninista tanok evokációjának lecserélése a „jogtörténeti farokra”, azaz egy-egy vizsgált jogintézmény felületes, tankönyvszerű ismertetése egy-egy dogmatikainak szánt mű bevezető oldalain.

A következőkben a *lex commissoria* kapcsán bocsátkozom a szerzővel szakmai diskurzusba. Választásom indoka, hogy ez az a jogintézmény, amely

[18] Pókecz Kovács, 2011, 315–338.

[19] Pókecz Kovács, 2012, 201.

[20] Uo. 246.

[21] *Williams v. Walker-Thomas Furniture Co.*, 350 F.2d 445 (C.A. D.C. 1965).

[22] Ld. pl. Russell Korobkin, 2004, 445skk.

a jogtudósokat a továbbélés során leginkább foglalkoztatta, ebből alakult ki a modern polgári törvénykönyvekben a nemteljesítés miatti szerződéstől való általános elállási jog,^[23] illetve maga a szerző is ezt a jogintézményt tárgyalja legbővebben. Ennek keretében sokszor támaszkodom a pókecz kovácsi eredményekre, néhány ponton pedig árnyalom azokat. Aki az eredeti, gazdagon adatolt gondolatmenetre, illetve a külföldi szakirodalom bőséges ismertetésére kíváncsi, a recenzált műből eredményesen tájékozódhat. A magam szerény eszközeivel csupán néhány *ad hoc* részprobléma felületes tárgyalásába bocsátkozom, aminek révén egy nagyobb, generális jelentőségű kérdést kívánok boncolgatni: Melyek a jogi dogmatika határai, mi célt szolgál a dogmatikus jogi módszer?

Nehezen tarthatónak ítélem azokat a megközelítéseket, amelyek a római jog forrásaiban tárgyalt problémákhoz kizárólagosan a modern jogokban a dogmatikai analízisre kifejlesztett eszközrendszerével viszonyulnak, és az egyes dogmatikai megoldásoknak valamiféle légből kapott abszolút értéket tulajdonítanak. Ez a módszer vezet ahhoz, hogy a lényegi jogi probléma mellett érintetlenül elhaladva, elveszünk a látszatproblémák művileg kreált szövevényes rendszerében. Ilyen anakronisztikus megközelítésmódról árulkodik például az a vita, amely a nemzetközi romanisztikában a *lex commissoria* felfüggesztő vagy felbontó feltételes jellegéről szólt. Elképzelhető – mint ahogy emellett egyébként Pókecz Kovács is érvel^[24] – hogy a vizsgált mellékegyezményt kezdetben felfüggesztő feltétellel, később felbontó feltétellel létrejött *emptio venditió*ként értelmezték a rómaiak.^[25] A lényegi jogi probléma azonban nem az, hogy a *lex commissoria* felfüggesztő vagy felbontó feltételes adásvételnek minősült-e, hanem az, hogy az egyes konkrét esetekben miért így vagy úgy döntöttek. Ha valóban volt tendenciózus fejlődés a *lex commissoria* esetében, az vizsgálandó, hogy az miért következett be. E vonatkozásban legfeljebb azt állapíthatjuk meg, hogy a jogügyletek tömeges realizálódása következményeképpen felhalmozódott tapasztalat alapján az addig akcidentális alkatrészként funkcionáló felbontó feltételes alakzat naturális alkatrésszé válhatott, mert a felek érdeke és a jogi szabályozás társadalmi ökonómiája ezt kívánta meg. A változás vélhetően nem „felülről” irányított, önmagáért vagy a szabályozórendszer dogmatikai tisztaságért aggódó jogalkotói, jogalkalmazói konstitutív aktus eredménye lehetett. A jogi kérdés sohasem akképp merül fel egy konkrét gyakorlati jogvitában, hogy miképp értelmezzem a *lex commissoriát* (erről egyébként a felek megállapodása az esetek túlnyomó többségében világos választ ad), hanem akképp, hogy az egyedi tényállás egyedi körülményeire tekintettel az igazságos megoldás érdekében, a felek konszenzuális döntésének figyelembevétele mellett, milyen dogmatikai konstrukció alkalmazása az indokoltabb.

[23] Pókecz Kovács, 2012, 247.

[24] Uo. 102–103.

[25] Ezt azonban a források töredékes jellegére való tekintettel csak nagy óvatosság mellett lehet általános jelleggel kijelenteni.

Kiváló példát ad erre egy Neratius-fragmentum, amely egy mezőgazdasági telek *lex commissoria* kikötése mellett történő eladásáról szól.^[26] A felek úgy állapodtak meg, hogy amennyiben a vevő határidőre nem fizeti meg a vételárat, a dolgot el nem adottnak kell tekinteni. Neratius megerősítette, hogy a vevő az ingatlan gyümölcsseit már a vételár kiegyenlítése előtti időszakban is saját jogon szedhette. Később a vételár kifizetése elmaradt, és az ingatlant vissza kellett szolgáltatni az eladónak. A felek között vita támadt arról, mi történjék az időközben beszedett gyümölcsökkel, amelyekre mindkét fél igényt tartott. Az eladó nyilván azért, mert azok tulajdonképpen arról a telekről származtak, amelynek ellenértékét még meg sem kapta, a vevő pedig azért, mert a gyümölcsök mégis az ő munkájának köszönhetően állottak elő. Aristo szerint az eladót a gyümölcsök megtérítése érdekében kereset illeti meg a vevő ellen, mivel a vevő nem húzhat semmilyen előnyt egy olyan viszonyból, melynél nem szerződészerűen járt el. Neratius és Aristo véleménye a látszat ellenére egyáltalán nem kibékíthetetlen egymással. Ha nem Aristo szerint ítélnénk, a vevő igazságtalan gazdasági előnyhöz juthatna egy mezőgazdasági földterület tulajdonképpen ingyenes gyümölcsötetéséből.^[27] De nem is ez lenne a legfőbb gond egy ilyen megoldással, hanem az, hogy elzárnánk a lehetőséget a mezőgazdasági területek olyan hasznosítása elől, amelyet Neratius véleménye lehetővé tett, amikor is a földet megművelőnek nincs elegendő tőkéje a földterület azonnali megvásárlásához, hanem a vételárat – legalábbis részben – épp a föld megművelése által előállott hasznokból reméli előteremteni. A neratius-i álláspont tagadása, nevezetesen hogy a vevő saját jogán nem szedhetné a gyümölcsöket, problematikus lenne a felek magánautonómiájába való beavatkozás szempontjából is, hiszen a vételár mértékét nyilvánvalóan nagyban befolyásolta az, hogy a vevő nem azonnal és egyszerre fizetett, hanem a vételár kiegyenlítését csak későbbi időpontra ígérte. Az eladó a normál piaci árnál magasabb vételár fejében tette ezt lehetővé számára, a vevő pedig nyilván azért vállalta e magasabb vételár kifizetését, mert máshogy nem lett volna módja a vételre. Másrészről a gyümölcsök elleni kereset esetleges megtagadására vonatkozó precedens értékű ítélet esetén, az eladók a jövőben nem alkalmaznának ilyen szerződéses konstrukciót, hiszen nem remélhetnék azt, hogy legalább a kiesett időben megtermelhető elmaradt hasznuk megtérül, ha már a vételárat nem is tudják érvényesíteni. Egy ilyen döntés tehát mind az eladókra, mind a vevőkre káros következménnyel járna, az eladók szempontjából azért, mert nehezebben találnának megfelelő, fizetőképese vevőt telkeikre, a vevők szempontjából pedig azért, mert csak nehezebb feltételek mellett (a vételár azonnali kifizetése révén) juthatnának földtulajdonhoz. Összegzőképp mind Neratius álláspontját helyesnek kell ítélnünk, amely a gazdasági-vagyoni racionalitás, a vevők tőkehiányos állapota okán lehetővé tette

[26] Nerat. 5 membranorum D. 18, 3, 5.

[27] Így Pókecz Kovács is, ld. Pókecz Kovács, 2012, 56.

a földek forgalmát és a megművelésüket, mind Aristo véleményét el kell fogadnunk, aki a meghíusulás esetére az eladónak keresetet biztosított a vevő ellen a gyümölcsök tekintetében. E két vélemény együttesen olyan gazdasági szabályozást eredményezett, amely mind az eladók, mind a vevők közösségének megfelelő és gazdaságilag hatékony szabályozási keretet biztosított. Mint láthattuk, a jogi probléma nem akképpen merült fel, hogy most vajon a *lex commissoria* miatt felfüggesztő vagy felbontó feltétellel történt adásvételről van-e szó, hanem arról, hogy a felmerült anyagi érdekellentétet hogyan oldjuk fel igazságosan (bármit is jelentsen ez a szó) mind az egyedi eset, mind pedig a jogbiztonság és az áruforgalom általánosabb szempontjai szerint. Hogy feltételezésünk helytálló, és hogy a megoldandó probléma nem jogtechnikai, hanem gazdasági és társadalmi jellegű volt, ahol a dogmatikai finomságok kidolgozására csak azért került sor, hogy a gyakorlati életben felmerült problémákat mind pontosabban leképezhesse, bizonyítja egy Ulpianus által ránk hagyott és elismert Neratius-vélemény. Ennek alapján, ha a vevő a vételár egyes részleteit a teljes megtérítés elmaradása miatt megfizette, az emberiség jegyében (*quae est humana*) megtarthatja a gyümölcsöket. Ez a megoldás a *lex commissoria*val kötött adásvételt funkcionális szempontból tulajdonképpen *ex tunc* bérleti szerződéssé alakítja át. Ha a vevő jogát a gyümölcsök megtartására nem ismernék el, az eladó igazságtalan anyagi előnyre tehetne szert, hiszen ingatlanát is visszakapja, az egyes részteljesítéseket is megtarthatja, valamint még a megtermelt gyümölcsöket is bezsebelhetné. A vevő viszont kisémmizve távozna, és rosszabb helyzetbe kerülne, mint amilyenben eredetileg, a szerződés megkötése előtt volt. A döntés előnye egyrészt az, hogy nem motiválja az eladókat abban, hogy szándékosan túlzó mértékben súlyos feltételeket kényszerítsenek rá a kiszolgáltatott helyzetben lévő vevőikre, arra apellálva, hogy fizetéseképtelenség esetén busás haszonra tehetnek szert. Másrészt garanciát ad a vevőknek arra nézve, hogy legalább munkájuk gyümölcsét nem veszítik el, így nagyobb biztonsággal foghatnak bele ilyen vállalkozásba. A döntés tehát helyes, hiszen mindkét fél érdekeit szolgálja egy *ex ante*, azaz szerződéskötés időpontját megelőző nézőpont alapján.

A császári kancellária minden bizonnyal tudatában volt annak, hogy a magánfelek egyedi viszonyaiba való állami beavatkozás, még ha az az adott esetben utólag méltányosnak tűnik is, igen problematikus lehet. Caracalla és Severus császárok felismerték, hogy a *lex commissoria* megengedhetőségéről vagy tilalmáról nem helyes általános, elismerő vagy tiltó szabályt megalkotni, hanem esetről esetre kell eldönteni, hogy mi felel meg leginkább az egyedi eset igazságos eldöntése, valamint a jogbiztonság követelményeinek.^[28]

A kiszolgáltatott helyzetben lévő fél érdekeinek császári figyelembevétele tűnik ki abból a *rescriptumból*, amelyben a császár *in integrum restitutiót* adott egy Rutiliana nevű hölgynek, akinek apja *lex commissoria* kikötésével vásá-

[28] Vö. Landucci, 1915, 137-157.

rolt mezőgazdasági telket. A vételárrészleteket azonban az apa halála után Rutiliana gyámjai nem fizették, így az eladó érvényesítette elállási jogát és egy harmadik személy részére értékesítette a telket. Kupisch szerint az érintett hölgy szépségének és energikus fellépésének köszönhető a számára kedvező császári döntést,^[29] nyomós okkal feltételezhetjük azonban, hogy ezek mellett más megfontolások is szerepet játszottak az ítéletben. Véleményem szerint a valóságban a jogvita, illetve Paulus és a császár közötti véleménykülönbség arra vezethető vissza, hogy az eljáró fórumok ódzkodtak a magánfelek közötti jogviszonyba történő beavatkozástól, mert tudatában voltak annak, hogy társadalmilag hatékony szerződések alapvetően akkor születnek, ha a feltételek kialakítása a magánfelek saját döntési kompetenciája marad. Ha Rutiliana apja és az eladó az üzletet a *lex commissoria* klauzulával egyetemben, az adott feltételekkel a kialakított vételárért megkötötték, nyilvánvalóan azért tették, mert azt a maguk részéről mindketten előnyösnek gondolták. Paulus azért értett egyet az alsóbb bíróságok döntésével, mert az ügyletet nem a még indokoltan védelmi helyzetben lévő *pupilla*, hanem egy megfontolt, érdekeit jól felmérni képes *pater familias* kötötte. Így az ügylet megtámadása azon alapon, hogy a serdületlen még nem volt képes az ügylet minden következményének helyes felismerésére,^[30] elvetendő, az ügylet következményeit a szerződő fél örökösének is viselnie kell. A császár azonban ezen érvelés ellenére megadta az *in integrum restitutió*t, méghozzá azért, mert a teljesítési határidők még Rutiliana serdületlenségének idejére estek, azaz egy olyan időszakra, amikor még tőle érdekeinek teljes és helyes felismerése nem volt elvárható. E megfontolás szerint következetes volt a császár azon döntése is, amellyel a gyámokat, akik a vételárrészletek fizetését elmulasztották, büntetésből elmozdította hivatalukból. Nyilvánvalóan azért, mert nem ismerték fel, hogy az ügylet a gyámolt gazdasági érdekeinek megfelelő volt, holott önekik éppen ez, a gyámolt vagyonának megfelelő kezelése lett volna alapvető feladatuk. E megfontolások hasonlóak azon teszt elemeihez, amelyet a modern amerikai bíróságok az *unconscionability* doktrínája kapcsán Skelly Wright bíró nyomán jelenleg is alkalmaznak.^[31] A császári kancellária a tényállás egésze alapján úgy ítélhette meg, hogy a szerződési feltételek és a ténybeli körülmények együttese egyoldalúan kedvezőtlen helyzetet teremtett a vevő számára, hiszen az eladó, míg újabb vevőt nem talált, a vételárra perelhetett, aztán áttérhetett az elállási jog gyakorlására.

Paulus nem értett egyet ezzel az indoklással, mégis védeni próbálta a császári döntést, és azt állította, hogy az eredeti állapot helyreállítására azért került sor, mert az eladó először a vételárat követelte és aztán tért csak át elállási

[29] Kupisch, 1997, 263–266.

[30] Ez a Kr. e. 286-ban született *lex Laetoria ratio legis*éhez nagyban hasonló jogpolitikai indok lenne. E problematikáról ld. Roby, 1902, 125s. k.

[31] Vö. Ayres – Speidel, 2008⁷, 562s. k. Illetve ld. az ún. *shock the conscience*-tesztet, *Rochin v. California*, 342 U.S. 165, 72 S. Ct. 205, 96 L. Ed. 183 (1952).

jogának gyakorlására. Ezzel az egyébként egy másik császári *rescriptum*ban^[32] is megerősített indokolással próbálta a császári döntés szerinte önkényes, ezért társadalmilag veszélyes élet tompítani, méghozzá úgy, hogy annak tulajdonképpen meritumát, a döntést elfogadhassa. Nem érdektelen ugyanis a jogtudós megítélése szerint, hogy egy szerinte egyébként rossz döntésre milyen érv alapján kerül sor. Véleménye szerint a Rutiliana kiszolgáltatott helyzetére történő utalás jogbizonytalanságot okozhat, ezáltal akadályozhatja az áruforgalmat. Ezzel szemben az a szabály, hogy az eladónak az elállási jog elvesztése terhe mellett kell eldöntenie, hogy a vételárat pereli-e vagy az elállással él, már egy bevett, végső soron mindkét fél érdekét szolgáló szabályozásnak tekinthető. Abból ugyanis, hogy az eladó a vételár perlését választotta, az következik, hogy csak nagy nehézséggel találna másik vevőt a földre, így társadalmilag is hasznos, ha a föld – legalábbis átmenetileg – az azt megművelni kívánó félnél marad. Ez a vevő érdeke is, aki egyedül a föld megműveléséből számíthat bevételre, aminek egy jó részét aztán az eladónak lesz kénytelen átadni, aki így az adott körülményekhez képest egyáltalán nem jár rosszul. Hogy ezekkel a megfontolásokkal talán nem teljesen irreális képzelgéseknek adunk hangot, valószínűsíti, hogy ugyan a vételár-részlet fizetése már az első két hónapos határidő után megszakadt, az eladó mégiscsak egy év elteltével (*post annum*) tudta újra eladni földjét. Paulus a császári érvelést veszélyesnek tartotta, mert úgy vélte, hogy a forgalom biztonságát csökkenti, ha pusztán egy haláleset miatt, az egyik fél örökösének kiszolgáltatott helyzetére, serdületlenségére tekintettel érvénytelenítik az eladó elállási jogát. Meglátása szerint ez a döntés olyan túlvédettségi helyzetet eredményezhet, mint amely a *lex Laetoria* nyomán állt elő, és amelyen csak Marcus Aurelius után a *cura minorum* intézményének bevezetése volt képes enyhíteni.^[33] Paulus a császári önkényesség feletti keserűségének adott hangot, amikor úgy fogalmazott, hogy a császár azért adott helyt az *in integrum restitutió*nak, mert a *lex commissoriára* vonatkozó klauzula nem tetszett neki (*displicebat ei*). Ez azonban nem ésszerű, hiszen épp az eredeti helyzet visszaállítása nyomán állt elő ismét olyan helyzet, amelyben Rutilianának az eredeti, szigorú szerződési feltételek szerint kellett teljesítenie. Véleményem szerint a császár döntése se nem részrehajló, se nem önkényes, hanem ésszerű alapokon nyugvó, gazdaságilag racionális, társadalmilag pedig cseppet sem káros, végeredményben helyes döntés volt. Az eladó egyáltalán nem károsodott, hiszen végeredményben a Rutiliana apjával kialakult, valószínűleg magasabb (hiszen részletfizetésre alapuló) vételárat kapja meg Rutilianától, tehát csak egy olyan szerződés betartására kényszerítette őt a császári *rescriptum*, mint amelyet ő korábban teljes önszántából kötött. Rutiliana sem került túlkedvezményezett helyzetbe, hiszen a még

[32] C. 4, 54, 4.

[33] Benedek, 1975, 29–47.

apja által kikötött, szigorú fizetési feltételeket kellett betartania. Végül az új vevő sem vesztett semmit, mivel a telekért adott vételárát nyilván visszakapta.

A jogi dogmatika öncélúvá válását demonstrálják azon megközelítések is, amely szerint el kell vetni a *lex commissoria* dologi jogi visszaható hatályának lehetőségét.^[34] E hozzáállás egyrészt feltételezi például, hogy létezett valamely, a modern jogok kodifikált rendelkezéséhez hasonlítható, szigorúan rögzített, általános tiltó szabály, és azt sugallja, hogy a dologi jogi visszaható hatály valamely intrinzikus (azaz nem relációs), lényegétől elválaszthatatlan tulajdonsága okán elvetendő lenne. Holott erről szó sincs. A római esetjog nem e dogmatikai kérdés körül bontakozott ki, hanem az egyes konkrét esetek speciális ténykörülményei kapcsán. A dogmatikai kiindulópont vezette a modern római jogászokat például olyan meddő tudományos vitákra,^[35] mint amilyen két császári döntés (C. 4, 53, 3 és C. 4, 54, 4) kapcsán bontakozott ki. Az első *rescriptum*-ban Alexander Severus császár arról döntött, hogy az eladó, aki egy mezőgazdasági telket *lex commissoria* kikötéssel adott el, nem rendelkezik *rei vindicatio*-val, csak *actio venditivel* a vételár-részletek fizetésével elmaradó vevő ellen a dolog visszakövetelésére. A másik leirat szerint az eladó nem gyakorolhatja a *lex commissoria* alapján az őt megillető elállási jogot, ha a határidő lejártá után nem a *rei vindicatio*-t választotta, hanem a vételár után járó kamatot követelte. A látszólagos ellentét abban áll, hogy miképp lehet az, hogy az egyik esetben ugyanaz a császár a *rei vindicatio*-t megtagadta, míg a másikban megadta volna azt. Azaz van-e a *lex commissoriának* visszaható dologi jogi hatálya vagy nincs?^[36] A probléma azonban csak a merev dogmatikai nézőpontok miatt válik problémává. Ellentmondások felmerülése esetén a kézenfekvő, legegyszerűbb megoldás az interpolációgyanúsítás.^[37] Ennek elvetése után rögtön az a tényállásbeli különbség ötlük az ember szemébe, hogy az egyik esetben (C. 4, 54, 3) a vételár részletekben történő teljesítéséről van szó. Ebbe a különbségbe kapaszkodott bele Sturm is, aki szerint a *rei vindicatio* megtagadására perökonómiai szempontok alapján került sor.^[38] Sokkal egyszerűbb véleményem szerint azonban az a megoldás, miszerint a szerződő felek ügyleti akaratát kell figyelembe venni. Ha a felek adásvételi szerződéseket oly értelemben kötötték meg, hogy a tulajdon átszállása már a földbirtok birtokbavételekor megvalósuljon, természetesen van értelme arról beszélni, hogy nemfizetés esetén a föld később kerüljön vissza az eladóhoz (*ad se reverteretur*). A nemfizetés ténye önmagában azonban értelemszerűen nem eredményezte a tulajdon *ipso facto* visszaszállását. Így az eladót, aki már nem volt tulajdonos, nem illette meg a *rei vindicatio*, csak kötelmi igénye alapján, *actio venditivel* perelhetett. Peters álláspontját, hogy a *rei vindicatio* megtaga-

[34] Sturm, 2003, 151–160.

[35] Flume pl. cáfolni igyekezett a *lex commissoria* visszaható hatályát. (Ld. Flume, 1990, 313–314.)

[36] Pókecz Kovács, 2012, 95.

[37] Siber, 1928, 451.; Beseler, 1934, 18.

[38] Sturm, 2003, 158–159.

dására azért került volna sor, mert hiányzott a vevő passzív legitimációja,^[39] a szöveg kevésbé támogatja. Hiszen az egyértelműen az eladóról beszél, mint aki nem indíthatja meg a tulajdoni keresetet: „*vendidit [...] rei vindicationem non habet*”. Azaz nem a vevő passzív, hanem az eladó aktív perbeli legitimációjának hiánya okozza a *rei vindicatio* megtagadását. Ha azonban a felek úgy rendelkeztek, hogy a föld tulajdona a birtokbaadás ellenére az eladóé marad a vételár teljes kiegyenlítéséig [például mikor csak *precarium*ba kerül a vevőhöz az ingatlan (*si (...) precariam possessionem tradidit*), akkor nincs értelme arról beszélni, hogy a föld tulajdona az eladóra visszaszáll, mert az attól el sem került (*ad se reverteretur, si non precarium possessionem tradidit*). Így természetes, hogy élhet a tulajdonjogi keresettel. Összegezve, a lényegi problémát nem abban látom, hogy rendelkezett-e a *lex commissoria* visszaható dologi jogi hatállyal, hanem abban, hogy a szerződő felek miképp rendelkeztek. Akarták-e, hogy a vevő már a vételár teljes kiegyenlítése előtt tulajdonossá váljon vagy nem. Ez vélhetően kiderül a szerződés és körülményei vizsgálatából, leginkább a vételár nagyságából, hiszen azt a megállapodás mikéntje nagymértékben befolyásolhatta.

Pókecz Kovács is úgy véli, hogy a dogmatikai konstrukció alapvető célja a római áruforgalom kiszélesítése, a kevésbé fizetőképes kereslet megtámogatása, illetve a magukat túlvásárló, és ezért kiszolgáltatott helyzetbe kerülő vevők paternalisztikus megsegítése volt.^[40] A neoklasszikus közgazdaságtan, illetve a tradicionális *law and economics* alapján nehezen értelmezhető az a felfogás, hogy a *lex commissoria* elsősorban az eladó, néhány esetben azonban a vevő érdekeit szolgálta.^[41] Ha a felek megkötötték a konszenzuson alapuló szerződést, az ügylet nyilvánvalóan mindkettőjük érdekét szolgálta. A bíróság beavatkozása a viselkedés-közgazdaságtani elemzés értelmében csupán akkor legitim, ha egyrészt a tényállás valamely körülménye arra enged következtetni, hogy a piac nem garantálta azt, hogy csupán hatékony klauzulák kerüljenek általában felhasználásra. A második lépésben arról is meg kell győződni, hogy a kérdéses konkrét klauzula valóban nem hatékony.^[42] A források tanulsága szerint Alexander Severus császár kancelláriája e körülményeket, azaz az egyedi eset igazságosságának és a jogbiztonságnak, illetve az áruforgalom biztonságának követelményeit példaértékű módon, mesterien egyensúlyozta ki döntéseiben.

Kanyarodjunk most vissza alapkérdésünkre, a jogi dogmatika szerepének értékelésére. A források elemzése révén megfigyelhettük, hogy a jogdogmatika úgy teszi az emberi értelem számára megközelíthetővé a valóság teljes mértékben soha fel nem fogható, végtelen bonyolultságú jelenségegyüttesét, hogy annak egyes aspektusait önkényesen kiemelve, mesterséges kategóriák közé

[39] Peters, 1973, 226–227.

[40] Pókecz Kovács, 2012, 44–45.

[41] Uo. 2012, 103. Ezzel szemben még kevésbé tartható Landucci álláspontja, aki szerint a *lex commissoria* kikötés a vevő érdekét szolgálta volna. (Ld. Landucci, 1915, 144².)

[42] Korobkin, 2004, 468.

szorítja. Minél szofisztikáltabb egy adott jogrendszer dogmatikai tárháza, annál sikeresebbnek tekinthető abban, hogy a jog ezen episztemológiai funkcióját betöltse, azaz, hogy a valóságot számunkra mind teljesebb mértékben kezelhetővé tegye. Gyakorlatilag a jogdogmatikai módszer e sajátossága teszi lehetővé, hogy minden más jogi metódusnál hatékonyabban váljon az emberi együttélést kreatív és önreflektív módon szabályozó, „társadalmi mérnökösködés” alapeszközévé. E tétel igazságértékén mit sem ront az az állítás, hogy a bíró egy nehéz esettel szembesülve a szakmai intuíciója által megérzett, helyes döntést kívánja valamilyen módon, elfogadott jogi argumentációs eszközökkel alátámasztani.^[43] A ránk hagyományozódott római jogi forrásokból kiolvasható, hogy a klasszikus római jogászok is hasonlóképp gondolkodtak. A helyes, igazságos vagy hatékony (bármit is jelentsenek valójában ezek a szavak) döntést keresték például az adásvétel mellékegyezményeinél felmerülő egyes problémák kapcsán, és ítéleteiket a létező dogmatikai kategóriák adta keretben fejtették ki.

A dogmatikus megközelítés egyik legnagyobb veszélye az, hogy öncélúvá lesz és megfélemedezik eszköz szerepéről. A jog intézményei nem önmagukért valók, hanem azt a célt szolgálják, hogy a valóságos életet az emberi, művi beavatkozás számára leképezzék. E leképezés sohasem lesz teljes. A jog a valóságot soha el nem érheti, ez nem is célja.

Pókecz Kovács kitűnő könyve kifejező módon csillogtatja fel a jogi dogmatika semmi mással össze nem vethető erőit, és teszi meg a kezdőlépést a módszerrel együtt járó veszélyek elkerülése irányába. Olvasását bizton ajánlom minden jogásznak.

IRODALOM

- Ayres, Ian – Speidel, Richard E. (2008⁷): *Contract law*. Thomson West, New York.
- Benedek Ferenc (1975): A *Senatusconsultum Macedonianum* célja és keletkezési körülményei. In: *Jubileumi Évkönyv*. PTE ÁJK, Pécs. 29–47.
- Benedek Ferenc (2006): Tisztelet Óriás Nándornak. In: Ádám Antal (szerk.): *Óriás Nándor: Emlékeim töredékei*. PTE ÁJK, Pécs.
- Benedek Ferenc – Pókecz Kovács Attila (2013): *Római magánjog*. Dialóg Campus, Budapest – Pécs.
- Beseler, Gerhard von (1934): *Romanistische Studien*. SZ. 54.
- Bessenyő András (1994): *A pénz problémája a római magánjogban*. (kand. ért.) Pécs.
- Éles Gyula (1976): A jobb vevő fenntartásával kötött vétel a római jogban (in diem addictio). In: *Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből*. 7. JPTE ÁJK, Pécs.
- Éles Gyula (1978): A lex commissoria a római adásvételnél. In: *Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből*. 9. JPTE ÁJK, Pécs.
- Flume, Werner (1990): *Rechtsakt und Rechtsverhältnis. Römische Jurisprudenz und modernrechtliches Denken*. Schäffer, Paderborn.

[43] Ld. erről Jakab, 2010, 86.

- Földi András – Hamza Gábor (2013¹⁸): *A római jog története és intézményei*. Nemzedékek tudása, Budapest.
- Jusztinger János (2008): Óriás Nándor (1896–1992). In: Kajtár István (szerk.): *Pécsi jogászprofesszorok emlékezete (1923–2008): Antológia*. Publikon, Pécs. 279–290.
- Jusztinger János – Pókecz Kovács Attila (2013): Római Jogi Tanszék. In: Ádám Antal (szerk.): *A Pécsi Jogi Kar 90 éve*. PTE ÁJK, Pécs. 71–86.
- Korobkin, Russell (2004): *A „Traditional” and „Behavioral” Law-and-economics Analysis of Williams v. Walker-Thomas Furniture Company*. Elérhető: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=471961.
- Kupisch, Berthold (1997): *Rutiliana pupilla – schön oder energisch*. SZ. 94. 263–266.
- Landucci, Lando (1915): Azione per far valore il pactum displicentiae e la lex commissoria nelle compra e vendita. Studio storico-esegetico di diritto romano. In: *Arius, Anno academico 1915–1916*. Tomo LXXV- Parte seconda. 137–157.
- Michel, Jacques-Henri (1962): *Gratuité en droit romain*. Millar, Bruxelles.
- Páva István (2007): *In memoriam Benedek Ferenc professor emeritus (1926–2007)*. Pécsi Szemle. Nyár. 124–125.
- Peters, Frank (1973): *Die Rücktrittsvorbehalte des römischen Kaufrechts*. Böhlau, Köln – Wien.
- Pókecz Kovács Attila (2008): *Benedek Ferenc életműve (1926–2007)*. Iura. 14. évf. 2. sz. 183–196.
- Pókecz Kovács, Attila (2011): *Rücktrittsvorbehalt und pactum displicentiae (Ulp. D.19.5.20pr.)*. RIDA. 58. 315–338.
- Pókecz Kovács, Attila (2013): Advantages and Disadvantages by the in diem addictio. In: Sturm, F. – Thomas, Ph. – Otto, J. – Mori H. (ed.): *Liber Amicorum Guido Tsuno*. Vico Verlag, Frankfurt am Main.
- Roby, Henry John (1902): *Roman Private Law in the Times of Cicero and of the Antonines*. University Press, Cambridge.
- Siber, Heinrich (1928): *Römisches Recht in Grundzügen für die Vorlesung*. Römisches Privatrecht. II. Berlin.
- Sturm, Fritz (2003): Lassen sich C. 4, 54, 3 und C. 4, 54, 4 ohne Eingriffe in die Textsubstanz versöhnen? In: *Studies in Honour of Wiesław Litewski*. II. Krakau. 151–160.

- BARACSKAI ANDRÁS főlevéltáros
Győr Megyei Jogú Város Levéltára
- KENYERESNÉ IGNÁTH ANDREA bírósági titkár
Miskolci Járásbíróság
- CS. KISS LAJOS egyetemi tanár
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- DELI GERGELY egyetemi docens
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- EGRESI KATALIN egyetemi docens
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- NAVRACSICS TIBOR egyetemi docens
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
- SZEMESI SÁNDOR egyetemi docens
DE Állam- és Jogtudományi Kar
- SZOBOSZLAI-KISS KATALIN egyetemi docens
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- TALABOS DÁVIDNÉ LUKÁCS NIKOLETT PhD hallgató
DE Állam- és Jogtudományi Kar
- TAKÁCS PÉTER egyetemi tanár
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar